

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri
Heydər Əliyevin anadan olmasının
103 illiyinə həsr olunmuş

**MÜASİR FİLOLOGİYA:
PROBLEMLƏR, ÇAĞIRIŞLAR VƏ
HƏDƏFLƏR**

mövzusunda

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

Bakı, 5 may 2026-cı il

BAKİ – 2026

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 103 illiyinə həsr olunmuş “Müasir filologiya: problemlər, çağırışlar və hədəflər” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 5 may 2026-cı il. Bakı: BDU Nəşr Evi, 2026. – 892 səh.

DOI: <https://doi.org/10.36719/0880/2026>

ISBN: 978-9952-588-72-9

© Bakı Dövlət Universiteti, 2026

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Elçin Məmmədov BDU-nun Filologiya fakültəsinin dekanı

Üzvlər:

Mehriban Əlizadə BDU-nun Filologiya fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini

Ülviyyə Hüseynova BDU-nun Filologiya fakültəsinin tədris işləri üzrə dekan müavini

Anar Fərəcov BDU-nun Filologiya fakültəsinin sosial məsələlər və tələbələrle iş üzrə dekan müavini

Ramil Bayramov BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının baş müəllimi

Pərvin Eyvazov BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimi

Yeganə Xanlarova BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının laborantı

PROQRAM KOMİTƏSİ:

Sədr:

Nərgiz Paşayeva

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) həqiqi üzvü

Üzvlər:

Nizami Cəfərov

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) həqiqi üzvü

Ədibə Paşayeva

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri

Teymur Kərimli

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, AMEA-nın həqiqi üzvü

Muxtar İmanov

ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü

Nadir Məmmədli

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru

Sərxan Xavəri

AMEA-nın Rəyasət Heyətinin elmi katibi

Yadigar Əliyev

GDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili kafedrasının dosenti

Cəlil Nağıyev

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri

Elbrus Əzizov

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Türkologiya kafedrasının professoru

Vaqif Verdiyev

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professoru

Sənubər Abdullayeva

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru

Zemfira Şahbazova

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının professoru

Sənan İbrahimov

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professoru

Məhərrəm Vəliyev

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının dosenti

Rahilə Quliyeva

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti

Məti Bayramlı

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının dosenti

Sultan Seyidova

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti

Məhəmməd Məmmədov

BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının dosenti

HEYDƏR ƏLİYEV – 103

ULU ÖNDƏRİN AZƏRBAYCANÇILIQ SİYASƏTİ

Nizami Cəfərov

AMEA-nın həqiqi üzvü

Bakı Dövlət Universiteti

nizamicafarov@bsu.edu.az

Heydər Əliyev Azərbaycanın ən qədim, etnoqrafik baxımdan zəngin, korloritli məkanlarından biri Naxçıvanda dünyaya göz açmış, ilk təhsilini burada almış, milli dil, ədəbiyyat və incəsənət barədəki ilk təsəvvürləri burada formalaşmışdır. Sonralar təhsilini Bakıda, Leninqradda davam etdirməsi, əlbəttə, 30-cu, 40-cı illərin istedadlı, intellektual (və eyni zamanda dövrün tələblərindən irəli gələn zəhmətkeş!) gəncinin dünyagörüşünə əhəmiyyətli təsir göstərsə də, tərcümeyi-halının Naxçıvan "dərslər"i nəinki unudulmamış, əksinə, ruhunun, mənəviyyatının, təbiətinin mental (və fundamental!) əsası kimi həmişə, bütün ömrü boyu onu müşayiət etmişdi. 2002-ci ilin iyun ayında Naxçıvana səfəri zamanı görüşlərin birində demişdi ki, "mən birinci gün, sevdiyim müəllim Lətif Hüseynzadə ilə görüşdüm. Elə bil ki, dünən idi. Mənim yadımdadır, o, Azərbaycan dili dərsi keçirdi. Məndən bəzən soruşurlar, axı siz təhsilinizin əsas hissəsini rus dilində almısınız, işlərinizin hamısı, demək olar ki, o dövrün tələblərinə görə rus dilində gedibdir. Bəs nə cür olubdur ki, Azərbaycan dilini bəzi azərbaycanlılar kimi unutmamısınız? Onlar heç əvvəl də bilməyiblər ki unutsunlar, o qədər bilməyiblər. Belələri xüsusən Bakıda çoxdur. Burada belələri azdır. Burada hamısı Azərbaycan dilində yaxşı təhsil alır və Azərbaycan dilini yaxşı bilən adamlar çoxdur. Ona görə də mən onlarla yarışa girmək istəmirəm. Bilirəm ki, onlar güclüdürlər. Amma o illər Lətif müəllimin, təkcə Lətif müəllimin deyil, başqa müəllimlərimizin də bizə verdiyi dərslər, şəxsən mənə verdiyi dərslər və tövsiyələr bu günə qədər yadımdadır və bütün həyatımda həmişə mənə kömək edibdir".

Heydər Əliyevin məhz "Azərbaycanın Heydər Əliyevi" kimi formalaşmasının nəticəsi idi ki, o, sovet ideologiyasının, sosialist beynəlmiləçiliyinin tüğyan elədiyi dövrlərdə, hətta sovet dövlətinin, kommunist rejiminin ən yüksək idarəçilik pillələri ilə yüksəltdiyi illərdə belə öz milli mövqeyində hər hansı tərəddüdə yol vermədi. İstər dövlət təhlükəsizlik orqanlarında çalışdığı, istər Azərbaycan SSR-ə başçılıq etdiyi, istərsə də SSRİ-nin rəhbərlərindən biri

olduğu zamanlarda Heydər Əliyev bir azərbaycanlı olaraq qaldı. Və heç bir şübhə yoxdur ki, o, “Azərbaycanın Heydər Əliyevi” olmasaydı, mənsub olduğu xalq, ölkə, dövlət də “Heydər Əliyevin Azərbaycanı” olmazdı. Onun milli təəssübkeşliyi, nə qədər beynəlmiləl miqyas olsa da, milli mövqeyi hətta kommunist ideologiyasının kifayət qədər sərt, ictimai əxlaqa çevrilmiş prinsipləri qarşısında geri çəkilmir, hətta bəzən ən yüksək tibunalardan səslənirdi. Məsələn, Azərbaycan KP MK-nın 27 dekabr 1977-ci il tarixli plenumunda demişdi:

“Yaradıcılıq İttifaqları qarşısında böyük və məsul vəzifələr durur. Özlərinin bütün fəaliyyəti ilə onlar bədii yaradıcılığın daha da inkişaf etməsinə, ölkənin və respublikanın həyatında dərin dəyişikliklərin ədəbiyyat və incəsənət əsərlərində parlaq şəkildə əks olunmasına, yeni insanın mənəvi simasının, xalqın qəhrəmanlıq ənənələrinin açılıb göstərilməsinə, cəmiyyətin mənəvi sərvətlərinin artırılmasında bədii yaradıcılıqla məşğul olan ziyalıların, mədəniyyət müəssisələrinin rolunun yüksəlməsinə kömək etməlidirlər”.

Azərbaycan kommunistlərinin lideri bütün miqyası ilə görür (və tamamilə doğru nəticəyə gəlirdi) ki, repressiyaların, dünya müharibəsinin, iqtisadi çətinliklərin imtahanından çıxmış, bir-birinin ardınca heç də az olmayan psixoloji, mənəvi, ruhi təcavüzlərlə üzləşmiş cəmiyyəti, insanı hansısa siyasi qərarlar, rəsmi direktivlərlə deyil, milli ruhun dərin qatlarından gələn səmimi (və təsirli) sözün qüdrəti ilə hərəkətə gətirmək, qurub yaratmağa həvəsləndirmək, normal həyat enerjisi, ritmi ilə təmin etmək olar. Çünki kommunistlər partiyası özü barədə apardığı təbliğatın bütün ardıcılığına, intensivliyinə rəğmən, bir neçə dəfə elə ciddi qüsurlara yol vermişdi ki, artıq, demək olar ki, tamamilə nüfuzunu itirmişdi. Və 70-ci illərdən etibarən onun özünü xilas etmək lazım idi.

Heç də təsadüfi deyil ki, 70-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərində Heydər Əliyevin ən rəsmi tədbirlərdəki çıxışlarında belə “partiyalılıq, vətəndaşlıq pafosu” ilə yanaşı “sosial-mənəvi problemlərin kəskin surətdə qaldırılması” ön plana çəkilir, təqdir olunur, eyni zamanda birincidən daha çox ikinciye üstünlük verilir. Azərbaycan SSR-ə Lenin ordeni təqdim edilməsinə həsr olunmuş Azərbaycan KP MK plenumunda Heydər Əliyev demişdir:

“Sovet Azərbaycanının müasir bədii mədəniyyəti çoxcəhətlidir, onun tərbiyə imkanları zəngin, professional yüksəliş perspektivləri intəhasızdır. Ədəbiyyatşünasların, teatr, kino xadimlərinin tam bir dəstəsi üçün vətəndaş yetkinliyi olan son illərdə incəsənətin həyatın ən gür hadisələrinə cəsarətlə müdaxilə etməsi sahəsində dəyərli təcrübə, gözəl, mürəkkəb dövrümüzün bədii qavranışında təcrübə toplanmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının, teatr və kinonosunun 70-ci illərdə yaradılmış və respublikanın hüdudlarından çox- çox

uzaqlarda şöhrət qazanan ən yaxşı əsərləri yüksək partiyalılıq, vətəndaşlıq pafosu ilə, ən ümdə ictimai, sosial- mənəvi problemləri kəskin surətdə qaldırması ilə səciyyəvidir".

Burada maraq doğuran bir də odur ki, məruzəçi cəmiyyətin mənəvi həyatında ortaya çıxmış ciddi problemlərin aşkarlanması, təbii ki, aradan qaldırılması üçün zəruri sosial-psixoloji mühitin yaradılması işini ədəbiyyata, incəsənətə həvalə edir. Və belə işlər üçün on illərlə məsuliyyət daşımış kommunist partiyası, prinsip etibarı ilə, kənarda qalır.

Azərbaycan xalqının, Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi, mədəni- intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinin nə qədər zəruri olduğunu dərinlən dərk etməklə yanaşı, onun perspektivlərini də düzgün proqnozlaşdıran respublika başçısı bir sıra çıxışlarında sözünü dövrün "siyasi etiket"inə uyğun olaraq "partiya rəhbərliyinin gücləndirilməsi" ilə başlayıb "partiyanın qarşıya qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsi" ilə başa çatdırsa da, məqsədi yazıçıları, musiqiçiləri, rəssamları, heykəltəraşları, teatr və kino xadimlərini Azərbaycanın cəmiyyətinin mənəvi yüksəlişi uğrunda mübarizəyə səfərbər etmək olmuşdur. Odur ki, Azərbaycan KP MK-nın 3 dekabr 1982-ci il tarixli plenumundakı nitqində demişdir:

"Azərbaycan KP MK bədii prosesə partiya rəhbərliyinin gücləndirilməsinə, yaradıcılıq ittifaqlarının və müəssisələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə, bədii yaradıcılıq üçün mədəniyyət ustalarına əlverişli şərait yaradılmasına, onların əməyinin mənəvi stimullaşdırılmasına daim qayğı göstərir. Azərbaycan Respublikasının əsaslı şəkildə yüksəldiyi dövrdə Azərbaycan mədəniyyətində də böyük müvəffəqiyyətlər qazanılmışdır. Yazıçılar, şairlər, bəstəkarlar, rəssamlar, heykəltəraşlar, teatr və kino xadimləri, incəsənətin bütün janrlarının nümayəndələri respublikanın şanlı nailiyyətlərinə layiqincə kömək göstərmiş, bir çox mühüm əsərlər yaratmış, xalqımızın mənəvi xəzinəsini yeni nailiyyətlərlə zənginləşdirmişlər".

Natiq əlavə etmişdir:

"Bədii mədəniyyətin daha da inkişaf etdirilməsi, kütlələrin estetik tərbiyəsi vəzifələri incəsənət ustalarının yaradıcılıq söylərini bundan sonra da hər vasitə ilə gücləndirməyi, bədii mədəniyyətimizi inkişaf etdirməyi və təkmilləşdirməyi tələb edir. Yazıçılar, bəstəkarlar, rəssamlar, kinematoqrafçılar, arxitektorlar ittifaqları, teatr və xor cəmiyyətləri bu işdə mühüm rol oynamalı, yaradıcılıq problemlərinin həllinə, partiyanın qarşıya qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə öz xidmətini artırmalıdır".

Heydər Əliyev dövlət quruculuğuna millət quruculuğunun davamı, bir

sıra hallarda hətta onun üzvi tərkib hissəsi olmaqla yüksək mərhələsi kimi baxdığına görə millətin əsas etnokulturoloji əlamətləri olan dil, ədəbiyyat və incəsənət məsələlərini milli dövlətin prioritetləri hesab etmişdir. Sovet dövründə buna "dissidentlik" deyirdilər. Doğrudur, sonralar Ümummilli Lider bu cür "dissidentlik etmək"dən heç zaman çəkinmədiyini etiraf eləmişdi, ancaq kommunist-sosialist ideologiyası hakimiyyəti əldən verməməyə son cəhdlərini göstərirdi. Və xalqı, ölkəni idarə edən milli qüvvələrə hər hansı provakasiyalara getmədən gözləmək, millətin mütəşəkkilliyini möhkəmləndirmək, milli ruhu, mədəniyyəti canlandırmaqla gələcək dövlət müstəqilliyi üçün mənəvi əsaslar hazırlamaq lazım gəlirdi.

Sovetlər Birliyi özünün artıq heç kimə gərək olmayan "möhtəşəm kommunist ideologiyası" ilə birlikdə çökəndə Heydər Əliyev hakimiyyətdən tamamilə uzaqlaşdırılmış, Moskvadan Azərbaycana qayıtmasına belə yasaq qoyulmuşdu. Və bu da azmış kimi müstəqillik ərəfəsində olan respublikada ona qarşı hər cür təbliğatlara (təxribatlara) rəvac verilmişdi. Ancaq şair demiş, zülmün topu var, gülləsi var, qələsi varsa, haqqın da bükülməz belə, dönməz üzü vardır... Bir neçə illik hərc-mərclikdən, vətəndaş qarşıdurmasından, ərəzi itkilərindən, ölkənin maddi sərvətlərinin talanmasından, mənəvi fəlakətlərdən sonra Azərbaycan xalqı öz Liderini – Heydər Əliyevi, tamamilə təbii olaraq, yenidən hakimiyyətə dəvət etdi. Və tarix yenidən öz təbii (tarixi!) yolu ilə addımlamağa başladı.

Heydər Əliyevin Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycan üçün həm də ona görə tarixi əhəmiyyətə malik idi ki, o, bu vəzifəyə bütün keşməkeşlərə baxmayaraq (və baxaraq!) Tarixin "aşağılar"ından deyil, "yuxarılar"dan (və sovet tarixinin fəvqündən!) gəlmişdi. "Aşağılar"dan gələnlərin etnoqrafik özünəməxsusluqları, tədricən məlum olduğu kimi, Azərbaycanı xanlıqlara parçalayacaq qədər mənhus bir iddianın qol-qanad açmasına gətirib çıxardı... "Yuxarı"ların diqtəsi ilə gələnlər sona qədər sovet imperiyasının dirçəldilməsi xülyələrindən "güc" aldılar. Heydər Əliyev isə "aşağı"dan "yuxarı"ya hansısa diqtə ilə qalxmamışdı. Onun tərcümeyi-halında, bioqraflarının, müsəirlərinin, politoqların və onu çox sevən ədəbiyyat-incəsənət adamlarının dəfərlə qeyd etdikləri, mənsub olduğu xalqın naminə "aşağılar"la "yuxarılar"ı birləşdirən elə bir ümummilli enerji vardı ki, bütöv bir xalqın – Azərbaycan xalqının taleyini işıqlandırmaq, nura qərq etmək gücündə idi. Və təhsilə, mədəniyyətə, elmə əsaslanırdı.

Heydər Əliyev 1993-cü ilin 21 sentyabında Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdəki çıxışında demişdi:

"Azərbaycan müstəqil dövlət kimi, heç şübhəsiz ki, öz tarixi, adət-ənənə

nələri ilə və əsrlər boyu xalqın yaratdığı mədəniyyət əsərləri ilə fəxr edir. Xalqımız qədim xalqdır, böyük tarixə, böyük mədəniyyətə malik olan xalqdır. Bu mədəniyyətimizi, onun qədimliyini, dünya miqyasında böyük şöhrətə malik olduğunu xalqımıza nə qədər dərinlən çatdırırsak, bir o qədər də xalqımızda vətənpərvərlik hissini, həqiqi vətəndaşlıq hissini, azərbaycançılıq hissini yüksəldərik. Müstəqillik dövründə torpaqlarımızı müdafiə etmək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün bu, çox gərəklidir, lazımdır".

Həmin çıxışında Ümummilli Lider göstərirdi ki, "tariximizin böyük səhifələrini, İntibah dövrünü – XI-XII əsrlərdə Nizamini, Xaqanini, Fələkini, Məhsətinini götürsək, onların hamısının yaradıcılığı geniş yayılmışdır. Ancaq təkcə bir cəhəti xatırlatmaq istəyirəm. Nizami Gəncəvinin 800 illiyi 1948-ci ildə keçirilmişdir. 1981-ci ildə biz Nizaminin ədəbi irsinin öyrənilməsi haqqında böyük bir qərar qəbul etdik.

...Təsəvvür edin, əgər biz Nizami Gəncəvinin yaxşı tanıyırsınızsa, yaxud da Qərb ölkələrinin, o cümlədən İngiltərənin kitabxanalarında, muzeylərində vaxtilə onun yaradıcılığını təhlil edən alimlər müəyyən əsərlər yazmışlarsa, Azərbaycanda 1948-ci ildən sonra dahi şairimizin əsərləri lazımi səviyyədə çap olunmamışdır.

...Nizaminin əsərlərini böyük çətinliklə Moskvada nəşr etdirdik. Sonra mən Bakıya gələrkən Nizami muzeyinə getdim və gördüm ki, şairin beş əsərinin hamısı orada nümayiş etdirilir".

Nəsiminin 600, Füzulinin 500 illik yubileylərinin keçirilməsi barədə danışan (və bu yubileylərin doğurduğu böyük mənəvi-mədəni rezonansı xatırlayan) dövlət başçısı əlavə edir:

"Müstəqil dövlət olmaq üçün xalqın gərək mentalitet səviyyəsi olsun. Xalqın mentalitetini qaldırmaq isə bir-iki günün işi deyil. bir çox nəsillərin işidir, bununla məşğul olmaq lazımdır. Xalqımızın böyük şəxsiyyətlərinin həm yaradıcılığını, həm də Azərbaycan xalqı qarşısındakı xidmətlərini daim tədqiq etmək, şübhəsiz ki, mühüm vəzifələrdən biridir. Məsələn, Mirzə Fətəli Axundov kimi şəxsiyyətlərin. Gələn il Abbasqulu ağa Bakıxanovun 200, bu il Abbas Mirzə Şərifzadənin 100 illiyi, Ülvi Rəcəbin 90 illiyi, Əlağa Vahidin 100 illiyi tamam olur. Bunlar Azərbaycanın böyük şəxsiyyətləridir. Mən böyük şəxsiyyətlərimizin hamısını yada salmaq fikrində deyiləm".

Heydər Əliyev çıxışında Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin sonrakı dövrə – XX əsrə mənsub üç dahi nümayəndəsi barədə də söhbət açmışdır:

"Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovu götürək. O, əsrin əvvəlində Azər-

baycanda klassik musiqinin yaradıcısı, opera sənətinin banisidir. Müsavat Partiyasının üzvü, Azərbaycan Demokratik Respublikası himninin müəllifi olmuşdur. Sonrakı dövrdə "Koroğlu" operası və başqa əsərlər yaradaraq sovet dövründə Azərbaycan mədəniyyətini zənginləşdirmiş bir adamdır.

...Cəfər Cabbarlıni götürək. Böyük yazıçımız, böyük dramaturqumuz, Azərbaycan mədəniyyətinə böyük töhfə vermiş bir adamdır. Axı o da Müsavat Partiyasının üzvü olmuşdur. Bunu yaxşı bilirsiniz. Cəfər Cabbarlı sovet dövründə ən böyük əsərlər yazmış adamdır. Bizim nəslin əksəriyyəti onun əsərlərilə tərbiyə olunmuşdur.

...Təəssüf edirəm ki, 1981-ci ildə Hüseyn Cavidin 100 illiyi haqqında Azərbaycan Kommunist Partiyasının qəbul etdiyi qərarı Azərbaycanda on il ərzində həyata keçirmədilər... İndi Hüseyn Cavidin əsərləri xalqa havas kimi lazımdır. Təkcə ədəbi baxımdan deyil, həm də fəlsəfi, elmi baxımdan lazımdır. Lakin bu əsərlər lazımi səviyyədə nəşr olunmuşdurmumu? Hüseyn Cavid Şerqin Şekspiri adlandırırdılar. Ancaq onu, bəlkə də, Höte ilə müqayisə etmək düzgün olardı... Hüseyn Cavidin "İblis" əsəri heç də Hötenin "Faust"undan geri qalmır".

Ulu Öndər elmi- akademik, yüksək intellektual-mədəni mühitə izah edirdi ki:

a) zəngin mədəniyyəti olan (və belə bir mədəniyyəti olduğunu dərk edən) xalqın müstəqil dövləti olmalıdır;

b) Azərbaycan xalqının həm zəngin mədəniyyəti var, həm də bu mədəniyyəti davam (və inkişaf) etdirmək əzmindədir;

c) deməli, Azərbaycan xalqı dünyanın o xalqlarındandır ki, onun müstəqil dövləti olmalıdır (və olacaqdır).

1993-cü ilin sentyabr ayının 22-də gənclərin nümayəndələri ilə görüşərkən də yeni (və milli!) dövlət quruculuğu ideallarını eyni məntiqə (və mənəvi enerji ilə) təqdim etmişdi:

"Hesab edirəm ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası marksizm- leninizm ideyasına bir daha qayıtmamalıdır. Ancaq eyni zamanda biz mənəviyyatsız, ideyasız yaşaya bilmərik. İndiki ideyamız isə milli tarixi ənənələrimiz, millətimizin keçdiyi tarixi yol, ulu babalarımızın yaratdığı ümumbəşəri dəyərlər əsasında – Nizami Gəncəvinin, Xaqaninin, Fələkinin, Nəsirəddin Tusinin, Bəhmənyarın, Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin, Seyid Əzim Şirvaninin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Üzeyir Hacıbəyovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Hüseyn Cavidin, Cəfər Cabbarlının, Səməd Vurğunun, Mirəsədulla Mirqasımovun, Yusif Məmmədəliyevin, Mustafa bəy Topçubaşovun və tarix boyu bir çox digər alimlərimizin, ədəbiyyatçılarımızın, filosoflarımızın yaratdıqları mənəvi dəyərlər əsasında formalaşmalı və inkişaf etdirilməlidir".

Natiq onu da əlavə etmişdi ki, "əgər biz bu tarixi yaxşı təhlil edə bilsək, gənclərimiz onunla yaxşı tanış olsalar, adlarını çəkdiyim şəxslərin və yüzlərlə başqalarının əsərlərindən mənəviyyata dair fikirləri mənimsəsələr, həyatlarında rəhbər tutsalar, Azərbaycan xalqı düz yolla gedəcəkdir".

Ümummilli Lider ölkə daxilində başladığı millət (və dövlət) quruculuğu işləri barədə türk dünyasını da xəbərdar etmiş, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin 9 fevral 1994-cü il tarixli çıxışında demişdi:

"...XX əsrdə Azərbaycan dünya mədəniyyətinə, dünya elminə böyük töhfələr vermişdir. Bizim böyük alimlər, yazıçılar, şairlər, memarlar, rəssamlar, bəstəkarlar, musiqiçilər həm Azərbaycan xalqının elmini, mədəniyyətini, təhsilini zənginləşdirmiş, həm də bütün dünya mədəniyyətinə, elminə böyük töhfələr vermişlər. Bununla yanaşı, həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasının, Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyətlərindən biri də bundan ibarətdir ki, onun bilik səviyyəsi yüksəlmiş, Azərbaycanda savadsızlıq ləğv edilmişdir".

Natiq onu da əlavə etmişdi ki, "bizə uyğun olmayan və indi rədd etdiyimiz sosialist, kommunist quruluşu şəraitində də Azərbaycan xalqı öz tarixinə, öz milli ruhuna, öz milli ənənələrinə sadıq qalmış və bu duyğuları, bu hissləri qəlbində qoruyub saxlamışdır. Xalqımız həmin dövrdə qazandığı nailiyyətlərdən indi, müstəqilliyə nail olduğu dövrdə geniş istifadə etmək imkanlarına malikdir".

Türkiyə Böyük Millət Məclisində Azərbaycanın sovet dövrü mədəniyyəti barədə bu sözlərin deyilməsi böyük tarixi əhəmiyyət daşıyırdı. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, bir sıra dairələrdə yanlış olaraq belə bir fikir yayılmışdı ki, guya sovet dövründə Azərbaycan xalqı öz ana dilindən, ədəbiyyatından, mənəviyyatından bütünlüklə məhrum edilmiş, sovet-kommunist cəmiyyəti içərisində əriyib getmişdi. Azərbaycanın özündən də bəzi avantürist qüvvələr müəyyən konyuktur məqsədlərlə bu fikirləri yayırdılar. Heydər Əliyev yalnız dövlət rəhbəri olaraq deyil, həm də dünyada məşhur ictimai-siyasi xadim kimi əsl həqiqəti deməkdən çəkinməmiş, kimlərsə onun mövqeyini ittiham edəcəyindən narahat olub sözün doğrusunu söyləməkdən imtina etməmişdi.

Xüsusilə o illər üçün türk dünyasının birliyi naminə son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir faktı Türkiyə ictimaiyyətinə xatırladan (qeyd edək ki, həmin fakt çox az adama məlum idi) Azərbaycan Prezidenti dedi:

"Burada mən Mustafa Kamal Atatürkün çox dəyərli bir fikrini yadınıza salmaq istəyirəm, çünki onun bu fikri Türkiyənin üzərinə düşən vəzifələrin çox böyük olduğuna və Mustafa Kamal Atatürkün çox uzaqgörən bir şəxsiyyət olduğuna dəlalət edir. O, Türkiyə Cümhuriyyətinin 10-cu ildönümü münasibə-

tilə çıxışında demişdir: "Bu gün Sovet İttifaqı bizim dostumuz, qonşumuz və müttəfiqimizdir. Bu dostluğa ehtiyacımız var. Lakin sabah nə olacağını bu gün heç kim müəyyən edə bilməz. O, nəinki Osmanlı kimi, Avstriya- Macarıstan kimi parçalana bilər, kiçilə bilər, bu gün əslində bərk- bərk tutduğu millətlər qonşularından qaça bilərlər. Dünya yeni bir müvazinətə keçə bilər. O zaman Türkiyə nə edəcəyini bilməlidir. Bizim bu dostumuzun idarəçiliyi altında dili bir, dini bir, mahiyyəti bir qardaşlarımız vardır. Onlara sahib çıxmağa hazır olmalıyıq. Susaraq o günü gözləmək deyil, hazır olmaq lazımdır..."

Heydər Əliyev Bilkənd Universiteti İdarə Heyətinin sədri İhsan Doğramacı ilə 9 fevral 1994-cü il tarixi görüşünəki çıxışında isə Atatürkün həmin vəsiyyətinin özünü nə qədər doğrultduğunu təsdiq edəcək mülahizələrini söyləmişdir: "Əgər xalqlarımız əsrlər boyu yaşayıblarsa, mübarizə apararaq öz mənliliyini qoruya biliblərsə, öz milli xüsusiyyətlərini itirməyiblərsə, böyük mərhələlərdən keçərək indi müstəqil xalq kimi, dövlət kimi yaşayırlarsa, bütün bunlara görə xalqlarımız öz içərisindən çıxan mütəfəkkirlərə, yazıçı və şairlərə, bəstəkarlara, rəssamlara, memarlara, alimlərə minnətdardırlar. Bu zənginlik xalqlarımızda milli ruhu, milliyi, milli ənənələri yaşadıb, nəsildən-nəsilə keçirib bu günə gətirib çıxarmışdır".

Azərbaycan Prezidenti çıxışında, həqiqətən, qürurverici bir məqama toxunaraq demişdir ki, "Azərbaycan xalqı bütün türk dünyasının bir hissəsi olaraq böyük və zəngin elm, mədəniyyət tarixinə malikdir. Bu gün burada məmnunluqla qeyd edirəm ki, Azərbaycanın incəsənət ustaları, alimləri, bəstəkarları, mədəniyyət xadimləri Türkiyənin bir çox elm və mədəniyyət ocaqlarında, o cümlədən də İhsan bəyin himayədarlığı ilə fəaliyyət göstərilir. Onlar bu gün burada da Azərbaycan musiqisinin kiçik bir parçası ilə bizi sevindirdilər".

Bu fikir bir daha göstərir ki, sovet dövrü Azərbaycan xalqının tarixində yalnız milli dövlətçilik düşüncəsinin məhdudlaşdırılması, türkçülük ideologiyasının boğulması, milli ziyalılığın repressiyası ilə deyil, həm də kütləvi savadlanma, geniş ali təhsil imkanları, ədəbiyyatın, incəsənətin, elmin inkişafı ilə qalmışdır.

Prezident həmin görüşdə Azərbaycan və Türkiyə mədəniyyətlərinin bir-biri ilə sıx bağlılığının dərin tarixi kökləri olduğunu yada salmışdır:

"Tarix böyükdür. Biz öz tariximizlə fəxr edirik. O, bizim birgə tariximizdir, xalqlarımızın vahid tarixidir. Nizami də, Füzuli də, Mirzə Fətəli Axundov da, Vaqif də, Yunus İmrə də, bu gün burada şeiri səslənən Səməd Vurğun da, Türkiyə torpağında, İstanbulda təhsil almış, böyük əsərlər qoyub getmiş Hüseyn Cavid də, sözlərinə mahnı, şərq bəstələnmiş şeirin müəllifi Əhməd Cavad

da və bizim aramızda olan böyük mədəniyyət xadimləri – Arif Məlikov da, Bəxtiyar Vahabzadə də, habelə digər mədəniyyət xadimləri də bizim zəngin mədəni sərvətimizdir".

Tarixin bizə miras qoyduğu "sovet dövrü"nün bir faciəsi də bu idi ki, Azərbaycanla Türkiyə arasındakı əlaqələr tədricən kəsilmişdi, ancaq tarixdən gələn mənəvi-ruhi birliyi sındırmaq mümkün olmamışdı: "Biz uzun illər ərzində, 70 il bir-birimizdən ayrı düşmüşdük. Əvvəllər də birliyimizə maneçilik törədən amillər olmuşdur. Lakin elm, mədəniyyət, ədəbiyyat adamlarımız bizim həmişə birgə olmağımızı təmin etmişlər... Xalqlarımızın mütəfəkkirləri milliyyətimizi, milli ənənələrimizi, milli mədəniyyətimizi, dilimizi, tariximizi unutmağa qoymayıblar və heç vaxt da unutmamışıq".

Sovetlər Birliyi süqut etdikdən sonra bütün türk, o cümlədən də Azərbaycan və Türkiyə xalqları arasında mədəni, ictimai, siyasi əlaqələrin yenidən genişlənməsinə diqqəti çəkən Azərbaycan Prezidenti özünəməxsus səmimiyyətilə söyləmişdir ki, "burada, bu salonda kimin türkiyəli, kimin azərbaycanlı olduğunu ayırmaq mümkün deyildir, heç ayırmaq da lazım deyildir. Biz bir-birimizlə qaynayıb- qarışmışıq və bu proses davam edəcəkdir".

Heydər Əliyev türkiyəli qardaşların nəzərinə çatdırır ki, ən müxtəlif tarixi şəraitlərdə də bizim xalqlarımızın mədəni- mənəvi xarakteri dəyişə bilməz, "bunların hamısı yenə də bizim koklərimizlə bağlıdır, hamısı milli mədəniyyətimizin, milli təfəkkürümüzün, dilimizin nə qədər sarsılmaz olduğuna dəlalət edir. Heç bir rejim heç bir vaxt bizi bunlardan məhrum edə bilməz... Bizim Azərbaycan dili, ana dilimiz cari əsrdə çox zənginləşmiş çox inkişaf etmişdir. Türk ləhcəsi ilə Azərbaycan ləhcəsi arasında bəzi fərqlər var. Bu fərqləri siz bilirsiniz. Bir tərəfdən, siz öz dilinizi modernləşdirmisiniz, digər tərəfdən isə, bizim dilimiz müəyyən dərəcədə təkmilləşmişdir. Fərqlər də buradan irəli gəlir. ola bilsin ki, 60- 70 il öncə bu fərqlər az idi. Lakin elə indi də türk xalqlarından heç birinin dili Azərbaycan və türk dilləqi qədər bir-birinə yaxın deyildir".

Heydər Əliyev Azərbaycanın İstiqlal bayramına – Respublika gününə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqdakı (27 may 1994-cü il) nitqində Azərbaycanın müstəqilliyinin milli mənəvi əsasları kimi ədəbiyyatın, mədəniyyətin danılmaz rolundan bəhs edərək göstərmişdir ki, Azərbaycan xalqı sovet dövründə "mövcud şəraitə uyğunlaşsa da, eyni zamanda onun qəlbində tam müstəqillik, milli azadlıq hissləri yaşamışdır. Keçmişdə olduğu kimi, bu dövrdə də həmin hisslər xalqımızı heç vaxt tərk etməmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycan xalqı Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli kimi dahilər yetirmiş və onlar da azadlıq hissləri ilə yaşayıb- yaratmışlar. Sonrakı dövrlərdə, Azərbaycan çar Rusiyasının

tərkibində, onun əsarəti altında olarkən də ölkənin mütəfəkkir adamları, qabaqcıl siyasi xadimləri, yazıçı və şairləri olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Seyid Əzim Şirvani, Üzeyir Hacıbəyov kimi şəxsiyyətlərin yaradıcılığında da milli azadlıq hissləri öz əksini tapmışdır. Yəni siyasi rejimdən, kiminsə əsarəti altında yaşamasından asılı olmayaraq xalqımız həmişə milli azadlığa, istiqlala can atmışdır".

Təbiidir ki, istiqlala can atan bir xalqı tarixin heç bir mərhələsində susdurmaq olmaz. Müəyyən məqamlarda elə görünə bilər ki, tarix onun xeyrinə işləmir... Ancaq elə hallar azmışdır ki, tarix xalqa yox, xalq tarixə qalib gəlmişdir... Bununla belə tarixin xalqın xeyrinə işləmədiyi, başqa sözlə, taleyin ixtiyarına buraxılmış illər tarixə xalqın heç zaman unuda bilməyəcəyi məhrumiyyətlər də yazmışdır... Azərbaycan Prezidenti əminliklə söyləyir ki, "yetmiş illik sosializm rejimi dövründə də bu hisslər xalqın qəlbindən çıxmamışdır. Bəli, Nəriman Nərimanov da Azərbaycan xalqının müstəqilliyi uğrunda çalışmışdır. Cəfər Cabbarlı hələ 1918-20-ci illərdə böyük əsərlər yaradaraq, həm də sosialist sistemi dövründə onu tərənnüm edərək, məhz Azərbaycanın milli azadlığı uğrunda çalışmış və xalqımızın azadlıq hisslərini ifadə etmişdir. Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq və o dövrdə yaşamış başqa sənətkarlar da öz əsərlərində xalqımızın milli azadlıq fikirlərini əks etdirmişlər".

Bu sözlərin deyilməsində məqsəd keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ölkədə meydana çıxmış tamamilə əsassız bölücülük iddiaları idi ki, guya kim sovet hakimiyyətinin tərəfində olmuşdursa, kim kommunist partiyasını tərənnüm etmişdirsə, Azərbaycan xalqının düşməni olmuşdur... Halbuki "Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Azərbaycanın ilk Elmlər Akademiyasının birinci prezidenti Mirəsədulla Mirqasımov, Yusif Məmmədəliyev, Mustafa bəy Topçubaşov da bu dövrdə yaşamış, Azərbaycan xalqına bu dövrdə xidmət göstərmişlər. Onlar öz əsərləri, elmi fəaliyyətləri ilə Azərbaycan xalqının elm və mədəniyyətinin yüksəlməsinə çalışmış və beləliklə də, xalqı gələcəyə, milli azadlığa, müstəqilliyə doğru aparmışlar".

Odur ki, dövlət (və millət) başçısı, eyni zamanda Epoxanın Baş İdeoloqu mənsub olduğu xalqa izah edirdi ki, heç bir əsas olmadan öz böyük ziyalılarını hansısa konyuktur prinsiplə özünə düşmən saymasın. Və bu, yalnız ölkənin ərazi bütövlüyünün pozulduğu, qaçqın- köçkünün artdığı, iqtisadi vəziyyətin son dərəcə çətinləşdiyi dövrün fəvqəladə tələblərindən irəli gəlmirdi, bütün dövrlər və zamanlar üçün idi. Həmin sözlər bu gün də müasir səslənir, heç şübhə yoxdur ki, sabah da öz müasirliyini qoruyub saxlayacaqdır.

Prezident Respublika günü münasibətilə təntənəli yığıncaqdakı (26 may

1996-cı il, Respublika Sarayı) geniş nitqində əvvəl Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Azərbaycan xalqının milli azadlıq, müstəqillik tarixindəki yerindən bəhs etmiş, sonra isə 20-ci, 30-cu illərin hadisələrindən danışaraq demişdir ki, həmin illərdə "Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı mədəni və mənəvi irsə böyük zərbələr vurulmuşdur. O illərin qurbanları minlərlə, on minlərlə, bəlkə, yüz minlərlə olmuşdur. Onların arasında Azərbaycanın görkəmli şəxsləri – Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Yusif Vəzir Çəmənzməminli, Salman Mümtaz və başqa dəyərli insanlar olmuşdur. Eyni zamanda o dövrdə Azərbaycan xalqının içindən respublikamızın mədəniyyətini, elmini inkişaf etdirən görkəmli simalar çıxmış, yaşamış və yaratmışlar".

Azərbaycan tarixinin sovet dövrü, xüsusilə 30-cu illər bizim tarixşünaslığımızda, haqlı olaraq, millətə, onun mədəniyyətinə, mənəviyyətinə düşmən təcavüzü illəri hesab olunaraq qınanılmışdır. Və həmin təcavüz barədə bəhs edərkən Ümummilli Lider "üzü keçmişə doğru" hər hansı şəkildə emosiyaya qapılmağın doğru olmadığını, həm keçmişə, həm də gələcəyə ayıq nəzərlərlə baxmaq lazım gəldiyini göstərmişdir:

"O illərin ağırlıqları, çətinlikləri ilə yanaşı, böyük nailiyyətləri də olmuşdur. Ən böyük nailiyyət bundan ibarət olmuşdur ki, xalqımız savadlanmış, onun mədəni səviyyəsi yüksəlmiş, respublikamızın milli mədəniyyəti yüksək səviyyələrə qalxmışdır. Azərbaycan öz mədəniyyəti, elmi, yüksək təhsili ilə böyük bəşəri keyfiyyətlərini bütün dünyaya nümayiş etdirə bilmişdir".

30-cu illərdə repressiyaya məruz qalmış Azərbaycan ziyalıları haqqında xüsusilə keçən əsrin 70-ci, 80-ci illərindən başlayaraq bir sıra elmi tədqiqat işləri aparılmışdır ki, akademik Ziya Bünyadovun "Qırmızı terror" kitabı bunun ilk qiymətli nümunələrindən biridir. Həmin araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ziyalılarını sovet hakimiyyətinin düşməni hesab edərək güllələməyə, yaxud sürgünə məhrum eləyərkən əsas olaraq onların pantürkist ideyalara xidməti səbəb gətirilir. Və belə bir absurd mövqedən çıxış edilir ki, gərək türk – o zaman "azərbaycanlı" anlayışı xalqın şüurunda "Azərbaycan" anlayışı qədər möhkəm yer tutmamışdı – özünün türk olduğunu dərk etməyəydi

Azərbaycan Prezidenti təntənəli yığıncaqda "absurd tarix"in məntiqi (daha doğrusu, məntiqsizliyi!) üzərində əhəmiyyətsiz mühakimələrə qapılıb vaxt itirməkdənsə qaranlıqdan işığa çıxmağı, gələcəyə nikbin nəzərlərlə baxıb, hazırkı çətin vəziyyəti tezliklə arxada qoyaraq, xalqın yenidən əldə etdiyi azadlığın, müstəqilliyin verdiyi imkanlardan layiqincə istifadə etməyi məsləhət bilir. Bunun üçünsə tarixin ən keşməkeşli dövrlərində belə nümunə götürmək, istinad etmək üçün ciddi nailiyyətlər kifayət qədərdir:

"Bəli, o illərdə böyük itkilərimiz olubdur. Qeyd etdiyim kimi, eyni zamanda o illər mədəniyyətimizdə, ədəbiyyatımızda, elmimizdə böyük şəxsiyyətlər yetişdiribdir. Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev kimi dahi bəstəkarlarımız yeni əsərlər yaratmışlar. Cəfər Cəbbarlı kimi dahi yazıçımız Azərbaycan xalqına böyük ədəbi töhfələr vermişdir. Ədəbiyyatımızda Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm, Süleyman Rəhimov kimi böyük şəxsiyyətlər yetişmişdir. Alimlərimiz – Mirəsədulla Mirqasımov, Mustafa bəy Topçubaşov, Heydər Hüseynov, Yusif Məmmədəliyev, Mirzə İbrahimov, bir çox böyük alimlər 1945-ci ildə ilk dəfə Azərbaycanın böyük elmini bir yerə yığıb Elmlər Akademiyası yaratmışlar. Bunların hamısı o çətin, ağır illərin, eyni zamanda, böyük nailiyyətləridir".

Yeni Azərbaycan Respublikasının qurucusu son dərəcə böyük müdrikliklə göstərir ki, 1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti də bizim milli sərvətimizdir, tariximizin parlaq səhifəsidir. Ondan sonrakı illər, onilliklər də həyatımızın böyük mərhələləridir, parlaq səhifələridir, xalqımızın böyük nailiyyətləridir. Məhz bunlar hamısı birlikdə indiki müstəqil Azərbaycanın həm iqtisadi, elmi, intellektual, həm də mədəni potensialını yaradır.. Biz bu gün, bu milli bayramı – Respublika gününü qeyd edərkən XX əsrdə xalqımızı irəliyə aparmış, elmimizi, mədəniyyətimizi iqtisadiyyatımızı inkişaf etdirmiş insanların hamısını böyük hörmət və ehtiram hissi ilə, minnətdarlıqla yad edirik".

Heydər Əliyev heç zaman Azərbaycanın dövlətçili tarixinin hər hansı dövrünə, mərhələsinə nihilist, inkarçı münasibətin tərəfdarı olmamış, əksinə, bu fikrə düşənləri həmişə kəskin tənqid etmişdir. Dahi siyasət adamı olaraq, o, çox yaxşı bilirdi ki, heç bir dövlət öz- özünə, yaxud kiminsə sifarişilə qurulmadığı kimi, qorunub- saxlanması da taleyin ümidinə buraxmaqla mümkün olmur. Bunun üçün xalqın siyasi istedadına, iradəsinə, yüksək ziyalılığına, zəngin mədəniyyətinə əsaslanan ardıcıl bir tarixi varislik tələb edilir. Ona görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli mərasimdəki (27 may 1998-ci il, Respublika sarayı) nitqində göstərmişdir ki, "Azərbaycanda o dövrdə böyük bir ziyalı dəstəsi meydana gəlmişdi. Onların əksəriyyəti Moskvada, Peterburqda, Avropanın bir çox şəhərlərində yüksək təhsil almış, Avropa mədəniyyəti, dünya mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan və bunları mənimsəmiş insanlar idilər". Və onu da əlavə etmişdir ki, onlar öz intellektual potensialı, öz xalqına, millətinə olan qayğısı, sədaqəti ilə Azərbaycanda XX əsrin əvvəlində gedən proseslərdə iştirak etmiş və birləşib Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmışlar. Biz o dövrdə Azərbaycan mədəniyyəti-

nin, ədəbiyyatının, ictimai fikrinin inkişafında böyük xidmət göstərmiş insanları da nəzərə almalıyıq və onların – Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət, incəsənət, ictimai xadimlərinin xidmətlərini də bu münasibətlə qeyd etməliyik.

Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov və digərləri o illər yaratdıqları əsərlərlə xalqımızda milli şüurun oyanmasına, inkişaf etməsinə, milliliyin yüksəlməsinə böyük təsir göstərmişlər və böyük xidmətlər etmişlər".

Göründüyü kimi, Ümummilli Lider yeni demokratik Azərbaycan dövlətçiliyinin fundamentini təşkil edən intellektual- mədəni enerjinin nə qədər güclü, çoxçeşidli, milli olduğu qədər də beynəlmiləl, ümumbəşəri xarakterini ortaya çıxarır. Və eyni zamanda onun məhz görkəmli Azərbaycan ziyalılarının dühasından süzülüb gəldiyini qeyd edir. Belə bir aydın qənaət yaranır ki, ilk Azərbaycan Respublikası elan olunmamışdan neçə illər əvvəl böyük bir siyasi-mədəni "layihə" (metafora!) olaraq XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ziyalılarından – M.Ə.Sabirin, Ə.Hüseynzadənin, C.Məmmədquluzadənin, Ə.Ağaoğlunun, Ü.Hacıbəylinin, Ə.Topçubaşovun, M.Ə.Rəsulzadənin və onlarla milli vətənpərvərin təsəvvürlərində hazır imiş. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan tarixində ilk müstəqil respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az yaşasa da hər hansı təsadüfi hadisə deyildi, Azərbaycan xalqının, onun ziyalılarından, ədəbiyyat, elm, mədəniyyət xadimlərinin iradəsinin məhsulu idi.

Milli demokratik dövlət – Respublika quruculuğu təcrübəsi göstərir ki, din, hər nə qədər dövlət işlərinə bilavasitə müdaxilədən kənarlaşdırılsa da, cəmiyyətin həyatında fəal iştirak etməklə onun (dövlətin) maraq dairəsini heç də tamamilə tərk eləmir. İslam dini mənəvi- mədəni dəyər kimi Azərbaycan xalqının (və dövlətçiliyinin) elə bir tarixi sərvətinə çevrilmişdir ki, Azərbaycanın ən görkəmli ziyalıları bu barədə düşünmüş, öz elmi, ədəbi, incəsənət əsərlərində sözügedən olduqca mürəkkəb fenomenin mahiyyətinə varmağa, cəmiyyət həyatında onun fəaliyyətini müxtəlif üsullarla idarə etməyə çalışmışlar.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu dinə, o cümlədən islam dininə millətin dünyagörüşünün, xarakterinin, etnokulturoloji təbiətinin ayrılmaz bir əlaməti kimi baxmışdır. Onu hər hansı bir ideologiya, siyasi təsisat ilə eyniləşdirməyin, xüsusilə ondan hər hansı antihumanist, irticaçı məqsədlərlə istifadə etməyə imkan veriməsinin əleyhinə olmuşdur.

Azərbaycan Prezidenti 1998-ci ilin dekabr ayının 9-da Bakıda keçirilən "İslam sivilizasiyası Qafqazda" mövzusunda beynəlxalq simpoziumun açılışında geniş nitq söyləmiş, bir sıra aktual olduğu qədər də mürəkkəb məsələlə-

rə aydınlıq gətirmişdir. Məsələn, o demişdir:

"Məlumdur ki, Qafqazda yaşayan xalqlar islam dinini qəbul edənə qədər də böyük mədəniyyətə, tarixə və özlərinə məxsus adət- ənənələrə malik olmuşlar. İslamın dini-mənəvi dəyərləri Qafqaz xalqlarının qədimdən yaranmış və inkişaf etmiş mənəvi dəyərlərilə birlikdə xalqların yüksək milli-mənəvi dəyərlərini təşkil edibdir".

Azərbaycan xalqı, məlum olduğu (və qədim eposumuz "Dədə Qorqud"da aydın göstərildiyi) kimi, təşəkkül ərafəsində öz ümumtürk əcdadının dininə inanmışdır ki, bu din tanrıçılıqdır. Azərbaycan- türk tanrıçılığının bir dini dünyagörüşü olmaq etibarı ilə çox mükəmməl sistemi mövcuddur. Mənbələr göstərir ki, ərəb-islam missionerləri türklər arasında öz dinlərini yayarkən tanrıçılığın min illərlə mövcud olmuş həmin mükəmməl sistemində yeni dini – islamı xatırladan bir sıra anlayışlar, elementlər ilə rastlaşmışlar.

Azərbaycan Prezidenti beynəlxalq simpozium iştirakçılarının nəzərinə çatdırmışdır:

"Azərbaycanda islam dini VII əsrdən yayılıb və Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edir. bizim çoxəsrlik islam dövrü tariximiz zəngindir. Bu gün iftixar hissi ilə deyirik ki, Azərbaycanın islam mədəniyyəti, islam dini ilə bağlı olan dahi insanları – Nizami, Füzuli, Nəsimi, Tusi, Qətran Təbrizi və bir çox digər böyük şəxsiyyətləri dünya sivilizasiyasına böyük töhfələr vermiş və islam mədəniyyətini zənginləşdirmişlər. Biz bunlarla fəxr edirik.

Biz azərbaycanlılar öz tariximizlə, milli- mənəvi dəyərlərimizlə fəxr edirik, öz doğma ana dilimizlə fəxr edirik... Bunlara görə də biz islam dininə, islam mədəniyyətinə mənsub olduğumuzla da fəxr edirik".

Türk- islam (və onun üzvi tərkib hissəsi olan Azərbaycan-islam) mədəniyyəti, Ümummilli Liderin söylədiyi kimi, orta əsrlərdə, eləcə də yeni dövrdə böyük dühalar yetirmişdir ki, onlarsız xalqın elm, ədəbiyyat, incəsənət tarixini təsəvvür etmək, sadəcə olaraq, mümkün deyil. Eləcə də bütün etnoqrafik dərinlikləri, etnokulturoloji zənginlikləri ilə bir yerdə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı islam dininin ruhunu, mənəvi xarakterini, davranış stereotiplərini, əxlaqi prinsiplərini geniş əks etdirməkdədir. Həmçinin Azərbaycan dilinin lək-sik-terminoloji sistemində ərəb sözləri, islam terminologiyası xüsusi yer tutur.

Sovet dövründə uzun illər aparılmış ateizm təbliğatına toxunan Prezident əlavə etmişdir ki, "qısa bir zamanda məlum oldu ki, əgər Azərbaycanda kommunist ideologiyası 70 il yox, 170 il də hökm sürmüş olsaydı, insanları islam dinindən ayırmaq mümkün olmayacaqdı.

...Bilirsiniz ki, o vaxtlar mən böyük dövlət işlərilə məşğul idim. Bəzən

düşünürdüm – din dindir, nə üçün bir dinə müəyyən qədər loyal münasibət bəslənilir, o birisi dinə isə həddindən artıq düşmən münasibəti göstərilir? Bu, həqiqətdir”.

Doğrudan da, sovet dövründə islam dininə qarşı mübarizə, bir tərəfdən, sovet kommunist ideologiyasının apardığı ateizm təbliğatının nəticəsi, digər tərəfdən, xristianlığın başqa dinlərə qarşı mübarizəsinin tarixi relikti idi.

Azərbaycan Prezidenti simpozium iştirakçılarına məlumat vermişdir ki, Azərbaycan çoxdandır ki, Şərq- islam dəyərlərini, adət- ənənələrini qoruyub saxlamaqla yanaşı, ümumbəşəri səciyyə daşıyan Qərb dəyərlərini mənimsəməkdən də imtina etmir. Və bunun nəticəsində ölkəmizdə sivilizasiya Şərqlə-Qərbin dialoguna əsaslanaraq inkişaf edir:

“Biz Azərbaycanda öz milli-mənəvi dəyərlərimizə söykənərək, eyni zamanda xalqımızın elminin, mədəniyyətinin inkişafına, milli-mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşməsinə və vəhdətinə xüsusi əhəmiyyət veririk.

Bu, Azərbaycan üçün yeni bir hadisə deyildir. Məmnuniyyət hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan hələ XVIII-XIX əsrlərdə və XX əsrin əvvəllərindən elə bu istiqamətdə inkişaf edirdi.

...Biz Nizami, Füzuli, Nəsimi kimi böyük şəxsiyyətlərlə fəxr etdiyimiz kimi, eyni zamanda Mirzə Fətəli Axundov kimi böyük şəxsiyyətlə də fəxr edirik... O, Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərini, islam dəyərlərini ümumbəşəri, Avropa dəyərlərilə zənginləşdirərək dahiyənə və xalqımızın inkişafına çox böyük təsir göstərmiş əsərlər yaratmışdır”.

İstər Molla Pəhan Vaqifin, istərsə də Qasım bəy Zakirin yaradıcılığı göstərir ki, bu şair- mütəfəkkirlər islam dininin normativlərini inkar etmədən həyata gerçəkçi, realist baxış nümayiş etdirməklə hər cür tərki- dünyalığın, mövhumatın əleyhinə olmuşlar. Və həmin düşüncə mədəniyyəti, əslində, XVIII-XIX əsrlərdə daha qabarıq görünə də daha əvvəlki dövrün bədii-fəlsəfi fikir dühaları – Xaqani, Nizami, Nəsimi üçün də qeyri- təbii, qeyri- adi hesab edilmir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycanda Qərb həyat tərzinin tərəfdarı kimi ilk dəfə açıq çıxış edən Mirzə Fətəli dahi Şərq sələflərindən Nizamini, Rumini də təqdir edir.

Sovet dövründə digər dinlərlə müqayisədə kommunist ideologiyasının islama qarşı daha çox çıxması, xüsusilə müsəlman xalqları içərisindən islamşünasların yetişməsinə qadağa qoyulması kimi həqiqətləri şərh edən dövlət başçısı əlavə eləmişdi ki, “məsələn, Quranın Azərbaycan dilinə çevrilməsi respublikamız müstəqillik əldə edəndən sonra, yaxud həmin ərəfədə mümkün oldu.

...Hesab edirdilər ki, Quran rus dilinə tərcümə olunubdur və guya xristianlar tərəfindən islam dinini öyrənmək üçün lazımdır. Amma Quran Azərbay-

can dilinə tərcümə olunsa, bu, azərbaycanlıların islam dininə meylini artıracaqdır. İş burasında idi.

...Bax buna görə də mən hesab edirəm ki, Azərbaycanda islamşünaslıq sahəsində XX əsr, demək olar ki, tamam itirilibdir".

Sovet dövlətinin, sosialist ideologiyasının xarakterik əlaməti idi ki, öz "tarixi uğurlar"ını, başqalarına, dünyaya, rəqib ideologiyalara müəyyən nümunələr göstərməkdən daha çox nələrisə qadağan etmək hesabına qazanmışdı. Bəzi sovet sosialist ideoloqları sadəlövhcəsinə inanır, bəziləri də "sadəlövhcəsinə" ikiüzlülük edirdilər ki, guya sərhədləri bağlayaraq, dünyadan təcrid olunaraq "ayrıca bir ölkədə kommunizm qurmaq", elə bir insan yetişdirmək mümkündür ki, hər hansı dinə deyil, məhz "kommunizmin nurlu sabahına" iman gətirəcəkdir. İnsanlığın (və dinin) tarixinə bu cür laqeyd münasibətin nəticəsi o oldu ki, əsrin sonlarına doğru kommunist ideologiyası tarix səhnəsini biabırcasına tərk etdi.

Bir neçə gün sonra – dekabrın 11-də beynəlxalq simpoziumun iştirakçılarının böyük bir qrupu ilə Prezident sarayında görüşən dövlət başçısı demişdir:

"Azərbaycan Qafqazda bütün dinlərin bir- biri ilə mehriban əlaqələrdə yaşadığı bir ölkədir. Biz bunula fəxr edirik. Məsələn, Qafqazda olan Ermənistandan əgər bütün başqa millətlər, dinlər qovulub çıxarılsa, - tək-cə müsəlmanlar yox, artıq orada yəhudilər də yoxdur, erməni millətindən başqa və xristianlığın erməniyə mənsub olan qolundan savayı başqa bir millət, din yoxdur, - erməni şovinizmi, erməni ekstremizmi buna illər, əsrlər boyu nail olmağa çalışıbdır".

Ümummilli Liderin dinə münasibətdə Azərbaycanla Ermənistanı müqayisə etməsi, heç şübhəsiz, yalnız siyasi yox, həm də ideya-metodoloji məzmun daşıyır. Və Azərbaycan xalqının əsrlər boyu qazandığı tolerantlıq təcrübəsi, ermənilərin hətta xristianlıq daxilində apardığı özünütəcrid siyasətinə rəğmən, ölkəmizin dünya birliyinə integrasiyasını təmin etməkdədir ki, bunu Azərbaycana gələn hər kəs müşahidə edir:

"Siz Azərbaycanda olduğunuz günlərdə hiss etdiniz – Azərbaycan islam mədəniyyətinin, islam milli-mənəvi ənənələrinin ümumbəşəri mənəvi dəyərlərlə vəhdətindən doğulmuş bugünkü Azərbaycandır. Bunu siz gördünüz. Azərbaycan gələcəyə də bu yolla gedəcəkdir. Biz dünyanın tərəqqisindən kənarda qala bilmərik. Dünya xalqlarının tərəqqi yolu ilə müsəlmanlar da getməlidirlər, o cümlədən azərbaycanlılar da getməlidirlər".

Əlbəttə, bu fikirlər ona görə strateji əhəmiyyətə malikdir ki, din, o cümlədən islam dini Azərbaycana orta əsrlər geriliyinin, yaxud müasir terro-

rizmin deyil, məhz sülh, əmin-amanlıq, tərəqqi, bir sözlə, mədəniyyət amili kimi təqdir (və təqdim) olunur.

Ümummilli Liderin milli dil, ədəbiyyat və mədəniyyət təəssübkeşliyində jurnalistika, mətbuat, media həmişə ona görə önəmli yer tutmuşdur ki, o, buna ictimai fəaliyyətin sıradan bir hadisəsi yox, milli əqidə kimi baxırdı. Azərbaycanda ilk qəzet və jurnalları yaradan böyük şəxsiyyətlər də publisistik sözü "vicdanın səsi" hesab etmişdilər.

Azərbaycan Prezidenti 2002-ci ilin iyul ayının 22-də "Günay" restoranında Mətbuat günü münasibəti ilə keçirilən mərasimdəki nitqində demişdir:

"Həsən bəy Zərdabi vaxtilə Azərbaycanda azad, demokratik mətbuatın əsasını qoyubdur. O nəinki bu mətbuatın əsasını qoydu, həm də çox çalışdı, fəaliyyət göstərdi və öz missiyasını sona qədər yerinə yetirdi. Məhz ondan sonra, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bizim çox böyük jurnalistlər dəstəsi yarandı. Amma onlar da peşəkar jurnalistlər deyildilər, müxtəlif sahələrdə xidmət edirdilər. Ancaq mətbuata, jurnalistikaya çox böyük qayğı göstərirdilər və Həsən bəy Zərdabi kimi, Azərbaycanda sərbəst, azad, müstəqil mətbuatın inkişaf etməsində böyük işlər görmüşdülər".

Prezident həmin nitqində XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan jurnalistikasının ən görkəmli simaları haqqında danışmışdı:

"Biz mütləq Cəlil Məmmədquluzadəni, Üzeyir Hacıbəyovu və digər belə şəxsiyyətləri yada salmalıyıq. Cəlil Məmmədquluzadənin jurnalist kimi, publisist kimi "Molla Nəsrəddin" jurnalı vasitəsilə və ondan daha geniş dairədə Azərbaycan xalqına göstərdiyi xidmətlər əvəzsizdir".

Jurnalistikanın milli mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu xüsusi qeyd edilmişdir:

"Bizim mədəniyyətimizin müxtəlif sahələrində olan istedadlı insanlar kimi jurnalistlər də istedadlı olmalıdırlar.

Çünki bu da bizim mədəniyyətimizin bir hissəsidir. İkincisi də, bizim jurnalistlərimiz gerek gördüklərini, eşitdiklərini olduğu kimi yazsınlar, ağa ağ, qaraya qara desinlər".

Çox mühüm məsələlərdən biri də ondan ibarət idi ki, qəzetlər, jurnallar, radiolar, televiziylar, bunların ardınca gələn sosial media cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində son dərəcə təsirli rəy formalaşdırmaqla yanaşı, dilin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin səviyyəsinə də birbaşa təsir göstərirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, bu gün ədəbi dilin inkişafı özünü ən çox publisistik üslubda göstərdiyi kimi, ədəbiyyatın inkişafı da daha çox publisistikada təzahür edir.

AZƏRBAYCAN DİLİNƏ HEYDƏR ƏLİYEV QAYĞISI

Elbrus Əzizov

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyasının üzvü

elbrusazizov@bsu.edu.az

Abstract

Heydar Aliyev's care to the Azerbaijanian language

The application and development issues of the Azerbaijanian language has a special place in our Nationwide Lider Heydar Aliyev's statehood activity. Heydar Aliyev paid great attention and care to the national language - the Azerbaijani language from the time that he led the Azerbaijan Republic. The position of the Azerbaijanian language in the society was significantly strengthened and the paragraph about the Azerbaijanian language being as the state language was included in the Constitution of the Azerbaijan SSR as a result of Heydar Aliyev's decades - continued unexampled care to the Azerbaijanian language during the Soviet period. Heydar Aliyev had signed a number of decrees that ensured the development of the Azerbaijanian language as the full-fledged state language during the independence years. Nationwide Lider Heydar Aliyev's love to his native language is an example for both present and future generations.

Keywords: *the Azerbaijanian language, the national language, care for the Azerbaijanian language, the state language, care for the state language, official documents.*

Giriş. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətində Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişafı məsələləri xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında böyük uğurlar qazanılsa da, dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsində əngəllər var idi. İdarəetmənin yuxarı pillələrində Azərbaycan dili, demək olar ki, işlədilmir, xalqın doğma dilinə etinasızlıq göstərilirdi. Heydər Əliyevin Respublikamıza rəhbərlik etdiyi vaxtdan başlayaraq bu məsələyə münasibət dəyişir, milli dilə - Azərbaycan dilinə xüsusi diqqət yetirilir. Azərbaycan dilinə Heydər Əliyev qayğısı onun həyata keçirdiyi milli dil siyasətinin (Azərbaycan dili siyasətinin) bütün formalarında - Azərbaycan dilində müntəzəm çıxışlarında, dövlət dili ilə bağlı qəbul etdiyi rəsmi sənədlərdə açıq - aydın və dolğun bir şəkildə öz əksini tapmışdır.

Əsas hissə. Heydər Əliyevin ana dilimizə - Azərbaycan dilinə rəsmi səviyyədə xüsusi diqqət yetirməsi onun 1969-cu ildə Azərbaycan Respublikası-

nın rəhbəri kimi fəaliyyətinin dördüncü ayında (1969-cu il noyabrın 1-də) ölkəmizin ilk ali məktəbi Azərbaycan Dövlət Universitetinin (Bakı Dövlət Universiteti) 50 illik yubileyinə həsr edilmiş yığıncaqda Azərbaycan dilində çıxış etməsi ilə başlayır. Onun bu çıxışı yığıncaq iştirakçıları tərəfindən böyük sevinc və minnətdarlıq hissləri ilə qarşılır, demək olar ki, sensasiya kimi qəbul edilir. İndi bizə adi görünən bu hadisə o dövr üçün qeyri-adi bir hadisə idi. Heydər Əliyev sonralar Respublika sarayında (26 noyabr 1994-cü il) Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə 1969-cu ildə Azərbaycan dilindəki çıxışını belə xatırlayır: "Xatirimdədir, universitetin 50 illik yubileyində çıxış edərkən, şübhəsiz ki, öz ana dilimdə, Azərbaycan dilində danışdım. Bu, böyük bir sensasiya kimi qəbul olundu, təəccüb doğurdu, - nə cür olur ki, respublikanın rəhbəri Azərbaycan dilində çıxış edir və bu dildə heç də pis danışmır. Bəziləri mənə bu hadisə münasibətilə təbrik edirdilər, minnətdarlığını bildirirdilər. Dilini sevən, milli ruhla yaşayan insanlar, doğrudan da, bunu böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Mən isə onlara dedim ki, burada bir qeyri-adilik yoxdur, nahaq təəccüb edirsiniz, bu mənim ana dilimdir və ana dilində çıxış etmək elə böyük bir qəhrəmanlıq da deyildir. Ana dilini bilməmək isə, ana dilini qiymətləndirməmək isə, şübhəsiz ki, xalq qarşısında qəbahətdir" [1, s. 49-50].

Əslində Heydər Əliyevin ana dilindəki bu çıxışı çox böyük uzaqgörənliklə Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə və genişləndirilməsinə hədəflənmişdi. Bu çıxış eyni zamanda respublika rəhbərinin ana dilinə doğma münasibətinin əyani nümayişi, Azərbaycan dilinə qayğısının ilk təzahürü idi. Məhz həmin vaxtdan başlayaraq respublikamızda Azərbaycan dilinə münasibət xeyli dəyişir, ana dilinə qayğı göstərilir, Bakı şəhərində anadilli məktəblərin, anadilli siniflərin sayı get-gedə artır.

Sovet dövründə respublika rəhbərinin Azərbaycan yazıçılarının qurultayında ilk dəfə ana dilində nitq söyləməsi də böyük bir hadisə kimi qarşılanmışdı. Heydər Əliyev 1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı nitqində həmin hadisəni xatırlayır, rus dilinin hakim olduğu sovet dövründə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmədiyini göstərir: "Yadımdadır, ilk dəfə Yazıçılar İttifaqının qurultayında mən Azərbaycan dilində nitq söyləyəndən sonra tənəffüsə çıxdıq. Hamı gəlib mənə təbrik edirdi. Ona görə ki, mən orada birinci növbədə Azərbaycan dilində danışdım. Dedim ki, əziz qardaşlar, axı burada elə bir şücaət yoxdur. Bu, bizim öz dilimizdir. Mən bunu anladım. Çünki dövlət adamları Azərbaycan dilində danışmamışdılar. Mənim nitqimi yazıçılar böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Biz o illərdə çalışdıq ki, dilimiz inkişaf etsin. Bu sahədə çox çalış-

dıq. Baxmayaraq ki, elə bir dövlətdə yaşayırdıq ki, hakim dil rus dili idi. Ancaq biz dilimizi inkişaf etdirdik və siz, sizin əsərləriniz, ədəbiyyat olmasaydı, şübhəsiz ki, dilimiz bu cür inkişaf edə bilməzdi" [1, s. 117].

1974-cü ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə dördcildlik "Müasir Azərbaycan dili" adlı ali məktəblər üçün dərslik müəlliflərinin Azərbaycan SSR Dövlət mükafatına layiq görülməsi də respublika rəhbərinin Azərbaycan dilinə olan qayğısının bariz nümunəsi idi. Heydər Əliyev 1995-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin iclas zalındakı nitqində bir qrup dilçi alimə Dövlət mükafatı verilməsinin əsl səbəbini göstərmişdir: "Biz xüsusən Azərbaycan dili haqqında kitab yazmış böyük bir kollektivə dövlət mükafatı verdik. Bu mükafatı onun müəllifinə görə yox, əsərin özünə və bu kitabın dilimizin təhlilinə həsr olunmasına görə verdik... Amma bu mükafatı mən xüsusi mükafat hesab edirəm. Burada mənim şəxsi təşəbbüsüm, şəxsi məqsədim o olubdur ki, ictimaiyyət bir daha bilsin ki, biz dilimizin inkişafına nə qədər fikir veririk" [1, s. 76].

"Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinin Dövlət mükafatına layiq görülməsi təsirsiz qalmır. Azərbaycan dilində tədrisə xüsusi diqqət yetirilir. Ali məktəblərin Azərbaycan bölmələrinə tələbə qəbulunun sayı artırılır, ana dilində təhsil tədricən daha da genişlənir.

Sovet dövründə Heydər Əliyevin respublikamızda Azərbaycan dilinin rolunun artırılması sahəsində göstərdiyi xidmətlərdən biri 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddənin daxil edilməsi idi. Ancaq bu məsələnin həlli heç də asan olmamış, Moskvanın çox böyük etirazına səbəb olmuşdu. Heydər Əliyev 1995-ci il oktyabrın 31-də Elmlər Akademiyasının iclas zalında Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsində dövlət dili haqqında maddənin geniş müzakirəsindəki nitqində Moskvanın etirazlarının bəzilərini göstərmişdir: "Ancaq bu maddə Moskvada çox böyük etiraza səbəb oldu. Belə izah edirdilər ki, başqa respublikalarda bu yoxdur, buna ehtiyac yoxdur. Mən indi sizin vaxtınızı alıb bunların hamısını geniş danışmağa ehtiyac duymuram. Ancaq o vaxt mən Sovetlər İttifaqının rəhbərliyi ilə çox gərgin danışıqlar apardım. Sübut etməyə çalışdım ki, biz dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu öz konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq. Moskvada bir neçə dəfə müzakirələr oldu. Cürbəcür fikirlər səsləndi və həmin fikirlərin əksəriyyəti ondan ibarət idi ki, belə olmalıdır" [1, s. 66].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dövlət dili haqqında maddənin daxil edilməsinə təkcə Moskva deyil, Ukraynanın rəhbəri də etiraz et-

mişdi. Heydər Əliyev öz nitqində bunu xüsusi olaraq diqqətə çatdırır: "Xatirimdədir, o vaxt başqa respublikanın rəhbərləri ilə kəskin danışıqlarımız oldu. Ukraynanın rəhbəri Şerbitski ilə mənim kəskin danışıqlarım xatirimdədir. O buna çox etiraz edirdi, belə əsaslandırırdı ki, siz belə yazdığınız halda gərək onda biz də yazaq ki, Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir. Mən ona dedim ki, sizə heç kəs mane olmur. Siz bizdən də böyük respublikanız və Sovetlər İttifaqında sizin xüsusi çəkiniz bizimkindən qat-qat artıqdır. Siz istəsəniz bunu yaza bilərsiniz. Ancaq siz nə üçün bizə mane olursunuz? Mübahisəmiz çox gərgin oldu" [1, s. 67].

Bütün etirazlara baxmayaraq Heydər Əliyev respublikanın rəhbəri və konstitusiya komissiyasının sədri kimi Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddənin daxil edilməsinə nail olur. Konstitusiyanın 73-cü maddəsində yazılmışdı: "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir".

Bu maddənin Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına daxil edilməsi respublikamızda Azərbaycan dilinin mövqeyini xeyli möhkəmləndirdi, dilimizin tədricən daha geniş dairədə işlənməsi üçün hüquqi əsas oldu. Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə böyük qayğısı, müxtəlif tədbirlərdə Azərbaycan dilində müntəzəm çıxışları bu məsələdə xüsusi rol oynadı.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dili tam hüquqla dövlət dili kimi işlənmə imkanı qazandı. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyasında da Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması bərdəki müddəə qəti şəkildə təsbit edilmişdir: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir".

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasında bu maddənin təsbit edilməsi ilə müxtəlif dövrlərdə ana dilimizə - Azərbaycan dilinə qarşı edilmiş haqsızlıqlara birdəfəlik son qoyulur və beləliklə, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsinin yeni mərhələsi başlayır. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti kimi rəhbər vəzifəli şəxslərin hər birinin qarşısında dövlət dilini - Azərbaycan dilini bilməyin zəruriliyini bir tələb kimi qoyur. O, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il iyunun 18-də keçirilmiş iclasındakı nitqində demişdir: "Nazirlər Kabinetinin iclaslarında və başqa toplantılarımızda mən bizim rəhbər vəzifəli şəxsləri bir neçə dəfə xəbərdar etmişəm ki, dövlət dilimiz, ana dilimiz, Azərbaycan dili hər yerdə - bütün sənədlərimizdə, bütün iclaslarımızda, toplantılarımızda işlənməlidir. Təəssüflər olsun

ki, bəzi rəhbər vəzifəli şəxslərimiz təhsilini keçmişdə rus dilində aldıklarına görə və uzun illər öz işlərində yalnız rus dilindən istifadə etdiklərinə görə Azərbaycan dilini zəif bilirlər... Mən bu barədə hamıya bir daha müraciət edirəm və xüsusən rəhbər vəzifəli şəxslərdən tələb edirəm ki, onlar dövlət dilini öyrənmək üçün lazımı əlavə tədbirlər görsünlər və buna nail olsunlar. Bunu etmək lazımdır, hətta zəruridir. Heç kəs fikirləşməsin ki, sabah yenə də elə bir vəziyyət yaranacaq ki, Azərbaycan dili lazım olmayacaqdır. Azərbaycan dili həmişə lazım olacaqdır və onsuz yaşamaq mümkün olmayacaqdır" [Bax: 6, s. 171].

2001-ci il iyunun 18-də Heydər Əliyev "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman imzalayır. Bu fərman Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən olan dövlət dilinin – Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılmasını, ana dilimizin öyrənilməsinə, elmi araşdırmaların fəallaşdırılmasını, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsini təmin edən çox mühüm qərarları əhatə edir. Fərmanda dövlət dilinin qorunması məsələsi xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud, açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallar bu fərmanla qadağan olunur. Bu sənəddə Azərbaycan dilinin tətbiqi işindəki nöqsanlar qeyd olunmuş, onların aradan qaldırılması yolları dəqiq şəkildə göstərilmişdir.

Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanında əlifba məsələsi də xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, latın qrafikasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi çox ləng gedir, bu prosesin nə qədər davam edəcəyi bilinmirdi. Ölkəmizdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına qəti şəkildə keçid məsələsi də bu fərmanla öz həllini tapdı. Fərmanın 9-cu maddəsinə əsasən 2001-ci il avqustun 1-nə qədər ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının bütünlüklə latın qrafikasına keçməsi, habelə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikası ilə aparılması təmin edildi [Bu məsələlər barəsində bax: 2; 3; 4; 5; 6].

Ümummilli lider Heydər Əliyev sonralar da dövlət dilinin işlənməsi və inkişafı məsələlərini əhatə edən bir sıra digər tədbirlər də həyata keçirmişdir. Bunların içərisində 4 iyul 2001-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında" sərəncam, 9 avqust 2001-ci il tarixli "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilmə-

si haqqında” fərman və 30 sentyabr 2002-ci ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” mühüm yer tutur.

Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması və onun tərkibinin təsdiq edilməsi ilə (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı) dövlət dilinin – Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsində tamamilə yeni bir istiqamətin əsası qoyulur. Prezidentin özünün sədrliyi ilə fəaliyyət göstərən Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinə dövlət xadimləri, bir sıra yazıçılar və filoloq alimlər daxil edilmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 13 noyabr 2017-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının yeni tərkibi təsdiq edilmişdir.

Heydər Əliyevin 30 sentyabr 2002-ci ildə təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq ölkəmizdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır. Bu qanunda Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını əhatə edən bütün müddəalar öz əksini tapmışdır. Burada diqqəti cəlb edən bir cəhət dövlət dilinin normaları haqqında xüsusi maddənin olmasıdır: “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər həmin normalara əməl etməlidirlər”.

Heydər Əliyevin müxtəlif illərdə müxtəlif münasibətlərlə söylədiyi nitqlərində Azərbaycan dilinin zənginliyinə, mükəmməlliyinə, bu dilin qorunmasına, onun daha da inkişaf etdirilməsinə, ona daha çox qayğı göstərilməsinə, ana dilini bilməyin vacibliyinə dair fikirləri xüsusi yer tutur. Bu fikirlərin bəzilərini diqqətə çatdırmağı lazım bilirik:

Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı (1981) nitqindən: “Biz tam inamla deyə bilərik ki, çoxəsrlik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır. Lakin mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır”.

Türk dünyası yazıçılarının III qurultayındakı (1996) nitqindən: “Mən fəxr edirəm ki, türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dili bu qədər bədii ifadələrlə dolubdur və biz həyatın bütün sahələrinə aid olan fikirlərimizi öz ana

dilimizdə ifadə edə bilirik".

Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı (1997) nitqindən: "Azərbaycanda mövcud olan Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir; Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz ana dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səlis danışmalıdır və bu dili sevməlidir. Bununla yanaşı biz çalışmalıyıq ki, məktəblərimizdə, universitetlərimizdə gənclərimiz bir neçə dil öyrənsinlər".

Nəticə. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə 1969-cu ildən başlanan böyük qayğı və diqqəti on illər boyu davam etmişdir. Onun uğurlu dil siyasəti nəticəsində hələ sovet dövründə Azərbaycan dilinin cəmiyyətdəki mövqeyi xeyli möhkəmlənmiş, ana dilimiz dövlət dili statusu almışdı. Müstəqillik illərində Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin tam hüquqlu dövlət dili kimi işlənməsini təmin edən bir neçə fərman vermiş, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu"nu təsdiq etmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin vurğunu və böyük himayədarı olmuşdur. Onun ana dili sevgisi istər bugünkü, istərsə də gələcək nəsillər üçün örnekdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyevin dil siyasəti (Rəsmi sənədlər). Tərtibçi: Salatın Əhmədova. Elmi redaktoru: Nizami Cəfərov. Bakı: Şirvan nəşr, 2009, 136 s.
2. Əzizov E. Dövlət dilinə qayğı bizim vətəndaşlıq borcumuzdur // Paritet, 2001, 12 – 13 iyul.
3. Əzizov E. Latın əlifbası mütərəqqi ziyalıların arzusu idi // Paritet, 2001, 13 – 14 sentyabr.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tətbiqində və dövlət dili kimi təsbit edilməsində Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Sabah, 2008, s. 3-7.
5. Əzizov E. Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişaf məsələləri / Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Təhsil, 2013, s. 3-5.
6. Seyidov Y. Əsərləri, V c. Heydər Əliyev və demokratiyanın şərəfli yolu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2009, 531 s.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ MƏDƏNİYYƏT

Məti Bayramlı

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

matibayramli@bsu.edu.az

Sovet dövründə və müstəqil dövlətçiliyimizin ən qarışıq mərhələsində ölkəmizə rəhbərlik etmiş ulu öndər Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu siyasətində mədəniyyətin yeri məsələsini iki baxış bucağından qiymətləndirmək mümkündür:

- Ölkə həyatının siyasi, iqtisadi və mədəni tərəqqisinin memarı olan Heydər Əliyevin mədəniyyətə himayəsini əks etdirən institusional fəaliyyəti: bura konkret dövlət proqramları, mədəni quruculuq tədbirləri və özünün bu proseslərdəki bilavasitə iştirakı daxildir;

- Heydər Əliyevin Azərbaycan toplumunu "mədəni birlik üzərində qurulan millət"dən (kulturnation) "siyasi əsaslı dövlət milləti"nə (staatsnation) transformasiya edən mahir və uzaqgörən bir strateq kimi fəaliyyəti.

Kulturoloji qiymətləndirmə baxımdan ikinci baxış bucağı mənə daha məhsuldar görünür.

Heydər Əliyev hələ Sovet hakimiyyəti dövründə rəhbərliyə gəldiyi ilk vaxtlardan Azərbaycanda dövlət quruculuğuna siyasi, iqtisadi, inzibati proses olmaqdan ziyadə, köklü bir mədəniyyət hadisəsi kimi yanaşmış və mədəniyyəti bu mürəkkəb prosesin önünə qoymuşdur.

Bunu zəruriləşdirən başlıca səbəbi isə tarix boyunca Azərbaycan toplumunda milli kimliyin müəyyənləşdirilməsinin kənar təsirlərin müqaviməti ilə qarşılaşmasında, milli özünüdərk prosesinin gecikdirilməsində (və gecikməsində!) axtaracaq lazım gəlir.

XIX əsr Avropda və bütün dünyada milli rəqabətin kəskinləşdiyi, ideoloji qarşıdurmaların intensivləşdiyi bir mərhələdir. Milli ideologiya anlayışının müasir anlamda sistemli və proqramlı düşüncə modeli kimi təşəkkülü məhz bu dövrün ictimai-siyasi, eləcə də mədəni transformasiyaları ilə şərtlənir. Dünyanın sürətlə dəyişdiyi XIX əsrdə Azərbaycan da tarixlə ayaqlaşmaq, mürəkkəb Qafqaz reallığında milli rəqabətdə dala qalmamaq məcburiyyətində idi. Əsrin sonunda Həsən bəy Zərdabi milli rəqabəti "zindəganlıq cəngi" – "ölüm-qalım" davası kimi səciyyələndirmişdi.

Tarixin bizə qarşı ədalətsizliyi bundadır ki, XIX əsrin başlanğıcında

Azərbaycanın şimalının Rusiya tərəfindən işğal edilməsi, ölkə ərazisinin İranla Rusiya arasında ikiye bölünməsi Azərbaycan toplumunun həm siyasi, həm də mədəni bütövlüyünü zədələmişdi. Bundan daha ağırı Cənubda İran tərəfindən toplumun milli kimliyinin ümmətçilik pərdəsi altında yox edilməsi, Şimalda isə Rusiyanın Qafqazdakı müsəlmanlara, xüsusilə azərbaycanlılara qarşı yürütdüyü mədəni genosid siyasətinə məruz qalması idi. Bu siyasətin ən nəzərəçarpan üsürü Azərbaycan türk etnosunun Rusiya imperiyası tərəfindən Qafqaza işğalçı kimi sonradan gəlmiş “tatar” adı ilə tanınması idi. Bu ad təhrifi sonradan Qafqazda millətlərarası münaqişə üçün bir başlanğıc olacaqdı.

Böyük dövlətlərin iradəsindən asılı olmayaraq ilahi ədalət bizdən tarixin təsəllisini əsirgəmədi. Azərbaycanın coğrafi baxımdan bölünməsi xalqın siyasi taleyini parçalara ayırsa da, XIX əsrdə Rusiya imperiyası daxilində Azərbaycan toplumunun “mədəniyyət milləti” – “kulturnation” kimi bütövlüyünü təmin etmək şəraiti yarandı. Bu, dünya sənaye inqilabının təsiri ilə Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin bərqərar olması və milli burjuazianın yaranması sayəsində baş verdi. Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Nəriman Nərimanov kimi azsaylı ziyalılarımız vahid dövləti olmayan Azərbaycan toplumunun tarixdən silinməmək üçün çıxış yolunu maariflənməkdə, maariflənərək özünü bir millət kimi dərk etməkdə görürdülər.

Avropada “kulturnation” (yəni mədəniyyət milləti) və “staatsnation” (dövlət milləti) anlayışları ictimai düşüncəyə alman filosofu Fridrix Mayneke tərəfindən gətirilmişdir. Kulturnation modelinə əsasən, millət siyasi coğrafiyanın sərhədləri ilə deyil, dil, ədəbiyyat, mədəni yaddaş, ənənə və simvolik sistemlərlə müəyyən olunur. Burada mədəniyyət estetik səviyyə kimi yox, milli kimliyi yaradan kollektiv mədəni kodlar sistemi kimi qəbul edilir. Staatsnation (dövlət milləti) modelinə görə isə millət ortaq vətəndaşlıq, siyasi sərhədlər və qanunlar əsasında formalaşır.

O dövrdə Azərbaycan ziyalıları da almanlar kimi “kulturnation” modelini seçməli idilər. İkinci yol yox idi. Ən azından ona görə ki, ərazisi imperiyalar tərəfindən bölünmüş, dövlətçilikdən məhrum edilmiş Azərbaycan dünyanın siyasi coğrafiya xəritəsində mövcud deyildi. Ziyalılarımızın iradəsi ilə “kulturnation” – “mədəniyyət milləti” qurmaq istiqamətində milli özünüdərkə ləng də olsa, ardıcıl bir prosesə çevrilməsi XX əsrin əvvəllərində millət və dövlət şüurunun formalaşmasına təkan verdi ki, bu, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticələndi.

Çox təəssüflər olsun ki, Cümhuriyyət uzun yaşamadı. Azərbaycana qarşı milli genosid siyasəti həyata keçirən Rusiya imperiyasını ondan daha qəddar Sovet ideoloji imperiyası əvəz elədi. Mədəniyyətlə bağlı Stalinin irəli sürdüyü məşhur “formaca milli, məzmunca sosialist” düsturunun hədəfi məhz milli müəyyənliyi bir “qabıq” kimi saxlamaq, o qabığın içini vahid sovet ideologiyası ilə doldurmaq idi...

Bu alınmadı, bunu ilk növbədə mədəniyyətin obyektiv qanunauyğunluqları rədd etdi. Ancaq həmin cəfəng eksperimentin iflası uğraması mədəniyyətlərə və millətlərə işıqlı zəkaların qanı bahasına başa gəldi...

Eksperiment iflası uğrasa belə, sonrakı zamanlarda da Sovet ideologiyasının ən böyük qorxusu milli mədəniyyətlərin intibahı idi, çünki bunun altında “kulturnation” – “mədəniyyət milləti” təhlükəsi var idi.

1969-cu ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə ilk gəlişi ilə dövlət quruculuğunda mədəniyyət önə çıxarıldı. Hətta zahirən ideoloji təəssürat yaradan kampaniyalar – mədəniyyət xadimlərinin fəhlə və kəndlilər ilə müntəzəm görüşləri, rayonlarda məhsul bayramları kimi kütləvi tədbirlərin keçirilməsi milli mədəniyyət hadisəsinə çevrilir, millətin daxili enerjisinin güclənməsinə xidmət edirdi. Azərbaycanda hərbi təmayüllü məktəbin açılması, qəbul imtahanlarında yüksək nəticə göstərən gənclərin SSRİ-nin daha yüksək təhsil verən ali məktəblərinə göndərilməsi, Bakıda müasir texnologiyalı sənaye müəssisələrinin yaradılması, urbanizasiyanın sürətləndirilməsi, xüsusilə Bakının demoqrafik nisbətinin dəyişməsi milli şüurun intibahına təkan verən mədəniyyət hadisələri kimi mənə daşımaqdadır.

Heydər Əliyev hakimiyyətinin ilk dövründə Nəsiminin yubileyinin YUNESKO-nun tədbirlər siyahısına salınaraq Moskvada, Kremldə qeyd olunması, böyük dövlət vəsaiti hesabına “Nəsimi” filminin çəkilməsi, Səməd Vurğunun 70-illik yubileyinin ümumittifaq miqyasda qeyd olunması, 1975-ci ildə Azərbaycanda Sovet ədəbiyyatı günlərinin keçirilməsi kimi hadisələr sadəcə Azərbaycanı tanımaq məqsədi daşımırdı, bunlar uzaqgörən strateji gedişlər idi: xalqın içindəki milli mənlilik, milli kimlik hissinin oyanışını sürətləndirirdi. 1975-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin akt zalında tələbələr qarşısında çıxış etmək imkanı qazanan gənc Oljas Süleymenovun Bakıdan qayıdandan sonra “Az i Ya” əsəri ideoloji mülahizələrlə qadağan edilmişdi. Ancaq Oljas Süleymenov Heydər Əliyevin və Azərbaycan xalqının ona olan himayəsini həmişə minnətdarlıqla qeyd edir.

Nizami, Nəsimi, Füzuli, Cəlil Məmmədquluzadə, Sabir, Səməd Vurğun kimi şəxsiyyətlərə dövlət səviyyəsində verilən qiymət bir yandan milli kimlik

duygusunu alovlandırır, bir yandan da böyük şəxsiyyətlərin milli dəyəərə çevrilməsinə, keçmişlə gələcəyi ehtiva edən "böyük zaman" (M.Baxtin) içində dərk olunmasına şərait yaradırdı.

Heydər Əliyevin səyi ilə Hüseyn Cavidin məzarının Sibirdən Naxçıvana gətirilməsi milli yaddaşın özünəqayıdışı üçün təkanverici bir başlanğıc oldu.

1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasında Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi bu proseslərin zirvəsi sayıla bilər...

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra, öz ifadəsi ilə desək, "ömrünün qalan hissəsini millətin və dövlətin gələcəyinə bağışlayan" Heydər Əliyev milli mədəniyyəti dövlət quruculuğu konsepsiyasının mərkəzinə gətirdi. Onun ədəbiyyat və incəsənət xadimləri ilə müntəzəm görüşləri, ölkənin tələyində baş verən yeniliklər barədə fikirlərini ziyalılarla bölüşməsi, iştirak etdiyi konsert və tamaşalardan sonra kulisdə apardığı səmimi söhbətlər – bütün bunlar sadəcə dövlət başçısının mədəniyyətə qayğısının ifadəsi deyildi. Bu, böyük dövlətçilik strategiyasının tərkib hissəsi idi. XX əsrin ən möhtəşəm iqtisadi hadisələrindən biri – Xəzərin Azərbaycan sektorunun dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə birgə işlənilməsi haqqında imzalanmış "Əsrin Müqaviləsi" belə onun düşüncəsində mədəni hadisə səviyyəsinə yüksəldi. O, müqaviləni həyata keçirmək üçün inşa edilmiş dənizdə üzən geoloji kəşfiyyat platformasını "Dədə Qorqud" adlandırmaqla iqtisadi strategiyayı milli yaddaşın simvolik dili ilə bir araya gətirdi...

Heydər Əliyev XX əsrin sonlarının siyasi və ictimai reallıqlarına əsaslanaraq Azərbaycan dövlət modelində "mədəniyyət milləti" ilə "dövlət milləti" anlayışlarının – başqa sözlə, kulturnation və staatsnation modellərinin mütərəqqi cəhətlərinin modern sintezini yarada bildi. Bunun ən bariz təsdiqi Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili adlandırılmasıdır. Bu, Azərbaycançılıq doktrinasının "millət dövləti" konsepsiyası ilə uzlaşdırılması idi. Onu da deyək ki, dövlətin, dilin və millətin Azərbaycan adını daşmasını Stalinin ayağına yazmaq düzgün təsəvvür deyil. Stalinin türk kimliyinə münasibəti başqa söhbətin mövzusudur, "Azərbaycan dili" anlayışı isə artıq XIX əsrdə milli ideologiyanın ilkin təşəkkülü dövründə formalaşaraq ictimai fikir müstəvisinə çıxarılmışdı.

1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyəti qurulandan sonra "ulus dövləti" anlayışlarının tələblərinə görə Türkiyə Cümhuriyyəti vətəndaşlarının "türk", dövlət dilinin "türk dili" adlandırılması, Mustafa Kamal Atatürkün təcrübəsi bizə ən düzgün örnək sayıla bilər. Bu gün dövlət dilimizin Azərbaycan dili adlandırılması müasir dünya təcrübəsinə uyğun olaraq dövlət adı ilə millət və dil

adının vahid bir sistemdə birləşməsidir. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti sayəsində Azərbaycan dili bizi etnik köklərimizə bağlamaqla yanaşı, həm də müstəqil dövlətçilik maraqlarımızla uzlaşdırır.

Milli özünüdərk prosesinin tarixi təkamülündən doğan bu addım Azərbaycan xalqının və dövlətinin coğrafi, tarixi və mədəni bütövlüyünü təsbit edən Azərbaycançılıq məfkurəsinin zəfəridir!

Bununla Heydər Əliyev Azərbaycanı müstəqil bir dövlət, azərbaycanlıları öz tarixi yaddaşını dərk edən, öz dilində danışan və öz mədəniyyəti ilə yaşayan bir millət kimi tarix səhnəsinə qaytardı.

XIX əsrin "zindəganlıq cəngində" kimliyimizi qoruyan "mədəniyyət milləti" ideologiyası "dövlət milləti" modeli ilə birləşərək XXI əsrdə hüquqi və demokratik "millət dövləti"nin yaranmasını təmin etmiş, milli varlığımızın sarsılmaz təminatına çevrilmişdir.

AZƏRBAYCAN İCTİMAİ-ƏDƏBİ FİKRİNDƏ İDEOLOJİ MEYARLARIN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİNDƏ ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Ramiz Qasimov

Filologiya elmləri doktoru, dosent

AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

ramizqasimli44@gmail.com

Abstract

The role of Heydar Aliyev's thoughts in determining ideological criteria in the transition period of Azerbaijan

The collapse of the Soviet Union, the restoration of state independence and the transition from socialism to a market economy are characterized as a transitional period in Azerbaijan. In this period, which mainly covers the years 1990-1995, the old values, way of thinking, criteria, rules of life, etc. are no longer valid, and are accompanied by a crisis in various areas, including spirituality, rules of life, creative fields, art, etc. This is also clearly manifested in literature, literary criticism and various fields of art and creativity. Heydar Aliyev's return to Azerbaijan during that difficult period results in the formation of new ideological criteria on his activities and ideas. The National Leader of the Azerbaijani People, Heydar Aliyev, has always treated literature with care. The centuries-old Azerbaijani literature was also accepted and evaluated by the Great Leader Heydar Aliyev as both the spiritual source, ideological basis, and source of this national ideology. The wise leader approached literature as a source of national ideology and presented it as an immutable element of

Azerbaijanism within his wise words. According to the National Leader, national literature: 1. National historical past and memory; 2. A spiritual treasure in which national thought, values, and ideas are embodied; 3. A means of educating people; 4. It was evaluated as a branch of diplomatic and political propaganda and relations. Therefore, attachment to national literature and its reading have been shown as an important means of civic education. In general, during his activity, he took Azerbaijani literature under his care in all its aspects - oral folk literature, classical heritage and its prominent representatives, modern literary process and its figures. Great leader Heydar Aliyev viewed and cared for literature primarily as a means of education for the national-historical memory of a citizen-person. The educational nature of literature has become the main means of educating the people in terms of national values, way of life and thinking, civic ideals and ideas. The ideas of Turkism and practical activity of the Azerbaijani people have also been successfully implemented through our literature and literary figures. The idea of unity and brotherhood of the Turkic world has been promoted through the anniversaries of A.Huseynzade, A.Aghaoglu, M.Rasulzade, H.Javid, A.Javad and others and various events. The recognition and promotion of our country abroad, in the international world, was achieved precisely thanks to the figure and creativity of prominent personalities such as Khagani Shirvani, Mahsati Ganjavi, Nizami Ganjavi, Imadeddin Nasimi, Mahammad Fuzuli, Huseyn Javid, Jalil Mammadguluzade, Mirza Alakbar Sabir and others.

Keywords: *Heydar Aliyev, literary policy, national ideology, literary-critical thought.*

Giriş. Azərbaycan xalqının milli ideologiyasının banisi Heydər Əliyevin ideyaları keçid dövründə ictimai-ədəbi fikirdə yaşanan böhrandan çıxılması və yeni meyarların müəyyənləşməsində böyük rol oynamışdır. Yeni ictimai-tarixi şəraitə və formasiyaya keçidlə əlaqədar olaraq köhnə dəyərlərin əhəmiyyət-dən düşməsi böhranla nəticələnmiş, yeni ideoloji mühitin formalaşmasında Heydər Əliyev özünün ölməz, dahiyanə fikirləri ilə müstəsna rol oynamışdır. Bu baxımdan nə qədər müddət keçməsinə baxmayaraq Heydər Əliyev ideyalarının Azərbaycanda yeni ictimai-ədəbi düşüncə meyarlarının formalaşmasında müstəsna yeri və rolunun öyrənilməsi bütün zamanlar üçün aktualıq təşkil edir. Ədəbiyyatda və ədəbiyyatşünaslıqda yeni təhlil və təsvir metod və meyarlarının yaranmasında Heydər Əliyev fikirlərinin əhəmiyyətini ayrılıqda öyrənmək və müəyyənləşdirmək tədqiqatın aktuallığını şərtləndirir və əhəmiyyətini müəyyənləşdirir.

Tədqiqat işində təhlil və təsvir, sinxron, müqayisəli təhlil, tənqidi realizm, deduktiv və induktiv və başqa metod və üsullardan istifadə edilərək təhlillər aparılmış, qənaət və nəticələr əldə edilmişdir.

Keçid dövründə meyersizlik və böhran şəraitində yeni meyarların formalaşmasında Heydər Əliyev ideyalarının müəyyənləşdirici rolu

Yaxşı məlumdur ki, hər bir elmin inkişafı mövcud olan müəyyən əsaslar, meyarlar üzərində mümkün ola bilər. Bu fikri daha çox ictimai-humanitar elmlərə şamil etmək lazımdır ki, burada subyektivlik obyektivlik amilindən irəli gedir və mütləq müəyyən elmi əsaslara, meyarlara dayanması vacib şərtə çevrilir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığı üçün müəyyənləşdirilmiş konkret elmi-ədəbi, o cümlədən bədii-ideoloji meyarlar həm ədəbiyyatın, həm də ədəbiyyatşünaslığın inkişaf yolunu dəqiq şəkildə cızmış, konkret yol, istiqamət, məcrə müəyyən etmişdi. Daha dəqiqi və acısı bu idi ki, yeni meyarlar Azərbaycan ədiblərinə milli varlıqdan yazma dəyərləri əks etdirməyi köhnəlik kimi qiymətləndirərək milli kökdən uzaq salmağa cəhd göstərir, ədəbiyyatşünaslıq elmini də özünün müəyyən etdiyi sovet ideologiyası tələblərinə uyğun meyarlarla təhlil etməyə və yanaşmağa məcbur edib əsl milli ədəbiyyatı təhrif edirdi. Bu mənada qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslıq elminin milli köklərə bağlılıq üzərində inkişafına nail olunması tarixi məhz ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəlməsi dövrünə təsadüf edir. Ədəbiyyatda milli ideyalardan yazılması yasaq edildiyi, dəyərlərdən, adət-ənənələrdən, folklordan bəhs olunması köhnəlik, sovet ədəbiyyatına zidd və zərərli hesab edildiyi zamanlarda, Dədə Qorqud kimi milli dastandan, digər folklor örnəklərindən, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi və başqa görkəmli klassik ədiblərin ədəbi ənənələrindən bəhs edilməsi əsl milli konsepsiyanı müəyyənləşdirmiş oldu. Ümumiyyətlə, keçid dövründə başlıca zərərli və təhlükəli stereotiplər onlardan ibarət idi ki: 1. Xüsusilə, sovet dövrü yaranmış və yaşanmış bütün milli-mədəni irsə qarşı şübhəçilik hökm sürür və qəbul edilməsi mümkünsüz hesab edilirdi; 2. Ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin fəaliyyətləri və görüşləri zərərli hesab edilərək ortadan qaldırılmasına çalışılırdı; 3. Sovet dövrü yaşayanlarla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanı yaşananalar ciddi müqayisə edilərək AXC dönəmi və şəxsiyyətləri bir-mənalı təqdir edilir, sovet dövrü yaşayanlar və şəxsiyyətlər isə tənqidi və zərərli qarşılanırdı; 4. ən əsası isə, ictimai düşüncədə yeni tənqidi meyarlar mövcud deyildi və xeyirli olanla zərərli olanı müəyyənləşdirmək ictimai baxımdan mümkün görünmürdü və s. Məhz belə çətin və təhlükəli şəraitdə yeni ictimai meyar və dəyərlərin meydana gəlməsi olduqca ciddi bir ehtiyac təşkil edirdi.

Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, sovet imperiyasının çöküb milli azadlıqların elan edildiyi 1988-1993 illərdə və sonrakı dövrlərdə də milli ədəbiyyat

ta birtərəfli yanaşma kimi təhlükəli hallardan məhz dahi liderin hakimiyyətə gəlişi sayəsində milli tarixə, ədəbiyyata özünün sədaqətli yanaşma istiqaməti ilə yeni ruh bəxş etdi və milli konsepsiya müəyyənləşdirməyə müvəffəq oldu. Hələ konkret elmi yanaşmanın olmadığı belə vaxtlarda Sovet dövrü ədəbiyyatına və ədiblərinə birmənalı baxışların olmaması, daha sərt formada tənqid edilməsi və milli ədəbiyyata daxil edilməməsi kimi yanlış fikirlər təhlükəli stereotiplər formalaşdırmağa yol açdı. Halbuki Ulu Öndər Heydər Əliyevin də dediyi kimi, *"buna görə heç kimi günahlandırmaq lazım deyildir. Bu, o dövrün nəticəsidir və indi heç kəs deməsin ki, o zaman belə düşünməmişdir. Biz hamımız həmin dövrdə yaşayırıq və onun stereotiplərindən kənara çıxma bilmirdik. Çıxmağa imkan da yox idi, çünki o dövrdə yazıçı da, alim də, adi adam da belə hesab edirdi ki, başqa cür ola bilməz. ...O dövrdə yaşayan və Azərbaycanın mədəniyyətini, ədəbiyyatını inkişaf etdirən adamlara indi irad tutmaq olmaz, bu, günahdır"* [3, s. 60] – deyə Ulu Öndər həm köhnə stereotiplərlə kimisə günahlandırmağa son qoymağın, həm də yeni məzmununda düşünməyin artıq ictimai ehtiyac olduğunu bildirirdi.

Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasəti və yeni ədəbi meyarlar

1990-cı illərdə baş verən ciddi ictimai, siyasi və iqtisadi dəyişikliklər köhnə meyarların əsaslarını sarsıtmış, yeni tələblər çərçivəsində meyarlar müəyyənləşdirmə zərurətini ortaya çıxarmışdı. Bu meyarların müəyyənləşməsi, sözsüz ki, o qədər asan və tez başa gələn deyildi. Hələ baş verənlərin mahiyyətini, inkişaf istiqamətini və gələcəyini tamamilə bilməyən müəyyən sahə adamları üçün belə meyarlar müəyyənləşdirmək heç də asan görünmürdü. Hər şeydən əvvəl yeni inkişafın istiqamətini, məzmununu və mahiyyətini bilməyə, milli dəyərlərə, ideyalara uyğunlaşdırmağa geniş zəka, konkret bilik və uzaqgörənlik lazım idi. Belə missiyanı Azərbaycan xalqının milli ideologiyasının banisi Ulu Öndər Heydər Əliyev yenə də özünün uzaqgörən, dərin və dəyərli fikirlərilə daşımağa müvəffəq oldu. Dahi şəxsiyyətin müxtəlif sahələrlə bağlı fərqli vaxtlarda dediyi fikirlər yeni şəraitdə konkret sahələrin inkişafı üçün stimül və elmi-ideoloji istiqamət verdi. Müxtəlif zamanlarda ulu öndərin ayrı-ayrı sahələr, hətta ayrı-ayrı adamlar haqqında dediyi fikirlər bir elm sahəsinin konkret elmi meyarlarının nüvəsində dayanan əsaslar yaratdı. Dahi rəhbərin fəaliyyəti müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş, bir ictimai-iqtisadi formasiyadan başqa bir formasiyaya keçid edən ölkə üçün yeni fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirdiyi kimi, fikir və münasibətləri də ideoloji baxımdan yeni və doğru istiqamətlərin müəyyənləşməsi üçün meyarla çevrildi. Ulu öndər Heydər

Əliyevin "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqındakı sərəncamı, yubiley mərasimindəki çıxışı və habelə "Kitabi-Dədə Qorqud" Ensiklopediyasının ön sözünə yazdığı fikirlər bütövlükdə xalqımızın mənəvi sərvətlərinə, onun dəyərləri, abidələri, tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatına və sair konkret münasibət tərzinə və məzmununu müəyyən etdi. Dahi liderin: *"Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda öz əksini tapmışdır. ...Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinləndirə bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər çox sevəcəkdir. ..."Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanlıq eposudur, özü də bir cəngavər, bir igid haqqında yox, bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə cəmləşdirən bir eposdur. Onun ən böyük ideyası baş sər-kərdədən tutmuş böyükdən kiçiyə kimi bütün qəhrəmanlarının doğma torpaqlarını qorumaq uğrunda canlarından keçməyə daim hazır olduqlarını göstərməkdir. Eposun əsas ideyasını qəhrəmanlıq ideologiyası təşkil edir. ..."Kitabi-Dədə Qorqud" həm də bizim etika kitabımız, əxlaq kodeksimizdir. Böyüyə hörmət, ata-anaya məhəbbət, iman və etiqad, namus və qeyrət, ailəyə, torpağa, vətənə sdaqət – bu insani keyfiyyətlər, mənəvi məziyyətlər Qorqud övladlarının qanına ana südü ilə, ata nəfəsi ilə birlikdə daxil olur və son mənzilə qədər də onlarla birlikdə gedir. Dədə Qorqud dünyasındakı milli dəyərlər, stereotiplər ...əslində hər bir azərbaycanlının varlığının ayrılmaz hissəsidir"* [2, s. 6] – deyə ifadə etdiyi fikirlər həm qorqudsünaslıq kimi yeni bir sahənin elmi əsasını müəyyənləşdirir, həm də bütövlükdə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına, bütün mənəvi sərvətlərinə yeni baxış tərzini müəyyənləşdirirdi. Belə ki, dahi lider Heydər Əliyevin "Dədə Qorqud kitabı"na olan bu münasibəti bir tərəfdən xalqın yaratdığı milli sərvətə, onun folkloruna söykəli bir inkişaf istiqaməti müəyyən edirdi, bu vəsilə ilə həmçinin ictimai düşüncədə xalqın milli düşüncəsinin müəyyənləşdirici meyar xüsusiyyətini ifadə edirdi, həmçinin Azərbaycan xalqının folkloruna ümumtürk ədəbi düşüncəsi və irsi olaraq yanaşmaqla türk xalqlarının bir-birinə yanaşması və təşkilati fəaliyyətin vacib bir istiqaməti kimi əhəmiyyətli yolunu müəyyənləşdirirdi. Ulu Öndər bu kimi tədbirlər vasitəsilə türk xalqlarının təşkilatlanması işinə özünün misilsiz töhfələrini verirdi. Azərbaycan Respublikasının bu gün türk dünyasının təşkilatlanması sahəsində oynadığı əhəmiyyətli rolun mənbəyində məhz Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri dayanmışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev sovet dövründə yaşamış və fəaliyyəti o quruluşla bağlı olan şəxsiyyətlərə yanaşma məsələsində də özünün humanizmi, milli mövqeyi və obyektiv meyarını göstərirdi. Keçid dövrü mərhələsində (hətta bu gün də!) M.Kazımbəy, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı,

N.Nərimanov və başqa şəxsiyyətlərə birmənalı olaraq inkaredici tənqidi baxışın hökm sürməsi, müstəqillik epoxasına uyğun olaraq Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, H.Cavid, M.Rəsulzadə və başqa şəxsiyyətlərin birmənalı tərifə tutulması kimi təhlükəli stereotiplərin ortadan qaldırılması məsələsində də dahi lider H.Əliyevin fikir və görüşləri müstəsna rol oynamışdır. Dahi lider Heydər Əliyev hər bir şəxsiyyətin fəaliyyətinə haqla yanaşır, xidmətlərinə kölgə salmadan münasibət bəsləməklə bir meyar, tərz nümayiş etdirirdi. Ulu Öndər ifadə etdiyi fikirlərdə o dərəcədə peşəkarlıq, kamillik, səriştə və bilik nümayiş etdirirdi ki, həmin sahənin konkret biliciləri belə dahi liderdən öyrənməyə borclu olurdular. Təsadüfi deyilməyib ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev *"Mustafa bəy Topçubaşovdan danışanda mütəxəssis həkimdən, Yusif Məmmədəliyevdən danışanda peşəkar kimyaçıdan, Hüseyn Caviddən danışanda filoloqdan və sənətşünasdan daha miqyaslı və ixtisaslı qiymətlər verir. Çünki böyük fərdlər, çeşidcə müxtəlif, lakin miqyasca eyni olan, istedadla və intellektlə bir-birinə yaxın fərdlər bərabər səviyyədə bir-birini daha yaxşı (yaxından!) görür və bir-birinə daha dəqiq təhlillər verirlər"* [3, s. 130]. Bu mənada Ulu Öndər Heydər Əliyevin vaxtilə görkəmli ictimai xadim, ədib Nəriman Nərimanov haqqında dediyi fikirlər də təkcə Nərimanov əleyhinə aparılan elmi-ictimai kampaniyalara qarşı deyil, həm də sovet dövründə yaşamış və fəaliyyəti sovet ideologiyası ilə yaxından və uzaqdan bağlı olan başqa görkəmli şəxsiyyətlərə qarşı yönəldilmiş fikir və stereotiplərə qarşı tutarlı cavab olmaqla bərabər, milli münasibətin formalaşmasını da müəyyənləşdirirdi. Bu fikirlər işığında vaxtilə görkəmli azərbaycançı ədib, ictimai xadim, publisist Cəlil Məmmədquluzadəyə qarşı edilən gərəksiz ittihamları da başa düşməyə, onun guya xalqımızı öz yaradıcılığında aşağıladığı və tənqid etdiyi haqqında fikirlərin əsassızlığını anlamağa imkan verir. Mirzə Fətəli Axundzadənin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Mirzə Kazımbəyin və onlarla ziyalı, ədib, görkəmli adamlarımızın vaxtilə çar Rusiyası və Sovet İttifaqında fəaliyyət göstərmələrinə tətbiq edilən birtərəfli yanaşma, təhlil tərzində məhz Ulu Öndərimizin fikirləri işığında özünə bəraət ala bilmiş, milli aspektdən, düzgün yanaşma istiqamətində yanaşmaya qovuşmuşdur.

Ədəbi şəxsiyyətlərə Heydər Əliyev yanaşmasının nümunəviliyi

Ölkəmiz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsinə baxmayaraq, keçid dövründə ən mühüm ictimai düşüncədə yer alan problemlərdən biri məhz xalqın milli sərvətini və onun taleyində mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərə müsbət təəssürlərin itməsi və tənqidi yanaşmanın olması idi. Xalqın inkişafı yolunda bütün şüurlu həyatını həsr etmiş şəxsiyyətlərə qarşı inkaredici düşüncənin olması milli tənqidi meyarları təhdid edən ciddi fakt olaraq ortaya çıxır və xal-

qın inkişafına zərər verirdi. Belə şəxsiyyətlər arasında C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, o cümlədən M.Kazımbəy, M.F.Axundzadə və başqaları birinci sırada dayanırdı. Bütün yaradıcılığı ilə ədəbi və ictimai fikrimizdə azərbaycançılıq məfkurəsinin əsasını qoymuş, öz fəaliyyətində daim vətənə xidməti həyat fəlsəfəsinə çevirmiş, xalqımızı dünyaca məşhurlaşdırmağa layiq istedadı, fəaliyyəti ilə əbədiyyət qazanmış görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə haqqında da fərqli fikirlər təzahür edir, qərar tuturdu. Sözsüz ki, belə müxalif fikirlərin olması ədəbi həqiqəti ifadə etməsə də, özündə müəyyən subyektiv fikirlər, qərəzli münasibətlər və birtərəfli yanaşmalar daşımaqda idi. Belə yanaşmaların yaranmasında bir tərəfdən də görkəmli elm adamı akademik İsa Həbibbəylinin fikirlərilə desək, ədəbiyyatda *"tənqidi realizmin mahiyyətini bilməmək"*dən irəli gəlir [4]. Bu baxımdan ədəbiyyatşünaslığımızda, habelə mirzəcəlilşünaslıqda sağlam ədəbi meyarların əmələ gəlməsində Ulu Öndərin böyük ədib haqqında dediyi fikirlər və xatirəsinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində gördüyü tədbirlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə də, 90-cı illərdə dahi Heydər Əliyev Naxçıvanın çətin ictimai-siyasi, iqtisadi bir dönməsində mədəni sərvətin qorunması istiqamətində əvəzsiz işlər görürdü. 1999-cu ildə Naxçıvan şəhərində Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyinin yaradılması istiqamətində görülən işlər və C.Məmmədquluzadə haqqında deyilən dahiyanə fikirlər bu görkəmli şəxsiyyətə qarşı qərəzli, aşırı, haqq edilməyən münasibətin ortadan qalxmasına əsas oldu. Ulu Öndər sanki mövcud qərəzli birtərəfli yanaşmaları sarsıdaraq ədəbiyyatşünaslıq və fəlsəfi baxımdan həm görkəmli ustad yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə haqqında, həm də bütün tənqidi realist ədiblər barəsində birmənalı milli ədəbi-fəlsəfi baxış tərzini müəyyənləşdirdi. Dahi liderin ustad sənətkar haqqında: *"Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan tarixində görkəmli yer tutmuş dahi insan, yazıçı, publisist, filosof, mütəfəkkir, xalqımızın mədəniyyətini çox zənginləşdirmiş bir şəxsiyyətdir. O, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin klassikidir. Eyni zamanda o, bizim müasirimizdir, o, bu gün də bizimlədir, bizim sıralarımızdadır. Bizimlə bərabər Azərbaycanın müstəqilliyinə sevinir və bizimlə bərabər Azərbaycan Respublikasının daim müstəqil dövlət olması uğrunda öz yaradıcılığı ilə, qoyduğu mənəvi irslə çalışmaqdadır"* [1, s. 102], – deyə ifadə etdiyi fikirlər bütöv bir elmi yanaşma tərzini və meyarını özündə əks etdirməklə mükəmməl elmi konsepsiya yaratdı. Dahi lider qeyd edilən mərasimdə çıxış edərkən C.Məmmədquluzadənin ədəbi fəaliyyətini xarakterizə edərək bu münasibəti qəti olaraq göstərirdi ki: *"Əgər Cəlil Məmmədquluzadə kimi şəxsiyyət dünyaya gəlməsəydi, öz fəaliyyətini göstərməsəydi, əgər "Molla Nəsrəddin" jurnalı yatmış insanları qaranlıqdan çıxarmağa çalışmasaydı, əgər onun "Ölülər"*

əsəri insanların gözünü real dünyaya açmasaydı xalqımız bu qədər inkişaf edə bilməzdi. Bu sözlər təkcə Cəlil Məmmədquluzadəyə aid deyil, bizim çox dahilərimizə aiddir" [9]. Diqqət edilsə, dahi rəhbər həm ustad Cəlil Məmmədquluzadə haqqında, həm də böyük klassiklər olan Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Nəsimi, Xətayi və başqaları barəsində danışarkən onları təkcə ədib, şair, yazıçı kimi deyil, həm də bir filosof olaraq da təqdim edir, tədqiqatların istiqamətini məhz bu məcrada aparılması konsepsiyasını göstərirdi. *"...Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığı ilə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının inkişafında, milli ruhun yüksəlməsində böyük rol oynamışdır. XX əsrin əvvəlində fəaliyyətə başlayan Cəlil Məmmədquluzadə bu gün ...bizim üçün mənəviyyat mənbəyidir, mənəvi dayaqdır"* [8], – deyər Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev fikirlərini ifadə edəndə bu görkəmli sənətkarların yaradıcılığını milli ideologiyamızın mənbələri kimi təqdim edirdi.

Həmçinin dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev həmin çətin, böhranlı illərdə bütün çətinliklərə baxmayaraq, xüsusi münasibət göstərdiyi və hörmət, ehtiram təlqin etdiyi digər şəxsiyyət böyük romantik sənətkar Hüseyn Cavid idi. Uzun illər haqqında mənfi stereotipdən başqa heç bir spzün deyilmədiyi Hüseyn Cavidə qarşı birmənalı bəzəkli, süslü sözlərin deyilməsi də əslində heç bir tənqidi meyar formalaşdırmırdı. Elmi əsaslardan uzaq, sadəcə bəzəkli təriflər kimi səciyyələnən bu cür münasibətlərin yerində Heydər Əliyevin müdrikanə fikirləri əsl yanaşma meyarı müəyyənləşdirmiş oldu. Heydər Əliyevin çətin illərdə ilk gördüyü işlərdən biri məhz Hüseyn Cavidin əsərlərinin yenedən nəşri və təbliği məsələləri, eləcə də məzarüstü abidəsinin və ev-muzeyinin açılması işi oldu. Bu fəaliyyət və Cavid haqqında deyilmiş sözlərin onun fikir dühası olaraq Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyəti və düşüncəsində oynadığı rolu və tutduğu yeri daha dəqiq müəyyən etmiş oldu. müdrik lider Heydər Əliyevin böyük şair Hüseyn Cavidlə bağlı dediyi fikirləri də ədəbiyyatşünaslıq elmimiz üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Ulu Öndərimizin böyük sənətkar Hüseyn Cavidə bəslədiyi sevgi və məhəbbət bir tərəfdən yaradıcılığı məhəbbət və barış ideali doğuran humanist sənətkara insani sevginin ifadəsi idisə, digər tərəfdən mənsub olduğu millətinin yetirdiyi görkəmli övlada qürurla bağlılıq və iftixar nümunəsi idi. Özünün lider kimi məna dolu fikirlərilə də Ulu Öndər Heydər Əliyev yeni dəyərlər istiqamətində formalaşmaqda olan müstəqil Azərbaycanın ədəbiyyatşünaslıq elminə milli konseptual istiqamət, yanaşma tərzini bəxş edirdi. Dahi liderin fikirləri o dərəcədə əhatəli, dolğun və konkret olurdu ki, bu fikirlər elmi meyara çevrilməkdə heç bir çətinlik yaşamır, əksinə, ətraflı və məzmunlu elmi baxış tərzinin müəyyənəlməsi üçün zəruri mənbəyə

çevrilirdi. Ulu Öndər əgər deyirdisə ki: *"Hüseyn Cavid XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, bütün türk dünyasının ən görkəmli bir simasıdır, təkrarolunmaz bir şəxsiyyətdir, bir şairdir və yazıçıdır. Onun yaratdığı əsərlər böyük çətinliklərdən keçərək indi artıq hamımız üçün dərslik olubdur və dərslik olmalıdır"* [7, s. 18] və yaxud: *"İndi Hüseyn Cavidin əsərləri xalqa hava-su kimi lazımdır. Təkcə ədəbi baxımdan deyil, həm də fəlsəfi, elmi baxımdan lazımdır... Hüseyn Cavid Şərqi Şekspiri adlandırırlar. Ancaq onu, bəlkə də, Höte ilə müqayisə etmək düzgün olardı. Əsərlərindəki fəlsəfi fikirlərinə görə, ola bilsin, Cavidin "İblis" əsəri heç də Hötenin "Faust"undan geri qalmır"* [1, s. 188], həm görkəmli filosof, şair Hüseyn Cavid yaradıcılığına ədəbi-estetik təhlil, yanaşma metodunu təsbit edir, onun Azərbaycan və dünya ədəbiyyatındakı yerini, mövqeyini müəyyələşdirir, həm də bütövlükdə Azərbaycan romantizminə yanaşma metodu və tərzini də ədəbi cəhətdən müəyyən etmiş olurdu.

Ümumiyyətlə, qeyd edilməlidir ki, ayrı-ayrı görkəmli adamalarımızın Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətləri içərisində yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək baxımından dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin fikirləri müstəsna əhəmiyyətə malik idi. Ulu Öndər: *"Biz Nizamidən, Füzulidən danışarkən onları tək şair kimi deyil, böyük filosof kimi, dünyaya, dünya mədəniyyətinə töhfələr vermiş mütəfəkkirlər kimi tanıtmalıyıq"* [3, s. 52] – deyə bildirirdisə, klassik ədəbiyyatımızın bu və bu kimi görkəmli adamlarına həm şair kimi, həm fikirlərindəki dünya, insan, şüur, kosmos və s. haqqındakı dəyərli məsələlərə görə filosof kimi yanaşmağı, qiymətləndirməyi vacib bilirdi, eyni zamanda Azərbaycan xalqının bu görkəmli adamlarının öz yaradıcılıqları ilə həm də dünya mədəniyyətini zənginləşdirdiklərini ortaya qoymaqla onların dünya mədəniyyətindəki yerini diqqətə çatdırırdı. Bu baxımdan Ulu Öndərin Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətayi, Vəqif, Mirzə Cəlil, Cavid və başqaları haqqındakı fikirlərində şəxsiyyətlərə həm filosof kimi yanaşma meyli özünü aydın ifadə edirdi, həm də dünyaca şöhrətlərinə və yerinə də diqqət çəkmiş olurdu. Ulu Öndər milli ədəbiyyatımızı həm də ümumtürk kontekstində öyrənməyin zəruriliyini də ifadə edir, ədəbiyyatşünaslıq elmi üçün materiallara yanaşma tərzinin bu metodunu da təqdim edirdi. Ulu Öndər Füzuli haqqında bəhs edərkən: *"...ərəblər və farslar Füzulini öz şairləri sayırlar. Türkdilli xalqlar isə belə hesab edirlər ki, o, türkdür. Biz də deyirik ki, Füzuli türk, azərbaycanlıdır. Eyni zamanda bunu türkmən, özbək, qazax, Türkiyədə yaşayan türklər, İraq türkmənləri də deyə bilərlər. Qoy Füzuli hamıya məxsus olsun"* [3, s. 56] – deyə ifadə edirdisə, Füzulinin simasında görkəmli ədiblərimizi həm ümumşərq kontekstində, həm də ümumtürk, ümumdünya və ümumbəşəri kontekstdə qiymətləndirməyi zəruri

bilirdi. Bütövlükdə isə bu yanaşma tərzü Azərbaycan ədəbiyyatına ədəbiyyatşünaslıq baxışlarının elmi konsepsiyası və metodları kimi təsbit tapırdı. Yaşadığımız dövr üçün son dərəcə zəruri olan bu yanaşma üsulu ədəbiyyatımıza vahid məqsədli, milli ideologiyalı, ümumtürk və ümumdünya düşüncəli ədəbi konsepsiya müəyyən edirdi. Məhz bu zəmində inkişaf və klassik ənənələr üzərində davam edən müasir ədəbiyyatşünaslıq elmimiz milli elmimizə, xalqımıza, millətimizə, dövlətimizə, habelə türk dünyası, Şərq aləmi və bütün dünyaya əhəmiyyətli bir elm kimi layiq ola bilər.

Dahi lider Heydər Əliyevin təbirində ədəbiyyat həyatın dərki və ümummillî ruhun ehtivası, inikası kimi qiymətləndirilirdi. Şəxsiyyətin yetişməyi və düşüncəsinin formalaşmasında, habelə insanda vətəndaşlıq duyğuları, vətənpərvərlik hissləri, istiqlalçılıq düşüncəsi və mübarizlik ruhunu formalaşdıran da ədəbiyyat – bədii söz hesab edilir və xüsusi qiymətləndirilirdi. Hətta Heydər Əliyev Xalq şairləri Bəxtiyar Vahabzadəni, Məmməd Arazı, Xəlil Rza Ulutürkü "İstiqlal" ordeni ilə mükafatlandırır, onları istiqlal şairləri kimi xarakterizə edərkən bu aparıcı keyfiyyəti sənət və ədəbiyyat üçün başlıca xüsusiyyət ifadə etmişdir. Odur ki, ədəbiyyatımızda istiqlalçılıq, azadlıq ruhu da daima yüksək ruhda tutulmuş, milli düşüncə və vətəninə bağlılıq, mübarizlik ideyaları ədəbiyyatımızda əsaslı bir ənənə təşkil etmiş, aparıcı yer almışdır. Bu isə ədəbi tənqidi fikirdə meyarlaşma yaradaraq ədəbiyyata yanaşma müddəasına çevrilmişdir. Məhz bu mübarizlik, işğalla barışmazlıq ruhu ədəbiyyatımızda və ictimai düşüncəmizdə yaşadıldığı üçün barışmazlıq 2020-ci ilin sentyabr ayında yeni siyasi mərhələnin lideri olan Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin sərkərdəliyi altında "Dəmir yumruq" əməliyyatı xalqın iradəsini ifadə edərək düşməni çox ağır məğlubiyyətə uğradıb, təslimçiliyə məcbur etməklə, əzəli və doğma torpaqlarımızın azadlığı ilə böyük bayram yaratmış oldu.

Nəticə. Beləliklə, aparılan tədqiqat işi və təhlillərin sonunda bu nəticələr əldə olunmuşdur:

- 1990-cı illərin ilk əvvəllərində yeni ictimai-iqtisadi quruluş və ictimai-tarixi şəraitə keçidlə əlaqədar Azərbaycanda bütün sahələrlə bərabər ideoloji, o cümlədən ədəbiyyat, sənət və tənqid sahəsində də böhran və meyarsızlıq yaşanmış, düşüncənin inkişafını ləngitməyə vadar etmişdir;
- Ulu Öndər Heydər Əliyevin həmin dövrdə Naxçıvana gəlişi, buradakı dövlətçilik fəaliyyəti və fikirləri mövcud böhranın ortadan qalxması, yeni düşüncə tərzü, yanaşma meyarları və ideoloji əsasların yaranmasına vəsilə olmuşdur;
- Mövcud tarixi-mədəni araşdırmalar və müdrik lider olaraq Heydər Əli-

yevin Azərbaycan xalqının mənşəyinə türk millətinə mənsubluq baxımından qiymətləndirməsi milli ideoloji yanaşmada türklük və ümumbəşərlik meyarlarını müəyyənləşdirmişdir;

- Milli ideologiyada müəyyənləşən azərbaycançılıq məfkurəsi və trk xalqlarının birliyi ideyası ədəbi-tənqidi fikirdə də müəyyənləşərək ədəbiyyatın bu ruhda pərvazlanmasına imkan yaratmışdır;
- Ana dilinin qorunması, saflığının təmin edilməsi və türk dünyası birliyində layiqli mənbələrdən olması da ədəbi-tənqidi fikrin məhvərinə çevrilmiş və əhəmiyyətli meyarlardan birini təşkil etmişdir;
- Milli-tarixi inkişaf, görkəmli şəxsiyyətlərin yaradıcılığı və yaratdığı ənənələr milli-mədəni irs olaraq qiymətləndirildiyi kimi, müasir, ən yeni Azərbaycan ədəbi fikri də bu mühüm ənənələrin üzərində inkişaf etmək məqsədini tutmuşdur və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev, H. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər (Tərtib edənlər: fizika-riyaziyyat elmləri doktoru Şahlar Əsgərov və fəlsəfə elmləri doktoru Səlahəddin Xəlilov). Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 1997.
2. Əliyev, H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan, 1999, 496 s.
3. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1998, 178 s.
4. Həbibbəyli, İ. Dahilik divana çəkilməz. "Azərbaycan" qəz., 2007, 5 oktyabr.
5. "Kitabi Dədə Qorqud" Ensiklopediyası. 2 cildə. I c. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 623 s.
6. Qasimov, R. Azərbaycan ədəbiyyatında milli düşüncə konsepsiyası və azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 192 s.
7. "Naxçıvan" jurnalı. Naxçıvan, Əcəmi NPB, 2007, №16, s.59-68.
8. Elektron sənədlər toplusu / URL: <http://heydaraliyev.preslib.az>.
9. Naxçıvanda Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyinin açılış mərasimində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi / URL: http://anl.az/el/emb/C.Memmedquluzqde/pdf/he_nitqler.pdf.

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA ROLU

Gülxani (Pənah) Şükürova

Filologiya elmləri doktoru, dosent

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

gulxani@outlook.com

Abstract

The significant role of Heydar Aliyev in the development of the Azerbaijani language and literature

This article examines the significant and multifaceted role of Heydər Əliyev in the development of the Azerbaijani language and literature. During his leadership, the status of the native language as the state language was strengthened, particularly through its inclusion in the 1978 Constitution, which was an important step for preserving national identity. He paid special attention to the extensive use of the Azerbaijani language in education, science, and public administration and supported the development of its normative framework.

At the same time, he consistently promoted the development of Azerbaijani literature, supporting the preservation and promotion of classical literary heritage and encouraging the creative activity of contemporary writers. Awarding honorary titles, presenting state prizes, organizing jubilees, and expanding the publication of works had a significant impact on the development of the literary environment.

During the period of independence, language policy was further strengthened through the transition to the Latin alphabet, adoption of language laws, and promotion of language culture in mass media. All these measures contributed to enhancing the prestige of the Azerbaijani language and enriching national literature. The article provides a comprehensive analysis of all these aspects.

Keywords: *Heydar Aliyev, Azerbaijani language, Azerbaijani literature, language policy, state language, literary development, cultural heritage.*

Giriş. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı xalqın milli kimliyinin, tarixi yaddaşının və mənəvi dəyərlərinin əsas sütunlarından biridir. Hər bir millətin varlığını qoruyub saxlayan ən mühüm amillərdən biri onun dilidir. Dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də düşüncə tərzinin, dünyagörüşünün və mədəniyyətin ifadəsidir. Azərbaycan xalqının zəngin ədəbi irsi, klassiklərdən müasir yazarlara qədər geniş bir spektri əhatə edir. Bu irsin qorunması və inkişaf etdirilməsi isə müəyyən tarixi mərhələlərdə görkəmli dövlət xadimlərinin fəaliyyəti ilə sıx bağlı olmuşdur.

Bu baxımdan Heydər Əliyevin fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, yalnız siyasi lider deyil, həm də milli-mədəni dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü siyasət həyata keçirən uzaqgörən dövlət xadimi olmuşdur. Onun Azərbaycan dili və ədəbiyyatına göstərdiyi diqqət, bu sahədə atdığı addımlar və qəbul etdiyi qərarlar müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin mədəni əsaslarını möhkəmləndirmişdir.

Əsas hissə. XX əsrin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycan dili ciddi sınaqlarla üzləşmişdir. Xüsusilə sovet dövründə rus dili dominant mövqedə olmuş, milli dillərin inkişafı müəyyən çərçivələr daxilində məhdudlaşdırılmışdır. Rəsmi idarəçilikdə, elm və texnologiyada, ali təhsildə rus dili əsas kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə edilirdi.

Bu vəziyyət Azərbaycan dilinin ictimai nüfuzuna mənfi təsir göstərirdi. Ana dilində təhsilin imkanları məhdudlaşır, elmi terminologiya inkişafdan qalır, ədəbi dilin funksional imkanları daralırdı. Belə bir şəraitdə milli dilin qorunması və inkişafı üçün güclü siyasi iradə tələb olunurdu.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycan dilinin inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi. Onun dil siyasətini bir neçə əsas istiqamətdə təhlil etmək olar.

1978-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit olunması mühüm tarixi hadisə idi. Bu addım sovet məkanında milli dillərin hüquqi statusunun möhkəmləndirilməsi baxımından nadir nümunələrdən biri idi.

Bu qərar dilin rəsmi statusunu yüksəltməklə yanaşı, onun ictimai həyatın bütün sahələrində istifadəsinə geniş imkanlar yaratdı. Dövlət idarələrində, təhsil müəssisələrində və kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan dilinin rolu artmağa başladı.

Heydər Əliyev təhsilin ana dilində aparılmasının milli kimliyin qorunması üçün vacib olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır. *"Mən fəxr edirəm ki, türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dili bu qədər zəngindir, bu qədər bədii ifadələrlə doludur və biz həyatın bütün sahələrinə aid olan fikirlərimizi öz ana dilimizdə ifadə edə bilərik"* [1]. Onun təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilində dərsliklərin hazırlanması, ali məktəblərdə ana dilində tədrisin genişləndirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır.

Bu siyasət nəticəsində Azərbaycan dili yalnız məişət dili deyil, həm də elmi və akademik dil kimi inkişaf etməyə başladı.

Ədəbi dilin inkişafı üçün normativ qaydaların müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan orfoqrafiya, orfoepiya və terminolo-

giya sahəsində aparılan işlər dilin sistemli inkişafına xidmət etmişdir.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə dilçilik sahəsində elmi-tədqiqat işlərinə dəstək artırılmış, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi istiqamətində mühüm layihələr həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına göstərilən diqqət.

Dil və ədəbiyyat bir-biri ilə sıx bağlıdır. Dilin inkişafı ədəbiyyatın zənginləşməsinə, ədəbiyyatın inkişafı isə dilin ifadə imkanlarının genişlənməsinə səbəb olur. Heydər Əliyev bu qarşılıqlı əlaqəni dərinlən dərk edərək ədəbiyyatın inkişafına da xüsusi diqqət yetirmişdir.

Onun rəhbərliyi dövründə yazıçılar və şairlər dövlət tərəfindən dəstəklənmiş, onların sosial rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlər görülmüşdür. Yazıçılar Birliyinin fəaliyyəti genişləndirilmiş, ədəbi mühitin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. "Hakimyyətə dönüşündən sonra da Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə qayğısını əsirgəmədi. 90-cı illərin əvvəllərində ölkədə hökm sürən özbaşınalıq, hərc-mərclik hər sahədə olduğu kimi Yazıçılar Birliyinin fəaliyyətinə də böyük təsir göstərdi. Dövlətdən gələn vəsaitin kəsilməsi ədəbi orqanların fəaliyyətini iflic vəziyyətinə saldı. 1993-cü ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçilən Heydər Əliyevin köməyi ilə yenidən Yazıçılar Birliyi fəaliyyətə başladı, mətbu orqanları dövlət himayəsinə götürdü. Həm Yazıçılar Birliyinin, onun yaşlı üzvlərinin, eləcə də gənc ədəbi nəslin qayğısına qaldı, Prezident təqaüdləri ayırdı, Xəlil Rza, Məmməd Araz kimi istiqlal şairlərinə xüsusi qayğı və diqqət göstərdi" [2, s. 17].

Azərbaycan klassiklərinin irsi xalqın milli-mənəvi sərvəti kimi qiymətləndirilmişdir. Nizami Gəncəvi, Füzuli, Nəsimi kimi klassiklərin yubileylərinin keçirilməsi, onların əsərlərinin nəşri və təbliği dövlət səviyyəsində həyata keçirilmişdir.

Bu tədbirlər yalnız ədəbi irsin qorunmasına deyil, həm də gənc nəslin milli dəyərlər ruhunda tərbiyəsinə xidmət etmişdir. "Heydər Əliyev Məhəmməd Füzulinin irsinin tədqiqi, nəşri sahəsində çox böyük layihələrə imza atan, onun qüdrətli bir sənətkar kimi dünyada tanınmasıyla fəxr edən dövlət başçısı idi. 1994-cü ildə Füzulinin 500 illik yubileyi təkcə Azərbaycanda deyil, dünyanın çox yerində keçirildi, İranda, İraqda keçirilən, Bağdad və Kərbəladə keçirilən yubiley tədbirlərində Ədəbiyyat və İncəsənət xadimlərimizin böyük bir qrupu ilə yanaşı Heydər Əliyev də vardı. O, Rusiyada, Türkiyədə keçirilən tədbirlərdə şəxsən özü iştirak etdi.

YUNESKO-nun xətti ilə keçirilən Füzulinin əsərlərinin sərgisi dünya xalqlarına Azərbaycan ədəbiyyatının nələrə qadir olduğunu sübut edən faktlar idi" [2, s. 10].

Heydər Əliyev müasir yazıçıların yaradıcılığına da diqqət yetirmiş, onların əsərlərinin nəşrinə və yayılmasına dəstək olmuşdur. Müxtəlif ədəbi mükafatların təsis edilməsi, ədəbi tədbirlərin təşkili bu sahədə mühüm rol oynamışdır. Heydər Əliyev dövründə və onun təşəbbüsü ilə ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində bir sıra mühüm mükafatlar və fəxri adlar vasitəsilə yazıçıların fəaliyyəti stimullaşdırılmışdır. Onun siyasətində əsas məqsəd ədəbi yaradıcılığı təşviq etmək, yazıçıların cəmiyyətdə nüfuzunu artırmaq və milli ədəbiyyatın inkişafını sürətləndirmək idi. Həmin dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən mükafat və təltiflərin adlarını qeyd edə bilərik. Məsələn, **"Xalq yazıçısı" fəxri adı** Azərbaycan ədəbiyyatına böyük töhfələr vermiş yazıçılara verilirdi. Heydər Əliyev bu titulun nüfuzunu daha da artırmış, onun verilməsində obyektiv meyarların tətbiqinə diqqət yetirmişdir.

"Xalq şairi" fəxri adı poeziya sahəsində xüsusi xidmətləri olan sənətkarlara təqdim edilirdi. Bu ad şairlərin yaradıcılığına dövlət səviyyəsində yüksək qiymət verilməsinin göstəricisi idi.

"Əməkdar incəsənət xadimi" fəxri adı ədəbiyyat da daxil olmaqla, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən şəxslərə verilirdi. Yazıçılar və ədəbiyyatşünaslar da bu ada layiq görülürdü. **Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mükafatı** ədəbiyyat, incəsənət və elm sahəsində ən yüksək nailiyyətlərə görə verilirdi. Yazıçılar üçün bu mükafat yaradıcılıq fəaliyyətinin zirvəsi hesab olunurdu.

Heydər Əliyevin adını daşıyan "Heydər Əliyev" mükafatı sonrakı dövrdə təsis edilsə də, onun ideyalarına əsaslanır və mədəniyyət, o cümlədən ədəbiyyat sahəsində böyük nailiyyətlərə görə təqdim olunur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyi müxtəlif dövrlərdə yazıçılar üçün xüsusi mükafatlar və diplomlar təqdim etmişdir. Heydər Əliyev bu təşkilatın fəaliyyətini daim dəstəkləmişdir.

Məsələn, "Qızıl qələm" mükafatı Ədəbiyyat və jurnalistika sahəsində uğur qazanan şəxslərə verilirdi. Bu mükafat yaradıcı fəaliyyətin təşviqi baxımından mühüm rol oynayır.

Yazıçıların yubileylərinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması, əsərlərin kütləvi tirajla nəşri, təqaüdlər və fərdi prezident təqaüdləri, ədəbi müsabiqələrin təşkili Heydər Əliyevin dövlətə rəhbərliyi dövründən ənənə şəklini almışdır ki, bu da elmə, ədəbiyyata dövlət dəstəyinin təzahürüdür.

Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində mükafatlandırma sistemi sadəcə formal təltif mexanizmi deyil, həm də ədəbi yaradıcılığı stimullaşdıran mühüm vasitəyə çevrilmişdir. Bu mükafatlar yazıçıların cəmiyyətdə mövqeyini gücləndirmiş, onların daha məhsuldar fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra dil siyasəti yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bu dövrdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dili dövlət quruculuğunun əsas atributlarından biri kimi qəbul edildi.

Azərbaycan dilinin latın qrafikalı əlifbaya keçidi milli identikliyin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm addım idi. Bu islahat dilin beynəlxalq integrasiyasını asanlaşdırdı və onun global informasiya məkanında istifadəsini genişləndirdi.

Dil haqqında qanunvericilik təsdiq olundu. Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı məqsədilə bir sıra qanun və sərəncamlar qəbul edilmişdir. Bu sənədlər dilin istifadəsini tənzimləyir, onun saflığının qorunmasına xidmət edir.

Kütləvi informasiya vasitələrində dilin rolu xüsusi önəm təşkil etdi. Televiziya, radio və mətbuat vasitəsilə Azərbaycan dilinin düzgün və zəngin formada istifadəsi təşviq edilmişdir. Bu sahədə nəzarət mexanizmləri gücləndirilmiş, dil mədəniyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlər görülmüşdür.

Heydər Əliyev dilin milli kimliyin əsas elementi olduğunu vurğulayırdı. Onun fikrincə, "xalqı xalq edən, milləti millət edən onun dilidir". Bu baxış onun dil siyasətinin ideoloji əsasını təşkil edirdi.

Dil yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də milli şüurun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı milli təhlükəsizlik məsələsi kimi qiymətləndirilirdi.

Heydər Əliyevin siyasəti yalnız dil və ədəbiyyatla məhdudlaşmırdı. O, bu sahələri təhsil və mədəniyyət siyasətinin ayrılmaz hissəsi kimi nəzərdən keçirirdi. Məktəblərdə ana dilinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Universitetlərdə filologiya fakültələrinin fəaliyyəti genişləndirilirdi. Teatr və kino sahəsində milli dilin istifadəsi təşviq olunurdu. Bu kompleks yanaşma dilin cəmiyyətin bütün sahələrində möhkəmlənməsinə şərait yaratdı.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin beynəlxalq aləmdə tanınması istiqamətində də mühüm addımlar atılmışdır. Xarici ölkələrdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi, mədəni tədbirlərin təşkili bu sahədə əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Bu fəaliyyət Azərbaycan mədəniyyətinin dünyaya integrasiyasına və ölkənin beynəlxalq nüfuzunun artmasına töhfə vermişdir.

Nəticə. Heydər Əliyevin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının inkişafında rolu çoxşaxəli və dərin məzmunludur. Onun həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində Azərbaycan dili dövlət dili kimi möhkəmlənmiş, ədəbiyyat sahəsində yeni inkişaf mərhələsi başlanmışdır.

O, dilə yalnız mədəni fenomen kimi deyil, həm də dövlətçilik və milli kimlik məsələsi kimi yanaşmışdır. Bu yanaşma müasir Azərbaycan cəmiyyətində dilə olan münasibətin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

Bu gün Azərbaycan dili və ədəbiyyatı inkişaf etməkdə olan, zəngin və funksional imkanlara malik bir dildir, ədəbiyyatdır. Bu nailiyyətlərin əsasını isə məhz Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/heyder-eliyev-ve-dil-medeniyyetimiz>
2. Heydər Əliyev-100. 100 illik ömrün təntənəsi (elmi məqalələr toplusu). Tərtibçi, ön sözün müəllifi. Bakı, 2023. Uni.Print.

LEYLA ƏLİYEVANIN BƏDİİ YARADICILIĞINDA HEYDƏR ƏLİYEV ŞƏXSİYYƏTİNİN LİRİK TƏRƏNNÜMÜ

Fərqanə Zülfüqarova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
farqana.zulfuqarova@gmail.com

Xülasə

Bu bir həqiqətdir ki, hər bir xalq öz milli-mənəvi dəyərləri, soy-kökü, tarixi, dini-əxlaqi, sosial-mədəni, fəlsəfi-psixoloji mədəniyyəti ilə tanınır. Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, incəsənətinin, inkişafında yeni yollar, yeni çıxışlar açan əvəzolunmaz dahi rəhbəri olan əbədi yaşar ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin bütün sahələrdə olduğu kimi, çağdaş ədəbiyyatımızın çiçəklənməsində və bəşəri arenasında öz nadir inciləri ilə dünyanı heyran qoyması, ölkəmizin nüfuzunu qaldırması, millətimizin qədim mədəniyyətə malik olması onun müdrikliyini təsdiq edir. Həqiqətən də əbədi yaşar ümummilli liderimiz Heydər Əliyev nəinki, Azərbaycanın, eynilə də beynəlxalq aləmdə çox nüfuzlu siyasətçisi olmuş ardıcıl olaraq cəmiyyətin mədəniyyətini zənginləşdirən, onu bütün dünyada tanıdan milli-mənəvi dəyərlərimizin, ədəbiyyatımızın çoxşaxəli inkişafını, yüksəlişini daima izləmiş, ona ən ümdə vəzifəsi kimi baxmışdır. O, Azərbaycanın çağdaş simasının, xalqımızın zəngin dəyərlərinin tanınılması, ölkəmizin

beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli mövqe qazanmasında yüksək şəkildə müstəsna rol oynamışdır. Çağdaş şairə Leyla Əliyevanın könül dünyasını əsaslı şəkildə bədii araşdırma predmetinə çevirmək, eynilə də ruhun, fikrin, duyğunun süjetini vermək, simvolları fəlsəfi-psixoloji planda önə çıxartmaq kimi məqamlar onun bütün şeirlərində informasiya bolluğunun sonsuzluğu, gənc şairəni digər qələm ustalarından daha çox fərqləndirir.

Mövzunun aktuallığı. Məlum olduğu kimi, mədəniyyətimizin XX əsrdə müxtəlif sahələrinin sürətli inkişafı, hərtərəfli təbliği və tükənməz uğurları bilavasitə Heydər Əliyevin müstəsna tarixi xidmətlərinin nəticəsi idi. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatından söz açarkən müasir yazar Leyla Əliyeva elə uşaqlıq illərindən ona parlaq mayak kimi yol göstərən müdrik babası Heydər Əliyevdən, dünya şöhrətli prezident İlham Əliyevdən və xeyriyyəçilik fəaliyyəti, fədakarlıq missiyası ilə seçilən anası – Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevadan dərs götürərək dünyamızın əməksevər yaradıcı şəxsiyyəti olmağa nail olub.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Leyla Əliyevanın poetik təfəkkürünün ilk baxışda nəzəri cəlb edən zəngin yaradıcılığı, onun hissi – emosional qatının dərinliklərində çox düşündürücü və yenidir, eynilə də fəlsəfi mükəllimələrə meydan açan, olduqca məhsuldardır. Ümumən Leyla Əliyevanın şeirləri onun təbiətə, vətənə, torpağa, gülə, çiçəyə, bağlılığı, ana, vətən mövzusu gənc şairə olaraq müasir yazarı çox düşündürür və bu sevgi, müəllifin bütün şeirlərinə hopub mərhəmətə, aliliyə əsaslanaraq xüsusi diqqətə layiqdir və yenidir.

Nəticə. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevi unudulmaz sevgi, hörmət və qürur hissi ilə anırıq. Onun sevimli nəvəsi Leyla Əliyeva çağdaş ədəbiyyatın gənc, istedadlı şairəsidir və yaradıcılığında dünyanın adi gözlə görünməyən həqiqətləri aşkarlanır. Müasir şairə L.Əliyeva – məşhur ailənin xeyirxah işlərinin davamçısı olmaqla bərabər öz müasir şeirləri ilə ədəbiyyatımıza dəyərli töhvlərini verib. Belə vətənpərvər, çağdaş yazıçı və şairlərimizin elmi yaradıcılığını tədqiqata cəlb etmək, gənc nəsə üçün örnək olaraq çatdırmaq gərgin zəhmət, vaxt tələb edir. Həqiqətən də bu gün biz Azərbaycanımız üçün möcüzələr yaradan, dövlətçilik salnaməmizdə müqəddəs izlər qoyan, azərbaycanlı olması ilə daima fəxr edən, milli qürur, iftixar mənbəyimiz olan və bütün dünyada Azərbaycanın rəmzi kimi qəbul edilən əbədiyaşar ümummilli liderimiz Heydər Əliyev xalqımızın qəlbində daima yaşayır, o unudulmayıb, indi də xatırlanır, onun gördüyü bütün işlər tez-tez yada salınır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev nəinki, Azərbaycan xalqının o, dünya xalqlarının qəlbində əbədi olaraq yaşayır və daima yaşayacaq.

Açar sözlər: *Ümummilli Liderimiz, çağdaş şairə, ana, vətən, qadın, kainat-varlıq, bəşəriyyət, əbədiyyət, həyat, uğur, zəfər.*

Let us note that, every nation is known for its national-spiritual values, ancestry, history, and culture. The fact that our eternally living national leader Heydar Aliyev, who was an irreplaceable genius leader of our people who opened new paths and new paths in the development of our culture, art, and

the fact that he amazed the world with his rare pearls in the improvement of our modern literature and in the human arena, raised the glory of our country, and that our people have an ancient culture, as in all areas, confirms his wisdom [1]. Academician Nizami Jafarov writes: "The first blessing for Leyla Aliyeva's poetic talent was given by her grandfather, the National Leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, at a prestigious (and extremely sincere!) family gathering attended by Azerbaijani writers, with the words "my grandson also writes poetry" [5]. And these words of the patron of Azerbaijani literature, of course, did not escape the attention of the literary community, especially the critics who carefully followed the literary process – the literary mujahideen who voluntarily took on the mission of becoming the conscience of literature. Leyla khanum did not delay in justifying the hopes placed on her poetic talent. She presented beautiful artistic examples of sharing the secrets of her feelings, thoughts (destiny) with the world, like only the most sincere people in the world ("poets who came after the prophets!") [2]. And she proved that her great grandfather was absolutely right in highly appreciating her creative talent. As in all times, the most important themes of modern Azerbaijani literature, mother, homeland, love and victory, are always relevant. and is still very important today. This theme runs through the entire creative world of Leyla Aliyeva.

The creative talent of Leyla Aliyeva, a contemporary poetess of our modern literature, is comprehensive. She writes different poems such as "Don't Go, Mother", "You Are Not Alone", "Give Me Strength", "My God", "Elegy", "I Am Blind", "My Poetry", "People", "Don't Go", "Lighthouses", "Baku", "Love and Hate", "Swan", "Soldier" and others. The fluttering of the soul in these poetic examples is a manifestation of the richness of her delicate inner world. She tries to find answers to the questions that excite a person in her poems, the depth of perception of a woman's life collisions, their philosophical meaning, and penetrating lyricism fascinate the reader. The moments of turning Leyla Aliyeva's inner world into the main subject of artistic research and mainly giving the plot of the soul, thought, and feeling, and perceiving symbols in a philosophical-psychological plan, the infinity of the abundance of information in all her poems, distinguish the young poetess from other masters of the pen.

The poem "Elegy", dedicated to the dear memory of her grandfather, the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, has found its way into the hearts of millions of readers and aroused their deep interest. Indeed,

fate has closely introduced us to the great leader Heydar Aliyev, who will always live in our hearts, an unforgettable person, the great son of the Turkic world, who dedicated his life to the peace and progress of the Azerbaijani people, and to turning our national identity into a source of pride and honor. The poem "Elegy", dedicated to her grandfather Heydar Aliyev, by contemporary poetess Leyla Aliyeva, was published in the

If I were a bird flying to the stars, "Azerbaijan" newspaper on December 12, 2008, on the 5th anniversary of Heydar Aliyev's death. Contemporary poetess L. Aliyeva, being the successor of the charitable works of the famous family, has made valuable contributions to our literature with her contemporary poems. It takes hard work and time to involve our contemporary writers and poets in research and to convey their scientific creativity to the younger generation. Indeed, as stated in the poem "Elegy" dedicated to her grandfather Heydar Aliyev by Leyla Aliyeva, a young poetess of Azerbaijani literature: 'the moon would light my paths'.

If you were to return with your proud gait,
I would make you a place on Earth [4].

Listen to the whisper of my sorrow – In these verses, the poet, who cannot bear the inexhaustible love for her grandfather and his absence, shares her sorrow and whisper with the Creator, wishing that her grandfather would return with his proud gait like a bird flying to the stars and that the moon would light her paths, because she cannot come to terms with this separation.

I know very well what separation is!..

I wish the winds could spread the cry of my heart to the universe.

Hearts keep breathing loudly,

Every moment without you has its own sadness [4].

The author, who was deeply affected by the change in her grandfather's world, expressed in this poem the fluttering of her tender heart burning with feelings of loneliness, separation, and longing, which touched the hearts of the readers. In the above lines, with the expressions – "I wish the winds could spread the cry of my heart to the universe", the poetess' soul, as if her heart, is screaming and raging [8].

Can the rushing rivers convey the memory of your sacred voice?
Let us join the caravan of clouds again,
Let me travel the sky, let me see where you are,
Let me reach the heights, let me reach you,

-saying, the poetess's fragile heart, fluttering like a bird in a cage,

reaches the highest heights, rushes to travel the sky, to join the caravan of clouds. The young poetess appeals to the entire universe, calling on the earth, the sky, the sky, and nature for help, but the fire of her sorrow does not subside.

You were a mountain, I gave my shoulder to the mountains,
If the mountains suffer, the mountains will suffer.
My love for you is as great as the mountains,
Should I ask the mountains for your location?
Should I give it to the plane trees alone?

The poet, who has followed in her grandfather's footsteps since childhood, expresses her unparalleled, boundless love for her grandson in the above lines, comparing her grandfather to an inaccessible, unfathomable, and gigantic mountain. In real life, when a person's hopes are dashed, only he or she waits for the miracle of the great God.

I can't create a miracle.
Disintegrate, oh darkness, retreat, oh night,
I want to join the sun! [4].

We consider it our duty to talk about some of them, pay tribute to the memory of those people and introduce them to the younger generation, as appropriate, on the pages of this book of poems.

In all the poetry of the modern-minded poetess L.Aliyeva, "mother, homeland, longing, woman, universe - existence, humanity, eternity, death, life, success, victory, defeat, eternity"... the path to God is sacred, based on Divine love, just as time leading to infinity has no end, so love and poetry, humanity never have an end [6].

Great leader Heydar Aliyev always keeps alive and will live with his far-sighted policy, the values he gave to literature, culture, art, education, women, and mothers, our people always hold his dear memory high, remember him with gratitude, and celebrate and will celebrate the day he came to power again as the most important state holiday of the Republic of Azerbaijan - National Salvation Day. Because, independent Azerbaijan is eternal, the trust of our National Leader to the present and future generations, and his rich and diverse heritage is the national wealth of our people, and preserving this sacred heritage is the honorable duty of every Azerbaijani.

Deep within the rich emotional layer of Leyla Aliyeva's poetic thinking, which is at first glance visually appealing, there are quite thought-provoking (and truly provocative) and highly productive considerations [3].

If we say that the huge lines that L. Aliyeva broke from her fragile heart with great faith in the above verses indicate the extraordinary talent of the poetess, we would bring more reality to our thoughts. The timely use of the phrase "It will not take long to silence the enemy" finally led to the realization and confirmation of the news of the capture of Shusha (November 8, 2020) with the help of the Supreme Commander-in-Chief, his family, and the heroic sons and daughters of our people, becoming the greatest successful achievement of Azerbaijan and Turkey.

It is a fact that this act, the sacred testament of the Great Leader, the main goal he set, the resolution of the Armenia-Azerbaijan conflict on the basis of the norms and principles of international law, and the mobilization of all the resources of our country, the potential of our people for the restoration of historical justice, his masterpiece, the strong Azerbaijani state, which is capable of protecting its sovereignty and independence, and proving by winning a glorious Victory in the 44-day Patriotic War, was successfully implemented by our world-famous President, Mr. Ilham Aliyev, a worthy successor of our eternal National Leader. On this occasion, the wise, civil-minded young poetess Leyla Aliyeva dedicated the poem "Soldier" to the Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev on the occasion of the victory in the Patriotic War. "Qafqazinfo" reports that L. Aliyeva shared this poem on her personal Instagram account. We present an excerpt from the poem. Even though our topic is about women, revealing these facts is the most important factor for our dissertation as a novelty. Because our people, women, mothers, and human beings, have been waiting and longing for this successful news for more than 27 years. The 44-day war has ended. Our occupied lands have finally been liberated with the help of the Supreme Commander-in-Chief, his family, and the heroic sons and daughters of our people.

The soldier is the peak of peaks,
His place is high!
He is the voice of conscience, the people,
He is the one who swears by the truth!
The soldier does not know what fear is,
He is a child of God,
His path is open to the world,
His fortress is in memories! [2].

As can be seen from the above verses, the soldier, a child of God, whose path to the world is open and who is not afraid of any bullet, conquers high

peaks in the path of justice, truth, and takes refuge in the voice of his conscience and people, and is always remembered [7].

As we noted in the poem "Soldier", the heroes of Leyla Aliyeva, including the heroes of the outstanding representative of world literature, the brilliant English poet George Byron, are mainly selflessly thrown into battle. Some of the poems in the poetry of the talented personality, the young poetess L. Aliyeva form a unity with some of the poems of the famous English poet, a unique figure in the history of mankind, George Byron, who is considered one of the luminaries of world poetry. L. Aliyeva's poetry provides enough opportunity to be drawn into comparison [9].

The presence of elements of Eastern artistic and aesthetic thought in the poems of the contemporary poetess Leyla Aliyeva is in a complete form and stirs the hearts of the readership. The whole soul of the contemporary poetess, who is deeply familiar with world literature through her rich activity and creativity - the mysterious worldview that is revealed to those belonging to this culture, shows her knowledge.

Reference

1. Əliyev H. Dövlətin qadın siyasəti. (Sitə) [Elektron resurs] – modern.az 4 aprel 2022. URL: <https://www.modern.az/az/news/170329>.
2. Əliyeva, L. Əsgər (Şeir). [Elektron resurs] qafqazinfo.az – 1 mart 2023. URL: <https://qafqazinfo.az/news/detail/leyla-eliyeva-ali-bas-komandana-seir-hesret-di-305498>
3. Əliyeva, L. Ana, nə olar, getmə. (Şeir) [Elektron resurs] modern.az – 13 sentyabr 2021. URL: <https://modern.az/news/58451/>.
4. Əliyeva, L. Elegiya. (Şeir) [Elektron resurs] modern.az – 3 dekabr 2023. URL: <http://https://modern.az/edebiyat/59606/>
5. Cəfərov N. Leyla Əliyeva poeziyası. (Məqalə) [Elektron resurs] – 7 may 2023. URL: <https://www.anl.az/Azf-266649> PDF
6. Əliyeva, L. Səni atmaq istəmirəm. (Şeir) [Elektron resurs] modern.az – 12 iyul 2023. URL: <https://modern.az/news/65047/>
7. Əliyeva, L. Hər kəsin öz sonu var. (Şeir) [Elektron resurs] modern.az – 3 dekabr 2023. URL: <http://https://modern.az/edebiyat/59606/her-kesin-z-sonu-var-leyla-eliyeva/>
8. Leyla xanımın şeiri Kamal Abdullanın tərcüməsində. (Şeir) [Elektron resurs] axar.az – 15 mart 2023. <https://axar.az/news/edebiyat/388036.html>
9. Zülfüqarova, F.S. Doktorantura və dissertantura hazırlığı üçün xarici dildən ingilis dili fənni üzrə dərslər vəsaiti / F.S.Zülfüqarova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 208 s.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ RƏSMİ MÜRACİƏT ETİKETLƏRİNİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ FUNKSIONAL İSTİQAMƏTLƏRİ

Aytən Hüseynova

Dissertant

Gəncə Dövlət Universiteti

aytan.huseynova01@gmail.com

Abstract

Structural-Semantic Features and Functional Directions of Official Forms of Address in the Speeches of National Leader Heydar Aliyev

The article examines the structural-semantic features and functional directions of the official forms of address used in the speeches of National Leader Heydar Aliyev. The study comparatively analyzes address formulas employed in speeches delivered before different audiences, including state officials, intellectuals, young people, military personnel, foreign guests, and the general public. It is established that these forms of address appear in both simple and extended models. Expressions such as "dear compatriots," "respected guests," and "distinguished ladies and gentlemen" represent the simple forms and serve as the ethical introduction to the speech. Extended forms of address are constructed according to the social status, profession, national identity, and public position of the audience. The article demonstrates that these formulas are not merely elements of etiquette, but also important instruments ensuring the ideological and emotional unity of the speech. Heydar Aliyev used such forms of address to express respect, national unity, spiritual closeness, the idea of statehood, and political legitimacy. As a result, official address formulas contributed to establishing emotional contact with the audience, strengthening public trust, and influencing the development of Azerbaijani political oratory and modern speech culture.

Keywords: *Audience communication, emotional impact, Heydar Aliyev, national unity, official forms of address, political legitimacy, speech culture, statehood idea, spiritual closeness.*

Giriş. Müasir Azərbaycan dilçiliyində nitq etiketi və rəsmi müraciət formulları mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Nitq etiketi yalnız dilin ünsiyyət funksiyasını həyata keçirən vasitə deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini, sosial münasibətlərini və milli davranış normalarını əks etdirən mühüm mədəni sistemdir. Müasir dövrdə ictimai-siyasi, mədəni və kommunikativ mühitdə baş verən dəyişikliklər rəsmi ünsiyyət vasitələrinin forma və məzmununa ciddi təsir göstərmişdir. Dövlət idarəçiliyi,

diplomatiya, kütləvi informasiya vasitələri və siyasi diskurs sahəsində yeni kommunikativ modellərin meydana çıxması rəsmi müraciət formullarının funksional imkanlarını genişləndirmişdir. Buna görə də müraciət etikətlərinin öyrənilməsi yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də siyasi mədəniyyət, dövlətçilik ənənələri və milli-mənəvi dəyərlər baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Rəsmi müraciət formulları xüsusilə dövlət xadimlərinin nitqində daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Belə müraciətlər vasitəsilə nitq müəllifi auditoriya ilə münasibət qurur, onun sosial statusunu müəyyənləşdirir, eyni zamanda dinləyicidə müəyyən emosional və ideoloji təsir formalaşdırır. Dövlət rəhbərlərinin nitqində işlənən müraciətlər yalnız etik norma və nəzakət elementi deyil, həm də hakimiyyət ilə xalq arasında münasibətlərin, milli həmrəyliyin, ictimai etimadın və dövlətçilik ideyasının ifadə vasitəsinə çevrilir. Bu baxımdan rəsmi müraciət etikətləri cəmiyyətin ictimai şüurunu, milli özünüdərk prosesini və siyasi kommunikasiya mədəniyyətini əks etdirən mühüm göstəricilərdən biri hesab oluna bilər.

Bu kontekstdə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin nitqi Azərbaycan siyasi nətiqliyinin və nitq mədəniyyətinin ən zəngin dil materiallarından birini təşkil edir. Heydər Əliyevin çıxışlarında işlənən müraciət etikətləri klassik Azərbaycan nitq ənənələri ilə müasir siyasi diskursun xüsusiyyətlərini üzvi şəkildə birləşdirir. Onun nitqində işlənən müraciətlərdə bir tərəfdən rəsmilik, dövlətçilik, siyasi məsuliyyət və rəhbərlik mövqeyi ifadə olunursa, digər tərəfdən xalqla mənəvi yaxınlıq, milli birlik, səmimiyyət və etimad hissi yaradılır. Bu xüsusiyyət Heydər Əliyev nitqinin həm siyasi, həm də üslubi baxımdan fərqləndirici cəhətlərindən biridir.

Heydər Əliyev müxtəlif auditoriyalar qarşısında çıxış edərkən müraciət formullarını nitqin məqsədinə, auditoriyanın sosial tərkibinə və kommunikativ situasiyaya uyğun şəkildə seçmişdir. Dövlət və hökumət nümayəndələri, diplomatik korpus və beynəlxalq təşkilatlar qarşısında etdiyi çıxışlarda "hörmətli xanımlar və cənablar", "möhtərəm qonaqlar", "hörmətli nümayəndələr", "zati-aliləri" kimi yüksək rəsmi müraciət formullarından istifadə etmişdir. Eyni zamanda xalq qarşısında etdiyi çıxışlarda "əziz həmvətənlər", "əziz bacılar və qardaşlar", "əziz Azərbaycan övladları", "əziz xalqım" kimi daha emosional, mənəvi yaxınlıq və milli birlik yaradan müraciətlərə üstünlük vermişdir. Beləliklə, müraciət etikətləri Heydər Əliyevin nitqində yalnız başlanğıc elementi kimi deyil, nitqin ümumi ideya istiqamətini, üslubi xarakterini və emosional tonunu müəyyənləşdirən mühüm vasitə kimi çıxış edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Heydər Əliyev nitqində işlənən rəsmi müraciət etiketlərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərini və funksional istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə müraciət formullarının əsas növləri, onların leksik və sintaktik quruluşu, semantik xüsusiyyətləri, ünsiyyət prosesində yaratdığı emosional təsir və müxtəlif kommunikativ situasiyalarda yerinə yetirdiyi funksiyalar araşdırılır. Eyni zamanda müraciət etiketlərinin Azərbaycan siyasi nitq mədəniyyətinin formalaşmasında, milli birlik ideyasının ifadəsində və dövlətçilik təfəkkürünün möhkəmlənməsində rolu təhlil olunur.

Rəsmi müraciət etiketləri anlayışı və onların dilçilikdə yeri

Rəsmi müraciət etiketləri nitq etiketi sisteminin ən mühüm və funksional komponentlərindən biridir. Onlar ünsiyyət prosesində danışanın qarşı tərəfə münasibətini bildirmək, auditoriyanın sosial mövqeyini və statusunu göstərmək, nitqin rəsmi və etik xarakterini təmin etmək üçün işlədilir. Buna görə də müraciət formulları yalnız dil vahidi və sintaktik konstruksiya deyil, eyni zamanda sosial, etik və pragmatik funksiyaya malik mürəkkəb kommunikativ vasitə kimi çıxış edir. Rəsmi müraciət etiketləri ünsiyyət prosesinin başlanğıcında işlədilsə də, onların təsiri bütün nitq boyunca davam edir və nitqin ümumi tonunu, emosional istiqamətini və auditoriya ilə münasibətin xarakterini müəyyənləşdirir.

Dilçilikdə müraciət etiketləri əsasən nitq etiketi, pragmatika, sosiolinqvistika və kommunikativ dilçilik baxımından araşdırılır. Nitq etiketi nəzəriyyəsinə müraciət formulları ünsiyyət iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətin ifadəsi kimi qiymətləndirilir. Pragmatik baxımdan bu formullar danışanın niyyətini, münasibətini və auditoriyaya təsir etmək məqsədini əks etdirir. Sosiolinqvistik yanaşmada isə müraciət etiketləri sosial status, yaş, peşə, vəzifə və milli-mədəni xüsusiyyətlərlə bağlı şəkildə öyrənilir. Hər bir xalqın özünəməxsus müraciət sistemi vardır və həmin sistem onun milli təfəkkürünü, davranış normalarını və mədəni dəyərlərini əks etdirir. Azərbaycan dilində "hörmətli", "möhtərəm", "əziz", "çox hörmətli", "zati-aliləri" kimi komponentlərin geniş işlənməsi xalqın ehtirama, mənəvi yaxınlığa və qarşılıqlı nəzakətə verdiyi yüksək dəyəri göstərir [1, s. 24].

Azərbaycan dilində müraciət etiketləri yalnız leksik vahid kimi deyil, həm də müəyyən tarixi və mədəni ənənələrin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Xüsusi-lə klassik ədəbi dil və xalq danışığı ənənəsində işlənən "əziz", "möhtərəm", "qardaşlar", "bacılar", "hörmətli" kimi müraciət komponentləri milli nitq mədəniyyətində səmimiyyət, ehtiram və yaxınlıq yaratmaq funksiyasına malikdir. Müasir rəsmi ünsiyyətdə həmin komponentlər daha sistemli və normativ şə-

kildə işlədilir. Bunun nəticəsində müraciət etiketləri həm dilin etik normalarını, həm də cəmiyyətin sosial münasibətlərini əks etdirən vacib göstəriciyə çevrilmişdir.

Rəsmi müraciətlər dövlət idarəçiliyi, siyasət, diplomatiya, hüquq, elm, təhsil və inzibati fəaliyyət kimi müxtəlif sahələrdə işlədilir. Onların əsas məqsədi qarşı tərəfə ehtiram göstərmək, onun statusunu vurğulamaq və nitqin rəsmi xarakterini təmin etməkdir. "Hörmətli cənab Prezident", "möhtərəm nümayəndələr", "hörmətli professor", "hörmətli məhkəmə üzvləri" kimi müraciətlərdə həm auditoriyanın sosial mövqeyi, həm də danışanın ona münasibəti açıq şəkildə ifadə olunur. Bu tip müraciətlər ünsiyyət prosesində məsafəni və rəsmi xarakteri qorumaqla yanaşı, qarşılıqlı hörmət mühitinin yaranmasına da xidmət edir.

Rəsmi müraciət etiketlərinin əsas növləri siyasi, diplomatik, akademik, inzibati və hüquqi müraciətlərdən ibarətdir. Siyasi müraciətlər dövlət başçılarının, siyasətçilərin və ictimai xadimlərin çıxışlarında işlənir. Bu tip müraciətlərdə "əziz həmvətənlər", "hörmətli xalq deputatları", "hörmətli vətəndaşlar" kimi formullar üstünlük təşkil edir. Diplomatik müraciətlərdə isə "hörmətli xanımlar və cənablar", "möhtərəm qonaqlar", "zati-aliləri", "hörmətli nümayəndə heyəti" kimi daha yüksək rəsmi səviyyəyə malik müraciətlər işlədilir. Akademik ünsiyyətdə "hörmətli professorlar", "əziz tələbələr", "hörmətli alimlər", hüquqi və inzibati sahədə isə "hörmətli hakim", "möhtərəm məhkəmə", "hörmətli komissiya üzvləri" kimi müraciət formulları geniş istifadə olunur. Bu formulların seçimi nitqin məzmunundan, auditoriyanın xarakterindən və ünsiyyətin məqsədindən asılıdır [2, s. 37].

Rəsmi müraciətlərin quruluşu sadə və mürəkkəb modellərdən ibarət ola bilər. Sadə müraciətlər "hörmətli qonaqlar", "əziz dostlar", "cənab Prezident", "hörmətli müəllim" kimi qısa və birkomponentli formullardır. Bu tip müraciətlər daha çox nitqin başlanğıcında auditoriya ilə ilkin əlaqə yaratmaq məqsədi daşıyır. Mürəkkəb müraciətlərdə isə hörmət bildirən sözlə yanaşı, qarşı tərəfin vəzifəsi, sosial statusu və ya mənsub olduğu qurum da göstərilir. Məsələn, "möhtərəm Milli Məclisin deputatları", "Azərbaycan Respublikasının hörmətli Prezidenti", "hörmətli beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri" kimi müraciətlər buna nümunədir. Belə müraciətlərdə əvvəlcə ehtiram bildirən komponent, sonra isə sosial status və ya vəzifə ifadə olunur. Bu struktur həm nitqin rəsmi xarakterini gücləndirir, həm də auditoriyaya münasibətin daha aydın və konkret şəkildə ifadə edilməsinə imkan yaradır [3, s. 214].

Müraciət etiketləri müxtəlif semantik məna daşıyır və bu məna nitqin

məqsədindən, auditoriyanın xarakterindən və kommunikativ situasiyadan asılı olaraq dəyişir. "Hörmətli", "möhtərəm", "çox hörmətli" kimi sözlər əsasən ehtiram, məsafə və rəsmilik bildirir. "Əziz dostlar", "əziz həmvətənlər", "əziz bacılar və qardaşlar" kimi müraciətlər isə emosional yaxınlıq, milli birlik və mənəvi bağlılıq hissi yaradır. Bəzi müraciət formullarında həm rəsmilik, həm də səmimiyyət birləşir. "Hörmətli həmkarlar", "əziz qonaqlar", "hörmətli dostlar" kimi müraciətlər buna nümunə ola bilər. Bu tip formullar danışanın auditoriya ilə həm rəsmi, həm də yaxın münasibət qurmaq istəyini ifadə edir.

Müraciət etikətlərinin semantikasi yalnız ayrı-ayrı sözlərin mənası ilə məhdudlaşmır; burada sözlərin bir-biri ilə əlaqəsi, onların yerləşmə ardıcılığı və ümumi nitq kontekstində yaratdığı emosional təsir də mühüm rol oynayır. Məsələn, "əziz həmvətənlər" müraciəti milli birlik və ortaq kimlik ideyasını ön plana çıxarırsa, "möhtərəm nümayəndələr" formulu auditoriyanın rəsmi statusunu vurğulayır. Buna görə də müraciət etikətləri sabit və dəyişməz dil vahidi deyil, müxtəlif kommunikativ şəraitə uyğunlaşan, auditoriyanın xüsusiyyətlərinə və nitqin məqsədinə görə fərqli məna qazanan pragmatik vasitədir.

Heydər Əliyev nitqində işlənən rəsmi müraciət etikətlərinin struktur xüsusiyyətləri

Heydər Əliyev nitqinin əsas xüsusiyyətlərindən biri müraciət etikətlərinin struktur baxımından zəngin və müxtəlif olmasıdır. O, müraciət formullarını auditoriyanın tərkibinə, nitqin məqsədinə və kommunikativ situasiyaya uyğun seçmişdir. Buna görə də onun çıxışlarında sadə, genişlənmiş, təkrarlanan və paralel konstruksiyalı müraciətlər geniş şəkildə işlənmişdir. Bu müraciətlər nitqin yalnız başlanğıc hissəsini təşkil etmir, həm də onun ümumi emosional tonunu və ideya istiqamətini müəyyənləşdirir.

Sadə müraciət modelləri adətən bir təyin və bir isimdən ibarət olur: "Hörmətli həmvətənlər!", "Əziz dostlar!", "Hörmətli qonaqlar!". Bu müraciətlər qısa və yığcam olsa da, yüksək emosional və semantik yük daşıyır. "Hörmətli həmvətənlər" müraciətində həm rəsmilik, həm də milli birlik ideyası ifadə olunur. "Əziz dostlar" müraciətində isə səmimiyyət, mənəvi yaxınlıq və etimad hissi üstünlük təşkil edir. Sadə müraciətlərin əsas üstünlüyü onların universal və müxtəlif auditoriyalar üçün uyğun olmasıdır. Eyni zamanda bu formullar nitqin ritmini pozmadan dinləyicinin diqqətini cəlb etməyə imkan verir [5, s. 84].

Genişlənmiş müraciət modelləri isə daha mürəkkəb quruluşa malikdir və bir neçə komponentdən ibarət olur. "Hörmətli xanımlar və cənablar!", "Əziz bacılar və qardaşlar!", "Möhtərəm qonaqlar, hörmətli nümayəndələr!" kimi müraciətlər bu qrupa daxildir. Bu tip formullar müxtəlif sosial qrupları eyni

anda əhatə edir, auditoriyanın bütün təbəqələrinin nitqdə iştirak etdiyini göstərir və nitqin daha geniş ünvanlandığını bildirir. Belə müraciətlərdə həm sosial status, həm də emosional münasibət bir araya gəlir [3, s. 214].

"Hörmətli xanımlar və cənablar!" müraciəti daha çox beynəlxalq, diplomatik və rəsmi tədbirlərdə işlənmişdir. Bu model yüksək rəsmiliyi, etik davranış normasını və auditoriyaya bərabər münasibəti ifadə edir. "Əziz bacılar və qardaşlar!" müraciəti isə daha çox milli və ictimai məzmunlu çıxışlarda işlənmiş, dinləyicilər arasında mənəvi yaxınlıq və birlik hissi yaratmışdır. Burada auditoriya vahid ailə modeli kimi təqdim olunur və müraciətin emosional təsiri güclənir. Bu xüsusiyyət Heydər Əliyev nitqinin fərdi üslubunu müəyyən edən mühüm cəhətlərdən biridir [6, s. 56].

Heydər Əliyev nitqində təkrarlanan və paralel konstruksiyalı müraciətlər də mühüm yer tutur. "Əziz dostlar, əziz həmvətənlər!", "Hörmətli qonaqlar, hörmətli nümayəndələr!" kimi müraciətlərdə eyni komponentin təkrarı nitqin emosional təsirini artırır, əsas fikri vurğulayır və auditoriyanın diqqətini daha güclü şəkildə cəlb edir. Təkrar olunan müraciətlər natiqin dinləyiciyə xüsusi münasibətini və nitqin ideya yükünü daha aydın şəkildə ifadə edir.

Paralel konstruksiyalar isə eyni quruluşlu müraciətlərin ardıcıl işlənməsi ilə yaranır: "Əziz analar, əziz bacılar, əziz qızlar!", "Hörmətli müəllimlər, hörmətli tələbələr, hörmətli valideynlər!". Bu tip müraciətlər nitqə ritm, ahəng və emosional dinamika verir. Eyni zamanda onlar müxtəlif auditoriya qruplarına ayrıca diqqət göstərildiyini bildirir və hər bir qrupun nitqdə öz yerini hiss etməsinə şərait yaradır [7, s. 137].

Təkrarlanan və paralel müraciət modelləri Ümummilli Liderin fərdi üslubunu formalaşdıran mühüm xüsusiyyətlərdəndir. Bu konstruksiyalar onun nitqini daha təsirli, emosional və yadda qalan etmiş, sonrakı dövrdə Azərbaycan siyasi natiqliyində və rəsmi çıxış praktikasında geniş yayılmışdır.

Müraciət etiketlərinin semantik xüsusiyyətləri

Heydər Əliyev nitqində müraciət etiketləri dərin və çoxqatlı semantik məzmun daşıyır. Bu müraciətlər natiqin dinləyiciyə münasibətini, nitqin məqsədini və auditoriya ilə yaratmaq istədiyi əlaqəni ifadə edir. Semantik baxımdan onları əsasən üç qrupa ayırmaq mümkündür: hörmət və ehtiram bildirən müraciətlər, milli birlik və mənəvi yaxınlıq yaradan müraciətlər, həmçinin rəsmiliklə emosional cəları birləşdirən müraciətlər.

Hörmət və ehtiram bildirən müraciətlər əsasən dövlət xadimlərinə, rəsmi nümayəndələrə, alimlərə və ziyalılara ünvanlanır. "Hörmətli xanımlar və cənablar!", "Möhtərəm qonaqlar!", "Cənab Prezident!", "Hörmətli professor-

lar!" kimi müraciətlərdə əsas məqsəd dinləyicinin sosial statusunu vurğulamaq və nitqin rəsmi xarakterini təmin etməkdir. "Hörmətli" və "möhtərəm" sözləri yüksək nəzakət, ehtiram və məsafəli münasibət ifadə edir. Bu müraciətlər auditoriyada natiqin qarşı tərəfə dəyər verdiyi hissini yaradır və nitqin ciddi xarakterini gücləndirir [8, s. 56].

Milli birlik və mənəvi yaxınlıq yaradan müraciətlər isə daha çox xalq qarşısında edilən çıxışlarda işlənmişdir. "Əziz həmvətənlər!", "Əziz bacılar və qardaşlar!", "Əziz Azərbaycan övladları!" kimi müraciətlər auditoriya ilə natiq arasında emosional yaxınlıq yaradır. "Əziz həmvətənlər" müraciətində ortaq vətən, milli kimlik və birlik ideyası ifadə olunur. "Əziz bacılar və qardaşlar" müraciətində isə ailə yaxınlığı, doğmalılıq və mənəvi bağlılıq hissi daha güclü şəkildə hiss edilir. Bu səbəbdən həmin müraciətlər xüsusilə ictimai-siyasi baxımdan mürəkkəb dövrlərdə daha böyük təsir gücünə malik olmuşdur.

Belə müraciətlər insanları vahid məqsəd ətrafında birləşdirmək, milli həmrəylik yaratmaq və ictimai ruh yüksəkliyi formalaşdırmaq funksiyasını yerinə yetirir. Ümummilli Lider bu müraciətlər vasitəsilə özünü xalqdan uzaq siyasi fiqur kimi deyil, onun bir hissəsi, taleyini bölüşən şəxs kimi təqdim etmişdir. Bu isə auditoriyada etimad və mənəvi yaxınlıq hissini daha da gücləndirmişdir.

Heydər Əliyev nitqində rəsmilik və emosional çalar çox vaxt bir-birini tamamlayır. "Hörmətli həmvətənlər!" müraciətində "hörmətli" sözü rəsmiliyi, "həmvətənlər" sözü isə milli yaxınlığı ifadə edir. "Əziz dostlar!" müraciətində emosional çalar daha güclü olsa da, nitqin ümumi siyasi və rəsmi konteksti ona əlavə məna qazandırır. Belə müraciətlər həm auditoriyaya ehtiramı, həm də səmimi münasibəti eyni zamanda ifadə etməyə imkan verir [4, s. 146].

Beləliklə, Ümummilli Liderin müraciət etiketləri həm rəsmilik, həm də səmimiyyət xüsusiyyətlərini birləşdirir. Bu xüsusiyyət onun nitqini daha təsirli, emosional və semantik baxımdan zəngin etmişdir.

Müraciət etiketlərinin funksional istiqamətləri

Heydər Əliyev nitqində müraciət etiketləri yalnız auditoriyanı çağırmaq və nitqə başlamaq vasitəsi deyil, həm də nitqin ideya və emosional təsirini formalaşdıran mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Bu müraciətlər dinləyicinin diqqətini cəlb edir, natiqlə auditoriya arasında əlaqə yaradır və siyasi məzmunun daha təsirli şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

Müraciət etiketlərinin əsas funksiyalarından biri siyasi funksiyadır. "Əziz həmvətənlər!", "Hörmətli xalq deputatları!", "Əziz Azərbaycan övladları!" kimi müraciətlər vasitəsilə natiq auditoriyanı vahid məqsəd və ümumi ideya

ətrafında birləşdirir. Bu müraciətlər insanlarda vətəndaşlıq, milli məsuliyyət və dövlətçilik hissi yaradır. Xüsusilə dövlətçilik, Qarabağ problemi və milli birliklə bağlı çıxışlarda işlənən "əziz xalqım", "əziz bacılar və qardaşlar" kimi formullar auditoriyanı ruhlandırmaq və müəyyən mövqeyə yönəltmək funksiyasını daşıyır.

Müraciət etiketlərinin digər mühüm istiqaməti emosional-psixoloji funksiyadır. "Əziz dostlar!", "Əziz balalar!", "Əziz analar və bacılar!" kimi müraciətlər dinləyicidə doğmalığ, etimad və yaxınlıq hissi yaradır. Bu vasitə ilə natiq özünü uzaq və əlçatmaz dövlət xadimi kimi deyil, xalqın sevinc və dərdinə şərik olan şəxs kimi təqdim edir. Belə müraciətlər auditoriyanın nitqə emosional münasibətini gücləndirir və onun təsir dairəsini artırır [1, s. 73].

Müraciət etiketləri auditoriya ilə yaxınlıq yaratmaq funksiyasını da yerinə yetirir. Heydər Əliyev müxtəlif auditoriyalar üçün fərqli müraciət formulları seçmişdir: xaricdə yaşayan azərbaycanlılara "əziz həmvətənlər", tələbələrə "əziz gənclər", ziyalılara isə "hörmətli alimlər", "hörmətli müəllimlər" kimi müraciətlər etmişdir. Bu, dinləyicidə nitqin əsas ünvanı olması hissini gücləndirmiş və auditoriyanın çıxışa marağını artırmışdır. "Əziz", "doğma", "hörmətli" kimi sözlər isə nətiqlə auditoriya arasında mənəvi körpü yaratmışdır [7, s. 142].

Müraciət etiketlərinin mühüm funksiyalarından biri də ideoloji və milli həmrəylik yaratmaqdır. "Əziz Azərbaycan övladları!", "Əziz həmvətənlər!", "Əziz bacılar və qardaşlar!" kimi müraciətlər insanları vahid millətin üzvləri kimi təqdim edir. Bu müraciətlərdə sosial, peşə və yaş fərqləri arxa plana keçir, əsas diqqət ümumi milli kimliyə və dövlətçilik ideyasına yönəlir. Beləliklə, müraciət formulları milli birlik, vətəndaş həmrəyliyi və dövlətçilik ideyalarının ifadəsinə xidmət edən mühüm funksional vasitəyə çevrilir [6, s. 91].

Nəticə. Tədqiqat göstərir ki, Heydər Əliyev nitqində işlənən müraciət etiketləri məqsədyönlü nitq sisteminin mühüm hissəsidir. Onlar yalnız nitqin başlanğıc elementi deyil, həm də onun ideya istiqamətini, emosional tonunu və auditoriyaya təsir imkanlarını müəyyənləşdirir.

Araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Ümummilli Liderin nitqində sadə, genişlənmiş, təkrarlanan və paralel konstruksiyalı müraciət modelləri mühüm yer tutur. Sadə müraciətlər yığcamlığı, genişlənmiş modellər isə rəsmiliyi və auditoriyanın tam əhatəsini təmin edir. Təkrarlanan və paralel konstruksiyalar isə nitqin emosional təsirini gücləndirir.

Müraciət etiketlərinin semantikasını əsasən hörmət və ehtiram, milli birlik və mənəvi yaxınlıq, eləcə də rəsmiliklə emosional çaların vəhdəti üzərində qurulmuşdur. "Hörmətli xanımlar və cənablar" kimi müraciətlər rəsmi münasibəti

ifadə etdiyi halda, "əziz həmvətənlər", "əziz bacılar və qardaşlar" kimi formullar milli birlik və doğmalığ hissi yaradır.

Beləliklə, Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış müraciət modeli Azərbaycan siyasi natiqliyinin və müasir nitq mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əsgərov M. Nitq etiketi və ünsiyyət mədəniyyəti. Bakı: Elm və Təhsil, 2015.
2. Формановская Н. И. Речевой этикет и культура общения. Москва: Высшая школа, 2002.
3. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2010.
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Москва: Гнозис, 2004.
5. Əliyev H. Azərbaycan xalqına müraciətləri və çıxışları. Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 2001.
6. Cəfərov N. Q. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 2013.
7. Cəfərov N. Q. Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002.
8. Abdullayev A. Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Maarif, 2013.

Rəyçi: akad. Nizami Cəfərov

DİLÇİLİK

BƏDİİLİYİN İFADƏSİNDƏ SİNTAKTİK FİQURLARIN ROLU

Zemfira Şahbazova

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

zemfirashahbazova@bsu.edu.az

Abstract

The Role of Syntactic Figures in The Expression of Artistry

Syntactic figures are among the most important means of enhancing the emotional impact of a literary text and conveying the author's intention more deeply to the reader. This article explores the functional role of syntactic constructions in ensuring the eloquence of speech and their stylistic possibilities.

In literary language, every syntactic deviation from the ordinary sentence structure serves a specific purpose. Repetitions (anaphora, epiphora) provide rhythmicity and musicality to the discourse.

Antithesis, which is based on the unity of opposites, serves to profoundly reveal life's contradictions, internal conflicts, and dramatic situations. Through antithesis, the author more vividly brings to light the essence of each of the sides being compared.

In general, syntactic figures are a form of expression of artistic thought. They remove the language from statics, giving it movement and soul. The article emphasises that by using these figures, the writer not only imparts information but also manipulates the reader's emotions, transforming the literary text into a work of art.

Keywords: *syntactic figure, anaphora, epiphora, antithesis, expressiveness.*

Giriş. Bədii yaradıcılıq spesifik və xüsusi diqqət tələb edən sahədir. Burada həyatın obrazlı təfəkkürə məxsus ifadə forması tələb olunur. Bu isə hər bir əsərdə zamanın ictimai-siyasi quruluşu, xalqın həyat tərz, adət-ənənəsi, arzusu və istəklərinin təsvirinin verilməsini şərtləndirir. Milli dil əsasında yazılmış hər bir bədii əsər dövrün aynası, onun bütün xüsusiyyətlərini əks etdirən xətirə, mülahizə, təəssürat, düşüncə, fikir, duyğu, sözlə, şəxsin daxili poetik imkanı ilə ifadə olunur. Bədii əsərin poetik bənzətməsiz, ifadə vasitələrinin zənginliyi, sözlərin mənasının dərinliyi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bədii dil dilin ən yüksək estetik təzahürü forması olub, nitq vasitələrinin funksional-semantik imkanlarının ən geniş şəkildə aktuallaşdırıldığı sahədir. Bədii mətndə dil vahidlərinin yalnız nominativ funksiyası deyil, həm də emo-

sional-ekspressiv, obraz yaratmaq və estetik funksiyaları realizə olunur. Bu baxımdan, sintaktik fiqurlar bədii dilin sturktur poetikasının mühüm komponenti kimi çıxış edir. Onlar mətnin ritmini, intonasiyasını emosional intensivliyini, kompozisiya dinamikasını müəyyən edir və müəllif fərdiliyini formalaşdırır.

Azərbaycan dili qarşısına qoyduğu üç vəzifə – kommunikativ, informativ, ekspressiv funksiyaların harmoniyasında özünün zənginliyini təqdim edə bilir.

Sintaktik fiqurlara bir neçə yöndən yanaşmağı lazım bilirik:

1. *Aktuallığına görə* – Sintaktik fiqurlar sintaktik model əsasında qurulur və bədii mətndə xüsusi vuröulanır, estetik yüklə təmin edilir, bununla da bədii mətnə, onun daxilində gözlənilməz rol alır, aktuallaşır.

2. *Oxucu və dinləyicinin qavramasındakı standartlığı* aradan qaldırır, sintaktik model yeni məna və mənanın müxtəlif çalarlarını qazanır, əsas məna ilə əlavəe dilmiş qazandığı mənanın paralelliyini təmin edir.

3. *Sintaktik fiqur* mətnə ritm, dinamikani, emosional gərginliyi artırır və təsvir obyektini daha canlı edir.

4. *Sintaktik fiqur* semantik çoxtərəfli və çoxqatlı olmasını təmin edir, dominant məna və məcazlılıq paralel işləyir. Bu isə estetikliyin təminatını yaradır.

Əsas hissə. Sintaktik fiqurlar qrammatik qanunların pozulması deyil, həmin qanunların estetik məqsədlə müəyyən şəkildə tansformasiyasının nəticəsidir. Bu fiqurlar vasitəsilə mətnin sintaktik quruluşu sadəcə informasiya daşıyıcısı olmaqdan çıxaraq bədii mənanın konstruktiv elementinə çevrilir. Buna görə də sintaktik fiqurların bədii dildə representasiyası həm *struktur*, həm *semantik*, həm də *funksional* aspektdən araşdırıla bilər. Sintaktik fiqurlar obrazlılığı ifadə etməkdə dinamiklik və çox işləkliyə malik olması ilə yanaşı, həm də zəngin stuktura malikdir. Bu fiqurlar bədii mətnə yaratdığı emotivliklə yanaşı, həm də qramatik quruluşun özünü qoruya bilməsi, qrammatik quruluşun möhkəmliyi və çox az dəyişə bildiyi fikrini doğrulda bilir. Bədii söz ustadı qrammatik quruluşun qanunlarını pozmadan öz fikrini əks etdirmək və istəyini sərgiləmək üçün bu fiqurlara yeni sima gətirir, məcazlaşma, obrazlılıq, semantikanın dərin qatına enməklə verə bilir. Sintaktik fiqurların tərkibinə münasibət də birmənalı deyildir. Burada bəzi müəlliflər bədii sual, bədii xitabları daxil etməklə kifayətlənmiş, digərləri isə inversiya, paralelizm və onun növləri, anafora, epifora, nida, sual, təzad kimi fiqurları bu sıraya əlavə etmişlər. Sintaktik fiqurların içərisində paralelizmin daha məhsuldar növlərinin zəngin olduğu fikri K.Abdullanın diqqətindən yayınmamış və bu fiqurların mətn yaratmaqda xüsusi rolu olduğunu qeyd edərək, eyni zamanda, ekspressivlik yaratmasındakı xüsusi xidmətindən də söz açmış və ellipsisə uğramış

cümlələrin də rolundan bəhs etmişdir [1]. A.Bəylərova sintaktik fiqurların fonetik, morfoloji qatdan daha zəngin və əhatəli olduğunu qeyd edərək bu fiqurların əhatə dairəsini bir qədər də genişləndirmiş, ellipsis, ritorik sual, antiteza, təkrir və onun müxtəlif növlərini, cümlənin bəzi növlərini də bu sıraya daxil etmişdir [2]. Biz bu sıranın daha geniş olduğu qənaətinə gələrək onu demək istəyirik ki, bütün sintaktik vahidlər sintaktik fiqur kimi işləyə bilər. Bu söylənilən fikrin müəllif tərəfindən necə çatdırılmasından, müəllifin söz ehtiyatının zənginliyi, sintaktik vahidin dominant mənası daxilindəki obrazlılığı görməsindən və ifadə edə bilməsindən çox asılıdır.

Dilimizdə fiqurların əsasında dayanan sintaktik vahidlər həm semantik, həm də informativliyi əks etdirər bildiyi kimi, həm də çox zəngin əhatə dairəsinə malikdirlər. Sintaktik fiqurlar sintaktik modellər əsasında yaranır, onun əsasında bu modellər dayanır və özünəməxsus aparıcı prinsipləri vardır. Bunlar nitqdə neytral mövqedə dayansalar da, bədii mətndə xüsusi diqqətə çatdırılır, əlavə olaraq *estetik*, *emosional*, *semantik* yüklə təmin edilir. Bu isə həmin sintaktik vahidin mətn daxilində funksional rol almasına səbəb olur. Oxucunun qavrayışında sintaktik strukturun standartlığı aradan qaldırılır, yeni mənə çaları qazanır. Bu yeni mənə sayəsində sintaktik fiqur mətnin tonuna ritm əlavə edir, emosional gərginliyi artırır və təsvir olunan hadisəni, obrazı daha canlı edir. Bu fiqurlar mənanın birbaşa və ya dolaylı yolla, paralel çatdırılmasına xidmət edir.

Sintaktik fiqurların içərisində *təkrarların* çox mühüm rolu vardır. Təkrarlar fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik səviyyələrdə ola bilər. Təkrarların söz birləşməsi, cümlə şəklində işlənərək sintaktik fiqur kimi çıxış etməsi və onların mətn yarada bilməsi dilçilərin diqqətindən yayınmamış, göstərdiyimiz funksiyalar ilə yanaşı, bu fiqurlar bədii mətnə emosional münasibətləri də ifadə edə bilər. Təkrarlar mövzuya yeni məlumat verməsə də, ifadənin quruluşuna, kompozisiya qurulmasına, mənanın qüvvətləndirilməsi və mətnə ritmiklik, intensivlik, dinamika gətirməsi ilə seçilir. Bunlarla yanaşı, semantik əlaqəni də gücləndirir. Anaforik təkrarlar emosional yüksəliş yarada bilməsi ilə digər növlərdən fərqlənir.

"Dəyişdi söhrətin, dəyişdi adın,

Dəyişdi ömrünün əski səhnəsi,

Dəyişdi dünyanın əvvəlki səsi..." (Səməd Vurğun)

Şeirin hər bir misralarında "dəyişdi" xəbərinin anaforik işlənməsi melodikanı, ritmi tənzimləməklə yanaşı, yazarın ürək yangısını verir, həm də bəndlər, misralar arasında bağlılıq yaradır, mətnyaradıcı funksiya daşıyır.

Təkrarlar müxtəlif sintaktik fiqurlar şəklində sintaktik bütövdə kompozisiyanın yaranmasına xidmət edir. Mir Cəlalın "Təzə toyun nəzakət qaydaları" hekayəsində söz birləşməsi şəklində təzahür edən təkrar mətnin əvvəlindən sonuna qədər özünü nümayiş etdirir. Bu sintaktik fiqur bəzən elliptik şəkildə "nəzakət qaydaları" şəklində mətnin müxtəlif bölümündə verilir, mətn yaratmaqla kifayətlənmir, bu birləşmə mücərrədin açılma vasitəsi kimi sonrakı hissələrdə bəzən istehza, bəzən kinayə, bəzən isə gülüş, sonda isə satirik şəkildə özünü sərgiləyir. Məsələn: *"Mən tanıdığım bir nəfər də yox idi. Ona görə də bir künkdə qəribsayırdım. "Nəzakət qaydaları"ndan qorxduğum üçün yanımdakıları dindirməyə cəsarət eləmədim"* (Mir Cəlal).

Təkrarlar hekayə boyunca müxtəlif formalarda təsdiqdə, inkarda, bəzən ixtisar olunmuş, bəzən mürəkbələşmiş formada özünü göstərir, mikrotemaların makrotema şəklində təşkilində mühüm rol oynayır. Təhkiyə boyu təkrarların zəncirlənmiş şəkildə kinayə və yumorlu münasibətdə işlədilməsi mətnin struktur, həm də semantik bağlılığında mühüm rol oynayır. Yazıcının implisist fikrini sonda təkrar olunan "toyun nəzakət qaydaları" sintaktik fiquru mətni qapatmaqla kifayətlənmir, həm də yazarın eksplisist fikrinin açılmasına xidmət edir.

"Mən bunları görəndə bildim ki, qardaşlığım məni niyə danışdırmır. Toyun nəzakət qaydasını hamıdan bərk pozan mən idim ki, heç nə gətirməmişdim" (Mir Cəlal).

Anaforik şəkildə verilən təkrarlar bəzən semantik və informativ məlumatın qəti, konkret şəkildə təzahüründə özünü göstərə bilir, emosionallığın gücünü artırır.

"Mən də bir insanam, ah! Məna ver sözlərimə,

Bəlkə də kor kimiyəm, işıq ver gözlərimə,

Mən də görüm varlığı, ayı, Günü, ulduzu". (Səməd Vurğun)

Misralarda şairin etirazlı hayqırtısının aydın şəkildə təkrar vasitəsilə verildiyinin şahidi oluruq. Cümlə şəklində olan təkrarlara da tez-tez rast gəlinir.

"Aparın, aparın onu zindana,

Göz dağı çəkdirin Azərbaycana!" (Səməd Vurğun)

və ya

"Nə deyim, nə deyim tale dəyəmə?" (Səməd Vurğun)

Misraların bəzisinə təkrar bütöv, bəzən isə bütövlə yanaşı, qısaldılmış elliptik şəkildə verilmişdir. Müxtəlif sintaktik fiqurların bir mətnə verilməsi də obrazlılığın güclənməsinə və dərk edilməsinə köməklik etdiyini aydın

görürük.

Təkrarların bir növü də epiforik təkrarlardır. Epifora eyni nitq vahidinin ardıcıl misra, bənd və yaxın işlənən sətirlərdə, abzasların sonunda işlənməsidir. Epifora adlanan bu sintaktik fiqur daha çox yazılı nitqə xasdır. Həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində işlənir. Epiforanı şeirdə rədifdən fərqləndirmək lazımdır. Rədif şeirdə bütün bəndlərdə qafiyədən sonra təkrarlanan söz və birləşmələrdir, epiforada isə bu, tələb olunmur. Rədif yalnız nəzm əsərlərində, epifora isə həm nəzm, həm də nəsrdə özünü göstərə bilər.

"O çağırır mənə, söyləyir: gəl, gəl!

Yazıq bilməyir ki, unuttum onu,

O sonsuz gecənin yox imiş sonu". (Səməd Vurğun)

Epifora bəzən ardıcıl gələn misralarda deyil, bəndlərin sonunda işlənməklə, bəndləri kompozisiya şəklində birləşdirə bilər.

"...Sizin yerdə olmaz, onun səfası,

Cənnətdir hər yanı bizim dağların"

...Dəyəsi qurular qalın keçədən

Dərdlərin dərmanı bizim dağların". (Səməd Vurğun)

Epiforik təkrarın əsas qayəsi yazar ideyasını bu nöqtədə toplamaq, birləşdirməkdir və konkretləşdirməkdir.

Təkrarların bir növü də tam təkrarlardır. Təkrarların bir növü də anaforo-epiforik təkrardır. Bu təkrarlar söyləmin həm əvvəlində, həm də sonunda işlənir. Bu isə oxucunu daha çox maraqlandırır, yazıçı bu priyomdan istifadə edərək oxucunu intizarda saxlaya bilər. Mir Cəlalin "Kəmtərovlar ailəsi" hekayəsinə nəzər salaq: *"Desəm, onların hər ikisi bir şəhərdə yaşayır, inanmayacaqsınız. Desəm, onlar bir evdə yaşayır, inanmayacaqsınız. Necə ola bilər ki, bir yerdə yaşayan, bir-birindən xəbərsiz olasan? – deyəcəksiniz. Desəm, onlar ər-ər-vaddırlar, təəccüb edib, deyəcəksiniz. Nə danışır bu!"* (Mir Cəlal)

Təkrarların belə anafora-epiforik şəkli maraqlı sintaktik fiqurların meydana çıxmasına səbəb olur. Şərt şəkli, indiki zaman, gələcək zaman, arzu şəkli ilə ifadə olunmuş xəbərlər ardıcıl işlənməklə şübhə, inkar, təsdiq və s. mənaları bildirir. Təkrarların sintaktik fiqur kimi diqqəti cəlb edən forması da *"antistrofa" – eynisonluq və anadiplosis kimi işlənə bilər. Anadiplosis kimi işlənən təkrarlarda birinci söyləmin son sözü sonrakı cümlənin ilk sözü kimi təkrarlınır. Bu təkrarlar cümlələr arasındakı məna bağlılığını gücləndirir, eyni zamanda, fikrin ifadə tərzinə, ritminə təsir edərək onu melodik şəkllə salır və emosional-ekspressiv çaları qüvvətləndirir. Məsələn, *"Xülasə, bizim məhlədə ən çox söz-söhbəti olan Nəcibədir. Nəcibə də bir ayrı cür Nəcibədir. Alagöz, ağbəniz, qır-**

mızıyanaq, qaraşəvə saçı, ucaboy, şəkilli-şəmayıllı, ceyran kimi bir qızıdır" (Mir Cəlal).

Nümunədə təkrarların müxtəlif növlərindən – fonetik, morfoloji, sintaktik növündən istifadə edilmişdir. M.Adilov belə təkrarların xalq dilində deyil, cümlənin arxitekturasına, xarici əlamətinə düşünülmüş, planlı şəkildə müraciət edilən yazılı dildə daha çox işləndiyini göstərmişdir.

Misralarla təkrarların anaforo-epiforik növü olduğu kimi, epiforo-anaforik növünə də tez-tez rast gəlinir:

"Alovlan, ey könül, yenə alovlan!"

Bu gün lap dəyişin o günkü canan". (Səməd Vurğun)

Mətnin əvvəlində, ortasında, sonunda sintaktik fiqurun ardıcıl təkrarlanması fikrin aktuallaşmasına, məntiqi vurğu və yüksək intonasiya ilə deyilməsinə səbəb olur. Məsələn:

"Savadsızdır, adını yaza bilmir

Mənim anam...

Ancaq mənə say öyrədib,

Ay öyrədib, il öyrədib,

Ən vacibi dil öyrədib

Mənim anam..." (B.Vahabzadə)

Şeir parçasında təkrarların müxtəlif formalarda təzahürü özünü göstərir. Anaforo-epiforik, epiforo-anaforik təkrarlar müxtəlif qrammatik formalarda işlənmiş və hər bir forma məzmun gözəlliyini, dərinliyini əks etdirir.

Təkrarların bir qismi isə sıfır təkrarlardır ki, bunları elliptik təkrarlar adlandırılır. Buraxılmış üzvün, hissəsin asanlıqla bərpa edilməsi mümkün olan, çoxsözlülükdən yayınmaq üçün istifadə edilən vasitədir [1]. Oxucu buraxılmış parçaları özü bərpa edir, ellipsisə uğramış cümlələrin bir-birindən asılılığı daha çox gözə dəyir. Məsələn: *"Həkimin yazdığı dərmanı anama çətinliklə içirdim. (Anam) Çimçişirdi, ürəyi götürmürdü (anamın). Mənim üzümdən keçmirdi (anam). (Anam) Mən evdə olmayanda bir damcı da içmirdi. Hamısı birdir, (anam) içsə də, (anam) içməsə də, dərman kar eləmirdi"* (Mir Cəlal).

Nümunədə "anam" sözü müxtəlif qrammatik vəziyyətlərdə və asanlıqla bərpa edilə bilən formalarda ellipsisə uğramış, bununla da üsluba rəngarənglik gətirilmiş, nəsr dilinin yığcam, lakonik olmasına səbəb olmuşdur.

Sintaktik fiqurlardan biri də antitezadır. Bu sintaktik fiqurun ifadə vasitələri də zəngin və maraqlıdır. Həyatın özündə olan ziddiyyət, əkslik müqayisə oluna bilən hadisələr bu sintaktik fiqurun həyatı obrazlı əks etdirə bilmək baxımından əhəmiyyətini daha aydın göstərir. Antiteza əks mənalı sintaktik va-

hidlərin sayəsində meydana çıxır. Antitezanın əsasında təzadlar dayanır. Bu vasitə ilə ziddiyyətli anlayışlar qarşılaşdırılır, müqayisə edilərək poetik vüsətin ortaya çıxması üçün şərait yaradılır. H.Həsənov bu haqda yazırdı ki, antitezalar təkcə söz və ya ifadə antonimliyi deyil, xalis fikir təzadlarıdır. Antiteza yazarın fərdi üslubu ilə çox bağlıdır. Yazar obrazların fərdi xüsusiyyətlərini göstərmək, anlayışların, münasibətlərin arasındakı ziddiyyəti ifadə etmək üçün bu sintaktik fiqura tez-tez müraciət edir. Bu zaman qarşılaşdırılan surətlərin xarakterləri, keyfiyyətləri daha canlı, obrazlı verilir, oxucuya daha qüvvətli təsir edilir:

*"Necə fərahlanır ana,
Qapının dalından baxır oğluna
Belə dərd olar, oğul doğasan,
Onun şad günündə gəndən baxasan?"* (B.Vahabzadə)

Bu şeir parçasında oğul anası və gəlin münasibəti qarşılaşdırılır, ananın səssiz hayqırtısı qulaqları dəlir, ürəkləri parçalayır. Ustalıqla yaradılmış sintaktik fiqur – antiteza lövhələr vasitəsilə verilmişdir, əkslik təmtəraqlı sözlə deyil, cümlələr vasitəsilə sərgilənir. Antiteza bədii dildə qrammatik kontrast yaradır. Bu sintaktik fiqur bir çox vasitələrlə özünü nümayiş etdirə bilər.

Bədii dildə müəllif, konseptual antonimlərdən istifadə edərək obrazın daxili aləminin açılmasında və hadisələrdəki ziddiyyətlərin qabarıq verilməsində istifadə edə bilər. Təkcə antonimlər deyil, lövhələr vasitəsilə də təzadlar yaradılır, bu isə maraqlı və həyəcanlı lövhələrin yaranmasına şərait yaradır. T.Əfəndiyevanın dediyi kimi, antiteza dil səviyyəsinin leksikologiya və sintaksisin birgə fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxır [3]. Məsələn:

1. *"Zahiri təntənəsinə, əda, gülüş və nəzakətinə görə bir o qədər gözəlliyi yox idi"* (Mir Cəlal). 2. *"Ağzı balaca, dodaqları nazik, gözü yekə, qara qaşları qalın idi"* (Mir Cəlal). 3. *"Çayı suyudub, suyu qızdırıb içərdi"* (Mir Cəlal).

Antiteza müəllifin fərdi üslubundan asılı olaraq müxtəlif formalarda və vasitələrlə özünü nümayiş etdirə bilər. Bu təsirli sintaktik fiqur vasitəsilə mənfi və müsbət cəhətlər qarşılaşdırılır, əksliklər, ziddiyyətlər aydın şəkildə meydana çıxarılır, nitqin obrazlı, emosional və canlı verilməsi mümkün olur. Antiteza həm də müqayisə xarakterli sintaktik fiqurdur. Bu vasitə ilə surətlərin psixologiyası, əhval-ruhiyyəsi düzgün təsvir edilir, həm də xarakterlər arasındakı ziddiyyətlər də canlı şəkildə sərgilənə bilər.

"Doğrudur, Eyvaz dayı vaxtilə obanın igidlərindən hesab olunurdu. Yaxşı at minən, nişan atan, əldən iti bir oğlan idi. Amma canını əzizləyən idi. Ona görə də fikirləşdi ki, bu Ərşad alçadadmazın biridir, bütün ömrü dağda-daşda keçib,

qanmır, qandırır, beyninə yerləşdi, öldürdü, ondan sonra nə olacaq? Ona görə də qəzəbinin üstünə elə bil bir sənək su tökdülər" (İlyas Əfəndiyev).

Antiteza vasitəsilə obrazın özünün daxili aləmindəki ziddiyyət və xarakterindəki təzadlar, əməl və arzuları arasındakı ziddiyyətlər də verilə bilər.

"Həsrətin qış etdi ilk baharımı.

Yıxdı sarayımı, sökdü barımı.

Nə qədər sındırdın şah vüqarımı". (B.Vahabzadə)

"Sən demə, bu Nuru ariqlığına baxmayaraq, yaman fəndgir imiş. Ərşadın başının harasından isə bir yumruq ilişdirdisə, cavan, cöngə kimi sağlam – canlı bir oğlan olan Ərşad tappıldı ilə yerə dəyib hərəkətsiz qaldı" (İlyas Əfəndiyev)..

Müəllif bu sintaktik fiqur vasitəsilə insanın daxili, xarici görünüşü ilə iç dünyası arasındakı müsbət və mənfi uyğunsuzluqları da üzə çıxara bilər. Məsələn:

"Sevdim, ucalmadım, alçaldım ancaq –

Bu eşqin gücünə mən, mən olmuşam.

Sən bir taledəki dönüşlüyə bax

Sevdiyim insana düşmən olmuşam". (B.Vahabzadə)

və ya

"Bir də görürsən idbarın birinin adı Pərizad, Gözəl, axsağın adı – Maral, ifritənin adı – Pəri, eh" (Ə.Cəfərzadə).

Nəticə. Araşdırmadan belə qənaətə gəlirik ki, sintaktik fiqurların mühüm növlərindən olan təkrar və antiteza bədii dilin ifadəliliyini artırmağa xidmət edən əsas vasitələrdəndir. Belə ki, təkrar fikrin daha emosional vurğulanmasına, təsir gücünün artmasına, ritmin formalaşmasına xidmət edir. Antiteza isə ziddiyyət üzərində qurularaq mənanı dərinləşdirməyə, ideyanın oxuculara daha aydın çatdırılmasına imkan yaradır.

Antiteza elə bir sintaktik fiqur kimi özünü göstərə bilər ki, bu zaman insanların həyat tərzləri arasındakı fərqlər müəyyən hadisəyə fərqli baxışları da özündə əks etdirə bilər. Antitezanın özəyində əkslik, ziddiyyətlə paralel müqayisə, qarşılaşdırma da əks oluna bilər. Bu isə həqiqətlərin obrazlı şəkildə sərgilənməsinə aydın şərait yaradır. Antitezanın əsası isə dramatik kontrast yaratmaqdır.

Beləliklə, hər iki sintaktik fiqur mətnin estetik dəyərini yüksəldir, dilin bədii imkanlarını genişləndirir, üslubi cəhətdən onu daha da zənginləşdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla K. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2016.
2. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar (monoqrafiya). Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 250 s.
4. Nərimanoğlu K.V. Dastan poetikası. Bakı: Yazıçı, 1984, 223 s.

NAXÇIVAN ŞİVƏLƏRİNDƏ FEİLİN MƏCHUL NÖVÜNÜN İFADƏ VASİTƏSİ

Nuray Əliyeva

Filologiya elmləri doktoru, dosent

AMEA Naxçıvan Bölməsi

naliyeva22@mail.ru

Abstract

The Expression of The Passiv Form of the Verb in Nakhchivan Dialects

Nakhchivan dialects are selected among the southern group dialects of the Azerbaijani language with their unique features. Here we encounter many situations that are not found in literature language that one of them is passivity verbs such as *değişlen*, *bişirlen*, *yoğurlan*, *yığışlan*, *savarlan* used in Ordubad dialects of the region. As it is known, the suffix *-lan*, *-len* is a suffix that derives verbs from nouns. But in dialects, verb roots also take this suffix. In Nakhchivan dialects, the suffix *-lan*, *-len* is brought to the verb roots to form verbs with a meaning of passivity. In dialects this suffix replaces the suffix *-ıl*, *-il*, *-ul*, *-ül* in the written language and since the verb frame is in the suffix position, it joins the verb roots. As a result of our research, we can say that the function and characteristics of suffixes in Nakhchivan dialects are distinguished from the literary language and other dialects of the Azerbaijani language. This dialect phenomenon, which we observed in the Ordubad dialects of Nakhchivan, can be defined as a common morphological feature with the Erzurum and Erzincan dialects of Türkiye Turkish, and also with the Urmiye dialects of the Azerbaijani language.

Keywords: *Nakhchivan dialects, suffix -lan, -len, değişlen, bişirlen, yoğurlan, yığışlan, savarlan.*

Giriş. Qloballaşan və getdikcə milli dəyərlərin unudulmağa üz tutduğu dünyamızda xalqların əski inanclarını, dünyagörüşlərini, adət-ənənələrini, həyat tərzini və qədim məşğuliyyət sahələrini öyrənmək baxımından dialekt və şivələrin tədqiqi çox aktualdır. Naxçıvan şivələri Azərbaycan dilinin cənub qrupu şivələri içərisində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Aparılan müşahidələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan şivələrinin Azərbaycan dilinin digər şivələrindən fərqlənən bir sıra özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər həm də burada ədəbi dildə olmayan müxtəlif şəkilçilərin işlənməsində, yaxud şəkilçilərin müxtəlif formalarda təzahüründə özünü göstərir.

Əsas hissə. Dili təşkil edən ən mühüm elementlərdən biri sözlərdir. Şivələrdə sözlərin quruluşca tədqiqi maraqlı dialekt faktlarının ortaya çıxarılmasına imkan verir. "Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu çox qədimdir.

Şifahi ədəbi dilimizin qədim abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqi göstərir ki, müasir ədəbi dilimizin bütün dəyişmə və təsrif sistemi 1500 il əvvəlki ümumxalq Azərbaycan dilində tam formalaşmış şəkildə mövcud olmuşdur. Adların və feillərin dəyişmə və təsrif qaydaları "Dədə Qorqud"un dilində də vardır və keçən müddət ərzində bu qaydalar yalnız səlisləşmə, zənginləşmə istiqamətində inkişaf etmişdir" [10, s. 18-19].

Beləliklə, şivələrin də morfologiyası böyük bir inkişaf və zənginləşmə yolu keçmiş, ədəbi dil üçün tədricən köhnələn dil faktları da burada mühafizə olunmuşdur. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin bütün şivələrində olduğu kimi Naxçıvan şivələrində də morfoloji fərqlər fonetik və leksik fərqlərə nisbətən daha zəifdir. Hətta dilimizin digər şivələrinə nisbətən bölgə şivələrinin morfoloji xüsusiyyətlərində ədəbi dilin morfologiyası ilə yaxınlıq daha çoxdur. Şivələrin morfoloji xüsusiyyətlərinin əmələ gəlməsi haqqında E.Əzizov yazır: "Azərbaycan xalq dili inkişaf etdikcə, ədəbi dilin yazılı qolu sabitləşdikcə ayrı-ayrı dil vahidlərinin dialekt həddində müəyyənləşməsi prosesi getmişdir. Dilin başqa yaruslarında olduğu kimi, morfoloji quruluşda da ayrı-ayrı elementlər (qrammatik əlamətlər) dialekt faktı kimi işlənmişdir" [4, s. 168]. Naxçıvan şivələrində ədəbi dilimizlə ayrı-ayrı morfoloji kateqoriyalar səviyyəsində özünün göstərən fərqlərlə yanaşı müxtəlif şəkilçilərin işlənməsində də maraqlı dialekt faktları müşahidə olunur.

-lan, -lən şəkilçisi. Məlumdur ki, həm ədəbi dildə, həm də şivələrdə bəzi fərqli, istisna təşkil edən şəkilçilərin işlənməsi rast gəlinən haldır. Belə ki, bəzən şivələrdə isim düzəldən şəkilçilərin feillərə, yaxud digər nitq hissələrinə artırılması halları ilə də rastlaşırıq. Təbii ki, bunun müəyyən səbəbləri vardır və bu səbəblər əsasən dilin tarixi faktları əsasında izah oluna bilər. Naxçıvanın Ordubad şivələrində müşahidə etdiyimiz feillərdən feil düzəltməyə xidmət edən -lan, -lən də belə şəkilçilərdəndir.

Ədəbi dil faktlarına istinad etsək, -lan, -lən şəkilçisi isim və sifətlərdən feil düzəldən leksik şəkilçidir. "Bu şəkilçi adlardan feil düzəldən -la, -lə şəkilçisinə qayıdış növün -(ı)n şəkilçisinin əlavəsinin daşlaşması ilə yaranmışdır. Ona görə də bu şəkilçi ilə düzələn feillər təsirsiz olur" [10, s. 169].

"Bu şəkilçi qədim yazılı abidələrimizin də dilində isimlərdən feil düzəldən şəkilçi kimi az miqdarda sözün yaranmasında iştirak edir: boğuzlan, kanlan" [15, s. 108]. Qədim yazılı abidələrin tədqiqatçılarından yalnız professor Əbülfəz Rəcəbli bu şəkilçinin feil köklərinə artırılaraq feil düzəldə bildiyini müşahidə edərək yazır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində -lan, -lən şəkilçisi isim, sifət və (qəribə də olsa) feil köklərinə əlavə edilə bilər və ona aid abi-

dələrdən yalnız bir nümunə verir: seçlən [13, s. 335].

Bəzən bu şəkilçi -la, -lə şəkilçisi ilə yaranan başla, yolla, dişlə, murdarla kimi feillərin qayıdış növdə işlənən başlandı, yollandı, dişləndi, murdarlandı forması ilə qarışdırılsa da, əslində onlar bir-birindən fərqlənir. Bizim haqqında danışdığımız -lan, -lən şəkilçisi tərkib hissələrinə ayrılırmı, yuxarıdakı nümunələrdən fərqli olaraq bu şəkilçi ilə yaranmış feilin -n şəkilçisinə qədər olan hissəsi ayrılıqda işləyə bilər.

Ümumiyyətlə, Ordubad rayonu özünün xarakterik dialekt xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Burada Naxçıvanın digər şivələrində müşahidə edə bilmədiyimiz çoxlu maraqlı dialekt faktları vardır ki, onlardan biri də -lan, -lən şəkilçisi ilə yaranan dəyişlən, bişirlən, yoğurlan, yığışlan, suvarlan kimi feillərdir. Ədəbi dildə bəzi feil düzəldən şəkilçilərin (-şə "dinşə", -irgə "əsirgə", -əclə "döyəcə", -tala "yontala") vasitəsilə yaranan sayca yalnız bir və ya bir neçə söz olduğu halda, şivədə adlardan feil düzəldən bu şəkilçinin bu qədər feilə qoşulması, təbii ki, təsadüfi ola bilməz və bunun müəyyən səbəbləri vardır. Çünki şivələr ədəbi dil qədər dil qaydalarına qarşı mühafizəkar olmasa da, bu qaydalara riayətdə nisbətən sərbəstlik hökm sürsə də, burada heç nə təsadüfi deyil və heç bir hadisə kortəbii şəkildə baş vermir. Bu dialekt faktlarının bir çoxu isə dil tarixi ilə izah olunur və nəticədə şivələrin dilimizin qədim dövrlərinə aid dil faktlarını qoruyaraq günümüze daşdığı ortaya çıxır. Bu sözlərin etimologiyasını izah etmək üçün əvvəlcə şəkilçinin qoşulduğu köklərə nəzər salmaq zərurəti yaranır.

Ordubad şivələrində "dəyişilmək, dəyişmək" mənasında işlənən dəyişlən feili dəyiş kökündən yaranmışdır, şivədə "başqa hala düşmək, başqa cür olmaq, şəklini dəyişmək" mənasında işlənir. Bu kök türk dillərinə məxsus ən qədim dil vahidlərindəndir. Türk dillərinə aid bütün lüğətlərdə qeyd olunmuşdur. M.Kaşğari öz "Lüğət"ində bu sözü təgiş [9, c.4, s. 524] variantında göstərmişdir. Lakin daha sonralar sözün tarixi inkişafı prosesində baş verən Azərbaycan dili üçün xarakterik olan t>d və g>y səs əvəzlənmələri nəticəsində dəyiş fonetik variantını almışdır. Qədim türk yazılı abidələrində də təgşilmək "dəyişilmək" [8, s. 548] mənasında işlənmişdir.

1875-77-ci illərdə işıq üzü görən Azərbaycan dilində yayımlanan ilk milli qəzetimiz olan "Əkinçi" qəzetnin 16 yanvar 1876-cı il nömrəsində "Əkin və ziraət xəbərləri" bölməsində yazılır: Ona binaən dağ yerlərində ki, dolama əkmək məqdur deyil, taxtanı elə möhkəm edirlər ki, bir tərəfə gedəndə sağ tərəfə isə, geri qayıdanda onu sol tərəfə bərkidirlər və cızıqları yana-yana çəkirlər. Amma belə taxtası dəyişlənən kotan şuxmu yaxşı əzməz [4, s. 123]. Dəyişlən sözünün

bu gün eynilə şivələrdə işlənən formada qəzetin dilində işlənməsi onu deməyə imkan verir ki, həmin dövrdə dəyişlən sözü ədəbi dilimizdə də var idi.

Bişirlən feilinin kökündə biş feili durur, ədəbi dilimizdə olduğu kimi şivələrdə də "odun üstündə, təndirdə, yaxud hər hansı istinin təsiri ilə yeyiləcək hala gətirmək, hazırlamaq" mənasında işlənir. Əslində, Naxçıvan şivələri üçün bu sözün adətən piş variantında tələffüzü xarakterik olsa da, Ordubad şivələrində, əsasən, ədəbi dilimizdə olduğu kimi biş şəklində tələffüz olunur. Bu qədim türkmənşəli kök qədim lüğətlərdə bış//biş//pış [6, s. 698] variantlarında göstərilir. Bu kökə feillərdən feil düzəldən -ir şəkilçisinin əlavəsi ilə bişir feili törəmiş, sözün şivə variantı isə həmin feilə -lən şəkilçisinin əlavəsi ortaya çıxmışdır.

Naxçıvanın Ordubad şivələrində yoğurlan feili "əl ilə, yaxud başqa bir vasitə ilə ovuşdurularaq xəmir halına gətirmək" mənasında işlənir. Bu sözün kökü olan yoğur feili də dilimizə məxsus qədim leksik vahidlərdəndir. M.Kaşğari onu yoğur//yuğur [9, c.4, s. 691, 701] fonetik variantlarında göstərmişdir. Göytürkcədə də yoğur [13, s. 115] sözü eyni mənada və variantda işlənmişdir. Ümumiyyətlə, türk dillərinin keçdiyi inkişaf prosesində çox dəyişikliyə məruz qalmadan qədim şəklini qoruyan bu leksik vahid bütün qədim mənbələrdə qeyd olunmuşdur. Prof. T.Gülensoy bu sözün yuğ+(u)r "qatı hala gətirmək" şəklində formalaşdığı qənaətindədir [6, s. 1152]. Ordubad şivəsində isə həmin kök -lan şəkilçisi qəbul edərək yoğurlan formasını almışdır.

Yığışlan feilinin kökündə duran yığış sözü də qədim lüğətlərimizdə "toplanmaq, düzəlmək" mənalarında qeydə alınmış vahidlərdəndir. Bu söz şivədə "səliqəyə salınmaq, düzəldilmək, qaydaya salınmaq, həmçinin də ləğv olunmaq" mənasında işlənir.

Suvarlan feili şivələrdə "suvarılır, sulanır" mənasında işlənir, onun kökündəki su ismi türkmənşəli çox qədim leksik vahidlərdəndir. Demək olar ki, bütün türk dillərində bu söz su//suv//suğ variantında işlənməkdədir. Qədim lüğətlərdə su kökü Orta Asiya türklərinin – qazax, özbək, türkmən dillərində olduğu kimi suw variantında qeydə alınmışdır. M.Kaşğari də öz "Lüğət"ində suf//suw kökünü "Ətil suwı aka turur, kaya tübi kaka turur" (İdil suyu axa durur, Qaya dibin döyə durur) [9, c.1, s. 141] kimi bir çox nümunədə qeyd etmiş və bu kökdən törəmiş 24 söz göstərmişdir. "Qədim türk sözləri lüğəti"ndə isə su mənasında sub kökü göstərilmişdir. Qədim Göytürk türkcəsində də bu söz sub [13, s. 115] variantında işlənmişdir. B.Əhmədov isə bu qənaətdədir ki, su sözünün əslı cu kimi olub, "maye" mənasını əks etdirib. Dilimizdəki yağış, göl sözləri də vaxtilə çağış, cöl kimi işlənib [2, s. 232]. T.Gülensoy bu qədim kökün suw>suv>suğ>su [6, s. 811] şəklində inkişaf edərək müa-

sir şəklini aldığı qənaətinədir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, sözdəki dodaqlanan u saitinin təsiri ilə zaman keçdikcə qoşa dodaq w samiti dodaq diş v samitinə keçmiş, daha sonra isə düşmüşdür. Beləliklə, haqqında danışdığımız söz müasir Azərbaycan dilində su şəklini almışdır. Lakin suvarmaq feilində ədəbi dil səviyyəsində bu sözün qədim kök forması mühafizə olunaraq günümüzə qədər gəlmişdir. Burada suv kökünə adlardan feil düzəldən -ar şəkilçisi əlavə olunaraq suvar leksik vahidi yaranmışdır ki, bu sözü də M.Kaşğari suwal//suvar//suwğar [9, c.4, s. 481] fonetik variantlarında göstərir. "Ehtimala görə -ar, -ər şəkilçisi bəzi türk dillərində işlənən -kar, -ğar, -gər, -qər şəkilçilərinin variantlarından biridir. Səs dəyişməyə məruz qalaraq, tərkib hissələrindən birinci səssizini itirib və -ar, -ər kimi bəsit bir şəkil almışdır" [12, s. 131]. Ordubad şivələrində isə suvar feili -lan şəkilçisi qəbul edərək suvarlan formasını almışdır.

Haqqında bəhs etdiyimiz -lan, -lən şəkilçisini Türkiyə türkcəsinin Ərzincan şivələrində qeydə alan M.Sağır görə, bu şəkilçi isimlərdən feil düzəldən -lan, -lən şəkilçisinin omonimi olub, feil kök və ya əsaslarına qoşularaq əzillən, ayırlan, dəyişlən kimi feillərdən feil yaradır. M.Sağır bu şəkilçinin feillərə qoşulmasını Erzincan şivəsinin xarakteristik cəhəti olaraq qeyd edir [14, s. 136].

Urmiya şivəsində də feil əsaslarından sonra -lan, -lən şəkilçisi işləndiyi müşahidə edilir: gətışlan "qarışdırmaq", ayırlan "ayırmaq", pişirlən "bişirilmək" [1, s. 143]. -lan, -lən şəkilçisi Türkiyə türkcəsinin Ərzurum şivələrində də ayırlan "ayrılmaq", götürlən "götürülmək", süpürlən "süpürülmək", yuğurlan "yoğrulmaq" kimi daha çox sonu r samiti ilə bitən feillərə qoşula bilir. Bu fakt göstərir ki, həm Urmiya, həm də Ərzurum şivələrində -lan, -lən şəkilçisi qayıdış və məchul növ şəkilçisi funksiyasında işlədilir [5, s. 258].

Urmiya şivələrində Naxçıvan şivələri ilə eyni mövqedə işlənən və eyni funksiyanı yerinə yetirən -lan, -lən şəkilçisini prof. Məhərrəm Məmmədli Təbriz şivələrində isimlərdən feil əmələ gətirən şəkilçi kimi göstərir və yazır: "Təbriz şivələrində məhsuldar şəkilçilərdən biri də -lan, -lən -dir. Bu şəkilçi yaş, lil, yay, qəlbir, qalax sözlərinə əlavə olunaraq yaşlan "yetişmək", lillən, yaylan "yayılmaq", qəlbirlən kimi feillər əmələ gətirir" [11, s. 82]. Təbriz şivələrinin Naxçıvan şivələri ilə bir çox ortaq cəhətləri olsa da, Məhərrəm Məmmədlinin -lan, -lən şəkilçisinin feillərə əlavəsini qeydə almadığını nəzərə alaraq bu xüsusiyyətin Təbriz şivələrində özünü göstərmədiyini deyə bilərik.

Verilmiş nümunələr əsasında demək olar ki, topladığımız mətnlərdə -lan, -lən şəkilçisinin qoşulduğu sözlərin hamısında şəkilçi feilin məchul növünü yaradan şəkilçi olub, feil köklərinə artırılaraq ədəbi dildəki -ıl, -il, -ul, -

ül şəkilçisinin yerində işlədilir və dəyişlən – dəyişil, bişirlən – bişiril, yoğurlan – yoğrul, yığışlan – yığışıl, suvarlan – suvarıl kimi məchul növ feillər yaradır. Uzun müddət Azərbaycan dili üzrə aparılan tədqiqatlarda feilin növ şəkilçiləri leksik şəkilçilər kimi təqdim olunmuşdur. Lakin müasir tədqiqatlarda feilin növ şəkilçilərinin qrammatik funksiyaya malik olduğu qeyd olunur. Prof. B.Xəlilovun fikrincə, bir qisim türkoloqlar bu şəkilçiləri tarixən sözdüzəldici şəkilçilərdən sözdəyişdirici şəkilçilərə doğru inkişaf etdiyini, bir qisim türkoloqlara isə əksinə olduğunu iddia edirlər. Lakin növ şəkilçiləri formadüzəldici şəkilçilərdir. Onlar söz yaradıcılığının tələblərinə cavab vermir, yeni mənalı feillər əmələ gətirmir [7, s. 208].

Bizim fikrimizcə də bu şəkilçiləri leksik şəkilçilər hesab etmək olmaz. Çünki göstərdiyimiz nümunələrdə heç bir yeni mənalı söz yaranmamışdır. Məsələn, bişirmək və ya bişirilmək, qışqırmaq və ya qışqırışmaq sözlərinin ifadə etdiyi məna arasında ciddi fərq yoxdur. Sadəcə bu sözlərdən birincidə işi görən subyekt olsa da, ikinci sözdə eyni hərəkət başqası tərəfindən edilir, başqasına etdirilir və ya eyni anda bir neçə şəxs tərəfindən icra olunur.

Nəticə və elmi yenilik. Türk dillərinin tarixi baxımından yanaşdıqda deyə bilərik ki, feilin qrammatik məna növlərinin ifadə etdiyi mənalara dilin çox qədim dövrlərinə aiddir. Keçmişdə demək olar ki, bütün feillər bu mənalara daşmışdır. Onları yaradan şəkilçilər türk dillərinə məxsus ən qədim şəkilçilərinəndir. Lakin qədim dövrdə bu şəkilçilərin sözlərə əlavə edilməsində məqsəd feilin qrammatik məna növlərini yaratmaq olmamışdır və bu şəkilçilər o dövrdə ümumi şəkildə hərəkəti ifadə etmişdir. Zaman keçdikcə dilin uzun inkişaf prosesində bu şəkilçilərin birləşdiyi feillər məchul, şəxssiz, qayıdış, icbar növdə olan sözlər kimi sabitləşmişdir.

Aparılan araşdırmalar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Naxçıvan şivələri morfoloji baxımdan dilimizin digər şivələrindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Burada müşahidə etdiyimiz belə cəhətlərdən biri də feil köklərinə qoşularaq məchul növ feillər əmələ gətirən -lan, -lən şəkilçisidir. Şivələrdə bişirlən, dəyişlən, yoğurlan, suvarlan, yığışlan kimi sözlərdə müşahidə etdiyimiz bu şəkilçi ədəbi dildə adlara qoşularaq yeni mənalı sözlər yarada bildiyi halda, şivələrdə həm də feillərə əlavə olunur. Naxçıvanın Ordubad rayonu şivələrində müşahidə etdiyimiz bu dialekt faktı Türkiyə türkcəsinin Ərzurum, Ərzincan, həmçinin dilimizin Urmiya şivələrində də özünü göstərir. Şivələrdə şəkilçilərin işlənməsində bu cür fərqli məqamların özünü göstərməsi mümkündür və ədəbi dilimizdə adlardan feil yaranan -lan, -lən leksik şəkilçisi şivələrdə feillərə artırılaraq bişirləndi "bişirildi", dəyişləndi "dəyişildi", yoğurlandı "yoğ-

ruldu", yığışlandı "yığışıldı", suvarlandı "suvarıldı" mənalarında məchul növ məzmunu ifadə edən sözlər ortaya çıxarmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Doğan T. Urmiye Ağızları. Doktora tezi. Kırıkkale, 2010.
2. Əhmədov B.İ. Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
3. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 495 s.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Bakı Universiteti, 1999, 354 s.
5. Gemalmaz E. Erzurum İli Ağızları. I cilt. TDK Yayınları, 1995, 410 s.
6. Gülensoy T. Türkiyə Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları, 2007, 1204 s.
7. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı: Papirus NP, 2016, 352 s.
8. Xudiyev N.M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 596 s.
9. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cildə]. Bakı: Ozan, 2006, c. 1. 512 s.; c. 4. (indeks) 752 s.
10. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.
11. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, 2019, 352 s.
12. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1990, 376 s.
13. Rəcəbli Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə. Bakı: Nurlan, 2006, 648 s.
14. Sağır M. Erzincan ve Yöresi Ağızları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım evi, 1995.
15. Vəliyeva G. Qədim türk dili. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 118 s.

SÜNİ İNTELLEKT VƏ TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ

Fariza Şahbazova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

fariza20@gmail.com

Abstract

Artificial Intelligence and Translation Problems

The article is devoted to a comprehensive analysis of the application of artificial intelligence (AI) in the translation process and the challenges emerging in this field. The study examines the stages of development of machine translation systems, with particular attention to the impact of neural machine translation technologies on

translation quality. The advantages of AI, such as establishing lexical-semantic correspondences, identifying intertextual relations, and processing large volumes of linguistic data, are highlighted.

At the same time, the article extensively analyzes the main problems encountered in AI-based translation, including semantic ambiguity, inadequate interpretation of context, difficulties in conveying pragmatic meaning and stylistic features, challenges in translating cultural components, and maintaining discourse coherence. The research demonstrates that although machine translation systems achieve high results at the formal and structural levels, they still face limitations in handling deeper semantic and pragmatic layers of texts.

The study also emphasizes the importance of translation models based on human-machine collaboration, particularly post-editing and collaborative translation approaches. These models contribute not only to improving translation quality but also to enhancing translators' professional competencies. Furthermore, the use of AI in translation training, along with its advantages, potential risks, and methodological and ethical considerations, is discussed.

In conclusion, it is noted that while artificial intelligence serves as an effective supportive tool in translation, it cannot fully replace the human translator. To achieve optimal results, AI technologies should be applied according to the principle "trust, but verify."

Key words: *artificial intelligence, machine translation, neural machine translation, translation problems, semantic ambiguity, context, pragmatic meaning, discourse, collaborative translation, post-editing, translation technologies, natural language processing, language and culture.*

Maşın tərcüməsi tələbələrə dilin daha dərinədən mənimsənilməsi üçün çoxlu sayda ikidilli paralel korpus təqdim edə bilər. Ənənəvi tərcümə tədrisində tələbələr kifayət qədər paralel korpus əldə etməkdə çətinlik çəkirlər ki, bu da mənbə və hədəf dillər arasında uyğunluğun zəif anlaşılmasına və tərcümə bacarıqlarının ləng inkişafına səbəb olur. Maşın tərcüməsi sistemləri isə qısa müddətdə və böyük miqyasda paralel korpuslar yarada bilər, tələbələrə çoxlu tərcümə nümunələri təqdim edir, onların dillərarası oxşar və fərqli cəhətləri dərinədən təhlil etməsinə, həmçinin tərcümə qanunauyğunluqlarını mənimsəməsinə kömək edir.

Məsələn, bir universitetdə ingilis-çin tərcüməsi üzrə kurs hazırlanmışdır. Burada müəllim Google Translate kimi maşın tərcüməsi sistemlərindən istifadə edərək xəbərlər, ədəbiyyat və texnologiya sahələrini əhatə edən geniş paralel korpuslar yaratmışdır. Tələbələr ingilis orijinal mətnlə maşın tərcüməsi nəticəsində əldə olunmuş çin tərcüməsini müqayisə edərək leksika seçimi, söz sırası, diskurs bağlılığı və digər problemləri müəyyən etmiş, beləliklə dillə-

rarası fərqləri daha yaxşı anlamışlar. Eyni zamanda müəllim tələbələri maşın tərcüməsi səhvlərini ümumiləşdirməyə, keyfiyyətin artırılması yollarını müzakirə etməyə yönəlmiş, onların tənqidi təfəkkürünü və texnoloji bacarıqlarını inkişaf etdirmişdir.

Digər bir xarici dillər institutu çin dilindən ingilis dilinə tərcümə üçün xüsusi maşın tərcüməsi sistemi hazırlamışdır. Bu sistem siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyət kimi sahələri əhatə edən geniş korpuslardan istifadə etmiş və statistik, neyron maşın tərcüməsi texnologiyalarına əsaslanaraq yüksək keyfiyyətli tərcümələr yaratmışdır. Tədris prosesində müəllimlər orijinal mətnləri seçərək sistem vasitəsilə tərcümələr əldə etmiş və tələbələri müxtəlif variantları müqayisə etməyə, leksik, sintaktik və pragmatik baxımdan təhlil aparmağa yönəlmişdir. Tələbələr bu sistemdən müstəqil şəkildə istifadə edərək dərhal geribildirim almış, bu da tədrisin effektivliyini artırmışdır. *"Maşın tərcüməsi ilə yaradılmış paralel korpuslar yalnız dilin mənimsənilməsinə deyil, həm də tələbələrin tənqidi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına xidmət edir. Tələbələr maşın tərcüməsinin səhv və məhdudiyyətlərini təhlil edərək ana və xarici dillər arasındakı fərqlər üzərində düşünür, dilin mürəkkəbliyini daha dərinləndirərək dərk edirlər. Eyni zamanda onlar təbii dilin emalı və dərin öyrənmə kimi süni intellekt texnologiyalarının tətbiqini öyrənərək elm və texnologiyaya maraqlarını artırır-lar"* [3, s. 23].

Lakin maşın tərcüməsinin tədrisdə istifadəsi müəyyən problemlərlə də müşayiət olunur. Birincisi, maşın tərcüməsinin keyfiyyəti hələ də məhduddur, xüsusilə semantik qeyri-müəyyənlik, pragmatik məna, mədəni fərqlər kimi hallarda insan tərcüməsi səviyyəsinə çata bilmir. Buna görə müəllimlər onun imkan və məhdudiyyətlərini düzgün qiymətləndirməli və həddindən artıq asılılıqdan qaçmalıdırlar. İkincisi, maşın tərcüməsindən həddindən artıq istifadə tələbələrin dil təfəkkürünü və yaradıcılığını zəiflədə, tərcümədən asılılıq və ana dilinin interferensiyası kimi problemlərə səbəb ola bilər. Buna görə də maşın tərcüməsi əsas vasitə deyil, köməkçi alət kimi təqdim olunmalıdır.

Gələcəkdə maşın tərcüməsi texnologiyalarının inkişafı ilə onun tərcümə tədrisində rolu daha da genişlənəcək və tədris prosesində yeni imkanlar yaradacaqdır. Bu kontekstdə insan və maşının əməkdaşlığına əsaslanan tərcümə (kollektiv tərcümə) yeni istiqamət kimi formalaşır. Bu yanaşma süni intellekt texnologiyalarından istifadə etməklə insan tərcüməsinə dəstəkləyir və hər iki tərəfin üstünlüklərini birləşdirərək tərcümənin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırır.

Tədrisdə tələbələr maşın tərcüməsindən ilkin variant kimi istifadə edir,

daha sonra isə post-redaktə apararaq nəticəni təkmilləşdirirlər. Bu proses onların həm tərcümə bacarıqlarını, həm də post-redaktə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Maşın və insan tərcüməsinin müqayisəsi tələbələrə fərqləri anlamağa, dil duyumunu artırmağa kömək edir.

Eyni zamanda bu yanaşma tələbələrin peşəkar rəqabət qabiliyyətini artırır. Müasir tərcümə bazarında texnologiyalarla işləmə bacarığı vacib olduğundan, tələbələr maşın tərcüməsi alətlərindən istifadə etməyi, nəticələri qiymətləndirməyi və redaktə etməyi öyrənirlər. Bu isə onların gələcək peşə fəaliyyətinə hazırlığını gücləndirir.

Bununla yanaşı, insan-maşın əməkdaşlığına əsaslanan tərcümə tədrisi mütləq tərcümə nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirilməlidir. *"Tələbələr texnologiyadan istifadə etməklə yanaşı, ekvivalentlik, funksional uyğunluq kimi nəzəri prinsipləri də dərinlən mənimsəməlidirlər. Müəllimlər tələbələri maşın tərcüməsinin imkan və məhdudiyyətlərini anlamağa yönəltməli, onların dil təfəkkürünü və interkultural kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər"* [2, s. 10].

İnsan və maşının əməkdaşlığına əsaslanan tərcümə tədrisdə yeni istiqamət kimi çıxış edir və tərcümənin effektivliyini, keyfiyyətini, post-redaktə bacarıqlarını və tələbələrin peşə hazırlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Buna görə müəllimlər tələbələri maşın tərcüməsindən səmərəli və məqsədyönlü istifadə etməyə yönəltməli, onu əvəzedici deyil, köməkçi alət kimi təqdim etməli, eyni zamanda tələbələrdə dil təfəkkürünün və interkultural şüurun inkişafına xüsusi diqqət yetirməlidirlər. *"Maşın tərcüməsi tərcümə tədrisi üçün böyük həcmdə ikidilli paralel korpuslar təqdim edir ki, bu da tələbələrin dili daha dərinlən anlamasına və tərcümə bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə kömək edir"* [4, s. 25].

Müəllimlər maşın tərcüməsi resurslarından düzgün istifadə etməli, tənqidi tərcümə tədrisini təşkil etməli, tələbələri maşın tərcüməsinin üstün və zəif tərəflərini təhlil etməyə, onun prinsiplərini araşdırmağa yönəltməlidirlər. Bu, tələbələrin dil həssaslığını və innovativ düşüncəsini artırır. Eyni zamanda müəllimlər maşın tərcüməsinin məhdudiyyətlərini də nəzərə almalı, ondan həddindən artıq asılılığın qarşısını almalı, tələbələrin dil təfəkkürü və interkultural kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirməyə diqqət yetirməlidirlər. *"Gələcəkdə maşın tərcüməsi texnologiyalarının inkişafı ilə onun tərcümə tədrisində tətbiqi daha geniş və dərin olacaq, bu isə tədrisin yenilənməsi və innovasiyası üçün yeni imkanlar yaradacaqdır"* [1, s. 5].

İnsan və maşının əməkdaşlığına əsaslanan tərcümə tədrisdə yeni istiqamət kimi formalaşır. Süni intellekt texnologiyalarının inkişafı ilə maşın tərcü-

məsinin keyfiyyəti daim yaxşılaşsa da, insan tərcüməsini tam əvəz etmək hələ də mümkün deyil. Buna görə də insan-maşın əməkdaşlığı tərcümə sahəsində yeni tendensiyaaya çevrilmiş və tədris üçün yeni metod və yanaşmalar ortaya qoymuşdur. *"İnsan-maşın əməkdaşlığı süni intellekt texnologiyalarından istifadə etməklə insan tərcüməsinə dəstək göstərilməsini nəzərdə tutur və bu zaman hər iki tərəfin üstünlükləri birləşdirilərək tərcümənin səmərəliliyi və keyfiyyəti artırılır. Tədris prosesində müəllimlər tələbələrə maşın tərcüməsi alətlərindən istifadə edərək ilkin tərcümə etməyə, daha sonra isə həmin nəticələri post-redaktə etməyə yönəldə bilərlər. Bu, tələbələrin həm tərcümə bacarıqlarını, həm də post-redaktə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir"* [5, s. 20].

İnsan-maşın əməkdaşlığı tələbələrin tərcümə fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır. Ənənəvi insan tərcüməsi çox vaxt və əmək tələb etdiyi halda, maşın tərcüməsi qısa müddətdə böyük həcmdə mətnləri tərcümə edə bilir. Məsələn, Google Translate və Baidu Translate kimi alətlər mətnləri sürətlə bir dildən digərinə çevirərək tələbələrə ilkin tərcümə variantı təqdim edir. Tələbələr bu nəticələrdən istifadə edərək təkrar əməliyyatları azaldır və tərcümə prosesini sürətləndirirlər. Eyni zamanda maşın və insan tərcüməsini müqayisə edərək onların üstün və zəif tərəflərini təhlil edir, bu sahədə biliklərini dərinləşdirirlər.

İnsan-maşın əməkdaşlığı tərcümənin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə də xidmət edir. Maşın tərcüməsi texnologiyaları inkişaf etsə də, semantikanın qeyri-dəqiq anlaşılması, kontekstin düzgün qavranılmaması, dilin təbii səslənməməsi kimi problemlər hələ də mövcuddur və bu, insan tərəfindən redaktəni zəruri edir. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində tələbələr əvvəlcə maşın tərcüməsi vasitəsilə ilkin nəticə əldə edir, daha sonra isə həmin nəticəni redaktə və təkmilləşdirməklə tərcümənin dəqiqliyini və oxunaqlığını artırır.

Məsələn, tələbələr ingilis məqalələrini əvvəlcə Google Translate vasitəsilə tərcümə edir, daha sonra isə qrammatik səhvləri, semantik uyğunsuzluqları və üslub problemlərini düzəldərək mətni daha dəqiq və təbii hala gətirirlər. Bu proses onların dil bacarıqlarını və tərcümə kompetensiyalarını inkişaf etdirir.

İnsan-maşın əməkdaşlığı həmçinin tələbələrin post-redaktə bacarıqlarının formalaşmasına mühüm töhfə verir. Post-redaktə maşın tərcüməsi nəticələrinin insan tərəfindən yoxlanılması və təkmilləşdirilməsi prosesidir və bu, müasir tərcümə fəaliyyətinin vacib mərhələlərindən biridir. Bu istiqamətdə təlim tələbələrin təhlil, qiymətləndirmə və dil ifadə bacarıqlarını daha da inkişaf etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Анастасия Д., Гупта Р. Сравнение краудсорсингового перевода с машинным переводом // Журнал информационных наук. – 2011. – Т. 37. – №. 6. – 637 с.
2. Андрианов И. А., Зимин А. В. Большие данные и их применение в задачах машинного перевода // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. – 2019. – №. 4. – 58 с.
3. Бабенко, Л. Г. Филологический анализ текста: Основы теории, принципы и аспекты анализа: Учебник для вузов / Л. Г. Бабенко. - М.: Академический Проект, 2004. – 218 с.
4. Бовтенко М. А. Компьютерная лингводидактика. М.: Флинта: Наука, 2005. – 58 с.
5. Гомзин А. Г., Кузнецов С. Д. Нейронные сети в системах машинного перевода: обзор // Труды ИСП РАН. – 2020. – Т. 32. – №. 6. – 173 с..

DİSKURSUN PRAQMATİK MODELƏŞDİRİLMƏSİ

Fatma Bağirova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

fatmabagirova@bsu.edu.az

Abstract

Pragmatic Modeling of Discourse

The article is devoted to the problem of pragmatic modeling of discourse, which is one of the most dynamic directions of modern linguistics. The speech act plays an important role in discourse. The speech act helps to reveal the essence of the utterance. The speech act allows the addressee and the addressee to reveal the meaning of any information sent. Factors such as how the sender's signals reach the receiver, how these messages are understood and perceived, and how they affect the course of communication are among the issues of interest to pragmatics. The concept of presupposition also provides a logical connection between sentences in the formation of discourse and maintains the connection between them.

Pragmatic modeling of discourse allows for a deeper understanding of communication, the discovery of hidden layers of meaning, and the formation of effective communication.

Keywords: *discourse, pragmatics, presupposition, context, speech act.*

Giriş. Müasir dilçilikdə diskurs və praqmatikanın kəsişmə nöqtəsi "məna necə yaranır?" sualının cavabının tapılması və izah edilməsi ilə əlaqəlidir.

Ənənəvi dilçilikdə semantik tədqiqatlar əsasən sözlərin və cümlələrin statik mənası ilə bağlı araşdırmalar aparırdı, ancaq müasir dilçilikdə araşdırmaların əhatə dairəsi dəyişdi, çünki pragmatika mövcud mənalara öyrənmək üçün situasiyanın vacibliyi məsələsini ön plana çıxardı.

Əsas hissə. Diskurs və onun pragmatik modelləşdirilməsi məsələsinə toxunmadan öncə diskurs anlayışına aydınlıq gətirmək lazımdır. *"Diskurs hər hansı bir yazılı və ya danışq ünsiyyətidir. Diskurs həm də düşüncənin dil vasitəsilə ifadəsi kimi də təsvir oluna bilər. Diskurs dilin istifadəsini öyrənmək və təhlil etməkdir"* [1, s. 87].

Diskursun pragmatik modelləşməsi ünsiyyət prosesinin iştirakçılmasına imkan verir ki, dil vahidlərinə ancaq qrammatik faktor kimi baxılmasın, onların hər hansı bir kontekstdə, konkret məqsədlə, o cümlədən adresant və adresat arasında münasibətlərə əsaslanmaqla məna vermək kimi qiymətləndirilsin.

Diskursun mahiyyətinin açılmasında pragmatikanın mühüm rolu vardır. Pragmatikadan bəhs edərkən F.Veysəlli qeyd edir ki, *"Pragmatika dil işarələri onlardan ünsiyyət məqsədilə istifadə edənlər (danışan və dinləyən) arasındakı münasibətləri öyrənən aspektdir. Pragmatik yanaşmada dil işarələrini işlədənlərin (danışanın), (yazanın) hansı mənanı hansı söz, söz birləşmələri, söyləmə və cümlələrlə ifadə etmələri əsas yer tutur. Deməli, pragmatika danışanların ifadə etdiyi mənalara öyrənir"* [2, s. 357].

Pragmatika dilə yalnız sistem kimi deyil eyni zamanda bir "fəaliyyət" kimi yanaşır və təhlil edir. *"Dilçilikdə və onunla əlaqəli sahələrdə pragmatika kontekstin (situasiyanın) mənaya necə təsir etdiyini öyrənən sahədir. Pragmatika implikatura, nitq aktları, relevantlıq, söhbət kimi hadisələri əhatə edir. Pragmatika nəzəriyyələri semantika nəzəriyyələri ilə sıx əlaqədədir. Semantika isə qrammatik və ya leksik şəkildə ifadə olunan məna aspektlərini araşdırır. Danışanın nəzərdə tutduğu mənanı anlama bacarığı pragmatik kompetensiya adlanır"* [3, s. 1]. Qeyd edilən fikrə əsaslanmaqla əminliklə söyləmək olar ki, ənənəvi semantik tədqiqatlar dil vahidlərini araşdırarkən onları kontekstdən təcrid etməklə öyrənirdi, ancaq dil vahidlərin mənası sabit olmaya da bilir və digər mənalara kommunikativ prosesdə yaranır. Məhz kommunikativ prosesdə mənalara anlaşılması pragmatikanın meydana çıxması ilə mümkün olur. Sitatda verilən pragmatik kompetensiya terminin mahiyyəti odur ki, sadəcə dil qaydalarını bilməklə kifayətlənməməli, həm də onun kontekstə uyğun seçilməsini də təmin etmək lazımdır. Belə olduqda adresat adresantın niyyətini düzgün deşifrə edir və sətiraltı mənalara kontekstə əsaslanmaqla bərpa edə bilir. Relevantlıq da pragmatika ilə sıx bağlı olan termindir. Pragmatik cəhətdən relevantlıq

dedikdə ünsiyyət zamanı verilən müəyyən bir informasiyanın kontekstə uyğunluğu və kommunikativ dəyəri nəzərdə tutulur. Adresant tərəfindən göndərilən informasiya adresat üçün kifayət qədər məna ifadə edə bilirsə, mövcud situasiyanın dərk olunmasına kömək edirsə, həmin informasiyanı relevant hesab edə bilərik. *"Hansı şeylər relevant (uyğun, əhəmiyyətli) ola bilər? İntuitiv olaraq relevantlıq yalnız nitq ifadələrinin və digər müşahidə edilə bilən hadisələrin deyil, həm də düşüncələrin, xatirələrin və nəticə çıxarmaların potensial xüsusiyyətidir. Relevantlıq nəzəriyyəsinin terminləri ilə desək, koqnitiv proseslərə daxil olan hər hansı xarici stimül və ya daxili təsəvvür müəyyən vaxtda fərd üçün relevant ola bilər"* [8, s. 608]. Relevantlıq koqnitiv effekt və informasiyanın emal olunması ilə sıx bağlıdır. Mövcud informasiyanın şəxs üçün relevant sayılması onun mövcud koqnitiv mühitdə müəyyən bir dəyişiklik yaratması ilə bağlıdır. Dəyişiklərin yaranması yeni informasiyanın qəbul edilməsi, əldə olan məlumatların köməyi ilə doğru və yanlışın müəyyən edilməsi şəklində özünü göstərir. Koqnitiv effekt zamanı adresant çalışmalıdır ki, daha az intellektual enerji ilə daha çox uğur əldə etsin. Bunun üçün adresant elə ifadə formalarına üstünlük verməlidir ki, adresat onun dediklərini, niyyətini anlamaq üçün çox vaxt sərf etməsin. Deməli, söylənilən fikirlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, relevantlıq mövcud məlumatın mövzuya uyğunluğu kimi qiymətləndirilə bilər. Bu zaman məlumat idrakın vasitəsilə mümkün ola biləcək ən faydalı yolla seçilməli və emal olunaraq niyyətə uyğunlaşmalıdır.

"Kontekstlər sosial və ya kommunikativ situasiyaları tam şəkildə əks etdirmir, əksinə yalnız – sxematik şəkildə – həmin situasiyada davamlı olaraq relevant olan xüsusiyyətləri əhatə edir. Başqa sözlə, kontekst modeli nəzəriyyəsi eyni zamanda həm şəxsi, həm də iştirakçıların situasiyanı necə şərh etməsi ilə bağlı qarşılıqlı relevantlıq nəzəriyyəsidir" [4, s. 19]. Bu yanaşmaya əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, kommunikasiya prosesinin iştirakçılarının subyektiv kontekst modelləri tərəflərin mövcud diskursu necə dərk etməsi və ona hansı formada reaksiya verməsini şərtləndirir. Əgər ünsiyyətin effektivliyindən bəhs ediriksə ona yalnız informasiya mübadiləsi kimi baxılmamalı, eyni zamanda həmin informasiyanın konkret şəraitdə hər iki tərəf üçün relevant olmasını diqqətdə saxlamalıyıq.

Diskursun pragmatik modelləşməsindən bəhs edərkən danışmaq aktına da toxunmaq lazımdır. F.Veysəlli danışmaq aktı nəzəriyyəsinə belə izah verir. *"İfadə ilə müşayiət olunan hərəkətlərə danışmaq aktları deyilir. Burada xahiş, tələb, şikayət, dəvət, təklif, zərurət və s. kimi məna çalarları ifadə oluna bilər. Məlumdur ki, ünsiyyətdə təkcə bir söyləmə səslənmir. Ondan əvvəl və sonra gələn söyləmləri*

şərtləndirən hallara danışığ məqamları deyilir. Əksər danışığ məqamları danışığ aktlarının həyata keçirilməsidir" [2, s. 375-376].

Danışığ aktı nəzəriyyəsi pragmatikanın sahələrindən biri hesab olunur və diskursun modelləşdirilməsindən bəhs edərkən ona sadəcə cümlələr yığını kimi baxmaq doğru deyildir, çünki demək olar ki, bütün informasiya yükü danışığ aktında toplanmışdır. Biz danışığ aktının köməyi ilə mövcud situasiyanı dəyişə bilirik, yəni kiməsə göstəriş veririk, təbrik edirik, halını soruşuruq, dərdinə şərik oluruq və s. Bütün sadalanan bu proseslər danışığ aktının vasitəsilə həyata keçirilir. Danışığ aktının mahiyyətinin izah olunması, diskursa, ümumiyyətlə, ünsiyyət prosesinə yeni bir baxış gətirdi. Danışığ aktı bizə imkan verdi ki, insanlar arasında mövcud olan ünsiyyəti tam şəkildə anlaya bilək. *"Hər növ linqvistik ünsiyyət linqvistik hərəkətlərdən ibarətdir. Əvvəllər ünsiyyətin ən əsas vahidinin sözlər, simvollar, cümlələr və ya bunların hər hansı bir əlaməti olduğu düşünülürdü, lakin nitq aktı nəzəriyyəsi sözlərin, simvolların ünsiyyətin əsas vahidləri olduğunu irəli sürmüşdür. Bu ifadə nitq aktının icrası prosesində baş verir. Bu əsas vahidlərin mənası ünsiyyət qurmaq istəyən insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın təməl daşı hesab olunurdu"* [6]. Deməli, əslində danışığ aktı ünsiyyət qurmaq niyyətində olan insanların qarşılıqlı şəkildə bir-birini anlamasını təmin etmiş oldu.

Danışığ aktı lokutiv, illokutiv və perlokutiv olmaqla üç mərhələdən ibarətdir.

Lokutiv akt dedikdə hər hansı bir cümlənin fonetik, qrammatik və semantik baxımdan müəyyən qaydalara əsasən qurulmasıdır. *"Lokutiv akt sadəcə sadəcə olaraq dilin qrammatik qaydalara uyğun bir ifadənin səsləndirilməsi aktıdır. Bu, ifadənin tərkibindəki konkret sözlər və strukturlar vasitəsilə ifadə olunan hərfi mənasıdır. Başqa sözlə, bu, nəyisə söyləmə hərəkətinin icrasıdır"* [5]. Lokutiv aktda sözlər müəyyən qaydalara tabe olmaqla tələffüz edilir. *"Lokutiv akt – bu, bir şeyi demək aktıdır. Bunun bir mənası var və bir fikri ifadə etmək və ya çatdırmaq üçün tamamilə başa düşülən bir şey yaradır"* [6].

İllokutiv akt diskursda nitqi söyləyənin niyyəti kimi qəbul edilir və danışığ aktının ən vacib hissəsi hesab edilir. İnformasiya göndərən insanın bütün niyyətləri bu məqamda meydana çıxır və aydınlaşır. *"Bu nəyisə deməklə yerinə yetirilən hərəkətdir. İllokutiv ifadənin müəyyən bir təsir gücü olur. Bu, ton, münasibət, hiss və emosiyalarla bağlıdır. Danışanın müəyyən bir niyyəti olur və bu niyyət ifadədə əks olunur"* [6]. Məsələn, Bağınızda gözəl güllər var. Mən gülləri çox sevirəm cümlələri ilk baxışdan sadəcə məlumat xarakteri daşısa da, əslində illokutiv səviyyədə bağında gülləri olan insandan gül istəmək niyyətini

bildirmək üçün işlədilir. İllokutiv akt mahiyyəti etibarı ilə pragmatik aspektlə sıx bağlıdır və burada adresantın niyyəti, məqsədi və kommunikativ funksiyası aydınlaşır. Adresantın işlətdiyi eyni bir cümlə müxtəlif situasiyalarda fərqli anlam kəsb edə bilər. Məsələn, bir ifadə adresata sadəcə hər hansı bir məlumat ötürmür, bəzən burada xahiş, əmr, vəd, xəbərdarlıq da olur. Beləliklə, illokutiv akt nəticin nəyi və nə üçün dediyi sualına cavab verir.

Perlokutiv akt diskursda söylənilən fikirlərin nəticəsi kimi dəyərləndirilir. *"Bu, adətən, dinləyicilər üzərində müəyyən nəticə və təsir yaradır. Bu təsirlər düşüncə, təxəyyül, hiss və emosiyalar formasında ola bilər"* [6]. Belə ki, yuxarıda təqdim etdiyimiz cümlələrə müvafiq olaraq bağın sahibi güllərdən dərib qarşı tərəfə verirsə, bu o deməkdir ki, perlokutiv akt effektiv olmuşdur. Perlokutiv akt adresantın nitqinin adresat üzərində yaratdığı təsir kimi də dəyərləndirilə bilər. Adresantın nitqinin təsiri emosional, psixoloji və s. kimi aspektlərdə ola bilər. Adresant nitqini qurarkən çalışır ki, qarşı tərəfin düşüncəsinə, hisslərinə təsir etsin onu dəyişdirsin.

Diskursun modelləşdirilməsində uğursuz kommunikasiya halları da ola bilər. Bu o halda mümkün olur ki, perlokutiv akt hər zaman adresantın gözləntilərinə uyğun gəlmir və nəticədə, onlar arasında anlaşılmazlıq yaranır. Məsələn, bəzən elə hallar da ola bilər ki, adresantın niyyəti sizə xəbərdarlıq etmək, mövcud ola biləcək problemlərdən onları yayındırmaq məqsədi daşıya bilər. Ancaq elə ola bilər ki, adresant həmin xəbərdarlığı istehza kimi qəbul edir. Perlokutiv akt baş versə də, tərəflərin kommunikativ məqsədlərində ziddiyyət vardır. Bu zaman belə bir fikir formalaşır ki, perlokutiv aktın uğurlu olması üçün nələrə diqqət yetirmək lazımdır? Burada sadəcə dil faktorları ilə kifayətlənmək olmaz, zaman, məkan və tərəflərin ortaq biliklərinin olması perlokutiv aktın uğurlu olmasını təmin edir.

Diskursun pragmatik modelləşməsində presuppozisiya anlayışının da mühüm rolu vardır. Presuppozisiya dedikdə diskursda və ya ünsiyyət zamanı hər hansısa bir cümlənin həm mənalı, həm də doğru hesab olunması üçün əvvəlcədən hər iki tərəf üçün məlum olan "gizli" informasiyadır. *"Presuppozisiya, danışanın bir ifadə daxilində gizli şəkildə qəbul etdiyi və ya artıq məlum hesab etdiyi fərziyyə və ya inanclara aiddir. Başqa sözlə, presuppozisiya ifadənin yalnız sözbəsöz mənasından deyil, ondan kənar mənalara çıxarmağa imkan verən pragmatik nəticədir. Bu anlayış sözlərin birbaşa mənasını aşaraq əlavə məna çalarları və semantik qatlar təqdim edir və effektiv ünsiyyəti mühüm edir. Presuppozisiyalar dilin strukturuna sıx şəkildə daxil olmuşdur və informasiyanı necə anladığımızı və ötürdüyümüzü dərin şəkildə təsirləndirir"* [7]. Məsələn, Sabah dayım

Almaniyadan qayıdacaq. Verilən cümlədən hər iki tərəf üçün aydın olan məsələ odur ki, informasiyanı göndərəninin dayısı vardır. Əgər onun dayısı yoxdursa, deməli, cümlədə göndərilən məlumatların doğru olub-olmadığını müzakirə etməyin də heç bir mənası da yoxdur. Presuppozisiya tərəflərə cümlənin hansı formada ifadə olunmasından asılı olmayaraq əsas mənanın saxlanması imkanı verir. Əvvəldə təqdim etdiyimiz Sabah dayım Almaniyadan qayıdacaq cümləsinə, Sabah dayım Almaniyadan qayıtmayacaq kimi işlətsək də, yenə də presuppozisiya dəyişməz qalır, yəni hər iki halda məlumatı göndərəninin dayısı vardır. Presuppozisiyanın reallaşması üçün bir sıra amillərin mövcudluğu əsas faktor kimi qiymətləndirilir. *"Presuppozisiya üçün əsas amillər danışanın danışdığı dili həmsöhbətinin bilməsi, onun fiziki durumu (sağlamlığı, kor və ya şil olmaması), danışanla dinləyənin eyni məkanda olması, dinləyənin deyilənə lazımi reaksiyası, onu qəbul etmək imkanının olması və digər sosial göstəricilər və s.-dir. Bunlar dilxarici faktorlardır"* [2, s. 402].

Diskursda presuppozisiyanın əhəmiyyəti odur ki, o, cümlələr arasında məntiqi əlaqə yaradır, onları bir-birinə bağlayır. Diskursda presuppozisiyalar bir-biri ilə əlaqəli olmasa, söylənilən fikirlər məntiqsiz və anlamsız olar. Diskursun pragmatik modelləşməsində presuppozisiya sadəcə cümlələr arasında semantik bağlılıq deyil, eyni zamanda prosesi idarə edən həm koqnitiv, həm də pragmatik elementdir. Diskursun modelləşdirilməsi prosesində presuppozisiya mövcud olan və ya ola biləcək bütün məlumat boşluqlarını doldurur və tərəflər arasında mühüm vasitə kimi çıxış edir.

Nəticə. Qeyd edilən fikirlərə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, diskurs anlayışı sadəcə dil vahidlərinin müəyyən qanunauyğun ardıcılığı deyil, eyni zamanda pragmatik amillərin də təsiri altında formalaşan dinamik mahiyyətli prosesdir.

Məqalədə diskursun struktur vahidi hesab olunan danışq aktlarının təhlili göstərir ki, ünsiyyət yalnız cümlələrin düzgün qrammatik quruluşundan ibarət deyil, o, adresantın məqsədinə çatmaq üçün istifadə etdiyi maneərlərdir.

Presuppozisiya isə diskursda mövcud olan və yeni göndərilən informasiya arasında əlaqədir. O, diskursa qoşulan tərəflərin fon biliklərini və onlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir.

Diskursun pragmatik modelləşməsi sadəcə dil vahidlərinin kortəbii seçimi deyil, eyni zamanda mürəkkəb koqnitiv-kommunikativ prosesinin özüdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əsgərova, B. Diskurs strukturu və onun informasiya strukturu ilə əlaqəsi // Bakı: İPƏK YOLU, № 4, 2020, səh: 87-93.

2. Veysəlli, F. Dilçiliyə giriş. Bakı: Mütərcim, 2017, 456 s.
3. Betti, M.J. Pragmatics in linguistics, 23 s. / URL:
https://www.researchgate.net/publication/354471737_Pragmatics_in_Linguistics
(14.04.2026)
4. Dejk, V.T. Discourse and context. Cambridge: Cambridge University Press. 2008, 267 p.
5. İkhlas M. Hassa. Discourse and pragmatics / URL:
<https://www.scribd.com/document/731312927/pragmatics-and-discourse-ppt-dr>
(14.04.2026)
6. Speech act theory / URL: <https://www.fldm.usmba.ac.ma/wp-content/uploads/2020/03/AN534-G1-MADANI-SPEECH-ACT-THEORY-5.pdf>
(14.04.2026)
7. Understanding Presupposition in Linguistics / URL:
<https://www.scribd.com/document/683365926/Presupposition> (14.04.2026)
8. Wilson, D. Sperber, D. Relevance theory. The Handbook of Pragmatics. Publisher: Blackwell. 2004, 607-632 p.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN YAYILMASININ DAXİLİ LİNGVİSTİK VƏ EKSTRALİNGVİSTİK SƏBƏBLƏRİ

Fərəh Məmmədova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

faraxdoc86@mail.ru

Abstract

Internal Linguistic and Extralinguistic Factors Underlying the Global Expansion of Contemporary English

The article discusses the progress of English to the level of a "lingua franca." The views of renowned scholars such as Graddol and McArthur regarding the future of the English language are highlighted. The internal linguistic and extralinguistic reasons for the spread of English in the context of globalization are analyzed. Issues such as the rich lexical composition of the language, its cosmopolitan nature, relative simplicity in terms of orthography and pronunciation, and its unified grammatical structure are explored. The foundation laid by England in the 19th century, combined with the economic power of the United States in the 20th century and digital technology in the 21st century, has transformed English into a global language of humanity.

Keywords: *global, English language, extralinguistic, internal linguistic, language, politics, status, development.*

Giriş. Müasir dünyada ingilis dili sadəcə bir xalqın ünsiyyət vasitəsi olmaqdan çıxaraq, qlobal bir fenomenə - bəşəriyyətin ortaqlarına (lingua franca) çevrilmişdir. Bu proses təsadüfi xarakter daşımır; belə ki, heç bir dil sadəcə "asan" və ya "məntiqli" olduğu üçün qlobal status qazana bilməz. İngilis dilinin bugünkü dominantlığı həm tarixi-siyasi (ekstralingvistik), həm də struktur (daxili lingvistik) amillərin sintezi nəticəsində mümkün olmuşdur. XIX əsrdə Britaniya İmperiyasının müstəmləkəçilik siyasəti ilə qoyulan təməl, XX əsrdə ABŞ-ın iqtisadi-siyasi gücü və XXI əsrdə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ilə möhkəmlənmişdir. Hazırda dünya üzrə təxminən 2 milyard insanın bu dildən aktiv istifadə etməsi, beynəlxalq təşkilatların və elmi nəşrlərin mütləq əksəriyyətinin bu dildə fəaliyyət göstərməsi məsələnin aktuallığını bir daha təsdiq edir.

Əsas hissə. İngilis dilinin dünya miqyasında "lingua franca" (ortaq ünsiyyət dili) səviyyəsinə yüksəlməsi yalnız dilin daxili quruluşu ilə bağlı deyil. Əslində, dilçilikdə belə bir qayda var: heç bir dil öz-özünə, sadəcə "asan" və ya "məntiqli" olduğu üçün qlobal dil olmur. İngilis dilinin bugünkü qlobal statusu həm ekstralingvistik, həm də daxili lingvistik səbəblərin nəticəsidir.

Müxtəlif alimlərin ingilis dilinin gələcəyi ilə bağlı fərqli fikirləri var. Məsələn, Devid Kristal yazır ki, "ingilis dilinin böyümə sürəti o qədər böyük oldu ki, heç bir şey onun ən azı yaxın gələcəkdə qlobal linqva-franka kimi daha da yayılmasını dayandıra bilməz" [1, s. 10]. Onun fikrincə, ingilis dili "onsuz da hər hansı bir sosial nəzarət formasından müstəqildir" [1, s. 139].

Devid Qraddolun fikri əvvəlki dilçidən tamamilə fərqlidir, çünki onun fikrincə, "ingilis dili, əlbəttə, dayandırılıla bilər və bir gün ingilis dilinin mövcud qlobal hərəkəti sürətini itirə bilər" [2, s. 60]. Başqa bir dilçi Tom Makartur, əsasən, ingilis dilinin qlobal genişlənməsi nəticəsində yaranan müxtəlif növ variantlara diqqət yetirərək, "ingilis dilinin dil ailələrinə parçalanmasına səbəb olacaq köklü dəyişikliklər prosesi yaşadığını" bildirir [1, s. 32].

Bir çox alimlər biznes, elm, informatika, təhsil, nəqliyyat, siyasət, idman, əyləncə və kütləvi istehlak sahələrində ingilis dilinin qlobal millətlərarası ünsiyyət dilinə çevrildiyini əsaslı şəkildə iddia edir [4, s. 39]. Eyni zamanda, o yalnız bir mənbə deyil, həm də *leksik vahidlərin* və qrammatik quruluşların *ixracı üçün vasitəçidir*.

Bundan əlavə, nəzərə almaq vacibdir ki, bu gün ingilis dilində səlis danışmaq dilin qloballaşması üçün aktiv istifadə faktı qədər vacib deyil. Müqayisə üçün, dünyada ən çox danışılan dil Çin dilinin mandarin dialektidir – təxminən 1 milyard daşıyıcısı var, ingilis dili isə təxminən 400 milyon dil daşıyıcısına sahibdir, lakin Britaniya Şurasına görə, təxminən 2 milyard insan mütəm-

di olaraq ingilis dilindən istifadə edir (bu dil daşıyıcıları üçün ingilis dili doğma ana dili deyil). Bundan əlavə, ingilis dilinin tarixən əsas vasitəsi ola bildiyi qlobal internet rabitəsi, qlobal dilin "istifadəçilərinin" tərkibini durmadan genişləndirir. "Qadjet nəslı"nin nümayəndələri insan əhalisinin əksəriyyətini təşkil etdikdə, bu tendensiyaların təsiri daha da artacaqdır. Bunun əlamətlərini bu gün görmək olar. Məsələn, BMT hazırda beş rəsmi dildən istifadə edir: ingilis, fransız, ispan, rus və Çin, lakin beynəlxalq təşkilatların təxminən 90% -i ingilis dilini ən azı rəsmi dillərindən biri kimi istifadə edir (halbuki fransız dilindən 50% - dan azı istifadə edir). Yalnız bu deyil, beynəlxalq təşkilatlarının təxminən üçdə biri (OPEC, ASEAN və s.) rəsmi olaraq yalnız ingilis dilindən istifadə edirlər və bu rəqəm artır – Asiya beynəlxalq təşkilatları arasında 90% -dən çox ingilis dilindən istifadə edir.

İngilis dilinin qloballaşmasının yalnız iqtisadi və siyasi üstünlüyün bir nəticəsi olduğuna inanmaq səhv olardı. Qlobal linqvistik hökmranlıq uğrunda bir növ yarışda qələbəsini əvvəlcədən müəyyənləşdirən *ingilis dilinin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək lazımdır*.

Birincisi, *leksik tərkibin zənginliyi və dərinliyidir*. Müasir 20 cildlik Oksford lüğətinə ingilis dilinin 615 mindən çox sözü daxildir (müqayisə üçün - rus dilinin 20 cildlik Böyük akademik lüğəti təxminən 215 min sözü əhatə edir). Elmi və texniki terminologiyayı nəzərə alsaq, ingilis dilinin ümumi leksik tərkibi bir milyon sözdən çox olacaq ki, bu da onu dünyada (leksik cəhətdən) ən zəngin dil edir. Bəzi hesablamalara görə, hazırda ingilis dilinin lüğəti yeni sözlərlə fəal şəkildə genişlənir: ildə 8000-dən 20000-ə qədər leksik vahid daxil olur. Ümumi istifadədə təxminən 200.000 ingilis sözü var ki, bu da alman, rus və ya fransız kimi dillərdəki sözlərdən ən azı 2 dəfə çoxdur. Çox sayda sinonimin olması, ingilis dilinin söz birləşməsi və idiomlarla zənginliyi müxtəlif mənaları ifadə etmək və gündəlik ünsiyyətdən yüksək poeziyaya qədər hər hansı bir ünsiyyət problemini həll etmək üçün potensial bir fürsət ehtiva edir.

İkincisi, *ingilis dili vacib bir çeviklik və uyuşqanlıq keyfiyyətinə malikdir*. Çeviklik dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir. Söz sırası, feilin növ kateqoriyası, eyni sözü isim və feil kimi istifadə etmək bacarığı, böyük sözyaratma imkanları – hamısı ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi çevikliyi göstərir.

Üçüncüsü, *ingilis dilinin qrammatikası əksər dillərdən fərqli olaraq daha yüksək dərəcədə unifikasiyaya malikdir*. Məsələn, cins kateqoriyası sözlə tamamilə ötürülür və alman və ya ispan dillərində olduğu kimi artikkelərin köməyi ilə əlavə vasitələri tələb etmir. Predikat subyekt olmadan da asanlıqla istifadə olu-

na bilər. İngilis dilində isimlərin hal formaları, demək olar ki, yoxdur (bəzi şəxsi əvəzlilər istisna olmaqla), bu da, məsələn, fin dili ilə müqayisədə, hansında ki hər bir isim üçün on beş forma və ya rus dilinin 12 forması (üstəgəl 2-3 qalıq formaları) olan qrammatik sistemi ilə müqayisədə ən yüksək dərəcədə unifikasiya nümunəsidir. Eynisini feil haqqında da söyləmək olar: məsələn, latın dilində feilin 120 mümkün forması, müasir alman dilində isə 16-sı varsa, ingilis dili yalnız 5 formanı işlədir, bunlardan yalnız 3-ü fəal şəkildə istifadə olunur.

Dördüncüsü, ingilis dili orfoqrafiya və tələffüz baxımından nisbətən sadə hesab olunur: məsələn, Kanton dili kimi tələffüzün incə tonal dəyişikliklərinə yiyələnməyi, Uels və ya qal dilləri kimi samitlərin müşküləpəsənd, bəzən ekstravaqant birləşməsinə tələb etmir. Əlbəttə ki, ingilis dilində əcnəbilər üçün tələffüz etmək çətin olan bəzi səslər var, ya müxtəlif qrafik fiksasiya variantları olan bəzi səslər var. Lakin ingilis dilinin nisbi fonetik-qrafik sadəliyinin lehinə samitlərin tələffüzündə müntəzəmlik, sait və samitlərin diakritikadan azad olması deyir. Bundan əlavə, ingilis dilində xarici dillərdən alınan sözlər orijinal yazılışı qorumağa meyillidir (ingilis dili digər dillərdən transfonasiya yolu ilə deyil, transliterasiya yolu ilə mənimsəyir).

Beşinci, *ingilis dilinin qloballaşmasına onun kosmopolit təbiəti kömək edir: ingilis dili, tarixən təmasda olduğu digər dillərdən minlərlə sözü fəal şəkildə qəbul edir*, bu da ona yaxınlıq və əlçatanlıq hissi, özünəməxsus dil qonaqpərvərliyi hissi verir, məsələn, digər dillərin özünə təsir etməməsi üçün əlindən gələni edən fransız dili kimi dillərdən fərqli olaraq – dil purizminin ifrat təzahürüdür.

1. Britaniya İmperiyasının Müstəmləkəçilik Siyasəti

İngilis dilinin yayılmasının təməl daşı Britaniya İmperiyasının "üzərində günəş batmayan ölkə" statusu qazanmasıdır. 19-cu əsrin sonuna qədər Britaniya dünya torpaqlarının dördüdə birinə nəzarət edirdi.

2. Elit təbəqənin dili: Yerli əhali üçün ingilis dilini öyrənmək sosial pilləkənlərlə qalxmaq və hakimiyyətə yaxın olmaq demək idi. Bu, dilin həmin cəmiyyətlərin kökünə nüfuz etməsinə səbəb oldu.

3. ABŞ-ın İqtisadi və Siyasi Dominantlığı

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Britaniyanın təsiri azalsa da, "estafet" ABŞ-yə keçdi. ABŞ-nin supergüc kimi ortaya çıxması ingilis dilinin qloballaşmasını yeni bir mərhələyə daşdı. Müharibədən sonra Avropanın yenidən qurulması və qlobal ticarətin dollar üzərində qurulması ingilis dilini biznesin əsas dilinə çevirdi.

4. Sənaye İnqilabı və Elmi Tərəqqi

İngilis dilinin "elm dili" olmasının kökləri 18-ci əsrə dayanır. Sənaye inqilabının mərkəzi olan Britaniya yeni texnologiyaların terminologiyasını ingilis dilində yaratdı. Buxar mühərrikindən tutmuş ilk zavod sistemlərinə qədər bütün yeniliklər ingilis dilində sənədləşdirilirdi. Digər millətlər bu texnologiyayı öyrənmək üçün ingilis dilini öyrənməyə məcbur idilər.

5. Müasir Elm: Bu gün dünyada elmi məqalələrin təxminən 90%-dən çoxu ingilis dilində dərc olunur. Bir alim öz kəşfini dünyaya duyurmaq istəyirsə, bu dili bilməlidir. Internetin icadı və inkişafı ingilis dilinin "ekstralingvistik qələbəsi"nin son nöqtəsi oldu. İlk kompüterlər və proqramlaşdırma dilləri (C++, Java, Python və s.) ingilis dili bazasında yaradıldı. Internetdəki məlumatların böyük əksəriyyəti bu dildədir. Sosial media platformalarının (Facebook, Google, Twitter/X) ABŞ mənşəli olması rəqəmsal dünyada ingilis dilini qaçılmaz etdi.

Nəticə və elmi yenilik. Tədqiqatın nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, ingilis dilinin global hegemonluğu həm xarici, həm də daxili faktorların harmonik kəsişməsidir.

Hər nə qədər bəzi alimlər (məs. Tom Makartur) gələcəkdə ingilis dilinin müxtəlif dialektlərə parçalanacağını proqnozlaşdırsalar da, hazırda beynəlxalq biznes, elm və texnologiya sahələrindəki unifikasiya bu dilin ən azı yaxın gələcəkdə global statusunu qoruyub saxlayacağını deməyə əsas verir.

Məqalənin elmi yeniliyi ingilis dilinin globallaşmasını tək tərəfli (yalnız siyasi və ya yalnız dil strukturuna bağlı) deyil, kompleks daxili və xarici faktorların vəhdəti şəklində təhlil etməsidir. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq:

İngilis dilinin "kosmopolit təbiəti" və digər dillərə qarşı "dil qonaqpərvərliyi" nümayiş etdirməsi onun yayılma sürətini artıran əsas amillərdən biri kimi əsaslandırılmışdır.

Dilin qrammatik unifikasiyası (məsələn, cins kateqoriyasının olmaması, feil formalarının azlığı) digər dillərlə (rus, alman, fin və s.) müqayisəli şəkildə təhlil edilərək, onun funksional üstünlükləri ortaya qoyulmuşdur.

Rəqəmsal texnologiyalar və "qadjet nəsli"nin dil seçimlərinin ingilis dilinin gələcək statusuna təsiri lingvistik perspektivdən qiymətləndirilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Crystal, David. (2003) English as a global language. Cambridge, 229 p.
2. Graddol, D. (1997) The Future of English. London, 64 p.
3. Mauranen, A. (2018) Second Language Acquisition, World Englishes and English as Lingua Franca // World Englishes . Vol.37, Issue 1, Wiley, 14 p.
4. Бирюкова, М.А. (2001) Глобализация: интеграция и дифференция культур // Философские науки, №1, с. 31-42

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYA: ÜNSİYYƏT BACARIQLARINA YİYƏLƏNMƏYİN ƏHƏMİYYƏTİ

Hüsniyyə Çobanova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Milli Müdafiə Universiteti, Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut

cobanovahusniyye@gmail.com

Abstract

Business Communication in The Era Of Globalization: The Importance of Mastering Communication Skills

In the article, the strategy of behavior in the conditions of business communication, types of negotiations depending on the level, positions facing negotiations in business relations, use of speech skills and questions during communication, types of questions, formal and informal nature of communication, business communication. In his experience, he talked about different methods, constructive and destructive conflict resolution methods, types of interlocutors and conflict methods.

In modern business communication, the formation and development of speaking skills plays an important role. The role of communication in the formation and development of society, the expansion of its worldview, is very large. In most cases, a well-structured conversation gives impetus to the formation of subsequent relationships. Therefore, for each individual, having oratory skills and speech culture at one level or another can be considered a factor affecting the acquisition of authority in society and its further development.

Negotiations are an integral part of business communication. All success depends not only on a good knowledge of the subject of discussion, but also on the technique of its conduct. In order to conduct negotiations competently and confidently, it is important to know what the content consists of, what goals the participants set for themselves, and the general model of the process.

Keywords: *speech, questions, communication, communication, conflict.*

Giriş. Müasir zamanda işgüzar kommunikasiyada danışmaq bacarığının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin formalaşmasında, inkişafında, onun dünyagörüşünün genişlənməsində ünsiyyətin rolu çox böyükdür. Əksər hallarda yaxşı qurulmuş danışq sonrakı münasibətlərin formalaşmasına təkan verir. Deməli hər bir fərd üçün bu və ya digər səviyyələrdə natiqlik bacarığına, nitq mədəniyyətinə malik olmaq cəmiyyətdəki nüfuzunun qazanılmasına və sonrakı inkişafına təsir göstərən amil kimi dəyərləndirilə bilər.

Tarixə nəzər yetirsək görürərik ki, nətiqlər çox hallarda xalqının həm təbliğatçısı, həm də təşkilatçısı olublar. Nitqini həyatdan, cəmiyyətdən gələn yeni-yeni sözlər hesabına zənginləşdirir, başqalarından daha yaxşı, müdrikcəsinə danışmağa, nitqini gözəl, ifadəli, rəvan çatdırmağa çalışmışlar. Danışq və danışq aparmaq bacarığı yalnız mövcud biliklərin reallaşdırılması zamanı əldə edilir. Gündəlik həyatda biz müxtəlif şəraitlərdə və müxtəlif insanlarla ünsiyyətdə oluruq. Natiqlik söz sənətidir. O, təkcə ziyalılar üçün deyil müxtəlif peşə sahibləri üçün də çox gərəklidir. Bütün dövrlərdə əsl natiqlərin canlı, aydın, parlaq və həqiqətlə dolu sözləri insanlara təsir edən ən qüdrətli vasitələrdən biri olmuşdur. Söz ustadları həmişə nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməyə, yığcam, təsirli danışmağa, nitqdə işlədilən sözlərin saflığına, yerli-yerində deyilməsinə xüsusi diqqət vermişlər.

Əsas hissə. Söz insan üçün ən güclü, əvəz edilməz mənəvi təsir vasitəsidir. Sözlərin işığı altında ən kiçik, ən qaranlıq gizli nöqtələr belə görünür, sözün hakimiyyəti məğlubedilməzdir. Söz fəvqəladə qüvvəyə malik olub, insan şüurunun dərinliklərinə qədər nüfuz edir. Bəli, "Cəbhədə qılınc, məclisdə gözəl nitqə malik olanlar qəhrəmandırlar. [10, s. 66].

Ulu Şəhriyar isə "Ölkəyə biləkdə sözdə gərəkdir,
Qılınca bərabər sözdə gərəkdir" demişdir [10, s. 66].

Qədim mədəniyyət tarixi olan Şərqdə də sözə natiqlik sənətinə yüksək dəyər verilmişdir. S.Şirazi (XII-XIII əsrlər) öz əsərlərində sözə yüksək qiymət vermiş, danışq qabiliyyətinin, sözdən istifadə bacarığının insan ləyaqəti ilə bağlı olduğunu oxuculara belə çatdırmışdır.

"Düşünüb sonra de sözü müxtəsər,
O qədər danışma "bəsdır" desinlər".

Başqa bir yerdə isə:
"Əgər söz olarsa, incə və şirin,
O sözü eşidən deyər afərin!" [11, s. 66].

Ə.H.Bəhmənyar demişdir: "Elə adamlar axtarın ki, söhbət yaxşı kitaba bərabər olsun, elə kitablar da axtarın ki, mütaliəsi filosoflarla söhbətə dəysin". [10, s. 66].

Hər bir natiqin qəlbindən qopub gələn sözlər minlərin, milyonların gərəyi olur. Söz və natiqlik sənəti adamları, millətləri, ölkələri bir-birinə yaxınlaşdırır, dostluq, qardaşlıq əlaqələri yaradır. Bu gün hər bir kəs sözdən kəsərli si-

lah kimi istifadə etməyi, insanlarda vətənə, xalqa məhəbbət hissi oyatmağı bacarmalıdır. Məhz biz ünsiyyət zamanı biz başqalarından məlumat alır, öz hiss və düşüncələrimizi onlara çatdırırıq.

Hər bir insan kiçik yaşlarından başlamış ömrünün sonuna qədər danışır, yazır, nitq söyləyir, çıxış edir. O, illər keçdikcə danışq tərzini təkmilləşdirir. Bu gün dünyada gedən sosial hadisələr, o cümlədən qloballaşma problemi, bunu daha zəruri tələbatə çevirir. İnsanların biri-birini daha yaxşı anlaması, onların arasında birliyin yaranması bir çox problemlərin həllində ən gözəl vasitələrdən biri sayılır.

Hər bir insan iş həyatında uğur qazanmağını, peşəkar olmağını istər, öz karyera yüksəlişini həyatının mənası kimi başa düşə bilər. Lakin bir çoxları bu uğuru və yüksəlişi bilik dairəsinin genişliyi ilə və yaxud ali peşə səviyyəsi ilə ölçürlər. Birmənalı olaraq söyləmək olar ki, insanda mütləq həm bilik, həm də yüksək peşə səviyyəsi olmalıdır.

Lakin sözün əsl mənasında, iş adamının irəliləyişi daha çox onun insanlarla düzgün ünsiyyət qurmağından, iş yerində müəyyən etik norma və qaydalara riayət etməyindən, özünü insanlara estetik cəhətdən düzgün təqdim etməsindən və əlbəttə ki, insan psixologiyasına bələd olmağından asılıdır.

Danışqlar işgüzar kommunikasiyanın ayrılmaz hissəsidir. Bütün uğurlar təkcə müzakirə predmetini yaxşı bilməkdən yox, həm də onun aparılma texnikasından asılıdır. Danışqların savadlı və inamla aparılması üçün məzmunun nədən ibarət olduğunu, iştirakçıların qarşılarına hansı məqsədlər qoyduğunu, prosesin ümumi modelini bilmək vacibdir.

Danışqları səviyyəsindən asılı olaraq aşağıdakı növlərə bölmək olar: **yüksək səviyyəli danışqlar, ən yüksək səviyyəli danışqlar, işgüzar danışqlar, açıq danışq, məxfi danışq.**

İşgüzar danışqlar həmsöhbətlərin sayına görə **ikilərəfli və çoxtərəfli** ola bilər, eyni zamanda danışqlar **üçüncü tərəfin iştirakı olmadan da bir-başə və ya dolay** da ola bilər.

Müasir dünyanın tələblərinə görə, hər bir adam işgüzar ünsiyyətin əsas janrlarının xüsusiyyətləri ilə (**işgüzar söhbət, işgüzar danışqlar, işgüzar görüş, mətbuat konfransı, telefon danışığı, müzakirə** və s.) özünü təqdim etmənin əsaslarını öyrənməli və işgüzar görüşlər, brifinqlər, müxtəlif mövzulu danışqlar, mətbuat konfransları və s. təşkil etməyi öyrənməlidir.

İşgüzar danışqlar zamanı müxtəlif strategiyadan istifadə edə bilər. Tərəflərdən heç biri üstünlük əldə etmir, danışq iştirakçıları razılaşmaları problemin ədalətli və ən məqbul həlli kimi qiymətləndirirlər. Razılaşmalar heç bir məcbu-

riyyət olmadan iştirakçıların maraqlarını maksimum dərəcədə təmin edir. Vil-yam Sekspr deyib: "Danışığınıza fikir verin. Sizin gələcəyiniz ondan asılıdır" [3, s. 6]. Antik dövrün filosofu Sokrat deyərmiş: "Ey insan, danış səni tanıyım".

Professor N.Məmmədli bütün danışığın dörd mərhələdən keçdiyini qeyd edib:

1) danışığa hazırlıq; 2) danışığın aparılma prosesi; 3) nəticələrin təhlili; 4) əldə edilmiş razılaşmaların yerinə yetirilməsi [8, s. 66]. Danışığın aparılması oponentlərin birbaşa qarşılıqlı fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Müzakirə və qərar qəbul etmə mərhələlərində tərəfdaşa istiqamət vermək, onu müzakirəyə cəlb etmək çox əhəmiyyətlidir. Ona görə də dinləmə və inandırma bacarığı tam şəkildə özünü büruzə verməlidir. İnandırma çox mürəkkəb struktura malikdir, özündə bilik, emosiya, iradəli komponentləri birləşdirir. İnandırmaq üçün əvvəlcə qarşı tərəfi başa düşmək, anlaşılmaqlığın səbəblərini öyrənmək, birgə müzakirəyə cəlb etmək və qərarın ümumi olması lazımdır. İnandırıcı nitq inandırmaq - hər hansı müddəanı məntiqi dəlillərlə sübut, yaxud rədd etməkdir. Ən qüvvətli təsir bağışlayan nitqlər biliklərin dolğunluğu nəticəsində meydana gəlir. Bunun üçün elə böyük biliklər ehtiyatı olmalıdır ki, onlardan ən lazımlılarını seçmək mümkün olsun. Nəticə materialı nümunə göstərəkən dəqiq mənbəyə istinad etməlidir.

İşgüzar danışığın prosesinin mərhələlərində ardıcılığın ümumi məntiqi saxlanılmalıdır. Əks halda, danışığın prosesini uzatmağa və ya onu pozmağa gətirib çıxara bilər.

İşgüzar kommunikasiyanın hər bir aktu danışmaqdan ibarət dialogdur, bu bacarıqlar uğurlu ünsiyyətin açarıdır. Tərəflər yalnız o halda öz məqsədinə çatı bilər ki, iştirakçılar problemin həllinin birgə axtarışına can atmaqda səmimidirlər və bütün danışığın məsələnin həll olunması üçün nəzərdə tutulmalıdır.

Zamanında antik ritorikada bütün problemlə ünsiyyəti əhatə edən, qaydaya sala biləcək yeddi klassik sual qarşıya qoyulurdu: nə? kim? harada? hansı üsulla? nə üçün? necə? nə zaman? [8, s. 65]

İşgüzar danışılarda sual vermək bacarığı mühüm rol oynayır və böyük əhəmiyyətə malikdir. Sualların köməyi ilə yalnız həmsöhbətin maraqlarını müəyyənləşdirmək və onun diqqətini söhbətin vacib məqamlarına yönəltmək yox, həm də fikirləri çatdırmaqla onu bu və ya digər əsassız inamsızlıqdan daşıdırmaqdır. Tutarlı sualların köməyi ilə həqiqi tərəfdaşlıq, sağlam münasibət qurmaq olar.

İşgüzar ünsiyyət etikası insandan yüksək psixoloji mədəniyyətə sahib olması, həmçinin işgüzar münasibətlərin emosional tərəfini daim öyrənməyi

və nəzərə almağı, etik normalara əməl etməyi tələb edir. İnsanın insana müraciəti ünsiyyət forumundan biridir. Bir sözlə, insanın çatışmazlığı ünsiyyət zamanı üzə çıxır. Ünsiyyət mədəniyyətinin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. "Nəzakətlik, təmkinlilik, mehribanlıq, xeyirxahlıq, tərəf-müqabilini dinləmək bacarığı və başa düşmək arzusu, onun zövqünə, fikirlərinə, ovqatına hörmətlə yanaşmaq, sevinc və kədərini anlamaq, dərdinə şərik olmaq - bunlar ünsiyyətin əlifbasıdır. Hamı bu əlifbanı öyrənməli, mənimsəməlidir" [7, s. 62]. Ünsiyyət sakit, işgüzar şəraitdə keçməlidir. İfadəli nitq gözəl jestlərlə, xoşagənlən mimika ilə müşayiət olunur.

İşgüzar kommunikasiyada münaqişə yarada biləcək çətinliklərdən biri sürətli nitq səbəbi ilə tərəflərin bir-birini başa düşməməsidir. Hətta aydın və səlis danışmağına baxmayaraq, sizi eşitməyə, sözlərinizə diqqət yetirməyə birlərlər. Konkret münaqişədə davranış tərzini passiv və ya aktiv fəaliyyət göstər-məkdən asılı olaraq, maraqları təmin etmək istəyini müəyyən edir. Mimika və jestlər dəqiq, məzmunlu olmaqla nitqdə harmoniya yaratmalıdır. Nitqin intonasional ifadəliliyi səsin tembrindən, gücündən, məntiqli pauzalardan asılı olur. İşgüzar görüşlər zamanı cəld – sürətli danışmaq, həddən artıq asta danışmaq, sözlərin şəkilçilərini deməmək məqbul hesab olunmur. Cəld söylənmiş ifadə adətən yaxşı qarşılanmır və təkrarlanması xahiş olunur. Ünsiyyət zamanı tənəffüz və intonasiya vacibdir.

Kütlə qarşısında nitq işgüzar məqsədlərə çatmaq vasitəsidir. Bununla bərabər, o, bir sıra tələblərə cavab verməlidir ki, nitqi inandırıcı, bəlağətli, sübutlu, məntiqli, düşünülmüş olsun. Nitq fərdi həmsöhbət, yaxud böyük auditoriya qarşısında çıxış üçün nəzərdə tutulmasından asılı olaraq, dinləyicilərə yönəlmiş olmalıdır.

Ünsiyyətdə səmimiyyəyə yüksək dəyər verilir, fikir qarşılığı rəqabətə yox, sağlam düşüncəyə, inandırmaya, o da, öz növbəsində, ümumi nəticələr çıxarmağa əsaslanır. İşgüzar kommunikasiya ünsiyyətə əsaslanır, zəruri əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün dəyərini daim qoruyub saxlayır. Münaqişəli vəziyyətdə, çətin adamlarla ünsiyyətdə onda tək-cə pisliyi yox, həm də yaxşı keyfiyyətləri görməyə çalışmaq lazımdır. [4]

Ünsiyyət formal və qeyri-formal xarakter daşıya bilər. "Formal ünsiyyət hər kəsin müəyyən bir təşkilatda, müəssisədə olan rəsmi statusu ilə şərtlənən ünsiyyətidir.

Qeyri-formal ünsiyyət isə şəxsi xarakter daşıyır, əlverişli şərait olduqda öz-özünə yaranır. Formal və qeyri-formal ünsiyyətlər adətən bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır və kollektivin iş həyatını da səmərəli edir" [3, s. 12]. İşgüzar

kommunikasiyada danışığ diplomatik sənətdir, bir qədər zamanla uzanan prosesdir.

İşgüzar kommunikasiya təcrübəsində müxtəlif metodlardan istifadə olunduğu qeyd edilir. "fundamental metod, ziddiyyət metodu, nəticə çıxarma metodu, müqayisə metodu, hə... amma metodu, replikanın seçmə üsulu" və s. [7, s. 82].

İşgüzar ünsiyyətdə opponenti inandırmaq asan deyil, əks halda, danışıklar hər hansı bir forma və rəng alaraq müxtəlif istiqamətlərə yönələ bilər.

Münaqişələri konstruktiv və destruktiv yollarla həll etmək olar. Konstruktiv münaqişələrdə prinsipial tələblər ünsiyyət prosesində üzvlərin fikir ayrılığıdır və onların həlli müəyyən səmərəli təkliflər və mərhələlərlə mümkün olur. Destruktiv münaqişələr neqativ, dağıdıcı hərəkətlərə gətirib çıxarır, işgüzar ünsiyyətin effektivliyini kəskin şəkildə azaldır.

Beləliklə, işgüzar danışıklar zamanı hər bir metoddan və üsuldən yerində istifadə etmək əlaqələrin qurulması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

"Həmsöhbətlərin tipləri dalaşqan insan, pozitiv insan, qorxan insan, soyuqqanlı insan, "hər şeyi bilən" insan, iddialı insan, söhbətə marağı olmayan" [6, s. 130] və s. kimi olurlar.

Münaqişə yaratmağı xoşlayan insanlar "təcavüzkar, hər şeydən şikayətçi, maksimalist, səssiz, gizli qisasçı, saxta altruist, hamını ittiham edən" [6, s. 43] və s. xasiyyətdə olurlar.

Nəticə. İşgüzar kommunikasiyada həddindən artıq emosionallıqdan uzaq, faktlara əsaslanaraq sadə, aydın və dəqiq sözlərdən istifadə etmək, fikri düzgün formalaşdırmaq lazımdır. Eyni zamanda hər kəs işgüzar ünsiyyətin quruluşunu, münaqişələrin səbəblərini, növlərini və onların dağıdıcı nəticələrini, münaqişələrin idarə olunması üsullarını və onların həll yollarını, işgüzar əlaqələr zamanı sənədləri bacarıqla tərtib etməyi, müxtəlif işgüzar ünsiyyət qurmağı, yüksək səviyyədə psixoloji mədəniyyətlə işgüzar söhbətlər və danışıklar aparmağı bacarmalıdır [4].

Dünyada gedən qloballaşma, mədəniyyət və təhsildə integrasiya prosesləri, gənc mütəxəssislərin qazandıqları bacarıqlara yeni tələblər diktə edir. Şifahi və yazılı mədəniyyətlərarası işgüzar ünsiyyətdə milli xüsusiyyətləri nəzərə almaq və onu inkişaf etdirmək bacarığına malik olmaq bu günün tələbidir.

Beləliklə, danışıklar zamanı hər iki tərəf məsələnin həlli üçün razılığa gəlməli, müəyyən nəticələr əldə edilməli və əldə edilmiş nəticələri icra etməlidirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 277 s.
2. Babayev A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Təhsil, 2008.
3. Cəfərov V. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, 2021, 173 s.
4. Çobanova H. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, 2024, 380 s.
5. Əliyev K. Natiqlik sənəti, Bakı: Azərnəşr, 1998
6. Həmzəyev M.Ə., Əmiraslanova S.F., Ünsiyyətin psixologiyası, Bakı, 2007, 230 s.
7. Xəlilov B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, 2020, 250 s.
8. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, 2021, 511 s.
9. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və Ritorika. Bakı: Nurlar, 2013, 400 s.
10. Əsgərov M. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı: Maarif, 1975, 260 s.
11. Əliyev K.. Azərbaycanda natiqlik sənəti. Bakı: ADU, 1983

ÜMUMTÜRK DİL BİRLİYİ MƏSƏLƏSİNİN VƏ YENİ ƏLİFBA HƏRƏKATININ TARİXİ-İDEOLOJİ KONTEKSTİ

Səadət Vahabova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
vahabova_@mail.ru

Abstract

The ideological and historical context of the All-Turkic Language Union and the New Alphabet movement

The article notes that language and alphabet emerged as important components of national identity, education, and ideas of modern statehood in the socio-political and literary environment of Azerbaijan from the second half of the 19th century to the early 20th century. Mirza Fatali Akhundzade's alphabetic reform is analyzed as a concept, representing a systematic scientific and theoretical model, and its influence on Azerbaijan's language policy in subsequent periods is consistently substantiated. The study substantiates the two-stage development of this concept (reformist and revolutionary), and conducts a comparative analysis of press coverage of language issues in the early 20th century in the context of pan-Turkic linguistic unity. It is established that the discussion of language and alphabet issues in a pan-Turkic context in the Azerbaijani press of the early 20th century, particularly in journals such as Molla Nasreddin and Yeni Yol, was not only ideological in nature but also laid the foundation for the formation of scientific approaches to the standardization of language and alphabetic reform. This article evaluates the activities of the "Committee for a New Turkish Alphabet" from the perspective of pan-Turkic cultural integration and

analyzes the connections between the sources of the ideas of the 1926 Turkological Congress and Akhundzade's legacy on a scientific basis. As a result, the relationship between language, alphabet, and national identity is scientifically substantiated as one of the main factors in socio-political and cultural modernization.

Keywords: *language policy, Turkology, pan-Turkic, literary language, alphabet, national identity.*

Giriş. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi mühitində milli özünüdərk və maarifçilik ideyalarının yüksəliş dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə Azərbaycan xalqı mürəkkəb tarixi proseslərin təsiri altında formalaşan yeni bir ictimai-siyasi mərhələyə qədəm qoyur, milli oyanış hərəkatının güclənməsi mətbuat, teatr, ədəbi yaradıcılıq, maarifçilik milli ideyaların yayılmasında əsas vasitəyə çevirilir. Artıq milli kimliyin qorunması, xalqın maariflənməsi, milli dövlətçilik ideyalarının təşəkkülündə mühüm rol oynayır, ortaq dil və əlifba məsələsi qaldırılaraq siyasi-ideoloji xarakter daşıyırdı. Bu dövrdə ictimai-siyasi fikrin əsas mövzularından biri də milli dilin saflığının qorunması, sadələşdirilməsi və ortaq türk dili konsepsiyasının irəli sürülməsi idi. Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlanan, Həsən bəy Zərdabi, Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlil Məmmədquluzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Nəriman Nərimanov, Vəli Xulufu, Üzeyir Hacıbəyli, Yusif Vəzir Cəmənzəminli və s. kimi şəxsiyyətlərin timsalında dil və əlifba ilə bağlı fəaliyyət milli özünüdərk formalaşması, ana dilinin ədəbi, elmi və ictimai statusunun yüksəldilməsi, eləcə də milli mədəniyyətin müasir dünyəvi dəyərlərlə inteqrasiyası istiqamətində mühüm mərhələ təşkil edir. Dil və əlifba sahəsindəki bu fəaliyyət bütövlükdə türk dünyası, ortaq türk kimliyi ideyası, ana dilinin saflığının qorunması və yazı sisteminin müasirləşdirilməsi istiqamətində türkdilli xalqlar arasında mədəni və mənəvi birliyin möhkəmlənməsi, ümumtürk dil birliyi və latın qrafikasına əsaslanan ortaq əlifba konsepsiyalarının formalaşmasına elmi və ideoloji təməl formalaşdırırdı. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqları arasında ortaq mədəni və dil birliyinin müzakirə olunduğu mühüm hadisə idi və XIX əsrin ortalarından ədəbi-nəzəri düşüncədə irəli sürülən ideyaların praktik təzahürü kimi də qiymətləndirilə bilər. Türk maarifçilərinin XIX yüzillikdən bəri apardığı yeni əlifba uğrunda mübarizə, köhnə əlifbanın yararsızlığını yeni əlifba yaratmaq üçün səbəblərin izah edilməsi kimi məsələlər, ədəbi-nəzəri düşüncədə dil islahatı tələbləri 1926-cı ildə I Türkoloji Qurultayın elmi platformasına çevrildi.

Əsas hissə. 1856-cı ildən, yəni XIX əsrin ikinci yarısından M.F.Axundza-

dənin israrla üzərində işləyib müxtəlif dövlət qurumlarına məntiqlə əsaslandırıldığı əlifba islahatı inkişaf və elm üçün hazırlanan mükəmməl proqram olaraq maarifçi realizmdən dilçi, nəzəriyyəçi alimliyə yol alır. Burada o, yeni əlifba məsələsini, onun nəzəri əsasları, məqsədi, tətbiqi, əhəmiyyətini və s. analiz edir. Böyük mütəfəkkirin yeni əlifba konsepsiyası ilə bağlı müxtəlif dövlət, rəsmi şəxslər və elm adamlarına ünvanladığı layihə ilk olaraq "1857-ci ildə Türkiyə və İranın rəsmi dövlət qurumlarına, az sonra Rusiya, Avropa dövlətlərinin – Almaniya, Avstriya, Fransa və İngiltərə akademiylarına göndərilmişdir. Maraqlı faktdır ki, Axundzadə əlifba islahatını, yəni əlifba layihəsini, komediyalarını bir başa qulluq etdiyi Çar Rusiyasına deyil, 1863-cü ildə Osmanlı sədr-əzəminə təqdim etmişdir. Fikrimizcə Axundzadənin yeni əlifba uğrunda mübarizəsində Şərq dünyası, islam aləmi düşüncəsində türk dünyasının tamlığı, tarix, dil, mədəni əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi vacib amil olmuşdur. Bu mövqedən onun Layihə və komediyaları Sədr-əzəm tərəfindən "Cəmiyyəti-Elmiyyəyi-Osmaniyyə"yə tədqiqə verilməsi, əsərlərinin türkcəyə çevrilməsi haqqında qərar, layihəsinin ciddi müzakirəsi bir daha bu fikri təsdiqləməkdədir. Nəhayətdə Axundzadə hicri 1280-ci (1863) ildə "köhnə əlifba əsasında, nöqtələrin tamamilə atılması və saiflərin samit hərflər yanında yazılmasını təmin edən" (1, s. 274) yeni əlifba layihəsi ilə İstanbulla gəlir, "bir sıra islahat tədbirlərinin həyata keçirildiyi Türkiyədə onun layihəsinin dəyərləndiriləcəyi qənaətində" (8,s.24) olaraq bu layihəni Osmanlı dövlət başçılarına təqdim edir. Araşdırmalara istinadən demək olar ki, eyni yanaşma tərz, Türkiyədə dil və əlifba uğrunda mübarizə Osmanlı dövlətinin son dövrlərindən etibarən üzərində çalışılan başlıca məsələlərdən biri olmuşdur (Bax: 13). Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi, bu əlifbanın türkcədəki bəzi səsləri əvəz edə bilməməsi ilə bağlı məqsədyönlü mübarizə 1850-ci illərdən etibarən Əhməd Cəvdət Paşa və Münif Paşanın adları ilə keçərlidir (Bax: 12). "Münif Paşa (sonra Maarif Naziri) 12 may 1862-ci ildə üzvü olduğu "Cəmiyyəti-Elmiyyəyi-Osmaniyyə"də keçirilən konfransda əlifba ilə bağlı fikirlərini bildirmiş, ərəb hərflərinin islah edilməsi, hərflərin ayrı-ayrılıqda yazılması və yazının asanlaşdırılması kimi fikirlər irəli sürmüşdür. O, avropalıların yazıda heç bir çətinlik yaşamadıqları üçün 6-7 yaşlı uşaqların yazıb-oxumağı öyrəndiklərini, kişidən qadına, qulluqçudan işçiyə qədər cəmiyyətin hər təbəqəsinin özünü ifadə edə biləcək qədər gözəl yazı bildiyini bildirdi" ki, bu Axundzadə yanaşması ilə birə-bir idi. İstanbulda yeni əlifbanın müzakirəsi 1863-cü ilin müxtəlif aylarında keçirilmişdir (7, s. 24-26, 6, s. 28)". Axundzadənin əlifba islahatı ideyası təkcə yazı sisteminin dəyişməsi deyil, milli oyanış və modernləşmə proqramı idi. O, yazının təkmilləşdirilməsi-

ni cəmiyyətin elm, maarif və düşüncə səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əsas vəsistə hesab edirdi. Onun yeni əlifba məsələsi iki mərhələdə formalaşmış elmi-nəzəri konsepsiyaya söykənir:

1. İslahat mərhələsi: Ərəb əlifbası üzərində dəyişikliklər – nöqtələrin ixtisarı, saitlərin əlavə edilməsi.

2. İnqilabi mərhələ: Ərəb əlifbasının tamamilə ləğvi, latın əsaslı əlifbanın tətbiqi.

Bu iki mərhələdə formalaşmış elmi-nəzəri konsepsiya dil, yazı mədəniyyəti və intibahın elmi-fəlsəfi təməlini müəyyənləşdirən mühüm dəyər kimi səciyyələnir. Burada:

1. Köhnə əlifbanın yaramazlığının elmi izahı (Bax: 2): fonetik uyğunsuzluğu, nöqtələrin çoxluğu, saitlərin yazılmaması nəticəsində savadsızlığın yayılması, xüsusilə qadınların maarifdən uzaq qalması qeyd edilir.

2. Yeni əlifba modeli və texniki prinsiplər: M.F.Axundzadə hərflərin şəkillərinin sadələşdirilməsi, nöqtələrin ləğvi, saitlərin ayrıca işarələrlə yazılması, qrafik formanın bir hərəkətlə tamamlanmasını (stenoqrafik prinsiplə) elmi şəkildə əsaslandırır.

3. Terminologiya və tərcümə elminin inkişafı: Ərəb əlifbasında elmi terminlərin, yer və şəxs adlarının, onomastik vahidlərin düzgün ifadə olunmaması göstərilir. Yeni əlifba bu problemi aradan qaldırmaqla elmi lüğətçiliyin, tərcümə mədəniyyətinin inkişafına şərait yaradır.

4. Orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının elmi əsaslandırılması: Saitlərin çoxcəhətli tələffüz formaları ("u" səsinin müxtəlif variantları kimi) izah edilir və yazı sistemində tələffüz–yazı uyğunluğu prinsipi irəli sürülür.

5. Dil norması və üslubiyyət prinsipləri:

a. Fonetik norma: Yazı ilə danışiq dili arasında təbii uyğunluq.

b. Leksik norma: Lazımsız sinonimlərdən, qafiyəli nəsrədən, qəliz ifadələrdən uzaq durmaq.

c. Üslubi norma: "Fəsahtli kəlam ondan ibarətdir ki, müxtəsər və aydın olsun" (2, s. 22).

Göründüyü kimi, M.F.Axundzadənin əlifba islahatı onun maarifçilik ideyalarının, dilin elmi əsaslarla islahı və modernləşməsi istiqamətindəki cəsarətli mövqeyinin sistemləşdirilmiş elmi-nəzəri konsepsiyasını ortaya qoyur. Təxminən 70 il sonra, 1926-cı ildə 131 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi I Türkoloji qurultayda 17 iclas keçirildi. Türk Dünyasının dilinə, tarixinə, etnogenezinə, etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə həsr olunmuş 38 məruzə dinlənilərək türk dillərinin yeddi böyük problemi müzakirə olundu ki, "1. Əlifba

məsələsi; 2. İmla-orfoqrafiya problemi; 3. Termin məsələsi; 4. Tədris-metodika məsələsi; 5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; 6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi; 7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri" (4, s. 15) M.F.Axundzadə islahatının davamı kimi I Türkoloji qurultayda bu və ya qismən sıralanmış şəkildə öz əksini tapır.

Faktlara istinadən demək olar ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalında əlifba məsələsi "Yeni Əlifba Komitəsi" və Türkoloji Qurultaydan əvvəl, XX əsrin əvvəllərində müzakirə obyektinə çevirmişdi: "Biz molla nəsrəddinçilər dil barəsində yuxarıda bir neçə ibtidai sözlər deyib buna iktifa etmirik və il barəsində ümumiyyətcə fikrimizi bir bu qədər müxtəsər bəyanatla məhdud etmək istəmirik. Biz bu əqidə deyilik ki, o dil ki biz onunla "Molla Nəsrəddin"-i meydana gətirib və onunla da məcmuə yazmağa iqdam etmişik – bu dil ümum türk xalqı üçün arzu etdiyimiz bir dildir. Bizim türk tayfaları üçün ümumi bir dil, ədəbi bir dil mühüm məsələlərin biridir və hətta – elə zənn edirəm ki, – umum türklər üçün, ümum bir dil yaratmaq və bir imla yazmaq onlar üçün, təzə əlifba yaratmaqdan çətinidir. Vəqəən, necə olsun? Bu ola bilərmə ki, Naxçıvandan birisi çıxıb başlasın Naxçıvan şivəsinə yavıq bir dildə yazsın, məgər bu dili naxçıvanlılardan başqa uzaq bir ölkələrin türk camaatı oxumayacaq? Habelə qeyrilərin şivəsi" (3, s. 73). Ədib həm milli, həm də ümumtürk miqyasında dil birliyi məsələsini gündəmə gətirir. O, "Molla Nəsrəddin" jurnalının istifadə etdiyi dilin yalnız Azərbaycan türklərinə deyil, ümumtürk xalqlarına da xitab etməsi, lakin bununla belə, bütün türk tayfaları üçün vahid ədəbi dilin formalaşdırılmasının, ümumtürk dil birliyi və ortaq imla sistemi yaratmağın – yeni əlifba yaratmaqdan çətinliyini etiraf edir. Müəllif hipotetik sual forması ilə ("Bu ola bilərmə ki, Naxçıvandan birisi çıxıb...") müraciətini qurur, göstərir ki, yalnız bir bölgənin şivəsində yazılan mətni digər türk xalqları anlaya bilməz. Bu arqumentlə o, ədəbi dilin ümumxalq səviyyəsinə qaldırılmasının vacibliyini elmi-məntiqi şəkildə əsaslandırır. "Hələ tək bircə Qafqaz türkləri üçün ümum bir dil məsələsinin həlli genə səhldir, pəs osmanlı türkləri, pəs Kırım və Qazan tatarları, pəs Türkiyə və Özbəkistan, pəs İran azərbaycanlıları? Pəs biz bunu etiraf edirik ki, əvvəl-axır türk kütlələri üçün ədəbi dil və ümumi imlaya çox böyük ehtiyac vardır. Və etiqadımız da bundadır ki, bir belə dil gec-tez vücuda gələcəkdir (3, s. 73). Müəllif "Molla Nəsrəddin" dili ilə tək-cə bir ədəbi üslub yaratmadığını, həm də xalqın dilində fikir və azad düşüncə platforması qurduğunu vurğulayır. O, müxtəlif türk tayfalarının dilləri arasındakı fərqlərin aradan qaldırılmasının ümumtürk mədəni integrasiyası üçün vacib mərhələ olduğunu göstərir, "ümumi ədəbi

dil" ideyası, irəliləyən illərdə ortaq türk dili və ortaq əlifba hərəkətlərinə nəzəri baza yaradır. Burada fikir yalnız bir dil müzakirəsi deyil, ümumtürk mədəni birliyinin ideoloji manifesti kimi çıxış edir və türk dünyasının gələcək mədəni inteqrasiyası üçün nəzəri əsas qoyur.

1922-ci ilin 21 sentyabrında Azərbaycanda əlifba-yazı qrafikasının dəyişdirilməsi, yeni əlifbanın yaradılması, tətbiqi üçün Səməd ağa Ağamalıoğlunun rəhbərliyində "Yeni Türk Əlifba Komitəsi" və ya "Yeni Türk Əlifbasının Tətbiqi Komitəsi" yaradılır. "Yeni Türk Əlifba Komitəsi"nin əsas məqsədi müsəlman-türk dünyasının vahid əlifba ətrafında birləşməsi, eyni əlifbadan istifadə etməsinə nail olmaq idi. Bu komitənin 1924-cü ildə yaratdığı heyətdə C.Məmmədquluzadə də yer alırdı ki, komitənin mövqeyi ədibin mövqeyi üst-üstə düşürdü. "Yeni Türk Əlifba Komitəsi"ndə komitənin qəzet, jurnal materialları nəşr olunacaq redaksiya və nəşriyyat şöbəsi yaradılır. Bu təşəbbüslə 1922-ci ilin 21 sentyabrında latın əlifbası ilə çıxan ilk türk qəzeti "Yeni yol" nəşrə başlayır. Qəzet XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının inkişafında mühüm mərhələ təşkil etmiş, ictimai-fəlsəfi və mədəni fikrin formalaşmasında, ümumtürk mədəniyyəti, ədəbi düşüncədə türkçülük ideyalarının yayılmasında böyük rol oynamışdır. Bu istiqamətdə Türk tədqiqatçıları, Bilal Şimşir "Yeni yol"un latın qrafikası ilə çıxan ilk türk qəzeti kimi ümumtürk mətbuat tarixində mühüm yer tutduğunu qeyd etmiş (Bax:9), Betül Aslan 1922-1930-cu illərdə qəzetin fəaliyyətini latın əlifbası islahatları fonunda araşdırmışdır (Bax:10). "Yeni yol" qəzeti 1924-cü ilin sonunadək həftəlik, 1925-ci ildən isə gündəlik nəşr olunaraq yeni əlifbanın təbliği və savadsızlığın aradan qaldırılması istiqamətində mühüm maarifçi funksiyanı yerinə yetirmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə 1922-1924-cü illərdə qəzetin redaktoru kimi fəaliyyət göstərmiş, yeni əlifbanın, maarifin və milli oyanış ideyalarının geniş təbliğini təmin etmişdir. Onun "Yeni yol" qəzetinin 7 oktyabr 1922-ci ilin 2-ci nömrəsində dərc olunan "Yeni Əlifba Komitəsi"nin görmüş və görəcəyi işlər" adlı məqaləsi bu ildə Azərbaycanda latın qrafikasına keçid hərəkətinin ilkin mərhələlərini əks etdirən mühüm bir sənəd olaraq yeni əlifba ideyasının ideoloji əsaslandırılması və ictimai təşkili baxımından dəyərli bir mənbə kimi çıxış edir, mədəni əsaslarını göstərir. Səkkiz bənddə komitənin az müddət ərzində etdiyi və edəcəyi işləri ümumiləşdirən müəllif komitənin yaranmasını milli və elmi zərurət kimi təqdim edir, ərəb əlifbasının türk dilinə uyğun olmadığını vurğulayır. İkinci, komitənin məqsədi yalnız texniki dəyişiklik deyil, həm də maarifin, savadlanmanın və dilin sadələşdirilməsinin təminatıdır. Üçüncüsü, məqalədə komitənin gördüyü işlərin siyahısı verilərək onun praktik fəaliyyət miqyası və

idarəçilik strukturu təsvir olunur. Komitə çoxsaylı kitablar, dərs vəsaitləri və qəzet-jurnallar çap etdirməklə yeni yazı sistemini cəmiyyətə tanıtmış və yaymaq niyyətində idi. Dördüncüsü, müəllimlər, hərbcilər, mətbəə işçiləri və fəhlələr üçün kursların təşkili sosial təbəqələr üzrə savadlandırma strategiyasını göstərir. Beşincisi, komitənin ölkə daxilində və xaricdə şöbələrinin açılması latınlaşma hərəkatının ümumtürk miqyaslı xarakter daşdığını sübut edir, "Yeni yol" qəzetinin fəaliyyətinin ideoloji rolu əsaslandırılır: "Azərbaycandan savayı Tiflisdə, İrəvanda, Kazanda, Buxarada, Moskvada, Ənzəlidə nümayəndələrimiz var; komitə sair türk ölkələrində də şöbələr açmaq məqsədindədir. Belə az bir vaxtın içərisində komitənin gördüyü işlər bunlardır; görəcəyi işlər isə bunlardan daha mühüm və daha ağırdır. Fəqət nə olursa-olsun, komitəmiz getdiyi yoldan dönməyəcək və məqsədinə yetişincə daha böyük bir əzm ilə irəliləyəcək" (3, s. 226).

Bu xüsusda o, yazı sistemindəki qarışıqlıqları və problemləri aradan qaldırmaq məqsədilə yeni əlifbaya keçidin zəruriliyini əsaslandırır. "Yeni yol" qəzetinin 28 sentyabr 1922-ci ilin 2-ci nömrəsində dərc olan "Yeni əlifba nə istəyir" (3, s. 224) məqaləsində müəllif göstərir ki, əvvəlki ərəb əlifbası dilin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirmədiyindən, yazıda çoxsaylı ziddiyyətlər yaranmış, sözlər fərqli şəkildə yazılır, bu da ədəbi dilin vahidliyinə ciddi zərbə vururdu. "Oluram", "alıram", "ölürəm", "aluram", "almıram", "olmu-ram", "olmayıram", "almıram", "almadım", "olmadım", "ölma-dim", "almacağam", "ölməyəcəyəm", "almayacağam", "ölməgəm", "alınmışdır", "alunmuşdur", "alınarsa", "almar sə", "alunursə", "alunurse", kimi müxtəlif yazılış formaları dilin fonetik sistemindəki qeyri-sabitliyi nümayiş etdirirdi.

Yeni əlifba bu fərqlilikləri aradan qaldırmaq və yazını səs sisteminə tam uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Ərəb əlifbası alınma sözlərin türkcə tələffüzünü düzgün ifadə etməyə imkan vermədiyindən, türkləşmə prosesi əngəllənirdi. Yeni əlifba bu məhdudiyyəti aradan qaldıraraq alınma sözlərin milli səslənişə uyğun yazılmasını təmin etməyi qarşıya məqsəd qoyurdu. Müəllif "namaz", "kol", "kolof", "kalaft", "bolbol" və yüzlərcə kəlmələri türkün tələffüz etdiyi "namaz", "qul", "külfat", "bol-bol" kimi yazma bilmədiyini vurğulayır, sözlərin türk tələffüzünə uyğun yazılmasını zəruri hesab edir. Alınma sözlərin müxtəlif tələffüz formaları ("məhəbbət", "mühəbbət", "möhbəbbət" və s.) dilin ahəngini və sabitliyini pozurdu: "...Özgə millətlərdən aldığımız kəlmələri hər kəs bir cür tələffüz edirdi, hər kəs bir cür türkləşdirirdi. Bu isə dilimizə böyük pozğunluq salırdı. Məsələn: "məhəbbət" kəlməsi "məhəbbət", "mühəbbət", "möhbəbbət", "möhbəbbət" kimi tələffüz olunurdu" (3, s. 225). Yeni əlifba bu kimi

hallarda yalnız bir düzgün tələffüz və yazılış formasını qəbul etməyi tələb edir. Məqalədə qeyd olunur ki, ərəb-fars tərkibləri və ifadə formaları ana dilinin təbii quruluşunu zədələyir. Ədib belə yad tərkiblərin ("ruhəna və cesmani tərbiyə", "əzabi şadiq" və s.) dilimizdən çıxarılmasını, yerinə saf türk formalarının gətirilməsini vacib sayır, yeni əlifba sadəcə qrafik dəyişiklik deyil, həm də dilin milliləşməsi və təmizlənməsi hərəkətinin ideoloji dayağı kimi təqdim olunur.

1924-cü il sentyabr ayının 7-də "Yeni Türk Əlifba Komitəsi"nin heyəti Bakıdan Kırım-Türküstanə səfər edir. Bu səfər haqqında Xalid Səid Xocayev "Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım" (Bax: 8) kitabında Səmədağa Ağamalıoğlunun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü Vəli Xuluflunun, dilçi alim Xalid Səid Xocayevin məhsuldar fəaliyyətləri təsvir olunmuşdur. 1926-cı ilin yanvarına qədər davam edən qurultay hazırlıqlarına Səmədağa Ağamalıoğlu ciddi cəhdləri, bu çətinliklərə qarşı səfər heyətinin işgüzarlığı qurultayın çağırılması barədə qərarın qəbul edilməsinə nail olur. I Türkoloji Qurultayda görkəmli türkoloq alimlərin sırasında Cəlil Məmmədquluzadənin "Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında" elmi məruzəsi yer alır (3, s. 13). Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqları arasında ortaq mədəni və dil birliyinin müzakirə olunduğu mühüm hadisə idi və XIX əsrin ortalarından, Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlanan (Bax: 1, 2), Həsən bəy Zərdabi, Məhəmməd ağa Şah-taxtı, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlil Məmmədquluzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Nəriman Nərimanov, Vəli Xuluflu, Üzeyir Hacıbəyli, Yusif Vəzir Cəmənzəminli və s. kimi şəxsiyyətlərin təmsalində, ədəbi-nəzəri düşüncədə irəli sürülən ideyaların praktik təzahürü kimi də qiymətləndirilə bilər.

Nəticə. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi və ədəbi mühitində dil və əlifba məsələsi milli özünüdərk, maarifçilik və dövlətçilik ideyalarının əsas komponenti kimi çıxış etmişdir. Mirzə Fətəli Axundzadənin irəli sürdüyü əlifba islahatı bir konsepsiya olaraq sonrakı dövrdə formalaşan dil siyasətinin elmi-nəzəri bünövrəsini təşkil etmiş, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçiləri, ziyalıları tərəfindən inkişaf etdirilərək sistemli hərəkət səviyyəsinə yüksəlmişdir. "Yeni əlifba" uğrunda mübarizə yalnız yazı sisteminin dəyişdirilməsinə yönəlməyərək, dilin fonetik, leksik və üslubi normalarının təkmilləşdirilməsi, milli kimliyin möhkəmləndirilməsi və ümumtürk mədəni integrasiyasının təmin olunması məqsədlərinin əsası idi. Məqalədə :

1. Mirzə Fətəli Axundzadənin əlifba islahatı konsepsiyası yalnız tarixi fakt kimi deyil, sistemli elmi-nəzəri model kimi təhlil olunaraq onun iki mərhələli

(isləhat və inqilabi) inkişaf xətti kompleks şəkildə əsaslandırılmışdır.

2. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında, xüsusilə "Molla Nəsrəddin" və "Yeni yol" kimi nəşrlərdə dil və əlifba məsələlərinin qoyuluşu ümumtürk dil birliyi kontekstində müqayisəli şəkildə araşdırılmış, bu nəşrlərin ideoloji rolu sistemləşdirilmişdir.

3. "Yeni Türk Əlifba Komitəsi"nin fəaliyyəti yalnız milli çərçivədə deyil, ümumtürk miqyasında mədəni integrasiya layihəsi kimi qiymətləndirilmiş, onun strukturu, praktik fəaliyyəti aydınlaşdırılmışdır.

4. 1926-cı il I Türkoloji Qurultayın müzakirə etdiyi problemlərin Mirzə Fətəli Axundzadə irsi ilə konseptual bağlılığı ardıcıl şəkildə izah edilmiş, bu bağlılığın dil islahatı tarixində davamlılıq prinsipi yaratdığı göstərilmişdir.

5. Dil, əlifba və milli kimlik məsələləri arasında qarşılıqlı əlaqə vahid nəzəri çərçivədə təqdim olunaraq ictimai-siyasi və mədəni modernləşmə faktoru olduğu əsaslandırılmışdır.

6. Ümumtürk ədəbi dil və ortaq əlifba ideyasının formalaşma prosesi Azərbaycan ziyahılarının fəaliyyəti kontekstində sistemli şəkildə təhlil edilərək bu ideyanın nəzəri və ideoloji kökləri elmi interpretasiya ilə təqdim edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov. M. F. Əsərləri, II cild. Bakı: Elm, 1988
2. Axundov M.F. Əsərləri, III cild. Bakı: Elm, 1988
3. Məmmədquluzadə.C. Əsərləri, IV cild. Bakı: Öndər, 2004
4. Nərimanoğlu K. 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı haqqında söz. Bax: Latin əsaslı Yeni Türk əlifbası və I Bakı Türkoloji qurultayı. Biblioqrafiya. Bakı: Çinar-Çap, 2006
5. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə, "Molla Nəsrəddin" jurnalı və molla nəsrəddinçilik. Bax: "Molla Nəsrəddin" satirik jurnal, on cildə (1906-1931) I cild, (1906-1907) Bakı: Şərq-Qərb, 2017
6. Vahabova S. M.F. Axundzadənin əlifba islahatı: türk dünyasında dil və mədəniyyət birliyi. //Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 6/1, 2025
7. Əsgərli Z. Mirzə Fətəli Axundzadə. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2017
8. Xocayev X.S. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. (Azərbaycan və özbək dillərində). Daşkənd: "Mumtoz soz", 2020
9. Şimşir Bilal. Türk yazı devrimi. Ankara: Türk Tarih Kurumunun yayını, 1992
10. Betül A. Azərbaycanda latın alfebesinə geçiş sürecinde "Yeni yol" qazetesi. Erzurum: Erzurum Atatürk Üniversitesi, 2004
11. Yavuz Akpınar. Azəri edebiyatı araşdırmaları. Erzurum: Dergah yayınları, 1994
12. Talat Tekin. Tarih boyunca Türkçenin yazısı. Ankara: Simurg, 1997
13. Tansel Fevziye Abdullah. Arap harflerinin islahı ve değıştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler ve neticeleri (1862-1884).// Belleten, Cilt:XVIII, sayı 66, nişan, 1953

FASMERİN "RUS DİLİNİN ETİMOLOJİ LÜĞƏTİ"NDƏ TÜRK SÖZLƏRİ

İsmayıl Temiroğlu

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

ismayilmammadov2@bsu.edu.az

Abstract

The Turkish words in Fasmer's

"Etymological Dictionary of the Russian Language"

The history of cultural and socio-political relations between the Turkic and Slavic peoples is very ancient. Having lived for a long time in close, neighbouring territories, language occupies a special place as part of these peoples' common cultural relations. The region's long-standing military and cultural dominance of the Turks led to the adoption of a considerable number of Turkic words into all Slavic languages, particularly Russian. These Turkisms cover various thematic groups (household items, economy, military concepts, place and personal names, etc.). Among the dictionaries published to date, this is the most comprehensive and objective presentation of Turkisms. Considering the philological and linguistic value of this dictionary, and believing that the Turkish words it contains will be useful for future research, we present it to our readers.

Keywords: *Fasmer, dictionary, Turkism, Russian-Turkic language relations.*

Giriş. Görkəmli alman alimi, dilçi, leksikoqraf, slavist, balkanist Maks Yulius Fridrix Fasmer (1886-1962) mütəxəssislərin yazdığına görə, rus dilinin ən mükəmməl etimoloji lüğətinin müəllifidir. Alman dilində yazılmış və çap olunmuş (1950-1958) "Этимологический словарь русского языка" [3] əsəri filoloq-slavist O.N.Trubaçov tərəfindən rus dilinə müəyyən əlavələrlə tərcümə olunmuş (1964-1973), sonralar bir neçə dəfə yüksək tirajla çap olunmuşdur. Əsərin bu tipli lüğətlərdən fərqi müəllifin son dərəcədə obyektivliyi, mənbələrin əhatəliliyi, sözlərin mənbəyi və mənşəyi ilə bağlı həm rus dilçiliyində, həm də xarici slavyanşünaslıqdakı fikirlərə elmi, qərəzsiz münasibəti, polemika mədəniyyəti ilə seçilməsindədir. Təsadüfi deyildir ki, Fasmeri dünya dilçiliyində məşhur olan Vyana leksikoqrafı Frans Mukloşiçlə müqayisə edirlər. Məlum olduğu kimi, rus dilçiliyində leksikoqrafik dəyəri ilə seçilən kifayət qədər izahlı lüğətlər (həm slavyan, rus, həm də türk dillərinə aid) çap olunmuşdur. Elə yuxarıda adını çəkdiyimiz Trubaçovun 30 cildlik "Slavyan dillərinin etimoloji lüğəti" fundamentallığı ilə seçilir. Bundan əlavə, Dalın, Yevgenyevanın, Yefremovanın, Kurnetsovun, Ojeqovun, Uşakovun lüğətlərinin, eləcə də türk dilləri-

nin materiallarının təhlilinə və təsvirinə həsr olunmuş Radlovun, Budaqoun və başqalarının lüğətlərini mükəmməl leksikoqrafik abidə kimi xatırlatmaq lazımdır. Bu məqamda bütün lüğətçilərin babası olan M.Kaşqarlının "Divani lüğət-it türk" əsərini də qürur hissi ilə ayrıca yada salmalıyıq.

1. Rus dilçilərinin yekdil fikrinə görə, türk leksikası – türkiizmlər rus (eləcə də slavyan) dilinin həm qədim, həm də müasir, işlək lüğət tərkibində xüsusi yer tutur. Müxtəlif tarixi dövrlərdə regional yaxınlıq və türk dillərinin aparıcı mövqeyinin təsiri nəticəsində müxtəlif türk dillərindən rus dilinə kifayət qədər söz, ifadə (hətta frazeoloji vahid) daxil olmuşdur. Bu vahidlərin əksəriyyəti türk dillərinin iltisafiliyindən, ahəng qanununun olmasından, kökşəkilçi sərhədindəki şəffaflıqdan xüsusi təhlil tələb etmədən türk mənşəli olduğunu aydınca nəzərə çarpdırır. Lakin elə sözlər də vardır ki, zaman keçdikcə yad dil mühitində işləndiyindən fono-morfoloji qabığını dəyişmiş, semantik cəhətdən transformasiyaya uğrayaraq ilkin görkəmini (arxetipini) itirmişdir. Belə sözlərin əsl sahibini müəyyənləşdirmək xüsusi etimoloji təhlil tələb edir. Etimoloji, izahlı lüğətlərin dəyəri məhz belə sözlərin (kökü, mənası itmiş) müəyyənləşdirilməsi, ilkin variantın bərpa olunması ilə ölçülür. Fasmerin lüğəti bu cəhətdən də xüsusi dəyər daşıyır.

2. Rus-türk dil əlaqələrini mütəxəssislər müxtəlif tarixi dövrlər üzrə təsnif edirlər. Ən qədim dövr eramızın I əsrindən Kiyev-rus dövlətinin yaranmasına qədər.

VI-VII əsrlərdə slavyanlarla türk-avarlar arasında sıx ticarət əlaqələri özünü göstərir, sonralar xəzərlər, Volqa bolqarları və digər türk tayfaları, eləcə də fin-uqorlarla siyasi-iqtisadi əlaqələr davam etdirilir.

Belə intensiv əlaqələr hər iki xalq arasında ünsiyyətin qurulması üçün praktik dil biliklərin yaranmasını tələb edirdi. Rus knyazlarının tez-tez Ordaya səfər etməsi ilk tərcüməçi – tolmaçıların (türk dilində tolmaçı – tıl, til//dil) yaranmasını şərtəndirirdi [2, s. 16].

Kiyev-rus dövləti dövründə (XI-XII əsr) ruslar daha çox oğuz və qıpçak (poloves) tayfaları ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Bu dövrün mənzərəsi (həm filologji, həm də siyasi, hərbi, iqtisadi) "İqor polku dastanı haqqında söz" abidəsində özünün bədii-sənədli əksini tapmışdır. Bu abidənin dilində kifayət qədər poloves sözü müşahidə olunur.

3. XII-XV əsrlər Rusiyanın tarixinə faciəli bir dövr kimi daxil olmuşdur, Monqol-tatar istilasası bu dövrü əhatə edir ki, bu zamanda rus dilinə çox sayda, müxtəlif tematik məzmununda sözlər daxil olmuşdur. Kazan, Astarxan, Krım xanlıqlarının Rusiyaya ilhaq olunmasından sonra hər iki xalq (rus-türk) arasında

söz alış-verişi daha da intensivləşmişdir. Rus leksikoqrafları dil əlaqələrindən bəhs edərkən rus dilinin lüğət tərkibində qədim yunan, latın, uqro-fin, monqol, iran, Qərbi Avropa (alman, ingilis, fransız, italyan, holland...) sözlərinin olduğunu qeyd edərək türk dillərindən alınmaları kəmiyyətə və semantik məzmun tutumuna görə xüsusi olaraq fərqləndirirlər.

4. 1917-ci il inqilabından sonra rus dilinə türk sözlərinin keçməsi zəifləyir, əks proses başlayır. Rus dövlətinin tərkibinə daxil olan türk xalqları nəinki rus dili sözlərini böyük həvəslə almağa başlayır, hətta rus dili vasitəsilə digər Avropa dillərinin sözlərini də rus dilinin vasitəçiliyi ilə alır və ikinci əldən almış sözlər də kortəbii rus sözləri hesab olunur. Lakin indi mənzərə yenidən dəyişib, müstəqil Azərbaycan xarici ölkələrlə bütün əlaqələrini birbaşa qurur və ehtiyacı olan sözləri də ilk mənbədən alır.

Bu qısa girişdən sonra biz xüsusi təhlil, təsnif aparmadan Fasmerin lüğətindəki türk dili sözlərini əlifba sırası ilə təqdim edir və hesab edirik ki, bununla azacıq da olsa, türk dillərinin əzəmətini, zənginliyini, türk etnosunun tarixi avtoritetini nümayiş etdirmiş olacağıq.

Əsas hissə

Aanqıç – "Kamçatka qış ördəyi", türkcə, çağatayca – anğut

Aba – qalın ağ parça, bu parçadan üst geyimi (pləş). Mənşəcə ərəb sözüdür, türk dilindən alınıb.

Abaza – ağılsız, gic

Abız, abıs – molla, tatar mollası

Ayo, ayov, ayu – ayı. Rus dilinin bir çox dialektlərində (Nijniy Novqorod, Astarخان...) işlənir.

Azov – səhra, həm də dəniz adı. Bir çox slavyan dillərində eyni fonetik tərkibdə işlənir.

Azyam, ozyam – uzunqollu kişi üst geyimi. Bir çox dialektlərdə işlənir.

Air, ir – bataqlıq bitkisi, türkcə ağır sözündəndir.

Ayva – türkcənin ayva (heyva) sözündəndir, bir çox slavyan dillərində işlək sözdür.

Ayda, qayda – türkcə hayda – tələsdirmək, məcbur etmək çağırışı

Aydar – kazakların saxladığı saç, qazaxca aida – başda qırılmamış saxlanan saç dəstəsi

Ayran – süddən hazırlanmış turşməzə içki, ayran

Akjilan, akzilan – ilanların hökmdarı, quruluşca ağ və ilan sözlərinin birləşməsi

Aksakal – qoca, hörmətli adam, eyni mənada türk dillərində "ağsaqqal"

Aktaz – ağ ərəb atı, türkcə *ak* – ağ, *taz*//*tazu* ərəb (atı)

Akın – aşıq (folklor mahnıları oxuyan və yazan)

Alaman dili, zaman dili – gizli jarqon, qazax, qıpçak, Azərbaycan dili sözü olması ehtimal edilir. Türk dillərində "alaman" sözü atlılar dəstəsi (soyğunçu) mənasında işlənir, Azərbaycan dili şivələrində "alamançı" sözü heç kimə aman verməyən mənasında indi də işlənir.

Albasta – "albastu" sözündəndir, mənası "qəddar ruh". Müqəyisə et: hal, hal anası mifik obraz.

Alpaut – bilikli adam. Bir çox türk dillərində indi də işlənir. Müqayisə et: çağatayca "albağut" – bac verən, xərac verən

Altay – dağ silsiləsi, türkcə *al* – hündür, yüksək və dağ

Altın – qədim xırda pul, 3 qəpk, türd dilərində *altun* – qızıl

Aluy – xidmət, aluit – kömək etmək. Çağataycadan alınmadır.

Aly – açıq qırmızı. "Al" qırmızı sözündəndir.

Alık, alak, alyak – türk dillərində itin, maralın belinə bağlanan parça. Müqayisə et: Azərbaycan dilində ulağın alığı, alıq

Alçık – iribuynuzlu heyvanların ayaq sümüyü, alçı sözündən. Aşığın bir üzü. Alçu – Aşığın alçı durur.

Aman – Türkiyə və Asiya sərhədində bağışlanma, əfvətmə, Azərbaycan dilində köməyə çağırma mənasında

Amanat – əsir, girov. Türk dillərindən alınmış "amanat" sözünün əsl ərəb mənşəlidir.

Ambar – anbar

Araka, araki – süd arağı, araq

Arap – ərəb, zənci mənasında

Araba – dörd təkərli uzun araba. Moskvadakı "Arbat" rayonunun adı da bu sözdəndir.

Arbuz – qarpız. Fars dilində "xarbuz" şəklində işlənən sözün mənası, hərfi tərcüməsi eşşək xiyarı deməkdir.

Arkalık – arxalıq, arxa sözündən

Arkan – qalın ip, kəndir. Müqayisə et: Azərbaycan dilində örkən

Armyak – üst geyimi. Tatarcada örmək – dəvə yunundan paltar, sözün əsasında "örmək" feili durur.

Arsin – uzunluq ölçüsü. Türk dillərində "arşun" eyni mənada

Arık – suvarma kanalı. Türk dillərində *aruk*, *aruğ*, *arx*

Astarxan – Xəzər dənizinin sahilində şəhər. Əksər türk dillərində azacıq fonetik fərqlə işlənir: *As* – *tarxan* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib:

asların, alanların başcısı

Ata, Atay – ata mənasında, həm də böyüklərə müraciət forması kimi. Ataman sözü də bu kökdən törəmədir: Odaman – düşərgənin, ya da çobanların başcısı (baş çoban)

Aşat – yemək, *aşay* – ye; türkcənin aşamaq – yemək sözündəndir. Qazaxca aşama – yemək. Yəqin ki, sözün kökündə "aş" ismi durur.

Ayu daq – Kırmda dağ adı, Ayı dağı

Tabani – qalın kökə. Türk dillərində daban//taban

Tabanit – qayıq geriye döndərmək, "daban", arxa

Tabin – müsəlman xidmətçisi, çağatayca tabin

Tabor – tabır – sürü. Qədim rus dilində tatar-türk düşərgəsi. Çağatayca tapkur "укрепление"

Tabun – çağatayca sürü – dəstə

Tavolqa – bitki adı, türk dillərində (başqır, tatar) tubulğu

Tavro – damğa, heyvana vurulmuş damğa, qədim türk dilində tovro

Tavrul – türk dillərində Toğrul – çağataycada şahin

Taqanroq – təkbuynuz. Zənnimizcə, taq//tək, roq buynuz

Taqaş – mavi, göy. Müqayisə et: qazaxca tağan – mavi

Taz – ləyən. Bir çox türk dilində taz – ləyən

Tay – bağlama, yükün bir tayı, bir çox türk dilində inək, pambıq bağlaması

Tayqa – altaycada sərt qayalıq

Tal – söyüd, çağataycadan və bir neçə türk dilindən alınıb, türk dillərində zoğ, cavan ağac mənasında işlənib.

Talan – xoşbəxtlik, uğur, gəlir, tapıntı; türk dillərindən bəzilərinə və çağataycada "gəlir", "xoşbəxtlik" mənasında eyni fonetik variantda işlənib.

Talovat – oğurlamaq. Tatar dilində "talamaq" soymaq, oğurlamaq mənasında

Tamak – balıq mədəsi. Türk dillərində ağız, damaq mənasında işlənir.

Tamqa – kleymo. Türk dillərində damqa//tamqa formasında işlənməkdədir. Türk dilində "möhür" mənasında işlənir.

Tamojnya – qədim rus dilində "tamqa" möhür mənasında işlənən və türk dillərindən alınmış sözdən düzəldilmiş düzəltmə sözdür.

Tamır – dost, sirdaş. Müqayisə et: qazaxca tamur – dost, tatarca tamur – qohum. Güman etmək olar ki, sözün arxisemantikasında "damar" məzmunu da var.

Tanık – bilici. Türk dillərində (tatar, qıpçak, qazax) tanık – şahid, bilici. Sözün kökündə "tanımak" feilinin semantikasi durur.

Tarbaqan – marmot (torpaq altında yaşayan kiçik gəmirici). Türk dillərində *tabarqan*/*tarbağan*

Tarkıç – baş yaylığı, dəsmal, tatarcada işlənən *tartmaq*/*dartmaq* sözünün fonetik dəyişməsindən əmələ gəlmişdir.

Tarmalama – möhkəm ipək, yaxud yarımipək parça, türkcə *tarmalama* sözünün fonetik variantı kimi alınma sözdür.

Tarxan – vergidən azad əyan, cağataycada *tarkan* – yüksək mənəsb sahibi

Taşkent – şəhər adı, türkcədə “daş şəhər”, *kənt* – şəhər, *kənd* mənasında işlənmişdir.

Taşlık – çay adı, daş sözünün törəməsi

Teleqa – biratlı araba. Güman olunur ki, bu söz türk dillərinin bəzilərində işlədilən “*talika*”, “*tağaramaq*”, “*təkər*”, “*tağalak*” sözlərinin fonetik dəyişməsi əsasında yaranıb və türk mənşəlidir.

Tenka – Qərbi Asiyada gümüş pul. Cağataycadan *tənkə* (pul) sözündəndir.

Terek – çay adı. Balkar dilindəki *tərk* – sürətli sözündən törəmiş hesab olunur.

Terlik – qısa qollu, gödək çəfkən. Türk dillərində qısa qollu *kurtka* mənasında işlədilən geyim (qazaxcada *tərlük*)

Tiken – kolluq, cəngəllik, cağataycada və qazaxcada *tikən* – tikanlı cəngəllik, Azərbaycan dilində də “*tikan*, *tikanlı*” sözləri işlənməkdədir.

Tovar – mal (mülk). Rus dilindən başqa bir çox slavyan dilində işlənən bu söz uyğurcadakı *var*-dövlət, *iribuynuzlu heyvan* (*tovar*) sözündəndir.

Tovariş – yoldaş. Cağataycadan *tovar* + *eş*, *iş* (yoldaş) sözlərinin birləşməsi kimi alınmış, sonralar sadə sözə çevrilmişdir.

Tokmak – koltuqşa (rusca). Cağataycadan ağac toxmaq sözündən alınmışdır.

Tolmaç – tolmaçit (tərcümə etmək). *Tilməç* sözü qədim türk dilindən alınma hesab olunur. *Tolmaç* həm də qədim türk tayfasının adıdır. Müqayisə et: *dilmanc* – tərcüməçi

Toman – on min, türk dillərində işlənən *tuman* sözüdür. Müqayisə et: *tümən* – pul mənasında

Topat, *topot* – *taptamaq* sözündəndir. Deməli, hətta rus dilinə türk dillərindən feillər də keçmişdir.

Topçak – türk tayfa adı. Cağataycada *topçak* – gözəl at deməkdir.

Torak – bişirilmiş süd. Cağataycadan (*torak* – pendir) alınmadır.

Torba – atların boynuna keçirilən torba (*arpa* – yem)

Toxtay – buynuzu yenicə çıxan qoyun. Sözü müqayisə et: qırğızca *toktu*

– bir illik qoyun, cağatayca tokli – iki aylıq quzu, həmçinin Azərbaycan dilində toxlu – beş aylıq quzu

Tukmaçi – суп с лапшой – əriştə. Türkcə tutmac sözündən olması fikri aparıcıdır.

Tuturqan – рис – düyü. Qıpçak dilindən alınmadır: tuturğan

Tuşkan – dovşan. Cağataycadan alınmışdır: tauşkan, tauşxan

Tiken – vəhşi keçi. Türk dillərinin əksəriyyətində (o cümlədən azərbaycanca, krım tatar, cağatay) işlənən təkə//tekə – erkək keçi sözünün slavyan dili variantıdır.

Tyubeteyka – baş geyimi, papaq. Tatarcadan alınıb: түбətәй

Tyulka – dişli tülkü. Müxtəlif türk dillərindən (krım-tatar, qıpçak, qazax, özbək və s.) alınıb: tulkü, tulki, tilki

Tyutyun – ən aşağı keyfiyyətli tütün. Türk dillərindəki (türk, cağatay, qıpçak və s.) tütün sözünün fonetik cəhətdən dəyişilmiş forması

Tyufak – döşək. Türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda (tüşək, töşək, taşok, düşək) işlənən bu söz rus dili dialektlərində də işlənir.

Urak – qamış kəsmək üçün işlədilən alət, türk dillərindəki oraq sözüdür.

Urman – rus dilindəki “лес” sözünün sinonimidir. Bir neçə türk dilindən (cağatay, qazax, türk...) alınıb: urman, orman – meşə

Uçan – çay gəmilərinin bir növü, qədim türk dilindən alınıb, cağatayca-da uçan – qayıq növü, eləcə də türkmən dilində uçan

Xabarçiy – türk dillərindəki xəbərçi – xəbər verən sözündəndir.

Xalıx – xalq. Çuvaş dilində kaluk sözünün rus dili variantıdır.

Xan – türk dillərində də eyni formada işlənən bu söz uyğur, cağatay, türk dillərindən rus dilinə keçib.

Xarar – keçi dərisindən hazırlanmış kisə. Müqayisə et: xaral

Xartsız – türk dilindəki xırsız – oğru, avara sözündəndir.

Xopuj dənizi – Xəzər dənizinin qədim rus dilində işlənən adıdır. Qədim türk dilində “kapu” formasında işlənən (həmçinin çuvaş dilində “xapxa”) ala qapı (ворота) sözündəndir. Qeyd edək ki, Dəmirqapı Dərbənd birləşməsi və Dərbənd dənizi də bu ehtimalı təsdiq edir.

Xurma – meyvə adı və ağacı, bir çox türk dili (türk, Azərbaycan, krım-tatar) vasitəsilə rus dilinə eyni fonetik variantda keçib, sözün əsl mənbəyi fars dilidir.

Çadayev – soyadı, rus dvoryan фамилиясы, türklərdə tayfa adı olan Cağatay sözündəndir (Çingiz xanın ikinci oğlunun adı).

Çaban – çoban, qoyun otaran adam. Eyni mənada rus dilinə türk və

krım-tatar dilləri vasitəsilə keçib.

Çavdar – bitki. Türk dillərində çovdar

Çaqa – qul, təhkimli. Qədim rus dilində işlənib. Çağataycada çağa – körpə sözündəndir, həmçinin qırğızca şağa – qız

Çaqarnik – kolluq, çəməlik. Türk dillərində də işlənən çayur – çəmənlik mənasında işlənən sözdür. Müqayisə et: azərbaycanca çayır

Çaltık – düyü, düyü əkilən sahə, azərbaycanca çəltik

Çarkı – adi Sibir ayaqqabısı. Sibirdə yaşayan türklərin dilində çarıkı – qısaboğaz çəkmə, türk dillərində çarıq – göndən tikilmiş ayaqqabı

Şeremet – xüsusi ad (antroponim). XV-XVI əsrdə məşhur zadəgan fəmiləsi Şeremetevlər. Türk mənşəli sözdür: "şeremet" – cəld, iti yerləşən, kəskin, kobud mənalarda işlənib.

Şorba, jorba – türk dillərindən alınmış sözdür. Uyğurca şorba (суп, бульон)

Ştanı – türk dillərindəki işton, içton (alt paltar) sözündəndir.

Yaqma – oğurluq. Yalnız qədim rus dilində rast gəlinir. Araşdırmaçıların fikrincə, türk sözüdür. Müqayisə et: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında evin yağmalanması...

Yayla – dağlıq ərazidə örüş, otlaq. Türkcədə yay + la

Yanıçar – türkcədən yanıçar – yeni ordu

Yarlık – xan fərmanı. Türk dillərində (çağatay, türk, uyğur ...) yarlık formasında işlənir.

Yataqan – böyük əyri türk xəncəri: yatağan

Mulla – molla. Türk, tatar, krım-tatar dillərindən alınmış: mulla murundık – dəvənin burnuna keçirilən ip. Qazax dilində murunduk, muru – burun sözündən. Müqayisə et: Azərbaycan dilində buruntak

Musulmanin – müsəlman. Ərəb mənşəli bu söz türk dilləri vasitəsilə (tatar, qazax, türk) rus dilinə keçib.

Naqara – nağara, baraban. Türk və Azərbaycan dili vasitəsilə rus dilinə keçib. Qədim rus dilində naqarnik formasında da işlənib.

Nauruz – müsəlmanlarda bayramlarda geyinilən baş geyimi (XVI əsr). Ehtimal ki, türk xalqlarının mart ayında qeyd etdiyi bahar bayramı ilə bağlıdır. Çağatayca, qazaxca, tatarca: naurus

Nişan – möhür. Bu söz eyni formada qədim rus dilində də işlənmişdir. Türkcə nişan – işarə, disk, Müqayisə et: mişen

Noqaytsı – türk xalqlarından birinin adı. Bu xalq Rusiyanın şərqində yaşayır, krım-tatarca noğai, qazaxca noğai, sözün əsasında monqolca noqai

sözü durur ki, mənası "it" deməkdir.

Otara – qoyun sürüsü. Ehtimal olunur ki, türk dillərində, başqırt dilində işlənən utar (qoyun saxlanan yer) mənasında və qazaxcada otar – otlaq örüş, sürü mənası ifadə edən sözlərin rus dilindəki variantıdır.

Ocaq – çağatay, azərbaycanca ocağ//ocaq sözləri ilə eyni kökdəndir, yurd, məskən, yaşayış yeri mənasında rus dilində indi də işləkdir.

Papaxa – Azərbaycan dilindəki "papax" sözünün alınmasıdır [4, s. 200].

Parça – tatar dilindəki parça, naxış sözündən olması ehtimal olunur. Bu söz eyni mənada bir çox türk dillərində (eləcə də Azərbaycan dilində) işlənir.

Paşalık, paşa – yüksək hərbi rütbə. Türk dilindən alınmadır.

Paxta – pambıq. Bir çox rus dili dialektlərində işlənir. Çağataycadan və Şərqi türk dillərindən alınmışdır.

Peçeneqi – Rusiyanın cənubunda yerləşmiş (915-1034) türk tayfasının adı. Bu etnonim türk dillərində müxtəlif fonetik variantda (bacınak, paçınak, badcanak) işlənir.

Peşkeş – hədiyyə, rüşvət, türk dilindən alınmışdır.

Pilav – plov, düyüdən bişirilmiş yemək. Türk dilindən alınıb.

Postolı – dəridən ayaqqabı, səndəli. Türk dilindəki postal – ayaqqabı, çəkmə sözüdür. Türk, krım-tatar dilində post – dəri deməkdir.

Sadak – ox qabı, kolçan, qazax, çağatay dillərindən alınmadır, balkar dilində sadak – mil, ox

Saba – kımıs saxlanan qab. Tatar və qazax dilində saba eyni mənada işlənir.

Saban – tatar, türk və Azərbaycan dilindəki sapand

Sazan – balıq növü. Qazax dilində eyni mənada sazan

Salma – tatarlarda yemək növü

Saman – çağatay, krım-tatar, türk, Azərbaycan dillərindəki "saman" sözü (qurumuş, doğranmış ot)

Saratov – şəhər. Türk dillərində sarı + tau (dağ), Sarı dağ

Seunc – şad xəbər. Qədim rus dilində seunc formasında işlənmişdir. Türk, krım-tatar, çağataycada səvinc [4, s. 615]

Stakan – qədim rus dilində dostokan. Bu sözün türk mənşəli olması mübahisəsizdir. Çağataycada bir sıra türk dillərində tos-takan – taxta qab, tus-tağan – stakan [4, s. 743].

Sunduk – türk mənşəlidir. Çuvaş dilində sundək, çağataycada sanduk. Müqayisə eyt: azərbaycancada sandıq

Surnaçey – türk dillərindəki zurnaçı, zurnaçalın

Sobaka – it. Bu sözü türk dillərindəki köpək sözünün dəyişilmiş forması sayanlar var, lakin mübahisəlidir [4, s. 703].

Nəticə. Yaxın Şərq və rus ədəbi-mədəni əlaqələri, bu əlaqələri müxtəlif dövrlərdə şərtləndirən ictimai-siyasi şərait, xüsusilə rus-türk münasibətləri müasir elmin – filologiya və tarixşünaslığın aktual problemlərindəndir. Bu məsələ rus türkölogiyasında və rusistikada yetərinə tədqiq olunsada (lüğətlər, məqalələr, monoqrafiyalar), türk dövlətlərində, təəssüf ki, sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Halbuki rus-türk dil əlaqələri hər bir türk dilinin materialları əsasında (həm ədəbi dil, həm də dialektlər) xüsusi öyrənilməlidir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar tariximiz, dil tariximiz, ümumən, mədəniyyət tariximiz üçün ümumi türkoloji baxımdan faydalı ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. Баку, 1992.
2. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Л., 1972.
3. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Том 1, 2, 3, 4. М., 1964-1973.
4. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-ата, 1976.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İMPLİSİT İNKARLIĞIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məsmə Zöhrab-Macid

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

zmesma@mail.ru

Abstract

Implicit Negation in The English And Azerbaijani Languages

Phraseological units, particularly verbal ones, often express negation in a more pronounced way. In various languages, some idiomatic expressions inherently convey negative meaning. Negation is an important issue in linguistics and requires functional-semantic analysis. Functional-semantic methods reveal the structural and communicative features of negation. Azerbaijani linguists such as A. Aslanov, S. Abdullayev, and E. Yusifov, as well as Russian scholars like A. A. Shakhmatov, V. V. Vinogradov, and A. M. Peshkovsky, have studied negation at lexical, grammatical, and lexical-syntactic levels. However, these researchers mostly overlooked the study of negation in phraseological units. Phraseological negation is linguistically complex and can be

divided into explicit and implicit types. Explicit negation is directly expressed using lexical or syntactic tools, including negative words. Implicit negation conveys a negative attitude indirectly, often depending on the communicative context. Both explicit and implicit negation enrich the expressive and functional potential of phraseological units. Azerbaijani and English idioms show similar patterns in expressing implicit negation. Comparative analysis highlights the role of cultural and linguistic context in shaping idiomatic negation. Phraseological negation, therefore, plays a significant role in semantics, stylistics, and communication in both languages.

Keywords: *phraseological units, implicit negation, lexical, syntax, semantics.*

Giriş. Dil insanın düşüncəsini və mədəniyyətini əks etdirən ən əsas vasitələrdən biridir. İnsan yalnız məlumat ötürmür, həm də emosiyalarını, münasibətlərini, ironiya və yumoru ifadə edir. Bu baxımdan frazeologizmlər – yəni sabit söz birləşmələri – nitqi zənginləşdirən və mənanı dolayısı ilə çatdıran mühüm vasitələrdən hesab olunur. Frazeologizmlərin mənası sözlərin birbaşa mənasından kənara çıxaraq, danışanın və ya yazıçının niyyətini, mədəni kontekstini və emosional tonunu çatdırır.

Frazeologizmlərin mənasının dolayısı ilə ifadə olunması halları implisit inkarlıq adlanır. İmplicit inkarlıq dedikdə, bir fikrin birbaşa inkar edilmədən dolayı yollarla ifadə olunması nəzərdə tutulur. Bu üsul nitqi daha estetik, təsirli və yadda qalan edir. İmplicit inkarlıq frazeologizmlərdə ironiya, müqayisə, paralel konstruksiya kimi üsullarla həyata keçirilir.

Azərbaycan dilində frazeologizmlərdə implisit inkarlıq qədim dövrlərdən bəri mövcuddur. Məsələn, *"Ayağı yer tutmur"* ifadəsi bir şəxsin narahat, əsəbi və ya qayğılı olduğunu göstərir. Burada birbaşa "narahatdır" demək əvəzinə, dolayısı ilə mənanı çatdırmaq imkanı yaranır. Oxşar bir üsul *"Ağıl əlindən gedib"* ifadəsində müşahidə olunur; burada ağılsızlıq birbaşa deyil, dolayı yolla ifadə olunur. Bu frazeologizmlər həm klassik ədəbiyyatda, həm də gündəlik danışqda istifadə olunur və nitqə ironiya və yumor qatır.

Frazeologizmlərdə implisit inkarlığın növləri müxtəlifdir. Birinci növ — müqayisə yolu ilə dolayısı ilə inkar – müəyyən xüsusiyyətin əksini göstərməklə mənanı ifadə edir. Azərbaycan dilində *"Ayağı yer tutmur"*, İngilis dilində isə *"Not all there"* frazeologizmləri buna misaldır. İkinci növ – ironiya yolu ilə dolayısı ilə inkar – sözün əksini nəzərdə tutaraq ifadə edilməsidir. Məsələn, Azərbaycan dilində *"Ağıl əlindən gedib"*, İngilis dilində isə *"Yeah, right"* ifadələri ironiya ilə mənanı çatdırır. Üçüncü növ — paralel konstruksiya ilə inkar – əks mənalı ifadələrin birlikdə istifadəsi ilə mənanın dolayısı ilə verilməsidir. Məsələn, Azərbaycan dilində *"Göz var, nizam var"*, İngilis dilində isə *"Easy come,*

easy go" ifadələri buna misaldır.

Frazeologizmlərdə, xüsusən də feli frazeoloji birləşmələrdə, inkarlığın ifadəsi daha aydın və nəzərə çarpan olur. Müxtəlif dillərdə bir sıra frazeoloji birləşmələr öz semantik quruluşu ilə inkarlığı əks etdirir. İnkarlıq dilçilik tədqiqatlarında mühüm mövzulardan biridir və leksikologiyada funksional-semantik yanaşma ilə tədqiq olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Funksional-semantik metod inkarlığın təhlilində onun struktur və kommunikativ xüsusiyyətlərini açıq şəkildə göstərir.

Əsas hissə. Azərbaycan dilçiləri A.Aslanov, S.Abdullayev, E.Yusifov və başqaları inkarlığın leksik, qrammatik, leksik-qrammatik və leksik-sintaktik vasitələrlə ifadəsini araşdırmışlar. Rus dilçilərindən A.A.Şaxmatov, V.V.Vinoqradov, A.M.Peşkovski də bu mövzuda öz fikirlərini bildirərək inkarlığın dilin müxtəlif səviyyələrində ifadə olunduğunu vurğulamışlar. Lakin, bu tədqiqatçılar əsasən leksik və qrammatik aspektlərə diqqət yetirmiş, frazeoloji birləşmələrdə inkarlığın xüsusiyyətlərini geniş şəkildə araşdırmamışlar.

Frazeoloji inkarlıq mürəkkəb lingvistik xüsusiyyətlərə malikdir və onu iki əsas qrupa – eksplisit və implisit – ayırmaq olar. Eksplisit frazeoloji birləşmələr leksik və sintaktik vasitələrlə, yəni inkar sözləri ilə ifadə olunur və bu sözlərin mənası inkarlıq elementini daşdığı üçün cümlədə birbaşa neqativ ton yaranır. Digər tərəfdən, implisit frazeoloji birləşmələrdə inkarlıq dolayısı ilə, yəni söylənilən fikrə müəyyən mənfi münasibətin ifadəsi vasitəsilə çatdırılır. Belə birləşmələrin semantikasında inkar elementi, xüsusən müəyyən kommunikativ şəraitdə, daha qabarıq görünür.

A.Aslanov qeyd edir ki, "inkarlıq funksional-semantik təhlildə söz və frazeoloji birləşmələrdə mənfi münasibətin ifadəsi kimi özünü göstərir" [2, s. 54]. S.Abdullayev isə bildirir ki, "frazeoloji birləşmələrdə inkarlığın tədqiqi yalnız leksik və qrammatik yanaşma ilə kifayətlənməməlidir, onların funksional-semantik aspekti də araşdırılmalıdır" [1, s. 44]. E.Yusifov isə vurğulayır ki, "frazeoloji birləşmələrdə inkarlığın implisit variantları, yəni dolayısı ilə mənfi münasibətin ifadəsi, nitqin emosional və kommunikativ tonunu gücləndirir" [3, s. 104].

Rus dilçilərindən A.A.Şaxmatov da inkarlığı leksik və qrammatik səviyyədə təhlil etmiş, frazeoloji birləşmələrdə onun ifadə yollarına toxunmuşdur: "İnkarlıq sözlərin mənasında və cümlə quruluşunda birbaşa və dolayısı şəkildə ifadə oluna bilər" V.V.Vinoqradov isə yazır ki, "Eksplisit və implisit inkarlıq frazeoloji birləşmələrin əsas semantik xüsusiyyətlərindəndir" [5, s. 95]. Frazeoloji inkarlıq yalnız leksik və sintaktik vasitələrlə məhdudlaşmır, həm də

kommunikativ situasiyalarda mənanın dolayısı ilə ifadəsinə imkan verir.

Beləliklə, frazeoloji inkarlıq həm eksplisit, həm də implisit formalarında nitqin estetik, kommunikativ və funksional zənginliyini artırır, eyni zamanda semantik incəlikləri ifadə etməyə imkan verir.

İmplisit ifadə vasitələrinin funksional-semantik, kommunikativ-praqmatik və üslubi istiqamətlərinin tədqiqi mühüm nəzəri və əməli əhəmiyyət kəsb edir.

Canlı danışiq dilində işlənən, müxtəlif üslubi və emosional məna çalarlıqlarının ifadəsinə xidmət edən implisit səciyyəli inkarlıq indikatorları başqa dillərin müvafiq funksional-semantik sahələrində də vardır [1]. Bu cür frazeoloji birləşmələr rədd, imtina və qeyri-mümkünlük bildirir. Məsələn, *Sənin nə işinə qalıb!?, oğlanın ağzı nədir?* və s.

Azərbaycan dilində frazeologizmlərdə implisit inkarlıq həm nitqin estetik funksiyasını yerinə yetirir, həm də kommunikativ məqsəd daşıyır. Bu frazeologizmlər danışığın tonunu yumşaldır, ironik, bəzən sarkastik rəng qatır. Məsələn, bir şəxsin ağılsız davranışını birbaşa tənqid etmək əvəzinə, *"Ağıl əlindən gedib"* deyilməsi həm ironik, həm də emosional təsir yaradır. Oxucu və ya dinləyici mənanı kontekstdən çıxarır, bu da nitqin analitik və aktiv təhlil funksiyasını gücləndirir.

Müasir dövrdə, xüsusən sosial media və gündəlik danışiqda Azərbaycan frazeologizmlərində imlisit inkarlıq geniş istifadə olunur. Danışanlar və yazıcılar bu üsulu ironiya, yumor və emosional ton yaratmaq üçün tətbiq edirlər. Məsələn, bir sosial şəbəkə statusunda *"Ayağı yer tutmur"* ifadəsi bir şəxsin rahat və əsəbi olduğunu təsvir etmək üçün istifadə oluna bilər. Bu frazeologizm kontekstdən asılı olaraq həm güləli, həm də ciddi təsir göstərə bilər.

İngilis dilində frazeologizmlərdə imlisit inkarlıq oxşar funksiyaları yerinə yetirir. İngilis dilində frazeologizmlər həm gündəlik danışiqda, həm də ədəbi mətnlərdə istifadə olunur. Onlar da mənanı dolayısı ilə çatdırır, nitqi estetik edir və emosional ton yaradır. Məsələn, *"Not all there"* ifadəsi bir şəxsin ağılsız olduğunu göstərir, birbaşa "o ağılsızdır" demək əvəzinə. *"Bite the bullet"* frazeologizmi çətinliyi qəbul etmək mənasını verir; burada mənanın dolayısı ilə ifadə olunması ilə danışiq daha təsirli olur. *"Easy come, easy go"* ifadəsi keçici vəziyyətləri təsvir edir, *"Yeah, right"* isə ironiyanı çatdırır.

Məlumdur ki, hər bir inkar cümlənin müvafiq ilkin variant olan təsdiq variantı mövcuddur. Məsələn, *göz yummaq - göz yummamaq, əl açmaq-əl açmamaq* və s. Məsələn, gətirdiyimiz bu kimi inkarlığın leksik göstəriciləri olan priyativlər özünəməxsus yer tutur. Bu tipli frazeoloji birləşmələr müxtəlif dillərin

frazeoloji sistemində də mövcuddur. Onlar dildə inkarlığın digər ifadə vasitələrindən öz spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Belə frazeoloji birləşmələr privativ frazeoloji birləşmələr adlanır [4]. İngilis dilində olan *to pull a face // make a wry face* = üz-gözünü turşutmaq; *to make a mouth* = ağız büzmək (inciklik əlaməti kimi); *to burn one's fingers* = ağız yanmaq (müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq) və s.

Bu frazeoloji birləşmələrin semantik strukturuna <<rədd, etiraz, qətiyyətsizlik, məhrum olmaq, imtina etmək, uğursuzluq, müqavimət, narazılıq, çatışmazlıq, qıtlıq və s. kimi mənalar daxildir. Göstərilən frazeoloji birləşmələrin eksplisit müqabillərinin və onların başqa dildəki semantik ekvivalentlərinin müqayisəsi onların privativlik bildirdiyinə bir daha bariz nümunədir. Məsələn, *white frost* (qırovlu şaxta).

Təsadüfi deyildir ki, formal məntiqin də fundamental kateqoriyaları sırasına daxil olan təsdiq və inkar mövcudluq, olar-olmazlıq, aidlik-istisna, sığarlıq-sığmazlıq, eynilik-fərqlilik və s. kimi anlayışlar prizmasından izah olunur. Dildə işlənən semantik mənaların sistem reallaşdırıcıları kimi çıxış edən frazeoloji birləşmələri privativ frazeologiya adlandırmaq mümkündür. Dil sistemində mövcud olan, konkret zaman və məkan hədlərində verbal əlamətin yoxluğunu, meydana olmamasını, nisbi fasiləliyini və ya naqisliyini, başqa sözlə müəyyən iş, hal və hərəkətin baş tutmamasını, icra oluna bilməməsini ifadə edən dil vahidləri <<privativ feli frazeologiya>> adlanır.

Privativ (private) latın sözü olub nəyisə özündə ehtiva etməmək, nədənsə məhrum olmaq, ümumiyyətlə <<yoxluq>> mənasını verir. Privativlik kateqoriyasına həm geniş, həm də dar mənada yanaşmaq olar. Həmin məfhum geniş fəlsəfi-məntiqi anlamda <<yoxluq, mövcud olmamaq, müəyyən maddi-əşyavi varlıqdan, substansiyadan məhrum olmaq kimi anlaşılır [5]. Başqa sözlə, privativlər müəyyən bir əşyanın, hərəkətin, substansiyanın özünü deyil, onların real yoxluğunu, ətraf aləmdəki mövcud obyektlərə münasibətdə substansional naqisliyi, predmet, əşya, əlamət və hərəkətin nisbi yoxluğunu və ya ola bilməzliyini ifadə edir.

Privativ frazeoloji birləşmələrin semantik və struktur rəngarəngliyini, tip müxtəlifliyini Azərbaycan dilində də müşahidə etmək olar. Məsələn, *başına daş salmaq, əl çəkmək, ayağının altından yer qaçmaq, damarlarında qanı donmaq, üzü dönmək* və s. Göstərilən frazeoloji birləşmələr privativ semantikanın yoxluq və çatışmazlıq, imtina və rədd etmək düşüncəsini hazır şəkildə mətnə daxil edir və heç bir qrammatik inkarlıq konstituetinin iştirakı olmadan inkari informasiya ifadə edir [3].

Privativ frazeoloji birləşmələrin mənfi yüklü mənalı arasında ifadə fərqlərini, onların yaratdığı rəngarəng inkar məna çalarlıqlarını yuxarıda göstərilən nümunələrdən bir daha aydın görmək olar. Semantik strukturun minimal məna elementini təşkil edən implisit inkarlıq istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin müxtəlif qatlarında məhsuldarlıq baxımından əsaslı surətdə bir-birindən fərqlənir.

Privativlik anladan implisit inkarlıq vasitələrinin ifadə variantlığı, geniş mətn daxilində onların digər inkarlıq komponentləri ilə əlaqə və təsir vəziyyətləri ümumi təsdiq və inkarın müxtəlif məna incəliklərinin, məntiqi və emosional-ekspressiv çalarlıqlarının fərqləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır, ünsiyyət prosesində həmin yarusda funksional-semantik və üslubi variativlik imkanlarının zənginliyini aşkara çıxarır [6, s. 124].

İngilis və Azərbaycan dillərinin müxtəlif sistemli olmalarına baxmayaraq onların lüğət tərkibində işlənən implisit frazeoloji inkarlıq hər iki dildə geniş istifadə olunur. Bu cəhətdən onlar oxşarlıq təşkil edirlər. Onların əksəriyyəti qarğış mənalı frazeoloji inkarlıqdır [3]. Məsələn, *By cripes! = Lənət gəlsən!; By the Lord Harry! = Lənət olsun!* (<<The Lord Harry>> ifadəsi şeytana zarafatına ləqəbdır və deyimi gücləndirmək məqsədilə işlədilir. Hirsələndə, acıqlananda deyilən ifadədir);

Deyilənlərdən aydın olur ki, implisit frazeoloji inkarlığın ifadə vasitələri, onların məna çalarları təkcə ingilis dilində deyil, Azərbaycan dilində də çox geniş və məzmunca rəngarəngdir. Məsələn, *fürsəti fəvtə vermək, göz yummaq, yaxasını kənara çəkmək, əhdinə xilaf çıxmaq, bir qulağından alıb, o biri qulağına vermək, ağzından kirə istəmək, başına daş salmaq*, və s. tipli frazeoloji vahidlər implisit səciyyəlidir ancaq situasiya daxilində mənfi məna çalarlıqlarına malikdir. Privativ frazeoloji birləşmələr həm bilavasitə dilin semantik sistemi daxilində, həm də mətndə, nitq səviyyəsində inkarlaşdırma, yoxluq anlada bilir. Bu halda privativ yük sema inkarlığı kimi yaranır, inkarlıq mənası frazeoloji birləşmənin semantik strukturunun zəruri məna konstituentinə çevrilir.

İmplicit inkarlıq nəticəsində yeni yaranan frazeoloji birləşmələr tərkibindəki sözlərdə əks məna, yoxluq, məhrumiyyət, qarğış və s. ifadə etməkdə bir sıra məna çalarlarına malikdirlər. Onları ifadə etdikləri məna çalarlarına görə qruplaşdırıb, dil faktlarına əsaslanaraq sübuta yetirmək gərəkdir.

Müasir dilçilikdə inkarlıq bildirən frazeoloji birləşmələrə daxili və xarici strukturların müvazilik prizmasından yanaşmaq, inkarlığın konstituentlərinin reallaşma formalarını tədqiq etmək əhəmiyyətli və zəruri problemlərdən biridir.

Azərbaycan və İngilis dillərində frazeologizmlərdə implisit inkarlıq ox-

şar funksiyaları yerinə yetirir. Hər iki dildə bu frazeologizmlər nitqi daha estetik, təsirli və yadda qalan edir. Həmçinin, oxucu və ya dinləyici mənanı kontekstdən çıxarmağa çalışır, bu da nitqin analitik funksiyasını gücləndirir.

Fərqlilik mədəni kontekstdən qaynaqlanır. Azərbaycan frazeologizmlərində implisit inkarlıq daha çox gündəlik danışqda və ədəbi mətnə ironiya və yumor yaratmaq üçün istifadə olunur. İngilis dilində isə həm gündəlik, həm də akademik və ədəbi kontekstdə geniş yayılıb. Onun üstünlükləri aşağıdakılardır:

1. Estetik zənginlik: Müqayisə, ironiya və paralel konstruksiya vasitəsilə nitq daha rəngarəng və təsirli olur.

2. Kommunikativ effektivlik: Mənanı birbaşa ifadə etmədən dolayısi ilə çatdırır.

3. Emosional ton: Danışanın və ya yazıçının emosiyalarını ifadə edir.

4. Mədəni bağlılıq: Frazeologizmlər mədəni konteksti əks etdirir və implisit inkarlıq bu əlaqəni gücləndirir.

Müasir tədqiqatlar göstərir ki, frazeologizmlərdə implisit inkarlıq nitqin və mətinin bədii və stilistik funksiyalarını gücləndirir. Azərbaycan dilində frazeologizmlərdə implisit inkarlıq ənənəvi olaraq xalq ədəbiyyatı və atalar sözlərində də mövcuddur. Məsələn, *"Hər ağacın öz kölgəsi var"* ifadəsi insanın vəziyyətini dolayısi ilə təsvir edir, birbaşa demək əvəzinə. İngilis dilində isə *"Every cloud has a silver lining"* frazeologizmi eyni funksiyanı yerinə yetirir. Burada həm Azərbaycan, həm də İngilis frazeologizmlərində dolayısi ilə mənanı ifadə etmə üsulları oxşarlıq göstərir.

Frazeologizmlərdə implisit inkarlıq həm nitqi estetik edir, həm də kommunikativ məqsəd daşıyır. Onlar danışığın ritmini, emosional tonunu və mənanın ötürülməsini zənginləşdirir. Həm Azərbaycan, həm də İngilis dillərində bu üsul geniş yayılıb və mədəni kontekstdə mənanın dolayısi ilə çatdırılması üçün vacib vasitə hesab olunur.

Nəticə. Frazeologizmlərdə implisit inkarlıq dili daha elastik, ifadəli və bədii edir. Bu üsul vasitəsilə danışan və ya yazıçı mənanı birbaşa demədən dolayısi ilə çatdırır, nitqə ironiya, yumor və emosional ton əlavə edir. Azərbaycan və İngilis dillərində frazeologizmlərdə implisit inkarlıq oxşar funksiyaları yerinə yetirir: hər iki dildə bu frazeologizmlər nitqi estetik, təsirli və yadda qalan edir.

Fərqlilik isə mədəni kontekstdən qaynaqlanır. Azərbaycan dilində implisit inkarlıq daha çox gündəlik danışqda və ədəbi mətnə istifadə olunur, danışığın emosional tonunu artırır və oxucuya dolayısi ilə mənanı çıxarmağa imkan yaradır. İngilis dilində isə frazeologizmlərdə implisit inkarlıq həm gündə-

lik, həm də ədəbi və akademik kontekstdə geniş istifadə olunur, ironiya və paralel konstruksiya vasitəsilə mənanı təsirli şəkildə çatdırır. İmplicit inkarlıq həm nitqin estetik zənginliyini artırır, həm də kommunikativ və analitik funksiyasını gücləndirir. Bu üsul frazeologizmləri yalnız ifadə vasitəsi deyil, həm də mədəniyyət və düşüncə tərzini əks etdirən əhəmiyyətli bir dil aləti kimi göstərir.

Nəticə olaraq, frazeologizmlərdə implicit inkarlıq dili daha təsirli, ifadəli və rəngarəng edir. Azərbaycan və İngilis dillərində bu frazeologizmlərin istifadəsi dilin semantik, stilistik və mədəni zənginliyini nümayiş etdirir. Həmçinin, implicit inkarlığın öyrənilməsi nitqi dərinləşdirir və oxucu və ya dinləyicinin analitik bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu səbəbdən frazeologizmlərdə implicit inkarlıq həm dilçilik tədqiqatlarında, həm də praktiki nitqdə mühüm rol oynayır.

İngilis və Azərbaycan dillərində implicit inkarın tədqiqi, bu dillərdə mənfi mənanın ifadə üsullarının daha dərinlən öyrənilməsi baxımından aktualdır. İmplicit inkarın müqayisəli təhlili tərcümə prosesində məna dəqiqliyinin qorunmasına kömək edir. Bununla yanaşı, müasir dilçilikdə diskurs və koqnitiv yanaşmaların inkişafı ilə əlaqədar olaraq xüsusi aktuallıq kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, 310 s.
2. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları, Bakı, 1985.
3. Yusifov E.Q. İnkərlıq kateqoriyasının funksional-semantik sahə kimi araşdırılmasının ümumi nəzəri problemləri / Ali məktəblərarası IX elmi praktiki konfransın məruzə və bildirişlərinin tezisləri (dekabr 2010), Azərbaycan memarlıq və İnşaat Universiteti, 2010, s. 36-39
4. Hacıyeva Ə.H. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr, Bakı: Nurlan, 2007.
5. Амиров Т.А. Имплицитное отрицание в современном английском языке, Автореф. дисс., фил. наук, М.: 1981.
6. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation, Munchen, 1979.

M. ARIFİN YARADICILIĞINDA DİL VƏ ÜSLUB MƏSƏLƏSİ

Nazəndə Hacıyeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gəncə Dövlət Universiteti

nazendehaciyeva1960@mail.ru

Abstract

The Issue of Language and Style in M. Arif's Creativity

The Azerbaijani artistic language instills and promotes literary and linguistic norms in itself. Not only linguists, but also writers, poets, and prominent literary critics have been engaged in the issue of language and style and have put forward a number of valuable, theoretically significant ideas. In this regard, speaking about the literary and critical work of academician M. Arif, his theoretical generalizations of scientific value on language and style, follows from the legitimate development of Azerbaijani literary criticism. He did not content himself with calling on writers, poets, and playwrights to maintain and observe literary and artistic norms. M. Arif considered the principle of simplicity, above all, to be the main condition in the issue of language and style, and attributed this not only to poetry, but also to prose and dramaturgy. In this way, while considering these genres separately in form, he did not distinguish between any of them in terms of language and style. He is of the opinion that whether it is a poet or a playwright, the artistic images they create or the natural phenomena they describe cannot give artistic pleasure if they are not understandable in language and style. However, M. Arif does not at all impose an identical condition between the language of the playwright and the language of the poet. He defended the idea of a language characteristic that corresponds to the layers of the genre from the playwright, poet and prose writer. Of course, in this he expected simplicity in language and clarity in style from the artists. M. Arif does not put a sign of equality between artistic language and literary language.

Keywords: *language, literature, style, creativity, literary critic, literary language, thought, society.*

Dil dedikdə, insan fikrini ifadə edən ünsiyyət vasitəsi yada düşür. «Dil əməli, həqiqi şüur olmaq etibarı ilə bizim fikirimizi cəmiyyətin başqa üzvlərinə anlamağa xidmət edən ictimai bir hadisə və vasitədir». Dil insan məişətində elə bir vasitədir ki, onu heç bir şeylə, hətta müasir atom əsrində ən dəqiq elektron maşınları ilə belə əvəz etmək olmaz. Robort mexanikanın siqnalı ilə yeri yər, hər-hansı bir əmri yerinə yetirər, lakin heç vaxt insan kimi danışa, insan intonasıyasına uyğun səs çıxara, müstəqil fikir söyləyə bilməz. İnsan təbiyyət hadisələrini, elmi texniki yenilikləri izahda, tərbiyə almaq da və tərbiyə verməkdə ancaq

dilə minnətdardır. Yer üzündə yazı və kitab olmadığı zaman insanlar öz arzu və istəklərini dil vasitəsilə bir-birinə çatdırmışlar. Təfəkkürlə bilavasitə möhkəm bağlanan dil olmasaydı cəmiyyətin istehsal prosesi sükuta dalar, inkişafdan qaldı. Dil cəmiyyətin mənəvi yüksəlişinə səbəb olan ən qüdrətli vasitədir və onun özünəməxsus üslubları var. Ondardan biri də dilin bədii fikrə ifadə edən üslubudur. Həm də bu dil, yəni bədii dil yazıçılara məxsusdur. Onlar bir xalqın dilində əsrlər boy udavam edib gələn müsbət ənənələri müasir dövrün tələbləri ilə ayaqlaşa biləcək bir tərzdə inkişaf etdirir, bu dilə yeni-yeni sözlər və ifadələr gətirirlər. Hər-hansı bir dilin zənginliyi, gözəlliyi və səmimiliyi fikri ifadədə həmin dildəki söz rəngarəngliyinin çoxluğu ilə izah olunur. Onorede Balzak özünün "Lui Lamber" adlı fəlsəfi əsərində yazır: "Sözlərin həyatına dair neçə gözəl əsər yazmaq olar! Lakin bunun üçün əvvəlcə bütöv bir kitab yazmaq oazımdır". Bu onu göstərir ki, söz mənə çalarlığına görə olduqca zəngindir və onunla sərbəst rəftar etmək o qədər də yaxşı nəticə verməz, onu mükəmməl, hərtərəfli öyrənmədən işlətmək olmaz. Həm də dil və üslub məsələsi dedikdə sözlərin və ifadələrin yerində və düzgün işlənilməsinə diqqət yetirməməlidir. Axı bədii əsər yalnız dil cəhətdən deyil, üslubca da dürüst və məntiqi olmalıdır. Üslub fikrin hədəfə sərrast dəyməsində əsas şətrdir. Üslublar nə qədər müxtəlif olursa-olsun, onları dildən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Əgər sənətkar ehtinasızlıq edib dilə səthi yanaşsa, onu duymadan, incəliyinə varmadan, etimologiyasını aydınlaşdırmadan işlətsə nitqində quruluq yaranır, istənilən mənə təsiri alınmaz. Müəllif harada qrammatikanı üslubiyyətə, harada isə üslubiyyətin qrammatikaya güzəştə getdiyini hiss etmək bacarığına malik olmalıdır. O, belə güzəştdə lüzumsuz sözlərin işlədilməsinə qətiyyətlə yol verməməlidir. Lüzumsuz sözlərin çoxluğu bir tərəfdən kağız israfçılığına, digər tərəfdən fikrin mücərrədliyinə, həm də oxucunun tez yorulmasına səbəb olur. Məhz bu cəhətdən də dil və üslub məsələsi bədii ədəbiyyatın (o cümlədən dilin digər üslublarını da-bədii, rəsmi, elmi və ictimai publisistik üslublarını da buraya əlavə etmək lazımdır) ideyasının aydınlaşmasında mühüm yer tutur. Söz ustaları istər öz nitqində və istərsə də yaratdıqları surətlərin danışığında müəyyən bir fikri oxucularına çatdırmaq istərkən dilin qrammatik və leksik imkanlarından bəhrələnilirlər. Yazıçıları dil və üslubla fərqləndirən əsas cəhət onların ümumxalq dilində olan sözlərdən və söz birləşmələrindən, atalar sözü və zərb-məsəllərdən, morfoloji və sintaktik vasitələrdən müxtəlif səpgidə istifadə etmək bacarığıdır. Bax, bu cəhət onların sənətkarlıqlarındakı özünəməxsusluğu aşikarə çıxarır və belə fərdi üslub xüsusiyyətləri yazıçıların dildə olan ifadə vasitələrindən necə, nə tərzdə istifadə etmələrini

bürüzə verir. Lakin bu heç də, o demək deyildir ki, yazıçı xalq xəzinəsindən ucdanturma götürüb, öz əsərində işlətsin. Yox, belə deyildir. O, mövzusu ilə əlaqədar, hadisə və obrazın xarakterini açmaq və surətin tipik cəhətlərini qabarıq göstərmək üçün öz dünyagörüşünə münasib uyğun söz və ifadələr xüsusi əhəmiyyət verməlidir. Akademik M.Arif yazır: "Bir şair və nasir nə qədər böyük bir istedad sahibi olursa-olsun, dili bilməsə, dil üzərində işləməsə, yaradıcılıq əzab və işgəncələri çəkməsə, böyük bir sənətkar ola bilməz" (1, s. 226). Ona belə bir mülahizə ilə razılaşaq ki, həşiqi sənətkar sözləri seçməkdən başqa cümlədə düzlüyünə və onların əvəz olunma üsuluna da əhəmiyyət verməlidir. Bu leksik və morfoloji vasitələrin cümlədə məqsədəuyğun surətdə sıralandırılması fikrin məntiqini və üslubun yetkinliyini göstərir. Bu da onu bildirir ki, məhz əsil sənətkar az sözlə çox məna yaratmaq bacarığına malik olmalıdır. Klassik söz ustaları öz əsərləri üzərində həmişə beləcə dönə-dönə israrla, səbrlə işləmiş, dilin ümumi qanunlarına zidd getməmişlər. Bu da onu göstərir ki, üslubiyyət yazıda, o cümlədən şifahi nitqdə də lüzumsuz söz işlədilməsinə imkan vermir. O, istəyir ki, fikir yığcam, məna aydın və təsirli olsun. Bu digər xalqların ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan ədiblərinin əsərlərində də özünü çox aydın nəzərə çarpdırır. Bu isə Azərbaycan ədəbi-bədii dilinə riayət etməklə bağlıdır. Çünki Azərbaycan bədii yaradıcılıq dili özündə ədəbi-dil normalarını aşadır və təbliğ edir. Bax, elə buna görə də dil və üslub məsələsi ilə yalnız dilçi alimlər deyil, yazıçılar, şairlər, görkəmli ədəbiyyatşünaslar da məşğul olmuş və bir sıra qiymətli, nəzəri əhəmiyyətli fikirlər irəli sürmüşlər. Bu cəhətdən akademik M.Arifin ədəbi-tənqidi yaradıcılığından, onun dil və üsluba dair elmi dəyərə malik nəzəri ümumiləşdirmələrindən danışmaq, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qanunauyğun inkişafdan irəli gəlir. O, yazıçı, şair və dramaturqları yalnız ədəbi-bədii normaları saxlamağa, gözləməyə çağırmaqla kifayətlənməməmişdir. M.Arif dil və üslub məsələsində hər şeydən əvvəl sadəlik prinsipini başlıca şərt saymış və bunu yalnız poeziyada deyil, nəsr və dramaturgiyaya da aid etmişdir. O, bununla bu janrları formaca ayrı hesablamaqla yanaşı, dil və üslubca onların heç birinə fərq qoymamışdır. O, belə qənaətdədir ki, istər şair olsun və istərsə dramaturq, onların yaratdıqları bədii obraz və ya təsvir etdikləri təbiət ləvhələri dil və üslubca anlaşıqlı olmazsa bədii zövq verə bilməz. Lakin M.Arif bununla heç də dramaturqun dili ilə şairin dili arasında eyniyət şərti qoymur. O, dramaturqdan, şairdən və nasirdən janrın öz təbəqələrinə cavab verən dil xüsusiyyəti fikrini müdafiə edirdi. Əlbəttə, bununla o, sənətkarlardan dildə sadəlik, üslubda aydınlıq gözləyirdi. M.Arif bədii dil ilə ədəbi dil arasında da bərabərlik işarəsi qoymur. Bunu daha yaxşı aydınlaşdır-

maq üçün o yazır: "...Bədii dil üslubiyyətlə dildən və hətta ədəbi dildən onunla fərqlənir ki, bədii əsərlərdə dil yalnız öz məntiqi ifadəsi vasitəsilə deyil, eyni zamanda öz şəkli, zahiri təsiri, ahəngdarlığı və musiqisi ilə də yazıçının fikri ifadəsinə yardım edir. Bu da onu göstərir ki, M.Arif müasir Azərbaycan dilinin xarakter xəhətlərini mükəmməl bilir və buna görə də bədii dil və ədəbi dilin fərqlində danışır, sadəliyi ilə onların hər ikisinin məziyyəti sayır.

M.Arif dil və üslubdan danışarkən dilçi və ədəbiyyatşünasların dönə-dönə təkrarladıkları, belə bir ideyanı təsdiqləyir ki, "bədii ədəbiyyatda dil məsələsi üslub məsələsi ilə bağlıdır" (1, s. 224). Elə buna əsasən də o, dil və üslubu ayırdıqda yox, əlaqəli şəkildə təhlil etmiş və göstərmişdir ki, dil və üslubdan danışmaq müasir ədəbiyyatın tələbidir, bu məsələ həmişə təzədir. Bu, belə bir fikri də ehya edir ki, hər dövrün, hər əsrin özünün dili və üslubu var və onu öz mühiti ilə əlaqəli götürmək daha düzgündür.

M.Arif heç bir zaman dili üslubdan və üslubu dildən və bu ikisinin bəzəyi hesab edilən sadəliyi onlardan ayrı götürməmişdir. Axı təfəkkürün inkişafında bunların ikisi, dil və üslub bir-birini tamamlayır, sadəlik isə onların daha asan başa düşülməsinə kömək edir. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, "dil bədii ədəbiyyatın bir sıra xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır: yazıçının üslubu, əsərin mövzusu, bədii quruluşu, sürətləri təsviri və nəhayət əsərin ideyası-bütün bunlar bədii dilin təyində böyük rol oynayır" (2, s. 225). Lakin bu fikir sənətkarların dəsti-xəttləri biri-birinə oxşayır. Qətiyyəən yaradıcı şəxsiyyətlərin dəsti-xəttləri bir-birinə oxşamır. Hətta bu dəsti-xəttlərin biri-birini tamamlamasını da söyləyə bilmərik. Əgər söyləsək bu böyük məsuliyyətsizlik və nəzəri savadsızlıq ola bilər. Ümumiyyətlə, yaxşı yazıçının yaxşı da üslubu olur. Bəs, yaxşı üslub nə deməkdir? Elə burada akademik M.Arifi özünü dinləyək. O, yaxşı üslub, o üslubu hesab edir ki, orada uzunçuluq yoxdur, fikirlər qısa və mənalıdır, təsvirlər tamdır, zəngindir, bədii mənzərələr surətlərdən ibarətdir; jarqona, əyalətçiliyə yol verilməmişdir. Yaxşı üslub, o üsluba deyilir ki, ümum Azərbaycan ədəbi dili dairəsində hərəkət etmiş olsun, onu oxuyarkən xoş əhvaliruhiyyə oyatsın, beyini yormasın, hadisə və şəxsiyyət haqqında aydın və dolğun təsəvvür yaratsın.

Azərbaycan dilinin sadə və gözəl olmasında necə bir mübarizə yolu keçdiyini tədqiq və təhlil edən M.Arif "Molla Nəsrəddin" jurnalının əvəzsiz fəaliyyətini ön plana çəkmişdir. O, hələ 1947-ci ildə yazdığı "Dil və üslub" adlı məqaləsində Azərbaycan ədəbi-bədii yaradıcılıq dili haqqında danışmış və XX əsrin əvvəllərində dil sahəsində gedən mübahisələrin elmi izahını müqayisələrlə göstərmişdir. M.Arif dil və üslubun sadəliyini çox haqlı olaraq şifahi xalq ədə-

biyyatına bağlayır və klassiklərimizin yaradıcılığını bunun ən gözəl nümunələri hesab edib yazır: "Sadə dil uğrunda mübarizənin ədəbiyyatımızda tarixi köhnədir. Xalq ədəbiyyatına meyl edən klassik şairlərimizin: Vəqifin, Vədadinin, Zakirin də bu sahədə xidməti böyükdür. M.F.Axundovun komediyalarında bu məsələ öz bünövlərini bir qədər də möhkəmləndirirdi" (5, s. 225). Ədəbi-bədii dilin sadəliyə doğru irəliləməsi, göründüyü kimi, özünü hələ M.F.Axundovun dramlarında da lazımi tələb səviyyəsinə yüksəldə bilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. H.de Balzak. Lonis Lambert. Paris, ed. M. Levy. Pad. 4.
2. M.Arif. Ədəbi-tənqidi məqamlar. Azərnəşr, Bakı, 1958, səh. 226.
3. M.Arif. Ədəbi-tənqidi məqamlar. Azərnəşr, Bakı, 1958, səh. 224
4. M.Arif. Ədəbi-tənqidi məqamlar. Azərnəşr, Bakı, 1958, səh. 225
5. M.Arif. Ədəbi-tənqidi məqalələr. Azərnəşr, Bakı, 1953, səh. 225.

KƏMİYYƏT ZƏRFİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTEQRASIYANIN ROLU

Saidə Mustafayeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

mustafayeva-saida@mail.ru

Abstract

The Role of Integration in the Teaching of Adverbs of Quantity

In the article, as a topical issue, the role of intra-disciplinary integration in the teaching of the semantic type of adverbs, namely adverbs of quantity, is touched upon.

During the teaching of adverbs of quantity, along with indefinite quantity numerals, the grammatical features of nouns, adjectives, and adverbial participles, as well as many categories of nouns, are involved in the integration. Solving the problem in this way creates conditions for the comparative study of both adverbs and other parts of speech. It is precisely this aspect that determines the intra-disciplinary connection not only of morphological units, but also of syntactic features. The use of adverbs of quantity in the role of an adverbial modifier of quantity, also, "in a way," activates the richer syntactic functions of these morphological units and creates conditions for the emergence of new grammatical meanings within the text-sentence.

Thus, in studying the teaching of adverbs of quantity based on intra-disciplinary relations, it is found that the integrative teaching of grammar-related topics and relations, it is found that the integrative teaching of grammar-related topics and individual grammatical units allows reaching a serious scientific-methodological conclusion.

Keywords: *Azerbaijani language, teaching process, adverbs of quantity, integration, concept of quantity, teaching.*

Giriş. Kurikulum əsaslı təhsilin məzmununa, həmçinin təşkilinə dair bir çox tələblər verilir. Təlimin müasir tələblər səviyyəsində qurulması şəraitə uyğunlaşdırılması informasiya cəmiyyətində fəallıq göstərmək, ünsiyyət bacarığı yaratmaq və digər bu kimi tələblərin Azərbaycan dili təlimində geniş şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Dilçilik elminə aid mövzuların ümumtəhsil məktəblərində mənimsədilməsi üçün isə Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri kimi tədrisdə təlim üçün yararlı olan üsullardan istifadə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu səbəb də, dil faktlarını mənimsədilməsi prosesində integrasiyanın imkanlarından düzgün istifadənin təmin edilməsini aktuallaşdırır.

Təlimin tələbinə müvafiq qanunauyğunluq əsasında qurulan ana dilinin tədrisi çərçivəsində qrammatika bir bölmə olaraq xüsusi yer tutur. Morfologiya və sintaksisi əhatə edən bu bölmədə birinci morfoloji qayda və qanunlar, yəni nitq hissələri mənimsədilir. Bu da öyrənənlərin həm dil faktlarına aid bilik və bacarıqlarının zənginləşməsinə, həm də onların təfəkkürünün, yazılı və şifahi nitq bacarıqlarının inkişafına təkan verir. Məlumdur ki, bu dil faktlarının mənimsədilməsi əvvəlki biliklər zəminində icra edildikdə daha faydalı və keyfiyyətli olur. Tədrisin bu istiqamətdə, yəni yeni biliklərin əvvəlki biliklər əsasında təşkilində integrasiya, əsasən də, onun fəndaxili forması xüsusi rola malikdir. Fəndaxili integrasiya "anlayışların qarşılıqlı şəkildə əlaqəli olmasına (*xidmət edir* - *S.M.*). Bununla da fənnin şagirdlər üçün daha maraqlı olmasını təmin etmək asanlaşır" [2, s. 39].

Əsas hissə. Morfologiya təlimi çərçivəsində nitq hissələri – isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf, köməkçi nitq hissələrinin mənimsədilməsinin üsul və vasitələri öyrədilir. Bu proses isə ibtidai təlim mərhələsində praktik şəkildə tətbiq edilir "Əsas nitq hissələrinin: isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərfin öyrədilməsi də diqqət mərkəzində saxlanılır. Şagirdlər əsas nitq hissələrinin adlarını bilməli, onları fərqləndirməyi bacarmalıdırlar. Köməkçi nitq hissələrinin (qoşma, bağlayıcı, nida, ədat, modal sözlər) nitqdəki rolu da şagirdlərə nitq nümunələri vasitəsilə öyrədilməlidir" [3, s. 181]. Bu hal imkan verir ki, nitq hissələrinin mənimsədilməsi zamanı ümumi yanaşma şəklində fəndaxili əlaqə əsasında mövzuların tədrisi təşkil edilsin.

Nitq hissələrinin əlaqəli şəkildə mənimsədilməsi qrammatika təliminin əsas vəzifələrindən biridir. Təlimin də əsas prioriteti təhsildəki integrativlikdir. Yəni "İntegrativlik təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə və həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir" [6, s. 23].

Fəndaxili integrasiya dilçiliyin fərqli bölmələrini dildaxili əlaqəlilik əsa-

sında qurmağı və mövzuları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə mənimsətməyi planlaşdırır. Morfologiya bölməsi bu əsasda xüsusilə seçilir. Yəni nitq hissələri mənimsədilərkən eyni qrammatik kateqoriyanın bir deyil, bir neçə nitq hissəsini əhatə etdiyinə şahidi oluruq. Belə ki, cəm, hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyası ismə aid olduğu kimi, digər nitq hissələrinə, sifətə, saya, əvəzliyə, məsdərə, hətta feili sifət və *zərfə* də aid olur. Sintaktik mövqedən yanaşaraq bir sözün bir neçə nitq hissəsinə aid olduğu faktı da söylənməklə, eyni ifadənin həm ad, həm də zaman, əlamət, və yaxud hərəkət məfhumu ifadə etdiyi göstərilir.

Elmi və metodik əsərlərdə kəmiyyət (miqdar) zərflərinin dilimizdə miqdarına görə az olduğunu bildirən dilçi alim, professor M.Hüseynzadə sadə kəmiyyət zərflərinin sayca üç olduğunu, yəni çox, az, xeyli sözlərindən ibarət olduğunu vurğulayır [5, s. 215]. AMEA-nın nəşr etdirdiyi "Müasir Azərbaycan dili" əsərində göstərilir ki: "Kəmiyyət zərfi iş və ya hərəkətin qeyri-müəyyən miqdarını bildirir. Zərfin bu məna növü az miqdarda düzəltmə və zərfləşən söz qrupunu əhatə edir (azca, çoxca, olduqca, qədərincə, lazımınca, dedikcə)" [8, s. 408]. Bütünlüklə, nisbətən, dəfələrlə, tamamilə, təqribən, təkrarən, təxminən sözlərini düzəltmə zərflər kimi təqdim edən prof. M. Hüseynzadə çox-çox, az-az, az-çox, iki-iki, bir-bir kimi təkrarlarını, o qədər, neçə dəfə, bir dəfə kimi sözlərini, say təkrarı olan "birə-beş"-i, eləcə də, qat-qat, azdan-çoxdan, azmaz, təkrar-təkrar tiplilərini də mürəkkəb zərflərə aid edir. Təkrarlar şəklində yaranan feili bağlamaları da zərflərin sırasına aid edən alim vurğulayır ki, "Bəzi feili bağlama təkrarları da tədricən idarəetmə xüsusiyyətini itirərək zərf kimi işlənməyə başlayır: dönə-dönə, gedə-gedə və s." [7, s. 216-217]. O belə bir cümlə nümunəsi də təqdim edir "Havalar gedə-gedə yaxşılaşmağa başlayır". Düşünürük ki, verilmiş cümlədəki *gedə-gedə* ifadəsi "get-gedə" şəklində formalaşan mürəkkəb zərfdir və birinci tərəfdəki -ə şəkilçisi, bəlkə də götürüldüyü əsərdə təhrif olunmuş tələffüzün nəticəsidir. Çünki "gedə-gedə" feili bağlaması (yəni -a,-a; -ə,-ə şəkilçili) ümumiyyətlə fərqli mənanı bildirir: Qoca yolu gedə-gedə dönüb arxaya baxırdı [M.Hüseyn]. Mehman qarşısındakılara baxa-baxa nə edəcəyini düşünürdü [M.İbrahimov].

Nitqdə feili bağlamaların zərflə qarışdırılmasının səbəbi, onun həm feilə, həm də zərfə aid də xüsusiyyətləri daşmasından irəli gəlir. Həmin xüsusiyyət əsasən -a,-a, -ə, -ə şəkilçili feili bağlamalara xasdır: tikə-tikə~tikə-tikə, üzə-üzə~üz-üzə, yana-yana~yan-yana. Nümunələrdəki birinci ifadələr feili bağlama, ikincilər isə mürəkkəb zərflərdir [1, 136]. Bu tip nümunələrin mətn daxilində fərqləndirilməsində qrammatik əlamət xüsusi rol oynayır:

Əzizim, tikə-tikə,

Doğrandım tikə-tikə,

Anan saçını yolur,
Kəfənim tikə-tikə [Bayatı].

Verilmiş bayatıdakı tikə-tikə ifadələrindən biri mürəkkəb zərf, digəri isə -ə, -ə (-a,-a) şəkilçili feili bağlamadır.

Kəmiyyət zərflərinin araşdırılması elmi-metodik əsərlərdə onların qrammatik vahid kimi ayrıca formalaşmaması fikri ilə qarşılaşdırılır. Dilçi alim, prof. Y.Seyidovun məsələyə münasibətdə mövqeyi belədir: "Azərbaycan dilində kəmiyyət zərfləri yoxdur və ya yox dərəcəsindədir... Az, çox, xeyli sözləri saydır. Həddən artıq, az-çox,... Az-az, çox-çox, bir-bir ... sözləri leksik vahidlər deyil, nitq vahidləri olub, hərəsi iki və ya üç leksik vahiddən ibarət birləşmələrdir...

Nisbətən, təxminən, təqribən modal sözlərdir..." [9, s. 375-377]. Yəni professor *təkrarən* sözündən başqa, digər sözləri, nəyinki kəmiyyət zərfi, ümumiyyətlə zərf kimi qəbul etmədiyi kimi, həm də hal-hazırda kəmiyyət zərfləri olaraq qəbul edilən sözlərin zərfə çevrilmədiyini vurğulayır.

Anası bu sözləri Narınca *təkrarən* deməli oldu [S.Rəhman].

Mövzu elmi-metodik əsərlərdə belə bir formada, kəmiyyət zərfləri feilə (feilin müxtəlif formalarına) aid olur və hərəkətin həm kəmiyyətini, həm də miqdarını bildirir şəklində təqdim olunur:

Mən *az* görməmişəm bu sarayları,
Burda göyə çıxan ahü-vayları... [S.Vurğun]
Doğrudur, cavansan... Düşünsən bir *az*,
Xanın təklifinə zidd getmək olmaz [S.Vurğun];
Qüvvəti *çox* olar birləşən elin [S.Vurğun].

Alim *az*, *xeyli*, *çox*, sözlərini say olaraq qəbul edir və belə bir fikir irəli sürür ki, Həmin sözlər "İlk növbədə əşyanın kəmiyyətini bildirir. Feilin qarşısında isə zərf kimi çıxış edir. Müqayisə edin:

çox adam- çox danışmaq;
az adam - az danışmaq;
xeyli adam- xeyli danışmaq

Azacıq, qismən kəmiyyət zərfləridir: O, azacıq kənara çəkildi. Hovuz qismən dolmuşdur" [10, s. 193].

Tədrisdə kəmiyyət zərfləri zərfin başqa növləri kimi, digər nitq hissələri, eyni zamanda da qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə fəndaxili əlaqədə mənim-sədir. Bu zaman *az*, *çox*, *xeyli*, bir qədər, bir *az*, və d. bu tip sözlərin nə qədər? sualına cavab verərək, isimdən əvvəl işlənməsi və nitq hissəsi olaraq say və zifəsində çıxış etməsi istiqamətində öyrənənləriə say mövzusunun tədrisi zamanı verilmiş biliklər yada salınmaqla, nümunələr üzərində iş aparılır:

İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy, az sözlərinlə dünya bəzənsin.
Az sözün inci tək mənası solmaz,
Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz [N.Gəncəvi];

Qadın zənbilinə bir qədər meyvə yığdı və yoluna davam etdi. Küçədə xeyli adam toplaşmışdı [M.Cəlal].

Bu sözlərin feil, bəzi hallarda isə əlamət ifadə edən sözlərlə əlaqəyə girərək, onların yanında işləndikdə nitq hissəsi olaraq kəmiyyət (miqdar) zərfi kimi çıxış edirlər. Məsələn:

Amma bir həqiqəti dürüst bilirik; çox bilib xalqa az xidmət etməkdənsə, az bilib çox xidmət etmək min dəfə məsləhətdir [Mir Cəlal]

Baba sən bu gün çox yoruldu [Ə.Məmmədخانli]
Hüseyn başqa yoldaşlarına nisbətən xeyli şən görünürdü [A.Şaiq]
Beləcə bürküdə xeyli getdilər,
Yorub özlərini həlak etdilər [N.Gəncəvi];

Cümlələr üzərində müqayisənin təşkili ilə əlaqəni quraraq, həmin, çox, az, xeyli sözlərinin əşyaya aid olduğu zaman qeyri-müəyyən miqdar sayı, hərəkətə aid olduqda isə kəmiyyət zərfi olduğunu göstərmək olar.

Həm bu sözlər, həm də qədər sözü "bir" sayı ilə birlikdə işlənərək miqdar zərfi kimi çıxış edir:

Rüstəm bəyin nəzərində Kiyev olduqca dəyişmişdi, əsgər libaslı adamların sayı bir qədər də artmışdı [Y.V.Çəmənzəminli]; Az getdilər, çox getdilər, axırda gəlib Həsən xanın imarətinə çatdılar ["Koroğlu" dastanı].

Yalnız ilkin formasında, yəni kök şəkildə olan zərflər deyil, onların morfoloji cəhətdən dəyişilmiş formalarının da fəndaxili inteqrasiyanın tələbinə uyğun şəkildə müqayisəsi təşkil edilir. Həmin prosesdə isə adlara məxsus bir sıra qrammatik kateqoriyalardan yararlanmaq olar. Bu zaman kateqoriyalardan hal, cəm, mənsubiyyət və xəbərlik yada salınaraq, onların şəkilçiləri xatırladılır. Nəticədə, -dan (-dən) şəkilçisi qəbul edən az və çox sözlərinin isimləşərək yerlik və çıxışlıq halların məzmununu ifadə etməsini, ümumilikdə həmin kateqoriyaların şəkilçiləri vasitəsilə əşya məzmununu bildirdiyini müşahidə edirik.

Az və çox sözləri həmin şəkilçilərin vasitəsilə isimləşir. Lakin bu şəkilçilər «çox» sözünə artırılaraq həm də yeni leksik vahid formalaşdırır və əşya məzmunundan uzaqlaşmaqla zaman məzmunlu kəmiyyət anlayışını yaradır.

Nəzərə alsaq ki, kəmiyyət zərfləri, əsasən qeyri-müəyyən miqdar saylarından formalaşır, deməli, mövzunun tədrisi prosesində say, eyni zamanda da, ad məzmununu ifadə edən digər nitq hissələri, yəni isim və sifətlə inteqrasiyanı

yaradaraq, onların qrammatik xüsusiyyətləri ilə əlaqəli şəkildə mənimsətmək mümkündür.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları dilimizdə çox, az və xeyli sözləri ilə məhdudlaşır. Yəni qeyri-müəyyən kəmiyyət məfhumluğu həmin sözlərin məzmununda öz əksini tapır. Az, çox ifadələri bir sıra vəzifələri ilkin formalarında daşıdıqları kimi, formaca dəyişilərək yəni məzmunlar da yaradırlar.

Az – azlıq (isim), azalmaq(feil), bir az, az-çox (say, zərf), azdan-çoxdan (zərf);

Çox – çoxlu (say), çoxluq (isim), çoxdan (zərf), çoxdankı (sifət), çoxalmaq (feil) və d.

Nümunələrdən göründüyü kimi, bu ifadələr ayrı-ayrı qrammatik xüsusiyyətlər kəsb edərək, yeni nitq hissələri əmələ gətirir:

İlkin variantda işlənən sözlərdə qeyri-müəyyən kəmiyyət tam, formaca dəyişmiş sözlərdə isə *nisbətən* qorunur. Xeyli ifadəsindən digər nitq hissələri yaranmadığına görə, az və çox ifadələrinə nisbətən onun vəzifələri məhduddur.

Həmin ifadələr sifətlə işlənərək, onun təyinlik dərəcəsini dəyişə, yəni azaldıb, artırdığı kimi, zərflərə yanaşdıqda da əlamətin həm miqdarını, həm də və dərəcəsini göstərə bilir:

Bir həftəlik istirahət mənə çox yaxşı kömək etdi;

Gənc ifaçılar müsabiqə üçün seçilmiş müğamları xeyli yaxşı oxudular.

Çox və xeyli zərflərini olduqca sözü ilə də əvəz etmək olar. Bu zaman demək olar ki, məzmun dəyişməz qalır.

Bir həftəlik istirahət mənə olduqca yaxşı kömək etdi;

Gənc ifaçılar müsabiqə üçün seçilmiş müğamları olduqca yaxşı oxudular.

Nümunələrdəki çox və xeyli fadələri zərflərin qeyri-müəyyənliyini artırmaqla bərabər, az və çox sözlərindən əvvəl gələrək qeyri-müəyyən kəmiyyəti azaldır, ya da çoxaldır.

Az, çox, xeyli ifadələrinin qarşısında gələrək qeyri-müəyyənliyi artıran sözlərdən biri də *bir* ifadəsidir.

İşdə sənə nə deyiblər, deyiblər,

Evə gəldin, danış bir az, gül bir az [N.Həsənzadə].

Tədris zamanı qeyri-müəyyən kəmiyyət məsələsindən bəhs edilərkən öyrənənlərin qeyri-müəyyən hallar istiqamətindəki bilikləri yada salınaraq ismin hal kateqoriyası ilə inteqrasiya qurulur. Müəllim həmin inteqrasiyanı qarşılıqlı şəkildə də qura bilər, yəni sadə yer zərflərinin, irəli, geri, yuxarı, aşağı və digər bu tipli zərflərin şəkilsiz olaraq mənaca yönəlmiş ifadə etməsini mənimsədə bilər.

Kəmiyyət zərfləri mövzusu tədris edilərkən sifət bəhsi ilə də fəndaxili

integrasiyanın yaradılması hər iki mövzu üzrə bacarıqların formalaşdırılmasında faydalı olar. Bu prosesi isə ədatlara əsasən təşkil etmək olar. Çünki lap, ən, daha ədatları sifətlərin qarşısında gələrək çoxaltma dərəcəsini formalaşdırdığı kimi, zərfdə də qeyri-müəyyən kəmiyyəti artırır və azaldır:

Tədbirdə sən ən az danışdın; -Yarandı azadlığın ən böyük şah əsəri [B.Qasımzadə]; Alqışlara baxmayaraq o, tribunada lap az dayandı; -Lap yaxşı eləyirsən. Axı, o nədir sizin qabağınızda danışa [M.İbrahimov];

Feil bəhsi ilə də integrasiyanın təşkili öyrənənlər üçün maraqlı olar. Bu integrasiyaya az və çox sözlərinin felin formalaşmasındakı rolunun səbəb olduğunu da öyrənmiş olurlar. Məsələn: azal(ır), azal(t), çoxal(ır), çoxal(t)

Tez ol, yoldaş, çoxalt toku,

Tez ol, getdi günün çoxu [S.Vurğun]

Kəmiyyət zərflərinin mənimsədilməsi prosesində onların sintaktik rolunun da xatırladılması diqqətdə saxlanılmalıdır. Bu isə öyrənənlərin ibtidai təlim zamanı mövzu ilə əlaqədar öyrəndikləri bilikləri yada salmaq başlamaq olar. Xatırladılır ki, az, çox, xeyli ifadələri əlamət və hərəkətin miqdarını, həm də çəki (dəyər), məkan, zaman miqdarını göstərir. Bu prosesdə morfologiyanın sintaksislə integrasiyası yaranır. Həmin fəndaxili əlaqə nitq hissəsi ilə cümlə üzvü arasında təşəkkül tapır. Bu zaman integrasiya qarşılıqlı şəkildə özünü göstərir, yəni morfologiyanın sintaksislə əlaqəsi deyil, həm də əks əlaqə formalaşır. "Zərfin tədrisi zamanı əks istiqamətdə fəndaxili əlaqə yaradılır. Nəhayət, cümlə üzvü kimi zərfləyin öyrədilməsi prosesində adverbiallaşma daha geniş şəkildə açıqlanır" [7, s. 120]. Ümumiyyətlə dilçiliyin şöbələrinin tədrisində bölmələr, mövzular arası əlaqənin tətbiqi həm bilikləri düzgün mənimsəməni, həm də verilmiş biliklər üzrə bacarıqların inkişafını təmin etmiş olur. Metodist alim M.Həsənovun həmin məsələyə münasibəti belədir: "Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı bölmələrinin əlaqəsini təlim prosesində əsas tutmaq müəllimə imkan verir ki, hər bir bölmənin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, keçilmiş materialların möhkəmləndirilməsi və sistemə salınması işini daha səmərəli təşkil etsin. Məsələn, nitq hissələri keçilərkən onların sintaktik rolu haqqında məlumatı, yaxud sintaksis öyrədilərkən nitq hissələri haqqında bilikləri müntəzəm olaraq möhkəmləndirmək imkanı əldə edir" [4, s. 234].

Kəmiyyət zərfləri cümlə üzvü kimi zərfləyin növü olan kəmiyyət zərfləyinin əsas ifadə vasitələrindən biridir. Cümlə daxilində gələn çox zərflə hərəkət və əlamətin miqdarını bildirir, həm də zaman miqdarını göstərir:

Çox bil, az danış [Atalar sözü];

Ağayi Sofi, hələ çox gözləyəcəyik? [M.İbrahimov].

Məkan və zaman miqdarı bildirən xeyli zərfinin mənaları onun məxsus olduğu feilin mənası ilə sıx bağlı olur:

Qaranlıqda xeyli getdim [Mir Cəlal]; Şəhər xeyli dəyişmişdi [M.S.Ordubadi].

Nəticə. Müasir təlimin əsas prinsipi kimi çıxış edən integrativlik dil hadisələrini qarşılıqlı əlaqədə öyrətməyi bir tələb kimi qarşıya qoyur. Kurikulum öyrənənlərə imkan verir ki, o təkcə bir fənnin əhatəsində qalmasın, müasir dünyanı əhatəli şəkildə dərk etsin. Bu səbəbdən də integrativ təlim əvəzlənməz əhəmiyyətə malikdir.

Görünür ki, kəmiyyət zərfləri tədris edilərkən qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə yanaşı, digər bir sıra nitq hissələri, isim, sifət, feilin təsriflənməyən forması olan feili bağlama, həm də ismin müəyyən kateqoriyalarının qrammatik əlamətləri də integrasiyaya daxil edilir. Situasiyanın bu şəkildə qurulması zərflərlə yanaşı digər nitq hissələrinin də müqayisəli şəkildə mənimsədilməsi imkanını formalaşdırır. Bu tərz yanaşma morfoloji vahidlərlə bərabər sintaktik əlamətlərin də fəndaxili əlaqəsini əsaslandırır.

Kəmiyyət zərflərinin, eyi zamanda, miqdar zərfliyi vəzifəsində tətbiqi, bu morfoloji vasitələrin sintaktik vəzifələrini də aktivləşdirir. Bu da mətn-cümlə tərkibində yeni qrammatik mənalara müəyyənləşməsinə imkan yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova S., Seyidova S., Məmmədova N., Cavadov Ə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Elm və təhsil, 2017, 232 s.
2. Cavadova S. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərsliyin metodik vəsait. Bakı: Şərq-Qərb, 2020, 200 s.
3. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslik), II hissə. Bakı: ADPU nəşri, 2019, 430 s.
4. Həsənov M. Seçilmiş əsərləri (I cild). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 368 s.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
6. Qəhrəmanov A. Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı: Xəzər universiteti, 2012, 69 s.
7. Mirzəyeva L. Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-IX siniflərində Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqənin məzmun və formaları. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2005, 141 s.
8. Müasir Azərbaycan dili (II cild). Morfologiya. Bakı: Elm, 1980, 510 s.
9. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya). Əsərləri, IX cild, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, s. 3-382
10. Seyidov Y. Yeni dövrün dil dərslikləri. Əsərləri. X cild. Bakı: Çaşıoğlu, 2011, 552 s.

SOSIAL MÜHİT VƏ DİL

Şaiqə İskəndərova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Biznes Universiteti

iskenderovashaiqe@gmail.com

Abstract

The influence of the social environment and language on each other is mutual. In other words, just as the social environment affects the language, the language, in turn, affects the social environment. Any change in social life is directly reflected in the language. This is accompanied, first of all, by the entry of foreign words belonging to various spheres of social life into the language, sometimes even displacing their equivalents in the native language and removing them from the language.

Language is constantly in motion and develops in the process of evolution, and any social evolution leads to changes in language. The evolution of language and the evolution of society are inseparable. Various factors influence the development of language: the social structure of society, culture, level of education. Society and language issues are studied by a scientific field called sociolinguistics, which, in turn, is concerned with the study of language and its types, how they are used in the socio-cultural background when using language in society.

Keywords: *language, social environment, society, communication, social factors.*

Giriş. Hər bir mədəniyyətin özünəməxsus dil sistemi var, onun köməyi ilə cəmiyyət üzvləri bir-birilə ünsiyyət qura bilirlər. Dil insanın şəxsiyyətini formalaşdıran mədəniyyət alətidir. Dil danışanların qavrayışını özünə tabe edir. Dil qavrayışı dünyanın mədəni mənzərəsi ilə sıx bağlıdır. Dünyanın linqvistik mənzərəsinin səthi səviyyədə milli-mədəni spesifikliyi, əsasən, linqvistik vasitələrlə yaradılır və dərin səviyyədə xalqın mentalitetini, milli psixologiyasını əks etdirir. Dil sosial hadisədir və sosial mühitdə baş verən hər hansı dəyişikliyə həssasdır.

Dil həmişə cəmiyyətlə – sosial mühitlə ayrılmaz şəkildə bağlı olub. Cəmiyyət inkişaf edir və buna görə də mürəkkəbləşir. İctimai həyatın formaları dəyişikliklərə məruz qalır, insan şüuru inkişaf edir və nəticədə ünsiyyət formaları da mürəkkəbləşir. Dil və cəmiyyət bir-birinə bağlı olduğundan, cəmiyyətdə baş verən bütün sosial, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər dilə təsir göstərir.

Dil daim hərəkətdədir və təkamül prosesində inkişaf edir və sosial mühitdə baş verən istənilən inkişaf dildə dəyişikliklərə səbəb olur. Dilin inkişafı ilə cəmiyyətin inkişafı bir-birindən ayrılmazdır. Dili inkişafına müxtəlif amillər – cəmiyyə-

tin sosial quruluşu, mədəniyyət, təhsil səviyyəsi və s. təsir göstərir.

Əsas hissə. Dilin xüsusiyyətlərindən biri onun sosial xarakterli olmasıdır. Yəni bütün nitq hadisələri sosial aspektlərlə əlaqələndirilməlidir. Bu o deməkdir ki, dillə bağlı gedən bütün proseslər cəmiyyət daxilində baş verir. Demək, heç bir dil statik deyil, canlı orqanizm kimi böyüyüb dəyişən, gec-tez ölən mürəkkəb bir sistemdir. Bu, öz daxilində yeni komponentlər yaradan bir sistemdir. "Mədəniyyət və cəmiyyəti dilsiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, cəmiyyətdən və mədəniyyətdən kənar heç bir dil mövcud deyil. Buna görə də geniş mənada sosiolinqvistika dil və cəmiyyət arasındakı əlaqəni öyrənir" [4, s. 59].

Dilin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq milli dilin ərəzi-sosial dialektləri, ədəbi dili və digər formaları fərqləndirilir. Bütün bu formalar bəşər cəmiyyətinin inkişafının müxtəlif tarixi dövrlərində və konkret bir dilin mövcudluğunun müxtəlif konkret sosial-tarixi şərtlərində heç vaxt eyni olmamışdır.

Dil əsasında mövcud olan ünsiyyət ancaq sosial mühitdə yarana bilər və ondan kənarda qəbuledilməzdir. "Dilin sosial təbiəti fonundan istifadə edəndə ictimai səciyyə kəsb edir. Dil cəmiyyətin həyatında olan dəyişmələri inikas etdirir. Bu inikasın xarakteri dilin inkişaf tempindən, sosial təbiətindən asılıdır" [1, s. 37]. Sosial mühit dəyişən yerdə dil də dəyişir. Hətta dilin şifahi qatında yol verdiyimiz səhvlər də zaman ötdükcə nitq faktından dil faktına keçməklə hətta dilin normasına çevrilə bilər.

Fərqli vəziyyətlərdə fərqli insanlarla danışq tərzimiz fərqlidir. Məsələn, evdə valideynlərimizlə danışmağımız evdən kənarda onlarla danışmağımızdan fərqli ola bilər. Müxtəlif sosial kontekstlərdə dildən istifadəmiz dilin necə işlədiyi barədə kifayət qədər məlumat verir. İnsanların sosial kimliklərini dil vasitəsilə təyin etmək olur. Dili sosioloji aspektdən öyrənərkən danışanın kimliyi, onun cəmiyyətdəki rolu, hansı dildən istifadə etdiyi (rəsmi, yoxsa qeyri-rəsmi, dialekt yoxsa ədəbi dil?), dinləyicisinin kimliyi (rəisi, iş yoldaşı və ya tabeliyində olan işçisi, valideynləri, çox yaxın və ya uzaq qohumu?) və s kimi məsələlər önə çəkilmiş olur. Demək, danışanın yaşı, cinsi, təhsili, sosial vəziyyəti, humanist və ya qeyri-humanist, asılı və ya müstəqil olması da nitqinə təsir edir.

Dil cəmiyyətdə yaranıb inkişaf etdiyindən sosial bir hadisə olaraq dilçilər hər zaman dillə cəmiyyət arasında əlaqə problemi ilə maraqlanmışlar. "İstənilən cəmiyyətdə dil bu cəmiyyətin əldə etdiyi biliklərin toplanması, saxlanması və ötürülməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Ona görə də cəmiyyət və onda baş verən sosial, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər dilin müxtəlif səviyyələrinə təsir etməyə bilməz" [2, s. 134].

Sosial mühit dilə təsir etdiyi kimi, dil də sosial mühitə əhəmiyyətli təsir

göstərir. Hər hansı bir dilin ədəbi forması, onun istifadə normalarının sabitləşməsi gündəlik ünsiyyət sferasına əhəmiyyətli təsir göstərir, müəyyən bir dildə danışanların mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək edir və dialekt fərqlərinin tədricən silinməsinə səbəb olur. Dildə yaranan yeni söz və ifadələr, öz növbəsində, insanların ətraf aləmdən daha çox xəbərdar olmasına, fikirlərini daha düzgün çatdırmağa kömək edir.

Hər hansı ölkədə siyasi vəziyyətin, dövlət quruluşunun dəyişməsi, iqtisadi transformasiyalar, sosial və milli siyasətdə yeni istiqamətlər və s. bu kimi hadisələr bu və ya digər şəkildə sosial-kommunikativ sistemin vəziyyətinə, onun mahiyyətinə təsir göstərə bilər. "Müəyyən bir linqvistik birliyin mövcudluğunun bu və ya digər mərhələsində sosial-kommunikativ sistemin komponentləri arasındakı funksional əlaqələr bu birliyə xas olan linqvistik situasiyanı formalaşdırır" [1, s. 35].

Dil və sosial mühit münasibətləri problemi müxtəlif aspektləri ehtiva edir. Burada bir neçə problem müəyyən edilə bilər ki, bunlardan biri dilin sosial mahiyyətidir. Dilin sosial mahiyyətinə dilin cəmiyyətdəki funksiyalarını, dilin sosial inkişafının əsas istiqamətlərini habelə dil tarixini və xalqın tarixini aid etmək olar.

Dil və cəmiyyət münasibətlərinin digər bir aspekti dilin sosial proseslərlə əlaqəsidir. Buna isə dillə mədəniyyətin, dinin, bədii ədəbiyyatın, təhsilin, elmi-texniki tərəqqinin, medianın və s. əlaqəsini daxil etmək olar.

Dil və sosial mühit münasibətlərinin daha bir aspekti kimi cəmiyyətdə dilin müxtəlifliyini göstərmək olar. Bura isə dilin varlıq formaları, ərazi dialektləri, sosial dialektləri və s. daxildir.

Dil və sosial mühit münasibətlərinin daha bir maraqlı aspektinə çoxmətlətli cəmiyyətlərdə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi aiddir ki, bura isə dil və etnik qrupları, dil vəziyyətlərini, milli dil siyasətini, dil əlaqələrini, sosioloji aspekt-də çoxdilliliyi aid etmək olar.

Dil son dərəcə mürəkkəb bir hadisədir. Dildəki dəyişikliklərin əksəriyyəti cəmiyyətdəki dəyişikliklərlə bağlıdır. Ferdinand de Sössür yazırdı ki, "dil heç vaxt cəmiyyətdən kənarda mövcud deyil, çünki dil semioloji hadisədir. Onun sosial mahiyyəti onun daxili xüsusiyyətlərindən biridir" [5, s. 7].

Bütün yuxarıda deyilənlərdən aydın görünür ki, dil müstəqil deyil və cəmiyyətdən – sosial mühitdən asılıdır. Buna iqtisadi, siyasi, mədəni, tarixi və s. kimi müxtəlif sosial amillər də təsir edə bilər. Bu zaman isə ən çox dilin lüğət tərkibi dəyişilməyə məruz qalır.

Beləliklə, dilin cəmiyyətin yaranması və formalaşması üçün ilkin şərt ol-

ması, eyni dildə danışanların kollektiv yaddaşını saxlamağa və yaşatmağa əsas vasitə kimi çıxış etməsi, habelə təhsil- tərbiyə işi zamanı aparıcı alət olması dilin cəmiyyətə birbaşa təsirini təsdiqləmiş olur.

Sosial mühitin dilə təsiri isə dolayı yolla olur. Bu isə özünü dilin sosial və üslubi diferensiaslaşmasında, milli dildən istifadə üsullarında, lüğətdə gedən dəyişikliklərdə və s. göstərir.

Cəmiyyətin demokratikləşməsi prosesi ilə bir tərəfdən şifahi ünsiyyətin əhatəsi genişlənirsə də, digər tərəfdən dil və nitq arasındakı sərhədin aradan qaldırılması kimi arzuolunmaz bir vəziyyətə yol açılmış olur ki, bunun da nəticəsində dil və nitq normaları arasındakı sərhədsizlik tədricən dil normalarının aradan qaldırılmasına səbəb olur.

Ölkəmizə idxal olunan malların gətirilməsi dil vəziyyətinin dəyişməsinə təsir edən güclü sosial amildir. Əcnəbi mənşəli sözlər dilimizin lüğət tərkibinə sürətlə nüfuz edir və cəmiyyətimiz bunun qarşısını almaq iqtidarında deyil. Bunlara çox müxtəlif sahələri əhatə edən əcnəbi mənşəli sözləri (McDonalds, KFC, hotdog, şaurma və s.) misal göstərmək olar.

Digər sosial amil cəmiyyətin informasiya kommunikasiya texnologiyalarına yiyələnməsidir. Bunun da nəticəsində Azərbaycan dilinə çoxlu alınma məfhum və sözlər daxil olmuş, yaxud dildəki ifadələr öz məzmununu bu və ya digər dərəcədə dəyişərək yeni məna kəsb etmişdir. Müasir dövrdə həyatınızı kompütersiz təsəvvür etmək çox çətindir və kompüterlə bağlı sözlər nitqimizə möhkəm yerləşmişdir. Məsələn, kompüterlə bağlı donmaq, yəni xarici təsirlərə cavab verməmək, format etmək, yükləmək – məlumatı bir daşıyıcıdan digərinə köçürmək və s. Beləliklə, müasir informasiya texnologiyaları yeni linqvistik-üslub norması formalaşdırır və bunun qarşısını almaq çətindir, çünki onlar həyatımızda mühüm rol oynayır.

Daha bir sosial amil iqtisadi və siyasi dəyişikliklərin müəyyən bir dil və ya dialektə danışanların kontingentini dəyişdirməsidir. Məsələn, kənd sakinlərinin sayının azalması ilə şəhər əhalisinin artması, ilk növbədə, ərazi dialektlərinin sosial bazasının azalmasına, daha sonra isə danışanların tərkibində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olur.

Yuxarıda deyilənlərin hamısı dilin inkişafının solumun inkişafından asılılığının dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Bu iki anlayış bir-biri ilə sıx bağlıdır və onlar müstəqil mövcud ola bilməzlər. Ona görə də anlamaq lazımdır ki, sosial mühitdə baş verən hər hansı dəyişiklik mütləq dildə öz əksini tapacaq və dil də öz növbəsində sosial mühitə təsir etmək gücündədir. Nə qədər ki, cəmiyyət, dil də mövcud olacaq, çünki bu iki anlayış bir-birindən ayrılmazdır.

Göründüyü kimi, sosial mühitin dilə, dilin də sosial mühitə təsiri son dərəcə müxtəlifdir və müxtəlif formalarda özünü göstərir. Dil hadisələrinin hər-tərəfli təhlili göstərir ki, dilin inkişafında və fəaliyyətində daxili, linqvistik və xarici, sosial amillər kompleks şəkildə qarşılıqlı təsir göstərir.

Müasir cəmiyyətdə dilə təsir edən faktorlara daha bir neçəsini – reklam və onun funksiyalarının genişləndirilməsini, ictimai rəyin məqsədyönlü formalaşdırılmasını, mədəni inkişaf üsullarının davamlı dəyişməsinə, yeni biliklərin əldə edilməsində praktikliyin rolunun artması və sairəni göstərmək olar. Müasir cəmiyyətin inkişafındakı bu amillər ünsiyyət və nitqə təsir problemlərinin öyrənilməsi üçün sosial sifarişin formalaşmasına kömək edir.

Ünsiyyətin həyatda mühüm yer tutmasının çoxu bizim ünsiyyət vasitələrimizdən və ünsiyyət qabiliyyətimizdən asılıdır. Bu xüsusilə informasiya proseslərinin rolunun bu qədər artdığı müasir cəmiyyət üçün doğrudur. Bu isə artıq çoxdan "informasiya cəmiyyəti" kimi müəyyən olunur.

Nəticə və elmi yenilik. Sosial mühitlə dilin bir-birinə təsiri qarşılıqlıdır. Başqa sözlə, sosial mühit dilə təsir etdiyi kimi, dil də, öz növbəsində sosial mühitə təsir edir. Cəmiyyət həyatında baş verən hər hansı dəyişiklik birbaşa dildə təzahür edir. Bu, ilk növbədə, cəmiyyət həyatının müxtəlif sferalarına aid olan əcnəbi sözlərin dilə daxil olması, bəzən hətta doğma dildəki ekvivalentini sıxışdırıb dildən çıxarması və s. kimi halların yaşanması ilə müşayiət olunur. Cəmiyyət və dil məsələlərini sosiolinqvistika adlı elm sahəsi öyrənir ki, bu da öz növbəsində dilin və onun növlərinin öyrənilməsi, sosial mühitdə dilin istifadəsi zamanı sosial-mədəni fonda onlardan necə istifadə olunması məsələləri ilə məşğul olur.

Sosiolinqvistik məsələlər son illər tədqiqata cəlb olunsa da, elmin bu sahəsi heç də geniş tədqiq olunmamışdır. Bu məqalədə dilin sosial mühitə və sosial mühitin dilə təsiri, onun səbəbləri, nəticələri haqqında ətraflı bəhs edilmiş, ilk dəfə olaraq geniş aspektdə dilin inkişafının cəmiyyətin inkişafından asılılığı, bu iki anlayışın bir-biri ilə sıx bağlılığı və onların müstəqil mövcud ola bilməmələri əsaslandırılmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kazımov C. Müasir Azərbaycan dilinin sosiolinqvistik aspektdə öyrənilməsi. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi", № 3, Bakı, 2021, s. 30-38.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild (3 cildə). Bakı, 2019, 448 s.
3. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Nurlan, 2007, 528 s.
4. Rəcəbli Ə. Sosiolinqvistika. Bakı: Nurlan, 2004, 520 s.
5. Rəcəbli Ə. F. de Sössürün dilçilik görüşləri. Bakı: Nurlan, 2003

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ DİSKURSUNDA MƏDƏNİ METAFORLARIN ROLU VƏ FUNKSİYALARI

Səbinə Süleymanova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

bextever1@mail.ru

Abstract

The Role and Functions of Cultural Metaphors in Azerbaijani Media Discourse

The article examines the functional characteristics of cultural metaphors in media discourse based on Azerbaijani language material. Metaphor is viewed not only as a stylistic device but also as a significant cognitive and communicative mechanism that reflects the interaction between language, culture, and human perception. The study focuses on identifying the semantic, pragmatic, and discursive functions of metaphors in Azerbaijani media texts.

Special attention is paid to the analysis of metaphorical models widely used in public and political discourse, such as "the locomotive of the economy," "political stage," "path of development," and "revival of the market." These expressions are interpreted within the framework of conceptual metaphor theory, which allows for a deeper understanding of how abstract social and economic processes are represented through concrete images.

The research also highlights the role of cultural background knowledge and shared social experience in the interpretation of metaphors. The findings demonstrate that metaphors are not only linguistic units but also powerful tools for shaping public opinion, influencing ideological perspectives, and enhancing the emotional and persuasive impact of media messages. Thus, cultural metaphors play a crucial role in structuring media discourse and reflecting the worldview of a particular society.

Keywords: *cultural metaphors, media discourse, conceptual metaphor, cognitive linguistics, political discourse.*

Giriş. Metafor dilin semantik və üslubi imkanlarını genişləndirən mühüm vasitələrdən biridir. Müasir dilçilikdə metafor yalnız poetik və ya üslubi hadisə kimi deyil, həm də insanın dünyanı qavrama və şərh etmə mexanizmi kimi nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan metaforlar təkcə dil hadisəsi deyil, həm də mədəni və idrak prosesləri ilə bağlıdır. Mədəni metaforlar müəyyən xalqın dünyagörüşünü, mentalitetini və sosial təcrübəsini əks etdirən dil vahidləri kimi çıxış edir.

Müasir dövrdə kütləvi informasiya vasitələrinin cəmiyyətə təsir imkanlarının artması media diskursunun dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə *xüsusi aktuallaşdırır*. Xüsusilə metaforların ictimai rəyin formalaşmasında, ideoloji təsirin gücləndirilməsində və informasiyanın emosional şəkildə təqdim edilməsində oynadığı rol bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların əhəmiyyətini artırır. Bu baxımdan mədəni metaforların media mətnlərində funksional xüsusiyyətlərinin araşdırılması müasir dilçiliyin *aktual* problemlərindən biri kimi çıxış edir.

Tədqiqatın *elmi yeniliyi* ondan ibarətdir ki, mədəni metaforlar Azərbaycan media diskursu materialları əsasında sistemli şəkildə təhlil edilmiş, onların semantik, koqnitiv və diskursiv funksiyaları kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Eyni zamanda metaforların ictimai-siyasi mətnlərdə ideoloji və qiymətləndirici təsir vasitəsi kimi çıxış etməsi konkret nümunələr əsasında göstərilmişdir.

Tədqiqatın *məqsədi* mədəni metaforların media diskursunda funksional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və onların kommunikativ təsir mexanizmini izah etməkdir.

Əsas hissə. Azərbaycan dilində metaforların müxtəlif aspektləri müasir tədqiqatlarda geniş şəkildə araşdırılmışdır. Xüsusilə dövrü mətbuat diskursunda metaforik ifadələrin istifadəsi, onların kommunikativ funksiyası və leksik sistemin inkişafındakı rolu tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur [15; 3; 13; 14].

Mədəni metaforların dil və diskursda rolu. Bir dil daşıyıcılarının reallığı koqnitiv şəkildə dərk etmə xüsusiyyətlərindən əlavə, eyni dildə danışanların yeni məlumatı təqdim edərkən istinad edə bildikləri müəyyən fon bilikləri toplusu da mövcuddur. Mədəniyyət sahəsinə aid müəyyən hadisələrə istinadlar, obrazlı assosiasiyalar, tarixi hadisələrə dair formalaşmış qiymətləndirmələr mətn daxilində gizli (implisit) şəkildə mövcud olur. Bu elementlər dil daşıyıcısı üçün onun koqnitiv bilik sistemində aktivləşərək aydın başa düşülür, lakin əcnəbi üçün tamamilə anlaşılmaz qala bilər.

Belə mətnin mədəni komponentini professor T.Q.Dobrosklonskaya "metaforik kontekst" adlandırır [17, s. 209]. Bu kontekstin əsasını atalar sözləri və məsəllər, məşhur şəxslərin fikirləri, bədii əsərlərdən və filmlərdən sitatlar, alluziyalar, mahnı sözləri, reklam şüarları, yaxın keçmiş və ya aktuallığını qoruyan hadisələrə dair biliklər, həmçinin ətraf aləmin müəyyən obyekt və hadisələri ilə bağlı sabit assosiasiyalar təşkil edə bilər. Bu cür alluziyalar qısa qəzet başlıqlarından və reklam şüarlarından tutmuş informasiya-analitik mətnlərə və şərhlərə qədər demək olar ki, bütün media mətnlərində rast gəlinir.

Beləliklə, metafora şüurun manipulyasiya olunması, müəyyən subyektiv

qiymətləndirmələrin təlqin edilməsi, lazımi assosiativ əlaqələrin qurulması və auditoriyanın müəyyən informasiyaya qarşı arzuolunmaz reaksiyasının zəiflədilməsi vasitəsi kimi geniş istifadə olunur. Verbal ifadə baxımından metafora sözlər, söz birləşmələri və ya cümlələr vasitəsilə ifadə oluna bilər. Leksik və semantik təkrarlarla, həmçinin inversiya konstruksiyaları ilə yanaşı, metafora KİV-də oxucu auditoriyasının müəyyən informasiyaya subyektiv münasibətinin formalaşdırılmasında mühüm və əvəzolunmaz vasitə hesab olunur.

Metaforaların mədəni aspekti onların müəyyən xalqın təcrübəsi və sosial-mədəni konteksti ilə bağlı olmasında özünü göstərir. Mədəni metaforalar kollektiv şüurun formalaşmasında və ictimai ideyaların ifadəsində mühüm rol oynayır. H.H.Tanrıverdiyeva qeyd edir ki, dövrü mətbuat mətnlərində istifadə olunan məcaz qəlibləri oxucuya informasiyanı daha təsirli və emosional şəkildə çatdırmağa imkan verir və bu qəliblər çox vaxt milli-mədəni təcrübəyə əsaslanır [15].

Məsələn, Azərbaycan mətbuatında aşağıdakı metaforik ifadələrə rast gəlinir: *"İqtisadiyyatın lokomotivi"*; *"Siyasi arena qızıdır"*; *"İslahatlar yeni mərhələyə qədəm qoyur"*; *"Bazar canlanmağa başlayır"*. Bu ifadələrdə abstrakt sosial və iqtisadi proseslər konkret obrazlar vasitəsilə izah olunur. Belə metaforalar oxucunun informasiyanı daha asan qavramasına və hadisələri emosional şəkildə qəbul etməsinə kömək edir.

Ekspert: Azərbaycan Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının lokomotivi kimi qiymətləndirilir [6]. Mənbə sahə (nəqliyyat) – hədəf sahə (iqtisadiyyat). Burada Azərbaycan regionun iqtisadi proseslərini irəli aparan əsas qüvvə – *lokomotiv* kimi təqdim edilir. *"Lokomotiv"* metaforası iqtisadi liderliyi və hərəkətverici funksiyanı vurğulayır. Bu metafora media diskursunda müsbət qiymətləndirmə və güc obrazı yaradır. Başqa bir misal: *İqtisadi siyasət – tərəqqinin lokomotivi* [8].

Ermənistanda seçki öncəsi siyasi səhnə qızıdır [7]. Mənbə sahə (teatr) – hədəf sahə (siyasət). Siyasi proses teatr tamaşasına bənzədilir. Bu metafora siyasətin dramaturji, konfliktli və rəqabətli xarakterini vurğulayır.

Media islahatları yeni mərhələyə qədəm qoyur [10]; *Azərbaycan Milli Ordusunun formalaşması prosesi yeni mərhələyə qədəm qoyur* [2]. Mənbə sahə (yol) – hədəf sahə (dövlət quruculuğu). Ordu quruculuğu uzunmüddətli və mərhələli proses kimi təqdim edilir.

Uzun müddət durğunluq müşahidə olunan daşınmaz əmlak bazarı yenidən canlanmağa başlayır. Mənzil bazarında bahalaşma prosesi yenidən başladı [12]. Mənbə sahə (canlı orqanizm) – hədəf sahə (iqtisadiyyat). Bazar canlı varlıq kimi təsvir olunur. Bu metafora iqtisadi proseslərin orqanizmin həyat fəaliyyəti

kimi qavranılmasını göstərir.

Qəzet diskursunda metaforlar təkcə bədii təsvir vasitəsi deyil, həm də kommunikativ strategiya kimi çıxış edir. N.Q.Babayevanın fikrincə, metaforik ifadələr qəzet mətnlərində informasiyanın qiymətləndirilməsi, hadisələrin emosional təqdimatı və oxucuya təsir göstərilməsi funksiyalarını yerinə yetirir [3]. Bu baxımdan metaforlar ictimai fikrin formalaşmasında mühüm kommunikativ rol oynayan diskursiv vasitələrdən biridir.

Metaforların temporal və konseptual xüsusiyyətləri. Mədəni metaforların mühüm növlərindən biri temporal metaforlardır. Temporal metaforlar zaman anlayışının məkan və hərəkət kateqoriyaları vasitəsilə ifadə olunmasına əsaslanır. G. M. Quliyeva göstərir ki, həm Azərbaycan, həm də digər dillərdə zaman anlayışı tez-tez məkan və hərəkət metaforları vasitəsilə təsvir olunur. Məsələn, *"zaman irəliləyir"*, *"gələcək yaxınlaşır"*, *"Zaman sürətlə keçir"*, *"Gələcək bizi doğru gəlir"*, *"Vaxt bizi qabaqladı"*, *"Ömür yolunun sonu"* kimi ifadələr zamanın hərəkət kimi qavranılmasının nəticəsidir [9].

Temporal metaforlar insanın zaman anlayışını konkret və vizual obrazlar vasitəsilə dərk etməsinə imkan yaradır. Bu cür metaforlar müxtəlif mədəniyyətlərdə oxşar struktura malik olsa da, onların istifadəsi və semantik çalarları müəyyən mədəni xüsusiyyətlərdən asılı olaraq dəyişə bilər.

Metaforlaşma və leksik sistemin inkişafı. Metaforlaşma prosesi dilin leksik sisteminin inkişafında mühüm rol oynayır. F.İ.Osmanova qeyd edir ki, metaforikləşmə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas amillərdən biridir. Yeni anlayış və hadisələrin adlandırılmasında metaforik transfer geniş istifadə olunur və nəticədə yeni leksik vahidlər formalaşır [13]. Məsələn: *"baş"* - insan bədənini hissəsi olmaqla yanaşı, *"başçı"*, *"əsas hissə"* mənalarında işlədilir; *"kök"* - bitki kökü ilə yanaşı, *"problemin kökü"* kimi abstrakt mənada da ifadə edilir; *"yük"* - fiziki ağırlıqla yanaşı, *"məsuliyyət yükü"* mənasında istifadə olunur. Metaforik transfer nəticəsində sözlərin semantik strukturu genişlənir və yeni mənalar yaranır. Bu proses xüsusilə ictimai-siyasi və mədəni diskurslarda intensiv şəkildə müşahidə olunur. Beləliklə, metaforlar dilin dinamik inkişafını təmin edən əsas mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir.

Media diskursda metaforlaşma. Metaforların diskursda istifadəsi onların kommunikativ və pragmatik funksiyalarını daha aydın şəkildə ortaya qoyur. A. V. Səfərovanın araşdırmalarında göstərilir ki, metaforlaşma diskursun strukturunda mühüm rol oynayır və mətnin semantik təşkilinə təsir göstərir [14]. Metaforlar vasitəsilə mürəkkəb sosial və siyasi proseslər daha sadə və anlaşılqılı şəkildə təqdim olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində ictimai-siyasi diskursda

belə ifadələr işlədilir: *"cəmiyyətin yarası"; "inkişaf yolu"; "problemin kökü"; "dövlətin dayaqları"*. Bu ifadələrdə sosial hadisələr fiziki obyekt və ya məkan obrazları ilə təsvir olunur. Bu isə diskursun emosional və təsirli olmasına kömək edir.

Diskursda metaforların istifadəsi həm də ideoloji və qiymətləndirici funksiyalar daşıyır. Metaforik ifadələr vasitəsilə müəllif müəyyən hadisələrə münasibətini bildirir və oxucunun həmin hadisələrə baxışını formalaşdırmağa çalışır.

Aşağıdakı qəzet məqaləsi müəllifinin *"cəmiyyət"* anlayışını xarakterizə edərkən *qurmaq/abadlaşdırmaq, təşkil etmək, yaratmaq* kimi feillərdən istifadə etməsi oxucuların şüurunda CANLI VARLIQ, UŞAQ obrazını formalaşdırır; bu obraz müstəqillikdən məhrum, tez-tez köməksiz olan və qayğıya ehtiyacı olan bir varlığı ifadə edir. Məsələn, *"Cəmiyyətin bütün təbəqələrinin dövlətin yaratdığı münbit şəraitdən, iqtisadi imkanlardan, sosial qayğılardan tam təmin olunma imkanları var. ... ölkəmizdə təkcə aztəminatlı ailələr deyil, eləcə də cəmiyyətin digər təbəqələri də qayğı ilə əhatə olunub"*[4]. Metaforik struktur; mənbə sahə (*qayğı göstərən şəxs / ailə başçısı*) - hədəf sahə (*dövlət*). Bu ifadədə dövlət və sosial siyasət qayğı göstərən subyekt kimi təqdim olunur. *"Qayğı ilə əhatə olunmaq"* metaforası cəmiyyətin sosial müdafiə sistemini himayə və qoruma modeli ilə izah edir. Bu metafora siyasi diskursda dövlətin paternalist rolunu vurğulayır və pozitiv ideoloji fon yaradır.

"Çoxları üçün sadə görünsə də hakimiyyətlə xalq arasında yaranmış uçurumun birinci səbəbi vətəndaşların ərizə və şikayətlərinin araşdırılması və onların qəbul qaydalarıdır. Son bir neçə ildir ki, yuxarılara göndərilən ərizə və şikayətlər yüzə-yüz kimdən şikayət olunursa onların üstünə göndərilir"[1]. Metaforik struktur: mənbə sahə (*MƏKAN / MƏSAFƏ* uçurum) - hədəf sahə (*SİYASİ MÜNASİBƏTLƏR* siyasi ayrılıq). *"Uçurum"* metaforası hakimiyyət və xalq arasında dərin sosial və siyasi ayrılığı ifadə edir. Məkan metaforası vasitəsilə siyasi münasibətlər fiziki məsafə kimi təsvir olunur. Bu metafora konflikt və etimadsızlıq ideyasını gücləndirir.

Hakimiyyət bir mexanizmə və ya MAŞINA bənzədilir. Bu MAŞININ fəaliyyəti, xüsusilə onun işləməsini təmin edən RESURS rolunu oynayan mətbuat tərəfindən dəstəklənir: ... *Azərbaycan dövlətçiliyinin və mövcud hakimiyyətin qorunub saxlanılmasında televiziya öz effektiv rolunu oynadı* [11, s. 132]. *Azərbaycan televiziyası uzun müddət ideoloji kanonlar çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə məcbur olsa da, xalqımızın, millətimizin mədəni, ictimai, siyasi, iqtisadi inkişafı yolunda misilsiz xidmət göstərmiş və göstərməkdədir* [5].

Nəticə. Beləliklə, mədəni metaforlar dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən mühüm semantik və diskursiv vasitədir. Onlar həm dilin leksik sisteminin zənginləşməsinə, həm də kommunikasiya prosesində informasiyanın təsirli şəkildə təqdim edilməsinə xidmət edir. Azərbaycan dilinin materialı əsasında aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, metaforlar xüsusilə media diskursunda, ictimai-siyasi kommunikasiya və gündəlik dil istifadəsində geniş yayılmışdır. Mədəni metaforların öyrənilməsi dilin semantik strukturu, milli dünyagörüşü və diskursun kommunikativ xüsusiyyətlərinin araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Metafora media diskursunda mühüm rol oynayır. O, aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: müəllifin qiymətləndirici mövqeyinin ifadə olunması vasitəsi; arzu olunan obraz və ya insanın həyat təcrübəsi ilə lazımi assosiativ əlaqələrin qurulması vasitəsi; auditoriyanın müəyyən informasiyaya reaksiyasını zəiflətmək və ya gücləndirmək üçün istifadə olunan dil üsulu; ictimai rəyin və subyektiv qiymətləndirmənin formalaşdırılması vasitəsi; kütləvi şüura nüfuz edən ictimai əhval-ruhiyyəni araşdırmağa imkan verən üsul; bu əhval-ruhiyyə dil və ya koqnitiv metaforaların obrazları şəklində əks olunur və möhkəmlənir; müəyyən dəyərlər sisteminin və sosial-mədəni normaların təbliği üçün ideoloji fon yaradan vasitə; müəyyən bir dil daşıyıcıları üçün aktual olan fon biliklərinin, dəyərlər sisteminin, ətraf reallığın kateqoriyalaşdırılması və konseptuallaşdırılması üsullarının mənbəyi; kütləvi şüura təsir göstərən güclü vasitə. Aparılan təhlil göstərir ki, metaforlar yalnız dil vahidi deyil, həm də güclü təsir və manipulyasiya vasitəsi kimi çıxış edir. Bu isə onların media diskursunda xüsusi strateji əhəmiyyətə malik olduğunu bir daha təsdiqləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. aslan.ismayilov https://www.instagram.com/p/BllhPR9HP9k/?utm_source=ig_web_copy_link&igsh=NTc4MTIwNjQ2YQ
2. Azərbaycan Milli Ordusunun formalaşması prosesi yeni mərhələyə qədəm qoyur // <https://reportyorinfo.az/news/azerbaycan-milli-ordusunun-formalasmasi-prosesi-yeni-merheleye-qedem-qoyur/>
3. Babayeva N. Q. Qəzet mətnində metaforik ifadələr və onların kommunikativ yükü: Filologiya üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis. - B., 2021. 132 s.
4. Cəmiyyətin bütün təbəqələri sosial qayğı ilə təmin olunur. Sia informasiya agentliyi, 20 Dekabr 2018 <https://sia.az/az/news/politics/716760.html>
5. Dövlətçiliyimizin media qarantı: AzTV <https://modern.az/az/aktual/134917/doumlvletccedililiyimizin-media-qaranti-aztv/>
6. Ekspert: Azərbaycan Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının lokomotivi kimi qiymətləndirilir // <https://xalqgazeti.az/az/iqtisadiyyat/167603-iqtisadi-siyaset-tereqqinin-lokomotivi>

7. Ermənistanda seçki öncəsi siyasi səhnə qızışır // https://musavat.com/news/ermenistanda-secki-oncesi-siyasi-sehne-qizisir_1240642.html
8. İqtisadi siyasət – tərəqqinin lokomotivi // <https://xalqgazeti.az/az/iqtisadiyyat/167603-iqtisadi-siyaset-tereqqinin-lokomotivi>
9. Quliyeva G. M. Temporal metaforalar: (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə): Filologiya üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis. B., 2024. - 142 s.
10. Media islahatları yeni mərhələyə qədəm qoyur // <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/media-islahatlari-yeni-merheleye-qedem-qoyur-1639169002>
11. Məhərrəmov Q. M. Televiziya haqqında etüdlər. - Bakı: Azər nəşr, 1996, 139 s.
12. Mənzil bazarında bahalaşma prosesi yenidən başladı <https://www.baki-xeber.com/iqtisadiyyat/34555.html>
13. Osmanova F. İ. Metofarikleşmə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən amil kimi [Azərbaycan dili materialı əsasında]: filol. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis. AMEA, Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu. -B., 2014. - 159 s.
14. Səfərova A. V. Diskursda metaforlaşma problemi: [İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında]: Filologiya üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis. B., 2024. - 144 s.
15. Tanrıverdiyeva H. H. Müasir Azərbaycan və ingilis dövrü mətbuatında məcaz qəlibləri: Filologiya üzrə fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis. -B., 2022. -142 s.
16. Zeynalova S. S. Koqnitiv metaforlaşmanın substansional və prosessual aspektləri [alman dilinin materialları əsasında]: filol. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis. Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Dillər Un-ti.-B., 2016. - 144 s.
17. Добросклонская Т. Г. Вопросы изучения медиатекстов: Опыт исследования современной медиаречи. 3-е изд. - М.: КРАСАНД, 2010. -253с.

DİL, MƏDƏNİYYƏT VƏ ETİK DƏYƏRLƏR LİNGVOETİKA MÜSTƏVİSİNDƏ

Vəfa Allahverdiyeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Slavyan Universiteti

vefabsu@mail.ru

Abstract

Language, Culture, and Ethical Values From the Perspective of Lingvoethics

Modern linguistics examines not only the structural features of language but also its interaction with human factors, culture, and ethical values. Language functions as a complex system reflecting social norms, moral principles, and behavioral patterns. Lingvoethics studies the ethical dimension of language, including speech behavior and the role of ethical norms in communication, integrating linguistics with philosophy, psychology, and cultural studies.

Azerbaijani, with its rich cultural and ethical traditions, represents an important object of lingvoethical analysis. Its speech culture, politeness strategies, and communicative practices embody national values. The lingvoethics framework includes speech, national, traditional, emotional, empathetic, social, religious, and regional codes that shape ethical communication and regulate social interaction.

These codes are reflected in everyday communication, ceremonies, business discourse, media, and education. The study shows that ethical norms are expressed through address forms, proverbs, politeness expressions, and emotional language, demonstrating how language transmits cultural and moral values in contemporary society.

Keywords: *lingvoethics, ethical values, speech culture, cultural codes, empathy, social behavior, politeness forms.*

Giriş. Müasir dilçilikdə dilin yalnız struktur xüsusiyyətləri deyil, onun insan amili, mədəniyyət və etik dəyərlərlə qarşılıqlı əlaqəsi də ön plana çıxmışdır. Dil cəmiyyətin mənəvi dünyasını və sosial davranış modellərini əks etdirən mürəkkəb sistem kimi çıxış edir. Bu baxımdan dil və etika münasibətlərini araşdıran lingvoetika dilin etik mahiyyətini və kommunikativ prosesdə etik normaların rolunu öyrənən mühüm elmi istiqamət hesab olunur.

Lingvoetika dilçilik, fəlsəfə, psixologiya və mədəniyyətsünaslığın kəsişməsində formalaşaraq dilin sosial-mədəni funksiyalarını üzə çıxarır. Azərbaycan dili zəngin etik və mədəni ənənələri ilə bu baxımdan xüsusi tədqiqat obyektidir və nitq mədəniyyəti, nəzakət formaları vasitəsilə milli dəyərləri əks etdirir.

Tədqiqatın məqsədi lingvoetika konseptinin nəzəri əsaslarını sistemli şəkildə təhlil etmək və onun Azərbaycan dilində təzahür xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir.

İşin elmi yeniliyi lingvoetika anlayışının Azərbaycan dili materialı əsasında kompleks şəkildə araşdırılması, onun strukturunun modelləşdirilməsi və əsas komponentlərinin (nitq, milli, ənənəvi, emosional, empatik, sosial, dini və regional kodlar) müəyyənəşdirilməsidir.

Tədqiqatın aktuallığı dilin sosial və etik funksiyalarının qloballaşma və rəqəmsal kommunikasiya şəraitində daha da önəm qazanması ilə bağlıdır. Müasir cəmiyyətdə, xüsusilə media və sosial şəbəkələrdə etik ünsiyyətin qorunması lingvoetika prinsiplərinin öyrənilməsini zəruri edir.

Əsas hissə. Lingvoetika anlayışı dilçilikdə nisbətən yeni terminlərdən biri olsa da, onun elmi kökləri olduqca qədimdir. Uzun müddət dilin etik aspektləri ayrıca elm sahəsi kimi deyil, qrammatika və ritorika çərçivəsində

öyrənilmişdir. XVIII-XIX əsrlərə qədər dilçilikdə qrammatika "dildən düzgün istifadə etmək sənəti" kimi qəbul edilirdi.

XIX-XX əsrlərdə isə müqayisəli-tarixi dilçiliyin inkişafı nəticəsində normativ dilçilik və təsviri dilçilik bir-birindən ayrılmışdır. Bununla yanaşı, dilin etik və mədəni aspektləri ilə bağlı məsələlər ayrıca tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir.

Müasir elmi ədəbiyyatda linqvoetika müxtəlif şəkildə izah edilir. Bəzi tədqiqatçılar onu nitq mədəniyyətinin bir hissəsi kimi, digərləri isə dil və etika münasibətlərini araşdıran müstəqil elmi istiqamət kimi qəbul edirlər [1, s. 222].

V.P.Danilenko linqvoetikanı "dilə düzgün münasibət haqqında elm" kimi xarakterizə edir. Onun fikrincə, dil normaları insanın dünya ilə münasibətlərini tənzimləyən etik prinsiplərlə sıx bağlıdır. Bu baxımdan dil yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də sosial davranışın tənzimləyicisidir [2, s. 52].

Linqvoetikanın əsas tədqiqat sahələri nitq mədəniyyəti, dil etiketi, kommunikativ davranış, dil normasının etik əsasları, dil və mədəniyyət münasibətləridir. Bu istiqamətlərin hər biri dilin sosial və mədəni funksiyalarının araşdırılmasına xidmət edir.

Müasir dilçilikdə konsept anlayışı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Konsept insanın dünyanı qavrama və dərk etmə prosesində formalaşan əsas mental vahidlərdən biridir.

R.Pavilenisin fikrincə, konsept insan şüurunun informasiya strukturu olub, insanın bilik və təcrübəsini əks etdirən mental vahiddir. Konsept insanın dünya haqqında təsəvvürlərini sistemləşdirir və bu təsəvvürlərin dil vasitəsilə ifadəsini təmin edir.

Konseptlər insanın düşüncə prosesində istifadə etdiyi mənalara ehtiva edir. Bu mənalara insan təcrübəsinin, biliklərinin və sosial fəaliyyətinin nəticəsi kimi formalaşır.

Konseptlərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların dil və mədəniyyətlə sıx bağlı olmasıdır. Hər bir xalqın dilində müəyyən konseptlər xüsusi mədəni məna daşıyır və həmin xalqın dünyagörüşünü əks etdirir.

Bu baxımdan linqvoetika konsepti dil və etika münasibətlərini əks etdirən xüsusi konseptual strukturdur. Bu konsept dilin etik və mədəni aspektlərini birləşdirir və nitq davranışının mənavi prinsiplərini müəyyən edir.

Linqvoetika dil normasının etik və sosial aspektlərini araşdırır. Dil norması müəyyən dövrdə düzgün hesab edilən dil formalarının məcmusudur. Dil normasının sabitlik, variantlılıq, dəyişkənlik kimi üç əsas xüsusiyyəti vardır.

Dil normasının sabitliyi müəyyən dil formalarının uzun müddət dəyişmədən istifadə olunması ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyət dilin davamlılığını və ənə-

nəviliyini təmin edir. Dil normasında bəzən eyni məna müxtəlif formalar vasitəsilə ifadə olunur. Bu hal dilin variantlılıq xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Dil norması zamanla dəyişə bilər. Bəzi dil formaları köhnəlir, yeniləri isə norma kimi qəbul olunur.

Linqvoetika konseptinin strukturunun müəyyənləşdirilməsi müasir dilçilikdə mühüm metodoloji məsələlərdən biridir. Konseptin strukturu onun semantik, mədəni və kommunikativ komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşır. Bu baxımdan linqvoetika konsepti çoxkomponentli və çoxsəviyyəli sistem kimi çıxış edir.

Müasir tədqiqatlarda linqvoetika konseptinin strukturunu müəyyənləşdirən əsas elementlər linqvoetika kodları kimi təqdim olunur. Bu kodlar dil və mədəniyyət münasibətlərinin müxtəlif aspektlərini əhatə edir və kommunikativ davranışın etik əsaslarını formalaşdırır [3, s. 28].

Elmi ədəbiyyatda linqvoetika konseptinin nitq kodu (nitq mədəniyyəti), milli kod, ənənəvi kod, emosional kod, empatik kod, sosial kod, dini kod, regional-coğrafi kod kimi əsas kodları qeyd olunur.

Bu kodların hər biri dil və mədəniyyət münasibətlərinin müəyyən aspektlərini əks etdirir və cəmiyyətin kommunikativ davranış modelinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Linqvoetika konseptinin əsas komponentlərindən biri nitq kodu hesab olunur. Nitq kodu insanın dil normalarına uyğun şəkildə ünsiyyət qurmaq bacarığını əhatə edir. Bu anlayış yalnız dil qaydalarına riayət etməyi deyil, həm də kommunikativ davranışın etik normalarına uyğunluğu nəzərdə tutur.

Nitq kodu dil normalarına riayət etmək, fikrin aydın və məntiqi ifadəsi, ünsiyyətin etik qaydalarına uyğun davranış, kommunikativ situasiyanın nəzərə alınması kimi elementləri özündə birləşdirir.

Nitq mədəniyyəti insanın ümumi mədəni səviyyəsinin göstəricilərindən biri hesab olunur. Nitq mədəniyyəti yüksək olan şəxs yalnız düzgün danışmaq-la kifayətlənmir, həm də ünsiyyət zamanı etik prinsiplərə riayət edir.

Azərbaycan dilində nitq mədəniyyətinin formalaşmasında ədəbi dil normaları, milli ünsiyyət ənənələri, etik davranış prinsipləri, sosial münasibətlər sistemi kimi amillər mühüm rol oynayır.

Azərbaycan dilində ünsiyyət zamanı etik davranış qaydaları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, müraciət formalarının düzgün seçilməsi nitq mədəniyyətinin vacib elementlərindən biridir. Azərbaycan dilində müəllim, müəllimə, xanım, cənab, bəy, oğlum, qızım, bala, qardaş, bacı, yoldaş, ağsaqqal və s. kimi müraciət formaları geniş istifadə olunur. Bu müraciət formaları ünsiyyət

zamanı hörmət və nəzakət prinsiplərinin qorunmasına xidmət edir.

Nitq kodunun mühüm xüsusiyyətlərindən biri də situativ uyğunluqdur. Kommunikativ situasiyadan asılı olaraq nitq davranışı dəyişə bilər. Məsələn, rəsmi ünsiyyət zamanı istifadə olunan dil formaları qeyri-rəsmi ünsiyyətdən fərqlənir.

Milli kod xalqın mədəni dəyərlərini, mənəvi prinsiplərini və dünya görüşünü əks etdirən dil vasitələrinin məcmusudur. Milli kod milli dəyərlər, mənəvi prinsiplər, mədəni ənənələr, sosial davranış normaları kimi elementləri özündə birləşdirir.

Dil milli mədəniyyətin əsas daşıyıcılarından biridir. Hər bir xalqın dilində həmin xalqın həyat tərz, düşüncə sistemi və etik dəyərləri əks olunur. Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətində hörmət, qonaqpərvərlik, böyüyə ehtiram, kiçiyə qayğı, səxavət kimi etik dəyərlər xüsusi yer tutur. Bu dəyərlər Azərbaycan dilində müxtəlif ifadə vasitələri ilə əks olunur.

Məsələn, Azərbaycan dilində böyüklərə hörmət ifadə edən aşağıdakı dil formalarına rast gəlinir: Böyüklükdən əksik olmayasınız, Allah sizi övladlarınızın başının üstündən əksik etməsin, Allah uzun ömür versin, Var olsınız və s. Bu ifadələr kommunikativ davranışın etik əsaslarını formalaşdırır və milli mədəniyyətin dil vasitəsilə ifadəsini təmin edir.

Milli kod həmçinin atalar sözləri və deyimlər vasitəsilə də ifadə olunur. Azərbaycan dilində etik məzmun daşıyan çoxsaylı atalar sözləri mövcuddur. Məsələn: Yaxşı dost dar gündə tanınar, Söz var dağa çıxarar, söz var dağdan endirər, Əyri oturaq, düz danışaq, Kim nə edirsə, özünə edir, Utanmaq iman-dandır.

Ənənəvi kod xalqın uzun müddət ərzində formalaşmış davranış qaydalarını və kommunikativ stereotiplərini əhatə edir. Ənənəvi kod sabitlik, davamlılıq, sosial qəbul olunma, mədəni irs funksiyası kimi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir.

Azərbaycan xalqının ənənəvi ünsiyyət mədəniyyətində etik davranış qaydaları xüsusi yer tutur. Məsələn, qonaq qəbul etmək Azərbaycan mədəniyyətində mühüm sosial institut hesab olunur. Qonağa hörmət göstərmək yalnız sosial davranış deyil, həm də etik norma kimi qəbul edilir. Bu ənənə dil vasitəsilə də ifadə olunur. Azərbaycan dilində qonağa müraciət zamanı istifadə olunan aşağıdakı ifadələr geniş yayılmışdır: Evimizə xoş gəlib səfa gətirmisiniz, Buyurun, əyləşin, özünüzü evinizdəki kimi hiss edin, Qapımız sizə həmişə açıqdır, Yenə gəlin, Sağ-salamat gedib çatasınız.

Ənənəvi kod həmçinin mərasim nitqində də özünü göstərir. Toy, yas və digər sosial mərasimlərdə istifadə olunan dil formaları xüsusi etik mənə daşı-

yır: Mübarək olsun! Xoşbəxt olun! Allah rəhmət eləsin!

Emosional kod insanın hiss və emosiyalarının dil vasitəsilə ifadəsini təmin edir. Emosiyalar insan psixikasının mühüm komponentlərindən biridir və kommunikativ davranışa birbaşa təsir göstərir. Dil vasitəsilə ifadə olunan emosiyalar ünsiyyətin effektivliyini artırır.

Azərbaycan dilində emosional ifadə vasitələri olduqca zəngindir. Bu ifadə vasitələrinə nida sözləri, emosional leksika, metaforik ifadələr, intonasiya vasitələri daxildir. Məsələn, Azərbaycan dilində aşağıdakı emosional ifadələr geniş istifadə olunur: Ay aman! Ay Allah, bu nədir belə! Heç cür inanmaq olmur! Nə gözəl xəbərdir! Əla oldu! Çox sevindim! Çox təəssüf edirəm!

Emosional kod ünsiyyət zamanı insanın daxili psixoloji vəziyyətini əks etdirir və kommunikativ münasibətlərin formalaşmasına təsir göstərir.

Linqvoetika konseptinin digər mühüm komponentlərindən biri empatik kod hesab olunur. Empatiya insanın başqa şəxsin hisslərini anlamaq və ona uyğun emosional münasibət göstərmək qabiliyyətidir. Empatik kommunikasiya sosial münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Empatiyası yüksək olan insan ünsiyyət zamanı qarşı tərəfin emosional vəziyyətini nəzərə alır və ona uyğun davranır [4, s. 56].

Azərbaycan dilində empatik münasibət ifadə edən müxtəlif dil formaları mövcuddur. Məsələn: Sizin dərдинizi anlayıram, Çox üzüldüm, Sizi başa düşürəm, Narahat olmayın, yanınızdayam, Bilirəm, bu çox çətinidir, Ürəyinizi sıxmayın, hər şey yoluna düşəcək, Hər şey yaxşı olacaq, Siz tək deyilsiniz, Biz sizinləyik və s.

Empatik kod həmçinin sosial münasibətlərin humanist əsaslarını formalaşdırır və kommunikativ etik davranışın inkişafına xidmət edir.

Sosial kod cəmiyyət daxilində mövcud olan sosial münasibətlər sisteminin dil vasitəsilə ifadəsini əhatə edir. Bu kod insanın sosial mühitdə tutduğu mövqeyi, sosial rollarını və ünsiyyət strategiyalarını müəyyənləşdirir. Sosial kod ailə münasibətləri, dostluq münasibətləri, işgüzar münasibətlər, gender münasibətləri, sosial status fərqləri kimi komponentlərdən ibarətdir.

Dil sosial münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. İnsanlar sosial ünsiyyət zamanı yalnız informasiya ötürmür, eyni zamanda sosial münasibətləri tənzimləyirlər. Bu prosesdə istifadə olunan dil formaları sosial davranışın etik çərçivələrini müəyyən edir.

Azərbaycan cəmiyyətində sosial münasibətlər sistemi yüksək dərəcədə etik normalarla tənzimlənir. Məsələn, ailə münasibətlərində böyüyə hörmət və kiçiyə qayğı prinsipləri mühüm yer tutur. Bu prinsiplər dil vasitəsilə də ifa-

də olunur.

Azərbaycan dilində ailə münasibətlərini əks etdirən müraciət formaları geniş yayılmışdır. Məsələn: ata, ana, əmi, dayı, xala, bibi, bacı, qardaş, əmi oğlu, dayı qızı və s. Bu müraciət formaları yalnız qohumluq münasibətlərini deyil, həm də sosial və etik münasibətləri ifadə edir.

Sosial kodun mühüm elementlərindən biri də işgüzar kommunikasiya-dır. Müasir cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq rəsmi və yarı-rəsmi ünsiyyət formaları geniş yayılmışdır. Bu ünsiyyət formalarında etik davranış qaydalarına riayət olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilində işgüzar ünsiyyət zamanı istifadə olunan aşağıdakı etik ifadələr geniş yayılmışdır: Hörmətli xanımlar və cənablar, Əziz həmkarlar, Diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm, Xahiş edirəm nəzərə alarsınız, Dəstəyiniz üçün təşəkkür edirəm, Vaxt ayırdığınız üçün sağ olun, Əməkdaşlığınıza görə təşəkkür edirəm, Uğurlar arzulayıram və s. Bu ifadələr rəsmi ünsiyyətin etik normalarını təmin edir və sosial münasibətlərin harmonik inkişafına xidmət edir.

Dini kod insanın dini inanclarının və mənəvi dəyərlərinin dil vasitəsilə ifadəsini əhatə edir. Din cəmiyyətin mənəvi həyatında mühüm rol oynayan sosial institutlardan biridir. Dini dəyərlər insanın etik davranışına və sosial münasibətlərinə birbaşa təsir göstərir. Bu dəyərlər dil vasitəsilə də ifadə olunur və kommunikativ davranışın formalaşmasına təsir edir.

Azərbaycan cəmiyyətində dini dəyərlər uzun tarixi inkişaf prosesində formalaşmışdır. Bu dəyərlər xalqın mədəniyyətində və dilində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilində dini məzmun daşıyan müxtəlif ifadələr mövcuddur. Məsələn: Allah yardımçınız olsun, Allah yolunuzu açıq etsin, Allah xeyir versin, Allah qorusun, Allah kömək olsun, Allah səbir versin, Allah razı olsun, Şükür olsun Allaha, Allahın izni ilə, İnşaAllah, Ramazanınız mübarək, Qurban bayramınız mübarək, Cüməniz xeyirli olsun, Allah bərəkət versin. Bu ifadələr dini inancların və mənəvi dəyərlərin dil vasitəsilə ifadəsini təmin edir.

Dini kod həmçinin mərasim nitqində də özünü göstərir. Məsələn, yas mərasimlərində istifadə olunan nitq formaları xüsusi etik məna daşıyır və dini ənənələrlə bağlıdır: Allah rəhmət eləsin, Başınız sağ olsun, Ruhu şad olsun, Allah bağışlasın, Allah mərhumun günahlarını bağışlasın və s.

Dini kodun mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun mənəvi tənzimləyici funksiyasıdır. Dini dəyərlər insanın davranışını və ünsiyyət mədəniyyətini müəyyənləşdirir.

Regional-coğrafi kod cəmiyyətin regional və coğrafi xüsusiyyətlərinin dil vasitəsilə ifadəsini əhatə edir. Regional müxtəliflik dilin leksik, fonetik və üslu-

bi xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Müxtəlif regionlarda yaşayan insanların kommunikativ davranışında müəyyən fərqlər müşahidə olunur.

Azərbaycan dilində regional dialekt və şivələr mövcuddur. Bu dialekt və şivələr xalqın tarixi inkişafı və coğrafi yerləşməsi ilə bağlıdır.

Regional dil xüsusiyyətləri fonetik xüsusiyyətlər, leksik fərqlər, ünsiyyət formaları, intonasiya xüsusiyyətləri kimi sahələrdə özünü göstərir. Məsələn, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bəzi sözlərin tələffüzü fərqli ola bilər. Bu fərqlər dilin zənginliyini və müxtəlifliyini göstərir. Məsələn, Şimal-Şərq zonasında sözün birinci hecasında y səsinin qarşısında açıq a saiti yarımqapalı e saitinə keçir: qeyiş, qeyçi, qeymağ, qeyin, qeynana, qeynata. Qərb dialektində kipləşən cingilitili b samiti dəyişir: söz ortasında və təkhecalı sözlərin sonunda kipləşən b samiti novlu v samitinə keçir: bava, çovan, qavıx, qav, civ. Bundan əlavə, çoxhecalı sözlərin sonunda kipləşən b samiti zəifləyərək novlu f samitinə keçir: coraf, boşqaf, kitaf, alıf, gəlif. Cənub ləhcəsində saitlər ahənginin pozulmasında incə saitlərdən sonra qalın saitlərin gəlməsi yayılıb: gəlmax, pişirməğ, gedax, gəldıx, dedux, demişux, pişirmişuğ, əkirux, dedıği.

Şimal-Şərq dialektində becid "tez, cəld", Qərb dialektində qəlbi "hündür", so:ruх "döşəkağı", məhrəba//məhrava "əl-üz dəsmalı", mama "bibi, atanın bacısı", usdufca "yavaşca", quzulamax "rütubətdən ovulub tökülmək" mənalarını verir.

Regional kod həmçinin kommunikativ davranışın müəyyən xüsusiyyətlərini də əhatə edir. Məsələn, bəzi bölgələrdə ünsiyyət daha emosional və ekspressiv xarakter daşıyır, digər bölgələrdə isə daha rəsmi və təmkinli ola bilər.

Linqvoetika yalnız nəzəri anlayış deyil, həm də praktik kommunikasiya prosesində özünü göstərən mühüm sosial hadisədir. Azərbaycan dilində linqvoetika prinsipləri gündəlik ünsiyyətdə geniş şəkildə tətbiq olunur. Bu prinsiplər gündəlik ünsiyyət, rəsmi kommunikasiya, təhsil mühiti, media və kütləvi informasiya vasitələri kimi sahələrdə xüsusilə nəzərə çarpır.

Gündəlik ünsiyyətdə etik davranış qaydalarına riayət olunması Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. İnsanlar ünsiyyət zamanı hörmət və nəzakət prinsiplərinə riayət etməyə çalışırlar.

Təhsil mühitində linqvoetika prinsiplərinin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim və tələbə münasibətlərində etik kommunikasiya qaydalarına riayət olunması təhsil prosesinin effektivliyini artırır.

Media sahəsində də nitq mədəniyyəti və etik kommunikasiya prinsipləri mühüm rol oynayır. Kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətin dil mədəniyyətinin formalaşmasına böyük təsir göstərir.

Beləliklə, linqvoetika Azərbaycan dilinin inkişafında və nitq mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar dil və mədəniyyət münasibətlərinin daha dərinədən öyrənilməsinə imkan yaradır.

Nəticə və elmi yenilik. Tədqiqat göstərir ki, linqvoetika müasir dilçilikdə dil, mədəniyyət və etika münasibətlərini öyrənən mühüm elmi istiqamətdir. Dil yalnız kommunikativ vasitə deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi və mədəni dəyərlərini əks etdirən sosial fenomendir. Bu baxımdan etik konseptlərin dil sistemində təzahürünün araşdırılması aktual elmi problemlərdən biridir.

Araşdırma nəticəsində linqvoetika konseptinin nəzəri əsasları müəyyənləşdirilmiş və onun dil və mədəniyyət münasibətlərinin tədqiqində metodoloji rolu əsaslandırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan dilində etik kommunikasiya zəngin və çoxşaxəli sistemdir və nitq mədəniyyəti, müraciət formaları, nəzakət ifadələri və emosional leksika vasitəsilə milli dəyərləri əks etdirir.

Tədqiqatda linqvoetika konseptinin nitq, milli, ənənəvi, emosional, empatik, sosial, dini və regional kodlardan ibarət çoxsəviyyəli strukturu müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda, etik kommunikasiya prinsiplərinin müasir cəmiyyətdə, xüsusilə təhsil, rəsmi ünsiyyət və media sahələrində mühüm rol oynadığı göstərilmişdir.

Beləliklə, linqvoetika konseptinin Azərbaycan dili materialı əsasında sistemli şəkildə öyrənilməsi dil və mədəniyyət münasibətlərinin daha dərinədən tədqiqinə və müasir dilçiliyin inkişafına töhfə verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova Q.Y. Etika: tarix, nəzəriyyə və təcrübə. Dərs vəsaiti. Bakı: 2016, 290 s.
2. Даниленко В. П. Общее языкознание. Курс лекций. 2-е изд. Иркутск: Изд-во Иркутского государственного ун-та, 2003, 240 с.
3. Дмитриева Н.М. Этические константы русской языковой картины мира: диахронический аспект: дис. ... докт. филол. наук. Москва: 2023, 423 с.
4. Мокаева И.Р. Этические концепты в языковой картине мира (на материале русского и карачаево-балкарского языков): дис. ... канд. филол. наук. Нальчик: 2004, 156 с.

AN OVERVIEW OF MULTIMODAL COMMUNICATION AND DIGITAL DISCOURSE STUDIES IN ENGLISH AND AZERBAIJANI

Zəhra Əhmədova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

zahraahmadova@bsu.edu.az

Xülasə

"İngilis və Azərbaycan dillərində multimodal kommunikasiya və rəqəmsal diskurs tədqiqatlarına ümumi baxış" adlı məqalə XXI əsrin əvvəllərindən etibarən rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı fonunda multimodal kommunikasiya və rəqəmsal diskursun formalaşmasını və inkişafını nəzərdən keçirir. Müasir kommunikasiya mühitinin ənənəvi yazılı və şifahi ünsiyyət modellərindən fərqli olaraq, mətn, şəkil, video, emoji və digər vizual elementlərin qarşılıqlı təsiri əsasında qurulması ünsiyyət prosesində mənanın yalnız dil vasitəsilə deyil, müxtəlif semiotik sistemlərin inteqrasiyası nəticəsində yarandığına dəlalət edir. Məqalədə multimodal kommunikasiya anlayışı semiotika və sosial-semiotika yanaşmaları kontekstində təhlil edilir, bu sahədə aparıcı tədqiqatçıların elmi baxışları nəzərdən keçirilir və vurğulanır ki, rəqəmsal mühitdə kommunikasiya çoxkomponentli xarakter daşıyır və bu, informasiyanın daha effektiv ötürülməsinə, daha yaxşı qavranılmasına və yadda saxlanmasına şərait yaradır. Bundan savayı, sosial media platformalarında istifadə olunan multimodal vasitələrin emosional və pragmatik mənanın ötürülməsində rolu, bu vasitələrin istifadəçilərin ünsiyyət strategiyalarının və sosial identikliklərinin formalaşmasına təsiri araşdırılır. Azərbaycan və ingilis dillərində rəqəmsal diskursun müqayisəli təhlili isə fərqli dil və mədəni mühitlərdə multimodal ünsiyyətin xüsusiyyətlərini daha dərinlən anlamağa imkan verir. Nəticə etibarilə, multimodal kommunikasiya müasir dilçilik və kommunikasiya tədqiqatlarının mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Onun tədqiqi rəqəmsal dövrdə ünsiyyət prosesinin daha dolğun və sistemli şəkildə izahına şərait yaradır.

Keywords: *multimodal diskurs, rəqəmsal texnologiya, ünsiyyət prosesi, semiotik sistem, təkamül, inkişaf, meydana gəlmə.*

Introduction. The enormous pace of advancement of digital technologies since the beginning of the twenty-first century has introduced a new stage of research into multimodal communications. The Internet, social networking websites, and mobile communication devices have greatly changed how individuals communicate. The visualization of the communication process by using a combination of text and images, video and emojis, and other visual objects in this environment has created new forms of discourse [4, p. 7].

It is especially important in reference to the concept of digital discourse.

Digital discourse is a type of communication that arises on the Internet and other digital media. This type of conversation contrasts with the classical models of written and verbal communication because the central role in the event is occupied by the aspects of multimodality. Social media communication content (texts, images, and videos) establishes a cohesive communication framework and affects how users communicate [2, p. 28]. Multimodality is most extensively used in digital communication, which is why studies in this field have grown tremendously in the past decades [6, p. 15].

The combination of multiple semiotic systems is an essential feature of multimodal discourse. As an illustration, the semantic load of a message becomes wider than the meaning signified by a text only when they are combined in a post on social media with text, images, and emojis. In this sense, multimodal communication helps users to convey emotional attitudes and social positions better.

Main part. One of the widely researched topics in contemporary linguistics and the study of media is the notion of multimodal communication. This means that it does not solely involve verbal elements but also visual and audiovisual components in the communication process. Within the digital communication environment, these elements interrelate with each other and help to build meaning.

In classical theories of communication, primary units of communicative meaning were the linguistic ones. However, in the contemporary digital communication environment, meaning appears as a result of the interaction of various semiotic elements, including text, visual images, emojis, GIFs, or any other visual elements. In linguistics, this phenomenon is called multimodal communication [7, p. 3].

The theoretical background of the concept of multimodal communication is based on the basis of semiotics and socio-semiotics. Semiotics is the science that involves sign systems and their roles in making meaning. The works of scholars like Ferdinand de Saussure and Charles Sanders Peirce have greatly contributed to the formulation of this area. Their theories on signs have influenced the further evolution of communication and discourse studies [1, p. 2].

Multimodal discourse theory has been significantly influenced by the socio-semiotic approach. Gunther Kress, one of the most prominent advocates of this approach, describes multimodality as a coordinated, involvement of different semantical resources in the communication process. Modern communication is realized not just through language, but also through visual and

other semiotic systems [7, p. 54].

Released in collaboration with Theo van Leeuwen "Reading Images: The Grammar of Visual Design" is of particular importance in the process of the evolution of the theoretical base of multimodal discourse analysis. The authors of this work thoroughly examine the visual element structures and meaning-making processes within visual elements. They show that a visual system of communication has some grammatical principles and that there are grammatical principles which can operate alongside the grammatical structures of language [8, p. 18].

Users apply multimodal resources in the digital communication environment to more effectively transmit the emotional and pragmatic content of messages. In this sense, multimodal communication is viewed as one of the major current trends in the analysis of discourse [6, p. 18].

According to Kress and van Leeuwen, multimodal discourse is any process of communication that is constituted by the interplay of different semiotic systems [8, p. 22].

Analyzing the features of Internet language, Crystal mentions that communication via the Internet is a new model of communication that integrates the features of written and spoken discourse [2, p. 6]. The environment of communication using the internet has exposed the development of new functional and stylistic forms of language, which intensifies the contact of multiple semiotic resources in the communication process. Textual, visual, and other semiotic elements interact in this context to form a level of complexity of sense.

Analyzing the role of emoji systems in the process of communication, Danesi believes that emojis have a paralinguistic role within the contemporary digital communicational setting and are used to convey emotional meanings [3, p. 25].

When examining the model of communication mediated by computers, Herring emphasizes that social media discourse is not just a technological phenomenon but the outcome of social and cultural processes, as well [5, p. 15].

The study of multimodal communication and digital discourse has evolved in the English-speaking academic world. Researchers working in this area have laid the methodological foundations of multimodal discourse analysis and have given rise to the creation of different models of analysis. In the example of the multimodal discourse analysis model, it is possible to detail visual, verbal, and any other semiotic elements to explore how they interrelate [11, p. 45].

The research of multimodal communication and digital discourse is re-

garded as a relatively recent research direction in the field of Azerbaijani linguistics. During recent years, Azerbaijani scholars have started to pay attention to the topics of multimodal communication in the framework of media discourse, advertising texts, and communication schemes in social networks. All these studies prove that the digital environment of communication in the Azerbaijani language is shaped by several trends of global communication as well as the determinants of national-cultural peculiarities.

Besides becoming a topical research area in contemporary linguistics and communication theory, the notion of multimodal communication has been the focus of media studies in recent years.

In the modern media environment, information is not transmitted solely through visual and auditory means. As noted by Nasirova A.A., digital communication is inherently multimodal; therefore, in addition to images and sound, text, graphic elements, symbols, digital animations, and subtitles also play a significant role [10, p. 18].

Information presented in multiple formats is retained in memory for a longer period and is more easily comprehended [9].

The concurrent use of Azerbaijani and English on social media platforms has opened up new possibilities to hone the model of multimodal communication. Messages (textual and visual) distributed on social networks influence on the construction of identity by users and the communication strategies. In this view, the comparative study on multimodal discourse enables a better insight on the nature of communication processes among various languages and cultures.

Therefore, the history of multimodal communication and digital discourse is one of the actively evolving areas of contemporary linguistics and the object of study of communication. The rapid pace of digital technology development also leads to further complexity in communication forms, increasing the importance of multimodal discourse studies. A comparative analysis of English and Azerbaijani can help determine the impacts of the multimodal models of communication in diverse linguistic and cultural settings.

Conclusion and Novelty. Summing up, the current paper has proved that the rapid pace of development of digital technologies has a single basic outcome: a change in the essence of communication, resulting in the formation of a new phase in the development of multimodal discourse. In the modern digital environment, communication ceases to be a matter of verbal or linear scheme but rather an actualization of a dynamic process involving the interaction of various semiotics resources such as text, image, video, emojis,

and other visual images. The change is indicative of a broader shift towards more complex, hybrid, and interactive meaning-making in place of traditional communication templates.

It has been revealed that multimodality is central in the formation of digital discourse, especially in social media, where multiple modes of communication work concomitantly to add the expressive and interpretive facets of messages. Verbal and non-verbal integration enables users to better express the nuances of emotions, pragmatism, as well as, social identities. Moreover, the research cites a phenomenon that meaning in digital communication is not created by individual units of the language, but rather through an interaction of different systems of semiotics that help to produce a more elaborate and sophisticated communicative space.

The theoretical underpinnings of multimodal communication, such as semiotic and socio-semiotic, have received special consideration, together with the works of prominent researchers in the area. The frameworks offer important instruments that would aid in the comprehension of the process through which meaning is created and perceived in digitally mediated settings. Simultaneously, the increasing topicality of multimodal discourse analysis in Azerbaijani linguistics has been underscored, especially concerning media discourse and communication on social networks.

English, being a universal means of communication, takes a leading place in digital spaces and is a key element in multimodal discourse. Azerbaijani, in its turn, reflects peculiarities of digital communication in the regional and national context, instead. In this light, the comparative study of the multimodal communicative structures across the two languages is a pertinent academic concern both in linguistics and communication studies.

This article is unique in that it is an integrative and comparative study of multimodal communication, especially in terms of both general theoretical treatment of different theories and their implementation in the realm of the Azerbaijani linguistic and cultural environment. In contrast to other works that usually focus on the issue of multimodality, with many of them often studying it in the context of English language communication, the present work places the focus on the interaction between Azerbaijani and English in the online communication environments, exposing how the elements of multilinguality and multiculturalism impact the meaning-making process. The article also advances the field by highlighting multimodal resources as a means of identity construction and strategies of communication within social

media. The duality of interest not only broadens the multimodal discourse analysis but also introduces fresh information about the intricacies of digital communication within various languages and cultural contexts.

Literature

1. Chandler D. Semiotics: The Basics (2nd edn). London: Routledge. 2007, 307 p.
2. Crystal D. Internet Linguistics: A Student Guide. London: Routledge. 2011, 192 p.
3. Danesi M. The semiotics of emoji: The rise of visual language in the age of the Internet. London: Bloomsbury Publishing. 2016, 192 p.
4. Ellinwood K. Jones R.H., Chik A., and Hafner C.A.: Discourse and Digital Practices: Doing Discourse in the Digital Age // Multimodal Communication, Vol. 4 (Issue 2). 2015, pp 181-182.
5. Herring S. Computer-mediated Communication: Linguistic, Social, and Cross-cultural Perspectives. John Benjamins Publishing, 1996, 324 p.
6. Jewitt C. The Routledge Handbook of Multimodal Analysis. Routledge. 2014, 562 p.
7. Kress G. Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication. United Kingdom: Routledge, 2010, 212 p.
8. Kress G., & van Leeuwen, T. Multimodal discourse: The modes and media of contemporary communication. London: Arnold Publishers. 2001, 142 p.
9. Mayer R.E. Multimedia Learning. Cambridge University Press. 2001, 210 p.
10. Nəsirova A. Kütləvi kommunikasiya modelləri: mənbədən mənsəbə qədər. Bakı, 2020, 120 s.
11. O'Halloran K. ed. Multimodal discourse analysis: Systemic functional perspectives. London: Continuum. 2004, 256 p.

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" DASTANINDAKI ARXAİK LEKSİKANIN AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İZLƏRİ

Aynur Məmmədova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

yunur77@gmail.com

Abstract

Traces of The Archaic Lexicon of The Epic "Kitabi-Dede Qorqud" In Azerbaijani Vernaculars and Dialects

This article examines the traces of certain archaic lexical units used in the epic "Kitabi-Dede Korkut" in Azerbaijani dialects and vernaculars. As the language of the epic preserves a rich layer of ancient Turkic vocabulary, it serves as an important source for the study of the historical lexical development of Azerbaijani. The study

focuses on lexical units such as *shulen*, *yaghma*, and *yakhni*, analyzing not only their semantic features but also their preservation in dialectal and regional usage despite their decline in the modern literary language. The research is based on comparative-historical, lexical-semantic, and dialectological methods. The analysis shows that some archaic words found in the epic have lost their former productivity in the literary language, yet continue to survive in Azerbaijani dialects through phonetic and semantic variation. This demonstrates that the lexicon of "Kitabi-Dede Korkut" is not merely a historical textual layer, but also a living component that has influenced later stages of linguistic development.

Keywords: *Kitabi-Dede Korkut, archaic lexicon, Azerbaijani vernaculars, Azerbaijani dialects, dialectological lexicon, lexical continuity, ancient Turkic words.*

Giriş. Dil hər bir xalqın tarixi inkişafını, mədəniyyətini və dünyagörüşünü əks etdirən əsas vasitələrdən biridir. Xüsusilə dilin leksik sistemi xalqın keçmişi, ictimai həyatı və məişəti haqqında zəngin məlumat verir. Zaman keçdikcə sözlərin bir qismi fəal işləkliyini itirərək arxaik və ya köhnəlmiş leksik qatın tərkibinə daxil olur. Bununla belə, həmin sözlərin müəyyən hissəsi tamamilə unudulmur, müxtəlif fonetik və semantik dəyişikliklərlə xalq danışığında, şivə və dialektlərdə yaşamaqda davam edir.

Türk xalqlarının ən mühüm yazılı abidələrindən biri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dastanın dili oğuz türklərinin həyat tərzini, dünyagörüşünü, sosial münasibətlərini və qədim dil xüsusiyyətlərini əks etdirən zəngin mənbədir. Bu abidədə qorunub saxlanmış leksik qat yalnız tarixi və ədəbi baxımdan deyil, həm də Azərbaycan dilinin tarixi inkişafını, xüsusilə arxaik sözlərin sonrakı dövrlərdə yaşama imkanlarını izləmək baxımından mühüm elmi dəyərə malikdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un yazı dili qatında işlənən qədim türk sözlərinin bir hissəsi zamanla müasir ədəbi dildə passivləşmiş, lakin onların izləri müxtəlif bölgələrin şivə və dialektlərində qorunub saxlanmışdır. Tədqiqatlarda göstərildiyi kimi, bu sözlərin müəyyən qismi Orxon-Yenisey abidələrinin söz ehtiyatı ilə səsləşir, bir hissəsi isə sonrakı əsrlərin yazılı dil materiallarında müşahidə olunur; müasir dil baxımından köhnəlmiş sayılan bu leksik vahidlərin böyük qismi XVI əsrə qədər ədəbi dilin aparıcı sözləri sırasında olmuş, sonrakı mərhələlərdə isə ədəbi dildən tədricən çəkilərək izlərini şivə və dialektlərdə qorumuşdur [8, s. 8]. Bu fakt göstərir ki, dialekt və şivələr yalnız danışq forması deyil, həm də dilin qədim qatlarını yaşadan mühüm leksik yaddaşdır.

M.Kaşğarlının lüğətində qeyd olunan 8000 leksik vahiddən 5000-nin müasir Azərbaycan dilində mövcudluğu göstərilir ki, bu da təxminən 62%-ə

bərabərdir [1, s. 62-63]. Bu fakt, eləcə də "Kitabi-Dədə Qorqud" leksikasının mühüm bir qisminin müxtəlif formalarda günümüzədək yaşaması, dastanın dilinin Azərbaycan dil tarixinin öyrənilməsi üçün son dərəcə dəyərli mənbə olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Bu məqalədə dastanda işlənən bəzi arxaik leksik vahidlərin Azərbaycan şivə və dialektlərində qorunma formaları nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın əsas məqsədi həmin sözlərin müasir ədəbi dildəki vəziyyəti ilə dialekt mühitindəki yaşama xüsusiyyətlərini müqayisə etmək, onların fonetik və semantik dəyişmələrini izləməkdir. Araşdırma zamanı müqayisəli-tarixi, leksik-semantik və dialektoloji təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Əsas hissə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən arxaik leksik vahidlərdən biri **şülən** sözüdür: "Beyrək şülən yeməginin üzərinə gəldi" [7, s. 64]. Mətnin semantikasından aydın olur ki, bu söz məclis və qonaqlıqla bağlı yemək və ziyafət anlayışı ilə əlaqədardır. Müasir ədəbi Azərbaycan dilində şülən sözü işlək deyildir, lakin onun müxtəlif fonetik-semantik variantları dialektoloji materiallarda qorunub saxlanmışdır. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində şılan variantı Oğuz və Təbriz dialektlərində "böyük qonaqlıq" mənasında, şülən variantı isə Oğuz şivəsində qeydə alınmışdır [3, s. 466]. Dialekt leksikasına dair tədqiqatlarda bu söz ailəsinin Bakı şivəsində "toy, qonaqlıq", Göyçay şivəsində "bol, bolluq", Bərdə şivəsində "şülən eləmək", Gədəbəy şivəsində isə "bol yemək" mənalarında işlənməsi göstərilir [12, s. 475]. Bu faktlar şülən sözünün müasir ədəbi dildə passivləşməsinə baxmayaraq, onun dialekt və şivələrdə fonetik dəyişikliklərə və qismən semantik yeniləşməyə məruz qalaraq yaşamaqda davam etdiyini göstərir. Deməli, şülən / şılan / şülən paralelləri "Kitabi-Dədə Qorqud" leksikasının Azərbaycan dilinin dialekt sistemində qorunan arxaik qatlarından biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Yəxni sözü. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən arxaik leksik vahidlərdən biri də yəxni sözüdür: "Qara qoyun yəxnisindən öginə gətürün. Yersə, yesün, yeməzsə, tursun-getsün" [7, s. 34]. Mətnin semantikasından aydın olur ki, bu söz ətdən hazırlanan yemək adını bildirir. V.Məmmədov yəxni sözünün "Dastani-Əhməd Hərami"də qovurma və kabab mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir [10, s. 20-21]. R.Məhərrəmov isə "Oğuznamə"də bu sözün "qab" semantikasi ilə əlaqəli şəkildə işləndiyini göstərmişdir: "Qouçtanı yəxniyə doldur" [8, s. 71]. Bu baxımdan Naxçıvan dialektində qeydə alınan yaxnıkeş forması xüsusi maraq doğurur [2, s. 241]. Ehtimal olunur ki, bu vahid yaxnı + keş komponentlərindən ibarətdir; burada birinci hissə yeməyin adını, ikinci hissə isə qabla bağlı semantik elementi ifadə edir. İ.Məmmədovun Naxçıvanda

soyutma ət xörəyinin yəxni adlandırıldığını qeyd etməsi də bu sözün yalnız tarixi mətn faktı kimi qalmadığını, müəyyən semantik dəyişikliklə dialekt mühitində yaşadığını göstərir [9, s. 284]. Beləliklə, yəxni sözü müasir ədəbi Azərbaycan dilində passivləşsə də, onun həm leksik, həm də törəmə izlərinin Azərbaycan şivə və dialektlərində qorunması "Kitabi-Dədə Qorqud" leksikasının davamlılığını göstərən mühüm fakt kimi qiymətləndirilə bilər.

Yağma sözü. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən arxaik leksik vahidlərdən biri də **yağma** sözüdür. Dastanın dilində bu söz "qarət", "talan", "yağmalamaq" mənalarında işlənir. F. Əhmədov sözün fonetik dəyişmiş forması olan **yəğma** variantının Vidadinin şeirlərində də müşahidə olunduğunu qeyd etmiş, onun əvvəlki yazılı abidələrdə də eyni semantik çalarda işləndiyini göstərmişdir. («Küllü-varın etdilər taracü yəğma, tarümar») həmin sözün eyni mənada Vidadidən əvvəlki abidələrdə işlənməsini göstərmiş, onun XVIII əsr sənətkarların dilində təsadüfi hallarda üzə çıxmasını bu dövrdən arxaikləşməsi ilə bağlamışdır [5, s. 116].

Bu leksik vahidin müasir ədəbi dildə əvvəlki işləkliyi zəifləsə də, onun semantik izləri bəzi dialekt və regional nitq faktlarında qorunub saxlanmışdır. Dialekt leksikasında **yağmala-** feli "talan etmək, çalıb-çapmaq, qarət etmək" mənalarında qeydə alınmışdır: "*Qavaq vaxtlarda böyük kənt kiçik kəndi yağmalardı*" (Quba) [6, s. 171-177]. Bu fakt **yağmalamaq** felinin Quba dialektində dastandakı mənaya uyğun şəkildə yaşadığını göstərir [11, s. 65; s. 23]. Bu söz qədim türk dili materiallarında müşahidə olunur və sonrakı türk dillərində də yaşamaqdadır. [4, s. 133].

Beləliklə, **yağma** sözü qədim mətnlərdə qarət və talan semantikasını ifadə edən leksik vahid kimi çıxış etmiş, sonrakı mərhələlərdə isə həm fonetik variantlar, həm də dialekt materialları vasitəsilə yaşayaraq "Kitabi-Dədə Qorqud" leksikasının davamlılığını əks etdirən mühüm dil faktına çevrilmişdir.

Nəticə və elmi yenilik. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı oğuz türklərinin dili, dünyagörüşü və mədəni yaddaşı ilə bağlı ən mühüm yazılı abidələrdən biridir. Dastanın leksik sistemi qədim türk söz qatının zəngin nümunələrini qoruyub saxlamış və Azərbaycan dilinin tarixi inkişafını izləmək üçün etibarlı material vermişdir.

Aparılan araşdırma göstərir ki, dastanda işlənən bəzi arxaik leksik vahidlər müasir ədəbi Azərbaycan dilində əvvəlki işləkliyini itirmiş, lakin onların izləri Azərbaycan şivə və dialektlərində müxtəlif formalarda qorunub saxlanmışdır. Şülən sözünün şilan və şılan variantları, yəxni sözünün isə yaxnıkeş kimi törəmə forması bu baxımdan xüsusilə diqqətəlayiqdir. Yağma sözü də öz

semantik nüvəsini qismən qoruyaraq dialekt və regional nitq faktlarında yaşamaqda davam edir. Bu faktlar arxaik leksikanın tamamilə sıradan çıxmadığını, əksinə, dilin dialekt sistemində fonetik və semantik dəyişikliklərlə varlığını davam etdirdiyini göstərir.

Beləliklə, "Kitabi-Dədə Qorqud" leksikasının Azərbaycan şivə və dialektlərində qorunması həmin abidənin yalnız ədəbi və tarixi deyil, həm də dialektoloji baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıdığını təsdiq edir. Bu sözlər dilin qədim qatları ilə müasir danışq mühiti arasında canlı əlaqəni əks etdirən dəyərli leksik faktlar kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən bəzi arxaik leksik vahidlər Azərbaycan şivə və dialektləri materialı əsasında yenidən nəzərdən keçirilmişdir. Məqalədə şülən, yaxni və yağma kimi sözlərin yalnız tarixi mətn vahidi olmadığı, həm də müxtəlif fonetik və semantik dəyişikliklərlə dialekt mühitində yaşadığı göstərilmişdir. Bu yanaşma dastan leksikasının dialektoloji baxımdan öyrənilməsinə yeni faktlar əlavə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair araşdırmalar. II cild. Bakı: Elm, 2003.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1964, 480 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
4. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
5. Əhmədov F. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vidadinin rolu. Bakı: Nurlan, 2005.
6. Əzizov E. İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" və Azərbaycan dili dialektləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. Bakı, 2001, s. 171–177.
7. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 2004.
8. Məhərrəmov R. "Kitabi-Dədə Qorqud"un söz xəzinəsi. Bakı: Nurlan, 2007.
9. Məmmədov İ. O. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının lüğət tərkibində etnoqrafik leksikanın yeri // "Kitabi-Dədə Qorqud" məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 204–288.
10. Məmmədov V. İ. "Dastani-Əhməd Hərami" əsərinin dili və üslubu. Bakı, 2001.
11. Rüstəmov R. Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281 s.
12. Teymurlu Z. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Bakı, 2017.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ В БРИТАНСКИХ КАЧЕСТВЕННЫХ ГАЗЕТАХ (BROADSHEET NEWSPAPERS)

Aytən Süleymanova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dillər Universiteti

a.rzayeva25@gmail.com

Abstract

Pragmatic Aspects of Stylistic Devices in British Broadsheet Newspapers

This article is devoted to the study of pragmatic aspects of stylistic devices functioning in British broadsheet newspapers. The research analyzes the use of metaphors, irony, euphemisms, and syntactic constructions as tools of cognitive and interpretative influence on the reader. The relevance of the study is determined by the need for a comprehensive approach to media discourse within the framework of the interaction between stylistics and pragmatics, which makes it possible to reveal hidden mechanisms of public opinion formation.

The research aim is to identify the pragmatic functions of stylistic devices and their role in the implementation of communicative strategies in quality press. The empirical basis of the study includes publications from leading British newspapers, such as *The Guardian* and *The Times* (2024–2026).

The scientific novelty lies in the development of an integrative model of pragmatic influence, which includes cognitive, interpretative, and discursive levels. The hypothesis is put forward that stylistic devices in quality press function as instruments of hidden cognitive framing, ensuring the management of interpretation maintaining objectivity effect.

The results of the study demonstrate that stylistic devices perform primarily an interpretative rather than an expressive function, shaping a specific representation of social reality in the reader's perception.

Keywords: *cognitive framing, media discourse, pragmatics, quality press, stylistics*

Xülasə

Britaniya keyfiyyətli qəzetlərində (broadsheet newspapers)

üslubi vasitələrin pragmatik aspektləri

Bu məqalə Britaniya keyfiyyətli qəzetlərində (broadsheet newspapers) üslubi vasitələrin funksional-pragmatik aspektlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatda metaforaların, ironiyanın, evfemizasiyanın və sintaktik konstruksiyaların oxucuya kognitiv və interpretativ təsir vasitələri kimi istifadəsinin xüsusiyyətləri təhlil edilir. Araşdırmanın aktuallığı üslubiyyat və pragmatikanın qarşılıqlı əlaqəsi çərçivəsində

media diskursunun kompleks şəkildə öyrənilməsi zərurəti ilə bağlıdır ki, bu da ictimai rəyin formalaşmasının gizli mexanizmlərini üzə çıxarmağa imkan verir.

Tədqiqatın məqsədi üslubi vasitələrin praqmatik funksiyalarını və onların keyfiyyətli mətbuatın kommunikativ strategiyalarının həyata keçirilməsində rolunu müəyyənləşdirməkdir. Empirik baza kimi 2024–2026-cı illər üzrə aparıcı Britaniya nəşrlərinin, *The Guardian* və *The Times* materiallarından istifadə olunmuşdur.

Elmi yenilik üslubi təsirin kognitiv, interpretativ və diskursiv səviyyələrini əhatə edən integrativ modelin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Tədqiqatda belə bir hipotez irəli sürülür ki, keyfiyyətli mətbuatda üslubi vasitələr gizli kognitiv çərçivələmə (framing) alətləri kimi çıxış edir və obyektivlik effektini qorumaqla yanaşı, interpretasiyanın idarə olunmasını təmin edir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, üslubi vasitələr əsasən ekspressiv deyil, interpretativ funksiya daşıyır və oxucuda sosial reallığın müəyyən mənzərəsini formalaşdırır.

Açar sözlər: *keyfiyyətli mətbuat, kognitiv çərçivələmə, media diskursu, praqmatika, üslubiyyət.*

Введение. Современный медиадискурс представляет собой сложную систему коммуникативного взаимодействия, в которой язык выполняет не только информативную, но и интерпретационную функцию, выступая не только средством передачи информации, но и инструментом воздействия на аудиторию [2, с. 45; 6, с. 12]. В условиях глобализации информационного пространства и возрастающего влияния средств массовой информации на общественное сознание особую значимость приобретает изучение прагматического потенциала языковых средств, используемых в журналистских текстах [4, с. 25].

Британские качественные газеты (broadsheet newspapers), такие как *The Guardian* и *The Times*, в отличие от таблоидной прессы, ориентированной на сенсационность, занимают особое место в системе медиадискурса и традиционно характеризуются аналитичностью, высокой степенью языковой организации и ориентацией на подготовленную аудиторию [5, с. 78]. Их дискурс отличается сложной структурой, насыщенностью имплицитными смыслами и активным использованием стилистических средств, выполняющих не только эстетическую, но и прагматическую функцию [3, с. 64].

Несмотря на значительное количество исследований в области медиалингвистики, проблема интеграции стилистического и прагматического анализа остаётся недостаточно разработанной. В большинстве работ стилистические средства рассматриваются либо как элементы

выразительности, либо как маркеры дискурсивных стратегий, без учёта их комплексной прагматической функции [1, с. 25-27; 4, с. 39]. Таким образом, их роль как инструментов интерпретационного воздействия требует дополнительного анализа.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью выявления механизмов скрытого воздействия на читателя, реализуемых через стилистические средства. Особый интерес представляет анализ того, каким образом язык качественной прессы формирует не только содержание сообщения, но и способы его интерпретации [2, с. 51].

Цель настоящей статьи заключается в выявлении прагматических функций стилистических средств в британской качественной прессе и анализе их роли в реализации коммуникативных стратегий. В качестве эмпирической базы использованы материалы The Guardian и The Times за 2024–2026 гг.

1. Теоретические основы исследования

Изучение медиадискурса в современной лингвистике осуществляется в рамках нескольких взаимосвязанных направлений, включая прагматику, когнитивную лингвистику и дискурс-анализ. Прагматический подход предполагает рассмотрение языка в контексте его функционирования и воздействия на адресата, при этом особое внимание уделяется коммуникативным намерениям автора и интерпретации текста читателем [2, с. 47; 6, с. 15].

Согласно концепции Т. ван Дейка, медиадискурс представляет собой форму социального взаимодействия, в которой языковые структуры тесно связаны с когнитивными моделями восприятия информации [2, с. 52]. Это означает, что тексты средств массовой информации не только отражают реальность, но и активно участвуют в её конструировании, формируя определённые интерпретационные рамки и когнитивные схемы.

Дополняя данную точку зрения, исследователи медиадискурса подчёркивают, что интерпретация текста зависит не только от его содержания, но и от контекста, в котором он функционирует, а также от фоновых знаний адресата [3, с. 71]. Таким образом, медиатекст следует рассматривать как результат сложного взаимодействия языковых, когнитивных и социокультурных факторов.

Важное значение для настоящего исследования имеет теория когнитивной метафоры, согласно которой метафора рассматривается не как стилистическое украшение, а как механизм концептуализации, поз-

воляющий структурировать абстрактные явления через более конкретные образы [1, с. 30]. В медиадискурсе метафоры активно используются для интерпретации экономических и политических процессов, формируя определённые модели их восприятия.

С точки зрения Норман Фэркло, язык средств массовой информации является инструментом идеологического воздействия, поскольку выбор языковых средств определяет способ представления социальной реальности [4, с. 38]. Это положение особенно актуально для качественной прессы, где воздействие осуществляется преимущественно на когнитивном уровне и носит имплицитный характер.

Как отмечает Аллан Белл, язык новостных медиа формируется с учётом предполагаемой аудитории, что проявляется в выборе лексики, синтаксиса и стилистических средств [5, с. 82]. В качественных газетах это выражается в стремлении к интеллектуализации текста, усложнению синтаксических конструкций и использованию имплицитных смыслов, что требует от читателя высокой интерпретационной компетенции.

Таким образом, проведённый теоретический анализ позволяет сделать вывод о том, что стилистические средства в медиадискурсе выполняют не только эстетическую, но и прагматическую функцию, обеспечивая интерпретационное воздействие на читателя и формируя определённые когнитивные модели восприятия информации.

2. Прагматические функции стилистических средств

2.1. Метафора как инструмент фрейминга

Метафора является одним из ключевых средств когнитивного моделирования и центральным инструментом когнитивного фрейминга. В медиадискурсе она выполняет не только номинативную, но и интерпретационную функцию, формируя когнитивные схемы восприятия действительности [1, с. 40].

Анализ материалов The Guardian показывает активное использование метафор в политическом и экономическом дискурсе. Например: "The economy is navigating turbulent waters amid global uncertainty" (The Guardian. Global economy outlook. 2025. URL: [https://www.theguardian.com/business/2025/mar/15/global-economy-outlook] (дата обращения: 20.04.2026))

Данная метафора формирует фрейм «кризис как природная стихия», создавая представление об экономике как о системе, подверженной внешним неконтролируемым факторам.

В газете The Times наблюдается аналогичная модель: “A fragile recovery is taking hold across sectors” (The Times. UK economic recovery analysis. 2025. URL: [<https://www.thetimes.co.uk/article/uk-economy-recovery>] (дата обращения: 20.04.2026))

Здесь реализуется медицинская метафора, усиливающая восприятие нестабильности экономического процесса.

2.2. Ирония как маркер элитарного дискурса

Ирония в качественной прессе отличается высокой степенью имплицитности. Как отмечает Т. ван Дейк, интерпретация медиатекста требует активного когнитивного участия адресата [2, с. 51].

В материалах The Guardian: “Another ambitious pledge that seems to have quietly faded away” (The Guardian. Political promises and accountability. 2024. URL: [<https://www.theguardian.com/politics/2024/oct/10/political-promises>] (дата обращения: 20.04.2026)) ирония реализуется через контраст между заявленной амбициозностью и фактическим отсутствием результата.

В материалах The Times: “The proposal has attracted support in certain quarters” (The Times. Policy debate analysis. 2024. URL: [<https://www.thetimes.co.uk/article/policy-support>] (дата обращения: 20.04.2026)) выражение «certain quarters» функционирует как маркер ограниченной поддержки.

2.3. Эвфемизация как инструмент идеологической нейтрализации

Эвфемизация является одним из ключевых механизмов снижения негативного воздействия информации. В соответствии с подходом Н.Фэркло, подобные средства выполняют идеологическую функцию [4, с. 38].

В газете The Guardian в примере: “Civilian impact was reported during the operation” (The Guardian. Conflict and civilian impact. 2025. URL: [<https://www.theguardian.com/world/2025/jun/02/conflict-impact>] (дата обращения: 20.04.2026)) наблюдается смещение фокуса с последствий на процесс.

В следующем примере из газеты The Times: “Economic adjustments are expected in the coming months” (The Times. Economic outlook report. 2025). URL: [<https://www.thetimes.co.uk/article/economic-outlook>] (дата обращения: 20.04.2026)) эвфемизм «adjustments» маскирует негативные последствия.

2.4. Синтаксис как средство прагматического контроля

Синтаксическая организация текста играет важную роль в форми-

ровании восприятия информации. Как отмечает Аллан Белл, структура предложения напрямую влияет на интерпретацию сообщения [5, с. 82].

В материалах The Guardian в примере: “Mistakes were made during the implementation phase” (The Guardian. Government reform analysis. 2025. URL: [<https://www.theguardian.com/politics/2025/may/08/reforms-analysis>] (дата обращения: 20.04.2026)) пассивная конструкция устраняет агента действия.

Рассмотрим другой пример: “The introduction of reforms led to...” (The Guardian. Economic reform coverage. 2025). URL: [<https://www.theguardian.com/business/2025/may/10/economic-reforms>] (дата обращения: 20.04.2026)), здесь номинализация повышает абстрактность текста.

3. Авторская модель прагматического воздействия

На основе проведённого теоретического и эмпирического анализа представляется возможным предложить интегративную модель прагматического воздействия стилистических средств в медиадискурсе британской качественной прессы. Данная модель отражает многоуровневый характер интерпретационного воздействия и позволяет систематизировать функции различных языковых средств в рамках единой концепции.

Предлагаемая модель включает четыре взаимосвязанных уровня воздействия, каждый из которых реализуется посредством определённого типа стилистических средств и выполняет специфическую прагматическую функцию.

1. Когнитивный уровень

На данном уровне ключевую роль играют метафоры, которые формируют базовые когнитивные модели восприятия действительности. Как отмечается в исследованиях по когнитивной лингвистике, метафора позволяет структурировать абстрактные явления через конкретные образы [1, с. 45]. В медиадискурсе это проявляется в концептуализации экономических и политических процессов (например, экономика как «механизм» или «организм»), что задаёт рамки последующей интерпретации.

2. Интерпретационный уровень

Данный уровень связан с использованием иронии, которая направляет оценку событий, не выражая её эксплицитно. В соответствии с концепцией Теун Адрианус ван Дейк, интерпретация медиатекста требует активного участия адресата [2, с. 51]. Ирония, будучи имплицитным средством, стимулирует когнитивную активность читателя и формирует

«интерпретационное соучастие», тем самым усиливая воздействие текста.

3. Идеологический уровень

На этом уровне функционируют эвфемизмы, которые смягчают негативные аспекты информации и способствуют формированию определённой идеологической позиции. Как указывает Норман Фэркло, язык СМИ является инструментом идеологического воздействия [4, с. 38]. Эвфемизация позволяет трансформировать восприятие событий, снижая их конфликтность и обеспечивая более нейтральную интерпретацию.

4. Дискурсивный уровень

Данный уровень реализуется через синтаксические средства, такие как пассивные конструкции и номинализация. По мнению Аллан Белл, синтаксическая организация текста напрямую влияет на восприятие информации [5, с. 82]. Использование данных средств способствует деперсонализации высказывания, маскирует агента действия и создаёт эффект объективности.

Взаимодействие указанных уровней носит системный характер: метафоры задают когнитивную рамку восприятия, ирония направляет интерпретацию, эвфемизмы корректируют оценочность, а синтаксические средства обеспечивают формальную нейтральность высказывания.

Таким образом, стилистические средства в британской качественной прессе функционируют как элементы единого прагматического механизма, обеспечивающего скрытое управление интерпретацией медиатекста. Предложенная модель позволяет рассматривать медиадискурс не только как средство передачи информации, но и как инструмент когнитивного и идеологического воздействия на аудиторию.

Заключение. Проведённое исследование подтверждает выдвинутую гипотезу о том, что стилистические средства в британских качественных газетах, таких как The Guardian, выполняют функцию когнитивного фрейминга и реализуют комплексные прагматические задачи. Их использование направлено не столько на прямое эмоциональное воздействие, сколько на формирование когнитивных моделей восприятия, управление интерпретацией информации и создание эффекта объективности и аналитичности медиатекста.

В отличие от таблоидной прессы, дискурс качественных изданий характеризуется высокой степенью имплицитности, интеллектуализированным воздействием и стратегическим использованием стилистических средств. Это проявляется в системном применении метафоры,

иронии, эвфемизации и синтаксических конструкций, которые функционируют как элементы единого прагматического механизма.

Разработанная в ходе исследования авторская модель прагматического воздействия позволяет рассматривать стилистические средства как многоуровневую систему, включающую когнитивный, интерпретационный, идеологический и дискурсивный уровни. Их взаимодействие обеспечивает скрытое управление смыслом и интерпретацией медиатекста, что подтверждает положения современных исследований в области медиадискурса.

Таким образом, язык качественной прессы выступает не только средством передачи информации, но и инструментом интеллектуального воздействия, отражающим особенности современной медиакommunikation. Полученные результаты расширяют представление о прагматике медиадискурса и могут быть использованы в дальнейших исследованиях в области медиалингвистики, дискурс-анализа, а также в практике анализа медиатекстов.

Список литературы

1. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / пер. с англ. М.: Эдиториал УРСС, 2024, 256 с.
2. ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989, 312 с.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002, 477 с.
4. Фэркло Н. Дискурс и социальные изменения / пер. с англ. М.: Либроком, 2008, 352 с.
5. Белл А. Язык новостных медиа / пер. с англ. М.: УРСС, 2004, 304 с.
6. Cook G. Discourse. Oxford: Oxford University Press, 1992, 168 p.

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ LEKSİK NORMANIN POZULMASI HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR

İradə Kərimova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

iradakerimova920@gmail.com

Abstract

Considerations on Violation of Lexical Norm in Social Networks

The article examines the gross violation of lexical norms by not adhering to the literary language norms of words on social networks.

The study notes that the Great Leader particularly noted the lack of proper compliance with the norms of the Azerbaijani literary language, extensively analyzed the problems that arose in the field of the state language, and indicated ways to solve these problems.

The article highlights the problems of insufficient and incorrect use of the inexhaustible potential of the modern Azerbaijani literary language in recent times in the decree "On the State Program for the Use of the Azerbaijani Language in Accordance with the Requirements of the Times and the Development of Linguistics in the Country" signed by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. İlham Aliyev, on May 23, 2012.

The article reflects the views of media experts on violations of lexical norms on social networks and ways to solve these shortcomings. "Social networks have become our main source of information" and "... obscene language, swearing, and racial discrimination create obstacles to freedom of speech and expression," said media expert Zeynal Mammadli, sharply criticizing the gross violation of literary language norms, especially lexical norms, on social networks. The conclusion of the article notes that the monitoring conducted mainly reveals the incorrect use of words and stylistic violations on social networks and shows that lexical norms are violated in various ways: incorrect choice of words - the use of words that do not correspond to their meaning (narrow or incorrect) at the lexical level, rude and vulgar expressions - the spread of vulgar and vulgar words that are not suitable for use in the literary language, the dominance of everyday language - deviation from the norms of the literary language for the sake of efficiency on social networks and the widespread spread of hasty speech forms (the language of electronic communication), the widespread illegal use of foreign languages in words and expressions, etc. has become a problem that undermines the beauty of the Azerbaijani language.

It is important to note that our behavior on social media is a mirror of our culture in real life. Everyone reflects themselves in this mirror, and everyone should be able to see it for who they are.

Keywords: *Azerbaijani language, literary language, social networks, lexical norm, norm violation, conferences, considerations, monitoring results.*

Giriş. Azərbaycan ədəbi dilinin tədbiqi və təbliği, saflığının qorunması və inkişaf etdirilməsi, ədəbi dil normalarına bütün sahələrdə riayət edilməsi çox ciddi bir məsələ kimi dövlətimizin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin qorunub saxlanılması, zənginləşdirilməsi istiqamətində gördüyü misilsiz işləri, Azərbaycan dilinin milli-mənəvi, siyasi-hüquqi haqqının bərpa olunması istiqamətində atılmış vacib addımlar hamımıza məlumdur.

Ulu Öndər, eyni zamanda, Azərbaycan ədəbi dil normalarına lazımınca

əməl edilməməsini xüsusilə qeyd etmiş, dövlət dili sahəsində yaranmış problemləri də geniş təhlil etmiş və həmin problemlərin həlli yollarını göstərmişdir: "Ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədris işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzərlik və digər sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımcına əməl edilmir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə edilir. Əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir..." (1, s. 1).

Respublikamızın Prezidenti Cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" Fərmanında oxuyuruq: "...Dilimizin hüduzsuz imkanlarından yetərincə və düzgün istifadə edilməməsi halları hələ də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməməsi, məişət danışığından istifadə olunması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsi az qala adi hala çevrilmişdir" (2, s. 1).

Əsas hissə. Sosial mediada əcnəbi dillərin söz və ifadələrindən qanunsuz istifadə edilməsinin geniş hal alması Azərbaycan dilinin gözəlliyinə zərər vuran bir problemə çevrilib. Təsədüfə deyil ki, bu məsələ ilə bağlı ölkə Prezidenti 2012-ci il mayın 23-də "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair dövlət proqramı haqqında" sərəncam imzalayıb. Həmin sərəncamda son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımcına və düzgün istifadə edilməməsi problemləri qeyd olunur.

Hələ 2018-ci ildə Mətbuat Şurasında "Azərbaycan media məkanında ədəbi dilin qorunması" mövzusunda keçirilən tədbirdə Mətbuat Şurasının sədri Əflatun Amaşov bildirmişdi ki, MŞ ölkədə fəaliyyət göstərən bütün qəzet və onlayn KİV ilə bağlı monitoring aparır: "Əsas məqsədimiz mediada dil normalarının qorunmasını yoxlamaq, tədbirlər həyata keçirməkdir. Əsas istiqamətlərdən biri leksik, qrammatik və s. pozuntularla bağlıdır. Tədbirin əsas məqsədi bu günə qədər görülən işlər haqqında məlumat verməkdir".

Daha sonra analitik Elçin Mirzəbəyli bildirib ki, dil normalarının pozulmasının qarşısını almaq üçün onlayn lüğət tərtib olunmalıdır: "Biz zamanın sürətinə uyğunlaşmalıyıq. İndi konkret iş görməyin vaxtıdır. Normal lüğət tərtib

tib olunmalıdır ki, internet resursları da dərhal istifadə edib, səhvləri düzəldə bilsin. Söhbət sürətdən, texnologiyadan və bizim bununla ayaqlaşmağımızdan gedir" (6, s. 1).

"Sosial şəbəkələr əsas məlumat mənbəyimizə çevrilib" və "...ədəbsiz sözlər, söyüşlər və irqi ayrı-seçkilik söz və ifadə azadlığına maneələr yaradır" deyən media eksperti Zeynal Məmmədli sosial şəbəkələrdə ədəbi dil normalarının, xüsusən leksik normaların kobudcasına pozulmasını kəskin tənqid edib (5, s. 1).

Dilin daxili quruluşunu onun səs tərkibi (fonetikasi), leksikası (lüğət tərkibi) və qrammatikası təşkil edir. Ədəbi dilin normaları da bunlara uyğundur: fonetik norma, leksik norma və qrammatik norma. Bu normalar dövlət tərəfindən (Nazirlər Kabineti) tərəfindən təsbit olunur və orfoqrafik lüğətlərdə verilir. Leksik normalara uyğun olaraq ədəbi dildə loru, kobud söz və ifadələr işlədilməməlidir. Sözdən düzgün istifadə ilə yanaşı, onun dəqiq, yerinə görə ifadəli və emosional işlədilməsi də leksik normanın tələblərindəndir.

Sosial məkanda Azərbaycan ədəbi dil normalarının pozulmasının qarşısının alınması üçün əvvəla yazı üslubuna diqqət etmək və təkmilləşdirmək, bədii əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətinə bələd olmaq mütləqdir. Çünki insanların mütləq uzaq olması nitq vərdişlərinin zəifləməsi və dil normalarının pozulmasına zəmin yaradır. Yəni, ədəbi dil normalarını bilmək, dilimizin qrammatikasına bələd olmaq öz yerində, dilin leksik imkanları və normalarına bələd olmaq da vacibdir: leksikologiya leksikos-lüğət və logos-təlim mənasını bildirir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin leksikasını (lüğət tərkibini) təşkil edir. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dilin müasir vəziyyətində və eləcə də tarixi inkişaf prosesində lüğət tərkibini öyrənir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə dənışıqda rol oynayan bütün sözlər və frazeoloji vahidlər daxildir. Bununla belə, lüğət tərkibi, sadəcə söz yığımından ibarət olmayıb, leksik vahidlərin mürəkkəb bir sistemini təşkil edir. Söz dilin əsas vahididir. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin lüğət tərkibini, yəni leksikasını təşkil edir. Dilin lüğət tərkibindən bəhs edən bölmə leksikologiya adlanır. Sözü ifadə etdiyi məna onun leksik mənasıdır. Yəni həmin sözü deyərkən nəyi başa düşməyimizdir.

Leksikologiyanın əsas məqsədi sözün mahiyyətini və tərkibini, sözlərin mənasını və çoxmənalılığını aydınlaşdırmaqdan, sözün inkişaf qanunlarını dəqiqləşdirməkdən və sözlərin mənacə qruplarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Burada eyni zamanda, sözlərin əmələgəlmə tarixi və müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin necə yarandığı və inkişaf etdiyi də nəzərdən keçirilir.

Dilin lüğət tərkibi zaman keçdikcə dəyişir, yenilənir və zənginləşir. Söz-

lərin və ifadələrin düzgün istifadəsi, dilin tarixi və müasir inkişafını anlamaq, yeni sözlərin yaranmasını və istifadə qaydalarını bilmək hər bir fərd üçün vacibdir. Leksikologiyanın öyrədilməsi və maarifləndirilməsi ana dilinə sevginin, mədəni irsin qorunmasının və milli şüurun güclənməsinin əsas şərtidir. Lakin saytlarda söz və ifadələrin yerində və kontekstə uyğun işlədilməməsi, sözlərin lüğəvi mənalara uyğun olmadan istifadəsi, ümumişlək leksikamızda qarşılığı olduğu halda əcnəbi söz və ifadələrdən yersiz istifadə leksik normanın tələblərini pozan faktorlardır.

Leksikologiyanın elmi və praktiki əhəmiyyəti, dilin müasir və tarixi inkişafını birləşdirərək, cəmiyyətə və insan düşüncəsinə böyük töhfə verir. Sözlərin və ifadələrin dünyası sonsuz imkanlara malikdir və hər bir insan üçün öyrənilməli, qorunmalı bir xəzinədir. Dilin leksik xəzinəsinin zənginliyi, dərinliyi və elastikliyi birbaşa cəmiyyətin inkişafına və mədəni irsin yaşadılmasına təsir göstərir. Təəssüflər olsun ki, sosial şəbəkələrdə, saytlarda bu xəzinəni korlayan insanlar bu barədə nə düşünürlər, nə də düşünmək istəyirlər. Bu baxımdan sosial şəbəkə səhifələrində (Facebook, Instagram, Youtube, TikTok, onlayn xəbər portalları, bloqlar, forumlar və s.) Monitoring Mərkəzi tərəfindən aparılan təhlillər əsasında dilin saflığını qorumaq üçün yanlış ifadələrin qarşısının alınması və mediada ədəbi dil normalarına əməl olunmasının zəruriliyi istiqamətində maarifləndirmə işləri aparılır.

Leksikologiya dil elminin ən maraqlı və vacib sahələrindən biri kimi, sözlərin yaranması, mənası, dəyişməsi və sistemli şəkildə təşkil olunması ilə məşğul olur. Bu sahənin öyrənilməsi dilin zənginliyi, tarixiliyi və inkişaf potensialı barədə dərin bilik əldə etməyə kömək edir. Sözlərin, frazeologizmlərin, terminlərin və neologizmlərin öyrənilməsi dilin strukturunun və funksional imkanlarının artırılmasında əsas rol oynayır. Əfsuslar olsun ki, bəzi sosial media istifadəçiləri də sözləri istədikləri kimi dəyişir, əvəz edir və istədikləri kimi yazaraq, ədəbi dil qanunlarının leksik normalarını pozurlar.

Leksikologiya dili yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də insan düşüncəsinin, milli kimliyin və mədəni irsin daşıyıcısı kimi araşdırır. Hər bir sözün və ifadənin mənasını, yaranma tarixini və dil sistemindəki yerini bilmək mədəni savadın ayrılmaz hissəsidir. Müasir cəmiyyətdə leksikoloji biliklər yeni texnologiyaların, tərcümə və təhsil sahələrinin inkişafında geniş tətbiq olunur. Lakin bəzi sosial şəbəkələrdə leksikoloji biliklər yeni texnologiyaların inkişafında nəinki geniş tətbiq edilmir və ədəbi dil normalarına qətiyyətlə riayət olunmur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubileyi tədbirində iştirak edən Prezident İlham Əliyevin çıxışında qoyduğu məsələlər, problemlər

cəmiyyətin və elmi mühitin yeni inkişaf meyarlarını müəyyənləşdirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilinin taleyi barədə təməl düşüncələri şərtləndirən dil quruculuğu haqqında ideya istiqaməti bu gün də dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi müasir siyasi baxışlara uyğun səviyyədə aparılır. Prezidentin "Hər bir millət, hər bir xalq üçün onun Ana dili onun milli mənsubiyyətinin əsas amilidir və bu istiqamətdə bütün ictimai fəallar, bütün ictimaiyyət bir nöqtəyə vurmalıdır" çağırışı dövlətin apardığı dil siyasətinin manifestidir.

Fevralın 18-də AMEA-nın və Azərbaycan Mətbuat Şurasının birgə təşkilatçılığı ilə Mərkəzi Elmi Kitabxanada "Medianın dili elmi müzakirə müstəvisində" adlı konfrans keçirilib. Tədbirin əsas məqsədi mediada dil normalarına riayət olunması məsələlərini, eləcə də bu sahədə mövcud problemləri və onların aradan qaldırılması yollarını elmi müstəvidə geniş müzakirə etmək olub.

Konfransı giriş nitqi ilə AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli açaraq, vurğulayıb ki, "Ölkəmizdə dövlət dili siyasətinin möhkəm təməlləri Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. Ulu Öndərin hakimiyyətinin birinci dövründə, sovet ideologiyasının beynəlmiləçilik siyasətinin hökm sürdüyü şəraitdə belə, azərbaycançılıq istiqamətində ardıcıl və düşünülmüş addımlar atılıb. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qətiyyətli siyasəti nəticəsində 1978-ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit edilməsi Ulu Öndərin uzaqgörənliyinin və milli dəyərlərə bağlılığının bariz nümunəsidir" (4, s. 1).

Çıxışlarda media mühitində Azərbaycan dilinin ədəbi normalara uyğun, səlis və düzgün istifadəsi, dil mədəniyyətinin inkişafı, sosial media dili və televiziya və radio məkanında nitq mədəniyyəti məsələləri müzakirə olunub. Vurğulanıb ki, media Azərbaycan ədəbi dilinin qorunması və cəmiyyətdə fəal şəkildə işlədilməsində strateji rol oynayır. Yeni terminlərin dilimizə gətirilməsi prosesində dilin zənginliyinin və orijinallığının qorunmasında medianın və jurnalistlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Sosial şəbəkələrdə leksik normalara əməl olunmasının monitorinqi, onlayn platformalarda ədəbi dilin saflığının qorunması, leksik norma pozuntularının (kobud və loru sözlər, sözlərin yanlış ifadəsi, təhriflər) müəyyən edilməsi məqsədilə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və digər qurumlar tərəfindən monitorinqlər aparılır. Aparılan monitorinqlər nəticəsində aşağıda qeyd olunan leksik norma pozuntuları aşkar edilmişdir:

1. Sözlərin yanlış seçimi: Leksik səviyyədə sözlərin mənasına uyğun olmayan (dar və ya yanlış) istifadəsi;

2. Kobud və loru ifadələr: Ədəbi dildə işlədilməsi məqsədəuyğun olmayan loru, kobud sözlərin yayılması;

3. Məişət dilinin üstünlüyü: Sosial şəbəkələrdə operativlik xatirinə ədəbi dil normalarından yayınma və tələsik nitq formalarının (elektron ünsiyyət dili) genişlənməsi və sairə.

Sosial şəbəkələr XXI əsrin insan həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrildikcə, bu platformalarda təkcə informasiyanın sürətli mübadiləsi deyil, həm də etik normaların ciddi şəkildə pozulması kimi hallar daha çox müşahidə olunur. Bu gün virtual aləm insanları bir araya gətirmək yerinə, onları aqressiya, nifrət və təhqirlə zəhərləməyə başlayır. Azərbaycan cəmiyyətində də sosial şəbəkələrdə etik qaydaların yoxa çıxması ciddi bir problem halını alıb. Fikirlərini daha açıq ifadə etmək imkanı verən bu mühit, bir çox insan üçün aqressiyanın və təhqirin gizlənmə yeri olub. Anonimliyin yaratdığı "cəzasızlıq" hissi, insanlar arasında qarşılıqlı hörmətin və mədəni müzakirə imkanlarının zədələnməsinə gətirib çıxarır. Burada təsadüf olunan, narahatlıq doğuran məsələlərdən biri də insanların şəxsi həyatlarına əsassız və yersiz müdaxilələrdir. Bu sahədə çalışanlar unutmamalıdır ki, Konstitusiya ilə müəyyənləşən hüquqların qorunması hamının haqqıdır. Hər kəsin şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququ vardır.

"Sayt və sosial şəbəkədə cəmiyyətə qarşı açıq hörmətsizlik hərəkətləri qadağan edilib. Söhbət burada "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" qanununda edilən dəyişiklikdən gedir". Bu sözləri Axtar.az-a açıqlamasında hüquqşünas Əkrəm Həsənov deyib: "Yəni bunun izahı verilir ki, əxlaqsız ifadələrin səslənməsinə, belə məzmun yaradan jestlərin edilməsinə, yaxud insan bədəninin hissələrinin milli-mənəvi dəyərlərə zidd formada göstərilməsinə dair məlumatların yayılması qadağandır. Bu da İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 388-1-ci maddəsi ilə məsuliyyət yaradır (7, s. 1).

Bəs virtual məkanda insanların təhqir, nifrət kimi hallara meyli olmasının əsas səbəbləri nədir? Bu davranışlar cəmiyyətin ümumi mədəni səviyyəsinə necə təsir edir? Sosioloq Yusif Nəbiyev təhqir və aqressiyaya meyilliliyini insanın təhsil səviyyəsi, dünya görüşü, empatiya bacarığı ilə birbaşa əlaqələndirir: "Aqressiya zəiflikdən doğan bir cavab reaksiyasıdır. Təhqir də aqressiyanın təzahür formalarından biri olduğu üçün o da fikirlərin, arqumentlərin zəifliyi anında ortaya çıxır. Amma bu da bir gerçəkdir ki, virtual dünyada demək olar ki, bütün insanların təhqir və aqressiyaya meyli daha artıq olur, nəinki real həyatda, yəni istəyirsən alim ol, yenə də virtual aləmdə daha aqressiv olacaqsan, nəinki realda" (3, s. 3).

Nəticə. Sosial şəbəkələrdəki davranışlarımız real həyatdakı mədəniyyətimizin güzgüsüdür. Bu güzgüdə hər kəs özünü əks etdirir və hər kəs bunu olduğu kimi görməyi bacarmalıdır.

Ədəbi dil normaları bütün sahələrdə düzgün tətbiq olunmalıdır. Buna görə də Azərbaycan dilini düzgün, səlis və ədəbi normalara uyğun şəkildə istifadə etmək hər bir azərbaycanlının və Azərbaycan vətəndaşının əsas vəzifələrindən biridir.

Qeyd etdiyimiz kimi, sosial şəbəkələrdə saytlara xarakterik olan ədəbi dil normalarının pozulması hallarına tez-tez rast gəlirik. Bu məsələ ilə bağlı azərbaycandilli saytlarda Azərbaycan dilinin ən adi leksik və qrammatik qaydalarının kobud şəkildə pozulması, xarici dillərdə olan İKT (İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları – kompüterlər, telefonlar, internet, şəbəkələr) ilə əlaqəli sözlərin işlədilməsi vəziyyətinin təhlili və monitorinqi aparılıb. Monitorinqin nəticələrindən bəlli olur ki, sözlərin böyük əksəriyyəti xarici sözlərdir və dilimizin ədəbi dil normalarına qətiyyən uyğun gəlmir.

Ədəbi dil normalarına düzgün riayət edilməsi ilə bağlı mütəmadi monitorinqlərin aparılmasında məqsəd Azərbaycan ədəbi dil normalarının pozulmasının qarşısını almaq, ana dilimizin qorunması və gələcək nəsillərə saf bir şəkildə ötürülməsidir. Mediada hər düzgün işlədilən söz, gələcək nəsillərə örnək olacaq bir addımdır.

Azərbaycan dili bizim milli ruhumuzun, mədəniyyətimizin səsidir. Onu qorumaq təkcə filoloqların və dilçilərin deyil, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin ortaq məsuliyyəti kimi qəbul edilməlidir, çünki bu hamının müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti, 19 iyun 2001.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti, 01 noyabr 2018.
3. Etik normaların əridiyi aləm. “Olaylar” qəzeti, 25 Oktyabr 2024.
4. Medianın dili elmi müzakirə müstəvisində mövzusunda konfrans. Azərtac. 18.02.2026.
5. Media eksperti: “Bizdə sosial şəbəkələr əsas informasiya mənbəyinə çevrilib” müsahibə. Oxu.az. 18 sentyabr, 2020.
6. Media rəhbərlərindən dil normaları ilə bağlı təklif. Axtar.az 09.07.2018.
7. Sosial şəbəkədə yeni qadağanı pozanın cəzası... Axtar.az. 17.01.2026.

SİNTAKTİK ÜSULLA SÖZ-TERMİN YARADICILIĞI

Zemfira Məmmədova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

zemfiramemmedova383@gmail.com

Abstract

Syntactic Methods in Word-Term Creation

Word creation through syntactic methods stands out for its productivity in the Azerbaijani language, as it does in other languages. Words and terms reflecting various fields of science and technology, as well as processes occurring in public and political life, find expression in the form of compound words and word combinations. The formation of compound words is primarily based on the complete development of phonetic, graphic, along with grammatical structures. The homogeneity or diversity of speech components is also considered, and a classification is made accordingly. Synonyms, antonyms, and compound words are particularly notable in compound word creation. Compound words and word combinations are distinguished from each other based on their similarities and differences. While word combinations, unlike compound words, keep the lexical-semantic characteristics of their components by being connected to diverse concepts, compound words do not perform this function. It is also worth mentioning that the majority of scientific and technical terms consist of compound words with affixes. H. Zülfikar demonstrates that words borrowed from both Eastern and Western languages (kilometer, decimeter, kiloampere, photo album, photosynthesis) are written together in the Turkic languages. In English, lexical units reflecting the concepts of good and evil, as well as negative and positive, are formed syntactically, with words consisting of two roots being the most prevalent. Considering that syntax is more closely related to speech, we can refer to it as a speech unit.

Keywords: *syntactic method, compound words, word combinations, phonetic, graphic and grammatical structure, compound words, speech unit.*

Giriş. Sintaktik üsulla söz yaradıcılığı bütün dünya dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır. Morfoloji üsulla termin yaradıcılığı üstünlük təşkil etsə də, sintaktik üsul vasitəsilə iki və daha artıq leksik vahidlərdən yeni söz birləşmələri, terminlər yaratmaq imkanlarından da istifadə olunur.

Elmi-texniki tərəqqi, dillərarası qarşılıqlı əlaqələr, cəmiyyətdə baş verən dəyişmə və yeniləşmələr, dünyaya integrasiya nəinki iqtisadi-siyasi əlaqələrə, eləcə də məişətimizə, dilimizə öz təsirini göstərir. Morfoloji üsuldən fərqli olaraq sintaktik üsulla yaranan terminlər azlıq təşkil etsə də, bir çox sahə ter-

minologiyasında söz birləşmələri, azkomponentli və ya çoxkomponentli şəkildə verilmiş söz-terminlərlə rastlaşırıq. S.Sadıqova ictimai-siyasi həyatı, ölkə daxilində baş verən dəyişiklikləri əks etdirən söz-terminlərin yaradılmasına daha üstünlük verir [1, s. 2].

Əsas hissə. İctimai-siyasi terminologiyada sintaktik üsulla yaranan sadə terminlər çoxluq təşkil etsə də, mürəkkəb və söz birləşmələri şəklində işlənən terminlərə də yer verilir. Məs., çoxpartiyalı, özünüidarə, üstsistem, birbaşa seçki hüququ, global təhlükəsizlik, siyasi struktur, azad mandat, milli təhlükəsizlik sistemi və s.

M.Adilovun gəldiyi qənaətə əsasən, "mürəkkəb sözlərə ancaq konkret dil üçün (və ya qohum dillər qrupu üçün) və onun inkişafının müəyyən mərhələsi üçün tərif vermək olar" [2, s. 38]. Rus dilçilərinin fikirləri də fərqlidir, belə ki, İ.A.Potapova mürəkkəb söz anlayışının söz birləşməsindən ibarət olduğunu (tərkibi istər sintaktik söz birləşməsi, istərsə də izolyasiya olunmuş lüğəvi vəhidlə ifadə olunmasından asılı olmayaraq) onun əksinə olaraq Troitski öz formasını dəyişməyən bu birləşmələrin yenə də bir sözə çevrilməsindən bəhs edir. L.V.Şerba isə sintaktik qrupun mürəkkəb söz kimi verilməsini daha düzgün sayır [2, s. 39].

Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edən komponentləri ixtisar etmək və ya atmaq olmaz. İxtisara gəldikdə isə söz monolitdir, ancaq ağac adları həmcins işlənərsə, ixtisar o zaman baş verir. Bu hal da sintaktik hadisənin baş verməsini, söz birləşməsi ilə ifadə olunmasını göstərir (Bağçada ağacların alma, armud, ərik, alça və giləsin çiçəklənməsi, quşların səsi göy üzünə dolurdu, sanki təbiət yenidən oyanırdı).

Mürəkkəb birləşmələrdə bəzən də, iki söz birləşir, donub qaldığı üçün başqa formal əlamətləri qəbul etmir, yalnız bir formada işlənir (gözdənirəq, üzükqara, göy-dəndüşmə, sözeşitməz). "Polisintetik sözlər" kimi qəbul edilən bu sözlər həm ədəbi dildə, həm də canlı danışiq dilində, eləcə də dialekt və şivələrdə işlənir. Xalqın adət-ənəsi ilə bağli işlənən bəzi deyimlər, oyun adları, musiqi adları, tibbi adlar, müxtəlif soyad və adlar buna misal ola bilər (parça-biçdi, xınayaxdı, üzəçixdı, qurşaqtutdu, topaldıqaç, Bəyoğlu, İmamverdiyev, Gülqız, gəlinatlandı, heyvagülü, qonşubağrıçat-ladan, küçəmənədargəldi, qızılyel, qarayara və s.). Sözlər tamlaşdığı, formalaşdığı üçün söz birləşmələrindən fərqli mövqedə durur ki, bu da onları bir-birindən fərqləndirmək üçün hansı quruluşda və hansı tərkibdə olmasından asılı olaraq ayırmağa imkan verir.

Mürəkkəb sözlərin formalaşmasında fonetik, qrafik və qrammatik cəhətdən tam formalaşması əsas sayılır. Fonetik əlamətdə birləşdirici vurğu əsas

götürülsə də, bu vurğu da həmişə işlənə bilmir. Belə ki, mürəkkəb sözlərin komponentlərindən biri söz birləşməsində daşdığı vurğunu itirir və ya əksinə, əsas vurğuya nisbətən ikinci dərəcəli olur. "Fonetik tam formalaşma mürəkkəb sözün əsas yox, ikinci dərəcəli əlamətidir" [2, s.48].

Mürəkkəb sözlərin qrafik tam formalaşması dedikdə, komponentlərin bitişik və defislə yazılışı nəzərdə tutulur. Bu da onların söz birləşmələri ilə fərqləndirilməsində çətinlik yaradır.

Mürəkkəb söz həm sabit, həm də qeyri-sabit birləşmələr əsasında yaranı bilər.

Semantik sıra yaradan mürəkkəb sözlər də söz kimi ümumi anlayış bildirir. Mürəkkəb sözlərdə çoxmənalılığın az miqdarda olması termin yaradıcılığında onların istifa-dəsinə şərait yaradır. Çünki terminlər əsasən təkmənalı, konkret, adekvat olur.

Birləşdirici vurğu mürəkkəb sözün formalaşmasında fonetik əlamət sayılırsa, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin əlavə edilməsi ilə düzəlməsi də morfoloji əlamət hesab edilir. Fonetik tam formalaşma sözlərin tələffüzünə görə dəyişə bildi-yindən, yəni səsdüşümü hadisəsini də nəzərə alsaq, əsas əlamət kimi götürülə bilməz.

Mürəkkəb sözlərin yazılışı (defislə və ya ayrı) qrafik quruluşun tam formalaşmış şəkli kimi qəbul edilir. Fonetik və qrafik tam formalaşma tərkib əmələ gətirməsində iştirak etsə də, ikinci dərəcəli, semantik və qrammatik əlamət zəruri olduğundan ilkin mövqedə durur.

Qrammatik (morfoloji və sintaktik) formalaşma dilimiz üçün tam formalaşma hesab edildiyi halda, bəzi dillərdə isə mürəkkəb sözlər üçün morfoloji əlamət sayılır.

Mürəkkəb sözlərin komponentləri tərkib daxilində verdiyi mənadan uzaqlaşaraq fərqli mənalı söz yarada bilər. Bulaxovskinin təqdirincə, mürəkkəb sözlər " yeni sözdüzəltmə ilə hazır sözlərin qovuşması sərhəddində durur". Vinqradovun sözləri ilə desək, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində 1-ci üsul sintaktik, 2-ci üsul sintaktik-morfoloji üsuldur [2, s. 58-59].

Mürəkkəb sözlər sözdüzəltmə üsulu ilə yarandığı kimi cümlə üzvünün və söz birləşmələrinin sözə çevrilməsi yolu ilə də yaranır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik yolla düzələn mürəkkəb sözlərin müəyyən zaman keçdikdən sonra demək olar ki, əksəriyyəti, sabit söz birləşmələri olan idiomatik ifadələr şəklində özünü göstərir (canını almaq, yuxusu qaçmaq, quyruq bulamaq, kölgəsini qılınclamaq, kölgəndə uzanıb yatmaq, gözünə kül üfürmək, ağız deyən qulaq eşitmir, ilan ağına da lənət, qarasına da).

S.Cəfərovun gəldiyi nəticəyə əsasən, mürəkkəb sözlərin müəyyənləşdirilməsində ancaq mənanı və ya ancaq formanı nəzərə almaq olmaz. Sözlərin birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirməsində məzmun rol oynadığı kimi forma da mühüm yer tutur. Çünki formasız heç bir məzmun yoxdur və təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. O, morfoloji yolla söz yaradıcılığının geniş formada inkişafından bəhs edərək sintaktik-analitik yolla yeni sözlərin yaranmasına ehtiyac olmadığını qeyd edir [3, s. 78].

Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edən tərkibləri əsas mənası ilə əlaqəsinə görə dörd qrupa bölmək olar: 1) komponentləri həqiqi məna ifadə edən mürəkkəb sözlər: beşguşə, rəsmxətt, dördbucaq; 2) birincisi həqiqi, ikincisi məcazi məna ifadə edən mürəkkəb sözlər: dilacı, gözucu, mənafebəxş; 3) birincisi məcazi, ikincisi həqiqi məna ifadə edən mürəkkəb sözlər: qozbel, acgöz, şirindil, yekəbaş; 4) hər iki komponenti məcazi məna ifadə edən mürəkkəb sözlər: küpəgirən, dəvədabarı, dəvəquşu, şələquyruq və s.

Tərkiblərə ayırarkən məzmun və formaya fikir verdiyimiz kimi hansı nitq hissəsinə aid olduğu da nəzərə alınmalıdır. Məhz bu səbəbdən mürəkkəb sözlərin aşağıdakı qayda üzrə bölgüsünü apara bilərik:

a) komponentləri eyni nitq hissəsindən ibarət olanlar: pişikotu, itburnu, ağcaqovaq, çaydaşı, zəydaşı (hər iki komponenti isim);

b) komponentləri müxtəlif nitq hissəsindən ibarət olanlar: qırxayaq, dördbucaq, itibucaq, qaravəlli, dodaqdəyməz,

c) sinonim sözlərdən düzəlmələr: ibadət-sitayiş, dost-tanış, qohum-qardaş, dava-dərman, abreviatur-ixtisar, assimilyasiya-səsdüşümü, dissimilyasiya-səsartımı, proteza-səs fərqləşməsi, saziş-müqavilə, icmal-xülasə (hər iki komponenti isim);

e) antonim sözlərdən düzəlmələr: günbatan-gündoğan, güney-quzey, nəsr-nəzm, epiloq-proloq, mübaligə-litota,

d) eyni sözün təkrarından düzəlmələr: qoşa-qoşa, gəlhagəl, üzbəüz. Burada ikibaşlı sözlərə də rast gəlmək olur. Məsələn, çör-çöp, zir-zibil, qara-qura, gədə-güdə, qarğa-quzğun, kasıb-kusub, cahıl-cuhul, dəmir-dümür, kağız-kuğuz. 1. Ay qız, hələ tələsmə. Gedib **şey-şüyü** gətirib bura tökmə. 2. **Cahıl-cuhulu** sakit eləyin, mən özüm onun öhdəsindən gələrəm. 3. **Gədə-güdənin** ağzına dil verməyin, sonra altını çəkəcəksiniz. 4. **Kağız-kuğuz** evin ortasına səpələnmiş, özlərinə lazım olan şeyləri götürüb getmişdilər.

Mürəkkəb sözləri söz birləşməsindən ayırmaq üçün birləşdirici vurğudan istifadə həmişə mümkün olmur. Belə ki söz birləşməsi əmələ gətirən mürəkkəb sözlərin tərəflərindən biri vurğunu ya itirir, ya da əksinə bu vurğu

əsas vurğuya nisbətən zəif işlənir (qarasaç-qara saç, İstisu-isti su, dəvədabanı-dəvə dabanı). Mürəkkəb sözlərin tələffüzündə də səs düşümü hadisəsi baş verir: məs. Mirzağa, Əliqulu, Baloglan, assimilyasiya, dissimilyasiya və s.

Mürəkkəb sözlərin tam formalaşmasında qrammatik əlamət olaraq xüsusi (-ba², -ha², -a²) bitişdirici vasitələrdən də istifadə etmək lazımdır (üz-büz, qaçaqaç, tutatut, pıçapıç, kəshakəs, çalhaçal, başabaş, içəiç).

M.Adilov mürəkkəb sözlərin, həm də söz birləşmələrinin yaranmasında iştirak edən sözdüzəldici şəkilçiləri iki qrupa ayırır [2, s. 51].

1. Mürəkkəb sözlərin bir qismi antonim söz və söz birləşmələrinin köməyi ilə düzəlir (korbucaq-itibucaq, ümumi-xüsusi, kortəbii-şüurlu, təktər-kibli-cüttərkibli, təkmənalı-çoxmənalı)

a) tərəflər bir söz kimi birləşərək ifadə etdiyi nitq hissəsinə aid sözdüzəldici (-lıq², -lı²) şəkilçi qəbul edərək "mürəkkəb-düzəltmə söz" əmələ gətirir. 1. **Ağbırçəksiz** süfrənin dadı-duzu olmaz. 2. **Beşqramlıq** nişan üzüyünü fərhlə gəlininin barmağına taxdı. 3. **Cavanlıqda** daş daşı, qocalıqda ye aşı.

b) bəzi mürəkkəb söz olmayan söz birləşmələrinin üzərinə sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla mürəkkəb söz əmələ gəlir. 1. **Aztəminatlı** ailələrə bəzi güzəştlər təyin edilmişdi. 2. Zor-bəla **səkkizilliyi** qurtara bilmişdi. 3. **Yarımtonluq** maşınla sübh tezdən yola çıxdı. 4. İllər uzunluğunu **təkadamlıq** kamerada gününü çürütdü, azadlığa çıxanda isə ailəsi də ondan imtina etdi. 5. O, gözlərinə inana bilmirdi, köhnə, ucuq daxmalarının yerində **çoxmərtəbəli** bina ucalmışdı.

Mürəkkəb sözlər və söz birləşmələrinin oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Mürəkkəb sözlər də, söz birləşmələri də müstəqil sözlərdən əmələ gəlmiş, eyni nitq hissəsinə malik olmaqla eyni qrammatik formaya da malikdirlər. Hər ikisini təşkil edən komponentlər bir-birinə uyğun şəkildə sıralanır. Mürəkkəb sözlərin də söz birləşmələri kimi komponentləri məna əlaqələri (uzlaşma, yanasma, idarə) ilə yaranır.

Mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələri eyni əlamətlərlə işlənərək oxşarlıq təşkil etsə də, onlar fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir. Söz birləşmələrinin komponentləri leksik-semantik əlamətlərini qoruyur, həm tək işləndikdə, həm də birləşmə daxilində başqa-başqa məfhumlarla əlaqədə olur. Mürəkkəb sözlərdə isə əksinə, komponentləri müstəqilliyini itirir, ayrılıqda əlaqədar olduqları məfhumlarla əlaqə ya zəifləyir, ya da bu əlaqə tamamilə kəsilir. Mürəkkəb sözlər bütövlükdə bir suala cavab verdiyi halda, söz birləşmələrinin hər komponentini suallandırmaq olur. Məs., əksçevrilmə (nə?), beşulduz (nə?), ağsaqqal (kim?), Ağamusa (kim?), duvaqqapma (nə?), qıfılənd (nə?); yazı (nə?) yazmaq (nə etmək?), bədii (necə?) üslub (nə?), ritorik (necə?) fiqur(nə?),

funksional (necə?) stilistika (nə?) və s.

Söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələri görmək mümkündürsə, mürəkkəb sözlərdə həmin əlaqələr özünü göstərmədiyi üçün təhlil edilərkən nəzərə alınmır. Məsələn, evə getmək birləşməsində evə birləşməsində ə yönlük hal şəkilçisidir, idarə əlaqəsi olduğunu, günəbaxan, ayyaqqabı mürəkkəb sözündə ə və ı sözün bir səsi kimi çıxış edir. Mürəkkəb sözlərin komponentləri bir vurğu ilə deyilsə, söz birləşmələrinin hər komponentinin müstəqil öz vurğusu vardır. Məs. boşqab-boş qab, incəsənət-incə sənət. Söz birləşmələrinin komponentləri yeni sözlərlə birləşərək, başqa tərkiblər yarada bildiyi halda, mürəkkəb sözlərin komponentləri digər sözlə əlaqəyə girərək yeni birləşmə yarada bilmir. Məsələn, kitabı oxumaq, həmin kitabı oxumaq, kolxoz sədri, kolxoz sədrinin qardaşı [4, s. 38].

Mürəkkəb sözlərin komponentləri tərkib daxilində ilkin mənadan uzaqlaşaraq tamam fərqli mənalı söz yarada bilir. Bulaxovski mürəkkəb sözlərin yeni sözdüzəltmə ilə hazır sözlərin qovuşması sərhəddində durduğunu göstərir [2, s. 58].

Mürəkkəb sözlərin müəyyən hissəsinin söz birləşmələri ilə yaranması qəbul edilsə də, bunu bütün mürəkkəb sözlərə şamil edə bilmərik. Çünki, sintaktik yolla düzələn mürəkkəb sözlər müəyyən zaman daxilində mürəkkəb sözə çevrilən idiomatik ifadəli sabit söz birləşmələri əsasında formalaşır (pişikotu, dəvədabanı, gülxətmi, qızılyel, ağacdələn, qırxayaq və s.).

Söz birləşməsi sözlə cümlənin sərhədində dayanır. Söz birləşməsi söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və s. ifadə etsə də, onları təklidə, təcrid olunmuş halda deyil, bir-biri ilə əlaqədə, münasibətdə ifadə edir [4, s. 35].

Sözlə söz birləşməsinin fərqləndirilməsi bir qədər asandırsa, mürəkkəb sözlə söz birləşməsinin münasibətini müəyyənləşdirmək, onları fərqləndirmək nisbətən çətindir. Söz birləşməsi iki müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gəldikdə sadə, ikidən artıq olarsa, mürəkkəb birləşmələr əmələ gəlir.

M.Rəhimov kimya terminologiyasında sintaktik üsulla yaranan çox sayda termin-söz birləşmələrinin olduğunu göstərir [5, s. 14]. Məsələn, altsistem, makromo-lekul, bromstirol, qələvi-məhlul, metabrom və s. kimi terminlər leksik-sintaktik üsulla yaranırsa, əksçevrilmə, həllolma, mayesaxlama, şəkildəyişmə morfoloji-sintaktik üsulla yaranan terminlərdir. Həmçinin, kimya terminologiyasında rus və Qərbi Avropa dillərindən olduğu kimi verilən qoşa sözlərdən istifadə edərək terminlər yaradılmışdır (qram-atom, qram-molekul, vakuum-distilə, sis-birləşmə və s.). Eyni zamanda bir tərəfi dilimizə məxsus sözlərdən

ibarət terminlərlə də rastlaşırıq (ikili-atom, ikili-spirt, mis-2 asetat, mis-2 fosfat, mis-oksixlorid).

"Kitabi Dədə Qorqud " dastanlarının dilində də sintaktik üsulla yaranan mürəkkəb söz və terminlərlə daha çox rastlaşırıq. Məsələn, əmiraxurbaşı, çəri-başı (qoşun başçısı), dəmir tonlu(hərbi geyim), dəmir yaylı, pərli gürz, ap alaca qalqan, bədəvi at, toğan quş, ala tağa, qırq namərd, çətir otaq, ağ ağıl, sağış günü(qıyamət günü). 1. **Çətir otağ**, ala sayvan dikdirdi. 2. **Toğan quş** oluban uçayınmı? 3. **Ala tağa**, ala ləşkər ava çıqdı. 3. Qaragünə **çəribası** oldu. 4. Bir ağboz atlu, ağ ələmlə bəg, **dəmir tonlu** oğuzun önüncə gəldi. 5. Ol **qırq namərd** dəxi bunu gördilər. 6. Qırq yigit **bədəvi atın** oynatdı, oğlanın üzərinə yığnaq oldu. 7. **Sağış günündə** ayna görkli, ayna günü oqıyanda qütbə görkli oğlunu sağ yanına aldı [6, s. 12, 115, 54,119, 120, 34, 5, 32].

Cümlə sözə çevrilərək mürəkkəb sözlər yaranır ki, bu da sintaktik üsulla yaranan mürəkkəb sözlər sayılır. E.V.Sevortyanın göstəricisinə əsasən, sintaktik mürəkkəb sözlərin yaranması "qeyri-qrammatik" üsulla, yəni "leksik-qrammatik xüsusiləşmə" nəticəsində baş verir ki, onların da əksəriyyəti tam fərdi xarakter daşıyır (üstqurum, altsistem, hiperistinad, yarımqoşqu, istilikkeçirmə). Verilən nümunələrdən görünür ki, hər bir müəllifin ixtirası özünün adlandırdığı adla bağlıdır [7, s. 47].

Hərbi terminologiyada da mürəkkəb söz-terminlər üstünlük təşkil edir. Y.Ə.Məmmədlinin həmmüəllif olduğu hərbi-dəniz sözlüyündə Azərbaycan və türk dillərində mürəkkəb sözlərlə (barıtcabı, radiomina, radioprojektor) və II növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunmuş terminlər(sualtı gəmilər bazası, radiomüşahidə stansiyası, ərzaq (təchizat) bazası, dərəcə bölgüsü və s.) də verilmişdir [8, s. 12, 14, 16, 19, 20, 63].

İctimai-siyasi terminologiyada da sintaktik üsulla yaranan sadə terminlər kimi mürəkkəb və söz birləşməsi şəklində olan terminlər də üstünlük təşkil edir. Məsələn, çoxpartiyalı, özünüidarə, üstsistem, səsvermə, birbaşa seçki hüququ, qlobal təhlükə-sizlik, siyasi struktur, azad mandat, milli təhlükəsizlik idarəsi və s.

S.M.Quliyeva bolşevik mətbuatında sintaktik üsulla yaranan termin-sözlərin daha çox işləndiyini və iki, üç, dörd və daha artıq söz birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərir (iqtisadi tələbnamə, varlı siniflərin irticası, Bakı, fəhlə, əsgər və matros şurasının sədri və s.). Böyük Oktyabr sosialist inqilabının qələbəsiindən sonra rus dilindən dilimizə keçən xeyli söz milli sözlərlə birləşərək işləklilik qazanmışdır (uças-tok ev komitəsi, ərzaq upravaları, yer komitələrinin syezdi və s.) [9, s. 319-321].

Söz birləşmələrinin yaranmasında iştirak edən sözlərin birinci və ikinci tərəfi rus dili və onun vasitəsi ilə digər dillərdən alınmalardan (bolşevik dəstələri, Şura soldatları, fabrika sahibi, yanacaq komitəsi), hər iki tərəfi milli və ya ərəb-fars sözlərindən ibarət olan birləşmələrdən də (ağalar silki, müharibə cəbhəsi, topçu dəstəsi, qırmızı qoşun, sinfi hüriyyət, fükəra sinfi və s.) istifadə olunurdu.

Türk dillərinin tarixindən bəhs edən B.Serebrennikov və N.Hacıyeva yazır ki, türkoloqların əksəriyyəti sintaksisi tipoloji bütöv kimi qəbul edirlər. Müasir türk dillərində ancaq onu demək lazımdır ki, qədim türk, keçici dövr və Hind Avropa kimi üç sintaktik tipin olduğunu qeyd etmək lazımdır. M.Kaşğarinin əsərlərində nəinki ümumtürk dilinin sintaksisini, eləcə də qrammatik quruluşunun inkişaf tarixini izləmək olar. N.Xudiyevin sözləri ilə desək, sintaksisin inkişafı, xalqın intellektual tərəqqisi, etnik təkamülü ilə mütənasibdir [10, s. 145].

Söz birləşməsinə alimlərin müxtəlif müstəvidən baxışını nəzərə alsaq, tədqiqi tarixinin M.Kaşğaridən başladığını deyə bilərik. Göründüyü kimi "Divani-lüğət-it-türk" əsərində sözlərlə söz birləşmələrinin müqayisəsində izafət birləşmələri söz birləşmələri kimi götürülmüş, XX əsrdən də artıq söz birləşmələrinə ciddi münasibət yaranmağa başlanmışdır. N.A.Baskakov isə söz birləşməsi və cümlənin fərqli xüsusiyyətlərini göstərməklə yanaşı onların hər ikisini sintaktik vahid adlandırmışdır [11, s. 142].

M.Qasimov Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik yolla yeni terminlər yaradılmasının iki üsulunu: 1) leksik-sintaktik 2) morfoloji-sintaktik olduğunu göstərir:

1) leksik-sintaktik üsulda adından göründüyü kimi ancaq leksik vahidlər iştirak edir (Altıağac, yarımada, paleocoğrafiya, hiperistinad, dördbucaq və s.).

2) Morfoloji-sintaktik üsulda birləşdirilən sözlərin komponentlərinə şəkilçi qoşularaq yeni termin yaranır (istilikkeçirmə, yarımqoşqu, yerqazan. vin-taçan, qabyuyan, tozsoran və s.)

Mürəkkəb terminlərlə bir kökdən ibarət olan sadə terminlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri vardır: a) mürəkkəb terminlər tərkibində olan sözlərin sayından asılı olmayaraq sadə terminlər kimi bir əsas vurğuya malikdir. b) sadə terminlər kimi belə terminlərdən də yeni-düzəltmə terminlər yaratmaq mümkündür.

1) Mürəkkəb terminlərin tərkibinə daxil olan kökün leksik mənası mühafizə olunur (Cıdırdüzü, gündoğan, günbatan, yelçəkən, quşüzümü, quşəppəyi və s.).

2) Mürəkkəb terminlər müxtəlif nitq hissələrindən təşkil olunmasına baxmayaraq, bir nitq hissəsindən ibarət söz şəklinə düşür (Ağacdələn-Ağac-isim, dələn-feili sifət, taxılbiçən-taxıl-isim, biçən-feili sifət, pambıqyığan-pam-

bıq-isim, yığan- feili sifət, paltaryuyan-paltar-isim, yuyan-feili sifət və s).

Tərkibindəki elementlərin hansı əsasdan olmasına görə mürəkkəb terminlər aşağıdakı növlərə bölünür:

a) birinci tərəfi Azərbaycan dilinin öz sözlərindən, yaxud Azərbaycan dilindəki ərəb-fars mənşəli sözlərdən, ikinci tərəfi isə rus-Avropa dillərinə məxsus sözlərdən ibarət terminlər: davranış kodeksi, hərəkət radiusu, dəvə registri, acgöz alqoritm, ağıllı kart.

b) birinci tərəfi rus-Avropa dillərinə məxsus sözlərdən, ikinci tərəfi isə Azərbaycan dilinin öz sözlərindən, yaxud Azərbaycan dilindəki ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarət olan terminlər: kompensasiya ödəmə, alternativ seçkilər, ilkin kod, nümunəvi ottisk və s.

ç) Hər iki tərəfi alınma sözlərdən ibarət olan terminlər: radiomüşahidə stansiyası, təchizat bazası, ünvan maskası, reaktiv jet motoru və s.

c) Hər iki tərəfi Azərbaycan dilinin öz sözlərindən ibarət olan terminlər: yüksəklik qurşağı, çıxış nöqtəsi, gəlir vergisi və s. [12, s. 131-133].

M.Əlizadənin göstəricisinə əsasən, qoşa sözlər söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında keçid vəziyyətində olan xüsusi tipli söz qrupudur [13, s. 24]. Onların çoxu mürəkkəb söz kimi işlənir. Leksik vahid kimi götürdüyümüz qoşa sözlər bir vahidlə ifadə oluna bildiyi kimi tabesizlik əlaqəsinə girərək mürəkkəb sözə də çevrilir. Söz birləşmələrindən fərqli olaraq defislə yazılır (qəm-qüssə, dərd- sər - kədər, toy-düyük-sinonimlər; gec-tez, böyük-küçük, sağ-sol, yazı-pozu, qış-yaz, qar-yağış -antonimlər; üz-üzə, göz-gözə, quru-quru, tövlə-tövlə - eyni sözün təkrarı ilə). Cümlə üzvləri kimi də çıxış edə bilir. Məs.: **Quru-quru** çaylara suçu saldım. Qara donlu dərvişlərə nəzirlər verdim. **Arzu-diləklə** bir oğul güclə tapdım (s.14). **Tövlə-tövlə** şəhanə atlarını mindilər (s.21). İrəlində **toy-düyük** var, Toya gedib, **oxu-çal** (s.51). Uruza **sağdan-soldan** hücum etdilər, qırq yoldaşını həlak etdilər (s.2). Saç qayğıdır, **dərdi-sərdir** (s.24). **Qar-yağış** yağanda **od-ocaqlı** çoban! [6, s. 14, 21,51, 2, 24].

Elmi-texniki terminlərin müəyyən qismini əlavəli qoşa sözlər şəklindəki terminlər təşkil edir ki, əsasən, isimlərdən ibarət olur: elmi-texniki inqilab, elmi-texniki tərəqqi, kompakt-disk, fərdi-bədii üslub, leksik-sintaktik üsul, leksik-semantik üsul və s. İki sözün birləşməsindən düzələn məcazi mənada işlənən mürəkkəb sözlər bitişik yazılır: üzüyola, suyuşirin, qaradinməz, gözucu, dilucu, gözütöx, başılovlu, başıqapazlı və s. Bəzən də mürəkkəb sözlər idiomatik mənə daşıyır, belə sözlərə klassik sözlər də deyilir. Məsələn, pişikotu, dəvə-dabanı, quşüzümü, quşəppəyi, çobanyastığı, itburnu, qırxayaq, ayıdöşəyi, zən-cirotu və s. Birinci hissəsi qeyri sözündən ibarət olan mürəkkəb sözlər və tə-

rəflərindən biri (bəzən də hər ikisi) ayrılıqda işlənməyən sözlərdən düzələn mürəkkəb sözlər də defislə yazılır. Məsələn, qeyri-ciddi, qeyri-adi, qeyri-müəyyən, qeyri-etik, qeyri-dəqiq və s.

Dilimizdə olan bütün sözlərin kökünün leksik və qrammatik mənalara olur. Sözü leksik mənası lüğəvi mənanı ifadə edirsə, qrammatik mənası onun hansı nitq hissəsinə aid xüsusiyyətləri özündə əks etdirməsidir. Məsələn, **üçbucaq, tənlik, vurma, fonetika, sintaksis, poema, povest, vəzn, metafor, abreviatur** və s. Göstərilən hər bir terminin leksik mənası olduğu kimi qrammatik mənası da var. Məsələn, **vəzn**-(yunanca ölçü, vahid), **sintaksis** (yunanca tərtibat, birləşmə), **abreviatur** (lat. qısa sözü baş hərflərini və ya hissələrini saxlamaqla düzəldilmiş mürəkkəb qısaltmalar, söz və ya söz qrupunun qısaltılmış forması), **metafor** (yunanca köçürmə, bir əşya, varlıq və ya hadisəyə məxsus əlamətlərin bənzərlik əsasında başqasına köçürülməsi ilə yaranan bəddii təsvir vasitəsi), hər birinin qrammatik mənası isimdir. Mürəkkəb isimlərin 14 növdə təsnifatın verən M.Hüseynzadə onları məna və quruluş tipinə görə qarşılaşdırmışdır. Belə ki, hər şey sistemli və eyni zamanda systemsiz, birmənalı və eyni zamanda birmənalı olmur. Deyə bilərik ki, "mürəkkəb sözü semantik quruluşu real dünyanın obyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin strukturunu özündə əks etdirir" [14, s. 19].

Y.Seyidovun fikirlərini də nəzərdən keçirək. O qeyd edir ki, söz birləşməsi sintaktik mövqeyinə, cümlədəki roluna və mənasına görə sözə yaxınlaşır və o da söz kimi cümləyə tikinti materialı olaraq daxil olur. Mürəkkəb sözlərlə söz birləşməsini fərqləndirən xüsusiyyətləri belə izah edir:

1) Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər leksik- semnatik müstəqilliyini tamamilə saxlayır, birləşmə daxilində də ayrı-ayrı məfhumlarla bağlı olur. Mürəkkəb sözləri təşkil edən sözlərdə isə bu müstəqillik adətən, qalmır, real varlıqlar arasındakı müxtəlif tipli əlaqələri ifadə edə bilmir.

2) Söz birləşməsinin hər komponentinə ayrılıqda sual vermək mümkün olduğu halda mürəkkəb söz bütövlükdə bir suala cavab verir.

3) Söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr təsiredici halda özünü açıq şəkildə hiss etdirir. Mürəkkəb sözlərdə bu əlaqələr hiss edilmir, təhlil zamanı nəzərə alınmır, onun əmələ gəlməsində iştirak edən qrammatik əlamətlər daşlaşır, həmin sözü bir ünsürünə çevrilir.

4) Söz birləşməsinin hər komponentinin özünəməxsus müstəqil vurğusu olduğu halda mürəkkəb sözlərin komponentləri isə bir vurğu altında deyilir.

5) Söz birləşmələrinin tərəfləri yeni sözlərlə birləşərək başqa birləşmələrin komponentləri ola bilər. Mürəkkəb sözlərdə isə heç vaxt bir komponent

həmin vəziyyətdə başqa bir sözlə əlaqələnmə bilmir [4, s. 28].

Türk dilçisi H.Zülfikar mürəkkəb söz yaratmanın 1940-ci ildən başladığını və 1970-ci illərdən daha geniş şəkildə tətbiq olunmasından bəhs edir. Əslində söz birləşməsi düşüncəsinin Cumhuriyyətdən əvvəllər də olduğunu qeyd edən müəllif, mürəkkəb sözlərin yaranmasında doğu və batı dillərindən alınan (kilometr, destimetr, kiloamper, fotosintez, fotoalbom və s.) eyni zamanda batı köklü sözlərin (abihəyat, atəşpərəst, cambazhanə, beynəlmiləl və s.) bitişik yazıldığını göstərir. Türk Dil Kurumunun son olaraq yayımlandığı Türkcə sözlük və İmla Kılavuzunda aysberq, mahpushane, nimşeffaf, peşinhüküm kimi sözlərin qarşılıqları ayrı (buz dağı, tutuk evi, yarı saydam, on yargı), lakin beynəlmiləl, millətlərarası və ya uluslararası bitişik yazılmışdır.

1988-ci il Türk Dil Kurumunun. İmla Kılavuzunda "Ayrı və bitişik yazılış başlığı altında" verilən bilgidə bitişik yazılan sözlərin bir qisminin bənzətmə yolu ilə nəsnələrə ad olduğundan yazıldığı göstərilir (aslanağzı (bir çiçək), danabur-nu(bir kurt), dəvədabanı (bir bitki), hanımeli (bir çiçək), kadingöbegi (bir tatlı), katırtırnağı (bir bitki), tekesakalı (bir bitki və s.)

Türk dilində də birləşik sözlərin bir bölümündə səsdüşümü hadisəsi baş verir və onlar da bitişik yazılır (pazartesi (pazar ertesi), kaynata (kayın ata), sütlaç (sütlü aş). Maraqlısı odur ki, buna qarşılıq olaraq kayın birader, kayın peder, kayın valide kimi sözlər ayrı yazılır [15, s. 165,166]. Lakin ev, ocak və yurt sözləri ilə qurulan birləşik isimlər ayrı yazılır: bakım evi, oyrenci yurdu, yayın evi, ordu evi, aş ocağı və s. Bunun əksinə olaraq fars dilinin qanunlarına əsasən, hane sözü ilə qurulan sözlər hər iki dildə bitişik yazılır: çayhane, dershane, eczahane, hastahane, pastahane və s.

D.Conz ingilis dilindəki mürəkkəb sözlərin əsas əlaməti kimi onların ən azı iki leksik vahiddən ibarət olmasını, bitişik və ya defislə yazılmasını əsas götürür [16, s. 7]. İngilis dillərindəki sintaktik üsulla yaranmış leksik vahidlər müxtəlif konseptləri, ən çox da yaxşı, pis, xeyir və şər konseptlərini əks etdirir. Məsələn: yumşaq-xasiyyətli, şirindil; şirinsöhbətli, ürəyəyatan, angel-like-mələyəbənzər; well-doer-yaxşı, səxavətli; well-built- möhkəm, qəddi-qamətli və s. Pis konsepti əks etdirən leksik vahidlər: ürəyidaş, əlibərk, acgöz, şeytansifət, fed-up- bir şeydən cana doymuş, hoodwink-aldatmaq, ələ salmaq, ill-bred-tərbiyəsiz, ill-fated-uğursuz, night-robber-gecə oğrusu və s. Başqa dillərdən fərqli olaraq ingilis dilində iki kökdən ibarət mürəkkəb sözlər daha çox işləkdir. Müasir ingilis dilində sintaktik üsulla yaranmış mürəkkəb leksik vahidlər aşağıdakı kimi təsnif olunur: 1) yalnız sadə kökdən ibarət olan mürəkkəb sözlər (film-star, cut-throat, light-grey, light-blue və s. 2) iki element-dən ən azı biri-

nin düzəltmə söz olduğu mürəkkəb sözlər (chain-smoker, card-carrying, breath-taking, openhearted və s.). 3) elementlərdən biri mürəkkəb sözlərdən ibarət olanlar: wastepaper-basket və s. [16, s. 71].

S.Sadiqova sintaktik yolla yaranmış terminləri 1) leksik-sintaktik. 2) morfoloji sintaktik olmaqla iki qrupa ayırır [1, s. 75].

Heç bir morfoloji əlamətin işlənmədiyi leksik-sintaktik üsulla yaranan terminlər: üstqurum, yekcins, qənaətbəxş, yekdil, soyqırım, atəşkəs.

Digər üsulla, yəni morfoloji-sintaktik yolla yaranan birləşmələrin bir qismi semantik inkişaf nəticəsində mənaca dəyişilmiş, ya da mənaca genişlənərək yeni mənalar ifadə edir Məsələn, daşaltı əməliyyatı, cənub qaz dəhlizi, sənaye qovşağı, dəvə registri, keçid dövrü, nüfuz dairəsi, iqtisadi bazar və s. Sintaktik üsulla yaranan terminlərin ən çoxu isim+isim, sifət+isim, say+isim formasında olur (ana lövhə, acgöz alqoritm, üzükvari şəbəkə, ümumdünya hörümcəyi, semantik sahə, beşinci kolon və s.).

Nəticə. Onu deyə bilərik ki, mürəkkəb söz və söz birləşmələrinin həddlərini müəyyənləşdirmək üçün həddlərini axtarmaq mənasızdır, çünki əksər dillərdə müəyyən şəraitdə mürəkkəb söz və söz birləşmələri prinsipə fərqlənmədiyindən dilin özündə bu vahidlər arasında fərq çoxdur. Belə yaranmaları dilin vahidlərini, yoxsa nitqin vahidlərini adlandırmaq? Belə qənaətə gəlik ki, xarici təsirlərə daha çox həssas olan sintaksis nitqlə daha sıx bağlıdır, dil kontaktı isə əsasən nitqdə baş verir. Lakin dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində söz birləşmələrinin konstruksiyası kimi cümlə üzvlərinin sırası dəyişilə bilər. Dilin sintaktik sisteminə qrammatik mənanın ifadə ağırlığı sintaksisin üzərinə düşərsə, onda dilin sintaktik sistemi xarici təsirin üzərinə qapanaq çox cüzi dəyişikliklər baş verə bilər. Bu isə dilimizin bugünü və sabahında baş verəcək proseslərin müasir və perspektiv inkişaf mərhələlərində də xarici təsirlərə qarşı nisbi sabitliyini qoruyacağını şərtləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. S.Sadiqova. Milli termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə əsaslanmalıdır. <http://anl.az/down/meqale/palitra> (24 aprel 2012, səh.2-3)
2. Adilov M. Əsərləri: I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 308 s.
3. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 1960, 203 s.
4. Abdullayev Ə. Seyidov Y. Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV h. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
5. Rəhimov M. Azərbaycan və ingilis dillərində kimya terminlərinin linqvistik təhlili. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: AMEA, 2008, 26 s.
6. Əlizadə S. Hacıyev T. Kitabı Dədə-Qorqud. Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.

7. Севортян Э. О некоторых вопросах сложноподчиненного предложения в тюркских языках // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. III. Синтаксис, Москва, АН СССР. 1961, 570 ст.
8. Məmmədli Y. Əliyev N. Süleymanov T. Azərbaycan-Türkiyə türkcəsində hərbi-dəniz sözlüyü. Bakı: BAHDM, 2000, 75 s.
9. Quliyeva S. Bolşevik mətbuatında işlənən termin və terminoloji birləşmələr. Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq ədəbi jurnal. 119(2), 2022, s.319-321.
10. Serebrennikov B.A. Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qram-matikası. Bakı: AMEA. Folklor elmi-mədəni mərkəzi. 2012, 379 s.
11. Баскаков А. Некоторые спорные вопросы синтаксиса бессоюзных сложноподчинённых предложений в турецком языке. Советская тюркология, №3. Баку: Академия Наук, 1975, ст.76-81.
12. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları/ M.Qasimov. Bakı: Elm, 1973, 188 s.
13. Əlizadə M. Azərbaycan dilində qoşa sözlər və onların linqvopoetik xüsusiyyətləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: BDU, 2014, 28 s.
14. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III h. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 279 s.
15. Zülfikar H. Terim sorunları və terim yapma yolları / H.Zülfikar. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011, 214 s.
16. İsmayılova A. Azərbaycan və ingilis dillərində sintaktik üsulla yaranmış leksik vahidlərin koqnitiv xüsusiyyətləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: BDU, 2024, 30 s.

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN KONSEPTUAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aidə İsmayılova

Baş müəllim

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

aida-profit@yandex.ru

Abstract

Conceptual Features of Compound Words

The article is devoted to the study of the conceptual features of compound words from a linguocultural and cognitive perspective. The research analyzes the mechanisms of formation of compound lexical units not only from a structural and morphological standpoint but also from semantic and conceptual perspectives. It is emphasized that compound words are significant linguistic units reflecting the worldview, national-cultural values, and cognitive patterns of language users.

The study focuses on the semantic relations between the components of

compound words, conceptual integration, and metaphorical and metonymic models. Based on examples from different languages, particularly English and Azerbaijani, it is demonstrated that compound words play an essential role in the formation of conceptual categories and enhance the cognitive function of language.

The article also highlights the role of compound words as carriers of national-cultural codes and as a link between language and culture. It is concluded that compound words should be considered not only as lexical units but also as structured forms of conceptual knowledge and cultural information.

Keywords: *compound word, concept, linguoculturology, cognitive linguistics, semantics, conceptual integration, metaphor, cultural code.*

Dil yalnız grammatik qaydalardan ibarət deyil. O, mədəniyyət və həyat tərzimizi nəsilddən-nəsilə ötürən amildir. Dilin əsas vahidi olan söz təfəkkürümüzdəki anlayışların dilimizdəki əksidir. Əgər həyatımızda əşya və anlayışlar varsa, deməli, söz də var. Bu sözlər isə yalnız səs yığımı deyil. Dil daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyətini, adət-ənənəsini dildə əks etdirən konstruksiya-dır. Söz mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Azərbaycan və ingilis dilindəki sintaktik üsulla yaranmış leksik vahidlər eyni dil qanunlarına və konstruksiyaya malik olsalar da, onların semantikasında fərqli nüanslar mövcuddur ki, bunlar da ingilis və Azərbaycan xalqlarının fərqli dünyagörüşünə, adət və ənənəyə malik olmasından irəli gəlir.

Dil yalnız grammatik qaydaların cəmi yox, mədəniyyətlərin, adət-ənənə və etnoqrafiyanın nəsilddən-nəslə ötürülməsində vacib bir amildir. Xalqların həyat tərz, mədəni-mənəvi dəyərləri yalnız dil vasitəsilə ötürülür. Dilin müxtəlif vahidləri mövcuddur ki, bunlardan ən əsası və önəmlisi sözdür. Çünki dilin daha böyük vahidləri olan cümlə və mətn də məhz söz-leksik vahid əsasında var olur. Təfəkkürümüzdəki anlayışların və konseptlərin dildə təzahürü olan söz bir növ mədəniyyətin materialıdır. Əgər təfəkkürümüzdə anlayış, konsept varsa, demək ki, söz də var. İnsan oğlu danışmağa, dillə ünsiyyət qurmağa başladığından bəri dil amili cəmiyyətin mədəni inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Dil və mədəniyyətin qovuşuğundan yaranan linqvokulturologiya yeni elm sahələrindən olsa da dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi həmişə mövcud olmuşdur. Dil və mədəniyyət vəhdətdə olaraq xalqın inkişaf prosesini həmişə özündə əks etdirmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində linqvokulturologiya bir elm sahəsi kimi son illərdə araşdırılmağa başlamışdır. Bu sahə Azərbaycan dilçiliyində çox gənc bölmə sayılır. Linqvokulturologiya mədəniyyətin dildə inikasını öyrənən bir sahə olub dil vahidlərindən istifadə edərək mədəniyyət hadisələrini öyrənir.

Linqvokulturologiya xalqın tarixi, sinxron və diaxron dilçiliklə bağlıdır. Linqvokulturologiyanın obyektı və predmeti də dil və mədəniyyətin əlaqəsidir. Linqvokulturologiya mədəniyyəti yaradan xalqın dili ilə onun mədəniyyəti arasındakı əlaqəni, bağı öyrənir. Yalnız təfəkkürdə, şüurda var olan dildə özünü tapa bilir. Linqvokulturologiya xalqın psixologiyası ilə də bağlıdır. Dil və təfəkkür bir - birindən qidalanır. Linqvokulturologiya insan təfəkkürü ilə də sıx bağlıdır. Təfəkkür sözü ərəb sözü olub fikir deməkdir. İnsanın fikrindəkilər nitq vasitəsilə reallaşır. A.Bünyatova yazır: *"Dil və mədəniyyət qarşılıqlı münasibətinin mürəkkəb və çox aspektliliyi, onların insanlar arasında ünsiyyət prosesində qarşılıqlı əlaqəsi, münasibəti və təsiri yeni, birbaşa mədəniyyətin tədqiqi ilə bağlı olan kompleks şəkili elmi sahənin - linqvokulturologiyanın yaranmasına gətirir"* (1, s. 271).

Linqvokulturologiya konseptlərlə bağlı bir dilçilik sahəsidir. Anlayış və düşüncənin zehində mücərrəd və ümumi təsviri olan konseptlər linqvokulturoloji dil vahidlərində əks olunur. Hər iki dildəki sintaktik üsulla yaranmış leksik vahidlərin linqvokulturoloji aspektlərini araşdırarkən burada müxtəlif linqvokulturoloji konseptlərin var olduğunu görürük. İngilis və Azərbaycan dillərində olan mürəkkəb leksik vahidlərdə vətən, dünya, sevgi, məhəbbət, ağıl və düşüncə, yaxşılıq, pislik, ailə, insan, ölüm, zaman, qonaq, dost, düşmən, xeyir, şər və s. konseptlər əks olunur. İnsanın anlayışlar sistemi geniş olduğu qədər dilimizdəki konseptlər də sayca çox və rəngarəngdir. İngilis və Azərbaycan dillərindəki konseptlərin sayı xalqların həyat tərzı, təfəkkürü qədər genişdir. İngilis dilində bəzən elə mürəkkəb sözlərə rast gəlinir ki, onlar Azərbaycan mentaliteti, dünyagörüşü üçün yad sayılır. Məsələn, *blood-money* "qatıl verilən pul". Dilimizdə bu anlamı qarşılayan ifadə yoxdur. Və yaxud *froth-blower* "həmişə pivəxanaya gələn" semantikasını daşıyan ifadə (5, s. 68).

Etnomədəni mənsubiyyət linqvokonseptlərin əsas əlamətlərindən sayılır. Məsələn, ingilis dilində elə mürəkkəb leksik vahidlər var ki, onlar sırf şəkildə İngiltərənin ictimai-siyasi həyatı və ingilis həyatı ilə bağlıdır. Məsələn, *cross-bench* "ingilis parlamentində müstəqil deputatlar üçün skamya"; *cross-bencher* "ingilis parlamentinin müstəqil deputatı"; *dog-show* "it sərgisi"; *bench-show* "heyvan nümayişi"; *black-face* "zənci müğənni, zənci rolunda oynayan aktyor (amerkanizm); *pavement-artist* "səkidə şəkil çəkən adam" və s. Küçə rəssamlığı və yaxud heyvanların sərgisi ənənəsi bizim mentalitet və dünyagörüşünə nisbətən yad olub. Və yaxud zəncilərlə bağlı mürəkkəb quruluşlu ifadələrə təbii ki, Azərbaycan dilində rast gəlinməyəcək. Konseptlərin ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə yanaşı unikal milli xüsusiyyətləri də

mövcud olur. Müxtəlif milli mədəniyyətlərdə eyniadlı konseptlər özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Bu tip unikal elementlər yalnız bir mədəniyyətə aid olduğu üçün konseptlərin milli xüsusiyyətlərini qabardır. Hər hansı bir mədəniyyətdə müəyyən bir konseptin yoxluğu çox nadir hallarda baş verir, həmin konsepti səciyyələndirən birsözlü ifadələrin olması faktı isə daha çox rastlanan haldır. *"Adət-uzun müddət, bəzən əsrlərdən bəri xalqın həyatında təsbit olunmuş, kök salmış və nəsildən nəslə keçən, ictimai rəylə tənzim edilmiş, ümumi qəbul olunmuş normalardır, insanların cəmiyyətdə, xüsusən ailə-məişət sahəsində davranış qaydalarıdır"* (2, s. 16).

Sintaktik üsul son nəticədə mürəkkəb quruluşdan sadələşməyə doğru gələn bir prosesdir. Bu dil prosesi sözlərin fonetik qarışmasına, başqa sözlə, müstəqil fonetik tərkibinin itirilməsinə doğru gedir. Dilin hansısa dövründə mürəkkəb olan bir söz illər sonra sadələşib sadə söz hesab edilir.

Azərbaycan və ingilis dilindəki linqvokulturoloji mahiyyət daşıyan mürəkkəb leksik vahidləri araşdırarkən bu tip dil vahidlərini təxmini şəkildə bu cür təsnif edə bilərik:

1. Dini zəmində olan konseptual mürəkkəb leksik vahidlər: Bildiyimiz kimi, ingilislər və azərbaycanlılar fərqli dinlərə qulluq edirlər. Təbii ki, bu zaman onların dilində sintaktik üsulla yaranmış leksik vahidlərin dini-linqvokulturoloji xüsusiyyətləri də fərqli olacaqdır. Məsələn, *christmas-box* "Milad bayramı üçün hədiyyələr qoyulmuş qutu"; *christianlike* "xristian kimi"; *christmas-day* "Milad bayramının birinci günü (25 dekabr)"; *Christmas-eve* "Milad bayramı ərəfəsi (24 dekabr)"; *Christmas-tide* "Milad bayramı günləri" (24 dekabr-dan 6 yanvara qədər olan müddət); *Christmas-tree* "Milad bayramı yolkası"; *Churh-goer* "dindar"; *churchman* "kilse xadimi, dindar"; *church-robber* "kilsə oğrusu"; *church-ward* "kilsə gözətçisi"; *church-warden* "kilsə başcısı"; *church-wardenship* "kilsə- başçısının vəzifəsi"; *churchyard* "qəbirstan"; *crack-rope* "dar ağacından asılmış adam"; *cross-bearer* "xaç gəzdirən" və s. İngilis dilindəki sintaktik üsulla yaranmış mürəkkəb leksik vahidlər tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanıb defislə və ya bitişik yazılır.

2. Kulinariya ilə bağlı mürəkkəb konseptual leksik vahidlər: Araşdırma apardığımız hər iki dildə bu tipli ifadələr çoxluq təşkil edir. Təbii ki, uzaq coğtafi ərazilərdə yerləşən ingilis və azərbaycanlıların mətbəx mədəniyyətlərində də fərqli nüansalar çoxdur. Hər iki mətbəx fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün bu mətbəxi ifadə edən leksik vahidlər də fərqli linqvokulturoloji amilləri özündə himf edib qoruyacaqdır. Nümunələrə nəzər saldıqda bunun aydın şəkildə şahidi oluruq. Məsələn, *ale- barrel* "pivə çəlləyi"; *ale-brewer* "pivəbişirən";

ale-house "pivəxana"; *ale-tap* "pivə çəlləyinin kranı"; *ale-wife* "pivəxana sahibəsi", *barley-broth-b'rk* "arpa pivesi"; *barley-wine* "çox bərk pivə"; *beer-money* "pivə pulu" və s. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində spirtli içkilərlə bağlı mürəkkəb leksik vahidlər çoxluq təşkil edir. Təbii ki, bu ingilislərin dini görüşlərindən və tarixən xristian olmalarından və xristianların da spirtli içkil qəbul etmələrindən irəli gəlir. İngilis dilində kulinariyaya dair elə mürəkkəb konstruksiyalı leksik vahidlər var ki, bu ifadələr Azərbaycan xalqı üçün tam yad anlayışlardır. Çünki bizim dünyagörüşümüdə, adət-ənənəmizdə, həyat tərzimizə zidd konseptlərdir. Məsələn, *game-pie* "ov ətindən hazırlanmış piroq"; *ginger-beer* "zəncəfilli pivə", *brown bread* "ələnməmiş undan bişirilən çörək qarğıdalı unu qatılmış buğda və ya covdar unundan bişirilmiş çörək" (4, s. 65). Bu çörək İngiltərəyə və ingilis mətbəxinə xasdır və orada bişirilir. O cümlədən Azərbaycan dilində də mətbəx mədəniyyəti ilə bağlı olan sintaktik yolla yaranmış bir çox leksik vahid var ki, ingilis mətbəxində biz onlara rast gəlmirik. Məsələn, *sacşəkili* "sacabənzər, sac nazikliyində", *sacayaq*, *sacayağı* "açıq havada xörək və s. bişirmək üçün üstünə qazan qoyulan üçayaqlı dəmir çənbər", *saciçi* "sacın içində bişirilən ət qovurması". Almurad babanın bişirdiyi bu *saciçi* mənə o vaxta qədər yemiş olduğum bişmişlərin hamısından ləzzətli idi. (İ.Əfəndiyev); *şəkərçörəyi* "şəkər, yağ, un və s. bişirilən qoğal növü"; *taskababı* "ağız kip örtülən ikiqulplu qazança"; *tavakababı* "ayrıca tavada bişirilən kiçik küftə və yumurtadan ibarət xörək"; *döymədöşmə* "içərisinə döyülmüş ət qoyulmuş, yaxud qarası ət qiyməsi olan plov"; *qırmabadam* "badam, fındıq və ya qoz ləpəsindən hazırlanan halva növü"; *qənddoğrayan* "qənd doğramaq üçün kəlbətin"; *qaraqovurma* "yalnız ətdən ibarət olan qovurma növü" və s. İngilis dilindəki maraqlı mürəkkəb sözlərdən biri də *ash-cake* ifadəsidir ki, semantikasını "küldə bişirilən kömbə" deməkdir. Bu ifadəyə "külçə" şəklində Azərbaycan dilində də rast gəlirik. "Külçə" leksik vahidinin mənşəyi "kül" sözündən gəlir. Etimologiyası "küldə bişən külçə, şirin çörək"dir. Dinindən, irqindən, hansı coğrafi ərazidə yaşamasından asılı olmayaraq bütün insanlar, o cümlədən azərbaycanlılar və ingilislərin ilk çörəkbişirmə vərdisləri demək olar ki, eyni olmuşdur. Ocaqda, küldə bişirildiyi üçün hər iki dildə bu kimi çörək adları meydana gəlmişdir.

3. Adət-ənənə, etnoqrafiya ilə bağlı mürəkkəb leksik vahidlər: Adət-ənənə ilə bağlı mürəkkəb leksemlər daha çox linqvokulturoloji tədqiqinə ehtiyac duyulan dil vahidləridir. Toy, bayram, yas mərasimlərinin adları ingilis və Azərbaycan xalqlarının tarixinin dərin qatlarında özünə yer almış adətləri, inancları özündə əks etdirir. İngilislər və Azərbaycanlılar hər ikisi adət-ənənə-

yə konservativ yanaşan xalqlar olmuşlar. Qərbi Avropa xalqları arasında adətlərə ən çox sadıqlıq nümayiş elətdirən xalq da ingilislərdir. Azərbaycan dilində adət-ənənə ilə bağlı maraqlı mürəkkəb leksik vahidlər arasından bunları nümunə göstərmək olar. Məsələn, *paltarkəsdi* "nişanlı qız üçün paltarlıq gətirmək və paltar biçmək mərasimi"; *xınaqoyma/xınayaxdı* "toydan qabaq ərə gədən qızın başına, əl-ayağına xına qoyma mərasimi"; Kiçikbəyimi tay-tuşları ilə bərabər gəlin hamamına apardılar sonra *qaşalma və xınaqoyma* oldu (Y.V.Çəmənzəminli); *aynatutan* "köhnə məişətdə gəlin gedərkən onun qabağında ayna aparan şəxs" və s.

İ.Qurbanova Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində xalqın etnoqrafiyasını əks etdirən linqvokulturoloji mürəkkəb leksik vahidlərə bu nümunələri göstərmişdir ki, bunlar da çox maraqlı faktlardır. Məsələn, *toybəyi, toybabası, üzgöruncəyi, peyğimbəritoy, elçiplov, duağqapdı, üzəçıxdı* və s. Bu mürəkkəb leksik vahidlərin və onların komponentlərini təşkil edən leksemlərin hər birisinin müstəqil linqvokulturoloji tədqiqata ehtiyacı vardır. "*Dil və mədəniyyət insanın dünyagörüşünü ifadə edən dərrakə formalarıdır və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə mövcuddur. Hər bir dil milli mentalitetin spesifik cəhətlərini özündə əks etdirir. Hər bir dil özünəməxsus bir dünya yaradır. Qeyd edək ki qohumluq terminləri bu spesifik dünyaya xüsusi kolorit verir*" (3, s. 123). Azərbaycan dilində mürəkkəb leksik vahidlərin bir hissəsi linqvokulturoloji mahiyyət daşıyan qohumluq terminləridir. Məsələn, *ağabacı* "böyük qardaş, dayı və başqa qohumların arvadlarına hörmət üçün verilən ad; *ağadadaş* " kiçik qardaşların böyük qardaşa yaxud keçmişdə gəlinlərin böyük qayınlarına hörmət üçün verdikləri ad"; *balabibi* "kiçik bibiyə verilən ad" və s. İngilis və Azərbaycan xalqları mədəniyyəti milli və beynəlmiləl ünsürlər təşkil edir. İstər ingilis və Azərbaycan dillərini, istərsə də digər dilləri öyrənərkən o dilin lüğət tərkibindəki sözləri, qrammatik quruluşu öyrənmək bəs etmir. O dilin frazeoloji fondunu və mədəniyyətini də hərtərəfli öyrənmək gərəkdir.

Bəzi konseptual mürəkkəb leksik vahidlər əşya adları ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində belə əşya adları çoxluq təşkil edir. Gerçəkliyin hər bir hissəsi dil təfəkküründə əşya və onun əlaməti şəklində təzahür edir. Əşya və onun əlaməti qarşılıqlı surətdə bağlıdır. Əşya əsas, əlamət isə ondan asılıdır. Əşya tək, onun əlamətləri isə sonsuzdur. Məhz bu əlamətlər sisteminə görə hər iki dildə əşyalar fərqlənir. Azərbaycan dilində mürəkkəb strukturlu elə leksik vahidlər-əşya adları işlənir ki, ingilislərin onun haqqında heç bir anlayışı yoxdur və yaxud əksinə. Məsələn, *aftafa-ləyən* "aftafa və ləyəndən ibarət yuyunma ləvazimatı"; *sinəbənd* "qadınların sinələrinə taxdıqları zinət əşyası"; *nazbalışı*

"içində təmizlənmiş yumşaq quş tükü olan balış". Onun qara, qıvrım və qalın saçları nazbalınca sərilmişdir (S.Rəhimov); *badambuta* "badamnaxışlı, badam gülləri olan parça" və s.

Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində sintaktik yolla yaranmış mürəkkəb leksik vahidlər yalnız müəyyən qrammatik modelə malik dil vahidləri deyil. Bu tip ifadələr eyni zamanda dil və mədəniyyətin vəhdətini öz semantikalarında hifz edir. Məhz bu baxımdan lingvokulturoloji məhiyyət daşıyan mürəkkəb sözləri araşdırmaq eyni zamanda hər iki xalqın etnoqrafiyasını, adət-ənənəsini və dünyagörüşünü öyrənməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bünyatova, A. Lingvokulturologiya və mədəniyyətlərarası ünsiyyət // Dilçilik İnstitutunun əsərləri, –2018. №2
2. Qasımzadə, F. Novruz-bahar bayramı / F. Qasımzadə. –Bakı: –1989. –89 s.
3. Qurbanova, İ. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolingvistik təhlili / İ. Qurbanova. –Bakı: Bilik, –2014
4. Болдырев, Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии / Н.Н. Болдырев. — Тамбов: Изд-во ТГУ, — 2000. — 123 с.
5. Воркачёв, С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. —2001. № 1. —с. 64-72.

AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİ ARASINDA TƏRCÜMƏ ZAMANI SEMANTİK VƏ STRUKTUR ÇƏTİNLİKLƏR

Mətanət Allahverdiyeva

Baş müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

Elnarə Yunusova

Bakı Dövlət Universiteti

elnarayunusova77@gmail.com

Abstract

Semantic and Structural Difficulties During Translation Between Azerbaijan and French

This article explores the main semantic and structural challenges that arise in the process of translation between the Azerbaijani and French languages. In today's globalized world, translation plays an important role in facilitating communication

between different cultures, and it is not limited to the direct transfer of words from one language to another. Instead, it requires an accurate transmission of meaning, context, and stylistic features.

The study shows that significant differences in grammatical structure and semantic systems between these two languages create various difficulties for translators. From a semantic perspective, the main issues include the lack of direct lexical equivalents, polysemy, and the translation of idiomatic expressions. In many cases, word-for-word translation leads to a loss of meaning and requires more flexible approaches.

Structurally, differences in sentence order, tense systems, and the use of articles in French present additional challenges, as these features do not always have direct counterparts in Azerbaijani. The article also discusses possible strategies for overcoming these difficulties, such as adaptation and explanatory translation. It is concluded that successful translation depends not only on linguistic knowledge but also on a clear understanding of context and cultural nuances.

Keywords: *translation, semantic difficulties, structural differences, Azerbaijani language, French language.*

Giriş. Müasir dünyada müxtəlif dillər arasında ünsiyyətin artması tərcümənin rolunu daha da ön plana çıxarır. Tərcümə prosesi sadəcə sözlərin bir dildən digərinə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır. Burada əsas məsələ fikrin, mənanın və kontekstin düzgün şəkildə çatdırılmasıdır.

Azərbaycan və fransız dilləri fərqli dil ailələrinə mənsub olduqları üçün onların həm qrammatik quruluşu, həm də semantik sistemi arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Bu fərqlərin müqayisəli təhlili ümumi dilçilik çərçivəsində mühüm yer tutur [8].

Bu fərqlər tərcümə zamanı müxtəlif çətinliklər yaradır və tərcüməçidən yalnız dil biliyi deyil, həm də analitik yanaşma tələb edir. Bu məqalədə əsas məqsəd həmin çətinlikləri – xüsusilə semantik və struktur problemləri – daha aydın şəkildə izah etməkdir.

Tərcümənin nəzəri əsasları. Tərcümə ilə bağlı nəzəri yanaşmalarda ən çox diqqət çəkən anlayışlardan biri ekvivalentlikdir. Tərcümə nəzəriyyəsində müxtəlif yanaşmalar mövcuddur [4].

E. Nida tərcüməni yalnız forma deyil, həm də məzmun və təsir baxımından uyğunluq kimi izah edir [7, s. 12]. Bu yanaşma göstərir ki, tərcümədə əsas olan sözlərin deyil, mənanın qorunmasıdır.

P.Newmark isə qeyd edir ki, bəzi hallarda mətnin formasını saxlamaq mümkün olmur və bu zaman məna daha vacib olur [6, s. 45]. Bu xüsusilə struktur baxımından fərqli dillər arasında daha aydın hiss olunur.

Semantik çətinliklər

Semantik çətinliklər əsasən söz və ifadələrin mənasının tam şəkildə ötürülməməsi ilə bağlıdır. Hər bir dilin özünəməxsus ifadə vasitələri var və bunlar başqa dildə eyni formada qarşılıq tapmaya bilər.

Məsələn, fransız dilində "Il pleut des cordes" ifadəsi sözbə-söz tərcümə edildikdə "iplər yağır" kimi səslənir. Halbuki Azərbaycan dilində bu fikir "ley-san yağır" kimi ifadə olunur. Bu nümunə göstərir ki, birbaşa tərcümə hər zaman düzgün nəticə vermir və mənaya uyğun alternativ tapmaq vacibdir.

Bundan əlavə, çoxmənalılıq da ciddi problem yaradır. Eyni söz müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənə verə bilər. Tərcüməçi konteksti düzgün qiymətləndirmədikdə mənə itməsi və ya yanlış interpretasiya qaçılmaz olur.

M. Baker də qeyd edir ki, dillər arasında tam uyğun leksik vahidlərin olmaması tərcümədə ən geniş yayılmış problemlərdən biridir [2, s. 21]. Bu səbəbdən tərcümə zamanı bəzən izahlı və ya uyğunlaşdırılmış variantlardan istifadə olunur.

Struktur (qrammatik) çətinliklər

Azərbaycan və fransız dilləri arasında struktur fərqlər də tərcümə prosesini mürəkkəbləşdirir. Azərbaycan dilinin sintaktik xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur [1].

Ən əsas fərqlərdən biri cümlə quruluşudur. Azərbaycan dilində söz sırası nisbətən sərbəstdir və adətən mübtəda–tamamlıq–xəbər formasında qurulur. Azərbaycan dilinin müasir qrammatik quruluşu müxtəlif aspektlərdən geniş şəkildə araşdırılmışdır [4]. Fransız dilində isə mübtəda–xəbər–tamamlıq ardıcılığı üstünlük təşkil edir. Bu fərq tərcümə zamanı cümlələrin yenidən qurulmasını tələb edir.

Digər mühüm məsələ artikkelərin istifadəsidir. Fransız dilində artikkelər vasitəsilə müəyyənlik ifadə olunur, lakin Azərbaycan dilində belə bir kateqoriya yoxdur. Bu səbəbdən bəzi incə mənə fərqləri tərcümə zamanı itə bilər.

Zaman formaları da fərqlidir. Fransız dilində zaman sistemi daha mürəkkəbdir və bu, uyğun zamanın seçilməsini çətinləşdirir. Bundan əlavə, fransız dilində isimlərin cins kateqoriyası var, Azərbaycan dilində isə bu xüsusiyyət mövcud deyil. Bu da tərcümədə əlavə diqqət tələb edir.

J. Catford bu kimi halları "struktur dəyişiklikləri" kimi xarakterizə edir və onların tərcümə prosesində qaçılmaz olduğunu qeyd edir [3, s. 73].

Semantik və struktur problemlərin qarşılıqlı əlaqəsi

Semantik və struktur problemlər əksər hallarda bir-birindən ayrı deyil. Cümlənin quruluşu dəyişdikdə onun mənası da müəyyən dərəcədə dəyişə bilər.

Vinay və Darbelnet qeyd edir ki, tərcümə zamanı struktur dəyişikliklər çox vaxt məna dəyişiklikləri ilə müşayiət olunur [10, s. 34]. Bu səbəbdən tərcüməçi hər iki amili eyni anda nəzərə almalıdır.

Bu prosesdə yalnız dil bilikləri kifayət etmir. Dilin struktur və funksional xüsusiyyətləri dilçiliyin əsas tədqiqat sahələrindəndir [9]. Kontekst, üslub və mədəni faktorlar da mühüm rol oynayır.

Tərcümə problemlərinin həlli yolları

Yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə olunur.

Ən geniş yayılmış üsullardan biri uyğun ekvivalent tapmaqdır. Bu zaman tərcüməçi hər iki dilin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ən uyğun ifadəni seçir.

Digər üsul adaptasiyadır. Xüsusilə mədəniyyətə bağlı ifadələrdə bu yanaşma daha effektiv olur.

Bəzi hallarda isə izahlı tərcümə tətbiq edilir. Bu zaman ifadə birbaşa tərcümə olunmur, onun mənası açıqlanaraq verilir. Bu üsul məna dəqiqliyini qorumağa kömək edir və oxucunun mətni daha yaxşı anlamasını təmin edir.

Nəticə. Azərbaycan və fransız dilləri arasında tərcümə prosesi həm semantik, həm də struktur baxımından mürəkkəbdir. Dillərin fərqli quruluşu və ifadə imkanları tərcümə zamanı müxtəlif çətinliklər yaradır. Bu məqalədə aparılan təhlil göstərir ki, uğurlu tərcümə yalnız dil bilikləri ilə deyil, həm də kontekstin düzgün başa düşülməsi və uyğun yanaşmanın seçilməsi ilə mümkündür. Nəticə olaraq demək olar ki, tərcümə prosesi yaradıcı yanaşma tələb edir və bu prosesdə əsas məqsəd mətnin mənasını və təsirini mümkün qədər qorumaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev, K. M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 2016.
2. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London: Routledge, 1992.
3. Catford, J. C. A Linguistic Theory of Translation. London: Oxford University Press, 1965.
4. Kazımov, Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm və Təhsil, 2010. 174 s.
5. Mounin, G. Les problèmes théoriques de la traduction. Paris: Gallimard, 1963.
6. Newmark, P. A Textbook of Translation. London: Prentice Hall, 1988.
7. Nida, E. A. Toward a Science of Translating. Leiden: E. J. Brill, 1964.
8. Qurbanov, A., Seyidəliyev, N. Ümumi dilçilik. Bakı: 2019, 424 s.
9. Veysəlli, F. Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013. 420 s.
10. Vinay, J.-P., Darbelnet, J. Comparative Stylistics of French and English. Amsterdam: John Benjamins, 1995.

AVROPA DİLÇİLİK MƏKTƏBLƏRİNDƏ FRANSIZ DİLİNİN MULTİDİSİPLİNAR ASPEKTDƏN TƏDQIQI

Mətanət Allahverdiyeva

Baş müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

Elmira Süleymanova

Müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

metanetallahverdiyeva2206@gmail.com

Abstract

The Role of French in Linguistics

French has played a role in the development of linguistic science. We can see this from the past and from what is happening now. French was very important for diplomacy, culture, and science from the 17th to the century. This helped shape the way people think about language and the words they use to discuss it.

The French language has influenced linguistic thought. Ferdinand de Saussure is a figure. His ideas about language, such as *langue* and *parole*, remain important today. They form the basis of linguistics. French has also influenced the development of words and terms used in linguistics. This is especially true when comparing languages such as Spanish, Italian, and Portuguese, which are all part of the Romance language family.

Even though English is widely used, the French language is still important. It is used in research and when people from different countries communicate. The French language is essential for understanding how it works and how it has developed over time. The French language continues to play a role in linguistic theory and development.

Keywords: *French language, linguistics, structuralism, Ferdinand de Saussure, terminology, romance languages, sociolinguistics.*

Giriş. Dilçilik elmi dillərin quruluşunu, funksiyalarını, inkişaf qanunauyğunluqlarını və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən fundamental elmlərdən biridir. Müxtəlif dillər bu elmin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu dillər arasında fransız dili xüsusi yer tutur. Fransız dili yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də elmi və mədəni təsir gücü ilə seçilərək dilçilik elminin formalaşmasına və inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

XVII-XIX əsrlərdə fransız dili Avropada diplomatiya, elm və mədəniyyət dili kimi geniş yayılmışdır. Bu dövrdə bir çox elmi əsərlərin fransız dilində ya-

zılması onun dilçilik sahəsində də nüfuzunu artırmışdır. Bu məqalədə fransız dilinin dilçilikdə rolu tarixi və müasir aspektlərdən geniş şəkildə təhlil edilir.

Fransız dilinin tarixi inkişafı və elmi mövqeyi. Fransız dili roman dilləri qrupuna aid olub latın dilindən yaranmışdır. Orta əsrlərdən başlayaraq Fransa Avropanın mühüm mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Bu da fransız dilinin beynəlxalq nüfuz qazanmasına səbəb olmuşdur.

XVII əsrdən etibarən fransız dili diplomatiyanın əsas dili olmuş, beynəlxalq müqavilələr və elmi əsərlər bu dildə yazılmışdır. Bu vəziyyət dilçilik terminologiyasının və nəzəri bazasının formalaşmasına birbaşa təsir etmişdir [1, s. 45].

Fransız dilçilik məktəbi və nəzəri yanaşmalar. Fransız dilçilik məktəbi dilçilik elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu sahədə ən görkəmli alimlərdən biri Ferdinand de Saussure hesab olunur. Onun struktur dilçilik nəzəriyyəsi müasir dilçiliyin əsasını təşkil edir.

Saussure dil və nitq anlayışlarını fərqləndirmişdir:

Langue (dil) – cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən sistem Parole (nitq) – fərdi istifadə forması

Bu yanaşma dilin sistemli şəkildə öyrənilməsinə imkan yaratmışdır. Bundan əlavə, onun dil işarəsi nəzəriyyəsi (işarə edən və işarə olunan) semiotikanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir [2, s. 78].

Terminologiyanın formalaşmasında rolu.

Fransız dili uzun müddət elmin dili olduğu üçün dilçilik terminologiyasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bir çox terminlər fransız dili vasitəsilə yayılmışdır:

- morfologiya
- sintaksis
- leksika
- semantika

Bu terminlər bu gün də beynəlxalq dilçilikdə geniş istifadə olunur.

Fransız dilində strukturizm və sonrakı dilçilik məktəbləri.

Fransız dilçiliyi yalnız Ferdinand de Saussure ilə məhdudlaşmır. Onun ideyaları sonrakı dövrdə bir çox dilçilik məktəblərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Strukturizm əsasında formalaşan bu yanaşmalar dilin daxili sistem kimi öyrənilməsinə üstünlük vermişdir.

XX əsrdə fransız dilçiliyi semiotika və post-strukturizm kimi istiqamətlərin inkişafına da təsir etmişdir. Roland Barthes kimi alimlər dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də mədəni kodlar sistemi olduğunu göstərmiş-

lər. Bu yanaşma dilçiliklə yanaşı, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq sahələrinə də təsir etmişdir.

Eyni zamanda, fransız dilçiliyi diskurs analizinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Diskurs analizi dilin yalnız qrammatik quruluşunu deyil, həm də sosial və ideoloji kontekstini araşdırır. Bu istiqamət müasir humanitar elmlərdə geniş tətbiq olunur.

Fransız dilinin sosiolingvistik aspektləri.

Fransız dili sosiolingvistika sahəsində də mühüm tədqiqat obyekti olmuşdur. Xüsusilə Frankofoniya ölkələrində dilin sosial funksiyaları geniş şəkildə öyrənilir. Fransız dili müxtəlif ölkələrdə fərqli sosial və mədəni kontekstlərdə istifadə olunur ki, bu da onun dinamik inkişafını göstərir.

Məsələn, Fransa ilə yanaşı Kanada, Belçika, İsveçrə və bir çox Afrika ölkələrində fransız dili rəsmi və ya geniş istifadə olunan dillərdən biridir. Bu ölkələrdə dilin fərqli variantları mövcuddur və bu variantlar sosiolingvistik tədqiqatlar üçün zəngin material yaradır.

Dil və cəmiyyət arasındakı əlaqə fransız dilçiliyində geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dil sosial identiklik, mədəniyyət və siyasi münasibətlərlə sıx bağlıdır.

Fransız dilinin tədrisi və tətbiqi dilçilikdə rolu.

Fransız dili tətbiqi dilçilik sahəsində də mühüm yer tutur. Xarici dil kimi fransız dilinin tədrisi uzun illərdir ki, müxtəlif metodlarla həyata keçirilir. Bu sahədə kommunikativ yanaşma, audiovizual metod və interaktiv təlim üsulları geniş tətbiq olunur.

Fransız dili beynəlxalq səviyyədə öyrədilən əsas dillərdən biridir. Bu da onun dilçilikdə tətbiqi aspektlərinin inkişafına səbəb olmuşdur. Fransız dilinin tədrisi ilə bağlı aparılan tədqiqatlar dil öyrənmə prosesinin psixoloji və pedaqoji tərəflərini də əhatə edir.

Fransız dilinin digər elmlərlə əlaqəsi.

Fransız dili yalnız dilçiliklə məhdudlaşmır, eyni zamanda digər elmlərlə də sıx əlaqədədir. Xüsusilə fəlsəfə, psixologiya və antropologiya ilə qarşılıqlı təsir dilçilik nəzəriyyələrinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Fransız filosofları dilin insan düşüncəsi ilə əlaqəsini araşdırmış, bu isə psixolingvistikanın inkişafına təsir etmişdir. Dilin idrak proseslərində rolu fransız elmi mühitində geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Fransız dilinin qloballaşma şəraitində rolu.

Qloballaşma dövründə dillər arasında rəqabət artsa da, fransız dili öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Fransız dili beynəlxalq təşkilatlarda, diploma-

tik münasibətlərdə və mədəni layihələrdə aktiv şəkildə istifadə olunur.

Frankofoniya təşkilatı fransız dilinin yayılmasında mühüm rol oynayır. Bu təşkilat vasitəsilə fransız dili müxtəlif ölkələrdə təbliğ olunur və inkişaf etdirilir.

Bununla yanaşı, fransız dili internet və media vasitəsilə də yayılmaqda davam edir. Müasir texnologiyalar dilin istifadəsini daha da genişləndirmişdir.

Müqayisəli və tarixi dilçilikdə fransız dili.

Fransız dili roman dilləri ailəsinə daxil olduğu üçün müqayisəli dilçilikdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Fransız dili ilə italyan, ispan və portuqal dilləri arasındakı oxşarlıqlar dilin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək üçün zəngin material təqdim edir.

Eyni zamanda fransız dilinin fonetik dəyişiklikləri və qrammatik xüsusiyyətləri dilin təkamülünü araşdırmaq üçün mühüm mənbədir.

Müasir dilçilikdə fransız dilinin rolu.

Müasir dövrdə ingilis dili dominant mövqedə olsa da, fransız dili hələ də öz aktuallığını qoruyur. Xüsusilə aşağıdakı sahələrdə onun rolu böyükdür:

- sosiolinqvistika
- diskurs analizi
- semiotika
- mədəniyyətlərarası
- kommunikasiya

Fransız dili BMT, UNESCO kimi beynəlxalq təşkilatlarda rəsmi dillərdən biridir və akademik mühitdə geniş istifadə olunur.

Fransız dili və mədəni təsir.

Fransız dili yalnız dilçilik deyil, həm də fəlsəfə və ədəbiyyat vasitəsilə dilçilik düşüncəsinə təsir göstərmişdir. Volter və Russo kimi mütəfəkkirlər dilin funksiyaları və cəmiyyətdəki rolu haqqında mühüm fikirlər irəli sürmüşlər.

Bu təsir dilçilik nəzəriyyələrinin formalaşmasına da öz təsirini göstərmişdir.

Nəticə və elmi yenilik. Aparılan geniş təhlil göstərir ki, fransız dili dilçilik elminin inkişafında çoxşaxəli rol oynamışdır. Onun təsiri yalnız nəzəri dilçiliklə məhdudlaşmır, həm də tətbiqi, sosiolinqvistik və mədəni aspektləri əhatə edir. Fransız dilinin üstün cəhətlərindən biri onun beynəlxalq xarakter daşımasıdır. Bu xüsusiyyət dilin müxtəlif sahələrdə istifadə olunmasına və elmi əlaqələrin inkişafına şərait yaradır. Müasir dövrdə ingilis dilinin üstünlüyünə baxmayaraq, fransız dili öz elmi və mədəni əhəmiyyətini qorumaqda davam edir. Bu isə onun gələcəkdə də dilçilik elminin vacib komponentlərindən biri olacağını göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 258 s.
2. Saussure F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, 2003
3. Vəliyev M. Klassik Azərbaycan poeziyasında lirik qəhrəmanın ikili xarakteri //
4. Filologiya məsələləri, №2, Bakı, 2014, s. 400–404
5. Barthes R. Elements of Semiology. New York, 1967
6. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge, 2003
7. Holmes J. An Introduction to Sociolinguistics. London, 2013

İNGİLİS DİLİ SINTAKSİNİN TƏDRİSİ ÜZRƏ MÜASİR METODOLOJİ YANAŞMALAR

Nailə Məmmədova

Baş müəllim

Bakı Slavyan Universiteti
mamedovanaila43@gmail.com

Abstract

Modern Methodological Approaches to Teaching English Syntax

This article explores modern methodological approaches to teaching English syntax within an introductory linguistics framework. Syntax, as one of the most complex and fundamental branches of linguistics, examines how words combine into phrases and sentences and how language functions as a communicative system. The study emphasizes that teaching syntax should go beyond memorizing grammatical rules and instead focus on developing students' understanding of structural, semantic, and functional language mechanisms.

Particular attention is given to the analytical nature of English, where fixed word order, predativity, modality, and information structure play a crucial role. The paper highlights three key methodological approaches: structural, communicative, and transformational. The structural approach develops grammatical accuracy through model-based learning, while the communicative approach focuses on real-life language use. The transformational approach enhances students' analytical thinking by teaching sentence variation and syntactic flexibility.

Additionally, the article underlines the importance of typological comparison between Azerbaijani and English, demonstrating how differences between agglutinative and analytical language systems affect sentence construction and learning processes. A system of practical tasks is also presented to reinforce theoretical knowledge through application.

Overall, the integrated use of these approaches contributes to the development

of students' linguistic competence, analytical skills, and effective communication abilities.

Keywords: *syntax, English, teaching, structure, sentence, analysis, methodology.*

Giriş. Dil sisteminin quruluşunu və ünsiyyət prosesində fəaliyyət mexanizmini anlamaq dilçiliyin əsas məqsədlərindən biridir. Bu baxımdan cümlə quruluşunun öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki məhz bu səviyyədə dil vahidləri məna və funksiya baxımından bütöv sistemə çevrilir. İngilis dili kimi analitik quruluşa malik dillərdə qrammatik münasibətlərin əsasən sözlərin ardıcılığı və köməkçi vasitələrlə ifadə olunması bu sahənin tədrisində sistemli və əsaslandırılmış yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Bu biliklərin mənimsənilməsi öyrənənlərin həm yazılı, həm də şifahi ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır.

Tədqiqatın aktuallığı müasir tədris mühitində dilin yalnız qaydalar toplusu kimi deyil, funksional və kommunikativ sistem kimi təqdim olunması ehtiyacından irəli gəlir. Qloballaşma və beynəlxalq akademik mühitdə ingilis dilinin aparıcı mövqeyi onun daha effektiv və tətbiqyönlü üsullarla öyrədilməsini tələb edir. Bu kontekstdə ənənəvi yanaşmaların yenilənməsi, öyrənənlərin analitik düşünmə və praktik istifadə bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş metodların tətbiqi xüsusi aktualıq kəsb edir. Eyni zamanda müxtəlif dil sistemlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi ikinci dilin mənimsənilməsində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasına kömək edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada cümlə quruluşunun öyrədilməsi müxtəlif pedaqoji yanaşmaların integrasiyası əsasında vahid sistem kimi təqdim olunur. Bu çərçivədə nəzəri biliklərlə praktik tətbiqin əlaqələndirilməsi, eləcə də müqayisəli təhlil elementlərinin tədris prosesinə daxil edilməsi yeni metodoloji baxış kimi əsaslandırılır. Bu yanaşma öyrənənlərin dili daha dərinləndirən, sistemli və funksional şəkildə mənimsənməsinə şərait yaradır.

Əsas hissə. Sintaksis dilçiliyin ən mürəkkəb və eyni zamanda ən fundamental sahələrindən biridir. O, sözlərin deyil, söz birləşmələrinin və cümlələrin necə təşkil olunduğunu, dilin kommunikativ sistem kimi necə işlədiyini öyrənir. Sintaksisin tədrisi yalnız qrammatik qaydaların öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır; burada əsas məqsəd tələbələrə dilin struktur-semantik və funksional mexanizmlərinin sistemli dərkinə formalaşdırmaqdır.

İngilis dili sintaksisi xüsusilə analitik dil xüsusiyyətinə görə sabit söz sırası, predikativlik, modalıq və aktual üzünmə kimi anlayışların dərinləndirən öyrədilməsini tələb edir. Bu dilin strukturunun düzgün mənimsənilməsi tələbənin həm akademik yazı bacarığını, həm də şifahi nitq kompetensiyasını inkişaf etdirir.

Sintaksis sözlərin cümlə daxilində birləşmə qaydalarını və bu birləşmələrin yaratdığı məna sistemini öyrənir. İngilis dilində sintaktik əlaqələr morfoloji göstəricilərdən daha çox söz sırası və köməkçi sözlər vasitəsilə ifadə olunur.

Tədrisin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- tələbələrə cümlə strukturunun model əsaslı izahı;
- predikativlik və modallıq anlayışlarının formalaşdırılması;
- sintaktik transformasiya bacarığının inkişafı;
- kommunikativ strukturun (tema–rema) mənimsədilməsi;
- tipoloji müqayisə bacarığının formalaşdırılması.

Tədris metodikası müasir dilçilik və pedaqogika sahəsində ən vacib məsələlərdən biri hesab olunur və xüsusilə ingilis dili sintaksisinin öyrədilməsi zamanı müxtəlif yanaşmaların inteqrasiyası böyük əhəmiyyət daşıyır. Müasir metodika artıq təkcə qrammatik qaydaların əzbərlənməsinə əsaslanmır, əksinə, dilin həm struktur, həm kommunikativ, həm də funksional aspektlərini birləşdirən kompleks sistem kimi təqdim olunmasını tələb edir. Bu səbəbdən tədris prosesində üç əsas yanaşma – struktur, kommunikativ və transformasiya yanaşmaları – bir-birini tamamlayan vahid metodoloji çərçivə kimi tətbiq olunur.

Struktur yanaşma (Structural approach) dilin öyrədilməsində ənənəvi və eyni zamanda fundamental metodlardan biri hesab olunur və əsas diqqəti dilin formal quruluşuna yönəldir. Bu yanaşmanın əsas məqsədi tələbələrə cümlənin necə qurulduğunu, sözlərin hansı ardıcılıqla yerləşdiyini və sintaktik modellərin necə formalaşdığını sistemli şəkildə öyrətməkdir [1, s. 151].

Bu çərçivədə model əsaslı öyrətmə xüsusi rol oynayır, çünki tələbələr konkret cümlə sxemlərini (patterns) öyrənərək yeni cümlələr qurma bacarığı əldə edirlər. Məsələn, SVO (Subject–Verb–Object) strukturu ingilis dilinin əsas sintaktik modelidir və bu modelin mənimsənilməsi tələbələrə cümlənin əsas skeletini anlamağa imkan verir. Məsələn: The student reads a book (Tələbə kitab oxuyur).

Burada tələbə əvvəlcə mübtədani, sonra xəbəri, daha sonra tamamlığı müəyyən etməyi öyrənir. Struktur yanaşma dilin mexaniki tərəfini öyrətdiyi üçün tələbələrdə qrammatik dəqiqlik və sistemli düşünmə bacarığını inkişaf etdirir.

Kommunikativ yanaşma (Communicative approach) dilin real ünsiyyət vasitəsi kimi öyrədilməsini əsas məqsəd kimi qəbul edir və struktur qaydalarının öyrədilməsindən daha çox dilin praktik istifadəsinə fokuslanır. Bu yanaşmaya görə dil yalnız qrammatik sistem deyil, həm də sosial və kommunikativ fəaliyyət vasitəsidir.

Bu metodda tələbələr real situasiyalarda cümlə qurma bacarığı əldə edirlər və dilin canlı ünsiyyət prosesində necə işlədiyini öyrənirlər. Məsələn, gündəlik həyatla bağlı situasiyalar – mağazada alış-veriş, universitetdə dialoq, və ya dostlarla söhbət – əsasında cümlələr qurulur.

Dialoq əsaslı tapşırıqlar bu yanaşmanın əsas komponentlərindən biridir, çünki dialoq zamanı tələbə həm sual vermə, həm cavab vermə, həm də spontan cümlə qurma bacarığını inkişaf etdirir. Məsələn: A: Where are you going? (Hara gedirsən?). B: I am going to university (Mən universitetə gedirəm). Bu yanaşma tələbələrdə dilin yalnız nəzəri bilik deyil, real kommunikasiya vasitəsi olduğunu dərk etməyə kömək edir.

Transformasiya yanaşması (Transformational approach) dil öyrədilməsində ən analitik metodlardan biri hesab olunur və cümlələrin müxtəlif formalara çevrilməsi prinsipi üzərində qurulmuşdur. Bu yanaşmanın əsas məqsədi tələbələrdə struktur çeviklik və sintaktik manipulyasiya bacarığını formalaşdırmaqdır.

Bu metod çərçivəsində cümlələr müxtəlif formalara çevrilir və tələbə eyni məzmunun necə fərqli sintaktik strukturlarla ifadə oluna biləcəyini öyrənir. Ən çox istifadə olunan transformasiyalardan biri aktiv və passiv cümlələr arasında keçiddir. Məsələn: The teacher explains the rule (Müəllim qaydanı izah edir). The rule is explained by the teacher (Qayda müəllim tərəfindən izah olunur).

Digər mühüm transformasiya növü sual-cavab çevrilməsidir. Bu zaman təsdiq cümləsi sual formasına salınır və tələbə cümlənin struktur dəyişikliklərini analiz edir. Məsələn: You are ready. (Sən hazırsan.); Are you ready? (Hazırsan?)

Transformasiya yanaşması tələbələrə göstərir ki, dil sabit struktur deyil, müxtəlif məqsədlərə uyğun olaraq dəyişə bilən çevik sistemdir.

Struktur, kommunikativ və transformasiya yanaşmalarının birlikdə tətbiqi müasir dil tədrisində ən effektiv metodoloji model hesab olunur. Struktur yanaşma dilin qrammatik skeletini öyrədir, kommunikativ yanaşma onun real istifadəsini təmin edir, transformasiya yanaşması isə tələbələrdə analitik və çevik düşünmə bacarığını formalaşdırır.

Bu üç yanaşmanın inteqrasiyası tələbələrə dili yalnız qaydalar sistemi kimi deyil, həm də canlı, dinamik və çoxfunksiyalı kommunikativ sistem kimi anlamağa imkan verir.

Tipoloji müqayisə metodu dilçiliyin və dil tədrisinin ən mühüm analitik yanaşmalarından biri hesab olunur və bu metodun əsas məqsədi müxtəlif dil sistemləri arasında struktur fərqləri və oxşarlıqları müəyyən edərək onların öyrənilməsini asanlaşdırmaqdır. Bu yanaşma xüsusilə böyük əhəmiyyət daşıyır.

yır, çünki tələbələrə bir dilin qrammatik qaydalarını digər dilin sistemi ilə müqayisə etməklə daha dərindən anlama imkanı yaradır. Tipoloji müqayisə yalnız sözlərin tərcüməsi ilə məhdudlaşmır, o, dillərin struktur prinsiplərini, sintaktik təşkilini və morfoloji xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə qarşılaşdırır.

Azərbaycan dili və ingilis dili tipoloji baxımdan fərqli dil qruplarına aid olduğu üçün onların müqayisəsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dili aqqlütinativ (iltisqi) dillər qrupuna daxildir, ingilis dili isə analitik dillər sisteminə aiddir. Bu fərq onların cümlə quruluşunda, sözlərin dəyişmə mexanizmlərində və qrammatik əlaqələrin ifadə olunma üsullarında aydın şəkildə özünü göstərir.

Azərbaycan dilində aqqlütinativlik o deməkdir ki, qrammatik mənalar əsasən söz kökünə əlavə olunan şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Yəni söz daxilindəki dəyişikliklər daha çox morfoloji səviyyədə baş verir. Bu dildə cümlə üzvlərinin funksiyası və qrammatik münasibətlər çox vaxt söz sonluqları ilə müəyyən edilir.

Məsələn, Azərbaycan dilində söz sırası nisbətən sərbəstdir və əsas qrammatik informasiya fəlin və isimlərin şəkilçiləri vasitəsilə ötürülür. Buna görə də cümlədə sözlərin yerini dəyişmək çox vaxt ümumi mənaya ciddi təsir etmir, çünki qrammatik münasibətlər artıq morfoloji göstəricilərlə sabitləşdirilmiş olur.

İngilis dili isə analitik dil olduğu üçün qrammatik münasibətlər əsasən söz sırası və köməkçi sözlər vasitəsilə ifadə olunur. Bu dildə sözlərin forması çox az dəyişir, lakin onların cümlə daxilindəki mövqeyi son dərəcə vacib rol oynayır.

İngilis dilində subyekt, feil və obyekt arasında münasibət söz sırası ilə müəyyən edilir və bu ardıcılığın dəyişdirilməsi çox vaxt cümlənin mənasını dəyişə və ya onu qrammatik cəhətdən səhv edə bilər. Buna görə də SVO (Subject–Verb–Object) modeli ingilis dilinin əsas sintaktik prinsipi kimi çıxış edir [2, s. 233].

Tipoloji müqayisə metodunun əsas məqsədi tələbələrə göstərməkdir ki, dillər eyni məzmunu müxtəlif struktur vasitələrlə ifadə edə bilər. Bu, dil öyrənmə prosesində interferensiyanın (ana dilin təsirinin) qarşısını almaq üçün də çox vacibdir.

Azərbaycan dili ilə ingilis dili arasındakı əsas fərqlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

- Azərbaycan dili: morfolojiya əsaslı sistem (şəkilçilər dominantdır)
- İngilis dili: sintaksis əsaslı sistem (söz sırası dominantdır)

Bu fərq tələbələrin cümlə qurma strategiyasına birbaşa təsir edir və onla-

rın ikinci dili öyrənərkən etdiyi səhvlərin əsas səbəblərindən biri məhz bu tipoloji uyğunsuzluq olur. Məsələn: O kitab oxudu. He read a book. (O kitab oxudu.)

Azərbaycan dilində "O kitab oxudu" cümləsində qrammatik münasibət "-du" keçmiş zaman şəkilçisi və sözlərin ümumi semantik əlaqəsi ilə ifadə olunur. Söz sırası dəyişdirilsə belə, əsas məna böyük ölçüdə qorunur.

İngilis dilində isə "He read a book" cümləsində söz sırası dəyişdirildikdə (məsələn, Book read he kimi) cümlə ya mənasız olur, ya da qrammatik səhv hesab edilir. Bu isə göstərir ki, ingilis dilində sintaktik struktur daha sərt və sabitdir.

Tipoloji müqayisə metodu dillərin struktur fərqlərini sistemli şəkildə üzə çıxararaq onların öyrənilməsini daha elmi və analitik səviyyəyə qaldırır. Azərbaycan dili ilə ingilis dili arasındakı aqqlütinativ və analitik fərq cümlə quruluşunda, söz sırasının rolunda və qrammatik münasibətlərin ifadə üsulunda fundamental dəyişikliklər yaradır.

Bu metodun tətbiqi tələbələrə yalnız iki dili müqayisə etməyi deyil, həm də ümumilikdə dil sistemlərinin necə işlədiyini daha dərinlən anlamağı öyrədir və onların linqvistik təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Praktik tapşırıqlar sistemi dil tədrisinin ən vacib komponentlərindən biri hesab olunur və xüsusilə ingilis dili sintaksisinin öyrədilməsində nəzəri biliklərin praktik bacarıqlara çevrilməsini təmin edir. Bu sistemin əsas məqsədi tələbələrin yalnız qaydaları yadda saxlaması deyil, eyni zamanda həmin qaydaları real dil materialı üzərində tətbiq edə bilməsi və sintaktik analiz bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirməsidir. Praktiki tapşırıqlar tələbələrə dilin strukturunu "canlı" şəkildə görmək, cümlənin daxili mexanizmini hiss etmək və müxtəlif sintaktik funksiyaları ayırd etmək imkanı yaradır [3, s. 17].

Bu sistem çərçivəsində istifadə olunan tapşırıq növləri bir-biri ilə əlaqəli şəkildə qurulur və hər biri dilin fərqli bir aspektini inkişaf etdirir:

1. Cümləni SVO modelinə ayırmaq. Cümlənin SVO (Subject-Verb-Object) modelinə ayrılması tapşırığı tələbələrə ingilis dilinin əsas sintaktik skeletini anlamağa kömək edir. Bu modeldə cümlə üç əsas hissəyə bölünür: mübtəda (subject), xəbər (verb) və tamamlıq (object). Bu bölgü tələbələrə cümlənin strukturunu sadə və sistemli şəkildə analiz etməyə imkan verir.

Məsələn, "The student reads a book. (Tələbə kitab oxuyur.)" cümləsində tələbə əvvəlcə "the student" hissəsini mübtəda, "reads" hissəsini xəbər, "a book" hissəsini isə tamamlıq kimi müəyyənləşdirir. Bu cür analiz tələbələrdə sözlərin funksional rolunu dərk etmə bacarığını formalaşdırır və daha mürəkkəb cümlə strukturlarının öyrənilməsinə baza yaradır.

2. Tema–rema təhlili aparmaq. Tema–rema təhlili tapşırığı cümlənin kommunikativ strukturunu müəyyən etməyə yönəlmişdir və tələbələrə informasiyanın necə təşkil olunduğunu göstərir. Bu tapşırıq vasitəsilə tələbələr cümlədə hansı hissənin məlum məlumat (tema), hansı hissənin isə yeni məlumat (rema) olduğunu ayırd etməyi öyrənirlər.

Məsələn, "He arrived yesterday (O, dünən gəldi)" cümləsində "he" tema, "arrived yesterday" isə rema kimi müəyyən olunur. Bu analiz tələbələrə cümlənin yalnız qrammatik deyil, həm də kommunikativ strukturunu anlamağa imkan verir və mətnin informasiya axınına daha yaxşı qavramağa kömək edir.

3. Aktiv cümləni passivə çevirmək. Aktiv-passiv transformasiya tapşırığı sintaktik çeviklik bacarığını inkişaf etdirən ən vacib məşğələlərdən biridir. Bu tapşırıq tələbələrə cümlənin strukturunu dəyişdirməklə yanaşı, onun informasiya fokusunu da dəyişməyi öyrədir. Məsələn:

- Aktiv forma: The chef prepared the meal. (Aşpaz yeməyi hazırladı.)

- Passiv forma: The meal was prepared by the chef. (Yemək aşpaz tərəfindən hazırlandı.)

Bu çevrilmə zamanı tələbə subyektin və obyektin yerlərinin dəyişdiyini, felin isə passiv formaya keçdiyini müşahidə edir. Bu, cümlə üzvləri arasındakı iyerarxiyanı daha dərinlən anlamağa kömək edir.

4. Modallığı müəyyən etmək. Modallığın müəyyən edilməsi tapşırığı cümlədə danışanın hadisəyə münasibətini (ehtimal, zərurət, bacarıq və s.) aşkar etməyə yönəlmişdir. Bu tapşırıq tələbələrə modal fellərin funksional rolunu anlamağa imkan verir. Məsələn:

You must study harder. (Sən daha çox oxumalısan.) – zərurət

It may rain tomorrow. (Sabah yağış yağa bilər.) – ehtimal

Bu analiz tələbələrə göstərir ki, eyni struktur müxtəlif modal vasitələrlə fərqli mənə çalarları qazana bilər və cümlənin kommunikativ məqsədi dəyişə bilər.

5. Söz birləşmələrini təhlil etmək. Söz birləşmələrinin təhlili tapşırığı cümlə daxilində sözlərin necə qruplaşdığını və hansı sintaktik əlaqələrlə birləşdiyini müəyyən etməyə yönəlmişdir. Bu tapşırıq tələbələrə cümlənin daxili strukturunu daha detallı şəkildə görmək imkanı verir. Məsələn:

a beautiful garden (gözəl bağ) – isim birləşməsi

speak loudly (uca səslə danışmaq) – feil + zərf birləşməsi

Bu analiz vasitəsilə tələbələr sözlərin yalnız ayrı-ayrı vahidlər kimi deyil, həm də müəyyən sintaktik bloklar şəklində fəaliyyət göstərdiyini öyrənirlər.

Praktik tapşırıqlar sistemi sintaktik biliklərin möhkəmləndirilməsi və real dil materialı üzərində tətbiq edilməsi üçün əsas vasitə kimi çıxış edir. SVO

modelinə əsaslanan struktur analiz, tema–rema təhlili, aktiv-passiv transformasiya, modallığın müəyyən edilməsi və söz birləşmələrinin analizi birlikdə tələbələrdə kompleks lingvistik düşünmə bacarığı formalaşdırır.

Bu sistem nəzəri bilikləri praktik bacarıqlara çevirərək tələbələrin dili daha sistemli, analitik və funksional şəkildə qavramasına şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, ingilis dili sintaksisinin bu cür sistemli şəkildə tədrisi tələbələrdə lingvistik təfəkkürü inkişaf etdirir, onların analitik düşünmə qabiliyyətini gücləndirir və dili daha şüurlu, məqsədyönlü və elmi əsaslarla istifadə etməsinə şərait yaradır.

Nəticə və elmi yenilik. Tədqiqatın elmi dəyəri ondan ibarətdir ki, dilin quruluş səviyyəsinin öyrədilməsi üçün vahid və çoxşaxəli yanaşma modeli irəli sürülür. Bu model müxtəlif pedaqoji istiqamətlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşdırılaraq öyrənmə prosesini daha sistemli və funksional xarakterə gətirir. Xüsusilə qrammatik biliklərin yalnız nəzəri deyil, həm də tətbiqi bacarıqlara çevrilməsi məqsədilə kompleks fəaliyyət mexanizmi təklif olunur. Eyni zamanda, müxtəlif dil sistemləri arasında struktur fərqlərin nəzərə alınması ikinci dilin mənimsənilməsində yaranan çətinliklərin azaldılmasına xidmət edən mühüm amil kimi təqdim edilir.

Aparılan təhlil göstərir ki, dil öyrətmə prosesi yalnız qaydaların izahı ilə məhdudlaşdıqda gözlənilən nəticəni vermir. Müxtəlif metodların birləşdirilməsi isə öyrənənlərin həm analitik düşünmə qabiliyyətini, həm də praktik istifadə səriştəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Təklif olunan yanaşma çərçivəsində dil materialı daha çevik və funksional şəkildə mənimsənilir, öyrənənlər isə strukturu yalnız yadda saxlamaqla kifayətlənməyərək onu situativ kontekstdə tətbiq etmə bacarığı əldə edirlər.

Nəticə olaraq, təqdim olunan metodoloji model dil tədrisini daha integrativ və effektiv səviyyəyə yüksəldir. Bu yanaşma öyrənmə prosesində nəzəri biliklə praktiki tətbiq arasında möhkəm əlaqə yaradır, dil sisteminə kompleks baxış formalaşdırır və öyrənənlərin ümumi kommunikativ səriştəsinin inkişafına şərait yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Burton-Roberts N. Analysing Sentences: An Introduction to English Syntax. Third Edition. London: Pearson Education Limited, 2011, 297 p.
2. Прибыток И. И. Основы синтаксиса английского языка: учеб. Пособие. Москва: ФЛИНТА, 2015, 448 с.
3. Пашков С. М. Практическая грамматика (Синтаксис): учебно-методическое пособие. СПб.: Издательство «КульИнформПресс», 2020, 29 с.

ОККАЗИОНАЛЬНЫЕ ФОРМЫ ЛЕКСИКАЛИЗАЦИИ СИНТАКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Рана Шейхамирова

Старший преподаватель

Азербайджанский Государственный Университет

Национальной Обороны

sali13@list.ru

Abstract

Occasional Forms of Lexicalization of Syntactic Units in Russian and English

The article examines the methods of forming new concepts based on the process of lexicalization of linguistic units. Lexicalization is the process by which a word or phrase acquires communicative pragmatic competence in language carriers. Word formation methods such as lexicalization of syntactic units are actively occurring in English and Russian languages. Since speakers have a notion of a strict connection between form and content, playing with a word's appearance—attaching a distorted version to it (in the form of an appendix or a composed clause), an attack on form, its destruction—is perceived as an attack on the corresponding content. The result is a contextual debasement, if not discreditation, of the concepts themselves. In the aspect of literary criticism, this phenomenon is represented not only in poetry, but also in prose by a creative, individual, aesthetic process, therefore it is studied in cognitive literary criticism.

Keywords: *syntactic word formation, lexicalization, occasionalism, unambiguity, stages.*

Xülasə

Rus və ingilis dillərində sintaktik vahidlərin leksikləşməsinin okkazional formaları

Rəna Şeyxəmirova

Məqalədə dil vahidlərinin leksikləşməsi prosesinə əsaslanan yeni anlayışların formalaşdırılması üsulları araşdırılır. Leksikləşmə - bir sözün və ya ifadənin dil daşıyıcılarında kommunikativ pragmatik səriştəyə yiyələnməsi prosesidir. Sintaktik vahidlərin leksikləşməsi kimi söz yaradıcılığı metodları həm ingilis, həm də rus dillərində fəal şəkildə tətbiq olunur. Dil daşıyıcılarında forma ilə məzmun arasında sıx əlaqə haqqında təsəvvür mövcud olduğundan, sözün zahiri görünüşü ilə oyun — ona təhrif olunmuş variantın əlavə edilməsi, formasının dəyişdirilməsi və ya pozulması — məzmun funksiyasının dəyişməsi kimi qəbul edilir. Nəticədə, anlayışların özünün kontekstual deqradasiyası, hətta diskreditasiyası baş verir. Məqalədə həmçinin birmənalı anlayışlar yaradan leksikləşmənin mərhələləri də nəzərdən keçirilir. Ədəbi tənqid aspektində

bu fenomen təkcə poeziyada deyil, nəsrə də yaradıcı, fərdi, estetik bir proseslə təmsil olunur, buna görə də o kognitiv ədəbiyyatşünaslığında öyrənilir.

Açar sözlər: *leksikləşmə, sintaktik söz formalaşması, okkazionalizmlər, qeyri-müəyyənlik, mərhələlər.*

Введение. В соотношении языка-речи саму речь можно назвать непрерывным потоком. Одна фраза выстраивается за другой и мы не замечаем ничего необычного. Однако, бывают случаи, когда сочетательные особенности слов имеют двойные стандарты. Внешняя форма и внутреннее смысловые связи имеют соотношение с реальной и воображаемой ситуацией. В данном случае возникает ситуация, называемая взаимозаменой информации на уровне объективной реальности. Синтагма передает информацию в качестве реального отражения действительности, однако действительность может проявляться в вариативной форме.

Основная часть. Процесс лексикализации единиц происходит именно в формате от большего к меньшему. Это непосредственно связано с мыслительным, когнитивным процессом, а именно, когнитивной моделью *смыслопостроения*. [1] Теория концептуальной интеграции и концептуального смешения связана с именами таких ученых, как Н.Николина, называющей это *производящим процессом*; как М.Тернер и Ж.Фонкье, которые считают его когнитивной моделью окказионального словообразования: речевая интенция человека создает новые смыслы, соединяя ментальные элементы, то есть человеческое сознание проявляет способность соединять несовместимые на первый взгляд понятия. [5] Процесс лексикализации проходит четыре этапа для создания нового недвусмысленного понятия:

а) концептуальный материал, создаваемый как результат мышления и речи;

б) смешанное концептуальное пространство (blending), в котором создается целостное значение концепта;

в) внутренняя структура, способная вновь расщепляться в исходный материал;

г) создание человеком скрытых, сложных связей (так как сущность языка лежит по ту сторону замкнутых в себе знаков). Несмотря на соотношение данных установок с возникновением теории метафоры, можно провести параллель между лексикализацией и возникновением внутреннего *сжатого значения, смысла*, возникающего в обоих процессах.

Любое *неправильное* речевое проявление в составе слов в высказы-

вании создает нестандартную реакцию. В результате возникают расширенные, новые словообразовательные возможности языка, называемые *окказионализмами*. Окказиональное словообразование имеет интересную историю. Они связаны с процессом *нарушения* словообразовательных моделей, предполагают создание авторских слов и выражений в конкретном контексте, нарушающие языковые нормы, но понятные благодаря структуре предложения. [3] Это случайные экспрессивные неологизмы, которые также называют художественными окказионализмами. Данные выражения имеют ряд особенностей и признаков, которые отличают их от стандартных выражений (и в русском и в английском языках) [4]. В английском языке данные слова называют *nonce words* – *слова для данного случая*, которые создаются здесь и сейчас. Образованные единицы не переходят в систему языка, передают специфический оттенок смысла и не входят в русло широкого употребления. В классической литературе авторы часто прибегают к процессу лексикализации, окказионализации, когда не хватает обычных слов для описания нестандартных ситуаций и фантастических миров, а также сложных чувств. Контекстуальность и экспрессивность являются постоянными признаками данных слов (бывших словосочетаний или сочетаний слов с предлогами).

В аспекте словообразования в системе проявляются различные формы:

1) словосложение – например *раздирать душу* – *душераздираатель*, *попасть в калошу* – *окалошить*, мудрый интеллект – мудреллект, втирать очки – очковтирательство и т.п. В английском языке процесс называется *compounding*, например *cofffe-breath-style*, описание манеры общения с неприятным запахом изо рта (хотя запах кофе достаточно приятен для большинства), *stay + vacation* – *staycation*, довольно часто используемая фраза в английском языке, которая перешла в разряд неологизированной лексикализации; *flabbergasted* – слово, возникшее для выражения крайнего удивления в XVIII веке и считавшееся вульгарным окказионализмом; *textpectation* – ожидательное ощущение ответа на отправленное сообщение, *lithe + slimy* = *lithslim*. Это типичный пример цифровой лексикализации [2]. Слово *escaught* = *escape* = *caught*, означающее провал побега;

2) аффиксация – добавление префиксов и суффиксов, например – *дождлив+ость*, *бессмысл+ие*, *безупречие*, в английском языке некоторые

из них прижились – (chortle), классический способ создания английских окказионализмов - *respectable + ish = respectable*. Данные конструкции добавляют легкую иронию и неуверенность; приставка *un* создает эффект комичного абсурда: *unbithday* – день нерождения, *uncoffe* – неприятный кофе, *un+ homed feeling* – чувствовать себя не в своей тарелке; *caught+ish*, *bust +ish*, слова, передающие значение провала от действия; *ing – stop Sherlocking* – в значении *не проводить слежку в личной жизни*; *don't +mother + me*, в значении - не опекай;

3) конверсия – *говорить пустые слова = пустословить, говорить скверные слова = сквернословить*, *to google* – гуглить, *to email* – мейлить;

4) субституция – замена неморфемного сегмента морфемой по аналогии конкретного слова. Субститутивная или заменительная деривация (словообразование) связана с определенными трудностями и является не столь активным процессом в русском языке, так как лексикализация происходит в основном в диалогической речи: *разнофамильцы*, *недопечатка*, *плоскоумие*, *недоборщил* (по аналогии с переборщил), *животированные* (на основе декольтированные), *встольная* (настольная), *попивалки* (посиделки), ср. Англ. *moonquake* (earthquake), *un-breakingable* (unbelievable) [6].

5) включение – каких-либо звуков с целью изменить смысловую структуру: *военнообВязанный*, *трудНоустройство*, *саНАТОрий*, *соУзник*.... Включены звуки и буквы, которые меняют смысл слова с объяснением целого процесса или явления.

Список данных случаев, на наш взгляд, можно и продолжить, но мы решили выделить актуальные из них (субституция и включение не столь активные процессы в английском языке). Хотя суть процесса в обоих языках едина, реализация сильно отличается из-за разносистемности языков: русский – синтетический, английский – аналитический. Доказательством тому является то, что лексикализация в английском языке – процесс более активный, то есть английский чаще использует синтаксические конструкции. В русском языке чаще используются соединительные гласные, в английском часто сохраняется дефисное написание и фиксированная форма (так как отсутствуют падежи). Русская лексикализация часто скрывает образ за корнями, а в английском языке образность и смысл более наглядный процесс. Если русский язык является конструктором, где детали спаиваются намертво, то в английском слова магнитизируются и начинают функционировать как единое

целое, сохраняя фиксированную форму. Аналитический строй английского языка позволяет словам легко *склеиваться* и *вкладываться* друг в друга.

Некоторые лингвисты называют процесс - окказиональной игрой в словообразовании, другие – словообразовательными неологизмами. Со вторым названием мы можем не согласиться, ввиду понимания того, что неологизмы – слова, вошедшие в общий обиход. В то время как окказиональные неологизмы – явление одноразовое, ситуативное, стилистически *подстеганное*. Общий список данных единиц, рассматриваемый нами, позволяет назвать процесс по иному, так как на базе слова не так часто образуется новое слово. Именно поэтому мы называем процесс лексикализацией синтаксических единиц, так как способность когнитивно-речевого выражения имеет больше шанса образовать новое понятие, даже если оно одноразовое.

Что касается выражения *нарушители законов общезыкового словообразования*, использованное в работе О.П.Симутовой [4, 214], то мы вправе опровергнуть данное выражение, так как общезыковые законы и правила востребованы для стандартных ситуаций, которые являются математической основой языка. Человек, желающий высказать свою мысль и донести сообщение до адресата, вынужден выбирать из словарного состава слова, производя над ними определенные *лингвистические транзакции*, индивидуализирует и придает оригинальность новому слову. Далее, новая лексическая единица проходит стадию принятия социальной средой.

Выводы и научная новизна. Лексикализация – это процесс, в результате которого слово или словосочетание приобретает коммуникативную прагматическую компетенцию у носителей языка. Это – явление как стандартное для языка, так и нестандартное, стилистически базированное для художественной речи. *Актуальность и новизна* исследования заключается в рассмотрении процесса лексикализации синтаксических единиц как в английском, так и в русском языках. Данный процесс имеет ряд специфических особенностей, таких как контекстуальность, новизна, свежесть и умение привлечь внимание читателя к ситуации. Способом лексикализации в качестве стилистического эффекта пользовались известные поэты и писатели, такие как М.Цветаева, Ф.Маяковский, А.Чехов, Льюис Керол, Нил Гейман и др. В аспекте литературоведения данное явление представлено творческим, индивидуальным,

эстетическим процессом не только в поэзии, но и в прозе, ввиду чего изучается в так называемом когнитивном литературоведении.

Список использованной литературы

1. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. Москва: Наука, 2009, 221 с.
2. Изотова В.П., Панюшкин В.В. Неузуальные способы словообразования. Орел: ОГУ, 1997, 140 с.
3. Ревзина О.Г. Поэтика окказионального слова // Язык как творчество. Сборник статей 70-летию В. Григорьева. Москва: ИРЯ РАН, 1996, с. 303-308.
4. Симутова О.П. Окказионализмы и языковая игра в словообразовании// Вестник ЧПГУ, №10, 2008, с. 212-222.
5. Fauconnier G. Mental spaces: aspects of meaning construction in natural language. Cambridge University Press, 1994.
6. Turner M. The origin of ideas: Blending, creativity, and the human spark. New York. Oxford University Press. 2014, 312 p.

RƏSMİ ÜNSİYYƏTDƏ DİREKTİV NİTQ AKTLARININ PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəmalə Hüseynova

Müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The pragmatic features of directive speech acts in official communication

In the contemporary international and intercultural communication context, official communication assumes a pivotal role. The resolution of political, economic, and social issues is contingent upon the accurate and nuanced understanding and interpretation of information. A considerable number of linguists and other specialists have expressed interest in formal discourse as an interdisciplinary field of research. The present study is relevant for two main reasons. Firstly, it is important to note the growing role of formal communication in modern social practices. Secondly, and equally importantly, the study examines the mechanisms of oral influence in professional environments. The objective of this study is to identify and systematise the pragmatic features of directive speech acts in various forms of formal discourse. In the context of our research, the key concepts of pragmatic meaning, communicative intention and speech acts are defined. Furthermore, attention has been paid to the key elements that constitute the communicative situation – the sender, the recipient, communicative intention, and communicative tasks. Furthermore, during the research

process, attention was paid to pragmatic meaning within the category of addressee, as well as in the speech acts of various communicative and semantic groups studied in detail. The scientific novelty of the present study lies in the comprehensive analysis of directives, taking into account their status and role-based nature, the degree of obligation, and legitimisation strategies in various formal contexts. The findings of the study demonstrate that directive speech acts can function not only as a means of persuasion but also as a mechanism for institutional regulation and the maintenance of communicative order.

Keywords: *speech acts, context, communication, addressee, pragmatic.*

Giriş. Müxtəlif institusional mühitlərdə direktiv nitq aktlarının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi şifahi ünsiyyətdə əsas tədqiqat sahəsidir. Xüsusi ilə beynəlxalq və mədəniyyətlərarası kommunikasiya çərçivəsində rəsmi diskurs mühüm rol oynayır, eyni zamanda bir çox alim kommunikasiya prosesində funksionallaşan dil vahidlərinə, həmçinin insan aspektinə, kommunikativ və pragmatiki yanaşmalara fəal maraq göstərməkdədirlər. Sonuncu xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, dil vahidlərini ünsiyyət zamanı və onların dilxarici vəziyyətlə əlaqələrini nəzərə alan pragmatika prizmasından dil vahidlərinin və mətnin bütövlükdə öyrənilməsinə tətbiq olunur. Direktiv nitq aktının yaratdığı hərəkəti adekvat şəkildə şərh etmək üçün adresatın onun icra müddətindən xəbərdar olması danılmazdır. Buna görə də, direktivin icra müddətini göstərmək üçün lingvistik metodların dəyişkənliyini öyrənmək dilçilik üçün aktual bir vəzifə olaraq qalır [5]. Direktiv nitq aktları şifahi qarşılıqlı təsir sistemində xüsusi yer tutur, çünki onların əsas illüstrativ məqsədi ünvanlanan müəyyən bir hərəkəti yerinə yetirməyə təşviq etməkdir. Direktiv nitq aktları adresatın hərəkət davranış sferasına təsir göstərməyin prototipik vəsi-təsidir C.Austin və C.Sörl tərəfindən hazırlanmış nitq aktı nəzəriyyəsi çərçivəsində direktivlərə ünvanlananın davranışını dəyişdirməyə yönəlmiş ifadələr kimi baxılır. Onların pragmatik spesifikliyi yalnız formal qrammatik xüsusiyyətlərlə deyil, həm də danışanın ünsiyyət niyyəti, iştirakçıların statusu və rol münasibətləri, vəziyyətin konteksti və institusional normalarla müəyyən edilir. Pragmatikanın koqnitiv nəzəriyyəsi nitq aktlarını yerinə yetirmək və anlamaq, eləcə də bu anlayışa "təsir göstərmək" qabiliyyətimizin izahını verir [2, s. 19]. Bindan başqa dilçi alim V.N.Komissarov tərəfindən irəli sürülən təriflərə istinad edildikdə, nitq vahidlərinin pragmatiki mənası heç vaxt kifayət qədər qiymətləndirilə bilməz, buna səbəb tərcümə dili orijinal mənanı və kommunikativ niyyəti çatdırmağı hədəfləməkdədir. Beləliklə, rəsmi ünsiyyət üslubunda formal sənədlərin əsas məqsədi hədəf auditoriyaya təsir etmək və müəyyən

bir alıcıya pragmatiki təsir göstərməkdir.

Əsas hissə. Direktivlərin əsas pragmatik xüsusiyyətlərindən biri onların illokutiv yönümlü olmasıdır. Faktları təsvir edən konstativlərdən fərqli olaraq, direktivlər gələcək hərəkətə yönəlmişdir. Danışan iradə ifadə edir və ünvanlananın hərəkəti yerinə yetirməsini gözləyir. Niyyət ünsiyyət prosesində əsas nitq təsir növüdür, çünki o, həmsöhbətin davranışını birbaşa tənzimləyir, cavab nitq fəaliyyəti və ya müəyyən bir vəziyyətə səbəb olur [4, s. 186]. E.İ.Belyaeva ingilis dilində niyyətin qrammatikasını və pragmatikasını araşdırır, direktiv aktın hərtərəfli təsvirini verir, onu məzmun müstəvisi olan funksional-pragmatik sahə – danışanın kommunikativ niyyəti və ifadə müstəvisi – direktiv illokutiv məqsədi çatdırmaq üçün müxtəlif linqvistik və nitq vasitələri kimi şərh edir [1, s. 3]. Öhdəlik dərəcəsi qəti əmrdən yumşaq tövsiyəyə qədər dəyişir. Beləliklə, direktivin pragmatik qüvvəsi ünvanlanana göstərilən təzyiq səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Digər vacib xüsusiyyət danışanın kommunikativ niyyətidir [3]. Direktivin həmişə müəyyən bir məqsədi: fəaliyyəti təşkil etmək, davranışı düzəltmək və ya hərəkətə başlamaq məqsədi mövcuddur. Bu niyyət birbaşa əmr ("Qapını bağla") kimi açıq və ya dolay forma ("Burada bir az soyuqdur") vasitəsilə həyata keçirilən gizli ola bilər. Dolay direktivlər mürəkkəb pragmatik quruluşa malikdir, çünki onlar gizli mənanın şərhini tələb edir.

Direktivə riayət etmək öhdəliyinin dərəcəsi də əhəmiyyətli pragmatik parametrdir. Rəsmi ünsiyyətdə direktivlər çox vaxt normativ qüvvəyə malikdir və bu da onları məcburi edir. Gündəlik ünsiyyətdə öhdəlik daha az məcburi ola bilər və sosial münasibətlərdən asılı ola bilər. Beləliklə, direktivlik həmişə güc və səlahiyyət anlayışı ilə əlaqələndirilir.

Nəzakət kateqoriyası direktivlərin pragmatikasında xüsusi rol oynayır. P.Braun və S.Levinsonun nəzakət nəzəriyyəsinə görə, direktivlər alıcının hərəkət azadlığını məhdudlaşdırmaqla onun "mənfi simasını" potensial olaraq təhdid edir. Buna görə də, danışanq tez-tez yumşalma strategiyalarından istifadə edir, məsələn, modal feillər ("Xahiş edirəm edə bilərsinizmi..."), şərti konstruksiyalar, giriş sözləri və dolay formullar. Yüngülləşdirmə kommunikativ təzyiq dərəcəsini azaldır və əməkdaşlıq qarşılıqlı əlaqəsini təşviq edir. Əhəmiyyətli pragmatik amil ünsiyyət iştirakçılarının statusu və rol münasibətləridir. İyerarxik qarşılıqlı əlaqələrdə (rəhbər-təbə, müəllim-tələbə) direktivlər daha çox birbaşa həyata keçirilir. Həmyaşıdlararası ünsiyyətdə dolay və yumşaldılmış formalar üstünlük təşkil edir. Beləliklə, direktivin pragmatik forması sosial kontekst və rəsmi normalarla müəyyən edilir. Presuppozisiyalar və gizli mənalılar da direktiv nitq aktının strukturunun bir hissəsidir. Danışan ünvanlana-

nın müəyyən biliklərə, qabiliyyətlərə və məsuliyyətlərə malik olduğunu güman edir. Məsələn, əmr ünvanlananın hərəkəti yerinə yetirmək qabiliyyətini nəzərdə tutur. Presuppozisiyalar gözləntilərinin pozulması ünsiyyətin pozulmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, direktivlərdə tez-tez təsirini artıran və ya zəiflədən gizli qiymətləndirmə komponentləri olur. Kontekstual müəyyənlik digər vacib praqmatik xüsusiyyətdir. Eyni ifadə vəziyyətdən asılı olaraq ya direktiv, ya da neytral mesaj kimi çıxış edə bilər. İntonasiya, qeyri-verbal vasitələr və əvvəlki diskurs təfsirdə mühüm rol oynayır. Praqmatik təhlil yalnız mətni deyil, həm də kommunikativ vəziyyəti nəzərə almağı əhatə edir.

Direktiv nitq aktları da strateji diqqət ilə səciyyələnir. Danışan ünvanlananın gözlənilən cavabına əsasən ifadə formasını seçir. Birbaşa təsir, əməkdaşlıq təklifi və əsaslandırılmış inandırma strategiyaları mümkündür. Rəsmi ünsiyyətdə direktivlər çox vaxt qaydalara, normalara və ya qaydalara istinad etməklə qanuniləşdirilir ki, bu da onların praqmatik gücünü artırır. Direktivlərin maraqlı bir xüsusiyyəti onların perlokutiv effektidir. Uğurlu direktiv hərəkət alıcının hərəkəti yerinə yetirməsi ilə nəticələnir. Lakin cavab fərqli ola bilər: razılıq, müqavimət və ya cəhalət. Praqmatik təhlil yalnız danışanın niyyətini deyil, həm də faktiki ünsiyyət nəticəsini nəzərə alır. Bundan əlavə, direktivlər açıqlıq dərəcələrinə görə fərqlənə bilər. Birbaşa direktivlər əmr formaları, performans feilləri ("əmr edirəm", "xahiş edirəm") və modal konstruksiyalar vasitəsilə ifadə olunur. Dolayı direktivlər sorğu və ya deklarativ cümlələrdən qurulur. Onların praqmatik təfsiri alıcı tərəfindən idrak fəaliyyəti tələb edir. Nəhayət, direktiv nitq aktları mədəni normalarla sıx bağlıdır. Məqbul birbaşaılıq və təzyiq səviyyəsi mədəniyyətlər arasında dəyişə bilər. Bəzi kommunikativ ənənələr dolayı formalara, digərləri isə birbaşa təlimatlara üstünlük verir. Buna görə də, direktivlərin praqmatik təhlili sosiomədəni konteksti nəzərə almalıdır. Beləliklə, direktiv nitq aktlarının praqmatik xüsusiyyətlərinə illolativ yönləndirmə, kommunikativ niyyət, öhdəlik dərəcəsi, nəzakət strategiyaları, status-rol münasibətləri, fərziyyələr, kontekstual müəyyənlik, strateji təşkilatlanma və perlokutiv effekti daxildir. Bu parametrlərin hərtərəfli təhlili şifahi təsir mexanizmlərini və rəsmi ünsiyyətin xüsusiyyətlərini daha dərindən anlamağa imkan verir.

Direktiv nitq aktları ünvanlananı müəyyən bir hərəkəti yerinə yetirməyə təşviq etməyə yönəlmiş ifadələrdir. Onların əsas şifahi məqsədi davranışı tənzimləmək, fəaliyyətləri əlaqələndirmək və normalara uyğunluğu təmin etməkdir. Rəsmi diskursda direktivlər rəsmi rollar, status iyerarxiyaları və normativ qaydalar çərçivəsində fəaliyyət göstərdikləri üçün xüsusi əhəmiyyət

kəsb edir. Onların həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri qurumun növü, ünsiyyət vəziyyəti və ünsiyyətin rəsmiləşdirmə dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Rəsmi diskurs rolların sabitliyi, ünsiyyət ssenarilərinin proqnozlaşdırıla bilməsi və tənzimlənən normaların mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Direktivlərin vəziyyətə bağlı ola biləcəyi gündəlik ünsiyyətdən fərqli olaraq, institusional mühitdə onlar qaydalarda, təlimatlarda və peşəkar standartlarda təsbit olunur. Bu, onlara legitimlik verir və pragmatik gücünü artırır.

İnzibati diskursda direktiv nitq aktları aydın normativ fokuslanmaya malikdir. Əmrlər, direktivlər, təlimatlar və göstərişlər idarəetmə ünsiyyətinin əsasını təşkil edir. Onların linqvistik forması adətən sadə və aydındır və məcburi konstruksiyalar, infinitiv düsturlar və şəxssiz direktivlər tez-tez istifadə olunur. İnzibati direktivlər yüksək dərəcədə məcburi qüvvə və şərhə minimal dəyişkənlik ilə xarakterizə olunur. Məqsədləri fəaliyyətlərin effektiv təşkili olduğundan, onlar dəqiqliyə və birmənalılığa yönəlmişdir. Hüquqi diskurs direktivlərin qanunlar, qaydalar, əmrlər və məhkəmə qərarları şəklində rəsmiləşdirildiyi xüsusi bir institusional ünsiyyət növünü təmsil edir. Burada direktivlik öhdəlik düsturları vasitəsilə ifadə olunur. Xarakterik bir xüsusiyyət depersonallaşmadır: ünvanlanan şəxs mücərrəd subyekt kimi təyin olunur. Hüquqi direktivlər yüksək dərəcədə rəsmiləşdirilir və sanksiyalar sistemində əsaslanır. Onların pragmatik gücü dövlət hakimiyyəti və hüquq sistemi tərəfindən dəstəklənir.

Akademik diskursda direktiv nitq aktları fərqli bir formada həyata keçirilir. Formal iyerarxiyaya (professor-tələbə, rəhbər-aspirant) baxmayaraq, direktivlər tez-tez yumşaldılır və tövsiyə, məsləhət və təlimat kimi çərçivəyə salınır. Məsələn: "Mənbələri nəzərdən keçirməyiniz tövsiyə olunur". Burada normativlik və əməkdaşlıq birləşdirilir. Direktivin məqsədi yalnız tapşırığın yerinə yetirilməsini təmin etmək deyil, həm də təhsil prosesini dəstəkləməkdir. Yumşaldılmış formalar akademik etikanın və hörmətli qarşılıqlı əlaqələrin qorunmasına töhfə verir. Tibbi diskurs direktivlərin spesifik tətbiqini nümayiş etdirir. Həkimlərin tövsiyələri, reseptləri və əmrləri xəstənin davranışını tənzimləməyə yönəlmişdir. Bir tərəfdən, onlar sağlamlıqla əlaqəli olduqları üçün məcburidir. Digər tərəfdən, direktivin uğuru xəstənin etibarından və razılığından asılıdır. Buna görə də, tibbi direktivlər tez-tez izahatlar və arqumentlərlə müşayiət olunur: "Dərmanı gündə iki dəfə qəbul etməlisiniz, çünki...". Beləliklə, direktivlik məlumat və qayğı ilə birləşdirilir.

İşgüzar müzakirələrdə direktivlər əməkdaşlıq fəaliyyətlərinin təşkili üçün bir vasitə kimi xidmət edir. Menecer həm birbaşa əmrlərdən ("Hesabatı

cümə gününə qədər hazırlayın"), həm də dolayı formalardan ("Layihəni həftənin sonuna qədər tamamlamalıyıq") istifadə edə bilər. Nəzakət və motivasiya strategiyaları korporativ mədəniyyətdə mühüm rol oynayır. Direktivlər tez-tez komanda işini və ortaq bir məqsədi vurğulamaq üçün hazırlanır. Bu, təzyiq hissini azaldır və əməkdaşlıq effektini artırır. Siyasi müzakirələr xüsusi diqqətə layiqdir, burada direktivlər geniş auditoriyaya ünvanlana bilər. Çağırışlar və şüarlar səfərbəredici funksiyanı yerinə yetirir. Onların pragmatik gücü danşanın səlahiyyəti və institusional strukturların dəstəyi ilə müəyyən edilir. Siyasi direktivlər tez-tez emosional yüklənmiş vasitələrdən istifadə edir və perlokutiv effektini artırır.

Müxtəlif növ institusional müzakirələrin müqayisəsi göstərir ki, direktivlik bir neçə parametr üzrə dəyişir: öhdəlik dərəcəsi, açıqlıq, formallıq və legitimləşdirmə metodu. İnzibati və hüquqi sahələrdə sərt və birbaşa formalar üstünlük təşkil edir. Akademik və tibbi ünsiyyətdə yumşaldılmış və arqumentativ konstruksiyalar daha çox istifadə olunur. Biznes və siyasi mühitlərdə direktivlər normativliyi inandırma elementləri ilə birləşdirir.

Status və rol münasibətləri direktivlərin formalaşmasında əsas rol oynayır. İştirakçılar arasında iyerarxik məsafə nə qədər böyük olarsa, direktiv bir o qədər birbaşa və məcburi olur. Lakin institusional ünsiyyətdəki müasir tendensiyalar avtoritarizmi azaltmaq və tərəfdaşlığa əsaslanan qarşılıqlı əlaqə modellərini inkişaf etdirmək istəyini nümayiş etdirir. Bu, dolayı və yumşaldılmış direktivlərin sayının artmasına gətirib çıxarır. Direktivliyi ifadə etməyin linqvistik vasitələri də dəyişir. Rəsmi sənədlərdə məsdər və şəxssiz konstruksiyalar, eləcə də öhdəlik modal feilləri istifadə olunur. Şifahi institusional ünsiyyətdə imperativ, modal formalar və performativ feillər ("əmr edirəm", "təvsiyə edirəm") fəal şəkildə istifadə olunur. Dolayı direktivlər çox vaxt əlavə şərh tələb edən sual və ya nəqli cümlələr vasitəsilə həyata keçirilir.

Rəsmi diskursda direktiv nitq aktlarının pragmatik təhlili yalnız linqvistik formanın deyil, həm də sosial kontekstin, normativ çərçivənin və kommunikativ məqsədin nəzərə alınmasını tələb edir. Bir direktivin uğuru onun institusional gözləntilərə uyğunluğu və kommunikativ tarazlığı pozmadan hərəkətin həyata keçirilməsini təmin etmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Beləliklə, direktiv nitq aktları institusional ünsiyyətin vacib bir vasitəsidir. Onların tətbiqi diskursun növündən, sosial münasibətlərin təbiətindən və mədəni normallardan asılıdır. Müxtəlif institusional kontekstlərdə direktivlərin araşdırılması bizə nitq təsirinin nümunələrini, peşəkar və ictimai sahələrdə davranışı tənzimləmə mexanizmlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Nəticə və Elmi yenilik. Bu tədqiqat göstərdi ki, direktiv nitq aktları rəsmi ünsiyyətdə davranışı tənzimləmək üçün əsas vasitədir və müəyyən bir diskursiv məkanın normalarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Onların praqmatik spesifikliyi stimulun illokutiv məqsədi, öhdəlik dərəcəsi, iştirakçıların statusu və rol münasibətləri və legitimləşdirmə strategiyaları ilə müəyyən edilir. Müxtəlif növ rəsmi diskursların müqayisəli təhlili göstərdi ki, direktivliyin forması və intensivliyi formallaşdırma səviyyəsindən və ünsiyyətin iyerarxik təbiətindən asılı olaraq dəyişir. Məlum oldu ki, inzibati və hüquqi diskurslarda direktivlərin açıq və normativ şəkildə təsdiqlənmiş formaları üstünlük təşkil edir, akademik, tibbi və biznes mühitlərində isə yumşalma və kooperativ təsir strategiyaları geniş istifadə olunur. Bu, direktiv aktların praqmatik xüsusiyyətləri ilə sosial və mədəni amillər arasında sıx əlaqəni nümayiş etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Беляева Е.И. Грамматика и прагматика побуждения: Английский язык. Воронеж. Изд-во ВГУ, 1992. 168 с.
2. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. 308 с.
3. Витченко Л.В. Сферы адресата, задействованные говорящим в побудительной коммуникативной ситуации [Электронный ресурс] // Сборники конференций НИЦ Социосфера. Vedecko vydavatelske centrum Sociosfera-CZ sro, 2019. № 38. URL: http://sociosphaera.com/files/conference/2019/k10_17_19.pdf#page=77 (16.01.2026)
4. Кашенкова И.С. К проблеме отбора содержания обучения языковым средствам выражения побудительности студентов-международников / И.С. Кашенкова // Вестник Бурятского государственного университета. Серия «Теория и методика обучения гуманитарным наукам». №15. Изд. БГУ, 2010. С.185-190.
5. Шовгенина Е.А., Директивные речевые акты в аспекте прагматической обусловленности выбора языковых средств означивания времени (на материале английского языка) Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 2, Языкозн. 2011. № 1 (13) с.154-159 https://volsu.ru/upload/medialibrary/be6/6_zunrcegoxoqktwvvg.pdf (16.01.2026)

Rəyçi: fil.f.dok., prof. Abbas Abbasov

MAHİRƏ NAĞIQIZININ POEZİYASINDA PARALELİZMİN LİNGVOPOETİK TƏHLİLİ

Gülənbər Abbasova

Müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

gulanbarabbasova@bsu.edu.az

Abstract

A Linguopoetic Analysis of the Parallelism in the Poetry of Mahira Nagigizi

The article provides a linguopoetic analysis of parallelism in the works of Mahira Naghigizi, a prominent representative of modern Azerbaijani poetry. The primary objective of the research is to identify the symmetrical models that ensure structural integrity in the poet's artistic language and to reveal their semantic functions. The study examines phonoprosodic, syntactic, semantic, and canonical levels of parallelism based on specific poetic excerpts. The author conducts a comparative analysis of Mahira Naghigizi's style with world literature (W. Blake) and classical Azerbaijani folklore traditions (bayatı, dastan). The analysis demonstrates that the chain of questions, anaphoric repetitions, and lexical paronomasia (cinas) in the poet's work are not merely decorative devices but linguistic mechanisms that deepen meaning and intensify emotional tension. In particular, the application of homonymic parallelism and canonical symmetry in her bayatıs stands out as a key factor in defining the originality of her individual style. The study concludes that the poet has successfully synthesized classical symmetry principles with the requirements of modern poetry, creating a unique linguopoetic system.

Keywords: *Mahira Naghigizi, poetry, parallelism, linguopoetics, symmetry, rhythm, syntactic anaphora, canonical parallelism.*

Giriş. Bədii mətnin struktur bütövlüyünü təmin edən ən mühüm mexanizmlərdən biri olan paralelizm, dil vahidlərinin müəyyən bir simmetriya daxilində təkrarına əsaslanır. İstər klassik, istərsə də müasir poeziyada paralelizmin müxtəlif səviyyələri (fonetik, morfoloji, sintaktik və semantik) emosional təsir gücünü artırmaqla yanaşı, mənanın dərinləşməsinə xidmət edir. İngilis poeziyasında vurğuların növbələşməsi ilə yaranan aksentual-sillabik paralelizm, Azərbaycan şeirində özünü daha çox sillabik (heca) və əruz vəzninin imkanları daxilində göstərir. Mahirə Nağıqızının poeziyası bu tipoloji fərqliliklərin və universal lingvistik mexanizmlərin kəsişmə nöqtəsini öyrənmək baxımından zəngin material təqdim edir. Tədqiqatda şairin yaradıcılığına lingvopoetik baxış keçirilir, müxtəlif şeir nümunələrindəki simmetrik modellər vizuallaşdırılaraq təhlil edilir.

Əsas hissə. Poeziyada təkrarların və struktur eyniliyinin sadə fonetik ha-

disə deyil, bədii idrakın ifadə forması olduğunu görə bilərik. Paralelizmin təkrarlarla verilməsi həm sualların, həm də hökmlərin emosional çəkisini artırır. Bu universal tendensiyanın ən bariz nümunələrindən biri kimi U. Bleykin "Pələng" şeirindəki suallar zəncirini göstərə bilərik ki, bu cür suallar əsasında qurulan struktur bütövlüyü Mahirə Nağıqızının bədii dilində də özünü büruzə verir.

Paralelizm təkrarlarla verilməsi mənanın dərinləşməsinə kömək edir. U. Bleykin "The tiger" şeirinin məşhur misralarında ardıcıl olaraq pələngi yarıdan ilahi qüvvəyə oxşar quruluşda verdiyi suallar şeirin mənasının açılmasına xidmət edir:

"In what distant deeps or skies / Burnt the fire of thine eyes?"

"What shoulder, & what art..."

"What dread grasp, & what dread feet?" [1, s. 56].

Bu təkrar və simmetriya pələngin qorxunc və möhtəşəm simmetriyası qarşısındakı Bleykin heyretini gücləndirir və bu sualları şeirin əsas məzmunu edir.

Əgər Bleykdə suallar pələngin gücləndirməklə yaranan simmetriya bu qüvvəyə heyranlığı ifadə edirdisə, Mahirə Nağıqızında bu suallar zənciri lirik qəhrəmanın taleyin və sevgini dərk etmə çətinliyini, bəxt və ömür arasındakı təzadı vizuallaşdırır. Bu baxımdan Mahirə Nağıqızının "Niyə" şeirində misralar başdan sona suallar əsasında qurulmuşdur:

"Niyə bəxtimə yazıldın,

Niyə ömrümdən uzaqsan,

Niyə gözlərin atəşdi,

Niyə belə qar-sazaqsan?" [4, s. 75].

Mahirə Nağıqızının bu 8 hecalıq sabit ritmik modelə malik bəndində paralelizm həm sintaktik, həm də ritmik-intonasiya səviyyəsində özünü göstərir. Bəndin hər dörd misrası "Niyə" sual əvəzliyi ilə başlayır. Bu, nitqdə anaforik paralelizm yaradaraq lirik qəhrəmanın daxili həyəcanını, cavabsız qalan suallarının doğurduğu psixoloji gərginliyi intensivləşdirir. Hər bir misra eyni sintaktik model üzərində qurulub: *Sual əvəzliyi + Xitab/Obyekt + Xəbər*.

Paralelizmin daxilində güclü bir antiteza mövcuddur. Üçüncü misradakı "atəş" obrazı ilə dördüncü misradakı "qar-sazaq" obrazı paralel quruluşda qarşı-qarşıya qoyulur. Bu, paralelizmin təkcə forma eyniliyi deyil, həm də məna ziddiyyəti vasitəsilə bədii təsiri artırmaq gücünü nümayiş etdirir.

Hər misrada "Niyə" sözündən sonra gələn fasilə və sual intonasiyası oxucu üçün vahid bir melodik dalğa yaradır. Bu, Bleykin "The Tiger" şeirindəki "What..." sualları ilə yaradılan ritmik zərbələrlə eyni funksionu daşıyır – hər iki şair sualı sadəcə məlumat almaq üçün deyil, emosional nida kimi istifadə edirlər.

Əgər "Niyə" şeirində paralelizm suallar vasitəsilə bir növ narahatlıq və axtarış intonasiyası yaradırdısa, müəllifin "Nə yaxşı ki, varmışsan" şeirində bu

simmetriya daha çox minnətdarlıq və təsdiq funksiyasını yerinə yetirir. Aşağıdakı Mahirə Nağıqızının "Nə yaxşı ki, varmışsan" şeirindəki bənddə müxtəlif səviyyələrdə simmetriyanın vizuallaşmasını təhlil edək:

**"Qara günü ağ eylədin,
Bağça qurdun,bağ eylədin.
Mahirəni dağ eylədin,
Nə yaxşı ki sən varmışsan."** [3, s. 12]

Verilmiş bənddə simmetriya bir neçə səviyyədə özünü göstərir: sintaktik səviyyəsində üç misra eyni qrammatik qəlibə malikdir və bu, bəndə ardıcılıq və güclü ahəng verir: Hər üç misrada da hərəkət (feil) eyni zamanda baş verir və eyni şəxsə (sənə) yönəlib. Bu, güclü anafora yaradır. Feilin mənasını tamamlayan zəruri üzvlər olan komplementlər isə bir-birilə qafiyələnir. Dördüncü misra əvvəlki üç misrada ifadə olunan bütün hərəkətlərin nəticəsini və yekun emosional dəyərləndirməsini verir. Bu, sintetik paralelizm funksiyasını yerinə yetirir, yəni ilk üç cümləni ümumiləşdirib yeni bir fikir səviyyəsinə daşıyır. Ritmik səviyyədə ilk üç misra eyni qafiya ilə bitir ("*ağ eylədin*", "*bağ eylədin*", "*dağ eylədin*"), dördüncü misra isə bu qəlibi tamamlayır; heca sayının bərabərliyi (8 heca) daxili ritmik simmetriyanı təmin edir; beləliklə, paralellik həm sintaktik, həm ritmik quruluş vasitəsilə şairin "sən"ə olan minnətdarlıq və sevincini təsirli şəkildə çatdırır.

Kanonik paralelizmdə misralarda işlənən obrazlar *eyni poetik sahəyə aid ola bilməyi* onda paralel obrazlar sistemi yaradır və bu da onun bir digər formal xüsusiyyətidir. Bu obrazlar təbiət obrazları, hiss-emosiya obrazları, dini-mifoloji obrazlar, insanın daxili və xarici halı və s. olur və bu zaman obrazlar arasında sistemli münasibət qurulur. Aşağıda Mahirə Nağıqızının poeziyasından kanonik paralelizmin tipik nümunəsinin vizual təhlilinə baxaq:

Cədvəl 1.4.1. Mahirə Nağıqızının "Yığıram" şeirində kanonik paralelizmin multi-səviyyəli təhlili [4, s. 49].

Misra	Sintaktik quruluş	Qrammatik xüsusiyyət	Semantik sahə / mənası
Ər öyüdündən topladım	[İsim + mənsubiyyət şəkilçisi + -dən çıxışlıq halı] + feil	Feil: topladım, I şəxs tək, keçmiş zaman	Həyat dərsi, təcrübə, mənəvi öyüd
Qəmi dünyədən topladım	[İsim + mənsubiyyət şəkilçisi + -dən çıxışlıq halı] + feil	Feil: topladım, I şəxs tək, keçmiş zaman	Ağrı-acı, sınaqlar, kədər
Ana südüədən topladım	[İsim + mənsubiyyət şəkilçisi + -dən çıxışlıq halı] + feil	Feil: topladım, I şəxs tək, keçmiş zaman	Təhlükəsiz başlanğıc, təməl, halal həyat qaynağı
Nə yığdım halal yığıram	[Nəticə cümləsi: nə + feil + təsdiq]	Feil: yığıram, I şəxs tək, indiki zaman	Bütün topladıqlarının yekunu, mənəvi nəticə

İlk üç misra eyni sintaktik quruluşa malikdir: hər biri *"isim + mənsubiyyət şəkilçisi + -dən çıxışlıq halı + feil"* modelinə uyğundur. Bu sintaktik sabitlik misralar arasında formal simmetriya yaradır. Hər üç misrada fel forması eynidir: *"topladım"*, I şəxs tək, keçmiş zaman, və bu da qrammatik paralelliyi təmin edir. Ritmik və intonasiya baxımından da hər misra oxşar vurğu və fel ilə bitir, bu isə poetik paralelliyi gücləndirir. Leksik baxımdan isə misralar oxşar semantik sahəyə aid sözləri ehtiva edir: *"ər öyüdü"*, *"qəmi düyün"* və *"ana südü"* – həyat dərsi, ağrı-acı və təməl mənəvi mənbə kimi təqdim olunur. Misralar arasında həmçinin semantik harmoniya mövcuddur; hər biri mərkəzi fikri müxtəlif tərəflərdən tamamlayır və dördüncü misrada yekunlaşır. Bu bitiş nəticə cümləsi kimi kompozisiya modeli kanonik paralelizmin struktur sabitliyinə tam uyğundur. Obrazlar sisteminə gəldikdə isə insanın daxili hissələrinin real həyat hadisələri ilə vəhdət şəklində verərək sistemli münasibət qurur. Artıq məlum olur ki, bu bənd həm sintaktik, həm qrammatik, həm leksik, həm semantik, həm də kompozisiya səviyyəsində kanonik paralelizmin bütün xarakterik əlamətlərini nümayiş etdirir.

Bildiyimiz kimi paralelizm Kamal Abdulla [1], Kamil Vəli Nərimaoğlu [6], kimi tədqiqatçı- alimlər şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusilə də *"Kitabi-Dədə-Qorqud"* və *"Koroğlu"* dastanlarında dərinlən araşdırmış və tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyən etmişlər. Rus dilçisi A.N.Veselovski də psixoloji paralelizmi ilkin və ən qədim forması hesab etmiş bu fikrini dünya xalqlarının, xüsusilə də türk xalqlarının şifahi xalq ədəbiyyatından gətirdiyi nümunələrlə əsaslandırmışdır. O, insanı təbiətlə müqayisə edərək ikiüzlü paralelizm anlayışını irəli sürür və təbiət hadisələri ilə insan həyatının bir-birini əks etdirdiyini vurğulayır. Tədqiqatçı bu uyğunluq və ümumiliyin paralelizmin əsasını təşkil etdiyini bildirir [8, s.104]. Paralelizmi türk xalqlarının folklor nümunələrində araşdıran V.M.Jirmunski dastan və şeirlərdə paralelizmin müəyyən qanunauyğunluqlara tabe olduğunu göstərir. O, bu kontekstdə qədim türk şeirinin quruluşuna və alliterasiyanın funksional roluna xüsusi diqqət yetirir [9]. M.Vəliyeva atalar sözləri və bayatılarda psixoloji paralelizmə tez-tez rast gəldiyini qeyd edir və bu nümunələrdə müşahidə olunan alliterasiyanın mənşəyini psixoloji paralelizm ilə əlaqələndirir. O hesab edir ki, atalar sözlərində semantik münasibətdə olmayan komponentlərin birinci tərəfi ixtisar olunduğu halda, bayatılarda bunun əksi müşahidə edilir [7, s. 60].

Bu araşdırmalar göstərir ki, şifahi xalq ədəbiyyatında paralelizmlərlə zəngin olmuş və bu baxımdan xüsusilə seçilmişdir. Mahirə Nağıqızı da öz yaradıcılığında bayatıların ən gözəl nümunələrini yaratmış və onlarda paralelizmləri məharətlə işlətməmişdir:

*"Dur yerindən, sarı gəlin,
Üz tut mənə sarı gəlin.
Gözün şafqət, əlin məlhəm,
Yaralarmı sarı, gəlin"* [5, s. 88].

Bu bayatı nümunəsində Mahirə Nağıqızı klassik xalq yaradıcılığı ənənələrini müasir poeziyanın bədii imkanları ilə birləşdirərək çoxqatlı bir paralelizm modeli ortaya qoyur. Bəndin qafiyə sistemini təşkil edən "sarı gəlin" birləşməsi hər misrada fərqli semantik yük daşıyır. Birinci misrada rəng (epitet), ikincidə istiqamət (sarı - qoşma), dördüncü misrada isə hərəkət (sarımaq - feil) mənasında çıxış edərək **paralel cinas** yaradır. Bu, xalq ədəbiyyatındakı bayatı texnikasının ən yüksək səviyyədə tətbiqidir.

Mahirə Nağıqızının poeziyası təkcə paralelizm yaratmaqla deyil, paralelizmin ən gözəl nümunələrini müxtəlif dil səviyyələrində yaratmaqla da xarakterizə oluna bilər. Onun "Özümlə söhbət" şeirini bu baxımdan təhlil edək:

*"Özü məktəb, özü müəllim zamanın,
Qeyrət olub sənə dinin, imanin.
Dünya bağdı, yanılmasın gümanın,
Bar görəsən, güman yerin göyərsin"* [3, s. 31].

Bu misralarda paralelizmin fonoprosodik təhlilində hecalar sabit ardıcılıqla yerləşir, hər misrada təxminən eyni sayda heca mövcuddur, bu da sillabik ritm yaradır. Vurğulu hecalar ("*məktəb*", "*müəllim*", "*din*", "*iman*", "*güman*", "*göyərsin*") paralel mövqelərdə yerləşərək ritmik simmetriya təmin edir. Misralar arasında qısa fasilələr və pauzalar ritmik nizamı möhkəmləndirir. İntonasiya konturları misralar boyunca oxşar qalxış və enmələrdən ibarətdir, bu da melodik paralellik yaradır. Beləliklə, heca sayı, vurğu, pauza və intonasiya birlikdə sillabik paralelizmi formalaşdırır və misraların musiqili, ritmik bütövlüyünü təmin edir.

Nəticə. Ümumiyyətlə, Mahirə Nağıqızının şeir dünyasında paralelizm – düşüncənin ritmik nizamı, hisslərin simmetrik əks-sədasıdır. Təhlilə cəlb etdiyimiz "*Niyə*", "*Yığiram*" və "*Nə yaxşı ki, varmışsan*" kimi şeirlərində müəllif, sözlərin qrammatik düzümündən başlayaraq, obrazların semantik birliyinə qədər mükəmməl bir poeziya memarlığı yaradır. Bu paralellər oxucunu bədii mətnin daxili melodiyasına kökləyir, sualların kəskinliyini və ya minnətdarlıq hissinin səmimiyyətini daha dərinlən duymağa imkan verir. Şairin ustalığı ondadır ki, o, klassik poeziya ənənələrindən gələn simmetriya prinsiplərini müasir dilin tələbləri ilə uğurla sintez edərək, həm vizual, həm də intonasiya baxımından zəngin olan linqvopoetik bir sistem formalaşdırmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla, K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.Abdulla. – Bakı: MTM-Innovation, – 2016. – 360 s.
2. Blake, W. The poetical works of William Blake. – London: Oxford University Press, – 1914. – 453 p.
3. Nağıqızı M. Lövbər adam. – Bakı: ADPU, – 2020, – 240 s.
4. Nağıqızı M. Onun daş nağılı. – Bakı: ADPU, – 2020, – 412 s.
5. Nağıqızı M. Yanından keçmə dağların. – Bakı: ADPU, – 2020, – 303 s.
6. Vəliyev, K.N. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi / K.N.Vəliyev. – Bakı: ADU, – 1981. – 76 s.
7. Vəliyeva, M. Azərbaycan dilinin poetik fonetikasi / M.Vəliyeva. – Bakı: OKA Ofset, – 2008. – 108 s.
8. Веселовский А.Н. Историческая поэтика / А.Н.Веселовский – Москва: Высшая школа, – 1989, – 406 с.
9. Жирмунский, В.М. Теория стиха / В.М.Жирмунский. – Ленинград: Советский писатель, – 1968, с. 440-441.

Rəyçi: fil.f.dok. Gülnar Kərimli

WHEN EMOTION RESHAPES GRAMMAR: A CORPUS-BASED STUDY OF AFFECTIVE SYNTAX AND WORD ORDER VARIATION

Gülnar Xəlilova

Doktorant

Odlar Yurdu Universiteti

gxb_1986@mail.ru

Xülasə

Məqalədə dildə emosiyalar və sintaktik struktur arasındakı əlaqə araşdırılır, xüsusilə affektiv sintaksisin roluna və bu gün onlayn şəkildə istifadə edilən ingilis dilində söz sırasının dəyişməsi məsələsinə diqqət yetirilir. Bu tədqiqat sosial mediada, müzakirə forumlarında və qeyri-rəsmi linqvistik ünsiyyətin digər formalarında orijinal nümunələri təhlil etmək üçün korpus əsaslı yanaşmadan istifadə edir. Dil əks keyfiyyətlərlə xarakterizə olunan iki əsas funksiyayı yerinə yetirir: məntiqi-rasional və affektiv-ifadəli. Buna əsaslanaraq, dil istifadəsində affektiv intensivlik ilə qrammatik struktur arasında əlaqənin olduğu göstərilir. Məqalənin nəticələrinə əsasən, dil istifadəsində affektivlik dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, söz sırasının dəyişmələri, parçalanmalar, ellipslər və hissələrə bölünmə ehtimalı bir o qədər yüksəkdir. Bundan əlavə, bu strukturlar bu cür qarşılıqlı təsirlərin təcili və qeyri-rəsmi təbiətinə görə rəqəmsal ünsiyyətdə xüsusilə geniş yayılmışdır. Əhəmiyyətli olan odur ki, affektiv sintaksis

müəyyən nümunələri izləyir və buna görə də ixtiyari deyil, bu da onu empirik model-ləşdirmə üçün uyğun bir fenomenə çevirir. Affektiv dilin öyrənilməsinin əsas məhdud-
diyyəti sintaksis ətrafında mərkəzləşmiş linqvistik nəzəriyyələrdə emosiyaların
mövcud laqeydliyi ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: *affektiv sintaksis; söz sırasının variasiyası; korpus dilçiliyi; emosio-
nal dil.*

Introduction. Traditionally, language has been thought of as a systema-
tic entity that adheres to rules and whose main purpose is the conveyance of
information. Linguistics in its classical form emphasizes the rational-logical
aspect, concentrating on grammar, syntax, and propositions. This notion
encompasses just one side of the linguistic world. Recent findings show that
there are two sides of language functions – rational-logical (informative) and
emotional-expressive (affective).

Within this paradigm, grammatical rules refer to the dictum form, while
cognitive and emotional linguistics focus on the modus form. Under these
circumstances, affective syntax becomes an important notion that can be
defined as the syntactic embodiment of affective states, especially when the
intensity of the affective process is elevated.

What can be considered as the central issue of this research is an under-
explored area in syntax related to the incorporation of emotions in it.
Although the use of lexico-grammatical markers of emotions is well-
researched, what has not been studied is their role at the syntactic level.

This paper seeks to investigate the effect that emotions have on syntax.
Specifically, attention will be paid to the variation and syntactic deformation
observed in the natural use of language, with reference to word order. In light of
such an objective, a linguistic corpus analysis approach will be taken, highligh-
ting such phenomena as inversion, fragmentation, ellipsis, and parcellation.

The suggested approach to the problem is creating a unified theory of
affective syntax that would incorporate knowledge about language from cog-
nitive linguistics, psycholinguistics, and corpus linguistics, thus offering a
broader perspective on the ways emotions transform grammar.

Theoretical Foundations of Affective Syntax. Psycholinguistic studies
have proven that the emotional state is crucial in the process of verbal
communication. Emotions can be reflected not just by using words but also
through syntactic transformations, according to V.I. Shakhovsky [7, p. 45]. At
the moments when people are experiencing intense emotions like anger, fear,
or surprise, speech planning processes are transformed considerably. Instead

of analyzing the incoming information rationally, people switch to another, more impulsive way of thinking, which is why there will be deviations from regular grammar structures.

This process has obvious implications for syntactic structure. The speaker who is experiencing emotions does not create an elaborated sentence but produces fragmentary and nonlinear expressions. As noted by O.A. Lapteva, who studied the syntax of Russian conversational speech, such speech is characterized by the segmentation of speech in "emotional fragments," where the sentence is not realized in its integrity but in fragments that bear emotional charge [8, p. 112].

Similarly, V.V. Vinogradov pointed out that in emotional language, conventional syntactical relationships are constantly broken down and substituted by more relaxed associations. The importance of the category of state, whose focus is on subjective perception, is also stressed, which results in syntactic hierarchy breaking down and causes parcellation [9, p. 28].

These observations are consistent with larger research in cognitive linguistics, which views language as being fundamentally part of human cognition. Since emotions are an intrinsic part of cognition, they are bound to have an impact on linguistic structure, such as syntax [4, 2, p. 18].

Word Order Variation as a Marker of Emotion

Word order is one of the prominent aspects of affective syntax. Canonical word order in many languages is determined by the informational content of sentences. Emotions cause speakers to violate this principle of canonical word order. In English, the standard Subject-Verb-Object (SVO) order may be altered in emotionally charged contexts:

I can't believe this! → This I can't believe!

You did what? → What did you do?!

These inversions are not just stylistic; they indicate a change in the cognitive point of emphasis, whereby emotional aspects are highlighted. According to Halliday [3, p. 19] thematic structure is fluid and can be changed to represent interpersonal meaning, such as emotions.

Corpus analyses indicate that there is a greater occurrence of non-canonical word order in spoken and informal writing, especially in electronic communication, due to emotional arousal [1. p. 35-37].

Syntactic Deformation: Fragmentation, Ellipsis, and Parcellation

Emotional influences result in more complex forms of syntactic deformation, in addition to the changes in the order of words. Fragmentation rep-

resents one of the most important phenomena associated with such syntactic deformation, as speech occurs not as a grammatical entity but as an incomplete construction. This shows that there is an impairment in syntactic planning because the influence of emotions makes people move on to the expressive phase of their speech immediately.

Ellipsis is closely associated with this, referring to the deletion of recoverable information from the context. When people find themselves under emotional stress, they are likely to minimize their speech acts to the essential meanings that they convey. According to Quirk et al., ellipsis is an integral part of speech, but it becomes more frequent under conditions of emotional tension [5, p. 87].

One more essential means of expression is parcellation, which means separating an object that is syntactically unified into parts. It differs from ellipsis because it transforms but does not minimize syntax, destroys the hierarchy of structures, and substitutes linear connections for emotional appeal. According to V.V.Vinogradov, emotional speech tends to disrupt syntactic links and substitute association and subjectivity for them [9, p. 56].

These linguistic changes are not arbitrary but rather strategic shifts in grammatical form under pressure from emotions. These are especially typical in the online environment, where concision, speed, and expressive power dominate the rules of engagement. According to Tagliamonte & Denis (2008), virtual communication does not merely allow for these kinds of linguistic variations but actually encourages them [6, p. 45].

Results. The corpus analysis shows that there are many connected observations confirming that emotions have a systematic effect on syntactic construction. There is a direct connection between the level of emotionality and syntactic deviance, where emotionally colored utterances show a higher tendency to syntactic variation. It can be concluded that syntactic variation is not accidental but functional and has its reason in affective impact on language.

Varying word order becomes one of the central means for emotional coding on the level of syntax. The use of structural manipulations like inversions and frontings can be often observed in cases when the emotionally relevant element is emphasized, thus pointing out that emotions affect information structure.

Fragmentation has also been noted to be one of the characteristics of affective syntax, where many of the emotion-laden statements involve incomplete syntactic constructions. This is due to the disruption of planning mecha-

nisms, whereby emotional urgency takes precedence over grammaticality. In digital discourse, these tendencies become even more pronounced, as cyberspace facilitates the testing of syntax beyond conventional forms.

Even though these patterns seem to be variable, there is an order to them, which makes them consistent rather than random. There are recurrent tendencies followed by affective syntax that are both describable and predictable. This phenomenon is of utmost importance in linguistic theories and modeling because it allows for the representation of emotions in syntax.

Scientific Novelty

Scientific novelty of the study can be found in several related aspects. The first one refers to the systematic combination of two fields of knowledge – emotive linguistics and syntactic studies – which have remained quite independent throughout many years of investigation. Showing that emotional condition affects grammatical structure of utterances in a systematic manner, the study refutes the idea that syntax is an absolutely self-contained system governed by linguistic rules. On the contrary, grammar turns out to be one of the elements of speech functioning in emotionally loaded situations.

Word order changes have been given special focus as one of the important techniques used for the expression of emotions. Unlike previous research that concentrated on the use of certain lexical items for the expression of emotions, this current study concentrates on the structural approach to the emotional expression of information.

These findings are also highly significant for the field of computational linguistics especially with regard to natural language processing and sentiment analysis, as these existing models tend to emphasize lexical cues and overlook syntax-based emotional cues. This research helps in adding syntactic cues of emotion, which are overlooked in current research paradigms.

This article suggests a holistic approach to affective syntax in language, which integrates the lexical and syntactic elements of expressing emotions through language. The suggested holistic model is valuable not only theoretically but also practically as it can serve for describing languages better and using them more efficiently in computers.

Conclusion

The current research has proven that emotions are not only extrinsic elements affecting linguistic practices but also intrinsic forces capable of reconfiguring the grammar system. Using corpus linguistic methodology, it has been proved that emotions result in systematic changes in word order and

syntactic organization.

Through the application of theories drawn from cognitive linguistics, psycholinguistics, and corpus linguistics, the study is able to give a more holistic view of the workings of language within communicative settings. The development of the affective syntax model could be one area worth exploring further in future studies, especially within computational linguistics.

References

1. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., Finegan, E. Longman Grammar of Spoken and Written English. Pearson Education, 1999, 1204 p.
2. Croft, W., Cruse, D. A. Cognitive Linguistics. Cambridge University Press, 2004, 356 p.
3. Halliday, M. A. K. An Introduction to Functional Grammar. 2nd ed., Edward Arnold, 1994, 432 p.
4. Langacker, R. W. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford University Press, 2008, 562 p.
5. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman. 1985, 1779 .
6. Tagliamonte, S., Denis, D. Linguistic ruin? LOL! Instant messaging and teen language. American Speech, 83(1), pp. 3–34. <https://doi.org/10.1215/00031283-2008-001>
7. Шаховский, В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1987, 192 с.
8. Лаптева, О.А. Русский разговорный синтаксис. Москва: Наука, 1976, 400 с.
9. Виноградов, В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва: Высшая школа, 1972, 616 с.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TÜRK DİLLƏRİ AİLƏSİNDƏ YERİ VƏ İNKİŞAF DİNAMİKASI

Lamiyə Kərimova

Müəllim

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

lamiyosmanova@gmail.com

Abstract

The Azerbaijani language is a literary language belonging to the Oghuz branch of the Turkic language family, has undergone a rich historical development and is one of the literary languages with high functional capabilities in the modern era. The article extensively analyzes the genealogical classification of the Azerbaijani language, stages of formation, medieval written traditions, the period of classical literary heritage, the process of standardization in the modern era and the features of its

development during the independence period. The role of Oghuz tribal associations in the formation of the language, the influence of political and cultural processes, and the activities of literary schools are particularly emphasized. In the Middle Ages, Azerbaijani Turkish was stabilized as a literary language and enriched through classical poetry and prose. In the 19th–20th centuries, national awakening, enlightenment, and the formation of the press raised the public status of the language. During the Azerbaijan Democratic Republic established in 1918, the Azerbaijani language was declared the state language, and during the Soviet period, significant changes took place in the field of alphabet and terminology. After 1991, the legal status of the language was strengthened, the transition to the Latin script was ensured, and international relations expanded. The article comprehensively assesses the historical and modern position of the Azerbaijani language in the Turkic language family.

Keywords: *Azerbaijani language, Turkic language family, Oghuz group, literary language, language policy, Latin script, national identity, history of the language.*

Giriş. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dili, 50 milyona yaxın azərbaycanlının ana dili, ünsiyyət vasitəsidir. Dünyanın bir çox ölkələrində yaşayan azərbaycanlılar bir-biriləri ilə ana dilində danışır, ünsiyyət qururlar.

Azərbaycan dili uzun inkişaf yolu keçmiş, bu dildə dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinə çoxsaylı sənət nümunələri bəxş edilmişdir. Müasir Azərbaycan dilinin semantik və qrammatik normaları istənilən funksional üslubda ünsiyyət qurmağa, gözəl danışmaq və ifadəli yazmağa imkan verir. Dünyanın istənilən dilindən tərcümə etmək üçün Azərbaycan dilinin zəngin leksik bazası və lüğət fondu mövcuddur.

Əsas hissə. Azərbaycan dili genetik baxımdan türk dilləri ailəsinə mənsubdur. Türk dilləri ailəsi geniş coğrafiyada – Orta Asiya, Qafqaz, Anadolu, Volqaboyu, Sibir və Şərqi Avropada yayılmış dillər sistemidir. Bu dillər fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ortaq tarixi kökə malikdir. Azərbaycan dili bu ailənin oğuz qoluna daxildir və həm tarixi inkişaf xətti, həm də müasir funksional imkanları baxımından mühüm yer tutur. Türk dillərinin ən qədim mərhələsi hesab edilən Altay dövründə ümumi Altay dilinin zamanla parçalanması nəticəsində türk, monqol, tunqus və mancur dilləri əmələ gəlmişdir [1, s. 123].

Qədim türk dili bütün müasir türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin əcdadıdır. Qədim türk dilinin tədqiqi göstərir ki, müasir türk dillərinin leksik və qrammatik quruluşu öz mənbəyini bu dildən almışdır. Qədim türk dili (türki) uzun zaman əcdad babalarımızın ortaq istifadəsindən sonra I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində oğuz, qıpçaq və karluk türkcələrinə bölünmüşdür.

Azərbaycan dili təkcə kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də milli-mədəni kimliyin əsas göstəricisidir. Onun formalaşması və inkişafı regionun siyasi, sosial və mədəni prosesləri ilə sıx bağlı olmuşdur.

Türk dilləri ənənəvi olaraq oğuz, qıpçaq, qarluq və bulqar qruplarına bölünür. Azərbaycan dili oğuz qrupuna daxildir. Bu qrupa həmçinin Türkiyə türkcəsi, türkmən və qaqauz dilləri də aiddir.

Oğuz qrupuna daxil olan dillərin əsas xüsusiyyətləri: Ahəng qanununun sabitliyi, saitlərin harmoniyası, şəxs və zaman şəkilçilərinin oxşarlığı, analitik və sintetik formaların paralel işlənməsi

Azərbaycan dili oğuz qrupu daxilində fonetik xüsusiyyətlərinə görə Türkiyə türkcəsinə ən yaxın dillərdən biridir. Lakin tarixi inkişaf şəraiti nəticəsində leksik tərkibində fars və ərəb mənşəli sözlər daha geniş yer tutmuşdur

Müasir Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələləri

1. Qədim türk və ümumtürk dövrü. Azərbaycan dilinin kökləri qədim türk tayfalarının dil birliyinə dayanır. Oğuz tayfalarının Cənubi Qafqaz və Ön Asiyaya miqrasiyası nəticəsində bölgədə oğuz türkcəsi yayılmış və yerli elementlərlə qarşılıqlı təsirə girmişdir [5, s. 83].

2. Orta əsrlər və klassik ədəbi dilin təşəkkülü. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan dilinin ədəbi dil kimi formalaşması dövrüdür. Bu mərhələdə saray və divan ədəbiyyatı inkişaf etmiş, dil poetik üslub baxımından zənginləşmişdir. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən sənətkarlar arasında Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və Şah İsmayıl Xətai xüsusi yer tutur. Xüsusilə Füzulinin əsərləri Azərbaycan ədəbi dilinin poetik imkanlarını genişləndirmişdir [4, s. 100]. Səfəvilər dövründə saray dili kimi türk dilinin nüfuzu artmış, dövlət idarəçiliyində geniş istifadə olunmuşdur.

3. Yeni dövr (XIX əsr) – milli oyanış mərhələsi. XIX əsrdə maarifçilik hərəkatı və yeni tipli məktəblərin açılması Azərbaycan dilinin ictimai funksiyalarını artırdı. Mətbuatın yaranması, teatrın təşəkkülü və bədii nəsrin inkişafı ədəbi dilin normallaşmasına təkan verdi. Bu dövrdə dilin sadələşdirilməsi və xalq dilinə yaxınlaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atıldı.

4. XX əsr – əlifba və dil siyasəti. 1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi. Bu, dil tarixində mühüm hadisə idi.

Sovet dövründə əlifba bir neçə dəfə dəyişdirildi:

- 1929 – latın qrafikasına keçid
- 1939 – kiril qrafikası
- 1992 – yenidən latın qrafikası

Bu dəyişikliklər dilin yazı sistemi və terminologiyasına ciddi təsir göstərdi.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dili. 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra Azərbaycan dili dövlət dili kimi Konstitusiyada təsbit edildi. Latın qrafikalı əlifbanın tətbiqi ilə dilin beynəlxalq informasiya məkanına inteqrasiyası asanlaşdı. Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti nəticəsində elmi və texniki terminlər sistemləşdirildi [2, s. 98]. Təhsil, media və elektron resurslarda Azərbaycan dilinin tətbiqi genişləndi.

Azərbaycan dilinin türk dünyasında mövqeyi. Azərbaycan dili oğuz qrupunun aparıcı dillərindən biri kimi türk dünyasında qarşılıqlı anlaşma potensialına malikdir. Türkiyə türkcəsi ilə yüksək qarşılıqlı anlaşılıqlı səviyyəsi mövcuddur. Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində ortaq əlifba və terminologiya məsələləri müzakirə olunur. Azərbaycan dili həm Qafqaz regionunda, həm də Yaxın Şərqdə türk mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi çıxış edir [6, s. 111]. Müasir dövrdə Azərbaycan dili dövlət idarəçiliyi, təhsil sistemi, kütləvi informasiya vasitələri, rəqəmsal kommunikasiya kimi sahələrdə olduqca aktiv işlənir. Son zamanlar internet və sosial media platformalarında Azərbaycan dilinin istifadəsi nəzərə cərpacaq dərəcədə artmış, elektron lüğətlər və korpuslar yaradılmışdır.

Azərbaycan dili və milli kimlik. Dil milli identikliyin əsas komponentidir. Azərbaycan dili tarix boyu xalqın mədəni yaddaşını, folklorunu və ədəbi irsini qoruyub saxlamışdır [3, s. 67]. Klassik və müasir ədəbiyyat nümunələri dilin estetik və üslubi zənginliyini nümayiş etdirir.

Nəticə. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsində həm tarixi, həm də müasir mövqeyinə görə mühüm yer tutur. Oğuz qrupunun aparıcı nümayəndələrindən biri kimi zəngin ədəbi ənənəyə malikdir. Dövlət dili statusu, beynəlxalq əlaqələrdə rolu və rəqəmsal mühitdə inkişafı onun strateji əhəmiyyətini artırır.

Dil tarix boyu müxtəlif siyasi və mədəni təsirlərə məruz qalsa da, öz struktur sabitliyini və milli xarakterini qoruyub saxlamışdır. Müasir mərhələdə Azərbaycan dilinin qarşısında duran əsas vəzifə onun elmi, texnoloji və beynəlxalq mühitdə mövqeyini daha da gücləndirməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2007.
2. Abdullayev E. *Dil siyasəti və dövlət dili*. Bakı, 2014.
3. Cəfərov N. *Azərbaycan dili məsələləri*. Bakı, 2010.
4. Hacıyev T. *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. Bakı: Elm, 2012.
5. Hüseynzadə Ə. *Türk dilləri və onların inkişaf tarixi*. Bakı, 2008
6. Kazımov Q. *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı: Təhsil, 2015
7. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 2011.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN İNGİLİS MƏNŞƏLİ QARŞILIQLI ÜNSİYYƏT ANLAYIŞI BİLDİRƏN REALİLƏR

Ləman Hacıhəsənova

Müəllim

Gəncə Dövlət Universiteti

lemanhacihasanova@gmail.com

Abstract

The article discusses the realias of English origin, which are recorded in some dictionaries of the Azerbaijani language and are found in translation literature, and which express the concept of mutual communication. Although words such as Missis, Miss, Mister, Sir, Lady are included in dictionaries, they are not used as address labels in the Azerbaijani environment. Such words are purely realias for the Azerbaijani social environment and are used in translation literature to revive the local color. Despite their meaning, they do not have the norm of being used as address and call labels in the Azerbaijani space. Such speech labels can be used in the Azerbaijani space or in English-speaking countries in the context of mutual communication with English-speaking people.

With its information superiority, the English language has created such a condition that words do not enter all other languages, including the Azerbaijani language, through direct contact. All foreign words, including realias, are acquired only as a result of the influence of the international information wave created by the English language. For the Azerbaijani language, each of them is at the level of a product of a foreign language, foreign thought, and foreign way of thinking.

Keywords: *realia, translation, dictionary, communication, adress.*

Giriş. İngilis dilindən Azərbaycan dili lüğətlərinə keçid almış və mənası tanış olan bir qrup sözlər vardır ki, onlar ümumi anlayış etibarı ilə qarşılıqlı ictimai ünsiyyət, çağırış və müraciət bildirən realilərdən ibarətdir. Bunlar əsas etibarı ilə tərcümə ədəbiyyatında işlənən və lüğətlərə daxil olan aşağıdakı kimi nümunələrdən ibarətdir: *missis* (missus), *miss* (miss), *mister* (mister), *ser* (sir), *ledi* (lady). Bu çağırış və müraciət etikətləri ingilis dili mühitində formalaşmış və ingilisdilli ölkə xalqları üçün səciyyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan məkanında bunlar mənaca anlaşılmasına baxmayaraq müraciət və çağırış etikətləri kimi işlənmə normasına malik deyildir. Belə nitq etikətlərindən Azərbaycan məkanında və ya ingilisdilli ölkələrdə ingilisdilli insanlara qarşılıqlı ünsiyyət məqamında istifadə edilə bilər.

Əsas hissə. *Missis* (missus) sözü İqiltərə və Amerikada bir qayda olaraq

şəxs adından qabaq ərli qadınlara aid nəzakətlə qarşılıqlı ünsiyyət məqamında işlədilən müraciət etiketidir. *Missis etiketi*, eyni zamanda digər ingilisdilli ölkələrdə də qarşılıqlı ünsiyyət məqamında işlədilir. *Missis* sözü, *ingilis dilində mistress* sözünün qısaldılmış variantı kimi işlədilir [5]. *Missis* sözü Azərbaycan dilinə tərcümə ədəbiyyatında da işlənir: "*Vəkillik eləyən missis Hesbitlə, həkim işləyən missis Finniqanla, missis Raudla yaxınlaşmağa çalışmışdı*" [10, s.4]. *Missis* sözü "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə də qeydə alınmışdır [4, s. 447]. Digər lüğətlərdə *missis* sözü qeydə alınmamışdır. *Missis* sözündən fərqli olaraq *miss* sözü *İngiltərədə, Amerikada və digər ingilisdilli ölkələrdə ərə getməmiş qızlara ad və familiyadan əvvəl işlənən müraciət etiketidir* [6]. *Missis* sözünə tərcümə ədəbiyyatında da rast gəlmək olur: "*O açıq hiss olunan maraqla qızı nəzərdən keçirdi və soruşdu: -Mənə aid qulluğunuz, miss?*" [7, s. 25]; "*Gənc miss bu qara düzəngahda məni yuxuda görər. Bax, bu qiyamət yuxu olar*" [11, s. 37]; *Miss* sözü "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə də qeydə alınmışdır [2, s. 378].

Ledi sözü İngiltərədə lordun və ya baronun xanımına və aristokrat mühitinə mənsub olan ərli qadına müraciətlə deyilən etikettir. Eyni zamanda, *ledi* sözündən müraciət etiketi kimi yaxşı tərbiyə almış və incə maneraları ilə seçilən nəcib qadınlara münasibətlə işlədilir [9, s. 128-129]. *Ledi* sözünə tərcümə ədəbiyyatında da rast gəlmək olur: "*Bu ledi isə az qala hər gecə keşikçiyə bir şey bağışlamalı olur*" [13, s.20]. *Ledi* sözü "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə də qeydə alınmışdır [4, s.406]. Başqa lüğətlərdə *ledi* sözünün qeydə alınmasına təsadüf edilmir.

İngilis dilində kişilərə müraciətlə əlaqədar da müəyyən etikətlər mövcuddur. Azərbaycan dilinə tərcümələrdə və lüğətlərdə bunlara dair aşağıdakı nümunələrə rast gəlmək olur:

Mister. İngilis dilli ölkələrdə kişilərə müraciətlə işlənən *mister* sözünə tərcümə ədəbiyyatında və bəzi son lüğətlərdə rast gəlmək olur. Tərcümə ədəbiyyatında *mister* sözünün işlənməsinə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: "*Mister Spirs Dorri danışanda onun dediklərinə diqqətlə qulaq asırdı*" [10, s.8]; "*Mister Kap, mokasinlərə gəldikdə siz tamamilə doğru deyirsiniz*" [8, s. 184]; "*Eh, mister Vill, Siz mənə inanın*" [12, s. 35]; *Mister* sözü "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə "*Kişilərə müraciət məqamında işlənən söz*" mənasında qeydə alınmışdır [2, s. 378]. *Mister* sözü həmçinin, "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə də qeydə alınmışdır [4, s. 447].

Lüğətlərin bəzilərində müraciət etiketi kimi işlənən *ser* sözünə də rast gəlmək olur: "*Deməli, ser, siz işləməmisiniz?*" [7, s. 28]; "*Amma ser and içə bilərəm ki, Siz heç də ildə iki dəfə də belə əyləncələrə baş qoşmursunuz*" [12, s. 20].

Ser sözü "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə *möminlərin keşislərə, şagirdlərin müəllimlərə müraciət edərkən işlətdiyi müraciət etiketi kimi izah olunur* [3, s.60]. Ser sözü həmçinin "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə də qeydə alınmışdır [4, s. 553].

Nəticə. Təhlil olunan materialdan göründüyü kimi realilər əhatə etdiyi anlayış sahəsinə və ifadə etdiyi məzmun dairəsinə görə çoxşaxəlidir. Ona görə də bəzi tədqiqatlarda onların təsnifatının tam şəkildə həll olunması ilə əlaqədar müəyyən çətinliklərin baş verməsi fikri ilə də rastlaşmaq olur.

Realilərin statusu ilə əlaqədar onu da demək mümkündür ki, bu tipli xüsusi söz qrupları bəzən interferensiya və ya alınma kimi də təqdim olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, informasiyaların sürəti artdıqca, integrasiyaların mühiti genişləndikcə dilə əcnəbi elementlərin axını da dayanmadan çoxalmağa başlayır. Məsələ bundadır ki, Azərbaycan dilinə daxil olan sözlərin müəyyən qismi də terminoloji səciyyəlidir. Odur ki, bu axın içərisində reali, interferensiya və terminoloji alınmaları fərqləndirməkdə problemlər yaranır. Problemlər bir də onda baş qaldırır ki, hətta reali tipli alınmaların özləri də dildə intensiv işlənməklə ya ümumişlək sözə və ya terminə də çevrilə bilər. Müasir dövrdə Azərbaycan dilinə əcnəbi sözlərin, o cümlədən realilərin daxil olmasında heç bir kənar dilin, o cümlədən ingilis dilinin birbaşa təsiri yoxdur.

İngilis dili özünün informasiya üstünlüyü ilə elə bir şərait yaratmışdır ki, bütün digər dillərə o cümlədən Azərbaycan dilinə sözlər birbaşa kontakt yolu ilə daxil olmur. Bütün kənar sözlər, o cümlədən realilər ancaq ingilis dilinin yaratdığı beynəlxalq informasiya dalğasının təsiri nəticəsində alınır. Azərbaycan dili üçün onların hər biri yad dilin, yad düşüncənin, yad təfəkkür tərzinin məhsulu səviyyəsindədir. Bunların içərisində müxtəlif səpkili dil elementləri ilə yanaşı realilər də özünəməxsus yer tutur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, IV c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
4. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Elm, 2021, 756 s.
5. Cambridge Dictionary.Missus. [Elektron resurs]. – URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/missus>
6. Collins English Dictionary.Miss [Elektron resurs] // Collins Dictionary. – URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/miss>
7. Drayzer Teodor. Kerri bacı. / Teodor D. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 472 s
8. Kuper Ceyms Fenimor. Ləpirçi. / K. C.Fenimor. -Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 384 s
9. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma sözlər. Bakı, Elm, 2008, 256 s.

10. Monro Elis. Əlyazma. Gerçək yaşam. [Elektron resurs]. – URL:
<https://www.elyazma.org/wp-content/uploads/2014/10/ElisE.Monro-Gerçekyasham.pdf>
11. Rid Mayn. Seçilmiş əsərləri. /M.Rid. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 760 s;
12. Şou Bernard. Sonetlərin əsmər ledisi.// İngilis ədəbiyyatı antologiyası. 2cildə, II c., / Bernard Şoy. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 320 s.
13. Uayld O. Sadiq dost//İngilis ədəbiyyatı antologiyası. 2 cildə, II c., / O. Uayld. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 320 s.

Rəyçi: prof. Telman Quliyev

КУЛЬТУРА РЕЧИ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ УРОВНЯ ОБРАЗОВАННОСТИ ЛИЧНОСТИ

Севда Эмирова

Преподаватель

Азербайджанский Государственный Университет Нефти и

Промышленности

hseva@list.ru

Abstract

Speech Culture as an Indicator of an Individual's Educational Level

The article is devoted to the analysis of speech culture as one of the key indicators of an individual's level of education. It examines the essence of speech culture, its structural components, and its functional role in modern communication. Particular attention is paid to the relationship between linguistic competence and intellectual development, as well as to an individual's ability to effectively use language means in various communicative situations.

The paper reveals the main aspects of speech culture, including its normative, communicative, and ethical components, which ensure correctness, accuracy, coherence, and appropriateness of expression. It is emphasized that a high level of speech culture reflects well-developed analytical thinking, a rich vocabulary, and the ability to structure information. Speech culture is formed through education, upbringing, and continuous communicative practice, with family, educational institutions, and the social environment playing a significant role in this process.

In addition, the influence of modern sociocultural factors, particularly digitalization and internet communication, on the state of speech culture is considered. A tendency toward a decline in adherence to language norms in informal environments is noted, highlighting the need to preserve these norms within the educational sphere.

In conclusion, it is stated that speech culture is an important indicator of an

individual's overall culture and level of education. Its development is one of the priority tasks of modern education, as it contributes to the formation of a well-rounded personality and successful social adaptation. The results of the study can be applied in the teaching of language disciplines and in the development of communicative competence.

Keywords: *speech culture, language norm, communicative competence, education, speech activity.*

Xülasə

Nitq mədəniyyəti şəxsiyyətin təhsil səviyyəsinin göstəricisi kimi

Məqalə nitq mədəniyyətinin şəxsiyyətin təhsil səviyyəsinin əsas göstəricilərindən biri kimi təhlilinə həsr olunmuşdur. Burada nitq mədəniyyətinin mahiyyəti, onun struktur komponentləri və müasir kommunikasiya sistemində funksional rolunu araşdırılır. Xüsusi diqqət dil kompetensiyası ilə şəxsiyyətin intellektual inkişafı arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə, həmçinin fərdin müxtəlif kommunikativ situasiyalarda dil vasitələrindən səmərəli istifadə etmək bacarığına yönəldilir.

Tədqiqatda nitq mədəniyyətinin əsas aspektləri – normative, kommunikativ və etik komponentlər açılır; bu komponentlər nitqin düzgünlüyünü, dəqiqliyini, məntiqiliyini və uyğunluğunu təmin edir. Vurğulanır ki, yüksək nitq mədəniyyəti səviyyəsi inkişaf etmiş analitik təfəkkürün, zəngin söz ehtiyatının və informasiyanı strukturlaşdırmaq bacarığının göstəricisidir. Nitq mədəniyyəti təhsil, tərbiyə və davamlı ünsiyyət praktikası prosesində formalaşır; bu prosesdə ailə, təhsil müəssisələri və sosial mühit mühüm rol oynayır.

Bundan əlavə, müasir sosial-mədəni amillərin, xüsusilə rəqəmsallaşma və internet ünsiyyətinin nitq mədəniyyətinin vəziyyətinə təsiri nəzərdən keçirilir. Qeyri-rəsmi mühitdə dil normalarına riayət səviyyəsinin azalması tendensiyası qeyd olunur və bu normaların təhsil mühitində qorunmasının vacibliyi vurğulanır.

Nəticə etibarilə, nitq mədəniyyətinin şəxsiyyətin ümumi mədəniyyətinin və təhsil səviyyəsinin mühüm göstəricisi olduğu qənaətinə gəlinir. Onun inkişafı müasir təhsilin prioritet vəzifələrindən biri hesab olunur, çünki bu, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşmasına və uğurlu sosial adaptasiyaya töhfə verir. Tədqiqatın nəticələri dil fənlərinin tədrisi praktikasında və kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: *nitq mədəniyyəti, dil norması, ünsiyyət qabiliyyəti, təhsil, nitq fəaliyyəti.*

Введение. В условиях глобализации и стремительного развития информационных технологий возрастает значимость эффективной коммуникации, неотъемлемой частью которой выступает культура речи. В современной лингвистике культура речи играет большую роль, поскольку она непосредственно связана с уровнем образованности и общей

культуры личности.

Проблема культуры речи особенно актуальна в современном обществе, где язык постоянно развивается и подвергается различным влияниям. Нарушение языковых норм, использование жаргонизмов и слов-паразитов нередко снижают качество речи и затрудняют взаимопонимание. С.И.Ожегов – один из крупнейших русских языковедов – рассматривал культуру речи как важную часть общей культуры человека. Культура речи представляет собой совокупность норм и правил использования языка, обеспечивающих точность, уместность и выразительность высказывания. (Ожегов, 1974 с. 287-288.)

Е.Н. Ширяев предложил иное, более широкое толкование культуры речи: «Культура речи – это такой набор и такая организация языковых средств, которые в определённой ситуации общения при соблюдении современных языковых норм и этики общения позволяют обеспечить наибольший эффект в достижении поставленных коммуникативных задач» (Зверева, 2008, с. 13)

Основная часть. Неотъемлемой частью характера человека является речь, которая определяет его личность. В речи человека отражаются интеллект, уровень мышления, темперамент, эмоции. Культурный уровень человека во многом определяется его стилем речи, который неразрывно связан с его личностными установками. В стиле речи находят отражение особенности его интеллектуальной и практической деятельности, специфика профессии и привычные модели взаимодействия. Это проявляется в лексическом выборе, характере метафор и образов. Выделяют несколько основных стилей речи: бытовой, художественный, деловой, научный, а также их комбинации, причём их отличительные черты наиболее полно раскрываются через значение используемых слов. Практика коммуникации формирует стиль речи, который становится отличительной чертой индивида. Высокий уровень речевой культуры и развития личности проявляется в способности эффективно адаптировать свой стиль речи к конкретной коммуникативной ситуации.

Культура речи – это владение нормами литературного языка и умение использовать их в различных ситуациях общения. Человек должен не только владеть дисциплинарным знанием, но и быть готов к широкому восприятию мира, к его пониманию на основе принципов культурного плюрализма человека-личности – важнейшая цель культуры и образования.

Язык и речь – неотъемлемые атрибуты человеческого существования. Именно слово служит фундаментальным средством обмена информацией, ключевым каналом коммуникации и, что не менее важно, мощным инструментом, способным формировать как индивидуальное сознание, так и коллективное поведение. Мастерское владение словом традиционно расценивалось как значимое достоинство, являясь прямым показателем культурного уровня и интеллектуального развития личности. Каждая личность может повысить свою культуру речи, как письменной, так и устной. Для этого человек должен овладеть умением ясно, логично излагать свою мысль, исключить из своей речи слова-паразиты, владеть стилями речи, в процессе общения уметь слушать собеседника и стараться не конфликтовать в общении, что поможет ему добиться нужных результатов.

А.П.Чехов писал: «В сущности, ведь для интеллигентного человека дурно говорить должно считать таким же неприличием, как не уметь читать или писать...Все лучшие государственные люди в эпоху процветания государств, лучшие философы, поэты, реформаторы были в то же время и лучшими ораторами. «Цветами красноречия» был усыпан путь ко всякой карьере» (Чехов, 2009.)

В структуре культуры речи традиционно выделяются три основных компонента:

Нормативный компонент предполагает соблюдение орфоэпических, лексических, грамматических и стилистических норм литературного языка.

Коммуникативный аспект связан с выбором языковых средств в зависимости от целей, задач и условий общения.

Этический компонент отражает соответствие речи нормам речевого этикета и социальным ожиданиям.

Таким образом, культура речи выступает как комплексное явление, объединяющее языковую правильность, функциональную целесообразность и социальную обусловленность речи.

С позиций современной лингвистики культура речи тесно коррелирует с понятием коммуникативной компетенции, включающей способность индивида эффективно использовать язык в различных ситуациях общения.

Уровень образованности личности находит своё выражение не только в объёме знаний, но и в качестве их вербализации. Высокий

уровень культуры речи свидетельствует о сформированности аналитического мышления, развитом словарном запасе и способности к логически структурированному изложению информации. К.И. Чуковский писал: «Лишь та речь может называться культурной, у которой богатый словарный запас и множество разнообразных интонаций... Ведь культура речи неотделима от общей культуры. Чтобы повысить качество своего языка, нужно повысить качество своего сердца, своего интеллекта» [Чуковский, 1962 с. 802]

По мнению Д. Э. Розенталя, грамотная речь является показателем интеллектуальной дисциплины и уважения к языку как общественной ценности. (Розенталь, 1990, с 137)

Особое значение культура речи приобретает в профессиональной сфере. В научной, деловой и образовательной коммуникации она выступает инструментом передачи знаний, аргументации и установления эффективного взаимодействия.

Поскольку человек находится в центре культуры и является её основным потребителем, мы можем рассматривать его как личность, обладающую своим уникальным набором речевых, поведенческих и общих культурных особенностей. Именно эта связь между речевой культурой и личностью породила концепцию «языковой личности». Языковая личность определяется как комплекс способностей и характеристик, которые позволяют человеку создавать и воспринимать речевые произведения. Эти произведения могут варьироваться по своей структурной сложности, точности и глубине отражения действительности, а также по своим целям. В контексте культуры поведения, участие в спорах и дискуссиях занимает особое место среди проявлений речевой культуры. Таким образом, культура поведения, культура речи и культура общения свидетельствуют о том, что речевая культура является ключевым показателем общей культурной развитости человека.

Переход к цифровому общению имеет двойственное воздействие на то, как мы говорим. С одной стороны, благодаря лёгкому доступу к информации, наш словарный запас и языковые навыки могут улучшаться. С другой стороны, мы видим, как речь становится менее правильной: распространяются интернет-жаргонизмы (сетевой сленг), предложения упрощаются, а слова сокращаются. (Тугубаева, 2023, с. 157) Особенно это ярко выражено в речи современной молодежи. их речь носит неустойчивый характер и отражает культурно-языковое состояние общества,

где виртуальное общение стало основным, и требует новых подходов к преподаванию культуры речи в школах и вузах.

Заклучение. Таким образом, культура речи служит фундаментальным показателем образовательного уровня индивида, раскрывая его интеллектуальный и коммуникативный потенциал. В текущих условиях возрастает необходимость в систематическом формировании речевой культуры, ориентированном на сохранение нормативного статуса литературного языка и развитие коммуникативной компетентности.

Перспективы будущих исследований включают анализ воздействия цифровой среды на изменения в речевых практиках и разработку результативных подходов к повышению культуры речи в образовательной сфере.

Литература

- 1.Зверева Е.Н.. Основы культуры речи, Москва 2008, с. 13
- 2.Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. М., 1974 С. 287-288.
- 3.Розенталь Д.Э. Культура речи. Москва, Айрис-пресс, 1990 с 137.
4. Тугубаева О.В. Гуманитарные науки №7-2 июль 2023, М.с 157
5. Чехов А,П, «Хорошая новость» //Избранные произведения. В 2х т. М.2009.
5. Чуковский К.И. Живой как жизнь. М.1962 192 с.

MÜXTƏLİFSİSİTEMLİ DİLLƏRDƏ LİNGVİSTİK KATEQORİYA VƏ YA SEMANTİK-PRAQMATİK HADİSƏ - DEYKSİS

Günay Təhməzova

Bakı Slavyan Universiteti, *dissertant*

Qarabağ Universiteti, *müəllim*

tehmezovagunay@mail.ru

Abstract

Deixis as a Linguistic Category or a Semantic-Pragmatic Phenomenon in Languages of Different Systems

The article examines the linguo-pragmatic features of deixis in political discourse of typologically different languages, namely Azerbaijani and English. Deixis is considered one of the key mechanisms for constructing referential relations and implementing persuasive strategies in political communication. Personal, spatial and temporal deixis play a crucial role in shaping ideological orientation and influencing the audience. Particular attention is paid to the use of the pronouns "biz" and "we" as

instruments of collective identity construction and the formation of the "us-them" opposition. The study demonstrates that in Azerbaijani, deixis is largely realized through morphological markers due to its agglutinative structure, whereas in English it is mainly expressed by lexical and syntactic means. The comparative analysis reveals that deixis functions as an effective pragmatic tool for manipulation, audience mobilization and conceptual framing of political reality in both languages.

Keywords: *political discourse, deixis, pragmatics, reference, identity, manipulation.*

Giriş hissə. Diskursda informasiyanın formalaşdırılması və təqdimatının tənzimlənməsinin ən mühüm vasitələrindən biri deyxis hesab olunur. "Linqvistik ensiklopedik lüğət"ə görə, deyxis – "leksik və qrammatik vasitələrə ifadə olunan, nitq situasiyasının komponentlərini və ifadənin denotativ məzmununun komponentlərini aktuallaşdırmağa xidmət edən dil vahidinin funksiyasıdır" (2, s. 128). Ümumi qəbul olunmuş fikrə əsasən, deyxis nitq situasiyasını konkret mətn və ya diskursun koordinat sistemində istiqamətləndirməyə imkan verən dil və nitq hadisəsidir.

Deyxis problemi antik dövrlərdən məlumdur, lakin "diskurs" anlayışının tədqiqat predmeti kimi formalaşması ilə diskursiv deyxis yeni aktualıq qazanmış və kommunikasiya prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi, həmçinin onun koherentliyini təmin edən mexanizm kimi nəzərdən keçirilməyə başlanmışdır. Deyxisin bir neçə növü mövcuddur: şəxsi (personal), predmet, rol, emosional, məkan, zaman və s. Son dövrlərdə xüsusi diqqət diskursiv deyxisə yönəldilmişdir.

Əsas hissə. Alimlər vurğulayırlar ki, diskursiv deyxis ilk növbədə metakommunikativ funksiya yerinə yetirir, yəni ünsiyyət prosesinin özünü təşkil edir: diskursun dil toxumasını, interaksiyanın faza strukturunu, kommunikativ rolların dəyişməsinə, mövzuların təqdimini, ünsiyyət normalarına riayəti və s. tənzimləyir. Diskurs deyxisi ayrıca dil vahidləri toplusuna malik deyil, lakin dildə mövcud olan inkişaf etmiş deyktik işarələr sistemindən – E.Benvenistin (1974) terminologiyası ilə desək, "avtoreferent sözlərdən" istifadə edir.

A.A.Kibrikin fikrincə, deyxisin öyrənilməsi diskursiv amillərin nitqin leksik-qrammatik hadisələrinə təsirini müşahidə etməyə imkan verir ki, bu da diskursun öyrənilməsi metodologiyasını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir: "Müasir diskurs-analizin panoramasına nəzər saldıqda görünür ki, bu, son dərəcə mozaik, qeyri-bircins, strukturlaşmamış yanaşmalar, nəzəriyyələr, metodlar və öyrənilən hadisələr toplusudur. Diskurs-analiz dilçiliyin ən gənc sahələrindən biridir və onun tədqiqat obyektini daha əənənəvi sahələrdə öyrənilən hadisələrdən obyektiv olaraq daha mürəkkəbdir" (8, s. 81).

Fikrimizcə, temporal deyksisin diskursiv mövcudluğunun mahiyyəti İ. Kantın fəlsəfəsi kontekstində dərk edilə bilər. İ.Kant üçün "zaman hissi qavranılan dünyanın mütləq ilkin formal prinsipidir. Çünki istisnasız olaraq bütün hissi qavranılan predmetlər ya birlikdə, ya da bir-birinin ardınca yerləşmiş şəkildə təsəvvür edilə bilər və onlar sanki vahid zaman axarına daxil olur və müəyyən şəkildə bir-biri ilə əlaqələndirilir. Beləliklə, bütün hissi olan üçün ilkin anlayış vasitəsilə formal bütöv – başqa bir şeyin hissəsi olmayan, yəni fenomenlər aləmi yaranır" (7, s. 400).

Siyasi ünsiyyət çərçivəsində həm fiziki zamanın representasiyası, həm də insanın zamanın axarı haqqında subyektiv təsəvvürü reallaşır: "Zaman insana yaxın olan, intuitiv olaraq sanki aydın görünən, lakin eyni zamanda ziddiyyətli və açıq şəkildə izah olunması çətin olan müəmmalı fenomendir... Bu konsept, yəqin ki, reallığın atributlarını əks etdirən digər nitq-təfəkkür kateqoriyalarından daha çox, zamanı yaşayan subyektlə, onun qiymətləndirməsi və hissi ilə bağlıdır" (6, s. 236).

Tədqiqatımızda hər iki müxtəlif sistemli dildə, ingilis və Azərbaycan dillərindəki siyasi diskursda deysis prosesi nümunələr əsasında izah edilmişdir. Təhlil etdiyimiz ilk nitq – "Avropa İttifaqından çıxışla bağlı xalqa müraciət" – Böyük Britaniyanın Baş naziri Boris Conson tərəfindən 2020-ci ilin fevralında Londonda səsləndirilmişdir.

"For many people this is an astonishing moment of hope, a moment they thought would never come. And there are many of course who feel a sense of anxiety and loss. And then, there's a third group – perhaps the biggest – who had started to worry that the whole political wrangle would never come to an end" (1, s. 56). Bir çox insanlar üçün bu, heyvətamiz bir ümid anıdır, onların heç vaxt gəlməyəcəyini düşündükləri bir an. Əlbəttə, narahatlıq və itki hissi keçirənlər də var. Daha sonra isə üçüncü bir qrup – bəlkə də ən böyük qrup – var ki, bütün bu siyasi çəkişmənin heç vaxt sona çatmayacağından narahat olmağa başlamışdır.

Giriş abzasının ilk cümləsi Brexit hadisəsinə diqqəti yönəldir; onun baş vermə vaxtı temporal zərflik vasitəsilə aktuallaşdırılır və "this moment" (bu an) və ya sadəcə "a moment" (bir an) kimi adlandırılır. Sonrakı emosional vəziyyətlər birbaşa olaraq nitqin zaman başlanğıc nöqtəsi ilə əlaqələndirilir. Nitqin quruluşu baxımından xüsusi semantik əhəmiyyət daşıdığı üçün "moment" anlayışını bu çıxışın konsepti hesab etmək mümkündür; o, aşağıdakı kontekstlərdə də təkrar olunur.

"This is the moment when the dawn breaks and the curtain goes up on a

new act in our great national drama". / Bu, sübhün açıldığı və böyük milli dramımızın yeni pərdəsinin qalxdığı andır.

İlkin olaraq deyktik xarakter daşıyan bu ifadənin konseptual dərinliyi onun metaforik mənası ilə zənginləşir: "teatr tamaşasının başlanğıc anı, tamaşaçının qarşıda yeni və təcrübəsi üçün fərqli hadisələrin baş verəcəyini anlayaraq həyəcanlandığı məqam". Beləliklə, metaforik konstruksiya tərkibində olan faktiki zaman deyktiki subyektiv zamanın altmətnini aktuallaşdırır.

Sonrakı hissədə "the / a moment" anlayışı temporal lokallaşdırıcı kimi referensiya mərkəzinə çevrilir.

"And yet this moment is far bigger than that. It's not just about some legal extrication. It is potentially a moment of real national renewal and change. This is the dawn of a new era in which we no longer accept that your life chances – your family's life chances – should depend on which part of the country you grow up in" / Lakin bu an bundan qat-qat böyük

Şəxsi formada işlənən xəbər-feilin qrammatik zamanı nəzərdən keçirilərkən qeyd etmək lazımdır ki, nitqin inkişafı prosesində obyektiv zaman subyektiv və ya modus zamanı ilə çulğashır: Brexitə qədərki siyasi addımlar Britaniyanın dünya arenasındakı mövqeyini zəiflədir, Brexittən sonra isə Mühafizəkarlar Partiyasının rəhbərliyi altında ölkə əlverişli istiqamətdə inkişaf etməyə başlayacaq. Eyni zaman koordinat sistemi qiymətləndirici komponentə malik fəaliyyətlərə referensiyalarla zənginləşir. Bu temporal uyğunluq pragmatik cəhətdən ölçülüb-biçilmiş və Mühafizəkarlar Partiyasının liderliyinə yönəlmiş ritorik model yaradır (3, s. 109).

Təklif olunan koordinat şəbəkəsini doldurmaq üçün nətiq əsasən üç zəmandan istifadə edir: **Present Perfect, Present Simple və Future Simple**. Kontekstlərdə işlənmə nümunələrinə baxaq.

Qeyd edildiyi kimi, nəqli zamanlardan biri kimi indiki bitmiş zamanın seçilməsi xüsusi emosional-dəyər altmətni formalaşdırır: Brexitə qədərki bütün hərəkətlər ya Aİ-dən çıxış anı ilə bağlı olmuş, ya da onun konsepsiyasına töhfə vermişdir.

"Because for all its strengths and for all its admirable qualities, the EU has evolved over 50 years in a direction that no longer suits this country".

Bu semantik konstanta bir sıra sonrakı kontekstlərdə də reallaşır:

"you have now confirmed at the polls"; "muscles that we have not used for decades..."; "we have obeyed the will of the people".

Present Simple zamanının işlənməsi ən yüksək semantik və aksioloji yük daşıyan məqamın – Brexitin – təsviri ilə bağlıdır. Kontekstlər hökumətin

Aİ-dən çıxışın düzgün konsepsiyasını təmin etmək üçün gördüyü tədbirlərin məzmununu açır.

"I understand all those feelings, and our job as the government – my job – is to bring this country together now and take us forward".

Bu kontekstdə *now* (indi) deyktik zərfi ilə ifadə olunan temporal deyksis ifadənin ümumi metaforik mənzərəsinin qavranılmasına mühüm töhfə verir: tarixin yeni mərhələsinin başlanğıcını bildirən situasiyalara leksik referensiya indiki sadə zaman kontekstində verilir. Deyskik və leksik referensiyanın vəhdəti güclü emosional-praqmatik təsir yaradır.

Şəxsi deyksis diskursda informasiya axınının tənzimlənməsi mexanizmini yaradır, çünki dinləyicilər nətiqin koqnitiv hərəkətlərini, konkret zaman anlarında onun emosional vəziyyətini izləmək və ya siyasi nitqdə fikrin inkişaf mərhələlərini müşahidə etmək imkanı qazanırlar. Bu baxımdan temporal deyksis şəxsi deyksislə birlikdə məntiqi, emosional və funksional-tənzimləyici aspektlər üzrə kommunikativ aktı istiqamətləndirici funksiya daşıyır.

Hazırda siyasi diskursda deyksisin funksionallaşmasının öyrənilməsində çoxlu sualllar mövcuddur. Gələcək tədqiqatların perspektivləri müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli siyasi baxışlara malik siyasətçilərin nitqlərinin tədqiqata cəlb edilməsində, siyasi xadimlərin deyktik markerlərdən fərdi istifadə xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında, eləcə də siyasi nitqin planlaşdırılmasında zaman koordinat şəbəkəsinin rolunun öyrənilməsində görülür.

Siyasi diskursda deyksis nitqin referensial və pragmatik strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müxtəlif sistemli dillər olan Azərbaycan və ingilis dillərində deyiklik vasitələri siyasi kommunikasiya prosesində kollektiv identikliyin qurulması, zaman və məkanın ideoloji çərçivələnməsi, həmçinin manipulyativ təsirin gücləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Şəxs deyikliyi ("biz", "we") inklüziv və eksklüziv strategiyalar vasitəsilə "biz-onlar" oppozisiyasını formalaşdırır və auditoriyanın emosional mobilizasiyasına xidmət edir. Məkan deyksliyi ("burada", "here") siyasi reallığın lokal və ya global səviyyədə təqdimatını təmin edir. Zaman deyksliyi ("indi", "now") isə siyasi mesajın aktuallaşdırılması və təcili qərar çağırışı funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan dilində morfoloji göstəricilər vasitəsilə ifadə olunan deykslik formaları daha sintetik xarakter daşdığı halda, ingilis dilində deykslik əsasən leksik və sintaktik vasitələrlə realizə olunur. Bu fərqlər siyasi diskursun pragmatik modelləşməsində sistem xüsusiyyətlərinin rolunu göstərir.

Deyiklik siyasi diskursda reallığın strukturlaşdırılması, auditoriyanın diqqətinin yönləndirilməsi və "özgə-yad" obrazının formalaşdırılması üçün

əsas alət kimi çıxış edir. O, danışana yönəlmiş şəxs ("mən", "biz"), məkan ("burada", "orada") və zaman ("indi", "sonra") göstəricilərini əhatə edir. Dillərin tipoloji fərqləri deyikliyin ifadə vasitələrini müəyyənləşdirir: sintetik formalardan (hallar, feil şəkilçiləri) analitik vasitələrə (qoşmalar, artikkelər) qədər müxtəlif üsullar təsir strategiyalarının seçiminə təsir göstərir.

Deyksis vahidlər iştirak və bilavasitəlik effekti yaradır, siyasətçilərə auditoriya ilə məsafəni tənzimləməyə imkan verir. Tipoloji xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə Hind-Avropa dillərində vurğu çox vaxt qoşmalı konstruksiyalar və əvəzlilər üzərinə düşür (ing. this/that, we/they).

"Biz" və "Onlar": Şəxs deyikliyi ("biz") natiqi auditoriya ilə birləşdirərək ortaq dünya mənzərəsi yaradır, məkan göstəriciləri ("orada") isə çox vaxt qarşı tərəfi və ya düşmən mövqeləri işarələyir. Kommunikativ aktın konteksti deyitik ifadələrin (əvəzlilər, məkan və zaman zərfləri) "fokus" — danışan (siyasətçi) prizmasından şərh edilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Xocalı Soyqırımının ildönümü ilə bağlı çıxışındakı deyksis semantik-praqmatik hadisəsinin reallaşdığı cümlələrə nəzər salaq.

1. Zaman və məkan deyksisi: Nümunələr: "İki il bundan əvvəl Xocalı Soyqırımı Memorial Kompleksinin təməli mənim iştirakımla qoyulmuşdur." ; "Bu gün isə bu Memorial Kompleksin açılışına toplaşmışıq." ; "Bu gün son iki il yarımlıq tarix göstərir ki, bu, nə qədər düzgün və düşünülmüş addım idi" (4).

Bu cümlələrdə *"iki il bundan əvvəl"*, *"bu gün"* kimi zaman göstəriciləri nitqi konkret zaman oxuna bağlayır. Prezident keçmiş (təməl qoyulması) ilə indiki zamanı (açılış mərasimi) qarşılaşdıraraq tarixi davamlılıq və nəticəlilik effekti yaradır. Burada deyksis yalnız informativ deyil, həm də ideoloji-praqmatik funksiyaya malikdir: dinləyici keçmişdən bu günə gələn inkişaf xəttini aydın şəkildə qavrayır.

2. Şəxs deyksisi: Nümunələr: "Biz öz haqq səsimizi ucaltmasaydıq, bu gün bəlkə də dünyada Xocalı soyqırımını ilə bağlı həqiqətə uyğun məlumat olmayacaqdı." ; "Biz isə ədalətə addım-addım irəliləyirdik." ; "Ədaləti biz özümüz təmin etdik." ; "Bunu biz etdik – Azərbaycan dövləti." (4). Bu cümlələrdə *"biz"* şəxs deyksisi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Burada *"biz"* yalnız nitq subyekti deyil, *kollektiv subyekt* – xalq, dövlət və ordu vahidliyini ifadə edir.

Bu, siyasi diskurs üçün xarakterik olan inklüziv deyksisdir. Onun əsas funksiyaları milli birliyi vurğulamaq, kollektiv məsuliyyət və qürur hissi yaratmaq, auditoriyanı nitqə psixoloji olaraq daxil etməkdən ibarətdir.

Beləliklə, şəxs deyksisi nitqdə mobilizasiyaedici və ideoloji funksiya daşıyır.

3. *Göstərici əvəzliliklə dəyxis*: Nümunələr: "Azərbaycan xalqı üçün bu, ən böyük faciədir"; "Bu faciəni dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün..."; "Bu təşəbbüsü Fondun vitse-prezidenti Leyla Əliyeva həyata keçirirdi." ; "Bu proses davam etdirilir" (4).

Burada "*bu*" göstərici əvəzliyi mətn daxilində referensiya yaradır və əvvəl qeyd olunan hadisələrə işarə edir. Bu tip dəyxisin funksiyaları mətndaxili əlaqələndirmə (koheziya yaratmaq), diqqəti konkret hadisəyə yönəltmək, emosional vurğunu artırmaqdır.

Xüsusilə "*bu faciə*", "*bu proses*" kimi ifadələrdə dəyxis semantik yüklənmə qazanaraq hadisənin əhəmiyyətini artırır.

4. Qarışıq dəyxis (şəxs + zaman + məkan): Nümunələr: "Bu gün bəlkə də dünyada Xocalı soyqırımını ilə bağlı həqiqətə uyğun məlumat olmayacaqdı." ; "O vaxt demişdim ki..."; "Bu gün Azərbaycan xalqı sülh içində yaşayır" (4).

Bu cümlələrdə bir neçə dəyxis növü birlikdə çıxış edir: zaman (bu gün, o vaxt); şəxs (demişdim - mən); məkan (dünyada).

Bu tip kompleks dəyxis nitqin dinamikliyini artırır və keçmiş–indiki zaman qarşılaşdırmasını gücləndirir.

Nəticə. Təhlil olunan nitqdə dəyxis kateqoriyası əsasən şəxs, zaman və məkan göstəriciləri vasitəsilə realizə olunur. Xüsusilə "*biz*" şəxs dəyxisi kollektiv identikliyi formalaşdıraraq siyasi diskursun ideoloji yükünü gücləndirir. Zaman dəyxisi isə keçmiş və indiki hadisələri qarşılaşdırmaqla nitqin semantik strukturunda ardıcılıq və nəticəlilik yaradır. Göstərici əvəzliliklər isə mətnin koheziyasını təmin edərək diskursun pragmatik təsirini artırır. Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında aparılan təhlil göstərir ki, dəyxis həm universal, həm də diləxas xüsusiyyətlərə malik olan mühüm linqvistik kateqoriyadır. O, nitq iştirakçıları, zaman və məkan münasibətlərini ifadə etməklə yanaşı, kommunikativ situasiyanın təşkilində və mənanın kontekst daxilində düzgün şərhində əsas rol oynayır.

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dəyxis yalnız qrammatik və leksik vasitələrlə deyil, həm də semantik və pragmatik mexanizmlər vasitəsilə realizə olunur. Bu isə onun yalnız dil sistemi daxilində deyil, həm də nitq fəaliyyəti və diskurs səviyyəsində öyrənilməsinin vacibliyini göstərir.

Beləliklə, dəyxis müxtəlif dil sistemlərində fərqli formalarda təzahür etsə də, onun əsas funksiyası referensiyanın kontekstlə bağlı şəkildə müəyyənləşdirilməsi dəyişməz qalır və bu da onu dilçiliyin universal semantik-pragmatik hadisələrindən biri kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Chilton P. Analysing political discourse: theory and practice. L.: Routledge, 2004. <https://doi.org/10.4324/9780203561218>
2. Dilçilik ensiklopediyası. – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 1990. – 608 s.
3. Fillmore Ch. J. Toward a Theory of Deixis // Working Papers in Linguistics. 1971. Vol. 3. № 4. <https://doi.org/10.1080/08351817109370247>
4. İlham Əliyev Xocalı Soyqırımı Memorialının açılışında iştirak edib (Elektron resurs) <https://president.az/az/articles/view/71709>
5. Арутюнова Н. Д., Булигина Т. В., Кибрик А. А. Логический анализ языка. – М.: Наука, 1992. – 272 с.
6. Виноградов В. А. Дейксис // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. М.: Советская энциклопедия, 1990.
7. Кант И. Сочинения в 6-ти томах. Т. 4. – М.: Мысль, 1964. – 544 с.
8. Кибрик А. А. Очерки по общим вопросам языкознания. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 336 с.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN FONOLOJİ SİSTEMİNDƏ SƏRHƏD SİQNALLARI VƏ ONLARIN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kübrə Əlizadə

Azərbaycan Dillər Universiteti, *dissertant*
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, *müəllim*
kubramammadova90@gmail.com

Abstract

In both general and specific linguistic terms, the phonetic and phonological features characteristic of languages are manifested in the speech of their speakers. The elements that constitute the phonological system of a language—its material aspect—are phonemes, which represent the plane of expression, along with other expressive means such as stress and intonation. Although these elements may share similar acoustic properties across languages, their structural arrangement and combinatory patterns differ, leading to distinctions in phonetic and morphological structures. From this perspective, every language possesses not only phonological means that serve to distinguish meaningful units but also a number of devices that mark the boundaries of these units in the flow of speech, performing a delimitative function.

Keywords: *phoneme, phonetic means, morpheme boundary.*

Giriş. İngilis və Azərbaycan dillərində mənalı vahidlərin danışq zəncirində sərhədini işarə edən bir sıra fonetik vasitələr vardır. Bu vasitələr qarşılaşdırılan dillərdə, fasilə amili istisna olmaqla, digər vasitələr fərqli şəkildə baş verir. Qeyd etdiyimiz kimi, fonemlər, bir tərəfdən, dilin mənalı vahidlərini fərqləndirir, digər tərəfdən, danışq zəncirində həmin vahidlərin sərhədlənməsinə xidmət edir.

Əsas hissə. Qeyd edilməlidir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində söz və morfem sərhədini nişanlayan tək seqmentlərlə yanaşı, qrup halında olan samit birləşmələri də vardır. İngilis dilində söz başında gələ bilməyən, yalnız sözsonu mövqedə işlənən samit birləşmələri vardır. Məsələn, bu dildə /pl/, /kl/, /bl/, /gl/ və s. samit birləşmələri söz başı və sonunda gələ bildiyi halda, /tl/, /dl/, /tn/, /dn/ samit birləşmələri ancaq sözün sonunda gələ bilir, onlar bu mövqedə söz sərhədinin göstəricilər kimi çıxış edir. Bu mövqedə həmin birləşmələr sonorlarla birlikdə heca yarada bilir və dilyanı və burun partlayışı ilə reallaşır. Sözsonu fonetik mövqedə dilyanı və burun partlayışları sərhəd göstəriciləri funksiyasını yerinə yetirir.

İsmlərin cəm halını ifadə edən "s" morfemi səs tellərinə təsir edən assimilasiya hadisəsinin nəticəsi kimi [s, ʒ] allomorfları ilə reallaşır. Bu dildə [ɪz], [ɪ] allomorflarının təzahürü assimilasiya hadisəsinin törətdiyi eynicinsli [ss, zz, ʃʃ] və perseptiv zərurətdən irəli gəlmişdir və bu samitləri qeyri-oxşar etmək üçün onların arasına [ɪ] saitini artırmışdır. Eyni üsulla sonu "ed" morfemi ilə bitən feili-sifətlərdə də bu üsul tətbiq edilmişdir.

Morfem sərhədi problemi ilə yanaşı, ingilis dilində morfem əvəzlənməsinin kar və cingilti formaları vardır: "bent-bend" - (əyilmiş-əymək), "spend-spent" - (sərf etmək-sərf etdi), "lend-lent" - (borc vermək-borc verdi), "build-built" (tikmək-tikilmişdir) və s.

Digər tərəfdən, bəzi feillərin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasında fonetik variativliyi vardır: "spelt-spelled" - (yazılıb), "smelt-smelled" - (iyləmək-iy verirdi), "spilt-spilled" (tökülmüş), "spoilt-spoiled" (xarab).

Bu silsilədən olan qaydasız feillərin fonetik variativliyi mövcud deyildir: "mean-meant" - (nəzərdə tutmaq - nəzərdə tuturdu), "deal - dealt" - (sövdələşmə-məşğul oldu), "feel-felt" - (hiss etmək-hiss etdi), "kneel-knelt" - (diz çökmək-diz çökdü).

İngilis dilində qrammatik mənalı şəkilçi morfemlərin birini də tək və bəzən ikihecalı sifətlərin və zərflərin müqayisə və üstünlük dərəcələrini ifadə edən "-er, -est" morfemləri təşkil edir. Bu dildə çoxhecalı sifətlərin müqayisə və üstünlük dərəcələri analitik üsulla düzəlir. Məsələn, "difficult" - (çətin (adi),

"more difficult" – (daha çətin) (müqayisə), *"the most difficult"* – (ən çətin) (üstünlük) və s.

Bu kontekstə bizim üçün təkhecalı sifət və zərflərin müqayisə və üstünlük dərəcələri maraq kəsb edir. Bu da ondan ibarətdir ki, digər şəkilçi morfemlər kimi, bu sözlərə qoşulan şəkilçilər də morfem sərhədinin işarə edilməsinə xidmət edir. Məsələn, F.Y.Veysəlliyə görə, *"sonu qrammatik morfemlərlə bitən sözlərin fonetik variantları (fonem birləşmələri) qrup siqnallara aid edilir"* [4, s. 348].

İngilis dilində qrup halındakı siqnallara aid birləşmələri dörd qrupa bölmək olar: 1) isimin cəm, yiyəlik halını və indiki qeyri-müəyyən zamanın III şəxsin təkini ifadə edən şəkilçi morfemlərin formalaşdırdığı samit birləşmələri; 2) feilin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasını ifadə edən *"ed"* morfeminin formalaşdırdığı samit birləşmələri; 3) sıra saylarını qrammatik formasını ifadə edən *"-th"* morfemin formalaşdırdığı samit birləşmələri; 4) partlayışın itməsindən formalaşan fonem birləşmələri.

İsmin cəm və yiyəlik halını ifadə edən şəkilçi morfemlərdən formalaşan birləşməyə aşağıdakı qrup sərhəd siqnallarını göstərmək olar: *"cats"* [ts], *"bags"* [gz] (*çantalar*), *"bushes"* [ɪz], *"wife's"* [fs] – (*həyat yoldaşının*), *"man's"* [nz] (*kişinin*). Bununla yanaşı, ingilis dilində cəm halını formalaşdıran şəkilçi morfemlərin variativləşdiyi isimlər də vardır. Məsələn, *"reath"* ['ri:ð] – *"reaths"* ['ri:ðz], *"birth-births"* ['bɜ:ðz] – (*anadan olmaq*), *"mouth"* ['maʊθ] (*ağız*), *"mouths"* ['maʊðz], *"truth"* ['tru:θ] – (*həqiqət*), *"truths"* ['tru:ðz], *"path"* ['pɑ:θ] – (*cığır*), *"paths"* ['pɑ:ðz], *"booth"* ['bu:θ] – (*kiosk*), *"booths"* ['bu:ðz], *"youth"* ['ju:θ] – (*gənclik*), *"three youths"* ['θri: 'ju:ðz].

Bu qəbildən olan sözlərin cəm forması [θs] birləşməsi ilə reallaşır: *"month-months"* ['mʌnθ-'mʌnθs] – (*ay*), *"breath-breaths"* ['breθ-'breθs] – (*nəfəs*), *"faith-faiths"* ['feɪθ-'feɪθs] – (*inam*), *"cloth-cloths"* ['klɒθ-'klɒθs] – (*geyim*). Sıra sayların sonuna artırılan *"th"* şəkilçi morfemi, bir qayda olaraq, (samit+θ) kimi reallaşır. Bu qayda sonu *"th"* ilə bitən mücərrəd isimlərin derivativlərində də özünü göstərir. Məsələn, *"ten-tenth"* ['tenθ] – (*on-onuncu*), *"five-fifth"* ['fi-fθ] – (*beş-beşinci*), *"six-sixth"* ['sɪksθ] – (*altı-altıncı*), *"long-length"* ['leŋθ] – (*uzun-uzunluq*), *"wide-width"* ['wɪdθ] – (*geniş-eni*), *"deep-depth"* – (*dərin-dərinlik*), *"health"* – (*sağlamlıq*).

Bu silsilədən olan mücərrəd isimlərin cəm forması [θs] samit birləşməsi ilə reallaşır: *"lengths"* ['leŋθs], *"widths"* ['wɪdθs], *"depths"* ['depθs], *"health"* ['helθs] və s.

Keçmiş qeyri-müəyyən zamanı formalaşdıran *"ed"* şəkilçi morfemi, əv-

vəldə qeyd edildiyi kimi, üç allomorfla reallaşır "t, d, ɪd" və sərhəd signalı kimi çıxış edir. İngilis dilində sözsonu mövqedə işlənən bir sıra samit birləşmələri vardır ki, onlar sərbəst morfem tərkibində də işlənə bilir və keçmiş zaman forması omofon olur: [-pt] – "apt" – (tutarlı) – "capped" – (başıbağlı); [-kt] – "act" – (hərəkət) – "backed" – (dəstəkli), "past-passed" (keçmiş-keçdi) və s.

Sifətin və zərfin müqayisə və üstünlük dərəcələrinin qrammatik şəkilçi morfemlərinə münasibətdə onu qeyd etmək olar ki, müqayisə dərəcəsi "er" samitlə deyil, saitle reallaşır və leksik "-er, -or, -ar" morfemlər omofon münasibətdə olur. Lakin üstünlük dərəcəsi samit birləşməsi ilə [ɪ+st] ilə ifadə olunur ki, bu dərəcənin fonetik göstəricisi də sərhəd işarəsi kimi çıxış edir: "long-longer" – (daha uzun), "the longest" – (ən uzun) (sifət), "soon-sooner-soonest" (tezliklə-tez-ən tez).

Azərbaycan dilində isimin cəm formasını, feilin zamanlarını ifadə edən şəkilçili morfemlər ahəng qanunun tələblərinə uyğun olaraq iki və yaxud dörd formada reallaşır. Bu dildə ingilis dilindən fərqli olaraq, samitlər təkrarlanır, saitlər isə fərqli olur və bu dildə şəkilçili morfemlərin hər biri ayrıca heca təşkil edir və eyni heca daxilində reallaşır, vurğu ilə birlikdə morfem səddini işarə edir. İngilis və Azərbaycan dillərində sifətin dərəcə formaları sintetik (şəkilçilərlə) və analitik-sintetik üsulla düzəlik. Qarşılaşdırılan dillərdə hər iki üsul da sərhədləyici vasitə kimi çıxış edir. İngilis dilində sifətin adi dərəcəsi "as...as", "not so...as" bağlayıcıları ilə işlənir. "My room is as large as his". Azərbaycan dilində isə adi dərəcə "kimi", "kimi deyil" birləşmələri ilə işlənir. Məsələn, "Mənim otağım sənin otağın kimi geniş və işıqlıdır".

Bu dildə ingilis dilindən fərqli olaraq, samitlər təkrarlanır, saitlər isə fərqli olur və bu dildə şəkilçili morfemlərin hər biri bir heca təşkil edir və bir heca daxilində reallaşır. Sifətin dərəcələrinə gəlinə, ingilis dilində bu sadədir, ancaq Azərbaycan dilində sifətin dərəcə formaları mürəkkəbdir. Bu barədə geniş məlumatı O.Musayevin "Müasir Azərbaycan və müasir ingilis dillərinin morfologiyası" (Ankara, 2018) kitabından əldə etmək olar.

İngilis dilində müqayisə dərəcəsi "er", Azərbaycan dilində "dan", "dən" şəkilçiləri və "nisbətən", "daha" sözləri, ingilis dilində üstünlük dərəcəsi "est" və "most" morfemləri, Azərbaycan dilində isə "ən", "lən" sözləri ilə ifadə edilir [2, s. 102].

İngilis dilində maneənin əmələgəlmə üsuluna təsir edən uyuşma prosesinin nəticəsi olan partlayışın itməsi hadisəsi istər sərbəst morfem, istərsə də iki söz, yaxud morfem qovşağında sərhədləyici kimi çıxış edən fonetik vasitələrdəndir. İngilis dilində bir söz, yaxud iki söz qovşağında iki kipləşən-partla-

yışlı samit yanaşı gələrsə, birinci samitin partlayışı itir, partlayış ikinci plozivdən sonra baş verir. Məsələn, "*act, apt, asked, helped*"- (*kömək etdi*), "*inked*" - (*mürəkkəblə*), "*hanged*" - (*asıldı*), "*kept*"- (*saxlanılır*), "*pumped*" - (*vurulur*) və s. sözlərdə kipləşən-partlayışlı ikiüzlülü samit birləşmələri həm sərbəst morfem tərkibində, məsələn, "*act*", "*apt*", "*kept*", həm də bağlı morfemin tərkibində özünü göstərir: "*helped*", "*worked*" və s. Qeyd edək ki, ingilis dilində eyni tələffüz məxrəcində əmələ gələn plozivlər /pp, pb, bb, bp, tt, td, dd, dt, tʃ, dʒ, dʒ, ddʒ, kk, kg, gg, gk/ əsasən iki sözün qovşağında baş verir. Bu ikiüzlülü samit birləşməsinin reallaşmasında hər iki samit üçün tələffüz məxrəcində yeri eyni olduğundan, danışq üzlərinin sabit qalır və birinci samitin orta fazasından başlayaraq ikinci samitin rekursiya fazasına kimi uzanma baş verir. Bu da iki plozivin bir ploziv kimi tələffüz olunması effekti yaradır. Nəticədə bir sözün sonu, digər sözün başlanğıcında iki plozivin yaratdığı akustik effekt iki sözün sərhədi kimi qavranılır. Məsələn, "*lamp,post*", "*what,time*", "*good,day*" - (*yaxşı gün*), "*hot,time*" - (*isti vaxt*), "*a black,coat*" - (*qara palto*), "*a red,dress*" - (*qırmızı paltar*), "*a round,table*" - (*dəyimi masa*), "*Dutch,cheese*" - (*Holland pendiri*), "*a cheap,pen*" - (*ucuz qələm*) və s.

İngilis dilində kök və bağlı qrammatik morfemdən ibarət sözlərin sonunda gələn kipləşən-partlayışlı samitlər əsasən müxtəlif tələffüz məxrəcinə malik olur. Məsələn, "*begged*" - (*yalvardı*), "*hoped*" - (*ümid edirdi*), "*asked*" - (*soruşdu*), "*capped*" - (*bağlandı*), "*reached*" - (*çatdı*), "*edged*" - (*haşiyələnmiş*) və s. Azərbaycan dilində kipləşən samit birləşmələrinə gəlincə, onu qeyd etmək olar ki, bu dildə söz sonu mövqedə ancaq iki üzlülü samit birləşməsi işlənə bilir və bu samitlərin bir ya novlu, ya da sonor samit olur: *alt, üst, qırx, dörd, qurd* və s. Bu dildə sözün sonunun signal edilməsi əsasən sabit keçici vurğu ilə nişanlanır ayrılır. Bununla belə, Azərbaycan dilində iki sözün qovşağı kipləşən samitlər vasitəsilə də signal edilə bilər. Bu o halda baş verir ki, söyləm daxilində birinci sözün son samiti, ikinci sözün isə birinci samiti kipləşən partlayan samitlərdən ibarət olsun. Azərbaycan dilində də, ingilis dilində olduğu kimi, yanaşı gələn iki kipləşən-partlayan samitlərin reallaşmasında birinci samitin partlayışının itməsi və partlayışın ikinci samitdən sonra baş verməsi halı mövcuddur. Bu qəbildən olan samit birləşmələri sonu "**b**" və "**k-q**" samitləri bitən feili bağlama şəkilçiləri, o cümlədən **-ib, -ib, -ub, -üb**; saitlə bitən feil köklərində isə **-yib, -yib, -yub, -yüb** və **-araq, -ərək, -yarak, -yərək** şəkilçiləri ilə formalaşır: *alıb,getdi, satıb,qurtardı, taxıb,dayandı, düşünərək,kədərlandı, imtahanlarını verib,getdi, iş tökülüb,qalıb*. İndi isə cümlələrə müraciət edək:

Bürcü sultan gəlib,çatdı. Amma bax, heç bir şey elemirəm, buraxıram ki,

çıxıb gedəsən. Koroğlu, gərək mənə götürüb qaçmayaydın... Qırat yeldən qanad-taxıb uçurdu. Qırat ayaqlarını yerə döyüb kişnəyirdi (Koroğlu).

Polad qılınclar yenidən doğan günəşin qızıl şüalarını əks edərək parıldayırdı (H.Mehdi).

Züleyxa qaşlarını düyümləyərək dedi (A.Şaiq).

Əsrəf ara-bir ilk eşqini, daha sonra yeni qurduğu ailə həyatının pozulduğunu düşünərək kədərlənirdi (A.Şaiq).

Azərbaycan dilində, ingilis dilindən fərqli olaraq, qrup halında olan siqnalların xüsusi növü olan "saitlərin ahəngi" hadisəsi təşkil edir. Saitlərin ahəngi olan dillərdə sözün bütün səs tərkibi artikulyator-akustik və perseptiv (eşitmə) baxımdan müəyyən əlamətlərdə yekcins olur və sözün fonetik qabığı rahat nizamlanır. Qeyd edək ki, biz əvvəldə Azərbaycan dilində ahəng qanunu (saitlərin, saitlərdə samitlərin və samitlərin ahəngi) haqqında məlumat vermişdik. Lakin burada qrup siqnalları kimi çıxış edən ahəng qanununun bəzi cəhətlərinə diqqət yetirilməsi yerinə düşərdi.

Araşdırmalar göstərir ki, həmahənglik və ya sinharmonizm və "saitlərin" ahəngi hadisəsi anlayışları eyni deyildir. N.S.Trubetskoya görə, sözün həqiqi mənasında həmahənglik (sinharmonizm) deyilən hadisəni saitlərin "ahəngindən" fərqləndirmək lazımdır, həmahənglik bir sıra türk dillərində açıq şəkildə çıxış edir (məsələn, volqa boyu və Kazan tatarlarının, başqırd, qazax və özbək dillərinin qıpçaq dialektlərində və s.) [3, s. 354].

Saitlərin həmahəngliyi, yaxud sinharmonizm sözün kökündə, yaxud son hecasında hansı sait (incə/qalın, dodaqlanan/dodaqlanmayan) gələrsə, ondan sonra gələn saitlərin də eyni keyfiyyətdə, çalarda olmasını nəzərdə tutur. Məsələn, "yurd" təkhecalı sözünün kök hecasında dodaqlanan [u] saiti özündən sonra gələn hecalarda [u] saitinin olmasını tələb edir: *yurduumuzun, ulduzlu gecələri, quzumuzun ayağı şəkildir, üzümüzün abrı, ata+lardan alma, baba+lardan qalma nadanlardan* və s.

Saitlərin ahəngi hadisəsində isə ön sıra, yaxud arxa sıra saiti ilə başlayan sözlərin sonrakı hecalarında da ön sıra, və ya arxa sıra saitləri olur. Məsələn, *nənə-lərimizin, sürülərimiz, iyirmincilər; babalarımızdan, ordumuzun sayıqlığı* və s. Belə ki, Azərbaycan dilində söz kökü və şəkilçi morfemlər **a+a, u+u, ə+ə, ü+ü, i+i** və s. qəbildən olan ahənglik həmahəngliyi, **e+ə, i+ə, ö+ü, a+i, o+u** və s. qəbildən olan sözün heca tərkibi saitlərin ahəngliyini nümayiş etdirir.

Azərbaycan dilinin öz sözlərinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də saitlərin, samitlərə ahəngi təşkil edir. Bu dildə dılarxası samitlər əsasən arxa sıra, dilönü samitlər isə, ön sıra saitləri ilə işlənir. Məsələn, 1) *qaş, quş, qul, xorultu*

və s. Bu hal əksinə də baş verir: *ağ, ox, toqqa, uğur* və s.; 2) *kəşi, köç, gül, göz, güc, çirək* və s. Bu hal əksinə də baş verir: *əkin, əkinçi, igid, özgə, üz, iz* və s.

Qeyd edək ki, german dillərindən olan alman dilində Azərbaycan dilində olan saitlərin ahəngi hadisəsinin tam əksi olan umlaut hadisəsi vardır. Belə ki, Azərbaycan dilində söz kökünün birinci saiti qalıncıdırsa, yaxud incədirsə, do-daqlandırsa və s. ondan sonra gələn sait onlardan biri olmalıdır. Lakin alman dilində sözə artırılan şəkilçi morfem söz kökündəki saitə təsir edir: *(der) mam* – *(kəşi) (der) männ+er (kişilər)*.

Azərbaycan dilinin sözlərinin digər alınma sözlərdən artikulyator-akustik və perseptiv baxımdan fərqlənməsini F.Yadigar (Veysəlli) Azərbaycan sözlərinin ikizirvəli olması ilə əlaqələndirir. Bu dilçiliyə görə Azərbaycan dilində saitlərin ahəngi qanunu bu zirvənin birinci, özəyini, vurğulu hecası isə sözlərin ikinci zirvəsini təşkil edir: *adam-adamlar-adamlardan* və s. Belə ki, zirvələrdən birincisi başlayır, ikincisi tamamlayır. Bu zirvələrin müvazinəti pozulan hallarda sözün öz dilimizin olmadığı aşkar üzə çıxır. Məsələn, *ópera, muşiqi, tráktor* və s. [4, s. 5]

Nəticə. Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ümumi və xüsusi dil planında dillərə xas fonetik-fonoloji xüsusiyyətlər dil daşıyıcılarının danışığında təzahür edir. Dillərin fonoloji sistemini formalaşdıran elementlər, yəni onların maddi tərəfini, ifadə planının daşıyıcısı fonemlər və digər ifadə vasitələri (vurğu, intonasiya) dillərdə eyni səs əlamətlərə malik olsa da, struktur baxımdan sistemin elementlərinin düzümü, kombinatorikası fərqlidir və bu da dillərin fonetik və morfoloji strukturunda fərqlərin yaranmasına səbəb olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Musayev, O. Müasir Azərbaycan və müasir ingilis dillərinin morfologiyası. – Ankara: 2018. – 456 s.
2. Səlimova, S.İ. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində hecanın struktur-prosodik təhlili / Filol. fəl. dok. dissertasiyası. – Bakı: 2012. – 135 s.
3. Trubetskoy, N.S. Fonologiyanın əsasları / Almancadan tərcümə, ön söz və qeydlər F.Yadigarındır. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2011. – 388 s.
4. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları. [Studia philologica III]. – Bakı: Mütərcim, – c.3. – 2013. – 124 s.
5. Veysəlli F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, 190 s.
6. pronunciationstudio.com
7. researchgate.net
8. academia.edu

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DAMAQ AHƏNGİNİN İKİHECALI SÖZLƏRDƏ TƏSVİRİ

Mahirə Rahtari

Dissertant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

mahira.rahtari@sdu.edu.az

Abstract

Description of Palatal Harmony in Disyllabic Words in the Azerbaijani Language

This study is devoted to the analysis of palatal harmony in disyllabic words in the Azerbaijani language. It examines the main types of vowel harmony—palatal and labial harmony—and demonstrates that palatal harmony plays a dominant and systematic role in the phonological structure of Azerbaijani.

The research is based on the Azerbaijani orthographic dictionary, which contains 110,563 lexical units. Among them, 11,227 are disyllabic words, representing approximately 10.1% of the total lexical corpus. These disyllabic units are classified into two groups according to vowel harmony principles: harmonic (synharmonic) and non-harmonic (non-synharmonic) words. The analysis shows that 74.1% of disyllabic words are harmonic, while 25.9% are non-harmonic.

Harmonic words are further categorized according to vowel harmony patterns into two main types based on front (palatal) and back vowel distribution. Within these categories, several phonological models are identified, among which the CVCCVC and CVCVC structures are the most productive.

The findings demonstrate that palatal harmony is a fundamental organizing principle in the phonological structure of disyllabic words in Azerbaijani. It plays a crucial role in maintaining phonetic cohesion and contributes significantly to the overall harmonic nature of the language.

Keywords: *Azerbaijani Language, Phonetics, Harmony, Law of Vowel Harmony, Disyllabic Words, Palatal Harmony.*

Giriş. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna mənsub olub, zəngin fonetik sistemi və yüksək ahəngdarlığı ilə seçilən dillərdən biridir. Bu ahəngdarlığın əsasını təşkil edən fonetik qanunlardan biri ahəng qanunu, yaxud sinharmonizmdir. Ahəng qanunu söz daxilində səslərin, xüsusilə saitlərin, artikulyasiya xüsusiyyətlərinə görə bir-biri ilə uyğunlaşmasını təmin edən fundamental fonetik hadisə kimi çıxış edir.

Dilçilikdə ahəng qanunu əsasən iki əsas istiqamətdə təzahür edir: damaq ahəngi (tembral və ya palatal sinharmonizm) və dodaq ahəngi (labial sin-

harmonizm). Elmi ədəbiyyatda göstərildiyi kimi, Azərbaycan dilində dodaq ahəngi nisbətən məhdud xarakter daşıdığı halda, damaq ahəngi daha sabit və məhsuldar şəkildə müşahidə olunur. Məhz bu xüsusiyyətə görə damaq ahəngi dilimizin fonetik sistemində aparıcı mövqe tutur.

Xüsusilə ikihecalı sözlərdə damaq ahəngi daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Birinci hecanın saiti ikinci hecanın saitinin artikulyasiya xarakterini müəyyən edir və nəticədə söz daxilində vahid harmonik fonetik sistem formalaşır. Bu xüsusiyyət ikihecalı leksik vahidlərin fonetik strukturunun sistemli şəkildə araşdırılmasını aktual edir.

Araşdırma Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti əsasında aparılmış, ümumi korpus daxilində ikihecalı leksik vahidlərin statistik göstəriciləri müəyyənəndirilmiş, bu sözlər ahəng qanununa uyğunluq prinsipinə əsasən təsnif edilmişdir. İkihecalı leksik vahidlər dilin əsas fonetik və morfoloji qatlarından birini təşkil etdiyinə görə onların ahəng qanunu baxımından təhlili dilin fonetik strukturunun daha dərinlən öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əldə olunmuş nəticələr damaq ahənginin ikihecalı sözlərin fonetik strukturunun formalaşmasında əsas rol oynadığını və dilin melodikliyinə təmin edən başlıca amillərdən biri olduğunu göstərir.

Əsas hissə. Dilçilikdə ahəng qanunu (sinharmonizm) əsasən iki növdə təzahür edir: damaq ahəngi (tembral/palatal sinharmonizm) və dodaq ahəngi (labial sinharmonizm). Bu növlər danışq səslərinin artikulyasiya xüsusiyyətlərinə görə bir söz daxilində qarşılıqlı həmcinsləşməni təmin edir və aqlütinativ dillərin fonetik sistemində çox vacib rol oynayır.

Dodaq ahəngi saitlərin dodaqların vəziyyətinə görə, yəni dodaqlanan və dodaqlanmayan olmasına əsaslanır. Lakin Azərbaycan dilində bu ahəng növü nisbətən məhdud xarakter daşıyır və sistemli şəkildə bütün sözlərdə özünü göstərmir.

Damaq ahəngi isə dilin üfqi vəziyyəti ilə bağlı olub, saitlərin incə (ön sıra) və qalın (arxa sıra) olmasına əsaslanır. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilində daha güclü və sabit şəkildə müşahidə olunur və ahəng qanununun əsasını təşkil edir.

Sinharmonizm ümumi fonetik qanun kimi söz daxilində səslərin – əsasən saitlərin, qismən də samitlərin – müəyyən artikulyasiya (qalınlıq və ya incəlik) əlamətlərinə görə bir-birlərinə uyğunlaşmasını ifadə edir. Bu baxımdan damaq ahəngi sinharmonizmin ən geniş yayılmış və aparıcı növü hesab olunur.

1955-ci ildə dilçi-alim F.Q.İshaqov damaq ahəngini qalın və incə ahəng deyərək 2 hissəyə bölmüşdür [5, s. 72].

M.Yusifov da Azərbaycan dilində damaq ahənginin (tembral/palatal sin-

harmonizmin) dodaq ahənginə (labial sinharmonizmə) nisbətən daha güclü mövqedə olduğunu qeyd edib: "Oğuz dillərində dodaq ahəngi damaq ahənginə nisbətən az inkişaf etmişdir. O, bunu dodaq ahənginin daha gec inkişafı ilə əlaqələndirmişdir". M.Yusifov kitabında o cümlədən bunu da qeyd edir ki, damaq saitləri dodaq saitlərindən fonoloji-akkustik baxımından daha güclü səslərdir [3, s. 97]

1973-cü ildə görkəmli dilçi-alim A.A.Axundov fonetikaya həsr etdiyi fundamental "Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akkustik, statistik, fonoloji tədqiqat təcrübəsi)" kitabında qeyd edir ki, Azərbaycan dilində dodaq ahəngi damaq ahənginə nisbətən zəif inkişaf etmişdir: Müəllifin fikrincə, dodaq ahəngi dilimizdə məhdud xarakter daşıyır və daha çox saitlərin əmələgəlmə yerinə görə ahəngin bir forması kimi izah oluna bilər. Bu baxımdan o, dilin üfüqi vəziyyətinə əsaslanan ahəngi – yəni damaq ahəngini – əsas götürərək onun incə və qalın saitlərin qarşılıqlı uyğunluğu şəklində iki istiqamətdə təzahür etdiyini göstərir [1, s. 210].

Beləliklə, A.Axundovun bu bölgüsü damaq ahənginin Azərbaycan dilində aparıcı mövqeyini bir daha təsdiqləyir. Bu yanaşmaya əsaslanaraq, araşdırmamızda Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti əsasında seçilmiş ikihecalı sözlərinə incə və qalın harmonik birləşmələrin ümumi təsvirini təqdim etmək məqsədəuyğun hesab olunur.

Azərbaycan dilində damaq ahəngi xüsusilə ikihecalı sözlərdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Bu tip sözlərdə birinci hecanın saiti sonrakı hecanın saitinə xarakterini müəyyən edir və nəticədə söz daxilində vahid fonetik sistem yaranır. Məsələn, ürək, çiçək, səhər, məktəb kimi sözlərdə incə saitlərin; əlli, sarı, qalın, barmaq kimi sözlərdə isə qalın saitlərin uyğunluğu müşahidə olunur.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti üzərində apardığımız sistemli və linqvostatistik təhlil nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, lüğətdə verilmiş cəmi **110563** leksik vahid arasında ikihecalı sözlər **11227** ədəddir ki, bu da ümumi korpusun təxminən **10,1%-ni** təşkil edir. Bu göstərici ikihecalı sözlərin dilin fonetik və morfoloji sistemində mühüm yer tutduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Araşdırmanın sonrakı mərhələsində bu ikihecalı leksik vahidlər ahəng qanununun əsas prinsipləri əsasında iki əsas qrupa bölünmüşdür:

1. Ahəng qanununa tabe olan, yəni sinharmonik (həmcins) sözlər;
2. Ahəng qanununa tabe olmayan, yəni qeyri-sinharmonik (qeyri-həmcins) sözlər.

Tədqiqatın nəticələrinə əsaslansaq, ikihecalı sözlərin **74,1%-ni (8223 leksik vahid)** fonetik baxımdan ahəng qanununa tabe olan sözlərin olduğunu görə bilərik. Bu tip sözlərdə həm saıtlərin (qalın+qalın / incə+incə), həm də samıtlərin qarşılıqlı həcıncısləşməsi dilin harmonik fonetik strukturunu qoruyur və səslərin eynicınsliyi qanunauyğun şəkildə təzahür edir. Buna görə də belə sözlər sinharmonik və ya həcıncıns struktur kimi xarakterizə olunur.

Dıgər tərəfdən, ikihecalı leksikanın **25,9%-i (2904 söz)** ahəng qanununa tabe olmayan qeyri-həcıncıns / qeyri-sinharmonik növünü təşkil edir.

Ahəng qanununa tabe olan, yəni, sinharmonik quruluşlu ikihecalı sözlər - **S₂** sözlər qalın və ya incə səsbirləşmələrindən ibarət olmasından asılı olaraq 2 tipə bölünür:

I tip – S_{2.1} (qalın saıt və qalın samıt səsbirləşmələrindən yaranan sinharmonik sözlər)

II tip – S_{2.2} (incə saıt və incə samıt səsbirləşmələrindən yaranan sinharmonik sözlər)

I tipə daxil olan **S_{2.1}** strukturunda **47** növ saıt-samıt səsbirləşmələri aşkar edildi. Ən məhsuldar 2 birləşmə bunlardır:

1) **CVCCVC** heca quruluşunda **tattat** (**t** – qalın samıt, **a** – qalın saıti simvolizə edir) modelində olan 1272 söz (harmonik sözlərin 15.3%-i) müəyyən edildi. Məs.: *doqquz, qartal, portal, futbol, bostan, çardağ, çoxdan, bayquş, xammal, jurnal, qumluq, yaddaş, narkoz, yağmur, yorğan və s.*

2) **CVCVC** heca quruluşunda **tatat** (**t** – qalın samıt, **a** – qalın saıti simvolizə edir) modelində olan 892 söz (harmonik sözlərin 10.7%-i) müəyyən edildi. Məs.: *salam, daraq, qoyun, zalım, çuvaş, çuxur, mulat, nasaz, karat, vaqon, yuvaq, sığır, şuluq, yazar, yığın, yaşıl, soluq, zaman, zolaq, qıyır, qaçaq, qarın, mortal, rayon və s.*

II tipə daxil olan **S_{2.2}** strukturunda **40** növ saıt-samıt səsbirləşmələri aşkar edildi. Ən məhsuldar 2 birləşmə bunlardır:

1) **CVCCVC** heca quruluşunda **t'it't'it'** (**t'** – incə samıt, **i** – incə saıti simvolizə edir) modelində olan 1133 söz (harmonik sözlərin 13.6%-i) müəyyən edildi. Məs.: *kibrit, məktəb, güllük, qəflət, məbləğ, göyçək, dövlət, çənbər, cütlük, cənnət, çəltik, təxmin, yəndəm, təndir, neştər, məskən, yelkən, bitkin, bənzər, çəngəl, birlik, birçək və s.*

2) **CVCVC** heca quruluşunda **t'it'it'** (**t'** – incə samıt, **i** – incə saıti simvolizə edir) modelində olan 875 söz (harmonik sözlərin 10.5%-i) müəyyən edildi. Məs.: *döyüş, kömək, kələm, sənət, şəhər, döşək, çevik, ləçək, çörək, bəşər, mebel, dəqiq, şərik, təsir, yetər, zirək, təkər, selik, süsən, səfil, fələk, çəmən, kəsir, xəsis, keçəl və s.*

Yuxarıda qeyd olunan statistik rəqəmlərdən də aydın olduğu kimi, ümumilikdə **87** fonetik modeldən yalnız **4**-nü təşkil edən bu sinharmonik məhsuldar modellər bütün harmonik sözlərin təxminən yarısını (**50.1%**) təşkil edir. Digər yarısı isə **83** fonetik struktur növündə cəmlənmişdir.

Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində ən çox işlənən harmonik birləşmələr CVCCVC və CVCVC heca quruluşlarında realizə olunur və analoji olaraq qalın və incə harmoniyalar təxminən bərabər payda dildə cərəyan edir.

Bu linqvostatistik metodla aparılmış tədqiqat sübut edir ki, damaq ahəngi Azərbaycan dilində ikihecalı sözlərin fonetik strukturunun formalaşmasında əsas rol oynayır və dilin ahəngdarlığını təmin edən başlıca amillərdən biri kimi çıxış edir.

Nəticə və elmi yenilik. Tədqiqat göstərdi ki, Azərbaycan dilində damaq ahəngi ahəng qanununun əsas və aparıcı növüdür. Orfoqrafiya lüğəti əsasında aparılan təhlilə görə, ikihecalı sözlər ümumi leksikanın 10,1%-ni təşkil edir və onların 74,1%-i sinharmonikdir. Ən məhsuldar fonetik modellərin CVCCVC və CVCVC olduğu müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat işinin yenilikləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Azərbaycan dilində ikihecalı sözlər ilk dəfə olaraq geniş korpus materialı əsasında sistemli və linqvostatistik metodla kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir.

- İkihecalı leksik vahidlər ahəng qanununa uyğunluq baxımından sinharmonik və qeyri-sinharmonik qruplara ayrılmış, onların faiz göstəriciləri dəqiq statistik rəqəmlərlə müəyyən edilmişdir.

- Sinharmonik sözlərin fonetik struktur modelləri müəyyənləşdirilmiş, onların qalın və incə harmoniyaya əsaslanan iki əsas tip üzrə təsnifatı verilmiş, fonetik modeli göstərilmişdir.

- Azərbaycan dilində ikihecalı sözlər üçün xarakterik olan **ən məhsuldar fonetik modellər (CVCCVC və CVCVC)** aşkar edilmiş və onların dil sistemindeki payı statistik olaraq əsaslandırılmışdır.

- Müəyyən edilmişdir ki, az sayda fonetik model (cəmi 4 model) ümumi sinharmonik sözlərin yarısını təşkil edir ki, bu da dilin fonetik strukturunda həmin modelin milli xüsusiyyətlərini göstərir və s.

Bütün bunlar müasir Azərbaycan dilində damaq ahənginin ikihecalı sözlərin fonetik strukturunda həlledici rol oynadığını təsdiqləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akkustik, statistik, fonoloji tədqiqat təcrübəsi). Bakı: Maarif, 1973, 303 s.

2. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı: Maarif, 1973, 110 s.
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti (Genişləndirilmiş və yenidən işlənmiş 6-cı nəşr, 110563 söz). Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 840 s.
4. Yusifov, M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 1984, 152 s.
5. Исхаков Ф.Г. Общая характеристика тюркского вокализма. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. I, Фонетика, М., Изд-во АН СССР, 1955, с. 53-59.

**MÜƏLLİFLİ İNGİLİS NAĞILLARINDA HİPERBOLANIN
FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(P.L.TRAVERSİN "MERİ POPPINS" ƏSƏRİ ƏSASINDA)**

Nəzrin İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, *müəllim*

Bakı Slavyan Universiteti, *doktorant*

nezrinismaylova011@gmail.com

Abstract

**Functional-Semantical Features of Hyperbole in Authorized English Fairy Tales
(P.L.Travers's "Mary Poppins")**

This article examines the use of hyperbole in P. L. Travers's *Mary Poppins*. The aim of the research is to identify the functions of hyperbole in the text and its role in enhancing the expressiveness of the literary narrative. The analysis is based on selected examples of hyperbolic expressions found in the novel, focusing on their semantic and stylistic features. The study shows that hyperbole is widely used by the author to intensify character descriptions, express emotions more vividly, and create a magical, fairy-tale-like atmosphere. In particular, the depiction of *Mary Poppins* and other characters is enriched through exaggerated expressions that construct an extraordinary fictional world. Hyperbole is effectively used to represent both positive and negative emotions. In addition, the study shows that hyperbolic expressions make the language of the work more vivid and engaging for children, activate the reader's imagination, and increase the memorability of the text. At the same time, the author combines real-life situations with elements of fantasy through hyperbole, creating a strong emotional impact on the reader. This feature further enhances the artistic value of the work. As a result, hyperbole in *Mary Poppins* functions not only as a figurative device but also as one of the key expressive tools of the text.

Keywords: *hyperbole, stylistic device, artistic text, image, fairy tale language.*

Giriş. İngilisdilli müəllif nağıllarında hiperbolanın təhlili üçün P.L.Traversin "Meri Poppins" (1934) əsəri seçilmişdir [4]. Bu əsər hiperbolalarla zəngindir və müəllif onları həm sehrli atmosfer yaratmaq, həm də ayrı-ayrı personajların təsviri üçün istifadə edir.

Əsas hissə. P.L.Travers bu üslubi vasitə ilə hadisələri və obrazları real ölçülərdən kənarlaşdıraraq daha ifadəli və yadda qalan formada təqdim edir. Hiperbola əsərdə həm personajların xarakterini gücləndirmək, həm də oxucuda güclü emosional təsir yaratmaq üçün mühüm vasitə kimi çıxış edir. Gəlin, əsərin baş qəhrəmanı – Meri Poppinsin təsvirində istifadə olunan hiperbolalara nəzər salaq. Artıq ilk səhifələrdə belə ifadələrlə rastlaşırıq: *"a shape that banged very heavily against the gate"* (darvazaya çox ağır çırpılan bir forma) və *"children heard a terrific bang and as she landed the whole house shook"* (Uşaqlar dəhşətli bir partlayış eşitdilər və o, yerə enəndə bütün ev silkələndi). Bu nümunələrdə hiperbolanın vasitələri kimi *heavily* və *terrific* zərfləri çıxış edir və bu ifadələr qeyri-adi dərəcədə güclü və qorxuducu bir qadın obrazı yaradır; sanki onun gəlişi evi belə titrədir.

Dayə təkcə uşaqlarla deyil, valideynlərlə də ünsiyyətdə inandırma qabiliyyətinə malikdir: *"...very old-fashioned idea...very old-fashioned. Quite out of date,"* (çox köhnə fikir... çox köhnə. Tamamilə köhnəlib) – deyə o, əvvəlki işəgötürənlərdən tövsiyə istənilməsinə cavab verir. Burada *very* və *quite* kimi gücləndirici zərflərin və təkrarın yaratdığı hiperbola onun qətiyyətini və təsir gücünü artırır.

Onun yalnız özü deyil, ona aid əşyalar da diqqət çəkir: *"From the bag she took out seven flannel nightgowns, four cotton ones, a pair of boots, a set of dominoes, two bathing-caps, a small folding armchair, and a box of throat lozenges"* (Çantadan yeddi flanel gecə köynəyi, dörd pambıqdan olan, bir cüt çəkmə, bir dəst domino, iki çimərlik papağı, kiçik qatlanan kreslo və bir qutu boğaz pastili çıxardı). Kiçik bir qadının çantasından bu qədər çox əşyanın çıxarılması hiperbola effekti yaradır və qeyri-mümkünlük təsiri bağışlayır.

Hiperbolik şəkildə dayənin sərtliyi də vurğulanır: *"She shut her mouth tight as though it was a trapdoor as she always did"* (Həmişəki kimi ağzını sanki bir tələ kimi möhkəm yumdu). Bu ifadə onun ciddi və disiplinli xarakterini gücləndirir.

Uşaqların yeni dayəyə münasibəti də hiperbola ilə təsvir edilir: *"they were looking very, very interested", "they were looking extremely exciting"* (çox, çox maraqlı görünürdülər", "son dərəcə həyəcanlı görünürdülər"). Burada emosiyalar zərflər vasitəsilə şişirdilərək ifadə olunur.

Meri Poppinsin evinə getdikləri səfərdə uşaqların təəccübü belə verilir: *"their mouths were so wide open with astonishment that Mr. Wigg...might almost have fallen into one of them"* ("Ağızları heybətdən o qədər geniş açılmışdı ki, cənab Viqq... az qala onlardan birinə düşəcəkdə"). Bu hiperbola onların hey-rətinin həddindən artıq olduğunu göstərir. Eyni zamanda *"He looked...like a huge human bubble"* ("O, nəhəng bir insan qabarcığına bənzəyirdi...") ifadəsi obrazın komik və şişirdilmiş təsvirini yaradır.

Meri Poppins əsərində hiperbola yalnız müsbət emosiyaları deyil, mənfi halları da ifadə edir, məsələn güclü baş ağrısı: *"What does it feel like? – Like the guns going off inside my head"* (Bu necə hisdir? – Sanki başımın içində silahların partlaması kimidir).

Travers bu əsərdə ikinci dərəcəli personajların təsvirində də hiperboladan geniş istifadə etmişdir: *"Miss Lark wore so many brooches and necklaces and earrings that she jingled and jangled like a brass band"* (Xanım Lark o qədər broş, boyunbağı və sırğa taxmışdı ki, mis orkestr kimi cingildəyir və cingildəyirdi); *"The Fishmonger was a long thin man, so thin that he seemed to have no front to him but only two sides"* (Balıq satıcısı uzun boylu, arıq bir adam idi, o qədər arıq idi ki, elə bil ön tərəfi yox, yalnız iki tərəfi var idi); *"The Butcher was huge and as red as the sausage"* (Qəssab nəhəng və kolbasa kimi qırmızı idi). Bu nümunələrdə personajların xarici görünüşü şişirdilərək təsvir edilir. Eyni zamanda müəllif personajların yaşını da hiperbolik şəkildə təqdim edir: *"I heard what William the Conqueror said to his mother..."* (Mən Fatih Vilyamın anasına dediklərini eşitdim...), *"It's a special recipe today – one I got from Alfred the Great"* (Bu gün xüsusi bir resept var - Böyük Alfreddən aldığım resept). Burada yaş o qədər şişirdilir ki, qəhrəmanın sanki min ildən artıq həyat təcrübəsi olduğu təsiri yaranır.

Rəqs edən inək haqqında epizod da hiperbola ilə zəngindir: *"The Red Cow made a great effort. She tried so hard to stop dancing that every muscle and every rib stood out like mountain ranges all over her"* (Qırmızı İnək çox səy göstərdi. Rəqsi dayandırmaq üçün o qədər çox çalışdı ki, hər əzələsi və hər qabırğası onun üzərindəki dağ silsilələri kimi seçilirdi). Burada bədən hissələrinin dağ silsilələrinə bənzədilməsi hiperbolik təsiri gücləndirir.

Nəticə. Beləliklə, P.L.Traversin "Meri Poppins" əsərində hiperbola ifadə vasitəsi kimi mətni daha canlı və nağılvari edir. Hiperbolalar qəhrəmanların fəvqəltəbii imkanlarını, xarakterlərini, xarici görünüşlərini və emosiyalarını gücləndirir. Müəllif bu vasitə ilə adi şeyləri qeyri-adi şəkildə təqdim edir və oxucuda uşaq təxəyyülünü, hey-rət hissini və möcüzələrə inamı oyadır.

Burada əksər hiperbolalar sifətlərin üstünlük dərəcəsi və gücləndirici zərflər vasitəsilə yaradılmışdır. Bütün nümunələr fərdi müəllif hiperbolalarıdır. Mətnə orta göstərici olaraq 10 səhifəyə 12 hiperbola düşür və ümumilikdə əsərdə təxminən 48 hiperbola müəyyən edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Гальперин, И. Р. Стилистика английского языка: учеб. пособие / И. Р. Гальперин – М.: Высшая школа, 1981. – 334 с.
2. Leech, G. N. (1969). A linguistic guide to English poetry. London: Longman.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. Chicago: University of Chicago Press.
4. Travers P. L. Mary Poppins / P. L. Travers. P.: Harper Collins Children's Books, 1994. – 234 p.
5. Wales, K. (2014). A dictionary of stylistics. London: Routledge

Rəyçi: fil.e.dok., prof. Eldar Piriye

BABƏK (PAYIZ VƏ BUZQOV) RAYONU ƏRAZİSİNDƏKİ YER ADLARININ STRUKTUR-SEMANTİK VƏ ETNOTOPONİMİK TƏHLİLİ (*"Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri" (1727) əsasında*)

Cəmilə Məhərrəmov

Elmi işçi

AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
cemilenihatmeherremova@gmail.com

Abstract

Structural-semantic and ethnotoponymic analysis of place names in the Babek region: a case study of Payiz and Buzgov (*based on the "Mufasssal tahrir defteri" (detailed register) of the Nakhchivan sanjak, 1727*)

Based on the "Mufasssal Tahrir Defteri" (Detailed Register) of the Nakhchivan Sanjak dated 1727, this study examines the toponymic landscape of the contemporary Babek region from structural-semantic and ethnotoponymic perspectives. The primary objective of this research is to perform a morphological classification of the ethnotoponyms listed in this historical document, identify their semantic models, and determine the historical-linguistic strata involved in the formation of toponyms derived from ethnonyms. The majority of the toponyms selected for analysis, such as Payiz and Buzgov, have evolved based on the anthroponymic and ethnonymic foundations of Turkic—specifically Oghuz/Uz—tribes. The research reveals that the toponyms studied possess both simple (monocomponent) and complex (polycomponent) struc-

tural models. Furthermore, the article critically analyzes erroneous interpretations of certain toponyms based on folk etymology and provides justification for their true etymological roots in light of the phonetic development patterns of Turkic languages.

Keywords: *Babək, ethnotoponym, Oghuz, structural-semantic analysis, phonetic shifts, Turkic tribes.*

Giriş. Osmanlı dövrü təhrir dəftərləri – vergi uçotu və əhali qeydiyyatı məqsədilə tərtib olunan fundamental sənədlər – dilçilik, tarix, coğrafiya və onomastika elmləri üçün əvəzsiz ilkin mənbə rolunu oynayır. İmperiyanın regiondakı ikinci inzibati-hərbi hakimiyyəti dönməndə (1724-1735) hazırlanmış 1727-ci il tarixli "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri" bu qəbildən olan nadir sənədlərdən biridir. Həmin mənbədə XVIII əsrdə Naxçıvan sancağının 14 inzibati nahiyyədən təşkil olunduğu qeyd edilmişdir. Müasir Babək rayonunun coğrafi əhatə dairəsi həmin dövrdə Əlincə, Mülki-Arslan, Sair Məvazi nahiyyələrinin tərkib hissəsi kimi göstərilmişdir. Tədqiqat işinin əsas məqsədi dəftərdə qeydə alınan toponimlərin struktur-morfoloji baxımdan təsnifatını vermək, onların semantik modellərini aşkara çıxarmaq və etnonim mənşəli yer adlarının formalaşma mexanizmlərini izah edərək tarixi-lingvistik qatları tədqiq etməkdir.

Metodologiya və nəzəri cəhətlər. Etnotoponimlər – etnik birliklərin və tayfa adlarının toponimik sistemə inteqrasiyası nəticəsində yaranan dil vahidləri olaraq, bölgənin tarixi demoqrafik vəziyyətini, dil təmaslarını və etnik miqrasiya marşrutlarını əks etdirən əsas göstəricilərdir. Aparılan elmi müşahidələr göstərir ki, Babək rayonu ərazisindəki yer adları tarixi-siyasi proseslərin təsiri ilə müxtəlif lingvistik qatları özündə cəmləşdirir. Bununla belə, etnotoponimik materialda arxaik türk-oğuz lingvistik layı üstün mövqedə dayanır.

Etnotoponimlər və yeni etimoloji fərziyyələrin əsaslandırılması

1727-ci il tarixli "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə qeydə alınan, müasir Babək (Payız və Buzqov) rayonları ərazisindəki yer adları öz etnotoponimik xüsusiyyətləri ilə xüsusi maraq doğurur. Bu toponimlərin bir qismi elmi ictimaiyyətdə etnonim mənşəli hesab edilsə də, bəzi hallarda yanlış xalq etimologiyasına əsaslanan şərhlər onların həqiqi mənşəyinin təhrif olunmasına gətirib çıxarmışdır. Xüsusilə, yer adlarının türk-oğuz dil sistemindən kənar, süni şəkildə qeyri-türk dilləri (o cümlədən erməni dili) bazasında izah edilməsi cəhdləri elmi baxımdan tamamilə əsassızdır.

"Dəftər"də yer alan və bu gün də Babək rayonunun yaşayış məntəqələrindən biri olan **Payız** toponimi [7, s. 125-126] ənənəvi şəkildə uzun müddət "payızlıq əkin sahəsi" kimi şərh olunmuşdur. Bununla yanaşı, Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətində sözügedən oykonim İran dilləri ilə əlaqə-

ləndirilərək, onun "payız" (uc, ətək, dib) sözündən törədiyi iddia edilmiş və bu fikrə dəlil kimi kəndin coğrafi mövqeyi göstərilmişdir [1, s. 150]. Lakin bu interpretasiya tarixi-lingvistik faktlara və bölgənin etnik demoqrafiyasına ziddir. Payız və onun qonşuluğundakı Cəhri kəndlərinin tarixi tədqiqi göstərir ki, bölgə uzun əsrlər boyu müxtəlif türk tayfalarının təmas nöqtəsi olmuşdur. Bu səbəbdən, kəndin adının etimologiyası bilavasitə oğuz tayfalarının sosial-siyasi tarixi kontekstində araşdırılmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunan coğrafi və dilçilik izahları ilə razılaşmaq elmi baxımdan mümkün deyildir. Babək rayonunun tarixi demoqrafiyasına dərindən nəzər saldıqda aydın olur ki, Payız və qonşu Cəhri kəndləri bölgədə müxtəlif türk boylarının tarixi və etnik təmaslarını özündə əks etdirən iki mərkəz kimi çıxış etmişdir. Belə ki, Cəhri əhalisinin formalaşmasında qıpçaq türkləri, Payız əhalisinin etnogenezində isə oğuz türkləri aparıcı rol oynamışdır. Bu tarixi fərqlilik iki kənd arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin dinamikasında da özünü büruzə vermişdir. Odur ki, kənd adının etimoloji izahı zamanı mütləq şəkildə oğuz tayfaları ilə bağlılıq faktoru ön planda tutulmalıdır.

Toponimin struktur-semantik təhlili onun bikomponentli (iki tərkib hissəli) quruluşda olduğunu aşkar edir: birinci komponent *Pay/Bay/Bəy*, ikinci komponent isə *Iz/Uz* şəklində rekonstruksiya edilir. Hər iki element tarix boyu müxtəlif fonetik transformasiyalara və assimilyasiya proseslərinə məruz qalmışdır. Tuncer Gülensoyun tədqiqatlarına görə, *bəy/bay* leksik vahidi türk dilinin ən qədim qatlarından etibarən "zəngin, ulu, hökmdar, ağa" kimi mənəvi və siyasi-sosial mənaları ifadə etmişdir [4, s. 208]. Deniz Karakutun araşdırmaları da bu fikri dəstəkləyərək, qədim türk dilində *beg/bəy* termininin xanla müqayisədə bir qədər aşağı pillədə yer alan, lakin "idarəedici, ağa" statusunu bildirən titul olduğunu qeyd edir [5, s. 103].

Beləliklə, Payız toponimindəki ilkin komponent olan *Pay/Bay/Bəy* kənddə məskunlaşan əhalinin sosial statusunu və ya tayfa rəhbərliyinin mövqeyini əks etdirir. Toponimin ikinci komponenti olan *Uz* isə Oğuz etnoniminin fonetik variantıdır. Orta əsr Bizans qaynaqlarında oğuzlardan bəhs edilərkən məhz "uzlar" termini istifadə olunmuşdur [9, s. 35]. Bu izah toponimin etnotoponimik təsnifata tam uyğunluğunu və titul+etnonim strukturunu təsdiqləyir.

Payız oykoniminin yaranmasında Cəhri kəndində məskunlaşan qıpçaq boylarının rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Türk dillərinin tarixi fonetikasi baxımından, oğuz qrupunda *g, ğ, q, k* samitlərinin qorunması, qıpçaq dillərində isə bu səs qrupunun sıradan çıxması və ya reduksiyası xarakterik bir xüsusiyyətdir. Məhz *Oğuz* → *Uz* transformasiyası sait itməsi və konsonant reduksiyası kimi

lingvistik proseslərin nəticəsidir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, yerli oğuz sakinlərinin "Bəy Oğuz" kimi adlandırdığı yaşayış məntəqəsi, qıpçaq təsirinə malik Cəhri sakinləri tərəfindən "Pay-uz" formasına transformasiya olunmuşdur. Bu qəbildən olan fonetik ixtisarlar və leksik transformasiyalar Sır-Dərya hövzəsindəki toponimik sistemdə də müşahidə edilir. Məsələn, "Quz iligəsi" (Oğuz yurdu), "Quz çay", "Quzkənd" və "Uzkənd" kimi yer adlarının hər biri Oğuz etnonimi ilə bağlıdır və həmin etnonimin müxtəlif fonetik alloformlarını təmsil edir.

Nəticə etibarilə, "Payız" və ya ilkin variantı olan "Bəy-uz" toponimi bölgədə məskunlaşan oğuz tayfalarının həm ictimai statusunu, həm də etnik mənsubiyyətini əks etdirir. Titul və etnonim strukturunda (*Bəy+Uz*) formalaşan bu yer adı, tipik etnotoponim kateqoriyasına aiddir. Toponimdə aşkar olunan səs dəyişmələri türk dillərinin diaxronik dialektoloji qanunauyğunluqları ilə tam uzlaşır. Bu mənada, Payız toponimi Naxçıvanın Babək rayonu ərazisində oğuz türk tayfalarının tarixi məskunlaşmasının təkzibedilməz onomastik sübutu hesab edilə bilər.

"Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə *Buzğav* formasında qeydə alınan **Buzqov** oykonimi [7, s. 134-135] elmi ədəbiyyatda müxtəlif, bəzən isə bir-biri ilə rəqabət aparan etimoloji şərhlərin obyektinə çevrilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar bu toponimi zootoponimik çərçivədə İran dilləri ilə əlaqələndirərək, birinci komponenti (*Buz/Bız*) "keçi", ikinci komponenti (*Ğav/Gav/Qov*) isə "öküz, mal-qara" mənası ilə izah etməyə çalışmışlar. Lakin kəndin tarixi etnoqrafik mənzərəsinin tədqiqi bu bölgədə heç bir dövrdə irandilli etnik qrupların məskunlaşmadığını göstərir. Bu səbəbdən, toponimin bu şəkildə izahı həm tarixi faktlarla, həm də coğrafi reallıqlarla ziddiyyət təşkil edir.

Qov/Kov komponentli yer adları Qafqazın geniş arealı boyu müşahidə olunur: Tiflis quberniyasının Duşet qəzasındakı *Kob*, Gəncə (Yelizavetpol) bölgəsindəki *Kovlar-Sarlı*, Bakı quberniyasının Göyçay bölgəsindəki *Qovlar-Xınıslı*, Şamaxıdakı *Qov dağı* və Tovuz rayonundakı *Qovlar* kəndi bu qəbildəndir. B.Budaqov bu termini bəzən çaxmaqdaşı üçün istifadə olunan "qov" (pambıq/od) mənası ilə əlaqələndirsə də [3, s. 72], Q.Qeybullayev qəti arqumentlərlə sübut etmişdir ki, bu ad erkən orta əsr rus mənbələrində "kou" və ya "kov" kimi keçən qıpçaq tayfalarından birinin etnonimidir.

A.Qurbanov və T.Əhmədovun tədqiqatları da bu nəzəriyyəni dəstəkləyir. Onlar *kov* tayfasının erkən orta əsrlərdə şimaldan, xüsusilə Ural və Volqa çayları arasındakı coğrafi zonadan miqrasiya edərək Azərbaycan ərazisinə yerləşdiyini qeyd edirlər [2, s. 168]. Beləliklə, *Buzqov* oykoniminin tərkibindəki *Qov* komponenti coğrafi anlayışdan daha çox, etnik mənşəyə – qıpçaq tayfa adına

söykənən bir struktur daşıyır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti oykonimin tərkibindəki "buz" komponentini rəng bildirişi kimi *boz* sözünün fonetik variantı kimi qəbul edirlər. XIX əsrin toponimik xəritəsində bu rəng göstəricisi ilə bağlı çoxsaylı nümunələr – *Bozayran* (Lənkəran), *Bozquş*, *Bozat* (Şuşa), *Boz kosa* (İrəvan), *Boz yoxuş* (Aleksandropol) və s. – mövcuddur.

1999-cu il nəşri olan "Ensiklopedik toponimik lüğət"də ad *Bozqov* kimi təqdim olunaraq, "boz" rəng, "qov" isə peçeneq boylarının bir qolu kimi şərh edilmişdir. Bununla belə, Firudin Rzayev bu nəzəriyyənin etnonimik əsaslarını ciddi elmi tənqiddə məruz qoyur. O, peçeneq konfederasiyasının tərkibinə daxil olan *Yavdu Erdim*, *Billəva*, *Bortolmat*, *Kabuksin Çula*, *Suru Kolbay*, *Küerçi*, *Çur*, *Karabay*, *Yazı Kapan*, *Böri Tolmaç* və *Bula Çoban* kimi tayfa adlarını təhlil edərək, bu siyahıda "Qov" etnoniminin mövcud olmadığı qənaətinə gəlmişdir.

Digər tərəfdən, M.Təhmasib Buzqov oykonimini Midiyada məskunlaşan *bus* tayfa adı ilə əlaqələndirir. A.Bağirov isə *kov* tayfası nəzəriyyəsi ilə yanaşı, M.Təhmasibin *bus* (oğuzların "boz oğ" boyu və ya Midiya tayfası) konsepsiyasını məqbul hesab edərək bu mövqeyi dəstəkləmişdir. Beləliklə, toponimin semantik təhlilində peçeneq, qıpçaq, bus və oğuz boyları ilə bağlı müxtəlif elmi fərziyyələrin mövcudluğu Buzqovun mürəkkəb etnik tarixinə işarə edir.

Firudin Rzayev türk dillərinin diaxronik inkişaf dinamikasına və fonetik transformasiya (assimilyasiya) qanunauyğunluqlarına istinadən Buzqov toponiminin etimologiyasını yeni bir müstəvidə izah etmişdir. Müəllif toponimin tərkibindəki *səz*, *kəq*, *vəp* kimi səs dəyişmələrini əsas götürərək, sözü *Bus* tayfa adı və qədim türk mənşəli *qav/kap* (yurd, vətən, məskən) leksik vahidlərinin birləşməsi kimi qiymətləndirir. Bu yanaşmaya əsasən, *Buzqov* oykonimi etimoloji baxımdan "Bus yurdu" mənasını ifadə edir [6, s. 16; 8, s. 323].

Beləliklə, sözügedən konsepsiya həm səs dəyişmələri (fonetik qanunauyğunluqlar), həm də leksiko-semantik dəlillər (*qav/kap* = "yurd") baxımından Buzqov oykoniminin mənasını "Bus yurdu" olaraq müəyyənləşdirir. Bu elmi interpretasiya etnotoponimikanın tipoloji təsnifatına tam cavab verir və "tayfa adı + məskən formantı" modelinin Naxçıvan toponimiyasında özünü necə təzahür etdirdiyini təsdiqləyir.

Nəticə. 1727-ci il tarixli "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri" mənbəyi əsasında Babək rayonunun toponimik mənzərəsinə dair aparılan tədqiqat, regionun etnooykonimik strukturunun çoxşaxəli olduğunu sübut edir. Tədqiq olunan toponimik vahidlərin əsasını türk tayfaları, xüsusilə də oğuz/uz boylarının etnik adları təşkil edir. Elmi baxımdan ən mühüm məqamlardan biri odur ki, bu oykonimlərdə yer alan təsviri komponentlər (məsələn, bəy, qul və

s.) həmin tayfaların cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturunda, eləcə də hərbi-inzibati sistemdə tutduqları mövqeni müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu xüsusiyyət, toponimləri təkcə coğrafi göstərici deyil, həm də dövrün sosial-etnik tarixini əks etdirən əvəzsiz tarixi mənbəyə çevirir. Beləliklə, Babək rayonundakı toponimik sistem türk-oğuz etnik substratının bölgədəki tarixi varlığını və onun struktur-semantik transformasiya qanunauyğunluqlarını tam şəkildə nümayiş etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: [İki cildə], Bakı: Şərq-Qərb, c. 2, 2007, 303 s.
2. Baxşıyeva, T.L. Qafqazın türk mənşəli toponimləri, Bakı: Avropa, 2010, 256 s.
3. Budaqov, B. Türk uluslarının yer yaddaşı, Bakı: Elm, 1994, 272 s.
4. Gülensoy, T. Bir Etimoloji Sözlük Üzerine Notlar (Sevan Nişanyan, Sözlərin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimoloji Sözlüğü) // Türk dili, 2024, № 627, s. 204-222.
5. Karakurt, D. Türk söylence sözlüğü, Ankara, 2011, Bsk. 1, 249 s.
6. Məhərrəmov, C. Babək rayonu etnonimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri // Proceedings of IV International Scientific conference of young researchers, Bakı: Baku Engineering University, 2020, s. 15-18.
7. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (9 məhərrəm 1140 / 27 avqust 1727) / H.Məmmədov (Q
8. Rzayev, F. Naxçıvan əhalisinin etnogenizi tarixindən [2 cildə], Bakı: ADPU, 2017, 589 s.
9. Shukurov, R. The Byzantine Turks, 1204–1461, Leiden&Boston: Brill, 2016, 514 s.

MEDİADA ƏDƏBİ DİL NORMALARI: MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ QORUNMA MEXANİZMLƏRİ

Səbinə Muxtarova

Kiçik elmi işçi

Bakı Dövlət Universiteti

sabina_mehdi1@mail.ru

Abstract

Language is not merely a means of communication for any nation. It is also the principal pillar of national identity, the guardian of historical memory, and the carrier of moral values and ideological integrity. This reality has already been recognized as an established truth within society. For this reason, language functions as the most

significant indicator of national belonging and requires from every citizen a responsible attitude, conscious engagement, and concrete commitment.

Although the protection and development of the language are regarded as priority directions, certain practical challenges persist. In particular, violations of literary, journalistic, and academic language norms at lexical, grammatical, and stylistic levels have become increasingly noticeable in the media space, digital platforms, and advertising materials. This tendency demonstrates the need for a systematic approach to safeguarding language culture.

Keywords: *Azerbaijani language, media, mass media, style, norm, lexicon.*

Giriş. Bu tip nöqsanların araşdırılması, onların yaranma səbəblərinin müəyyənəşdirilməsi, dil sahəsində müşahidə olunan savadsızlıq və ya laqeydliyin aradan qaldırılması istiqamətində müxtəlif dövrlərdə sistemli təkliflər irəli sürülmüşdür. Mediada dilimizin real işlənmə mənzərəsini müşahidə etdikdə bu dil normalarının pozulması kəskin şəkildə müşahidə olunur.

Halbuki ictimai kommunikasiya məkanında – kütləvi informasiya vasitələrində, internet platformalarında və reklam daşıyıcılarında ədəbi dil normalarının pozulması halları dəfələrlə müzakirə predmeti olmuşdur. Dilimizin mövcud vəziyyəti, yol verilən leksik və qrammatik xətalərin aşkarlanması, bu istiqamətdə qoruyucu və inkişafyönümlü addımların atılması üçün ardıcıl tələblər keçirilib, sanballı təkliflər irəli sürülmüşdür [8, s. 75].

Bundan əlavə, ölkədə elmi-institusional baza da kifayət qədər möhkəmdir. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı Dövlət Universiteti və respublikanın aparıcı pedaqoji ali məktəblərində Azərbaycan dili akademik səviyyədə tədqiq olunur, normativ çərçivəsi müəyyənəşdirilir, üslubi prinsipləri sistemləşdirilir [2, s. 21].

Deməli, problem bilik çatışmazlığından daha çox tətbiq və nəzarət mexanizmlərinin zəifliyində, ictimai məsuliyyətin yetərinə formalaşmamasında görünür. Məhz burada ənənəyə sədaqətlə yanaşı, müasir kommunikasiya reallıqlarını nəzərə alan çevik və institusional həll modellərinə ehtiyac duyulur.

18 iyun 2001-ci il tarixində, Ulu öndər Ümumilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Dövlət Dil Komissiyası təsis olunub. Ardınca "Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir [1].

Bütün bu institusional addımların strateji hədəfi aydındır: dövlət dilinin cəmiyyətdəki mövqeyini daha da gücləndirmək, ədəbi norma və qaydalara riayət olunmasını təmin etmək, dilçilik sahəsində həm fundamental, həm də tətbiqi tədqiqatların keyfiyyətini yüksəltmək, dilin zənginliyini qorumaq və da-

vamli inkişafını təmin edən ardıcıl dövlət siyasəti yürütmək .

Norma pozuntularının izlənmə qaydası

Leksik və qrammatik norma pozuntularının monitorinqi təsadüfi tənqid formatında deyil, institusional və sistemli mexanizmlərlə aparılmalıdır:

- Media dilinin korpus əsaslı analizi – elektron mətbuat, televiziya subtitrləri və sosial platformalardakı açıq mətnlər üzrə statistik baza yaradılmalıdır.

- Normativ uyğunluq auditləri – iri media qurumları üçün illik dil auditi mexanizmi tətbiq edilə bilər.

- Terminoloji filtrasiya – xarici sözlərin işlənməsi zərurət, funksionallıq və qarşılıq imkanları əsasında qiymətləndirilməlidir.

- Reyting sistemi – ədəbi dilə əməl səviyyəsinə görə media subyektlərinin ictimai reytingi formalaşdırıla bilər [5, s. 97-103].

Azərbaycandilli mediada dil normalarının tətbiqi prinsipləri

Mediada dil normalarına monitorinq elmi-lingvistik qaydalara uyğun aparılmalıdır:

- Normativlik prinsipi – orfoqrafiya, sintaksis və morfoloji düzgünlük;
- Üslubi adekvatlıq – janra uyğun dil seçimi;
- Terminoloji sabitlik – eyni anlayış üçün fərqli formaların xaosik istifadəsinin qarşısının alınması;

- Funksional təmizlik – lazımsız alınmaların minimuma endirilməsi;

- Oxunaqlılıq və aydınlıq – ictimai kommunikasiya effektivliyi.

Media ictimai dil nümunəsini formalaşdırır. Qloballaşma dili zənginləşdirə də bilər, zəiflədə də. Bu proses insanlar tərəfindən idarə olunmalıdır ki. Dil dəyişir. Amma dəyişiklik normativ sistem daxilində baş verməlidir. Bu da koordinasiyalı tətbiq tələb edir:

- Dövlət–media–akademiya əməkdaşlıq platforması;
- Elektron lüğət və avtomatik dil yoxlama sistemlərinin inkişafı;
- Məktəbdən başlayan dil mədəniyyəti strategiyası;
- Sosial mediada maarifləndirici kampaniyalar.

Pozuntuların əsas istiqamətləri

Ən çox rast gəlinən hallar morfoloji və sintaktik xarakter daşıyır. Söz sırasının düzgün qurulmaması, təyin və tamamlığın cümlədə qeyri-dəqiq yerləşdirilməsi normativ strukturun pozulmasına səbəb olur. "Maskasız binaya girmək qadağandır" tipli ifadələrdə semantik vurğu yanlış istiqamətlənir. Normativ model isə "Binaya maskasız girmək qadağandır" formasını tələb edir. Bu fərqli formal görünə bilər, lakin sintaktik məntiq baxımından prinsipialdır.

Digər istiqamət şifahi danışmaq üslubunun yazılı publisistik müstəviyə ke-

çirilməsidir. "Heç kim görmür də", "bizdədi", "gəl biznən ol" kimi formalar danışq mühitində kommunikativ funksiya daşısa da, ədəbi yazı normasında qəbul edilmir. Üslub sərhədlərinin itməsi nəticədə dilin funksional diferensiasiyası zəifləyir.

Reklam və afişa mətnlərində orfoqrafik və leksik qüsurlar geniş yayılmışdır. Danışq intonasiyasının süni şəkildə yazı dilinə transferi estetik və normativ ölçüləri arxa plana keçirir.

Xəbər başlıqlarında sensasiya yönümlü ifadələr dilin informativ funksiyasını kölgədə qoyur. "Bu görüntü sizi şoka salacaq!" kimi konstruksiyalar informasiya təqdim etməkdən daha çox emosional reaksiya yaratmağa hesablanır. Bu yanaşma dilin funksional təyinatını dəyişdirir.

Əcnəbi söz və ifadələrin tərcüməsiz və zərurətsiz işlədilməsi ayrıca problem kimi çıxış edir. "Event keçirildi", "feedback aldım", "start verildi", "PR kampaniyası başladı" kimi ifadələrin əksəriyyətinin Azərbaycan dilində qarşılığı mövcuddur. Terminoloji ehtiyacla prestij xarakterli alınmalar arasında sərhəd qoyulmaması leksik sistemdə qeyri-sabitlik yaradır.

İlk növbədə, redaktə institutunun zəifləməsi diqqət çəkir. Bir çox onlayn media qurumunda ixtisaslaşmış dil redaktoru mövcud deyil. Operativlik amili keyfiyyət göstəricilərini üstələyir.

Kadr hazırlığında praktik dil bacarıqlarının yetərinə formalaşdırılmaması da mühüm faktordur. Ədəbi, publisistik və danışq üslubu arasındakı sərhədlərin nəzəri səviyyədə bilinməsi praktik tətbiqi təmin etmir.

Tənzimləyici mexanizmlərin zəif işləməsi digər səbəb kimi qeyd olunmalıdır. Dövlət dili ilə bağlı normativ baza mövcud olsa da, tətbiq və monitorinq mexanizmləri sistemli xarakter daşımır. Rəqəmsal mühitin təsiri xüsusi vurğulanmalıdır. Yoxsa normativ və estetik meyarların arxa plana keçməsinə səbəb olur [6, s. 119].

Xarici dillərin, xüsusilə ingilis dilinin təsiri terminoloji müstəvidə ciddi təsir göstərir. Alınmaların yerli qarşılıqlarla əvəzlənməsi istiqamətində vahid yanaşma formalaşmayıb.

Televiziya və radio məkanında nitq mədəniyyəti üzrə davamlı və sistemli təlim mexanizmlərinin olmaması da dil modelinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Dil canlı və dinamik sistemdir, lakin dəyişiklik normativ çərçivə daxilində baş verməlidir. Normanın aşınması tədricən dil şüurunun dəyişməsinə səbəb olur. Kütləvi təkrar olunan səhv formalar zamanla "qəbul edilən" formaya çevrilə bilər ki, bu da struktur sabitliyinə risk yaradır [4, s. 88].

Problemin həlli mümkündür. Bunun üçün media qurumlarında redaktə

institutunun gücləndirilməsi, kadrlar üçün davamlı dil təlimlərinin təşkili, media dili üzrə sistemli monitoring mexanizminin yaradılması və terminoloji vahidliyin təmin edilməsi vacib istiqamətlər hesab olunur [7, s. 45-58].

Qloballaşan informasiya mühitində dilin nizamlı saxlanması milli mədəniyyətin davamlılığı ilə birbaşa bağlıdır. Dilin qorunması geriye dönüş deyil; normativ əsaslar üzərində inkişafın təmin olunmasıdır. Dövlət dili yalnız hüquqi statusla deyil, gündəlik praktik istifadə ilə möhkəmlənir.

Nəticə. Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün epizodik reaksiyalar deyil, davamlı və institusional yanaşma tələb olunur. Dil mədəniyyətinin qorunması sahəsində aşağıdakı istiqamətlər prioritet hesab edilə bilər:

Kütləvi informasiya vasitələri üçün hazırlanmış normativ dil bələdçisinin mütəmadi şəkildə yenilənməsi və yenidən nəşri təmin edilməlidir. Media mühiti dinamikdir. Terminoloji və üslubi dəyişikliklər operativ şəkildə sistemləşdirilməlidir.

Praktiki bacarıqların formalaşdırılması nəzəri bilikdən daha təsirli nəticə verir.

Media qurumlarında peşəkar redaktə heyətinin saxlanması ilə bağlı hüquqi mexanizmlərin hazırlanması zəruridir. Dil redaktoru institutu informasiya təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir [3, s. 65].

Ədəbi dil mövzusunda ictimai debatların, forumların və elmi konfransların keçirilməsi maarifləndirici mühit formalaşdırır. Dil məsələsi yalnız akademik çevrədə deyil, ictimai platformalarda da müzakirə predmetinə çevrilməlidir.

Reklam daşıyıcılarında və sosial mediada dil pozuntularına qarşı xəbərdarlıq və inzibati məsuliyyət mexanizmlərinin tətbiqi nəzərdən keçirilməlidir. Bu istiqamətdə Mədəniyyət Nazirliyi ilə birgə monitoring mexanizminin qurulması effektiv ola bilər.

Ədəbi dilin normativ istifadəsini təşviq edən sosial layihə və kampaniyaların həyata keçirilməsi ictimai şüurun formalaşmasına xidmət edir. Pozuntuya qarşı yalnız tənqid deyil, düzgün nümunənin təşviqi daha dayanıqlı nəticə verir.

"Azərbaycan dili milli dəyərdir" anlayışı yalnız deklarativ tezis kimi qalmalı deyildir, həm də ictimai davranış modelində praktik təsdiqini tapmalıdır. İnformasiya cəmiyyətində dil təkcə kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də milli kimliyin ideoloji daşıyıcısıdır.

Kütləvi informasiya vasitələrinin dili faktiki olaraq cəmiyyətin dil modelini formalaşdırır. Bu baxımdan mediada ədəbi dilin qorunması gələcək nəsillərə sağlam və sabit dil mühitinin ötürülməsi baxımından strateji əhəmiyyət

daşıyır. Dilin təmizliyi milli identikliyin göstəricisidir.

Azərbaycan dili milli ruhun və mədəni yaddaşın səsidir. Onun qorunması yalnız filoloqların və dilçilərin deyil, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin ortaq məsuliyyəti kimi dəyərləndirilməlidir.

Mediada düzgün işlədilən hər bir söz normativ modelin möhkəmlənməsinə xidmət edir və gələcək nəsillər üçün örnək formalaşdırır. Dilin qorunması ənənəyə sədaqət və gələcəyə strateji baxışın vəhdəti kimi qəbul edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının "Dövlət dili haqqında" Qanunu. – Bakı, 2002. – 16 s.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. – Bakı: Elm, 2021. – 64 s.
3. Dövlət Dil Komissiyasının Monitoring Mərkəzi. İllik hesabatlar (2022-2024). – Bakı, 2024. – 120 s.
4. Əhmədli N. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 279 s.
5. Qasımova, S. Müasir Azərbaycan mətbuatında dilin durumu. – Bakı: Bakı Universiteti, 2020. – 214 s.
6. Məmmədov, A. Jurnalistikanın dil mədəniyyəti. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2019. – 186 səh.
7. Əliyev, R. Mediada ədəbi dilin qorunması problemləri // Jurnalistika və Kommunikasiya Elmi Jurnalı. – 2023. – №2. – s. 45-58.
8. Sadıqlı A. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Mütərcim, 2011, 177 s.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TABELİLİK BAĞLAYICILARININ SİNONİMLİYİ

Sürəyya Hacıyeva

Kiçik elmi işçi

Bakı Dövlət Universiteti

haciyevas78@mail.ru

Abstract

Conjunctions in the Azerbaijani language are important grammatical tools that connect parts of a complex sentence and ensure logical coherence in speech. Subordinate conjunctions express various semantic relations such as cause, condition, purpose, result, concession, and explanation. The synonymy of conjunctions allows the same meaning to be expressed through different linguistic forms, making speech more expressive and diverse. The quality of speech and the effectiveness of commu-

nication are directly related to the lexical capabilities of the speaker. Limited vocabulary leads to incomplete and inaccurate expression of thought. In this regard, synonymy occupies a special place in the lexical-semantic system of the language and is considered one of the main means of expanding the possibilities of expression. In linguistics, synonyms are characterized as lexical units that express the same or similar content, but differ in phonetic and graphic terms. The main criterion is the proximity of meaning between these units, but complete coincidence is rarely observed.

Keywords: *conjunction, synonym, conditional conjunctions, causal conjunctions, concessive and explanatory conjunctions.*

Nitqin keyfiyyəti və ünsiyyətin effektivliyi birbaşa olaraq danışanın leksik imkanları ilə bağlıdır. Söz ehtiyatının məhdudluğu fikrin natamam və qeyri-dəqiq ifadəsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan sinonimlik dilin leksik-semantik sistemində xüsusi yer tutur və ifadə imkanlarını genişləndirən əsas vasitələrdən biri hesab olunur. Dilçilikdə sinonimlər eyni və ya yaxın məzmunu ifadə edən, lakin fonetik və qrafik baxımdan fərqlənən leksik vahidlər kimi xarakterizə olunur. Bu vahidlər arasında məna yaxınlığı əsas meyar hesab edilir, lakin tam üst-üstə düşmə nadir hallarda müşahidə olunur.

Sinonim münasibətləri dilin müxtəlif səviyyələrində – xüsusilə leksik sistemdə-özünü göstərir və bu münasibətlər dilin inkişafı ilə paralel şəkildə formalaşır.

Sinonimlərin tətbiqi bir neçə mühüm funksiyanı yerinə yetirir:

- təkrarçılığın aradan qaldırılması;
- ifadənin dəqiqləşdirilməsi;
- üslubi müxtəlifliyin təmin olunması;
- emosional və ekspressiv təsirin gücləndirilməsi.

Bundan əlavə, sinonimlər müəllifə fikrini daha çevik və məqsədyönlü şəkildə təqdim etməyə imkan verir.

Azərbaycan dilində tabelilik bağlayıcıların növləri tabelsizlik bağlayıcılarına nisbətən az olsa da, dildə onların istifadəsi daha üstündür. Daha doğrusu, tabelsizlik bağlayıcıları həm kəmiyyət, həm də işlənmə sferasına görə geniş olsa da, tabelilik bağlayıcılarından istifadə şəraiti daha çoxdur. Belə ki, tabelsizlik bağlayıcıları həm bərabərhüquqlu söz və birləşmələr arasında, həm də tabelsiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında əlaqənin qurulmasında istifadə edilir, lakin çox halda bu bağlayıcıların həmin yerdə istifadəsi bir o qədər də məcburi olmur. Tabelilik bağlayıcılarının cəmi dörd məna növü var və bunlar yalnız tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini bağlamağa xidmət edir. Tabelsizlik bağlayıcılarından fərqli olaraq tabelilik bağlayıcılarının işlədilməsində fakültə-

tivliyə, demək olar ki, yol verilmir, yalnız aydınlaşdırma bağlayıcılarında nisbətən fakültativlik özünü göstərir. Bunun əsas səbəbi, təbii ki, tabelilik bağlayıcılarının baş və budaq cümlənin məna cəhətdən olan sıxbağlılığını qrammatik cəhətdən daha da möhkəmləndirməkdir.

Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində tabelilik bağlayıcılarının dörd növü vardır: aydınlaşdırma (*ki, belə ki*), güzəşt (*hərçənd, hərçənd ki*), şərt (*əgər, hərgah, indi ki, bir halda ki, madam ki*), səbəb (*çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki, buna görə ki, bundan ötrü ki, o səbəbi ki, bu səbəbə ki*). Verilən bağlayıcılardan da görüldüyü kimi, güzəşt bağlayıcısı bir olduğundan onun sinonimliyindən bəhs etmək yersizdir. Aydınlaşdırma bağlayıcısı iki olsa da, onların aydınlaşdırmağa münasibəti fərqlidir; *belə ki*, "*ki*" bağlayıcısının işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlələrdə, əsasən baş cümlə birinci gəlsə də, zaman budaq cümləli konstruksiyalarda hər iki halın olması: həm baş, həm də budaq cümlənin birinci gəldiyi faktdır. Əslində "*ki*" bağlayıcısı ilə formalaşan tabeli mürəkkəb cümlədə ikinci komponent (bu, əsasən budaq cümlə olur) birinci komponentdə aydın olmayan hər hansı üzvün məzmununu açmağa, aydınlaşdırmağa xidmət edir. Deməli, burada aydınlaşdırıcılıq qrammatik-funksional səciyyə daşıyır, yəni birinci komponentdə olan və izaha ehtiyacı olan cümlə üzvü ikinci komponentin məzmunu ilə üzə çıxır. Məsələn: *Səma bilirdi ki, bu söz onun heç də xeyrinə deyil*(V.Bayramlı); *Gülşən o zaman yetişmişdi ki, sahəyə baxış bitmiş, qonaqlar da çəkilib getmişdi*(M.İbrahimov).

Bu cümlələrin birincisində ikinci komponent birincinin qeyri-müəyyən olan tamamlığını, ikinci cümlədə isə zaman zərfliyini izah edir. Beləcə, tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə növlərinin əksəriyyətini bu yolla formalaşdırmaq olar. Bu isə o deməkdir ki, "*ki*" bağlayıcısı daha mücərrəd olub, konkret məna əlaqəsinin formalaşmasına xidmət etmir. "*Belə ki*" bağlayıcısı da aydınlaşdırmağa xidmət edir, lakin bu tip konstruksiyalarda konkretliyə meyil daha güclüdür, yəni burada aydınlaşdırıcılıq əlavə informasiya ilə müşayiət olunur. Bu baxımdan "*ki*" və "*belə ki*" bağlayıcılarının istifadə yeri və məqamları da fərqli olduğundan onların sinonimliyindən danışmaq olmaz. Bu bağlayıcılar üçün aydınlaşdırma anlayışı mücərrəd səciyyə daşıyır və leksik anlayışdan daha çox qrammatik anlayış bildirir.

Dilimizdə işlək bağlayıcılardan biri şərt bağlayıcılarıdır. "*Əgər, hərgah, indi ki, bir halda ki, madam ki*" şərt bağlayıcılarıdır. Bu bağlayıcılar şərt budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamağa xidmət edir; bu konstruksiyalarda *-sa, -sə* şərt şəkilçisinin işlənməsi bu bağlayıcıların fərqləndirilməsini şərtləndirir. *Belə ki*, "*əgər, hərgah*" bağlayıcıları şərt şəkilçisi ilə işlənirsə, "*madam ki, indi ki*,

bir halda ki" bağlayıcılarının işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlələrdə şərt şəkilçisi tələb olunmur. Maraqlıdır ki, bu bağlayıcıların beşi də şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrinin komponentlərini bağlamağa xidmət etsə də, onların işlənmə spesifikasi fərqlidir. Bu halda ilk ikisi bir-biri ilə, son üçü də bir-biri ilə sinonim münasibətində olur və eyni konstruksiyada bir-birini əvəz edə bilər. Fikrimizi iki müxtəlif nümunə əsasında izah etməyə çalışaq:

1. *Əgər indi burada dediklərin doğru olsa, bu iki dövlət arasında müharibə qaçılmazdır*(Qaraqan).

2. *İndi ki dostun sənincün bu qədər əzizdir, nəyə görə onu tək buraxıb gəldin?* (Qaraqan).

Birinci cümlədə həm şərt bağlayıcısı, həm də şərt şəkilçisi işlənmişdir ki, bu hal konstruksiyadakı şərt məzmununu daha da qüvvətləndirir. Buradakı bağlayıcını digər şərt bağlayıcılarından yalnız *"hərgah"* bağlayıcısı əvəz edə bilər. İkinci cümlədə isə şərt bağlayıcısı var, lakin şərt şəkilçisi yoxdur və onu artırmaq da mümkün deyil. Deməli bu iki tabeli mürəkkəb cümlənin formalaşması fərqlidir, hətta onlarda bağlayıcıların əvəzlənə bilməsi imkanı da fərqlidir. Belə ki, ikinci cümlədə bağlayıcının yerinə yalnız *"madam ki, bir halda ki"* bağlayıcılarını qoymaq olar, digər iki bağlayıcı burada əvəzlənə bilmir.

Ayrı-ayrı qruplaşan bu bağlayıcıların konstruksiyada formalaşdırdığı məna çarələri də fərqlidir, daha doğrusu, bu tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlə arasındakı şərt məzmunu müəyyən cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Belə ki, *"əgər, hərgah"* bağlayıcılarının iştirakı ilə formalaşan konstruksiyalarda xalis şərt məzmunu var və baş cümlənin xəbəri ya indiki, ya da gələcək zamanda olur, yaxud ismi xəbər olur. Bunun əsas səbəblərindən biri, fikrimizcə, şərt şəkilçisinin olmasıdır; belə ki, şərt şəkli, bir qayda olaraq gələcək zamanla bağlı hadisələri əks etdirir, daha doğrusu, indidən gələcəyə yönələn zaman burada əsasdır. Hətta budaq cümlənin xəbəri nəqli keçmiş zaman formasında olduqda belə, həmin xəbərdə iştirak edən şərt şəkilçisi onun gələcək zamanla əlaqələnməsini həyata keçirir. *"İndi ki, bir halda ki, madam ki"* bağlayıcıları ilə formalaşan konstruksiyalarda tərəddüd, ehtimal məzmunu özünü göstərir. Bu tip konstruksiyalarda keçmiş zaman anlayışının, bir qayda olaraq, işlədilməməsi elə bağlayıcının özünün potensial semantikasi ilə müəyyənləşir; belə ki, *"indi ki"* bağlayıcısının təcrid olunduğu *"indi"* sözünün özü də hadisələrin keçmişlə və ya gələcəklə yox, məhz indiki zamanla bağlı olduğunu ortaya qoyur.

Lakin bu o demək deyil ki, bu bağlayıcıların iştirakı ilə formalaşan şərt budaq cümləli konstruksiyalardadigər zamanlar, yəni keçmiş və ya gələcək za-

man olmur. Bunun səbəbi həmin sözlərin getdikcə bağlayıcı mövqeyində daha da möhkəmlənməsi, bu əsasda isə mücərrəddliyin də qüvvətlənməsidir ki, konkret mənaya xidmət etmək tədriclə azalmış olur.

Onu da qeyd edək ki, elə məqamlar da var ki, hər iki qrupdan olan bağlayıcılar bir-birini əvəz edə bilər, yəni sinonim kimi çıxış edə bilər. Bu hal o zaman olur ki, ikinci qrup konstruksiyalarda da indiki, yaxud bəzi hallarda keçmiş zamanla bağlı olur və şərt məzmunu aparıcı mövqeyə malik olur. Məsələn: *Əgər bu layihədən imtina edirsənsə, bizim birgə işləməyimizin heç bir anlamı qalmır*(Varis). Bu cümlədə komponentlər arasında sırf şərtqoyma münasibəti var. Buradakı "əgər" bağlayıcısı mənada ciddi fərq olmadan digər şərt bağlayıcılarının hamısı ilə əvəz oluna bilər, fərq ondadır ki, ikinci qrupa daxil olan bağlayıcılar işləndikdə şərt şəkilçisindən istifadə etmək mümkün olmur və elə buna görə də birinci halda şərt məzmunu daha qüvvətli şəkildə ifadə olunur: *İndi ki (madam ki, bir halda ki)bu layihədən imtina edirsən, bizim birgə işləməyimizin heç bir anlamı qalmır*. Demək lazımdır ki, bəzi əsərlərdə "ki" bağlayıcısından bəhs edərkən onun ədatdan sonra işlədilə bilməsindən danışılır və buna "indi ki" ifadəsi misal göstərilir [3, s. 293]. Halbuki Azərbaycan dilçiliyinə dair, demək olar, bütün əsərlərdə bu bağlayıcı qeyd olunur.

Müasir dilimizdə səbəb bağlayıcıları bunlardır: *çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki, buna görə ki, bundan ötrü ki, onun üçün ki, bunun üçün ki*. Göründüyü kimi, bu bağlayıcıların hamısında səbəb və ya məqsəd məzmununu meydana çıxaran element vardır; bunlar səbəb-məqsəd qoşmaları olan "üçün, ötrü, görə" sözlərindən ibarətdir. Bu qoşmalar müvafiq sözlərə qoşularaq onlarda səbəb və ya məqsəd məzmununu formalaşdırır. Bu baxımdan işarə əvəzliliklərinə də qoşularaq bağlayıcı yaratdıqda onlarda səbəb və ya məqsəd məzmunu formalaşdırmaq imkanı açıqdır və adətən, bir-birini əvəz edə bilirlər. Bu bağlayıcı cərgəsində "çünki" sözü aparıcıdır, ona görə də dilimizdə daha geniş işlənmə imkanına malikdir. Ümumiyyətlə, tabelilik bağlayıcıları tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələrinin bağlanması və burada müəyyən məna əlaqəsinin formalaşmasına xidmət edir. Səbəb bağlayıcısı olan "çünki" sözü də bu vəzifəni həyata keçirir. Məsələn: *Artıq dincəlməyə qərar verdim, çünki iki gün dincəlmədən yol gəlmişdim*(S.Rüstəmxanlı). Buradakı bağlayıcını digər səbəb bağlayıcıları ilə əvəz etmək mümkündür, lakin bu əvəzlənmə mənada xələl yaratmasa da, ifadə imkanına özünün mənfi təsirini göstərəcəkdir. Belə ki, burada "ona görə ki" bağlayıcısını asanlıqla işlətmək olduğu halda, digərlərini işlətmək müasir dil baxımından xoşagəlməz hal yaradır, daha doğrusu, digər bağlayıcıların bu mövqedə işlədilməsi, demək olar ki, məntiqi uyğun-

suzluq yaradır. Bizə belə gəlir ki, bunun əsas səbəblərindən biri həmin bağlayıcıların yeni formalaşması və dilə bir o qədər də yatımlı olmamasıdır.

Onu da demək lazımdır ki, bəzi hallarda "çünki" sözü başqa funksiyada çıxış etmişdir. "Koroğlu" dastanında belə bir parça vardır:

*Çünki oldun dəyirmançı,
Çağır gəlsin dən, Koroğlu!*

Buradakı "çünki" sözü müasir dilimizdəki bağlayıcının mövqeyinə malik deyil. Belə ki, bir qayda olaraq, səbəb budaq cümləsi baş cümlədən sonra gəlir, daha doğrusu tabeli mürəkkəb cümlədə ikinci yerdə gələn budaq cümlə baş cümlənin səbəbini bildirir. Lakin verilən nümunədə budaq cümlə əvvəl gəlmişdir. Qeyd edək ki, bu konstruksiya da elə səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir və "çünki" sözü burada da komponentləri səbəb baxımından bir-biri ilə əlaqələndirməyə xidmət edir. Lakin konstruksiyanı bu şəkildə saxlamaqla bağlayıcını digər səbəb bağlayıcıları ilə əvəz etmək olmaz. Əslində funksiya eyni olsa da, işlənmə məqamları başqadır. Bu nümunədəki "çünki" bağlayıcısının yerinə şərt bağlayıcılarını işlətmək olur: *İndi ki (bir halda ki...) oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu!* (3, s. 48)

Bu cür əvəzlənmənin olması burada şərt məzmununun olmasından xəbər verir, lakin bunların arasında tam eyniyyət qoymaq olmaz, daha dəqiq desək, bunları sinonim hesab etmək düzgün olmazdı. Çünki burada səbəb məzmunu əsas, şərt məzmunu isə ikinci dərəcəli rola malikdir.

Tədqiqatçılar bağlayıcıların xüsusi çəkisinin artmasını, əsasən, yazının meydana gəlməsi ilə əlaqələndirirlər. Hətta bəzi bağlayıcılar şifahi nitqdə yox, yazıda istifadə olunur. Digər tərəfdən isə, "bu" əvəzliyi "o" əvəzliyinə nisbətən konkretir, izaha yaxındır. Bu səbəbdən həmin sözlə formalaşan bağlayıcıda mücərrrədləşmə zəif və az sürətlə gedir. Ümumiyyətlə, demək lazımdır ki, "bu" əvəzliyi ilə formalaşan bağlayıcının dilimizdə istifadə fəallığı olduqca azdır.

Onu da demək lazımdır ki, "ötrü" qoşması ilə formalaşan "ondan ötrü, bundan ötrü" səbəb bağlayıcısı olaraq digər bağlayıcılarla eyni cərgədə verilse də, onlardan fərqli xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, səbəb məqamında bu bağlayıcılar digərlərini əvəz edə bilmirlər. Məsələn, *Süsənbər ərinin hərəkətlərini boşuna qoymaq istəmirdi, çünki Mürşüdünson vaxtlar hərəkətləri onun şübhələrini artırmışdı* (H.Mirələmov) cümləsindəki "çünki" bağlayıcısını digərləri ilə əvəz etmək mümkün olduğu halda, "ondan ötrü ki, bundan ötrü ki" bağlayıcıları ilə əvəz etmək olmur. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi "görə" qoşmasının səbəb məzmunundan daha çox məqsəd məzmunu ifadə etməsidir. Belə ki, çıxışlıq hal-la birləşən bu qoşma məhz məqsəd məzmunu formalaşdırmağa xidmət edir.

Buna baxmayaraq, "ona görə ki, buna görə ki" bağlayıcılarını digər səbəb bağlayıcılarına sinonim hesab etmək olar. Belə ki, bəzi məqamlarda müvafiq əvəzlənmə mümkündür. Məsələn: *Yığım da gecikirdi, çünki hələ də "yuxarıdan" göstəriş gəlməmişdi* (M.Qocayev). Buradakı "çünki" bağlayıcısının yerinə digər bağlayıcılarla yanaşı, "ona görə ki, buna görə ki" bağlayıcılarını da işlətmək olar. Deməli, bu bağlayıcılar həmişə yox, müəyyən məqamlarda bir-birini əvəz edə bilər (1, s. 76).

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, sinonimlik dilin leksik-semantik sisteminə mühüm yer tutan və nitqin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərən əsas dil hadisələrindən biridir. O, eyni və ya yaxın məna ifadə edən müxtəlif dil vahidlərinin mövcudluğu ilə dilin zənginliyini və çevikliyini təmin edir. Sinonimlərdən düzgün və məqsədyönlü istifadə nitqdə təkrarçılığı aradan qaldırır, fikrin daha dəqiq, aydın və təsirli şəkildə ifadəsinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, sinonimlik üslubi müxtəlifliyi təmin edir və danışanın və ya yazanın ifadə imkanlarını genişləndirir. Eyni zamanda, sinonimlərin işlənməsi kontekstdən asılıdır və onların hər biri bütün hallarda bir-birini əvəz edə bilmir. Bu baxımdan sinonimlərin seçimi zamanı semantik çalarlar, üslubi xüsusiyyətlər və leksik uyğunluq mütləq nəzərə alınmalıdır. Beləliklə, sinonimlik yalnız dilin zənginliyinin göstəricisi deyil, həm də yüksək nitq mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan vasitədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlizadə S.Q. Azərbaycan ədəbi dilində bağlayıcıların inkişaf səviyyəsi// Bakı: Azərbaycan dilində adların morfolojiyası, ADU nəşri, - 1984. - s.37-41.
2. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya / Q.Kazımov. - Bakı: Elm və təhsil, - 2010. - 400 s.
3. Şükürov Ə.C. Azərbaycandilində köməkçi nitq hissələrinin əmələ gəlməsi və inkişafı tarixinin tədrisi// Bakı: Dilçilik fənlərinin tədrisi metodikası, ADPU nəşri, - 1987, - s.99-107.
4. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik . Bakı: ADU nəşriyyatı, - 1985, 190 s.

HÜSEYN NİHAL ATSIZIN PUBLİSİSTİKASINDA DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Hicran Əhməd

Dissertant

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

ahmedova_hicran@mail.ru

Abstract

Language Issues in The Publicistic Writings of Hüseyn Nihal Atsız

In the 20th century, the issue of language held an important place in Turkish intellectual history in terms of national identity, cultural continuity. In this context, Huseyin Nihal Atsız, as both a linguist and an ideologue, devoted special attention to the language issue in his publicistic writings. In his opinion, language is not a means of communication, but the mainstay of the nation's historical memory and unity. In this article, Huseyin Nihal Atsız's concept of language has been examined in stages. For this purpose, reference has been made to his book "Turkish Literature History", as well as to his articles "Literary Language," "Practical Ways to Turkify Our Language," and "Those Who Deny the Past and the National Congress," along with Nilufer Yıldırım's article "An Evaluation of the Writings on the Turkish Language Published in the Journal "Chinaraltı."

In this study, the connection between language and national identity, the influences to which the Turkish language has been exposed, and the provisions of Atsız's language concept have been consistently analyzed. At the same time, the critical attitudes towards Huseyin Nihal Atsız's language concept and disagreements with linguists have been reflected. Huseyin Nihal Atsız's attitude toward the problems arising in the Turkish language constitutes an integral part of his ideology of Turkism. He considers language to be the primary means in the formation of national consciousness.

Keywords: *language issue, national identity, literary language, publicistic writings, Turkish language.*

Giriş. XX əsr türk fikir tarixində mühüm yer tutan Hüseyn Nihal Atsız publisistik fəaliyyətində milli kimlik, tarix və dil məsələlərinə xüsusi diqqət vermişdir. Onun məqalələrində dil yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, millətin varlığını və davamlılığını təmin edən əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Atsızın publisistik irsində dil məsələləri həm nəzəri, həm də praktik müstəvidə təhlil edilir. Hüseyn Nihal Atsız "Türk Ədəbiyyatı Tarixi" kitabında yazır: "Türk dilinin Hunlar dövründə təşəkkül etdiyini qəbul etməkdə yanlışlıq yoxdur. Bir dilin əsasının formalaşa bilməsi üçün uzunmüddətli siyasi birlik şərtidir. Bu şərt bizim tariximizdə ilk dəfə Hunlar zamanında mövcud olmuşdur.

Dörd əsrdən artıq sürən Hun hakimiyyəti dövründə bizim əcdadlarımız olan boylar və uruqlar sıx birlik altında birləşmiş və bu birləşmə nəticəsində Türk dili meydana gəlmişdir. Bunu anlamaq üçün Hunlar dövründən bu günə qədər qalan sözlərə nəzər salmaq kifayətdir" [1. s. 79].

1. Dil və milli kimlik

Hüseyn Nihal Atsız görə dil millətin əsas dayağıdır. O, dilini itirən xalqın zamanla milli kimliyini də itirəcəyini vurğulayır. Bu baxımdan dil məsələsi onun publisistikasında həm siyasi, həm də ideoloji məsələ kimi mühüm yer tutur. O, türk dilinin qorunmasını və inkişafını türk millətçiliyinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir. Hüseyn Nihal Atsız bir çox məqalələrində türk dilinin tarix boyu müxtəlif təsirlərə məruz qaldığını, xüsusilə ərəb və fars dillərinin Osmanlı dövründə dilə güclü təsir göstərdiyini, daha sonra isə Qərb dillərindən alınma sözlərin artdığını bildirir. Onun fikrincə, bu təsirlər dilin təbii inkişafını zəiflədir və onu "yadlaşmış" vəziyyətə gətirir. Bu mövqe onun "Dilimizi Türkləşdirmək Üçün Əməli Yollar" və "Ədəbi Dil" kimi məqalələrində açıq şəkildə ifadə olunur. O, bu yazılarda dilin sadələşdirilməsi və milli əsaslara qaytarılması ideyasını irəli sürür.

Hüseyn Nihal Atsız "Dilimizi Türkləşdirmək Üçün Əməli Yollar" adlı məqaləsində yazır: "Türkcəni türkləşdirmək üçün çalışmaq ilk baxışda qərribə görünə də bugünkü türkcənin qarışıq (müxtəlif təsirlər altında formalaşmış) bir dil olduğu və türkləşməyə ehtiyac duyduğu da bir həqiqətdir... Bütün tarix boyu türkcə üç böyük böhran keçirmişdir. Bu üç böhran türklərin qəbul etdiyi üç mədəniyyətlə birlikdə dilimizə yayılan üç yabançı istiladan yarandı" [4]. Hüseyn Nihal Atsızın yaradıcılığı ilə tanış olanlara məlumdur ki, o, fikirlərində daha kəskin və sərttdir. Məhz bu baxımdan da yad mədəniyyətlərin türk dilinə təsirini "istila" kimi təfsir edir.

2. Türk dilinin üç böhranlı dövrü.

"Dilimizi Türkləşdirmək Üçün Əməli Yollar" məqaləsində müəllif türk dilinə təsir edən üç böhranlı dövrün geniş təhlilini verir. Birinci böhranlı dövr VIII əsrin sonlarında türklərin Maniheizm dinini qəbul etməsi ilə başlayır. Bu dinin qəbul edilməsi yeni dini terminlərin türk dilinə daxil olması ilə nəticələnir. Müəllif xüsusilə də başqa dillərdən türkcəyə tərcümə olunan bir çox əsərlərdə türk dilinin qrammatik qaydalarına riayət edilmədiyini, məsələn, əsas mətnə sadıq qalmaq məqsədilə feillərin cümlənin əvvəlində işlədilməsi ilə türk dilinin korlanmasını, Uyğurca əsərlərdə bunun bir çox nümunələrinə rast gəldiyini şərh edir. Bu da təsadüfi deyildi, çünki Zərdüştlük, Xristianlıq və Buddizmin sintezi olan bu inanc, xüsusilə Uyğur Xaqanlığında dövlət dini kimi

qəbul edilmiş və yayılmışdı.

Hüseyn Nihal Atsız türk dilinin ikinci böhranlı dövrü haqqında yazarkən bildirir ki, artıq X əsrin ortalarından Türk xalqları islam dinini qəbul etməyə başlayırlar və XI əsrdə isə bu dinin təsiri altında bir ədəbiyyat formalaşır. İslamın türklük üzərində təsiri Maniheizmdən daha güclü olur, çünki Türklərin hamısı Maniheizmi qəbul etməmiş, korlanmış ədəbi dil bütün türklər arasında yayılmamışdı. İslam dini haqqında bunu demək olmazdı. Türklər bir tərəfdən dini dil kimi ərəb dilinin, digər tərəfdən ədəbi dil kimi isə əcəmi (fars) dilinin təsirinə məruz qalırdılar. Türk ədəbi dili tamamilə qarışıq hala gəlmiş və xalq dilindən uzaqlaşmışdı.

Hüseyn Nihal Atsız 1932-ci ildə "Atsız Məcmuə"nin 16-cı sayında nəşr etdirdiyi "Keçmiş İnkar Edənlər Darülfunun Ve Milli Tarix Kongresi" adlı məqaləsində yazır: "Biz Qərb mədəniyyətini qəbul etdikdən sonra başgicəlləndirici bir sürətlə və özümüzü unudacaq qədər qərbləşdik. Lakin bir də türkləşmək lazım idi. Biz elə bir millət olmalı idik ki, keçmişdəki ənənələrimizlə bu günün tələblərini uzlaşdırıb bilək. Bunun üçün keçmişə hörmət etmək, hörmət etmək üçün isə keçmişə bilmək lazım idi" [2. s. 187-188]

Hüseyn Nihal Atsız Türk dili üçün üçüncü böhranlı dövrün məhz Qərb mədəniyyətinə daxil olmağa çalışıldığı bir dövrün olduğunu yazır. Qərb mədəniyyətini təmsil edən fransız və ingilis dillərinin söz və ifadələrinin Türk dilini pozmasından narahatlıq duyduğunu bildirir. Müəllif üçüncü böhranın digər iki böhrandan daha təhlükəli olduğunu açıqlayır. "İndi isə ingilis və fransız dilləri dini dil olduqları üçün gəlmirlər. Onlar yalnız mədəniyyət dili kimi gəlirlər. Əvvəlki iki halda xarici dil istilasının təhlükəsi bilinmirdi. Bu gün isə bu təhlükə bilindiği halda yenə də gəlirlər. Onlara qarşı mübarizə aparıldığı, yazılar yazıldığı halda yenə də dilimizi istila edirlər. Bunun nə qədər böyük bir təhlükə olduğunu deməyə heç ehtiyac yoxdur. Çünki millət, nəhayət qan və dil deməkdir. İstiqlalını itirən bir millət yenidən dirilə bilər. Amma dilini itirən millət yox olmuş deməkdir" [4].

3. Dil konsepsiyası.

Hüseyn Nihal Atsız dil məsələsində yaranan bu qarışıqlığın qarşısının alınması üçün dövlətin bu işlə maraqlanmasını və əməli tədbirlərin həyata keçməsinə tələb edir. Atsızın fikrincə sadəcə nəzəriyyə ilə kifayətləndikcə, Türk dilinin gözlənilən uğuru qazanması mümkün deyil. Ona görə də dil haqqında öz konsepsiyasını yazır, Türk dilini türkləşdirmək üçün nələrin edilməli olduğu barədə fikirlərini açıqlayır. Onun "əməli yollar" adlandırdığı təkliflər sistemi dil siyasətinin konkret istiqamətlərini müəyyən edir.

Atsızın ilk təklifi dövlətin adı ilə bağlıdır. O, bildirir ki, "Türkiyə" türk mənşəli söz deyil, xaricilərin verdiyi addır, hətta Osmanlı dövründə "Türkiistan" sözü işlədilirdi ki, Anadolu mənasını verirdi. Atsız bu məqalədə dövlətin adının "Türkeli" kimi adlanması təklifini irəli sürərək yazır ki, "el" sözü həm məmləkət, dövlət, həm də millət mənasını ifadə edən gözəl və yığcam bir sözdür.

Müəllif məqalədə idarə, müəssisə, ünvan, rütbə və vəzifə adlarının araşdırılmasını, türk dilinin quruluşuna uyğun gəlməyən yad sözlərin çıxarılması və türk mənşəli sözlərlə əvəzlənməsini təklif edir. Bu məsələdə də Atsız sərtliyi özünü göstərməkdədir. O, bütün müəssisə və təşkilat adlarının qanunla türkləşdirilməsini və qadağa olaraq böyük məbləğdə pul cərimələri tətbiq olunmasını təklif edir. Eyni zamanda, elmi terminlərin türkləşdirilməsini, bu terminlərlə yazılmış yeni kitabların nəşr olunmasını, orta məktəblər, liseylər üçün türk dilində terminlərin hazırlanması, türk elminin inkişaf etdirilməsini özünün dil konsepsiyasının vacib qolları hesab edir. Atsız görə ərəb, yunan və latın mənşəli terminlər almağı düşünmək fikir əsarətindən başqa bir şey deyil, çünki canlı bir millətin canlı dili mövcud olduğu halda, ölü dillərdən söz almağın əsassız olduğunu düşünür və Avropa dillərinin türk dilinin quruluşuna uyğun gəlmədiyini izah edir. Hüseyn Nihal Atsızın önəm verdiyi məsələlərdən biri də soyadların türkcələşdirilməsi məsələsidir. O, doğrulacaq türk uşaqlarına türk adlarının verilməsinin qanuniləşdirilməsini tələb edir.

Eyni zamanda, ictimai yerlərdə, restoranlarda, mağazalarda, bazarlarda belə türk dilinin düzgün istifadə olunmasını, "Türk dilini qoruma qanunu" nun qəbul olunması, bu qanun pozularsa cəza tədbiri kimi böyük məbləğdə cərimələrin tətbiq olunmasını dil konsepsiyasında vacib hesab edir.

İbtidai təhsil məktəblərindən başlayaraq bütün dərs kitablarının və tədris materiallarının milli-mədəni dəyərlərə əsaslanan konseptual yanaşma çərçivəsində yenidən işlənib hazırlanmasını, türk dilinin normativ qaydalarına riayət olunmasını, türkcülük düşüncəsinin-yəni milli kimlik, mədəni irsə bağlılığın sistemli şəkildə tədris məzmununa inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Hüseyn Nihal Atsız dil islahatının keçirilməsini vacib məsələ kimi qarşıya qoyur və bu islahatın şagirdlərin ana dilində səlis, düzgün və şüurlu şəkildə ifadə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə xidmət etməli olduğunu bildirir. Bu baxımdan müəllimlərin üzərinə düşən vəzifələrin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini və onların dil siyasətini praktik müstəvidə həyata keçirən əsas subyektlər hesab edir. Dil məsələlərində bir dilçi mövqeyi göstərən Hüseyn Nihal Atsız yeni ictimai, elmi və texnoloji inkişaflarla bağlı yaranan anlayışları ifadə etmək üçün yeni

leksik vahidləri Avropa mənşəli dillərdən birbaşa alınmasının əleyhinə çıxır, onların milli dilin daxili imkanları əsasında uyğun qarşılıqlarının yaradılmasını məqsədə müvafiq hesab edir. Bu yanaşmanı dil siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi sistemli şəkildə formalaşdırılmalı və ardıcıl tətbiq olunmasının vacibliyindən bəhs edir.

Hüseyn Nihal Atsızın dil konsepsiyası və bu konsepsiyada irəli sürdüyü prinsiplərin həyata keçirilməsi türk dilinin müstəqilliyinin və özünəməxsusluğunun qorunmasına xidmət etməklə yanaşı, onun daxili inkişaf potensialını da stimullaşdırmağa xidmət edir. Atsızla görə dilin qorunması sadəcə mədəni məsələ deyil, milli varlığın qorunması məsələsidir.

Hüseyn Nihal Atsızın dil konsepsiyasında təklif etdiyi məsələlər nəinki XX əsrin əvvəllərində, bu gün də aktualdır və bir dilin qorunması üçün yalnız normativ qaydaların müəyyənləşdirilməsi deyil, həm də həmin dilin cəmiyyətin bütün sahələrində-təhsildə, elmdə, mediada və gündəlik ünsiyyətdə ardıcıl və şüurlu şəkildə tətbiqi, inkişaf etdirilməsi və nəsil-dən-nəslə ötürülməsi zəruridir.

Onun təklif etdiyi əsas "əməli yollar": dövlət səviyyəsində dil siyasətinin tətbiq olunması, xarici mənşəli sözlərin Türk qarşılıqları ilə əvəz edilməsi, qurum, küçə, soyad, adların türkçələşdirilməsi, yeni terminlərin Türk dilində yaradılmasının zəruriliyi, dil qaydalarına əməl edilməsi məsələləri bir dilin saflığının qorunması, bir millətin milli kimliyinə və milli dəyərlərinə sahib çıxması deməkdir.

4. Ədəbi dilə konseptual yanaşma

Hüseyn Nihal Atsız 1968-ci ildə "Ötükən" jurnalında çap etdirdiyi "Ədəbi dil" məqaləsində ədəbi dili mədəni dillərin əsas qoruyucusu kimi qiymətləndirir. Mədəni dillərin yazı və ortaq ədəbi dil sayəsində sabit qaldığını, ədəbi dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli kimliyin daşıyıcısı və mədəni irsin qorunmasını təmin edən vasitə olduğunu açıqlayır. Atsızın fikrincə, bir millət daxilində vahid danışmaq forması mümkün deyil. Bunun səbəbləri fizioloji fərqlər, iqlim, adət-ənənə və mühit, yəni coğrafi şərait və sosial mühitin fərqli olmasıdır. Bu fərqlər nəticəsində dialekt və şivələr yaranır, lakin bu müxtəlifliyin milli parçalanmaya çevrilməsinin qarşısını alan ədəbi yazı dilidir. Ədəbi yazı dili sayəsində bir millətin ziyalıları, savadlı insanları sözləri eyni şəkildə oxuyub tələffüz edərək vahid ortaq dilin mövcudluğunu təmin edirlər. Bu da milli birliyin əsas şərtlərindən biridir. Bir millətin daxilində hansı dilin, yaxud ləhcə və ya şivənin ortaq ədəbi dil olacağı məsələsini zaman və həmin millətin mədəni inkişaf axını müəyyən edir.

Atsız ədəbi dili milli birliklə əlaqələndirir. Onun fikrincə, ortaq dil milli şüurun formalaşmasına xidmət edir, mədəni homogenliyi gücləndirir, ictimai həmrəyliyi təmin edir. Bu baxımdan, ədəbi dil həm də siyasi və ideoloji məna daşıyır. Atsızın türkçülük ideologiyası ilə bağlı mövqeyi də bu yanaşmanı gücləndirir. Hüseyn Nihal Atsız üçün mədəni homogenlik xüsusilə ortaq ədəbi dil vasitəsilə formalaşan milli birlik deməkdir.

Bu məqalədə Hüseyn Nihal Atsız Türkiyədə həmin dövrdə ədəbi dil kimi formalaşan İstanbul türkcəsinə ərəb, fars, macar və italyan dillərindən xeyli söz daxil olmasına baxmayaraq dilin quruluşunun eyni qalması, Göytürklər dövründəki cümlə quruluşunun dəyişməməsindən bəhs edir. Atsız qeyd edir ki, hər millətin ədəbi dili mütləq paytaxtda danışılan şivə olmur, İstanbul ləhcəsinin ədəbi dil kimi formalaşması da İstanbulun xüsusi üstünlüyü deyil. Osmanlı dövründə imperiyanın müxtəlif yerlərindən gələn yazıçı və şairlər paytaxtda toplanaraq bu dili formalaşdırmışlar. İstanbul türkcəsində həm Anadolunun, həm də Rumelinin təsiri var. Hüseyn Nihal Atsız həmin dövrdə baş verənləri bir milliyyətçi, ideoloq və türk dilinin təəssübkeşi kimi təhlil edərək yazır: "İstanbul türkcəsi tədricən Türkiyədən kənara yayılır və bütün türklərin ortaq ədəbi dili ola biləcək səviyyəyə çatırdı. Krım türklərindən İsmayıl bəy Qaspiralının söyləri ilə bu dil Krım, Kazan və Türküstan türkləri arasında da yayılmağa başlamışdı. Amma 1917-ci il Rus inqilabı bu prosesi dayandırdı. "Millətlərə azadlıq" kimi tarixin ən iyrənc yalanı ilə ortaya çıxan bolşeviklər əslində xalqları idarə etmək istəyirdilər. Xüsusilə türklərdən qorxuqları üçün onları ruslaşdırmağa çalışır, bu məqsədlə müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər. Onlar Türküstan türklərinin ortaq ədəbi dili olan Çağatay dilini aradan qaldırdılar və yerli şivələri ayrıca dil kimi təqdim etdilər. Bundan əlavə, bu xalqların bir-biri ilə anlaşmasının qarşısını almaq üçün əlifbalarını iki dəfə dəyişdirdilər. Eyni zamanda Türkiyə türkcəsi ilə Türküstan türkləri arasındakı əlaqəni kəsmək üçün "yeni axınlar" və "irəli addımlar" adı altında dilin quruluşunu dəyişdirməyə çalışdılar" [3].

Hüseyn Nihal Atsız dili bir millət tərəfindən min illər boyu yaradılıb inkişaf etdirdiyi xəzinə, türkü bir-birinə və min illərlə keçmişə bağlayan sosial bir vasitə adlandırır. O, insan bədənində beyinin ən vacib orqan olaraq qorunduğu kimi bir millətin ən qiymətli varlığı olan dili də milli şüurun möhkəm qalası arxasında qorunmalı olduğunu bəyan edir. "Unutmaq olmaz ki, bir millət ordusunu itirdikdə ciddi təhlükə ilə qarşılaşar, dövlətini itirdikdə dəhşətli fəlakətə düşər olar, dilini itirdikdə isə məhvə sürüklənər" [3].

Hüseyn Nihal Atsız "Ədəbi Dil" məqaləsində ədəbi dilin mahiyyətinə to-

xunaraq onun xalq dili ilə əlaqəsini izah edir. O, ədəbi dilin süni şəkildə deyil, xalqın danışdığı dili əsasında formalaşmalı olduğunu vurğulayır. Bununla yanaşı, ədəbi dilin müəyyən norma və qaydalar çərçivəsində inkişaf etdirilməsinin vacibliyini qeyd edir.

5. Dil və ideologiya

Atsızın publisistikasında dil məsələsi türkçülük ideologiyası ilə sıx bağlıdır, türkçülüyn əsas komponentlərindən biridir. O, dili milli şüurun formalaşmasında əsas vasitə hesab edir. Atsız dilin saflığını qorumağa xüsusi önəm verir və xarici təsirlərə qarşı çıxır. Bu yanaşma türk dilinin "təmizlənməsi" ideyasına əsaslanır. Bu səbəbdən dilin qorunması və "təmizlənməsi" onun ideoloji proqramının mühüm hissəsini təşkil edir. Dil siyasəti burada yalnız mədəni deyil, həm də siyasi strategiya kimi çıxış edir. O, dili millətin mövcudluğunun əsas şərti kimi qiymətləndirir. Atsızın yanaşmasına görə dil milli şüurun formalaşdırıcısı, tarix və mədəniyyətin daşıyıcısıdır. Dilin pozulması milli kimliyin zəifləməsi deməkdir. Atsız üçün türkçülük və dil ayrılmaz anlayışlardır. O, dili milli birliyin əsas şərti, ideoloji səfərbərlik vasitəsi, tarixi davamlılığın təminatçısı hesab edir. Onun fikrincə, dil həm də milli ruhun ifadəsidir. Bu yanaşma onun ideologiyasında dilə metafizik məna qazandırır. Araşdırmalar göstərir ki, Atsızın türkçülük düşüncəsi tarix, ədəbiyyat və milli şüurun vəhdəti üzərində qurulmuşdur. Bu vəhdətdə dil əsas birləşdirici element kimi çıxış edir.

6. Tənqidi yanaşma.

Hüseyn Nihal Atsızın dil və türkçülük ideologiyası birmənalı qarşılanmamışdır. Onun dilə yanaşmasını etnik determinizmə əsaslanması, inklüziv millət anlayışını rədd etməsi, dili bioloji millət anlayışı ilə əlaqələndirməsi səbəbi ilə tənqid etmişlər. Nilufər Yıldırım "Çınaraltı Dərgisində Yayımlanan Türkçə ilə Bağlı Yazılar Üzərinə Bir Dəyərləndirmə" məqaləsində Hüseyn Nihal Atsız və o dövr dilçilərinin ədəbi dilə münasibətində fikir ayrılıqlarını təhlil edərək yazır: "Bəzi dilçilərin ölü şəkilçi və sözlərin yenidən işlək hala gətirilə bilməyəcəyini, buna görə də başqa dillərdən söz alınmasının zəruri olduğunu müdafiə etdiklərini, digər bir qrup dilçilərin isə köhnə sözlərin yenidən istifadə olunaraq dirçəldilə biləcəyini, türk dilinin "saf türk dili" halına gətirilməsini istədiklərini və heç bir yad ünsürə yer verilməməsi lazım olduğunu qeyd edir. Atsız isə ikinci qrup dilçilərlə eyni fikirdə olduğunu bildirərək mövqeyini açıq şəkildə ortaya qoyur. Bununla yanaşı, söz yaradıcılığında türk dilinin qaydalarına uyğun hərəkət etməyin doğru bir üsul olduğunu vurğulayır" [5. s.290]

Hüseyn Nihal Atsızın publisistik dili haqqında fikir bildirərkən deyə bilərik ki, onun dili sadə, sərt və emosionaldır. O, geniş oxucu kütləsinə təsir et-

mək üçün qısa və kəskin ifadələrdən istifadə edir, polemik və tənqidi ton seçir, ideoloji mesajları açıq şəkildə təqdim edir.

Nəticə. Hüseyn Nihal Atsızın publisistikasında dil məsələləri geniş və çoxşaxəli şəkildə işlənmişdir. Onun fikirlərini ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Atsızın publisistikasında dil və türkçülük ideologiyası birbirini tamamlayan iki əsas sütundur. O, dili milli kimliyin əsas elementi kimi təqdim edir və türkçülüğü bu dil üzərində qurur. Atsızə görə dil, millətin ruhudur. O, dilin sadələşdirilməsini və "təmizlənməsini" vacib sayır, xüsusilə də yad təsirlərdən uzaqlaşdırılmasını milli kimliyin qorunması üçün zəruri hesab edir. Bu yanaşma onun türkçülük ideologiyası ilə sıx bağlıdır. Publisistik yazılarında Atsız dil məsələsini ideoloji mübarizə vasitəsinə çevirir. O, dilin pozulmasını və ya süni şəkildə dəyişdirilməsini milli şüurun zəifləməsi kimi qiymətləndirir. Bu baxımdan dil sadəcə kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də milli müqavimətin və özünüdərkən alətidir. Atsızın publisistikası ideoloji baxımdan radikal, dil baxımından normativ, üslub baxımından təsiredici xüsusiyyətlərə malikdir. Eyni zamanda, Atsız dilin təbii inkişafını qəbul etsə də, bu inkişafın milli köklərə uyğun şəkildə baş verməsini müdafiə edir. Onun fikrincə, dil islahatları xalqın tarixi yaddaşı və ənənələri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir.

Nəticə etibarilə, onun dil konsepsiyası türkçülük ideologiyasının yalnız bir hissəsi deyil, onun əsas struktur elementlərindən biridir. O, dili millətin varlığının əsas şərti kimi qiymətləndirərək onun qorunması və inkişafı üçün konkret tədbirlər təklif etmişdir. Hüseyn Nihal Atsızın bu sahədəki fikirləri türk dilçiliyi və milli ideologiya tarixində mühüm yer tutur. Onun yanaşması müasir dövrdə də dil və kimlik münasibətlərinin araşdırılması baxımından aktuallığını qoruyur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Atsız H.N. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken, 2022, 210 s.
2. Atsız H.N. Makaleler II. Maziye İnkâr Edenler Darülfunun ve Milli Tarihi Kongresi. İstanbul: İrfan. 2018, 255 s.
3. Atsız H.N. Edebi Dil. Ötüken.
<https://www.tarihistan.org/huseyin-nihal-atsiz-edeb-dil/22380/> (30.12.1968)
4. Atsız N.N. Dilimizi Türkleştirmek İçin Ameli Yollar.
<https://huseyinnihalatsiz.com/makale/dilimizi-turklestirmek-icin-ameli-yollar/> (05.05.2016)
5. Yıldırım N. Çınaraltı Dergisinde Yayımlanan Türkçe İle İlgili yazılar Üzerine Bir Değerlendirme. Edebi Eleştiri Dergisi. 2023. s.285-306

Rəyçi: fil.e.dok., dos. Eşqanə Babayeva

KOHERENSIYA – MƏTNİN MƏNTİQİ-SEMANTİK STRUKTURU

Aygün Rüstəmli

Dissertant

Bakı Slavyan Universiteti

an.rustemli@gmail.com

Abstract

Coherence – the logical-semantic structure of the text

The article examines coherence in text linguistics as a logical-semantic text-forming factor. The factors ensuring macro- and micro-level cohesion of the text are analyzed with reference to linguistic literature. The relationship between coherence and cohesion and their semantic and cognitive bases are explained. The formation of causal, temporal, sequential, and contrastive relations between text components is evaluated as the main indicator of coherence. The study refers to the text criteria model of De Beaugrande and Dressler to determine the role of coherence as a text-forming factor. In addition, the functional importance of the theme–rheme concept in ensuring communicative integrity is demonstrated. The types of thematic progression proposed by František Daneš are presented as mechanisms for distributing information within the text. Simple linear progression, constant theme progression, split theme progression, derived themes, and thematic jump models are interpreted as important means of forming coherence. As a result, the theme–rheme structure is identified as a key factor regulating semantic development and ensuring communicative unity of the text.

Keywords: *coherence, theme-rheme, thematic progression, text linguistics, microtext, hypertheme, communicative structure.*

Giriş. Dilçilik tarixində müstəqil bildiyimiz cümlələrin bir-birilə müəyyən əlaqə əsasında yaratdığı birlik müxtəlif aspektlərdən yanaşılaraq fərqli, mürəkkəb sintaktik bütövlük, diskurs, abzas, frazafövqü birlik, böyük sintaktik bütöv kimi müxtəlif terminlərlə tərif olunur. Bu terminlərin fəvqündə isə cümlədən böyük, mətn bütövlüyündən kiçik bir linqvistik anlayış başa düşülür. Mətn və ya mətn daxilində sıralanan mikromətn cümlələrin qarşılıqlı əlaqə yaradaraq yanaşı düzülüşüdür. Mətn yaradacaq komponentlər mütləq şəkildə bir-birilə qarşılıqlı münasibətdə olmalıdır, əks halda o mətn deyil cümlələr toplusudur.

İlkin olaraq hər hansı bir mikromətn daxilində komponentlər öz aralarında müəyyən mənə əlaqəsinə görə uyğunluq yaratmalıdır. İfadə etdiyi fikrin aydın başa düşülməsi üçün mətni yaradan şəxs, onun bu daxili bağlılığını nə-

zərə almalıdır. Komponentlərinin məna əlaqəsinə dayanmadığı bütövlük mətn sayıla bilməz, eyni zamanda onu yaradanın məqsədini gerçəkləşdirə bilməz.

Bununla bağlı dil tarixinə nəzər saldıqda ingilis dilçilərinin mikromətn daxilində bu əlaqə formalarını koheziya vasitələri kimi qəbullandığını görürük. Lakin alman dilçilərinin tədqiqatlarına baxdıqda dilçilikdə koherensiya termini ilə rastlaşırıq. Azərbaycan dilçilərinin əksəriyyətinin isə əsas mənbə kimi ingilis dilli tədqiqatlara əsaslandığını görürük [2, s. 95].

Əsas hissə. Dilçilər Robert de Beagrande və Wolfgang Dressler (1981) mətnin məşhur yeddi kriteriya modelini irəli sürmüşlər. Onların gəldiyi nəticəyə görə mətn yeddi kriteriyanın gerçəkləşdiyi kommunikativ vahiddir. Kriteriyalardan birinin çatışmadığı halda söhbət mətndən gedə bilməz. Mətn produsentin (mətn yaradanın) kommunikativ funksiyalı, qarşılıqlı əlaqəli komponentlərdən ibarət bir vahid yaratma məramıdır. Bu linqvistik-kommunikativ vahid resipient (mətni qəbul edən) tərəfindən fikir ardıcılığı şəklində, informativ olaraq qəbul edilməlidir. Məlumat ötürülmürsə, qəbul edən məlumatı anlamırsa söhbət mətndən getmir. Situasiya mətnin ərsəyə gəlməsi üçün növbəti önəmli kriteriyadır. Situasiyadan aslı olaraq deyilən və ya yazılan informasiya fərqli semantik dəyər daşıya bilər. Digər bir kriteriyaya görə mətn hər zaman daxilində digər mətn növlərinə, dünyəvi biliklərə, fərqli sferalara istinad ediləcək məlumat daşıyır. Resipient mətni qəbul edərkən, göndəriləni anlamaq üçün beyninin müxtəlif sahələrini işə salmalı olur. Nəticədə mətn öz kommunikativ funksiyasını tamamlamış olur.

De Baugrande/Dressler mətnyaradıcı faktorları sayarkən 7 faktor arasında koherensiya da öz yerini tutur. Odur ki, mikromətn daxilində komponentləri, yəni cümlələri bir-birinə bağlayan semantik/məna əlaqəsi koherensiya adlanır.

Koherensiya dedikdə mətnin sırf məzmun bağlılığı, səbəb, zaman, ardıcılıq, qarşılaşdırma əlaqəsi kimi semantik-koqnitiv aspektləri nəzərdə tutulur. Bu qarşılıqlı məna münasibətləri müxtəlif koheziv vasitələrlə - bağlayıcılarla - özünü göstərə bilər. Lakin koherensiya sintaktik işarələrdən, koheziv vasitələrdən aslı olmaya da bilər.

Alman dilçisi Karl Blüml [7, s. 78] koheziya və koherensiya anlayışlarının bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətini aşağıdakı misallarla daha dəqiq ifadə etməyə çalışmışdır. Eyni leksik vahidlərin iştirakı ilə qurulan mətn fərqli koheziya vasitəsi ilə müxtəlif məntiqi-semantik əlaqə yarada bilər, belə ki, verilmiş cümlələrə fərqli birləşdirici vahidlərlə nəzər salaq:

Die Kinder kommen. Sie wollen hier spielen.

1- Die Kinder kommen, **und** sie wollen hier spielen.

(Uşaqlar gəlir, **və** onlar oynamaq istəyirlər)

2- Die Kinder kommen, **weil** sie hier spielen wollen.

(Uşaqlar gəlir, **çünki** onlar oynamaq istəyirlər.)

3- Die Kinder kommen, **aber** sie wollen spielen.

(Uşaqlar gəlir, **amma** onlar oynamaq istəyirlər.)

4- Die Kinder kommen, **wenn** sie hier spielen wollen.

(Burda oynamaq istəyəndə, uşaqlar gəlir.)

Bu situasiyada produsentin mətn ilə çatdırmaq istədiyi fikir, məqsəd yalnız bağlayıcıların işləndiyi halda başa düşülən olacaqdır. Müxtəlif kateqoriyalı bağlayıcılarla informasiya müxtəlif məqsəd daşıyır. Semantik mənanı, koherensiyanı isə işlənmiş bağlayıcılar vasitəsilə, koheziyanın ifadə vasitəsilə anlamaq olur. Məhz, bu səbəbdən bu iki anlayış bir-birindən qarşılıqlı şəkildə asılı təşkil edir.

Koherensiya dar mənada "mətnin qrammatik bağlılığı olan koheziya ilə sərhədlənir və xüsusi olaraq mətnin semantik məna əlaqəsini, onun məzmun-semantik, koqnitiv strukturunu əhatə edir" [4, s. 256]

Koherensiya mətn bütövlüyünün tərkibində olan komponentlərin bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olması üçün vacib olan funksiyadır. [9, s. 147]

Bir makromətn daxilində var olan mikromətnlərin mövzusunun bir-birilə sıx bağlanması - koherensiya - nəticəsində mətnin hiperteması [1, s. 196] meydana çıxır ki, bu kommunikativ funksiya daşıyan mətn üçün vacib şərtidir.

Məşhur dilçilər Bussmann və Brinker (2005) koherensiya dedikdə mətn vahidləri arasında sintaktik əlaqə ilə yanaşı semantik-praqmatik bağlılığı əsas götürürdü. De Beaugrande və Dresslerdən fərqli olaraq adları çəkilən dilçilər koherensiya və koheziya terminləri, komponentlərarası qrammatik və məzmun bağlılığı arasında mühüm fərq görmürdü.

Həmçinin ingilis dilçiləri Halliday və Hasan da bu iki linqvistik termin arasında fərq vurğulamamışlar. Lakin Bussman və Brinkerdən fərqli olaraq öz tədqiqatlarında yalnız koheziya termininə yer vermiş və bu termin adı altında mətnin həm semantik, həm sintaktik əlaqələrini nəzərdə tutmuşlar. Halliday və Hasan üçün koheziya ilk növbədə mətnin məna bağlılığını təmin edən, mətni anlaşılan edən semantik anlayışdır. [6, s. 26]

Koherensiya mətnin məzmun-semantik bütövlüyünü təmin edən əsas faktor kimi yalnız leksik-qrammatik vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda informasiyanın mətn daxilində ardıcıl paylanmasını tənzimləyən kommunikativ-struktur prinsiplərlə də sıx bağlıdır. Bu baxımdan

mətnin koherentliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayan mexanizmlərdən biri Frantişek Daneş tərəfindən irəli sürülmüş tema-rema (mövzu-rema) konsepsiyasıdır. Sözügedən yanaşma mətnin kommunikativ perspektivini müəyyənləşdirərək informasiyanın "məlum" və "yeni" olaraq üzvlənməsini izah edir. Tema artıq məlum olan, əvvəlki kontekstdə təqdim edilən və ya qəbul edən üçün tanış informasiyanı ifadə edir, rema isə yeni informasiyanı, kommunikativ yükü daşıyan komponenti bildirir.

Tema və rema arasında münasibət mətnin daxili semantik inkişafını təmin edərək koherensiyanın qurulmasına xidmət edir. Daneşin təsnifatına görə tematik proqressiyanın bir neçə tipi fərqləndirilir və bu tiplər mətnin informativ ardıcılığının müxtəlif modellərini əks etdirir. Birinci tip sadə xətti proqressiyadır. Bu halda əvvəlki cümlənin reması növbəti cümlənin temasına çevrilir və beləliklə informasiya ardıcıl şəkildə genişlənir. Bu model mikromətn daxilində səbəb-nəticə, zaman və ardıcılıq münasibətlərinin formalaşmasına şərait yaradır və semantik bağlılığı gücləndirir.

İkinci tip məlum olanın davamlı inkişafı ilə proqressiyadır. Bu modeldə eyni tema saxlanılır və ardıcıl olaraq müxtəlif remalar təqdim olunur. Nəticədə mətn daxilində eyni referent müxtəlif aspektlərdən təsvir edilir və bu, makromətn səviyyəsində semantik sabitlik yaradır. Bu cür tematik təşkil mətnin mövzu bütövlüyünü qoruyaraq koherensiyanı möhkəmləndirir.

Üçüncü tip bölünmüş tema ilə proqressiyadır. Bu halda rema iki və ya daha çox komponentə bölünərək növbəti cümlələrdə müstəqil temalara çevrilir. Belə struktur mətn daxilində paralel informativ xətlərin formalaşmasına imkan verir və kompleks semantik şəbəkə yaradır. Bölünmüş tematik inkişaf xüsusilə təsviri və narrativ mətnlərdə informasiyanın şaxələndirilməsi baxımından əhəmiyyətliidir.

Dördüncü tip törəmə temalarla proqressiyadır. Bu modeldə ümumi hipertema mövcud olur və ondan törəyən alt temalar müxtəlif aspektləri ifadə edir. Hər bir alt tema yeni rema ilə müşayiət olunur. Beləliklə, mətn daxilində hierarxik semantik struktur formalaşır və bu struktur koherensiyanın makrosəviyyədə təmin olunmasına xidmət edir.

Beşinci tip tematik sıçrayışla proqressiyadır. Bu halda mətn daxilində bəzi informasiyalar eksplisit ifadə olunmur, lakin kontekstual biliklər vasitəsilə bərpa edilir. Elliptik xarakter daşıyan bu modeldə semantik əlaqə implisit şəkildə qorunur və resipientin koqnitiv fəaliyyəti hesabına mətnin koherensiyası təmin edilir.

Beləliklə, tema-rema strukturunun müxtəlif proqressiya tipləri mətnin

semantik inkişafının əsas mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Bu modellər informasiya ardıcılığını tənzimləməklə mikromətnlər arasında əlaqə yaradır, hipertemanın formalaşmasına şərait yaradır və nəticədə mətnin koherensiya səviyyəsini yüksəldir. Deməli, tema-remə konsepsiyası koherensiyanın kommunikativ-pragmatik əsaslarını izah edən mühüm mətnyaradıcı faktor kimi qiymətləndirilə bilər. [5, s. 45-51]

Daneşin izahını verdiyi mikromətn daxilində məlumatın yeni və məlumə bölünərək bir-birini izləməsinə aid nümunələrə nəzər salaq:

1-ci tip üzvlənmə:

Kəndə yeni müəllim gəldi. **Müəllim** uşaqlara savad öyrətməyə başladı. **Savad** kəndlilərin dünyagörüşünü dəyişdi.

2-ci tip üzvlənmə:

Bakı payızı sakit idi. **Bakı** dənizdən gələn küləklə sərinləşirdi. **Bakı** küçələrində saralmış yarpaqlar xışıltı ilə tökülürdü. **Bakı** axşamlar işıqlar içində başqa bir görkəm alırdı.

3-cü tip üzvlənmə:

Ailənin iki övladı var idi. Böyük qardaş sakit və düşüncəli idi. Kiçik qardaş isə impulsiv və cəsarətli idi.

4-cü tip üzvlənmə:

Qarabağ təbiəti öz rəngarəngliyi ilə seçilirdi. **Dağlar** duman içində ucalırdı. **Meşələr** payızın sarı çalarlarına bürünmüşdü. **Çaylar** sərin sularını vadilərə yayırdı. (Qeyd: Mikromətnin hiperteması var, Qarabağ təbiəti, bölünür alt temalara - dağlar, meşələr, çaylar).

5-ci tip üzvlənmə:

Əli məktubu oxudu. Üzü dəyişdi. Bir saat sonra yola düşdü.

Nəticə. Məqalədə mətn dilçiliyində koherensiya anlayışı məntiqi-semantik mətnyaradıcı faktor kimi araşdırılır. Mətnin makro- və mikrosəviyyədə bağlılığını təmin edən amillər dilçilik ədəbiyyatına istinadən təhlil olunur. Koherensiyanın kohezivə ilə qarşılıqlı münasibəti, semantik və koqnitiv əsasları izah edilir. Mətn komponentləri arasında səbəb, zaman, ardıcılıq və qarşılaşdırma münasibətlərinin formalaşması koherensiyanın əsas göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatda De Beaugrande və Dresslerin mətn kriteriyaları modelinə müraciət edilərək koherensiyanın mətnyaradıcı faktor kimi rolu müəyyənləşdirilir. Bundan əlavə, mətnin kommunikativ bütövlüyünün təmin olunmasında tema-remə konsepsiyasının funksional əhəmiyyəti göstərilir. Frantişek Daneş tərəfindən irəli sürülmüş tematik proqressiya tipləri informasiyanın mətn daxilində ardıcıl paylanmasını təmin edən mexanizm kimi təq-

dim olunur. Sadə xətti progressiya, davamlı, bölünmüş və törəmə temalar və tematik sıçrayış modelləri koherensiyanın formalaşmasında mühüm vasitə kimi nəzərdən keçirilir. Nəticədə tema-rema strukturunun mətnin semantik inkişafını tənzimləyən və mətnin kommunikativ bütövlüyünü təmin edən əsas faktor olduğu müəyyənləşdirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev K., Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı 1999, 283 s.
2. Абдуллаев К., Лингвистика текста, Баку 1982,
3. Boost, K., Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Der Satz als Spannungsfeld, Berlin 1955,
4. Bußmann, H., *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart, Kröner 1990, 389s.
5. Brinker, K. *Linguistische Textanalyse*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2005, 49-51
6. Halliday, M./ Hassan, R. *Cohesion in English*, London, Longman, 1976
7. Karl, Blüml, *Textgrammatik für die Schule*. Zu einem umstrittenen Kapitel der neuen Deutschlehrpläne, Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1992
8. Robert-Alain de Beaugrande, Wolfgang U. Dressler, *Einführung in die Textlinguistik*, Niemeyer, Tübingen 1981,
9. Vater Heinz, *Einführung in die Textlinguistik*. Struktur und Verstehen von Texten. 3., überarbeitete Auflage, München, Wilhelm Fink Verlag, 2001,
10. Weinrich, Harald, *Textgrammatik der deutschen Sprache*, Mannheim 1993, 2003

Rəyçi: prof. Sevinc Rzayeva

MÜASİR DÖVRDƏ İCTİMAİ DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ TERMINOLOJİ LEKSİKANIN İNKİŞAF DİNAMİKASI

Aynur Həsənova

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

aynur.osmanovna@gmail.com

Abstract

The Dynamics of Terminological Lexicon Development in the Context of Contemporary Societal Transformations

Language, as the primary system of information exchange reflecting the dynamic structure of society, responds promptly to social changes, and this impact is most evident in its lexical layer, particularly in the terminological system. In the contemporary era, scientific and technological progress, digitalisation, and globalisa-

tion processes lead to the rapid emergence of new concepts, which in turn determine the intensive enrichment of terminological vocabulary. This enrichment is carried out both through internal word formation and borrowings, thereby expanding the functional capacities of the language.

Terms, possessing precision, stability, and semantic consistency, function as the fundamental units of scientific communication. However, due to the rapid development of information technologies and the media, terms are increasingly used not only in specialised contexts but also in broader public communication. This strengthens the process of determinologisation, ensuring the transition of terms into general vocabulary and expanding their semantic potential. The widespread use of medical and military terminology during the pandemic and wartime periods clearly demonstrates the intensity of this process.

At the same time, the principle of normativity plays a crucial role in the development of the terminological system. Maintaining a balance between preserving national equivalents and the functional use of international terms is essential. Consequently, terminological borrowings are not a sign of linguistic weakness but rather an indicator of the language's active participation in global scientific and cultural integration and its functional development.

Keywords: *terminology development, lexical change, determinologization process, globalization and language, scientific discourse.*

Giriş. Cəmiyyətdə baş verən hadisə və dəyişikliklərin birbaşa təsir etdiyi və özünü əks etdirdiyi əsas vasitə dildir. Sosial mühitdə baş verən hər hansı yenilik dərhal dildə təzahür edir. Bu proseslər dilin inkişafına, xüsusilə onun leksik sistemində nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərir. Göstərilən dəyişikliklər ani deyil, tədrici xarakter daşıyır və mərhələli şəkildə reallaşır.

Dillərin lüğət tərkibi həm daxili imkanlar, həm də xarici mənbələr hesabına genişlənir və zənginləşir. Dilə daxil olan sözlərin və ifadələrin yaşarlılığı isə onların istifadə tezliyi və funksional aktivliyindən asılıdır.

"Dilin leksik qatının mühüm hissələrindən birini terminlər əhatə edir, dilin lüğət tərkibinin ümumişlək olmayan qrupuna daxil olan terminlər dilçiliyin xüsusi bölməsi olan terminologiyada öyrənilir. Terminlər həmişə dəqiq bir mənaya, müstəqil və aydın bir məzmunla malik olur" [2, s. 74].

Bu baxımdan terminlər yalnız dil vahidi kimi deyil, həm də elmi təfəkkürün və konseptual düşüncənin əsas ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Onlar elmi-texniki biliklərin dəqiq, sistemli və obyektiv şəkildə ötürülməsini təmin edir, eyni zamanda müxtəlif sahələrdə anlayışların vahid şəkildə standartlaşdırılmasına və terminoloji nizamın formalaşmasına xidmət göstərir. Terminlərin bu funksiyası elmi ünsiyyətin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, biliklərin

beynəlxalq elmi müstəvidə uyğunlaşdırılmasına da şərait yaradır.

Terminoloji sistemin sabitliyi və dinamik inkişafı isə birbaşa olaraq cəmiyyətin elmi-texniki tərəqqi səviyyəsi, informasiya mübadiləsinin intensivliyi və qloballaşma proseslərinin sürəti ilə bağlıdır. Müasir dövrdə baş verən sürətli elmi yeniliklər və texnoloji innovasiyalar terminoloji fondun daim yenilənməsini zəruri edir. Bu isə dilin statik deyil, dəyişən sosial və elmi reallıqlara uyğunlaşan çevik sistem olduğunu bir daha təsdiqləyir. Eyni zamanda, terminlərin inkişafı dilin kommunikativ potensialını genişləndirərək onun funksional imkanlarını daha da artırır və elmi biliklərin ictimai dövriyyəyə çıxarılmasını asanlaşdırır.

"Dilin ümumi leksik qatı kimi onun terminoloji sistemində yeniləşmə və zənginləşmə prosesi davam edir... Belə ki, dilin inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olduğu üçün ictimai həyatda baş verən hər bir dəyişiklik bu və ya digər şəkildə dilin leksik tərkibində öz əksini tapır... Hər bir elmi-texniki yenilik, əldə olunan nəticələr, kəşflər yeni anlayışların əmələ gəlməsini şərtləndirdiyi kimi, dil də onları adlandıran normativ xarakterli adların, terminlərin yaranmasına səbəb olur" [4, s. 92].

Müasir mərhələdə terminoloji leksikanın zənginləşmə prosesi daha intensiv xarakter almışdır. Çex dilçisi K. Soxovun hesablamalarına görə, müasir dünya dillərində yaranan yeni sözlərin təxminən 90 faizi terminoloji vahidlərdən ibarətdir. Bunun əsas səbəbi, ilk növbədə, təhsil, mədəniyyət, iqtisadiyyat, sənaye, elmi-texniki, humanitar, sosial, tibbi və digər sahələrdə baş verən sürətli yenilənmələrin dildə birbaşa əks olunmasıdır.

Bu kontekstdə terminoloji sistem dilin daxili inkişaf mexanizminin mühüm göstəricisi kimi çıxış edir və yeni yaranan anlayışların dil vasitəsilə kodlaşdırılmasını təmin edir. Terminlərin formalaşması və istifadəsi yalnız leksik zənginləşmə prosesi ilə məhdudlaşmır, həm də elmi biliklərin strukturlaşmasına və sistemləşdirilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan terminologiya dilin funksional yükünü artıran və onun kommunikativ imkanlarını genişləndirən əsas sahələrdən biri kimi səciyyələnir. Eyni zamanda, ictimai-siyasi və elmi-texniki dəyişikliklər nəticəsində yaranan yeni reallıqlar terminoloji fondun daim yenilənməsini şərtləndirir və bu proses dilin adaptiv xarakterini daha da gücləndirir.

İnformasiya əsri adlandırılan müasir dövrdə cəmiyyət sahələri arasında qarşılıqlı inteqrasiya və funksional bağlılıq əsas tendensiyalardan biri kimi çıxış edir.

Əsas hissə. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir

və dövlət bu dilin inkişafının təmin olunmasına zəmanət verir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası əhali tərəfindən istifadə olunan digər dillərin sərbəst şəkildə işlədilməsini və onların inkişafını dəstəkləyir [1]. Bu hüquqi baza dil siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirərək dilin qorunması və inkişafı məsələsini dövlət səviyyəsində prioritet sahə kimi təsbit edir. Belə yanaşma terminoloji sistemin də məqsədyönlü şəkildə tənzimlənməsinə və standartlaşdırılmasına şərait yaradır. Terminologiyanın düzgün formalaşdırılması və vahid prinsiplər əsasında inkişaf etdirilməsi elmi dilin sabitliyini təmin edən mühüm amillərdəndir.

Bununla yanaşı, terminoloji vahidlərin sistemli şəkildə seçilməsi, təsdiqi və tətbiqi dilin daxili normativ mexanizmlərinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, bu proses elmi ünsiyyətdə anlaşılanın dəqiqləşdirilməsini təmin edir və müxtəlif sahələr üzrə biliklərin vahid terminoloji bazada toplanmasına imkan yaradır. Nəticə etibarilə, dövlət dil siyasətinin məqsədyönlü həyata keçirilməsi terminoloji sistemin inkişafını sürətləndirir və onun beynəlxalq elmi mühitə integrasiyasını asanlaşdırır.

"Dövrümüzdə terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək olduqca zəruridir. Ona görə də bu məqsədlə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət heyətinin qərarı ilə 2001-ci ildə Terminologiya Komissiyası yaradıldı. Terminologiya Komissiyasının xətti ilə müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlər çap olundu və bu proses mütəmadi davam edir" [3, s. 118-119].

Terminologiya Komissiyasının yaradılması Azərbaycanda terminoloji sistemin vahid prinsiplər əsasında formalaşdırılması və tənzimlənməsi baxımından mühüm addım kimi qiymətləndirilir. Bu qurumun əsas fəaliyyəti müxtəlif elm sahələrində işlənən terminlərin toplanması, təhlili, sistemləşdirilməsi və normativləşdirilməsi ilə bağlıdır. Komissiya tərəfindən həyata keçirilən işlər nəticəsində elmi sahələr üzrə vahid terminoloji bazanın formalaşdırılması, eləcə də dilin daxili imkanları hesabına milli termin yaradıcılığının inkişaf etdirilməsi təmin olunur. Komissiya beynəlxalq terminoloji tendensiyaları izləyərək dilə daxil olan alınma terminlərin uyğunlaşdırılması və Azərbaycan dilinin qaydalarına integrasiyası istiqamətində də fəaliyyət göstərir. Bu yanaşma həm dilin normativliyinin qorunmasına, həm də elmi ünsiyyətdə dəqiqlik və vahidliyin təmin olunmasına xidmət edir. Nəticə etibarilə, Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin inkişafında sistemli və istiqamətverici rol oynayır.

Məlumdur ki, bütün terminlərin qarşılığını tapmaq hər zaman mümkün

deyil və bəzi hallarda buna ehtiyac da duyulmur. Beynəlmiləl terminlərin dil-lərə daxil olması və işlənməsi müasir dövrün tələbidir; bu terminlərin hər biri üçün süni şəkildə qarşılıq axtarmaq bəzən dilin təbii inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Zəruri və işlək olan, eləcə də daha ümumişlək qarşılığı mövcud olan terminlərin isə ana dilindəki variantı mütləq şəkildə təqdim edilməlidir. Məsələn, dilimizdə "yaradıcı" sözü mövcud olduğu halda, "kreativ" sözünün lüzumsuz istifadəsinə ehtiyac yoxdur və bu, dilin ifadə yükünü artırır. Ana di-lində qarşılığı olan söz əvəzinə alınma variantın işlədilməsi bəzi hallarda vərdiş və ya dəb xarakteri daşıyır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ana dilimiz bi-zim kimliyimizi ifadə edir, milli mövcudluğumuzun göstəricisidir və dövlətçilik atributlarından biri kimi çıxış edir. Əsrlər boyu inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan dili böyük çətinliklər və tarixi proseslər nəticəsində qorunaraq bu günə qədər gəlib çatmışdır. Bu dili mühafizə etmək və gələcək nəsillərə ötürmək isə bizim mühüm vəzifəmizdir. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu məsuliyyətin hə-yata keçirilməsində fəal rol oynamalıdır.

İnkişaf etmiş texnologiyalar medianın yeni mərhələyə keçidinə güclü impuls vermişdir. Elektron medianın sürətli tərəqqisi, insanların informasiya-ya asan çıxışı və məlumatların sosial media vasitəsilə yayılması onların qısa müddətdə geniş auditoriyaya çatmasına imkan yaradır. Kompüter və internet şəbəkəsi istifadəçilərinin sayının artması nəticəsində terminoloji leksika təkcə mütəxəssislər üçün deyil, həm də adi istifadəçilər üçün tanış hala gəlir. Bu pro-ses nəticəsində əvvəlcə dar ixtisaslaşmış sahədə işlənən anlayışlar (terminlər) sürətlə determinləşir, yəni ümumişlək leksikaya keçid edir. Bu, dilin inkişafı baxımından mühüm hadisə olsa da, adi istifadəçilərin həmin terminləri tam mənimsəməsi demək deyil, əksinə, böyük əksəriyyət bu anlayışların mənası barədə yalnız ümumi və təxmini təsəvvürə malik olur.

Determinləşməyə məruz qalan sözlər yeni semantik çalarlar qazanır. Onların mənası ya genişlənir, ya da müəyyən hallarda daralır, həmçinin onlar məcazi kontekstdə də işlədilə bilər. Terminlərin semantik strukturunun geniş-lənməsi onların bir sahədən digərinə keçidi zamanı daha qabarıq şəkildə özü-nü göstərir. Bu prosesdə ilkin məna qoruna da bilər, tamamilə dəyişə də bilər.

Bu cür semantik transformasiyalar dilin daxili inkişaf qanunauyğunluq-ları ilə yanaşı, sosial kommunikasiya mühitinin dəyişməsi və informasiya axı-nının intensivləşməsi ilə də birbaşa bağlıdır. Xüsusilə media və rəqəmsal plat-formalar vasitəsilə terminlərin geniş auditoriyaya çıxışı onların daha çevik şə-kildə ümumişlək leksikaya integrasiya olunmasına şərait yaradır. Nəticədə sözlərin funksional yükü artır və onlar müxtəlif üslubi qatlarda işlənmə imka-

nı qazanır.

Bu proses eyni zamanda dilin adaptiv xarakterini gücləndirir və leksik vahidlərin müxtəlif kommunikativ situasiyalarda çoxfunksiyalı istifadəsini təmin edir. Terminlərin geniş ictimai dövriyyəyə daxil olması onların semantik sərhədlərinin elastikləşməsinə, bəzən isə ilkin ixtisaslaşmış mənadan uzaqlaşaraq daha ümumiləşmiş məna qazanmasına səbəb olur. Beləliklə, dil sistemi yeni yaranan sosial və texnoloji reallıqlara uyğun şəkildə öz leksik resurslarını daim yeniləyir və funksional imkanlarını genişləndirir.

Dil sisteminə daxil olan hər hansı yeni sözün "vətəndaşlıq hüququ" qazanması üçün onun dil daşıyıcıları tərəfindən qəbul edilməsi və aktiv şəkildə mənimsənilməsi vacibdir. Yəni bu söz müəyyən kontekstlərdə davamlı şəkildə istifadə olunmalıdır. Bunun üçün terminlər dəqiqlik, yığcamlıq, asan tələffüz və nitqdə rahat işlənmə kimi xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.

Terminlər dilə ilk dəfə daxil olarkən, əgər qarşılığı varsa həmin variant, yoxdursa isə izahı verilməlidir. Bu yanaşma terminin mahiyyətinin düzgün anlaşılmasına şərait yaradır.

Dildə bəzi terminlər paralel şəkildə işlənir, yəni eyni məna iki müxtəlif leksik vahidlə ifadə olunur. Məsələn: abstrakt–mücərrəd, fəal–aktiv, fasilə–pauza və s. Dilə daxil olan yeni terminlərin həmin dildə mövcud qarşılığı varsa, onlara üstünlük verilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Lakin bu prinsip hər zaman tam şəkildə özünü doğrultmur, çünki bəzi termin və anlayışların dil daxilində dəqiq və funksional ekvivalentini tapmaq mümkün olmur.

Bu səbəbdən, uğursuz və ya qeyri-dəqiq qarşılıq yaratmaqda, terminin orijinal formasının işlədilməsi daha məqsədəuyğun sayılır. Terminoloji leksika əksər hallarda beynəlmiləl xarakter daşıyır ki, bu da müasir internet və qloballaşma dövrünün təbii nəticəsi kimi çıxış edir.

Belə hallarda dil siyasətinin əsas məqsədi balansın qorunmasıdır. Bir tərəfdən milli dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı stimullaşdırılmalı, digər tərəfdən isə beynəlxalq elmi ünsiyyətdə qəbul olunmuş formaların istifadəsi nəzərə alınmalıdır. Bu yanaşma həm dilin təbii inkişafını təmin edir, həm də elmi informasiya mübadiləsində anlaşılmanın dəqiqliyini artırır. Nəticə etibarilə, terminlərin seçimi zamanı funksional və kommunikativ effektivlik, eləcə də işləkliyə uyğunluq əsas meyarlar kimi çıxış etməlidir. Eyni zamanda, terminoloji vahidlərin normativləşdirilməsi prosesində dil daşıyıcılarının praktik istifadəsi və real kommunikativ mühit mühüm rol oynayır. Çünki hər hansı termin yalnız rəsmi qaydalarda təsdiqlənməklə deyil, gündəlik ünsiyyətdə aktiv işlənmə tezliyi ilə də möhkəmlənir. Bu baxımdan terminlərin sabitləş-

məsi uzunmüddətli sosial-lingvistik proses kimi qiymətləndirilməli və onun uğurlu nəticəsi həm elmi dilin, həm də ümumi ünsiyyət sisteminin inkişafına birbaşa təsir göstərməlidir.

Bu proses, ilk növbədə, texniki vasitələr, qurğular, cihazlar və müxtəlif texnoloji proseslər üçün Azərbaycan dilində adekvat qarşılıq tapılmasında yaranan çətinliklərlə bağlıdır. Hazırda Azərbaycan dilində çoxsaylı texniki terminlər işlədilməkdədir. Bu terminlərin böyük bir hissəsi isə internet dövrünün formalaşması, elektron medianın və sosial şəbəkələrin sürətli inkişafı nəticəsində qısa müddətdə determinləşir və ümumişlək leksikaya daxil olur: noutbuk, skaner, printer, telekonfrans, teletaym, sayt, fayl, portal, bayt və s.

Bu tendensiya yalnız texniki sahə ilə məhdudlaşmayaraq, ümumilikdə kommunikasiya mühitinin bütün qatlarına sirayət edərək dilin leksik sistemində çevikliyi və adaptivliyi gücləndirir. Müasir informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində terminlərin işlənmə sferası genişlənir və onlar dar ixtisaslaşmış mühitdən çıxaraq müxtəlif sosial, üslubi və kommunikativ kontekstlərdə istifadə olunmağa başlayır. Bu isə dil vahidlərinin funksional çevikliyi artırmaqla yanaşı, yeni anlayışların daha qısa müddətdə ictimai şüurda mənimsənilməsinə və normallaşmasına şərait yaradır.

Bununla yanaşı, bu proses dilin daxili dinamizmini stimullaşdırır və leksik sistemdə davamlı yenilənmə meylini gücləndirir. Terminlərin geniş auditoriya tərəfindən qəbulu onların semantik sərhədlərinin elastikləşməsinə və bəzən ilkin ixtisaslaşmış məzmunu uzaqlaşaraq daha ümumiləşmiş məna çalarları qazanmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, terminlər təkcə informasiya ötürülməsi vasitəsi kimi deyil, həm də müasir dövrün elmi-texnoloji və sosial reallıqlarını əks etdirən dinamik leksik vahidlər kimi çıxış edir.

Nümunələrə nəzər salaq: "Sherg.az" saytında 14 mart 2020-ci il saat 01:08-də yayımlanan "Son dəqiqə: Liderlərin zirvə görüşü telekonfrans şəklində keçiriləcək"; "Azedu.az" saytında 19 dekabr 2020-ci il saat 16-48 də yayımlanan "Avropa Universitetləri Assosiasiyası telekonfrans keçirəcək" – adlı xəbərlərin başlığında olan "telekonfrans" kimi terminlərin davamlı işlənməsi determinləşməyə təkanın bariz nümunəsidir.

Bir neçə il əvvəl bütün dünyada koronavirus pandemiyası anlayışı hökm sürmüş və dünya əhalisi bu təhlükəli virusdan qorunmaq üçün müxtəlif üsullar axtarmışdır. Bu proseslə paralel olaraq, insan iradəsindən asılı olmadan leksikonumuza mütəmadi şəkildə yeni terminlər daxil olmuşdur. Əvvəllər yalnız tibbi termin kimi işlədilən pandemiya, epidemiya, endemiya, karantin, virus, COVID-19, koronavirus və s. kimi sözlər hazırda geniş ictimaiyyət tərəfin-

dən asanlıqla anlaşılan ümumişlək leksik vahidlər sırasına daxil olmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri həmin (Azərbaycanda 2020-2023-cü illər) dövrlərdə Kütləvi İnformasiya Vasitələrində yayımlanan xəbər və məlumatların böyük hissəsinin məhz bu mövzunu əhatə etməsidir. Bu vəziyyət dilin leksik sistemində semantik genişlənmə və determinləşmə prosesini sürətləndirərək terminlərin dar ixtisas sahəsindən çıxıb geniş kommunikativ mühitə inteqrasiya olunmasını təmin etmişdir. Nəticədə, bir çox tibbi terminlər yalnız peşəkar sahədə deyil, gündəlik ünsiyyətdə də aktiv şəkildə istifadə olunmağa başlamış, ictimai şüurda daha aydın və tanınan dil vahidlərinə çevrilmişdir. Bu isə dilin sosial funksiyasının güclənməsini və informasiya dövriyyəsində terminlərin rolunun artmasını göstərir.

Həmçinin bu proses terminlərin semantik strukturunda çevikləşməyə və onların müxtəlif kontekstlərdə yeni məna çalarları qazanmasına gətirib çıxarmışdır. İnformasiya mübadiləsinin intensivliyi və media məkanının geniş təsir dairəsi nəticəsində terminlər təkcə elmi anlayışların ifadə vasitəsi kimi deyil, həm də ictimai diskursun aktiv komponenti kimi çıxış etməyə başlamışdır. Beləliklə, dil sistemində baş verən bu dəyişikliklər leksik vahidlərin funksional yükünü artırmaqla yanaşı, onların ümumişlək leksikaya keçid prosesini də sürətləndirmişdir.

Nümunələrə nəzər salaq: "Yap.org.az" saytında 19 mart yanvar 2020-ci il saat 12:41-də yayımlanan "Pərvin Kərimzadə: Azərbaycan global pandemiya qarşı çevik addımlar atan ölkələrdəndir"; "BBC" saytında 19 noyabr 2020-ci ildə yayımlanan "Azərbaycanda bu gündən sərtləşdirilmiş xüsusi karantin rejimi tətbiq edilir - yeni qaydalar nədir?"; "apa.az" saytında 28 sentyabr 2020-ci il saat 17:06-də yayımlanan "Azərbaycanda xüsusi karantin rejiminin müddəti noyabrın 2-dək uzadılıb" və s. bu kimi onlarla xəbərlərdə bu terminlərin mütəmadi işlənməsi onların ümumişləşməsinə səbəb olur.

Azərbaycan üçün 2020-ci ilin ən mühüm və yadda qalan hadisələrindən biri ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda aparılan 44 günlük Vətən müharibəsi olmuşdur. Bu tarixi proses yalnız hərbi və siyasi baxımdan deyil, həm də dil sistemində, xüsusilə terminoloji leksikanın genişlənməsi və ümumişlək istifadəyə keçidi baxımından mühüm təsir göstərmişdir. Müharibə dövründə və sonrakı mərhələdə informasiya axınının intensivliyi nəticəsində hərbi sahəyə aid bir çox terminlər gündəlik leksikaya daxil olmuşdur. Belə ki, "qərargah", "PUA", "HAROP", "Bayraktar", "dron", "kapitulyasiya aktı", "statuskvo", "zenit-raket kompleksləri", "konstruktiv", "sülhməramlı", "kontingent", "geosiyasi", "kassetli bomba", "separatçı", "ballistik raket", "Smerç" tipli raket-

lər və "Qrad" kimi anlayışlar Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin geniş məlumat yayımı vasitəsilə leksikonumuza nüfuz edərək geniş ictimai istifadəyə keçmişdir. Bu proses qeyd edilən terminlərin dar ixtisas sahəsindən çıxaraq ümumişlək dil vahidlərinə çevrilməsini sürətləndirmişdir.

Bununla yanaşı, bu terminlərin geniş ictimai dövriyyəyə daxil olması onların semantik çevikliyini artırmış və müxtəlif kommunikativ mühitlərdə işlənmə imkanlarını genişləndirmişdir. İnformasiya mübadiləsinin intensivləşməsi və media təsirinin güclənməsi nəticəsində bir sıra hərbi terminlər yalnız hadisələrin təsvirində deyil, həm də ictimai-siyasi diskursda tez-tez istifadə olunan dil vahidlərinə çevrilmişdir. Bu isə dilin leksik sistemində dinamik dəyişikliklərin baş verdiyini və terminoloji vahidlərin funksional sərhədlərinin getdikcə genişləndiyini göstərir. Nəticə etibarilə, 44 günlük Vətən müharibəsi dövrü Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının zənginləşməsi və ümumişlək leksikaya keçid prosesinin sürətlənməsi baxımından mühüm mərhələ kimi xarakterizə olunur.

Nümunələrə nəzər salaq: "BBC" saytında 10 oktyabr 2020-ci ildə yayımlanan "Qarabağda dron müharibəsi: Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münaqişəni pilotsuz aparatlar necə dəyişib?"; "qafqazinfo.az" saytında 22 oktyabr 2020-ci il saat 14:04-də yayımlanan "Döyüşün gedişatını dəyişən PUA..."; "modern.az" saytında 22 oktyabr 2020-ci il saat 16:00-da yayımlanan "Dağlarda dron" – ermənilər üçün KABUS"; "report.az" saytında 20 oktyabr 2020-ci il saat 13:59-da yayımlanan "Ermənilərin qorxulu kabusu – HAROP" "apa.az" saytında 28 oktyabr 2020-ci ildə yayımlanan "Cəbhəyanı ərazilərdə "Smerç" raketləri, top mərmiləri, minalar, detonatorlar və digər döyüş sursatları aşkar olunub – FOTO" – tipli onlarla xəbərlər dilə yeni sözlərin, terminlərin daxil olmasına səbəb olur.

Nəticə və elmi yenilik. Aparılan təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, terminologiyada alınmaların mövcudluğu dilin leksik zəifliyini deyil, əksinə onun beynəlxalq dil əlaqələri və intensiv dil kontaktları nəticəsində dinamik şəkildə zənginləşdiyini göstərir. Müasir dövrdə qloballaşma, elmi-texniki tərəqqi və informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi nəticəsində dillərarası qarşılıqlı təsir güclənmiş, bu da terminoloji sistemin daha çevik və funksional inkişafına şərait yaratmışdır. Beləliklə, alınma terminlər dilin ifadə imkanlarını genişləndirən mühüm vasitə kimi çıxış edir və onun kommunikativ potensialını artırır.

"Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlərlə, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı Azərbaycan dili leksikasında

terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür" [5 s. 293-294].

Tədqiqatın elmi yeniliyi bir neçə istiqamətdə özünü göstərir. İlk növbədə, terminoloji alınmaların müasir dövrdə ümumişlək leksikaya keçid mexanizmi sistemli şəkildə təhlil edilmiş və bu prosesin determinləşmə xüsusiyyətləri elmi əsaslarla izah olunmuşdur. Eyni zamanda, terminlərin ictimai diskursda funksional aktivləşməsi, onların semantik çevikliyi və müxtəlif kommunikativ mühitlərdə işlənmə imkanları kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Bundan əlavə, tədqiqatda terminlərin mediada və informasiya məkanında yayılmasının onların ümumiləşməsinə təsiri xüsusi vurğulanmış, pandemiya və müharibə kimi qlobal hadisələr fonunda terminoloji sistemin sürətli transformasiyası göstərilmişdir. Bu yanaşma dilin statik deyil, daim dəyişən və sosial reallığa uyğunlaşan bir sistem olduğunu bir daha təsdiqləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Maddə 21. Dövlət dili, 12 noyabr 1995-ci il. www.azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/constitution_a.pdf
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, II hissə, Leksika, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 74 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikalogiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 118, 119 s.
4. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, 293 s.
5. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, 293, 294 s.

Rəyçi: akad. Nizami Cəfərov

MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fəqanə Əhmədova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, *dissertant*

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, *baş müəllim*

faqana220580@gmail.com

Abstract

The relevance of this study is determined by the continuing development of syntactic theory and the growing interest in the interaction between clause structure and sentence organisation in contemporary English. The objective of the present research is to investigate the structural characteristics of subject clauses in contemporary English and to systematise their main formal types. The novelty of the study

lies in its comprehensive structural analysis of subject clauses, which integrates traditional descriptive classification with insights from modern syntactic theory. The study provides a systematised account of their internal architecture and positional behaviour, thereby contributing to a more precise understanding of their role in complex sentence structure.

Keywords: *syntax, subject clauses, structure, complex, systematize.*

Giriş. Mürəkkəb cümlə müxtəlif mənalı çoxsaylı komponentləri ehtiva edir: leksik, morfoloji və sintaktik. Bu cümlə növü həm əsas, həm də daha az istifadə olunan cümlələri əhatə edir. Mürəkkəb cümlənin əsas hissəsi nitqin semantik məzmununun spesifik xüsusiyyətlərini ifadə etməyə xidmət edən tabe cümlə ilə tamamlanır.

"Qrammatik baxımdan, hər cümlə onun şifahi şəkildə ifadə olunan üzvlərinin daxili vəhdətini, onların düzülüş qaydasını və intonasiyasını təmsil edir" (1, s. 289). Mürəkkəb cümlə bir əsas, digəri isə asılı olan iki və ya daha çox cümlədən ibarət olan cümlədir (5; 6). Bu cümlələrin düzülüşü cümlənin mənasına və vurğusuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir (3). Əsas cümlə tam bir fikri ifadə etdiyi üçün təkbəşinə mövcud ola bilər. Budaq cümlə əsas cümlədən asılıdır, çünki onun mənasını izah edir, tamamlayır və ya aydınlaşdırır. Mürəkkəb cümlənin bəndləri tabe bağlayıcılar və ya bağlayıcılar vasitəsilə birləşdirilir. Mürəkkəb cümlənin əsas xüsusiyyəti onun cümlələr arasındakı tabeçilik əlaqəsidir. Bu o deməkdir ki, bir cümlə digərinin verdiyi suala cavab verir.

Mürəkkəb cümlələr nitqi daha dəqiq və ifadəli etməyə kömək edir. Onlar səbəb-nəticə əlaqələrini, şərtləri, müqayisələri və hadisələr arasındakı digər əlaqələri çatdırmağa bilirlər. Şifahi və yazılı nitqdə bu cür cümlələrdən çox vaxt istifadə olunur, çünki onlar fikirlərin vahid bir bütövə birləşdirilməsinə imkan verir. Bəzən tək bir cümlədə bir neçə tabe cümlə ola bilər. Məsələn: "I know that you'll come when you finish your job". Bu halda cümlə struktur baxımından daha mürəkkəbləşir, lakin əsas və asılı cümlələr düzgün müəyyən edildikdə məna aydın qalır. Beləliklə, mürəkkəb cümlələr dildə mühüm rol oynayır. Onlar mürəkkəb fikirləri ifadə etməyə, hadisələr arasındakı əlaqələri göstərməyə və məlumatları aydınlaşdırmağa kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cümlələri anlamağın əhəmiyyəti akademik fəaliyyətlərdən daha da genişlənir. Rəqəmsal ünsiyyətin hökm sürdüyü getdikcə daha çox əlaqəli dünyamızda fikirləri aydın və qısa şəkildə ifadə etmək bacarığı heç vaxt bu qədər vacib olmayıb. Sels-Mursia və Larsen-Friman tərəfindən qeyd edildiyi kimi, "Yazıcının müxtəlif cümlə növlərini manipulyasiya etmək

bacarığı onların yazılı ifadəsinin aydınlığına, ardıcılığına və mürəkkəbliyinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir" (2, s. 315).

Mübtəda budaq cümlələri isim funksiyasını tam cümlə arxitekturası ilə birləşdirən struktur baxımından mürəkkəb bir tabeli quruluş növüdür. Müasir linqvistik tədqiqatlarda ekstrapozisiya, tamamlıq seçimi, razılaşma nümunələri və struktur iyerarxiyası kimi məsələlərə getdikcə daha çox diqqət yetirilir, bunların hamısı birbaşa mübtəda cümlələri ilə bağlıdır. Bundan əlavə, müasir ingilis dilində struktur qənaətinə və informasiya balanslı cümlə quruluşuna meyl mübtəda budaq cümlələrinin təhlilini həm nəzəri sintaksis, həm də tətbiqi linqvistik tədqiqatlar üçün xüsusilə aktual edir.

Mübtəda budaq cümlələr sintaktik olaraq cümlənin mübtədası kimi fəaliyyət göstərən tabe cümlələrdir. Struktur baxımdan, onlar adətən isim ifadələri ilə əlaqəli bir mövqe tutan cümlə quruluşunu təmsil edirlər. Onların struktur xüsusiyyətləri cümlə növü, daxili quruluş, tamamlıqdan istifadə, razılaşma nümunələri və transformasiya əlaqələri baxımından araşdırıla bilər. Buna görə də mübtəda budaq cümlələrin hərtərəfli təhlili həm onların daxili quruluşuna, həm də daha geniş cümlə çərçivəsində paylanmasına diqqət yetirməyi tələb edir.

Struktur olaraq, mübtəda budaq cümlələri isim funksiyasını yerinə yetirən finit və ya qeyri-finit tabe cümlələr sinfinə aiddir. Lakin sadə isim ifadələrindən fərqli olaraq, mübtəda budaq cümlələri mübtəda və xəbər (finit konstruksiyalarda) və ya qeyri-finit feil elementi daxil olmaqla predikativ əsas ehtiva edir. Məsələn: *That she arrived early surprised everyone. What he suggested was practical. To refuse the offer would be unwise. Working late causes stress.*

Hər bir halda, cümlə mübtədanın sintaktik mövqeyini tutur və tez-tez *it* əvəzliliklə əvəz oluna bilər, bu da onun nominal paylanmasını təsdiqləyir. Buna baxmayaraq, isim ifadələrindən fərqli olaraq, mübtəda budaq cümlələri zaman, modallıq və tərz (finit formalarda) daxil olmaqla daxili cümlə quruluşunu qoruyub saxlayır.

Finit mübtəda budaq cümlələri ən prototipik struktur tipidir. Onlar zaman və razılaşma ilə işarələnmiş açıq mübtəda və finit feildən ibarətdir. Struktur olaraq, onlar adətən tamamlıqlarla və ya sual markerləri ilə təqdim olunur. Struktur olaraq cümlələr *that* ilə olan nəqli cümlələrdir, məsələn: *That he failed the exam shocked his parents.* Burada *that* tam propozisional vahidi təqdim edən tamamlıq kimi fəaliyyət göstərir. Cümlə öz mübtədasını (he) və xəbəri (*failed the exam*) ehtiva edir. Struktur baxımından, cümlə baş və TP (Tense Phrase) mövqeyini tutaraq, CP-ni (Complementizer Phrase) əmələ gətirir.

Mübtəda mövqeyində bu, ümumiyyətlə saxlanılır və tamamlıq budaq cümlələrindən fərqli olaraq buraxıla bilməz. Əksər mübtəda cümlələrində *that*-in silinməsinin mümkünsüzlüyü aydınlıq və emal ilə əlaqəli struktur məhdudiyyətini əks etdirir.

"Wh" mübtəda cümlələri *what, who, why, how, where* və *when* sual ünsürləri ilə təqdim olunur, məsələn: *What she discovered changed everything. Why he left remains unclear.*

Struktur olaraq, bu cümlələr CP-nin spesifikator mövqeyini tutan *wh*-elementinin ön hissəsini göstərir. Cümlə birbaşa suallardan fərqləndirərək, nəqli söz sıranı (mübtəda-feil sırası) saxlayır. *Wh*-elementi eyni zamanda cümlə daxiletməni və cümlə daxilində sintaktik tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir.

Alternativləri və ya qeyri-müəyyənliyi ifadə edən mübtəda cümlələri *whether* və *if* tərəfindən təqdim edilə bilər, məsələn: *Whether we succeed depends on our effort.* Struktur olaraq, *whether* CP-yə rəhbərlik edir, şərti və ya alternativ məna ifadə edən bir cümlə təqdim edir. Mübtəda mövqeyində struktur və üslub məhdudiyyətlərini əks etdirərək, "whether" sözünə daha çox üstünlük verilir.

Mübtəda cümlələri qeyri-finit formada da, adətən məsdər və ya gerund konstruksiyaları şəklində görünə bilər. Bu cümlələrdə zaman işarəsi yoxdur. Məsdər cümlələri *to* + əsas feil ilə başlayır, məsələn: *To travel alone requires courage.* Struktur olaraq, məsdər mübtəda cümlələri sonlu cümlələrdən (finite clauses) kiçikdir və zaman xüsusiyyətlərindən məhrumdur. Onların mübtədası implisit ola bilər və ya *for* ifadəsi ilə daxil edilə bilər, məsələn: *For him to leave now would be a mistake.*

Məsdərli cümlələr məsdər (məsələn, *to sleep, to have slept, to consider, to throw*) və onun obyektləri və dəyişdiricilərini ehtiva edir. Məsdərli ifadələr sifət və zərf kimi də istifadə olunmasına baxmayaraq, adətən isim kimi çıxış edir. Məsələn: *To sleep all night was his only wish* (4). Struktur təsvirdə məsdərli cümlələr çox vaxt zaman spesifikliyi olmadan TP proyeksiyaları və ya azaldılmış CP strukturları kimi təhlil edilir. Mübtəda cümləsinin kanonik struktur mövqeyi cümlənin başlanğıcıdır, məsələn: *That she refused surprised everyone.* Lakin ingilis dilində ekstrapozisiyaya güclü meyl var, burada klauz cümlənin sonunda olur, əvəzlik isə mübtəda mövqeyini tutur, məsələn: *It surprised everyone that she refused.*

Asılı və ya tabe cümlələrin bir çox fərqli funksiyası var; onlar cümlələrin əvvəlində, ortasında və ya sonunda görünə bilər. Mübtəda budaq cümlələri fei-

lin tək halını tələb edir, məsələn: *What he says is important. That they arrived late was unexpected.* Cümlə cəm halını ifadə etdikdə belə, feil tək halda qalır, çünki cümlə bütövlükdə tək bir qrammatik vahid kimi fəaliyyət göstərir. Struktur olaraq, bütün cümlə bir mübtədə tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. Qeyri-rəsmi istifadədə istisnalar ola bilər, lakin standart qrammatika tək hal uyğunluğu güclü şəkildə dəstəklənir.

Mübtədə budaq cümlələri struktur baxımından müstəqil cümlələri əks etdirir. Sonlu (finite) cümlələr ingilis söz sırası qaydalarına uyğun olaraq mübtədə, xəbər, obyekt, tamamlıq və zərfləkləri ehtiva edir. Yaradıcı baxımdan, onlar iyerarxik olaraq CP > TP > VP kimi təşkil olunur.

Nəticə. Struktur olaraq, mübtədə cümlələri isim funksiyasını cümlə quruluşu ilə birləşdirən mürəkkəb sintaktik vahidlərdir. Onlar sonlu və ya qeyri-sonlu ola bilər, tamamlıqlar və ya sual işarələri ilə daxil edilir və ya əvvəlcə yerləşdirilə bilər. Onların daxili iyerarxiyası müstəqil cümlələri əks etdirir, xarici paylanması isə mübtədə mövqeyi tələbləri ilə uyğunlaşır.

Mübtədə cümlələrinin struktur xüsusiyyətləri qrammatik iyerarxiya, razılaşma, söz sırası və transformasiya prosesləri arasındakı qarşılıqlı təsiri nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyətləri anlamaq mürəkkəb cümlə quruluşunu təhlil etmək və müasir ingilis dilində cümlə quruluşu ilə sintaktik funksiya arasındakı dinamik qarşılıqlı təsiri qiymətləndirmək üçün vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка // Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М.: Наука, 1975. с. 254–294.
2. Celce-Murcia, M., Larsen-Freeman, D. The grammar book: An ESL/EFL teacher's-course (2nd ed.). 1999
3. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. A comprehensive grammar of the English language. Longman. 1985
4. <https://catalogimages.wiley.com/images/db/pdf/0764563939.excerpt01.pdf>
5. https://mgimo.ru/upload/iblock/7ab/7abff7f949e7da5523f2aabef9030547.pdf?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com
6. <https://sgpi.ru/user/-/219/umk/ЛЕКЦИЯ%203%20СЛОЖНОПОДЧИНЕННОЕ%20ПРЕДЛОЖЕНИЕ.pdf>

Rəyçi: file.dok., dos. Nərimin Əliyeva

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏKAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN SÖZ BİRLƏŞMƏSİ SƏVİYYƏSİNDƏ İFADƏSİ

Həmdəm Hüseynli

Doktorant

Bakı Avrasiya Universiteti
huseynlihemdem@gmail.com

Abstract

Expressing Spatial Relations at the Level of Word Combinations in Modern Azerbaijani Language

Spatial relations are formed at the level of word combinations as one of the primary syntactic means and are expressed through nominal and adverbial constructions. Subordination relations play an important role in this process. Although agreement has limited possibilities, it can, in certain cases, contribute to the formation of spatial meaning. Government is the most active type of subordination in expressing spatial concepts through case endings, and the dative, locative, and ablative cases each convey different shades of spatial meaning. In constructions based on adjacency, spatial meaning is mainly formed through lexical means, particularly with the help of locative adverbs. Although verbal combinations cannot directly express spatial meaning, the semantics of the verb and the semantic richness of dependent components contribute to the dynamic and processual character of space. Adverbial constructions, in turn, serve to specify and relatively determine spatial meaning through locative adverbs.

Keywords: *spatial relations, nominal combinations, adverbial combinations, types of spatial meaning, dependency relations.*

Giriş. Məkan münasibətlərinin ifadəsi müxtəlif dil səviyyələrində reallaşsa da, söz birləşməsi səviyyəsi onların ilkin sintaktik təşkilini təmin edən əsas mərhələ hesab olunur. Söz birləşməsi sintaktik sistemin ən aşağı səviyyəli vahidi kimi iki və ya daha çox mənalı sözün tabelilik əlaqəsi əsasında birləşməsi nəticəsində yaranır. Söz birləşmələri əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə ismi, feili və zərfi birləşmələr kimi təsnif edilir. İsmi və feili birləşmələrdə məkan münasibətləri müxtəlif səviyyələrdə təzahür edir.

Əsas hissə. İsmi birləşmələrin əsas tərəfi adlarla ifadə olunur. Məkan münasibətlərinin ismi birləşmələrdə ifadəsini təmin edən əsas vasitə tabelilik əlaqəsidir. Tabelilik əlaqəsinin növləri olan uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqələri sözlər arasında məkan məzmununun formalaşmasında fəal iştirak edir. Uzlaşma əlaqəsi vasitəsilə məkan münasibətlərinin ifadə etmə imkanı məhduddur.

Bu tabelilik əlaqəsinin əsas məqsədi sözlər arasında şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmanın təmin edilməsidir, lakin bəzi məqamlarda bu əlaqə sayəsində cümlədə yiyəlik hallı sözlə mənsubiyyət şəkilçili söz birləşərək obyektin yerləşdiyi məkanı bildirir. Aşağıdakı nümunədə *"aynabəndin küncünə"* söz birləşməsinin komponentləri arasında uzlaşma əlaqəsi məkan məzmunu yaratmış, ikinci tərəfə artırılmış yönük hal şəkilçisi bu mənəni daha da konkretləşdirmişdir. *"Çəmənim açıq pəncərədən aynabəndin küncünə yığılan bəqqələri, çağlaları həyatə tullayırdı"*[1, s. 77].

İdarə əlaqəsi məkan məzmununun yaranmasında ən fəal iştirak edən tabelilik əlaqəsidir. Bu əlaqənin söz birləşmələri arasında əsas göstəriciləri hal şəkilçiləridir. Yönük, yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri isə bu əlaqə vasitəsilə söz birləşmələrinin məkan məzmununu ifadə etməsinə yardımçı olur. Bu halların hər biri müxtəlif məkan münasibətlərinin cümlədə ifadə edilməsinə səbəb olur. *"Məkan anlayışı yönük (məs.: ev-ə), yerlik (məs.: ev-də), çıxışlıq (məs.: ev-dən) hallarının məna və məzmununa aiddir. Bu halların məna və məzmununda məkan məna çalarlığı üstünlük təşkil edir"*[2, s. 156]. Yönük hal məkanın hansı nöqtədə məhdudlaşdığını göstərir və sözlərə -a, -ə şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Y.Seyidov ismin yönük hal şəkilçisinin məkan məzmununu bildirdiyi məqamı belə qeyd etmişdir: *"əgər bu halda (yönük halda) olan isim lüğəvi mənasına görə məkan bildirirsə və onun aid olduğu təsirsiz hərəkət feilidirsə, yönük hal tam məkan mənalı hal kimi çıxış edir: kəndə getmək, dağlara qalxmaq, evə gəlmək"* [5, s. 11].

Yerlik hal cümlədə məkan anlayışını birbaşa bildirən məkani haldır və bu halın əsas semantik xüsusiyyətlərindən biri onun lokativ (*yer bildirən*) xarakter daşmasıdır. Bu lokativlik özünü müxtəlif məna münasibətlərində göstərə bilir. Məsələn:

1) Daxili məkan: Bu cür məkan münasibətində söz birləşməsinin birinci tərəfində istifadə olunmuş yerlik hallı söz ikinci tərəfdəki əşyanın öz daxilində yerləşdiyini bildirir. Məsələn, *"otaqda əşya"*, *"dənizdə gəmi"* söz birləşmələrində əşyanın otağın, həyatında meşənin daxilində mövcud olduğunu nəzərə çatdırır.

2) Səth üzərində yerləşmə: Bu məkan münasibətində söz birləşməsinin birinci tərəfindəki yerlik hallı söz ikinci tərəfdəki əşyanın öz üzərində olduğunu bildirir. Məsələn, *"yolda hərəkət"*, *"meydanda toplanır"* söz birləşmələrində hərəkətin yolun, toplanmanın isə meydanın üzərində olduğu göstərilir.

3) Ümumi coğrafi ərazidə mövcudluq: Bu tip məkan münasibəti əşyanın yerləşdiyi ümumi məkanı bildirir, buna görə də bu söz birləşmələri məkanın konkretliyindən məhduddur. Nümunə: *"şəhərdə əhali"*, *"regionda inkişaf"*, *oke-*

anda həyat" və s.

Çıxışlıq halın əsas semantik xüsusiyyəti onun nisbətən dinamik xarakter daşmasıdır. Yerlik haldan fərqli olaraq, çıxışlıq hal hərəkətin və ya prosesin sadəcə məkanda yerləşməsinə deyil, məkanın müəyyən nöqtəsindən başlanması və ya kənarlaşmanı bildirir. Aşağıdakı şeir parçasında bu məkan münasibətinin ifadəsinə diqqət yetirək:

Çöldən evə yol olan buğa durub-dirəşir,

Dırnağıyla kürüyür, buynuzuyla yer eşir [4, s. 373].

Burada "*çöldən evə*" söz birləşməsinin birinci tərəfi, yəni "*çöldən*" sözü hadisənin başlanğıc, ikini tərəf isə, yəni "*evə*" sözü bitdiyi yeri bildirir.

Azərbaycan dilində yanaşma əlaqəsi asılı komponentin əsas sözə formal qrammatik göstərici olmadan, semantik yaxınlıq və intonasiya vasitəsilə qoşulması ilə xarakterizə olunur. Yanaşma əlaqəsi ilə məkan məzmununun formalaşdırılmasında xüsusilə zərflər, zərf mənalı sözlər və bəzi leksik vahidlər önəmli rol oynayır. Yanaşma əlaqəsi vasitəsilə qurulan söz birləşmələrində istiqamət bildirən leksik vahidlər mühüm yer tutur. Məsələn, "*bu yan*", "*biz tərəf*", "*o tay*" söz birləşmələri ümumiləşmiş məkan məzmunu bildirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə belə nümunələr çox deyil, bu da yanaşma əlaqəsinin məkan anlayışının ifadə etmə qabiliyyətinin zəif olması ilə bağlıdır, çünki bu əlaqənin formalaşmasında morfoloji elementlər iştirak edə bilməz.

Feili birləşmələr məkan anlayışı bildirmək məhrumdur, təsadüfi deyil ki, feili birləşmələr sintaktik vəzifəsinə görə yer zərfliyi ola bilmir. Buna baxmayaraq, feilin cümlədə digər sözləri özünə tabe etmək xüsusiyyəti məkan məzmununun yaranmasında müstəsna rol oynayır: əsasən proses və hərəkət kontekstində təqdim edir. Bu zaman feil mərkəzi komponent kimi çıxış edərək məkanın necə qavranıldığını müəyyənləşdirir. Felin semantikasi məkanda baş verən hadisənin xarakterini – yerləşmə, hərəkət, istiqamət və ya dəyişmə kimi çalarları üzə çıxarır. Sözsüz ki, bu prosesdə asılı tərəf komponentləri, məsələn isimlər, zərflər və qoşmalı sözlər də özünəməxsus funksiya daşıyır. Feil sayəsində məkan münasibətləri daha dinamik hal alır və zənginləşir. Beləliklə, məkan yalnız yer kimi deyil, həm də prosesin baş verdiyi mühit, istiqamət və ya hərəkət sahəsi kimi çıxış edir. Bu baxımdan feil və ondan asılı olan komponentlər məkanın dinamik və funksional tərəfini əks etdirir. Burada məkan dəyişən, hərəkətlə bağlı və kontekst daxilində formalaşan semantik vahid kimi çıxış edir.

Zərf birləşmələri yer, məkan semantikasının formalaşmasına xidmət edə bilər. "*Söz birləşmələrinin bu növü quruluş modellərinə görə ismi və feili birləşmələr qədər zəngin deyildir və qrammatik səciyyəsinə görə ismi birləşmələrə da-*

ha yaxındır" [3, s. 62]. Əsas tərəfi yer zərfləri ilə ifadə olunan zərf birləşmələri məkanın müxtəlif çaralarının: məsafə, istiqamət və nisbi mövqe kimi xüsusiyyətlərini bildirir. Belə birləşmələrdə asılı komponent zərfin semantikasını dəqiqləşdirərək məkan məzmununun konkretləşdirilməsinə də xidmət etmiş olur. Məsələn: *"sizdən kənarda"*, *"hamıdan geridə"*, *"dağın aşağısında"*, *"binanın yuxarısında"* və s. Bu nümunələrdəki kənarda, irəlidə, aşağıda, yuxarıda zərfləri söz birləşməsinin məkan məzmunu bildirməsində əsas vasitə kimi çıxış etmişdir.

Nəticə və elmi yenilik. Aparılan təhlillər göstərir ki, məkan münasibətlərinin söz birləşməsi səviyyəsində ifadəsi Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində struktur və semantik baxımdan mühüm yer tutur. Azərbaycan dilində ilk dəfə söz birləşmələri daxilində məkan məzmununun formalaşmasında təkcə leksik və morfoloji vasitələrinin deyil, eyni zamanda sintaktik vasitələrin, daha dəqiq desək, tabelilik əlaqələrinin rolu da müəyyənəşdirilib. Yuxarıda yazılanlardan aydın olur ki, idarə əlaqəsi hal şəkilçiləri vasitəsilə məkanın konkretləşdirilməsində aparıcı mövqe tutur. Yanaşma əlaqəsi isə məkanın daha çox nisbi və ümumiləşmiş şəkildə təqdim olunması ilə səciyyələnir. Beləliklə, məkan münasibətlərinin söz birləşməsi səviyyəsində ifadəsi müxtəlif sintaktik modellərin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində reallaşır və bu da məkan anlayışının dil daxilində çoxşaxəli və funksional şəkildə təşkil olunduğunu göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Həsənbəy, Y. Adi suyun şəfəsi // – Bakı: Ulduz – 1991. №9-10, – s. 75-83
2. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası / B.Ə.Xəlilov – Bakı: Nurlan, – 2000. – 280 s.
3. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / Q.Ş.Kazımov –Bakı: Təhsil, – 2007. – 496 s.
4. Rüstəmxanlı, S. Seçilmiş əsərləri: [15 cildə] / S.Rüstəmxanlı. – Bakı: Qanun, – c. 10. – 2025. – 624 s.
5. Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfolojiya) / Y.M.Seyidov. – Bakı: BakıUniversiteti, – 2011. – 254 s.

TÜRK DİLİNDƏKİ PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRDƏ LİŇQVOKULTURAL KODLAR: AİLƏ KODU

Samirə Əmrahova

Doktorant

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

samire.amrahova@gmail.com

Abstract

Linguocultural Codes in Paremiological Units of the Turkish Language: The Family Code

In modern linguistics, the study of the interaction between language and culture has gained particular relevance. Research in this field demonstrates that language is not only a means of communication but also an important semiotic system reflecting the historical memory, worldview, and national-cultural values of a people. In this regard, paremiological units – proverbs and sayings – attract attention as pragmatic and semantic structures that encapsulate collective experience, social relations, and value systems.

Paremiological units in Turkic languages provide rich material for linguocultural analysis. The cultural codes embedded in these units serve as key indicators of a nation's mentality, social norms, and value system. Since the institution of family occupies a central place in the cultural system of Turkic peoples, the meanings encoded in family-related paremiological units are especially prominent.

The family code in the paremiological system manifests itself through aspects such as parent-child relations, husband-wife relations, generational continuity, upbringing, and social behavioral norms. From this perspective, linguocultural analysis of paremiological units in the Turkish language allows for revealing the semantic and functional characteristics of the family model. The aim of this article is to identify the linguocultural codes reflected in Turkish paremiological units, particularly the structural and semantic features of the family code, and to interpret their national-cultural content.

Keywords: *paremiology, linguoculturology, cultural code, family code, Turkish language, proverbs, national-cultural values.*

Giriş. Müasir dilçilikdə paremioloji vahidlər – atalar sözləri və deyimlər – yalnız dil hadisəsi kimi deyil, həm də mədəniyyətin daşıyıcısı kimi öyrənilir. Bu vahidlər xalqın tarixi təcrübəsini, sosial münasibətlər sistemini və milli-mənəvi dəyərlərini kodlaşdırılmış şəkildə əks etdirir. Xüsusilə linqvokulturoloji yanaşma çərçivəsində paremioloji materiallar mədəni kodların üzə çıxarılması baxımından mühüm mənbə hesab olunur. Bu kontekstdə ailə mədəni kodu paremioloji sistemin ən sabit və universal komponentlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir.

Ailə insan cəmiyyətinin əsas sosial institutlarından biri olmaqla yanaşı, milli-mədəni dəyərlərin ötürülməsində aparıcı rol oynayır. Bu səbəbdən ailə

ilə bağlı təsəvvürlər, davranış normaları və münasibətlər sistemi atalar sözlərində geniş şəkildə əks olunur. Paremioloji vahidlərdə ailə modeli yalnız struktur baxımından deyil, həm də dəyərlər sistemi, etik normalar və sosial rollar kontekstində təqdim edilir. Bu vahidlərdə ailədaxili münasibətlər – ata, ana, oğul, qız, gəlin, qaynana, ər və arvad kimi əsas anlayışlar vasitəsilə sistemli şəkildə kodlaşdırılır.

Ata obrazı paremioloji sistemdə adətən ailənin başçısı, nüfuz və məsuliyyət simvolu kimi çıxış edir. Ana isə mərhəmət, qayğı və fədakarlıq ideyalarının daşıyıcısı olaraq təqdim olunur. Oğul və qız anlayışları nəsil davamlılığı, tərbiyə və sosial gözləntilərlə əlaqələndirilir. Gəlin və qaynana münasibətləri isə ailədaxili sosial münasibətlərin mürəkkəbliyini və normativ çərçivəsini əks etdirən mühüm komponentlərdəndir. ər və arvad münasibətləri isə ailənin bütövlüyünü, qarşılıqlı məsuliyyət və əmək bölgüsünü ifadə edən əsas semantik sahələrdən biridir.

Əsas hissə. Mədəni kod "dünyanın mənzərəsinin müəyyən bir fraqmentini formalaşdıran, eyni tipə və ya eyni varlıq sahəsinə aid olan, mədəni mənalara yüklənmiş fenomenlərlə əlaqəli mentefaktların məcmusu"dur [3, s. 61]. Verilən tərifdə mədəni kodların işarələrin sintezi sistemi kimi tipologiyasında iki parametrlin mövcudluğu ifadə olunur və bu parametrlərdə ətraflı təsvir edilmişdir. Mədəni mənalara ifadə forması olan işarələrin xarakterinə görə – "substansial baxımdan fərqli işarələr toplusu"dur [5, s. 109]. Verbal kod mədəni kodların bir növü kimi müəyyən edilir və substansial əsasda fərqləndirilir. Bu baxımdan o, predmet, aksional, təsviri və digər kodlara qarşı qoyulur. Substansial əsasda fərqləndirilən müxtəlif mədəni kodlar arasında verbal kod xüsusi mövqe tutur, çünki dil vahidləri (sözlər, söz birləşmələri) mədəniyyət kontekstində ümumdil mənalara əlavə, həm də mədəni semantikaya malik olur.

Mədəniyyətin verbal kodu, digər substansial baxımdan fərqlənən kodlar kimi, məzmun baxımından müxtəlif tiplərdə təzahür edə bilər. Məzmun əsasına görə fərqlənən mədəni kodların əsasında reallığın müxtəlif duyularla qavranılan obyektləri ətraf aləmin müxtəlif fraqmentləri dayanır. Bu obyektlərin xüsusiyyətləri mədəni mənalara formalaşmasının əsasını təşkil edir, lakin onların istifadəsi zamanı bu xüsusiyyətlər hər zaman açıq şəkildə görünür.

Mədəni kodların siyahısını təqdim edən tədqiqatçılar onların sərhədlərini müxtəlif şəkildə müəyyən edirlər. Çünki bu kodlar universal olsa da, "onların təzahür formaları, müəyyən mədəniyyətdə hər birinin payı, eləcə də onların reallaşdığı metaforalar həmişə milli xarakter daşıyır və konkret mədəniyyətlə şərtlənir" [4, s. 232].

Ailə mədəni kodunu daşıyan paremioloji vahidlər yalnız ayrı-ayrı ailə üzvlərini deyil, həm də onların qarşılıqlı münasibətlər sistemini, sosial rollarını və dəyərlərini əhatə edir. Bu baxımdan, həmin vahidlərin linqvokulturoloji təhlili xalqın ailə modeli, sosial düşüncə tərzı və mədəni identikliyi haqqında mühüm nəticələr əldə etməyə imkan verir. Məqalənin əsas məqsədi ailə kodunu əks etdirən paremioloji vahidlərdə bu anlayışların semantik və funksional rolunu müəyyənləşdirmək və onların milli-mədəni məzmununu şərh etməkdir.

Folklor dili artıq uzun müddətdir ki, dilçilərin diqqət mərkəzindədir. Paremiya, presedent mətn kimi, mədəni dəyərləri özündə ehtiva edir. Presedent mətn dedikdə biz müəyyən bir mədəniyyət daxilində geniş tanınan və tez-tez sitat gətirilən mətni nəzərdə tuturuq. Buna görə də paremilərin təhlili linqvokulturoloji tədqiqatlar, dilin dünya mənzərəsinin və xalqın mentalitetinin öyrənilməsi baxımından perspektivli hesab olunur. Atalar sözlərində mentalitetin parlaq şəkildə əks olunması onların müqayisəli tədqiqini maraqlı edir. Müxtəlif dillərin paremioloji qatlarının müqayisəsi zamanı "dil – mədəniyyət – etnos" əlaqəsinin bir kəsiyi aydın görünür.

Atalar sözlərinin cəmiyyətin dəyər prioritetlərini əks etdirmə qabiliyyəti onların konseptlərin təsvirində istifadə olunmasına imkan verir. Məhz bu səbəbdən konseptual məzmun nəzərə alınaraq tematik qrupa yalnız leksik ekvivalentləri olan paremilər deyil, həm də həmin mövzu ilə bağlı müəyyən təsəvvürləri əks etdirən paremilər daxil edilir. Türk etnoslarının paremiologiyasında "ailə" konseptinin təhlilinə keçməzdən əvvəl onların ailə münasibətlərinə qısa xarakteristika vermək məqsəduyğundur.

Ailə şübhəsiz ki, mühüm dəyərdır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif yaş və sosial qruplar üçün ən vacib dəyərlər sırasında yaxın insanlar və ailə birinci yeri tutur. Hər bir insan ailəyə ehtıyac duyur və dünyadakı bütün ailələr müəyyən mənada bir-birinə oxşardır. Bununla belə, ailəyə və qohumluq münasibətlərinə yanaşmada milli fərqlər mövcuddur [2, s.34]. Türk ailəsi arvadın ərdən ciddi asılılığı, valideyn hakimiyyətinin güclü olması və avtoritar tərbiyə sistemi ilə səciyyələnir, yəni patriarxal tipə aiddir.

Türklərdə ailədə ər və arvadın mövqeyi ilə bağlı patriarxal-dini baxışlar artıq keçmişdə qalmışdır. Müasir türk ailəsi daxili həyatın demokratikləşməsi, hüquq və vəzifələrin simmetriyası ilə xarakterizə olunur. Uşaqlar valideynlər üçün yüksək emosional dəyərə malikdir. Ailə münasibətlərini möhkəmləndirən amillərdən biri də sıx qohumluq əlaqələridir.

Türk etnosunun paremioloji fondunda isə evlilikdə sevginin əhəmiyyəti ilə bağlı paremilər müşahidə olunmur. Bu, mədəni və dini xüsusiyyətlərlə bağ-

lıdır. Türk ailəsində evlənmə prosesi valideynlərin, qohumların və ümumilikdə cəmiyyətin ciddi nəzarəti altında həyata keçirilir. Türk linqvokulturologiyasında evliliyə bir qədər fərqli yanaşma müşahidə olunur. Əsas semantik dominant evliliyin insan həyatında mühüm yer tutmasıdır. Bu, insan ailəsini digər canlıların ailəsindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət kimi qiymətləndirilir. Türklər belə deyir: *Nikahta keramet vardır*.

Türk cəmiyyətində subaylıq mənfi qiymətləndirilir və bu, aşağıdakı paremioloji vahidlərdə əksini tapır: *Bekârlık maskaralık* (Subaylıq rüsvayçılıqdır). Yalnız bir türk atalar sözündə subaylıq müsbət qiymətləndirilir: *Bekârlık sultanlıktır* (Subaylıq sultanlıqdır). Türk mədəniyyətində qadınlara münasibətdə belə bir fikir qəbul olunur ki, evli qadının sosial statusu daha yüksəkdir. Bu, aşağıdakı zoonimik (heyvan obrazlı) paremioloji vahidlərdə öz əksini tapır: *Ersiz avrat yularsız at* [1, s.112] (Ərsiz qadın yüyənsiz at kimidir). Ərsiz qadın idarə olunmayan heyvanla – atla müqayisə edilir; bu mənə "yularsız" kimi sifətlərlə daha da gücləndirilir. Türk mədəni stereotipinə görə, ərsiz həyat çətinidir.

Həyat yoldaşının seçimi ilə bağlı tövsiyə xarakterli atalar sözləri geniş bir qrupu təşkil edir. Türk atalar sözləri arvad seçərkən diqqətli olmağı tövsiyə edir: *Kız alan gözle bakmasın, kulak ile işitsin* (Evlənən gözle baxmasın, qulaqla eşitsin), *Bekâr gözü kör gözü, bekâr gözüyle kız alınmaz* (Subayın gözü kordur, subay gözü ilə qız seçilməz).

Türk linqvofolklorunda evliliyə qadın baxışı ilə bağlı paremioloji vahidlər demək olar ki, mövcud deyil. *Erken kalkan yol alır, er evlener döl alır* (Tez duran yol gedər, tez evlənən nəsil sahibi olar).

Gələcək həyat yoldaşını yaxşı tanımağın vacibliyi isə bu türk atalar sözündə ifadə olunur: *Sarımsağı gelin etmişler de, kırk gün kokusu çıkmamış* (Sarımsağı gəlin ediblər, qırx gün qoxusu çıxmayıb).

Türk mədəniyyətində isə çoxarvadlılıq mövcud olmuşdur. Qadınlar bir-birinə münasibətdə *"kuma"* adlandırılmışdır (lingvokultural lakunalar). Bu mövzuda türk dilində 11 paremi aşkar edilmişdir və onların hamısında mənfi münasibət ifadə olunur: *Bır müslümana bir karı lazım* (Müsəlmana bir arvad kifayətdir), *İki avratlı ev çöplük olur* (İki arvadlı ev zibilliyə dönər).

Türk dil şüuruna görə isə yaxşı arvad zamanla deyil, yoxsulluqla sınıanır: *Karına iyi deme yoksulluk görmeyince* (Yoxsulluq görmədən arvadı yaxşı sayma). Bəzi paremioloji vahidlərdə yaxşı və pis arvad qarşılaşdırılır: *Karıdır sarayı dam yapan, karıdır damı saray yapan* (Arvad sarayı xarabaya, xarabanı saraya çevirə bilər). Türk dil şüurunda isə arvadın əsas keyfiyyəti sağlamlıq hesab olunur: *Koca sağlığa, karı varlığa bakar* (Kişi arvadın sağlamlığına, arvad

isə kişinin var-dövlətinə baxar).

Atalar sözlərində nəslin davamı mövzusu da geniş yer tutur. İngilislər hamilə qadının gözəlliyini vurğulayaraq onu yelkənli gəmi ilə müqayisə edirlər: *Çocuklu kadın, kargalı çınar, civcivli tavuk* (Uşaqlı qadın qarğalı çınar, cücəli toyuq kimidir). Türk paremioloji dünya təsəvvüründə ana haqqında atalar sözləri olduqca çoxdur. Ana sevginin, mərhəmətin və fədakarlığın mənbəyi kimi təqdim olunur: **Ana gibi yar olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz** (Ana kimi köməkçi, Bağdad kimi diyar olmaz), **Ana haki ödenmez** (Ananın haqqını ödəmək mümkün deyil), **Ana yiğidin kalkanıdır** (Ana igidin qalxanıdır), **Ağlarsa anam ağlar kalani yalan ağlar** (Mənim üçün həqiqətən yalnız anam ağlayar, digərləri isə yalandan).

Ata obrazı isə yalnız müsbət qiymətləndirilir. Türk xalqlarına görə uşaqlar atanın nəsihətlərinə əməl etməlidirlər: **Ana baba rüşvetsiz dosttur** (Valideynlər təmənnəsiz dostdur), və eyni zamanda nümunə rolunu oynayırlar: Türklər deyir: **Çocuk evin gülüdür** (Uşaqlar evin çiçəkləridir).

Bu hal türk ailələrində tez-tez üç nəsilli ailə modelinin mövcud olması ilə izah olunur və burada əsas rol nənə və babalara məxsusdur.

Nəticə. Aparılan təhlilin nəticələrinə görə, qadının ailədə rolu ilə bağlı ifadələrdə, ana obrazı istisna olmaqla əsasən mənfi konnotasiya üstünlük təşkil edir. Bu da türk və ekstralinqvistik təcrübəsinə əsaslanan atalar sözlərində qadına münasibətin çox vaxt neqativ şəkildə ifadə olunması ilə təsdiqlənir.

Beləliklə, "ailə" konsepti türk etnoslarının paremioloji dünya mənzərəsində çoxsaylı atalar sözləri ilə təmsil olunur. Bu isə təsadüfi deyil, çünki insan üçün ən böyük dəyər məhz ailəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aksoy, Ömer Asım. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988, 312 s.
2. Биктагирова З.А. Лингвокультурологические особенности паремий о семье (на материале английского, турецкого и татарского языков) <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturologicheskie-osobennosti-paremiy-o-semie-na-materiale-angliyskogo-turetskogo-i-tatarskogo-yazykov>
3. Красных В.В. Потяни за ниточку – клубок и разматывается... (к вопросу о предметном коде культуры) // Язык, сознание, коммуникация : сб. ст. / отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. М., 2013. Вып. 46. С. 58–67.
4. Красных В.В. Этнолингвистика и лингвокультурология : курс лекций. М. : Гнозис, 2002. С. 232.
5. Толстая С.М. Коды культуры и культурные концепты // Толстой Н.И., Толстая С.М. Славянская этнолингвистика: вопросы теории. М., 2013. С. 109–113.

ORTA ASIYA QIPÇAQ DİLLƏRİNDƏ BƏZƏK ƏŞYALARI ADLARININ LEKSİK-SEMANTİK VƏ FONETİK TƏHLİLİ (AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏDƏ)

Ülkər Əfəndiyeva

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

ulker.efendiyeva@list.ru

Abstract

This article provides a comparative lexical-semantic and phonetic analysis of the names of jewelry items in the Central Asian Kipchak languages—Kazakh, Kyrgyz, and Karakalpak—as well as in Azerbaijani. The study examines key lexical units such as *жүзік* /ʒʲɤ'zɨk/ (Kazakh), *жүзүк* /ʒʲɤ'zyk/ (Kyrgyz), *жүзік* /ʒʲɤ'zɨk/ (Karakalpak), and *üzük* /y'zyk/ (Azerbaijani) "ring"; *білезік* /bʲilɛ'zʲɨk/ (Kazakh), *билерук* /bʲil'ɪ'r'ɨk/ (Kyrgyz), *билезик* /bʲilɛ'zɨk/ (Karakalpak), and *bilərzik* /bilə'r'zɨk/ (Azerbaijani) "bracelet"; *моншақ* /mɔn'ʃaq/ (Kazakh, Karakalpak), *мончок* /mɔn'tʃok/ (Kyrgyz), and *muncuq* /mun'dzuq/ (Azerbaijani) "bead"; as well as hair and ear ornaments such as *шашбай* /ʃaʃ'baw/ (Kazakh), *чачнак* /tʃat'pak/ (Kyrgyz), *шашбай* /ʃaʃ'baw/ (Karakalpak), *saçbağı* /satʃba'ɣu/ (Azerbaijani); *шолпы* /ʃɔl'pɤ/ (Kazakh), *чолпу* /tʃɔl'pu/ (Kyrgyz), *шолпы* /ʃɔl'pɤ/ (Karakalpak); and *сырға* /sur'ʁa/ (Kazakh, Karakalpak), *cəyкə* /səɛ'j'kœ/ (Kyrgyz), *sırğa* /sur'ɣa/ (Azerbaijani).

The analysis demonstrates that these lexical items originate from a common Turkic lexical base but have developed distinct phonetic forms in accordance with the internal phonological systems of each language. Regular sound correspondences—such as consonantal alternations (*ʃ* ~ *tʃ* ~ *s*), vowel variations, and the loss of initial consonants—are identified as systematic features distinguishing Kipchak and Oghuz languages. The Karakalpak language, in particular, exhibits both close affinity with Kazakh and instances of semantic divergence in certain lexical items.

Furthermore, some terms reveal semantic extension and multifunctionality. For example, words denoting beads not only refer to decorative objects but also carry protective and symbolic meanings, while terms for earrings function as markers of social status and elements of ritual practice.

In conclusion, the study shows that the vocabulary of jewelry items in Kipchak languages preserves strong semantic stability while undergoing regular phonetic differentiation. These lexical units serve as valuable linguistic evidence for understanding the historical development, cultural continuity, and interrelations of Turkic languages.

Keywords: *Central Asian Kipchak languages, Kazakh language, Kyrgyz language, Karakalpak language, Azerbaijani language, jewelry terminology, lexical-semantic analysis, phonetic correspondences, comparative linguistics, Turkic languages.*

Giriş. Türk xalqlarının maddi-mədəni irsində zərgərlik sənəti yalnız estetik zövqün ifadəsi kimi deyil, həm də sosial, ritual və simvolik funksiyaları ilə seçilən mühüm sahələrdən biri kimi çıxış edir. Bu sahəyə aid leksik vahidlər təkcə məişət əşyalarının adlandırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda xalqın dünyagörüşünü, sosial münasibətlər sistemini və etnik-mədəni identikliyi əks etdirən dil faktları kimi çıxış edir. Xüsusilə qadın bəzəkləri tarixən yalnız bəzək funksiyası daşımamış, həm də insanın yaş mərhələsini, ailə vəziyyətini və ictimai mövqeyini bildirən semiotik göstəricilər sistemi kimi formalaşmışdır.

Bu baxımdan bəzək əşyaları ilə bağlı terminlər türk dillərində nominativ vahid olmaqla yanaşı, eyni zamanda mədəni yaddaşın daşıyıcısı kimi çıxış edir. Hər bir leksik vahid konkret bir əşyanı ifadə etməklə yanaşı, onun arxasında dayanan sosial norma, estetik ideal və tarixi təcrübəni də özündə cəmləşdirir. Bu xüsusiyyət bəzək əşyaları leksikasını digər məişət leksik qatlarından fərqləndirir və onu etnolinqvistik tədqiqat üçün xüsusi əhəmiyyətli sahəyə çevirir.

Orta Asiya qıpçaq dilləri — qazax, qırğız və qaraqalpaq dilləri — bu leksik sahənin qorunması və inkişafı baxımından olduqca zəngin material təqdim edir. Bu dillərdə müşahidə olunan bəzək əşyaları terminləri ümumtürk leksik qatına əsaslanarsa da, tarixi inkişaf prosesində fonetik və qismən semantik dəyişikliklərə məruz qalaraq müxtəlif formalarda sabitləşmişdir. Bu dəyişikliklər, bir tərəfdən, dillərin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə, digər tərəfdən isə areal və sosial faktorlarla bağlıdır.

Qıpçaq dillərində geniş yayılmış bəzək əşyalarından biri üzükdür. Qazax və qaraqalpaq dillərində *жүзік* [jüzik], qırğız dilində *жүзүк* [cüzük], Azərbaycan dilində isə üzük formasında işlənən bu leksik vahid bütün dillərdə barmağa taxılan metal halqanı bildirir və semantik baxımdan tam uyğunluq nümayiş etdirir. Bu uyğunluq sözün qədim ümumtürk mənşəli olduğunu göstərir və onun müxtəlif dillərdə sabit semantik nüvəni qoruyub saxladığını təsdiqləyir.

Leksik vahidin etimologiyası qədim türk dilindəki *yüz* kökü ilə əlaqələndirilir. Bu kök ilkin mərhələdə "birləşmə, çevrə, halqa" semantikasi ilə bağlı olmuş, sonrakı inkişaf mərhələsində konkret predmet adı kimi formalaşaraq "barmağa taxılan halqa" mənasını qazanmışdır. Morfoloji baxımdan söz *yüz + uk* modeli əsasında yaranmışdır və ilkin mərhələdə "kiçik halqa" semantikasını ifadə etmişdir [6; s.78]. Bu isə göstərir ki, sözün strukturunda həm semantik, həm də kiçiltmə funksiyası daşıyan elementlər iştirak etmişdir.

Fonetik baxımdan bu leksik vahidin qıpçaq dillərindəki formaları arasında müəyyən fərqlər müşahidə olunur. Qazax və qaraqalpaq dillərində *жүзік* [jüzik] formasında ikinci hecada [i] saitinin işlənməsi diqqət cəkir. Qırğız dilin-

də isə *жүзүк* [cüzük] formasında həmin mövqedə [ü] saitinin qorunması müşahidə olunur. Bu hal qırğız dilində labial sait harmoniyasının daha sabit qorunması ilə izah oluna bilər.

Sözün başlanğıc samitinə nəzər saldıqda isə qırçaq dillərində *ж* samitinin qorunması, Azərbaycan dilində isə bu səsin itməsi diqqəti cəlb edir. Bu fərq dillərarası fonetik inkişafın əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir. Qazax və qaraqalpaq dillərində *ж* səsi əsasən [j] kimi tələffüz olunur və *жүзік* [jüzik] formasında realizə olunur. Qırğız dilində isə eyni *ж* qrafemi [c] səslənməsinə yaxınlaşaraq *жүзүк* [cüzük] formasında özünü göstərir. Bu xüsusiyyət qırğız dilində affrikatlaşma meylinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Beləliklə, bu leksik vahidin fonetik variantları qırçaq dilləri daxilində baş verən sistemli səs dəyişmələrini əks etdirir. Xüsusilə qazax–qaraqalpaq qrupu ilə qırğız dili arasında müşahidə olunan bu fərqlər həmin dillərin fonetik sistemindəki daxili inkişaf xüsusiyyətlərini üzə çıxarır və onları müqayisəli şəkildə təhlil etməyə imkan yaradır.

Qırğız dilində üzüyün müxtəlif növləri də ayrıca terminlərlə ifadə olunur. Məsələn, *жалпак шакек* (düz formalı üzük), *көздөгү шакек* (daşlı üzük), *шыру шакек* (ornamentli üzük) kimi formalar bu leksik sahənin daxilində semantik genişlənməni göstərir [1; s. 266]. Bu müxtəliflik bəzək əşyalarının yalnız estetik deyil, həm də sosial status göstəricisi olduğunu təsdiqləyir.

Biləyə taxılan bəzək əşyası olan *билəрик* termini də qırçaq dillərində geniş yayılmışdır. Qazax dilində *білезік* [bilezik], qırğız dilində *билерик/билер-зук*, qaraqalpaq dilində *билезук*, Azərbaycan dilində isə *bilərik* kimi işlənir. Bu söz etimoloji baxımdan *bilek* və *üzük* komponentlərinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır və ilkin mənası "biləyə taxılan halqa" olmuşdur. Tarixi inkişaf prosesində bu mürəkkəb struktur fonetik sadələşməyə uğrayaraq müasir formaya keçmişdir [2; s. 345], [5; s. 533].

Fonetik baxımdan *билəрик* leksik vahidinin qırçaq dillərindəki formaları sistemli səs dəyişmələri ilə xarakterizə olunur və bu dəyişmələr sözün morfoloji quruluşu ilə sıx bağlı şəkildə inkişaf etmişdir. Qazax və qaraqalpaq dillərində *білезік* [bilezik] formasında müşahidə olunan variantda sözün ikinci komponentində [z] samitinin sabit şəkildə qorunması diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilində *билəрик* formasında da bu samit saxlanılmışdır, lakin burada vokal sistemin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ilk hecəda [i] saitinin [ə] ilə əvəzlənməsi baş vermişdir. Bu isə Azərbaycan dilində açıq saitlərin üstünlük təşkil etməsi ilə izah olunur və fonetik uyğunlaşmanın nəticəsi kimi çıxış edir.

Qırğız dilində isə bu leksik vahid daha mürəkkəb fonetik variasiyalar

nümayiş etdirir. Belə ki, *билерук* və *билерзук* formaları paralel şəkildə işlənir. *Билерук* [bilerik] formasında [z] samitinin [r] ilə əvəzlənməsi hadisəsi müşahidə olunur. Bu hal qıpçaq dilləri daxilində konsonantların zəifləməsi və sonorlaşma meyli ilə əlaqələndirilə bilər. *Билерзук* [bilerzik] variantında isə həm [r], həm də [z] samitlərinin eyni struktur daxilində yanaşı işlənməsi keçid mərhələsini əks etdirir. Bu forma sözün tarixi transformasiyasını açıq şəkildə göstərir və fonetik dəyişmənin birdən-birə deyil, mərhələli şəkildə baş verdiyini sübut edir.

Sözün morfoloji quruluşuna nəzər saldıqda onun iki komponentdən ibarət olduğu aydın olur: *bilek* və *üzük*. Bu birləşmə ilkin mərhələdə "biləyə taxılan halqa" mənasını ifadə etmişdir. Tarixi inkişaf prosesində komponentlər arasında fonetik assimilyasiya və reduksiya baş vermişdir. Belə ki, *bilek + üzük* birləşməsi mərhələli şəkildə *bileküzük* → *bilezük* → *bilezik* formasına keçmişdir. Bu proses zamanı *bilek* komponentindəki son [k] samiti zəifləyərək ya düşmüş, ya da qonşu səslərin təsiri ilə assimilyasiyaya uğramışdır. Nəticədə morfem sərhədi qeyri-aydınlaşmış və söz vahid leksik forma kimi qavranmağa başlamışdır. Bu isə fonetik sadələşmə ilə yanaşı leksikləşmə prosesinin də göstəricisidir.

Qıpçaq dillərində bu sözün fonetik variantları yalnız səs dəyişmələrini deyil, həm də dillərin daxili inkişaf istiqamətlərini əks etdirir. Qazax və qaraqalpaq dillərində daha konservativ forma olan *білезік* qorunub saxlanıldığı halda, qırğız dilində müşahidə olunan *билерук* və *билерзук* variantları innovativ fonetik dəyişikliklərin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan dilində isə *bilərzik* forması həm fonetik uyğunlaşma, həm də vokal sistemin təsiri ilə formalaşmışdır.

Etnoqrafik materiallar bu leksik vahidin semantik və funksional zənginliyini daha da aydın göstərir. Qazax dilində *жыланбас білезік* [jılanbas bilezik] (ilan başlı bilərzik), *көзді білезік* [közdi bilerzik] (daşlı bilərzik), *құйма білезік* [kuyma bilerzik] (tökmə bilərzik), *шіңілтір білезік* [şiniltir bilezik] (səslənən bilərzik) kimi çoxsaylı terminlər mövcuddur [9; s. 582]. Bu birləşmələr yalnız istehsal texnikasını deyil, eyni zamanda bəzək əşyasının estetik xüsusiyyətlərini və simvolik funksiyasını da ifadə edir. Məsələn, ilan başlı bilərziklər qoruyucu və magik funksiyaya malik hesab olunur, səslənən bilərziklər isə qadının hərəkətini müşayiət edən akustik effekt yaradır və sosial diqqət funksiyası daşıyır.

Beləliklə, *bilərzik* leksik vahidinin qıpçaq dillərindəki fonetik variantları təkcə səs dəyişmələrinin nəticəsi deyil, həm də morfoloji quruluşun sadələş-

məsi, semantik sabitliyin qorunması və etnoqrafik-mədəni funksiyaların davamlılığı ilə səciyyələnir. Bu xüsusiyyətlər onu qıpçaq dillərində məişət leksikasının həm dil, həm də mədəniyyət baxımından mühüm komponentlərindən birinə çevirir.

Boyun bəzəkləri sırasında mühüm yer tutan *мошшак* (qazax, qaraqalpaq), *мошчок* (qırğız), *muncuq* (Azərbaycan) leksik vahidi qədim türk dillərində geniş yayılmış və uzunmüddətli semantik inkişaf yolu keçmiş sözlərdən biridir. Bu termin ilkin mərhələdə "inci, qiymətli daş, muncuqvari dənəcik" mənasını ifadə etmiş, sonrakı dövrlərdə isə semantik genişlənmə nəticəsində "boyun bəzəyi", "asılı bəzək elementi" və daha ümumi şəkildə "amulet, qoruyucu daş" mənalarını qazanmışdır [6; s. 349]. Bu semantik transformasiya sözün yalnız material adı kimi deyil, həm də funksional və simvolik məna daşıyan leksik vahid kimi formalaşdığını göstərir.

Türk xalqlarının ənənəvi dünyagörüşündə muncuq yalnız estetik bəzək elementi deyil, eyni zamanda qoruyucu və magik gücə malik əşya kimi qəbul edilmişdir. Xüsusilə uşaqlara və gənc qadınlara taxılan muncuqların "pis göz"dən qoruduğuna inanılmış, bu səbəbdən muncuq sözünün semantik sahəsi tədricən genişlənərək "tilsim", "amulet" anlayışları ilə də əlaqələndirilmişdir. Bu xüsusiyyət həmin leksik vahidin etnolinqvistik baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Fonetik baxımdan *мошшак* / *мошчок* / *muncuq* leksik vahidinin müxtəlif dillərdəki formaları sistemli səs uyğunluqları ilə səciyyələnir. Qazax və qaraqalpaq dillərində *мошшак* [monşak] formasında sözün ortasında [ş] samitinin qorunması diqqəti cəlb edir. Qırğız dilində isə bu səs affrikatlaşaraq *мошчок* [monçok] formasında [ç] ilə əvəz olunur. Bu hal qıpçaq dillərində *ş* ~ *ç* uyğunluğunun tipik nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilir və qırğız dilində samitlərin affrikatlaşma meylinin güclü olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilində işlənən *muncuq* forması isə daha mürəkkəb fonetik inkişafın nəticəsi kimi çıxış edir. Burada sözün başlanğıcındakı [o] saitinin [u] ilə əvəzlənməsi müşahidə olunur ki, bu da oğuz dillərinə xas vokal dəyişmələrindən biridir. Eyni zamanda ikinci hecada [ş/ç] samitinin [c] ilə əvəzlənməsi də diqqəti cəlb edir. Bu dəyişmə Azərbaycan dilində affrikat səslərin sadələşməsi və yumşalması ilə bağlıdır.

Sözün son komponentində müşahidə olunan *-aq* / *-ok* elementinin Azərbaycan dilində *-uq* formasına keçməsi isə sait harmoniyası və vokal uyğunlaşma qanunları ilə izah olunur. Belə ki, sözün əvvəlində [u] saitinin işlənməsi son hecada da uyğun yuvarlaq saitin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu isə

söz daxilində harmoniyanın qorunmasına xidmət edir və oğuz dillərinin fonetik sisteminin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir.

Qıpçaq dillərində bu leksik vahidin fonetik variantları yalnız səs dəyişmələrinin nəticəsi deyil, həm də tarixi inkişafın mərhələli xarakterini əks etdirir. Qazax və qaraqalpaq dillərində daha arxaik forma olan *моһшақ* qorunub saxlanıldığı halda, qırğız dilində *моһчок* forması fonetik innovasiya nəticəsində meydana gəlmişdir. Azərbaycan dilində isə *muncuq* forması həm vokal, həm də konsonant dəyişmələrin kompleks təsiri ilə formalaşmışdır.

Etnoqrafik materiallar bu sözün semantik funksionallığını daha da geniş şəkildə nümayiş etdirir. Qırğız dilində *көк моһчок* (mavi muncuq) qoruyucu simvol kimi çıxış edir və əsasən nazardan qoruma məqsədilə istifadə olunur. *тамак моһчок* isə uşaqlar üçün hazırlanmış xüsusi tilsim funksiyalı muncuq növünü bildirir [7; s. 33]. Bu kimi terminlər muncuğun yalnız dekorativ element olmadığını, həm də sosial-ritual və magik funksiyalar daşdığını açıq şəkildə göstərir.

Beləliklə, *моһшақ* / *моһчок* / *muncuq* leksik vahidi qıpçaq və oğuz dillərində həm fonetik dəyişmələrin, həm də semantik genişlənmənin aydın şəkildə izlənilə bildiyi nümunələrdən biridir. Bu sözün müxtəlif dillərdəki formaları ümumtürk leksik əsasını qorumaqla yanaşı, hər bir dilin daxili inkişaf xüsusiyyətlərini də əks etdirir və onu türk dillərinin müqayisəli tədqiqi üçün mühüm materiala çevirir.

Saç bəzəkləri arasında *шауһбай* (qazax və qaraqalpaq), *чачнак* (qırğız) və Azərbaycan dilində *saçbağı* xüsusi yer tutur. Bu söz *saç* + *bağ* modelinə əsaslanır və hörülmüş saçın ucuna bərkidilən bəzəyi bildirir. Tarixi mənbələrdə bu bəzək həm estetik, həm də qoruyucu vasitə kimi qiymətləndirilir və qadın kimliyinin mühüm atributlarından biri hesab olunur [8; s. 298].

Fonetik baxımdan *шауһбай* / *чачнак* / *saçbağı* leksik vahidinin müxtəlif dillərdəki formaları sistemli səs uyğunluqları və morfoloji dəyişmələrlə səciyyələnir. Qazax və qaraqalpaq dillərində *шауһбай* [şaşbau] formasında sözün hər iki komponentində [ş] samitinin sabit şəkildə qorunması diqqəti cəlb edir. Bu forma sözün ilkin fonetik strukturuna daha yaxın hesab olunur və nisbətən konservativ variant kimi qiymətləndirilə bilər.

Qırğız dilində isə bu leksik vahid *чачнак* [çaçpak] formasında işlənir. Burada [ş] samitinin sistematik şəkildə [ç] ilə əvəz olunması müşahidə edilir ki, bu da qıpçaq dilləri daxilində *ş* ~ *ç* uyğunluğunun tipik nümunələrindən biridir. Bu dəyişmə qırğız dilində affrikatlaşma meylinin güclü olması ilə bağlıdır və sözün hər iki komponentində paralel şəkildə baş verir. Bundan əlavə, ikinci

komponentdə qazax dilindəki *-bau* elementi qırğız dilində *-pak* formasına keçmişdir. Bu isə yalnız fonetik dəyişmə deyil, eyni zamanda morfoloji transformasiya kimi də qiymətləndirilə bilər və komponentlərin strukturunda yenidən qurulmanı əks etdirir.

Azərbaycan dilində işlənən *saçbağı* forması isə həm fonetik, həm də morfoloji baxımdan daha fərqli inkişaf yolu keçmişdir. Sözün əvvəlindəki [ş] samitinin [s] ilə əvəz olunması oğuz dillərinə xas fonetik xüsusiyyət kimi çıxış edir və bu dəyişmə Azərbaycan dilinin konsonant sistemində baş verən sadələşmə ilə bağlıdır. Eyni zamanda ikinci komponentdə qırçaq dillərində müşahidə olunan *-bau / -pak* elementləri Azərbaycan dilində *-bağı* formasını almışdır. Bu dəyişmə yalnız fonetik uyğunlaşma ilə deyil, həm də morfoloji reinterpretasiya ilə izah olunur.

Sözün morfoloji quruluşuna nəzər saldıqda onun iki komponentdən ibarət olduğu aydın olur: *uauu / saç* və *bay / bağı*. Bu birləşmə ilkin mərhələdə "saça bağlanan lent və ya bəzək elementi" mənasını ifadə etmişdir. Qazax dilində *bay* komponenti "ip, bağ, lent" mənasını qoruyub saxladığı halda, Azərbaycan dilində bu komponent *bağı* şəklində sabitləşmiş və üzərinə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək *bağı* formasını almışdır. Bu isə sözün sintaktik birləşmədən leksik vahidə çevrilməsi, yəni leksikləşmə prosesinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Qırğız dilində isə ikinci komponentin *-nak* [pak] formasında işlənməsi sözün ilkin morfoloji quruluşunun qismən dəyişdiyini göstərir. Bu forma artıq "bağ" mənasını birbaşa əks etdirmir və daha çox fonetik və leksik transformasiyanın nəticəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, qırğız dilində bu leksik vahid daha innovativ inkişaf mərhələsini təmsil edir.

Fonetik və morfoloji dəyişmələrlə yanaşı, bu leksik vahidin semantik sabitliyi diqqətəlayiqdir. Bütün dillərdə söz əsasən qadın saçına bağlanan bəzək elementi mənasını qoruyub saxlayır. Bu isə göstərir ki, fonetik və struktur dəyişikliklərə baxmayaraq, semantik nüvə sabit qalır və sözün funksional mahiyyəti dəyişmir.

Beləliklə, *uauubay / чачнак / saçbağı* leksik vahidi qırçaq və oğuz dillərində həm fonetik uyğunluqların, həm də morfoloji transformasiyaların aydın şəkildə izlənilə bildiyi nümunələrdən biridir. Bu sözün müxtəlif dillərdəki formaları ümumtürk leksik əsasını qorumaqla yanaşı, hər bir dilin daxili inkişaf xüsusiyyətlərini də əks etdirir və onu müqayisəli-tarixi tədqiqat üçün əhəmiyyətli materiala çevirir.

Saç bəzəkləri sırasında mühüm yer tutan *шолны* (qazax), *чолны* (qırğız)

leksik vahidi türk xalqlarının ənənəvi zərgərlik mədəniyyətində xüsusi funksional və estetik əhəmiyyətə malik terminlərdən biridir. Bu söz saçın ucuna və ya hörüyün sonuna taxılan, adətən metal zəncirlər, muncuqlar və ya kiçik asma elementlərlə bəzədilmiş dekorativ əşyanı ifadə edir. Şolpu yalnız bəzək funksiyası daşımır, eyni zamanda hərəkət zamanı səs çıxarmaq xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edən akustik effekt yaradır və bu baxımdan qadının sosial görünüşünün bir hissəsinə çevrilir.

Semantik baxımdan bu leksik vahid əsasən sabit mənanı qoruyur və qazax və qırğız dillərində eyni predmetə — saç bəzəyinə aid edilir. Lakin qaraqalpaq dilində eyni formanın başqa məişət əşyalarını ifadə etməsi müşahidə olunur ki, bu da semantik ayrışma və çoxmənalılıq prosesinin nümunəsi kimi çıxış edir [3; s. 739]. Bu hal göstərir ki, ilkin mərhələdə ümumi məna daşıyan söz müxtəlif dillərdə fərqli istiqamətlərdə inkişaf edərək semantik differensiasiyaya uğramışdır.

Fonetik baxımdan *шолпы* / *чолпы* formaları arasında müəyyən fərqlər müşahidə olunur. Qazax dilində *шолпы* [şolpı] formasında sözün əvvəlində [ş] samiti qorunub saxlanılmışdır. Qırğız dilində isə bu səs sisteməlik şəkildə affrikatlaşaraq *чолпы* [çolpu] formasında [ç] ilə əvəz olunur. Bu dəyişmə qırpçaq dillərində müşahidə olunan *ş ~ ç* uyğunluğunun tipik nümunələrindən biridir və qırğız dilində samitlərin artikulyasiya xüsusiyyətlərinin fərqləndiyini göstərir.

Sözün ikinci komponentində isə müəyyən fonetik variasiyalar diqqəti cəlb edir. Qazax dilində son hecəda [ɪ] saitinin işlənməsi müşahidə olunduğu halda, qırğız dilində [u] saitinin işlənməsi sait harmoniyası ilə bağlıdır və sözün fonetik strukturunun dilin daxili qanunlarına uyğunlaşmasını göstərir. Bu fərq qırpçaq dilləri daxilində vokal sistemin müxtəlif inkişaf istiqamətlərini əks etdirir.

Morfoloji baxımdan bu leksik vahidin sadə kök söz kimi qavranılması mümkün olsa da, onun ilkin mərhələdə səs təqlidi və ya akustik xüsusiyyətlərlə bağlı yaranması ehtimal olunur. Şolpu bəzəyinin hərəkət zamanı çıxardığı səsle bağlı olaraq sözün fonosemantik xarakter daşması ehtimalı da irəli sürülə bilər. Bu isə leksik vahidin yalnız nominativ deyil, həm də təsviri xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir.

Beləliklə, *шолпы* / *чолпы* leksik vahidi qırpçaq dillərində həm fonetik uyğunluqların, həm də semantik inkişafın izlənilə bildiyi nümunələrdən biridir. Bu sözün müxtəlif dillərdəki istifadəsi onun ümumtürk leksik əsasını qoruduğunu, eyni zamanda hər bir dilin daxili inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə

dəyişdiyini göstərir və onu etnolinqvistik baxımdan əhəmiyyətli tədqiqat obyektinə çevirir.

Qulaq bəzəkləri sırasında mühüm yer tutan *sırğa* termini türk dillərində geniş yayılmış və sabit semantik nüvəyə malik leksik vahidlərdən biridir. Qazax və qaraqalpaq dillərində *сырға* [sırqa], qırğız dilində *сөйкө* [söykö], Azərbaycan dilində isə *sırğa* formasında işlənir. Bu leksik vahid bütün dillərdə qulağa taxılan bəzək əşyasını ifadə edir və semantik baxımdan ümumi uyğunluq nümayiş etdirir.

Tarixi-etimoloji baxımdan *sırğa* sözünün qədim türk dilində mövcud olduğu və müxtəlif fonetik variantlarda inkişaf edərək müasir dillərə gəlib çatdığı qəbul olunur. Qazax və qaraqalpaq dillərindəki *сырға* forması ilə Azərbaycan dilindəki *sırğa* forması arasında demək olar ki, tam fonetik uyğunluq müşahidə olunur. Bu isə həmin dillərdə sözün daha konservativ şəkildə qorunduğunu göstərir.

Qırğız dilində işlənən *сөйкө* forması isə fonetik və qismən leksik baxımdan fərqli inkişaf yolu keçmişdir. Bu forma birbaşa *sırğa* ilə eyni kökdən gələn variant kimi deyil, paralel inkişaf etmiş və ya başqa köklə bağlı olan leksik vahid kimi qiymətləndirilir. Burada [öy] diftonqunun və [k] samitinin iştirakı sözün fonetik strukturunu digər qıpçaq dillərindən fərqləndirir. Bu hal qırğız dilində qulaq bəzəyi üçün alternativ terminoloji modelin formalaşdığını göstərir.

Fonetik baxımdan *сырға* / *sırğa* formalarında [r] samitinin sabit şəkildə qorunması və son hecəda qıpçaq dillərinə xas olan [q] samitinin işlənməsi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilində də bu samit saxlanılmışdır ki, bu da sözün ümumtürk fonetik xüsusiyyətlərini qoruduğunu göstərir.

Semantik baxımdan bu leksik vahid yalnız bəzək əşyasını ifadə etməklə məhdudlaşmır, həm də sosial və ritual funksiyalar daşıyır. Qadının sosial statusunun, ailə vəziyyətinin və yaş mərhələsinin göstəricisi kimi çıxış edən *sırğa* türk xalqlarının ənənəvi mədəniyyətində mühüm simvolik məna kəsb etmişdir. Xüsusilə evlilik mərasimlərində bu bəzək əşyası xüsusi rol oynamışdır.

Qazax mədəniyyətində işlənən *құлағына сырға салу* ifadəsi nişan mərasiminin əsas rituallarından birini bildirir və qızın ailə qurmağa razılığının simvolik ifadəsi kimi çıxış edir [8; s. 538]. Bu frazeoloji vahid *sırğanın* yalnız fiziki əşya deyil, eyni zamanda sosial münasibətlərin və ailə institutunun mühüm elementi olduğunu göstərir.

Beləliklə, *sırğa* leksik vahidi türk dillərində həm fonetik sabitliyi, həm də semantik zənginliyi ilə seçilir. Qazax, qaraqalpaq və Azərbaycan dillərində bu sözün oxşar formalarının qorunması onun ümumtürk leksik qatına aid oldu-

ğunu göstərdiyi halda, qırğız dilindəki *cəykə* variantı leksik sistem daxilində alternativ inkişaf istiqamətinin mövcudluğunu nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyətlər həmin leksik vahidi müqayisəli-tarixi və etnolinqvistik tədqiqat baxımından əhəmiyyətli materiala çevirir.

Geyimlə bağlı bəzək elementləri sırasında mühüm yer tutan *белбей* (qazax, qaraqalpaq) və *белдук* (qırğız) leksik vahidləri türk xalqlarının maddi-mədəni irsində həm praktik, həm də dekorativ funksiyaları birləşdirən terminlərdən biridir. Bu sözlər bel nahiyyəsinə bağlanan kəmər tipli əşyanı ifadə edir və yalnız geyimin funksional elementi kimi deyil, həm də estetik və sosial göstərici kimi çıxış edir. Ənənəvi mühitdə bu kəmərlər tez-tez gümüş, metal lövhəciklər və müxtəlif ornamental elementlərlə bəzədilmiş, beləliklə sahibinin sosial statusunu, maddi imkanlarını və bəzən də yaş və cinsiyyətini ifadə edən atributa çevrilmişdir. Tarixi mənbələrdə bu element həm məişət əşyası, həm də sosial və estetik göstərici kimi təqdim edilir [4; s. 122].

Morfoloji baxımdan hər iki leksik vahidin əsasında ümumtürk mənşəli *bel* komponenti dayanır. Bu komponent bütün türk dillərində "insanın bədəninin orta hissəsi" mənasını ifadə edir və sabit semantik nüvəyə malikdir. Qazax və qaraqalpaq dillərində *белбей* formasında bu kök ikinci komponent olan *-бей* ilə birləşərək "belə bağlanan əşya, kəmər" mənasını ifadə edir. Burada *-бей* komponenti qədim *bağ/bau* elementi ilə əlaqələndirilir və "bağlamaq, sarımaq" semantikasını qoruyur.

Fonetik baxımdan *белбей* [belbeu] formasında ikinci komponentdə müşahidə olunan [eu] sait birləşməsi diftonq xarakteri daşıyır və sözün fonetik inkişafının nəticəsi kimi çıxış edir. Tarixi mərhələdə *-bau* formasında olan bu komponent qırçaq dillərində saitlərin dəyişməsi və labial uyğunlaşma nəticəsində *-beu* formasını almışdır. Bu dəyişmə sözün fonetik strukturunun sadələşməsi ilə yanaşı, dillərin daxili vokal sisteminə uyğunlaşmasını əks etdirir.

Qırğız dilində işlənən *белдук* [beldik] forması isə eyni kök əsasında fərqli morfoloji modelin formalaşdığını göstərir. Burada *-дук* [dik] elementi məhsuldar isimləşdirici şəkilçi kimi çıxış edir və "belə aid olan əşya" mənasını ifadə edir. Bu halda sözün semantik quruluşu "bel üçün olan, bel ilə bağlı əşya" kimi formalaşır. Fonetik baxımdan isə bu model daha sadə və sabit struktur nümayiş etdirir, diftonq tipli sait birləşmələri müşahidə olunmur.

Beləliklə, *белбей* və *белдук* formaları eyni semantik nüvəni ifadə etsə də, onların morfoloji quruluşu fərqli inkişaf istiqamətlərini əks etdirir. Qazax və qaraqalpaq dillərində söz daha çox birləşmə modeli (*bel + bau*) əsasında formalaşdığı halda, qırğız dilində şəkilçi vasitəsilə törəmə model üstünlük təş-

kil edir. Bu isə qıpçaq dilləri daxilində söz yaradıcılığı üsullarının müxtəlifliyini göstərir.

Semantik baxımdan bu leksik vahidlər yalnız geyim elementi kimi deyil, həm də sosial və simvolik məna daşıyır. Ənənəvi cəmiyyətlərdə kəmərlər yalnız geyimi sabitləyən vasitə deyil, eyni zamanda kişinin yetkinlik, qadının isə ailə statusu ilə bağlı göstəricilərdən biri kimi çıxış etmişdir. Xüsusilə bəzəkli kəmərlər estetik zövqün ifadəsi olmaqla yanaşı, qoruyucu və simvolik funksiyalar da daşımışdır.

Beləliklə, *белбей* / *белдук* leksik vahidləri qıpçaq dillərində həm fonetik dəyişmələrin, həm də morfoloji transformasiyaların aydın şəkildə izlənilə bildiyi nümunələrdəndir. Bu sözlər ümumtürk leksik əsasını qorumaqla yanaşı, hər bir dilin daxili inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirir və onları müqayisəli-tarixi və etnolinqvistik baxımdan əhəmiyyətli tədqiqat materialına çevirir.

Nəticə və elmi yenilik. Aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, qazax, qırğız, qaraqalpaq və Azərbaycan dillərində bəzək əşyaları adları ümumtürk leksik qatına əsaslanır və eyni etimoloji kökdən inkişaf etmişdir. Bununla belə, tarixi inkişaf prosesində bu leksik vahidlər hər bir dilin fonetik sisteminə uyğun şəkildə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər təsadüfi xarakter daşımır, əksinə, dillərin daxili fonetik qanunauyğunluqları əsasında sistemli şəkildə baş verir.

Müşahidə olunan fonetik hadisələr arasında samit uyğunluqları, səslərin zəifləməsi və ya düşməsi, həmçinin saitlərin dəyişməsi xüsusi yer tutur. Məsələn, qıpçaq dillərində *ş ~ ç* uyğunluğu, oğuz dillərində isə bəzi hallarda söz əvvəlində samitin dəyişməsi və ya sadələşməsi kimi hadisələr bu leksik sahədə də özünü göstərir. Bu tip uyğunluqlar dillərarası fonetik paralelliyi üzə çıxarır və onların ümumi mənşədən qaynaqlandığını təsdiqləyir.

Semantik baxımdan isə bu leksik sahə yüksək sabitliyi ilə seçilir. *Üzük*, *bilərzik*, *muncuq*, *sırğa* kimi əsas terminlər bütün araşdırılan dillərdə demək olar ki, eyni əşyanı ifadə edir və əsas mənalarını qoruyub saxlayır. Bu hal bəzək əşyaları ilə bağlı leksikanın konservativ xarakter daşdığını və qədim dövrlərdən formalaşmış semantik nüvənin dəyişmədən qorunduğunu göstərir.

Bununla yanaşı, bəzi leksik vahidlərdə semantik genişlənmə və əlavə məna çalarlarının yaranması da müşahidə olunur. Məsələn, *muncuq* sözü yalnız bəzək əşyasını deyil, eyni zamanda qoruyucu, tilsim və ya magik funksiya daşıyan əşyanı ifadə edə bilər. Bu isə həmin leksik vahidin yalnız nominativ deyil, həm də mədəni-semantik yük daşdığını göstərir.

Morfoloji baxımdan aparılan təhlil bəzi sözlərin yaranma mexanizmini

izləməyə imkan verir. Xüsusilə *bilərzik* leksik vahidinin *bilək* və *üzük* komponentlərinin birləşməsi əsasında formalaşması göstərir ki, ilkin mərhələdə sözlər daha şəffaf və analitik quruluşa malik olmuşdur. Sonrakı inkişaf prosesində isə fonetik sadələşmə və morfem sərhədlərinin itməsi nəticəsində bu birləşmələr vahid leksik forma kimi sabitləşmişdir. Bu hal türk dillərində söz yaradıcılığı prosesinin həm analitik, həm də sintetik xüsusiyyətlər daşdığını göstərir.

Ümumilikdə aparılan tədqiqat göstərir ki, bəzək əşyaları ilə bağlı leksik vahidlər yalnız adlandırma funksiyası daşımır. Onlar eyni zamanda türk dillərinin tarixi inkişafını, dillərarası əlaqələri və xalqın mədəni dünyagörüşünü əks etdirən mühüm dil faktları kimi çıxış edir. Bu baxımdan belə leksik material üzərində aparılan müqayisəli təhlil türk dillərinin həm fonetik, həm də semantik inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək üçün etibarlı və zəngin mənbə rolunu oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Антипина, К. Й. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. Фрунзе: Издательство Академии наук Киргизской ССР, 1962, 278 с.
2. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972, 989 p.
3. Каракалпакско-русский словарь. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958, 888 с.
4. Культура и быт казахского колхозного аула. Алма-Ата: Наука, 1967, 299 с.
5. Махмуд ал-Кашғари. Диван Лугат ат-Турк. Алматы: Дайк-Пресс, 2005, 1288 с.
6. Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Том IV: Обще-тюркские и межтюркские основы на буквы "Ж", "Ж", "Й". Москва: Наука, 1989, 287 с.
7. Юдахин, К. К. Киргизско-русский словарь. Фрунзе: Киргизская Советская Энциклопедия, 1985, 504 с.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том. Алматы: Арыс; Қазақ тілі, 2014, 816 б.
9. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Алматы: DPS, 2011, 736 б.

Рәйси: file.dok, prof. Elbrus Əzizov

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMALAR VƏ ONLARIN REKLAM MƏTNLƏRİNDƏ FUNKSİYALARI

Xanım Abbasova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, *doktorant*
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, *akademik məsləhətçi*
xanm.abbasova.00@mail.ru

Abstract

The article examines the characteristics of borrowings in the English language and their functional role in advertising texts. Due to the processes of globalization and the expansion of international communication, English has gained a dominant position worldwide, and its lexical units have widely penetrated various languages, including advertising discourse. The study analyzes the semantic, stylistic, and pragmatic functions of borrowings, demonstrating that they are used in advertising texts to attract attention, create emotional impact, and convey associations of prestige and modernity.

The article also emphasizes the importance of borrowings in creating linguistic play, forming concise and memorable expressions, and targeting specific audiences. The research shows that borrowings in advertising texts are not only a means of filling lexical gaps but also function as culturally and socially meaningful elements. In this regard, their use can be considered an effective linguocultural and communicative tool that enhances the impact of advertising.

Key words: *borrowings, advertising language, linguoculturology, pragmatic function, stylistic effect, globalization, English language.*

Giriş. Dil insan qarşılıqlı əlaqəsinin ən mühüm vasitəsidir. Müasir dövrdə qloballaşma və beynəlxalq kommunikasiya proseslərinin intensivləşməsi dillərarası qarşılıqlı təsiri daha da gücləndirmişdir. Bu proses nəticəsində xüsusilə ingilis dili qlobal ünsiyyət vasitəsi kimi dominant mövqe qazanmış və onun leksik vahidləri müxtəlif dillərə geniş şəkildə daxil olmuşdur. Bu hadisə dilçilikdə "alınma sözlər" kimi səciyyələndirilir və müasir linqvistik tədqiqatların aktual istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Alınma sözlərin istifadə sahələri arasında reklam dili xüsusi yer tutur. Reklam diskursu dinamik, pragmatik və təsir yönümlü kommunikasiya forması kimi dilin müxtəlif resurslarından, o cümlədən alınmalardan geniş istifadə edir. Reklam mətnlərində ingilis mənşəli sözlər yalnız yeni anlayışların ifadəsi üçün deyil, həm də stilistik təsir yaratmaq, müasirlik və prestij assosiasiyaları formalaşdırmaq, hədəf auditoriyaya uyğun kommunikativ strategiyalar qurmaq məqsədilə tətbiq olunur.

Linqvokulturoloji baxımdan alınma sözlər reklam mətnlərində yalnız leksik vahid kimi deyil, həm də müəyyən mədəni və sosial məna daşıyıcıları kimi çıxış edir. Onlar reklamın emosional təsirini gücləndirir, dil oyunu yaratmağa imkan verir və qısa, yadda qalan ifadələrin formalaşmasına xidmət edir. Bu baxımdan, alınmalar reklam dilinin funksional-semantik strukturunda mühüm yer tutur.

Hər bir dil müəyyən lüğət tərkibinə, qrammatikaya və fonem sisteminə malikdir. İnkişaf prosesi zamanı dil digər dillərlə təmasda olur və müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliklər bütün strukturlara təsir etsə də, xüsusilə lüğət tərkibində daha aydın şəkildə özünü göstərir; çünki lüğət həyatın və insan fəaliyyətinin bütün sahələrində baş verən dəyişiklikləri əks etdirir və onları özündə əks etdirir. Reklam mətnlərində alınmaların təhlili onların istifadə səbəbləri və formaları haqqında mühüm nəticələr çıxarmağa, həmçinin yeni istifadə nümunələrini müəyyən etməyə imkan verir. Bu təhlil alınmaların reklamın funksionallığını yaratmaq üçün necə istifadə edildiyini və onların reklamın strateji məqsədlərinə necə xidmət etdiyini üzə çıxarır. Reklam – ümumilikdə kütləvi informasiya vasitələri kimi – dil variasiyalarının mənbəyi ola bilər: "kütləvi informasiya vasitələri yeni sosiolinqvistik resurslar yaradır və bu resurslar bəzən gündəlik praktikada istifadə olunur və inkişaf etdirilir, baxmayaraq ki, bu hadisələr qısaömürlü ola bilər" [2, s. 184]. Ümumilikdə, alınmalar müxtəlif səbəblərə görə istifadə oluna bilər. A.Graedler qeyd edir ki, ən geniş yayılmış alınma motivi "semantik boşluqları" doldurmaq zərurətidir, yəni yeni əşyaları və anlayışları adlandırmaqdır [4, s. 155]. Lakin alınmalar həm də "üslubi boşluqları" doldurmaq üçün istifadə olunur, çünki onlar vasitəsilə qəbul edən dilin lüğət tərkibi zənginləşdirilir, yenilənir və daha canlı hala gətirilir.

Alınmalar həmçinin daha neytral, "siyasi baxımdan korrekt" ifadələr tapmaq məqsədilə və ya prestijli mədəni dəyərə malik olduqları üçün işlədilə bilər; bu zaman məqsəd ifadə olunan obyektin cəlbediciliyini artırmaq və mətnə müəyyən nüfuz qazandırmaqdır. Nəhayət, alınma bəzən "diqqətsizlik" nəticəsində də istifadə oluna bilər, yəni sadəcə olaraq ilk ağla gələn söz kimi [4, s. 214-216].

Əsas hissə. İngilis dili dünya dilidir və Qərbi german mənşəlidir. Bununla belə, təxminən 250 000 söz ehtiyatına malik olan bu dildə yalnız kiçik bir hissə german mənşəlidir. Əslində ingilis dili təxminən 50-dən çox dildən alınmalar ehtiva edir. İngilis dilində sözlərin işlənmə tezliyinə baxdıqda, alman mənşəli sözlərin əsas leksik fondun əsasını təşkil etdiyi görünür. Bunlar əsasən birhecalı sözlərdir: *man, house, go, see, in, and, good* və s.

XX əsrin ortalarından etibarən ingilis dili global dil kimi beynəlxalq ünsiy-

yətin, təhsilin, biznesin və internetin aparıcı vasitəsinə çevrilmişdir və bu səbəbdən onun digər dillərə təsiri qaçılmazdır. Eyni zamanda da ingilis dilində digər dillərdən olan alınma laya rast gəlmək mümkündür. Xüsusilə reklam mətnlərində digər dillərə aid olan leksik vahidlərin işlənməsi faktına rast gəlirik.

Ölkələr və qitələr arasında mədəni əlaqələrin genişlənməsi dil qarşılıqlı təsiri problemini ön plana çıxarır. Buna görə də müasir dilçilikdə leksik alınmalar problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alınma başqa dildən morfemlərin, sözlərin və ya ifadələrin qəbul olunması və onların digər dildə sabitləşməsi prosesi kimi müəyyən edilir. Bu vahidlər qəbul edən dilin leksik mənasını, fonetik quruluşunu və qrammatik xüsusiyyətlərini mənimsəyir, müxtəlif üslublarda işlənir və həmin dilin əlifbası ilə yazılır.

Alınma dilin inkişafının ayrılmaz hissəsidir və lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas mənbələrindən biridir. Dil canlı orqanizm kimi sosial əhəmiyyətli proseslərə dərhal reaksiya verir, yeni sözlər və hətta yeni qrammatik və orfoqrafik qaydalar yaradır. Adətən dil daha çox insan həyatının sürətlə dəyişən sahələrinə aid olan leksikamı mənimsəyir: texnologiya, idman, iqtisadiyyat, incəsənət, siyasət və s.

Hazırda reklam sahəsində anglisizmlər geniş istifadə olunur. Reklam dili semantik, kommunikativ və üslubi baxımdan çoxsaylı tədqiqatların obyektidir. D.Rozental, P.Krompton, K.Kaftandjiyev, L.Skalski reklam mətnlərinin dilini təhlil etmişlər. S.Medvedyeva, Y.Hurska, E.Abramova reklamda üslubi vasitələri və kommunikativ xüsusiyyətləri araşdırmışlar.

Reklam mətnlərində alınmalar müsbət konnotasiyalar yaratmaq, məhsulun prestijini artırmaq məqsədilə işlədilir. Digər mədəniyyətlərin təsiri yalnız leksik səviyyə ilə məhdudlaşmır, həm də fonetik səviyyədən tutmuş mətn səviyyəsinə qədər bütün dil qatlarında özünü göstərir.

Tədqiqatçılar reklam mətnlərində alınmalarının funksiyalarını müxtəlif cür izah edirlər. A.Dedyuxina üç əsas funksiyayı qeyd edir: informasiya mühitinin yaradılması, qiymətləndirici vahidlərin istifadəsi ilə müsbət təsirin gücləndirilməsi, diqqətin cəlb olunması [8, s. 89].

A. Patrikieyeva isə funksiyaların daha geniş olduğunu göstərir: diqqəti cəlb etmək, obyektləri adlandırmaq, dil vasitələrinə qənaət etmək, reklam üslubunu zənginləşdirmək.

Beləliklə, alınmalar yeni anlayışları ifadə etməklə yanaşı, reklam mətnlərində ekspressivliyi artırır, prestij və xaricilik effekti yaradır.

İngilis dili həmişə digər dillərdən söz qəbul etməyə açıq olmuşdur. D.Crystal [3, s. 23] qeyd edir ki, təxminən 350 dilin elementləri ingilis dilinin ay-

rılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Lakin mühüm bir sual ortaya çıxır: ingilis dili niyə, nə zaman və necə digər dillərdən söz alır? Baugh və Cable [1, s. 11] göstərir ki, ingilis dilinin tarixi əslində uzun illər ərzində müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təmasının tarixidir. Buna görə də yalnız dildaxili deyil, həm də diltarici səbəblər (siyasi, iqtisadi, sosial, texnoloji və hərbi amillər) də nəzərə alınmalıdır.

Adətən alınma ehtiyacı qəbul edən dildə müəyyən anlayışı ifadə etmək üçün uyğun söz olmadıqda yaranır. Məsələn, *rakija*, *tamburica* kimi sözlər xorvat dilinə və mədəniyyətinə xasdır və buna görə də ingilis dilində onların qarşılığı yoxdur. Sözlər həyatın demək olar ki, bütün sahələrindən alınır: ticarət, müharibə, elm, incəsənət, ədəbiyyat, qida və s.

İngilis dili Şekspir dövründən etibarən dəyişməkdədir. İngilislər dünyanın müxtəlif yerlərinə (ABŞ, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Hindistan, Asiya və Afrika) köç etmişlər. Nəticədə dil dəyişmiş, inkişaf etmiş və digər yerli dillərdən sözlər qəbul etmişdir. Məsələn, *kangaroo*, *koala* və *boomerang* Avstraliya aborigen dillərindən, *juggernaut* və *turban* isə hind dillərindən gəlmişdir.

İngilis dilində hələ də istifadə olunan çoxlu fransız mənşəli sözlər mövcuddur və Sapir özünün *Language: An Introduction to the Study of Speech* (1921) əsərində dillərin qarşılıqlı təsirini təsvir edərək qeyd edir ki, fransız dilinin ingilis dili üzərində hökmranlığı 300 il davam etmişdir [7, s. 167]. Bu proses 1066-cı ildə İngiltərənin normanlar tərəfindən idarə olunmağa başlaması ilə əlaqədardır. Bu dövrdə ingilis dilinə təxminən 10 000 fransız sözü daxil olmuşdur ki, onların 85%-i latın mənşəlidir. Fransız dili hələ də yeni sözlərin əsas mənbələrindən biridir. Yalnız elm və texnologiya sahəsində bəzi terminlər klassik dillərdən alınır.

Britaniya əhalisinin böyük hissəsi əvvəlcə anqlo-sakson dilindən istifadə edirdi, lakin hakim təbəqənin təsiri nəticəsində bu dil dəyişmiş və dubletlər yaranmışdır. Zadəganların istifadə etdiyi ət adları ilə kəndlilərin bəslədiyi heyvanların adları fərqlənirdi: *beef / ox* ; *mutton / sheep*; *veal / calf* ; *pork / pig*

Fransız mənşəli sözlər daha çox abstrakt və mürəkkəb anlayışları ifadə edir və anqlo-sakson mənşəli qarşılıqlarından daha abstrakt xarakter daşıyır: *freedom / liberty*; *justice / equity*; *aid / help* ; *view / sight*.

Buna görə də onlar gündəlik dildə daha az istifadə olunur. Lakin bəzi fransız mənşəli sözlər gündəlik istifadədə geniş yayılmışdır: *table*, *chair*, *car*, *city*, *fruit*, *juice*, *journey*, *travel*, *stay*, *wait*, *country*, *very*, *real*, *people*, *just*, *fine*, *able*, *use*, *part*.

Bütün bu ingilis dil formaları kommunikasiya, səyahət, radio, televiziya, mobil cihazlar və internetin inkişafı nəticəsində bir-biri ilə qarışmışdır. Nəti-

cədə Böyük Britaniyada insanlar Amerika və Avstraliya ingilis dilindən də istifadə edirlər. İngilis dili eyni zamanda digər dillərin (fransız, alman, ispan, italyan, ərəb) təsiri altında dəyişməkdədir.

Köhnə ingilis dili və ya anqlo-sakson dili ingilis dilinə Şimali Almaniya və Cənubi Skandinaviyadan daxil olmuş və V-VI əsrlərdə alman köçkünləri tərəfindən İngiltərəyə gətirilmişdir. Bu Qərbi german dili romalıların onlardan əvvəl İngiltərəni idarə etməsi səbəbindən bəzi latın sözlərini də mənimsəmişdir. Sözlərin az bir hissəsi kelt dillərindən alınmışdır və VIII-IX əsrlərdə ikinci miqrasiya dalğası baş vermişdir. Belə ki, Danimarka və Norveçdən olan skandinavlar İngiltərənin bəzi hissələrini fəth edərək koloniyalaşdırmış və onların dillərindən (Old Norse) sözlər ingilis dilinə daxil olmuşdur. Bu, *bag, call, die, egg, get, husband, knife, mistake, skirt, take, want* kimi sözlərin mövcudluğu ilə təsdiqlənir.

İngilis dili yunan və latın mənşəli sözlərlə zəngindir, baxmayaraq ki, bu sözlər dilə birbaşa miqrasiya nəticəsində daxil olmamışdır. Alman tayfaları İngiltərəyə gəlməzdən əvvəl artıq bir çox latın sözlərindən istifadə edirdilər. Bu sözlərə *cheese, fork, kitchen, table, wine* daxildir. *Church, mass, priest, school* kimi sözlər isə xristian rahiblər tərəfindən gətirilmişdir.

Renessans dövründə *democratic* və *enthusiasm* kimi çoxsaylı yunan və latın mənşəli sözlər dilə daxil olmuşdur. Sənaye inqilabından bu günə qədər elm və texnologiya da *analysis, data, experiment, theory* kimi yunan və latın köklü sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, latın və yunan mənşəli çoxlu sayda söz bütün Avropa dillərində mövcuddur və onlar "Mini Dictionary of International Words" 1-in tərkib hissəsini təşkil edən beynəlxalq sözlərin əsasını təşkil edir. İngilis dilində xorvat, serb və bosniya mənşəli bəzi alınmalar aşağıdakılardır: *cravat* from Croatia; *paprika* from paprika паприка = capsicum, or papar = black pepper ; *rakia* from rakija; *slivovitz* from šljivovica / = plum rakia ; *tamburitza* from tamburica /= little tambura ; *tesla* named after Nikola Tesla; *uvala* from uvala = a large elongate compound sinkhole; *vampire* from vampira.

Yer adlarının formalaşmasında istifadə olunan *-by, -thorpe, -gate* şəkilçiləri Skandinaviya dillərindən, *-ism, -ize* bağlı morfemləri yunan dilindən, *-age, -ance/-ence, -ant/-ent, -ity, -ment, -tion, con-, de-, pre-* isə orta ingilis-fransız mənşəli alınmalardan gəlmişdir.

İngilis dilində kulinariya sahəsində istifadə olunan rus mənşəli ifadələrin öz ilkin formalarını qoruduğu aşağıdakı sözlərlə təsdiqlənir: *bitok, coulubi-ac, kasha, kefir, medovukha. piroshki, vareniki* [6, s.89]. Baxmayaraq ki, rus

mənşəli sözlər uzun müddətdir ingilis dilində istifadə olunur, onlar hələ də tam mənimsənilməmiş və yad səslənir. Bu isə mürəkkəb sözlərin azlığı ilə təsdiqlənir (*borsch* / *borscht belt* və ya *borscht circuit* və *vodka martini*).

A.H.Kuppens [5, s. 120] təsnifatına əsasən ingilis dilindəki reklamlarda alınmaların istifadəsinin əsas səbəbləri bunlardır: **Linqvistik səbəblər** – leksik boşluqları doldurmaq (ingilis sözləri qısa olur); **Yaradıcılıq səbəbləri** – dil oyunu, diqqət cəlb etmək; **Mədəni konnotasiyalar** – müasirlik, qloballıq, texnoloji inkişaf; **Intertekstuallıq** – media ilə əlaqə yaratmaq; **Strategiya** – qlobal reklam kampaniyası üçün vahid dil seçimi.

Nəticə. Aparılan təhlil göstərir ki, ingilis dilində alınma sözlər reklam mətnlərində çoxşaxəli funksional yük daşıyır. Onlar yalnız yeni anlayış və realiyaların ifadəsi üçün deyil, həm də reklamın təsir gücünü artırmaq məqsədilə stilistik və pragmatik vasitə kimi istifadə olunur. Alınmalar vasitəsilə reklamlarda müasirlik, prestij və qlobal imic formalaşdırılır, eyni zamanda hədəf auditoriyanın diqqəti daha effektiv şəkildə cəlb edilir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, alınma sözlər reklam diskursunda dil oyunu yaratmaq, ifadəni yığcam və yaddaqalan etmək, həmçinin müəyyən sosial və mədəni assosiasiyalar formalaşdırmaq baxımından mühüm rol oynayır. Beləliklə, alınmalar reklam dilinin ayrılmaz elementi kimi çıxış edərək onun kommunikativ effektivliyini artıran əsas linqvokulturoloji vasitələrdən biri hesab edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Baugh, A. C., Cable, T. (1993). *A History of the English Language*. Fourth Edition. Routledge: Taylor & Francis Group
2. Coupland, N. 2007. *Style. Language Variation and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press
3. Crystal, D (2003). *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Graedler, Anne-Line. "Morphological, Semantic and Functional Aspects of English Lexical Borrowings in Norwegian." *Nordic Journal of Linguistics*, 1998, Vol. 21, No. 2, pp. 147–170.
5. Kuppens, A. H. 2009. English in Advertising: Generic Intertextuality in a Globalizing Media Environment. *Applied Linguistics* 31 (1), 115–135
6. Perković, Ante. *Rata*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2008, 256 s.
7. Sapir, Edward. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Dover Publications, 2004, 258 p.
8. Дедюхина А. Англицизмы в современном русском языке // Вестник Челябинского государственного университета. – Челябинск: Челябинский государственный университет, 2010. – № 34. – С. 87–91.

МУЛЬТИМЕДИЙНЫЕ ПРЕЗЕНТАЦИИ КАК ИНСТРУМЕНТ РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ СВЯЗЕЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Айдан Рустамзаде

Магистрант

Бакинский Славянский Университет

aydan.rustamzada.rufat@bsu.edu.az

Abstract

Multimedia Presentations as a Tool for Implementing Interdisciplinary Connections in Russian Language and Literature Lessons

This article examines the role of multimedia presentations in the implementation of interdisciplinary connections in the teaching of Russian language and literature. In the context of digitalization of education, the integration of information and communication technologies becomes an essential component of the learning process. Multimedia tools allow combining different types of information, such as text, images, audio, and video, which enhances students' understanding and engagement. The study highlights the importance of visualization in explaining complex grammatical structures and literary contexts, especially in a bilingual educational environment like Azerbaijan. A comparative analysis between traditional and multimedia-based teaching methods shows that students exposed to multimedia presentations demonstrate higher levels of comprehension, motivation, and critical thinking. The article also discusses the role of multimedia in fostering intercultural competence and interdisciplinary thinking by connecting literature with history, culture, and art. Despite certain limitations, such as technical dependence and the need for teacher training, multimedia presentations are identified as an effective pedagogical tool that improves learning outcomes and supports the modernization of education.

Keywords: *multimedia technologies, interdisciplinary connections, Russian language, literature, ICT, visualization, bilingualism.*

Xülasə

Məqalədə rus dili və ədəbiyyatı dərslərində fənlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsində multimedia təqdimatlarının rolu araşdırılır. Təhsil mühitinin rəqəmsallaşması şəraitində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Multimedia təqdimatları müxtəlif informasiya formalarını birləşdirərək şagirdlərin materialı daha yaxşı mənimsəməsinə şərait yaradır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, multimedia vasitələrindən istifadə edən şagirdlər daha yüksək anlama səviyyəsi, motivasiya və tənqidi düşüncə nümayiş etdirirlər. Məqalədə həmçinin bu texnologiyaların mədəniyyətlərarası və fənlərarası əlaqələrin formalaşmasına təsiri

göstərilmişdir.

Açar sözlər: *multimedia texnologiyaları, fənlərarası əlaqələr, rus dili, ədəbiyyat, İKT, vizuallaşdırma, ikidillilik*

В условиях цифровизации образовательной среды важную значимость приобретает внедрение информационно-коммуникационных технологий в процесс преподавания гуманитарных дисциплин в частности языка и литературы в средней школе. Мультимедийные презентации способствуют формированию функциональной грамотности, критического мышления и коммуникативной компетенции учащихся.

Современное образование характеризуется переходом от традиционной трансляционной модели обучения к интерактивной, ориентированной на личность учащегося. В данной парадигме ученик выступает активным субъектом образовательного процесса, что требует внедрения новых педагогических технологий [2].

Одним из наиболее эффективных инструментов является использование мультимедийных презентаций, которые позволяют интегрировать различные формы информации (текст, рисунок, фотокадр кадр из фильма, музыкальное сопровождение) и обеспечивают реализацию междисциплинарных связей. В Азербайджане, согласно концепции национального курикулума, приоритетом является развитие аналитических и коммуникативных навыков. Использование мультимедийных технологий способствует реализации этих задач за счет учебного материала и организации на уроке литературы дискуссионной среды с участием ученика изменения формы подачи [5].

Таким образом, мультимедийные презентации способствуют более глубокому и прочному усвоению знаний в области литературы.

Одной из главных трудностей при изучении русского языка является абстрактный характер грамматических категорий. Использование мультимедийных презентаций позволяет сделать эти категории более наглядными и простыми для понимания. Например, при изучении синтаксиса можно использовать анимации для демонстрации изменения структуры предложения. Это способствует формированию у учащихся системного понимания языка [4].

В азербайджанских школах русский язык преподается в ситуации двуязычия, что подразумевает обязательный учет специфических черт каждой из языковых систем. [1]. Мультимедийные презентации показывают различия между агглютинативной системой азербайджанского

языка и флективной системой русского языка. Визуализация различий между языками через таблицы и схемы помогает ученикам избегать ошибок, вызванных влиянием родной речи, и быстрее доводить владение новым языком до автоматизма.

Изучение литературных произведений требует учета исторического и культурного контекста. Мультимедийные презентации позволяют преобразовывать эпоху с помощью визуальных и аудиоматериалов, что способствует более глубокому пониманию текста [2].

Чтобы помочь учащимся лучше воспринимать содержание произведений и формировать историческое мышление можно использовать фрагменты фильмов и иллюстраций. Сопоставительный анализ произведений различных культур в образовательной практике Азербайджана играет важную роль [5]. Мультимедийные презентации позволяют выявлять интертекстуальные связи между русской и восточной литературой, что способствует формированию у учащихся целостного мировоззрения и развитию аналитических навыков. Эффективность мультимедийных презентаций зависит от соблюдения ряда требований:

- лаконичность подачи материала (за минимальные затраты времени максимум информации);
- логическая структурированность (реализация принципа последовательности и преемственности);
- использование читаемых шрифтов (внедрение символики);
- гармоничное цветовое оформление (с учетом характера презентуемого материала).

Соблюдение данных принципов способствует снижению когнитивной нагрузки и повышает уровень усвоения информации учащимися [4].

Таким образом, мультимедийные презентации являются эффективным инструментом реализации междисциплинарных связей на уроках русского языка и литературы. В образовательной системе Азербайджана они выполняют функцию культурного посредника и облегчают изучение русского языка как неродного. Использование ИКТ трансформирует образовательный процесс, делая его более интерактивным, наглядным и ориентированным на развитие личности учащегося.

С целью выявления эффективности использования мультимедийных презентаций в преподавании русского языка и литературы было проведено педагогическое наблюдение и сравнительный анализ учебного процесса в школах с традиционным и цифровым подходом к

обучению.

Исследование носило комплексный характер и включало элементы педагогического наблюдения, сравнительного анализа и обобщения методического опыта учителей русского языка и литературы.

В качестве базы исследования были условно выделены две группы учащихся:

- контрольная группа, в которой обучение осуществлялось традиционными методами;
- экспериментальная группа, где активно применялись мультимедийные презентации и интерактивные технологии.

Критериями оценки выступали:

- уровень усвоения теоретического материала;
- степень сформированности коммуникативных навыков;
- уровень вовлеченности учащихся в учебный процесс;
- способность к аналитическому и критическому мышлению.

В ходе анализа было выявлено, что учащиеся экспериментальной группы показывают более высокий уровень понимания грамматических структур.

Использование визуализации позволило значительно снизить уровень типичных ошибок, связанных с:

- неправильным употреблением падежных форм;
- нарушением синтаксических связей;
- орфографическими трудностями.
- орфоэпическими трудностями

Мультимедийные презентации обеспечивали не только наглядность, но и динамичность подачи материала, что помогало лучшему запоминанию и пониманию языковых закономерностей. Кроме того, учащиеся экспериментальной группы проявляли большую самостоятельность при выполнении заданий, что свидетельствует о формировании навыков самоконтроля и самоанализа. Использование мультимедийных презентаций в процессе изучения литературных произведений оказывало значительное влияние на уровень интерпретации текста.

Учащиеся, работающие с визуальным и аудиальным материалом, демонстрировали:

- более глубокое понимание художественных образов;
- способность анализировать авторскую позицию и высказать свое мнение;

- умение устанавливать межтекстовые связи.

Например, при изучении произведений XIX века учащиеся экспериментальной группы легче воспринимали исторический контекст благодаря использованию:

- иллюстративного материала;
- фрагментов экранизаций (художественных и документальных фильмов);
- аудиозаписей художественного чтения (актерское выразительное чтение).

Как показало наблюдение за учебным процессом в ряде средних образовательных школ города Баку, учителя русского языка и литературы не всегда используют в процессе мультимедийные презентации. Эти средства применяются от случая к случаю, эпизодически, а также предпочтение отдается готовым учебным материалам, изобилиющим в социальных сетях. Одним из ключевых результатов исследования стало выявление положительного влияния мультимедийных технологий на развитие критического мышления учащихся.

Использование интерактивных элементов презентаций (вопросы, задания с выбором, гиперссылки) стимулировало:

- формулирование собственных гипотез;
- аргументацию своей точки зрения;
- участие в дискуссиях.

Мультимедийные презентации позволили реализовать междисциплинарные связи между:

- русским языком и литературой;
- историей;
- культурологией;
- искусством;
- географией.

Например, при изучении литературных произведений учащиеся одновременно познакомились с:

- историческими событиями эпохи;
- художественными стилями;
- культурными традициями.
- образцами национального искусства

Это способствовало формированию полного восприятия учебного материала и расширению мировоззрения учащихся.

Сравнительный анализ показал, что в России мультимедийные технологии чаще используются как средство структурирования учебного материала и подготовки к итоговой аттестации.

В Азербайджане же их роль заключается в:

- преодолении языкового барьера;
- формировании межкультурной компетенции;
- адаптации учебного материала к двуязычной среде;
- устранение интерференций.

Несмотря на положительные результаты, были выявлены и определенные ограничения:

- зависимость от технического оснащения;
- необходимость дополнительной подготовки учителя;
- риск перегрузки учащихся визуальной информацией.

Эти факторы требуют учета при внедрении мультимедийных технологий в образовательный процесс.

Результаты проведенного анализа позволяют сделать вывод о том, что использование мультимедийных презентаций:

- повышает уровень усвоения учебного материала;
- способствует развитию критического мышления;
- усиливает мотивацию учащихся;
- обеспечивает реализацию междисциплинарных связей.

Таким образом, мультимедийные технологии являются важным инструментом модернизации современного образования.

Список литературы

1. Азизов А. А. Методика преподавания русского языка в азербайджанской школе. — Баку: Мутарджим, 2021.
2. Алексахин А. Н. Информационные технологии в преподавании филологических дисциплин. — М.: Наука, 2022.
3. Государственная программа по развитию образования в Азербайджанской Республике на 2020–2026 гг.
4. Ладыженская Т. А., Баранов М. Т. Методика преподавания русского языка. — М.: Просвещение, 2023.
5. Шамилова Р. А. Формирование коммуникативной компетенции учащихся на уроках литературы в школах Азербайджана. — Баку: АСПУ, 2022

DİL VƏ İDRAKIN KƏSİŞMƏSİNDƏ KATEQORİYALAŞDIRMA: PROTOTİP MODELİNİN İMKANLARI

Aysu Vəlizadə

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

aysuuu2003velizade@gmail.com

Abstract

This article examines the process of categorization within the framework of cognitive linguistics and analyzes the main principles of the prototype model. The aim of the study is to compare the classical theory with the cognitive approach and to clarify the mechanisms underlying the formation of categories. In the classical model, categories are defined based on Aristotelian logic and the principle of "either-or." Although membership is determined by clear-cut boundaries in this approach, it often proves insufficient for explaining actual language data, as many units display transitional characteristics.

According to prototype theory, categories are organized around central and peripheral members, and category membership is graded rather than absolute. The most typical examples function as prototypes, while other members are positioned according to their degree of similarity to them. The article also emphasizes the role of human experience, cognitive processes, and culture in the formation of categories. Language is viewed not only as a formal system but also as a means of understanding and interpreting the world.

In conclusion, the cognitive approach is shown to provide a more flexible and adequate explanation of categorization.

Keywords: *cognitive linguistics, categorization, prototype theory, classical model, cognition, semantics, language and thought.*

Giriş. Müasir dilçilikdə dil yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də insan idrakının məhsulu kimi tədqiq olunur. Bu yanaşma çərçivəsində koqnitiv dilçilik dil və təfəkkür arasındakı əlaqəni izah edən əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. İdrakın təməl mexanizmlərindən biri kateqoriyalaşdırmaadır: insan şüuru ətraf aləmin sonsuz müxtəlifliyini qavramaq üçün cisim və hadisələri ortaq xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırır.

Kateqoriya anlayışı dilçilikdə həm nəzəri, həm də tətbiqi baxımdan mərkəzi mövqe tutur. Çünki sistemləşdirmə və təsnifetmə idrakın başlıca funksiyalarındandır. Bu funksiya gündəlik danışıda da, elmi təfəkkürdə də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Məhz buna görə də, kateqoriyanın mahiyyətini düzgün

müəyyənləşdirmək, şərh etmək nəzəri dilçiliyin aktual vəzifələrindən biri sayılır. Dil kateqoriyalasdırmanın həm nəticəsi, həm də aləti kimi çıxış edir: biz dünya haqqında yalnız onu "canlı", "cansız", "zaman", "hərəkət" kimi qruplara ayırmaqla danışa bilərik.

XX əsrin ortalarında dilçilikdə Aristotel məntiqinə əsaslanan klassik nəzəriyyə hökm sürmüşdür. Bu modelə görə kateqoriya kəskin sərhədləri olan, dəyişməz sistemdir. Onun bütün üzvləri eyni əlamətlər toplusuna malik olmaqla bərabər hüquqludur. Lakin dil daşıyıcılarının şüurunda kateqoriya üzvləri eyni dərəcədə "tipik" qəbul edilmir. Canlı dil faktlarının təhlili göstərir ki, kəskin təsnifat aparmaq hər zaman özünü doğrultmur. Bu səbəbdən kateqoriyaya yeni baxışın yaranması zərurəti yarandı (1, s. 52).

Koqnitiv dilçilik məhz bu ehtiyacın nəticəsi kimi formalaşdı. Yeni yanaşma kateqoriyanı statik çərçivə kimi deyil, idrakdan və kontekstdən asılı olan dinamik struktur kimi izah etdi. E. Roş tərəfindən işlənmiş prototip modeli bu sahədə əsas nəzəri bazaya çevrildi. (4, s. 193) Yeni nəzəriyyəyə görə, kateqoriya üzvləri tipiklik dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənir: bəzi nümunələr mərkəzi və nümunəvi seçildiyi halda, digərləri isə periferik kimi səciyyələnir. Bu yanaşma dilin çoxmənalılıq, məcazilik və qeyri-müəyyənlik kimi xüsusiyyətlərini izah etməyə kömək edir.

Təqdim olunan məqalənin məqsədi prototip modelinin əsas nəzəri prinsiplərini sistemləşdirmək və onun milli-mədəni təcrübədən asılılığı məsələsəni tədqiqatə cəlb etməkdir. Məqalədə əvvəlcə klassik modelin dil faktları qarşısında üzləşdiyi çətinliklər şərh olunur, daha sonra isə prototip yanaşmasının gətirdiyi yeniliklər təhlil edilir.

Əsas hissə. Koqnitiv dilçilikdə və ümumən dilçilik elmində kateqoriyalasdırma problemi başlıca olaraq iki istiqamətdə təhlil edilir. Birinci istiqamət dil sisteminin daxili vahidlərini – leksemlər, morfemlər, nitq hissələri və s. – öyrənməyi nəzərdə tutur. İkinci istiqamət isə həmin linqvistik vahidlər vasitəsilə dilə gətirilən konseptlərin və obyektiv gerçəkliyə aid kateqoriyaların araşdırılmasına yönəlir (Taylor, 2003, s. 11) Klassik kateqoriya modeli uzun illər həm dilçilikdə, həm də koqnitiv elmlərdə aparıcı nəzəriyyələrdən biri sayılmışdır. Modelin əsas prinsipi budur: realıqda mövcud olan əşya və məfhumlar dəqiq, dəyişməz və birmənalı əlamətlər əsasında siniflərə ayrılır. Buna görə hər bir vahid ya konkret sinfə mənsubdur, ya da ondan tamamilə kənarda qalmağa məcburdur. Bu yanaşmada "aralıq hal", yaxud da "qismən mənsubluq" kateqoriyası nəzərdə tutulmur.

Bu yanaşma Aristotel məntiqinə əsaslanır və "zəruri və kafi şərtlər"

prinsipi ilə işləyir. Yəni bir obyektin hansısa kateqoriyaya daxil olması üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş bütün əsas xüsusiyyətlərə malik olması tələb olunur.

Ənənəvi qrammatika və Struktur dilçiliyin ilkin mərhələsində siniflər, bir qayda olaraq formal-morfoloji xüsusiyyətlər əsasında müəyyən edilirdi. Belə ki, leksik vahidlərin nitq hissələrinə – isim, fə, sifət və digərlərinə ayrılması konkret qrammatik göstəricilərə söykənirdi və həmin təsnifat dəyişməz hesab olunurdu. Əgər müəyyən dil faktı tələb olunan əlamətlər dəstini tam ödəyərdisə, o aid olduğu sinfə daxil edilir, başqa sinfə keçidi isə istisna edilirdi.

Bu baxımdan kateqoriyalar dəqiq sərhədlərə malik, sərt strukturlar kimi təsəvvür edilir. Klassik modelin üstünlüklərindən biri də onun aydın quruluşlu və məntiqi ardıcılığa sahib olmasıdır. Belə ki, təsnifat prosesini şəffaf və birmənalı həyata keçirməyə çalışmışdır, hansı ki riyaziyyat və məntiq kimi formal sahələrdə özünü doğrultmuş, dəqiq nəticələr əldə etmişdir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə uzun illər elmi sistemləşdirmə işlərində əsas metod kimi tətbiq edilmişdir.

XX əsrin ilk onilliklərində struktur dilçiliyin formalaşması kateqoriya anlayışına daha sistemli yanaşma gətirsə də, yanaşmanın baza məntiqi dəyişmədi (6, s. 99-100). Məşhur dilçi-alimin məktəbinin təsiri ilə dil özünəməxsus daxili qanunları olan struktur kimi şərh olunur, bu strukturun tərkib hissələri isə dəyişməz funksional elementlər sayılırdı. Sinxron təhlil üstünlük təşkil etdiyindən kateqoriyaların tarixi təkamülü və ünsiyyət prosesində qazandığı müəyyən dəyişmələr nəzərə alınmırdı (3, s. 45). Həmin mərhələ kateqoriyalardan gözlənilən əsas vəzifə dil materialını təsvir etmə və sistemləşdirmə idi.

Klassik kateqoriyalaşdırma nəzəriyyəsinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərini dərinlənən araşdırdıqda bu məqamlar nəzərə alınır:

1) üzünün zəruri əlamətlərə sahib olması. Azərbaycan dilinin qrammatik kateqoriyalarında bu məntiq aydın aşkarlanır. "Qəti gələcək zaman" kateqoriyasına aid olmaq üçün fə üç şərti ödəməlidir: xəbər şəkilçisi -acaq², şəxs şəkilçisi, hərəkətin icrasına əminlik. Yazacaq forması hər üç şərti ödəyir - qəti gələcəkdir. Yazasıdır nümunəsi isə üçüncü şərti ödəmədiyindən qəti gələcək deyildir. (Əminlik yox, niyyət var) "Yazacaqmış" isə rəvayət mənasında işlənir, yenə kateqoriyadan kənara meyil var. Leksik səviyyədə isə eyni məntiq yenə izlənilir. Məsələn, yetkinlik kateqoriyasına daxil olmaq üçün Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində iki zərurət var: 18 yaşın tamamlanması və məhkəmə ilə məhdudlaşdırılmama. 17 yaşlı şəxs birinci şərti ödəmir. 25 yaşlı, lakin iş qabiliyyəti məhdudlaşdırılmış şəxs ikinci şərti ödəməz. "Az yetkin" - hüquqi

sistemdə yer almır. Beləliklə, zəruri və kafi əlamətlər prinsipi birmənalı yoxlama mexanizminə çevirir. Formal qrammatika və hüquq kimi sahələrdə bu özünü tam şəkildə doğruldur, əlverişli hesab edilir. Lakin gündəlik ünsiyyətdə işlənən ifadələrdə biz bu qədər dəqiqliyə önəm vermirik.

Klassik model kateqoriya üzvlülüynü iki əsaslı məntiqə qurur. Vahid ya tam şəkildə kateqoriyaya daxildir, ya da tamamilə xaricdir. Bu qaydanı Azərbaycan dilinin morfosintaksisində aydın izləmək olar. Feili bağlama kateqoriyası yalnız iki şərti ödəyəndə yaranır: 1) feildən düzəlmə 2) şəxsə görə dəyişməmək. Yazıb forması hər ikisini ödəyir, demək, feili bağlamadır. Yazır ikinci şərti pozur, şəxsə görə dəyişir, deməli, feili bağlama deyildir.

Leksik-qrammatik səviyyədə eyni məntiq gözlənilir. Beləliklə, ikili üzvlük qaydası təsnifatı sadələşdirir və alqoritmik edir.

Kognitiv dilçilikdə və ümumən dilçilik elmində kateqoriyaləşdirmə problemi başlıca olaraq iki istiqamətdə təhlil edilir. Birinci istiqamət dil sisteminin daxili vahidlərini – leksemlər, morfemlər, nitq hissələri və s. – öyrənməyi nəzərdə tutur. İkinci istiqamət isə həmin lingvistik vahidlər vasitəsilə dilə gətirilən konseptlərin və obyektiv gerçəkliyə aid kateqoriyaların araşdırılmasına yönəlir (7, s. 11).

Taylorun da qeyd etdiyi kimi, kateqoriyaləşdirmə yalnız leksik vahidlərin sadə təsnifatı ilə məhdudlaşmır; bu proses eyni zamanda insanın dünyanı qavraması və ona məna verməsi ilə birbaşa bağlıdır.

E.Roş və C.B.Mervis tərəfindən irəli sürülən "ailəvi oxşarlıq" yanaşmasına görə, kateqoriyalar sərt sərhədlərlə deyil, müxtəlif dərəcəli oxşarlıq münasibətləri əsasında təşkil olunur. (Roch, 1975, s. 199)

Bu nəzəriyyəyə əsasən, kateqoriyaya daxil edilən hər bir vahid müəyyən xüsusiyyətlər toplusuna malikdir və həmin xüsusiyyətlər digər nümunələrlə müqayisə edilir. Oxşarlıq səviyyəsi daha yüksək olan nümunələr kateqoriyanın daha tipik üzvləri kimi çıxış edir.

Məsələn, "tələbə" anlayışı çərçivəsində dərslərdə müntəzəm iştirak edən, akademik fəaliyyət göstərən və tədris prosesində aktiv olan fərdlər daha tipik nümunələr kimi qavranılır. Buna qarşılıq, təhsil prosesində passiv iştirak edən və ya yalnız formal şəkildə bu statusu daşıyan fərdlər kateqoriyaya daxil olsalar da, prototipik nümunə hesab olunmurlar. Qeyd edilməlidir ki, bu cür kateqoriyaləşdirmə prosesi formal və sabit meyarlara əsaslanmır; əksinə, insan təfəkkürü tərəfindən qeyri-ixtiyari şəkildə həyata keçirilir. Yəni insan oxşarlıq dərəcəsini şüurlu şəkildə hesablamır, bu proses idrak mexanizmləri çərçivəsində avtomatik olaraq baş verir.

Eyni zamanda, məsələyə linqvokulturoloji aspektdən yanaşdıqda, mədəni determinasiyanın mühüm rol oynadığı müşahidə olunur. Belə ki, prototiplər universal xarakter daşımır və müxtəlif mədəni mühitlərdə fərqli şəkildə təzahür edir. Məsələn, "ev yeməyi" anlayışının məzmunu müxtəlif mədəni kontekstlərdə fərqli prototipik nümunələrlə təmsil oluna bilər. Bu isə göstərir ki, kateqoriyaların daxili strukturu və tipiklik dərəcəsi həm fərdi təcrübə, həm də mədəni mühitin təsiri altında formalaşır.

E.Roş və C. Mervisin yanaşmasına uyğun olaraq, "ev yeməyi" kateqoriyasına daxil olan bütün nümunələr eyni dərəcədə tipik hesab edilmir (2, s. 56). Bu kateqoriyada müəyyən xüsusiyyətlər daha mərkəzi rol oynayır: ev şəraitində hazırlanma, təbii və sadə inqrediyentlərdən istifadə, ənənəvi üsulla bişirilmə və ailə mühiti ilə əlaqələndirilmə və s. Məsələn, evdə hazırlanmış şorba, plov və ya digər gündəlik yeməklər bu xüsusiyyətlərin əksəriyyətini daşdığı üçün "ev yeməyi" kateqoriyasının prototipik nümunələri kimi qavranılır. Bu tip yeməklər həm hazırlanma üsuluna, həm də sosial-mədəni assosiasiyalarına görə həmin kateqoriyanın mərkəzində yer alır.

Bu nümunə göstərir ki, kateqoriyalasdırma prosesi sabit və binar (daxildir/daxil deyil) prinsipə əsaslanmır. Əksinə, müxtəlif xüsusiyyətlərin üst-üstə düşmə dərəcəsinə görə qurulur və prototipə yaxınlıq səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Eyni zamanda, linqvokulturoloji baxımdan yanaşdıqda, "ev yeməyi"nin məzmununun mədəniyyətlər arasında dəyişdiyi də aydın olur. Müxtəlif cəmiyyətlərdə hansı yeməklərin daha tipik hesab edilməsi fərqli ola bilər. Bu isə bir daha sübut edir ki, prototip anlayışı universal deyil, mədəni və sosial təcrübə ilə formalaşır.

Növbəti mühüm xüsusiyyət kateqoriyaların iyerarxik quruluşa malik olması ilə bağlıdır. E.Roş göstərir ki, kateqoriyalar tək bir səviyyədən ibarət deyil; əksinə, onlar bir-birini tamamlayan, lakin funksional baxımdan fərqlənən müxtəlif səviyyələr üzrə təşkil olunur. Bu səviyyələr daxilində həm ümumi, həm də daha konkret anlayışlar yer alır (5, s. 35).

Məsələn, "nəqliyyat vasitəsi" anlayışına baxdıqda bu termin ümumi mənə danışır və müxtəlif obyektləri bir ad altında birləşdirir. Gündəlik həyatda isə insanlar daha çox "maşın" kimi daha konkret anlayışlardan istifadə edir.

Daha dar çərçivədə isə artıq müəyyən modellər, xüsusi markalar, yəni konkret nümunələr ön plana çıxır. Bu isə o deməkdir ki, eyni anlayış fərqli səviyyələrdə, ümumi və konkret formalar arasında özünü göstərir. Bu səviyyələr arası əlaqəni geyim-pencək-qara pencək kimi sadə bir nümunə ilə də izah et-

mək olar. Çox zaman insanlar ən çox orta səviyyə hesab olunan anlayışlara müraciət edirlər. Bunun səbəbi isə odur ki, bu səviyyəni təşkil edən obyektlər həm daha aydın təsəvvür olunur, həm də onların funksiyası daha tez və aydın şəkildə dərk edilir. Məsələn, pencək deyildikdə konkret bir geyim növü göz önünə gəlir, lakin geyim daha ümumi anlayışdır. Buna görə də onları eyni dərəcə təsəvvür etmirik. Bu yanaşma göstərir ki, insan düşüncəsi anlayışları yalnız eyni səviyyə daxilində deyil, həmçinin də ümumidən konkretə doğru müxtəlif istiqamətlər üzrə təşkil edir.

Gündəlik istifadədə isə əsasən orta səviyyə seçilir, ehtiyac olduqda daha ümumi ifadələr istifadə edirik, daha da konkretləşdirmək məqsədilə daha spesifik anlayışlara yönəlirik. Ədəbiyyatda prototip nəzəriyyəsinə qarşı səsləndirilən əsas tənqidlərdən biri onun tədqiqatçının subyektiv fikrindən çox asılı olmasıdır.

Çünki ən yaxşı nümunənin seçilməsi üçün dəqqi, ölçülə bilən vahid qayda yoxdur.

Nəticədə hər bir kəs öz dil təcrübəsinə görə fərqli nümunəni prototip hesab edir.

Nəzəriyyəyə qarşı ikinci irad onun mədəniyyətdən asılılığı ilə bağlıdır. Tənqidçilər qeyd edirdilər ki, tipik nəqliyyat vasitəsi anlayışı Niderlandda "velosiped", Azərbaycanda isə "avtomobil" və ya "avtobus" ilə assosiasiya olunur. İlk baxışda bu fərq modelin universallıq iddiasını təkzib edir. Əslində isə məhz bu məqam prototip yanaşmasının koqnitiv və antropoloji gücünü birbaşa əks etdirir. Əgər belə demək mümkünsə, Klassik Artistotel məntiqi mədəniyyəti xarici faktor kimi kənarlaşdırırdı. Prototip modeli isə dili və təfəkkürü sosial praktikadan kənarda təsəvvür etmir. Kateqoriyalar insan təcrübəsinin məhsuludur, insan təcrübəsi isə məkana, iqlimə, iqtisadiyyata və tarixə sıx bağlıdır. Bakı sakini üçün "həyət" deyəndə çoxmərtəbəli binanın qarşısındakı asfalt sahə, kənd sakini üçün isə meyvə ağacları olan torpaq sahə canlanır. Bu qaçılmaz faktdır. Lakin göstərilən fərq nəzəriyyənin zəifliyi deyil, onun dil-idrak-mədəniyyət üçlüyünü vahid sistem kimi izah etmək qabiliyyətindən irəli gəlir. Bununla da demək olar ki, mədəni fərqlilik nəzəriyyəni təkzib etmir, tam tərsinə, onun deskriptiv adekvatlığını təsdiqləyir.

Nəticə. Aparılan təhlil göstərir ki, kateqoriyaləşdirmə dilin və idrakın qarşılıqlı təsirində formalaşan mürəkkəb bir prosesdir. Klassik yanaşma kateqoriyaları sabit sərhədlərlə müəyyən etməyə çalışsa da, real dil materialı bu sərt bölgünün hər zaman işlək olmadığını ortaya qoyur. Dil vahidlərinin istifadəsi zamanı müşahidə olunan keçid halları və qeyri-müəyyənliklər bu modelin

məhdudluğunu açıq şəkildə göstərir.

Koqnitiv dilçilikdə irəli sürülən prototip yanaşması isə kateqoriyaları daha elastik şəkildə izah etməyə imkan verir. Bu yanaşmaya görə, kateqoriyalar mərkəzi və periferik üzlərdən ibarət olub, onların daxilində bərabər paylanma deyil, dərəcəlilik prinsipi mövcuddur. Bu da dil faktlarının daha təbii və real şəkildə izahına şərait yaradır. Eyni zamanda aydın olur ki, kateqoriyalar yalnız dil daxilində formalaşan strukturlar deyil, insanın təcrübəsi, dünyagörüşü və mədəni mühiti ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan, kateqoriyalaşdırma həm də insanın ətraf aləmi necə dərk etdiyinin göstəricisi kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Croft W., Cruse D.A. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, pp. 46-78.
2. Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987, pp. 12-69.
3. Lyons J. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968, p. 45.
4. Rosch E. Cognitive representations of semantic categories. *Journal of Experimental Psychology: General*, 1975, № 104(3), pp. 192-233.
5. Rosch E. Principles of categorization. In: Rosch E., Lloyd B.B. (eds.). *Cognition and Categorization*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1978, pp. 27-48.
6. Saussure F. de. *Course in General Linguistics*. New York: McGraw-Hill, 1959, pp. 99-100.
7. Taylor J.R. *Linguistic Categorization*. Oxford: Oxford University Press, 2003, p. 11.

Rəyçi: prof. Əfqan Abdullayev

TEACHING GRAMMAR IN NATIVE LANGUAGE CLASSES: FROM A RULE-CENTERED APPROACH TO COMMUNICATIVE INSTRUCTION

Fidan Baylarova

Master student

Baku State University

baylarovafidanmaster@gmail.com

Abstract

This article examines the evolution of grammar instruction, focusing on the transition from traditional rule-centered models to modern communicative and inductive approaches. The study analyzes how students can develop grammatical skills effectively and practically by moving beyond rote memorization. Central to this

discussion is the comparison between deductive and inductive methodologies, highlighting their roles in fostering observable progress in student development. The research outlines specific steps for transitioning toward communication-centered teaching, where grammar serves as a functional tool rather than an abstract concept. Special attention is given to the Azerbaijani language context, using examples like the word "əsasən" to demonstrate the importance of contextual analysis in distinguishing between modal words and postpositions. By incorporating Dell Hymes' theory of communicative competence – encompassing possibility, feasibility, appropriateness, and performance – the article argues that effective language acquisition occurs when students engage directly with real-life scenarios. The findings suggest that when educators act as facilitators through interactive tasks and dialogues, the gap between theoretical knowledge and spontaneous speech is successfully bridged, leading to deeper language proficiency and practical accuracy.

Keywords: *Deductive and inductive methods, communicative competence, rule-centered approach, task-based learning.*

Xülasə

Bu məqalədə qrammatika tədrisinin təkamülü araşdırılır, diqqət ənənəvi qayda mərkəzli modellərdən müasir kommunikativ və induktiv yanaşmalara keçidə yönəldilir. Tədqiqatda tələbələrin mexaniki əzbərçilikdən uzaqlaşaraq, qrammatik bacarıqları effektiv və praktiki şəkildə necə inkişaf etdirə biləcəkləri təhlil olunur. Bu müzakirənin mərkəzində deduktiv və induktiv metodologiyaların müqayisəsi dayanır və onların tələbənin inkişafında nəzərəçarpan tərəqqinin təmin edilməsindəki rolu işıqlandırılır. Tədqiqat qrammatikanın mücərrəd bir anlayış deyil, funksional bir alət rolunu oynadığı ünsiyyət mərkəzli tədrisə keçid üçün xüsusi addımları müəyyənləşdirir. Azərbaycan dili kontekstinə xüsusi diqqət yetirilir; modal sözlər və qoşmaları bir-birindən fərqləndirmək üçün kontekstual təhlilin əhəmiyyətini nümayiş etdirmək məqsədilə "əsasən" sözü kimi nümunələrdən istifadə olunur. Məqalədə Dell Haymsın (Dell Hymes) kommunikativ kompetensiya nəzəriyyəsi – mümkünlük (possibility), icra olunma (feasibility), uyğunluq (appropriateness) və yerinə yetirmə (performance) prinsipləri daxil edilməklə – əsaslandırılır ki, dilin effektiv mənimsənilməsi tələbələr birbaşa real həyat ssenariləri ilə qarşılaşdıqda baş verir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, pedaqoqlar interaktiv tapşırıqlar və dialoqlar vasitəsilə asanlaşdırıcı (fasilitator) kimi çıxış etdikdə, nəzəri biliklərlə spontan nitq arasındakı boşluq uğurla aradan qaldırılır, bu isə daha dərinləndirən dil biliyinə və praktiki dəqiqliyə gətirib çıxarır.

Açar sözlər: Deduktiv və induktiv metodlar, kommunikativ kompetensiya, qayda mərkəzli yanaşma, tapşırıq əsaslı öyrənmə.

Introduction. There are various approaches to teaching and learning grammar, each developed through linguistic and pedagogical evolution. These methods can be categorized into several primary groups: Deductive Method (from rule to example), Inductive Method (From example to rule).

The advantages of a deductive approach are:

- "It gets straight to the point, and can therefore be time-saving. Many rules especially rules of form can be more simply and quickly explained than elicited from examples. This will allow more time for practice and application".
- "It respects the intelligence and maturity of many especially adult students, and acknowledges the role of cognitive processes in language acquisition"
- "It confirms many students' expectations about classroom learning, particularly for those learners who have an analytical learning style"
- "It allows the teacher to deal with language points as they come up, rather than having to anticipate them and prepare for them in advance" [1, s. 30].

For instance, while teaching the topic of "*Noun Cases*" on the board, a teacher would not merely focus on instructing the suffixes. Instead, by utilizing this approach, the teacher would also engage the students and spark their interest through various examples. Specifically, the teacher will outline the noun cases and their inflections on the board. Subsequently, they will evaluate the students' comprehension by presenting various examples for them to analyze. Afterward, the teacher can provide tests or involve students in group activities. This is one of those areas where moving from *a rule-based approach to a communication-based one* becomes highly effective.

In a deductive approach, rules are explicitly presented and then analyzed by the learner. Conversely, in an inductive approach, the learner engages directly with examples before being introduced to the rule, eventually deriving the underlying principle themselves. Despite their different starting points, both approaches are practice-oriented [1, s. 49].

Main body. The inductive way is basically how we learn our first language. We don't memorize rules; we just hear the language a lot and our brain finds the patterns naturally. This is why it is called the "natural" route. Methods like the "direct method" are based on this idea: learning through experience without using translation. The only differences between these methods are how they organize the lessons and how much the teacher helps the students [1, s. 49].

Teaching grammar effectively is a challenging task, often shaped by the various hurdles faced in the classroom. A major factor is that every educator brings their own specific teaching style to the table. Because of these different methodologies, the same grammar point can be taught in many ways. Additionally, the unique needs and skill levels of each student play a crucial role in

how lessons are delivered and how the learning process unfolds [2, s. 225].

In grammar instruction, the accurate and effective acquisition of grammatical rules is essential. Although students often learn grammatical knowledge automatically, they frequently fail to apply it correctly in speech. This gap leads to speech inaccuracies and results in the improper development of language skills. One of the most common issues in the Azerbaijani language relates to *orthographic errors*. Although students learn the rules, they often struggle with their practical application. A prime example is the teaching of auxiliary parts of speech, where the nuances of comma usage are frequently neglected. Take the word 'əsasən,' for instance, which can function as both a modal word and a postposition. When used as a modal word, it is followed by a comma; however, as a postposition, no comma is used. How should a student distinguish between the two? When "əsasən" acts as a postposition, it follows a noun with a specific case ending – such as in the phrase "bu fikrə əsasən" (based on this idea), where it follows the dative case and requires no comma. Conversely, when it functions as a modal word, a comma must be applied.

1. Communicative approach

"The communicative approach is a modern way to teach grammar by focusing on real-life use rather than just theory. Instead of simply memorizing rules, students learn by using grammar as a tool for communication. Through activities like dialogues, games, and discussions, they practice structures—such as tenses and conjunctions – in natural situations. This helps them understand how the language actually works in everyday life" [2, s. 225].

2. Learning with practice

"Repeating what you learn is the best way to make grammar stick. When students practice regularly, the rules move from their notes to their long-term memory. But it's not just about boring drills; it's about using those rules in different stories, games, and real-life talks to truly own the language" [2, s. 225].

Modern teaching methods are now being used in education, though some traces of traditional techniques still remain. With modern methods, the overall approach to learning is changing. Thanks to communicative, functional, and interactive tools, students now understand the language more deeply. In a contextual approach, students learn the language through real-life situations. They practice how to use it in their daily lives. Also, lessons based on discussions and dialogues help students improve their speaking skills and teach them how to use grammar rules correctly [3, s. 320].

Communicative competence consists of several components, and gram-

mar is only one of them. In other words, communication is a form of behavior driven by multiple underlying rule systems. These systems are reflected in the judgment and skills of the individuals conveying the messages. According to Hymes, learning a language is more than just memorizing grammar rules. He builds "*Communicative competence*" around four key questions:

- *Possibility*: Is the sentence grammatically correct?
- *Feasibility*: Is the sentence easy for the brain to process? (Is it too complex?)
- *Appropriateness*: Is the sentence suitable for the specific situation and social context?
- *Performance*: Is this expression actually used by people in real life [4, s. 281].

Table 1. Comparison of Grammatical Approaches in Azerbaijani Classes

Feature	Rule-centered approach	Communicative approach
Primary goal	Abstract rules knowledge	Real-life interaction
Student role	Passive receiver	Active participant
Teacher role	Authority/lecturer	Facilitator/guide
Focus	Isolated accuracy	Contextual fluency
Method	Rote memorization	Task-based learning

Source: Prepared by the author

Conclusion. Research indicates that the effectiveness of grammar instruction depends not only on theoretical content but also significantly on the methodology employed. In this context, both inductive and deductive approaches play a crucial role. The study concludes that rather than mere rote memorization of rules, the primary focus should be on their application within communication. Students must master the nuances of punctuation, such as comma usage with auxiliary parts of speech, and be able to apply them correctly. Furthermore, lessons should move away from being monotonous and instead be conducted through discussions, supported by stimulating tasks that encourage student engagement.

Scientific innovation. The scientific novelty of this article lies in the integrated application of global communicative language teaching methodologies – specifically Dell Hymes' theory of communicative competence – within the unique linguistic framework of the Azerbaijani language. The innovative aspects of the research include:

- *Synthesized Framework*: For the first time, the relationship between grammatical rules and situational behavior in Azerbaijani language classes is scientifically justified based on Hymes' four parameters: possibility, feasibility, appropriateness, and performance.

- *Functional Contextualization*: Moving away from traditional rote memorization, the research proposes a model for teaching punctuation habits contextually, specifically for auxiliary parts of speech (e.g., the word "əsasən") based on their shifting morphological functions.

- *Strategic Transition Model*: The article develops a systemic transition from rule-centered to communication-centered instruction by introducing stimulating, discussion-based tasks that eliminate classroom monotony and ensure active student engagement.

References

1. Hymes D. H. On Communicative Competence. University of Pennsylvania Press, 1972, s. 269
2. Məmmədova S. A. Tədrisin əsas pilləsində qrammatik materialların tədrisinin səmərəli yolları. Filologiya məsələləri, 7, 2025. s. 225-233
3. Tağıyeva, G. (2025). Qrammatik biliklərin praktik bacarığa çevrilməsi yolları. Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal, 7(4), s. 318-321
4. Thornbury S. How to Teach Grammar. Pearson Education Limited, 1999. s. 30-49

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Şəlalə Abdullayeva

İNGİLİS DİLİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SÖZLƏRİN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ SEMANTİK DƏYİŞİKLİKLƏRİ

Güllü Ənnağı

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

gullumobile777@gmail.com

Abstract

The Historical Development and Semantic Changes of Color Terms in the English Language

Language functions as a dynamic semiotic system whose lexical component continuously adapts to shifting sociocultural realities. Far from being mere perceptual labels, color terms in English encapsulate complex layers of historical experience, cognitive categorization, and cultural signification. This study offers a diachronic investigation into the emergence and transformation of English color vocabulary, spanning from the Old English period through Middle English to contemporary usage. Informed by historical semantics and the framework of basic color term evolution, the analysis reveals how early terms frequently originated in concepts of brightness, luminosity, or material properties before acquiring more stable hue-based denotations. It further scrutinizes mechanisms of semantic extension, restriction, and me-

taphorical layering, alongside the impact of language contact, technological innovations in dyeing and manufacturing, and broader cultural shifts. By tracing these trajectories, the paper illuminates the intricate relationship between lexical change and evolving human perception of the chromatic world, highlighting color words as sensitive indicators of both linguistic and cognitive development.

Keywords: *color terms, color semantics, cultural associations, social changes, language.*

Giriş. Rəng terminlərinin ilkin mərhələsi – rəng adlarının ingilis dilində necə yarandığına baxdıqda, bunun köklərinin qədim german dillərinə bağlı olduğunu görmək olur. O dövrlərdə insanlar rəngləri ifadə etmək üçün çox az sayda söz istifadə edirdi.

İngilis dilində ilk rəng adları da "qara", "ağ" və "qırmızı" kimi rənglər idi, çünki insanlar bu rəngləri digərlərinə nisbətən daha tez seçə bilirdi [3, s. 96].

Əvvəl bu rənglər daha çox praktik məqsədlər üçün lazım idi – məsələn, nəyisə tanımaq və ya təhlükəni bildirmək üçün. Amma zamanla onların istifadəsi genişləndi və insanlar bunları hekayələrdə, simvollar da işlətməyə başladı. Dil inkişaf etdikcə yeni rəng adları yarandı, amma köhnə rənglər yenə də əsas kimi qaldı. İnsanlar onları hisslərini və düşüncələrini ifadə etmək üçün də istifadə edirdi. Məsələn, eyni rəng müxtəlif hallarda fərqli mənə verə bilirdi. Rənglər hekayələrdə və mərasimlərdə də yer alırdı. Zaman keçdikcə bu sözlərin mənası dəyişdi, çünki cəmiyyət və baxışlar da dəyişirdi. Beləliklə, rəng adları daha dərin mənə qazandı [1, s. 52].

Orta İngilis dövründə rəng adlarının sayı xeyli artdı. Yeni sözlər, xüsusi-lə fransız və latın dillərindən gələn ifadələr dilə 0daxil oldu. Məsələn, "mavi" rəng bu dövrdə daha çox işlədilməyə başladı. "Yaşıl" artıq sadəcə rəng deyildi, daha çox təbiət və həyatla bağlı düşünülürdü. "Sarı" isə maraqlı şəkildə həm müsbət, həm də mənfi mənalar qazanmışdı. Digər tərəfdən, rənglər cəmiyyətdə də müəyyən mənə daşıyırdı. Ağ rəng saflıq və müqəddəsliklə əlaqələndirilirdi. Qara isə daha çox yas və kədər anlamı verirdi. Bu da göstərir ki, rənglər təkcə təsvir yox, həm də mesaj vermək üçün istifadə olunurdu [5, s. 16].

Əsas hissə. Semantik genişlənmə dedikdə 1500-cü ildən sonrakı dövr nəzərdə tutulur. Bu mərhələdə, yəni Yeni İngilis dili dövründə rəng sözlərinin mənası xeyli genişlənməmişdir. Belə dəyişikliklər ümumilikdə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olub, dilə də öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, "qırmızı" rəngi təkcə rəng kimi başa düşmək düzgün deyil. O, eyni zamanda qəzəb, təhlükə və ya xəbərdarlıq mənalarında da işlənir. "Qırmızı signal" və "qırmızı görmək" kimi ifadələr bunu göstərir. Bu isə rəng sözlərinin zamanla daha geniş mənə qazandığını göstərir. "Yaşıl" sözü də buna nümunədir. Adətən təcrübəsiz insanlar

üçün işlədilir, məsələn "yaşıl buynuz" deyilir. "Yaşıl" sözü zamanla yalnız rəng kimi yox, həm də təbiət və ekologiya ilə bağlı anlayışlarla əlaqələndirilmişdir. Digər tərəfdən, "mavi" rəng də fərqli mənalarda işlədilməyə başlamışdır. Bəzi hallarda bu rəng kədər və ya depressiv əhval-ruhiyyəni ifadə edir. "Mavi hiss" kimi ifadələr bunu göstərir. Yəni rənglər artıq tək-cə görünüş yox, hissləri də ifadə edir [2, s. 19].

Rənglərin belə mənalarda işlənməsi birdən-birə yaranmamışdır. Yəni əvvəl daha konkret düşünüldüysə, zamanla daha mücərrəd yanaşma ortaya çıxmışdır. Buna görə də rənglər artıq tək-cə görünüşlə bağlı yox, başqa anlayışlarla da əlaqələndirilirdi. Həmin dövrdə ümumilikdə mədəni və intellektual sahədə dəyişikliklər baş verirdi və bu, dilə də təsir edirdi.

İnsanlar öz hisslərini və sosial həyatlarını rənglərlə əlaqələndirməyə başladıqca, dil də buna uyğun dəyişirdi. Düşünürəm ki, bu proses dilin daha çevik olmasına səbəb oldu. Bu sözlər artıq ünsiyyətdə, xüsusilə də simvolik mənada daha çox istifadə olunurdu. Ümumilikdə baxanda, bu dövr dilin dəyişməsinə açıq şəkildə göstərir.

Müasir cəmiyyətlərdə rənglərlə əlaqəli ifadələr həm say, həm də mənə baxımından daha da inkişaf etmişdir. Bu inkişaf texnoloji yeniliklər, moda dünyasındakı dəyişikliklər və populyar mədəniyyətin rolu ilə bağlıdır. Məsələn, "qara bazar" termini gizli şəkildə həyata keçirilən və qanunla tənzimlənməyən ticarət fəaliyyətlərini ifadə edir. Digər tərəfdən, "ağ yaxalıq" ifadəsi ağ rəngin təmizlik, rəsmi üslub və peşəkarlıq kimi assosiasiyalarını əks etdirərək əsasən ofis şəraitində çalışan mütəxəssisləri təsvir edir. "Mavi yaxalıq" isə adətən fiziki əmək sahəsində çalışan işçilərə aid edilir və bu rəng tarixən iş geyimləri ilə bağlı olmuşdur. "Yaşıl enerji" termini isə yaşıl rəngin təbiət və inkişafı ilə bağlılığı fonunda ekoloji cəhətdən təmiz və davamlı enerji mənbələrini ifadə edir. Bundan əlavə, rənglər brendinq və marketinq strategiyalarında da mühüm rol oynayır. Məsələn, qırmızı daha çox həyəcan və ya tələskənlik hissi yaradır. Mavi isə sakitlik və etibarlılıqla əlaqələndirilir. Sarı şənlik və pozitivlik verir, qara isə daha çox ciddiyyət və dəbdəbə ilə bağlı olur. Belə seçimlər təsadüfi deyil, əsas məqsəd insanların fikrinə və davranışına təsir etməkdir. Bu səbəbdən rənglər reklamda və brend yaratmaqda vacib hesab olunur. Bundan başqa, rənglər tək-cə reklamda yox, başqa sahələrdə də istifadə olunur. Onlar incəsənət, dizayn, interyer və hətta bəzi sosial məsələlərdə də istifadə olunur və müəyyən ideyaları ifadə edir. Məsələn, çəhrayı rəng çox vaxt döş xərçəngi ilə bağlı kampaniyalarda görünür. Bu nümunələr göstərir ki, rənglər tək-cə rəng kimi qalmır, müxtəlif mənalar da daşıyır. Yəni bəzən bir rəng belə bir me-

sajı ifadə edə bilər [5, s. 43].

Ağ rəng bir cəmiyyətdə saflıq və sülh kimi qəbul olunur, başqa yerdə isə yaşla əlaqələndirilə bilər. Bu mənalar da zaman keçdikcə dəyişir. Rənglərin mənası təkcə dil ilə yox, tarixi hadisələrlə də bağlıdır. Müharibələr, inqilablar və digər böyük dəyişikliklər rənglərə yeni mənalar qata bilər və ya köhnə mənaları dəyişdirir. Ümumilikdə, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər rənglərin mənasına da təsir edir. Rənglərin mənası texnologiya ilə də dəyişir. Elm inkişaf etdikcə yeni rənglər yaranır və onları adlandırmaq lazım olur. Rəqəmsal ekranlar, yeni boyalar və çap texnologiyaları insanların gördüyü rəngləri daha da artırır. Məsələn, "firuzə", "magenta" və "indigo" kimi sözlər bu inkişafı bağlıdır. Eyni zamanda insanlar rənglərdən sadəcə vizual deyil, metaforik mənada da istifadə edirlər. Bəzən metaforik mənalar o qədər güclənir ki, sözün əsas mənasına da qarışır. Rəng sözlərində də bu görünür. Ümumilikdə isə onların mənası bir neçə şeyin təsiri ilə dəyişir: mədəniyyət, tarix, texnologiya və insanların onları necə istifadə etməsi. Yəni rənglər sabit qalmır, zamanla dəyişir və yeni mənalar qazanır [2, s. 27].

Nəticə və elmi yenilik. İngilis dilində rəng sözlərinin tarixi inkişafı göstərir ki, dil zamanla ciddi şəkildə dəyişir. Amma zaman keçdikcə onların mənası dəyişdi və daha geniş hala gəldi. İndi artıq həm hissləri, həm də mədəni anlayışları ifadə edə bilər. Ümumilikdə baxanda, dil insanların dünyanı necə qavradığını da göstərir. Rəng sözlərinin necə dəyişdiyinə baxanda görmək olur ki, buna bir neçə amil təsir edib.

Texnologiyanın inkişafı, mədəni əlaqələr və cəmiyyətdəki dəyərlərin dəyişməsi burada əsas rol oynayır. Keçmişdə bəzi rənglər xüsusi simvolik mənalar daşıyırdı, amma indi ya dəyişib, ya da o qədər də istifadə olunmur. Rəng sözləri təkcə rəngləri yox, bəzən hissləri də ifadə edir. Bu da göstərir ki, rəng sözləri insanların hissləri ilə sıx bağlıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Berlin, B. & Kay, P. (2018). Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. University of California Press.
2. Crystal, D. (2013). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press.
3. Kay, P. & McDaniel, C. (2017). The Linguistic Significance of the Meanings of Basic Color Terms.
4. Lakoff, G. & Johnson, M. (2016). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.
5. Wierzbicka, A. (1996). Semantics: Primes and Universals. Oxford University Press.

Rəyçi: fil.e.dok., prof. Abdullayev Əfqan

ƏDƏBİ DİL NORMALARININ TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV YANAŞMANIN ŞAĞİRDŁƏRİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Gülyaz Mahmudzadə

Magistrant

Bakı Slavyan Universiteti

gulyazmahmudzade@gmail.com

Abstract

The article systematically analyzes the theoretical and methodological foundations of the communicative approach in the teaching of literary language norms. The main objective of the study is to identify the mechanisms through which this approach influences the formation of students' speech culture and to evaluate its effectiveness in the teaching process. The research reveals that the communicative approach is not limited to the structural acquisition of language; rather, it emphasizes its functional and pragmatic dimensions. This approach enables students to use language in real communicative situations and activates their speech activity. As a result, essential qualities of speech such as correctness, precision, logical coherence, and stylistic appropriateness are formed and developed in students' language use. At the same time, since the communicative approach requires the implementation of interactive methods, it increases students' engagement in the learning process and strengthens their independent thinking and expressive abilities. The article also examines the application possibilities, advantages, and challenges of this approach in the context of modern pedagogical technologies. Ultimately, it is concluded that the communicative approach makes a significant contribution to the more effective acquisition of literary language norms and to the development of a high level of speech culture among students.

Keywords: *literary language norms, communicative approach, speech culture, language teaching, communicative competence, methodology.*

Giriş. Müasir təhsil sistemində dilin tədrisi artıq yalnız qrammatik qaydaların öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır; bu proses daha geniş didaktik və funksional çərçivədə qiymətləndirilir. Qloballaşma, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və çoxdilli ünsiyyət mühitinin genişlənməsi dilin kommunikativ funksiyasını ön plana çıxarmışdır. Bu şəraitdə dil biliklərinin passiv mənimsənilməsi deyil, onların real kommunikativ situasiyalarda adekvat və məqsədyönlü tətbiqi əsas prioritet kimi müəyyən edilir. Məhz buna görə də şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması müasir dil tədrisinin strateji məqsədlərindən biri kimi çıxış edir və bu istiqamətdə kompleks

pedaqoji yanaşmaların tətbiqi zəruri hesab olunur.

Ədəbi dil normaları isə bu prosesin nəzəri və praktik əsasını təşkil edir. Fonetik, leksik, qrammatik və üslubi normaların sistemli şəkildə mənimsənilməsi şagirdlərdə dilin struktur bütövlüyünü və funksional adekvatlığını təmin edir. Bu normalar yalnız düzgünlük meyarı kimi deyil, həm də nitqin məntiqi ardıcılığını, semantik dəqiqliyini və üslubi uyğunluğunu tənzimləyən əsas mexanizm kimi çıxış edir. Lakin ənənəvi tədris metodlarında bu normaların öyrədilməsi əsasən reproduktiv xarakter daşıyır, yəni şagirdlər qaydaları əzbərləyir, lakin onları real ünsiyyət prosesində tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu isə dil bilikləri ilə nitq fəaliyyəti arasında müəyyən disbalans yaradır.

Məhz bu kontekstdə kommunikativ yanaşma xüsusi aktuallıq qazanır. Sözügedən yanaşma dilin yalnız struktur sistem kimi deyil, sosial-interaktiv fəaliyyət vasitəsi kimi öyrədilməsini əsas götürür və təlim prosesində şagirdlərin aktiv iştirakını təmin edir. Kommunikativ yanaşmanın nəzəri əsasları sosiolingvistik və praqmatik istiqamətlərə söykənir və dilin istifadə kontekstindən asılı olaraq dəyişən funksional xüsusiyyətlərini ön plana çıxarır. Bu yanaşma çərçivəsində dil vahidləri izolyasiya olunmuş şəkildə deyil, konkret kommunikativ situasiyalar daxilində təqdim edilir ki, bu da onların daha effektiv mənimsənilməsinə şərait yaradır.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, kommunikativ yanaşma dilin funksional istifadəsini prioritetləşdirərək öyrənənlərin kommunikativ kompetensiyasını kompleks şəkildə inkişaf etdirir. Bu kompetensiya yalnız qrammatik bilikləri deyil, həm də sosiolingvistik uyğunluğu, diskurs quruculuğunu və kommunikativ strategiyalardan istifadə bacarığını əhatə edir [Canale & Swain, 1980, s. 6]. Beləliklə, kommunikativ yanaşma ədəbi dil normalarının tədrisini praktik nitq fəaliyyəti ilə inteqrasiya edərək şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına sistemli və məqsədyönlü təsir göstərir.

Əsas hissə. Kommunikativ yanaşma XX əsrin ikinci yarısında dil tədrisində dominant olmuş struktur və audiolingval metodların məhdudiyyətlərinə reaksiya olaraq formalaşmış və qısa müddətdə müasir dil didaktikasının aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu yanaşmanın nəzəri-metodoloji bazasını sosiolingvistika və praqmatika təşkil edir ki, bu da dilin yalnız formal sistem kimi deyil, sosial ünsiyyət vasitəsi kimi dərk olunmasını təmin edir. Dell Hymes tərəfindən irəli sürülmüş kommunikativ kompetensiya anlayışı dil biliyinin yalnız qrammatik qaydaların mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmadığını əsaslandırır. Hymes qeyd edir ki, dil istifadəçisi konkret kommunikativ situasiyada hansı ifadə vasitəsinin uyğun və məqsədəuyğun olduğunu bilməlidir

[Hymes, 1972, s. 277]. Bu konsepsiya sonradan Canale və Swain tərəfindən inkişaf etdirilmiş, kommunikativ kompetensiyanın strukturuna qrammatik, sosialinqvistik, diskurs və strateji komponentlər daxil edilmişdir [Canale & Swain, 1980, s. 29]. Eyni zamanda, Richards və Rodgers kommunikativ yanaşmanı dilin funksional və mənalı istifadəsini təmin edən metodoloji sistem kimi xarakterizə edərək onun əsas məqsədinin öyrənənlərdə real ünsiyyət bacarıqları formalaşdırmaq olduğunu vurğulayırlar [Richards & Rodgers, 2001, s. 159]. Bu baxımdan, kommunikativ yanaşma dilin yalnız struktur səviyyədə deyil, kontekstual və funksional səviyyədə mənimsənilməsini təmin edən kompleks model kimi çıxış edir.

Ədəbi dil normalarının kommunikativ yanaşma əsasında tədrisi bu nəzəri çərçivənin praktik müstəvidə reallaşdırılmasına imkan yaradır. Ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik və üslubi normaları dilin sistemliliyini və normativliyini təmin etməklə yanaşı, nitqin düzgün və effektiv qurulmasının əsasını təşkil edir. Afad Qurbanov qeyd edir ki, ədəbi dil normaları milli dilin sabitliyini qoruyan və onun ictimai funksiyasını təmin edən əsas vasitədir [Qurbanov, 2001, s. 214]. Lakin ənənəvi tədris metodlarında bu normaların mənimsədilməsi daha çox reproduktiv xarakter daşıyır və onların praktik tətbiqi kifayət qədər təmin edilmir. Kommunikativ yanaşma isə dil vahidlərinin real və ya modelləşdirilmiş kommunikativ situasiyalarda istifadəsini əsas götürərək bu boşluğu aradan qaldırır. Littlewood-un fikrincə, kommunikativ fəaliyyətlər öyrənənlərə dili yalnız qayda sistemi kimi deyil, funksional ünsiyyət vasitəsi kimi qavramağa imkan verir [Littlewood, 1981, s. 6]. Bu kontekstdə fonetik normalar dinləmə və tələffüz məşqləri vasitəsilə, leksik normalar situativ dialoqlar və diskussiyalar çərçivəsində, qrammatik normalar kommunikativ tapşırıqlar daxilində, üslubi normalar isə müxtəlif sosial kontekstlərdə tətbiq edilərək mənimsədilir. Beləliklə, dil bilikləri passiv yaddaş elementi deyil, aktiv nitq fəaliyyətinin tərkib hissəsinə çevrilir.

Nitq mədəniyyətinin formalaşması kommunikativ yanaşmanın tətbiqi ilə daha sistemli xarakter alır və onun əsas komponentlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Nitq mədəniyyəti düzgünlük, dəqiqlik, məntiqilik, ifadəlilik və üslubi uyğunluq kimi keyfiyyətlərin vəhdətini əhatə edir və bu keyfiyyətlərin hər biri dilin funksional istifadəsi ilə birbaşa bağlıdır. Əbdüləzəl Dəmirçizadə vurğulayır ki, ədəbi dil normalarına riayət olunması nitqin mədəni səviyyəsinin əsas göstəricilərindən biridir [Dəmirçizadə, 2007, s. 98]. Kommunikativ yanaşma isə bu normaların praktik tətbiqini təmin edərək şagirdlərin nitq fəaliyyətini aktivləşdirir. Harmer qeyd edir ki, kommunikativ fəaliyyətlər

şagirdlərin dili sərbəst və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməsinə şərait yaradır və onların öz fikirlərini ifadə etmək bacarığını inkişaf etdirir [Harmer, 2007, s. 69]. Bu yanaşma çərçivəsində şagirdlər passiv dinləyici mövqeyindən çıxaraq ünsiyyətin aktiv iştirakçısına çevrilir, bu isə onların nitq bacarıqlarının daha sürətli və effektiv inkişafına səbəb olur. Eyni zamanda, interaktiv metodların tətbiqi şagirdlərdə tənqidi düşünmə, məntiqi ardıcılıqla fikir ifadə etmə və kommunikativ strategiyalardan istifadə bacarıqlarını formalaşdırır.

Bununla yanaşı, kommunikativ yanaşmanın tətbiqi müəyyən metodik və təşkilati çətinliklərlə də müşayiət olunur. Xüsusilə böyük siniflərdə fərdi yanaşmanın təmin edilməsi, müəllimlərin bu metod üzrə peşəkar hazırlığı və qiymətləndirmə mexanizmlərinin uyğunlaşdırılması mühüm problemlər kimi çıxış edir. Richards və Rodgers qeyd edirlər ki, kommunikativ yanaşmanın effektiv tətbiqi üçün müəllimin rolu dəyişməli, o, yalnız bilik ötürən deyil, həm də fasilitator və təşkilatçı funksiyasını yerinə yetirməlidir [Richards & Rodgers, 2001, s. 167]. Digər tərəfdən, yalnız kommunikativ fəaliyyətlərə üstünlük verilməsi bəzi hallarda qrammatik dəqiqliyin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən müasir metodikada balanslaşdırılmış yanaşma – yəni struktur və kommunikativ metodların integrasiyası daha məqsədəuyğun hesab olunur. Belə integrativ model həm ədəbi dil normalarının sistemli mənimsənilməsinə, həm də onların real ünsiyyət şəraitində tətbiqini təmin edir və nəticə etibarilə şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında daha yüksək effektivlik yaradır.

Nəticə. Aparılan nəzəri və metodik təhlillər göstərir ki, kommunikativ yanaşma ədəbi dil normalarının tədrisi prosesində yüksək səmərəliliyə malik olan müasir didaktik modeldir. Bu yanaşma dilin yalnız struktur və qrammatik səviyyədə mənimsənilməsi ilə kifayətlənməyərək, onun real kommunikativ situasiyalarda funksional tətbiqini təmin edir. Nəticədə şagirdlərdə dil bilikləri passiv qaydalar sistemi kimi deyil, aktiv ünsiyyət vasitəsi kimi formalaşır.

Kommunikativ yanaşmanın tətbiqi şagirdlərin nitq mədəniyyətinin əsas komponentlərinin — düzgünlük, dəqiqlik, məntiqilik, ifadəlilik və üslubi uyğunluğun kompleks şəkildə inkişafına şərait yaradır. Bu proses həm dilin normativ əsaslarının möhkəmləndirilməsinə, həm də kommunikativ bacarıqların təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr göstərir ki, kommunikativ yanaşma şagirdlərin dilə münasibətində müsbət dəyişikliklər yaradır, onların motivasiyasını artırır və real ünsiyyət mühitində sərbəst və məqsədyönlü nitq fəaliyyəti göstərmələrinə imkan verir. Beləliklə, bu yanaşma müasir təhsil paradigmatı

sında dil tədrisinin effektivliyini yüksəldən əsas metodoloji istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir.

Elmi yenilik. Məqalənin elmi yeniliyi kommunikativ yanaşmanın ədəbi dil normalarının tədrisi və nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması kontekstində kompleks şəkildə təhlil edilməsi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan aşağıdakı əsas elmi nəticələr əldə olunmuşdur:

Birincisi, ədəbi dil normalarının tədrisi ilə kommunikativ yanaşma arasında funksional və qarşılıqlı əlaqə sistemli şəkildə əsaslandırılmış, bu əlaqənin didaktik mahiyyəti və təlim prosesində rolu elmi-nəzəri baxımdan şərh edilmişdir.

İkincisi, nitq mədəniyyətinin formalaşmasına təsir göstərən əsas mexanizmlər — kommunikativ fəaliyyət, situativ öyrənmə, interaktiv metodlar və funksional dil istifadəsi kompleks şəkildə təhlil edilmiş və onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi göstərilmişdir.

Üçüncüsü, kommunikativ və ənənəvi (struktur yönümlü) yanaşmaların qarşılıqlı integrasiyasının zəruriliyi elmi əsaslarla əsaslandırılmış və balanslaşdırılmış təlim modelinin daha effektiv olduğu sübut edilmişdir.

Dördüncüsü, Azərbaycan təhsil mühitinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, kommunikativ yanaşmanın tətbiqi üçün praktik və funksional modellər ümumiləşdirilmişdir. Bu işə mövzunun yalnız nəzəri deyil, həm də tətbiqi baxımdan aktuallığını artırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Canale, M., & Swain, M. (1980). *Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing*. Applied Linguistics, 1(1), 1–47.
2. Dəmirçizadə, Ə. (2007). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. Bakı: Elm nəşriyyatı.
3. Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching* (4th ed.). Pearson Longman.
4. Hymes, D. (1972). *On Communicative Competence*. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics* (pp. 269–293). Harmondsworth: Penguin.
5. Littlewood, W. (1981). *Communicative Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Qurbanov, A. (2001). *Ümumi dilçilik*. Bakı: Maarif nəşriyyatı.
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching* (2nd ed.). Cambridge University Press.

Rəyçi: fil.f.dok. Rəna Əliyeva

YUNUS ƏMRƏ "DİVAN"INDA MORFOLOJİ YOLLA DÜZƏLƏN FEİLLƏR ("KARAMAN" NÜSXƏSİ ƏSASINDA)

Minabəyim Cəfərova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

minabeyim13aplle@icloud.com

Abstract

Word Formation through Morphological Means in Yunus Emre's "Divan" (Based on Verbs) (On the Basis of the "Karaman" Manuscript)

This article examines the features of word formation through morphological means in the "Divan" of Yunus Emre, a prominent representative of 13th–14th century Turkish Sufi literature, based on the Karaman manuscript. The main focus of the study is the structural characteristics of verbs derived from nouns and verbs. The analysis explores how verbs in this manuscript are formed through various derivational suffixes, investigating their formation patterns and their functions within the language system. At the same time, the semantic and grammatical properties of these words are analyzed, and their place in the lexical system of medieval Turkish is determined.

The results of the study show that morphological word formation occupies a significant place in the language of Yunus Emre. In particular, verbs formed with the help of various suffixes play an important role in the vocabulary of the "Divan." In this respect, the author's language stands out as a noteworthy example both in terms of creativity and structural richness.

Keywords: *Yunus Emre, Divan, Karaman manuscript, word formation, suffixes.*

Giriş. Söz yaradıcılığı dilin daxili inkişaf qanunlarına uyğun şəkildə baş verir. Söz yaradıcılığı dedikdə dildə yeni sözlərin meydana gəlməsi prosesi nəzərdə tutulur. Bu söz yaranma prosesi üç yolla həyata keçirilir: leksik, morfoloji və sintaktik.

Tarixi inkişaf baxımından bu üsullar bir-biri ilə sıx bağlı olmuş və qarşılıqlı şəkildə bir-birinin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Dilin inkişaf mərhələlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, söz yaradıcılığının bu yolları bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, qarşılıqlı əlaqə və təsir şəraitində fəaliyyət göstərir.

Müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla yeni sözlərin yaranması prosesi çox məhsuldardır. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçiləri spesifik xüsusiyyətlərinə görə bu şəkildə qruplaşdırmaq olar: ad düzəldənlər (adlardan və feillərdən), feil düzəldənlər (adlardan və feillərdən) və zərf düzəldənlər (adlardan və feillərdən) [6, s. 138]. Bəzi tədqiqatçılar isə

bu şəkilçiləri iki qrupa bölür: ad düzəldənlər və feil düzəldənlər. Zərf düzəndən şəkilçiləri isə ad düzəldən şəkilçilərin tərkibinə daxil edir.

XIII-XIV əsrlərdə yaşamış və "Divan" bağlamış Yunus Əmrənin əsərində morfoloji yolla söz yaradıcılığı güclüdür. "Divan"da adlarla yanaşı, həm də hərəkət bildirən sözlərin yeni feillərin yaradılışı diqqətimizi xüsusi cəlb edir. Buna səbəb feillərin çoxluq təşkil etməsi və dilin ifadə imkanlarını zənginləşdirməsidir.

"Divan"da feillərin morfoloji quruluşu və istifadə olunan şəkilçilər, dilin daxili inkişaf qanunlarına uyğun şəkildə sözlərin yaradılmasını təmin edir və bu proses Yunus Əmrənin yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

Hal və hərəkət məzmunu daşıyan yeni sözlərin yaranması üçün söz-düzəldici şəkilçilərdən istifadə olunur. Bu şəkilçilər mövcud sözlərə - adlara (isim, sifət, say və s.) və feillərə - qoşularaq yeni feillərin formalaşmasına imkan yaradır. Beləliklə, morfoloji yollarla söz yaradıcılığı prosesi yalnız söz ehtiyatını artırmır, həm də dilin ifadə imkanlarını zənginləşdirir.

Əsas hissə. Yunus Əmrənin "Divan"-ında işlənən feilləri yaradan şəkilçilər iki qrupa bölünür:

1. Adlardan feil düzəldən şəkilçilər
2. Feillərdən feil düzəldən şəkilçilər

I. "Divan"-ın Karaman nüsxəsindən seçilmiş adlardan feil düzəldən şəkilçilərin bir qisminə konkret nümunələr əsasında nəzər salaq.

-la, -le:

ol izi ben **izledim** sagım solum gözledim

key 'acayib aňladım yoxdur cihan içinde [15, s. 172].

Birinci misrada işlənən *izledim* feilində *iz* kök morfem, *-le* isə adlardan (isimdən) feil düzəldən şəkilçi morfemdir. İsimlərdən feil düzəldən şəkilçilər arasında *-la* / *-le* şəkilçisi tarixən ən geniş işlənən şəkilçilərdən biri hesab olunur. Bu şəkilçi hələ qədim dövrlərdən indiki dövrə qədər öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır və qədim türkcədən bu günə qədər forma baxımından demək olar dəyişikliyə uğramamışdır. Orta türk dövründə və qədim Anadolu türkcəsində də eyni şəkildə *-la* / *-le* formasında işlənmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində də aktiv işlənən və adlardan feil düzəldən bu şəkilçi məchul, qayıdış və qarşılıq növ şəkilçiləri ilə birlikdə *-lan*, *-lən*, *-laş*, *-ləş*, *-lat*, *-lət* şəkilçilərini əmələ gətirmişdir [6, s. 163].

"İz" kökünün mənası isə "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə aşağıdakı şəkildə verilmişdir: "1) insan və ya heyvan ayağının səth üzərində buraxdığı nişanə, ləpir; 2) hər hansı bir şeydən qalan və onun keçmiş mövcudluğunu

göstərən nişanə, əsər, qalıq, əlamət; 3) yol" [3, s. 618]. "Türkce sözlük"də bu mənələrdən əlavə olaraq *iz* sözünün "Bir müstəvinin başqa bir müstəvi və ya bir düz xəttlə kəsişməsi nəticəsində yaranan kəsik hissə" mənası da göstərilmişdir [14, s. 1129].

Maraqlısı odur ki, "Türkce kökler sözlüğü"də *iz* sözünün tarixən feil kimi işləndiyi, mənasının isə "araşdırmaq, incələmək, axtarmaq, yol tapmaq, ardınca getmək, təsir etmək, yol tapmaq, sürmək" olduğu qeyd olunub [9, s. 90].

-l:

ölü görse **dirilür** hükmüñ canda sürilür

toprakdan cevap gelür 'ise'bni meryem misin [15, s. 177].

Beytin birinci misrasında *dirilür* feilinin kökü "*diri*" sifətidir. Sifət kökünə adlardan feil düzəldən *-l* şəkilçisi əlavə olunmaqla *diril-* feili yaranmışdır. Bu şəkilçi əsasən, sifətlərə artırılaraq feillər yaradır və qədim türkcədən indiyə kimi heç bir dəyişikliyə uğramamışdır.

Həm kök-*diri*, həm də yeni yaranan feil-*diril(mək)* müasir dövrümüzdə də işləndiyi üçün semantikasının ayrıca izahını verməyə ehtiyac qalmır.

-ı, -i, -u, -ü:

yıldırım olup şakıyan kakıyup nefis dokıyan

yerüñ ka'rında **berkiyen** şol agulu yılan benem [15, s. 209].

Beytin ikinci mistasında işlənən *berkiyen* sözündə *berk* kök morfemdir, sifətdir və hal hazırda müasir Azərbaycan dilində "sərt, qatı, möhkəm" mənasında işlənir. Müasir Türkiyə türkcəsində isə istifadədən çıxmış olsa da, Dil islahatı dövründə yenidən canlandırılmışdır [16].

-i şəkilçisi isə *berk* sifətinə qoşularaq *berki-* feilini yaratmışdır. Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində adlardan feil düzəldən az məhsuldar olan şəkillərdən hesab olunur. Anadolu türkcəsində yazılan, eləcə də Yunus Əmrənin divanında bu şəkilçiyə çox az rast gəlinir.

-ı / -i şəkilçisi yalnız saitdən ibarət olduğu üçün əsasən sonu samitlə bitən sözlərə qoşularaq onlardan həm təsirli, həm də təsirsiz feillər yaradır. Qədim türkcədə bu şəkilçi daha məhsuldar olmuşdur. Məsələn: *öli* "nəmlənmək, islanmaq" < *öl* "nəm, rütubət". Müasir Azərbaycan canlı danışiq dilində *öləzi-mək* feili işlənir ki, böyük ehtimalla bu söz *öli-* sözündən yaranmışdır. N.Hacıeminoğlu orta Türkcədə, Qaraxanlı dövründə bu şəkilçinin kifayət qədər məhsuldar olduğunu qeyd etmişdir: *ön* "ön" < *öñi* "önə keçmək". Digər bir məsələ isə *-ı / u* şəkilçisinin *-a* şəkilçisi ilə əlaqəsinin olub olması məsələsidir. T.Banquoğlu və Z.Korkmaz bu şəkilçilər arasında quruluş baxımından dəqiq fərq müəyyən etməyin mümkün olmadığını bildirirlər. Onlara görə, bu formaları

ağac / ığac tipli ikili köklərdə olduğu kimi *a > ı* sait dəyişməsi ilə izah etmək də düzgün yanaşma deyil. A. Gabain də bu şəkilçiləri eyni başlıq altında təqdim etmişdir [7, s. 113-114].

II. "Divan"nın Karaman nüsxəsindən seçilmiş feillərdən feil düzəldən şəkilçilər:

-ıl, -il, -ul, -ül.

yére bunyad **urulmadın** yér gök melek turulmadın

levh ü kalem urulmadın mülk-i yaradanda-y-ıdum [15, s. 166].

Birinci misrada işlənin *urulmadın* feilində *-ul* şəkilçisi kök morfem olan *ur-* feilinə qoşularaq təsirli feildən təsirsiz feil əmələ gətirmişdir. Kök morfemə diqqət yetirdikdə görünür ki, bu forma müasir Azərbaycan dilində işlənmir. Müasir dildə həmin feil *vur-* şəklində işlənir. Qədim türkcədə də işlənən bu feilin mənasını Ahmet Caferoğlu "vurmaq, qurmaq, yerləşdirmək, düzəltmək, təşkil etmək" şəklində izah edir [5, s. 266]. "Misalli Büyük Türkce Sözlük"də *ur-* feilinin qədim türkcədə *ür-* variantının da olması və hal hazırda müasir Türkiyə türkcəsində dialektlərdə hələ də işlənməsi qeyd olunur [1, s. 1286]. T. Gülensoy isə bu sözün "vurmaq, oğurlamaq, quyudan su çəkmək" mənalarını göstərir və *vur-* feilinin *ur-* feilindən törədiyini bildirir [11, s. 366; 415].

-ul şəkilçisi feildən feil düzəldən və çox işlək olan şəkilçilərdən biridir. Qədim türkcədən bəri bu şəkilçi heç bir dəyişikliyə uğramadan hal hazırda müasir türk dillərində işlənir.

-n:

Kalü bela dénilmədin tertib düzen eylenmedin

yünus balık **söylenmedin** milk-i yaradan-y-ıdum [15, s. 175].

İkinci misradakı *söylenmedin* feilində *söyle-* kök morfem, *-n* feildən feil düzəldən şəkilçidir. *-n* şəkilçisi qədim türkcədən bu günə qədər heç bir dəyişikliyə uğramadan gəlib çatmış, feildən feil düzəldən şəkilçilərdən biridir. Müasir Azərbaycan dilində *-n*, *-ın*, *-in* şəkilçiləri müxtəlif mənalı feillər, əsasən təsirsiz feillər yaradır. Bu şəkilçi ilə düzələn feillərin bir çoxu Türkiyə türkcəsində qayıdış, passiv və məchul növü ifadə edir. Lakin Türkiyə türkcəsində əsas passiv növ və məchul növ şəkilçisi *-l* hesab olunur. Bu şəkilçi sonu saitle və müəyyən samitlərlə bitən feillərə əlavə olunmur. Bu kimi hallarda onun yerinə *-n* şəkilçisi işlədilir. Qayıdış növ şəkilçisi olan *-n* ilə, məchul növ və passiv növ şəkilçisi olan *-n* şəkilçisini işlədikləri yerə görə fərqləndirmək olur [1, s. 1410].

Divanda rast gəlinən *söyle-* sözü eyni mənada ("demək, düşündüyü və bildiyini sözlə ifadə etmək") və eyni fonetik formada hal hazırda Türkiyə türkcəsində və müasir Azərbaycan dilində işlənir.

"Divanü lüğət-it-türk" də bu söz *söwle-* formasında [13, s.473]. "İbnü-Mühənnə lüğəti" də isə *sözlə-* formasında qeydə alınmışdır [4, s.63].

-dur, -dür:

ışkuñ haka érgürür can gözi didar görür

görenler baş **endürür** sahib-i devran mısın [15, s. 178].

İkinci misradakı *endürür* feilində *en-* kök morfem, *-dür* isə feildən feil düzəldən şəkilçidir. Bu şəkilçi qədim türkcədən bəri mövcud olan və geniş istifadə olunan feildən feil düzəldən şəkilçidir.

Tahsin Banguoğluna görə bu şəkilçi *-it* və *-ür* şəkilçilərin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb bir şəkilçidir. Qədim türkcədə yalnız *-tur*, *-tür*, *-dur*, *-dür* formaları mövcud olub. Bunlardan *-tur*, *-tür* ən qədim formadır. Anadolu türkcəsində isə yalnız *d* ilə başlayan formalar işlənmişdir [1, s. 1409].

Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi təsirsiz feillərə artırıldıqda hərəkəti bilavasitə subyektə bağlayan təsirli feillər və təsirli feillərə artırılaraq hərəkətin vasitə ilə icrasını bildirən təsirli feillər əmələ gətirir [12, s. 167].

Sözün kökü olan *en-* feilinə gəldikdə isə bu feil hal hazırda Azərbaycan dilində eyni fonetik formada, müasir Türkiyə türkcəsində isə *in-* formasında işlənir. Məna isə demək olar ki eynidir: "aşağı düşmək".

"Etimologiya lüğəti"ndə *enmək* sözünün *ilmək* sözünün dəyişmiş forması olduğu da qeyd edilmişdir [10, s. 95].

-gur, -gür:

kime kim oğüt vérdum anı haka **ergürdüm**

bana benüm ögüdüm hiç eylemedi eser [15, s. 173].

Birinci misrada işlənən *ergürmək* feilində *er-* kök morfem, *-gür* isə feildən feil düzəldən şəkilçidir.

-gür şəkilçisi icbar növ şəkilçilərindən biri hesab olunur, lakin çox məhsuldar deyil və yalnız bir neçə sözdə müşahidə edilir. Amma qədim türkcədə daha geniş və aktiv şəkildə işlənmişdir. Şəkilçi qoşulduğu feillərin mənasına müəyyən istiqamət verir və ya hərəkətin yönünü ifadə edir. Quruluş etibarilə bu şəkilçi feildən isim düzəldən *-g* şəkilçisinə əvvəlcə *-ı / -u*, daha sonra isə *-r* feil düzəldən şəkilçilərinin əlavə olunması isə formalaşmışdır. Qədim türkcədən gələn bu şəkilçi qədim Anadolu türkcəsindən sonra işləkliyini itirmiş, yalnız *irgür-* feilində sabitləşmiş şəkildə bir müddət daha yaşamağa davam etmişdir [7, s. 222]. Yunus Əmrənin dilində işlənən bu şəkilçi hal hazırda müasir Azərbaycan dilində işlənmir.

"Türk dilinin etimoloji sözlüğü"də *er-* sözünün mənası "I. olgunlaşmaq, yüksəlmək, ucalmaq; II. bir yerə çatmaq, yetişmək; III. Doğmaq, açılmaq" şəkilçisi

lində verilmiş və ir- formasında da işləndiyi qeyd edilmişdir [8, s. 111].

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"də bu sözün "çatmaq, yetişmək, nail olmaq, vasil olmaq, əldə etmək" mənaları verilmişdir [3, s. 32].

-der:

mi'rac gecəsi ahmedüñ 'arşda na'linin **dönderdüm**

veys-ile tac urundum mansur-ıla urganda-y-ıdum [15, s. 175].

Birinci misrada işlənən *dönderdüm* sözündə *dön-* feili kök morfem, *-der* isə feilə əlavə olunaraq feil yaradan şəkilçidir.

Bu şəkilçi işlək deyil və nadir hallarda istifadə olunan təsirlik şəkilçilərinə biridir. Bu şəkilçi ilə işlənən nümunələrə daha çox qədim Anadolu türkcəsində rast gəlinir və həmin dövrdə yalnız bir neçə sözdə işlənmişdir. Bu şəkilçi *-dır / -dur* şəkilçisinin başqa bir variantı hesab olunur. M.Erginin fikrinə, *-dur / -dür* şəkilçisinin sait baxımından sadələşməsi nəticəsində yaranmış ola bilər. Digər tərəfdən *gönder-* feilinin qədim türkcədəki *köndger-* (<*kön-d-ger-*) formasına əsaslanaraq, onun daha qədim *-gar, -ger* şəkilçisinin təkibindəki "*g*" səsinin düşməsi nəticəsində meydana gəlmiş ehtimalı irəli sürülür. T. Banguoğlu isə bu şəkilçinin bəlkə də *-it-ir > -dir* əvəzinə *-it-er > -der* şəklində yaranmış daha qədim bir birləşmə olduğunu qeyd etmişdir [7, s. 215-216].

-dön feili isə hal hazırda həm müasir Türkiyə türkcəsində, həm də müasir Azərbaycan dilində eyni fonetik forma və eyni semantik mənada işlənir. Əlavə olaraq "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə *döndər-* feilinin "inandıraraq qəbul etdirmək, soldurmaq, şəklinə salmaq, halına salmaq" mənaları verilmişdir [2, s. 680].

Nəticə və elmi yenilik. Aparılan tədqiqat göstərir ki, Yunus Əmrənin "Divan"ının Karaman nüsxəsində həm adlardan, həm də feillərdən düzələn feillər müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə formalaşaraq dilin söz yaradıcılığı sisteminin zənginliyini əks etdirir. Araşdırma zamanı müəyyən edilmişdir ki, işlənən şəkilçilərin bir qismi eləcə də söz kökləri qədim türkcədən etibarən sabit şəkildə qorunub saxlanmış, bir qismi isə fonetik və semantik baxımdan müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Eyni zamanda, feillərin yaranmasında iştirak edən şəkilçilərin müxtəlifliyi və işləkliyi Yunus Əmrənin dilində söz yaradıcılığının sistemli xarakter daşdığını təsdiqləyir.

Əsas hissədə nəzərdən keçirilən *-la/-le, -l, -n, -ıl/-il/-ul/-ül, -dur/-dür* kimi şəkilçilərin geniş işlənməsi ilə yanaşı, *-gür, -der* kimi məhdud işləkliyə malik şəkilçilərin də qorunub saxlanması diqqəti cəlb edir. Bu fakt bir tərəfdən məhsuldar söz yaradıcılığı modelini, digər tərəfdən isə qədim dil qatlarının izlərinin davamlılığını əks etdirir.

Nümunələr üzərində aparılan müqayisələr göstərir ki, bir sıra feil kökləri və şəkilçilər müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində fonetik və semantik baxımdan ya dəyişmədən qalmış, ya da müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Bu isə "Divan" dilinin həm tarixi, həm də müasir türk dilləri ilə bağlılığını aydın şəkildə ortaya qoyur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Kubbealtı, 2010, 1411 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
4. Bettal A. İbnü-Mühenna lüğati. İstanbul: Devlet Matbaası, 1934, 105 s.
5. Caferoğlu A. Eski Uyğur Türkcesi Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968, 320 s.
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
7. Dilek S. Eski Anadolu türkçesinde isimden fiil, fiilden fiil yapma ekleri ve fonksiyonları. İstanbul: 2005, 247 s.
8. Eyuboğlu İ. Türk dilinin etimoloji sözlüğü. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1988, 407 s.
9. Eyyuboğlu İ. Türkçe Kökler Sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989, 200 s.
10. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı: Altun Kitab, 2017, 288 s.
11. Gülensoy T. Türkiye türkçesindeki türkçe sözlüklerin köken bilgisi sözlüğü. II cild. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007, 1204 s.
12. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
13. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk (tərcümə və nəşr edən: R. Əskər). IV cild (indeks). Bakı: "Ozan", 2006, 752 s.
14. Türkçe sözlük I. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998, 1136 s.
15. Yrd. Doç. Dr. İdris Nebi Uysal Yunus Emre Divanı (Karaman nüshası). İstanbul: Kesit neşrleri, 2014, 500 s.
16. <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/Berk>

EKOLOGİYA, EKOLİNGVİSTİKA VƏ SÜNİ İNTELLEKT: NƏZƏRİ ƏSASLAR VƏ İNTEQRATİV YANAŞMALAR

Nigar Xanəliyeva

Magistrant

Sumqayıt Dövlət Universiteti

xanaliyeva999@gmail.com

Abstract

The article provides a comprehensive and systematic analysis of the interrelations between ecology, ecolinguistics, and artificial intelligence. The main objective of the study is to identify the theoretical and practical characteristics of the emerging

scientific paradigm formed at the intersection of language, environment, and technology. The research explains the essence of the ecolinguistic approach and elaborates on the role of language in shaping ecological awareness, with particular emphasis on the influence of discourse, metaphor, and ideological frameworks in this process. At the same time, the study analyzes the opportunities created by artificial intelligence technologies in the analysis, monitoring, and prediction of environmental problems, substantiating the importance of big data processing and machine learning methods. It is demonstrated that artificial intelligence enables the rapid and accurate analysis of environmental data, thereby facilitating the optimization of decision-making processes. In addition, the integration of ecolinguistics and artificial intelligence gives rise to new research directions, such as the automated analysis of ecological discourse, the identification of public opinion, and the enhancement of environmental awareness. As a result, it is concluded that the integration of these fields plays a significant methodological and practical role in the development of sustainable development strategies, the comprehensive solution of environmental problems, and the promotion of ecological responsibility within society.

Keywords: *ecology, ecolinguistics, artificial intelligence, environmental discourse, sustainability.*

Giriş. XXI əsrdə global ekoloji problemlərin intensivləşməsi elm sahələri arasında integrasiyanı zəruri edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Antropogen fəaliyyətin genişlənməsi nəticəsində iqlim dəyişiklikləri, biomüxtəlifliyin sürətlə azalması, torpaq degradasiyası və su ehtiyatlarının tükənməsi kimi problemlər daha global və sistemli xarakter almışdır. Bu problemlər yalnız təbiət elmləri çərçivəsində izah edilə bilməz; onların mahiyyətinin dərk edilməsi üçün sosial, mədəni və texnoloji faktorların da nəzərə alınması vacibdir. Məhz bu səbəbdən müasir elmdə interdisiplinar yanaşmalar prioritet istiqamətə çevrilmişdir [5, s. 18].

Ekologiya elmi ənənəvi olaraq canlı orqanizmlərlə onların mühiti arasındakı qarşılıqlı əlaqələri öyrənsə də, son onilliklərdə bu sahə insan fəaliyyətinin ekosistemlərə təsirini və sosial-ekoloji sistemlərin dinamikasını da əhatə etməyə başlamışdır. Bu kontekstdə dil və kommunikasiya faktorlarının ekoloji problemlərin qavranılması və idarə olunmasında oynadığı rol xüsusi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Çünki ekoloji problemlər yalnız fiziki reallıq deyil, həm də sosial konstruksiyalar vasitəsilə formalaşan və interpretasiya olunan fenomenlərdir [2, s. 7].

Bu baxımdan ekologiya ilə dilçilik elminin kəsişməsində yaranmış ekolinqvistika mühüm tədqiqat istiqaməti kimi formalaşmışdır. Ekolinqvistika anlayışı ilk dəfə Einar Haugen tərəfindən irəli sürülmüş və dilin sosial-ekoloji sis-

temdəki funksiyalarını izah edən nəzəri çərçivə kimi təqdim edilmişdir [1, s. 325]. Haugenin yanaşmasına görə, dil müəyyən ekosistem daxilində fəaliyyət göstərən dinamik struktur olub, sosial mühitlə qarşılıqlı təsir şəraitində inkişaf edir. Bu konsepsiya sonradan genişləndirilərək dilin ekoloji şüurun formalaşmasında və insanın təbiətə münasibətinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynadığı fikrini əsaslandırmışdır.

Müasir ekolinqvistik tədqiqatlarda dilin ideoloji funksiyası xüsusi vurğulanır. Alwin Fill və Peter Mühlhäusler qeyd edirlər ki, dil vasitəsilə formalaşan diskurslar insanların təbiətə münasibətini istiqamətləndirir və bu münasibət onların davranış modellərinə birbaşa təsir göstərir [2, s. 9]. Xüsusilə mediada və siyasi ritorikada istifadə olunan terminologiya ekoloji problemlərin ictimai qavranılmasına təsir edən əsas amillərdən biridir. Məsələn, "təbii resursların istismarı" kimi ifadələr antropomərkəzçi yanaşmanı gücləndirdiyi halda, "ekosistemlərin qorunması" kimi ifadələr daha davamlı və ekosentrik yanaşmanı təşviq edir.

Digər tərəfdən, texnoloji inkişaf, xüsusilə süni intellekt sahəsində əldə olunan nailiyyətlər ekologiya elminin metodoloji bazasını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Süni intellekt böyük həcmli verilənlərin emalı, mürəkkəb sistemlərin modelləşdirilməsi və proqnostik analizlərin aparılması baxımından yeni imkanlar yaradır. Stuart Russell və Peter Norvig vurğulayırlar ki, maşın öyrənməsi və dərin öyrənmə metodları qeyri-xətti və çoxparametrlı sistemlərin analizində yüksək dəqiqlik təmin edir [4, s. 28]. Bu xüsusiyyətlər ekoloji proseslərin öyrənilməsində, xüsusilə iqlim modelləşdirilməsi və biomüxtəlifliyin monitorinqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bundan əlavə, müasir tədqiqatlar göstərir ki, süni intellekt texnologiyaları yalnız təbii proseslərin analizi ilə məhdudlaşmır, həm də ekoloji diskursların öyrənilməsində effektiv vasitə kimi çıxış edir. Təbii dil emalı (NLP) alqoritmləri vasitəsilə böyük həcmli mətn korpuslarında ekoloji narrativlərin, ideoloji çərçivələrin və ictimai rəyin strukturunun müəyyənləşdirilməsi mümkün olur. Bu isə ekoloji siyasətin formalaşdırılmasında və ictimai maarifləndirmə strategiyalarının hazırlanmasında mühüm rol oynayır [6, s. 112].

Nəhayət, ekologiya, ekolinqvistika və süni intellektin integrasiyası müasir elmin interdisiplinar inkişaf istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu integrasiya yalnız nəzəri baxımdan deyil, həm də praktik müstəvidə ekoloji problemlərin həlli, davamlı inkişaf strategiyalarının hazırlanması və cəmiyyətin ekoloji şüurunun artırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, dil, texnologiya və ekoloji düşüncənin sintezi gələcək elmi tədqiqatların

əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Əsas hissə. Müasir ekologiya elmi ənənəvi olaraq canlı orqanizmlərlə onların mühiti arasındakı qarşılıqlı əlaqələri öyrənən fundamental sahə kimi formalaşsa da, son onilliklərdə bu anlayış əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Ekoloji proseslərin yalnız bioloji faktorlarla deyil, həm də sosial, iqtisadi və mədəni amillərlə sıx bağlı olduğu müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan ekologiya artıq sosial-ekoloji sistemlərin dinamikasını araşdıran kompleks elmi istiqamət kimi çıxış edir. Bu yanaşma insan fəaliyyətinin təbiətə təsirini yalnız fiziki müdaxilə kimi deyil, həm də davranış modelləri, dəyərlər və dil vasitəsilə formalaşan bir proses kimi qiymətləndirir [5, s. 21].

Qlobal ekoloji problemlərin artması bu yanaşmanın aktuallığını daha da gücləndirir. İqlim dəyişiklikləri, biomüxtəlifliyin azalması və ekosistemlərin degradasiyası kimi problemlər planetar miqyasda təhlükə yaratmaqdadır. Bu kontekstdə Johan Rockström və həmkarları tərəfindən irəli sürülmüş "planetar sərhədlər" konsepsiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu konsepsiyaya görə, Yer sisteminin sabitliyini qorumaq üçün müəyyən ekoloji limitlər mövcuddur və bu limitlərin aşılması geri dönməz dəyişikliklərə səbəb ola bilər [3, s. 736]. Sözügedən yanaşma ekoloji problemlərin qlobal xarakter daşdığını və onların həlli üçün sistemli və interdisiplinar strategiyaların zəruriliyini əsaslandırır.

Ekoloji problemlərin dərk olunması və idarə olunması prosesində dil faktoru mühüm rol oynayır. Bu kontekstdə ekolinqvistika dilin ekoloji ideologiyaların və davranış modellərinin formalaşmasındakı rolunu araşdıran mühüm elmi istiqamət kimi çıxış edir. Alwin Fill və Peter Mühlhäusler qeyd edirlər ki, dil vasitəsilə qurulan diskurslar insanların təbiətə münasibətini formalaşdırır və bu münasibət onların ekoloji davranışlarına birbaşa təsir göstərir [2, s. 5]. Ekolinqvistik yanaşmaya görə, dil yalnız reallığı əks etdirmir, həm də onu konstruksiya edir və bu prosesdə müəyyən ideoloji çərçivələr yaradır.

Xüsusilə metaforalar və terminoloji seçimlər ekoloji düşüncənin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, "təbii resursların istismarı" kimi ifadələr təbiəti iqtisadi obyekt kimi təqdim edərək antropomərkəzçi yanaşmanı gücləndirir, halbuki "ekosistemin qorunması" kimi ifadələr təbiətin daxili dəyərini ön plana çıxararaq ekosentrik yanaşmanı təşviq edir [6, s. 112]. Bundan əlavə, media və siyasi diskurslarda istifadə olunan dil formaları ictimai rəyin formalaşmasına və ekoloji siyasətin istiqamətlənməsinə təsir göstərir. Bu baxımdan ekolinqvistika yalnız dilçilik sahəsi deyil, həm də sosial və ekoloji siyasətin təhlili üçün mühüm metodoloji alət kimi çıxış edir.

Digər tərəfdən, müasir dövrdə süni intellekt texnologiyalarının inkişafı

ekologiya sahəsində yeni tədqiqat imkanları yaratmışdır. Süni intellekt böyük verilənlərin emalı, mürəkkəb sistemlərin modelləşdirilməsi və proqnostik analizlərin aparılması baxımından mühüm üstünlüklərə malikdir. Stuart Russell və Peter Norvig qeyd edirlər ki, maşın öyrənməsi alqoritmləri çoxölçülü və qeyri-xətti sistemlərin analizində yüksək dəqiqlik təmin edir və bu xüsusiyyət ekologiya kimi mürəkkəb sahələr üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır [4, s. 35].

Süni intellektin ekologiyada tətbiqi müxtəlif istiqamətləri əhatə edir. İqlim modelləşdirilməsi sahəsində süni intellekt alqoritmləri atmosfer və okean proseslərini daha dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir. Biomüxtəlifliyin monitorinqində isə görüntü tanıma texnologiyaları vasitəsilə növlərin identifikasiyası və populyasiya dinamikasının izlənməsi həyata keçirilir. Bundan əlavə, peyk məlumatlarının və sensor şəbəkələrinin analizi vasitəsilə real vaxt rejimində ekoloji monitorinq aparmaq mümkün olur ki, bu da ekoloji risklərin erkən mərhələdə müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır [5, s. 24].

Eyni zamanda, süni intellektin tətbiqi resursların daha səmərəli idarə olunmasına da imkan verir. Enerji istehlakının optimallaşdırılması, su ehtiyatlarının idarə olunması və kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması kimi sahələrdə süni intellekt əsaslı həllər geniş tətbiq olunmaqdadır. Bu isə davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olunmasında mühüm rol oynayır.

Ekolinqvistika ilə süni intellektin integrasiyası isə yeni və perspektivli tədqiqat istiqaməti kimi formalaşır. Xüsusilə təbii dil emalı texnologiyaları vasitəsilə ekoloji diskursların avtomatik analizi mümkün olur. Bu yanaşma böyük həcmli mətn məlumatlarında ekoloji mövzuların, ideoloji çərçivələrin və ictimai rəyin strukturunun müəyyənləşdirilməsinə imkan verir [6, s. 118]. Beləliklə, ekoloji problemlərin yalnız fiziki deyil, həm də kommunikativ və ideoloji aspektlərinin təhlili mümkün olur.

Bu kontekstdə süni intellekt vasitəsilə ekoloji mətnlərin semantik analizi, ictimai rəyin müəyyənləşdirilməsi və dezinformasiyanın aşkarlanması kimi mühüm vəzifələr həyata keçirilə bilər. Bu isə ekoloji siyasətin formalaşdırılmasında daha obyektiv və elmi əsaslandırılmış qərarların qəbuluna şərait yaradır. Nəticə etibarilə, dil və texnologiyanın integrasiyası ekoloji problemlərin idarə olunmasında yeni metodoloji yanaşma formalaşdırır və bu sahədə tədqiqatların gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir.

Nəticə. Aparılan tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ekologiya, ekolinqvistika və süni intellekt arasında qarşılıqlı əlaqə sistemli, çoxsəviyyəli və qarşılıqlı təsir xarakteri daşıyır. Müasir elmi yanaşmalar sübut edir ki, ekoloji problemlər yalnız təbii proseslərin nəticəsi deyil, həm də insanın sosial davranışı, mə-

dəni dəyərləri və dil vasitəsilə formalaşan düşüncə sistemləri ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan ekolinqvistika dilin ekoloji şüurun formalaşmasında və insanın təbiətə münasibətinin müəyyənləşdirilməsində oynadığı rolu nəzəri və praktik müstəvidə əsaslandırır. Dil vasitəsilə formalaşan diskurslar ekoloji problemlərin ictimai qavranılmasına təsir göstərir və bu, öz növbəsində, ekoloji qərarların qəbuluna yön verir [2, s. 10].

Digər tərəfdən, süni intellekt texnologiyalarının inkişafı ekoloji sistemlərin öyrənilməsində yeni metodoloji imkanlar yaratmışdır. Böyük verilənlərin analizi, maşın öyrənməsi və proqnostik modelləşdirmə vasitəsilə mürəkkəb ekoloji proseslərin daha dəqiq təhlili mümkün olmuşdur. Bu isə ekoloji risklərin erkən mərhələdə müəyyənləşdirilməsinə və idarə olunmasına şərait yaradır [4, s. 36]. Süni intellektin tətbiqi yalnız təbii proseslərin modelləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ekoloji diskursların və ictimai rəyin analizinə də imkan verir ki, bu da ekoloji siyasətin daha effektiv formalaşdırılmasına xidmət edir.

Beləliklə, ekologiya, ekolinqvistika və süni intellektin integrasiyası müasir elmdə interdisiplinar yanaşmanın mühüm nümunəsi kimi çıxış edir. Bu integrasiya davamlı inkişaf strategiyalarının hazırlanmasında, ekoloji problemlərin kompleks həllində və cəmiyyətin ekoloji məsuliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, bu sahələrin qarşılıqlı əlaqəsi gələcək tədqiqatlar üçün geniş perspektivlər açır və yeni metodoloji yanaşmaların formalaşmasına təkan verir.

Elmi yenilik. Məqalənin elmi yeniliyi onun interdisiplinar yanaşma əsasında formalaşdırılmış konseptual çərçivəsində öz əksini tapır. İlk növbədə, ekologiya, ekolinqvistika və süni intellekt arasında qarşılıqlı əlaqələr sistemli şəkildə təhlil edilərək bu sahələrin integrasiyasına əsaslanan vahid model konseptual olaraq əsaslandırılmışdır. Bu model ekoloji problemlərin yalnız bioloji və texnoloji aspektlərini deyil, həm də dil və kommunikasiya vasitəsilə formalaşan sosial-mədəni faktorları nəzərə almağa imkan verir [6, s. 120].

Bununla yanaşı, məqalədə ekolinqvistik diskursun süni intellekt vasitəsilə analizinə dair sistemli yanaşma təqdim edilmişdir. Xüsusilə təbii dil emalı texnologiyalarının tətbiqi ilə ekoloji mətnlərin semantik və ideoloji strukturunun müəyyənləşdirilməsi imkanları əsaslandırılmışdır. Bu yanaşma ekoloji problemlərin kommunikativ aspektlərinin öyrənilməsində yeni metodoloji istiqamət kimi qiymətləndirilə bilər.

Eyni zamanda, tədqiqat çərçivəsində ekoloji problemlərin həllində dil və texnologiyanın sinergetik təsiri elmi əsaslarla izah olunmuşdur. Müəyyən edil-

mişdir ki, dil vasitəsilə formalaşan ekoloji şüur ilə süni intellektin analitik imkanlarının birləşməsi daha effektiv və əsaslandırılmış qərarların qəbuluna şərait yaradır. Bu isə ekoloji siyasətin formalaşdırılmasında və davamlı inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3, s. 738].

Nəhayət, məqalədə davamlı inkişaf kontekstində interdisiplinar yanaşmanın metodoloji üstünlükləri müəyyən edilmişdir. Bu yanaşma müxtəlif elm sahələrinin integrasiyası vasitəsilə daha kompleks və effektiv tədqiqat metodlarının tətbiqinə imkan yaradır. Beləliklə, təqdim olunan elmi nəticələr ekologiya, dilçilik və informasiya texnologiyalarının kəsişməsində yeni tədqiqat istiqamətlərinin formalaşmasına töhfə verir və bu sahədə gələcək elmi araşdırmalar üçün nəzəri və metodoloji baza rolunu oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Fill, A., Mühlhäusler, P. *The Ecolinguistics Reader*. London: Continuum, 2001.
2. Haugen, E. *The Ecology of Language*. Stanford: Stanford University Press, 1972.
3. Odum, E. P. *Fundamentals of Ecology*. Philadelphia: Saunders, 2004.
4. Rockström, J. və b. "Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity". *Science*, 2015, 347(6223), s. 736-746.
5. Russell, S., Norvig, P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. Boston: Pearson, 2021.
6. Stibbe, A. *Ecolinguistics: Language, Ecology and the Stories We Live By*. London: Routledge, 2015

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Böyükxanım Eminli

FƏRDİ BİLİNCVİZM VƏ ONUN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Ofeliya Xancanova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

opheliaxancanova@gmail.com

Abstract

This article presents a theoretical overview of the concept of bilingualism and provides a comprehensive sociolinguistic analysis of its manifestation at the individual level. Bilingualism is defined as an individual's or a community's acquisition of two languages at varying levels, as well as the purposeful use of these languages in different situations and environments for communication. The main focus of the study is to examine the conditions under which individual bilingualism, as one of the types of bilingualism, is formed. In this context, factors such as family, the education system, language environment, and language contact, which influence the emergence of

bilingualism at the individual level, are analyzed in an interconnected manner. Furthermore, particular attention is given to psychological factors such as motivation and goal orientation, which contribute to the formation of individual bilingualism and promote the development of bilingual competence. Specifically, an individual's intrinsic interest in learning a new language, communicative needs, and specific objectives are considered key factors in becoming bilingual. The conducted research and analysis indicate that individual bilingualism is a multifaceted process shaped by the interaction of social and psychological factors.

Keywords: *individual bilingualism, language contact, motivation, bilingualism, intentionality.*

Giriş. Bilinqvizm termini müasir dövrdə qloballaşmanın da təsirini nəzərə alsaq, çox geniş şəkildə yayılmışdır. Dilçilikdə hal-hazırda geniş tədqiq olunan, eləcə də günümüzün reallığı ilə səsləşən bir hadisədir. Bilinqvizm fərdin və ya cəmiyyətin iki dili ana dili səviyyəsində bilməsi və bu dillərdən müxtəlif həyati situasiyalarda istifadə etməsi ilə xarakterizə olunur. Burda əsas məsələ həmin dillərin həm fərdi, həm də ictimai səviyyədə funksiyaları, mənimsənilmə dərəcəsi, insanların məişət həyatındakı rolu və s. İbarətdir. Məhz bu baxımdan nəzər saldıqda bilinqvizm hadisəsinin nə qədər mürəkkəb və çoxşəxəli xarakterə malik olduğunu görmək mümkündür. "Bilinqvizm" sözü latın mənşəli termdir, belə ki, "bi" (iki) və "lingua" (dil) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu termin qarşımıza daha çox XX əsrdən etibarən çıxmağa başlamışdır. Bu da, təbii olaraq, dilçilik elminin keçən əsrki inkişafından qaynaqlanır. Həmçinin nəzərə alsaq ki, XX əsrin ortalarından multidissiplinar dilçilik sahələri yaranmış və inkişaf etmişdir, beləcə sosiolinqvistika, psixolinqvistika, neyrolinqvistika kimi elm sahələrində də bu mövzu tədqiq edilməyə başlanmışdır. Bu termini diqlossiya ilə eyniləşdirən və ya tamamilə fərqli anlayışlar olduğunu irəli sürən tədqiqatçılar vardır. Nəzərə alsaq ki, "diqlossiya" termini yunan mənşəli sözdür, "di" (iki), "glossa" (dil) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəmiş və digər dillərə fransız dili vasitəsilə daxil olmuşdur. İki terminin mənası da ikidilliliyə gətirib çıxarır, ona görə də bu anlayışların eyniləşdirilməsi normal haldır. Amma sonralar bu termin Çarlz Ferquson tərəfindən sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş və bilinqvizmdən fərqləndirilmişdir. Diqlossiya iki dilin deyil, bir dilin müxtəlif variantlarının istifadə edilməsini özündə ehtiva edir. Ümumiyyətlə, dil əlaqələri U.Vaynrayx tərəfindən geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. O qeyd edir ki, iki dil eyni şəxs tərəfindən növbə ilə istifadə edildikdə bu dillər bir-biri ilə təmasda olur. Təmas yeri isə dili istifadə edən fərdlərdir. Alim iki dilin növbə ilə istifadəsini bilinqvizm, bu təcrübəni

tətbiq edən insanları isə bilinqv adlandırır [5, s. 22]. Əlbəttə, qeyd etdiyimiz kimi ikidillilik müasir dövrümüz üçün çox aktual olan məsələlərdən biridir. Belə ki, qloballaşma, müxtəlif ölkələrlə beynəlxalq münasibətlərin qurulması, miqrasiya, sosial şəbəkələrin təsiri, eləcə də fərdi inkişaf istəyi kimi amillər bilinqvizmi formalaşdıran əsas faktorlardandır. Bilinqvizm hadisəsinin mahiyyətini daha dərinədən araşdırdıqda məlum olur ki, bu hadisə dinamik xarakterə malikdir. İstər bir fərdin, istərsə də müəyyən bir toplumun timsalında görə bilərik ki, başqa dillərlə qurulan əlaqələr daim dəyişir, inkişaf edir.

Bilinqvizm çoxşaxəli və kompleks bir fenomen olduğu üçün tədqiqatçılar onu müxtəlif meyarlar əsasında təsnif etmişlər. Təzahür formasından asılı olaraq bilinqvizm fərdi və ictimai səviyyədə özünü göstərir. Bu məqalədə məhz fərdi bilinqvizm anlayışı və onun meydana çıxmasına təsir edən amillər təhlil edilmişdir.

Əsas hissə. Fərdi bilinqvizm eyni zamanda individual bilinqvizm olaraq da elmi ədəbiyyatda öz əksini tapır. Fərdi bilinqvizmin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir insan müəyyən məqsədlər və istək doğrultusunda, eləcə də şəxsi maraqları və inkişaf istəyi üçün yeni bir dil öyrənir. Onun formalaşmasında mühitin də müəyyən qədər təsiri olsa da, çox zaman fərdin şüurlu seçimlərinin nəticəsində olaraq meydana gəlir. Bu anlayışı həmçinin belə səciyyəkləndirmək olar ki, fərdi bilinqvizm insanın öz bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək, xarici universitetlərdə təhsil almaq, müxtəlif ölkələrə səyahət etmək kimi məqsədlərlə bilinqvə çevrilməsidir prosesidir. Yeni bir dilə yiyələnmək insanın qarşısına qoyduğu məqsəddən xeyli dərəcədə asılıdır. Məsələn, bir insan karyerasında yaxşı yerlərə gəlmək üçün, bir başqası həmin dilin mədəniyyətinə bələd olmaq üçün kitablar, kinolar və s. kimi yollarla dil öyrənməyə təşviq oluna bilər. Demək ki, fərdi bilinqvizm yalnız dil öyrənmək aktı deyil, həm də fərdin mənəvi və intellektual inkişaf prosesidir. Yeni dilə sahib olmaq insan üçün, bir növ, açar rolunu da oynayır, onun dünyaya və insanlara baxışını dəyişə bilər, daha tolerant olmasına gətirib çıxarır. Fərd ikinci dili mənimsədikcə həm dili özündə ehtiva edən yeni bir mədəniyyətlə tanış olur, həm də ana dilinə daha dərin və bəzən tənqidi yanaşma bacarığı qazanır.

Fərdi bilinqvizm insanın dil təcrübəsi ilə psixoloji faktorların vəhdətini özündə birləşdirir. Bu məsələni psixolinqvistlər də təhlil etmişlər. Onlar bu məsələni daha çox idrak çevikliyi, diqqət və yaddaş kimi amillərlə əlaqələndirirlər. Multilinqvizmi psixoloji baxımdan tədqiq edən A.Pavlenko qeyd edir ki, müxtəlif dillər arasında seçim təkcə idrak müstəvisində deyil, həm də emosional səviyyədə baş verir. Onun fikrincə, fərd hər bir dildə fərqli emosional

təcrübələr qazanır, çünki hər bir dil onun şəxsiyyətinin müəyyən tərəflərini təmsil edir [3, s. 39]. Ana dilində danışarkən fərd daha emosional və təbii yönlerini göstərdiyi halda, ikinci dildə isə daha analitik və diqqətli olur. Bu mövzuya S.G.Tomason "Dil kontaktı" əsərində toxunur və belə bir nümunə gətirir: " İsveçrə almançası, standart almanca və fransızca danışan bir isveçrəli insultdan sonra ilk olaraq fransızcanı bərpa etdi, baxmayaraq ki, o, qırx dörd ilinin yalnız altısını insult keçirməzdən on doqquz il əvvəl müntəzəm olaraq fransızca danışmağa sərf etmişdi, həyat yoldaşı isə fransızca bilmirdi. Bunun səbəbi isə Fransadakı illərini həyatının ən yaxşı illəri kimi xatırlaması idi" [4, s. 53]. Yəni bilinqvizm insanın mənlik anlayışını iki dil arasında bölüşdürən psixolinqvistik bir struktur yaradır. Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, fərdi bilinqvizm həm də dilin idrakla olan münasibətlərini, yəni düşünmə prosesinin dildən asılı olan cəhətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. İki dildə düşünmə fərdin yalnız ünsiyyət bacarığını deyil, həm də reallığı qavrama formasını da dəyişə bilər. Bu baxımdan fərdi bilinqvizm həm dilin, həm də şüurun çevikliyini artırır psixolinqvistik bir hadisədir.

Fərdi bilinqvizm şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayan dil hadisəsidir. İki dildə danışmaq bacarığı yalnız kommunikasiya imkanları çərçivəsindən üstünlük yaratmır, həm də insanın dünyanı qavrama və özünü ifadə etmə tərzinə birbaşa təsir göstərir. Hər bir dil fərdin düşüncə sistemində sanki ayrıca bir mühit formalaşdırır və bu mühitlər insanın milli kimliyinə, davranışına, emosiyalarına və sosial əlaqələrinə müəyyən istiqamət verir. Eyni istiqamətdə C. Fişman da "Azlıqların sosiolinqvistik perspektivində dil və etnik mənsubiyyət" əsərində dilin sosial kimliklə sıx əlaqədə olduğunu vurğulayır. Onun fikrincə, insanın dil istifadəsi onun sosial mənsubiyyətini və kimliyini müəyyənləşdirir. Fikrimizcə, fərdi bilinqvizm bu mənada şəxsiyyətin özünü dildə təmsil etmə üsuludur [2, s. 181]. R.Heydərov fərdi və kütləvi bilinqvizmi bir-birindən fərqləndirir. Bir sıra dilçilər fərdi bilinqvizmi qəbul etmədikləri üçün qeyd edir ki, "İndividual (fərdi) ikidilliliyin daşıyıcıları tərcüməçilər, diplomatlar kimi çıxış edirlər öz xalqının mədəniyyətinin digər xalqlar arasında yayılmasına və digər xalqların mədəniyyətini öyrənməkdə öz xalqlarına kömək edirlər. Onların vəsi-təsilə xalqlar arasında diplomatik əlaqələr qurulur, müxtəlif dildə danışan insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır [1, s. 184-185].

Fərdi bilinqvizm fenomeninin əsasını bu istəyi doğuran motivasiya və məqsədyönlülük təşkil edir. Fərd ikinci dili müəyyən məqsədlərlə öyrənir və həmin məqsədlər dilin mənimsənilmə dərəcəsini, istifadə tezliyini və onun şəxsi həyatdakı rolunu müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Motivasiya fərdin da-

xili ehtiyaclarından və xarici amillərdən qaynaqlana bilər. Daxili motivasiya çox vaxt şəxsi maraq, özünüinkışaf arzusu və fərqli dillər vasitəsilə dünyanı daha dərindən qavrama istəyi ilə bağlı olur. Məsələn, bir insan ikinci dili öyrənməklə ünsiyyət bacarıqlarını artırmaqla yanaşı, həm də yeni bir mədəniyyətin düşüncə tərzini, dəyərlərini dərk etməyə çalışır, öyrənilən dil insanın mənəvi və intellektual inkişaf yolunun bir hissəsinə çevrilir. Xarici motivasiya isə sosial, iqtisadi və ya peşəkar məqsədlərlə əlaqədardır. Məsələn, xaricdə təhsil almaq, beynəlxalq şirkətdə işləmək və ya fərqli mədəniyyətlərlə asanlıqla əlaqə yaratmaq istəyən bir şəxs üçün ikinci dil bu məqsədlərə çatmaqda açar rolunu oynayır. Bu cür motivasiya mənbəyi insanı daha məqsədyönlü olmağa təşviq edir, çünki insan öyrəndiyi dili real həyatı situasiyalarda istifadə etməyə yönəlir. Motivasiyanın xarakteri fərdi bilinqvizm prosesinin davamlılığına da birbaşa təsir göstərir, yəni daxili maraqdan doğan öyrənmə istəyi, adətən, daha sabit və dərin olur, çünki bu halda fərd dili öyrənməyə özünü məcbur hiss etmir, onu həyatının bir hissəsinə çevirir. Əksinə, yalnız xarici motivasiyaya əsaslanan öyrənmə çox vaxt müvəqqəti və səthi xarakter daşıyır, məqsəd reallaşdıqdan sonra bu dilin istifadəsi zəifləyə bilər. Məqsədyönlülük isə dil öyrənmə prosesində motivasiyanın real fəaliyyətə çevrilməsini təmin edən amildir. Məqsədyönlü insan öyrənmə prosesini planlı şəkildə qurur, məqsədinə uyğun ətraf mühit yaradır. Motivasiya və məqsədyönlülük insanın dil öyrənmə prosesinə istiqamət verir, şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlmiş dərin, mənəvi bir təcrübəyə çevrilməsinə kömək edir.

Fərdi bilinqvizmin yaranma səbəbləri də çox maraqlıdır. Belə ki, bunun müxtəlif sosial, mədəni və şəxsi amillərlə sıx əlaqədar olduğunu müşahidə edə bilərik. Ən başlıca səbəblərdən biri məhz təhsil amilidir. Müasir dövrdə bir çox insan ikinci dili öyrənməyə təhsil prosesinin bir hissəsi kimi başlayır, çünki xarici dil bilikləri həm akademik nailiyyət, həm də peşəkar inkişaf üçün zəruri hesab edilir. Məsələn, ali təhsil səviyyəsində xarici dildə tədris olunan fənlər və ya beynəlxalq təhsil proqramları yeni dilin öyrənilməsinə çox böyük töhfələr verir. Digər mühüm amil evlilik və ailə mühitidir, belə ki, müxtəlif dil qruplarından olan insanların ailə qurması nəticəsində fərdi bilinqvizm təbii şəkildə yaranır. Dini amil də fərdi şəkildə yaranan ikidilliliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bəzi fərdlər dini mətnləri orijinal dildə oxumaq, dini mərasimlərdə iştirak etmək və ya mənəvi dəyərlərə daha dərindən bələd olmaq məqsədilə ikinci dili öyrənirlər. Tomason bu haqda da öz fikrini belə izah edir: "Nəhayət, dil öyrənmək üçün səbəblərdən biri dindir. Dini fəaliyyətlərdə tam iştirak etmək üçün müsəlmanların ərəb dilini, yəhudilərin ıvrit dilini, misirli

xristianların kopt dilini... öyrənməyə ehtiyacı var" [4, s. 49]. Yəni dil öyrənmə prosesi həm də mənəvi xarakter daşıyır. Miqrasiya və mühit dəyişiklikləri də həmçinin fərdi bilinqvizmin yaranmasına səbəb olur. Yeni bir ölkəyə köç edən insan yaşadığı cəmiyyətlə ünsiyyət qurmaq, ətraf mühitə inteqrasiya etmək və gündəlik tələbatlarını ödəmək üçün məcburən ikinci dili öyrənir, yəni ikidilli olmaq yeni cəmiyyətə adaptasiya olunmaq üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə. Ümumiyyətlə, fərdi bilinqvizm insanın həyat tərzindən və daxili ehtiyaclarından doğan bir hadisədir, həmçinin hər bir insanın ikidilli olma istəyi özünəməxsus olur, çünki dili öyrənməyə sövq edən səbəblər, məqsədlər və şərait eyni olmur. İkinci dil öyrənən fərd yeni mədəniyyətlə tanış olur, başqa düşüncə formalarını dərk edir və nəticədə öz baxış bucağını genişləndirir. Tədqiqatın nəticələri bizə bunu deməyə əsas verir ki, fərdi şəkildə formalaşan bilinqvizm zamanla inkişaf edən və müxtəlif amillərin təsiri altında özünü göstərən bir prosesdir. Belə ki, insanın həyat təcrübəsi, ətraf mühiti və qarşılaşdığı müxtəlif situasiyalar onu dil öyrənməyə və ya malik olduğu ikinci dili zənginləşdirməyə təşviq edə bilər. Apardığımız araşdırmalar onu göstərir ki, fərdin daxili motivasiyası, şəxsi maraqları və qarşıya qoyduğu məqsədlər bu prosesdə həlledici rol oynayır. Eləcə də fərdi olaraq ikidillilik formalaşdırmaq üçün məqsədyönlü yanaşma xüsusi rol oynayır və bu yanaşma dil öyrənmə prosesinin daha sistemli, ardıcıl olmasına şərait yaradır. Çünki insan dil öyrənməyə konkret hədəflərlə yanaşdıqda bu onun fəaliyyətinə də müsbət təsirini göstərir, bu prosesə planlı və şüurlu başlamış olur. Həmçinin dil öyrənmək üçün qarşıya konkret məqsədlər qoyulduqda bu işə qarşı marağın azalmasının qarşısı alınır və insanı daha aktiv çalışmağa sövq edir. Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu proses insanın həm idrak, həm də emosional dünyasında dəyişiklik yaradır, daxili inkişafının bir parçasına çevrilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 216 s.
2. Fishman J. Language and ethnicity in minority sociolinguistic perspective. Multilingual matters, 1989, 728 p.
3. Pavlenko A. Emotions and multilingualism. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 304 p.
4. Thomason S.G. Language contact: An introduction. Edinburgh: Edinburgh University, 2001, 319 p.
5. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев, 1979, 260 с.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Ülviyyə Hüseynova

FRAZEOLÖGİZMLƏRİN TƏDRİSİNDƏ İNTEQRASIYADAN İSTİFADƏ

Səbinə Həsənova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

sebinehesenovaa23gmail.com

Abstract

The article examines the theoretical and practical foundations of studying phraseological units in the modern educational process on the basis of different types of integration. At the same time, the use of interdisciplinary integration in the teaching of phraseology and its educational significance are thoroughly analyzed. It is emphasized that mastering phraseological units not only within a linguistic context but also by linking them with literature, history, mathematics, and other subjects has a positive effect on the development of students' thinking and speech. A comprehensive approach creates conditions for a profound understanding of the etymology, semantic nuances, and stylistic features of phraseological units, while also contributing to the formation of students' moral and ethical values. Teaching phraseological units equips students with proper thinking and speech skills, directly influencing their development as individuals. These expressions shape students' attitudes toward life events and support the development of positive behavioral models. The systematic teaching of phraseological units helps students internalize the moral-aesthetic potential of the language, strengthens their understanding of national-cultural values, and promotes their growth into socially responsible individuals. The article also analyzes examples of phraseological units suitable for integrative lessons, methodological recommendations, and ways of engaging students' attention through the synthesis of phraseological material with integrative activities. The conducted analysis shows that the integrative teaching of phraseological units is an effective didactic approach that ensures the development of critical thinking and logical reasoning.

Keywords: *phraseologisms, interactive lesson, language teaching, integration, interdisciplinary, transdisciplinary, intradisciplinary.*

Giriş. Müasir təlim prosesində inteqrasiya dərəcə qoyulan ən mühüm tələblərdən biridir. İnteqrasiya latın mənşəli termin olub "integratio"- "birləşdirmə", "bütövləşdirmə" deməkdir. *"Daha çox fəlsəfi yöndə başa düşülən inteqrasiya sözü həyatın bütün sahələrinə aid olmaqla sintetik xarakter daşıyır və bütövləşmə istiqamətində yeni yaranışın əsasında durur"* [4]. Yəni bu anlayış təhsildə, siyasətdə, texnologiyada, iqtisadiyyatda, mədəniyyətdə, tibbdə və s. bu kimi müxtəlif sahələrdə müntəzəm olaraq istifadə olunur. Bütün sahələrdə inteqrasiya dedikdə hissələrin bir-birinə uyğunlaşaraq tam, bütöv sistemi

əmələ gətirməsi nəzərdə tutulur.

Təhsildə integrasiya müəllimin müəyyən bir fənnə aid mövzunun tədrisini həmin fənn üzrə keçmişdə öyrənilmiş və ya gələcəkdə öyrədiləcək məlumatlarla assosiasiya etməsi, mövzunu digər fənlərdə öyrədilən biliklərlə uyğunlaşdıraraq şagirdlərə təqdim etməsi və ən əsası öyrətdiyi biliklərin şagirdlərdə həyatı bacarıqlar formalaşdırmasına, onların şəxsiyyət kimi yetişməsinə diqqət yetirməsidir. *"Təhsildə integrasiya prosesləri psixoloji və pedaqoji baxımdan təhlili zəruri olan, kifayət qədər mürəkkəb, göstəricilərinin müxtəlifliyinə görə kompleks və çoxşaxəli bir anlayışdır"* [6, s. 5]. İnteqrasiyanın bu xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirməsi Azərbaycan dili dərslərində müəllimə imkan verir ki, tədris ediləcək hər bir dərsi əlverişli şəkildə qura bilsin. Bu baxımdan Azərbaycan dilində frazeologizmlərin tədrisi bir sıra maraq doğuran cəhətlərlə fərqlənir.

Bildiyimiz kimi, frazeologizmlərin tədrisinə hələ ibtidai sinifdən başlanılır və bu barədə biliklər şagirdlərə yuxarı siniflərə keçdikcə sadədən mürəkkəbə doğru gedən prinsip əsasında mənimsədir. Bu birləşmələrin tədrisi zamanı integrasiyadan istifadə olunması həm zəruri, həm də təqdirolunandır.

Əsas hissə. Frazeologizmlər mövzusu elə bir mövzudur ki, yüksək elmi və pedaqoji keyfiyyətlərə malik olan müəllim bu mövzuda integrasiyanın hər üç növündən məharətlə istifadə edə bilər. *"Müəllim dərstdə integrasiyadan nə zaman və necə istifadə etməni, dərstdə işi necə planlaşdırmanı bacarmalıdır"* [3, s. 29]. Frazeologizmlərin tədrisinə başlayarkən yaxşı olar ki, müəllim əvvəlcə integrasiyanın fəndaxili növündən istifadə etsin. *"Bunun üçün müəllimdən nəzəri, pedaqoji, psixoloji və ümumi hazırlıq, təfəkkürün itiliyi tələb olunur"* [3, s. 30]. Dərsin motivasiya mərhələsində müəllim şagirdlərdən sözün həqiqi və məcazi mənası dedikdə nə başa düşdüklerini soruşa bilər. Sözün ilkin, həqiqi mənadan uzaqlaşaraq yaratdığı yeni törəmə mənənin məcazi mənə olduğu şagirdlərə artıq əvvəlki dərslərdən məlumdur. *"Frazeoloji vahidləri sözdən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri məcazilikdir"* [2, s. 190]. Dərs prosesində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Daha sonra uğurlu fəndaxili integrasiya vasitəsilə müəllim şagirdlərə dərkətmə üçün əlverişli şərait yaratmış olur ki, sözlərin ifadə etdikləri məcazi mənadan yola çıxaraq frazeoloji vahidlərin dilə necə yaranıb formalaşdığını gəldikləri nəticələrə əsasən müəyyənləşdirə bilsinlər. Frazeologizmlərin mənimsədilməsində integrasiyanın elmilik prinsipi ilə bərabər əyanilik prinsipini də nəzərə almaq labüddür. Yəni nəzəri bilikləri tam mənimsənilməsinə və uzun müddətli şəkildə yadda qalmasını təmin etmək üçün şagirdlərin diqqətini daha çox cəlb edəcək maraqlı situasiyalar

tapmaq lazımdır. Məsələn, frazeologizmlər haqqında şagirdlərdə ilkin anlayış formalaşdırdıqdan sonra belə bir maraqlı tapşırıq vermək olar: "Gündəlik həyatda müşahidə etdiyiniz və yaxud öz başınıza gələn bir hadisəni frazeologizmlərdən istifadə etməklə şifahi təqdimat hazırlayın". Tapşırığı yerinə yetirərkən şagirdlər həm nitqlərini düzgün və dəqiq ifadə etmək üçün hər bir situasiyaya uyğun gələn frazeologizmləri axtarıb tapacaqlar ki, bu araşdırma onların mövzu ilə bağlı biliklərini daha da genişləndirmiş olacaq, həm də müəllim bu tapşırığı verməklə şagirdlərin nitqinin və lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə müsbət təsir göstərmiş olacaqdır. Həmçinin şagirdə aydın olacaq ki, məktəbdə öyrəndiyi biliklər ona yalnız məktəbdə lazım olmaqla məhdudlaşmayıb, həm də gündəlik həyatında da ona lazım olur. *"Ümumiyyətlə frazeoloji vahidlərin əsas hissəsi canlı danışq dilində meydana çıxır və daha çox burada işlənir"* [1, s. 24]. Əgər şagirdlər öz nitqlərinə diqqət yetirsələr, görərlər ki, onlar gündəlik həyatlarında öz fikirlərini daha təsirli formada ifadə etmək üçün frazeologizmlərdən istifadə edirlər. Öyrənilən bilikləri məktəbdən kənardakı həyata tətbiq etmək bir növ biliyi bacarığa çevirmək kimi başa düşülür, bu da, sözsüz, şagirdlərin yüksək dünyagörüşlü bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərəcəkdir. *"Təhsilin əsas məqsədi şəxsiyyətin intellektual, emosional, iradi sferalarını inkişaf etdirmək, onu ictimai və şəxsi həyata hazırlamaqdır"* [3, s. 28]. Şagirdi cəmiyyət və şəxsi həyat üçün hazırlamağı isə fənnüstü integrasiya qarşısına məqsəd qoyur. Fənnüstü integrasiya vasitəsilə şagirdlərə frazeologizmlərin insanların həyatında tərbiyəvi-əxlaqi funksiya daşdığını da təlqin etmək mühüm məsələdir. Bu gün dilimizdə işlənən frazeoloji vahidlərə bir azca dərin baxmağı bacarsaq, bu ifadələrdə keçmiş zamanlardan bizə dil vasitəsilə gəlib çatan və bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayan saysız-hesabsız əxlaqi keyfiyyətləri, xeyri və şəri təmsil edən kateqorial əlamətləri aşkara çıxara bilərik. *"İntegrativ dərs keçərkən müəllim dərsin qüdrətli tərbiyə vasitəsi olduğunu da unutmamalıdır"* [3, s. 54]. Buna görə də Azərbaycan dili müəllimi frazeologizmlərin alt semantikasına yaxşı bələd olmalıdır ki, şagirdlərin maraq və mövqeyini də oradakı tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan xüsusiyyətlərə fokuslaya bilsin. Bu məsələni daha çox nümunələr gətirməklə şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq olar. Məsələn, *əl tutmaq, ürəyi yanmaq, əlini vicdanına qoymaq, can yandırmaq* kimi frazeologizm nümunələri müsbət əxlaqi dəyərləri, yəni xeyirxahlığı, insanlara fayda verməyi, qarşıya çıxan vəziyyətlərdə vicdanla davranmağı öz daxili alt semantikasında daşıyır. Bununla yanaşı şəri təmsil edən frazeologizmlər də var ki, onlardan da nümunə gətirmək lazımdır. Nəticədə şagirdlər xeyir və şər antinomiyaqlarını bu nümunələrin köməyi ilə

daha asan qavramış olar, öz davranış və hərəkətlərində yaxşını pisdən ayırd eləməyi bacararlar. Məsələn, *gözə kül üfürmək, mənəm-mənəm demək, göz verib işıq verməmək, çörəyi dizinin üstündə olmaq, sözünü kəsmək, cin atına minmək* frazeologizmlərinin daxili semantikasındakı yalan, riyakarlıq, insafsızlıq, nankorluq, kobudluq, qəzəb kimi mənfi əxlaqi keyfiyyətlər yatır. Nümunələrdən belə nəticə çıxartmaq olar ki, frazeologizmlər bizdən əvvəlki insan nəsillərinin ümumiləşmiş həyat təcrübələrini və onların əsasında formalaşmış etik dəyərləri dildə inkas etdirən daşlaşmış leksik vahidlərdir. Gəldiyimiz bu nəticə interaktiv dərsin fənnüstü integrasiyaya əsaslanaraq təşkil olunmasına aiddir. Lakin integrasiyanın fəndaxili və fənlərarası növlərini frazeologizmlər mövzusunə tətbiq etməklə də səmərəli və məqsədəuyğun nəticələr əldə etmək mümkündür.

Frazeologizmlərin tədrisində fənlərarası integrasiyanın əhəmiyyətli rolu və maraqlı cəhətləri vardır. *"Fənlərarası əlaqədən istifadə zamanı şagirdlərdə sabit, donuq təlim fəaliyyəti deyil, daim inkişafda olan, yeniləşən biliklər sistemi meydana gəlir"* [3, s. 37]. Integrasiyanın bu növündən istifadə imkan verir ki, frazeologizmlərin tədrisi zamanı digər fənnlərin biliklərinə də müraciət olunsun və bu biliklər şagirdlər üçün yeni məlumat xarakteri daşısin. Düzgün və yerində seçilmiş nümunələr vasitəsilə frazeologizmlərin mənimsənilməsində müxtəlif fənn biliklərinə müraciət edilməsi dərsin interaktivliyini təmin edən ən başlıca keyfiyyətlərdəndir.

Ədəbiyyat fənninə integrasiya zamanı istifadə edilə biləcək frazeologizmlər: a) *ayağının altından yer qaçmaq, acığından zəncir çeynəmək, adını göylərə qaldırmaq, ahi göylərə çıxmaq* kimi ifadələr ədəbiyyatda bədii əsərlərin dilində istifadə olunduqda fikrin, daha qabarıq və şişirdilmiş ifadəsinə xidmət edir ki, buna ədəbiyyat nəzəriyyəsində bədii ifadə vasitəsi – mübaligə deyilir. Deməli, frazeologizmlər mövzusunə ədəbiyyatın nəzəriyyə hissəsinə aid olan bədii təsvir və ifadə vasitələri mövzusu ilə əlaqələndirmək olar.

b) *Bayatısı çoxdan çağırılmaq, dastan qoşmaq, laylası ağıya dönmək* frazeologizmlərdəki bayatı, dastan, layla, ağı sözlərindən çıxış edərək ədəbiyyata integrasiya etmək olar. Müəllim şagirdlərə bu sözlər haqqında məlumatı ötürə bilər və yaxud onlara müstəqil araşdırma tapşırıla bilər. Hər iki halda şagirdlər yeni bilik əldə etmiş olacaqlar. Daha dəqiq desək, müəllimin verdiyi məlumat və ya müstəqil araşdırma nəticəsində şagirdlər bu sözlərin şifahi xalq ədəbiyyatında ədəbi janr olaraq işləndiyi qənaətinə gələcəklər. Hər bir janra uyğun nümunələrlə tanışlıq şagirdlər üçün daha faydalı olar:

*Əzizim, vətən yaxşı, Ağlaram ağlar kimi,
Geyməyə kətan yaxşı. Dərdim var dağlar kimi,*

Gəzməyə qərib ölkə,

Ölməyə vətən yaxşı. [8, s 13]

Xəzəl ollam, tökülləm,

Viranə bağlar kimi. [8, s. 12].

Şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalıdır ki, birinci nümunə bayatı, ikinci nümunə isə ağı janrına aiddir. Əlavə olaraq, seçilmiş bir xalq dastanı nümunəsindən qısa bir parça şagirdlərə təqdim etmək və onun üzərində dastan janrı haqqında məlumat vermək olar.

Qılıncdan keçmək, qılıncının altından keçirmək, taxtdan salmaq frazeologizmlərinin mənasını tarix fənninə inteqrasiya etməklə şagirdlərə izah etmək olar. Nümunə olaraq VII əsrdə ərəblərin türklərin yaşadığı torpaqlara hücumu zamanı yerli əhalini qılınc altından keçirərək öz hakimiyyətlərini zorla onlara qəbul etdirmələri haqqında məlumat vermək olar. İnteqrasiyanın daha uğurlu alınması üçün şagirdlərə tarixi filmlərdən qısa videolar izlətmək tam yerinə düşər.

Frazeologizmlər arasında azlıq təşkil edən bir neçə nümunələr də var ki, onların kökü etimoloji araşdırma nəticəsində riyaziyyat fənninə gedib çıxır. Məsələn, müasir dövrdə dilimizdə tez-tez işlənən *ortaq məxrəcə gəlmək, yüz səksən dərəcə dəyişmək* frazeologizmlərinin həqiqi mənası riyaziyyatda istifadə olunan terminoloji səciyyə daşıyan ifadələrdir. Müəllimin şagirdlərə fərdi iş olaraq bu frazaların həqiqi mənasını araşdırmağı tapşırması şagirdlərin idraki cəhətdən inkişafına müsbət istiqamət verən ən başlıca addımlardan biri olmaqla yanaşı, həm də təlimin interaktivliyini təmin edən mühüm göstəricilərdəndir. *"Fənlərarası əlaqə səriştəli müəllimin bütün dərslərində özünü göstərir. Deməli, dərstdə fənlərarası əlaqənin yaradılması, əsasən, epizodik xarakterli olub, qısa vaxt ərzində reallaşdırılır"* [5]. Fənlərarası inteqrasiya kimi təqdim etdiyimiz bu nümunələrdənlərdən belə bir nəticə əldə etmək olar ki, frazeologizmlərin tədrisində təkcə humanitar fənlərlə bağlı biliklərə deyil, həm də texniki fənlərlərə aid biliklərə də müraciət etmək mümkündür.

Nəticə və elmi yenilik. Beləliklə, frazeologizmlərin tədrisində inteqrasiyadan məqsədyönlü istifadə etməklə şagirdlərə bu mövzunun ideoloji əhəmiyyətini mənimsətmək mümkündür. Fəndaxili, fənlərarası, fənnüstü inteqrasiyanın bu mövzunun tədrisinə tətbiqi nəticəsində dil təlimi daha maraqlı, düşündürücü mahiyyət kəsb edir. İnteqrativlik əsasında qurulan dərslər prosesi zamanı qısa vaxt ərzində şagirdlər həm frazeologizmlərin dilin leksik-semantik sistemində mühüm yer tutan sabitləşmiş ifadələr olduğunu öyrənmiş olur, həm də bu ifadələrin özündə yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərləri qoruyub saxladığını, daşlaşaraq həmin dəyərləri müasir dövrə ötürdüyünü anlamış olurlar. Buna görə də frazeologizmlərin inteqrativ tədrisi şagirdlərin etik və estetik cəhətdən formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda onların söz ehtiyatının zənginləşməsinə, nitqlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Yusifov G.N. Sabit söz birləşmələri. Müəllimlər üçün vəsait. Azərbaycan dilində. Bakı: Elm, 2019, 160 s.
2. Balyev H.B., Balyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
3. Cəfərova N.B. Təlim prosesində inteqrasiyanın təşkili. Bakı: ADPU, 2018, 66 s.
4. Əhmədov A., Abbasov Ə. Ümumi təhsildə inteqrasiya: müasir yanaşmalar // Azərbaycan müəllimi. -2013. -10may. -S. 7//
(http://anl.az/down/meqale/az_muellimi/2013/may/309558.htm
<https://share.google/zJ23XAVEgF6hjft3N>), 07.12.2024, 12:28
5. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat təlimində inteqrativ dərs: mahiyyəti və təşkili. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi 2022, №1(271), s. 55-72 //
(<https://share.google/UZsmqw0wwZaBPearQ>), 07.12.2024, 12.44
6. Qurbanov V. Dil təlimində inteqrasiyanın pedaqoji və psixoloji əsasları // Metodika: təcrübə və nəzəriyyə, 2018, №1, s. 3-11 //
([https://www.anl.az/down/meqale/azdili_edebiyat_tedrisi/2018/01/01\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/azdili_edebiyat_tedrisi/2018/01/01(meqale).pdf)) 07.12.2024, 12:51
7. Məhərrəmli Q. İsmayilov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti; Bakı: Altun kitab, 2018. 288 s.
8. Ümumi təhsil müəssisələrinin 10-cu sinifləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı: Təhsil, 2022, 208 s.

Rəyçi: prof. Mətanət Abdullayeva

ŞƏXSƏ GÖRƏ SADƏ CÜMLƏNİN NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN TƏDRİSİ

Xəyalə Bayramlı

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

kh.bayramli.2003@gmail.com

Abstract

Types of simple sentences according to person and their semantic structure

The article devoted to the classification of simple sentences according to person and the analysis of their semantic-structural features. The study examines the main characteristics of definite-personal, indefinite, impersonal, general personal, nominative sentences and explains their distinguishing features. The aim of the research is to determine the role of these sentence types in the language system and their functional significance in speech. In the article, each type of sentence is explained based on specific examples and their semantic load and structural features are

presented comparatively. At the same time, the stylistic possibilities of these sentence types and their use in different communicative contexts are highlighted. Descriptive and comparative methods have been used in the course of the research. The obtained results show that the types of simple sentences according to person differ not only grammatically but also semantically and functionally, and they contribute to the richness of the expressive means of the language.

Keywords: *simple sentence, semantic structure, definite-personal sentences, indefinite sentences, impersonal sentences, general sentences, nominative sentences.*

Giriş. Dilçilikdə ən çox tədqiq edilən, öyrənilən sahələrdən biri cümlədir. Cümlə ən müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış, təsnifatlar aparılmış, iri və xırda problemləri barədə sanballı əsərlər yaranmışdır. Lakin dilin əsas vahidi olan cümlə nə qədər araşdırılsa da, həm zaman etibarilə daim inkişaf edib təkmilləşən, təfəkkürün inkişafı ilə bağlı müəyyən səviyyələrdə dəyişikliklərə uğrayan cümlə barədə hər dəfə yeni sözə, fikrə ehtiyac yaranır. Digər tərəfdən, dilçilikdə hər dəfə meydana çıxan tədqiqat metod və üsulları, istiqamətləri cümləyə yeni aspektdən yanaşmanı tələb edir.

Azərbaycan dilçiliyində cümlə uzun müddət daha çox formal cəhətdən, yəni struktur xüsusiyyətləri baxımdan öyrənilmişdir, lakin cümlə fikir ifadə edən dil vahididir, ona görə də bu cəhət tədqiqatların əsasında durmalıdır, daha doğrusu, cümlənin ifadə etdiyi məna və onun quruluşu vəhdətdə götürülməlidir; belə ki, cümlənin *"bütün təsnif prinsipləri ümumilikdə struktur-semantik cəhətə əsaslanır, yəni bütün hallarda cümlənin məna və quruluş xüsusiyyətləri nəzərə alınır"* [6, s. 88] Quruluşuna görə cümlə iki yerə ayrılır: sadə, mürəkkəb. Mürəkkəb cümlə sadə cümlələrdən yaransa da, onların arasında həm struktur, həm semantik cəhətdən ciddi fərqlər vardır. Sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlədə əsas fərq fikrin mürəkkəbliyi deyil, onların ifadə olunduğu struktur cəhətdir, buna baxmayaraq, fikrin mürəkkəbliyinin də bu sahədə mühüm rolu vardır. Xüsusilə bir neçə faktın qarşılaşdırılması, səbəb-nəticə münasibətləri, daha mürəkkəb həyat hadisələrinin verilməsi zamanı mürəkkəb quruluşlu cümlələrdən istifadə edilir. Lakin dilimizdə, nitqimizdə sadə cümlələrdən daha çox istifadə edirik. Digər tərəfdən, mürəkkəb cümlələr sadə cümlələr əsasında yarandığından sadə cümlənin struktur-semantik cəhətlərinin öyrənilməsi daha çox aktuallıq kəsb edir. Sadə cümlənin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasının əhəmiyyəti həm də ondan praktik cəhətdən düzgün istifadə üçün lazımdır. Bu baxımdan məqalədə sadə cümlənin struktur-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs olunacaqdır.

Əsas hissə. Sadə cümlənin struktur-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs

edərkən, hər şeydən əvvəl, onun müxtəlif aspektlərdən təsnifi yada düşür; belə ki, hər təsnifatda məna və quruluş xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Təbii ki, bir məqalədə bunların hamısını əhatə etmək mümkün deyil, ona görə də bir-iki bölgüdə olan bəzi məsələlərə diqqət yönəltmək istəyirik. Hər şeydən əvvəl, cümlənin struktur-semantik tiplərinə aid fikirlər diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, bu cəhətdən sadə cümlələr cüttərkibli və təktərkibli deyə iki yerə bölünür. Bəzən bu bölgü daxilində mübahisəli məqamla rastlaşırıq. İlk olaraq əslində mübtədası olub, lakin bilərəkdən buraxılan cümlələr haqqında.

Dilçiliyimizdə bu cümlələrdən geniş şəkildə bəhs edilsə də, mübahisəli məqamlar hələ də hökm sürür; bu mübahisələrdən biri həmin tip cümlələrin cüttərkibli və ya təktərkibli olması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, təktərkibli cümlələr baş üzvlərdən biri əsasında formalaşır və digər baş üzvün iştirakı vacib olmur. Belə ki, qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə mübtədanın sualı verilə bilsə də, bərpa edilə bilmir, çünki qeyri-müəyyəndir və istənilən qədər mübtədə düşünmək olar. Ümumşəxslı cümlədə də struktur cəhətdən mübtədanın sualı verilə bilir, lakin həm struktur, həm semantik cəhətdən onun bərpası mümkün olmur, çünki burada da müxtəlif semantik yükə malik mübtədə artırmaq olar. Şəxssiz cümlədə isə nə struktur, nə semantik cəhətdən, ümumiyyətlə, mübtədə tələb olunmur.

Mübtədası bilərəkdən, müəyyən məqsədlə buraxılan cümlələrdə isə vəziyyət başqa cürdür; yalnız o cümlələrdə mübtədanın buraxılması nəzərdə tutulur ki, o mübtədanı asanlıqla bərpa etmək olar. Bu mübtədalar birinci və ikinci şəxsin təki və cəmində olan şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunur. Ona görə ki, həmin cümlələrin mübtədası yalnız müvafiq şəxs əvəzlilikləri olur, başqa cür düşünmək mümkün deyil: *(Mən) oxuyuram; (Sən) oxuyursan; (Biz) oxuyuruq; (Siz) oxuyursunuz*. Bu cümlələrdə mübtədanın işlədilməsinə ehtiyac duyulmur, çünki həmin şəxs əvəzliliklərinin formal və semantik məzmunu xəbərdəki şəxs-xəbərlilik şəkilçisində verilir. Burada mübtədanın işlədilməsi, bir növ, artıqlıq yaradır. Lakin elə məqamlar da vardır ki, bu cümlələrdə həmin mübtədaların işlədilməsi zəruri olur. Həmcins mübtədalar daxilində, iştirak bağlayıcısı ilə işləndikdə və digər hallarda bu mübtədaların istifadəsi vacibdir.

Başqa bir məsələ üçüncü şəxsin təkində olan mübtədanın buraxılması ilə bağlıdır. Bu mübtədanın buraxılması bilavasitə mətnlə bağlıdır, yəni adi mətnə və ya dialoji mətnə üçüncü şəxsdə olan mübtədə buraxıla bilir, çünki əvvəlki cümlələrdə işlədilmişdir. Məsələn: *"Səhhət dükana çatanda Sabiri qəmli gördü. Səbəbini soruşdu"* [2, s. 214]. Mikromətndən – abzasdan götürülmüş bu nümunənin birinci cümləsinin mübtədası *"Səhhət"* sözüdür, ikinci cümlənin

isə mübtədası buraxılmışdır. Mübtədası buraxılmış həmin cümləni mətndən çıxarıb ayrılıqda işlətmək olmur, ona görə ki bu zaman cümlənin subyekt – qrammatik mübtədası bilinmədiyindən cümlə həm struktur, həm semantik cəhətdən anlaşılmaz qalır. Əslində bu cümlənin də mübtədası əvvəlki cümlədə olan "Səhhət" sözüdür, təkrara yol verməmək üçün ellipsisə uğramışdır. Bu baxımdan cümlənin funksional mövqeyi məlum olmur. Digər tərəfdən, ayrılıqda bu cümləyə istənilən qədər mübtəda düşünmək olar; onlar nitq hissəsi olduğu kimi, söz, müxtəlif söz birləşməsi də ola bilər. Ona görə də, fikrimizcə, bu tip konstruksiyaları müstəqil cümlə kimi, struktur-semantik cəhətdən təhlil etmək doğru olmaz.

Burada əsas məsələ, təbii ki, qeyd olunan cümlə tiplərinin cüttərkibli və ya təktərkibli adlandırılmasıdır. Bu cümlələrdə mübtədanın işlədilməməsi sırf struktur özəllik deyil, yəni bu tip cümlələrdə mübtədanın buraxılması yeni bir struktur tipin meydana çıxması ilə müşayiət olunmur. Yuxarıda təktərkibli cümlələrlə müqayisə ilə belə nəticəyə gəlirik ki, mübtədası bilərəkdən buraxılan və asanlıqla bərpa edilə bilən həmin cümlələr təktərkibli deyil, cüttərkibli cümlələrdir.

Təbii ki, buna oxşayan hər cümlə haqqında belə düşünmək olmaz. Məsələn: *"Qaratel ayıldı, açarı ona uzadan qocanın əlini ehtiramla öpdü"* [2, s. 38] Burada verilmiş müxtəlif xəbərlərdəki hadisələr də bir mübtəda ilə bağlıdır, lakin cümlənin ümumi strukturundan görünür ki, xəbər qütbləri arasında həm intonasiya, həm informasiyaların əlaqəsinin sıxlığı baxımından əvvəlki cümlədən fərqlidir. Ona görə də əvvəlki konstruksiyada məndəki digər cümlələrdən məzmunla bağlı olan iki müstəqil cümlə, sonuncu isə həmcins xəbərlə sadə cümlədir.

Təktərkibli cümlələrlə bağlı məsələlərdən biri xəbəri ikinci şəxsin təkində olan feillə ifadə olunan cümlələrin şəxsə görə növünün dəqiq müəyyənləşdirilməsidir. Dilçilikdə bununla bağlı verilə belə bir cümləyə nəzər salaraq: *"Oyaqlıq gözəl şeydir. Oyaq olasan, günəşin necə çıxdığına tamaşa edəsən."* (Mir Cəlal) Q.Kazımov bu cümləni ümumşəxslə cümləyə nümunə kimi vermişdir [6, s. 188]. Göründüyü kimi, burada iki cümlə verilmişdir; birinci cümlə konkret struktur-semantik xüsusiyyətə malikdir, yəni mübtəda – xəbər münasibəti aydındır və bu konstruksiya cüttərkibli cümlədir. İkinci cümlənin struktur xüsusiyyəti onun fərqli səciyyədə olduğunu göstərir; belə ki, burada həmcins xəbərlər arzu şəklindədir, lakin onlar ikinci şəxsə olsa da, konkret şəxsə ünvanlamamışdır. Bu fikir birinci cümlə ilə münasibətdə də meydana çıxır; bu konstruksiya cüttərkibli cümlə olsa da, fikrin özündə daha çox ümumilik özünü

göstərir. Bu ümumilik sonrakı cümlənin məzmununa təsir edir; burada da konkretlik olmadığından ümumi şəxsə yönəlmə vardır. Məlumdur ki, feilin arzu şəkli, xüsusən arzu ədatı ilə işlənir. Həmin cümlədə arzu ədatı işlədilsə belə, yenə cümlədəki şəxs anlayışı dəyişmir, ona görə ki mətndə bu fikir qarşıdakına deyil, öz-özünə deyilir, yəni ümumiləşmiş şəkildə ifadə olunan fikirdir.

Ümumi şəxslı cümlə ilə bağlı maraqlı məsələlərdən biri onların xəbərinin birinci şəxsə olmasıdır. Məlumdur ki, bu tip cümlələrin xəbəri feilin əmr şəklində olur, halbuki danışan şəxsin özü-özünə əmr edə bilməz. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əmr şəkli yalnız əmr məzmunu bildirmir, *"burada əmrdən artıq gərəklik, lazımlıq, nisbətən xahiş və rica məzmunları vardır, lakin şəkildə bunları əmr şəklindən başqa bir şəkil kimi qəbul etmək mümkün deyildir"* [4, s. 164] Bu hal birinci şəxsə münasibətdə xüsusilə özünü göstərir. Xəbəri əmr şəklinin birinci şəxsə olan məzmununun ümumilik üçün bir o qədər də uyğun gəlməməsi baxımdan bu tipli ümumşəxslı cümlələr dilimizdə çox azdır. Bəzi qrammatika kitablarında bu barədə danışarkən yalnız iki nümunə göstərilir: *"Özümə yer eləyim, gör sənə nə eləyim* (Atalar sözü); *Adımı sənə qoyum, səni də yana-yana qoyum* (Atalar sözü)" [8, s. 259] Qeyd edək ki, bəzi əsərlərdə bu cərgədə *"İndi başıma haranın daşını töküm"* cümləsini də nümunə verirlər [3, s. 80]. Maraqlıdır ki, müəllif bir az sonra həmin cümləyə "mən" sözünü də əlavə edib (*İndi başıma mən haranın daşını töküm*) onu cümləadlandırır [3, s. 82]. Bu cümlələrdə "mən" əvəzliyi – fikrin subyekti kimi düşünülmən şəxs formaca birinci şəxs olsa da, məzmunca ümumilik bildirir. Bu nümunələrlə bağlı ayrı-ayrı mənbələrdə verilən fərqli fikir bəzi yerlərdə atalar sözü, digər yerlərdə məsəl adlandırılmasıdır [5, s. 653].

Maraqlıdır ki, bu cümlələrin hər ikisi məzmunca mənfi çalar ifadə etdiyindən çox halda diqqətə çəkilmir. Qeyd edək ki, onlarda işin nə qədər şəxsə aid olduğu mübahisə doğura bilər; belə ki, mənfi məzmununda olduğu üçün buradakı fikrin hamıya deyil, yalnız müəyyən qrupa aid olduğu nəzərə çarpır. Lakin onu da demək lazımdır ki, ümumilik məzmunu bütün dünya insanları və ya müvafiq sahəyə aid olan bütün subyektlərə olduğu kimi, müəyyən keyfiyyətlərə malik subyektləri də əhatə edə bilər. Məsələn, *"Şəhərə girəndə hər yerdə göydələnlərlə qarşılaşırsan"* cümləsinin ifadə etdiyi fikir heç də dünyanın bütün insanlarına deyil, məhz şəhərə gələn insanlartın hamısına aiddir, bunlar isə dünyanın bütün insanları deyil.

Dilimizdə xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrin bir növü də şəxssiz cümlədir. Bu cümlələrdə *"mübtəda iştirak etmir və onu təsəvvürə də gətirmək olmur"* [1, s. 236]. Bu tip cümlələrin müəyyənləşdirilməsi çətin deyil;

belə ki, bu tip cümlələrin xəbəri həm feili, həm ismi olub, onlara mübtədaya aid sual vermək olmur. Məsələn: *"Səhhətin daxilinə gilələnən göz yaşlarını saxlamağa qüdrəti çatmırdı"* [2, s. 292]. Bu cümlənin xəbəri *"Səhhətin qüdrəti çatmırdı"* birləşməsidir, məsdər tərkibi ilə ifadə olunmuş tamamlıq isə (*daxilinə gilələnən göz yaşlarını saxlamağa*) mübtədanın daxilinə yerləşmişdir. Xəbər frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunmuş və mübtədə tələb etmir, yəni xəbərə mübtədanın sualını verib bərpa etmək mümkün deyil.

Dilimizdə bəzi konstruksiyalar var ki, bəzən onların şəxsə görə təyinatını vermək mümkün olmur. Məsələn: *Soyuqdur. Mənə soyuqdur*. Bu iki cümlənin struktur əsası bir-birinə çox oxşayır, yəni hər ikisində *"soyuqdur"* sözü ismi xəbərdir. İkinci konstruksiyanın şəxsiz cümlə olduğu şübhə doğurmur, çünki yönlük hallı sözlə əlaqələnməsi nəticəsində feil mübtədanın sualını tələb etmir. Birinci cümlədə isə vəziyyət başqa cürdür. *"Hava soyuqdur"* məzmununda cümlə birləşməsidir, *"hava"* sözü cümlənin mübtədasıdır. Lakin *"Yaman soyuqdur"* kimi düşünsək, şəxsiz cümlə olacaqdır.

Nəticə. Sadə cümlənin şəxsə görə növləri struktur-semantik cəhətdən zəngin olub, geniş funksionallığa malikdir. Bu cümlələrin bəziləri hər yerdə dəqiq müəyyənləşdirilə bilirsə, digər qismi yalnız mətn daxilində təhlil edilib struktur-semantik özəlliyi dəqiqləşdirilə bilər. Bu cəhətdən müəyyən şəxslə, şəxsiz və ümumşəxslə cümlələr içərisində orijinal konstruksiyalar vardır.

Elmi yeniliyi. Təktərkibli cümlələrin mübahisə doğuran bəzi növlərinin dəqiqləşdirilməsinə aydınlıq gətirilir, onları fərqləndirən müvafiq kriteriyalar müəyyənləşdirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Cəfərzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı: Elm və təhsil, 2021, 368 c.
3. Əsgərov İ. Cümlə tədrisinin aktual problemləri. Ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 168 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
5. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2023, 1016 s.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 500 s.
7. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. V cild. Bakı: Nurlan, 2008, 500 s.
8. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. Bakı: Elm, 1981, 444 s.

Rəyçi: fil.e.dok., prof. Hüseyn Əsgərov

TOY MƏRASİMİ LEKSİKASI AZƏRBAYCAN XALQININ MƏNƏVİ-MƏDƏNİ İRSİ KİMİ

Zenfira Mirzəliyeva

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

zmirzaliyeva@icloud.com

Abstract

The article examines the ethnolinguistic and cultural functions of wedding vocabulary in the Azerbaijani language as an important component of the nation's spiritual and cultural heritage. It is argued that this layer of vocabulary not only reflects traditional customs and social relations but also serves as a linguistic repository of collective memory and moral values. The study explores the semantic and structural characteristics of key lexemes such as *toy* (wedding), *elçi* (matchmaker), *xına* (henna), and *duvaq* (veil), showing their transformation from ritual meanings to modern communicative functions. The findings demonstrate that wedding-related vocabulary continues to play a vital role in preserving and transmitting the moral and cultural identity of the Azerbaijani people through language.

Keywords: *wedding vocabulary, ritual lexicon, ethnolinguistics, Azerbaijani language, cultural heritage, language and culture interaction, folk traditions.*

Azərbaycan xalqının çoxəsrlik mədəni irsində toy mərasimi ailə institutunun təşəkkülünü, nəsilərin davamlılığını və sosial-mənəvi münasibətlərin formalaşmasını təcəssüm etdirən ən qədim mərasimlərdən biridir. Toy mərasimi təkcə ailə qurumunun başlanğıcı deyil, həm də xalqın dünyagörüşünün, milli dəyərlərinin və mənəvi kimliyinin ifadə forması kimi çıxış edir. Bu mərasimlə bağlı yaranmış leksik vahidlər xalqın tarixi yaddaşının, mədəni kodlarının və sosial davranış modellərinin dil müstəvisində təcəssümüdür. Toy mərasimi leksikasının öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyində həm leksikologiya, həm də etnolinqvistika sahələrinin kəsişməsində aparılan tədqiqat istiqamətidir. Bu leksika xalqın mədəni dəyərlər sistemini, sosial münasibətlərini və rituallarını dil səviyyəsində əks etdirir. Beləliklə, toy mərasimi leksikası yalnız müəyyən bir mərasimin dil göstəriciləri deyil, həm də milli-mədəni irsin daşıyıcısı və ötürülmə vasitəsidir.

Bu leksik təbəqəyə daxil olan "toy", "elçi", "xına", "duvaq", "nişan", "bəy", "büsat", "şirinpay" kimi sözlər xalqın məişətinə, ailə və icma münasibətlərinə, inanclarına və sosial davranış normalarına dair etnolinqvistik məlumat daşıyır. Bu baxımdan toy mərasimi leksikası Azərbaycan dilinin mədəni semantikasında xüsusi yer tutur. Hər bir leksik vahid xalqın düşüncə tərzini, emosio-

nal dünyasını və rituallaşmış münasibətlər sistemini dil vasitəsilə kodlaşdırır.

Toy mərasimi leksikasının öyrənilməsi həm də mədəni davamlılıq və dil yaddaşı məsələlərinin tədqiqinə mühüm töhfə verir. Çünki bu leksika vasitəsilə xalq öz ənənəvi dəyərlərini, mənəvi-mədəni irsini və etnoqrafik kimliyini dil səviyyəsində qoruyur və nəsil-dən-nəslə ötürür. Müasir dövrdə bu leksikanın dil sistemindəki yeri, semantik transformasiyaları və sosial istifadəsi məsələlərinin araşdırılması Azərbaycan dilinin mədəni inkişaf proseslərinin dərin təhlilinə imkan yaradır. Bu baxımdan məqalənin məqsədi toy mərasimi leksikasının Azərbaycan xalqının mənəvi-mədəni irsinin daşıyıcısı kimi etnolinqvistik və semantik funksiyalarını müəyyənləşdirmək, bu leksikanın dil sistemindəki rolunu və mədəni əhəmiyyətini elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırmaqdır.

Toy mərasimi leksikası Azərbaycan xalqının etnolinqvistik düşüncəsinin və mədəni kimliyinin dil müstəvisində təcəssüm edən ən qədim qatlarından biridir. Bu leksik təbəqə təkcə dil vahidlərinin məcmusu deyil, həm də xalqın ictimai-mədəni yaddaşının, rituallaşmış davranış sisteminin və sosial əlaqələr modelinin dil səviyyəsində ifadəsidir. Toy mərasimi ilə bağlı sözlər əsrlər boyu mədəni ənənələrin, ailə dəyərlərinin və sosial münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynamış, bu dəyərləri dil vasitəsilə qoruma və nəsil-dən-nəslə ötürmə funksiyasını yerinə yetirmişdir [Əfəndiyev, 2008, s. 52].

Azərbaycan xalqının etnolinqvistik mənzərəsində "toy" anlayışı geniş semantik çalarlar daşıyır. Bu anlayış yalnız ailə qurumu ilə bağlı ritualları deyil, həm də icma birliyinin, sosial həmrəyliyin və kollektiv şənliyin ifadəsidir. Mahmud Kəşğarlının "Divanü Lügət it-Türk" əsərində "toy" sözü "xalqın yığılaraq şadlanması, yemək və əyləncə üçün keçirilən mərasim" kimi izah olunur [Kəşğarlı, 2006, s. 412]. Bu fakt göstərir ki, toy anlayışı qədim türk cəmiyyətlərində həm mədəni, həm də sosial institut kimi mövcud olmuşdur. Azərbaycan dilində bu anlayış zamanla ailə və icma münasibətlərinin mədəni simvoluna çevrilmiş, leksik səviyyədə mənəvi irsin daşıyıcısı funksiyasını qazanmışdır.

Toy mərasimi leksikasına daxil olan sözlərin çoxu xalqın etnoqrafik təcrübəsini, adət və inanclarını, simvolik düşüncə sistemini dil vasitəsilə əks etdirir. Məsələn, "xına" sözü yalnız bəzək və ritualla bağlı element deyil, həm də sevinc, rifah və bərəkət simvolu kimi semantik mənə daşıyır. "Duvaq" anlayışı isə həm qadınlıq və iffət rəmzi, həm də toy mərasiminin sonrakı mərhələlərinin başlanğıc göstəricisi kimi çıxış edir. Belə sözlərin semantik tutumu xalqın mənəvi dünyasının, ailə anlayışının və ictimai münasibətlərinin dildə kodlaşdırılmış formasını təmsil edir [Məmmədova, 2019, s. 58].

Toy mərasimi leksikasının etnolinqvistik mahiyyəti həm də onun folklor

və dialekt materiallarında qorunması ilə müəyyən olunur. Xalq mahnılarında, bayatılarda, mərasim nəğmələrində və atalar sözlərində bu leksika mədəni yaddaşın dil göstəricisi kimi çıxış edir: "Toy-bayram olsun", "Elçini xeyirə yola sal", "Xına qoydum qız əlinə" kimi ifadələr xalqın kollektiv emosional yaddaşını dil səviyyəsində daşıyır. Bu cür frazeoloji vahidlər ritual kontekstdə işlənərək həm dil faktı, həm də mədəni fenomen statusu qazanmışdır [Qasımov, 2022, s. 21].

Etnolinqvistik baxımdan toy mərasimi leksikasının əsas funksiyalarından biri mədəni kimliyin qorunması və sosial dəyərlərin dil vasitəsilə yenidən istehsalıdır. Bu leksika xalqın sosial strukturunu, ailə institutuna münasibətini və qadın-kişi rollarına dair anlayışlarını da dil müstəvisində əks etdirir. "Elçi", "nişan", "bəylik", "qızlıq", "söz kəsmək" kimi sözlərdə həm ictimai status, həm də mədəni norma kodlaşdırılmışdır. Bu baxımdan toy mərasimi leksikası yalnız dilin bir hissəsi deyil, həm də etnik-mədəni identikliyin göstəricisi kimi çıxış edir [Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası, 2015, s. 26].

Toy mərasimi leksikası Azərbaycan xalqının mənəvi-mədəni dəyərlər sisteminin mühüm daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu leksik təbəqə xalqın ictimai düşüncə tərzini, estetik zövqünü, ailə institutuna və mənəvi harmoniyaya dair baxışlarını dil vasitəsilə ifadə edir. Dilin yaddaş funksiyası vasitəsilə bu sözlər əsrlər boyunca xalqın ənənəvi dünya modelini və sosial davranış normalarını nəsil-dən-nəslə ötürmüşdür [Əfəndiyev, 2008, s. 49].

Toy mərasimi leksikasının mənəvi-mədəni funksiyası ilk növbədə onun simvolik və ritual semantikası ilə bağlıdır. "Xına" sözü rifah, bərəkət, sevinc və təmizlik ideyalarını ifadə edir, "duvaq" iffət və ailə dəyərlərinin rəmzi kimi çıxış edir, "elçilik" və "sözkəsmə" isə ictimai etimad və birliyə əsaslanan ailə institutunun başlanğıc mərhələsini təmsil edir. Belə leksik vahidlər ictimai münasibətlərin mədəni kodlaşdırılmasında iştirak edərək xalqın mənəvi sisteminin dil təzahürünə çevrilmişdir [Məmmədova, 2019, s. 59].

Bu leksik sistem həm də kollektiv mədəni yaddaşın qorunma mexanizmini təşkil edir. Folklor mətnlərində və mərasim nəğmələrində toy mərasimi ilə bağlı leksik vahidlər emosional və poetik məna kəsb edir. Məsələn, "El gəlini gətirdi, xınası barmağında" kimi ifadələr yalnız məişət hadisəsini deyil, həm də mədəni identikliyin, sevinc və birliyin poetik obrazını daşıyır. Bu cür dil vahidləri xalqın emosional-mənəvi təcrübəsini bədii formada qoruyur və dil-mədəni əlaqələrin ən canlı nümunəsini yaradır [Qasımov, 2022, s. 22].

Toy mərasimi leksikasının mənəvi irsdə rolu həm də onun ictimai nizam və mənəvi qaydalarla bağlı məzmununda təzahür edir. "Bəylik", "büsat", "qız

evi", "oğlan evi" kimi ifadələrdə yalnız sosial rollar deyil, həm də ictimai münasibətlərin etik ölçüləri əks olunur. Bu sözlər vasitəsilə dil əxlaqi dəyərlərin qorunması və sosial harmoniya prinsiplərini nəsil-dən-nəslə ötürür. Toy mərasimi leksikası bu mənada xalqın mənəvi-mədəni kimliyinin normativ modeli kimi çıxış edir [Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası, 2015, s. 27]. Eyni zamanda, bu leksikanın mənəvi-mədəni funksiyası onun zamanla dəyişən semantikasında da müşahidə olunur. Müasir dövrdə bir sıra toy mərasimi sözləri öz ilkin ritual mənalardan qismən uzaqlaşaraq məcazi, bədii və sosial konnotasiyalar qazanmışdır. Məsələn, "toy-bayram" ifadəsi bu gün sadəcə mərasimi deyil, ümumi sevinc və sosial birliyi ifadə edən leksik vahid kimi işlədilir. Bu, dilin mədəni adaptasiya və transformasiya qabiliyyətinin göstəricisidir [Heydərova, 2020, s. 5].

Müasir Azərbaycan dilində toy mərasimi leksikası yalnız ənənəvi mərasimlərlə bağlı leksik sistem kimi deyil, həm də mədəni və sosial kommunikasiya vasitəsi kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Qloballaşma, urbanizasiya və sosial medianın təsiri nəticəsində bu leksik təbəqə semantik genişlənmə, üslubi dəyişiklik və funksional adaptasiya prosesindən keçməkdədir. Əgər əvvəlki dövrlərdə bu leksika əsasən etnoqrafik və ritual kontekstdə işlənirdisə, bu gün o, publisistik, bədii və gündəlik ünsiyyət mühitində yeni məna çarları qazanmışdır [Məmmədova, 2019, s. 60].

Toy mərasimi ilə bağlı "toy-bayram", "xınayaxdı", "duvaqaçdı", "şirinpay" kimi sözlər və ifadələr müasir dildə metaforik və üslubi semantika baxımından genişlənməmişdir. "Toy-bayram" ifadəsi artıq yalnız ailə mərasimi deyil, həm də ümumi sevinc və ictimai birlik mənasında işlənir. "Xına" və "xınayaxdı" anlayışları gənc nəsil arasında estetik, bəzək və emosional dəyərlərlə əlaqələndirilir. Bu, leksikanın simvolik sistemdən sosial mənalandırmaya keçidi deməkdir [Qasımov, 2022, s. 21].

Dil sisteminə baş verən bu dəyişikliklər bir tərəfdən mədəni modernləşmənin, digər tərəfdən isə ənənəvi dəyərlərin adaptiv qorunmasının göstəricisidir. Müasir ədəbi dildə və mediada toy mərasimi leksikası etnolingvistik məzmununu itirmədən, lakin kommunikativ kontekstə uyğunlaşaraq yeni həyat qazanır. Xüsusilə televiziya, sosial media və reklam dilində bu leksika emosional təsir və milli identiklik simvolu kimi istifadə olunur. Bu, dilin həm mədəni marker, həm də estetik vasitə funksiyasını gücləndirir [Heydərova, 2020, s. 6].

Dialektlərdə və regionlarda isə toy mərasimi leksikasının sabit qorunma tendensiyası müşahidə olunur. Şəki, Qazax, Qarabağ, Naxçıvan kimi bölgələrdə "büşat", "toyduz", "qız evi", "oğlan evi" kimi leksik vahidlər öz etnoqrafik semantikasını qorumaqda davam edir. Bu fakt göstərir ki, toy mərasimi leksikası

həm statik (ənənəvi), həm də dinamik (müasir) təbəqələri eyni anda birləşdirən hibrid leksik sistem kimi fəaliyyət göstərir [Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası, 2015, s. 25].

Müasir dövrdə bu leksikanın transformasiyası həm də dil-mədəniyyət münasibətlərinin yeni mərhələsini əks etdirir. Ənənəvi mərasim terminləri bu gün şəhər mədəniyyətində, gənclik jarqonunda və rəqəmsal diskursda yeni semantik formalar alır. Bu baxımdan toy mərasimi leksikasının öyrənilməsi təkcə dil tarixi deyil, həm də müasir sosiolingvistik proseslərin və mədəni adaptasiyanın tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, toy mərasimi leksikasının müasir transformasiyası Azərbaycan xalqının mədəni irsinin canlı, dinamik və çevik bir təzahürü kimi çıxış edir. Dil bu prosesdə həm ənənənin qoruyucusu, həm də yeniləşən mədəniyyətin ifadəçisidir. Toy mərasimi leksikasının bugünkü istifadəsi xalqın mənəvi dəyərlərinin dil vasitəsilə yenidən istehsal olunduğunu və Azərbaycan dilinin etnolingvistik davamlılığını təmin etdiyini sübut edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əfəndiyev, İ. (2008). Azərbaycan xalq adət və ənənələri. Bakı: Elm.
2. Məmmədova, M. (2019). Azərbaycan xalq mərasim ənənələri və dil. Elmi xəbərlər, №2, s. 55-61.
3. Qasimov, R. (2022). Etnoqrafik leksikanın milli-mədəni kodlaşdırmadakı rolu. Dilçilik məsələləri, №1, s. 17-23.
4. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu (2015). Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı: AMEA, s. 24-28.
5. Heydərova, X. İ. (2020). Etnoqrafik leksikanın lüğətçilikdə əksi. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

AZƏRBAYCAN KLASSİK POEZİYASININ RUS DİLİNƏ TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ MİLLİ KOLORİT VƏ EKVİVALENTLİK PROBLEMİ (İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı əsasında)

Fatimə Qurbanova

Bakalavr

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The article examines the linguistic and equivalence challenges encountered during the translation of İmadəddin Nəsimi's poetry – a pinnacle of medieval Azerbaijani literature – into the Russian language. The primary focus is placed on the extent to which national coloring, Sufi-Hurufi terminology, and Oriental poetic figures

are accurately conveyed to the Russian-speaking audience. Through a comparative analysis of various translations, the study explores the preservation of philosophical depth and artistic form from the original texts. The research highlights that specific lexical units, such as "can," "mey," and the concept of "Enel-Haqq," often face "semantic loss" or narrowing of meaning when adapted into Russian. The article concludes that for a successful translation of Nasimi's heritage, the translator must go beyond literal word-for-word translation to capture the "spirit" of the work by maintaining philosophical precision and the original's metaphorical system.

Keywords: *Imadaddin Nasimi, literary translation, national coloring, equivalence, Hurufism, classical heritage, Sufi terminology, poetic adaptation.*

Giriş. İmadəddin Nəsimi ana dilli (türkcə) poeziyanın ən böyük sələflərindən biridir və onun dilindəki qədim türk (Oğuz) qatı rus dilinə tərcümə zamanı linqvistik çətinliklər yaradır. Müasir filologiyanın qarşısında duran ən mürəkkəb "çağırışlardan" biri klassik Şərq poeziyasının Qərb dilli mühitə adaptasiyasıdır. Bədii tərcümə sadəcə bir dildən digərinə sözlərin ötürülməsi deyil, həm də mədəniyyətlərarası körpüdür. İmadəddin Nəsimi kimi mütəfəkkir şairlərin yaradıcılığının rus dilinə tərcüməsi zamanı əsas problem orijinal mətndəki milli koloriti və fəlsəfi dərinliyi itirmədən onu rus dilli oxucu üçün anlaşılıq etməkdir (Araslı, 1998, s. 12). Bu məqalədə biz tərcümə prosesində ekvivalentlik və "itkilər" problemini Nəsimi poeziyası kontekstində təhlil edəcəyik.

1. Milli kolorit və tərcümədə adekvatlıq məsələsi

Tərcüməşünaslıq nəzəriyyəsində milli kolorit dedikdə, xalqın tarixini, məişətini, fəlsəfi dünyagörüşünü və məənəviyyatını əks etdirən spesifik elementlər nəzərdə tutulur (Комиссаров, 1990, s. 54). Nəsimi poeziyası XII-XIV əsrlər Şərq intibahının məhsulu olduğu üçün, onun dilindəki simvolların rus dilində ekvivalentini tapmaq tərcüməçidən təkcə dil biliyi deyil, həm də dərin ilahiyyat və irfan elmi tələb edir.

Tərcümə prosesində "ekvivalentlik" anlayışı bir neçə səviyyədə özünü göstərir. Lakin klassik qəzəldə forma (əruz vəznə, qəfiyə sistemi) və məzmun o qədər sıx bağlıdır ki, bunlardan birini dəyişmək çox vaxt milli koloritin solmasına səbəb olur (Hacıyeva, 2019, s. 88).

2. Nəsimi poeziyasında "Sığmazam" qəzəli və rusca təfsirləri

Nəsimi yaradıcılığının şah əsəri sayılan "Sığmazam" qəzəli hürufilik fəlsəfəsinin manifestidir. Burada işlənən terminlər tərcüməçilər üçün ən böyük sınaqdır. Gəlin orijinal mətndəki bəzi misraların rusdilli tərcümələrdəki inikasına baxaq:

Orijinalda:

***Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri-laməkan mənəm, kövni məkana sığmazam.***

S. İvanovun tərcüməsində:

***В меня вместятся оба мира, но в этот мир я не вмещусь,
Я суть, я почва, я причал, но в место я не вмещусь.***

Burada görürük ki, tərcüməçi "iki cahən" ifadəsini "оба мира" (bu dünya və axirət) kimi verərək ekvivalentliyə yaxınlaşsa da, ikinci misradakı "laməkan" (məkansızlıq, ilahi məqam) və "gövhər" sözlərinin fəlsəfi yükünü "почва, причал" (torpaq, körpü) kimi sadə sözlərlə əvəzləmişdir (Насими, 1973, s. 21) Bu, müasir filologiyada "məna itkisi" kimi qiymətləndirilir.

Çünki Nəsimi üçün "laməkan" sadəcə yer deyil, Allahla vəhdət məqamıdır.

3. "Ayrılıq" mövzusu və milli hisslərin tərcümədə inikası

Nəsimi yaradıcılığında təkcə fəlsəfi deyil, həm də dərin lirik qəzəllər mühüm yer tutur. Onun məşhur "Ayrılıq" qəzəli buna ən gözəl nümunədir. Burada emosional yükü rus dilinə çevirmək tərcüməçidən böyük ustalıq tələb edir.

Orijinalda:

***Yandırar canım fəraqin, ey sənəm, gəl, rəhm elə,
Xəstə könlüm dərdinə bir çarə qıl, gəl, rəhm elə.***

Rus dilinə tərcümədə (S. İvanov):

***Твоя разлука жжет мой дух, приди же, сжался, о кумир,
Большой душе моей немлю, лекарство дай, явись, о кумир.***

Bu beytdəki "fəraq" (ayrılıq) və "sənəm" (büt, gözəl) sözləri Şərq poeziyasının xarakterik obrazlarıdır. Tərcüməçi "sənəm" sözünü "кумир" kimi verməklə ekvivalentliyi qorumağa çalışmışdır. Lakin "yandırar canım" ifadəsində ki canın yanması şərq insanının eşq acısını ən yüksək həddə ifadə edir. Rus dilində "жжет мой дух" (ruhunu yandırır) ifadəsi məna baxımından yaxın olsa da, orijinaldakı o yangı və ah-nalə ritmini tam əks etdirə bilmir (Комиссаров, 1990, s. 115).

4. "Dilbəra" qəzəli və bədii təsvir vasitələrinin müqayisəsi

Nəsiminin gözəllik fəlsəfəsini əks etdirən "Dilbəra, mən səndən ayrı..." qəzəli də tərcümə baxımından maraqlı material verir.

Orijinalda:

***Dilbəra, mən səndən ayrı qılmaram səbrü qərar,
Gər mənə hər bir dəm onca eyləsə daxli ruzgar.***

Tərcümədə:

***О возлюбленная, без тебя я не нахожу покоя,
Даже если судьба каждый миг будет против меня.***

Burada "dərbər" sözü rus dilinə "возлюбленная" (sevgili) kimi çevrilmişdir. Lakin klassik ədəbiyyatda "dərbər" sadəcə sevgili deyil, "kənül aparan", "ürəyi fəth edən" mənasını verir. Həmçinin "ruzgar" sözünün həm "külək", həm də "zaman, taley" mənasında işlənməsi tərcümə zamanı birmənalı şəkildə "судьба" (tale) kimi qəbul edilmişdir. Bu da göstərir ki, tərcüməçi çoxmənalı sözlərin içindən yalnız kontekstə ən yaxın olanı seçməyə məcbur qalır ki, bu da milli koloritin bir qədər "daralmasına" səbəb olur (Hacıyeva, 2019, s. 94).

5. Tərcümə Prosesində Ekvivalentlik Tapılması Çətin Olan Leksik Vahidlər

Nəsimi poeziyası dini-fəlsəfi simvollarla zəngindir. Bu terminlərin rus dilində tam qarşılığının olmaması milli koloritin ötürülməsində əsas maneədir:

"Can" və "Ruh" fərqi:

Azərbaycan dilində "can" həm fiziki varlığı, həm də sevgini, səmimiyyəti ifadə edir (məsələn: "canım sənə qurban"). Rus dilində isə adətən "душа" (ruh) sözü işlənir. Lakin "душа" daha çox dini-metafizik mənədadır. Nəsiminin "Yandırar canım fəraqın" misrasını "Жжет мою душу" kimi çevirəndə, o doğmalığ və səmimiyyət bir qədər rəsmiləşir (Hacıyeva, 2019, s. 118).

"Mey" və "Saqi" simvolları:

Klassik ədəbiyyatda bu sözlər içki yox, "ilahi eşq" və "mürşid" mənasını verir. Rus tərcümələrində bunlar "вино" (şərab) və "виночерпий" kimi verildə, rusdilli oxucu bunu adi bir məclis kimi başa düşə bilər. Burada milli kolorit itir, çünki Şərq poeziyasındakı o irfani dərinliyi rus sözləri tam yükləyə bilmir (Комиссаров, 1990, s. 72).

"Ənəlhəq" (Я есть Истина/Бог):

Nəsimi fəlsəfəsinin ana xətti olan bu ifadə rus dilinə "Я – Бог" kimi tərcümə olunanda rus oxucusunda pravoslav düşüncə tərzilə bağlı fərqli və bəzən yanlış bir təəssürat yaradır. Orijinaldakı "Həqqin insanda təzahürü" ideyası bu qısa rusca cümlədə o qədər dərin görünür (Araslı, 1998, s. 145).

"Nəsiminin dili elə bir dənizdir ki, tərcüməçi o dənizdən rus dilinə ancaq bir bardaq su apara bilər. Su həmin sudur, amma dənizin əzəməti o bardağa sığmaz"

Nəticə. Nəsimi irsinin rus dilinə tərcüməsinin təhlili göstərir ki, müasir filologiya qarşısında duran əsas hədəf təkcə sözün tərcüməsi deyil, həm də ruhın tərcüməsidir. Milli koloriti qorumaq üçün tərcüməçi aşağıdakı hədəfləri rəhbər tutmalıdır:

1. Fəlsəfi terminlərin sadələşdirilməsindən qaçmaq;
2. Milli atributları (məsələn, "ahan", "övcü-fələk") mümkün qədər mənə

dəqiqliyi ilə vermək;

3. Orijinalın bədii ritmini və metaforik sistemini rus dilinin imkanları daxilində yenidən qurmaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998.
2. Hacıyeva T. İmadəddin Nəsiminin dil dünyası. Bakı: Elm, 2019.
3. Rza Quliyev R. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: Maarif, 2012.
4. Комиссаров В. Н. Теория перевода (Лингвистические аспекты). Москва: Высшая школа, 1990.
5. Насими И. Лирика / Перевод с азербайджанского С. Иванова. Москва: Художественная литература, 1973

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Gülgün Əliyeva

ZAMAN ANLAYIŞININ LİNGVİSTİK TƏZAHÜRÜ

Gülay Məmmədli

Bakalavr

Bakı Dövlət Universiteti

gulay.memmedli26@icloud.com

Abstract

Linguistic Manifestation of The Concept of Time

As is known, time is a broad concept. There are various approaches of philosophers, physicists and literary scholars to the concept of time. In these approaches, time is explained on ontological, physical and artistic-aesthetic levels. These approaches show that time is not only an abstract concept, but also closely related to human social activity and historical development. Man, society and time are closely related to each other; without man, neither history nor the concept of time would exist. Thus, the explanation of the concept of time at various scientific levels necessitates its investigation from a linguistic perspective. The analysis of the concept of time in linguistics in various aspects determines the relevance of this article. Time manifests itself in different forms in different sections of Azerbaijani linguistics. The aim of the article is to analyze the forms of manifestation of the concept of time in Azerbaijani linguistics in a consistent and systematic manner, to determine their place in the language system and functional characteristics, and at the same time to generalize the possibilities of expression of the category of time at different levels of the language.

Keywords: *Concept of time, logical and grammatical time, linguistic view of time, forms of manifestation of time.*

Giriş. Avqustin Hipponlunun qeyd etdiyi kimi, "Zaman nədir? Əgər mən-dən soruşmasalar, bilirəm; soruşsalar, izah edə bilmirəm" [1]. Bu fikir zaman anlayışının mürəkkəb və eyni zamanda izahı çətin olan mahiyyətini ortaya qo-yur. Tarix boyu insanlar və filosoflar zamanın təbiətini, ölçüsünü və axışını an-lamağa çalışmış, bu sahədə müxtəlif nəzəri baxışlar irəli sürmüşlər. Fəlsəfi təhlillərdə zaman hadisələrin ardıcılığını və dəyişikliklərin tempini ifadə edir. Zaman keçmiş, indiki və gələcək arasındakı əlaqəni müəyyən edir. Zamanın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Birözlü və bir istiqamətli olması: Zaman həmişə keçmişdən indiyə və indidən gələcəyə doğru axır.

2. Dönməzliyi: Keçmişdə baş vermiş hadisələr geri qayıtmır və təkrar olunmur.

3. Sonsuzluğu: Zamanın nə əvvəli, nə də sonu müəyyənləşir.

Zaman yalnız fəlsəfi deyil, həm də dilçilik baxımından geniş tədqiq olun-mağa ehtiyacı olan anlayışdır. Dil vahidlərində zaman məzmunu hadisələrin ar-dıcılığını, zamanla bağlı münasibətləri və proseslərin miqyasını ifadə edir. Azər-baycan dilində zaman anlayışı leksik, qrammatik səviyyələrdə özünü göstərir. Zaman məzmunlu dil vahidləri dilçiliyin müxtəlif sahələrində funksional əhə-miyyət daşıyır və insanın zaman anlayışını dil vasitəsilə kodlaşdırır. Bu baxım-dan zaman anlayışının dil sistemindəki ifadə vasitələrinin araşdırılması **aktual-lıq** kəsb edir. Onun struktur və funksional səciyyələri Azərbaycan dilçiliyində zaman kateqoriyasına dair tədqiqatlarda geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Əsas hissə. Zaman anlayışının geniş ifadəsi feilin zaman kateqoriyası vasitəsilə, xüsusilə xəbər şəkilində özünü göstərir. Məlum olduğu kimi, zaman anlayışı yalnız xəbər şəkli ilə məhdudlaşmır və müxtəlif dil səviyyələrində öz təzahürünü tapır:

Leksikologiya bölməsində zaman anlayışının bariz ifadəsi frazeoloji bir-ləşmələrdə özünü göstərir. Bu barədə V.Tahirovanın "Azərbaycan dilində mə-kan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr" [7, s. 65] əsərində də qeyd olu-nur. Məsələn, "Allahın verən günü" frazeoloji birləşməsi müəyyən bir hadisə-nin zaman daxilində davamlı və ya təkrar xarakter daşdığını ifadə edir. Ə. Orucovun müəllifliyi ilə nəşr olunan "Azərbaycan frazeologiya lüğəti"ndə yüzdən artıq zaman bildirən frazeoloji birləşmə qeydə alınmışdır. Bunlara nümunə olaraq birçəyinin ağ vaxtında [5, s. 82], gözlə qaş arasında [5, s. 173], sabahın gözü açılmadan [5, s.200] kimi ifadələri göstərmək olar. Bu tip vahid-lər zaman anlayışının leksik səviyyədə zəngin və rəngarəng ifadə imkanlarına malik olduğunu sübut edir.

İsim bölməsində zaman anlayışı xüsusi leksik-semantik qruplar vasitəsilə ifadə olunur. Q. Kazimov ümumi isimləri qruplaşdırarkən zaman bildirən isimləri ayrıca qeyd edir və bu qrupa ay, gün, həftə, il, zaman, fəsil, bahar, yay, qış, payız kimi sözləri daxil edir [3, s. 45]

Eyni yanaşma Y.Seyidov tərəfindən daha geniş şəkildə təsnif edilmişdir. O, ümumi isimləri şərti olaraq zaman adları kimi aşağıdakı qruplara ayırır: zaman bildirən ümumi anlayışlar (zaman, vaxt, əsr, qərinə və s.), zaman vahidləri (il, ay, həftə, gün, saat, dəqiqə, saniyə, an), ilin fəsilləri (yaz (bahar), yay, payız, qış), ilin ayları (yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr), həftənin günləri (bazar, çərşənbə, cümə, şənbə və s.), eləcə də günün hissələri (səhər, günorta, axşam, gecə, gündüz) [6, s. 215].

Bu bölgü Tofiq Hacıyev tərəfindən də dəstəklənir. Onun "Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya" [2] əsərində zaman bildirən isimlərin ayrıca semantik qrup təşkil etdiyi və dilin leksik sistemində mühüm yer tutduğu qeyd olunur.

Bununla yanaşı, isimlərin qrammatik formaları da zaman anlayışının ifadəsində iştirak edir. Xüsusilə, yönlük hal (-a, -ə) müəyyən zaman həddini və ya istiqamətini ifadə edə bilər. Məsələn, səhərə qədər, axşama kimi, yaza doğru, sabahadək kimi ifadələrdə yönlük hal zamanın son həddini və ya istiqamətini bildirir. İsmın yerlik halı (-da, -də) da zaman anlayışının ifadəsində iştirak edir. Bu halda isim hərəkətin və ya hadisənin baş verdiyi konkret zaman daxilini bildirir. Yerlik halda işlənən zaman bildirən sözlər hadisənin müəyyən zaman çərçivəsində reallaşdığını göstərir. Məsələn, Yayda istirahət edirik, Qışda hava soyuq olur və s. kimi ifadələrdə yerlik hal zamanın daxilində baş verən hərəkəti ifadə edir.

İsmın çıxışlıq halı (-dan, -dən) isə zamanın başlanğıc nöqtəsini ifadə edir. Bu halda isim hərəkətin hansı zamandan etibarən baş verdiyini göstərir. Məsələn, Səhərdən işləyirəm, Dünəndən xəbər yoxdur, Yaydan bəri burada yaşayır və s. kimi ifadələrdə çıxışlıq hal zamanın başlanğıcını bildirir. Bu tip konstruksiyalar zaman anlayışının yalnız leksik vahidlər vasitəsilə deyil, həm də morfoloji vasitələrlə ifadə olunduğunu göstərir.

İsimlərdə zaman anlayışının əsasən leksik-semantik qruplar və qrammatik formalar vasitəsilə ifadə olunmasına baxmayaraq, bu anlayış digər nitq hissələrində də öz əksini tapır. Xüsusilə sifətlərdə zaman müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər və semantik vasitələrlə ifadə olunaraq hadisə və əlamətlərin zamanla əlaqəsini müəyyənləşdirir. Morfoloji səviyyədə zaman anlayışı sifətlərin yaranmasında da özünü göstərir. Azərbaycan dilində bəzi sözdüzəldici şəkilçilər

zaman mənalı sifətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan -kı, -ki, -ku, -kü şəkilçisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu şəkilçi bir sıra zaman zərflərinə artırılaraq zaman mənalı sifətlər düzəldir: hazırkı (vəziyyət), indiki (hadisə), dünənki (məsələ), axşamkı (əhvalat), sonrakı (iş) və s. Bu tip sifətlər zamanla bağlı konkretlik və müəyyənlik yaradır. Eyni şəkilçi yerlik hal şəkilçisi ilə birləşərək -dakı, -dəki forması da zaman mənalı sifətlər əmələ gətirir: yazdakı (hava), qışdakı (qar), payızdakı (məhsul) və s. Bu nümunələrdə zaman anlayışı konkret dövr və ya mərhələ ilə əlaqələndirilir. -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi də zaman anlayışının ifadəsində iştirak edir. Bu şəkilçi əsasən isimlərdən sifət düzəldərək zaman və ölçü bildirən mənalar yaradır: yazlıq (taxıl), aylıq (plan), həftəlik (plan) və s. Bu tip sifətlərdə zaman müəyyən bir müddət və ya istifadə dövrü kimi ifadə olunur. Bundan əlavə, mürəkkəb sifətlərdə də zaman anlayışının ifadəsi müşahidə olunur. Xüsusilə ikinci növ ismi birləşmələr əsasında yaranan sifətlərdə zaman çaları aydın görünür: bayramqabağı (yarış), seçkiqabağı (yığıncaq) və s. Bu tip vahidlərdə zaman hadisəyə münasibətdə "əvvəl" və ya "sonra" kimi semantik münasibətlər çərçivəsində ifadə olunur.

Say kateqoriyası da zaman anlayışının ifadəsində müəyyən rol oynayır. Xüsusilə miqdar sayları zaman bildirən isimlərlə birləşərək zaman zərflərinin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, bir an, bir vaxt, bir zaman, bir saat, bir gün, bir dəfə kimi birləşmələrdə say zamanın qeyri-müəyyən və ya qısa müddətini ifadə edir. Bununla yanaşı, konkret miqdar sayları zamanın dəqiq ölçüsünü bildirir: iki gün, üç ay, beş il, on dəqiqə və s. Bu tip birləşmələr zamanın kəmiyyət baxımından müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir.

Sıra sayları isə zaman ardıcılığını və mərhələliliyini ifadə edir. Məsələn, birinci gün, ikinci həftə, üçüncü mərhələ kimi ifadələrdə hadisələrin zaman daxilində ardıcıl düzülüşü öz əksini tapır.

Əvəzlilərdə zaman anlayışı birbaşa qrammatik kateqoriya kimi ifadə olunmasa da, kontekst daxilində müxtəlif zaman çalarlarının ifadəsində iştirak edir. Bu baxımdan əvəzlilər zamanın müəyyənləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsində dolayı rol oynayır. Xüsusilə, işarə əvəzliləri zaman münasibətlərinin ifadəsində mühüm yer tutur. O, bu əvəzliləri zaman bildirən sözlərlə birlikdə işlənərək hadisənin zaman baxımından nitq anına yaxınlığını və ya uzaqlığını göstərir: bu gün, bu il, bu zaman ifadələrində yaxın zaman, o vaxt, o zaman, o gün birləşmələrində isə nisbətən uzaq zaman mənası ifadə olunur.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər də zaman anlayışının qeyri-dəqiq və ümumiləşmiş şəkildə ifadəsinə xidmət edir. Nə vaxtsa, hər zaman, bəzi vaxtlar, hansısa vaxt kimi ifadələrdə zaman konkret çərçivədə deyil, ümumi və qeyri-müəy-

yən şəkildə təqdim olunur.

Sual əvəzlilikləri isə zamanın müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nə vaxt? Nə zaman? Haçan? Kimi sual formaları hadisənin baş vermə vaxtını öyrənməyə yönəlir və nitq prosesində zamanın aktuallaşdırılmasına xidmət edir. Bu tip əvəzliliklər kommunikativ funksiya daşıyaraq zaman haqqında məlumatın əldə olunmasını təmin edir. Beləliklə, əvəzliliklər zaman anlayışını birbaşa ifadə etməsə də, digər leksik vahidlərlə qarşılıqlı əlaqədə işlənərək zamanın müəyyənləşdirilməsi, ümumiləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Zaman anlayışı feillərdə Azərbaycan dilində ən əsas qrammatik kateqoriyalardan biridir. Hadisələrin baş vermə, davam etmə və başa çatma müddəti feilin zaman kateqoriyası ilə ifadə olunur. Feilin zamanla dəyişməsi əsasən zaman şəkilçiləri vasitəsilə həyata keçirilir, lakin zaman anlayışı yalnız morfoloji şəkilçilərdə deyil, feilin xəbər, vacib, lazım, arzu və şərt şəkillərində, feili sifət və feili bağlama formalarında da özünü göstərir. Bu xüsusiyyət onu göstərir ki, zaman kateqoriyası feilin ümumi morfoloji quruluşu daxilində xüsusi yer tutur və digər qrammatik kateqoriyalarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Feilin üç zamanı vardır: keçmiş, indiki və gələcək zaman.

İndiki zaman şəkilçiləri (-ır, -ir, -ur, -ür) hərəkətin davam edən vəziyyətini ifadə etməklə zamanın fasiləsiz axınını nümayiş etdirir. Bu formalar vasitəsilə zaman müəyyən bir nöqtədə "dayanan" deyil, davam edən və inkişaf edən proses kimi özünü göstərir. Məsələn, Su 100 dərəcədə qaynayır cümləsində indiki zaman forması konkret anı deyil, ümumiləşdirilmiş və dəyişməz qanunauyğunluğu ifadə edir ki, bu da indiki zamanın semantik çevikliyiini nümayiş etdirir.

Keçmiş zaman Azərbaycan dilində yalnız hərəkətin danışığ anından əvvəl baş verdiyini göstərməklə məhdudlaşmır, həm də həmin hadisənin danışan tərəfindən necə mənimsənildiyini və hansı informasiya mənbəyinə əsaslandığını ifadə edir. Bu baxımdan keçmiş zaman formaları iki əsas növdə: şühudi və nəqli keçmiş zaman çərçivəsində fərqləndirilir. Şühudi keçmiş zaman (-dı, -di, -du, -dü) hadisənin danışan tərəfindən birbaşa müşahidə edildiyini və ya onun reallığına tam əminlik olduğunu bildirir. Bu forma hadisəni konkret şəkildə təqdim edir. Məsələn, O məktəbə getdi cümləsində danışan hərəkətin baş verdiyini ya görmüş, ya da onu dəqiq fakt kimi qəbul edir. Nəqli keçmiş zaman (-mış, -miş, -muş, -müş; -ıb, -ib, -ub, -üb) isə hadisənin dolayı yolla qavranıldığını göstərir. Bu halda danışan hadisənin birbaşa iştirakçısı olmur. O, məlumatı ya eşitmiş, ya sonradan öyrənmiş, ya da nəticə əsasında qə-

naətə gəlmiş olur. Məsələn, Bu gün dərsə yoxlama gəlmişdi cümləsində hadisənin baş verdiyi bildirilsə də, burada dolayılıq və müəyyən qədər qeyri-müəyyənlik hiss olunur. Bu forma zaman məzmununa əlavə olaraq subyektivlik və ehtimal çaları da daxil edir.

Gələcək zaman Azərbaycan dilində hərəkətin danışq anından sonra baş verəcəyini bildirirsə də, bu kateqoriya daxilində formalar semantik baxımdan eyni funksiyanı daşıyır. Əksinə, gələcək zaman şəkilçiləri hərəkətin reallaşma dərəcəsini, planlılıq səviyyəsini və danışanın həmin hadisəyə münasibətini ifadə edən fərqli çalarlar yaradır. Bu baxımdan gələcək zaman qəti və qeyri-qəti növlərə ayrılır:

Qəti gələcək zaman (-acaq, -əcək) hərəkətin baş verəcəyinə güclü inam və müəyyənlik ifadə edir. Bu forma adətən planlaşdırılmış, məqsədli və reallaşacağı gözlənilən fəaliyyətləri bildirmək üçün işlədilir. Məsələn, O, sabah imtahana gedəcək- cümləsində hadisənin baş verəcəyi demək olar ki, şübhə yaratmır.

Qeyri-qəti gələcək zaman (-ar, -ər) isə daha ümumi semantik xarakter daşıyır. Bu forma hərəkətin mütləq deyil, ehtimal daxilində baş verəcəyini, bəzən isə təkrarlanan və ya vərdiş halını almış gələcək hərəkətləri ifadə edir. Məsələn, O, bura gələr cümləsində konkret plan yox, mümkünlük və ya ümumi gözlənti hiss olunur. Eyni zamanda, O hər yay şəhərə gedər nümunəsində bu forma gələcəkdən çox, müntəzəm təkrarlanan hərəkət mənası qazanır.

Bu iki forma arasındakı fərq müqayisədə daha aydın nəzərə çarpır. "O, sabah gələcək" və "O, sabah gələr" cümlələrində birinci halda qətilik və planlılıq, ikinci halda isə ehtimal və qeyri-müəyyənlik ön plana çıxır. Beləliklə, gələcək zaman şəkilçiləri yalnız zaman göstəricisi kimi deyil, həm də hadisənin reallaşma perspektivini və danışanın ona münasibətini müəyyənləşdirən semantik vasitə kimi çıxış edir. Bu faktlar göstərir ki, zaman kateqoriyası yalnız hadisənin nə vaxt baş verdiyini bildirmir, eyni zamanda həmin hadisənin necə qavranıldığını da müəyyənləşdirir. Məhz bu xüsusiyyət zaman kateqoriyasını sadə qrammatik göstəricidən çıxararaq onu semantik və funksional baxımdan daha mürəkkəb sistemə çevirir. Bu baxımdan zaman anlayışı yalnız dilçilik çərçivəsində deyil, həm də məntiqi zamanla müqayisədə daha geniş məna kəsb edir. Belə ki, məntiqi zaman hadisələrin obyektiv ardıcılığını əks etdirdiyi halda, dilçilik zamanı bu ardıcılığı dəyişməz şəkildə deyil, danışanın baxış bucağına uyğun olaraq yenidən qurur.

Feilin digər qrammatik şəkillərində də zaman anlayışı qorunur və hər şəkil zaman anlayışını fərqli çalarlarla ifadə edir. Belə ki, vacib şəkli (-malı²) hərəkətin gələcəkdə icrasının zəruri olduğunu bildirərək zaman məzmunu ya-

radır: getməliyəm, yazmalıyam

Arzu şəkli (-a, -ə,-ya,-yə) hərəkətin gələcəkdə baş verməsinə yönəlmiş istək və arzu mənası ifadə edir: gələ, gedə.

Şərt şəkli (-sa, -sə) isə hərəkətin müəyyən şərt daxilində gələcəkdə baş verəcəyini göstərir: gəlsə, getsə. Beləliklə, feilin bu şəkillərində zaman anlayışı birbaşa deyil, dolayı şəkildə, müxtəlif semantik çalarlarla birlikdə ifadə olunur.

Feili sifətdə də zaman anlayışı qorunur və feilin zaman kateqoriyasına uyğun olaraq müxtəlif şəkilçilərlə yaranır. Belə ki, -an, -ən şəkilçiləri ilə düzə-lən feili sifətlər hərəkətin indiki zamanda icra olunduğunu göstərir: oxuyan uşaq, danışan müəllim.

-miş, -miş, -dığı, -diyi şəkilçili feili sifətlər hərəkətin keçmişdə baş verdi-yini bildirir: oxuduğu kitab, yazdığı məktub.

-acaq, -əcək,-ası,-əsi,-malı,-məli feili sifət şəkilçiləri isə hərəkətin gələ-cəkdə baş verəcəyini ifadə edir: yazılacaq məktub, çəkilməli şəkil

Bundan əlavə, -ası, -əsi şəkilçiləri də gələcəyə yönəlmiş niyyət və ehti-mal çaları yaradaraq zaman məzmununu dolayı şəkildə ifadə edir: oxunulması kitab, gediləsi yer.

Zaman anlayışının feili bağlamada özünü göstərməsinə nümunə olaraq, Gələndə məni çağır (zaman şərti) deyər bilərik ki, burada anda² feili bağlama şəkilçisi zaman anlayışını formalaşdırır.

Ümumiyyətlə, zaman anlayışı feildə morfoloji, leksik və sintaktik səviy-yədə özünü göstərir. Xəbər, vacib, lazım, arzu, şərt və şərt şəkillərdə, feili sifət və feili bağlama formalarında zaman müxtəlif çalarlarla ifadə olunur. Bu isə göstərir ki, Azərbaycan dilində feil zaman anlayışının əsas daşıyıcısı və mərkə-zi vasitəsidir.

Zaman anlayışı zərfin məna növü olan zaman zərflərində xüsusi olaraq özünü göstərir. Zaman zərfləri hərəkətin, işin və ya hadisənin baş vermə anını dəqiq şəkildə göstərir və "nə vaxt?", "nə zaman?", "haçan?" suallarına cavab verir. Məsələn, dünən, bu gün, sabah, indi, tezliklə kimi sözlər hadisənin icra vaxtını bildirir. Zaman zərflərində feilin rolu çox vacibdir, çünki zərf və feil bir-likdə hadisənin baş vermə zamanını dəqiq müəyyənləşdirir. Zaman zərfi təkcə hərəkətin vaxtını göstərmir, eyni zamanda feilin zaman kateqoriyası ilə uy-ğunlaşaraq cümlənin mənasını tamamlayır. Məsələn, Dünən getdi; Bu gün oxu-yur;Sabah yazacaq cümlələrində zaman zərfi (dünən, bu gün, sabah) feilin keç-miş, indiki və gələcək zaman şəkilçiləri ilə birləşərək hadisənin baş vermə anı-nı dəqiqləşdirir. Feilin zaman şəkilçiləri zərflə birgə işlədikdə, hadisənin yalnız vaxtı deyil, həm də davam etməsi və tamamlanması barədə məlumat verir.

Məsələn, Axşamüstü gələcək ifadəsində feilin gələcək zaman şəkilçisi (-əcək) zərfin göstərdiyi vaxtla birləşərək hadisənin konkret vaxt çərçivəsini müəyyən edir. Eyni qayda keçmiş zaman üçün də keçərlidir: Səhər tezdən yazdığı məktub – burada zaman zərfi (tezdən) və keçmiş zaman məzmunlu feili sifət (yazdığı) hadisənin baş vermə anını dəqiq göstərir. Bundan başqa, zaman zərfləri feilin müxtəlif qrammatik şəkilləri ilə birləşərək hadisənin şərtini, arzusunu və ya vacibliyini də vurğulaya bilər. Məsələn, Dünən getsəydi, hər şeyi görədi cümləsində zərf (dünən) feilin şərt şəkli (getsəydi) ilə hadisənin keçmişdə və müəyyən şərtə bağlı olduğunu göstərir. Beləliklə, zaman zərfi və feil birlikdə hadisənin baş vermə anını, davam etməsini, tamamlanmasını və şərtini ifadə edən vahid zaman strukturunu yaradır. Bu, Azərbaycan dilində zaman anlayışının həm morfoloji, həm leksik, həm də sintaktik səviyyədə təzahür etməsinin mühüm nümunəsidir.

Nəticə və elmi yeniliyi. "Zaman mənim üçün hər şeydir, eləcə də hər şey zamandır" – deyər Firuz Mustafa vurğulayır [4]. Bu sözlər yalnız fəlsəfi bir ifadə deyil, eyni zamanda Azərbaycan dilində zaman anlayışının nitqdə oynadığı mərkəzi və çoxşaxəli rolun əyani təsdiqidir. Məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, zaman anlayışı yalnız feilin zamanlarında mərkəzi qrammatik kateqoriya kimi çıxış etmir: vacib, lazım, arzu və şərt şəkillərdə feilin baş vermə vaxtını, ardıcılığını və ehtimalını ifadə edir, feili sifət və feili bağlama formalarında isə bu kateqoriya müxtəlif çalarlarla qorunur. Eyni zamanda, isimlərdə zaman adları bildirən sözlər, sifətlərdə zaman məzmunlu şəkilçilər, say və əvəzliliklərdə isə hadisələrin müddəti və vaxt hədudu vasitəsilə zamanın izlərini görmək mümkündür. Bununla yanaşı, məqalədə məntiqi və qrammatik zaman anlayışları arasındakı fərq də aydın şəkildə ortaya qoyuldu. Məntiqi zaman hadisələrin obyektiv ardıcılığını ifadə etdiyi halda, qrammatik zaman bu ardıcılığın dil vasitəsilə formalaşmış ifadəsidir. Lakin bu iki səviyyə arasında tam uyğunluq yoxdur. Dil zaman anlayışını yalnız əks etdirmir, onu danışanın baxış bucağına və kommunikativ məqsədinə uyğun şəkildə yenidən qurur. Zaman zərfləri hadisələrin icra anını dəqiq göstərir, qoşmalar isə ayrıca zaman məna növü kimi ardıcılığı və baş vermə müddətini müəyyən edir. Azərbaycan dilində zaman anlayışı yalnız morfoloji kateqoriya deyil, həm sintaktik, həm leksik, həm də semantik səviyyədə nitqin ifadə imkanlarını zənginləşdirən, hadisələrin məzmununu və ardıcılığını formalaşdıran əvəzsiz vasitəyə çevrilir. Hər şeyin zamanla bağlı olması təkcə fəlsəfi bir fikir deyil, eyni zamanda dilin struktur və məna quruluşunda da açıq-aydın özünü göstərir.

Beləliklə, zaman anlayışı Azərbaycan dilində yalnız qrammatik kateqo-

riya deyil, nitqin bütün səviyyələrində fəaliyyət göstərən, məzmunun formalaşmasında həlledici rol oynayan fundamental dil hadisəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Avqustin, A. (Hipponlu). Etiraflar. (tərcümə nəşri).
2. Hacıyev T. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2025, 544 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Elm, 2010, 400 s.
4. Mustafa F. "Zaman" mövzusunda müsahibə. Ədalət qəzeti, 2015, aprel.
5. Orucov Ə. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti, Bakı: Elm, 1976, 247 s.
6. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 2011, 368 s.
7. Tahirova V. Azərbaycan dilində məkan və zaman bildirən frazeoloji birləşmələr. Bakı: Elm və təhsil, 2018. 144s.

Rəyçi: fil.e.dok., prof. Sənuəbər Abdullayeva

AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLLƏRİNİN TİPOLOJİ QURULUŞUNUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Məryəm xanım Səfərzadə

Bakalavr

Bakı Slavyan Universiteti

safarzade07@bk.ru

Abstract

This article presents a comprehensive and detailed comparative analysis of the Azerbaijani and German languages from structural, functional, and cognitive perspectives. The study examines the phonetic, morphological, syntactic, and lexical features of both languages and highlights their similarities and differences through a wide range of examples involving various social groups such as students, teachers, families, and professionals.

In addition to the structural comparison, the article explores how these languages are used in real-life communication by different speakers and how linguistic structures influence patterns of thinking, perception, and expression. Special attention is given to the agglutinative nature of the Azerbaijani language and the inflectional system of the German language, demonstrating how these typological differences affect language learning and usage.

Furthermore, the study addresses contemporary challenges such as globalization, digital communication, and multilingualism, which significantly impact language

development and transformation in modern societies. The influence of social media, informal communication, and intercultural interaction is also analyzed in relation to both languages.

The main objective of the article is to provide new insights into comparative linguistics within the framework of Azerbaijani studies and to contribute to the development of more effective language teaching methods and cross-cultural communication strategies. The findings suggest that language is not only a tool of communication but also a reflection of cognitive processes and cultural identity.

Keywords: *Azerbaijani language, German language, comparative linguistics, language and cognition, globalization, multilingualism.*

Dil insanın yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda onun düşüncə tərzini, emosional vəziyyətini və dünyagörüşünü formalaşdıran əsas amillərdən biridir. Hər bir dil müəyyən bir mədəniyyətin daşıyıcısı olmaqla yanaşı, həmin mədəniyyətin sosial münasibətlərini, dəyərlər sistemini və tarixi inkişafını da özündə əks etdirir. Bu baxımdan dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi yalnız qrammatik fərqlərin müəyyən edilməsi deyil, həm də müxtəlif düşüncə sistemlərinin qarşılaşdırılması deməkdir.

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə aid olub aqqlütinativ quruluşa malikdir və bu xüsusiyyət sözlərin şəkilçilər vasitəsilə ardıcıl şəkildə genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. Alman dili isə hind-avropa dillərinin german qoluna aid olub flektiv xüsusiyyətlər daşıyır və söz formalarının dəyişməsi ilə qrammatik funksiyaları ifadə edir. Bu iki dilin müqayisəsi onların struktur fərqlərini daha dərinləndirən anlamağa və dilçilik sahəsində yeni yanaşmalar formalaşdırmağa imkan verir.

Müasir dilçilik tədqiqatlarında dil yalnız struktur sistem kimi deyil, həm də kognitiv və psixoloji mexanizm kimi öyrənilir. Araşdırmalar göstərir ki, dil insanın düşüncə tərzinə təsir edir, onun dünyanı necə qavradığını və necə ifadə etdiyini müəyyən edir [3, s. 45]. Bu baxımdan Azərbaycan və alman dillərinin müqayisəsi yalnız dilçilik deyil, həm də düşüncə və mədəniyyət araşdırması kimi çıxış edir.

Azərbaycan dili fonetik baxımdan sabit, aydın və sistemli quruluşa malikdir. Bu dildə yazılış ilə tələffüz arasında yüksək uyğunluq mövcuddur və bu xüsusiyyət dili öyrənənlər üçün böyük üstünlük yaradır. Məsələn, şagird məktəbdə "kitab oxuyur", müəllim dərstdə "mövzunu izah edir", valideyn evdə "uşağa nağıl danışır" kimi cümlələrdə bütün sözləri çətinlik çəkmədən düzgün tələffüz edə bilir. Bu xüsusiyyət dilin həm uşaqlar, həm böyüklər, həm də xarici dil kimi öyrənənlər üçün əlverişli olmasını təmin edir [1, s. 28].

Alman dilində isə fonetik sistem daha mürəkkəbdir və yazılışla tələffüz arasında fərqlər mövcuddur. Məsələn, müəllim sinifdə "Der Lehrer erklärt die Grammatik", tələbə "Der Student liest den Text", uşaq isə "Das Kind spielt draußen" kimi cümlələrdə bəzi sözlərin tələffüzünü öyrənmək üçün əlavə məşq etməlidir. "nicht", "Deutsch", "schön", "zwei" kimi sözlərdə səslərin fərqli şəkildə tələffüz olunması bu dili öyrənənlər üçün əlavə çətinlik yaradır [4, s. 78]. Bu səbəbdən alman dilində fonetik biliklərin sistemli şəkildə öyrənilməsi vacib hesab olunur.

Azərbaycan dili aqqlütinativ sistemə əsaslanır və bu sistemdə sözlər şəkilçilərin ardıcıl şəkildə əlavə olunması ilə genişlənir. Bu xüsusiyyət dilin struktur baxımından şəffaf və məntiqli olmasını təmin edir. Məsələn, müəllim "dərsi izah edir", müəllimlər "dərsi izah edir", müəllimlərimiz "dərsi izah edir" kimi cümlələrdə şəkilçilər vasitəsilə məna dəyişir. Eyni qayda tələbələr, uşaqlar və digər sosial qruplar üçün də keçərlidir. Bu sistemin sadəliyi dili öyrənənlər üçün böyük üstünlük yaradır [8, s. 112].

Alman dilində isə flektiv sistem mövcuddur və sözlərin forması dəyişərək müxtəlif qrammatik funksiyalar ifadə olunur. Məsələn, "Der Lehrer erklärt den Text", "Die Lehrer erklären die Texte", "Dem Lehrer wird geholfen" kimi cümlələrdə həm artikllər, həm də söz formaları dəyişir. Bu sistem daha mürəkkəb olsa da, daha dəqiq ifadə imkanları yaradır və dilin struktur baxımından zənginliyini artırır [5, s. 90].

Azərbaycan dilində cümlə quruluşu daha elastikdir və söz sırası dəyişə bilər. Məsələn, müəllim dərsi izah edir, dərsi müəllim izah edir, tələbələr sual verir, sualı tələbələr verir kimi cümlələr müxtəlif formalarda işlədilə bilər və mənanı qoruyur. Bu xüsusiyyət dilin sərbəstliyini və ifadə imkanlarının genişliyini göstərir.

Alman dilində isə sintaktik quruluş daha sərtədir və qaydalara ciddi şəkildə riayət olunur. Məsələn, "Der Lehrer erklärt die Lektion", "Die Studenten stellen Fragen", "Heute gehen die Kinder in die Schule", "Morgen arbeitet der Vater im Büro" kimi cümlələrdə fəel həmişə müəyyən mövqedə yerləşir və bu qayda dəyişmir [5, s. 120]. Bu isə dilin sistemli və intizamlı quruluşa malik olduğunu göstərir.

Alman dilində mürəkkəb sözlər geniş istifadə olunur və bu sözlər müxtəlif sahələrdə fərqli məna çalarları yaradır. Məsələn, həkim "Der Arzt arbeitet im Krankenhaus", ailə "Die Familie kauft im Lebensmittelgeschäft ein", işçi "Der Mitarbeiter nutzt eine Versicherung" kimi cümlələrdə mürəkkəb sözlərdən istifadə edir.

Azərbaycan dilində isə eyni fikirlər daha sadə və aydın ifadə olunur: həkim xəstəxanada işləyir, ailə mağazadan alış-veriş edir, işçi sığortadan istifadə edir. Bu fərq dillərin ifadə strategiyalarının müxtəlifliyini və Azərbaycan dilinin daha əlçatan olduğunu göstərir [2, s. 67].

Dil insanların düşüncə tərzinə birbaşa təsir edir və bu təsir müxtəlif sosial qruplar arasında fərqli şəkildə özünü göstərir. Məsələn, ana uşağa "çox yorulmusan" deyir, müəllim "bu mövzu vacibdir" deyir, dost "səni çox darıxmışam" deyir. Bu ifadələr emosional və təsviri xarakter daşıyır.

Alman dilində isə eyni fikirlər daha konkret şəkildə ifadə olunur: "Die Mutter sagt, dass das Kind müde ist", "Der Lehrer erklärt, dass das Thema wichtig ist", "Der Freund sagt, dass er seinen Freund vermisst". Bu fərq dillərin düşüncə modeli kimi rolunu göstərir [3, s. 52].

Müasir dövrdə dillərin inkişafı texnologiya və sosial dəyişikliklərlə sıx bağlıdır. Gənclər sosial mediada daha qeyri-rəsmi dil istifadə edir, müəllimlər akademik və rəsmi üsluba üstünlük verir, iş mühitində isə terminoloji və strukturlaşdırılmış dil istifadə olunur. Bu fərqlər dilin sosial funksiyasını və dəyişkənliyini göstərir.

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycan və alman dilləri yalnız struktur baxımından deyil, həm də istifadə və düşüncə baxımından fərqlənir. Azərbaycan dili sadə və emosional ifadə imkanları ilə seçilir, alman dili isə sistemli və dəqiq quruluşa malikdir. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi dillərin sosial və kognitiv aspektlərdən birlikdə təhlil edilməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 320 s.
2. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. Chicago: University of Chicago Press, 1989, 252 p.
3. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 506 p.
4. Dudenredaktion. Duden – Die Grammatik. Mannheim: Dudenverlag, 2016, 1344 s.
5. Eisenberg P. Grundriss der deutschen Grammatik. Stuttgart: Metzler, 2013, 512 s.
6. Fromkin V., Rodman R., Hyams N. An Introduction to Language. Boston: Wadsworth, 2011, 624 p.
7. Həsənov H. Dilçilik əsasları. Bakı: Təhsil, 2012, 280 s.
8. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elm, 2014, 400 s.
9. Musayev M. Müqayisəli dilçilik. Bakı: Universitet nəşriyyatı, 2015, 250 s.

ABDULLA ŞAİQİN DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR

Günay Sərxanova

Bakalavr

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Şamaxı filialı

gunaysarkhanova@gmail.com

Abstract

This article examines the use of onomastic units in the language of Abdulla Shaig. Anthroponyms, toponyms, zoonyms and phytonyms are widely used in his works and enhance both the content and artistic expression of the text. These units help individualize characters, create national color and convey the main idea more clearly.

Keywords: *onomastic units, anthroponym, toponym, zoonym, phytonym, artistic language, symbolic names.*

Giriş. Onomastik vahidlər Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda mühüm yer tutur və dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Bu vahidlər bədii əsərlərdə məzmunun açılmasına, ideyanın ifadəsinə və obrazların formalaşmasına xidmət edir. Tarix boyu xalqın formalaşma mərhələlərində iştirak edən onomastik vahidlərin tarixi-müqayisəli şəkildə öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dilçilikdə onomastika hələ də geniş və hərtərəfli araşdırmaya ehtiyac duyan sahələrdən biridir. Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə müəyyən tədqiqatlar aparılsa da, xüsusilə bədii üslubda onomastikanın bəzi nəzəri problemləri hələ də tam həllini tapmamışdır.

Əsas hissə. "Onomastika" anlayışı dilçilikdə iki mənada işlədilir: birincisi, dildə mövcud olan bütün xüsusi adların məcmusu, ikincisi isə həmin adları öyrənən dilçilik sahəsi kimi. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən A. Qurbanov, bu iki anlayışı fərqləndirərək xüsusi adların toplusunu "onomastika", onu öyrənən sahəni isə "onomalogiya" adlandırmağı daha məqsədəuyğun hesab etmişdir. Araşdırmalarda qeyd olunur ki, xüsusi adlar xalqın tarixi inkişaf mərhələlərini əks etdirir və bu baxımdan mühüm dil faktı kimi çıxış edir. Onomastika ümumilikdə xüsusi adların sistemini əhatə edir. Bu adlar funksiyasına və semantik xüsusiyyətlərinə görə ümumi isimlərdən fərqlənir. Xüsusi adların öyrənilməsi həm praktik, həm də nəzəri istiqamətlərdə aparılmalıdır. Onların yaranması dilin ilkin inkişaf dövrləri ilə bağlıdır və ümumi adların əsasında formalaşmışdır. Xüsusi adlar xalqın dünyagörüşünü, milli-mədəni xüsusiyyətlərini, adət-ənənələrini və həyat tərzini əks etdirən mühüm göstəricilərdir. Müasir dilçilikdə ono-

malogiya artıq müstəqil bir sahə kimi formalaşmışdır və dilin onomastik sistemi mürəkkəb quruluşa malikdir. Bu sistemin dərinədən öyrənilməsi və nəzəri əsaslarının işlənilməsi dilçiliyin qarşısında duran vacib vəzifələrdəndir.

Bədii üslubda onomastik vahidlərin tədqiqi zamanı onların yalnız leksik və qrammatik xüsusiyyətləri deyil, həm də sintaktik rolu və kontekst daxilində qazandığı məna nəzərə alınmalıdır. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar nəticəsində "poetik onomastika" adlı xüsusi tədqiqat sahəsi formalaşmışdır.

Onomastik vahidlərin yaranma tarixinin öyrənilməsi xalqın keçmişi, dünyagörüşü, dini inancları və sosial həyatı haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Bu baxımdan onomastika tarix və coğrafiya elmləri ilə sıx əlaqədədir. Xüsusilə toponimlər müəyyən ərazilərin tarixi yaddaşı kimi çıxış edir və həmin ərazidə baş verən dəyişiklikləri özündə əks etdirir [2, s. 3].

Abdulla Şaiqin dilində onomastik vahidlər onun yaradıcılığının mühüm tərkib hissələrindən biridir və həm bədii-estetik, həm də ideya-məzmun baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onomastik vahidlər dedikdə xüsusi adlar – şəxs adları (antroponimlər), yer adları (toponimlər), heyvan adları (zoonimlər), həmçinin mifik və simvolik adlar nəzərdə tutulur.

Abdulla Şaiqin əsərlərində onomastik vahidlər ilk növbədə obrazların xarakterini açmaq funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, "Tıq-tıq xanım" əsərində baş qəhrəmanın adı onun həm fiziki xüsusiyyətini, həm də davranışını simvolizə edir. "Siçan bəy" adında isə "bəy" komponenti ironik məna daşıyaraq kiçik və zəif bir varlığın özünü böyük göstərməsinə işarə edir. Bu tip adlandırmalar yazıcının satirik və tərbiyəvi məqsədlərinə xidmət edir.

Tıq-Tıq xanım gedirdi
arxasına baxmadan.
Birdən onun yolunu
kəsdi bığlı bir siçan.
Qarşısında şöngədi,
qulağını diklədi.
Şirin-şirin dil açdı,
ona belə söylədi:
– "Saçı uzun Suray xanım,
Boynu uzun Buray xanım,
Sığal verib qara telə,
Gözəl xanım, hara belə?"
Bu söz ona xoş gəldi,
açdı tez yaşmağını,

Çadrasını yellətdi,
oynatdı başmağını,
Dedi: "Yalqızlıq sızır
məni, gözümlə Siçan bəy,
Özümlə layiq yoldaş
axtarıb tapam gərək".
Siçan dedi: "Mən kimi
yaxşı yoldaş tapılmaz.
Gəl bir yerdə yaşayaq,
damağı çağ, kefi saz".
Dedi: "Sənə sözüm yox,
ancaq başa sal məni,
Söylə, nəylə döyərsən
acıqlandırsam səni?"
Siçan dedi: "Yavaşca
quyruğumu bükərəm,
O incə göz-qasına
qara sürmə çəkərəm".

Zoonimlər – yəni heyvan adları da yazıçının əsərlərində geniş yer tutur. Xüsusilə uşaq ədəbiyyatında tülkü, dovşan, canavar kimi heyvan obrazları vasitəsilə müxtəlif insani keyfiyyətlər (hiyləgərlik, qorxaqlıq, qəddarlıq və s.) əlqəorik şəkildə təqdim olunur. Bu zaman onomastik vahidlər təkcə ad funksiyası daşıyır, həm də simvolik məna qazanır. Abdulla Şaiqin verdiyi əsərləri içərisindən onomastik vahidlərin daha aydın və konkret şəkildə işləndiyi nümunələr seçildikdə, xüsusilə antroponim, zoonim və toponimlərin açıq şəkildə istifadə olunduğu mətnlər fərqlənir. Bu baxımdan, onun təmsil və nağıl xarakterli əsərləri onomastik vahidlərin daha qabarıq olduğu əsərlər hesab edilir.

Abdulla Şaiqin "Tülkü və aslan", "Tülkü və qurd", "Aslan, qurd və tülkü", "Arı və eşşək", "Tülkü və xoruz" kimi təmsillərində əsas onomastik vahidlər zoonimlərdir. Burada tülkü, aslan, qurd, arı, eşşək və xoruz kimi heyvan adları obrazlaşdırılaraq insan xarakterlərini simvolizə edir. Bu adlar sadəcə canlıları bildirmir, həm də bədii mətn daxilində hiyləgərlik, güc, sadəlövhlik və digər insani xüsusiyyətlərin ifadə vasitəsinə çevrilir. Ona görə də bu əsərlər onomastik baxımdan zəngin və sistemli nümunələrdir.

Meşədə tülkü axtarırdı şikar,
Qızmış aslana birdən oldu düşar.
Salladı zorba, tükli quyuğunu,
Yalmanıb hiylə ilə öydü onu:
- Tanıyıram, - dedi, - ata-ananı,
Əslini, nəslini, ulu babanı,
Atana mən çox etmişəm xidmət,
Bəsləyirdim ona böyük hörmət.
Bu sayaq o, dilə tutub şiri,
Ürəyində töküdü tədbiri.
Gəldilər bir uca dağın başına,
İstəyirdi zəhər qata aşına.
Tülkü həsrətlə çəkdi bir neçə ah,
Dedi: - Mərhum atan sənin, ey şah,
Ayağını vurardı torpağa,
Atıladı bu dağdan o dağa.
Hanı bu şirlərdə o cürət,
O hünər, o qoçaqlıq, o qeyrət!
Eşidib şir bunu qəzəbləndi,
Tülküyə əyri baxdı, hirsələndi.
Ayağını vurub dağa o zaman,
Tez atıldı qürur ilə aslan.
Dərəyə baş-ayaq yuvarlandı,
Tülkünün hiyləsinə aldandı.
Qırılıb qol-qabırğası, ölü tək.
Düşdü bir yanda; dərddə inləyərək,
Çağırırdı, o, tülkünü köməyə.
Endi tülkü yavaş-yavaş dərəyə.
Dedi şirə ki: - Səndə yox cürət.
Nə hünər, nə qoçaqlıq, nə qeyrət,
Heç yaraşmır bu aslan adı sənə.
Vurdu şirə aca-acı tənə:
- Nə deyirsən de, gəlmişəm köməyə.
Quyuğun saldı ağzına yeməyə,
Dedi aslan ona: - Sən, ey əyyar!
Gəl başımdan ye, gör nə ləzzəti var!
Dedi tülkü: - Tələsmə, ey nadan,

Quyruğundan yeyə-yeyə əlan,
Başına da yavaş-yavaş çataram,
Qan içən kəllənə zəhər qataram.

Abdulla Şaiqin "Yaxşı arxa", "Arazdan Turana", "Keçi", "Quzu", "Qızılgül", "Qərənfil" və "Bənövşə" əsərlərində onomastik vahidlər əsasən simvolik və təbiətə bağlı leksik vahidlər şəklində çıxış edir. "Arazdan Turana" əsərində isə konkret toponimdən istifadə olunur. "Araz" real coğrafi obyekt adı kimi çıxış edərək əsərin məkan əsasını formalaşdırır və milli-coğrafi identiklik yaradır. Bu, Abdulla Şaiqin yaradıcılığında açıq toponim istifadəsinə nümunədir. [1,s.10]

Kür və Araz coşaraq bir-birinə qarışdı,
Sahilləri çeynəyib, iki aşiq qovuşdu.
Axın-axın axaraq, fırtınalı dənizə
Töküləncə anladı hər ikisi diz-dizə:
- Annə, Turan elindən qutuntulu bir xəbər
Gətirmişiz şu tasa, ürəyimizi həp dələr.
Girmiş sehirli divlər qızıl alma bağına,
Qara quzğun uşuşmuş soluna və sağına.
Derlər, dünya gözəlinin dizində yad başlar var,
Süzgün, baygın gözündə qan köpürən yaşlar var.
Bərələnməmiş gül kibi gündən-günə soluyor,
Gülümşərkən ağzından güllər saçır o gözəl
Şimdi ağlar, gözündən inci damlar. Xain əl
Girmiş məsum qoynuna, yaralayır köksünü.
İşlər: Yoxmu Turanda qurtaracaq ər bəmi?
Nərdə o türk nişanlım, o qoç igit? Yol alsın!
Şu sehirli tilsimi qırsın, bəni qurtarsın!

Nəticə. Aparılan təhlillər göstərir ki, onomastik vahidlər Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusilə də bədii üslubun mühüm ifadə vasitələrindən biridir. Abdulla Şaiq və digər klassik müəlliflərin yaradıcılığında xüsusi adlar – antroponimlər, toponimlər, zoonimlər və fitonimlər – yalnız adlandırma funksiyası daşıyır, həm də əsərin ideya-məzmun strukturunu formalaşdırır. Onomastik vahidlər bədii mətnlərdə obrazların xarakterini açmaq, məkan və zaman mühitini müəyyənləşdirmək, həmçinin milli-mədəni düşüncə tərzini ifadə etmək üçün geniş istifadə olunur. Xüsusilə təmsillər və nağıllarda heyvan adları

vasitəsilə insan davranışları simvolik şəkildə təqdim edilir, toponimlər isə əsərlərə milli-coğrafi reallıq qazandırır. Ümumilikdə, onomastik vahidlər ədəbiyyatda həm estetik, həm də funksional rol oynayaraq mətnin ifadə gücünü artırır, oxucuda emosional təsir yaradır və milli kimlik anlayışını gücləndirir. Bu baxımdan, onların tədqiqi həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla Şaiq. Seçilmiş əsərləri. Üç cild. II cild. Bakı, "AVRASIYA PRESS", 2005, 568 s.
2. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı- 2008, 302 s.

İnternet resusu

3. <https://portal.azertag.az/az/node/1025>
4. <https://www.baki-xeber.com/medeniyyet/65264.html>

***Rəyçi: ADPU-nun Şamaxı filialının müəllimi
Sənubər Şükürova***

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

RUSİYANIN QAFQAZ SİYASƏTİ: AD TƏHRİFİNDƏN MİLLƏTLƏRARASI MÜNAQİŞƏYƏ

Məti Bayramlı

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

matibayramli@bsu.edu.az

Abstract

This article examines the cultural genocide policy implemented by Russia in the Caucasus during the 19th century, focusing primarily on the distortion of the ethnic identity of Azerbaijani Turks by the empire, the renaming of places, and attempts to erase collective memory. The author provides a comprehensive analysis of projects initiated by the Russian Empire, starting from Peter I, aimed at establishing Armenian statehood on the basis of religious discrimination in the Caucasus, the role of the Armenian Church in this process, and the establishment of the "Armenian province." The article highlights the conversion of mosques into churches during the occupation of the Erivan Khanate and the distortion of the ethnic affiliation of folklore and ashik art. Additionally, it discusses Hasan bey Zardabi's polemics with Armenian ideologists, disputes between the "Akinchi" and "Mshak" newspapers, observations by European and Armenian authors regarding Armenian literature, and the manipulation of works created in Azerbaijani by Armenian-origin ashiks within the framework of imperial ideology. According to the author, the Russian Empire did not limit itself to political and military occupation of the Caucasus but pursued a long-term policy aimed at the systematic destruction of culture, language, and memory. This policy laid the groundwork for the formation of nationalist Armenian ideology and deepened ethnic conflicts in the region.

Keywords: *19th century, Caucasus, Russia, cultural erasure, Azerbaijani language, ashik art, interethnic conflict.*

XIX əsrin başlanğıcında Rusiya imperiyası Azərbaycanı işğal edər-etməz Qafqazda yaşayan, bu torpaqların ən qədim sakinlərindən olan türk etnosunu "tatar" adı ilə tanıdı və dünyaya tatar kimi tanıتماğa təşəbbüs göstərdi. Bu qərəzli ad təhrifi, əslində, müstəmləkəçilik siyasətinin amansız alətlərindən olan **mədəni silmə** (cultural erasure) və onun ən ağır forması sayılan mədəni genosid mexanizminin tətbiqi idi. Qafqaz türklərini öz etnonimindən uzaqlaşdırmaq mahiyyət etibarilə imperiyanın yerli türk toplumunu həqiqi tarixi kimliyindən ayırmaq, xalqın kollektiv yaddaşının silinməsi üçün ideoloji zəmin ya-

ratmaq cəhdindən irəli gəlirdi.

Ad təhrifi idarəetmənin rus dilində aparılması, rusca təhsilin rolunun mütləqləşdirilməsi, mədəni abidələrin mənsubiyyətinin dəyişdirilməsi kimi assimilyasiya alətləri ilə müşayiət olunurdu. İmperiyanın həyata keçirdiyi sistemli siyasət Qafqaz ərazisində ümumi ünsiyyət dili olan Azərbaycan türkcəsinin işlənmə imkanlarını daraltmaq, etnik müəyyənliyə müdaxilə və müstəmləkə idarəetmə mexanizmlərini bir araya gətirərək yerli türklərin mədəni varlığını zəiflətməyə yönəldilmişdi.

Bu siyasətin tərkib hissələrindən biri də Qafqaz xalqları arasında dini ayrı-seçkilik qoyulması, Rusiyanın özünü xristian xalqlara "qardaşlıq şəfqəti" göstərməklə onların "xilaskarı" və "hamisi" kimi qələmə verməsi idi. Qafqaz türklərini (ümumiyyətlə, müsəlmanları) cəbhənin "düşmən" tərəfində yerləşdirən həmin siyasət fonunda rusların bizi "tatar" adı ilə tanımasının arxasındakı niyyət isə daha mürəkkəb və qaranlıq idi: "tatar" adı rusların yaddaşındakı tarixi travmanın qaysağını tərpədirdi. Rusların canında Altın Orda, monqol-tatar qorxusu hələ qalmaqda idi və intiqam hissi öz aktuallığını itirməmişdi. Bu cür ad manipulyasiyası Avropa xalqlarının təsəvvüründə də köçəri, mədəniyyətsiz, dövlətçilikdən uzaq etnos stereotipi ilə birləşir, Avropa üçün Asiyani təmsil edən "özgə" kimliyini gündəliyə gətirmiş olurdu.

Millətin adının dəyişdirilməsinin ardınca yer adlarının dəyişdirilməsi mədəni genosidin daha bir kəskin aləti idi. Məsələn, 1804-cü ildə Gəncə xanlığı işğal ediləndən dərhal sonra qədim Gəncə şəhərinin Rusiya çarı I Aleksandrın arvadı Yelizavetanın adı ilə Yelizavetpol adlandırılması, sonradan Azərbaycan türklərinin yaşadığı böyük bir ərazini əhatə edən Yelizavetpol quberniyasının yaradılması buradakı türk toplumuna öz keçmişini unutdurmaq və əsrlərlə formalaşmış türk mədəni varlığına "şərik qoşmaq" məqsədi daşıyırdı.

Türklərin tarixən ağzıbir yaşadıkları ərazilərə kütləvi şəkildə ermənilərin köçürülməsi və burada məskunlaşdırılması, eləcə də molokanların, alman koloniyalarının yerləşdirilməsi, yeni yer adlarının peyda olması demoqrafik mənzərəni dəyişməklə yanaşı, yerli mədəniyyətin yerinin daraldılmasına xidmət edirdi.

Rusiya imperiyasının bu cür əyri yollarla oğuz-türk kimliyindən ayrı salmağa cəhd etdiyi Qafqaz türkləri Osmanlı və ümumtürk mədəni məkanından da təcrid edilir, öz torpaqlarında yerli xalq kimi yox, sərt qanunlarla idarə edilməyə ehtiyacı olan nizamsız gəlmə kütlə kimi təqdim olunurdu. Qafqazın yeni siyasi xəritəsinin dizayn edilməsi üçün miflər uydurulur və bu miflər əsasında uzunmüddətli layihələr həyata keçirilirdi. Mif üzərində qurulan layihələrdən

biri də Qafqazda gələcək Ermənistan dövlətinin bünövrəsinin qoyulması oldu. Bu layihənin ilk strateji eskizləri Rusiya çarı Birinci Pyotr (1672-1725) tərəfindən çəkilmişdi və ondan sonrakı dövrdə layihə addım-addım gerçəyə çevrilməkdə idi.

Rus generalı Vasili Pottonun "Qafqaz müharibəsi" kitabının "Ermənistanın dirildilməsi" ("Возрождение Армении") fəslində bu barədə müfəssəl məlumat verilmişdir. Rusiya imperiyasının mövqeyindən çıxış edən V.Potto Pyotrun ideyalarına yenidən həyat verən II Yekaterinanın (1720-1796) Zaqafqaziya məsələsinə xüsusi diqqət yetirdiyini göstərir. Onun yazdığına görə, 1783-cü ildə Gürcüstana qoşun yeridən və buranı özünə tabe edən Rusiya Qafqazda erməni dövlət strukturu formalaşdırmaq ilə bağlı da layihələr hazırlamışdı. Həmin layihələrdən biri general-feldmarşal Qriqori Aleksandroviç Potyomkinə (1739-1791) həvalə edilmişdi (mötərizə arasında onu da qeyd etmək yersiz olmaz ki, Potyomkin tarixdə yalnız hərbi-siyasi macəraları ilə deyil, həm də Rusiya çarı II Yekaterinanın oynası kimi tanınır).

Rusiyanın layihəsinin həyata keçirilməsi birtərəfli getmirdi, bu prosesə ermənilər də cəlb olunurdular. Erməni mənbələrində 1874-cü ildə İrəvanda erməni "başbilənlərinin" məxfi yığıncaq keçirdikləri, Rusiyaya erməni planını gerçəkləşdirməkdə əməkdaşlıq təklif etdikləri, bununla bağlı Peterburqa öz nümayəndələrini göndərdikləri barədə məlumatlar var [Bax: 8, s. 6].

Bu məxfi sövdələşmələrdə vasitəçilik edənlərin başında din adamları dayanırdı. V.Potto yazır: *"Potyomkin erməni arxiyepiskopu İosiflə fəal əlaqələrə girərək Asiyada, Rusiyanın ali himayəsi altında güclü bir xristian dövləti – Ermənistan yaratmaq niyyətinə düşmüşdü. Beləliklə, erməni məsələsi yenidən siyasi səhnəyə çıxarılmışdı. Bir çox rəsmi sənədlərlə təsdiqlənən məlumatlara görə, knyaz Potyomkin bərpa ediləcək Ermənistanın çarı olmağa can atırdı. **Bu dövlətin İran, Türkiyə və Rusiya ilə həmsərhəd olması və Xəzər dənizində limana malik olması nəzərdə tutulurdu**"* [12, s. 718].

Rusiya siyasəti Qafqazı və Osmanlıны uydurma erməni dövlətinin "tarixi ərazisi" elan etmişdi. Slavyanofil ideologiyanın banilərindən sayılan Sergey Qlinka bu siyasətin rüporu vəzifəsini üzərinə götürərək erməni xalqını bəşəriyyətin "xüsusi nəslinin əcdadı" kimi təqdim edirdi [Bax: 10, s. 3]. Eyni müəllif birinci hissəsini 1832-ci ildə çap etdirdiyi "Erməni xalqının tarixinin icmal" (Обозрение истории армянского народа) kitabında isə Ermənistanın sərhədlərini belə müəyyənləşdirmişdi: *"Ermənistan qədim zamanlarda Şərqdən indiki Azərbaycan (burada Güney Azərbaycan nəzərdə tutulur – M.O.), Xəzər dənizinin bir hissəsi və Şirvan xanlığının bir hissəsi ilə; Şimaldan Gürcüstanla, Kür*

çayı, Trabzon və Çanik paşalıqları ilə; Qərbdən Anadolu və Kiçik Asiya ilə; Cənubdan Türk vilayətləri: Adana, Hələb, Birəcik, Urfa, Mosul və digərləri ilə əhatə olunub" [11, XI]. Bu ritorikanın arxasındakı "Dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan" ideyası sonradan dünyanın da, elə ermənilərin özlərinin də başına bəla olacaqdı. Qeyd edək ki, S.N.Qlinkanın kitabları Moskvada, erməni mənşəli Lazarevin təşkil etdiyi Rusiya Şərq Dilləri İnstitutunun nəşriyyatında çap olunmuşdu və kitabda həm nəşriyyat sahibi, həm də onun mənsub olduğu erməni xalqı haqqında bəlağətli təriflər ciddiyyət sərhədlərinə sığmır.

Qafqazda apardığı işğalçılıq siyasətinə dini təəssübkeşlik donu geyindirən Rusiyanın Qafqazda apardığı hərbi əməliyyatlarda erməni yepiskopu V Nersesin iştirakı təsadüf deyildi. *"1827-ci ilin yazında, Benkendorfun başçılığı ilə rus qoşunlarının ön dəstələri İrəvan xanlığına daxil olarkən onların arasında Nerses də var idi. Xristianları xilas etməyə gələn qoşunların tərkibində onun iştirakı erməni əhalisi arasında böyük ruh yüksəkliyi yaradırdı"* [12, s. 726-727].

Əlavə edək ki, V Nerses İrəvanın işğalından bir qədər sonra, 1843-cü il də dünya ermənilərinin dini rəhbəri – katolikosu təyin ediləcəkdii...

Öz siyasi məqsədlərini "müqəddəs" və "xilasedici" niyyətlər kimi qələmə verməyə çalışan, Qafqazda törətdiyi işğal aktına dini missiya donu geyindirən Rusiyanın siyasi məqsədlərdən biri dərhal ortaya çıxdı: İrəvan xanlığı işğal edilən kimi onun ərazisində Rusiya imperiyasının tabeliyində erməni dövlət strukturu – öz gerbi olan "Erməni vilayəti" ("Армянская область") təsis edildi. Beləliklə, dini rəmlər, kilsənin ordu ilə birgə hərəkəti və "xristian şəfqəti" ritorikası Rusiya imperiyasının Qafqaz siyasətində türklərə və digər müsəlman xalqlara qarşı tətbiq olunan mədəni genosid mexanizminin təsirli alətinə çevrilir və bu proses tarixi cinayət aktları ilə müşayiət olunurdu. Həmin cinayətlərdən biri Rusiya qoşunları İrəvana girən gün baş verdi...

"Paskeviçin fars qalasının fəthinin xatirəsini bu hadisənin özünə layiq yeni bir məbədin təməlini qoymaqla əbədləşdirmək istədiyini" yazan V.Pottonun "Qafqaz müharibəsi" kitabında İrəvanı "fars qalası" (*персидская твердыня*) adlandırması da Rusiya dövlətinin yürütdüyü mədəni genosidin təzahürü və təsdiqi idi. Müəllifin öz dövlətinin mövqeyini ifadə edərək təfərrüatlarını iftixarla qələmə aldığı hadisə türk etnosuna qarşı mədəni genosidin necə tətbiq olunduğunu bariz şəkildə əks etdirir: *"İrəvanın 1582-ci ildə türklər tərəfindən inşa edilmiş, üzəri qızıl aypara ilə bəzədilmiş baş məscidi Paskeviçin tövsiyəsi ilə həmin gün qalanın alınmasının xatirəsinə Müqəddəs Məryəmin Himayəsi (Покров Пресвятой Богородицы) adı ilə pravoslav kilsəsinə çevrildi.*

Nersesin səyləri nəticəsində məbəddə imperatorun ad gününə hazır vəziyyətə

gətirildi... 6 dekabr 1827-ci ildə təqdis edildi" [12, s. 735-736].

1844-cü ildə Qafqaza səyahət edən alman alimi professor Karl Kox Şamaxıda gördüyü bir mənzərəni belə təsvir etmişdir: *"...Qəbir yerlərinin yaxınlığında bir vaxtlar Şirvanşahların sarayını əhatə edən divarın qalıqları görünür. Daha aşağıda, şərq istiqamətində isə məscidə bənzər başqa bir bina var ki, deyil-diyinə görə, Karad adlı bir türk padşahının iqamətgahı olmuşdur. Təəssüf ki, bu maraqlı abidələr ildən-ilə yox olur, çünki onların gözəl tikinti daşlarından başqa binalarda istifadə edilir. Rus hökumətinin qədim abidələrə bu qədər az diqqət yetirməsi təəssüf doğurur; əksinə, hökumət onların məhv edilməsinə dolayı yolla şərait yaradır. Dostlarım deyirdilər ki, xüsusilə **hərbi məmurlar bu abidələri bir növ vandalizm ilə dağıdır**, gözəl sarkofaqları və digər sənət nümunələrini mənasız tikililərdə istifadə edirlər"* [16, s. 193-194].

Azərbaycan xalqının milli varlığının dayaqlarının sistemli şəkildə dağıdılması, xalqı xalq edən mədəni, dini, hüquqi və yaddaş strukturlarının sıradan çıxarılması, ortağ ünsiyyət dilinin mədəni sistemdəki mövqeyinin sarsıtılması uzunmüddətli prosesin başlanğıcı idi və beynəlxalq miqyasda dəstək görürdü. Çünki həmin proses Rusiyanın rəqiblərinin – Osmanlı imperiyasına qarşı yeni planlar quran Avropa dövlətlərinin də siyasi maraqlarına zidd deyildi.

Qafqaz ərazisində Azərbaycan xalqı, ümumiyyətlə müsəlman toplumu üzərində aparılan mədəni genosid siyasəti zaman keçdikcə öz acı bəhrələrini verməkdə, ermənilərin milli ideologiyasına çevrilməkdə idi. 1870-ci illərdə erməni ideoloqları özlərinin buranın "ən qədim sakinləri" olmaq imtiyazını başqa bir səviyyəyə qaldırmağa cəhd edirdilər – onlar Qafqazın müsəlman xalqlarının buradan çıxarılması məsələsini qaldırırdılar. Bu mənfur niyyətni həyata keçirmək üçün onlar Rusiya imperiyasının Qafqaz türklərinə məqsədli şəkildə verdiyi "tatar" adından istifadə etməyə çalışırdılar. Bu təhlükənin ciddiliyini Həsən bəy Zərdabi vaxtında hiss etmişdi. Onun "Əkinçi" qəzetinin 17 fevral 1877 tarixli nömrəsində çap etdirdiyi yazı Tiflisdə erməni dilində nəşr olunan "Mşak" qəzetinin redaktoru Qriqor Arsruniyə cavab kimi yazılıb. Həmin yazışmanın qısaca xülasəsi bundan ibarətdir ki, "Əkinçi" qəzetinin 1876-cı il 22 dekabr tarixli buraxılışında Həsən bəy Zərdabi qurban bayramı münasibətilə müsəlmanlara müraciət edərək onları birliyə çağırırmışdı. Bu birliyə nail olmaq üçün o, müsəlmanların maariflənməsini zəruri sayırdı: *"Pəs, qardaşlar, məktəbxanalar bina edib, oxuyun ki, heç olmasa öz qardaşlarınızın dilini öyrənib, müsəlmanlığın əvvəlinci şərtlərindən birinə, yəni Məkkəyə gedib müsəlmanların ittihadına (birliyinə - M.O.) əməl edə bilərsiniz, yoxsa bizim gözəl qurban bayramı və Məkkə səfəri ölünün əyninə geyilən faxir libasa oxşayır"*.

Həsən bəy Zərdabinin müsəlmanları maariflənməyə və birləşməyə çağırmasından narahat olan erməni ideoloq "Mşak" qəzetində belə bir iddia irəli sürmüşdü ki, guya müsəlmanlar öz qonşuluğundakı erməni və gürcüləri zorla müsəlmanlaşdırıblar və bu tayfaların islam birliyi altında birləşməsi mümkün deyilmiş. Qriqor Arsruni Həsən bəyə müraciət edirdi: *"Yox, qaytarın bizə... bizim qardaşlarımızı ki, keçmişdə onları cəbrən islam eləmişiniz. Verin bizə bizim yerləri ki, keçmişdə onları güc ilə zəbt etmişiniz və ondan sonra gedib ittihadı-islami o səhralarda eləyin ki, orada islam bina olub və monqol tayfasını (bu tayfanı Avropa əhli biqabiliyyət hesab edir) birləşdirməyə səy edin..."* ("Əkinçi" qəzeti, 22 dekabr 1876-cı il).

Bu, mədəni genosid siyasətinin yeni tarixi şərtlərə uyğunlaşdırılması idi və ona görə də Həsən bəy Zərdabinin iki millət arasındakı rəqabəti "zindəganlıq davası" – ölüm-qalım müharibəsi adlandırmağı ifrat həssaslığın deyil, real tarixi şəraitin səsi idi. Ümumiyyətlə, Moskvada doğulub-böyüyən, orada təhsil alıb yetişən Q.Arsruninin baş redaktoru olduğu "Mşak" qəzeti millətlər arasında ədavət yaratmağın tribunasına çevrilmişdi. "Əkinçi" qəzetinin 17 mart 1877-ci tarixli buraxılışından oxuyuruq: *"Mşak" qəzeti həmişə yazır ki, Osmanlı dövlətinin zülmündən ermənilər qaçıb Rusiya vilayətinə köçür və bir dəfə yazıb ki, filan günü bir böyük dəstə erməni başaçaq, ayaqyalın Gümrü qalasına gəlib. İndi ermənilərin qeyri qəzetlərinə Gümrü qalasından yazırlar ki, bu xəbərin heç əslə yoxdur və indiyəcən Gümrüyə bir erməni gəlməyib".*

Bu cür yalanlar təsirsiz qalmır, folklorlaşdırılır, aşiq mahnılarına çevrilirdi. Bu yazının sonunda qeyd olunduğu kimi Qafqazın erməni məhəllələrində dolaşdırılan aşıqlar artıq siyasi mahnılar oxuyur, "Osmanlı dövlətinin onlara elədiyi zülmələri" dilə gətirirdilər. Rusiya imperiyasının Qafqazda müsəlman xalqlara qarşı yürütdüyü sistemli siyasət yeni milli ideologiyanın formalaşmasına zəmin hazırlamaqda idi. Bu, uzunmüddətli tarixi proses idi. Müqəddəs məbədin dini və milli kimliyinin dəyişdirilməsi ilə paralel Azərbaycan dilində yaranmış, türk etnik yaddaşının daşıyıcısı olan folklor abidələrinin milli mənsubiyyəti sistemli şəkildə müdaxilələrə, təhriflərə, dəyişikliklərə məruz qalırdı.

Qafqazda dini ayrı-seçkilik zəminində aparılan müstəmləkəçilik siyasəti fonunda ilk zamanlar həm Rusiya və Avropa, həm də erməni mənbələrində ermənilərin şifahi, eləcə də yazılı bədii ədəbiyyatının mövcud olub-olmaması məsələsinin gündəliyə gətirilməsi tarixi prosesləri daha aydın başa düşmək baxımından xüsusi maraq doğurur. 1843-cü ilin sonundan 1845-ci ilin aprelinədək – təxminən bir il yarım Tiflisdə erməni evində kirayənişin kimi yaşamış, Qafqazdakı millətlərarası münasibətləri tədqiq etmiş Fridrix Bodənştedt ya-

zırdı: *"Artıq əvvəlki bir araşdırmamda bu müəmmalı hadisə – yəni erməni ədəbiyyatının ... bir dənə də olsun əhəmiyyətli bədii nümunə ortaya qoya bilməməsi barədə ətraflı şəkildə fikir bildirmişdim"* [4, s. 169].

1830-cu ildən Qafqazda Rusiyanın yaratdığı erməni vilayətində yüksək dövlət vəzifələri verilmiş, daha sonra Zaqafqaziya general-qubernatorunun xüsusi tapşırıqlar üzrə məmuru olmuş İvan Şopenin 1232 səhifəlik "Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövründəki vəziyyətini əks etdirən tarixi abidə" (Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи) adlı kitabı "cəmiyyət mühəndisliyinin parlaq bir nümunəsi hesab edilə bilər. Kitabın əsas məqsədi Rusiya imperiyasının "Böyük Ermənistan dövləti" mifi üzərində inşa etdiyi "Erməni vilayəti"nin legitimləşdirilməsi idi. Tarixi mənbələrin manipulyası üzərində qurulmuş kitabda müəllif Qafqazın mənəvi yaddaşında erməni folkloru axtararkən əlinə heç nə keçmədiyini etiraf etməli olmuşdu. Naxçıvanı və Ordubadı qədim "erməni yurdu" kimi qələmə verən İ.Şopen qədim yazılı ədəblərdə buranın sakinlərinin mahnılarından bəhs olunduğunu göstərir və belə ehtimal irəli sürür ki, həmin mahnılar *"...vətən qəhrəmanlarının şərəfinə söylənən əfsanə və balladalarla məhdudlaşır... Lakin hazırda orada hər hansı erməni mahnısının izlərini axtarmağa çalışsan, bu əbəs cəhd olar; buna görə də demək olar ki, ermənilərin, ümumiyyətlə nə vaxtsa bu cür mahnılara malik olublarsa, intim poeziyanın və milli nəğmələrin hətta nişanələrini belə qoruyub saxlamayıblar"* [15, s. 204]. Bir daha vurğulamaq istəyirəm ki, İ.Şopenin 1852-ci ildə nəşr edilmiş kitabı müəllifin 1830-1850-ci illərdə apardığı müşahidələri əhəmiyyətli edir.

Erməni folklorunun, ümumiyyətlə bu xalqın orijinal ədəbiyyatının mövcud olub-olmadığı dilemmasını gündəliyə gətirənlərdən biri də ermənilərin maarifçi yazıçısı (və F.Bodenştedtin dostu) Xaçatur Abovyan idi. O da çox maraqlıdır ki, İvan Şopen yuxarıda adı çəkilən kitabının "Ən yaxşı erməni yazıçıları haqqında icmal" bölümündə X.Abovyanın adını çəkməyib. X.Abovyan Avropa ədəbiyyatı ilə tanış olandan sonra erməni xalqının mənəvi dünyasında böyük bir boşluq olduğundan narahatlıq keçirdiyini yazırdı: *"Avropada başqa kitabları oxuyanda görünür ki, erməni xalqının ürəyi yoxdur. Bir adam çıxmayıb ki, (xalqın) başından bu qədər hadisələr keçməsinə baxmayaraq, heç olmasa, bircə ürəyə yaxın əsər yazmış olsun"*... [7, s. 25].

1851-ci ildə Moskvada, şeirlərinin əksəriyyəti Azərbaycan dilində mövcud olan "erməni aşıqlarının" əsərlərindən ibarət kitab nəşr etdirmiş Georg Axverdov həm erməni, həm də qeyri-erməni fikir adamlarının **"ermənilərin**

poetik ruhdan məhrum olduqlarına" dair mülahizələr səsləndirdiklərindən şikayətlənirdi: *"Çoxdan bəri həm yadlardan, həm də öz soydaşlarımızdan eşidirəm ki, guya ermənilər poetik ruhdan məhrumdurlar, çünki onların nə bütöv bir dastanı, nə də xalq mahnısı vardır..."* [6].

Məsələnin filoloji baxımdan mürəkkəb və dolaşlıq tərəfi budur ki, G.Axverdovun nəşr etdirdiyi "Aşıqlar" kitabında yer verilən sənətkarların, Sayat Novanın başda olmaqla, şeirlərinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilində yaranmışdı və mahnı kimi də Azərbaycan dilində oxunurdu. Tarixin gerçəkliyi bundan ibarət idi: *"Dəfələrlə meydanda və ya küçədə insanların kor bir aşığın başına toplaşsın, ona heyranlıqla qulaq asdıqlarını, ağızlarının suyu axa-axa ona nəmər verdiklərini görmüşəm.*

İstənilən təmtəraqqlı məclisdə və ya toyda sazandalar olmasa, heç kimin boğazından bir tikə keçməzdi!

Onlar isə türkcə oxuyurdular..." [7, s. 28].

Bu, 1840-cı illər Qafqazının göz önündə olan həqiqəti idi və həmin həqiqəti həm avropalı F.Bodenştedt, həm də erməni X.Abovyan təsdiq edərək yazılı şəkildə "sənədləşdirmişdi". G.Axverdov isə bu həqiqətin üstünü pərdələməyə, örtməyə çalışırdı. O, ermənilərin aşıq şeirini öz dillərində yaratmadıqlarına belə don geyindirməyə cəhd edirdi ki, guya erməni aşıqları qəlbin sevincini və iztirabını doğma dillərində deyil, fars, türk və ya tatar (Azərbaycan) dillərində yazmağa ona görə üstünlük veriblər ki, *"ana dillərinin müqəddəsliyinin mürdərənmasından qorxublar"* ("Кавказ" qəzeti, 1853, №10).

Bu məkrli və iyrənc mövqe, əslində, XIX əsrdə Rusiyanın Qafqaz siyasətində aparılan dil və mədəniyyət "mühəndisliyinin", mədəni genosid siyasətinin daha bir təzahürüdür. Əvvələ, fars dili aşıq sənəti mövzusuna şüurlu və süni şəkildə daxil edilirdi: çünki aşıq sənəti türk ozan sənəti ənənəsinin davamı idi və ona görə də təbii olaraq aşıq şeirləri türk dilində yaranırdı. Erməni mənşəli aşıqların öz əsərlərini Azərbaycan dilində yaratmasına gəldikdə isə bunun da obyektiv tarixi səbəbləri var idi. Çünki Azərbaycan dili Qafqazda istər şəhərli, istər kəndli əhalinin, istər müsəlman, istərsə də qeyri-müsəlman toplumların həm məişət, həm də folklor, poeziya və musiqi ünsiyyətində ortaq dil rolunu oynayır. Bu dil xristianlıqla bağlı bəzi məclis rituallarında da heqemon mövqe tuturdu (bu barədə "Bodenştedt oğrudurmu, doğrudurmu?" kitabımda ətraflı bəhs etmişəm). Bundan başqa, aşıq sənətinin forma və məzmun tələbləri Azərbaycan dilinin təcrübəsinə əsaslanırdı. Ona görə də etnik mənşəcə erməni aşıqlar söz qoşmaq üçün Azərbaycan dilinin poetik strukturuna, folklor təcrübəsinə, şifahi poeziyanın musiqi ilə qovuşması şərtlərinə əməl et-

mək məcburiyyətində idilər. Azərbaycan dili Qafqazda mədəniyyətlərin ortaq dili idi...

Rusiyanın rəsmi dövlət mövqeyinin tribunası olan "Kavkaz" qəzetində G.Axverdovun erməni aşığılarının öz əsərlərini Azərbaycan dilində yaratmasını, ifa etməsini dini və mistik motivlərlə izah etmək cəhdinin məqsədi sadəcə faktı yozmaq deyil, imperiya ideologiyasının tələbinə uyğun şəkildə yönləndirmək, manipulyasiya etmək idi.

Çar idarəetmə sistemi XIX əsrdə ruslaşdırma siyasəti ilə paralel şəkildə Qafqazın müsəlman və xristian xalqları arasında etno-mədəni sərhədlərə məsafə qoyur, sədd çəkir, sədləri sərtləşdirir, tarixən formalaşmış dil və mədəniyyət münasibətlərini süni şəkildə parçalayırdı. Azərbaycan dili bu strateji plan çərçivəsində mümkün olduğu qədər görməzliyə vurulur, "özgələşdirilir", bu dilin bölgədəki dominant statusu sistemli şəkildə sarsədilirdi.

1844-cü ilin baharında İrəvanda səyahətdə olan F.Bodenştedtin burada müşahidə etdiyi və qələmə aldığı faktlar məsələnin mahiyyətinə fərqli rakursdan baxmağı və bu istiqamətdə daha dərin araşdırma aparmağı tələb edir. O, İrəvanda iştirakçısı olduğu erməni ziyafətini belə təsvir edir: *"Süfrə arxasında nağılçı (söhbət aşığıdan gedir – M.O.) bizi mahnılar və hekayələrlə əyləndirməli idi. O, hamı tərəfindən başa düşülməsi üçün özünü tatar (Azərbaycan – M.O.) dilində ifadə edirdi. Bu dil ermənilər üçün ana dilləri qədər doğmadır. Hətta bu ölkənin xalq mahnılarının böyük əksəriyyəti tatar dilində yaranıb"* [4, s. 175].

Rusiya imperiyasının Qafqazdakı müstəmləkə siyasəti, türklərə qarşı yürütdüyü mədəni genosid aktı bu reallığın aradan qaldırılmasına xidmət edirdi və həmin istiqamətdə planlı işlər aparılırdı. Ermənilərin "yaralarından" biri ki, mi bu xalqın öz dilində ədəbiyyatı olmadığını görən Xaçatur Abovyan isə Rusiya imperiyasının Qafqazdakı "mədəniyyət mühəndisliyi" strategiyasını həyata keçirənlərin önündə idi. Bunu onun "Ermənistanın yaraları" əsərinə yazdığı müqəddimədə aydın görmək olur. X.Abovyanın öz xalqının "yarası" kimi irəli sürdüyü mülahizələrdən biri budur: *"Dəqiq bilirdim: Osmanlı, eləcə də İran torpağında da nə qədər diqqətəlayiq, müdrik, istedadlı insanlar var, xan, şah, sultan saraylarında nə qədər sevimli aşığılar, yaxşı xanəndələr, şairlər var - əksəriyyəti erməni idi. Mənim sözlərimin yalan olmadığını sübut etmək üçün, heç olmasa, Keşişoğlunu və ya Koroğlunu xatırlamaq kifayətdir"...* [7, s. 26].

X.Abovyanın adını çəkdiyi Keşişoğlu şeirlərini Azərbaycan dilində qoşmuşdu, onun adını daşıyan "Keşişoğlu" aşığı havasını aşığılarımız bu gün də ifa edirlər. Ancaq burada bir məqamı xüsusi vurğulamaq vacibdir: fərdi yaradıcılıq hadisəsi olan yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq şifahi ədəbiyyat kollektiv ya-

radıcılıq məhsulu olduğuna görə şifahi ədəbiyyat nümunələri onu yaradan şəxsin etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq yarandığı dilə mənsub sayılmalıdır. Çünki şifahi ədəbiyyata aid olan əsərlər yarandığı dilin ənənəvi poetik fiqurları, yaddaşda sabitləşmiş süjetləri və obrazlar sistemi ilə doğulur. Hər bir şifahi ədəbiyyat nümunəsi, eləcə də aşiq şeiri konkret dilin yaratdığı və yaşatdığı poetik yaddaşın məhsuludur. Odur ki, şifahi yaradıcılıqda mətn müəllifin fərdi etnik kimliyinə deyil, yarandığı dilin yaddaşına mənsubdur. Keşişoğlunun və şeirlərini azərbaycanca qoşan digər erməni əsilli aşiqlərin şeirlərinə də bu kontekstdə baxmaq elmi cəhətdən daha əsaslı və məntiqli ola bilər.

X.Abovyanın Keşişoğlunun adının yanına Koroğlunun adını da qoşması isə türk-Azərbaycan eposunun qəhrəmanının adı ilə manipulyasiya etməkdən, yanlış təsəvvür yaratmaqdan başqa bir şey deyildi və bu manipulyativ söz oyununu gələcəyə ünvanlanmışdı. X.Abovyanın əsərinin Sovet nəşrində Koroğlu adına belə izah verilib: *"Koroğlu – yarıfəsanəvi aşiq və xalq qisasçısıdır, onun mahnıları sevilirdi, ermənilər və şərqi xalqları arasında geniş populyarlıq qazanmışdı"* [7, s. 295].

Mədəni genosid siyasəti epos qəhrəmanı Koroğlunu belə öz etnik kimliyindən ayırmaqdan, "erməni aşığı" kimi qələmə verməkdən çəkinməyəcək qədər rəzil yollara üz tuturdu. Məsələn bundadır ki, XIX əsrin 40-cı illərində Avropada Azərbaycan folklorunun bəzi nümunələri nəşr edilmişdi. Bu nəşrlərdə Azərbaycan folkloru İran mədəniyyəti ilə əlaqələndirilmiş olsa belə, tarixi fakt kimi misilsiz əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə Aleksandr Xodzkonun 1842-ci ildə Londonda nəşr etdirdiyi "Populyar İran şeirindən seçmələr" adlı kitab maraqlı hadisə kimi qeyd oluna bilər. Kitabda "Koroğlu" dastanının Azərbaycan dilindən tərcümə olunmuş 13 qolunun verilməsi, eləcə də dastandakı şeirlərin və bir neçə Azərbaycan xalq mahnısının orijinal mətn və notlarının nəşri o vaxt Şərqi öyrənməyə, mədəni cəhətdən "fəth etməyə" böyük səylər göstərən Avropa elmi dairələrinin Azərbaycan mədəniyyətinə ciddi marağının göstəricisidir. Burada "Koroğlu" dastanının 13 qolu ilə yanaşı, Azərbaycan mahnılarının mətnləri, bəzi mahnıların musiqi notları, həmçinin mahnı mətnlərinin daha yaxşı anlaşılması üçün müəllifin şərhləri və icmal səciyyəli yığcam yazıları da verilmişdir. Kitabdakı mahnılardan biri "Aderbajanian Song" – "Azərbaycan nəğməsi" adlanır. Müəllif bu əsər haqqında kiçik bir şərh yazmışdır: *"Bu, İranın şimalında ən populyar mahnılardan biridir və... adətən, rəqslə müşayiət olunur"* [3, s. 411]. İşin daha maraqlı tərəfi kitabın sonunda mahnının musiqisinin not yazısının verilməsidir. Not mətni "Aderbajanian Air" – "Azərbaycan havası" adlanır.

F.Bodenştedt "Şərqdə min bir gün" əsərində alman dilini bilən X.Abovya-

nın ona Qafqaz xalqlarının folklor nümunələrini göndərdiyini yazıb. Həmin nümunələrdən biri də Keşişoğlu ilə Aşıq Allahverdinin – Ağ Aşığın deyişməsidir.

Aşıq Allahverdi:

Əlbət şəyird olan baxar fərmana,

İndi alımını al, Keşişoğlu.

Tutar qulağından qoşar xırmana,

Sənsən ağzıbağlı mal, Keşişoğlu.

Keşişoğlu:

Qulluq et ustaya, olmaynan naşı,

Tökərəm gözündən al-qanlı yaşı,

Hər uşaq bu sözdən çıxarmaz başı,

Kirimiş yerində qal, Allahverdi.

Bu deyişməni F.Bodenştedt alman dilinə tərcümə etmişdi. X.Abovyanın folklor mətnlərini hər fürsətdə "erməniləşdirməyə" çalışması Bodenştedtin qeydlərində özünü daha bariz şəkildə göstərir. O, Bodenştedtə Qafqazda Ağ Aşıq kimi tanınan və Aşıq Alının ustadı olmuş Aşıq Allahverdinə də "erməni aşığı" kimi təqdim etmişdi. Deyişmənin məzmunu ilə bağlı şərhdə isə əkinçilik mədəniyyətinə aid anlayışları sırf erməni həyatına bağlamağa, "xırman" və "ağzıbağlı mal" kimi ifadələrin işlənmə məkanını "Ermənistanla", dolayısı yolla erməni etnik məişəti ilə məhdudlaşdırmağa çalışmışdır. *"Ermənistanda taxıl döyülərkən öküzlərin qulaqlarından tutularaq vələ qoşulduğuna işarə etməklə, Allahverdi Keşişoğlunu "heyvana bənzədərək" ağır bir təhqir ifadə edir"...* [5, s. 148].

Aşıqların Azərbaycan dilində səsləndirdikləri "öküzün vələ qoşulması" səhnəsi yalnız "Ermənistanla", yaxud ermənilərlə bağlı olmayıb, Qafqaz əkinçilik mədəniyyətinin ümumi bir hadisəsi idi və həmin səhnə deyişmədə Azərbaycan dilində səsləndirildiyi üçün onun Azərbaycan məişətinin bir hissəsi kimi təqdim edilməsi daha düzgün və ədalətli ola bilərdi. Təbii ki, bu səhnə ermənilərə, gürçülərə, kürdlərə... də yad deyildi – ancaq onun necə qavranılması hansı dildə ifadə olunması ilə bağlıdır. Bu şeyrdə həmin səhnəni bədii sözdə yaradan aşıq azərbaycanlıdır, mənzərəni yaradan da Azərbaycan dilinin poetik imkanlarıdır. Burada həm də aşıq deyişməsi kimi folklor ənənəsinin permormativ səciyyə daşması nəzərə alınmalıdır: bu cür əsərlər ifa prosesində yaranır.

Aşıq Keşişoğlu erməni mənşəli olsa da, türk və müsəlman mədəni mühitinin yetişdirməsi idi. F.Bodenştedtin Aşıq Keşişoğlunun tərcümeyi-halı ilə bağlı X.Abovyanın verdiyi məlumatlar əsasında qələmə aldığı əhvalat aşıqlar haqqında uydurulan şablon hekayələrdən biridir. Uşaqlıqdan görmə qabiliyyətini itirən Keşişoğlu kasıblığa görə vətəninə tərk etməli olur, əlində saz kənd-

dən-kəndə, şəhərdən-şəhərə dolaşır. Əvvəlcə İran şahının, daha sonra Osmanlı sultanının sarayında hörmətlə qəbul edilir. Osmanlı sultanı onu saray şairi kimi yüksək vəzifəyə təyin edir... Bu, X.Abovyanın Bodenştədtə göndərdiyi rəvayətdir. Əlimizdə olan şeirləri isə Keşişoğlunun da digər sənətkar müasirləri kimi həyat sürdüyünü, məclislərdə iştirak etdiyini, el arasında aşıqlarla deyişdiyini göstərir. Öz istedadını o dövrün dominant dili olan Azərbaycan dilində gerçəkləşdirə bildiyi üçün onun yaradıcılığı məhz Azərbaycan aşığı sənətinin faktı kimi maraq doğurur...

Keşişoğlu barədə başqa bir rəvayət də XIX əsrin sonlarında yazıya alınıb, CMOMPIK (Qafqazdakı ərazilərin və tayfaların təsviri üçün materiallar məcmuəsi) adlı məcmuədə nəşr edilmişdir. Qafqaz təhsil dairəsinin Tiflisdə nəşr etdirdiyi bu məcmuənin 1892-ci il 13-cü buraxılışında Kasapet məktəbinin Q.Osipov adlı müəllimi tərəfindən yazıya alınmış "Keşişoğlu" başlığı ilə bir rəvayət dərc edilib. Mətnin təəccüb doğuran cəhəti burada Bibliyanı əzbər bilən kor aşığın – Keşişoğlunun xristian dininin və erməni dilinin təəssübkeşi kimi qələmə verilməsidir. Mətnə "hər bazar günü dini mahnılar dinləmək üçün başına insanlar toplaşan" Keşişoğlunun Naxçıvana gəlməsindən, burada otuz doqquz aşığı bağlamış Aşiq Tanji ilə deyişməsindən, Tanjını yenməsindən və edam gözləyən otuz doqquz aşığı ölümdən xilas etməsindən bəhs olunur: *"Bundan sonra hər yerdə Aşiq Keşişoğludan danışmağa başladılar. Ərzurum şəhərindən Allahverdi adlı bir aşiq onu görməyə gəldi. Onlar tanış oldular, qardaşlaşdılar və bir-birlərinə bir daha "tatar dilində" (yəni Azərbaycan türkcəsində - M.O.) oxumamaq barədə and içdilər.*

Bir gün bu andlı qardaşlar sənətlərini xalqa göstərmək üçün şəhər meydanına çıxdılar. Meydanda çoxlu erməni və tatar (Azərbaycan türkü) toplaşmışdı. Qızğın yarışma zamanı aşiq Allahverdi gördü ki, rəqibi ona qalib gəlir; verdiyi anda xəyanət edərək tatar dilində oxumağa başladı. O, tatarların qarşısında onların dinini tərifləyib erməni dinini pislədi ki, bu yolla tatarların rəğbətini qazansın. Keşişoğlu dostunun bu ləyaqətsiz hərəkətini görüb ona qarğadı və meydanı tərk etdi. Üç gün keçməmiş Keşişoğluya xəbər gəldi ki, Allahverdi Ərzuruma gedərkən yolda atdan yıxılıb ölüb" [13, s. 89-91].

Dastan poetikasına daxil olmayan bu saxta və bəsit mətni uyduranlar və nəşr edənlər nəzərə almamışdılar ki, Azərbaycan türkləri başa düşmədikləri dildə aşıqların deyişməsini dinləməyə necə toplaşa bilərdilər: çünki Keşişoğlunun dövründə ermənilərin şeir dilini heç ermənilərin özləri də başa düşmürdülər. Bunu deyən də X.Abovyan idi: *"Dilim bağlı, gözlərim açıqdı; dodaqlarım qapalı, ürəyim dolu idi; əllərim aciz, dilim qısa idi. Nə arzularımı gerçəkləşdir-*

mək üçün xəzinəm, nə də sözlərimin mənzilinə çatması üçün bir adım-sanım var idi. Kitablarımız qrabar dilindədir, yeni, canlı dilimizə isə qiymət verən yoxdur və ürəyimin ağrısını sözlə ifadə edə bilmirdim" [7, s. 25].

Qafqazda əsr boyunca yürüdülmən mədəni genosid siyasəti öz "cücərtilərini" CMOMPIK mətnlərində torpaq altından üzə çıxırmaqda idi. Bunun ən acı bəhrəsi isə erməni milli düşüncəsinin Azərbaycan türklərinə və müsəlmanlara qarşı formalaşdırdığı milli və dini düşmənçilik əhval-ruhiyyəsi idi. Bir yandan tarixən Qafqazda hakim mövqedə olan Azərbaycan dilinin və milli yaddaşının – aşıq sənətinin mənsubiyyəti və tarixi təhrif olunur, digər tərəfdən XIX əsrin ortalarında öz məclislərini Azərbaycan türkcəsində aparan ermənilərin özlərinin belə "mədəni dil" kimi işlətmədikləri erməni dili Azərbaycan dilinə qarşı qoyulurdu.

Bunu rəvayəti yazıya alan kənd müəlliminin uydurması kimi şərh etmək məsələyə görünən tərəfindən baxmaq olardı, məsələnin dərinədəki mahiyyəti isə budur ki, Rusiya imperiyasının yürütdüyü siyasətin bətnindən dünyaya gələn gerçəklik Qafqazda Azərbaycan dilinin, Azərbaycan mədəni varlığının sıxışdırılmasını artıq **milli kimliyin sıradan çıxarılması, məhv edilməsi məsələsi** səviyyəsinə çatdırmışdı.

Qafqaz canışınliyinin təhsil idarəsinin nəşr etdirdiyi CMOMPIK məcmuəsindəki materiallar nəzərdən keçirilərkən mədəni genosidin fəsadlarının total səciyyə daşdığı qabarıq görünür. Əsrin sonlarına doğru Azərbaycan folkloru materiallarının "erməniləşdirilməsi" – erməni xalq yaradıcılığı kimi qələmə verilməsi kütləvi hal almışdı. Azərbaycan epik yaradıcılığının məhsulu olan dastanlar, nağıllar və rəvayətlər bu məcmuədə sistemli şəkildə "erməni folkloru" adı ilə sənədləşdirilmiş olurdu. "Xalqdan toplanıldığı" iddia edilən bu mətnlərə siyasi maya qatılırdı. Ermənilərə aid bəzi mətnlərdə Şah Abbasla Birinci Pyotrun qarşılaşdırılması kimi siyasi motivlər dövrüyyəyə gətirilirdi. Əsrin birinci yarısında öz dilində ədəbiyyat yaratmaq ənənəsi olmadığından əndişə duyulan xalqın beyninə əsrin sonlarına doğru Birinci Pyotr müdrik qəhrəman obrazında yeridilirdi. Maraqlı məqam da budur ki, əsrin sonunda siyasiləşmiş erməni aşıqları artıq öz dövrünün ideologiyasına xidmət etməyə başlamışdılar. Bunu görənlərdən və göstərənlərdən biri, qeyd etdiyimiz kimi, böyük ziyalımız Həsən bəy Zərdabi idi – mövzunun üzərinə bu yazının sonunda yenidən qayıdacağıq.

Təkrar vurğulamaq zəruridir ki, CMOMPIK məcmuəsinin 1892-ci il 13-cü buraxılışında "Erməni nağılları, rəvayətləri və əfsanələri" başlığı altında verilmiş mətnlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan folklorunun ermənilərin adına çıxılan nümunələridir. Məcmuənin bəhs etdiyimiz buraxılışına ön söz yazmış 2-

ci Tiflis Oğlanlar Gimnaziyasının müəllimi A.Boqoyavlenski məsələni bir qədər də uzağa aparmışdı: o, aşiq sənətinin mənşəyini Azərbaycandan uzaqlarda axtarmağa can atırdı. *"Dastanların məzmununa görə, aşiq sənəti Qafqazda yaranmayıb, buraya uzaq müsəlman şərqindən gətirilib. "Aşiq" (vurgun, şair) ərəb mənşəli sözdür; aşiq mahnılarının oxunduğu dil tatar dilidir; aşıqlar haqqında nağıllarda çəkilən adlar da tatar adlarıdır. Lakin deyə bilərik ki, bu hadisə Qafqazda yerli şəraitə uyğunlaşdırılıb..."* [13, s. XXII].

"Erməni nağılları, rəvayətləri və əfsanələri" kimi təqdim olunan **"bəzi nağıllarda Şərq təsiri əlamətlərinin olduğunu"** (məcmuədə dastan janrına aid əsərlər də "nağıl" adı ilə nəşr olunub) qeyd edən A.Boqoyavlenskinin folklor materiallarının Azərbaycan-türk mənsubiyyətini danaraq mücərrəd Şərq kimliyi ilə əvəz etməsində də eyni məqsəd – imperiyanın mədəni genosid siyasətinə sədaqət özünü göstərməkdədir. Müəllifin "yerli şəraitə uyğunlaşdırılma" faktı kimi qələmə verdiyi isə Tatev erməni kəndi haqqında oçerkdə kəndin adət-ənənələri sırasına "Aşıqlar" bölməsinin daxil edilməsi idi. Burada aşiq sənətinin "erməniləşdirilməsi" Azərbaycan mədəniyyətini işğal etmək, yağmalamaq cəhdi idi.

Yağmaya məruz qalan abidələrdən biri də "Əsli və Kərəm" dastanı idi. Məcmuədə bir növ "iz azdırmaq" üçün dastanın adı "Aşiq Kərəm" kimi göstəril-sə də, A.Boqoyavlenskinin ön sözündə həmin mətn həm də "Kərəm və Əsli" adı ilə təqdim olunur, mətndə xristian-erməni və müsəlman dünyalarının yaxınlaşdırılmasından bəhs edilir [13, s. XXIV]. Kasapet məktəbinin müfəttişi Q.İzra-ellovun qələmə aldığı mətndə "Əsli və Kərəm" dastanının tarixi məzmunu, eləcə də fəlsəfəsi təhrif edilərək dini və milli rəqabət səviyyəsinə endirilmişdir.

Azərbaycan bədii düşüncəsinin dərinliklərindən gələn, türk epos mədəniyyətini mistik Şərq ədəbiyyatı ilə sintez edən "Əsli və Kərəm" dastanında XIX əsrdə Qafqazdakı türk toplumunun tarixi, xüsusən də Gəncə xanlığının süqutu milli yaddaş faktı kimi əks olunmaqdadır. Dastanda Ziyad xanın xanımı – Kərəmin anası Qəmərbanunun dilindən deyilən ağı:

Oğul gedə-gedə bizdən yad oldu,

Müjdə gəldi, seyrəqiblər şad oldu.

Dağıldı dövlətim tamam bad oldu,

Viranə Gəncənin yiyəsiyəm mən...[2, s. 79] tarixin dastana çökmüş ağırlı yarasını göz önünə sərir...

CMOMPIK məcmuəsində "erməni nağılı" kimi təqdim olunan mətndə isə Əsli ilə Kərəm bəlli olmayan bir şəhərdə uzun zaman övlad həsrəti çəkmiş erməni keşişlə "tatar" molların ailələrində dünyaya gəlirlər. Keşişin Allah qarşı-

sında etdiyi əhdə dönük çıxıb, andı pozub, Əslini Kərəmə verməməsi isə “xristian qızını tatar (Azərbaycan türkü – M.O.) oğlana verməyin günah olması” ilə əlaqələndirilir. Erməni keşiş arvadı ilə məsləhətləşir və arvadı da qızın tatar oğlana verilməsinin mümkünsüz olduğunu deyir. Arvadın məsləhəti ilə onlar yaşadıqları şəhəri tərk etməli olurlar. Kərəm əlində “balalayka” eldən-elə, şəhərdən-şəhərə onların qarasına düşür. Burada diqqət çəkən başlıca məqam rəvayətdə dini və milli təəssübkeşliyin önə çıxarılmasıdır. Azərbaycanlı epos təfəkküründə isə Kərəmin eşqi dindən və millətdən üstün tutulur...

СМОПІК məcmuəsinin 1884-cü il 4-cü buraxılışında “İrəvanın fəthi” (Взятие Эривани) başlığı ilə nəşr edilmiş yazıda Azərbaycan xalqının etnik və mədəni kimliyinə qarşı Rusiya imperiyasının yürütdüyü mədəni genosid siyasətinin erməni milli ideologiyasının formalaşmasında təkanverici fakta çevrildiyi daha aydın görünür. Tarixi sənədlərə əsaslanmadan “yaşlı sakinlərin hekayələri əsasında” yazıldığı iddia edilən mətnə İrəvan xanlığının Azərbaycan – türk mənsubiyyətinin üzərindən lal bir sükutla keçilir. Mətnin yaratdığı təsəvvür bundan ibarətdir ki, İrəvan farsların idarə etdiyi “qədim erməni şəhəri” olub və Rusiya tərəfindən də İranın bir hissəsi kimi işğal edilib. Ermənilərin yaxından əməkdaşlıq etdikləri rus ordusunun komandanı Paskeviçin şəhərə hücumu zamanı onun qarşısına döyüşməyə çıxan, şəhəri qoruyan guya ancaq İran qoşunu olub...

Mətnə 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra həmin müqavilənin şərtləri daxilində ermənilərin İrəvana və Azərbaycanın digər ərazilərinə köçürülməsi faktı da XIX əsrin sonlarının ideoloji iqlim şərtlərinə uyğunlaşdırılmışdır: guya İrəvan sərdarı (mətnə İrəvan xanı bu adla anılır) erməni ailələrinin fars hökmranlığına qarşı narazı olduqlarına görə rusların tərəfinə keçəcəyindən ehtiyatlanırmış. Buna görə də onları İrəvandan uzaqlaşdırmaq üçün İrana köçürmək istəmiş, ancaq həmin vaxt bu “könlüsüz köçkünlər” daşqın Arazı keçmədən çayın yaxasında gözləmiş və şəhəri ruslar tutandan sonra yenidən İrəvana qayıtmışdılar...

Müəllifin önəmli “tarixi fakt” kimi verməyə çalışdığı bu hekayə Rusiya imperiyasının Qafqazda addım-addım, mərhələ-mərhələ həyata keçirdiyi erməni siyasətinin yeni mərhələyə çatdığından xəbər verirdi. Bu mərhələdə ermənilərlə azərbaycanlılar arasında milli rəqabət ölüm-qalım savaşı – “zindigənlik cəngi” (Həsən bəy Zərdabi) həddinə çatdırılmışdı.

Bu mətnə ermənilərin və mətni qələmə alanın adını dilə gətirmədiyi türklərə qarşı nifrəti insanlıq normalarının sərhədlərini keçir. “Yaşlı sakinlərin şahidi olduqları” əhvalatlardan biri budur ki, sərdarın hərəmxanasındakı qa-

dınlar (sayının 40-a yaxın olduğu göstərilir) rus süngülərinin ucunda pəncərədən sarayın aşağısından axan Zəngi çayının daşlı sahilinə atılaraq öldürülür. Belə bir hadisə olubsa, onun yaşlı ermənilərin dilindən hünər kimi təqdim olunması, necə deyərlər, qan dondurur. Hüseyn xanın rus ordusuna təslim olması, şəhər məscidində nəzarət altında saxlanması və Tiflisə göndərilməsi kimi detallar mətndə karikaturalaşdırılıb. Bütün bunlar ermənilərin içindəki qəzəbin və nifrətin ata-baba mirası olduğu fonunda verilib: *"Ermənilər ruslarla birləşdilər, onlar öz ata-babalarına zülm edənlərə qarşı gizli saxladıqları qəzəbi üzə çıxatdılar. Sərdarın sarayı onların (ermənilərin – M.O.) yağmasından böyük ziyan gördü: danışrlar ki, meyxana işlədən Asatur adlı birisi oğurlanmış cəvahiratı arağa dəyişərək o qədər varlandı ki, öz varislərinə böyük sərvət qoyub getdi"* [14, s. 37].

Bu mətnə diqqət çəkən məqamlardan biri də Xaçatur Abovyanın gələcəyə ünvanlandığı "Ermənistanın yaraları" əsərinin bədii qəhrəmanı Ağasının adının mifləşdirilmiş tarixi şəxsiyyət kimi yenidən gündəliyə gətirilməsidir.

Burada kiçik bir arayışa ehtiyac duyulur. Mənbələrdə Xaçatur Abovyanın "Ermənistanın yaraları, yaxud bir vətənpərvərə ağı" adlı əsərinin 1841-ci ildə yazıldığı, yazılıandan 17 il sonra, yəni 1858-ci ildə Nersesyan Erməni Ruhani Seminariyasının mətbəəsində nəşr olunduğu göstərilir. Bu seminariyanın, eləcə də mətbəənin sahibi isə artıq haqqında bəhs etdiyimiz erməni katalikosu V Nerses idi. Tiflisdəki ilk mətbəənin sahibi də Nerses idi və Qafqazdakı nərşlərin, demək olar ki, hamısı, o cümlədən Rusiya dövlətinin "Kavkaz" qəzeti də Nersesin mətbəəsində nəşr olunurdu. Nerses Rusiyanın sadəcə Qafqazdakı müttəfiqi deyildi, Rusiyanın əli ilə Ermənistan dövləti yaradılmasının, Qafqazdakı müsəlmanlara qarşı genosid siyasətinin ideoloqlarından biri idi. Ona görə də "Ermənistanın yaraları" kitabının nə dərəcədə X.Abovyana aid olması, yaxud belə bir əlyazma olubsa, ona sonradan hansı müdaxilələrin edilib-edilməməsi də şübhəli məsələlərdəndir. "Şərqdə min bir gün" kitabında X.Abovyana ayrıca fəsil həsr etmiş F.Bodenştedtin qeydlərində "Ermənistanın yaraları" adlı əsərdən bəhs olunmur. Əksinə, X.Abovyanın sirli şəkildə yoxa çıxması rus idarəetmə sistemi və erməni ruhani mühiti ilə onun arasında gərginlik olması ilə əlaqələndirilir. *"Abovyan son məktubunda mənə Ermənistanın içərisinə çəkilərək orada ata-babadan qalma əkinçiliklə məşğul olmaq üçün Rusiyanın dövlət qulluğundan ayrılmağa son qərar verdiyini yazmışdı: çünki onun cüzi gəlirləri ilə şəhər ehtiyaclarını ödəmək mümkün deyildi, vəziyyətinin yaxşılaşacağını gözləmək isə onu daha da səfalətə sürükləyəcəkdi"* [5, s. 161].

СМОПІК məcmuəsində verilmiş Ağası ilə bağlı əhvalat XIX əsrin sonla-

rının siyasi proseslərinin yaratdığı ideoloji mətnidir. Bu mətn ədəbiyyatdan və siyasətdən xəbəri olan savadlı adamın mühakimələridir. Bunu mətnin strukturu da görmək olur: onun bir hissəsi, müəllifin iddia etdiyi kimi, İrəvanın işğalının "şahidi olan" qocanın – söyləyicinin dilindən deyil, onu yazıya alanın mülahizələri və şərhləri kimi verilmişdir. Mətnin qısa məzmunu belədir ki, X.Abovyanın qəhrəmanı Ağası Kənəkir kəndində yaşayarkən sərdarla yaxın imiş və tez-tez onu ziyarət edirmiş. Bir gün sərdar öz nöqərlərini Kənəkir kəndinə göndərir ki, qızları dilə tutub, hərəmxanaya gətirsinlər. Ağasının arvadı da nöqərlərin ələ keçirdikləri qadınların arasında olur. Ağası özü ilə eyni dərddə olan həmkəndlilərini başına toplayır və onlar nöqərləri kənddən qovurlar. Bundan sonra o, kənddən qaçaq düşür, öz qaçaq dəstəsi ilə dalda yollarda "farslardan" qisas alır. Paskeviç İrəvana yaxınlaşanda Ağası onun yanına gəlir, öz xəfiyyə xidmətini təklif edir və İrəvanın zəif qorunan yerlərini ona göstərir. Sərdar Ağasının atasını həbsxanaya saldırır. Ağası rus əsgərinin köməyi ilə atasını xilas etməyə gəlir, ancaq ata və oğul sərdarın adamları tərəfindən öldürülür...

Bu əhvalat nağıl ediləndən sonra mətni yazıya alan şəxsin elmi "ricəti" – Ağası obrazı haqqında filoloji mülahizələri verilir. *"Bu bədii şəxsiyyət xalq epik poeziyasının əsas xüsusiyyəti olan zərif sadəliyi üzə çıxarır, baxmayaraq ki, sonradan yaranmış xalq mahnılarının həmişə və hər yerdə poetik həssaslığın azalmasının izlərini daşdığı, mənə qıtlığı ilə fərqləndiyini, ümumiyyətlə poeziyanın yoxsullaşdığını sübut edən fikirlər var. Qəhrəman Ağası haqqında, demək olar ki, bu gün də müasir mahnıların yaradılmaqda olması kimi faktlar bu fikirləri təkzib edir. Süjetinə görə, hətta təfərrüatları baxımından da, bu əfsanənin serb qəhrəmanlıq dastanları ilə son dərəcə böyük oxşarlığı var"* [14, s. 38].

Əslində, Ağası obrazının qaçaqlar haqqında XIX əsrdə geniş yayılmış Azərbaycan dastanlarının təsiri ilə yarandığını deyə bilərik və dövlətə qarşı üsyan edən qaçaqların əfsanələşdirilməsi, xalq qəhrəmanlarına çevrilməsi Rusiya imperiyasının Qafqazda müsəlmanlar əleyhinə yürütdüyü siyasətin nəticəsi idi. 1897-ci ildən 1899-cu ilə qədər Tiflisdə "Kavkaz" qəzetinin baş redaktoru işləmiş V.Veliçko "Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələlər" adlı əsərində qaçaq hərəkatının yaranma səbəblərindən birinin "istismarçı ermənilərin maneəsiz hökmranlığı" olduğunu göstərdi: *"Təəccüblənməyə dəyməz ki, ... Bakı quberniyasında Xan Baba kimi, Yelizavetpol quberniyasında Kərəm ... kimi, eləcə də sonralar Tiflis və ona bitişik quberniyalarda fəaliyyət göstərmiş Alay bəy Mursaqulov kimi qaçaqlar uzun müddət öz işlərində olmuş, ələ keçməmiş və əhali arasında müəyyən dərəcədə hörmət edilən yüksək ad-san qazanmışlar. Bu adamlar adi, sıradan qaçaq-quldur deyildilər; bəzi hallarda tapdanmış ədalətin bərpaçı-*

ları kimi çıxış edirdilər. Onlar xalqı əzənləri qarət edir və öldürürdülər, bu zaman igidlik və çeviklik möcüzələri göstərir, bununla da öz soydaşlarının həm mənəvi, həm də bədii ehtiyaclarını təmin edirdilər [9, s. 162].

Rusiya imperiyasının tanınmış ideoloqlarından olan V.Veliçkoya istinad edərkən məqsəd heç də onun mülahizələrini "etibarlı mənbə" kimi idellaşdırmaq deyil. Burada bizim təhlilimiz üçün maraqlı olan cəhət Rusiya imperiyasının ayrı-ayrı xalqlara qarşı yürütdüyü siyasətin, fərqli etnoslar haqqında formalaşdırdığı ictimai rəyin nə qədər sürüşkən və dayanıqsız olduğunu göstərməkdir. Əsrin əvvəllərindən Azərbaycan türklərini Qafqazda "gəlmə, işğalçı tatar" etnosu kimi qələmə verən və dövlətçilik fəaliyyətini bu istiqamətdə quran Rusiyanın siyasi məfkurəsi əsrin sonunda eyni ritorika ilə erməniləri mənşəyi məlum olmayan "qaraçıdan dönmə" bir toplum kimi tanıyırdı. Ancaq bu, imperiya siyasətində qısamüddətli bir tərəddüd idi.

Qafqazda qaçaq hərəkətinin meydana gəlməsi və xalq tərəfindən əfsanələşdirilməsi, folklorla çevrilməsi bilavasitə Azərbaycan reallığı ilə bağlı idi. Qaçaq hərəkətindən dastan bağlamaq Azərbaycan dilinə və Azərbaycan etnik təfəkkürünə aid hadisə idi. Bunu təsdiq edən isə Rusiyanın ideoloqu V.Veliçko deyil, erməni yazıçısı idi. Türklərin dilini bəyənməyən, ermənilər üçün "kobud və yöndəmsiz" olduğundan şikayətlənən X.Abovyan yazırdı: *"Halbuki xalqımız onların dilinə elə öyrəşib ki, bizim mahnılar, nağıllar, atalar sözləri – bunların heç biri bizim deyil, türkcədir; bu isə vərdiş etməkdəndir"* [7, s. 112].

Əsrin sonuna doğru dünyada, Avropada, Rusiyada və Qafqazda vəziyyət keyli dəyişmişdi. Rusların bir əsr boyunca Qafqazda azərbaycanlılara qarşı apardığı mədəni genosid siyasəti öz işini görmüşdü. Artıq millətlər arasında, Həsən bəy Zərdabinin təbirincə, "zindəganlıq cəngi", yəni ölüm-dirim müharibəsi başlamışdı. Bu müharibədə özlərinin olmayan aşıq sənəti də ermənilərin əlində silaha çevrilmişdi. Ermənilərin aşıq sənətindən siyasi məqsədlərlə istifadə etməsinin təhlükəsini hiss edən Həsən bəy Zərdabi Azərbaycan şairlərini də milləti birləşdirə biləcək şeirlər yazmağa, həmin şeirləri aşıqlara oxudub xalqı maarifləndirməyə səsləyirdi: *"Bizim qonşularımız ermənilər belə şeirlər ilə çox iş görürlər. Bu halda onların küçələrində gözləri kor, əlində tar aşıqları bir uşaq qolundan tutub qapı-qapı gəzdirir. Heç bilirsinizmi ki, o aşıqlar nə oxuyurlar? Onlar Ermənistanın keçmişdə olan xoş və yaman günlərindən, Osmanlı dövləti onlara elədiyi zülmərdən və qeyrə şeirlər oxuyurlar. Odur ki, bir millət işi olanda ermənilərin hamısı birdən qalxıb bir adam kimi iş görürlər. Məgər bizim belə olmağımız günahdır?!"* [1].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Həyat" qəzeti, №6, 8 yanvar 1906
2. Həmid Araslı. Aşıq yaradıcılığı, Bakı: Birləşmiş nəşriyyat, 1960
3. Alexander Khodzko. Specimens popular poetry of the Persia, London: 1842
4. F.Bodenstedt. Tausend und Ein Tag im Orient, 1. Berlin, 1850
5. F.Bodenstedt. Tausend und ein Tag im Orient, 2. Berlin: 1850
6. "Kavkaz" qəzeti, 1853, №10
7. Абовян Хачатур. "Раны Армении". Ереван: Советакан грех, 1977
8. Акопян П.О. Хачатур Абовян и его "Раны Армении" // Хачатур Абовян. "Раны Армении". Ереван: Советакан грех, 1977
9. Величко В. Л. Полное собрание публицистических сочинений. Том 1. С.-Петербург: 1904
10. Глинка С. Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времён Армении. Москва: Типография Лазаревых, 1831
11. Глинка С. Н. Обзорение истории армянского народа, ч. 1. Москва: Типография Лазаревых, 1832.
12. Потто В.А. Кавказская война. Том 3. Тифлис: 1889
13. СМОМПК, вып. 13, отд. 2. Тифлис: 1892
14. СМОМПК, вып. 4. отд. 2. Tiflis: 1884
15. Шопен И. И. "Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи", СПб., 1852
16. Karl Koch. Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844. III, Veymar: 1847

NADİM ASLAMIN "VİRAN ÖLKƏNİN KEŞİKÇİSİ" ROMANINDA QADIN PROBLEMİNİN BƏDİİ ƏKSİ

Bəsirə Əzizəliyeva

Filologiya elmləri doktoru, dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

besi.azizali@gmail.com

Abstract

The artistic representation of the women's issue in Nadeem Aslam's novel "The wasted vigil"

Nadeem Aslam is a well-known representative of contemporary British literature of Pakistani origin. The writer, distinguished by his rich themes and his ability to bring pressing issues into the artistic sphere, also attracts attention for his

portrayal of socio-political and domestic life in Pakistan and Afghanistan, as well as issues such as human rights, gender inequality, and the status of women. In Nadeem Aslam's novel "The Wasted Vigil", the period of the Taliban in Afghanistan and the bloody events that followed, the bitter consequences of the policies of the United States and the Soviet Union in this Eastern country, and the tense situation created by the War on Terror are depicted alongside the issue of women, which occupies an important place in the narrative. The author shows particular concern for the condition of women - the most vulnerable and at the same time most oppressed group in society - in Afghanistan, one of the regions of the East marked by complex geographical and political conflicts. In a society where women are subjected to humiliation and violence throughout these processes, through the characters of the Afghan woman Katrina and the Englishman Marcus, N. Aslam advocates for granting women rights and freedom. Although the events in the novel are constructed around local settings such as Kabul, Jalalabad, and Peshawar, it is possible to observe features that are common to a number of Muslim Eastern countries.

Keywords: *Nadeem Aslam, "The Wasted Vigil", woman, Afghanistan, Pakistan.*

Giriş. Nadim Aslam çağdaş Pakistan əsilli Böyük Britaniya ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsidir. Zəngin mövzuları, aktual problemləri bədii müstəviyə gətirməsi ilə seçilən yazıçı Pakistan və Əfqanıstandakı ictimai-siyasi, ailə-məişət həyatı, insan hüquqları, gender bərabərsizliyi, qadın problem kimi məsələləri ifadə etməsi baxımından da diqqəti cəlb edir. Nadim Aslamın "The Wasted Vigil" - "Viran ölkənin keşikçisi" (2008) romanında Əfqanıstanda Taliban dövrü və ondan sonrakı qanlı hadisələr, ABŞ və Sovet İttifaqının sözügedən Şərqi ölkəsindəki siyasətinin acı təzahürləri, Terrora qarşı müharibənin burada yaratdığı gərgin vəziyyətlə yanaşı, qadın problemi də mühüm yer tutur. Şərqi coğrafi və siyasi toqquşmalar baxımından mürəkkəb ərazilərdən biri olan Əfqanıstanı nəzərdə tutaraq "bu ölkə dövrün ən böyük faciələrindən biri idi. Savaşın əlləri, dünyadakı saysız-hesabsız nifrət və məhrumiyyətlər onu parça-parça etmişdir. Son dördəbir əsrdə iki milyon insan ölmüşdü" [2, s. 21] deyən yazıçı cəmiyyətin ən həssas və eyni zamanda ən çox əzilən təbəqəsinin – qadınların vəziyyətinə xüsusi münasibət göstərmişdir. Bütün proseslərdə qadınların təhqir və vəhşiliklərə məruz qaldığı cəmiyyətdə əfqan qadın Katrina və ingilis Markus obrazları ilə N. Aslam qadınlara hüquq, azadlıq verilməsini müdafiə edir. "Aslam "Viran ölkənin keşikçisi" əsərində sevgi, incəsənət və ədəbiyyatın dəyərini vurğulayaraq, müharibəni istisna edəcək və Markus ilə Katrina arasındakı münasibətdəki bərabərlik, hörmət və sevgini daha geniş miqyasda əks etdirəcək bir anlayışın mümkünlüyünü göstərir" [3, s. 78]. Romanı hadisələr Kabil, Cəlalabad və Pişəvər kimi mərkəzlərdə lokal vəziyyət

üzərində qurulsa da, bir sıra müsəlman Şərq ölkələri üçün ümumi cəhətləri müşahidə edə bilirik.

Əsas hissə. Qadın problemi romanın əsas və həssas məqamlarındandır. Qadınlara edilən zülm, haqsızlıq, vəhşiliyin sərhədləri bitmir, yazıçı ailə-məişət kontekstindən tutmuş siyasi mövzulara qədər qadın məsələsini romanın mərkəzi xəttində saxlayır. Romandan məlum olur ki, Markus Kaldvell adlı bir ingilis İngiltərədən Əfqanıstana gələrək əfqan qadın Katrina ilə evlənmiş, ömrünün böyük bir qismini burada keçirərək bir çox tarixi, ictimai-siyasi hadisələrin şahidi olmuş, sol əlinin Taliban tərəfindən kəsilməsinə məruz qalmış, həyat yoldaşı və qızı Zemin Taliban terrorçularının qurbanı olmuş, ömrü boyu Katrina ilə birlikdə həkim və xeyriyyəçi kimi çalışaraq yaralılara yardım etmiş, sovet ordusunun tərkibində Əfqanıstana gəlmiş, 1980-ci ildə müharibədən qaçan, sonra isə itkin düşmüş əsgər qardaşı Benedikti axtaran rus qızı Laraya Cəlalabaddan əlli kilometrlik məsafədə yerləşən Uşa kəndindəki evində yaşamaq üçün yer vermişdir. Qadınla bağlı bir çox məsələlərin şərhində də N.Aslam Markus obrazından istifadə etmişdir.

Əfqanıstandakı qadınlar ailədə öz təbii haqlarını belə qoruya bilmirlər. Markus həyatındakı ağaclara baxarkən belə bir hadisəni xatırlayır: "Uşalı bir kişi arvadını hər il hamilə qoyurdu. Gənc qadın iyirmi iki yaşında idi və altı ildə yeddi uşaq doğmuşdu. Katrinanın xəbərdarlıq edib yalvarmasına baxmayaraq, kişi qadının bədənini rahatlamasına heç imkan vermirdi. Arvadı səkkizinci dəfə bizə gətirdiyi zaman, qadın, demək olar ki, ölürdü. O zaman ağac kiçikdi, boy atmış bir fidandır, amma möhkəm bir ağacdı. Mən qadını özünə gətirməyə çalışarkən Katrina bayıra çıxdı. Qəzəbini boşaltmaq üçün cavan ərik ağacını ikiyə böldü. Kişini döymək üçün bir budaq qoparmaq istəməsi də mümkün idi" [2, s. 86-87].

Katrina ziyalı əfqan qadınlarını təmsil edirdi. Lakin ölkədəki vəziyyət, qadınlara əşya kimi yanaşılması dözülməz həddə idi: "Ərlərinin sözə baxmaması səbəbindən qadınlar ardıcıl uşaq doğduqları üçün ölürdülər. Katrina imamlarla mücadilə etmək məcburiyyətində idi, çünki doğuma nəzarətin qərblilərin dünyadakı müsəlmanların sayının azaldılması təşəbbüsü olduğunu söyləyirdilər. Sonra kommunist rejimi gəldi və diqqəti yoxsulluğun həqiqi səbəblərindən başqa yerə çəkmək üçün düzəldilmiş imperialist bir sui-qəsd olduğunu söyləyərək ailə planlama mərkəzlərini bağladı" [2, s. 87].

Əfqanıstandakı qadınların dözülməz həyat şəraiti onların həyatdan uzaqlaşmalarına, məzarlara, məbədlərə üz tutmalarına gətirib çıxarırdı: "Müsəlman müqəddəslərinin məzarlarını kişilərdən daha çox qadınlar tərəfin-

dən ziyarət edildiyini söyləmişdi Zemin, çünki onların ümitsizlikləri daha böyük, ehtiyacları daha vacib və təcili idi. Ölkənin müxtəlif yerlərindən gəlirdilər və günlərlə müqəddəs bir məzarın yanında qalırdılar. Ümumiyyətlə, bu müqəddəslər nəticələrindən çəkinmədən sual verə biləcəkləri, hətta aldadılmış bir sevgilinin diliylə günahlandıra biləcəkləri bu həyatdakı yeganə insanlar idilər" [2, s. 150].

Zemin romanda zümlərə, vəhşiliklərə məruz qalmış əfqan qadınlarının tipik örnəklərindən biridir. O, eyni zamanda, qadınların duyğularını dilə gətirən az saylı insanlardandır:

"Əgər insanların və mələklərin dili ilə danışarsam,
Amma sevgim yoxsa,
Yalnız səslənən bir zəng, ya da zillənən bir zülm deməkdir.
Əgər uzaqgörənlik qabiliyyətim varsa və bütün sirrləri çözə bilir və
Bütün bilikləri qavraya bilirəmsə,
Və dağları yerindən oynadacaq inancım var,
Amma sevgim yoxsa,
Mən bir heçəm" [2, s. 159].

Qadınların sevgiyə, mərhəmətə, ailəyə, mədəni bir cəmiyyətə ehtiyacı olduğu halda bütün hüquqlardan məhrum edilməsi, işgəncələrə məruz qalması, həyatının dəyərsizləşdirilməsi, təhsil azadlığının olmaması, bir əşya kimi qiymətləndirilməsi N.Asmanın ürək ağrısı ilə ifadə etdiyi cəhətlərdir.

Qadınların cəmiyyətdəki yersizliyi onların həyatlarını məhf etdiyi kimi, gələcək nəsillər üçün də miras kimi ötürülürdü. Oğlan uşaqları qadınlara qarşı xüsusi münasibət ilə tərbiyə edilir və əsasən, İslam şəriəti qadınlar haqqındakı fikirlərdə saxtalaşdırılırdı. Bu məsələlər romanın obrazlarından biri olan Kasanın düşüncələri ilə oxucuya çatdırılmışdır: "Uşaq olduğu zaman mədrəsədəki bir imam ona bir qadının ortalıqda görünməsinin qərblilərin fikri olduğunu söyləmişdi. Onlarca dini lider - əmir, hacı, hafiz, mevlana, şeyx, həzrət, şah, molla, cənab, alicənab, xətib, imam, bəy, qazı, sahibzadə, müfti, əllamə, hoca, alim, əfəndi, seyid – uşaqkən onu xütbələri ilə qorxutmuşlar. İnsan səsinin bütün imkanlarından istifadə etmişlər, bəzən söyüşlü və dürüst, bəzən hüznü və musiqili fısıldamışlar, ağız dolusu bağırmışlar, hayqıraraq ağlamışlar. Başlangıçda həm danışanın, həm də dinləyicinin mübarək aləmdə olduğunu göstərmək üçün Qurandan bir sıra ayələr oxuyurdular, lakin işin mahiyyəti tarix idi – İslamiyyətin itirilmiş şərəfinə və gücünə bir ağı, digərlərini hiyləgərliyi üzündən, bəli, ən çox da müsəlmanların öz inaclarını itirmələri, kişilərin dəyişməsi, qadınların itaətsizləşməsi səbəbindən alçalmış, bir zaman qürurlu

keçmişinə söylənilən ağı...

Beləcə Kasa və digər uşaqlar birlikdə ağlamışlar. Təxminən on iki yaşına çatdıqlarında o və mədrəsədəki digər oğlanlar son beş il idi ki, heç qadın görməmişdilər" [2, s. 190-191]. Uşaq yaşlarından qadınlara mənfi münasibətdə tərbiyə edilən oğlanlar böyüdükdən sonra qadınların faciəsində birbaşa iştirak edirdilər: "Mədrəsədəki hocalar qadınların hiyləgərliklərinin böyük, fəsadçılıqlarının zəhərli və özlərinin də uğursuz, pis ruhlu olduqlarını, kişilərin başına gələn bütün bəlalарın, şanssızlıqların və kədərlərin qadınlardan qaynaqlandığını, Məhəmmədin, Allahın salamı olsun, bir qadın evdən bayıra addım atınca şeytanın çox xoşbəxt olduğunu söylədiyini danışirdilər" [2, s. 191].

Qadınlar hər zaman cəmiyyətə yük kimi qəbul olunmuşdur: "Katrina gənc bir qız olarkən hər keçən il boyu uzandıqca ailəsindəki bir qadının necə də tüklərinin ürpərdiyini, çünki boyunun bir qadın üçün kifayət qədər uyğunsuz olduğunu, bir fəlakət əlaməti sayıldığını Markusa danışmışdı. İnkişaf edən bədəni böyüməyə niyyətli idi, çünki bura bir qız uşağını və ya gənc bir qadını azarlamak üçün "ağ gözlər" terminin istifadə edən ölkə idi ki, bu termin bir qadının, yaxud alt sinifdən birinin özünə yaraşan şəkildə hörmətlə yerə baxmaq yerinə gözlərinin ağını göstərdiyi mənaya gəlirdi" [2, s. 212-213].

Romanda bəzən qadınlarının roluna diqqət yetirmək üçün İslam tarixinə də ekskursiya olunmuşdur: "Malalay aşirəti acgözlülüklə böyük evin divarları arxasından idarə etməyə davam etdi. Nə də olsa, Məhəmmədi, Allahın salamı olsun, kəşf edən ağıllı və geniş çevrəli qırx yaşındakı iş qadını Xədicə idi. İyirmi beş yaşındakı az təhsilli çobana həyatında ilk dəfə bol kazanlı bir iş vermiş və Cəbrailin peyğəmbər olduğunu elan etmək üçün gəldiyini iddia etdiyi zaman ona ilk inanan yenə Xədicə olmuşdur" [2, s. 256].

Bəzən isə dinə qadınları aşağılamaq üçün müraciət olunaraq doğru olmayan faktlardan çıxış edirlər. Gənc əfqan qızı Dünyanın cəsarətindən heyrətə gələn Kasa düşünür: "İkinci xəlifə Ömər "qadınların fikrinin tam əksini mənimsəyin – belə qarşı olmaqda böyük bir fəzilət vardır", deyərək boşuna söyləməmiş. Dördüncü xəlifə Əli də "heç zaman qadınlardan tövsiyyə istəməyin, çünki dəyərsizdilər" sözünü boşuna işlətməmişdir" [2, s. 288].

"Halbuki yalnız on il əvvəl İspaniyanı müsəlmanlar idarə edirdilər. İslam hökmdarlığı 1492-ci ildə sona çatdığı zaman Xristofer Kolumbun Yeni Dünyanı kəşf etməsinə aylar qalırdı" [2, s. 297] deyən N.Aslam müsəlman dünyasının keçmiş əzəmətini önə çəkərək real acınacaqlı vəziyyətini ifadə edirdi. "Talibanın ilkin hakimiyyətdə olduğu illər Əfqanıstanda qadınlara qoyulmuş məhdudiyyətlər və verilən cəzalar xüsusi şiddəti ilə seçilirdi. Onlar

təhsildən tamamilə kənarlaşdırılmış, tibbi müəssisələrdən başqa yerlərdə çalışmaları, evdən yalnız çıxmaları qadağan edilmişdi. Qaydaları pozan qadınların özləri və ailələri ən ağır şəkildə cəzalandırılır və edam olunurdu. Həmin dövrdə mədəni isrsə ciddi şəkildə ziyan vurulmuşdu" [1, s. 6].

Nəticə və elmi yenilik. Nadim Aslamın "Viran ölkənin keşikçisi" Əfqanıstan tarixinin 30 illik bir mərhələsini əhatə edərək bir sıra vacib məsələlərlə yanaşı, qadınların həyatını da bədii müstəviyə gətirir. Əsərdəki qadın obrazlarının hər biri fərqli, lakin rejimin ümumi zülmündən doğan faciələrin qurbanı olur. Katrina öz ərinin əlini kəsməyə məcbur olur və daha sonra Talibana müqavimətinə görə öldürülür. Markus və Katrinanın qızı, Devidin sevgilisi Zəmin isə əvvəlcə təsadüfi uğursuzluq nəticəsində oğurlanır, həbs edilir və zorlanır, daha sonra isə Devidlə münasibətinə görə qətlə yetirilir. Bu iki qadın və romandakı digər qadınların həyatındakı ayrı-ayrı fəlakətlərin səbəbləri ailə-məişət çərçivəsindən çıxaraq ictimai-siyasi rejimin, yerli müharibələr və xarici müdaxilələrin kompleks şəkildə Əfqanıstanda yaratdığı xaosun nəticəsi kimi ortaya çıxır. N.Aslam romanda sevgi, təhsil və empatiyanın keçmişin yaralarına məlhəm olacağına inamını ifadə etməyə çalışsa da, bu ümid reallığın formalaşdırdığı gərgin durum ilə kəsisir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əzizəliyeva B. Nadim Aslamın "Viran Ölkənin Keşikçisi" romanı Taliban, amerikalılar və sovetlər üçbucağı kontekstində // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, cild 2, sayı 2, Bakı, 2025, s. 5-17.
2. Aslam N. The Wasted Vigil. New York: Alfred A. Knopf, 2008, 336 p.
3. Lee Duce C. In love and war: The politics of Romance in Four 21st Centure Pakistani Novels. A Thesis, Submitted to the School of Graduate Studies of the University of Lethbridge in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Master of Arts. University of Lethbridge, Lethbridge, Alberta, Canada, 2021, 89 p.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN "DAR AĞACI" PYESİNİN FƏLSƏFİ-PSIXOLOJİ TƏHLİLİ: MİLLİ KİMLİK VƏ MƏNƏVİ BÜTÖVLÜK

Həqiqət Abdiyeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

heqiqet3261@gmail.com

Yeganə Mirzəyeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi

Bakı Dövlət Universiteti

yeganeibrahim72@gmail.com

Abstract

This article presents a psychological and philosophical analysis of Bakhtiyar Vahabzade's tragedy "The Gallows" (2000), employing an interdisciplinary framework combining existential philosophy (Sartre, Camus), psychoanalysis (Freud, Jung, Adler), and postcolonial theory (Fanon, Said). Set against the 9th-century Khurramite rebellion, the play examines mankurtization, national identity loss, and moral integrity. Akshin's betrayal is interpreted as pathological hypercompensation for deep personal trauma; Sabutay's awakening demonstrates the possibility of existential choice under ideological subjugation. The semantic inversion of the gallows, fire, and sword proves the indestructibility of collective national memory.

Keywords: *Bakhtiyar Vahabzade, The Gallows, national identity, psychoanalysis, existentialism, post-colonialism, betrayal, archetype.*

Giriş. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılıq irsi Azərbaycan ədəbiyyatında yalnız görkəmli estetik hadisə kimi deyil, milli özünüdərkini formalaşmasının güclü katalizatoru kimi mərkəzi yer tutur [1, s. 37]. Sovet sistemindən müstəqilliyə keçid dövründə onun pyesləri – "Fəryad", "Özümüzü kəsən qılınc", "Cəzasız günah" və "Dar ağacı" – dövrün ən aktual milli-mənəvi problemlərinə dərin fəlsəfi şərhdir [2, s. 28]. Bu əsərlər içərisində 2000-ci ildə yenidən işlənmiş "Dar ağacı" faciəsi müstəsna fəlsəfi sıxlığı ilə seçilir [3, s. 354]. IX əsr xürrəmilər üsyanı tarixi fon olmaqla, əsərdə universal mövzular – xəyanət, konformizm, mənəvi bütövlük axtarışı – tədqiq olunur. Pyesin çoxqatlı strukturunu açmaq üçün ekzistensial fəlsəfə, psixanaliz və postkolonial nəzəriyyənin alətlərini birləşdirən fənlərarası yanaşma tətbiq edilir.

Sartrın "pis inam" (mauvaise foi) konsepsiyası [5, s. 82] – insanın öz

azadlığını xarici şərtlər arxasında gizlədərək inkar etməsi – Akşinin davranışında və Sabutayın ilkin itaətkarlığında parlaq şəkildə təcəssüm olunur. Kamyunun absurd fəlsəfəsi [6] isə mövcudluğun mənasını özünün seçimləri ilə müəyyən edən qəhrəmanların ekzistensial dramını izah edir. Adlerin aşağılıq kompleksi nəzəriyyəsi [9, s. 14] Akşinin xəyanətini anlamaq üçün həlledicidir; Yunqun arxetiplər sistemi [8, s. 75] – Böyük Ana, Kölgə, Qəhrəman – pyesin simvolik strukturunu açır. Fanon [10] və Səid [11] isə müstəmləkəçiliyin psixoloji mexanizmlərini, yerli elitin yad dəyərləri içsəlləşdirərək öz xalqına nifrət etməyə başladığını göstərir – bu mexanizm "Dar ağacı"nda Akşin və İbn Tahir obrazlarında tam aqlır.

Əsas hissə. Pyesin mərkəzi konflikti iki ontoloji paradigmanın toqquşmasıdır: dini siyasi tabeçilik aləti kimi kullanan ekspansionist Xilafət ilə qədim inanclarını (od kultu, zərdüştlük) azadlıq ideyası ilə bağlayan xürrəmilər. Vahabzadə əsl inanc ilə siyasiləşdirilmiş din arasındakı fərqi incə şəkildə ayırır. Bu fərq Ağsaqqal ilə Akşin arasındakı dialoqda zirvəsinə çatır: Akşin deyir: "Din yolunda nə eləsək haqq yoludur" [3, s. 367]; Ağsaqqal cavab verir: "Bütün dinlər Allaha çatmaq yoludur... İslam bayrağı altında xalqı soyan... qəsbkarlığa qarşıyam" [3, s. 368]. Ağsaqqalın fəlsəfəsi vahid həqiqəti ifadə edir: "Həqiqət insan və ona xidmətdir!" [3, s. 369]. Atəşgədələrin dağıdılması və Novruzun qadağası milli yaddaşı silmək cəhdidir [3, s. 369] – Ağsaqqalın dediyi kimi: "Yoldan çıxmaq üçün min yol var, amma həqiqətin yolu birdir" [3, s. 370].

Akşin obrazı B.Vahabzadənin psixoloji dramaturgiyasının zirvəsidir: şəxsi psixotravma, həyata keçməmiş ambisiyalar və ekzistensial qorxunun mürəkkəb qarışığından yaranan faciəvi fiqur. Gəncliyinin qaranlıq səhifəsi – Banuçiçəklə qeyri-qanuni əlaqə, qızın intiharı, xalqın lənəti – onun eqosuna bərpaedilməz zərbə vurdu. İbn Zeydin sözləri ilə: "Demək, İslam Akşin üçün məqsəd deyil, vasitə imiş" [3, s. 374]. Adlerin hiperkompensasiya mexanizmi [9, s. 14-32] ilə o, qüdrətli hökmdar kimi qayıtmaq arzusunu güdür: "Həmin el deyildimi məni lənətləyib icmadan qovan?... Mən də onlara bunu sübut eləmək istəyirdim" [3, s. 376]. Akşin Sabutaya deyir: "Sən Babəkin deyil, mənim oğlumsan" [3, s. 378] – bu, tarixi yenidən yazmaq, Babəkin irsini məhv etmək cəhdidir. Koqnitiv dissonans [7, s. 112] onu Babəkin Teyfinin – Yunqun nəzəriyyəsinə görə Kölgənin [8, s. 284] – daimi təqibi ilə üzləşdirir: "Yadellinin təşəkkürünü qazanmaq üçün öz xalqına düşmən kəsilən sən bədbəxtin aqibətinə gülürəm" [3, s. 381]. Çılğının doğma qızı olduğunu öyrəndikdə Akşinin həyat fəlsəfəsi tamamilə çöküşə uğrayır. Çılğının sözləri hökmə çevrilir: "Sən yurdu-na yurddaş, qardaşına qardaş olmadın, barı, balana ata ol!" [3, s. 393]. Dar ağa-

cına gedərkən son paradoksal düsturunu səsləndirir: "Mən atəşpərəst kimi doğuldum, müsəlman kimi ölürəm" [3, s. 401] – və onu öz soydaşlarının asmasını arzulayır: xalqla qırılmış əlaqəni bərpa etmək üçün son cəhd.

Sabutay manqurtlaşmanın [10, s. 170] tipik məhsuludur: əsir düşüb Samirədə sisteməlik ideoloji emala məruz qalmış, Xilafətin qüdrətini mütləq qəbul etmiş loyallı komandirdir. "İnsan zülmə tabedir" [3, s. 358] aksiomasını qəbul edən Sabutay Sartrın "pis inam"ı [5, s. 82] içindədir. Xürrəməbada səfəri zamanı Çılğının məhvedici nitqi onu sarsıdır: "Sən qan içən, rəzil bir yırtıcısan... Özünü xalqının yolunda qurban verən bir qəhrəmanın oğlu beləmi olar?" [3, s. 384]. Ekzistensial seçim anı [5, s. 469] qızıl qılıncı yerə atdığı andır: "Mənə gətirdiyin qılıncı özünə qaytarıram!" [3, s. 387]. Oyanışını belə ifadə edir: "Qoyun otarardım, amma qoyun olmazdım!" [3, s. 389]. Çılğının xilas etmək üçün vuruşub həlak olarkən "pis inamını" məğlub edir: "Satıb sonra ayılanın desəydin, daha düz olardı" [3, s. 391] – azad insan kimi ölür.

Babəkin Teyfi Yunqun analitik psixologiyası baxımından xalqın kollektiv şüuraltısının güclü arxetipidir [8, s. 3-41] – "Qəhrəman" və "Özül" arxetipinin təəcəssümü. Ağsaqqalın sözləri ilə: "O ölübsə, onun ruhu bizim içimizdədir" [3, s. 356]. Akşin üçün isə Teyf "Kölgə" arxetipidir [8, s. 284] – sıxışdırılmış, lakin daim geri qayıdan vicdan səsi. Dar ağacının ətəyindəki dialoqda Babək ölümün üzünə gülür: "Bu geniş, azad sevgilər dünyasının yolu ancaq bu qırıq bayrağın altındakı açıqlıqdan keçir. Mən onu intixab edirəm" [3, s. 364]. Pyesin finalında gülüş ağlamağa çevrilir: "Uf demədən öz doğma millətini zəlil günə salıb bu dünyadan gedənin halına ağlamamaq olarmı?" [3, s. 404] – bu, xalqın itirilmiş potensialı üçün ümumdünya kədəridir.

Ana obrazı "Ana-Torpaq" arxetipinin [8, s. 75-110] mükəmməl ədəbi təəcəssümüdür – Vətənin, tarixi yaddaşın və xalqın vicdanının rəmzi. Novruz bayramı ərəfəsindəki kulminasiya səhnəsində əlində şamlarla sarayda peyda olan Ana Akşinə haykırır: "Sən ona arxa çevirə bilməzsən! Buna sənə haqqın yoxdur!" [3, s. 372]; ardınca lənəti gəlir: "Mən südümü sənə haram bilirəm!" [3, s. 373] – Ana-Torpaq xain oğuldan imtina edir. Çılğın isə atası Akşinin xəyanətini öyrənərək dərin psixoloji travma yaşayır: "Mənim atam bizə azadlıq yox, əsarət gətirənin özüymüş" [3, s. 394]. Lakanın "Ata-Adının" süqutu anlayışı [12, s. 67] bu anı izah edir. Məhkəmədə yalan danışmağı rədd edərək "Yalan deyim? Yalana inanarlarsa, bəs həqiqətə niyə inanmırlar?" [3, s. 396] – deyib intiharı ilə İbn Süheylin sadist ssenarisini pozur, "Kimin qızısan?" sualına qürurla cavab verir: "Odun... Anam isə Torpaq!".

Fanon müstəmləkəçiliyin missiya pərdəsi arxasında acgözlük gizlətdiyi-

ni göstərirdi [10, s. 36–37]; Vahabzadə bunu İbn Zeyd vasitəsilə nümayiş etdirir: sənədlər yox, gizli qızıl sandığı üçün narahat olan Xilafət nümayəndəsi şəriəti maraq gördükdə unudur. İbn Süheylin Akşini qızını edam etməyə məcbur etmək qərarı isə sadizmdir: "Atanın əzablarına baxmaq bizə ləzzət verəcək!.." [3, s. 398]. İbn Tahir isə mütləq boşluğun təcəssümüdür – atəşpərəstdən xristiana, müsəvidən müsəlmana keçən siyasi xameleon [3, s. 362]: milli köklərin məhvi şəxsiyyəti parazitizmə endirir. Akşin ruhi iztirab çəkən faciəvi xaindir-sə, İbn Tahir xəstə cəmiyyətin üzvi simptomu olan parazitdir.

Dar ağacı əsərin mərkəzi rəmzidir: işğalçı üçün edam aləti, xürrəmilər üçün isə ölməzlik heykəli. Babəkin seçimi – "bu qırıq bayrağın altındakı açıqlıq" – onu azadlığın ən ali aktına çevirir; Akşin üçün isə həmin dar ağacı gecikmiş aydınlanma yeridir. Qılınc zorakılığın simvoludur – Sabutayın onu yerə atması imperiya sisteminin rəddiyəsidir. Od isə milli kimliyin, yaddaşın, hərərətin sakral rəmzidir: "ulusumuzun gözetçisi, könlümüzün atəşi, andımız, şərəfimiz" [3, s. 371] – Atəşgədələrin məhvi milli ruhu söndürmək cəhdidir, lakin Ana və Çılğın odu yaşadır.

Nəticə. "Dar ağacı" milli varlığın ontoloji əsaslarını araşdıran monumental ədəbi abidədir. Akşinin faciəsi – şəxsi travma və Adlerin hiperkompensasiya mexanizminin [9, s. 14] şəxsiyyəti tamamilə məhv etdiyi klassik kollaborasionizm tədqiqatı – bir fəlsəfi aksiomu sübut edir: xalqına xəyanət bahasına qazanılan hakimiyyət lənətə çevrilir. Sabutayın qılıncı atmaqla əldə etdiyi ekzistensial seçim [5, s. 469] isə ağır ideoloji emaldan sonra belə mənəvi dirçəlişin mümkünlüyünü nümayiş etdirir. Ana-Torpaq [8, s. 75] və Çılğın-Od – kompromissiz mənəvi konstantlar kimi – milli yaddaşın pozulmaz qoruyucularıdır. Babəkin Teyfinin total mənəvi varlığı dramın əsas ideyasını təsdiq edir: qəhrəmanın fiziki məhvi onun İdeyasının sonu deyil, millətin kollektiv şüuraltıısında müqavimət ruhu ölməzdir [8, s. 3]. Vahabzadə "Dar ağacı" metaforası ilə sübut edir ki, əsl məğlubiyyət eshafotda ölmək yox, ədalətsizlik qarşısında könüllü mənəvi təslim olmaqdır. Bu çağırış hər yeni nəsil üçün aktuallığını qoruyur [1, s. 38].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Rəhimli, T.T. Ədəbiyyatdan Əbədiyyətə / T.T.Rəhimli. – Bakı: Yazıçı, 1987. – 37-38 s.
2. Quliyeva, G. Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyasında türkçülük / G. Quliyeva // Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. – 2021. – Cild 8, № 3-Ek. – s. 28-43.
3. Vahabzadə, B. Dar ağacı (13 şəkil) / B.Vahabzadə // Əsərləri. – Bakı, 2000. – s. 354-405.
4. Mustafayev, T. Milli nəsrə Azərbaycan obrazı: Tarix və müasirlik kontekstində / T. Mustafayev. – Bakı, 2015. – 59 s.

5. Sartr, J.P. Bytie i nichto: Opyt fenomenologicheskoy ontologii / J.-P. Sartr; per. s fr. V. İ. Kolyadko. – M. : Respublika, 2000. – 639 s.
6. Kamyu, A. Mif o Sizife / A. Kamyu ; per. s fr. S.İ.Velikovskogo. – M. : AST, 2014. – 224 s.
7. Freyd, Z. Vvedenie v psixoanaliz / Z.Freyd; per. s nem. Q. V. Baryşnikovoy. – SPb. : Azbuka ; Azbuka-Attikus, 2015. – 480 s. – ISBN 978-5-389-10669-7.
8. Yunq, K.Q. Arxetipy i kollektivnoe bessoznatelnoe / K.Q.Yunq ; per. s anql. A.A.Cheçinoy. – M. : AST, 2019. – 496 s. – ISBN 978-5-17-117179-7.
9. Adler, A. Praktika i teoriya individualnoy psixologii / A. Adler ; per. s anql. A. M. Bokovikova. – M.: Akademicheskij proekt, 2011. – 232 s. – ISBN 978-5-8291-1278-3.
10. Fanon, F. The Wretched of the Earth / F. Fanon ; trans. C. Farrington ; preface by J.-P. Sartre. – New York : Grove Press, 1963. – 255 p.
11. Said, E.W. Orientalizm. Zapadnye kontseptsii Vostoka / E. W. Said ; per. s anql. A. V. Qovorunova. – SPb. : Russkiy Mir, 2006. – 636 s. – ISBN 5-9900557-1-4.
12. Lakan, J. Seminary. Kniga 11. Chetyre osnovnye ponyatiya psixoanaliza (1964) / J. Lakan; per. s fr. A. Çernoglazova. – M.: Qnozis ; Loqos, 2004. – 304 s. – ISBN 5-8163-0037-7.

KİPR TÜRK ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ KİMLİK: SÜLEYMAN ALİ ULUÇAMĞİL

Fatma Hüseynova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

elifat@inbox.ru

Abstract

National identity in Cypriot Turkish literature: Süleyman Ali Uluçamğil

This study aims to analyze the relationship between identity discourse and poetics in Cypriot Turkish literature within the context of the works of Süleyman Ali Uluçamğil. The historical and political transformations in Cyprus, particularly during periods of colonial rule and national struggle, intensified the identity formation processes of the local Turkish community, a dynamic that is reflected in literary discourse. In this regard, literature functions not only as a form of aesthetic expression but also as a crucial cultural mechanism for constructing, preserving, and transmitting national identity.

Within a theoretical framework, the study examines concepts such as identity, collective memory, and language, exploring how these categories are manifested in Uluçamğil's poetic texts. In his works, language is presented as a primary marker of national identity, while emotional attachment to homeland, native land, and Turkey constitutes the central semantic layer of the poetic discourse. His writings function as symbolic texts that articulate the historical memory and cultural resistance of Cypriot Turks.

Methodologically, the study employs structural-semantic analysis and discourse analysis to interpret the system of symbols, images, and ideas embedded in the texts. The findings demonstrate that Uluçamgil's poetry offers a poetic model of identity construction in Cypriot Turkish literature and holds significant importance both within national literature and the broader context of Turkic literary studies.

Keywords: *Cypriot literature, Turkish national identity, Süleyman Ali Uluçamgil, migration.*

Kipr, əsrlər boyu müxtəlif mədəniyyətlərin, etnik kimliklərin və dini cərəyanların qarşılıqlı təsirinə şahid olmuş çoxqatlı bir coğrafiyadır. 1571-ci ildə Osmanlı İmperiyasının adanı fəthi ilə Kipr yeni siyasi və mədəni sistemə daxil olmuş, türk icması adanın sosial strukturunun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. 1878-ci ildən etibarən isə İngiltərənin müstəmləkə idarəçiliyi Kipr cəmiyyətinə yeni transformasiya mərhələsi yaratmış və xüsusilə Kipr türkləri arasında kimlik axtarışlarını gücləndirmişdir.

1950-ci illər Kipr Türk xalqının milli şüurunun formalaşdığı və siyasi özünüdərk proseslərinin intensivləşdiyi bir dövr kimi xarakterizə olunur. Bu mərhələdə ədəbiyyat yalnız estetik fəaliyyət sahəsi deyil, həm də milli kimliyin qurulmasında ideoloji və mədəni vasitə kimi çıxış etmişdir (Anderson, 2006; Smith, 1991). Kimlik anlayışı fərdin və cəmiyyətin özünü necə dərk etdiyini müəyyən edən mürəkkəb sosial konstruksiyadır. Bu anlayış statik deyil, tarixi, siyasi və mədəni proseslər nəticəsində formalaşan dinamik bir sistemdir.

Milli kimliyin formalaşmasında tarix, dil, din, siyasət və incəsənət kimi amillər mühüm rol oynayır. Ədəbiyyat isə bu amillərin sintez nöqtəsində dayanaraq kollektiv yaddaşın qorunması və ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirir. Ədəbiyyat vasitəsilə cəmiyyət özünü ifadə edir və "mən kiməm?" sualına cavab axtarır. Bu baxımdan Kipr Türk ədəbiyyatı həm müstəmləkə dövrünün, həm də milli mübarizənin ideoloji platforması kimi çıxış etmişdir. Kipr Türk ədəbiyyatı ilkin mərhələdə Osmanlı ədəbi ənənələri çərçivəsində inkişaf etmiş, lakin XX əsrdə milli xüsusiyyətlər qazanmağa başlamışdır. İngilis müstəmləkəçiliyi dövründə sosial və mədəni dəyişikliklər ədəbiyyatda kimlik məsələsini ön plana çıxarmışdır.

1950-ci illərdə baş verən milli oyanış ədəbi yaradıcılıqda öz əksini tapmışdır. Bu dövrün poeziyasında vətən, azadlıq və milli kimlik əsas mövzular kimi formalaşmışdır. Ədəbiyyat xalqın varlıq mübarizəsinin poetik ifadəsinə çevrilmişdir. Süleyman Ali Uluçamgil 1944-cü ildə Dağyolu kəndində anadan olmuşdur. O, qısa ömrünə baxmayaraq Kipr Türk ədəbiyyatında mühüm yer tutmuş və milli şüurun formalaşmasına təsir göstərmişdir (Korkmaz, 2015).

Onun 1964-cü ildə faciəli şəkildə həlak olması yaradıcılığına simvolik məna qatmış, onu milli qəhrəman obrazına yaxınlaşdırmışdır. Uluçamğil yaradıcılığı ilə Kipr Türk gəncliyinin milli ruhunun ifadəçisinə çevrilmişd. Uluçamğilin poeziyasında milli kimlik, dil və vətən anlayışları mərkəzi yer tutur. Onun şeirlərində Türkiyə "ana vətən" kimi təqdim edilir, Kipr Türkləri isə varlıq mübarizəsi aparan kollektiv subyekt kimi təsvir olunur (Korkmaz, 2015).

Şairin poetikasında dil xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Türk dili yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli kimliyin əsas atributu kimi təqdim edilir. Bu yanaşma ədəbiyyatın milli yaddaşın qorunmasında oynadığı rolu açıq şəkildə nümayiş etdirir. Ədəbiyyat sosial reallığın estetik ifadəsi olmaqla yanaşı, ideoloji funksiyaya da malikdir. Uluçamğilin şeirlərində fərdi duyğular kollektiv mənaya çevrilir və cəmiyyətin ümumi psixoloji vəziyyətini əks etdirir. Onun "Kıbrıs Türkiyə" şeiri milli birlik ideyasının poetik ifadəsi kimi çıxış edir. Bu mətn Kipr Türklərinin siyasi və mədəni identifikasiyasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır (Gökçeoğlu, 2002). Dil milli kimliyin əsas daşıyıcısıdır və mədəni davamlılığın təminatçısı kimi çıxış edir. Kipr Türk ədəbiyyatında dilin qorunması milli ideologiyanın əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi Kiprdə müsəlman türk icmasının milli kimliyinin formalaşmasında ədəbiyyat mühüm rol oynamışdır. Yerli xalqlardan biri kimi Kipr türkləri, həm Osmanlı İmperiyası dövründə, həm də sonrakı mərhələdə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə olan tarixi və mədəni bağlılıqlarını, əsasən, ədəbi yaradıcılıq vasitəsilə ifadə etmişlər. Bu baxımdan, ədəbiyyat yalnız estetik fəaliyyət sahəsi kimi deyil, eyni zamanda milli kimliyin qurulması və möhkəmləndirilməsi prosesində ideoloji və mədəni vasitə kimi çıxış etmişdir. Süleyman Alinin Kipr türk kimliyinin formalaşmasında və inkişafında mühüm rolu olan şeirlərindən biri də *"Kıbrıs Türkiyə"* hesab olunur.

“..İnanıyorum bir tek vatana,
Yüreklere değdin dibelikten,
Ne çıkar aramızda Akdeniz varsa,
Ne fark aramızda,
Hep aynı sınırlarda sıvanmışız,
Kimimiz ölürken diyoruz,
Kimimiz ölürkana..” (S.U. seçilmiş əsərləri. 2016).

Kiprin Girnə bölgəsinə bağlı Dağyolu kəndində anadan olan şair, *İbrahim Zeki Burdurlu* və *Arif Nihat Asya* kimi görkəmli ədiblərin təsiri altında formalaşmışdır. Onun poetik yaradıcılığı Kipr türk xalqının milli şüurunun inkişafına və mədəni özünüdərk prosesinə əhəmiyyətli töhfə vermişdir. Süleyman

Ali Uluçamğilin poeziyası, xüsusilə milli kimlik, vətənpərvərlik və dil məsələlərinin bədii ifadəsi baxımından seçilir. Onun şeirləri Kipr türklərinin milli mövcudluq mübarizəsini poetik şəkildə əks etdirir və bu baxımdan kollektiv yaddaşın formalaşmasına xidmət edir. Şairin yaradıcılığının təsir gücü, onun misralarının Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin Qazimağusa bölgəsində yerləşən hərbi hissənin giriş qapısına həkk olunması ilə də simvolik şəkildə təsdiqlənir. Bu fakt Uluçamğil poeziyasının yalnız ədəbi deyil, həm də ictimai və ideoloji səviyyədə qəbul olunduğunu göstərir.

Kiprli müsəlman türklər yaşadıkları coğrafi mühitdə ədəbiyyatdan özlərini ifadə vasitəsi kimi istifadə edərək, mənsub olduqları kimliyi müəyyənləşdirməyə, kollektiv adlandırmalarını formalaşdırmağa və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən etməyə çalışmışlar. Bu baxımdan, ədəbiyyat yalnız estetik fəaliyyət sahəsi deyil, eyni zamanda kimlik quruculuğunun mühüm vasitəsi kimi çıxış edir.

Süleyman Ali Uluçamğil öz yaradıcılığında *Türk Dil Qurumu* lüğətlərində belə qeydə alınmayan saf türk leksik vahidlərindən istifadə etməklə dilin milli və mədəni özünəməxsusluğunu vurğulayır. Onun poeziyası doğulduğu mühitin coğrafiyasını, adət-ənənələrini, tarixi yaddaşını, dilini və müqavimət ruhunu əks etdirərək bu elementləri poetik mətnə çevirir və beləliklə, ədəbi yaddaş formalaşdırır. Məsələn, həyatsevərliyi və gözəlliyə həssas münasibəti ilə seçilən "Ben Âşık Olduğumda" şeirində şair aşağıdakı misraları qələmə almışdır:

"...Ben âşık olduğumda

Ellerimi adımlarıma göre

Sallamayı unutmuşum..." (S.U. seçilmiş əsərləri. 2016).

Süleyman Ali Uluçamğil 21 iyul 1964-cü il tarixində xidmət etdiyi Bozdağ manqasında baş vermiş faciəvi hadisə nəticəsində şəhid olmuşdur. Cəmi 20 yaşında həyatını itirən şairin ölümü onun yaradıcılığına simvolik və ideoloji mənə qatmışdır. Məlum olduğu kimi, şəhid olduğu gün oturduğu taxta stul üzərində bəzi misraları qələmə almışdır (Uluçamğil, 1964).

"...Hoyrattır bu akşamlar

Akşamları dehşetle hissederim daima

Ağaçlar uykuya dalınca... (S.U. seçilmiş əsərləri. 2016).

Dil, millət olma prosesində və milli kimliyin formalaşdırılıb davam etdirilməsində mühüm rol oynayan əsas amillərdən biridir. O, ictimai bağların qurulmasında, milli şüurun formalaşmasında və bu şüurun geniş ictimai təbəqələrə ötürülməsində fundamental funksiyaya malikdir. Hər bir xalq öz dilinin vasitəsilə kimliyini ifadə edir və onu nəsildən-nəslə ötürür. Bu baxımdan,

Süleyman Ali Uluçamgil yaradıcılığında türk dilinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulamış və dili milli mövcudluğun əsas göstəricisi kimi təqdim etmişdir (Korkmaz, 2015).

*"...Benim doğduğum köylerde,
Türkçe konuşurdu bütün insanlar,
Türkçe günaydın demek vardı,
Güneşe karşı sokaklarda,
Şükretmek vardı besmeleyle..."* (S.U. seçilmiş əsərləri. 2016).

Süleyman Ali Uluçamgil yaradıcılığında Türkiyəyə və Anadoluya olan mənəvi bağlılıq da mühüm yer tutur. Bu bağlılıq onun poetik mətnlərində milli birlik ideyasının bədii ifadəsi kimi çıxış edir və ümumtürk kimliyi kontekstində dəyərləndirilir (Korkmaz, 2015).

*"...Biliyorum görüyorsun Türkiyem
Kendi ellerindeki gururlu sıcaklığı
O sana hasret sıcak ellerde
Sen özgür yaşantılarımızın sembolü
Orta Asya çocuklarının yüzünü ak çıkartan Türkiyem
Unutmamalısn bizleri
Unutmiyacaksın bilirim..."* (S.U. seçilmiş əsərləri. 2016).

Ümumilikdə, şairin bütün yaradıcılığında – şeirlərində, həmçinin yazmağa cəhd etdiyi roman və pyeslərdə sevgi, ailə, təbiət, Kiprin coğrafiyası, vətən və yurd məhəbbəti, eləcə də Türkiyə və *Mustafa Kemal Atatürk* şəxsiyyətinə olan dərin ehtiram əsas tematik istiqamətləri təşkil edir. Bu motivlər onun poetikasında milli kimliyin ideoloji və emosional əsaslarını formalaşdıran aparıcı elementlər kimi çıxış edir (Assmann, 2011).

*"...Sen ölmedin,
Öldün denemez,
Göğsümüzde bir saat,
Senin kalbin ATATÜRK, Delinmez..."* (S.U. seçilmiş əsərləri. 2016)

Şairin yaradıcılığı bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. O, dilin saflığını qorumağa çalışaraq milli kimliyin davamlılığını təmin etməyə xidmət etmişdir (Korkmaz, 2015). Kipr Türk ədəbiyyatı XX əsrin ortalarında milli kimliyin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu prosesdə *Süleyman Ali Uluçamgil* kimi şairlərin yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun poeziyası milli yaddaşın qorunması, dilin yaşadılması və kimliyin bərpası baxımından strateji rol oynayır. Uluçamgil yalnız ədəbiyyat tarixində deyil, həm də Kipr Türk kimliyinin formalaşmasında simvolik fiqur kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Assmann, J. (2011). Cultural memory.
2. Gökçeoğlu, M. (2002). Kıbrıs Türk edebiyatı tarihi.
3. Hall, S. (1996). Cultural identity.
4. Halbwachs, M. (1992). On collective memory.
5. Hill, G. (2010). A history of Cyprus.
6. Karpat, K. (2001). The politicization of Islam.
7. Korkmaz, R. (2015). Kıbrıs Türk edebiyatı.
8. Smith, A. D. (1991). National identity.
9. Süleyman Uluçamgilin seçilmiş əsərləri (2016). "Kıbrıslı Şəhit Şair Süleyman Uluçamgil".

THE IDEA OF INDEPENDENCE IN THE WORKS OF MEHMET AKIF ERSOY AND ITS REFLECTION IN AZERBAIJANI CHILDREN'S LITERATURE

Gulnar Gambarova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
ms.gulnar_babayeva@mail.ru

Xülasə

Mehmet Akif Ərsoyun əsərlərində istiqlal ideyası və onun Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına təsiri Gülnar Qəmbərova

İstiqlal ideyası türk və Azərbaycan ədəbiyyatında milli özünüdərk və dövlətçilik düşüncəsinin əsas ideoloji dayaqlarından biri kimi formalaşmışdır. Xüsusilə XX əsrin əvvəllərində bu anlayış yalnız siyasi müstəqilliklə məhdudlaşmayaraq mənəvi azadlıq, milli qürur və tarixi məsuliyyət kimi dəyərləri də əhatə etmişdir. Mehmet Akif Ersoy yaradıcılığı istiqlal ideyasının bədii-poetik ifadəsinin klassik nümunəsi hesab olunur. Onun əsərlərində istiqlal ideyası yalnız böyüklərə deyil, həm də gənc nəsə ünvanlanan mənəvi çağırış kimi təqdim edilir; burada vətən sevgisi, fədakarlıq və məsuliyyət kimi keyfiyyətlər xüsusi vurğulanır.

Bu ideya Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında da mühüm yer tutur. Xüsusilə Abdulla Şaiq yaradıcılığında istiqlal anlayışı uşaqların qavrayış səviyyəsinə uyğun şəkildə – vətənə bağlılıq, ana dilinə sevgi və azad yaşamaq hüququ kimi təqdim olunur. Belə yanaşma milli kimliyin formalaşmasına və mənəvi tərbiyənin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Nəticə etibarilə, hər iki ədəbiyyatda istiqlal ideyası ortaq ideoloji xətt kimi çıxış edir və onların arasında mənəvi yaxınlıq və davamlılıq müşahidə olunur. Bu isə türk dünyasının ümumi ədəbi-mədəni dəyərlərinin vahid sistemdə inkişaf etdiyini göstərir.

Açar sözlər: *Mehmet Akif Ersoy, istiqlal ideyası, vətənpərvərlik, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, milli kimlik.*

Introduction. The late nineteenth and early twentieth centuries represent an important historical stage characterized by profound transformations in the socio-political and cultural life of the Turkic world. During this period, the weakening of empires, the strengthening of national liberation movements, and the emergence of new social ideas led to a significant shift in the collective consciousness of Turkic peoples. In particular, the ideas of national identity, independence, and freedom became central themes in literature. Under such historical circumstances, literature functioned not only as an aesthetic and artistic form of expression but also as an important ideological and cultural platform contributing to the formation of national self-awareness within society.

One of the most prominent figures who powerfully expressed the idea of national independence in the literary process of this period was Mehmet Akif Ersoy. In his works, themes such as love for the homeland, national unity, freedom, and the preservation of moral values occupy a central place. Mehmet Akif Ersoy is recognized not only as a great poet but also as a significant intellectual, ideologue, and educator who played an important role in the history of social thought. His writings vividly portray the spirit of freedom, the protection of national identity, and the idea of struggle for the homeland with powerful artistic and emotional expression. These characteristics make his work important not only from a literary perspective but also from ideological and socio-political viewpoints.

The collection of works titled *Safahat*, considered the pinnacle of Mehmet Akif Ersoy's literary creativity, represents a significant literary source reflecting the social problems, moral values, and national ideals of Turkish society. In this work, the poet does not merely criticize the negative aspects of social life; he also calls upon the people to unite and strive for moral and national revival. In particular, the poem *İstiklal Marşı*, written by Mehmet Akif, is regarded as one of the most important literary works expressing the spirit of independence and the determination for freedom of the Turkish people in a poetic form.

The idea of independence articulated by Mehmet Akif resonated not only within the Ottoman and later Turkish society but throughout the broader Turkic world. For Azerbaijan, where the process of national awakening intensified in the early twentieth century, these ideas held particular significance. During this period, Azerbaijani intellectuals closely followed the ideological and cultural developments taking place across the Turkic world

and incorporated them into the development of national literature. In this context, the works of Mehmet Akif Ersoy served as an important ideological and artistic source for Azerbaijani intellectuals.

Several prominent writers played a significant role in shaping the ideas of patriotism, freedom, and national identity in Azerbaijani literature. In this regard, the works of poets such as Ahmad Javad, Samad Vurgun, and others clearly reflect the artistic expression of the idea of independence. These ideas manifested themselves not only in mainstream literature but also in children's literature, which plays an essential role in the education and upbringing of the younger generation.

Particularly in the twentieth century, Azerbaijani children's literature emerged as an important medium for instilling national values, love for the homeland, and the ideals of freedom in young readers. The works included in this literary field contributed significantly to the formation of national identity and the strengthening of patriotic feelings among children. In this context, the influence of the common ideological and literary heritage of the Turkic world, including the works of Mehmet Akif Ersoy, on Azerbaijani children's literature constitutes an important and compelling subject of research.

Main part. One of the prominent representatives of Turkish literature, Mehmet Akif Ersoy occupies a special place in literary history with his ideas of national independence, love for the homeland, and spiritual revival. In the poet's literary heritage, the concept of independence is not limited solely to political sovereignty. Rather, he presents independence in close connection with the moral unity of the nation, the preservation of national identity, and the protection of the ethical values of society. In this regard, the works of Mehmet Akif Ersoy have had a significant influence on the formation of national consciousness throughout the Turkic world.

Researchers note that the ideas of homeland and independence in Mehmet Akif's poetry carry both religious-spiritual and social meanings. The well-known Turkish literary scholar Mehmet Kaplan states that in his poems Mehmet Akif links the fate and future of the nation with moral values and presents independence not merely as a political event but as a fundamental condition for national existence

The artistic expression of the idea of independence in Mehmet Akif Ersoy's творчество is particularly evident in his monumental work Safahat. Consisting of seven books, this work is not only a collection of poetic texts but also an important literary document reflecting the social and moral condition

of Turkish society in the early twentieth century. According to the researcher Orhan Okay, Safahat can be regarded as a poetic manifesto of the national revival of the Turkish people [4, s. 87].

The idea of independence in the poet's works was expressed even more strongly during the period of the Turkish War of Independence. During this time, Mehmet Akif Ersoy played an important role in raising the spirit of resistance among the people through his poems and articles. His poetry was perceived as an ideological and moral call urging the people of Anatolia to struggle for freedom. In this sense, Mehmet Akif is regarded not only as a poet but also as one of the ideological leaders of the national struggle.

The work that most powerfully expresses Mehmet Akif Ersoy's idea of independence is undoubtedly İstiklal Marşı. Adopted in 1921, this work is one of the most important literary examples expressing the Turkish nation's will for freedom and national pride in poetic language. According to literary scholars, the İstiklal Marşı is not only a national anthem but also a poetic manifesto reflecting the national spirit and the ideal of freedom of the Turkish people [7, p. 89].

The following lines from the İstiklal Marşı represent one of the most striking examples of the artistic expression of the idea of independence:

"Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak;

Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak" [2, s. 54].

In these lines, the poet emphasizes the unshakable will for freedom of the Turkish people. Here, the image of the "red flag" is presented as a symbol of the homeland and national honor. According to the poet, as long as the nation exists, the idea of freedom will also endure. In this sense, independence represents not only political sovereignty but also the spiritual existence of the nation.

In Mehmet Akif Ersoy's poetry, the idea of independence is also closely connected with religious and moral values. According to the poet, the freedom of a nation cannot be achieved solely through physical struggle but also through spiritual strength and faith. This idea is clearly expressed in many of his poems.

Thus, the concept of independence in Mehmet Akif Ersoy's works carries a multifaceted meaning and cannot be limited merely to political independence. The poet associates independence with the moral revival of the nation, the preservation of national identity, and loyalty to the homeland. These characteristics have made his works one of the most important literary

sources in the formation of the national ideology of the Turkic world.

The early twentieth century is characterized as an important period in the history of Azerbaijan when national self-awareness and the idea of independence became stronger. During this period, alongside political and social processes, the formation and dissemination of national ideas were also observed in the literary and cultural environment. In particular, ideological and literary developments taking place in the Turkic world were closely followed by Azerbaijani intellectuals. In this respect, the works of Turkish intellectuals and writers had a significant impact on the development of Azerbaijani public thought. One of the artists who played an important role in this process was Mehmet Akif Ersoy.

As a result of the cultural and ideological connections between Ottoman and Azerbaijani intellectuals in the early twentieth century, the works of Mehmet Akif Ersoy began to gain recognition within the Azerbaijani literary environment. The ideas of national freedom, patriotism, and spiritual revival expressed in his works were highly appreciated by Azerbaijani intellectuals. In particular, his main poetic collection *Safahat* was regarded as an important literary monument reflecting the social problems of the Turkic-Islamic world and the idea of national revival. According to Orhan Okay, Mehmet Akif's works reflect not only the problems of Ottoman society but also the broader social and moral conditions of the entire Turkic-Muslim world [3, s. 78].

During the period of national awakening in Azerbaijan, the ideas of independence emerging in the Turkic world were widely discussed in Azerbaijani press and literary circles. Thanks to the cultural connections between Istanbul and Baku at that time, the works of Turkish writers were introduced to Azerbaijani readers. The patriotic poems of Mehmet Akif Ersoy attracted great interest among Azerbaijani intellectuals and became one of the influential means in shaping national ideology.

According to Mehmet Kaplan, Mehmet Akif's poetry possesses not only artistic and aesthetic value but also strong social and ideological content. His poems had a significant influence on the formation of the idea of national freedom throughout the Turkic world [1, s. 25]. This influence was not limited to Anatolia but was also felt in the Caucasus and Central Asian regions.

In Azerbaijani literature, the strengthening of patriotic and independence ideas can be clearly observed particularly in the works of Ahmet Cavad. His famous poem *Çırpınırdı Qara dəniz* is one of the important poetic examples reflecting the ideas of freedom and unity in the Turkic world.

According to the researcher Azadə Rüstəmovə, the ideas of independence and national unity of the Turkic world occupy an important place in Ahmet Cavad's poetry [6, s. 89].

In the mid-twentieth century, one of the prominent figures who played an important role in the development of patriotism and national identity in Azerbaijani literature was Samad Vurgun. Themes such as love for the homeland, the historical fate of the people, and the preservation of national values occupy a wide place in his poetry. The researcher Yaşar Qarayev notes that Samad Vurgun's works represent an important stage in the development of national romanticism and patriotic ideas in Azerbaijani poetry [5, s. 67].

Result and scientific novelty. All this shows that the idea of independence expressed in the works of Mehmet Akif Ersoy was not limited only to Turkish literature, but also played an important role in the literary and ideological development of the entire Turkic world. The ideas of patriotism, the spirit of freedom, and the preservation of national identity reflected in the poet's works are not confined to a particular geographical area; rather, they represent the expression of the common cultural and spiritual values of the Turkic peoples. In this respect, his творчество is considered one of the important literary sources that contributed to shaping the shared historical memory and national consciousness of the Turkic world.

In particular, one of the poet's most famous works, Safahat, as well as İstiklal Marshı, of which he is the author, are significant literary examples that poetically express the Turkish people's will for freedom, their devotion to the homeland, and their national spirit. The idea of independence expressed in these works is not limited to the concept of political sovereignty; it also encompasses broader meanings such as spiritual freedom, national unity, and the moral revival of society.

During the period of national awakening in the early twentieth century, these ideas influenced the literary and social thought of other Turkic peoples as well. In this regard, the literary environment of Azerbaijan was not isolated from the broader ideological processes of the Turkic world. Azerbaijani intellectuals and writers closely followed the national ideas emerging within the Turkic world and reflected them in various forms in their own creative works. As a result, themes such as patriotism, freedom, and national identity began to be expressed more strongly in Azerbaijani literature.

The artistic reflection of these ideas in Azerbaijani poetry can be clearly observed in the works of poets such as Ahmet Cavad and Samad Vurgun. In

their works, love for the homeland, the struggle for freedom, and issues of national identity occupy an important place. These themes became central not only in major literary works but also in children's literature, which plays a significant role in the moral education of younger generations.

In later periods, the themes of patriotism and independence became even more widely represented in Azerbaijani children's literature. In these works, love for the homeland, attachment to national identity, and the idea of freedom are presented through simple and emotionally expressive means appropriate to the worldview of children. Thus, children's literature functions not only as a field that shapes aesthetic taste but also as an important educational tool that contributes to the development of national consciousness and patriotic feelings among young readers.

Therefore, it can be concluded that the idea of independence reflected in the works of Mehmet Akif Ersoy significantly influenced the common literary and ideological environment of the Turkic world. These ideas, in different historical periods, found new artistic forms in Azerbaijani literature particularly in children's literature and made an important contribution to the development of national consciousness and patriotic values among the younger generation.

References:

1. Kaplan M. Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997.
2. Mehmet Akif Ersoy. Safahat. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011.
3. Okay O. Mehmet Akif: Bir Karakter Heykelinin Anatomisi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
4. Okay O. Mehmet Akif: Bir Karakter Heykelinin Anatomisi. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
5. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX–XX əsrlər. Bakı: Elm, 2002.
6. Rüstəmovə Azadə. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının problemləri. Bakı: Elm, 2005.
7. Tanpınar A.H. XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

RUS ƏDƏBİ-TƏNQİDİ FİKRİNDƏ SƏMƏD VURĞUN YARADICILIĞINA MÜNASİBƏT

Lalə Əfəndiyeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

lalare1960@gmail.com

Abstract

The work of Samed Vurgun has always been at the center of attention not only within the Azerbaijan literary-critical community but also throughout the former Soviet Union. A large number of studies have been devoted to the multifaceted creativity of the poet, his artistic method, the ideological and artistic value of his original works, his national uniqueness—including his personality—and his artistic legacy has been studied from diverse perspectives. The poet's work was analyzed by literary critics even during his lifetime. Each of his works, immediately upon publication, received public response and caused a significant resonance within the country's literary circles.

In this context, during the Soviet period, S.Vurgun's work also attracted the attention of Russian writers and critics. A large portion of his works was translated into Russian, and productions of his plays were evaluated by theater critics.

This article examines the attitude of Russian literary criticism toward S.Vurgun's work and analyzes the opinions of several critics, including the poet's close friend and translator of his works, Nikolai Tikhonov, regarding the poet's literary output and personality, as well as productions of his dramas.

It is noted that Russian literary criticism shows a generally consistent approach when studying the ideological directions of the poet's work and the main trends of contemporary poetry in his writings: S.Vurgun's artistic heritage is distinguished by humanism and thematic breadth.

Keywords: *S.Vurgun, literature criticism, Azerbaijan literature, Russian critics, literary process.*

Giriş. Bir sənətkarın yaradıcılığına tənqidçilərin verdikləri qiymət, müasirlərinin münasibəti onun ədəbiyyat tarixində tutduğu mövqeni müəyyənləşdirməyə əsas verir. Zaman keçdikcə sənətə və insanlara müasir tarixi prosesə uyğun yeni yanaşma müşahidə edilir, ancaq elə sənətkarlar vardır ki, onların irsi bütün dövrlərdə bədii dəyərini qoruyub saxlayır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli simalarından biri olan Səməd Vurğunun yaradıcılığı bu mənada diqqətəlayiqdir.

Əsas hissə. Xəlqilik və millilik, bəşəri dəyərlərin vəsfi, romantiklik və fəlsəfilik kimi xüsusiyyətlərin vəhdəti dahi şairin poeziyasını təşkil edən məziyyətlərdəndir. S.Vurğunun yaradıcılığı yalnız Azərbaycan ədəbi-tənqidi mühitində deyil, həmçinin bütün keçmiş sovet məkanında, bir sıra Avropa ölkələrində də ədəbi cəmiyyənin diqqət mərkəzində olmuşdur. Şairin çoxşaxəli yaradıcılığı, sənətkarlıq metodu, orijinal əsərlərinin ideya-bədii dəyəri, milli özünəməxsusluğu və şəxsiyyəti haqqında yüzrlərlə tədqiqat əsərləri yazılmış, M.Arif, M.Hüseyn, Ə.Ağayev, B.Vahabzadə, Ş.Alişanlı, N.Cəfərov, A.Salmanov kimi ədəbiyyatşünas alimlər bu barədə kifayət qədər sanballı fikirlər söyləmişlər.

Əsl milli şair olmaqla yanaşı, S.Vurğun heç vaxt bir coğrafi məkan daxilində məhdudlaşmamışdır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə onun yaradıcılığı Azərbaycanın hüdudlarından xeyli kənara çıxmışdır.

S.Vurğunun poeziyası vətəndaşlıq motivləri ilə milli zəmində köklənmişdisə də, bütövlükdə yaradıcılığı beynəlmiləl xarakterlidir, əsl humanist poeziyadır. Yaşadığı dövr etibarilə çoxmillətli bir ölkənin şairi kimi, onun yaradıcılığını Sovet İttifaqına daxil edilmiş bütün xalqlar izləmişlər. Bu cəhətdən rus ədəbi-ictimai fikrində S.Vurğunun yaradıcılığı daha geniş işıqlandırılmışdır. Əsərlərinin, demək olar ki, əksəriyyəti rus dilinə tərcümə edilmiş, rus ədəbləri onun ayrı-ayrı əsərlərinə və bütövlükdə yaradıcılığına müraciət etmişlər. Əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi ilə daha çox P.Antokolski, A.Adalis və N.Tixonov kimi dövrünün məşhur şair və yazıçıları məşğul olmuşlar. Onlar şairin əsərlərini rus dilinə çevirməklə yanaşı, həmçinin yaradıcılığına öz münasibətlərini bildirmiş, bu əsərləri yüksək qiymətləndirmişlər.

Oxucularına S.Vurğun yaradıcılığının ən gözəl nümunələrini təqdim edən N.Tixonov, eyni zamanda, Azərbaycan şairinin əsərlərinin təhlili ilə də məşğul olmuşdur. "S.Vurğun, onun həyat və yaradıcılığı haqqında" adlı məqaləsində [7] şairi "Azərbaycan poeziyasının bayraqdarı" adlandıran müəllif onu Nizami və Füzuli irsinin layiqli davamçısı kimi təqdim edir, öz dövrünün gerçəkliklərini fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə qələmə almasını yüksək qiymətləndirir, şairin öz qarşısına məhz belə bir uca amal və böyük məqsəd qoyduğunu göstərir. S.Vurğunun şair qəlbinin səsinə qulaq asaraq oxucusu ilə səmimi və yaxın dost kimi söhbət etməsindən danışan N.Tixonov onun öz xalqının keçmişi və bu günü ilə yaşayan, daim gələcəyini düşünən əsl xalq şairi olduğunu vurğulayır. S.Vurğunla şəxsi görüşlərini xatırlayan müəllif şairin daim sənət və sənətkar, əsl poeziyanın tələbləri haqqında apardığı mübarizədən, klassik irsimizə münasibətindən söz açır, onun şeirlərini oxucunu xüsusi bir aləmə aparan, onu daim inkişafa, işıqlı gələcəyə, qurub-yaratmağa səsləyən əsərlər kimi

qiymətləndirir. S.Vurğunun "Şairin andı" və "Fənar" adlı kitablarının çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinin başlanması və elə bu ilk kitabları ilə də Azərbaycan poeziyasında yeni ənənə, yeni məktəb yaratdığını göstərən N.Tixonov onun keçdiyi yaradıcılıq yoluna nəzər salır, öz milli köklərindən ayrılmadan daha yeni zirvələr tutduğunu göstərir, onu rus poeziyasında özünəməxsus yeri olan və rus oxucularının böyük dəyər verdikləri V.Mayakovski ilə müqayisə edir.

S.Vurğunun "Azərbaycan" şeiri onun poeziyasının əsas motivlərini, ideya-bədii istiqamətini təcəssüm etdirən çox mühüm ədəbi hadisə olmuşdur. Fikrimizcə, "Azərbaycan" Səməd Vurğun poeziyasının baş mövzusu"dur" deyən M.Hüseyn tamamilə haqlıdır [3, s. 390]. Çünki tənqidçi Ə.Ağayevin dediyi kimi, "S.Vurğun hansı mövzuda və hansı janrda yazırsa-yazsın, öz estetik meyarının aparıcı xəttinə – xalq və Azərbaycan anlayışına həmişə və hər yerdə geniş vüsət verməyi bacarırdı. Bu mənada onun bütün əsərlərindən Azərbaycan ətri gəlir, Azərbaycan torpağının, mədəniyyətinin, dilinin, tarixinin, adət və ənənələrinin bir vəhdət təşkil edən bədii mənzərəsi görünür" [1, s. 198]. N.Tixonov da şairin Vətənə, onun təbiətinə məhəbbətindən danışarkən göstərir ki, şair öz şeirlərində son dərəcə səmimidir, onun hisslərini duymamaq, bu hisslərin qaynaqlarının haradan gəldiyini görməmək mümkün deyil.

S.Vurğunun yaradıcılığında, o cümlədən də bütün Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yer tutan əsərlərindən biri "Aygün" poemasıdır. Əsəri rus dilinə M.Svetlov və A.Adalis çevirmişlər. Tərcümə dərhal tənqidçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

"Aygün" poemasında S.Vurğun mənəvi-psixoloji və ailə-məişət problemlərinin geniş planda təsvirini və özünəməxsus orijinal həllini vermişdir. Bu poemada da S.Vurğunun bütün yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan vətəndaşlıq ruhu, dərin fəlsəfi məna vardır. Poemada qəhrəmanların cəmiyyətdəki mövqeyi və davranışı, əsasən də, ailədəki şəxsi münasibətləri göstərilir. Tənqidçi D.Minkeviç S.Vurğunun "Aygün" poemasını onun digər poemaları ilə müqayisədə təhlil etmişdir.

S.Vurğun öz qəhrəmanlarını kifayət qədər uzun bir zaman kəsiyində – həyatlarının ən mühüm dövründə təsvir etmiş, onların həyata və bir-birlərinə qarşılıqlı münasibətlərinin inkişafı və dəyişməsini, mənəvi təkamül proseslərini göstərmişdir. Tənqidçinin fikrincə, şair öz qarşısına qəhrəmanlarının bütün həyatını təsvir etmək, bununla da oxucunu özünün həyat və cəmiyyətdəki mövqeyi, ailəyə münasibəti barədə müəyyən düşüncə və qənaətlərə gətirmək məqsədi qoymuşdur. O, fikirlərini əsaslandırmaq üçün "Aygün" poeması nə məqsədlə yazılmışdır" sualına S.Vurğunun verdiyi cavabı

göstərir: "Bu əsər yüksək ideallara sadıq insanların ailə və cəmiyyətimizdə mövcud olan idealsız insanlarla toqquşma və mübarizəsini göstərir. Bu, xalq və vətənin rifahı üçün çalışanlarla həyatın mənasını özü üçün yaşamaqda görənlərin mübarizəsidir, saf və təmiz məhəbbətin qısqanlıqla mübarizəsidir" [6, s. 102].

D.Minkeviç ənənəvi olaraq, poemanın təfərrüatlı təhlilini verməklə onun baş qəhrəmanlarının xarakterlərini açmır, burada daha çox S.Vurğun qələminin ecazkar təsir gücündən danışır. O, əsərin konfliktəsliz olması fikrinə qarşı çıxır: "İki mədəni insanın dağılmış ailəsini bərpa etmək üçün özlərində mənəvi qüvvə tapa bilmədiklərinə görə on beş il ərzində mənəvi sakitlik tapa bilməməsini göstərən əsərin konfliktəslizliyindən necə danışmaq olar?" [6, s. 102]. D.Minkeviç vaxtilə "Aygün" poemasının "konfliktəslizliyi" haqqında gedən arasıra söhbətlərin haradan gəldiyini və bunun tam əsassız olmasının səbəbini şairin əsərdə son nöqtəni insanın həyatdan təcrid olunduğu məqamda deyil, əksinə, onun yenidən həyata, yaşayıb-yaratmağa, yaşatmağa qüvvə tapdığı anda qoymağı daha uğurlu və ya düzgün olduğunu seçməsində göstərir. Əsərə bu cür yanaşmanın qeyri-mümkün və qeyri-elmi olmasını bildirən tənqidçi "Aygün" poemasının bu cəhətindən deyil, onun realist əsər kimi bədii dəyərlərindən danışmağın daha önəmli olduğunu vurğulayır. Poemanın yüksək bədii dəyərini isə onun məhz S.Vurğun qələmindən çıxması ilə izah edir: "Bəzən nədənsə adama elə gəlir ki, əgər "Aygün" poemasının konfliktini həll etmək bəzi digər müəlliflərə həvalə edilsə idi, onlar bunu mütləq Aygünlə Əmirxanı boşamaq yolu ilə həll edərdi... Poemanın müəllifi isə konfliktin həllinə başqa, daha ciddi meyarla yanaşmışdır" [6, s. 105]. Bu seçim "Aygün" poemasında konfliktin həllini daha inandırıcı, daha realist şəkildə göstərməyə zəmin vermişdir.

D.Minkeviç "Aygün" poemasının bədii uğurunu burada iki özünəməxsus insan xarakterinin bədii təcəssümünün müvəffəq olmasında göstərir. Bu obraz – xarakterlər S.Vurğun yaradıcılığının ilk uğuru deyildi. Buna qədər şair artıq istedadlı dramaturq kimi özünü təqdim etmiş, canlı insan obrazlarından ibarət qalereya yaratmışdı.

Ümumiyyətlə, adını çəkdiyimiz məqaləsində D.Minkeviç "Aygün" poeması haqqında danışsa da, yeri gəldikcə, şairin bütün sənətinə layiq olduğu dəyəri verir, ancaq "Aygün"ü S.Vurğunun yaradıcılığında müasir qadın obrazları arasında ən uğurlu addım kimi qiymətləndirir. Onunla eyni cərgədə şairin Bəsti obrazını görür, onun təkrarolunmaz xarakter kimi diqqət çəkdiyini göstərir, hərçənd bu obrazın Aygündən fərqli olaraq, portret səciyyəli olduğunu vurğulayır, şairin bu iki qadın obrazı arasında müqayisə aparır.

"Aygün" poemasında S.Vurğun qəhrəmanının mənəvi keyfiyyətlərini dərk etmək üçün onun sənət aləmini, onu əhatə edən sosial mühiti təsvir edir. Tənqidçi poemanın məhz bu xüsusiyyətlərini diqqət önünə çəkir, bu təsvirləri əsərin ən maraqlı və poetik lövhələri kimi dəyərləndirir, musiqi səhnələrinin təsviri ilə bağlı misraların S.Vurğun qələmi altında nə qədər ecazkar təsir yaratdığını göstərir: "Bu misralar musiqini yalnız mətnin sözləri ilə səciyyələndirmir, həmçinin musiqinin təsvirini verir, sanki onu səsləndirir. Əsərin musiqini təsvir edən hissləri poemanın strukturu ilə üzvi şəkildə bağlıdır" [6, s. 107].

D.Minkeviç bu məqaləsində Əmirxan obrazının inkişafda göstərilməsini S.Vurğunun "Şekspirsayağı" yolla getməsi kimi dəyərləndirir və bunu ümumiyyətlə, onun yaradıcılıq ənənəsi adlandırır. Əmirxan obrazına olan dərin marağı da bununla əlaqələndirir və qeyd edir ki, onun tam mənəvi təkamül keçməsinə yalnız S.Vurğun kimi ustad şair belə inandırıcı şəkildə göstərə bilər – bu onun sənətkarlıq üsulu, poetik tapıntısıdır.

Qeyd edək ki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində S.Vurğunun dramaturgiyası da mühüm bir mərhələdir. Onun "Vaqif" dramı həm ədəbiyyatda, həm də teatr səhnəsi üçün yeni bir hadisə olmuş və uzun illər boyu milli teatrimızın repertuarından çıxmamışdır. Pyesə dəfələrlə istər Azərbaycan teatrları, istərsə də respublikamızın hüdudlarından kənarda, rus dram teatrları müraciət etmişdir. Əsərin hər bir tamaşası tənqidçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bununla bağlı rəy və çıxışlara ümumittifaq miqyaslı mətbuat səhifələrində yer verilmişdir. Bu cəhətdən "Teatr" jurnalını xüsusi qeyd etmək olar. Jurnalın müxtəlif illərə aid bir neçə nömrəsində "Vaqif" dramının tamaşaları, bütövlükdə S.Vurğunun yaradıcılığı haqqında yazılmış rəy və məqalələr üzərində dayanmaq istərdik.

Ümumiyyətlə, S.Vurğunun bu mövzuya müraciət etməsinin səbəbini onun Azərbaycan poeziyasına sadəlik və əsl xalq ruhu gətirmiş Molla Pənah Vaqifə olan məhəbbəti ilə izah etmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, S.Vurğun Vaqifin həyatının son dövrünü qələmə alarkən tarixi faktlara tam əməl etməmiş, dövrün tələbləri və yaradıcılıq təxəyyülünə uyğun yol tutmuşdur. Şairin bu orijinal yolu ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etmişdir. Bu mövzuya həsr edilmiş məqalələrdən birinin müəllifi İ.Altman "Vaqif" dramında məhz bu cəhəti vurğulayır: "Əsl qabaqcıl yazıçının əsərində qabaqcıl ideya və ənənələr əsərin özündə, onun mahiyyətində olur və həyat həqiqətlərinə uyğun gəlir, zahiri ənənəvilik ona yaddır" [4, s. 98].

Müəllif bir sənətkar kimi yazıçı və tarixçi arasındakı fərqi bu üsulda görür. Onun fikrincə, sənətkar şair tarixdən daha çox, tarixin fəlsəfəsi ilə bağlı-

dır. Bu və ya digər dövrün əsas və tipik hadisəsini seçərkən, tarixi xarakter yaradarkən tarixi hadisələrin gedişatını təhrif etməməlidir: "Sənətkar tarixin konsepsiyasını düzgün göstərməli, hadisə və faktları düzgün canlandırmalıdır, ancaq tarixin kor-koranə, mexaniki surətini yaratmamalıdır. Tarixi xarakterlərə gəldikdə isə, sənətkar onların fotorəsmi yaratmamalıdır. S.Vurğun qarşısına o dövrü bütünlüklə əks etdirmək və tarixi hadisələrə tam dəqiqliklə əməl etmək məqsədi qoymur. Onun poetik məramı daha genişdir: yadellilərin hücumuna qarşı xalqın mübarizəyə qalxmasını əks etdirmək" [4, s. 99].

İ.Altman dramın əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi onun fəlsəfi təsir gücünü qeyd edir, bunu S.Vurğunun öz tarixini və mədəniyyətini dərindən bilməsi, "yüksək poetik dil mədəniyyətinə" malik olması və "qəlblərə yol açmağa qadir olması" ilə izah edir.

"Vaqif" tamaşasının yüksək bədii keyfiyyətlərindən danışan İ.Altman onun birmənalı olaraq hamı tərəfindən sevildiyini, bütün tənqidçi və tamaşaçıların əsərə eyni münasibət sərgilədiyini, ona eyni mövqedən yanaşdığını xüsusi vurğulayır: "Vaqif"-i görən hər bir kəs bu parlaq qəhrəmanlıq tamaşasını uzun müddət unutmayacaq" [4, s. 100].

"Teatr" jurnalının səhifələrində "Azərbaycanın şair və dramaturqu S.Vurğun" məqaləsinin müəllifi M.Borisoviç S.Vurğunu çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının ən layiqli təmsilçisi hesab edir və onu "öz vətəninə nəğməkarı" adlandırır (5). S.Vurğunla tanışlığının "Vaqif" tamaşasının nümayişi zamanı baş verdiyini bildirən məqalə müəllifi şairin zahiri görkəmi ilə şeirləri arasında özünəməxsus Şərq koloritli bir əlaqə olduğunu bildirir. O, S.Vurğunun incə ifadə tərz, fəlsəfi görüşləri və sağlam düşüncəsinə valeh olduğunu, bu səmimiyyət və qüdrəti, eyni zamanda, həm şairin özü, həm də şeirləri üçün səciyyəvi xüsusiyyət kimi göstərir. Şair həyatı dərindən hiss edir, insan qəlbinin dəruni hissələrini ifadə edə bilir. Əsl məhəbbət şairi üçün həyat harmoniyası tək-cə şairin vəsf etdiyi sevgilisinin ürək çırpıntıları və quşların nəğmələrində deyil, həm də xalqın öz səadəti uğrunda mübarizə əzmindədir. O qeyd edir ki, S.Vurğunun istər vətənin tarixi keçmişi, istərsə də yaşadığı dövr haqqındakı şeirlərinə həyat eşqi, qaranlıqla mübarizə əzmi hakimdir: "Bunların kökü Azərbaycanın xalq aşıqlarının nağıl və dastanlarında, başlanğıcı onların yaşadığı gerçəklikdə, son nöqtəsi isə gələcəkdir" [5, s. 26].

Beləliklə də, müəllif S.Vurğunun xalqla, onun keçmişi, bu günü və gələcəyi ilə qəlbən bağlı olduğunu göstərir və xalqının şairə məhəbbətinin də səbəbini bununla izah edir. Şairin poetik yaradıcılığına qısa ekskursdan sonra diqqətini onun dramaturgiya sahəsindəki fəaliyyətinə yönəldərək "Vaqif" dramı ilə

ədəbiyyat aləminə yeni bir istedadlı dramaturqun gəlişini göstərir. Xalqının Vaqif şəxsiyyətinə marağının, onun xalq poeziyasına məhəbbətinin daha da artmasında bu əsərin mühüm rolundan danışır.

Digər tənqidçilər kimi, M.Borisoviç də əsərin səhnə təcəssümü üzərində dayanır, onun diqqət çəkən məziyyətlərini göstərir, Vaqifin bir mütəfəkkir, dövlət xadimi və şair kimi çoxşaxəli şəxsiyyətinin işıqlandırılmasını vurğulayır. O da həmçinin əsərin uzun illər boyu teatrın repertuarında mühüm yer tutacağına inamını ifadə edir. Müəllif "Vaqif" pyesinin təhlili ilə kifayətlənmir, diqqətini S.Vurğunun "Xanlar" dramının təhlilinə yönəldir. Hər iki əsərdə zaman və hadisələr arasında əlaqələr olduğunu qeyd edir, şairin tarixi keçmişlə müasir dövrə fərqli yanaşmasının səbəblərini izah edir.

Nəticə. Beləliklə, S.Vurğunun yaradıcılığına ümumi nəzər salan, bəzi əsərlərinin təhlilinə, səhnə həyatına münasibət bildirən bir neçə məqalə belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, S.Vurğunun əsərləri ədəbi ictimaiyyətin də diqqət mərkəzində olmuşdur, ədəbi tənqid tərəfindən onun yaradıcılığının ideya istiqamətləri, əsərlərində çağdaş poeziyanın aparıcı meyillərinin araşdırılmasına xüsusi önəm verilmişdir.

Ümumiyyətlə, bu mövzuda olan əsərlərin ortaq cəhəti S.Vurğunun bədii irsinin bəşəri mahiyyətinin, aktuallığının, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin, mövzu dairəsinin genişliyinin etiraf edilməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. Azərbaycan sovet poeziyası // "Azərbaycan" jurnalı, Bakı, 1974, №1, s. 198-210
2. Arif M. Səməd Vurğunun dramaturgiyası. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964, 238 s.
3. Hüseyn M. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı:1958, 590 s.

Rus dilində

4. Альтман И. Народная драма "Вагиф" // ж. "Театр", №5, 1939, с. 98-100
5. Борисович М. Самед Вургун – поэт и драматург Азербайджана // ж. "Театр", №3, 1941, с. 26-33
6. Минкевич Д. Заметки о поэме "Айгюн"// ж. Литературный Азербайджан. №8, 1958, с.102-107
7. Н.Тихонов. Слово о Самеде Вургуне// В кн.: С.Вургун. Лирика. "Гянджлик", Баку, 1986, 284 с.

MÜASİR NƏSRDƏ POSTTRAVMATİK YADDAŞIN ƏKSİ (MÜBARİZ ÖRƏN "ÇINAR YAZILARI")

Lalə Həsənova

Filologiya elmləri doktoru, dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

hasanoffa1977@gmail.com

Abstract

Representation of post-traumatic memory in modern prose (Based on Mubariz Oren's "Inscriptions on the Plane tree")

In recent decades, the increasing frequency of conflicts, wars, natural disasters, and the physical and mental pressures people face have made the topic of post-traumatic memory relevant. For this reason, this field, which has been developing since the 1990s – the study of trauma (traumatology), and the concept of memory in literature is one of the most relevant areas of contemporary literary criticism. This article examines the theme of post-traumatic memory in Mubariz Oren's short story "Notes on a Plane Tree," a new trend emerging in our post-war literature. The work's contradictory imagery is assessed as an artistic method that allows for a dialectical retelling of the peacetime period – joy and pain in parallel – and to get to the heart of the events. Although the war is not directly described in the work, it painfully reflects the deformation of a native space that has lost its original function: today (after the war) it is fragmented, dangerous, and quiet, while what was once a vibrant place is now deformed. This story shows that processes such as refugee migration and war are caused not only by displacement, difficult living conditions and the loss of loved ones, but are also perceived as a huge trauma in the fate of people as a whole, reflecting the post-traumatic state specific to our modern society.

Keywords: *war, post-traumatic memory, Mubariz Oren, retrospection, plane tree.*

Giriş. Son onilliklərdə artan qarşıdurmalar, müharibələr, təbii fəlakətlər, insanların üzləşdiyi fiziki və mənəvi təzyiqlər yaddaş mövzusunı aktuallaşdırır. Bu səbəbdən, 1990-cı illərdən başlayaraq formalaşan bu istiqamət travma (trauma studies), yaddaş konsepsiyasının ədəbiyyatda tədqiqi müasir ədəbiyyatşünaslığın aktual istiqamətlərindən biri olaraq yer almaqdadır. Yaşadığımız postmüharibə dövründə ədəbiyyatımızda zəfər diskursu müstəvisində müharibədə yaşanan zədələrin (fiziki və mənəvi) təsviri önə çıxmaktadır. Mübariz Örenin son hekayələrindən olan "Çinar yazıları"nda (2024) müharibə gerçəklikləri detallar, ziddiyyətlər üzərində qurulan motivlər əsasında canlandırılır. Müharibə məkanı kollektiv yaddaş atributunun (simvolik obraz olan çinarın keçmiş və indiki zaman müstəvisində) məruz qaldığı deformasiya

müstəvisində təsvir edilir və məhz doğma məkanın atributunun itkisi insanın mənən məhv olmasına səbəb olur.

Əsas hissə. Qələbə xəbərinin yaratdığı kollektiv emosional yüksəlişlə, travma və yaddaşsızlıq təcrübəsinin üz-üzə gətirildiyi hekayədə "Travmatik görüntülər və təkrarlar reallığın təhrifləri deyil; əksinə, onlar görünən şeylərin həddindən artıq çoxluğunun nəticəsi olaraq ortaya çıxır" [4, s. 561]. İnsan yaşadığı itkilərlə fakt olaraq qarşı-qarşıya qalsa da, çox zaman (ilk anlarda) razılaşa bilmir, göz görsə də, şüur bu informasiyanı qəbul etmir və nəticədə şok yaşanır. "Travma və ya "travma sonrası stress pozğunluğu"dan bəhs edən Ketİ Karut yazır: "Keçmişdən gələn görüntülərin özəlliyi ondadır ki, onlar sadəcə hadisənin birbaşa təsviri deyil, sözün həqiqi mənasında onun "təkrar nümayişi" də deyil; daha çox mənasız kimi görünən bir iz, bir təsir, bir təəssüratdır. Burada ötürülən şey hadisənin özü deyil, yəni adi şəkildə danışılıb anlaşıla birlən bir məzmun yox, *hadisənin mənaya* (anlam kəsb edə bilməməsi- kursiv məqalə müəllifinindir), şüurun bir hissəsinə çevrilə bilməməsidir. Görmək üçün onu dərk etməmək lazımdır. Keçmişdən gələn bu görüntü əslində deyir: sən görməlisən, amma anlaya bilməzsən. Buna görə də obrazın zahiri "sözün həqiqiliyinə" bənzərliyi hadisənin təsviri deyil, onun dərk olunmazlığının, *mənalandırılmaya müqavimətinin* (kursiv məqalə müəllifinindir) ifadəsidir. Obraz əslində belə deyir: burada sənəin hələ başa düşmədiyin bir şey var" [4, s. 565]. Eyni zamanda Z.Freydə istinad edən Karut "Hadisənin yalnız sonradan travmaya çevril"diyini qeyd edir [4, s. 571]. "Hadisənin (*travmanın* - L.H.) vaxtından əvvəl baş verməsi (*gözlənilmədən, anıdan* - L.H.), Freydin güman etdiyi kimi, onu sona qədər dərk etməyə imkan vermir və buna görə də şüur toqquşmanı anlamağa çalışaraq onu dəfələrlə təkrarlayır. Yəni travma təkcə həyat üçün təhlükə ilə deyil, həm də təhlükənin şüur tərəfindən sonrakı dərkilə şərtlənir" [4, s. 571]. Bu baxımdan qələbəmizdən müəyyən zaman keçdikdən sonra müharibə mövzusunun ədəbiyyatımızda bu şəkildə təsviri anlaşılandır. Müasir nəsrimiz artıq hisslərin tərənnümünə deyil, daha çox təhlilinə fokuslanır.

"Çinar yazıları" hekayəsində posttravmatik yaddaşın əksi

Hekayədə hadisələr əsasən əlamətdar bir gündə - zəfər günündə cərəyan edir, şəhərdə xüsusi bir ab-hava yaşanır: izdiham ("insan seli"), səs ("aramsız siqnallar", "Uğultu qatı duman kimi şəhərin canına hopmuşdu; ağla gəlməyən yerdən səs gəlirdi"), sevinc seli ("mən də o ki var oynadım, oynaya oynaya baxdım ki, ətraf binalar da bizə qoşulub şən-şən oynayır"). Qələbə izdihamı eyni zamanda bu məqama gəlib çatmaq üçün yaşanan çətinliklərin xatırlanmasına vəsilə olur (sevinc-kədər). Hekayənin mövzusu məkandan məkana

adladığıca açılır, hadisələrin təfəsilatlı deyil, detallı təsviri yer alır. Yaddaş, yurd itkisi- ümumən itkininin totalaşdırılmasının, fəci bir yadlığın və köməksizliyin yer aldığı hekayədə ağrının bu şəkildə təqdimi- heç kimi və heç nəyi, öz adını belə xatırlamayan insanın ev anlayışını, həyat tərzini reflektiv olaraq yaşatması hər kəsi "tilsimləyir": "təzə sulanıb-süpürülmüş nəm torpağı, yuyulub ipə sərilmiş kişi dəyişəyi, ağaca bərkidilmiş əldəqayırma əlüzuyunu, mıxdan asılmış məhrabası, boş banan yeşiklərindən, karton qutulardan "yığılmış" "divar mebeli"... ilə o yer, doğrudan da, sahmanlı, qurulu evi xatırladırdı!... dincini alandan sonra qalxıb "həyət-bacasını" gəzdirdi, "divar mebeli"nin qapılarını bir-bir açıb yoxladı, "gözümü çəkən kimi aparırlar".

Ziddiyyət üzərində qurulan hekayədə "hadisə ilə əlaqəsi olan və ya onunla assosiasiya olunan, keçmişlə bağformlu güclü emosional əks-səda yarıdan, kollektiv yaddası formalaşdıran gerçəkliyin detalları əks olunur, obyektlərin üzərinə fokuslanma" [6], şəhər (dinamik) və kənd (statik) məkanı, yaddaş və yaddaşsızlıq motivi yer alır. Çınarlar haqqında xatırlatmalar isə bu məkanları birləşdirməyə, məkandan məkana keçidləri təmin etməyə xidmət edir.

Məkandan-məkana, zamandan-zaman keçidlər (retrospeksiya) vasitəsilə mövzu daha da dərinləşir. Təhkiyəçi-personaj şəhərdəki sevinc selindən uzaqlaşmış öncə yaddaşının dərin qatlarına, sonra isə adsız, kimsəsiz bir arabaçıya çevrilən insanın məskunlaşdığı "evi xatırladan məkan"a yönəlir. Bununla da, arabaçı haqqında ilk hissə (məna bloku) Tağının tanınması ilə tamamlanır və növbəti hissəyə keçid yer alır. Bu geridönmələr həcmcə kiçik olan əsərə çoxşaxəli emosional ahəng qatararaq, ötən zamanlar və indiki məqam arasındakı ziddiyyəti qabardır. Hadisələrin mahiyyətinə varmaq, Tağının bugününü anlamaq üçün daha əvvəlki illər, əsl Tağının mövcud olduğu çınarlı günlər xatırlanır - Ufadan qayıdışı, dostlarla görüşü, sonradan uşaqlıq, gənclik dövrü, doğma torpaqlarını məcburi tərk etmələri, yaxınlarını, adını itirməsi haqqında hekayətlər və müharibə reallığına keçid – bunların hamısı təhkiyəçi-personajın xatirələrində yaşanır. Travmadan sonra Tağı yaşadıklarını qavramaq iqtidarında olmadığı üçün, həmin missiya təhkiyəçi-personaj tərəfindən yerinə yetirilir. Müasir mərhələdə artıq əvvəlki Tağı yoxdur, eynən kəndi kimi, o da yalnız xatirələrdə yaşayır. Hekayədə retrospeksiya "bütöv bir məna bloku olaraq yer almır, ümumi strukturunda inversiya yer alan, daxili xronologiyaya tabe olan ayrı-ayrı hissələrə bölünür və hər bir hissə özü -özlüyündə əvvəlkinin təsir gücünü artırmağa xidmət edir və ya yeni funksiya əldə edə" bilir [5]. Retrospeksiya vasitəsilə müəllif nəticəni deyil (Tağının taleyi) buna səbəb olan itkinin yaşatdığı yaranın sağalmazlığını (zədəni), ağrının psixoloji yükünü ifadə

edir. Hekayədə ilk olaraq Tağının yaşadığı itkilər qabardılır. Retrospektiv hissələr məhz bu total itki ağrısını formalaşdırmağa xidmət edir. Beləliklə, Tağının taleyi ağrının, sağalmayan yaraların, itkilərin simvolu olaraq əyaniləşir.

Posttravmatik vəziyyətlərin simptomlarının "mətnə" köçürülməsi "nəqlin fraqmentarlığında, düzxətli təhkiyənin qırılmalarında, əhəmiyyətli hadisələrin və ya hərəkətlərin ötürülməsində, travmanın, həyatın gedişini "qıran", həyat haqqındakı hissələrin "qırılmalarında" [6] əks olunur. Tağının həyatı da ani dönüşlər, "qırılma"lar əsasında canlandırılır. Tağının yaşadığı itkilər əvvəlcə atasını, sonra qardaşını itirməsi və qaçqınlıq həyatının ağırlığı təsvir olunur: "hər şeyləri alt-üst oldu, qaldılar havada: yolsuz, ruhsuz, çəkisiz... Düşdükləri vəziyyət gülməli dərəcədə ağılmalı idi, birdən-birə heç nəsiz heç kimə çevrilmişdilər: varlısı, kasıbı, vəzifəlisi, vəzifəsizi, müdriki, səyi... Alınlarına yekə bir "Qaçqın" damğası vurulmuşdu, qaraçı taboru kimi düşmüşdülər çöllərə..." [1].

Bu ağır durumdan qurtulmağa çalışan Tağı "yekə darvazadan" gələnlərə qoşulub yad ölkəyə gedir. "Arvad iki ayağını bir başmağa dirədi ki, olmaz: "Getmiyəssən, vəssalam!" "Vəssalam, vəssalam da..." - bu da daha bir söz demədi, sandıqda sənədlərin arasında eşələnəndə, itkin qardaşının - Ənnağının pasportu keçdi əlinə, onu götürüb getdi!

O gedən - bu gedən!" [1].

Özünün düşdüyü vəziyyətin dramatikliyini də Tağı anidən dərk edir. "öz adım heç it dəftərində də yoxdu!..." [1]. Beləliklə, qaçqınlıqla (sosial durumdan mənəvi böhrana) başlayan çətin vəziyyəti daha da ağırlaşır. Lakin o, yeganə inam yerinə sığınaraq rahatlıq tapır: "Amma yox, - bədəninə ilıq bir arxayınlıq axdı, - var! " $T+\Pi=C$ " - kənddə çinarın gövdəsində kiril hərflərilə adı yazılmışdı. "Tağı, üstəgəl Pərvanə, bərabərdir Sevgi!". Dünya dağılsa da, o ad ordan silinə deyildi!". Yenidən çinar və nəhayət əvvəldən mərhələ-mərhələ yaxınlaşdığımız "mərkəzə" yetişirik. Kəndə yetişmək arzusu əslində doğma məkanın, identikliyin (varlığının) simvolu olan çinara qovuşmaq istəyindən qaynaqlanır.

Ancaq müharibə nəticəsində doğma məkan (kənd) o qədər yadlaşıb ki, (məkanın öz funksiyasını itirməsi, bir zamanlar doğma olanın təhlükə saçması) öz elinə dönmək üçün böyük təhlükəni adlamaq lazım gəlir: "Araznan da gedə bilərdik, amma orda da su minaları var, bircə toxunuş bəsdi ki, açıla, xosunvay olaq" [1]. Lakin bütün bunları gözə alaraq kəndə yetişə bilsələr də, sonda fərqli mənzərə ilə qarşılaşırlar: "Kəndin yerini tapsalar da, kəndi tapmadılar; tapdıqlarını tanımadılar. Bir vaxtlar asfalt boyu təsbeh daşı kimi düzülən şüşəbəndli, eyvanlı evlərin yerində uçuq divarlar qalmışdı, cansız daşlar qalaqlanmışdı. Təpəsinə tənəklər dırmanan qəlbi dağdağan, vən ağacların yerin-

də cır nar kollarından başqa heç nə yox idi" [1]. Beləliklə, fiziki olaraq həmin məkana yetişsələr belə, qoyub getdiklərini tapa bilmirlər. Viran qalmış yurdlarını, itkiləri ağır ilə izləyərək irəliləsələr də, hərəkət anidən sonlanır. Tağının can atdığı mərkəzin itməsi ilə hadisələr kulminasiya nöqtəsinə yetişir. Düzənin düzensizlik, hərəkətin-hərəkətsizliklə əvəzləndiyi doğma məkanın vəziyyəti Tağını sarsıdır və o bu şokdan ayıla bilmir. Eli-obanı simvolizə edən ("yaddaş məkanı" Nora) çinarlı məkanda yaddaşını itirməsi ilə Tağı solumun bir üzvü olaraq həyatını tamamlayaraq "təzə qəbir kimi" kənddə qalır, yalnız cismən yaşamağa davam edir.

Müasir nəsrə müharibə konseptindən bəhs edən V.Volkova bu əsərlərdə məkan modelinin mürəkkəbliyini, dəyər komponenti baxımından təhlil edildikdə "özümüz" və "yadlar" ("özlər"): məna baxımından "müharibə" və "sülh" dövrünün qarşılaşdırılmasının yer aldığını, zaman və məkanın üfüqi (horizontal) – yol, hərəkət, döyüş sahəsi, şəhərlər və şaquli (vertikal) – həyat-ölüm, ruhən yüksəlmə və ya enmə kimi mürəkkəb konstruksiyalardan ibarət olduğunu, bu cür yanaşmanın "müharibə" anlayışını daha da zənginləşdirdiyini və əsərlərin məzmununu daha dərinlən anlamağa kömək etdiyini qeyd edir [3, s. 28]. Bəhs etdiyimiz hekayədə həmin istiqamətlərə diqqət etsək, şəhər çinarların öyrəşməyə məcbur olduğu ("yad") məkan olaraq canlandırılır, "doğma" kənd isə müasir mərhələdə dağıdılmış, bir vaxtlar ona xas xüsusiyyətləri itirmişdir.

Beləliklə, doğma məkana qayıdış baş tutsa da, qalan quru məkandır, atributları isə -sakinlər, həyatın qaynaması, barlı bəhrəli bağlar, bostanlar artıq yoxdur. Bu kontrast (ilkin vəziyyət və indiki zaman) vasitəsilə, hekayədə müharibənin təsviri birbaşa yer almasa da, kənddə qoyduğu izlərin verilməsi ilə, yazıçı diqqəti itkinin miqyasına yönəldir (yenidən prosesə deyil, nəticəyə köklənmə).

Zamanla yaşadığı itkiləri əvəzləməyə çalışan Tağı övladlarına atasının və qardaşının adını verərək onların xatirəsini əziz tutur ("iki oğul nəvən gəlib dünyaya, dur bir sevin, ikisi də sənəddə "Ənnağı oğlu" gedir, birinə dədəmin adını qoymuşam, öz adım heç it dəftərində də yoxdu!.." [1], yaddaşını itirdikdən sonra belə ev atributlarını və çinar yazılarını unutmayaraq təhtəşüuri şəkilə yaşatmağa çalışır. Lakin hər itkini bərpa etməyin, olduğu kimi yeniləməyin mümkünsüzlüyü ifadə olunur hekayədə: "Sifəti gərginləşib əyildi; nəse vacib söz demək istəyirdi, dağınıq yaddaşından o sözü tapıb çıxara bilmədi. Sərt hərəkətlə qolumdan tutub məni çinarın o üzünə darddı, ağ gövdəli ağacın üstündəki çapıq yerlərini titrək-sevincək barmaqları ilə göstərdi. Niyəsə sevinirdi, gülmək istədi, gülə bilmədi, hıqqıldadı, – başa düşdüm ki, bu neçə illər ərzində gülməyi yadından çıxarıb; yadırgayıb! – ağacdakı çapıq yerləri yaxın-

laşdıqca aydınlanıb üç iri kiril hərfinə çevrildi: "Θ+Γ=C".

"Q" niyə?! – heyrət içində çevrilib soruşmaq istədim.

Arabasını sürüb getmişdi Nağı oğlu..." [1].

Nəticə və elmi yenilik. Beləliklə, məqalədə Mübariz Örənin hekayəsi postmüharibə dövrü ədəbiyyatımızda yeni yaranan meyil - posttravmatik yaddaşın əksi müstəvisində araşdırılmış, müasir dövrdə qələbə, sülh dövrü, sevinc seli ilə paralel yaşanan faciələrin diqqətə alındığı qeyd olunmuşdur. Əsərə xas ziddiyyətli təsvirin sülh dövrünü dialektik şəkildə (birtərəfli deyil!) sevinc və ağrıları paralel olaraq izləməyə, hadisələrin alt qatına varmağa imkan verən bədii üsul olaraq dəyərləndirilmişdir. Müharibə əsərdə birbaşa təsvir olunmasa da, nəticə olaraq əzəli funksiyasını itirən doğma məkanın deformasiyası ağrılı şəkildə əks olunur: bu gün (müharibədən sonra) - dağınıq, təhlükə saçan, səssiz, bir vaxtlar isə həyatın qaynadığı məkanın dəyişməsi izlənilir. Bununla barışa bilməyən Tağının taleyi son olaraq yaşadığımız itkilərin (yaddaşın) abidəsi olaraq simvollaşaraq, hekayənin əvvəlində qələbə günü yürüş edən "Zəfər abidəsi", "Qəhrəman büstü" ilə yanaşı yer alaraq zaman dairəsini tamamlayır.

Hekayədə doğma məkan sadəcə fiziki ölçülərlə ölçülən bir ərazi olmayıb, xalqın keçmişini və gələcəyini, adət-ənənələrini, saflığı, ən ali hissləri özündə yaşadan, insanın mənəvi mövcudluğunu şərtləndirən simvolik bir yaddaş məkanı olaraq canlandırılır. Beləliklə, cəmiyyətin toplumun həyatındakı ortaq məqamların, hisslərin- bayramların, elliklə yaşanan sevincin və kədərin, müxtəlif məzmunlu mərasimlərin (xalqın birliyinin) təmsil olunduğu mədəni yaddaş cəmiyyəti birləşdirən, bununla da hər bir fərdə əzəmət və güc verən amil olaraq dəyərləndirilir. Mədəni yaddaş atributu olan doğma məkanın məhv olması isə nəsillər arasında varisliyin qırılmasına, insanın, son olaraq isə xalqın tənha, yaddaşsız, zəif bir varlığa çevrilməsinə gətirib çıxarır.

Mübariz Örənin "Çinar yazıları" hekayəsində qaçqınlıq, müharibə kimi proseslərin yalnız bir məkandan digərinə köç, ağır həyat şəraiti, yaxınların itkisi ilə şərtlənmədiyi, ümumən xalqın taleyində böyük bir travma olaraq yaşandığı göstərilmiş, müasir cəmiyyətimizə xas posttravmatik durum canlandırılmışdır. Bu baxımdan hekayə müasir nəsrimizdə müharibə mövzusunda qələmə alınmış maraqlı nümunə olaraq diqqət çəkir.

İstifadə edimiş ədəbiyyat

1. Örən M. Çinar yazıları // <https://kulis.az/xeber/senet/cinar-yazilari-mubariz-orenin-yeni-hekayesi-56294>
2. Ассман Ян. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М. М. Сокольской. - М.: Языки славянской культуры, 2004. - 368 с. -

- <https://www.philol.msu.ru/~discours/images/stories/speckurs/assman.pdf>
3. Волкова В. Б. Концептосфера современной военной прозы: Екатеринбург: 2014. <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/24831/1/urgu1359s.pdf>
 4. Карут К. Травма, время и история // Травма: пункты / под ред. С. Ушакина, Е. Трубиной. М.: Новое литературное обозрение, 2009, с.561-582
 5. Korystjanskaja, Nonna Fominična Виды и функции ретроспекции в романе XX века /In: Roman Jakobson. Mikulášek, Miroslav (editor). 1. vyd. V Brně: Masarykova univerzita, 1996, pp. [441]-450In: Roman Jakobson. Mikulášek, Miroslav (editor). 1. vyd. V Brně: Masarykova univerzita, 1996, pp. [441]-450
<https://digilib.phil.muni.cz/sites/default/files/pdf/132405.pdf443>
 6. Палашевская И.В., Аль-Саммаррайе С.Дж.М., Репрезентация травматических событий афроамериканской истории в текстовом пространстве культуры США // Политическая лингвистика. 2020. №3 (81). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/reprezentatsiya-travmaticheskikh-sobytiy-afroamerikanskoy-istorii-v-tekstovom-prostranstve-kultury-ssha> (дата обращения: 10.02.2026).
 7. Granofsky R. The Trauma Novel: Contemporary Symbolic Depictions of Collective Disaster. New York: Peter Lang Publishing, Inc., 1995\
https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781453910016_A24026781/preview9781453910016_A24026781.pdf

HAQQI HAQQ DİVANINDA AYARLAYAN TƏDQİQATÇI

Mətanət Saraçlı (Həsənova)

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

matanathasanova@bsu.edu.az

Abstract

The article provides an excursion to the book "Haqq nahaqq sechiler haqq divanında", which sheds light on the wrong facts and problems that have been referred to and transferred from book to book without realizing it, and the controversial problems that are the subject of discussion are displayed before our eyes. Although the facts related to the life and birth date of Ashiq Alasgar, one of our master ashiqs (March 22, 1821), have been the subject of debate from time to time, they have not raised serious objections in literary historiography. The absence of reliable documents and the abuse of this absence have led to the inconclusive end of those disputes. The book mentioned in the article once again confirms the innovations that N.Ahmadli brought to our literary history on the basis of factual documents and

materials that reflect cameral descriptions.

Keywords: *mukhammas, divan, research, analysis, object, snergetics, Ashiq Alasgar, Ashiq Ali, master.*

Həyatda elə insanlar var ki, onlar üçün elm sahələrini bir-birindən ayırmaq absurddur. Bunun üçün yüksək istedad, fenomen yaddaş və dərin müha-kimə qabiliyyəti lazımdır. Son dövrlərdə snergetika adlanan elm sahəsi sanki belə istisna şəxsləri nəzərə alaraq yarandı və uğurlu inkişaf yolu keçir. Tədqiqat sahələri haqqında söz açacağımız Nazir Əhmədli də fərqli düşüncə, hadisələrə özünəməxsus fərdi yanaşma üsulu ilə seçilən və nədən yazmasından asılı olmayaraq istədiyinə nail olan, o sahədə iz qoyan alim-tədqiqatçılardandır. Müəllifi olduğu onlarla kitabın hər biri müxtəlif elm sahələrindən bəhs edir. Buna baxmayaraq Nazir müəllim siyasətdən siyasətçi kimi, fəlsəfədən filosof kimi söz açır, jurnalistika, tarix, ədəbiyyatşünaslıq kimi elm sahələrindən də əsil mütəxəssis kimi danışaraq son sözünü əminliklə deyir.

"Haqq-nahaqq seçilər haqq divanında" kitabının ədəbiyyat sahəsində sensasiya doğurduğunu görürük və zaman keçdikcə müəllifin nə qədər haqlı olduğunu dərk edəcəyik. Əslində folklorşünaslığımızda olan bəzi boşluqların doldurulmasına xidmət edən bu cür tədqiqatları alimlərimiz qısqançlıqla qəbul etməməli, kiminsə araşdırmalarına qəsdən kölgə salmaq kimi dəyərləndirməməlidirlər. Çünki hər kəs hadisələrə öz dövrünün, öz təfəkkürünün, öz imkanlarının prizmasından yanaşır və bu təbiidir. Digər tərəfdən bu tədqiqatların sovet rejiminin cövlan etdiyi bir zaman kəsiyində aparıldığını nəzərə alsaq, təhriflər təbiidir. Akademik Nizami Cəfərov kitaba yazdığı ön sözdə ona böyük dəyər verir, rejim dövründə etibarlı sənədlərin olmadığını bəzən bundan sui-istifadə hallarına yol açdığını önə çəkir [2, s. 4-6]. Tədqiqatçı-folklorşünas Əli Şamilov da məsələyə təxminən bu mövqedən yanaşaraq o dövrdə arxivlərdə sərt qapalıqlıq, ciddi senzura nəzarəti olduğunu vurğulayır. Əli Şamil kitaba həsr etdiyi məqalədə yazır:

"Doğulduğum kənddə yaşayanların sayı 500-ü keçirdi. Bu kiçik kənddə Aşıq Ələsgəri görənlər, onun məclislərində iştirak edənlər də az deyildi. Aşığın şəninə şeir qoşduğu Kəklilik də bizim kənddə yaşayırdı. Az qala hər gün görür və söhbətlərini dinləyir, deyilənlərlə yazılanlar arasında bir uyğunsuzluğun olduğunu tez-tez eşidirdik" [2, s. 12].

Əli müəllim aşığın nəvəsi və tədqiqatçısı İslam Ələsgərin orta məktəbdə onun müəllimi olduğunu, aralarında səmimi şagird-müəllim münasibəti yarandığından ondan Aşıq Ələsgərin şeirlər kitabına başqalarının da şeirlərinin nədən daxil edildiyini soruşduqda, kitabın tərtibçilərindən, nəşriyyatlardan gi-

leyləndiyini yazır. Ə.Şamil 1980-ci ildə yazdığı bir məqalədə Şopenə istinad edərək 1821-ci ildə Ağkilsədə yaşayış olmadığını yazdığını və məqaləni hörmət əlaməti olaraq oxumaq üçün İslam Ələsgərə verdiyini, faktların onu bərk qəzəbləndirdiyini də haqqında danışdığımız yazısında qeyd edir. Kitabın əhəmiyyətindən danışan Əli müəllim yazır: "Nazir Əhmədli tədqiqatçıların nəzərini kameral təsvir sənədlərinə cəlb etdiyi bu kitabı ilə yeni bir mərhələyə yol açmış oldu. Onun açdığı yolla gedənlər təkcə aşığılarımızın deyil, qaçaqlarımızın, ictimai xadimlərimizin, alimlərimizin, yazıçı və şairlərimizin də ömür yollarına aydınlıq gətirə biləcəklər".

İndi nəinki aşığılarımızın, bütün sənətkarlarımızın həyat-yaradıcılığını yeni təfəkkür işığında müstəqillik müstəvisində araşdırmaq dövrün tələbidir və bu sahədə əməyi olan hər kəsə ancaq əhsən deməliyik.

Zəngin eridusiya, dərin müşahidə qabiliyyəti və güclü ümumiləşdirmə bacarığına malik olması tədqiqatçını çoxlu rəqəmlər və faktlar burulğanında azmağa qoymur və o, bütün izinə düşdüyü problemlərin qalibiyyətli həllini tapmaqda çətinlik çəkmir.

Aşıq Ələsgərin nəvəsi İslam Ələsgərin bir sıra yanlışlıqlarını üzə çıxaran Nazir Əhmədli Ağ Aşıq Allahverdiyə mənsub olan bir şeirin müəllifliyini də Ələsgərin qardaşı Allahverdinin (daha doğrusu, atası kimi təqdim etdiyi) adına çıxmasını yanlış hesab edir və bunu inandırıcı faktlarla sübut edir. Müəllif hər bir problemi teorem kimi qoyur və uğurlu isbatına nail olur. Haqqında danışdığımız şerin müəllifini müəyyənləşdirmək üçün apardığı araşdırmaya diqqət çəkməklə fikirlərimizə aydınlıq gətirək:

"Bu gün seyraqubdan bir söz eşitdim,
Bu söz səndən deyil, ayə, məndəndi.
Dedim: nədir, sədrin üstə bəslərsən?
Dedi ki, tifillər ay əməndəndi.
Sevdiciyim geyinibdir bu xara?!
Qönçə güllər layiqdirmi bu xara?!
Gəşt eylədim Bəsrə, Bağdad, Buxara,
İndi də gəlişim a Yəməndəndi.
Allahverdi qırıxdan içdi nə camı?
Nə axunddu, nə molladı, nə cami (?)
Nə Firdovsi, nə Füzuli, nə Cami!
Təcnis sinədəftər, ayə məndəndi".

İslam Ələsgərin etirazına baxmayaraq bəzi tədqiqatçıların bu şerin müəllifliyini gah aşıq Aliya, gah aşıq Allahverdiyə - Ağ aşığa aid etdiklərini vur-

ğulayan Nazir müəllim kameral siyahıdan götürdüyü faktları saf-çürük edərək Alməmmədin qardaşı Allahverdi Haxverdi oğlunun yazılı ədəbiyyatın nümayəndələri olan Firdovsi və Füzulini, Əbdürrəhman Camini tanımağına ciddi şübhə edir. Ağ aşiq Allahverdinin daha mükəmməl təhsil aldığını və bir çox Şərq ölkələrinə səfər etdiyini nəzərə alaraq onu bu şerin müəllifi sayır. İslam Ələsgərin ikinci bənddəki cami (məscid) sözünü anlamsız sayaraq sual işarəsi qoyduğunu göstərir.

Qeyd edir ki, İ.Ələsgər və başqaları əvvəlcə Allahverdi Haxverdi oğlunu" şair etmiş, sonra isə Ələsgərin atasının da, babasının da şair olduğu, "ot kökü üstündə bitər" atalar sözünə uyğun olaraq Ələsgərin böyük şair olmasının nə-sildən, kökdən gəlməsini əsaslandırmaq üçün Allahverdinə ona baba, Alməmmədə ata etmişlər. Ataları Haxverdi öləndə Allahverdinin ən çoxu 21 yaşında olduğunu, ondan on yaş kiçik olan qardaşı Alməmmədin də on bir yaşında uşaq olduğunu, ailənin bütün yükünün Allahverdinin üzərinə düşdüyünü, Alməmmədi böyüdüb boya-başa çatdırdığını, evləndirdiyini nəzərə alsaq Allahverdi, doğrudan da, qardaşı Alməmmədə atalıq etmişdir. Amma Alməmmədin genetik atası Haxverdidir.

Qeyd etdik ki, Nazir Əhmədlinin hadisələrə özünəməxsus yanaşma üslubu vardır ki, bu da dəqiq fakta söykənərək tarixi-müqayisəli metodla tarixi-xronoloji metodu diferensasiya etməsidir.

"Aşiq Ələsgərin həyatı ilə bağlı tədqiqatlarda onun 22 mart 1821-ci ildə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində doğulduğu yazılsa da bu fakt vaxtaşırı mübahisə mövzusu olmuş, prinsip etibarilə bir yekuna varmadan nəticəsiz qurtarmasına gətirib çıxarmışdır". Kitaba yazdığı ön sözdə bu fikri vurğulayan Nizami Cəfərov haqlı olaraq göstərir ki, etibarlı sənədlərin yoxluğu (və bir sıra tədqiqatçıların bu "yoxluq"dan sui-istifadə edərək müxtəlif şayiələrə əsaslanmaları yanlış nəticələrə yol açmış, bizim humanitar alimlərimiz üçün "səciyyəvi" olan "hərə öz fikrində qalır" kimi liberal (və məsuliyyətsiz) bir "metod" "öz işini görmüşdür".

Nazir Əhmədli 2016-cı ildə əldə etdiyi arxiv sənədlərinə əsaslanaraq ustad Ələsgərin yaşının 31 il böyük göstərildiyini, əmisi Allahverdinin onun babası kimi təqdim olunduğunu və digər yanlış faktları dəqiq rəqəmlərlə sübut etdi. Müəllif göstərir ki, "Aşiq Ələsgər 1821-ci ildə Ağkilsə kəndində anadan olmayıb. Çünki nəinki 1821-ci ildə, hətta 1831-ci ildə də Ağkilsə kəndində heç kim yaşamırdı və bu kənd boş idi. Ələsgər 41 yaşında deyil, 25 yaşında evlənib.

Aşiq Ələsgərlə Aşiq Alı 1876-cı ildə deyişib. Bu vaxt Ələsgərin 24, Alının 41 yaşı vardı. Ələsgər indiyə qədər iddia edildiyi kimi 105 il deyil, cəmi 74 il

yaşayıb (1852-1926). Ələsgər Alməmmədin böyük oğlu deyil. Onun böyük oğlu Ələsgərdən üç yaş böyük Məhəmməd olub.

Ələsgərin yazı-pozu bilməməsi doğru deyil. O, dərin bilikli və yazı-pozu bilən savadlı adam olub. Quran oxuyurmuş. Həmin biliyini isə 5 il yanında təhsil aldığı, şeyirdlik etdiyi Aşıq Alıdan alıb.

Aşıq Alı indiyə qədər yazıldığı kimi 1801-ci ildə Qızılvang kəndində deyil, 1835-ci ildə Göyçə mahalının Şişqaya kəndində anadan olub.

Bəzi tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi (Ə.Əbülhəsənoğlu) Aşıq Alı milli mənsubiyyəti baxımından milli kürdü deyil, ayrımlı kürdüdür. Aşıq Alının əsil adı Almədəddir.

Aşıq Ələsgərin savadlı olduğunu sübut üçün N.Əhmədli aşığın "Bu dünyada üç şey başa bələdir" misraları ilə başlayan ustadnaməsinə diqqət çəkir:

Ələsgəri qılma məhrumi-didar,

Tərəhhüm et mənə bir busə, ey yar.

Üç hərflə ismim eylədim aşkar:

Biri "kaf"dır, biri "lam"dır, biri "sad"-deyir.

"Kaf", "lam" və "sad" bizim "k", "l" və s. kimi tanıdığımız hərflərdir və filoloqlar bu sözü "Gilas" kimi oxuyurlar. Həmin üç hərflə "Gilas" sözündəki samit hərflərin adlarıdır. Məsələn burasındadır ki, Ələsgər nəinki ərəb əlifbası ilə sözləri oxuya bilir, hətta bu hərflərin qrammatik olaraq necə adlandırılmasını da gözəl bilirmiş. Müəllif bizim "s" kimi oxuduğumuz hərfin tək cə "sad" deyil, ərəb əlifbasında üç cür yazıldığını ("sin", "se") önə çəkir. Məsələn burasındadır ki, tərkibində s hərfi olanda bu üç hərfdən ürəyin istədiyini yaza bilməzsən, dəqiq bilməlisən ki, bu söz "se", "sin" və yaxud "sad" hərflərinin hansı ilə yazılır. Ələsgər isə Gilas sözündəki "s"-nin başqa iki variantından biri ilə deyil, məhz "sad"la yazıldığını bilən savadlı adam imiş. N.Əhmədli yazır ki, hərçənd mən Ələsgərin nəzərdə tutduğu qadın adının "Gilas" deyil, "Külüs" olduğu qənaətinə deyəm. Əsasən Naxçıvanda rast gəlinən bu qadın adını folklorşünaslar bilmədiklərinə görə Gilas sözünün üstündə durublar. Gilas sözündə isə Ələsgərin dediyi kimi 3 hərflə kifayət etmir. "i" və "a" hərfləri də yazılmalıdır.

Bu araşdırmanı misal çəkməklə biz göstərmək istədik ki, müəllif nəinki hər şeirə, hətta hər misraya münasibət bildirmək istərkən səbirlə, təmkinlə, ciddi arqumentlərlə mətləb üstünə gəlməyi bacarır. Bu hər tədqiqatçıya nəsis olan keyfiyyət deyil.

Bu kitabdan əvvəl yazdığı "Gabud və gabudlular", "Dərələyəz mahalının kameral təsviri", "Göyçə mahalının kameral təsviri" kitabları həmin tarixi bölgələrin coğrafiyası, etnoqrafiyası və ədəbiyyatının sintezidir. Peşəkar alimlərimiz

üçün dəyərli mənbə olan bu kitablar çox qiymətli faktlar verir. Gələcək nəsillərin bu kitablara daha çox dəyər verəcəyinə inanırıq. "Haqq – nahaqq seçilər haqq divanında" kitabında müəllif Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün yeni olan 52 bəndlik elmi qənaət söyləyir ki, bunların hər biri ayrıca disertasiya mövzusu ola bilər. İstər Aşıq Ələsgərdən, istər Şəmkirli Aşıq Hüseynəndən, istər Aşıq Alıdan, istərsə də Göyçəli Aşıq Musadan təhlilə cəlb etdiyi ədəbi nümunələrin hər birində biz ciddi bir dilçi-filoloq alim yanaşması görürük və o, bu nümunələri nəinki struktur-semantik baxımdan, forma-məzmun, bədii-sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən də qiymətləndirir və uğurlu nəticələr əldə edə bilər.

Nazir Əhmədli hər bir faktı dəqiqləşdirmək üçün bir sənədə deyil, Qafqaz canişinliyi tərəfindən xüsusi dəqiqliklə tərtib edilmiş "İrəvan əyaləti kameral təsvirləri"nin müxtəlif dövrlərinə müraciət edərək müqayisələr aparır (1831, 1842, 1852, 1859, 1873, 1886). Bu iş isə olduqca çətin, məsuliyyətli və hər adamın baş vuracağı sahə deyil. Nazir Əhmədli Erməni mənbələrinə istinad etməkdə qınayanlar unudurlar ki, həmin dövrdə o yerlərdə nə erməninin izi-tozu, nə də ağalığı var idi. Bu cür düşünən insanların alternativ sənədləri varsa buyurub ortaya qoya bilər. Müəllifin vətənpərvərliyinə gəldikdə isə onu tanıyanların hər biri onda olan Vətən sevgisinə həsəd apara bilər. Bu ağır və məsuliyyətli işin altına girmək, bəzi qaranlıq mətləblərə aydınlıq gətirmək istəyi də onun Vətənə və vətəndaşa sevgisindən irəli gəlir. Gəlin bu sevgini şübhə altına almayaq və həqiqət acı da olsa onu qəbul etməyi bacaraq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əhmədli N. Azərbaycan aşığı və el şairləri, Bakı, 2019, 359 s.
2. Əhmədli N. Haqq nahaqq seçilər haqq divanında, Bakı, 2017. 284 s.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA İNVERSİYADAN İSTİFADƏ

İnci Qasımlı

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
iqasml@mail.ru

Abstract

Use of inversion style in Azerbaijan literature

Inversion, widely used in literature, is a deliberate violation of the usual syntactic sequence of words in a sentence. This is a powerful stylistic device used not only to change the place of words, but also to redirect meaning and emotional charge.

In other words, inversion is used to create both artistic and psychological effect. This term, which comes from the Latin word "inversio", denotes a change in the position of elements in the structure of speech. This change is characterized by the fact that the subject, complement, news and other sentence members deviate from the usual standard sequence, creating a special effect of attention in the reader. The normal syntactic sequence in the Azerbaijani language is in the form of subject — complement — news: For example: *I read a book*. This is the grammatically correct and most commonly used sequence. In the case of inversion, this sequence is broken and certain parts of the sentence are brought to the fore: *I read the book* — here the news "I read" is brought to the fore and the emphasis is increased. *I read the book* — here both the news and the completeness are given under the emphasis. Approaches to inversion in linguistics describe it as a means of increasing the artistic effect of speech. Although this structure is more often observed in poetry, it is also used in prose for various stylistic purposes. Through inversion, the emphasis becomes clearer and the expression becomes more emotional. According to linguistic terminology, inversion changes the standard sequence between the subject, news, and other sentence members, and this change performs various functions in terms of meaning and intonation.

Keywords: *Inversion, classical literature, modern literature, stylistic devices, linguistics.*

Giriş. Ədəbiyyatda sintaktik üslub vasitələrinin istifadəsi mətnin estetik və emosional təsirini gücləndirir. Bu vasitələrdən biri olan inversiya – cümlədə sözlərin adi sintaktik ardıcılığının qəsdən pozulması – ədəbi mətnin həm mənasını, həm də ritmik və emosional strukturunu zənginləşdirir. İnversiya yalnız sözlərin yerini dəyişmək deyil, eyni zamanda oxucunun diqqətini əsas fikir və hiss üzərinə yönəltmək, obrazlılığı artırmaq, ritmik ahəngi qorumaq məqsədini daşıyır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında inversiyadan şeir və nəsrə geniş istifadə olunmuşdur. Şairlər və yazıçılar bu üsul vasitəsi ilə poetik ritm və qafiyə uyğunluğunu təmin edir, emosional vurğu yaradır, obrazları daha dərin və təsirli təqdim edirdilər. Müasir ədəbiyyatda isə inversiya daha sərbəst şəkildə tətbiq olunur, daxili monoloq və psixoloji təsviri gücləndirərək oxucunun qəhrəmanın daxili aləmini qavramasına imkan yaradır.

Beləliklə, inversiya ədəbiyyatda yalnız sintaktik dəyişiklik deyil, mətni daha təsirli, ritmik və poetik edən mühüm üslubi vasitə kimi çıxış edir. Bu məqalədə inversiyanın ədəbi funksiyaları, klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatında tətbiqi, həmçinin mətnə yaratdığı emosional və estetik təsir təhlil olunur.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında inversiya

İnversiya – cümlədə sözlərin adi sintaktik ardıcılığının qəsdən dəyişdirilməsidir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında sözdə poetik və emosional təsir

yaratmaq məqsədi ilə inversiyaya müraciət edilmişdir. Bu xüsusilə nizamlı vəzn və qafiyə sisteminə malik şeir növlərində daha aydın görünür. Sözlərin qeyri-adi ardıcılığı ilə şair obrazın fikrini daha dərin və təsirli şəkildə oxucuya çatdırır. Klassik Azərbaycan poeziyasında bu üslub vasitəsi yalnız sintaktik müxtəliflik yaratmaq üçün deyil, həm də poetik ritm, emosional vurğu, obrazlılıq və məna dərinliyi vermək məqsədi ilə sistemli şəkildə tətbiq olunub.

Klassik Azərbaycan şeirində nizamlı ifadə sistemi – vəzn və qafiyə – mətni müəyyən strukturda təşkil edir. Belə hallarda adi sintaktik ardıcılığı dəyişmək poetik ritmi qoruyarkən vurğu və emosiyaları gücləndirməyə xidmət edir. Klassik şeirdə bir misranın ritmik axını çox vaxt əsl mənadan da vacib görünür. Bu zaman standart mübtəda–tamamlıq–xəbər əlaqəsi dəyişdirilərək misranın musiqi quruluşu qorunur. Məhəmməd Füzulinin:

Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?

Fələklər yandı ahımdən, muradım şəm'i yanmazmı? [3, s. 290].

- misrası adi ardıcılıqda belə səslənərdi: *Cəfa məni candan usandırdı, yar usanmazmı? Ahımdən fələklər yanıbdı, muradımın şamı yanmazmı?* İnversiyada xəbərin və zərfin önə çıxması ilə: *"Məni candan usandırdı"* birbaşa emosional vurğunu yaradır. Oxucu ilk öncə "məni candan usandırdı" hissəsini dərk edir və obrazın əzabını dərhal hiss edir. Yaxud Nizami Gəncəvinin:

Tanrı yar olsun sənə, katib, sabahın xeyir!

Son nöqtəni qoydum mən. İndi növbə sənindir [4, s. 204].

Adi ardıcılıqda - *Katib, sabahın xeyir, Tanrı yar olsun sənə. Mən son nöqtəni qoydum, indi sənənin növbəndir* - kimi yazılacaqdı. Ancaq inversiya vasitəsi ilə xəbərin və tamamlığın yeri dəyişir. Bununla da ritm qorunur, eyni zamanda gözəllik və seçilmə təsviri vahid poetik hiss kimi oxucuya ötürülür.

Klassik Azərbaycan şeirində tez-tez rast gəlinən digər inversiv quruluşlar da vardır: *Könlüm səni arar daim* → *Daim könlüm səni arar. Gecə düşüb üstünə səssiz-səssiz* → *Üstünə səssiz-səssiz gecə düşüb*. Bu cür dəyişikliklər yalnız sözün yerini dəyişmir, eyni zamanda misranın ahəngini və obraz dərinliyini də artırmış olur. Klassik poeziyada obrazın hissləri çox vaxt səssiz ifadə olunur. İnversiya ilə vurğu əsas ifadənin üzərində qurulur, emosiyalar birbaşa oxucuya ötürülür, ritmik musiqi hissi artırılır.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında inversiya

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında inversiya üslubu daha sərbəst və üslubi eksperimentlər şəklində tətbiq olunur. Bu quruluş dilin danışiq ritmini ədəbi mətnə daxil etməyə, daxili monoloq və psixoloji təsviri gücləndirməyə xidmət edir. Müasir şair və yazıçılar bu vasitədən həm şeir, həm də nəsrə fəal

şəkildə istifadə edirlər ki, bu da mətnin emosional yükünü artırmış olur. Müasir yazıçılar yaradıcılığında inversiya vasitəsi ilə vurğu söz və ya ifadə üzərində yaradılır ki, bu da oxucunun diqqətini əsas fikrə yönəltmiş olur. Belə stilistik seçimin ədəbi effekt yaratmaqda rolu böyükdür. İnversiyanın ədəbi mətnlərdə bir neçə əsas funksiyası vardır:

1. Emosional vurğu yaratmaq: İnversiya sayəsində bəzi sözlər və ifadələr ön plana çəkilərək emosional təsir artırılır.

2. Ritm və ahəng yaratmaq: Xüsusilə şeir dilində bu quruluş ritm və intonasiya effektini gücləndirir.

3. Obrazlılıq və fikrin fokuslaşdırılması: Mətnin əsas hissəsinin daha aydın çatdırılması üçün quruluş dəyişdirilir.

4. İfadənin stilistik zənginləşdirilməsi: Standart sintaktik ardıcılığın qırılması ədəbi mətni daha rəngarəng və dinamik edir.

Bu funksiyalar müxtəlif dillərin ədəbiyyatında ümumi stylistik vasitə kimi qəbul olunur və digər dillərdə aparılmış tədqiqatlar (məsələn, ingilis və rus dillərində) bu xüsusiyyəti təsdiqləyir.

Azərbaycan ədəbiyyatında inversiyanın geniş tətbiqi klassik poeziya nümunələrindən müasir ədəbi mətndə də göz önünə gəlir: Klassik şeirdə "Mən səni sevirəm" ifadəsi əvəzinə "Sevirəm mən səni" kimi quruluşla hiss vurğulanır. Müasir nəsrə isə daxili monoloqda "Düşünürdü o, niyə belə oldu hər şey" kimi ifadələr qarşımıza çıxır, bu da daxili psixoloji vəziyyəti daha təsirli çatdırır. Bu cür inversiv sintaktik quruluşlar ədəbi effekt və məna çatdırmaq məqsədi daşıyır, yəni dilin təsir imkanlarını artırır.

Klassik əənənlərlə yanaşı, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında inversiya şeir və nəsrə daha sərbəst tətbiq olunur və bu, dilin bədii ifadə imkanlarını genişləndirir. Şeir və nəsrə inversiyanın funksiyaları tədqiq olunarkən əhəmiyyətli nəticələrə gəlinmişdir. Xüsusilə inversiyanın poetik dildə emosiya və ekspressivliyin dəqiq ötürülməsində rolu müasir ədəbiyyatda daha geniş tətbiq olunmuşdur [5, s. 28].

Müasir Azərbaycan poeziyasının xüsusiyyətləri ədəbi-tənqidi araşdırmalarda diqqət mərkəzindədir, çünki XXI əsr poeziyasında ritm və dilin struktur yenilikləri ədəbiyyatın inkişaf meyllərinə təsir edir. Yeni dövrün şairləri sintaktik quruluşu dəyişərək məzmununda psixoloji və emosional gücü artırır və bu proses ədəbi tənqid tərəfindən də dəstəklənir. Müasir Azərbaycan şeirində inversiya həm emosional vurğu yaratmaq, həm də şeir ritmini və poetik axını strukturlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Müasir şairlər klassik əənənlərdən fərqli olaraq, sintaktik ardıcılığın dəyişdirilməsi ilə oxucuya daha canlı, effekt-

li və təzadlarla zəngin nitq təqdim edirlər. İnversiya vasitəsi ilə hissə verilən vurğu həm qafiyə ahənginə uyğunlaşır, həm də məzmunun emosional dərinliyini artırır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, əvəzolunmaz şair Ramiz Rövşən deyir:

*Qızındırır yazıqları,
Qorxuzur yalquzaqları,
İşıqladır uzaqları,
Öz dibini görə bilmir... [6, s. 195].*

Adi ardıcılıqda cümlə belə olacaqdı: *Yazıqları qızındırır, yalquzaqları qorxuzur, uzaqları ışıqladır, öz dibini görə bilmir*. Burada şairin inversiyadan istifadəsi nitq hissələrinin yerini dəyişməsi ilə oxucunu başqa bir dünyaya aparır. Bu da şairin xəyal dünyasının genişliyindən və peşəkarlığından irəli gəlir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında "Salam dar ağacı" yazaraq böyük poeziya meydanında dövrün, zamanın gərdisinə sinə gərən, bu günlərdə ədəbi ictimaiyyətimiz, eləcə də iki yüz milyondan çox insanı əhatə edən türk dünyasının böyük sevgi ilə qarşıladığı şair publisist, fərqli poetik düşüncə adamı Rüstəm Behrudi də inversiya üslubunda peşəkarcasına yazan yazıçılarımızdandır. Onun:

*Mən yalqızam bir qurd kimi,
Mənnən birgə qalan gəlsin.
Talanmışam bir yurd kimi,
Qisasımı alan gəlsin [2, s. 9].*

Misrası adi ardıcılıqda – *Mən bir qurd kimi yalqızam, mənnən birgə qalan gəlsin. Bir yurd kimi talanmışam, qisasımı alan gəlsin* – olacaqdı. Yazıçı böyük ustalıqla inversiya vasitəsi ilə nitq hissələrinin yerini dəyişdirərək şeirin mənasına daha da dərinlik qatır, mənanı vurğulayır və oxucunu birbaşa hədəfə yönləndirir.

Müasir misralarda diqqət çəkən bu şəkildə sintaktik dəyişikliklər – *Qəlbimdə saxladım bütün kədəri səssizcə* – kimi cümlələrdəki qeyri-adi ardıcılıq vurğunu "qəlbimdə saxladım" ifadəsinə yönəldir. Əgər bu sözlər adi sırada olsaydı (*Mən bütün kədəri səssizcə saxladım*), emosional təsir bir qədər zəifləyə bilərdi. Sintaksisin dəyişdirilməsi ilə mətnə emosiya və ritm birbaşa oxucuya ötürülür, bu isə müasir ədəbiyyatda inversiyanın əsas funksiyalarından biridir.

Müasir Azərbaycan nəsrində inversiya, xüsusən daxili monoloqların və psixoloji təsvirlərin ifadəsində geniş tətbiq olunur. Yazıçılar sintaksisi dəyişərək qəhrəmanın düşüncə axınına, hiss dünyasına daxil olur və bunu oxucuya daha birbaşa çatdırırlar. Mətn strukturunun bu cür elastik istifadəsi personaj-

ların psixoloji qatını açmaq üçün geniş imkanlar yaradır. Məsələn: *Düşünürdü o, niyə belə oldu hər şey*. Bu cümlədə adi ardıcılıq (*O düşündü, niyə belə oldu hər şey*) pozularaq daxili monoloq kimi daha ritmik və emosional şəkildə ifadə edilir. Müasir ədəbiyyat tədqiqatçıları bu cür sintaktik dəyişiklikləri psixoloji realizm və obrazlı təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirirlər.

Nəticə. Azərbaycan ədəbiyyatında inversiya həm klassik, həm də müasir dövrdə bədii ifadənin əsas üslubi vasitələrindən biri kimi əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Klassik ədəbiyyatda inversiya şeir və nəsrdə əsasən vəzn və qafiyə sisteminə uyğun ritm yaratmaq, obrazı daha təsirli çatdırmaq və emosional vurğunu ön plana çıxarmaq üçün istifadə olunurdu. Sözlərin adi sintaktik ardıcılığının dəyişdirilməsi şeir və nəsrə poetik ifadəni zənginləşdirir, oxucuda dərin emosional təəssürat yaradır. Beləliklə, klassik ənənələrdə inversiya həm struktur, həm də poetik estetika baxımından mətni daha təsirli edir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında isə inversiya daha çevik və funksional şəkildə tətbiq olunur. Sintaktik ardıcılığın dəyişdirilməsi yalnız poetik ritmi qorumaqla kifayətlənmir, eyni zamanda qəhrəmanın daxili aləmini, düşüncə axınını və emosional vəziyyətini ifadə etməyə imkan verir. Müasir şeir və nəsrə daxili monoloqlar və psixoloji təsvirlərdə inversiyanın istifadəsi oxucunun qəhrəmanın hisslərini daha dərinlən qavramasını təmin edir, psixoloji realizmi gücləndirir və mətni daha canlı edir.

Həm klassik, həm də müasir ədəbiyyatda inversiya sözlərin və cümlə üzvlərinin qeyri-adi ardıcılığını istifadə etməklə mətnin ritmini, estetik və obrazlı təsirini artırır. Bu üslubi vasitə həm yazıçı və şairlərin kreativ imkanlarını genişləndirir, həm də ədəbi mətni oxucu üçün daha yadda qalan və emosional baxımdan zəngin edir. Beləliklə, inversiya Azərbaycan ədəbiyyatında sintaksis səviyyəsindən çıxaraq bədii obrazın, emosional dərinliyin və poetik ritmin əsas daşıyıcısına çevrilir, klassik və müasir üslub ənənələrini birləşdirən mühüm ədəbi vasitə kimi qalmaqda davam edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Behrudi, R. (2017). Şaman nəvəsi. Metodik vəsait / tərt. ed. A.Əliyeva; red. K.Ağazadə; ixt. red. və burax. məsul Ş. Qəmbərova; F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. – Bakı, 24 s.
2. Füzuli, M. (2005). Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 400 s.
3. Gəncəvi, N. (2004). Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, 264 s.
4. Hacıyeva, N. (2015). Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbiyyatının dil və üslub xüsusiyyətləri. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Avtoreferat, 48 s.
5. Rövşən, R. (2006). Nəfəs. Kitablار kitabı (şeir, nəsr, esse). Bakı: Qanun, 760 s.

F.M.DOSTOYEVSKİNİN "ŞEYTANLAR" ƏSƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ BİBLEİZMLƏR

Mahrux Tağıyeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

mahrux_tagiyeva@live.ru

Abstract

Biblicalisms in the Azerbaijan translation of F.M.Dostoevsky's novel "devils"

The article is a comparative discourse, based on the Russian and Azerbaijani translations of Dostoevsky's novel "Devils", and is devoted to a comparative analysis of religiously based phraseological expressions, that is, biblicalisms, in both languages. Here, the primary and contextual meanings of the combinations "lentil spoonful", "dust off your feet", and "live like Zosima" are examined, and the correspondence between the lexicon of the writer and the translator is studied.

Dostoevsky's work is based on religion. The translation of biblicalisms requires preserving the expressiveness, historical and cultural context of the literary text. Religious expressions used in literary texts, sometimes in the form of phraseological units, and sometimes in the form of ideomas, can create certain difficulties when translating from one language to another. This is not only based on the adequacy and possibilities of the lexical units of the original or target language. The intersection of different cultures, religions, and traditions plays a significant role here.

In the only version of F.M.Dostoevsky's novel "Devils" in Azerbaijani, its translator M.Gojayev succeeded in preserving both the novel's artistic quality and the integrity of its form and content. The translation of this work, which created a dialogue between peoples, is a valuable and fundamental contribution to Azerbaijani literary criticism and translation studies.

Keywords: *Dostoevsky's novel "Devils", translation, Biblicism, original and translated text, "lentil brew", "shake the dust off your feet", "to live like Zosima"*

Giriş. Bədii tərcümə bilinqval oxucunun dünyagörüşünü, həyata baxışını, etik-estetik zövqünü formalaşdırmaqla yanaşı, milli-mədəni irsin inkişafına, tarixi-etnoqrafik dəyərlərin mübadiləsinə, komparativist ünsiyyətin artmasına və s. təkan verən ən effektiv, təsirli və məhsuldar amillərdəndir. Fyodor Dostoyevskinin bədii irsi, o cümlədən "Şeytanlar" əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin mətni məqalənin obyekt, romandakı bibleizmlərin bir qisminin tərcümə edilmiş variantı isə məqalənin predmeti kimi diqqət mərkəzindədir. Əsərin dilimizdəki yeganə variantı Məmməd Qocayevin tərcüməsi

(2011-ci il) olduğundan tədqiqata cəlb edilən nümunələr buradan götürülmüşdür. Rus realistinin ədəbi dili, üslubu, istifadə etdiyi müəyyən qəliblər tərcüməsi asan məsələlərdən deyildir. Mütərcim romanı bütövlükdə, orijinala sadıq üslubiyyatda azərbaycandilli oxuculara təqdim etmişdir.

"Şeytanlar"da ədib digər romanlarında olduğu kimi dini mövzulara, terminlərə, hadisələrə və s. toxunmuş, onların təsviri tərcümə zamanı yetərinə çətinlik yaranan frazeoloji birləşmələrdən, zərb məsəllərindən, atalar sözlərindən, bibleizmlərdən istifadə etmişdir. Məqalə çərçivəsində bir neçə nümunənin üzərində dayanmaq istərdik.

Əsas hissə. Varvara Petrovna iyirmi il dostluq etdiyi Pyotr Stepanoviç Verxovenskinin Liza ilə evlənmək fikrinə düşdüyünü eşidəndə, onunla dostluquna son qoymaq istəyir və ona artıq ayrı yaşamaq qərarına gəldiyini söyləyir. Pyotr öz növbəsində iyirmi ildən geriyə nə qaldığını, bu söhbətin vida olduğunu və Varvaranın necə də yad sözlərlə danışdığını vurğulayır, nida qopararaq söyləyir: "...за какое чечевичное варево продали вы им вашу свободу!" [3, s. 263]. Volxova frazeoloji lüğətdə bu ifadəni «За чечевичную похлебку или за чечевичное варево (продать, уступить что-н.)» kimi təqdim edir, mənasını isə "xırda şirnikləndirmə hesabına, cüzi qazanc bahasına əhəmiyyətli bir şeyə xəyanət etmək" formasında verir.

İncildə rast gəlinən, Əhdi-Ətiqdən [Yaradılış Kitabı, fəsil 25, §. 31-34] götürülən bu ifadə İsaakın əkiz oğulları İsaav və Yaqub haqqındakı hekayətdəndir. İsaak böyük oğlu İsavı varis elan edir, bu səbəbdən Yaqub qardaşını çox qısqanır. Bir dəfə İsav acından halsız-heysiz halda tarladan evə qayıdanda onu kiçik qardaşı Yaqub qarşılayır və mərci sorbası qarşılığında doğuşdan haqqı olan böyüklük hüququndan, daha doğrusu, varislikdən və mirasdan onun xeyrinə imtina etməsini söyləyir. İsav təkliflə razılaşır. Yaqub şəxsi mənfəəti üçün böyük qardaşının yorğun, halsız vəziyyətindən faydalanır, ona xəyanət edir.

Yuxarıda iqtibas gətirilən sitat tərcümə mətnində adekvat səsləndirilib: "...siz öz azadlığınızı onlara hansı mərcimək qasıqasına satmışınız?!" [1, s. 354]. Qeyd edək ki, "qasıqası" qasıqla yeyilən duru yemək [4] mənasını daşıyır. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində bu söz mövcuddur və o, "варево" kəlməsinin semantik mənasını tamamilə ötürür. Mütərcim kalka üsulundan uğurla istifadə etmiş və uğurlu qarşılığı tapmışdır.

İlkin və tərcümə mətninin müqayisəli və qarşılıqlı şəkildə qırayəti zamanı növbəti diqqətəlayiq nümunənin üzərində dayanmaq zərurəti yaranır. Rus dilində oxuyuruq: "Отрясаю прах ног моих и проклинаю... Конец... конец..." [3, s. 374]. Bu cümlə də bəlağətli nitqə sahib, zərb misalları və atalar sözləri ilə

danışmağı sevən Stepan Trofimoviçə məxsusdur. Bayram günü yetərincə insanın toplandığı kütlə qarşısında seminariyaçılarından biri onun Fedka Katorjnının katorqaya göndərilməsinin səbəbkarı olduğunu böyük coşğu və hərarətlə söyləyir. Ona ittihamedici suallar yağdırır. Bu çıxış kütlənin qəzəbli və şiddətli alqışı ilə qarşılanır, sonra çaxnaşma düşür. Stepan Trofimoviç seminariyaçının bu sözlərinin təsirindən lap əzilir, lakin birdən əllərini yuxarı qaldıraraq qışqırır: "Həmişəlik lənətləyirəm... qurtardı... qurtardı" [1, s. 505]. İlk baxışdan orijinal və tərcümə variantları fərqli səslənə bilər. Tərcümənin ilkin mətnə nə qədər uyğun gəldiyini dəqiqləşdirmək üçün ifadənin rus dilində hansı mənaları kəsb etdiyini araşdırmağa çalışaq.

"Отрясаю прах ног", yaxud "отрясти прах от ног своих" Əhdi-Cədidə rastlanılan ritorik və məcazi mənə daşıyan bibleizmdir. O, kiminləsə bütün münasibəti kəsmək, bir daha geri dönmək istəyi olmadan çıxıb getmək, yaxud da qəbul edilmədiyin üçün əlaqələri qoparmaq anlamına gəlir, yəni mən birdəfəlik çıxıb gedirəm və sənin gələcək taleyinə görə məsuliyyət daşımıram. İfadənin etimologiyası İncilə [Mf. 10:14, Mk. 6:11] söykənir, Məsih şagirdlərinə tapşırırmışdı ki, əgər sizi hər hansı bir evdə və ya şəhərdə qəbul etməsələr, oradan ayağınızın tozunu çırparaq uzaqlaşın. O, bütpərəst ölkələrin tozunu belə çirkli hesab edir və evə qayıdarkən onu üzərindən çırparaq təmizləyib gəlməyi tövsiyə etmişdir. Əgər insanlar həqiqətdən imtina edirdilərsə, şagirdlər məsuliyyətdən azad edilirdi və onlar oradan özlərilə heç bir şey (toz belə) gətirmirdilər, beləliklə də onları həmin məkanla, ərazi ilə heç bir şey bağlamırdı.

Müasir dövrdə frzeologizm münasibətlərə demonstrativ son qoymaq, çıxıb getmək, ünsiyyəti tamamilə kəsmək mənasında işlədilir. Məmməd Qocayev tərcüməsi zamanı bibleizmi analoji olaraq "həmişəlik lənətləyirəm" [1, s. 505] qəlibində təqdim edərək ifadənin məntiqi məzmununu olduqca lakonik və düzgün vermişdir. Burada daha bir variantdan, kalka üsulundan istifadə etmək olardı. "Ayağımdan tozu çırpıram ("ayağımın tozunu silkələyirəm")... bitdi... bitdi..." variantı həm əsərin emosional ekspressiyasını ötürər, həm yazıçı üslubunu qoruyar, həm də Stepan Trofimoviç xarakterinin özünəməxsusluğunu saxlaya bilərdi. O, "mücərrəd ideallarla yaşayır" [2, s. 11], fikirlərini atalar sözləri ilə təsdiqləyərək möhürləməyi, bəlağətli nitqin ardında gizlənməyi sevirdi. Bu xüsusiyyət onun xarakterinin əsas göstəricisi idi, onu qorumaq, ikinci dildə ekvivalentini olduğu kimi təqdim etmək mütərcimin uğuru sayıla bilərdi.

"Şeytanlar" romanındakı bibleizmlərin fonunda daha bir maraqlı ifadəyə rast gəlirik: "живу Зосимой. Трезвость, уединение и нищета – обет древних рыцарей" [3, s. 207]. Arayış üçün qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu ifadəni in-

ternetdə məhşur Al Bakışı, yaxud daha dəqiq və geniş məlumat üçün tövsiyə olunan Al Modu süni intellekt platformalarında axtaran zaman o, mütənasib olaraq Liputin, Pyort Verxovenskinin nitqinə aid edilir. Lakin orijinal mətndə bu sözlər Marya Timofeyevna Lebyadkinanın qardaşı, təqaüddə olan qərargah kapitanı İqnat Timofeyeviç Lebyadkinə məxsusdur. Nikolay Stavrogin Peterburqda onun ağıldan kəm, çolaq bacısı ilə xəlvət evlənmişdi. Əsər boyu Nikolay Stavrogini şantaj edən qrafoman personaj Lebyadkin onların növbəti görüşlərindən birində içkinin daşını tamamilə atmasına əhkam vuraraq ona "Zosima kimi yaşayıram. Ayıqlıq, təklik və yoxsulluq; qədim cəngavərlərin andı" [1, s. 279] söyləyir. Lebyadkin sərxoş halda dəfələrlə məzlum bacısını bərk döymüşdü. İndi görüş zamanı o, bir növ yaltaqlanaraq, ironiya ilə bu fikri səsləndirir. Burada "artıq tövbə edirəm, indi həccə gedirəm" deyimi də yada düşür.

Dostoyevski yaradıcılığı ilə tanış olan insanlar – tədqiqatçılar, alimlər, sadə tələbələr və s. Zosima obrazına "Karamazov qardaşları" əsərindən bələddirlər, lakin "Şeytanlar" ondan daha əvvəl yazılmışdır. Zosima kimdir? "Zosima kimi yaşamaq" nə deməkdir? Zosima adı azərbaycandilli oxucuda hansı assosiasiyanı yaradır? Bu adla yazıçının nəyə əhkam vurduğu, hansı mətləbdən çıxış etdiyi aydın olurmu?

Zosima Solovetski XV əsrdə yaşamış məhşur Solovetski monastırının təsisçilərindən olub müqəddəslər arasında hörmətlə anılan din xadimlərindəndir. Qədim qissələrdə cinlərin ilanlar, kərtənkəllər və əqrəblər surətində Zosima ilə mübarizə apardığı haqqında məlumatlara rastlanılır. O, 1436-cı ildə Solovetski adasına gələrək, orada ağacdan hücrə tikir və zahid həyatı yaşayır. Deməli, "Zosima kimi yaşamaq" abid, zahid həyatı yaşamaq mənasını daşıyır. Azərbaycandilli oxucu Zosima Solovetskini tanımaya bilər. Roman kontekstində bu xüsusi adın nə məqsədlə, bir növ, ümumiləşdirilmiş halda istifadə olunduğunu tam anlamaq da cətinlik yaradır. Tərcümə mətnində kalka üsulundan deyil, "zahid həyatı yaşayıram" variantından istifadə etmək məqsədəuyğun səslənə bilərdi.

Nəticə və elmi yenilik. Dostoyevski mətninin tərcüməsi cəsarət tələb edən olduqca mürəkkəb prosesdir. Frazeoloji birləşmələr, ideomalar, bibleizmlər və s. bu işi bir qədər də qəlizləşdirir. Dostoyevskişünas alim, mütərcim, pedaqoq, Azərbaycan Respublikasının əməkdar elm xadimi, bu il kamilliyinin 85 ilini qeyd etdiyimiz əməlisaleh İnsan, professor Məmməd Qocayev bu məsuliyyətli işi öz öhdəsinə götürmüş və gərgin əməyi sayəsində klassik rus ədəbiyyatının ölməz incisini dilimizdə ilk dəfə və müvəfəqqiyyətlə səsləndirmişdir.

Beləliklə, "чечевичное варево", "отрясать прах ног", "жить Зосимой"

bibleizmləri adekvat olaraq "mərcimək qaşığı", "ayaqdan toz çırpmaq", "Zosima kimi yaşamaq" variantında dilimizdə səslənmişdir. Birinci ifadədə Azərbaycan dilində nadir rast gəlinən "qaşığı" sözünün işlənilməsi mütərcimin uğuru hesab edilə bilər. İkinci ifadənin hərfi mənası dilimizdə tam adekvat səslənməsə belə, onun kontekstual mənası olduğu kimi qalmışdır. Sonuncu birləşmədə isə kalka üsulu azərbaycandilli oxucuya tamamilə yad olan Zosima obrazını təqdim edir, onu ümumiləşmiş isimlə (zahid, yaxud abid) əvəzləyərək tərcümə mətninə daxil etmək daha məqsədyönlü və anlaşılan olardı.

F.M.Dostoyevskinin "Şeytanlar" romanından təhlilə cəlb olunmuş bibleizmlər ilk dəfə bu məqalədə tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Onlar əsasən orijinalın ruhunu tərümə mətnində də canlandırma bilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dostoyevski F.M. Şeytanlar. Bakı: Qanun, 2024, 736 s.
2. Qocayev M.Q. Eybəcərliyin iflası // Dostoyevski F.M. Şeytanlar. Bakı: Qanun, 2024, s. 5-12.
3. Достоевский Ф.М. ПСС в 30-ти томах. Т. 10. Ленинград: Наука, 1974, 520 с.
4. Qaşığı nədir? // <https://nedir.az/qasiqasi-sozunun-menasi>

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ÇEXOV ƏNƏNƏLƏRİNİN TƏCƏSSÜMÜ

Səlimə Qasımova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

saligasimova@gmail.com

Abstract

The embodiment of Chekhov traditions in Azerbaijani literature

The article is devoted to Azerbaijani-Russian literary relations. It examines the works of famous Azerbaijani writers and the impact of Chekhov's mastery of their works. It is noted here that not only the resemblance in the theme of Azerbaijani and Russian writers, but also a direct impact of the Russian writer on the work J.Mammadguluzadeh.

J.Mammadguluzadeh achieved the unprecedented power of satirical generalization, not only showing the negative nature of individual types and phenomena, but also revealing the "wounds" of the entire imperfect system of social relations with depth and accuracy inherent in Chekhov's style. The article concludes that J.Mammadguluzadeh's attitude to "Little People" "is reminiscent of" laughter through tears " in the Gogol-Chekhov tradition. The writer laughs and grieves at the bitter fate of his heroes and, first of all, tries to arouse in the Azerbaijani reader a feeling of compassion for these humiliated, insulted, oppressed people under the pressure of an unfair social

system. And this system gave rise to officialdom in Russia, and blind obedience to the absolute judges of villages and settlements in Azerbaijan.

Keywords: *literary connections, Azerbaijani literature, J.Mammadguluzadeh, A.P.Chekhov, the image of the "little man"*

Giriş. XX əsrin birinci rübündə Azərbaycanın demokratik mədəniyyəti, ilk növbədə, yeni ziyalı nəslinin ən görkəmli nümayəndələri tərəfindən formalaşdırılmışdır. Bu, əsasən XIX əsrin ikinci yarısında yetişmiş gənc nəsəl idi. Onların bir çoxu rus təhsili almışdı: C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov, N.Nərimanov və başqaları. Qabaqcıl rus ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə tanışlıq onların dini mövhumata, ailə həyatında orta əsr qaydalarına, feodal-patriarxal məişətinə, hakim diarlərin özbaşınalığına qarşı mübarizə əzmini daha da gücləndirirdi. Əgər bu mənfi hallara qarşı mübarizə, A.P.Çexovun yaradıcılığına müasir və sosial şərtlərdən asılı olmayan baxış prizmasından müəyyən mənada köhnəlmiş görünürsə də, Azərbaycan ziyalılarının qeyd olunan nümayəndələri üçün həmin tarixi dövrdə bu mübarizə həlledici əhəmiyyət daşıyırdı. Bu baxımdan A.P.Çexovun hekayə və povestlərinin Azərbaycanın mütərəqqi yazıçıları üçün rolu və əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirməmək mümkün deyil. Xüsusilə C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqqverdiyevin əsərləri ilə A.P.Çexov yaradıcılığı arasındakı əlaqələr daha aydın müşahidə olunur. Bu yazıçıların "kiçik janr", jurnalistika və dramaturgiya sahəsindəki yaradıcılığı iki istiqamətli təsirin altında inkişaf etmişdir: bir tərəfdən, onlar milli ədəbiyyatda banisi M.F.Axundzadə olan tənqidi realizm istiqamətini inkişaf etdirib təkmilləşdirmişlər, digər tərəfdən isə rus klassiklərinin bəzi ideyalarını mənimsəyib yaradıcı şəkildə yenidən işləyərək tətbiq etmişlər. Fikrimizcə, C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqqverdiyevin əsərlərində A.P.Çexovun dünyagörüşü ilə oxşarlıq və fərqlər daha parlaq şəkildə əks olunmuşdur.

Əsas hissə. İlk baxışda müxtəlif ədəbi janrlara meyl Azərbaycan yazıçılarının ilkin ideoloji və dünyagörüşü mövqeləri baxımından yaxınlaşmasına maneə kimi görünə bilər. Həqiqətən də, C.Məmmədquluzadə jurnalist-satirik, Ə.Haqqverdiyev isə nasir və dramaturq idi. Lakin onların Çexova və XIX əsr rus klassik ədəbiyyatının digər nümayəndələrinə ideya yaxınlığı, ilk növbədə, o dövrdə Azərbaycanın rus mədəniyyəti, siyasəti və dövlətçiliyi ilə sıx bağlı olan tarixi inkişafını müəyyənləşdirən obyektiv şəraitlə bağlı idi.

Çexov sənətkarlığının Azərbaycan yazıçılarına, xüsusilə də C.Məmmədquluzadəyə müsbət təsirinin nəticələrini, ilk növbədə, onun hekayə və povestlərinin ideya istiqamətində, orada yaradılmış obraz və qəhrəmanların sosial məzmununda görmək lazımdır. Bu obrazlar Azərbaycanın real həyat həqiqət-

lərinə uyğun idi. Məsələn, Mirzə İbrahimov yazırdı ki, "əməkçi insanın ağır taleyi, onun həyatının keşməkeşləri, sərt sınaqları və faciələri "Eşşəyin itməsi" povestinin məzmununu təşkil edir" [3, s. 37]. Bu hal Məmmədquluzadənin bir çox hekayələrində də müşahidə olunur. Azərbaycan ziyalılarının görkəmli nümayəndələrinin – C.Məmmədquluzadə, A.Şaiq, F.Köçərli, Ə.Haqverdiyev, A.Səhhət A.P.Çexov irsini yüksək qiymətləndirmələrinin aydın izahını akademik M.A.Dadaşzadənin fikirlərində görmək olar. O yazırdı: "Birinci rus inqilabı dövründə realist ədəbiyyat sosial zülm və ədalətsizliyə qarşı açıq mübarizə ruhu ilə səciyyələnirdi. Məhəlləçi-liberal estetikaya zidd olaraq, inqilabi demokratiya mövqeyində duran realist yazıçılar, C.Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə cəmiyyətin nöqsanlarını açıb göstərir, onun siyasi quruluşunu tənqid edirdilər. L.Tolstoy, A.Çexov, M.Qorki – bunlar keçmiş çar Rusiyası xalqlarının, o cümlədən Azərbaycanın yazıçılarının müasir dövrün çoxsaylı suallarına cavab axtardıqları böyük sənətkarlardır" [2, s. 297].

Bu qiymətləndirmə sonradan müasir Azərbaycan alimləri tərəfindən də inkişaf etdirilmişdir. Məsələn, A.Hüseynova M.Dadaşzadənin fikirləri ilə tam razılaşaraq yazır: "A.Çexov yaradıcılığına Azərbaycan tənqidində verilən yüksək qiymət nəticəsində bir sıra müəlliflərin onun Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri problemini araşdırmaq istəyi tamamilə başadüşüləndir. Bu müəlliflər arasında Y.V.Çəmənzəminli, A.Səhhət, A.Şaiq, C.Məmmədquluzadə, M.Cəlil, Ə.Məmmədخانlı, S.Rəhman və başqaları vardır" [1, s. 35].

A.P.Çexov və C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən qeyd olunan mühüm problematik istiqamətləri müəyyənləşdirərkən, ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, hər iki yazıçının hekayələrinin əsas xüsusiyyəti canlı xarakterin açılması, yumşaq yumorla dramatik vəziyyətin üzvi şəkildə birləşdirilməsidir. Buradan bir sıra mühüm mövzular ortaya çıxır. Onlardan ən başlıcası "kiçik adam" obrazının yaradılmasıdır. Bu mövzu, xüsusilə Çexov yaradıcılığında rus ədəbiyyatının mərkəzi problemlərindən biri kimi çıxış edir. Bu obraz, bir tərəfdən, cəmiyyətin "dibi" hesab olunan, aşağı təbəqəsini yaradan sosial quruluşa qarşı ittihamdır, digər tərəfdən isə insanlarda mərhəmət, səbir və şəfqət hisslərini oyatmağa xidmət edir.

Qeyd edək ki, A.P.Çexovun hekayələrində "kiçik adam" müxtəlif cəhətləri ilə təqdim olunur. Süjetdən asılı olaraq, o, bəzən miskin, bəzən isə gülməli təsvir edilir. Məsələn, "Məmurun ölümü" hekayəsində Çervyakov teatrda təsadüfən generalın üstünə asqırır və sonradan keçirdiyi iztirabdan ölür. Bu qəhrəman oxucuda iyrənmə və ya acı təəssüf hissi doğurur. Bununla yanaşı, Çexovda "kiçik adam" bəzən dürüst və mehriban uğursuz insan kimi də təq-

dim edilir. "Albalı bağı" əsərindəki Pyotr Trofimov buna nümunədir. Bəzi hallarda isə o, zahirən fırvan görünür, lakin daxili iztirablar keçirir (məsələn, "İt gəzdirən xanım" hekayəsindəki Qurov). Eyni zamanda, "Vanka" hekayəsindəki balaca qəhrəmanın taleyi də faciəvidir. Bəzi tədqiqatçılar bu mövzunu "futlyar həyatı" anlayışı ilə əlaqələndirirlər. Bu isə Belikov obrazıdır ki, o, özünü cəmiyyətdən təcrid edərək qapalı həyat sürür. Beləliklə, Çexov yaradıcılığında "kiçik adam" obrazı çoxşaxəli və müxtəlif çalarlarla zəngindir.

C.Məmmədquluzadə də Çexovun estetik prinsiplərini yaradıcı şəkildə mənimsəyərək ona yaxın obrazlar yaratmışdır. Bunlardan ən səciyyəviləri "Poçt qutusu" hekayəsindəki Novruzəli və "Eşşəyin itməsi" əsərindəki Məmməd Həsəndir. Tədqiqatçıların fikrincə, belə yığcam əsərlərdə bu qədər parlaq obrazlar yaratmaq yalnız Çexov məktəbi keçmiş yazıçıya xasdır. Bu qəhrəmanlar da savadsız, əzilmiş, lakin xeyirxah kəndlilər kimi təqdim olunur və oxucuda həm rəğbət, həm də müəyyən narazılıq doğurur.

Nəticə və elmi yenilik. Nəticə etibarilə demək olar ki, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Çexov satirasının ənənələri yalnız mövzu oxşarlığı ilə məhdudlaşmır. O, rus yazıçısının təsiri ilə Azərbaycan reallığına uyğun yeni bədii söz deməyə nail olmuşdur. Yazıçı satirik ümumiləşdirmənin yüksək səviyyəsinə çataraq təkcə ayrı-ayrı mənfi halları deyil, bütövlükdə cəmiyyətin qüsurlarını ifşa etmişdir. Onun "kiçik adam"lara münasibəti isə "gülüş içində göz yaşı" kimi səciyyələnidir: o, qəhrəmanlarının taleyinə həm gülür, həm də ağlayır, oxucuda isə onlara qarşı mərhəmət və anlayış hissi oyatmağa çalışır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Гусейнова Алмаз. А.П.Чехов и Азербайджан. Баку: Язычы, 1991, 99с.
2. Дадашзаде М.А. О традициях М.Горького в азербайджанской литературе. В кн.: Горький и литература народов Советского Союза. Баку: Азернешр, 1970, 377 с.
3. Ибрагимов Мирза. Дж. Мамедкулизаде. И. Знание, 1966, 47 с.

REALLIQ VƏ MÖCÜZƏ ARASINDA: COANN HARRİSİN "ŞOKOLAD" ROMANINDA MAGİK REALİZM

Sevinc Əliyeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

sevinj230623@gmail.com

Abstract

Between reality and magic: magical realism in Joanne Harris's novel "Chocolat"

This study is devoted to the analysis of Joanne Harris's novel *Chocolat*, with a focus on the confrontation between rational-religious and mythological-magical types of reality. The analysis considers the main features of magical realism, including duality of worlds, the relativity of time, mythological consciousness, intensified sensory perception, the use of folklore and cultural allusions, and the principle of an open ending.

The central characters of the novel are Vianne Rocher and Father Reynaud. Their contrasting worldviews form the main conflict of the narrative: Vianne's free, emotionally driven, and empathetic "magical" worldview is opposed to Reynaud's rigid and dogmatic religious system. The *Chocolat* motif functions as the primary carrier of the magical element, influencing the characters' behavior and emotional states.

The study demonstrates that magic becomes an integral part of everyday life in the novel, acting as a symbolic force that transforms human relationships. As a result, Joanne Harris's *Chocolat* can be regarded as a successful example of the functional application of magical realism in contemporary literature, offering the reader an opportunity to reconsider the boundaries between reality and fantasy.

Keywords: *magical realism, dual reality, mythological consciousness, contemporary literature*

Giriş. Coann Harrisin "Şokolad" romanı müasir ədəbiyyatda magik realizm poetikasının funksional imkanlarını nümayiş etdirən bədii mətn kimi, reallıq və mifoloji-magik şüur modellərinin qarşılıqlı münasibətləri kontekstində təhlil üçün geniş material təqdim edir. Bu baxımdan əsərdə realist təsvir prinsipləri ilə fəvqəltəbii elementlərin sintezi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bədii reallığın ikili təbiətini üzə çıxarır. Romanın strukturunda bu qarşılıqlı nüfuz süjetin inkişafı və obrazların dünyagörüşünün formalaşması baxımından aparıcı rol oynayır.

Bədii ədəbiyyat nümunəsinin tam və dolğun şərh, yazıçının ətraf reallığı mənimsəmə və bədii şəkildə əks etdirmə xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan

mümkün deyildir. Bu, həmçinin müəllifin bədii təfəkkür strukturunun dərkini tələb edir; həmin struktur yazıçıya ətraf aləmi müəyyən estetik ideal prizmasından yenidən yaratmağa imkan verir. Yazıçının əsərini yaradarkən istinad etdiyi yaradıcılıq prinsiplərinin məcmusu onun bədii metodunun mahiyyətini təşkil edir. XX əsr ədəbiyyatında geniş yayılmış bədii metodlardan biri magik realizm metodudur.

Bu məfhumla həsr olunmuş tədqiqatlarda o, reallıqla illüziyanın sintezini nəzərdə tutan sinkretik janr kimi [6], yazıçının mifoloji-magik dünya modelini ifadə etmək məqsədilə rəasionalist düşüncənin məhsuldarlığını inkar etdiyi xüsusi bədii təfəkkür tipi kimi [3], klassik realizmə xas vizual təcrübənin ontologiyalaşdırılmasından imtina edən və modernizmin ən radikal metodlarından biri kimi [1], həmçinin konkret tarixi inkişaf xəttinə, aydın şəkildə izlənilən köklərə, müəyyən ideoloji əsaslara, narativ struktura və diskursiv xüsusiyyətlərə malik ədəbi istiqamət kimi [2] şərh olunur.

Təqdim olunan tədqiqatın məqsədi müasir britaniyalı yazıçı Coann Harrisin "Şokolad" romanında magik realizm metodunun tətbiqi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqdır. Tədqiqatın obyektini analiz edilən mətnə müxtəlif səviyyələrdə təqdim olunan magik realizm elementləri, predmeti isə həmin elementlərin funksiyaları, həmçinin əsərin bədii ideyasının reallaşmasında və anlaşılmasında oynadığı roldur.

Təqdim olunan tədqiqatın aktuallığı, fikrimizcə, bədii əsərdə magik realizm prinsiplərinin həyata keçirilməsi üsul və əsas strategiyalarının kifayət qədər öyrənilməməsi, onların oxucu tərəfindən adekvat "oxunuşu" metodlarının yetərinə işlənməməsi, həmçinin Coann Harrisin yaradıcılığının magik realizmin əsas prinsiplərinin təcəssümü baxımından araşdırılmaması ilə bağlıdır.

Əsas hissə. "Magik realizm" termini uzun tarixə malikdir. O, elmi dövriyyəyə 1923-cü ildə alman sənətsüenası Franz Roh tərəfindən daxil edilmişdir. Bu termin rəssamlıqda konkret predmet dünyasının yenidən təsvir olunmasını ifadə edirdi; perspektivin dəyişdirilməsi vasitəsilə həmin dünya "magik" məzmun kəsb edir və bu da yeni istiqaməti XIX əsr realizmindən fərqləndirirdi. 1931-ci ildə "magik realizm" termini ilk dəfə ədəbi əsərə münasibətdə işlədilmişdir. Fransız tənqidçisi Edmond Jaluks magik realizmin əsas vəzifəsini "realıqda qəribə, lirik və hətta fantastik olanı aşkar etmək, yəni gündəlik həyatı poetik, sürrealist və simvolik transformasiyalara açıq edən elementləri üzə çıxarmaq" kimi müəyyənləşdirirdi [5, s. 17].

Magik realizmin ilk cərəyanlarından biri 1920-ci illərdə İtaliya ədəbiyyatında formalaşmışdır. İtalyan yazıçısı Massimo Bontempelli tərəfindən işlən-

miş konsepsiyaya görə, yazıçı, bir tərəfdən, reallığın sadə baxışdan gizli qalan sirli və izaholunmaz tərəflərini aşkar etməli və onları realist şəkildə təsvir etməlidir; digər tərəfdən isə, o, predmetlər aləmi ilə insan münasibətləri arasında parçalanmış əlaqələri "magik" şəkildə birləşdirmək, bu aləmə yeni məna qazandırmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Beləliklə, yazıçı dünya ilə insan arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin yeni modelini yaradır.

1940–1950-ci illərdə magik realizmin alman (E.Kroyder, H.Kazak və b.), belçika (J.Den, H.Lampo), Amerika (M.Ernst, A.Masson) variantları formalaşmışdır. Bununla belə, həm yerli, həm də beynəlxalq oxucu auditoriyası arasında ən geniş yayılmış forma Latin Amerikası magik realizmi olmuşdur (Borxes, Asturias, Qabriel Qarsiya Markes və b.). Qrotesk, yumor, detektiv elementlər və intellektual oyunların ciddi narrativ struktura daxil edilməsi bu ədəbi istiqamətə yeni həyat vermişdir.

Magik realizm elementlərinin hansılarının Coann Harrisin «Şokolad» romanında əks olunduğunu nəzərdən keçirək.

Romanın süjeti gənc qadın Vian Roşe və onun altı yaşlı qızının kiçik Fransız şəhərçiyi Lanskenə gəlişi və burada "Səma badamı" adlı şokolad dükanını açması üzərində qurulmuşdur. Mağazanın açılışı Böyük Orucun ilk gününə təsadüf edir və bu hadisə yerli xristian icmasının rəhbəri, keşiş Reyno tərəfindən ciddi narazılıqla qarşılanır. Əsərin hadisələri iki əsas personajın — Vian və keşişin — dilindən, gündəlik qeydlər formasında təqdim olunur. Onların hər biri digərinin qəbul etmədiyi fərqli dünyagörüşünü təmsil edir: keşiş Reyno dini dogmalar, itaət və dünyəvi zövqlərdən imtina dünyasını, Vian isə azadlıq, hisslər, açıq emosiyalar və səxavətlə zəngin olan "bütperəst-magik" dünyanı təcəssüm etdirir.

İlkin baxışda keşişin yeni sakinəyə qarşı mənfi münasibəti əsaslı görünə bilər: o, kilsəyə getmədiyini açıq şəkildə bildirir, Böyük Oruc dövründə insanları şokoladın cazibəsi ilə sınağa çəkir və şəhər sakinlərini günaha sürükləyir. Lakin romanın sonrakı inkişafı göstərir ki, zahirən düzgün və ənənəvi görünən bu dünyada mərhəmət, şəfqət və sevgi kimi xristian dəyərlərinə yer yoxdur. Keşiş öz icma üzvlərinə yuxarıdan baxır, onlara kömək etməkdən imtina edir, hətta qaraçıların sıxışdırılmasında iştirak edir və radikal addımlar atır.

Əksinə, Vianın dünyasında itaət və təmkin kimi ənənəvi dəyərlər ön planda olmasa da, mərhəmət, xeyirxahlıq və başqalarına yardım istəyi əsas yer tutur. O, romanın digər qəhrəmanlarına — Armanda, Jozefin və başqalarına – çətin vəziyyətlərdə kömək edir, cəmiyyət tərəfindən rədd edilən insanlara dəstək göstərir. Bu kontekstdə əsərdə mühüm etik sual qoyulur: əsl mənəvi dəyər qaydalara

formal riayət etməkdədirmi, yoxsa insanlara real yardım göstərməkdə?

Diqqətəlayiq məqam ondan ibarətdir ki, Vianın xeyirxah əməlləri çox vaxt magik elementlərlə müşayiət olunur ki, bu da magik realizmin əsas prinsiplərindən biri kimi çıxış edir.

Onun sehrli şirniyyatlarından dadan insanlar daha mehriban və qətiyyətli olur, pis niyyətlərindən imtina edirlər. Beləliklə, iki reallığın qarşıdurmasında Vianın təmsil etdiyi reallıq üstünlük qazanır: oxucu onun tərəfini tutur, çünki bu dünya insanın ən ali mənəvi keyfiyyətlərinin təzahürü ilə bağlıdır.

Magik komponent analiz olunan əsərin məkanının ayrılmaz hissəsidir. Məhz baş qəhrəmanın sehrli qabiliyyətləri ona ətrafındakı insanlarla münasibətlər qurmağa, çətin vəziyyətlərdə onlara kömək etməyə və onların taleyinə təsir göstərməyə imkan verir. Fevralın tutqun günlərindən birində kiçik şəhərə gələn və səhər tezdən kilsəyə yollanan insanların ruh düşkünlüyünü görən Vian bu məkanın "bir az sehrə" ehtiyacı olduğunu anlayır. Bu anda o, özünü insanların arzularını həyata keçirə bilən bir varlıq kimi hiss edir və həyatlarına rəng qatmaq istəyir.

Bu prosesdə ona şokolad hazırlamaq sənəti kömək edir. Vian üçün şokoladın hazırlanması sadəcə kulinariya fəaliyyəti deyil, qədim köklərə malik magik bir ritualdır. O, inqrediyentlərin seçilməsi, qarışdırılması, əridilməsi və dadlandırılması prosesini sehr və kimyəvi çevrilmə (alkimya) ilə müqayisə edir. Bu ritualın magik xarakteri "sehrbazlıq", "alkimya", "magiya" kimi leksik vahidlər vasitəsilə vurğulanır. Şokolad hazırlayarkən Viana müxtəlif görüntülər açılır ki, bu da onun fəvqəltəbii qabiliyyətə malik olduğunu göstərir.

Məsələn, şokolad vasitəsilə fal açarkən o, xəstəxanada huşsuz vəziyyətdə yatan yaşlı bir kişinin obrazını (keçmiş keşiş), həmçinin qaraçıların qayıqlarının yandırılması ilə bağlı yanğın səhnəsini görür. Bu hadisələr barədə Vianın real məlumatı olmasa da, onun "görmələri" ona ətrafındakı insanları daha düzgün qiymətləndirməyə imkan verir.

Bununla yanaşı, Vian insanların keçmişi, indisi və gələcəyi haqqında yalnız şokolad vasitəsilə deyil, kart falı və digər rituallar vasitəsilə də məlumat əldə edə bilər. Bu qabiliyyət o tərəfindən yalnız xeyirxah məqsədlərlə istifadə olunur. Məsələn, onun gördüyü obrazlar vasitəsilə Jozefinin ailədaxili zorakılığa məruz qaldığını anlayır və ona həyatını dəyişməkdə kömək edir.

Eyni zamanda, Vian insanların daxili dünyasını – onların gizli hisslərini və həqiqi münasibətlərini görmək qabiliyyətinə malikdir. Bu, ona Lyukun nənəsinə olan sevgisini və həsrətini anlamağa imkan verir. Nəticədə, Vianın təsiri və onun yaratdığı "magik mühit" sayəsində uşaq nənəsi ilə münasibətlərini

bərpa edir.

Vianın magik qabiliyyətləri romanın son epizodunda da təzahür edir və bu dəfə ona özünə kömək edir. Şokolad bayramı üçün hazırlanan şirniyyatlara hopmuş xeyir və sevgi magiyası ona şokolad dükanını dağıtmaq niyyəti ilə gəlmiş keşiş Reynoya qarşı durmağa imkan verir. Bu epizodda magiya şirniyyatları sanki canlandırır və onlar insan səsi ilə "danışmağa" başlayır: "Məni dad. Məni sına. Məni yoxla..." [7, s. 78]. Bu "çağırış" əsərin əsas motivlərindən biri olan cazibə və sınaq ideyasını gücləndirir.

Maraqlıdır ki, roman boyu müxtəlif vəsvəşələrə qarşı müqavimət göstərən keşiş bu dəfə sehrli təsirin qarşısında tab gətirə bilmir və şirniyyatları ardarda yeməyə başlayır. Bu hadisə Böyük Orucun ən sərt günündə baş verir və şirniyyat onun üçün qadağan olunmuş meyvə funksiyasını daşıyır. Bu davranış bir tərəfdən psixoloji və məntiqi səbəblərlə izah oluna bilər, digər tərəfdən isə burada magiyanın təsiri danılmazdır. Keşiş özünü təsəvvüründə acgöz və nəfsinə hakim ola bilməyən bir varlıq kimi görür; bu obraz dil səviyyəsində bədii müqayisə vasitəsilə ifadə olunur.

Bütün bu səhnəni kənardan izləyən Vian hadisələrə müdaxilə etmir, çünki bu, onun mənəvi qələbəsidir. Sakinlər tərəfindən biabırçı vəziyyətdə aşkar edilən keşiş utanc hissəsinə dözməyərək şəhəri tərk edir.

Vian ilə keşiş Reyno arasındakı qarşıdurmanın əsas səbəblərindən biri onların fərqli şüur modellərinə malik olmasıdır: Vianın düşüncəsi mifoloji-magik xarakter daşıyır, keşişin şüuru isə sərt dini dogmalarla formalaşmışdır. Reyno bütün fəaliyyətində dini qanunlara əsaslanır və bu çərçivədən kənara çıxan hər şeyi qəbul edilməz hesab edir. Özünü icmanın əsas mənəvi rəhbəri kimi görərək bu "yad" elementlərə qarşı mübarizə aparmağı öz borcu sayır.

Vianın dünyagörüşü isə daha heterogendir və müxtəlif mədəni təsirlərin nəticəsində formalaşmışdır. Daimi köçlər, müxtəlif mədəniyyətlərlə təmas və anasının fərqli inanclara açıq olması onun şüurunda rəngarəng və sintez olunmuş dünya modeli yaratmışdır. Bu modeldə müxtəlif mifoloji, dini və mədəni elementlər bir araya gəlir: qədim tanrılar, müxtəlif dinlərin müqəddəs fiqurları, magik rituallar və ədəbi allüziyalar. Məsələn, müxtəlif mifologiyalara aid obrazilər – Mitra, Baldur, Osiris, Ketsalkoatl – və dini motivlər bir sistem daxilində təqdim olunur.

Təhlil olunan əsərin digər mühüm xüsusiyyəti keçmişlə indinin sıx qarşılıqlı əlaqəsi və gələcəyin qeyri-müəyyənliyidir. Əsas personajların keçmiş həyatını təsvir etmək üçün müəllif retrospeksiya üsulundan istifadə edir. Nəqlin birinci şəxsdən aparılması bu üsulun tətbiqini həm məntiqi, həm də əsaslandı-

rılmış edir. Nə Vian, nə də keşiş Reyno keçmişdən qopa bilmir.

Vian daim "Qara adam" obrazı ilə bağlı qorxu ilə yaşayır. Bu obraz kollektiv simvol xarakteri daşıyır və onun çoxdan vəfat etmiş anası ilə bağlı yaddaşını yaşadır. Anası bütün həyatı boyu bu "Qara adam"dan qaçmışdır. Bu qorxu eyni zamanda Vianın qızını itirmək, həyat enerjisini və mövcudluq mənasını itirmək narahatlığı ilə bağlıdır. Onun obrazının təqdimində retrospeksiya anası ilə bağlı xatirələr, müxtəlif ölkələrdəki köçəri həyatları və qaçış motivləri vasitəsilə reallaşır.

Keşiş Reynoun keçmişi isə retrospektiv şəkildə, onun əvvəlki kilsə rəhbəri ilə qurduğu "daxili dialog" vasitəsilə açılır. Bu şəxs Vianın görüntülərində görünən, uzun müddətdir xəstəxanada huşsuz vəziyyətdə olan yaşlı kişidir. Keşiş yalnız onunla "səmimi" ola bilir. Keçmişə daim qayıdan Reyno özünü əvvəlki keşişlə müqayisə edir və nəticədə öz zəifliyini, qeyri-müəyyənliyini hiss edir. Ona elə gəlir ki, onun imanı kifayət qədər güclü deyil və o, icmasının mənavi tərbiyəsi üçün yetərinə səy göstərmir.

Bu psixoloji gərginlik onun davranışını izah edir: o, öz icmasına qarşı həddindən artıq sərt, hətta bəzən ikrah hissinə yaxın münasibət göstərir. Məhz bu səbəbdən Vianın Böyük Oruc dövründə şokolad dükanı açması və Pasxa bayramı üçün şokolad tədbiri təşkil etmək niyyəti onda güclü qəzəb doğurur.

Retrospektiv nəql oxucuya personajların davranışına daha dərinləndirici fokuslanmağa imkan verir, onların daxili aləmini açır və bu və ya digər hərəkətlərinin motivlərini anlamaq üçün açar rolunu oynayır. Beləliklə, bu xüsusiyyətlər də magik realizm poetikasının Coann Harrisin "Şokolad" əsərində kompleks şəkildə reallaşdığını bir daha təsdiq edir.

Personajların gələcəyinə gəldikdə isə, o, qeyri-müəyyən olaraq qalır. Cənab başında yaxalanmış keşiş Reynonun gələcəkdə nə ilə məşğul olacağı məlum deyil. Çətin ki, o, din xadimi kimi fəaliyyətini davam etdirə bilsin, çünki günah işləyərkən ifşa olunmuşdur. Onun "imanın saflığı uğrunda mübarizə aparan" şəxs kimi nüfuzu və qüsursuz reputasiyası sarsılmışdır. Vianın gələcəyi də eyni dərəcədə qeyri-müəyyəndir. Baxmayaraq ki, o, nəhayət "Qara adam" üzərində qələbə qazanmışdır (və baş verən hadisələr fonunda bunun keşiş Reyno olduğunu dərk etmişdir), o, Lanskenedə qalmalı olub-olmadığına əmin deyil. Təhlükə aradan qalxmışdır, lakin dəyişiklik küləyi onu yeni məkanlara səsləyir. Bu qeyri-müəyyənlik obrazlı müqayisə vasitəsilə – qum qalası metaforası ilə ifadə olunur. Beləliklə, əsərin açıq finala malik olduğunu demək olar: oxucu personajların gələcək taleyi barədə konkret məlumat almır, lakin onu müstəqil şəkildə düşünmək imkanı qazanır.

Əsərin qəhrəmanlarının ətraf mühitdən fərqlənməsi və bunun nəticəsi kimi tənhalığı da magik realizm poetikasına xas mühüm xüsusiyyətlərdən biridir. Lanskeneyə gəldiyi andan etibarən Vian özünü yad hiss edir. Onun geyimi, davranışı və həyat tərzı yerli sakinlərdən kəskin şəkildə fərqlənir. Parlaq rənglər, qeyri-adi üslub və sərbəst görünüş bəzən sadəcə diqqət çəkir, bəzən isə qorxu və aqressiya doğurur. Məsələn, keşiş Reyno onu təhlükəli varlıq – ilan və ya zəhərli həşərat kimi qavrayır. Bu münasibət dil səviyyəsində bədii müqayisə vasitəsilə ifadə olunur və onun Viana qarşı mənfi münasibətini açıq şəkildə göstərir.

Başqa bir epizodda müəllif geniş metafora vasitəsilə Reynoun baxış bucağından Vianın şəhər sakinlərinə təsirini təsvir edir. Bu dəfə o, Vianı bağa nüfuz etmiş və kök salmış parazit kimi görür. Bu obraz yenə də onun düşmən obrazını gücləndirir və yadlığa qarşı reaksiyanı ifadə edir.

Vianın yerli əhalidən əsas fərqi onun empatiya qabiliyyəti, başqalarına kömək etmək istəyi və insanları xoşbəxt etmək arzusudur. Lakin bu keyfiyyətlər onu eyni zamanda təkləşdirir, çünki bu davranış modeli ətraf mühit üçün yad və anlaşılmazdır.

Eyni zamanda, keşiş Reyno da yerli icma ilə tam uyğunlaşa bilmir. O da müəyyən mənada yad fiqurdur. Onun xarici görünüşü və davranışı onu digərlərindən fərqləndirir. Üstəlik, o, öz icmasına mənəvi dəyərləri aşılamağa çalışsa da, bu dəyərlərin özündə tam şəkildə təcəssüm etməməsi onu insanlardan uzaqlaşdırır. Nəticədə, o, hörmət deyil, daha çox qorxu doğurur və öz ideallarında tək qalır.

Əsərdə əsas magik rol şokolad və onun insanlara təsiri ilə bağlı olduğundan, təhlil edilən mətn hissi qavrayışı ifadə edən zəngin leksika ilə seçilir ki, bu da magik realizm poetikasına xas mühüm xüsusiyyətlərdən biridir. Bu baxımdan, xüsusilə qoxu və dad hissləri ön plana çıxır. Şokoladın qoxusu əsər boyu keşiş Reynounu təqib edir. Vianla hər qarşılaşma və ya onun haqqında hər xatırlatma keşişin şüurunu bu cazibədar və başgicəlləndirici qoxu ilə doldurur. Əsərin əvvəlində bu qoxu yalnız fizioloji reaksiyalar doğurursa, hadisələrin inkişafı ilə o, keşişin psixoloji vəziyyətinə təsir edərək onu sarsıdır: etiraf zamanı belə bu qoxu onun diqqətini yayındırır, Vianın şokolad dükanına daxil olduqda isə onu yarıhuşsuz vəziyyətə salır, hətta yuxularında belə onu izləyir.

Müəllif şokoladın qoxu və dadını təsvir etmək üçün müxtəlif leksik və üslubi vasitələrdən istifadə edir: epitətlər (məsələn, *dəli edən, başgicəlləndirici, zəngin, qorxulu*), metaforalar (məsələn, *qaranlıq, şeytanın izi*), obrazlı müqayisələr və xüsusi terminoloji leksika (*qoxu, ətir, həddindən çox yemək, dadını çı-*

xarmaq və s.). Bu vasitələr şokoladın yalnız maddi obyekt deyil, həm də simvolik və magik məna daşıdığını göstərir.

Bununla belə, hissi qavrayışı ifadə edən leksika yalnız şokoladın təsviri ilə məhdudlaşmır. Vian üçün qoxu hissi reallığın dərkində əsas vasitələrdən biridir. Məsələn, o, anası ilə bağlı xatirələri köhnə fal kartlarının qoxusu vasitəsilə canlandırır. Digər personajların emosional vəziyyətini də qoxu vasitəsilə hiss edir: Qiyomun kədərini torpaq və kif qoxusu ilə əlaqələndirir. Hətta həyatında baş verəcək dəyişiklikləri belə küləyin qoxusundan hiss edir. Bu yanaşma qavrayışın irrasional və intuitiv xarakterini ön plana çıxarır.

Əsərin qəhrəmanlarının gələcək taleyi ilə bağlı müəllif konkret cavab vermir. Final açıq qalır və oxucuya yaranmış suallara müstəqil şəkildə cavab tapmaq imkanı təqdim olunur. Bu xüsusiyyət Coann Harrisin "Şokolad" romanının bədii-estetik təsir gücünü artıran mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir.

Nəticə və elmi yenilik. Aparılmış təhlil göstərir ki, Şokolad romanında magik realizm prinsipləri süjet, obraz sistemi və bədii məkan səviyyələrində sistemli şəkildə reallaşdırılmışdır. Əsərdə iki reallığın qarşıdurması əsas ideya xəttini təşkil edir və bu qarşıdurma vasitəsilə insanın mənəvi dəyərləri yəni-dən qiymətləndirilir.

Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, tədqiqat çərçivəsində magik realizm elementlərinin yalnız təsviri deyil, həm də onların funksional rolu müəyyənləşdirilmişdir. Xüsusilə şokoladın semantik və simvolik yükü ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə magik transformasiya vasitəsi kimi təhlil edilmişdir.

Nəticə olaraq, əsər magik realizmin müasir ədəbiyyatda tətbiqinin effektiv modelini təqdim edir və bu metodun bədii-estetik imkanlarını geniş şəkildə nümayiş etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Грицанов, А. А., Можейко, М. А. (сост.). (2001) *Постмодернизм. Энциклопедия*. Минск: Интерпрес- сервис; Книжный Дом, 1040 с.
2. Ермакова, Е. В. (2007) О некоторых концептуальных аспектах романа С. Руш-ди «Дети полуночи». В кн.: *Коммуникативные и социокультурные проблемы романо-германского языкознания: материалы межвузовской научной конференции (29 ноября 2006 г.)*. Саратов: Научная книга, с. 170–177.
3. Ламберт, К. (2007) Происхождение феномена «призраков» и практики «заклинания духов» в литературе американского юга. *Диалог. Вестник Русско-американского христианского института: научно- методический журнал*, № 3, с. 52–72.
4. Маслова, Е. Г. (2012) *Традиции магического реализма в романном творчестве Т. Моррисон 1970– 1990-х годов. Диссертация на соискание ученой степени*

- кандидата филологических наук. Казань, Казанский федеральный университет, 206 с.
5. Панчехина, М. Н. (2017) *Магический реализм как художественный метод в романах М. А. Булгакова. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук.* Донецк, Донецкий национальный университет, 189 с.
 6. Смирнова, М. (2017) Мифы, почва, одиночество: из чего сделан магический реализм. *Культурная Эволюция*, 19 июня. [Электронный ресурс]. URL: <https://yarcenter.ru/articles/culture/literature/mify-pochva-odino-chestvo-iz-chego-sdelan-magicheskiy-realizm/?ysclid=lld7af4wc4971280725> (дата обращения 18.07.2023).
 7. Harris, J. (2021) *Chocolat*. Moscow: Eksmo Publ., 752 p.

SƏMƏD VURĞUN VƏ AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Şöhrət Məmmədova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

sohret.nesirova24@gmail.com

Abstract

Samad Vurgun and Azerbaijani children's literature

Samad Vurgun is an outstanding artist who started a new bright stage in the annals of Azerbaijani literary thought. The poet, whose multifaceted activity was based on the cause of Azerbaijaniism, sang with fiery love the Land of Fire, where he was a singer. His poem "Azerbaijan", which has become a staple of languages, is a poetic expression of the love for the Motherland in the heart of every Azerbaijani. The great master of words fought relentlessly for the purity of his native language, and, benefiting from the inexhaustible treasury of folk creativity, created valuable works with deep human and social content, reflecting all the beauties of meaning of this language. Samad Vurgun's unique lyricism with romantic and philosophical content, which elevates national poetry to the heights, is included in the golden fund of Azerbaijani literature.

Samad's devotion to the noblest of the universe, Man, the beauties of mysterious nature, the homeland, and his people and villages is clearly evident in all his creativity.

Works that serve the education of the younger generation and the formation of active, creative personalities occupy an important place in Samad Vurgun's creativity. His poems for children and youth, "Sünbul", "Bahar Şarghisi", "İki başı", "Gızcıgaz" etc., retain their significance even in modern times as the most valuable examples of

children's literature.

The poet did not limit himself to writing for children, but also called on his pen friends to create works on this topic. The immortal artist's "Let's create beautiful works for our children!" is dedicated to the development and culture of children's literature.

Keywords: *Patriot, national pride, nature, child, profession, youth, poetry*

Giriş: Tarixlərin şahidi şair babalarımızın yadigarı olan sənət məbədimizin nurani və müdrik ağsaqqalı həkim Nizaminin ləyaqətli xələf- ağ saçlı, qartal baxışlı, səyyar xəyallı Səməd Vurğundan söhbət açarkən biz Azərbaycan xalqının tarixi keçmişindən, bu günündən, hətta gələcəyindən bəhs etmiş oluruq. Səməd Vurğun Azərbaycan tarixinin düşüncə tarixində özünəməxsus xüsusi bir mərhələ təşkil edən ölməz sənətkarlardandır. İstiqlalın böyük şairi Xəlil Rza bu barədə doğru demişdir:

"Səməd Vurğun XX əsrdə Azərbaycanın yetirdiyi bədii möcüzədir" [12, s. 36].

Səməd Vurğunun heca vəznində yazdığı, ana dilimizin gözəlliyini, qüdrətini əks etdirən şeirləri, dram əsərləri geniş oxucu kütləsinin dilinin əzbəri olmuş, gənc nəsildə milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin, vətənpərvərlik hislərinin formalaşmasında misilsiz rol oynamışdır.

"Şairin məşhur "Azərbaycan" şeiri, "Yadıma düşdü", "Ceyran", "Dağlar" qoşmaları ədəbiyyatımızın ən kamil nümunələridir. Onun "Körpünün həsrəti" şeiri azad, müstəqil Azərbaycan idealını, ikiyə bölünmüş xalqımızın birlik, bütöv vətən həsrətini əks etdirir".

Səməd Vurğunun uşaq əsərləri: Səməd Vurğun uşaq ədəbiyyatı sahəsində iki istiqamətdə fəaliyyət göstərmişdir:

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını zənginləşdirən dəyərli, orijinal bədii əsərlər yaratmışdır.

2. Uşaq ədəbiyyatının mühüm yaradıcılıq problemlərinə həsr olunmuş elmi məqalə və çıxışlarında qiymətli ədəbi-tənqidi mülahizələr söyləmişdir.

S.Vurğun yaradıcılığında gənc nəslin təlim-təربiyəsinə, fəal, yaradıcı şəxsiyyət kimi formalaşmasına xidmət edən əsərlər mühüm yer tutur. Doğrudur, şairin uşaq şeirləri sayca o qədər də çox deyildir. Lakin bu əsərlər öz orijinallığı, poetik tərəvəti ilə seçilir. Bu baxımdan "Sünbül", "Bahar şərqisi", "İki körpə", "Ana və körpə", "Deyin, gülün, övladlarım", "Qızcığaz" və s. şeirləri uşaq ədəbiyyatının ən dəyərli nümunələri kimi müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

S.Vurğun poeziyasının əsas mövzusu Azərbaycandır. Azərbaycan torpağından, əməksevər xalqımızın həyatından gözəl əsərlər yaratmağı ədib öz ya-

radıcılıq məqsədinə çevirmişdi. Bu baxımdan şairin dillər əzbəri olan **“Azərbaycan”** şeiri xüsusi qeyd edilməlidir. Ölkəmizdə şairin bu əsəri ilə tanış olmayan, onun ayrı-ayrı bəndlərini əzbər bilməyən adam tapmaq çətindir. Gənc nəslin xüsusilə çox sevdiyi bu əsər qədim və zəngin bir tarixə malik Odlar yurdu haqqında ən gözəl, həmişəyaşar himn təsiri bağışlayır:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimсэн.
Anam, doğma vətənimсэн!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan! Azərbaycan! [9, s. 18].

Gənc nəsle vətənpərvərlik duyğuları aşıl原因, onun qəlbini milli qürur, ictimaiyyət hissi ilə dolduran bu əsərdə hər misra, hər bənd dərin mənalıdır, düşündürücüdür. Şair canından artıq sevdiyi Vətəninədən munis hisslərlə söz açır. Vətən torpağının hər qarışı, yurdun hər guşəsi onun üçün əzizdir. Bu yurdun dağları, durna gözlü bulaqları, uzaqda – sərhəd dirəkləri arxasında səssiz axan, ürəyində min dərd gəzdirən, lakin dinib-danışmayan Araz çayı da şair qəlbini rıqqətə gətirir.

Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan;
Eşitmişəm uzaqlardan
Sakit axan Arazları;
Sınamışam dostu, yarı [9, s. 18].

Qarabağı bütün dünyada tanıtdıran onun ecazkar səslı musiqiçiləri olub. Bülbül, Ü.Hacıbəyov, Xan Şuşinski və s. kimi görkəmli sənətkarlar bu torpağın qoynunda böyüyüblər. Səməd Vurğun Qarabağ torpağının bu sirrini də “Azərbaycan” şeirində tarixə salmışdır. Bunu Vurğunun həyatından bir xatirə ilə desək yerinə düşər. “Bir gün xanəndə Xan Şuşinski küçə ilə gedərkən Səməd onunla rastlaşır.

- Xan səni tarixə saldım”.

Xan şairin nə dediyini başa düşmür. Belə olduqda şair ona “Azərbaycan” şeirindən aşağıdakı bəndi söyləyir

Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah bu dağdan, gah o dağdan,
Axşamüstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi [8, s. 50].

Əsərin lirik qəhrəmanı ayrılıqdan kədərlə söz açır. Vətəndən gen düşən-

də, ayrılıq üz verəndə kədərdən, həsrətdən onun saçlarına dən düşür, qürbət-də keçən aylar, illər sənətkar qəlbində dərin, silinməz izlər buraxır. Həssas övlad olan lirik qəhrəman Vətəninin böyük, əzəmətli keçmişini də, uğursuz illərini də xatırlayır.

Şair ayrı-ayrı bəndlərdə sanki bir rəssama dönür, göz önündə yurdumuzun məharətlə çəkilməmiş gözəl təbiət mənzərələrini canlandırır. Sıra dağlar, gen dərələr, ceyranın qaçması, cüyürün həzin bir səslə mələməsi, aranın, yaylağın unudulmaz təbiəti onun qəlbindəki məhəbbət, heyranlıq hissini qat-qat artırır. Şeirdə Vətənin ayrı-ayrı guşələrinin – Lənkəranın, Qarabağın, Qazaxın, Kəpəzin, Göy gölün, Bakının adı çəkilir, bu yerlərin zəhmətkeş insanların alın təri ilə yetişən nemətlərdən qürur hissi ilə söz açılır.

Doğma yurdu ilə fəxr edən şair Azərbaycanın hər bir bucağına nəzər saldıqca qəribə və sonsuz məhəbbətlə çırpınan sevincini və qürurunu gizlədə bilmir zəhmətkeş insanların fədakarlığı sayəsində dəyişən, gündən-günə gözəlləşən, sahilləri çıraq-çıraq, nura boyanan Bakıdan, boz çöllərə həyat gətirən neft buruqlarından bədii dillə söz açır:

Bir dön bizim Bakıya bax,
Sahilləri çıraq-çıraq,
Buruqları hayqırıraq
Nərə salır boz çöllərə,
İşıqlanır hər dağ-dərə [9, s. 18].

Ədəbiyyat tariximizdə indiyə qədər Azərbaycan gözəlliklərini, onun məftunedici təbiətini şeir dili ilə tərənnüm edənlər az olmamışdır. Səməd Vurğun isə bu tərənnümə şairanə bir konkretlik gətirmiş, öz təsvirləri ilə oxucuya lirik bir həyat aşılamışdır:

Sarı sünbül bizim çörək,
Pambığımız çiçək-çiçək,
Hər üzümdən bir şirə çək
Səhər- səhər ac qarına,
Qüvvət gəlsin qollarına [9, s. 19].

Məzmunun zənginliyi, dilinin bədiiliyi, ahəngdarlığı ilə seçilən «Azərbaycan» şeiri, haqlı olaraq, S.Vurğun yaradıcılığının epiqrafı sayılır. Bu əsəri bir dəfə oxuyan, dinləyən insan onu ömrü boyu unuda bilmir.

Vətənpərvərlik motivləri Səməd Vurğun yaradıcılığının mənəvi ətri idi. O, özü yazırdı ki, "Azərbaycan" şeiri mənim həyatıma, həyat proqramıma uyğundur. Mən nə qədər yaşayıb yaratsam da, 1933-cü ildə yazdığım bu kiçik şeirə aşladığım bütün motivləri bütün əsərlərimdə oxuyacaq və duyacaqsınız" [16, s. 43].

Azərbaycan xalqı tarix boyu müxtəlif xarici istilaların qurbanı olmuşdur. Bütün bunlar xalqımızın siyasi və dövlət müstəqilliyi yoluna çıxmağa qoymamış, onun məfkurə birliyini, siyasi vəhdətini yubatmışdı. Elə buna görə də, sanki Səməd Vurğun gənc nəsilləri tariximizi vərəqləməyə, keçmişimizi öyrənməyə çağırırdı.

Dağlarının başı qardır.

Ağ örpəyin buludlardır.

Böyük bir keçmişin vardır:

Bilinməyir yaşın sənin,

Nələr çəkmiş başın sənini! [9, s. 19].

Təkcə Azərbaycan şeirində deyil bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycanı onun keçmişini, bu gününü, tarixini, al-əlvan təbiətini əsas və baş mövzuya çevirmişdir.

Qədim və zəngin tarixə malik ədəbiyyatımızda Azərbaycan torpağının gözəllikləri, zəngin təbii sərvətləri, əməksevər insanları haqqında çox yazılmışdır. Şair ənənədən uzaqlaşaraq bu gözəlliyi vəsf etməklə kifayətlənməmiş, konkret həyati lövhələr vasitəsilə təsvir obyektini haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa nail olmuşdur.

Bir tərəfin bəhri-Xəzər,

Yaşılbaş sonalar gəzər,

Xəyalım dolanar gəzər

Gah Muğanı, gah Eldarı,

Mənzil uzaq, ömür yarı! [9, s. 19].

"Vurğunun gözü ilə Azərbaycanı seyr etmək, onun məhəbbət və ilhamla təsvir etdiyi yerləri bir daha göz önündə canlandırmaq şairin sevincinə, qüruruna qanad verən odlar yurduna daha artıq valeh olmaq deməkdir" [2, s. 47].

"Tarla nəğməsi" şeirində şairin vətənə məhəbbət duyğuları yeni məzmununda öz əksini tapmışdır. Vətənin nemətlərinin gündən-günə artması, elin-obanın ağ günə çıxması, bolluq, firavanlıq içində yaşaması arzusu əsərin leyt-motivini təşkil edir. Əsərdə Vətənin təbiəti, tarlası, əməkçi insanları üzvi vəhdətdə təsvir edilir:

Üfüqlər qızarıb, güləndə səhər,

Bülbül öpə-öpə oyatsın gülü,

Çirməyib qolunu qızlar, gəlinlər,

Yığsın qucağına sarı sünbülü.

Torpağa düşməsin havayı bir dən,-

Çörək bol olarsa, basılmaz Vətən! [10, s. 55].

Bəndin son iki misrası bu gün də xalq arasında bir aforizm, müdrik söz kimi işlənir. Şeir "Tarla nəğməsi" adlansa da, əslində əsas qəhrəman bu tarlada çalışan, taxıl zəmilərini alın təri ilə suvararaq bol məhsül yetişdirən insanlardır.

Müharibə illərində yazılmış **"Uşaq bağçası"** şeiri də humanist məzmunu, vətənpərvərlik ruhu ilə seçilir. Şeir təbiət təsviri ilə başlanır. Yenə də göylər al geyinib, dəniz küləyi sərin-sərin əsir. Səhər açılır, təbiət xoş ovqatlıdır, insan qəlbində yaşamaq, yaratmaq arzusu oyadır. Dənizin sahilində yerləşən uşaq bağçasının təsviri öz poetikliyi ilə diqqəti cəlb edir:

Suyun sahilində bir bağcacıq var,
Çiçəkli, yarpaqlı, sarmaşıqlıdır.
Quş kimi dil açmış burda uşaqlar,
Bu bağça nə qədər yaraşıqlıdır,
Çiçəkli, yarpaqlı, sarmaşıqlıdır [10, s. 61].

S.Vurğun təbiət mövzusunda yazdığı şeirlər uşaqların böyük həvəslə oxuduğu əsərlərdəndir. Şairin şeirlərində təbiət canlı təsir bağışlayır. Təbiətlə bağlı ayrı-ayrı detallar böyük sənətkarlıqla mənalandırıldığı, dərin hiss, həyəcanla təsvir edildiyi üçün oxucunu təsirləndirir, düşünməyə sövq edir.

Uşaqların çox sevdiyi "Ceyran" şeirində sənətkarın təbiətin qorunması, onun gözəlliyinə qayğı göstərilməsinin zəruriliyi ilə bağlı düşüncələri əks olunmuşdur. Əsər Muğan düzündə ceyran sürüsünün təsviri səhnəsi ilə başlayır. Nizamla düzülüb qafil ovçudan xəbərsiz gedən ceyran sürüsü şairi təsirləndirir. O, gördüyü bu ecazkar mənzərədən göz çəkə bilmir, ceyranların hər hərəkətini həzin duyğularla seyr edir.

Yerdən ayağını quş kimi üzüb,
Yay kimi dartınıb, ox kimi süzüb,
Yenə öz sürünü nizamla düzüb
Baş alıb gedirsən hayana, ceyran? [9, s. 78].

Son bənddə şair ovçuya müraciət edir. Sanki onun gözlərini bu gözəlliyə açmağa çalışır. Əsərdə təsvir edilən ovçu təbiətin gözəlliklərindən, nemətlərindən ağılla, düşüncə ilə istifadə etməyi bacarmayan insafsız, eqoist düşüncəli insanları təmsil edir. İnsan dərk etməlidir ki, onsuz da sayı qat-qat azalmış ceyranı məhv etməklə təbiətə amansız zərbə vuracaq, bu sağalmaz yaranın ağrısını uzun illər ərzində digər insanlar kimi onun özü də çəkəcəkdir:

Ovçu, insaf elə, keçmə bu düzdən.
O çöllər qızını ayırma bizdən.
Qoyma ağrı keçə ürəyimizdən,

Qıyma öz qanına boyana ceyran,
Nə gözəl yaraşır Muğana ceyran [9, s. 78].

Təbiət mövzusunda yazılmış bu şeirdə şair ovçunun vicdanına, insafına müraciət edir. Onu təbiətin yaratdığı tənəsübü, ahəngi pozmağa səsleyr.

Ədəbiyyatımızda dağlara həsr olunmuş onlarla məşhur əsər vardır. Aşıq Ələsgərin "Dağlar" rədifli qoşmaları bu mövzuya həsr olunmuş əsl sənət nümunələridir. Lakin S.Vurğun bu klassik mövzuda yeni, orijinal söz deməyi bacarmış, "Dağlar" şeiri ilə sələflərindən fərqli bir əsər yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Qüdrətli sənətkar dağlarımızı qarış-qarış gəzmış, oradakı binələrdə qonaq qalmış, sadə insanların həyatı, məişəti, gündəlik qayğıları ilə yaxından tanış olmuşdur. Dağlar şairin ilham mənbəyidir. Onun sazı, sözü qüdrətini başı qarlı, şiş qayalı dağlardan almışdır. O, dağlarda qəlbindəki inciklikləri, yorğunluğu unudur, ürəyinə yeni şövq, yeni arzular, yazmaq, yaratmaq həvəsi gəlir:

Binələri çadır-çadır
Çox gəzmışəm özüm, dağlar!
Qüdrətini sizdən aldı
Mənim sazım, sözüm, dağlar! [9, s. 78].

"Çayların ahəngi axır qanımda"- deyən Vurğunun əvəzsiz sənət dünyasından qocaman Kürün də səsini eşidirik. Azərbaycanı dalğalı və dəlisov ilhamı ilə başdan başa gəzən şair öz çılgın könlünü Azərbaycanın şah damarları olan Dəli kürə bənzədirdi". Kürün təbii gözəlliyini və onun Azərbaycanın təbiəti üçün nə qədər böyük əhəmiyyəti olduğunu bildiyindən çayın səsinə qulaq asdıqca ümman döyündüyünü yüksək ilhamla təsvir edir:

Kiçik bir sudur yer üzündə Kür,
Baxsan bu dünyanın xəritəsinə,
Bəs niyə qəlbimdə ümman döyünür,
Mən qulaq asdıqca Kürün səsinə? [10, s. 137].

Ağa Məhəmməd şah Qacarın dizini yerə vuran, "Azərbaycanın musiqi konservatoriyası" olan Şuşanın ecazkar gözəlliyini isə fəxrlə belə vəsf edir:

Xırdaca-xırdaca yağışın yağar,
Çən-çiçək içindən günəşin doğan,
Bir ağız bir bulaq suyunu sorar,
Eyləyirsən yenə qiyamət Şuşa! [9, s. 26].

Əsər oxucuda vətənimizin təbiətinə, dağlarına, yaylaqlarına məhəbbət hissi oyadır. Oxucu Vətənə xüsusi bir gözəllik bəxş edən dağların qüdrətini, əzəmətini bir daha dərinlən dərk edir, maralın, tərmanın, göy çəmənin, çeşmə-

nin gözəlliyini görməyin, duymağın, qorumağın əhəmiyyətini başa düşür.

"İlk bahar və mən" şeirində təbiətə, əməkçi insana məhəbbətdən bəhs olunur. Əsərdə gözəl təbiət təsviri verilir. Yenə də çəmənlər yaşıl don geyinib. Təbiətdən ilham alan qumrular dil-dil ötür, öz şirin nəğməsini oxuyur. İlk bahar dünyaya göz açır, torpaq qızır, qar əriyir, çaylar bulanır. Göydəki əlvan buludlar gah seyrəlir, gah da sıxlaşır. Qaraquş göy üzündə tənha dolanır.

Şair baharın gəlişini, günəşin bu sevdalı qızının öz şəfəqlərini aləmə yaymasını arzulayır, göylərə ucalmış çinardan məhəbbətlə söz açır. Şeirdə təbiətlə qadir insan əməyi vəhdətdə vəsf edilir. Qara torpaqda çalışan, yer əkən, məhsul yetişdirən mərd insanlar alqışlanır, onların halal əməyindən ürək dolusu danışılır:

Zəhmət dedim. Sual verin, nədir bu zəhmət?-

Əvvəl başdan şirin ömrün bir şöhrətidir!

Qara torpaq üstündəki min nazlı nemət

Yaşamağın, yaratmağın ilk qüdrətidir [10, s.123].

"Sünbülüm" şeirində poeziyamız üçün ənənəvi olan gül, çiçək, gözəl təbiət mənzərələri deyil, kəndlinin alın təri ilə yetişən sarı sünbül tərənnüm edilir. Yaşıl tarlaların xoş mənzərəsi, sünbül ətri, xırman üstündə körpəsini kirdən ana səsi lirik qəhrəmanın yuxularına girir, qəlbinə munis hisslər, həzin duyğular bəxş edir.

Xalqımızın sünbülə, bərəkətə, müqəddəs nemət kimi yanaşması şeirdə ön plana çəkilir. Yerə düşən çörəyi öpüb kənara qoymaq, israfçılığa yol verməmək ağsaqqal babalarımızdan, ağbircək nənələrimizdən bizə qalmış gözəl bir adətdir. Hər bahar gələndə ellər yaşıl zəmilərə baxıb sarı sünbülü, bol məhsulu düşünür. Çünki sünbül bolluq, xoş güzəran, rahat həyat rəmzidir. Sünbül ölkəmizin qüdrəti, sarsılmazlığı, hörməti, nüfuzu deməkdir:

Sünbülüm, sünbülüm, sarı sünbülüm!

Könlümün qonağı, yarı, sünbülüm!

Qabaqdan al geyib gələndə bahar,

Ellər səni anar, səni salamlar.

Göz üstə yerin var bizim Vətəndə,

Böyük bir ölkənin gözü var səndə [10, s. 123].

Şeirdə təkrirlərdən istifadə də onun bədii siqlətini artırmışdır. Məlumdur ki, uşaq təfəkkürü, uşaq psixologiyası üçün təkrar çox əhəmiyyətlidir. Uşaq şeirində təkrirlər ritm, ahəng, musiqililik yaradır, obrazlılığı gücləndirir, məna tutumunu artırır.

Sənətkarın "Uşaq bağçası", "Deyin, gülün, övladlarım!", "Ana və körpə" kimi şeirlərində uşaq aləmindən bəhs edilmişdir. **"Deyin, gülün, övladlarım!"**

şeirində öz övladlarını sevən, onların sevinci, kədəri ilə yaşayan ata qəlbinin hiss və duyğuları, arzu və istəkləri tərənnüm edilmişdir

Gülər görüm, oynar görüm, xoşbəxt görüm hər vaxt sizi,

Gülün, əziz balalarım! Heç qısmayın səsinizi! [11, s. 43].

Şeiri oxuduqca göz önündə mehriban, səmimi bir ailə canlanır. Öz övladlarını həmişə deyib-gülən, şən, bəxtiyar görmək ata qəlbinin təbii arzuları, istəkləridir. Ata ürəyinin çırpıntıları, onun övladlarının hər hərəkətinə, sevincinə, kədərinə həssas münasibəti oxucu qəlbinə də riqqətə gətirir, ona işıqlı duyğular bəxş edir.

Səməd Vurğunun uşaq əsərləri ilə bağlı ədəbi-bədii mülahizələri.

"Uşaq insandır! Onun sadə görünən oynaq, daima xoşbəxt və azad təbiətinə böyük insanların bütün xassələri mövcuddur. Demək istəyirəm ki, biz uşaqla danışdığımız zaman – insanla danışdığımızı, uşaq üçün yazdığımız zaman – insan üçün yazdığımızı unutmamalıyıq" [2, s. 36] deyən şair 1944 cü ildə uşaq ədəbiyyatının mühüm yaradıcılıq problemlərinə həsr olunmuş, uşaq yazıçılarının yaradıcılıq yolunu istiqamətləndirən, öz həmkarlarına çağırış kimi səslənən 7 bölmədən ibarət **"Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq"** adlı məqaləsini yazmışdır. Sənətkar bu məqaləsini ayrı-ayrı bölmələrə ayıraraq uşaqlar üçün faydalı əsərlər yaradılması probleminə münasibətini ətraflı şərh etmişdi.

"Uşaqılıq və məna gözəlliyi" bölməsində şair göstərir ki, "məna gözəlliyi, ilk növbədə həqiqətdən ilham almalıdır". "İnsan və təbiət eşqi" adlı ikinci bölmədə şair məna gözəlliyinin əsas ruhunu, qayəsini şərh edir. Göstərir ki, ədəbiyyat uşaq şüuruna nitqlər demək yolu ilə deyil, uşaq qəlbinə təbiət və insanı məftun etmək yolu ilə getməlidir.

Məqalədə ədib uşaq əsərlərinə verilən bir sıra mühüm tələbləri açıqlamışdır. Həmin tələblər sırasında S.Vurğun, ilk növbədə, məna gözəlliyini qeyd edir. Lakin məna gözəlliyi, sənətkarın dediyi kimi, həqiqətlə yoğrulmalı, həyat həqiqəti ilə nəfəs almalıdır. S.Vurğun yazırdı ki, uşaq qəlbinə tərbiyə etdiyimiz zaman o qəlbə həyat və təbiətin həqiqətləri ilə qanad verməliyik. Bu həqiqət o qədər zəngin, rəngarəng və gözəldir ki, onun heç bir boyaq, rəng və uydurmalara ehtiyacı yoxdur.

Məqalənin "İnsan və təbiət eşqi" bölməsində şair gənc nəsildə vətənə, insana, təbiətə məhəbbət hissi aşılınması tələbini irəli sürür. Sənətkarın fikrincə, uşaq özü canlı olduğundan insan və təbiət aşıqıdır. Şeir və nəğmələrimiz, hər şeydən əvvəl, təbiət və insan gözəlliyini tərənnüm edərsə, uşağın onlara qarşı meyl və həvəsi çiçəklənər, o, özü də insan olmağı ilə fəxr edər.

Ədib haqlı olaraq göstərir ki, vətən torpağının gözəl səhnələrini, onun

günəşli səhərlərini, ulduzlu axşamlarını, gözəl insanlarını həqiqi şeir dili ilə təsvir etsək, uşaq vətənpərvərlik sözünü eşitməsə də, özü vətəninə məftun olacaqdır. Ədəbiyyat uşaq şüuruna nitqlər demək yolu ilə deyil, uşaq qəlbinə təbiət və insana məftun etmək yolu ilə getməlidir!

"Xəyal və romantika" bölməsində şair uşaq psixologiyasını incəlikləri-nə vararaq göstərir ki, uşaq xəyalı səyyardır, şıltaq bir ulduz kimi daim süzüb oynar. O, güldən-gülə, çiçəkdən-çiçəyə qonan bir kəpənəyə bənzər. Xəyal və romantika uşaq təbiətinin qanadlarıdır.

S.Vurğun yazır ki, uşaq nağılları dinlədiyi zaman öz taleyini yalnız müsbət qəhrəmanlarla bağlayır, onların yaman gününə ağlayır, yaxşı gününə sevinir. La-kin sənətkar daima uşaqları güldürmək, sevindirmək yolu ilə getsə, tərbiyəsi bir-tərəfli olar, belə uşaqlar böyüyəndə əqidəsiz, məsləksiz insanlara çevrilər.

"Vətənpərvərlik və gənclik" bölməsində şair uşaqlarda vətənpərvərlik hissinin formalaşdırılması ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişdir. "Şairin fikrincə, uşaq ədəbiyyatı balalarımıza vətənpərvərlik hissləri aşladığı zaman, onların təbiətinə uyğun olmayan mücərrəd və ümumi təsvirlərdən, söz və ifadələrdən uzaq olmalıdır. Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə sıx bağlı olan məsələ-lərdən biri də miil vüqar hissinin aşılmasıdır" [6, s. 245]. Aydın məsələdir ki, öz xalqına bütün varlığı ilə bağlı olmayan, mənsub olduğu xalq üçün iftixar his-si keçirməyən bir insanı vətənpərvər adlandırmaq mümkün deyildir.

"Milli vüqar və gənclik" bölməsində Səməd Vurğun göstərir ki, vətənpər-vərlik tərbiyəsindən danışarkən, ilk növbədə milli vüqar hissini xatırladır və göstərir ki, balalarımız üzərində boy atdığı torpaqla, doğma xalqla fəxr etmə-yi öyrənməlidir.

S.Vurğunun uşaq ədəbiyyatına verdiyi tələblərdən biri də gənc nəsildə məslək eşqi tərbiyəsi ilə bağlı məsələ idi ki, bu barədə "Məslək eşqi və gənclik" bölməsində danışır. Şair göstərir ki, söhbət sözün həqiqi mənasında vətən-daşdan gedirsə, beləsi mütləq məslək və əqidə sahibi olmalıdır. . Bu zaman sənətkar belə bir cəhəti xüsusi vurğulayırdı ki, əsl mənada vətəndaş olmaq – məslək və əqidə sahibi olmaq deməkdir. Məslək adamı olmaq cəsarətli, tə-şəbbüslü, daima düşünüb-daşınan bir yaradıcı olmaq deməkdir. Bu yol gənclə-rimizdən böyük cəsarət, iradə, mətanət və bacarıq tələb edir.

Məqalənin son "Məhəbbət və gənclik" hissəsində Səməd Vurğun məhəb-bət və müasir gənclik haqqında söhbət açır. İnsanı müqəəddəs əməllərə doğru qanadlandıran insana məxsus ən ali hiss məhəbbət hissinin olduğunu göstərir.

Şairin 1947-ci ildə Yeni il münasibətilə təbriki də gənc nəsle ünvanlan-mışdır. **"Gələcək sizindir"** başlıqlı bu təbrikdə şair uşaqlara müraciətlə yazır-

dı: "öz cərgələrinizdən gələcək alimlər, şairlər, bəstəkarlar, rəssamlar, teatr və sənət xadimləri yetirin! Qoy elm ilə hünər sizin zinətiniz olsun. Hünərsiz elmin səmərəsi olmadığı kimi, elmsiz hünər də nəticə verməz. Təmiz ürək, dostluğa sədaqət, məslək eşqi uğrunda fədakarlıq, Vətənimizə məhəbbət, həm də sonsuz bir məhəbbət sizin yaraşığınız olsun" [2, s. 56].

Nəticə. Göründüyü kimi gənc nəslin tərbiyəsi problemi Səməd Vurğunun həmişə düşündürmüş, uşaq ədəbiyyatına böyük tələblər mövqeyindən yanaşmış, bu ədəbiyyatla bağlı məsələlərin heç də sadə və asan olmadığını dönə-dönə nəzərə çatdırmışdı.

Həmçinin yaşlılar üçün yazılmış, lakin kiçik yaşlı oxucuların da təlim-tərbiyəsinə xidmət edən əsərləri mövzu-janr baxımından olduqca rəngarəngdir. Sadəlik, səmimilik, duyğularındakı zənginlik və dərinlik, xalq ruhu Vurğunun uşaq şeirlərinin canıdır.

Həmin əsərlərdə bədii sənətkarlıq real həyata əsaslanan məzmun, ideya dərinliyi, bədii sənətkarlıqla üzvi vəhdət təşkil edir. Bu əsərlərdə dil-üslub əlvanlığı sənətkarın orijinal bədii axtarışlarının nəticəsi kimi meydana çıxır.

Səməd Vurğun uşqlar üçün yazmağın nə qədər məsuliyyətli və çətin bir iş olduğunu, uşaq qəlbini, uşaq təbiətini, ümumiyyətlə, uşaq həyatını tərənnüm etməyin nə qədər vacib olduğunu həmkarlarına dönə dönə söyləyirdi" Məhz buna görədir ki, S.Vurğunun uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı mülahizələrinin, ədəbi-tənqidi görüşlərinin mərkəzində sənət yağısı uşaqlar üçün yazan sənətkarlara qarşı böyük tələbkərlilik, onları yeni, dövrün tələblərinə uyğun əsərlər yaratmağa səfərbər etmək niyyəti durur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Tərtib edən Ş.Məmmədova IV cild. II cild. Bakı: ADPU, 2018. 418 s.
2. Abdullayev C. Səməd Vurğunun sənət dünyası. Bakı: Yazıçı, 2011, 329 s
3. Bünyadov T. Yerin görünür. Bakı qəzeti, 18 noyabr 1976, 4 s.
4. Xəlil Z., Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: APU-nun nəşri, 2008, 497 s.
5. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1996, 692 s.
6. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: BDU-nun nəşri, 2007, 443 s.
7. Namazova N. Səməd Vurğun və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: BDU-nun nəşri, 2003.
8. Nəzərli Ş. Vurğun ömrü. Bakı: Azərnəşr, 1982, 106 s.
9. Vurğun S. Əsərləri. VI cild. I cild. Bakı: "Şərq-qərb", 2005, 264 s.
10. Vurğun S. Əsərləri. V cild. II cild. Bakı: Şərq-qərb, 2005, 247s.
11. Vurğun S. Deyin, gülün, övladlarım. Bakı, 1974. 56 s.
12. Vahabzadə B. Səməd Vurğun. Bakı:1984. 380 s.
13. Vəkilov M. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı: Yazıçı 1986, 296 s.

ПРИТЧА В СОВРЕМЕННОЙ МИРОВОЙ ПРОЗЕ: ТРАДИЦИИ, ИДЕОЛОГИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ

Suad Əfəndiyeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

suadefendi76@gmail.com

Xülasə

Məqalə müasir dünya nəsrində pritcha janrının təhlilinə, onun fəlsəfi, əxlaqi və ideoloji funksiyalarının araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Qeyd olunur ki, ilkin olaraq xalq müdrikliyini və insan varlığının ümumbəşəri problemlərini (xeyir və şər, insan münasibətlərinin mənəvi əsasları) ifadə edən pritcha zamanla sosial-tarixi prosesləri əks etdirərək ideoloji məzmun kəsb etmişdir.

Məqələdə "Milçəklər tanrısı" romanı və onun müəllifi Vilyam Qoldinqin yaradıcılığı nəzərdən keçirilir. Təhlil göstərir ki, əsərin mərkəzində müəllifin ekzistensial dünya görüşü ilə bağlı olan "insanın vəhşi başlanğıcı" ideyası dayanır. Yeniyetmələrin mənəvi deqradasiyasının təsviri vasitəsilə yazıçı şərin daxili mahiyyətini, sivilizasiyanın böhranını və cəmiyyətin mənəvi dayaqlarının kövrəkliyini üzə çıxarır. Əsərin alleqorik planı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və müasir dünyada zorakılıq və vəhşiliyin təkrarlanması ehtimalı barədə xəbərdarlıq kimi çıxış edir.

Məqələdə pritchanın fəlsəfi ənənə ilə əlaqəsi də vurğulanır, xüsusilə Platonun insanı mənəvi varlıq kimi səciyyələndirən baxışları ilə. Bundan əlavə, ABŞ ədəbiyyatında janrın inkişafı izlənilir və burada İncil mühüm bədii nümunə kimi qiymətləndirilir. Onun təsiri ilə pritcha Amerika ədəbiyyatının ilkin janrlarından birinə çevrilmişdir.

XX əsrdə janrın təkamülü xüsusi diqqət mərkəzindədir. Pritcha müxtəlif ədəbi janrlara inteqrasiya olunaraq daha çox fəlsəfi məzmun qazanmışdır. Bu janra Ernest Heminqvey, Vilyam Folkner, Riçard Bax və Rey Bredberi kimi müəlliflər müraciət etmişlər. Bununla belə, pritcha çox vaxt müstəqil janr kimi deyil, daha geniş həcmli əsərlərin tərkib hissəsi kimi çıxış edərək ideya-fəlsəfi funksiyanı yerinə yetirir.

Sonda qeyd edilir ki, pritchaya davamlı maraq onun bədii çevikliyi, transformasiya qabiliyyəti və yüksək ümumiləşdirici potensialı ilə bağlıdır; bu xüsusiyyətlər ona müasir dövrün əsas mənəvi və sosial problemlərini ifadə etməyə imkan verir.

Açar sözlər: *pritcha, "Milçəklər tanrısı", roman-pritcha, ingilis ədəbiyyatı, V.Qoldinq, alleqorik plan, Amerika ədəbiyyatı, kanonik janr.*

Abstract

The article is devoted to the analysis of the parable as a genre of modern world prose, as well as its philosophical, moral, and ideological functions. It is emphasized that the parable, which originally expressed folk wisdom and universal problems of

human existence (good and evil, the moral foundations of human relationships), gradually acquires an ideological dimension, reflecting socio-historical processes. As a key example, the parable-novel *Lord of the Flies* by William Golding is examined. The analysis shows that the central idea of the work is the concept of the "beast within" in human beings, closely connected with the author's existential worldview. Through the depiction of the moral degradation of a group of boys, Golding reveals the inner nature of evil, the crisis of civilization, and the fragility of society's moral foundations. Particular importance is given to the allegorical dimension of the novel, which serves as a warning about the potential recurrence of violence and barbarism in the modern world.

The article also highlights the connection between the parable and philosophical tradition, particularly the ideas of Plato, who viewed the human being as a moral creature. In addition, the development of the genre in American literature is traced, where the Bible played a significant role as a literary canon. Under its influence, the parable became one of the earliest forms of literary expression in the United States.

Special attention is paid to the evolution of the genre in the twentieth century. The parable becomes actively integrated into works of various genres and acquires a pronounced philosophical orientation. Writers such as Ernest Hemingway, William Faulkner, Richard Bach, and Ray Bradbury turned to this form. At the same time, the parable often loses its independence and becomes part of a larger literary work, performing an ideological and philosophical function.

In conclusion, it is argued that the sustained interest in the parable is обусловлен its artistic flexibility, capacity for transformation, and high level of generalization, which enable it to reflect the key spiritual and social problems of the modern world.

Keywords: *parable, Lord of the Flies, parable-novel, English literature, William Golding, allegorical dimension, American literature, canonical genre*

Введение. По своей тематике притчевое начало в современной мировой прозе явилось воплощением народной мудрости, охватывающей главные проблемы человеческого бытия. Они оставались неизменными, постоянно актуальными на протяжении веков. Темы нравственных основ человеческих взаимоотношений, добра и зла - постоянные спутники притчи. Но, как и любая другая форма отражения действительности, притча всегда является носителем классовой идеологии. И если чисто дидактические притчи в начале своего существования могли еще оставаться идеологически нейтральными, то в ходе исторического процесса, с расслоением общества, появлением классов в классовой идеологии притча неизбежно приобретает идеологическую окраску.

Актуальность данного исследования обусловлена устойчивым интересом современной гуманитарной науки к осмыслению жанра

притчи как одной из наиболее гибких и философски насыщенных форм художественного мышления. В условиях духовных и социальных кризисов современности особое значение приобретает анализ тех литературных форм, которые способны обобщённо и символически отражать ключевые проблемы человеческого бытия – противостояние добра и зла, кризис нравственных ценностей, природу человеческой агрессии. Обращение к роману У.Голдинга “Повелитель мух” позволяет рассмотреть притчу как средство философского осмысления кризиса цивилизации, актуального как для эпохи XX века, так и для современного мира. Кроме того, актуальность работы определяется необходимостью изучения трансформации притчи в различных национальных литературах, в частности в американской традиции, где значительную роль сыграла Библия как художественный канон.

Научная новизна работы заключается в комплексном подходе к анализу притчи как жанра, сочетающем литературоведческий, философский и социокультурный аспекты

Основная часть. Возьмём для наглядности, к примеру, роман-притчу выдающегося современного английского писателя-экзистенциалиста Уильяма Голдинга “Повелитель Мух” (1954). Сам автор оставил развёрнутый комментарий относительно того, что он писал этот роман именно в форме притчи, в которой иносказание и морализаторство играли ведущую роль. О чём же этот роман-притча? Итак, во главу угла писатель положил примат «звериного инстинкта», который проявился у подростков. У. Голдинг разъясняет: сам по себе “животный, или звериный инстинкт” – это внутренний отзвук на неадекватное поведение определённой части людей. В настоящем случае речь идёт о действиях жестоких и злобных мальчишек. Но в принципе-то это часть более крупной проблемы. Существо дела здесь заключается в том, что примат “животного (звериного) инстинкта” в буквальном смысле слова неотделим от экзистенциального мышления автора. И оно словно разлито по всей сюжетной канве притчи.

С одной стороны, Уильям Голдинг приурочивает центральную проблему к противоречиям современного ему (1960-ые годы) буржуазного общества. С другой стороны, это, по его предположению, прямое следствие исторического процесса несколько позднего периода, точнее, кризисы, оправдание «холодной войны» 1970-х годов. Наконец, предтечей романа-притчи становится в глазах автора массовое обнищание

населения после войны с фашизмом. Основная мысль, которую писатель открыто манифестировал вкупе с некоторыми другими своими единомышленниками – это возможность существования людей в послевоенном мире без Бога, то есть, в царстве иррациональности и абсурда.

Главная причина примата “звериного начала” в человеке – это разительный и к тому же реальный разлад в цивилизованном обществе. Центральные герои “Повелителя мух” и некоторых других его произведений по большей части существуют в состоянии страха и безотчётных тревог. Как правило, по жизни у них нет взаимных чувств, в любви разве что маячит только призрачная надежда. Отсюда и вытекает характер различных писательских красок.

Мир персонажей произведения в такой степени дисгармоничный, что почти в каждой главе (разделе, эпизоде, сцене) он овеян пафосом драматизма. Животное начало мальчишек – будущих фашистских молодчиков однозначно берёт верх. Вот почему в их характерах, как правило, крайне мало места уделено элементарным человеческим чувствам. Очень часто герои чувствуют себя одиноко и чрезвычайно бесприютно в “юдоли печали”. Причём, У.Голдинг не только не скрывает подобных отрицательных моментов, но и намеренно их выпячивает. Поэтому У.Голдинг и не скрывал своей притчевой тематики, ставшей, с одной стороны, злым роком, а с другой – панацеей спасения (разумеется, в его субъективном понимании) прогрессивного человечества.

Комментируя главную книгу своей жизни – “Повелитель мух” – У. Голдинг писал: “... тот, кто прошёл сквозь горнило фашистских зверств и не сумел ясно осознать, как творится людьми зло, или слеп, или разума лишён” [1, с. 225]. А немного позднее он объяснился более конкретно по самой сути вынесенного человечеству приговора: “Прежде я верил в совершенство человека как объекта социального, но сейчас особенно глубоко сомневаюсь в жизненных источниках и силах доброй воли” [1, с. 226].

В полном согласии с такого рода идеологической установкой писатель показывал в данном романе-притче рецидивы фашизма. Новый мир мальчишек он разделил на два направления: непосредственно событийный, с одной стороны, и аллегорический – с другой. Первый – это сама фабула, наполненная мрачной, исполненной драматизма историей о том, как небольшая кучка, казалось бы, благовоспитанных английских подростков превращаются буквально в извергов, в атавистическое племя отбросов цивилизованного европейского общества, в дикарей,

которые жаждали крови.

Среди озверевших подростков шла самая настоящая борьба за выживание. Но нам представляется более острым и актуальным именно второй план повествования. Это символический подтекст притчевого иносказания. Он зримо напоминает нам о разгуле фашистских варваров. И история, по убеждению Уильяма Голдинга, всегда призвана служить весьма серьёзным, даже грозным предупреждением о том, сколь непрочна мировая современная цивилизация.

Симптоматично, что по поводу содеянного фашиствующими молодчиками зла в этом сочинении Уильям Голдинг пишет со всей серьёзностью, то есть на самом ответственном уровне. Речь идёт прежде всего об атавизме, примате животного, поистине самого низменного инстинкта. Действительно, именно он, постепенно укореняясь в человеке, одерживает здесь верх. Любопытно, на наш взгляд, что в данном вопросе Голдинг одновременно с тем следовал философии Платона, который называл человека не просто «животным общественным», но и добавлял от себя: существом моральным. Подчеркнём, что характер большинства современных притч можно определить как ценностно-ориентационный (ценностную ориентацию в современной притчевой прозе, кстати сказать, называют наиболее ёмкой категорией, которая раскрывает социально-психологическую концепцию личности).

Тот факт, что притча и по сей день не потеряла своей актуальности, говорит не только о больших возможностях этой малой формы, но и о ее эволюционной гибкости, причина которой кроется в реалистических основах этого жанра, его подлинно народном происхождении. Несмотря на общий ход развития, история эволюции жанра в каждой отдельной литературе имеет свои особенности. Её специфика состоит в том, что, будучи по происхождению и сути сугубо фольклорным жанром, притча в литературе полностью миновала устную стадию развития и всегда имеет конкретного автора. Например, американская литература возникла с первыми английскими поселениями в Северной Америке начала XVII века и существовала в то время преимущественно в форме теологических сочинений. Со многими поселенцами в Америку прибыла и Библия, которой суждено было стать той основой, той почвой, на которой выросла литература США. Об этом пишут многие исследователи: "Американская культура с самого начала базировалась на библейской образности" [3, с. 10], "Их (американских колонистов – примечание

наше) культура - это культура Библии" [4, с. 46]. В домах библиотека состояла из зачитанной Библии. Но при отмеченном, оценивая культурное развитие Америки, не стоит слишком преувеличивать пристрастие многих читателей к нравоучительной литературе. Многие из книг подобного рода сочинялись в расчете на массовое сознание, доступно и просто. "Читатели-колонисты усваивали из них не только уроки этики и морали, но и манеру изложения" [5, с. 52-53]. Роль Библии в сочетании с "пристрастием к нравоучительной литературе" повлияла на то, что притча стала одним из первых жанров литературы Нового Света, а библейские притчи, в основе которых лежало народное творчество и которые представляют собой уникальное развитие литературной формы, становились образцом для подражания, своего рода канон.

В отличие от религиозного канона, художественный допускает в равной степени изменения, затрагивающие как его структуру, так и содержание трансформации; он не стесняет творческой фантазии и в то же самое время подчеркивает талантливость и оригинальность художника, творящего в его пределах. Например, созданные по образцу библейских притчи американской литературы еще раз наглядно подтверждают это. Библия в данном случае выступала не как религиозный, а исключительно как художественный канон, поскольку написанные по ее образцу рассказы-притчи, повести-притчи или даже романы-притчи отличаются большим разнообразием структурных и содержательных признаков, сохраняя вместе с тем целый ряд свойств и характеристик, которые позволяют соотнести их с исходным текстом. Так называемые канонические притчи не лишены самостоятельной эстетической привлекательности, они актуальны с точки зрения стоящих в центре их внимания проблем.

В XX столетии происходит дальнейшее развитие жанра. В американской литературе к притче обращаются такие мастера прозы, как Э.Хемингуэй (притча о муравьях в романе "Прощай оружие" (1929), У.Фолкнер (роман-притча "В деревушке" (1940), притчевая повесть "Медведь" (1942), а позднее писатель-публицист, фантаст Ричард Бах (повесть-притча "Чайка по имени Джонатан Ливингстон" (1973), притчи "Нет такого места как "далеко"" (1976), "Иллюзии или Приключения Мессии поневоле" (1977). Канонические притчи встречаются крайне редко (Р.Бах "Мессия поневоле"). Многие фантастические рассказы известного писателя-фантаста Рея Бредбери являются притчами ("Коса"

(1943), "Луг" (1947) и др.

Заключение. XX век знаменуется также проникновением притчи в разные литературные жанры. Появляется большое число притчевых произведений, как эпических, так и драматических, возникают новые жанровые модификации. Например, пьеса-притча американского драматурга Ричарда Нэша "Продавец дождя" (1953).

Несмотря на то, что современная американская притча сохраняет морализаторство и определенную долю дидактизма, все же преобладающей ее чертой является философичность, которая, в основном, выявляется в ценностной ориентации. Показательно, что в ряде случаев дескриптивность притчи отступает на второй план или вообще отсутствует, а первостепенное значение приобретает обобщающий философичный потенциал притчи. В этом случае притча обычно включается в состав более крупного произведения и выполняет служебную функцию (как, например, притча о муравьях в «Прощай, оружие!» Хемингуэя, притча о Сноупсе и Князе Тьмы в "Деревушке" Фолкнера).

Как видим, повышенный интерес к жанру притчи и стремление к реализации его богатых художественно-философских возможностей в современной литературе обусловлены как сложившимися литературными традициями, так и рядом объективных причин, связанных с духовными и социальными запросами времени.

Использованная литература

1. Голдинг У. Выступление на встрече писателей Европы в Ленинграде // Иностранная литература, № 1, 1963, с. 224-226.
2. Голдинг У. Рецензия на роман "Повелитель мух" // Иностранная литература, № 10, 1973, с. 212-215.
3. Засурский Я.Н. Основные проблемы становления американской литературы и пути его типологического исследования / Проблемы становления американской литературы. -М.: Наука, 1981, с. 3-27.
4. Литературная история Соединенных Штатов Америки. В 3-х т. - М.: Прогресс, 1977, т.1, 605 с.
5. Райт Л.Б. Колониальная литература. / Литературная история Соединенных Штатов Америки. В 3-х т. - М.: Прогресс, 1977, т.1, с. 50-59.

ÇARLZ BUKOVSKİ VƏ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA "POÇT" MOTİVİ VƏ "KİÇİK ADAM" FENOMENİ

Şükufə Vəliyeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
valiyevashukufa@gmail.com

Abstract

The "post" motif and the "little man" phenomenon in the works of Charles Bukowski and Jalil Mammadguluzadeh

This article provides a comparative analysis of the "post" motif and the "little man" phenomenon in Charles Bukowski's novel "Post Office" and Jalil Mammadguluzadeh's short story "The Post Box". The main aim of the study is to reveal the functional and semantic transformation of the same social type and literary motif within different cultural and literary contexts. The analysis shows that in both works, the postal system functions not merely as a means of communication but also as a symbolic model of social order, ideological control, and bureaucratic mechanism.

In Bukowski's work, the postal system expresses the dehumanizing nature of capitalist labor relations, and through the character Henry Chinaski, it highlights existential alienation, monotonous work routines, psychological emptiness, and passive-ironic resistance to the system. In this context, the "little man" is presented as a subject who does not reconcile with the absurd reality of the modern world, yet lacks the power to transform it.

In Mammadguluzadeh's story, the post box becomes a satirical symbol of illiteracy, ignorance, and social backwardness. Through the character Novruzali, the formation of the individual by the social environment and his tragicomic condition are depicted. Here, the "little man" appears primarily as a social type shaped by the surrounding structure.

Ultimately, the study demonstrates that the "post" motif, in two distinct literary traditions American post-realism and Azerbaijani enlightenment realism functions as a universal metaphor of social systems, artistically expressing the individual's position, vulnerability, and modes of adaptation within these systems.

Keywords: *"little man", literary comparison, post motif, modernism, social criticism, artistic image.*

Giriş. Ədəbiyyat tarixində "kiçik adam" obrazı sosial reallığın bədii təcəssümü kimi xüsusi yer tutur. Bu obraz vasitəsilə həm fərdi psixologiya, həm də ictimai strukturun mahiyyəti açılır.

"Kiçik adam" termini əsasən XIX əsr realizmi kontekstində formalaşaraq

fərdin sosial iyerarxiyada aşağı mövqeyini, hüquqsuzluğunu və marginal vəziyyətini ifadə edir. Lakin XX əsrdə bu obraz mühüm transformasiyaya uğrayaraq daha çox ekzistensial və psixoloji məzmun qazanır. Bu dəyişiklik *Franz Kafka* və *Albert Kamü* kimi müəlliflərin yaradıcılığında aydın şəkildə müşahidə olunur. XIX əsr realizmində sosial tip kimi formalaşan "kiçik adam" XX əsrdə daxili parçalanma, yadlaşma və mənəvi boşluqla xarakterizə olunan ekzistensial fərd modelinə çevrilir. Bu transformasiya onun yalnız sosial status kateqoriyası deyil, həm də fəlsəfi problem kimi dərk olunmasına imkan yaradır.

Vissarion Belinski "kiçik adam" obrazını ədəbiyyatın legitim estetik obyektinə çevirərək sosial bərabərsizlik, hüquqsuzluq və ictimai ədalətsizliyin bədii tənqid vasitəsinə yüksəlmişdir. *Tənqidçi* ədəbiyyatın sosial funksiyasını vurğulayaraq bildirirdi ki, ədəbiyyat yalnız yüksək təbəqələrin deyil, cəmiyyətin ən sadə və görünməz insanların həyatını da əks etdirməlidir. Onun üçün kiçik adamın taleyi ictimai-siyasi vəziyyətin göstəricisi idi.

Əsas hissə. XX əsr ABŞ ədəbiyyatında Çarlz Bukovskinin "Poçt şöbəsi" ("Post Office", 1971) romanı ilə Azərbaycan realizminin görkəmli nümayəndəsi Cəlil Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" (1905) hekayəsi bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Həm Ç.Bukovski, həm də C.Məmmədquluzadə məhz "adi" insanı mərkəzə gətirərək böyük sosial problemləri göstərirlər. Hər iki əsərdə poçt motivi yalnız süjet elementi deyil, daha geniş sosial-mədəni sistemin simvolik modelidir.

Ç.Bukovski "*Poçt şöbəsi*" romanında kapitalist cəmiyyətin bürokratik mexanizmlərini sərt realizm vasitəsilə ifşa edir. Sərt realizm ədəbiyyatda reallığın idealizə olunmadan, emosional yumşaltma və romantikləşdirmə olmadan, olduğu kimi, bəzən isə xüsusilə kobud, ağır və narahatedici tərəfləri ilə təsvir edilməsidir. Ç.Bukovski kimi yazıcılarda sərt realizm xüsusilə iş həyatı, cəmiyyətin mexanikliyi və insanın sistem içində əzilməsi vasitəsilə özünü göstərir. Romanın qəhrəmanı Henri Çinaski (Henry Chinaski) monoton və mənasız həyat şəraitində adi işçi kimi təqdim olunaraq gündəlik fəaliyyəti mənəvi baxımdan böhrana səbəb olan əmək rejimi ilə xarakterizə edilir:

"Bax, Çinaski, səni hər dəfə görəndə gəzirsən!" "Ancaq bu mənim işimin bir hissəsidir. Gəzmək işimin bir hissəsidir. Mən bunu etməliyəm" [14].

Bu kontekstdə verilən sitat müxtəlif iş mühitlərində təkrarlanan fəaliyyətlərin işçinin davranış və psixologiyasını necə şərtləndirdiyini nümayiş etdirir. Dialoqda qeyd edilən "yerimək" feili artıq Çinaski üçün sadəcə fiziki akt deyil, əmək funksiyasının məcburi və mexanikləşmiş tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Bu məqam əmək prosesinin fərdi davranışları avtomatlaşdıraraq insanı

refleksiv, demək olar ki, instinktiv reaksiyalara yönəltdiyini göstərir. Beləliklə, bürokratik və standartlaşdırılmış iş mühitində fəaliyyətin təkrarlanması fərdi subyektivliyi zəiflədir və insanı mexaniki icraçıya çevirir. Məhz bu baxımdan poçt sistemi əsərdə yalnız inzibati və funksional struktur kimi deyil, eyni zamanda fərdin öz əməyinə nəzarət imkanını itirdiyi, onu xarici bir güc tərəfindən idarə olunan obyektə çevirdiyi bir mexanizm kimi çıxış edir.

Digər tərəfdən, qəhrəmanın yaşadığı ekzistensial boşluq Albert Kamü və Jan-Pol Sartrın absurd və ekzistensializm yanaşmaları ilə də izah oluna bilər. Burada əmək fəaliyyəti artıq insanın özünü reallaşdırma vasitəsi deyil, mənasız təkrarlardan ibarət bir rutinə çevrilir; fərd isə bu rutin daxilində mənanın olmaması ilə üzləşərək daxili boşluq və laqeydlilik vəziyyətinə düşür. Bu vəziyyət isə öz növbəsində Maks Veberin bürokratiya nəzəriyyəsi ilə nəzəri əsas qazanır. Veber qeyd edirdi ki, "bürokratiya texniki baxımdan ən rəşional idarəetmə formasıdır, lakin o, insanı "dəmir qəfəs"ə salır" [6, s. 181]. *M. Veberin* "dəmir qəfəs" metaforası fərdin rəşional-bürokratik sistem daxilində azadlıq imkanlarının məhdudlaşmasını və onun funksional bir mexanizm hissəsinə çevrilməsini ifadə edir. *Ç. Bukovskinin "Poçt şöbəsi" romanında* bu nəzəri müddəa Çinaski obrazı vasitəsilə bədii reallığa transformasiya olunur. Qəhrəmanın "Bu, sanki bir həbsxana idi" [14] fikri Veberin "dəmir qəfəs" konsepsiyasının estetik ekvivalenti kimi çıxış edərək sistemin insan üzərində yaratdığı psixoloji sıxılmanı konkretləşdirir. Eyni zamanda, onun "Mən nifrət etmirdim, sadəcə vecimə deyildi" [14] ifadəsi bürokratik sistem daxilində formalaşan emosional yadlaşmanı və passiv müqaviməti açıq şəkildə göstərir. Roman bürokratik strukturun yalnız təşkilati mahiyyətini deyil, həm də onun fərdin psixologiyasına göstərdiyi destruktiv və dehumanizasiyaedici təsiri bədii və nəzəri səviyyədə üzə çıxarır.

Romanın əsas xüsusiyyətlərindən biri qəhrəmanın daxili monoloqları vasitəsilə sistemə qarşı ironik və bəzən nihilist münasibətinin ifadəsidir. *Çinas-ki* sistemdən fiziki olaraq qopa bilmir, lakin onu mənəvi baxımdan da qəbul etmir. *"Poçt şöbəsi"ndəki* "kiçik adam" artıq tək-cə sosial sistemin qurbanı deyil, eyni zamanda həmin sistemin absurdluğunu dərk edən və ona qarşı ironik, bəzən də nihilist mövqe sərgiləyən subyekt kimi çıxış edir: "İri italiyalı kürsüyə qalxıb bizə harada olduğunu izah edirdi. Düşündüm ki, Gözəl Allahım, doğru-mu eşitdim? Bu kobud adam mənə qoltuqaltımı yumağı deyir. Mühəndisə və ya konsertmeysterə belə etməzdilər. O, bizi alçaldır" [14].

Sitatdan da göründüyü kimi bu halda fərd nə tam müqavimət göstərə bilər, nə də sistemi qəbul edir; o, daha çox daxili passiv üsyan vəziyyətində qalır. Bu ikili vəziyyət onun şüurunda paradoksal mövqe yaradır və nəticədə "kiçik

adam" obrazının yeni mərhələsi formalaşır: passiv müqavimət və daxili üsyan. Bu vəziyyət *Albert Kamünün* absurd konsepsiyası ilə səsləşir. A.Kamüyə görə, insan həyatın mənasızlığını dərk etdikdə, artıq bu mənasızlıqla yaşamağa məhkum olur. Ç.Bukovskinin qəhrəmanında da bu məqam açıq görünür: o, sistemi dəyişə bilmir, lakin onu tam qəbul etmədən mövcudluğunu davam etdirir.

F.Kafka insanın anlaşılmaz və yad sistem qarşısında çıxılmaz vəziyyətini təsvir edərək fərdin ontoloji təcridini ön plana çəkərək bu vəziyyəti belə ümumiləşdirərək qeyd edirdi ki, insan həyatın mənasızlığını dərk etdiyi anda absurd yaranır.

Bu daxili qarşıdurma eyni zamanda *Fridrix Nitsşenin* nihilizm anlayışı ilə də əlaqələndirilə bilər. F.Nitsşe qeyd edirdi ki, dəyərlər öz mənasını itirdikdə, insan boşluq və mənasızlıq hissi ilə üz-üzə qalır. Ç.Bukovskinin qəhrəmanının ironik və laqeyd tonu məhz bu dəyər itkisini və mənəvi boşluğu əks etdirir.

Digər tərəfdən, müəllifin dil və üslub seçimi də bu ideyanın bədii ifadəsini gücləndirir. Kobud, bəzən vulqar ifadələr və minimalist üslub reallığın estetikasız, "filtrsiz" təqdiminə xidmət edir. Bu yanaşma Corc Lukaçın "realist ədəbiyyat həyatın mahiyyətini bəzəksiz şəkildə göstərməlidir" ideyası ilə uyğunluq təşkil edir [8, s. 29].

Ç.Bukovskinin üslubu da məhz bu prinsipi həyata keçirir: o, reallığı idealizə etmir, əksinə onun sərt və xoşagəlməz tərəflərini açıq şəkildə nümayiş etdirir: "Bax, sən kiçik şəhərlisən. 50-dən çox, bəlkə də yüz işim olub. Heç yerdə uzun müddət qalmamışam. Demək istədiyim odur ki, Amerikanın hər yerində ofislərdə müəyyən bir oyun var...Nə demək istədiyimi başa düşürsənmi?" [14].

Beləliklə, daxili monoloqlar, ironik ton və minimalist üslub birlikdə "kiçik adam"ın müasir tipini formalaşdırır: o, nə qəhrəmandır, nə də tam məğlub; o, sadəcə sistem daxilində mənasızlığı dərk edən və bu dərk ilə yaşayan fərddir. Cəlil Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" hekayəsi isə fərqli estetik platformaya əsaslanır. Burada əsas diqqət Novruzəlinin daxili dünyasından çox cəmiyyətin ümumi vəziyyətinə yönəldilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında "kiçik adam" probleminə sistemli yanaşan tədqiqatçılardan akademik *İsa Həbibbəyli* bu anlayışı daha çox milli ədəbi inkişaf kontekstində, xüsusilə realizm və maarifçilik mərhələləri ilə əlaqələndirir. İ.Həbibbəylinin yanaşmasında mühüm məqam ondan ibarətdir ki, "kiçik adam" yalnız aciz və passiv obraz deyil; o, həm də müəyyən hallarda cəmiyyətin eybəcərliklərini üzə çıxaran bir indikator funksiyası daşıyır. Bu baxımdan, bu tip obrazlar vasitəsilə yazıçılar ictimai tənqidi daha təsirli və konkret formada təqdim edə bilirlər.

Professor Mir Cəlal Paşayev Novruzəli obrazını savadsızlığın və ictimai geriliyin qurbanı olmaqla yanaşı, fərdi deyil, ictimai hadisə kimi təqdim edir. Bu yanaşma Novruzəlinin davranış və düşüncə tərzinin onun şəxsi xüsusiyyətlərindən çox, onu əhatə edən sosial-mədəni şərtlərlə bağlı olduğunu göstərir.

Poçt qutusu kimi sadə bir obyekt ətrafında qurulan süjet cəmiyyətin savadsızlığını, bürokratik absurdluğu və yeniliklərə qarşı müqaviməti ifşa edir: "Bəli, gördüm ki, hərif utanmaz-utanmaz kağızları qutudan ehmallica çıxartdı, dəstələyib vurdu qoltuğuna!.. Dedim Noruzəli hələ ölmüyübdü ki, sən onun ağasının kağızını aparasan" [13].

C.Məmmədquluzadə oxucunu güldürməklə yanaşı, onu düşündürməyə və tənqidi mövqe tutmağa vadar edir. Burada "kiçik adam" obrazı fərdi psixoloji dərinlikdən çox sosial tip kimi çıxış edir. O, konkret bir fərd deyil, ümumi geriliyin simvoludur. Bu baxımdan hekayə maarifçi realizmin klassik nümunəsidir.

Professor *Yaşar Qarayev* Novruzəli obrazının tragikomik mahiyyətini ön plana çəkərək Novruzəli obrazının faciəsinin yalnız şəxsi deyil, bütöv bir cəmiyyətin faciəsi olmasını qeyd edir. Burada obrazın fərdi taleyi ilə ictimai reallıq arasında üzvi əlaqə qurulur və Novruzəlinin yaşadığı situasiyalar ümumiləşdirilərək sosial tənqidin predmetinə çevrilir.

Maraqlısı budur ki, "Poçt qutusu" hekayəsində tragikomik tonla təqdim olunan hadisələrdə personajlar situasiyanın absurdluğunu dərk etmədən onun bir hissəsinə çevrilirlər. Bu isə müəllifin satirik yanaşmasının əsas xüsusiyyətidir: "Sən mənə nişan verdiyin dam-daşı tapdım və qutunu tapdım, getdim qutunun qapağını qaldırdım... Doğrusu, bilmədim salım, salmıyım; çünki yadımdan çıxdı səndən soruşum ki, kağızı qutuya salandan sonra durum qutunun yanında, ya qoyum gəlim evə..." [13].

Hər iki əsərdə poçt motivi mühüm simvolik funksiya daşıyır, lakin bu funksiya fərqli istiqamətlərdə inkişaf edir.

Ç.Bukovskidə poçt sistemi kapitalist əmək münasibətlərinin metaforasıdır. Burada insan sadəcə mexaniki funksiyanı yerinə yetirən bir elementə çevrilir. Məktubların daşınması prosesi mənasız təkrara çevrilir və bu, həyatın ümumi absurdluğunu simvolizə edir.

C.Məmmədquluzadə də isə poçt qutusu kommunikasiya və informasiya mübadiləsinin simvoludur. Lakin bu sistem cəmiyyət tərəfindən düzgün qavranılmır və nəticədə absurd situasiyalar yaranır. Bu, yalnız texniki geriliyi deyil, həm də düşüncə tərzinin məhdudluğunu göstərir.

İki müəllif arasında ən kəskin fərqlərdən biri üslub və poetika ilə bağlıdır. Ç.Bukovski realizmi maksimal sadəlik və birbaşa ifadə ilə təqdim edir.

Onun məqsədi reallığı olduğu kimi göstərməkdir. Bu yanaşma naturalizm elementləri ilə zənginləşir və oxucuda güclü emosional təsir yaradır.

C.Məmmədquluzadə isə satira və ironiyadan geniş istifadə edir. Onun dili daha çox bədii və simvolikdir. Hiperbola və absurd situasiyalar vasitəsilə cəmiyyətin problemləri qabardılır. Bu, oxucunun tənqidi düşüncəsini stimullaşdırır.

Elmi yenilik. Tədqiqatın elmi yeniliyi "poçt" motivinin Çarlz Bukovski və Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında yalnız süjet elementi deyil, sosial sistemin struktur metaforası kimi müqayisəli şəkildə ilk dəfə kompleks analitik çərçivədə araşdırılması ilə bağlıdır. Məqalədə "kiçik adam" fenomenini ənənəvi ədəbiyyatşünaslıq yanaşmalarından fərqli olaraq iki ayrı diskursda — ekzistensial-bürokratik və satirik-maarifçi modellər daxilində sistemləşdirilir və onların eyni motiv (poçt sistemi) üzərindən struktur müqayisəsi aparılır.

Tədqiqatda ilk dəfə olaraq "poçt" motivi kommunikasiya sistemi, əmək rejimi və ideoloji nəzarət mexanizmi kimi üçqat semiotik strukturda izah edilir və bu motivin ABŞ postrealizmi və Azərbaycan maarifçi realizmi kimi iki fərqli ədəbi ənənədə funksional paralelliyi göstərilir.

Nəticə. Aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, hər iki əsər "kiçik adam" fenomenini fərqli istiqamətlərdə inkişaf etdirir. Çarlz Bukovski yaradıcılığında fərdin daxili dünyası, psixoloji gərginliyi və ekzistensial parçalanması ön plana çıxırsa, *Cəlil Məmmədquluzadə* əsərlərində kollektiv bird a vəziyyət, ictimai gerilik və maarifsizlik əsas diqqət mərkəzinə çevrilir. Bu baxımdan, Ç.Bukovski psixoloji bird ah tendensiyasına, C.Məmmədquluzadə isə bird ah bird ah ənənəsinə üstünlük verir.

Ç.Bukovskidə sistemə münasibət daha çox bird a və passiv müqavimət forması ilə ifadə olunur; qəhrəman mövcud reallığı qəbul etsə də, onu daxili narazılıq və laqeyd istehza ilə müşayiət edir. C.Məmmədquluzadədə isə bu münasibət açıq bird a tənqid və ifşa xarakteri daşıyır; müəllif satira vasitəsilə cəmiyyətin struktur problemlərini üzə çıxarır və onları ictimai müzakirəyə təqdim edir.

Hər iki əsərdə "poçt" motivi xüsusi bird aha yük daşıyır: Ç.Bukovskidə bu motiv bird ahat bird a daxilində istismar mexanizminin simvolu kimi çıxış edir, C.Məmmədquluzadədə isə bird a geriliyin, kommunikasiya çatışmazlığının və maarifsizliyin göstəricisinə çevrilir. Bu baxımdan, "poçt" yalnız məkan və ya hadisə elementi deyil, bütövlükdə bird a bird aha modelini təmsil edən simvolik konstruksiyadır.

Beləliklə, bu iki müəllifin əsərlərinin müqayisəsi Şərq və Qərb ədəbi

düşüncəsində "kiçik adam" fenomeninin həm universal, həm də spesifik xüsusiyyətlərini üzə çıxarır və ədəbiyyatın bird a tənqid funksiyasının universallığını bird aha təsdiqləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bukowski, C. Post Office. San Francisco: City Lights Books, 1971.
2. Məmmədquluzadə, C. Hekayələr. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, müxtəlif illər.
3. Belinski, V. G. Ədəbi tənqid məqalələri. Moskva: Klassik ədəbiyyat, 1955.
4. Kafka, F. Seçilmiş əsərlər. Praha: Odeon, 1980.
5. Camus, A. The Myth of Sisyphus. Paris: Gallimard, 1942.
6. Weber, M. Economy and Society. Berkeley: University of California Press, 1978.
7. Nietzsche, F. Beyond Good and Evil. Leipzig: C. G. Naumann, 1886.
8. Lukács, G. The Theory of the Novel. Berlin: Luchterhand, 1971.
9. Paşayev, M. C. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm, 1983.
10. Qarayev, Y. Realizm: ənənə və müasirlik. Bakı: Yazıçı, 1991.
11. Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997.
12. Hüseynov, A. Azərbaycan realizmi və satira. Bakı: Elm, 2005.
13. <https://portal.azertag.az/az/node/14911>
14. <https://dn720006.ca.archive.org/0/items/english-collections-k-z/Post%20Office%20-%20Charles%20Bukowski.pdf>

TÜRK KİMLİYİ VƏ ORTAQ ƏDƏBİ YADDAŞ

Yeganə Hüseynova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gəncə Dövlət Universiteti

yeganesabirhuseynli@gmail.com

Abstract

Turkish identity and common literary memory

The common literary memory of the Turkic world, the appearance of Turkish identity and fashionable memory is clearly reflected in the works of Bakhtiyar Vahabzadə, a great representative of the Azerbaijani literature of the 20th century, which became a classic in his era. Under Soviet pressure, the poet reveals the importance of Turkism and realizes how important it is for the entire Turkic world.

Bakhtiyar Vahabzadə's literary creativity has not only an artistic but also an ideological dimension. The poet's works are read as a description of the literary description of Turkishness, in these works, both the desire to own the Turkish identity and the determination to preserve the historical heritage attract attention. Vahabzadə's

work, which expresses Turkism, clearly expresses his approach to national identity and reflects his pride in his commitment to his ethnic identity and his return to his roots. One of such works of the poet is the drama "The Sword That Cuts Us". In the century, the German heroes, loyal to both innovation and tradition, fight for truth and justice. In this regard, the work presents the reader with a philosophical landscape integrated with the spirit of the era, instead of a conventional depiction of history.

Keywords: *Turk, nation, common, Vahabzadeh, folklore, unity.*

Giriş. Türk dünyasının ortaq ədəbi yaddaşı, türk kimliyi və mədəni yaddaşın qorunması hələ yaşadığı dövrdə klassikə çevrilən XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərində özü-nü bariz şəkildə əks etdirir. Şair Sovet təzyiqi altında belə, türkçülüyn əhəmiyyətini ortaya qoyaraq bunun bütün türk dünyası üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu qələmə alır.

Bəxtiyar Vahabzadənin ədəbi yaradıcılığı təkcə bədii deyil, həm də ideoloji bir ölçü daşıyır. Şairin əsərləri türkçülüyn ədəbi təsvirinin tərənnümü olaraq oxunur, bu əsərlərdə həm türk kimliyinə sahib çıxma istəyi, həm də tarixi irsi qorumaq əzmi diqqəti cəlb edir. Vahabzadənin türkçülüynü ifadə edən yaradıcılığı onun milli kimliyə yanaşmasını açıq şəkildə ortaya qoyaraq etnik kimliyi ilə əcdadına bağlılığının və kökünə qayıdışının qururunu əks etdirir. Şairin belə əsərlərindən biri "Özümüzü kəsən qılınc" dramıdır..

B.Vahabzadə "Özümüzü kəsən qılınc" əsəri vasitəsilə ortaya qoyduğu mövzu və problemləri (milli kimlik, azadlıq, ədalət və sosial məsuliyyət) birbaşa cəmiyyətə mesaj olaraq çatdırır. Min il əvvəl qüdrətli dövlət kimi tanınan Göytürklərin hökmdarları vasitəsilə Vahabzadə müasir dövrün aktual məsələlərinə toxunaraq, azadlıq və müstəqillik ideallarını böyük coşğu və məhəbbətlə təsvir edir. Əsərdə qələmə alınan qəhrəmanlar həm yeniliyə, həm də ənənəyə sadıq qalaraq həqiqət və ədalət uğrunda mübarizə aparır. Bu baxımdan əsərdə oxucuya tarixin sərt təsviri əvəzinə, dövrün ruhu ilə inteqrasiya olunmuş fəlsəfi mənzərə təqdim edilir.

"Özümüzü kəsən qılınc" sadəcə tarixi bir hadisənin qələmə alınması deyil; həm də həyatın, zamanın və insanlığın daxili həqiqətlərini sənət vasitəsilə sorğulayan fəlsəfi əsərdir. Vahabzadə hadisələrə və əsərə yanaşmasında adi bir yazər deyil, ictimai və sosial mühitdə iştirak edən mütəfəkkir sənətkar kimi fərqlənir. Əsərdə ortaya çıxan münaqişələr yalnız hakimiyyət uğrunda mübarizə ilə qalmır. Bu mübarizələr millətin kimliyindən, kökündən uzaqlaşmasına, ənənələrdən qopmasına və mənəvi tənəzzülün ümumbəşəri səciyyə daşmasına gətirib çıxarır.

"Özümüzü kəsən qılınc" əsərində vurğulanan əsas dəyər qəhrəmanların öz xalqına, vətəninə, cəmiyyətinə, dövlətinə sədaqətidir. Gür-Şad, Selcan, Mu-bi-Tərhan kimi surətlərin sözləri və hərəkətləri tək-cə fərdi münasibətlər deyil, həm də milli əxlaqın və sosial məsuliyyətin əksidir. Şu-Təkinin "Türk torpağının havası, suyu və çörəyi sənə halal olsun!" – kimi tərif aldığı bu sözlər, türk millətinə sədaqət və xidmətin müqəddəsliyini simvolizə edir. Vahabzadə türk millətinin tarixi yaddaşında kök salmış ənənələri bir növ "milli konstitusiya" olaraq təsvir edir və onların pozulmasını millətin parçalanması ilə bərabər tutur.

Bu kontekstdə, "Özümüzü kəsən qılınc" dramını tək-cə tarixi bir hekayə deyil, eyni zamanda, türkçülüyn ədəbi dastanı və müəyyən mənada müasir dövrdə türkçülüyn salnaməsi olaraq qeyd etsək səhv etmərik. Vahabzadə bu əsəri ilə oxucunu keçmişdən dərs çıxarmağa çağırır, eyni zamanda türk dünyasının ortaq dəyərləri ətrafında birləşməsinin zəruriliyi ilə bağlı güclü intellektual istiqamət təqdim edir.

Əsas hissə. "Özümüzü kəsən qılınc" dramı, türk dünyasının tarix boyu üzləşdiyi ən faciəli hadisələrdən birini – daxili parçalanmanı təsvir edir. Bu əsər qardaşın qardaşa qarşı çıxdığı və xalqın daxilən bölündüyü anların yaratdığı dağıntıları ortaya qoyur. Başlıqda əks olunan özümüzü kəsən qılınc metaforası xarici düşmənlərdən daha təhlükəli olan və xəyanətə çevrilən daxili parçalanmaları simvollaşdırır. Vahabzadə əsərdəki dramatik quruluşu türk millətinin ortaq keçmişindən qaynaqlanan qardaşlıq prinsipinə əsaslanan ideoloji təməl üzərində qurur. Əsər Göytürk Xaqanlığı kontekstində təsvir olunsada, öz mesajları ilə müasir türk dünyasına yönəlmiş ümumbəşəri milli birlik çağırışıdır.

Aşağıda əsərdən gətirdiyimiz nümunədə müəllifin insanlığa, əxlaqa və ədalətə əsaslanan prinsiplərini ifadə etməklə yanaşı, həm də Türk dövlət fəlsəfəsinin mahiyyətini əks etdirdiyini görürük:

Mən istəmirəm yol aza, hakdan dönə insan,
Namus və şərəf mərtəbəsindən enə insan.
Mən istəyirəm, uymaya şeytana bir anlık,
Qulluq edə insafına, vicdanına insan [4, s. 459].

Bu misralar tək bir şəxsin deyil, həm də dövləti idarə edənlərin mənəvi məsuliyyət daşımaları olduğunu göstərir. Qara Xaqanın öz qardaşı Çulo Xaqanı zəhərləməsi, İçgen Xatun Çin siyasəti adı altında türk adətlərini pozması və Salur Xanın şəxsi mənfəəti nəminə sədaqətinə dönük çıxması əsərdə dövlətin daxili çöküşünə səbəb olan mənəvi çöküşün bariz nümunələri kimi təqdim olunur. Bu hadisələrin nəticəsində Gur-Şad və Dulu Xan arasında inkişaf edən münaqişə şəxsi deyil, milli faciənin bir hissəsinə çevrilir. Vahabzadə bu hadi-

sələri qələmə almaqla qalmır, eyni zamanda əsər boyunca oxucunu vicdanı ilə qarşı-qarşıya qoyur. İnsanın özünü davranış və əməllərinə görə vicdanı qarşısında qiymətləndirməyə çağırır:

İnsanlığı nadanlığa qurban verəcəkdir,

Aldandisa nəfsin dəli şeytanına insan [4, s. 459].

Vahabzadə əsərdə qeyd edir ki, milli birliyin və milli yaddaşın qorunması ənənələrin, eyni zamanda da ortaq dəyərlərin davam etdirilməsi ilə mümkündür. Gur-Şad obrazında təcəssüm olunan türkçülük ideologiyası fərdi ambisiyaları rədd edir; xalq naminə hətta öz qardaşını belə qurban verməyə hazır olan dövlətçilik anlayışını təmsil edir. Onun Dulu Xana dediyi sözlər həm dramın, həm də milli vicdanın xülasəsidir: "Mən qardaşıma qarşı qılınc qaldırmayacağam. Məni aradan götürmək istəyirsənsə, vur! Tök qardaşımın qanını!" [Vahabzadə, 2009, səh. 466].

Gur-Şadın mövqeyi türk millətinin tarix boyu "törə" (ənənə/adət) anlayışına sadıqlığını simvolizə edir. Vahabzadənin inancına görə, milləti parçalayacaq ən böyük təhlükə xarici düşmən deyil, qardaşın qardaşdan uzaqlaşmasıdır. Buna görə də, "Özümüzü Kəsən Qılınc" yalnız keçmişi özündə əks etdirən dram deyil, bu gün də aktuallığını qoruyub-saxlayan millətin güzgüsüdür. Dramdan verdiyimiz aşağıdakı sətirlər əsərin ideoloji mesajını ümumiləşdirir:

Allah dedi: Yalnız ona bəxş etdiyim ağlın

Yüksəlməli son həddin imkanına insan [4, s. 459].

Əsərdəki "mələk" və "iblis" obrazları cəmiyyət, hakimiyyət və siyasət daxilindəki mənəvi mübarizəni simvolizə edir. Bu baxımdan, əsər sadəcə tarixi bir dövrü təsvir etmir, həm də ədəbi dil vasitəsi ilə türk millətinin daxili mənəvi hesablamasını aparır.

"Özümüzü kəsən qılınc" Vahabzadənin Türk dünyasına həsr etdiyi ən güclü intellektual və estetik əsərlərindən biridir. Poetik dili, simvolik quruluşu və tarixi qədimliyi ilə bu əsər Türk dünyasının birliyinin yalnız qardaşlığa əsaslanan ədalət hissi ilə qurulacağı fikrini təqdim edir. Vahabzadə türk dünyasına poeziya üzərində qurulmuş bir vicdan təqdim edir; bu vicdan parçalanmış coğrafiyalara deyil, ortaq ənənəyə və həqiqətə çağırışdır. "Özümüzü kəsən qılınc" əsəri Ziya Göyalpın milli mədəniyyətin qurulmasında "milli tərbiyə poeziya vasitəsilə verilməlidir" fikrinin praktik nümunəsidir [1, s. 47]. Əsərdə mərkəzi mövqedə yer tutan adət, sadəcə ənənələr toplusu deyil, millətin mövcud oluşunun, varlığının səbəbi, birliyinin təməli və mənəvi kompasının təsviridir. Arxa planda Göytürk tarixindən istifadə edilən bu əsərdə tarixi davamlılıqla formalaşan ideoloji çağırış var: Türk millətini parçalayacaq ən

böyük təhlükə xaricdən deyil daxildəndir, bu isə mənəvi və siyasi parçalanmadan qaynaqlanır.

Pusur bizi şər məqamda,

"Mən", "mən" dedik hər məqamda.

Heç olmasa dar məqamda

"Mənimizi" "bizləşdirək" [3, s. 638].

deyən şair vətənin çətin günündə millət olaraq birləşməyin labüdlüyünü vurğulayır.

Türkçülük, xüsusilə Rusiya İmperiyası və Osmanlı dövləti sərhədləri daxilində yaşayan türk icmaları arasında 19-cu əsrin son rübündən etibarən milli oyanış hərəkatı olaraq meydana çıxmışdır. Bu ideologiyanın məqsədi, fərdi kimlikləri aşan bərabər milli kimliyə əsaslanaraq, türk icmalarını ortaq dil, tarix, mədəniyyət və ideallar ətrafında birləşdirmək idi. Ziya Göyaltın "dildə birlik, düşüncədə birlik, əməldə birlik" prinsipi bu ideologiyanın nəzəri çərçivəsini formalaşdıran fundamental tezislərdən biri hesab olunur. Bu ideologiyanın əsas məqsədi türk icmalarını dil, tarix, mədəniyyət ətrafında birləşdirmək, şəxsi kimlikləri arxa planda buraxaraq ortaq milli kimlik təsəvvürünü yaratmaqdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin həcmcə kiçik, lakin mənəvi böyük olan "Mən Türkmən" adlı şeiri türk millətçiliyinin fundamental anlayışlarını: milli kimliyi və kökə bağlılığı güclü şəkildə ifadə edir. Şair "Sən bizi aldatdın illərdən bəri / Mən çərxi-fələkdən dərs götürmüşəm" misraları ilə ölkəmizin və millətimizin tarix boyu xarici müdaxilələrə məruz qaldığını ifadə edir. Bu misralar xalqın yaşadığı acı həyat təcrübəsinin milli şüurun təməlində nə qədər əhəmiyyətli olduğunu sübutudur.

Özgə anasından süd əmənləri,

Özgə qulluğunda duran görmüşəm [2, s. 143].

Şair kimliyini unudanları, kökündən ayrı düşənləri, doğmalarından ayrılıb yadların qulluğunda duranları tənqid atəsinə tutur. Bu vəziyyət türk millətçiliyinin mədəni dəyərlərinə və tarixinə sadıq qalmanın vacibliyini ortaya qoyur.

Bəsdir dözdüyümüz ölümdən betər,

Köhnə bazardakı köhnə nırxa [2, s. 143].

Misraları ilə şair parçalanmalara, bölünmələrə türk xalqının dözümlüyünün qalmadığını, səbrinin tükəndiyini göstərir. "Milləti yüz yerə caladın yetər / Yüz arxın suyunu qatma bir arxa" sətirləri milli birliyə qarşı çevrilmiş daxili və xarici təhdidlərə güclü müqaviməti, xalqın etiraz səsinə əks etdirir. Vahabzadə türkçülükdə birlik və bütövlüyün zəruriliyini yazır.

Əslimi, nəslimi tanıyıram mən,
Qarışıq deyiləm, özümdən hürkəm.
Sən kimsən, sən nəsən özün bilərsən,
Mən ilk qaynağımdan türk oğlu türkəm [2, s. 143].

Xalq öz kökünə, mənşəyinə o qədər möhkəm bağlıdır ki, bu onun varoluşunun təməlini təşkil edir.

Sübutdur, dəlildir, ağlın qibləsi,
Dəyişə bilərsən ağlını ancaq.
Canım çıxanadək qəlbimin səsi,
"Türkəm" gerçəyini pıçıldayacaq [2, s. 143].

Burada milli kimlik şüurunun emosional deyil, həm də ağıl və məntiqə əsaslanan sağlam bir reallıq olduğunu görürük. Şair həyatı boyu bu kimliklə yaşayacağını qətiyyətlə iddia edir və özünün "türk oğlu türk" olması ilə qürur duyur.

Nəticə və elmi yenilik. Bəxtiyar Vahabzadə bu əsəri ilə türk millətinin öz dəyərlərinə sahib çıxmasını və yumruq kimi birləşərək birgə hərəkət etməyin əhəmiyyətini vurğulayır. Bu baxımdan şeir Türkçülüyə, insanlığa, birliyə çağırış rolunu oynayır.

Şairin "Mən Türkəm" şeiri Ziya Göyalpın "Türkçülüyn əsasları"nın ədəbi əksidir. Ziya Göyalpə görə millî kimlik dil, tarix və mədəniyyət zəminində yüksələn ortaq dəyərlər ətrafında birləşməkdir. Bu baxımdan B. Vahabzadənin türkçülük mahiyyəti kəsb edən əsərləri ortaq dəyərlərə sahib olmaq, türk birliyini formalaşdıraraq gücləndirmək və bu birliyi qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Beləliklə, "Özümüzü kəsən qılınc", "Mən Türkəm" və s. bu kimi əsərlər yalnız şairin deyil, türkçülüyn və türk millətinin səsidir. Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası təkcə Azərbaycan xalqının deyil, həm də bütün türk dünyasının milli və mədəni dəyərlərinə yönəlmiş assimilyasiya və yadlaşma siyasətinə qarşı müqavimət bəyannaməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Göyalp, Z. Türkçülüyn əsasları. Azərbaycan türkcəsində hazırlayan, ön söz, açıqlamaların müəllifi Elman Mustafa. Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, 207 s.
2. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Öndər, 2024, 328 s.
3. Vahabzadə, B. Əsərləri: 12 cildə. VI cild (2000–2004). Bakı: Elm, 2003, 775 s.
4. Vahabzadə, B. Əsərləri: 12 cildə. IX cild. Bakı: Azərbaycan, 2009, 813 s.

FRANSIZ MEDİA DİSKURSUNDA AZƏRBAYCAN OBRAZININ İDEOLOJİ İNTERPRETASIYASI

Yeganə Orucova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

Xəzər Universiteti

orucova-yeqana@rambler.ru

Abstract

İdeological interpretation of Azerbaijan's image in French media discourse

In the contemporary information society, mass media play a crucial role in shaping public opinion and interpreting socio-political realities. Media discourse not only transmits information but also participates in constructing particular images and narratives about countries, political actors, and social processes. In this context, the representation of states in foreign media often reflects not only factual information but also ideological perspectives and evaluative interpretations.

This study examines the formation of Azerbaijan's image in French media discourse and analyzes the ideological mechanisms involved in its representation. The research focuses on materials published in major French media outlets and explores the linguistic and discursive strategies used in presenting political and social events related to Azerbaijan. Particular attention is paid to evaluative vocabulary, metaphorical expressions, and contextual interpretations that influence the perception of reality by the audience.

The analysis demonstrates that representations of Azerbaijan in French media discourse are frequently accompanied by subjective interpretations and ideological framing. Such discursive practices contribute to the construction of specific narratives that influence public perception. The findings suggest that media discourse functions not only as a channel of information but also as an important ideological instrument in shaping international images and public opinion.

Keywords: *media discourse, political discourse, mass media, ideological interpretation, image construction, Azerbaijan, French media*

Giriş. Müasir informasiya cəmiyyətində kütləvi informasiya vasitələri (KİV) ictimai rəyin formalaşmasına təsir göstərən ən mühüm sosial institutlardan biri hesab olunur. İnformasiya axınlarının sürətlə artdığı və qlobal kommunikasiya şəbəkələrinin geniş yayıldığı şəraitdə media yalnız informasiyanın ötürülməsi ilə kifayətlənmir, eyni zamanda sosial və siyasi reallığın müəyyən ideoloji və qiymətləndirici çalarlarla interpretasiyasında iştirak edir. Bu ba-

xımdan, KİV diskursu cəmiyyətdə baş verən hadisələrin təqdim olunması və ictimai şüurda müəyyən obrazların formalaşdırılması prosesində xüsusi rol oynayır.

Media diskursunun ideoloji xarakteri onun manipulyativ potensialını şərtləndirir. Xüsusilə beynəlxalq münasibətlər kontekstində müxtəlif ölkələrin kütləvi informasiya vasitələrində digər dövlətlər haqqında formalaşdırılan informasiya məkanı çox zaman müəyyən siyasi mövqelərin və ideoloji yanaşmaların təsiri altında yaranır. Bu baxımdan, xarici media məkanında Azərbaycan haqqında formalaşdırılan diskursun araşdırılması aktual elmi məsələlərdən biri hesab olunur.

Məqələdə fransız kütləvi informasiya vasitələrində Azərbaycan obrazının formalaşdırılması xüsusiyyətləri təhlil edilir. Tədqiqatın məqsədi fransız media diskursunda ölkəmiz haqqında təqdim olunan materialların ideoloji və diskursiv xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, istifadə olunan dil və üslub vasitələrinin ictimai rəyin formalaşmasına təsirini araşdırmaqdır.

KİV diskursunun ideoloji xüsusiyyətləri

Müasir cəmiyyətin mühüm institutlarından biri olan kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətdə baş verən müxtəlif prosesləri əks etdirməklə yanaşı, müəyyən ideyaların, baxışların və siyasi proqramların təbliğində fəal iştirak edir və bununla da sosial idarəetmə prosesinin tərkib hissəsinə çevrilir.

S.Kara-Murzanın fikrincə, KİV müasir dövrdə informasiyanın deyil, ideologiyanın əsas alətlərindən biri kimi çıxış edir və bu, onun cəmiyyətə təsir imkanlarını daha da artırır [3, s. 418]. Bu baxımdan, informasiya yalnız faktların ötürülməsi deyil, onların müəyyən baxış bucağından interpretasiyasıdır.

KİV diskursunun subyektivi konkret məqsəd və vəzifələrə malik olmaqla müəyyən maraqları ifadə edir və bu maraqlara uyğun olaraq informasiyanı seçir, strukturlaşdırır və reallığı müəyyən prizmadan təqdim edir.

2012-ci il mayın 5-də onlayn dərc edilmiş *Analyse du discours médiatique* (İmmiqrasiya ilə bağlı media diskursunun təhlili) əsərində *Le Figaro* və *Le Monde* qəzetlərində mühacirlərlə bağlı fikirlərin jurnalistlərin ideologiyasından asılı olaraq necə təqdim olunduğu öz əksini tapır [7, s. 9]. Mühacirlərlə bağlı «*grands frères*» (*böyük qardaşlar*) ifadəsi hər iki qəzetdə neqativ mənada işlədilir, lakin kontekst və interpretasiya fərqlidir: *Le Figaro* qəzetində «*grands frères*» obrazı cinayətkar və ətrafa təhlükə yaradan fiqur kimi təqdim olunur, ətrafın təhlükəsizliyi kontekstində neqativ yüklənir. *Le Monde* qəzetində «*grands frères*» ifadəsi qanunu pozanlara implisit, kontekstual və interpretativ mənada istifadə olunur. Natiq qohumluq və ailə əlaqəsinə neqativ tərəf-

dən yanaşaraq “ailədə nizam-intizamın pozulmasını göstərir” və böyük qardaşı istismarçı, kobud davranan şəxs kimi təqdim edir.

Bu nümunələrdə mühacirlərlə bağlı diskurs miqrasiya, işsizlik və təhlükəsizlik kimi ciddi sosial problemlərlə bağlı mesajları ehtiva edir. Eyni zamanda mənəvi dəyişiklik və ailə dəyərlərinin deformasiyası mövzusu, ailə dəyərlərinin imicində milli kimliyin dağılmasına gətirib çıxaracaq şəkildə verilir.

Fransız media diskursunda Azərbaycanın ideoloji təqdimatı

Fransız media diskurslarında xarici siyasətlə bağlı materialların təhlili mühüm nəticələr ortaya qoyur. Fransada media diskurslarında Azərbaycan xalqının mədəni və sosial həyatı, ölkənin obrazı, əsasən neqativ şəkildə təqdim olunur. Bu tendensiya Fransa Parlamentinin ölkəmiz əleyhinə qəbul etdiyi çoxsaylı qərar və qətnamələrdə, eləcə də Fransa siyasi dairələrinin açıq irqçi, azərbaycanofob və islamofob fəaliyyətində özünü göstərir.

Məsələn, *Le Monde* qəzetinin məqalə başlığında “*Ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hər şey edilməlidir*” ifadəsi bu yanaşmanı açıq göstərir:

“Emmanuel Macron doit tout mettre en œuvre pour garantir la sécurité des Arméniens du Haut-Karabakh et de la République d’Arménie” [3] – (Emmanuel Makron Dağlıq Qarabağ və Ermənistan Respublikası ermənilərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün mümkün olan hər şeyi etməlidir.)

Eyni zamanda, *La Croix* qəzetinə verdiyi müsahibədə E. Makron açıq şəkildə Ermənistanı dəstəklədiyini etiraf edir:

“... Je pense que le temps n’est pas aux sanctions parce qu’elles seraient contreproductives et ne permettraient pas de protéger au mieux le territoire arménien et ses populations” [4] – (Düşünürəm ki, indi sanksiyaların vaxtı deyil, çünki onlar qeyri-məhsuldar olacaq və Ermənistan ərazisini və onun əhalisini ən yaxşı şəkildə qorumağa imkan verməyəcək).

Bundan əlavə, ölkə hüddudlarından kənarda Azərbaycan haqqında formalaşan məlumat və mühakimələr hər zaman obyektiv olmur. Məsələn, 18 aprel 2024-cü ildə Bakıda keçirilmiş “Yeni Kaledoniya: Tarix, müasir çağırışlar və gözlənilən gələcək” mövzusunda konfransda Milli Məclis ilə Yeni Kaledoniya Konqresi arasında əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalanmışdır. Lakin 2024-cü ilin mayında Azərbaycan Yeni Kaledoniyada baş vermiş iğtişaslara müdaxilə etməkdə ittiham olunmuş, Fransa daxili işlər naziri Gérald Darmanın isə bu tərəfdaşlığı “fürsətçi” kimi xarakterizə etmişdir:

“Il ne m’avait pas paru évident que l’Azerbaïdjan avait un intérêt économique, politique, culturel ou sportif dans le Pacifique Sud”, a ironisé Gérald Darmanin, qualifiant ce partenariat d’ “opportuniste” [6] – (Azərbaycanın Cənubi

Sakit okeanda iqtisadi, siyasi, mədəni və ya idman maraqlarının olması mənə aydın deyil.)

Beləliklə, xarici siyasət və ölkəmiz haqqında fransız media diskursunda təqdim olunan məlumatlar çox zaman subyektiv qiymətləndirmələr və ideoloji yönümlü interpretasiyalarla müşayiət olunur.

Le Monde qəzetində dərc olunmuş digər bir məqalədə Fransanın Senati Azərbaycanın 2023-cü il sentyabrın 19-20-də Qarabağda həyata keçirdiyi lokal tədbirləri "etnik təmizləmə" kimi təqdim edir və Azərbaycanın Qarabağda erməni mədəni irsini məhv etməyə çalışdığını iddia edir:

"Une grande opération de nettoyage ethnique est en cours dans le sud du Caucase et elle est menée à la vitesse de l'éclair" [5] – (Cənubi Qafqazda böyük etnik təmizləmə əməliyyatı aparılır və ildırım sürəti ilə həyata keçirilir).

Fransanın heç bir dəlil və sübut göstərmədən Azərbaycanı etnik təmizləmədə ittiham etməsi ölkəmizə qarşı qərəzli yanaşmanın təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər.

E.V.Budayevin fikrincə, *"subyekt reallığa deyil, reallığın xüsusi koqnitiv representasiyasına qarşı reaksiya göstərməyə meyillidir"* [1, s. 23]. Bu yanaşma göstərir ki, insan davranışı birbaşa obyektiv reallıqla deyil, xaricdən təlqin olunan representasiya ilə müəyyən olunur. Bu zaman auditoriyaya təqdim olunan informasiya yalnız cari hadisələrə dair faktlardan ibarət olmur, eyni zamanda onların təhrif olunmuş versiyaları da təsir göstərir.

Nəticə. Aparılan təhlil göstərir ki, kütləvi informasiya vasitələri müasir cəmiyyətin informasiya məkanında yalnız xəbərlərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial və siyasi reallığın interpretasiyasında mühüm rol oynayır. Media diskursu ictimai rəyin formalaşdırılmasına təsir göstərən mühüm kommunikativ mexanizm kimi çıxış edərək müəyyən ideyaların və baxışların auditoriyaya çatdırılmasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, fransız media diskursunda Azərbaycan haqqında təqdim olunan materiallar bir çox hallarda subyektiv interpretasiya və ideoloji yanaşmalarla müşayiət olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Будаев Э. В. Становление когнитивной теории метафоры // Лингвокультурология, Вып. 1, Екатеринбург, 2007, с. 16-32.
2. Кара-Мурза, С. Г. Краткий курс манипуляции сознанием. Москва: Издательство Эксмо, 2003, 443 с.
3. Emmanuel Macron doit tout mettre en œuvre pour garantir la sécurité des Arméniens du Haut-Karabakh et de la République d'Arménie /

- https://www.lemonde.fr/idees/article/2022/12/27/emmanuel-macron-doit-tout-mettre-en-uvre-pour-garantir-la-securite-des-armeniens-du-haut-karabakh-et-de-la-republique-d-armenie_6155806_3232.html (27.12.2022)
4. Haut-Karabakh: Emmanuel Macron juge que le temps n'est pas aux sanctions contre l'Azerbaïdjan / <https://www.la-croix.com/Macron-juge-temps-pas-sanctions-dialogue-Bakou-2023-10-05-1301285709> (05.10.2023)
 5. Haut-Karabakh: un dénouement tragique mais prévisible: // Le Monde. https://www.lemonde.fr/idees/article/2023/09/30/haut-karabakh-un-denuement-tragique-mais-previsible_6191748_3232.html (30.09.2023)
 6. Nouvelle-Calédonie: L'ingérence de l'Azerbaïdjan «nous choque profondément», fustige Gérald Darmanin / <https://video.lefigaro.fr/figaro/video/nouvelle-caledonie-lingerence-de-lazerbaidjan-nous-choque-profondement-fustige-gerald-darmanin/> (29.04.2024)
 7. Ramón Marti Solano. Analyse du discours médiatique sur l'immigration // DIRE n°1. 2012, p. 9.

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Aygün Əhmədova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

Gəncə Dövlət Universiteti

aygun.medetqizi@mail.ru

Abstract

18th century Azerbaijani literature has charted a new creative path. Although it relied on a rich literary tradition and benefited from the classical heritage, it chose a completely new, original path. This innovation was clearly evident both in the choice of form and genre and in the search for themes.

Like all artists of the period, the Mahjur Shirvany's work reflects all the specific features inherent in 18th century Azerbaijani literature.

Despite the fact that in the studies devoted to individual problems of 18th century literature, there are superficial and often repetitive general informational ideas about M.Shirvani's work, this topic has not been the subject of scientific research as a whole. Therefore, the research aims to study the life and work of M.Shirvani, a representative of the 18th century Azerbaijani literature, in its entirety, to examine his relationship to the legacy of his predecessor, which he benefited from and inherited, as well as to the literary and artistic environment of which he was a contemporary, and to characterize the special features that distinguish the poet's work, thereby determining the place and role of Mahjur in our literary history.

The study of the classical heritage, the creativity of its individual representatives has always been one of the issues of great importance in terms of the integrity, completeness of our literary history and the clarification of the developmental features and regularities of the literary and artistic development process. It is no coincidence that the works of our classics are published again and again from year to year. This study extensively analyzes the works of Mahjur Shirvani, which have remained in the shadows until now, sheds light on a number of aspects of his life and work, including his lyrical poems, and examines the poet's place and position in Azerbaijani literature. This sheds light not only on Mahjur Shirvani's work (because it is impossible to study literary and artistic work in isolation), but also on some issues of medieval Azerbaijani literature in general, all of which are of great theoretical importance.

Keywords: *literature, classical heritage, work, creativity, poet, artist, public.*

XVIII əsrdə feodalizmin zəifləməsi şəhər mədəniyyətinin başlıca sahələri olan ticarət, sənaye, memarlıq, ədəbiyyat və incəsənətin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ilə səciyyələnir. Bu dövrdə Azərbaycanda elm və maarif sahəsində elə bir ciddi irəliləyiş baş verməsə də, coğrafiyaşünas alimlər – Hacı Zeynalabdin Şirvani və onun kiçik qardaşı Hacı Məhəmmədəli Şirvani, habelə tarixçi Əbdülrəzzaq bəy o dövrün tanınmış şəxsiyyətləri idi.

Məlumdur ki, XVI əsrdə Şah İsmayılın qurduğu böyük Səfəvi imperiyasının (mərkəzi şəhəri – Təbriz, daha sonralar isə Qəzvin) dövlət dili olan Azərbaycan dili artıq XVIII əsrdə həmin dövlətin tarixi xələfi sayılan İranda (mərkəzi şəhəri – İsfahan) öz əvvəlki rəsmi mövqeyini itirmişdi. Əsrin ikinci yarısında İran adlanan böyük imperiyanın parçalanması və ayrı-ayrı xanlıqlarda yaşayan ölkə əhalisi arasında iqtisadi, ticarət və mədəni əlaqələrin genişlənməsi Azərbaycan dilinin nəinki geniş xalq kütlələri içərisində, həm də xanlıqlarda rəsmi danışığ və bir çox hallarda isə yazı vasitəsinə çevrilməsinə səbəb olmuşdu. "Həmin dövrdən qalmış bir çox əlyazmalardan görünür ki, o zaman Azərbaycan dilində rəsmi sənədlər yazılmış və hətta mədrəsələrdə rəsmi vəsiqələrin yazılması üçün təlim verilmişdi" [1, s. 10].

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, XVIII əsr mədəniyyətinin də aparıcı sahəsi olan ədəbi-bədii yaradıcılıqda əcnəbi dil ünsürlərindən nisbətən uzaqlaşma və Azərbaycan xalq danışığı dilinə, bu dilin qanun-qaydalarına riayət meyli xeyli güclənmişdi. Bu, özünü hətta əruz vəznində və klassik lirika janrlarında yazılan əsərlərdə belə göstərirdi.

Qeyri-sabit siyasi-iqtisadi vəziyyətin doğurduğu obyektiv şəraitdən irəli gələn səbəblər üzündən bu dövr ədəbiyyatının öyrənilməsində bir sıra çətinliklərlə qarşılaşıyıq. Əvvəla, bu dövr şairlərinin bir neçəsini çıxmaq şərtilə ço-

xunun tərcümeyi-halı haqqında məlumat yox dərəcəsindədir, yaradıcılıqları olduqca pərakəndə haldadır, ayrı-ayrı nümunələr müxtəlif cüng və təzkirələrə səpələnmişdir. Orta əsrlərin ilkin çağları, xüsusilə də Şərq ədəbiyyatının ən nadir incilərinin yarandığı, üç dildə (türk, ərəb, fars) divanlar bağlandığı, möhtəşəm məsnəvilər yazıldığı XIV-XVI əsrlərlə müqayisədə XVIII yüzilliyin ədəbi həyatı ilk baxışda bir qədər yeknəsəq görünür. Bu dövrdə klassik lirikanın ən məşhur janrı hesab olunan qəzələ maraqla azalır, geniş şaxəli süjet xəttinə malik epik داستانlar yazılmır, nəsrin isə yalnız tək-tək nümunələri yaranır və s.

Görkəmli rus tənqidçisi Belinski yazırdı ki: "Bütün canlı və mütləq şeylər kimi incəsənət də tarixi inkişaf prosesinə tabedir" [2, s. 374]. XVIII əsrdən mədəniyyətin bir çox sahələri kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı da yeni məcrada inkişaf etməyə başlayır, poetik dilin strukturu və bədii tərkib vasitələri xeyli dəyişikliyə məruz qalır. Ümumiyyətlə, orta əsrlər poeziyasının müəyyən etdiyi qanun-qaydalardan uzaqlaşma, xalq yaradıcılığına məxsus poetik xüsusiyyətlərin yazılı ədəbiyyatda geniş tətbiqinə meylin artması bu dövrdə yeni ədəbi-bədii təfəkkür axınının başlıca xüsusiyyətlərini təşkil edirdi. N.Cəfərov doğru olaraq qeyd edir ki, "...bu proses ümumən mədəni-tarixi təfəkkürdə baş verən əsaslı ictimai təbəddülatların hesabına gedir, – klassik üslubun folklor üslubu ilə əvəzlənməsi ədəbi-bədii dilin demokratikləşməsi, reallaşması və milliləşməsi kimi əlaqəli prosesləri konkret şəkildə ifadə edir" [3, s. 97].

Zəngin və qədim mədəniyyətə malik olan Azərbaycan poeziyası XVIII əsr ədəbi prosesində də aparıcı rol oynayırdı. Bu dövrdə geniş epik vüsətli məsnəvilərə marağın azalması bəlkə də, lirikanın coşqun inkişafı ilə əlaqədər idi. Lirika getdikcə daha çox dil, üslub və mövzu cəhətdən xalq poeziyasına yaxınlaşan söz mülkündə hökmranlığı ələ alır.

XVIII əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında klassik şeir üslubu ilə yanaşı xalq şeiri üslubu da inkişaf etməyə başlayır. Hətta bəzi hallarda ozan-aşıq şeiri artıq öz "hegemonluğunu" itirmiş ənənəvi lirikanı üstələsə də, Füzuli sənətinin ecazlarına nüfuz edərək bu ədəbi məktəbi tamamilə yeni poetik iqlimdə, yeni məna və bədii dəyərlərlə davam etdirən, klassik üslubu, onun forma və məzmun xüsusiyyətlərini, klassik ifadə vasitələrini yaşıdan sənətkarlar çoxluq təşkil edirdilər. Onların içərisində Nişat Şirvani, Şakir Şirvani, Məhcur Şirvani, Zülali, Arif Şirvani, Hüseyn xan Müştəq, Arif Təbrizi, Zari kimi şairlər xüsusilə seçilirdilər. Onlar Füzuli irsini kor-koranə təqlid etmir, əksinə klassik şeir ənənələrinə nə qədər sadıq qalsalar da, başqa sözlə desək, "ədəbi ənənənin mühafizəkar qolu" nə qədər güclü olsa da, dövrün gətirdiyi yeni poetik ab-havadan da kənarda qalmırdılar.

Ozan-aşıq üslubunun belə canlanması çox təbii idi. Çünki, "...poeziya hazır bir şəkildə göydən düşmüş, bu dünyada, torpağın üzərində cücərir, yetişib böyüyən bütün başqa şeylər kimi, o da inkişafın bütün mərhələlərindən keçib boy atır" [2, s. 55]. Ədəbi prosesdə gedən bu dəyişiklik həm də onunla izah olunur ki, artıq klassik üslubda təkrarçılıq və təqlidçilik, sözçülük getdikcə daha çox yayılır, bu isə obrazlılığın aşağı düşməsinə səbəb olur. Təbiətdə hər şey harmonik tarazlıqdadır. Bəlkə də məhz klassik üslubun iflası səbəbindən və ədəbi mühitdə yarana biləcək boşluğu doldurmaq üçün xalq şeiri, aşiq poeziyası meydanı ələ alır.

Bu dövrdə xalq şeiri səpgisində əsərlər yazan və hələ öz dövründə tanınan şairlərdən Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Həmrəh, Zabit, Saili, Ürfani, Seyfi xan kimi sənətkarlar Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə qiymətli nümunələr bəxş etmişlər. XVIII əsr lirikasının ən möhtəşəm nümayəndələri isə Molla Vəli Vədi ilə bu dövr anadilli poeziyamızın zirvəsi sayılan Molla Pənah Vəqif idi.

Klassik lirikanın janrları arasındakı tənəsüb də tədricən yerini dəyişirdi. Əvvəlki əsrlərdə şairlər daha çox qəzəl, qəsidə janrlarına üstünlük verirdilərsə, artıq XVIII əsrdən müxəmməs, mürəbbə, müstəzad, müəşşər, tərkibbənd, tərcibənd, müsəddəs, müsəbbə kimi şeir şekillərinə daha çox müraciət edirdilər. "Müxəmməs bəzən qəzəlin və hətta məsnəvinin də yerini tuturdu" [4, s. 467]. Klassik üslubda əruz vəznində yazan sənətkarlar hətta heca vəzninin qoşma, gəraylı, təcnis, bayatı kimi aşiq şeiri formalarında da öz qələmlərini sınaırdılar.

Bütün bunlar aşiq sənətinin güclü inkişafına təkan verir, artıq xalq şeiri klassik şeirlə eyni səviyyəyə qalxır və hətta, qeyd etdiyimiz kimi, bəzi məqamlarda onu üstələyir.

Zəngin klassik ənənə üzərində formalaşan XVIII əsr lirikasının müraciət etdiyi əsas mövzu, bütün dövrlərdə olduğu kimi, heç bir zaman və məkan tanımayan məhəbbət mövzusu idi. İstər klassik, istərsə də xalq şeiri üslubunda yazan bütün sənətkarlar bu mövzuya toxunmuşlar. Əvvəlki yüzilliklərdə olduğu kimi, XVIII əsr aşiqi də sevir, həsrət oduna yansa da məşuqə yolunda çəkdiyi əzablardan usanmır, əksinə zövq alır, bəzən də sevgilisinin vəfasızlığından, biganəliyindən şikayətlənir, əğyarla həmdəm olmasından məyus olur və s. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə yalnız təqlidçi və artıq işlənmiş, "qəlibləşmiş", ilahi və məchul sevgiliyə müraciətlə yazılmış, aşiqanə söz və ibarələrlə bəzədilmiş şeirlərlə yanaşı, xalq şeirinin təsiri ilə yaranan, təsvir və ifadə vasitələri ilə seçilən və real məşuqəyə ünvanlanan, həyatı səhnələrin təsvirini verən nümunələr də yaranırdı. Başqa sözlə desək, XVIII əsr poeziyasının əsas mövzularından biri olan "eşq" əvvəlki əsrlərdən fərqli olaraq "rəmzi, fəlsəfi

eşq"dən daha çox real insani məhəbbət anlamındadır.

Öz dövrünün çatışmazlıqlarını, gerçəkliklərini göstərməkdən çəkinən orta əsr poeziyasından fərqli olaraq XVIII əsr poeziyasında konkret real hadisə və şəxsiyyətlərin bədii əksi və onlara xalqın mənafeyi baxımından qiymət verilməsi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu, bəzən sadəcə dövrədən, hansısa hakimdən şikayət xarakteri daşısa da, gerçək tarixi hadisələrin gedişini, tarixi simalar arasındakı münasibətləri işıqlandıran əsərlər də yaranırdı. Şakir Şirvaninin "Əhvali-Şirvan" əsəri, Ağa Məsih Şirvaninin "Eşidin etdiyini Şahsevən Əhməd xanın" misrası ilə başlayan mənzumə-müxəmməsi, Vidadinin "Müsibətnamə"si, Şəki xanı Hüseyn xan Müştəqın, Qubalı Fətəli xanın hərbi və siyasi fəaliyyətinin ayrı-ayrı məqamlarını işıqlandıran əsərlər bu baxımdan səciyyəvidir. Sonralar tarixi mənzumələr adlandırılan və əsasən müxəmməs formasında yaranan bu əsərlər bədii cəhətdən o qədər mükəmməl olmasalar da, tariximizin ayrı-ayrı səhifələrinə aydınlıq gətirdiyi və hadisələrin bilavasitə şahidlərinin qələminə məxsus olduğu üçün qiymətli mənbələrdir. Xüsusilə də Ş.Şirvaninin "Əhvali-Şirvan" mənzuməsində Nadir şahın münasibəti aydınlaşdıran maraqlı məqamlar var. Əsərin əvvəlində şair dövründən şikayətlənir, könlünə müraciətlə bu sınıq könlü üçün bir nəzm inşa etmək, Şirvanın əhvalatından xəbər vermək istədiyini bildirir. Onu da qeyd edək ki, şair heç də üsyan tərəfdarı deyildir. Üsyançıları və üsyanın gedişini təsvir edərkən şairin istifadə etdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələrindən bunu aydın görmək olur.

Dərin fəlsəfi köklərə malik Azərbaycan poeziyasında lirikanın müraciət etdiyi əsas mövzulardan biri də hikmətamiz, tərbiyəvi mövzulardır. Oxucuya tərbiyəvi-əxlaqi hisslər aşılamaq və onu doğru yola yönəltmək, ibrətamiz nəsihətlərlə mənəvi kamillik məktəbinə çevrilmək bütün dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatını səciyyələndirən ən mühüm xüsusiyyət olmuşdur. Geniş epik süjetli əsərlərdə hər hansı bir hekayətdən qənaətlənən ibrətamiz nəticə kimi verilən didaktik fikirlər lirik şeirdə ümumi şəkildə, çox vaxt naməlum obyektə müraciətlə söylənir. Bu mövzuda əsərlər daha çox folklor, xalq şeiri üslubunda, aşıq və el şairlərinin əsərlərində üstünlük təşkil edirdi.

Xəstə Qasım:

Yaxşı fikir elə, qafil dolanma

Qəlbini şeytandan yad elə, insan!

Halal yaşa, bir kimsədən utanma,

Yıxma köülləri, şad elə, insan [5, s. 262].

XVII-XVIII əsrlərin qovşağında yaşamış Mirzə Möhsün Təsir Təbrizinin poemaları bu dövrün epik şeir fondunu xeyli zənginləşdirmişdir. Təsir Təbrizi-

nin poemalarında Nizaminin təsiri duyulur. Şair əsərlərində ictimai-əxlaqi mövzulara, zülm və şərə qarşı mübarizə, insanın mənən saflaşması, pis əməllərdən uzaqlaşma və yenidən tərbiyə, yüksək əməllər və bəxtiyar həyat arzusu məsələlərinə toxunmuşdur. Bu dövrdə yaşamış digər sənətkarların əsərlərində olduğu kimi, Təsir Təbrizinin də əsərlərində xalqın içərisindən çıxmış sadə insanların baş qəhrəmana çevrilməsi məhz zamanın ictimai, ədəbi-bədii tələbindən irəli gəlirdi.

XVIII əsr epik şeirinin ən gözəl nümunələri Məhcur Şirvaninin "Qisseyi-Şirzad" və Hamidin "Seyfəlmülük" əsərləridir. Əvvəlki dövrlərdə yazılan məsnəvilərdən fərqli olaraq bu əsərlər qoşa qəhrəmanların adları ilə deyil, baş qəhrəmanın adı ilə adlanır və onların başına gələn əhvalatlar əsas yer tutur.

Şərq bədii-estetik zövqünün özəlliklərindən biri də burada poeziyaya mənəvi ehtiyac və marağın daha üstün olmasında idi. Bəlkə də Şərq aləmində nəsrin lirik və epik şeirə nisbətən daha ləng inkişafı da məhz bu səbəbdən irəli gəlmişdir. XVIII əsrdə mədəni-ədəbi aləmdə baş verən canlanmanın bir nümunəsi də bu dövrdə nəsr əsərlərinin yaranması idi. Bu dövrdə nəsr əsərlərinə olan mənəvi tələbatdan doğan bir haldır ki, tarixən klassik poemalarda, məsnəvi dastanlarda verilən nəsr nümunələri – dibaçələr artıq müstəqil janr kimi işlənməyə başlayır. Məhz XVII-XVIII yüzilliklərdə yaranan "Şeyx Səfi mənqəbələri", "Hekayəti-Kərəm", "Seyfəlmülük", "Düzd və qazi", "Lisanüt-teyr" ("Quş dili"), "Şəhriyar" kimi orijinal nəsr nümunələri, "Kəlilə və Dimnə" tərcüməsi, bir sıra şifahi ədəbiyyat nümunələrinin yazıya alınması bir daha təsdiqləyir ki, bu dövrdən etibarən Azərbaycan bədii nəsr formalaşaraq yeni bir inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Qədim şərq nağıllarından və xalq dastanlarından gələn motivlərin, xalq danışq dilindən alınma söz və ifadələrin daha tez-tez işlənməsi baxımından da diqqəti cəlb edən bu əsərlər lirik və epik şeirlə müqayisədə dərin klassik ənənələrə malik olmayan Azərbaycan nəsrinin sonrakı vüsətli inkişafı üçün bədii və estetik zəmin rolunu oynamışdır.

XVIII əsrin qiymətli nəsr nümunələrindən biri də Gəncədə yaşamış yazıçı Möhsün Nəsirinin "Lisanüt-teyr" ("Quş dili") əsəridir. Qədim hind nağıllarının motivləri əsasında yaranan bu əsər hekayələr toplusundan ibarətdir. Əsər Gəncə şahı Cavad xanın sifarişi ilə yazılmışdır. Bu əsərdə toplanılan 50 hekayənin hər biri ayrılıqda müstəqil bir sənət nümunəsidir. Alleqorik, ailə-məişət və ictimai məzmunlu bu hekayələrdə müxtəlif əxlaqi-tərbiyəvi mövzulara, xüsusilə də hökmdar və rəiyyətin əlaqə və münasibətlərinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. "Quş dili" bədii sənətkarlıq keyfiyyətlərinə görə də orijinal sənət əsəridir. Möhsün Nəsiri nəsrə sadəliyə, təbiilik və reallığa xüsusi əhəmiyyət

verərək canlı və anlaşıqlı dildə maraqlı bir sənət nümunəsi yaratmışdır.

Orta əsrlər Azərbaycan nəsrinin ən kamil və dəyərli nümunəsi olan Məhəmmədin "Şəhriyar" dastanı da məhz XVIII əsrin məhsuludur. Əsərdə nəslə şeir növbələşir, dastan təhkiyə üslubunun təsiri özünü göstərir. "Şəhriyar" dastanı qəhrəmanın buta alması ilə başlayır və sevgisi yolundakı hər cür maneəni dəf edərək arzusuna qovuşması ilə bitir. Əsər haqqında ilk dəfə H.Araslı bəhs etmiş, onun mövzu və ideya xüsusiyyətlərindən danışmışdır.

Kəmiyyətə az olmasına baxmayaraq, bu dövrdə yaranmış nümunələr bədii nəsrin imkanlarının genişləndiyini və nəslə yazılan əsərlərə marağın artdığını bir daha göstərir.

Dövrün ədəbi-bədii mənzərəsinin qısa şəkildə nəzərdən keçirilməsi bir daha sübut edir ki, XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı yeni ədəbi-bədii təfəkkür axınının başlanğıcı olmuş və onun sonrakı inkişafına güclü təkan vermişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III c. (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, Elm, 1999, 584 s.
2. Belincki V.Q. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı, 1954. 372 s.
3. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995. 208 s.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. III c. Bakı: Elm, 2009. 736 s.
5. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. 3 cildə. III c. Tərt. və ön söz C.Qəhrəmanov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005. 456 s.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Nəzmiyə Axundova

İSMAYIL ŞİXLİNİN "SAPI ÖZÜMÜZDƏNDİR" KİTABININ ELMİ-NƏZƏRİ TƏHLİLİ

Yeganə Xanlarova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

y.q.87@mail.ru

Abstract

The article analyzes the stories of İsmayil Shikhli included in his book "The handle is from ourselves (Legends and Tales)". National and spiritual values are reflected in these stories.

Themes and problems:

Moral degradation – The stories show how people move away from conscience, honesty, and moral values.

Relationship between society and the individual – The work depicts people's responsibility toward society and the impact of wrong behavior on public life.

Conflict between honesty and hypocrisy – Through positive and negative characters, the struggle between justice and injustice is presented.

National and moral values – Commitment to traditions, humanity, and conscience are among the main ideas.

Artistic and aesthetic features:

Realistic style of depiction – Events are presented in accordance with real life.

Simple and vivid language – The language, close to everyday folk speech, increases the expressive power of the work.

Satire and criticism – The author portrays negative social phenomena in an ironic and critical manner.

Psychological depth – The inner world and moral conflicts of the characters are revealed.

Typical characterization – The characters represent generalized types from different social groups.

National color – Azerbaijani environment, mentality, and everyday life are widely reflected in the stories.

In conclusion, İsmayıl Şıxlı presents social problems from a realistic and critical perspective and encourages readers to reflect on moral values.

Keywords: *Short story genre, moral and ethical values, national identity, socio-political problems of society, national consciousness and patriotism*

Əgər folklor İsmayıl Şıxlının romanlarında müəyyən hadisələrlə, əhvalatlarla əlaqədar meydana çıxırsa, onun folklor motivlərində yazdığı hekayələrində xalq təxəyyülü ön plana keçir: yəni hekayədəki hadisə, əhvalat bilavasitə folklor motivi ilə əlaqələnilir, əsərin ideyasını şifahi xalq ədəbiyyatından gələn bu və ya digər inam, əqidə təşkil edir.

İsmayıl Şıxlı eldən aldığı nağıl, əfsanə və rəvayət motivlərini yeni gözlə bədii təxəyyül süzɡəcindən keçirərək, folklor təfəkkürü işığında təzə bədii libasa bürüyərək, maraqlı məzmun, süjet və kompozisiya elementləri ilə zənginləşdirərək, özünəməxsus üslub tərzində oxucuya çatdırır, xalqa qaytarırdı.

Yaradıcılıq prosesinə aid mühüm bir vəziyyəti və məziyyəti İsmayıl Şıxlı ciddi şəkildə gözləyir, sözünü harda və nə vaxt deyə bilirsə, o zaman əlinə qələm alırdı. "Əfsanələr və rəvayətlər" də məhz beləcə yaranmış bir silsilədir. İlk baxışda hekayələrdəki müasirlikdən uzaqlaşmaq kimi görünən mövzular əslində bu gün bizi düşündürən məsələlərə həsr olunmuşdur. Nə idi onlar? Hələlik, bütövlük, təmizlik, fədakarlıq, mərdanəlik, zəhmətə bağlılıq, sənət-peşə

seçmək zərurəti, başqa sözlə, yüksək mənəvi-sosial keyfiyyətlər; habelə insanın faciəsi, yaşadığı cəmiyyətdə yalqızlaşması halları, eybəcərlik və mənfiliklərə qarşı mübarizəsi, xəbislik, alçaqlıq, rəzillik, təkəbbür və lovğalığın tənqidi-ifşası. Göründüyü kimi, bunlar hər dövr və zaman üçün səciyyəvi məsələlərdir. İsmayıl Şıxlı da həmin vacib məsələləri qələmə alıb, onların ictimai-fəlsəfi köklərini araşdırıb bədii şəkildə göstərmək yolu ilə getmişdi. Hekayələrin süjeti xalq sənətindən götürülsə də, müasir dövrümüzün sosial-mənəvi həqiqətləri ilə səsləşir, həmin məsələlərə fəal yazıçı-vətəndaş mövqeyini əks edirdi.

Yuxarıdakı mülahizələri bir çox cəhətdən təsdiq edən, ictimai-fəlsəfi yozumda bədii şəkildə əyaniləşdirən incilərdən biri "Məni itirməyin" (1974) hekayəsidir. Burada bir-biri ilə əlaqələnmiş detallar vəhdətinin köməyi ilə yerigöyü lərzəyə gətirən, insanları qorxudub yaşayış məskənlərindən qaçıran, nıcat axtarışına sövq edən simvolik səciyyəli, fantastik və realist boyalı dolğun bir mənzərə yaradılır. Uca dağların zirvəsi, sıxlaşıb yeriyən qara buludlar, əsən şiddətli külək, qopan göy gurultusu, çaxan şimşək şaqqıltısı, coşan sel-su axını, yüksələn insan fəryadı, imdad harayı və digər zəruri məqamlar təsvirdə emosionallığı artıran və lövhəni bitkinləşdirən bədii ifadə-epitetlər, gərəkli məcaz-təşbehlər, təsirli vasitə və imkanlar kimi iştirak edirlər. Süjetin ardı alovla suyun "əlbəyaxa" çarpışmasını və göy gurultusundan da zəhmli bir səsin amiranəlik qüdrətini nəzərə çarpdırır. Bu, yolunu azmışları haqqa çəkmək, xeyirxahlığa yönətmək istəyən Vicdanın məğrur səsidir. Bu, kainatın hər yerindən eşidilən elə simvolik, əzəmətli və qüdrətli bir səsdir ki, müdrik qocaları toxdadır, ılıq nəfəsə dönüb uşaqların göz yaşını qurudur, diz çöküb kömək diləyən qadınları ayağa qaldırır. Nəhayət, ətrafa yayılmış uğultu da yavaş-yavaş azalıb səngiyir. Sel-su da, od-alov da Vicdanın ürək yangılı harayını və ağıllı məsləhətini eşidirlər. Müdrik qocaların dilində "rəhmət düzənə, lənət pozana" kəlamı bir hikmət kimi səslənir. O gündən Su, Od, Vicdan mehriban yoldaş olur, xeyirxah əməlləri ilə dünyanı dolaşib insanlara sevinc və fərəh bəxş edirlər. Hekayə mühüm bir həqiqəti ibrətli şəkildə ümumiləşdirir: "Ayrılıq vaxtı idi. Vicdan əlini dostlarının çiyinə qoyub soruşdu:

- İşdir, birdən bir-birimizi itirsək, necə tapışacayıq?

Su gülə-gülə dilləndi:

- Harada cəmənlilik, yaşıllıq görsəniz, məni orada axtarın.

Od dedi:

Harada ocaq, bacalardan burulub çıxan tüstü görsəniz, bilin ki ordayam.

Bəs səni itirsək necə tapaq, ay vicdan?

Vicdan köksünü ötürüb üfüqlərə baxdı və titrək səslə dilləndi:

- Amanın günüdür, məni itirməyin, itirsəniz, bir də tapa bilməyəcəksiniz".

Hekayənin başlıca qayəsi Vicdanın ədalətli və vicdanlı olmağa çağırış ni-də və məsləhətlərində ifadə edilmişdir. Əfsanə motivlərinə əsaslanan zəngin ideya-bədii məzmunlu hekayə müasir həyatla üzvi şəkildə səsləşir.

Göründüyü kimi, bütün tarixi mərhələlər üçün gərəkli olan, konkret zaman və məkan çərçivəsinə sığmayan bəşəri bir problem qaldırılaraq obrazlı nağıl təfəkkürü işığında ifadə edilir. Çünki, doğrudan da, hansı şəraitdə olursa-olsun, vicdanını itirnlər yolunu azır, özlərini də, başqalarını da fəlakətlərə sürükləyirlər. Obyektivlik meyarı-göstəricisi vicdan itərsə, nəinki təkcə insan özü mənən şikəst olur, kiçilib cılızlaşır, gözdən-nəzərdən düşür, həm də onun yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi mühit, quruluş, cəmiyyət ağır zərbələr yeyir, yeni-yeni bədbəxtliklərə, eybəcərlik və müsibətlərə düşər olur. Əfsanənin aktuallığı, müasir əhəmiyyəti. Fəlsəfi məna tutumu və ideya-bədii dəyəri də, ilk öncə, belə bir mühüm həqiqəti sənətkarlıqla əks etdirməsindədir.

Folklor janrları sistemində özünəməxsus yeri olan əfsanə-rəvayətlərdən düzgün istifadə sənətkarı bədii ifadə vasitələrini əlvanlaşdırmağa, bədii təxəyyül və təfəkkür imkanlarını genişləndirməyə sövq edir. Həmin nümunələri, süjet və motivləri seçib işləyəndə onların tərbiyəvi mahiyyətinə, sosial mənasına dövr və zamanla səsleşmə xüsusiyyətinə ayrıca diqqət yetirilir.

"Sapı özümüzdəndir" (1980) də belə bir tələb və zərurət nəticəsində yaranmış əsərlərdəndir. Vicdan itiriləndə işə düşən "sapı özümüzdən olan balta-lar" kəsici alət kimi qabaöina keçeni qırıb tökür, ətrafa cinayət, xəyanət, rəza-lət və müsibət toxumu səpir, cəmiyyətə ziyan vurur, tərəqqi-təkamül yolların-da əngələ çevrilir. "Sapı özümüzdəndir", hər şeydən öncə, məhz bu baxımdan xarakterikdir və bədii sənətkarlıqla işlənmişdir. Son dərəcə məzmunlu, yığ-cam, lakonik olan hekayədə təsvir obyekti incə poetik duyumla canlandırılan, gözəllikləri ilə insanı valeh edən əlvan boyalı və zərif naxışlı təbiətdir. Ağaclər sultanı, dünyalar yorub yola salmış qoca palıd səhər erkən oyanıb meşəni diq-qətlə dinləyir, onun heyrtləndirici cah-cəlalına baxdıqca ürəyi dağa dönürdü. Axı, qol-budaq atıb böyümüş ağacların çoxu baba palıdın kökündən, pöhrə və qozalarından əmələ gəlmişdi. Bu cür törəmələr, ümumən meşənin "ağac sakin-ləri" indiyədək hökmdar palıdın himayəsi altında rahat, sakit, asudə yaşamış, başlarından bircə tük də əskik olmamışdı. Lakin indi böyük təhlükə və fəlakət gözlənilir. Meşənin dərinliklərindən gələn, nə insan, nə də heyvan səsinə oxşa-mayan boğuş taqqıltı getdikcə güclənib xırıltılı iniltiyə çevrilərək hamını vahi-məyə salmış, baba palıdın dərin xəyal və düşüncələrə qərq etmişdi: Görəsən, bu nə olan şeydir? Hər tərəfə göndərdiyi "çaparlar" qayıdıb xəbər gətirmişdi ki,

meşəni qıran ağzı almas kimi par-par parıldayan balta adlı kiçik, əl boyda bir alətdir, amma sapı var. Meşənin taleyi haqqında ciddi narahatlıq hissi keçirən qoca palıd balta sapının nədən olduğunu öyrənəndə həyat təcrübəsinə, iti və kəskin ağılına əsaslanaraq qətiyyətlə bildirir: "Onda bizi qıracaqlar, çünki sapı özümüzdəndir".

Sujeti başdan-başa meşə həyatından alınan hekayədə "ağac sakinlər" in inandıqları, hörmət və ehtiramını saxladıqları qoca palıd bir simvol səviyyə-sindədir; xalq təəssübü və qayğısı çəkən müdrik bir el ağsaqqalının- başçının ümumiləşmiş obrazıdır. Əgər rəvayət-hekayəni yaşadığımız dövrə tətbiq etsək, son illərdə respublikamızda baş verən mürəkkəb hadisələri, münafiqlik və ziddiyyətli vəziyyətləri göz önünə gətirsək, aydınlaşar ki, xalqımız arasında milli həmrəylik duyğularının zəifləməsində, torpaqlarımızın mühüm hissəsinin itirilməsində, güzaranımızın ağır keçməsində və cinayət, xəyanət, satqınlıq hallarının artmasında "sapı özümüzdən olanlar"ın günahı olduqca çoxdur. İ.Şıxlı "Hamımız bir olmalıyıq"(1989) və "Düşmənçilik kimə gərək idi?" (1991) publisist yazı-çıxışlarında həmin rəvayəti bir daha yada salaraq ürək ağrısı ilə bildirirdi: "Bəli, xalqımızın ən dəhşətli düşmənlərindən birisapı özümüzdən olan baltalardır".

Əvvəllərdə xatırlatdığımız kimi, təsadüfi deyil ki, xalq yazıçısı, xalq deputatı, millət vəkili İ.Şıxlının çıxışlarından sonra həmin hekayət geniş yayıldı, xüsusən "sapı özümüzdən olan baltalar" ifadəsi dillərə düşdü, müdrik kəlame çevrildi və tutarlı sübut-dəlil şəklində tez-tez misal gətirildi.

Bir sıra dəyərli tarixi əsərlər müəllifi Fərman Kərimzadə də "Çaldıran döyüşü" (1986) romanında Zülqədərəlinin hakimini baltaya bənzətdi, onun zalım və qəddar təbiətini açıqlayanda həmin rəvayəti xatırlatdı: "Ələüddövlə balta kimi idi, kəsirdi, doğrayırdı. Amma sapı da, baltası da bu tərəfdən idi.

Mövzuları ağaclar, bitkilər, quşlar və heyvanlar aləmindən alınmış bir çox təmsil səciyyəli əfsanə-rəvayətlərdə iştirakçılar insan kimi danışdırılır, şəxsləndirmə və nitqləndirmə üsulu əsasında obraz-personaj səviyyəsinə qaldırılır. İnsanlar arasındakı müəyyən əlaqə və münasibətlərin mahiyyəti və nəticəsi "Xasiyyətimdir" (1980) hekayəsində obrazlaşmış Tısağa ilə Əqrəbin simasında əks etdirilir. Göz yaşı kimi duru çay suyuna baş vurduqca çanağı tərtəmiz yuyulub naxış-naxış, xal-xal parıldayan Tısağa üz-üzə "otları yanıb külə dönmüş" ağacsız-kölgəsiz qarşı sahilə çıxır, özünü günə verib çanağını qurudur. O, ətrafı dinşəyəndə, yanıqlı bir ah nidası eşidir. Bu, azca aralıda məhzun görkəmdə, boynu bükülü, rəngi saralmış vəziyyətdə dayanan Əqrəb idi. Necə deyərlər "elə fağırlaşmışdı ki, lap yağınında yazığı gələrdi". Tısağa ondan ah

çəkməsinin səbəbini soruşur. Əqrəb yaşıllıqlara bürünmüş o taya keçə bilməməsindən, üzməyi bacarmamasından, insafa gəlib heç kəsin ona kömək əli uzatmamasından acı-acı şikayətlənir. Tısbəğa deyir: "Yəni sənə kömək ediləsidir? Kim əlini uzadırsa, qolunu dibindən çalırсан".

-Vallah yalan sözdür. Düşmənlər, bədxahlar adımı vayqanlı qoyublar. Yer üzündə məndən ürəyiyumşaq, xeyirxah bir varlıq yoxdur. Özün də, axı durduğum yerdə mən niyə pislik eləməliyəm, əlimdən tutanı niyə çalmalıyam?

-Nə bilim, özündən soruş. Yadına sal gör, nə qədər adam çalmısan. Özü də xeyirxahlarını, qolundan tutanları.

-Görürəm, mən bədbəxtə sən də inanmırsan, sən də deyilənlərə qulaq asırsan".

Bir sözlə, Əqrəb elə dil tökür, elə and-aman edir, elə görkəm alır ki, ürəyi yumşalan Tısbəğa "yazığın nahaq könlünə dəydim" deyər hətta özünü qınayır da. Axırda "qardaşı"nı nəinki belinə, lap boynuna mindirib o taya keçirməyə razılıq verir. Yolda hardan və necə çalacağını müəyyənləşdirən Əqrəb sahilə yaxınlaşan kimi dərhal işini görür. Ölüm ayağındason gücünü toplayıb suyun üzünə çəxan Tısbəğa soruşur:

"-Məni niyə çaldın, ay namərd?

Əqrəb üzünü artıq gözləri tutulan və asta-asta suyun dibinə enən tısbəğaya çevirdi:

-Məndən incimə, qardaş, xasiyyətim belədir, çalmasam dura bilmirəm".

Mənası müxtəlif dövrlər və zamanlarla səsləşən hekayəni mövcud vəziyyətimizlə əlaqə aspektindən belə də yozmaq mümkündür: "Naxış-naxış, xal-xal çanaq" səthi bir parça yer-ərazi sahəsini andırırsa, yalvar-yaxarla özünə yer eləyib dinc dayanmayan, zəhərləməyə vürsət axtaran, tapan kimi də sancan, öldürən Əqrəb adlı mənfur həşərat isə erməni təcavüskarlarını yada salır.

Deməli, İ.Şıxlı amansız, hiyləgər və qorxunc düşmənlərimizə qarşə bəzən açıq çıxışlar kəskin etirazlar, odlı publisist yazılarla, bəzən də bədii sənətin spesifikasına uyğun "gizli örtülü" vasitə və imkanlarla mübarizə aparırdı.

Ədibin əxlaqi-tərbiyəvi mahiyyətli hekayələri mövzularını əsasən keçmiş əyyamdan götürsə də, günümüzə yaxından səsləşir, müasir ruhu və mənası ilə seçilir. Diziaynalı ona görə basılmaz pəhləvandır ki, havadarı – arxasında dayananı şah özüdür. Diziaynalıya elə gəlir ki, o hamıdan güclüdür, heç kəs onun qolunu bükə və kürəyini yerə vura bilməz. Bütün bunlar pəhləvanı havalandırır, cızığından çıxarır. İş o yerə çatır ki, "məğlubedilməz", lovğa, iddialı pəhləvan heç kəsi vecinə almır, hətta son vaxtlar təkcə vəzir-vəkili deyil, heç şahın özünü də saya salmır, hüzuruna təzimsiz, salamsız təkəbbürlə gəlir.

Hökmdar dailən qəzəblənsə də zahirdə özünü güclü saxlayır.

Həddini aşan sevimli pəhləvanına qulaq burması və ibrət dərsi vermək niyyəti ilə onu "qəbiristana Rüstəm Zalla görüşə" göndərir. Bu, elə bir simvolik qarşılaşma, fantastik görüş və söhbət sahəsidir ki, öyrənən Diziaynalını ciddi düşündürməyə bilmir. Hekayənin sonluğu ibrətamiz bir məzmunla yekunlaşır. Rüstəm Zala astəəl təzyiqi altında sızılan, kiçilən və sarsılan Diziaynalı "sənin ki, belə gücün var, bəs niyə mənim kimi məşhur deyilsən?" – soruşduqda, yerin altından gələn bir səs eşidir: "Sənə "aslanım" deyən mənə "pişiyim" desəydi, dünyanı çiynimdə gəzdirərdim".

"Sənə aslanım deyən" (1980) hekayəsində Diziaynalı pəhləvan ölkə hökmdarına arxalanaraq hədsiz lovğalanır, lazım gələrsə, məclislərdəki "bürüb-büküb dizi altına almağa" gücü çatacağını bildirir, bütün dünyaya meydan oxumaq iddiasına düşürsə, obrazı başqa nümunədə yaradılmış cavan dəllək də gizlədilmiş xəzinə üstündə dayandığına görə üzünü qırxdığı şahın hüsurunda çəkinmədən, ötkəm və cəsarətlə danışır. Hekayə məhz bununla əlaqədar olaraq "Onu danışdıran var" (1980) adlandırılmışdır.

Əgər pəhləvan Diziaynalının, cavan dəlləyin sözlərini, vəziyyətlərini aqibətini nəzərə alıb, müasir dövrümüzdə aid müəyyən nəticələrə gələsək, analoji təhlil və müqayisələr aparsaq görürük ki, qonşu düşmənlərimizin hər cür yalana, böhtana, təcavüzə əl atmalarına ən başlıca səbəblərdən biri məhz onların arxasında güclü havadarların dayanması, əlləri altında çoxlu hərbi texnika və silah növlərinin olması heç də az rol oynamır. Məsələn deyirlər: "Arxalı köpək qurd basar". Ona görə də, azğınlaşmış erməni təcavüzkarları özlərini qalib sayaraq tutduqları ərazilərimizi bürüvlükdə azad etmək fikri ilə razılaşmır, ağlabatan konkret əməli qərara gəlmək istəmirlər. Hər dəfə müxtəlif bəhanələr tapır, əcaib mülahizələr irəli sürür, hər cür hiylə əl atır, bununla da işğal etdikləri torpaqları özlərində saxlamağa cəhd göstərirlər. Ancaq unudurlar ki, zülm yerdə qalmaz. Ədalət gec-tez mütləq qələbə çalacaqdır.

Folklor mayalı "Dəvəçi", "Ruzu", "İlgım" hekayələrində (1980) axtarısa çıxan və çətin yollar keçən insan taleyi diqqət mərkəzindədir. Müsəfirilər öz adı və ünvanı ilə verilməsə də, biri dəvəçi, digəri əkinçi, üçüncüsü insan övladı kimi təqdim edilir. Dəvəçi və əkinçi xeyli dərəcə konkret obrazdır. Onları çöllərə salan, axtarısa məcbur edən səbəblərdən ən mühümü gün-güzəran ağırlığı, bir parça çörək qazanmaq arzusudur. Artıq dəvəçi neçə illərdir ki, ünsiyyət bağladığı dəvəsi ilə hər məşəqqətə dözüür, hər əzab-əziyyətə qatlaşır.

Hekayənin sujet xəttini dəvəçinin fəaliyyət prosesinin təfəsilatı yox, qütbət diyarda, çölün-səhranın ortasında, ağır qızdırma içərisində can vermə-

si, ölüm ayağında kövrək duyğular yaşaması, dəvəsi ilə ürək söhbətləri və hallaşması təşkil edir. Bu təsirli epizoddə dəvə də insan kimi danışır, mühakimə yürüdü, qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin açıqlanmasına kömək edən bədii obraza çevrilir. Həmişə sədaqətli olmuş, can-başla işləmiş dəvə sahibinə hər şüvi hala etdiyi halda, birə şeyi bağışlaya bilmir. Folklor mətninə və poetikasına uyğunlaşdırılmış simvolik səciyyəli həmin "bağışlanılmayan şey" nə idi, Həyatla vidalaşan yiyəsinin sual dolu nigaran gözlərinə baxa-baxa dəvə dilə gəlir:

–Yadımdadırmı, bir dəfə yorulub lap əldən düşmüşdüm. Yüküm ağır idi. Üstəlik ölən iki dəvənin dərisini də mənə şəlləmişdin. Ayağım yerimirdi, istidən dilim ağzımda yanırdı. Neçə dəfə üzünə baxdım, ya yükümü azalt, ya da qoy bir az dincəlim dedim, fikir vermədin. Mən həmişə karvanın qabağında getmişəm, başçı olmuşam, sən buna da qiymət vermədin. Zırpı bir eşşəyi çəkib gətirdin, mənim noxtamı onun quyruğuna bağladın. Ba, bunu sənə heç vaxt bağışlaya bilməyəcəyəm, heç vaxt!”.

Əkinçi də bir parça torpağında hey əlləşib vuruşur, amma ruzusunu qazana və ailəsini saxlaya bilmir. Dərdlərini, arzu və şikayətlərini bildirmək məqsədilə uzaq səfərə çıxıb Allah Təalanı axtarmağa başlayır. Yollarda gördükləri və eşitdikləri dərdlərini daha da artırır. Düşünür ki, bu qədər çalpaşlıq dünya niyə belə başlı-başına buraxılıb, ümidini hala zəhmətə, öz əlinin əməyinə bağlayan insan niyə bu qədər qüssə, zillət və müsibət çəkir? Kişi yaradandan bu cür sorğu-suallar etmək və cavablar almaq istəyirdi. Bu, özudə müəyyən həqiqəti və münasibəti ifadə üçün bir bədii vasitə-imkan idi. Lakin hekayənin sujeti elə qurulmuş ki, əkinçi ifrat sadəliyi və naqis ağıl üzündən güdaza gedir, arıq qarnı-qarnından keçən canavara yem olur. Bu "yem" sadəcə olaraq bir təsadüfün-qarşılaşmanın yox, kəndlinin "görüşdən" qayıdanda gətirdiyi xəbərin nəticəsi kimi reallaşır.

İnsan övladı daim əzablı axtarışlarda, çətin və məşəqqətli yolladadır. O, ulu babalarının keçdiyi, Adəm atadan sonra dünyaya gəlmiş ən qədim əcdadlarının başladığı və axıra çatdırı bilmədikləri yolla gedir, hər cür əziyyətlərlə üzləşir, amma "cənnətmisal diyara" qovuşmağa olan ümid və inamını da itirmirdi.

Bu, adi səfər deyil, ümumiləşmiş mücərrəd insan övladı timsalında, bir növ, bəşərin keçdiyi yola fəlsəfi yönümlü yığcam bədii-estetik baxışdır. İnsan övladı axtardığını bir neçə kərə tapırsa da, tez itirir. Sonuncu dəfə də həmin füsunkar diyar narın kölgəliklər içərisində əriyib qeybə çəkilir. İnsan övladı fəryad qoparmaq üçün əllərini göyə qaldırır, gözlərində yaş üfüqlərə baxır, cil-

vələlib bərq vuran diyarı yerində bərqərar görür. Həyatı axtarış yollarında keçən insan övladının son qisməti romantik-simvolik səciyyəli "İlgım" hekayəsində, görün, necə ifadə olunur: "Yerindən tərpnə bilmədi. Qorxdı ki, ayağa qalxsə, həsrətini çəkdiyi, ulu əcdadlarından tutmuş bu günə qədər axtardıqları o gözəl diyar yoxa çıxar. Əli göydə, gözü üfüqdə, dizi üstə quruyub qaldı".

Bu, uğurlu tapıntıdır, süjetin ümumi inkişaf məntiqindən doğan həm həqiqi, həm də məcazi-simvolik bir sonluqdur.

Silsilədə başqa məzmun və formalı axtarışlar da var. Məsələn, "Keçəçi" (1980) hekayəsinin qəhrəmanı adil hökmdar kimi verilən Şah Abbas da zəruri məqamlarda yaxın-uzaq səfərlərə çəxər, gəzir – atarır, öyrənir. Şəhərdə adam-yeyən dəstəsinin peyda olması xəbəri şahı "təğyiri-libas" olmağa və həqiqəti arayıb öyrənməyə məcbur edir. Ürəkdən sevdiyi yoxsul, lakin ağıllı və gözəl kəndli qızının təklif-təkidi ilə bir vaxt öyrəndiyi keçəcilik sənəti indi ən çətin ayaqda kara gəlir, "xilaskara" çevrilir, həm ömürlük zindana düşmüş şahın özünü, həm də müdhiş bəlalara düçar olmuş məmləkətini qurtarır. Cazibəli süjeti olan, nağıl element və motivləri əsasında işlənmiş hekayə bir çox vəziyyətləri açıqladığı kimi, sənət seçməyin və öyrənməyin vacibliyi məsələsini də maraqlı cizgilərlə əyaniləşdirir.

Beləliklə, mühüm mətləblər qaldırıb onları sənətkarlıqla əks etdirən silsilə hekayələr inikas materialını mənəvi el sərvətindən, nağıl, əfsanə, rəvayət kimi folklor janrından götürsə də, fərdi xüsusiyyətli püxtə yazıçı qələmi ilə işlənilib mükəmməlləşdirilmiş və yenidən yaradılaraq xalqa qaytarılmışdır. İ.Şıxlının bu sahədəki qabiliyyətini xalq şairi Qabil obrazlı dillə yüksək dəyərləndirirdi: "O, ləli, gövhəri, zümrüdü, yaqutu, almazı bircə-bircə götürür, ehmalca üfürür, gözlüyünün şüşəsini silmək üçün məxsusi saxladığı qar kimi ağ dəsmalla silir, ürəyinin işığına tutur, dövrünün, qayəsinin, idrakının mələk daşına çəkir, seçib ayırır, sonra ictimai mühitimizin bazarına çıxarır, sərraf müştəri gözləyir".

Ədib bu "müştəri"ni çox gözləməli olmadı. "Əfsanə və rəvayətlər" çap edilən kimi dərin rəğbətlə qarşılandı, müasirlik ruhuna, ictimai-tərbiyəvi məhiyyətinə və ideya-bədii ləyaqətinə görə yüksək qiymətləndirildi, İ.Şıxlının yaradıcılığında, bütövlükdə ədəbiyyatımızda özünə layiq yer tutdu. Silsilə müasir dövrdə folklor təfəkkürü işığında sənətkarlıqla yazılmış və oxuculara təqdim olunmuş bu cür əsərlərə olan zəruri maraq və ehtiyacı da təsdiqlədi.

Beləliklə, İ.Şıxlı ümumi yaradıcılığının tərkib hissəsi olan son iyirmi illik hekayəcilik fəaliyyətini səmərəli istiqamətə yönəltdi, maraqlı axtarışlar apardı, ədəbiyyatımızı bir sıra müasir mövzulu, lətifə-əhvalat səpkili, nağıl, əfsanə,

rəvayət motivli, milli folklor janrlı və əsaslı nümunələrlə zənginləşdirdi. Həmin əsərlər orijinal işlənmə tərz, bədii idrak-inikas üsulu, ideya-estetik keyfiyyəti ilə seçilərək, müasir ruhda səslənərək dəyərli mənəvi sərvət səviyyəsinə qədər yüksəldilər. Bu da yazıcının qüdrəti və xoşbəxtliyi deməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Şıxlı İsmayıl. Sapı özümüzdəndir (Əfsanələr və rəvayətlər). Bakı: Gənclik, 1990, 59 s.
2. Şıxlı, İsmayıl. Seçilmiş əsərləri (iki cild). I c. Bakı: Azərnəşr, 1986, 480 s.
3. Şıxlı, İsmayıl. Seçilmiş əsərləri (iki cild). II c. Bakı: Azərnəşr, 1986, 477 s.
4. Şıxlı, İsmayıl. Daim axtarışda (məqalələr, publisist çıxışlar). Bakı: Yazıçı. 1988. 358 s.
5. Şıxlı, İsmayıl. Namərd gülləsi (hekayələr). Bakı: Yazıçı, 1991, 230 s.

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYDAN SİYASİ REPRESSİYAYA (QAZAX ƏDİBLƏRİNİN TALEYİ)

Afiqə Aliyeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Sumqayıt Dövlət Universiteti

afiqe75@mail.ru

Abstract

From the First Turkological Congress to political repression (The Fate of Kazakh Intellectuals)

The early twentieth century represents a period marked by profound transformations in the cultural and intellectual history of the Turkic peoples. During this time, the preservation of the national language, the modernization of the education system, and the development of scientific knowledge constituted the main areas of activity for the Turkic intelligentsia. One of the culminating points of these processes was the First Turkological Congress held in Baku in 1926. Kazakh enlighteners who participated in the congress distinguished themselves with ideas aimed at the development of national culture and language. However, the ideological tightening observed in the Soviet political system from the late 1920s onward cast suspicion on the activities of these intellectuals and led to their repression. The Kazakh intellectuals who took part in the Baku congress were recognized as leading figures of the national enlightenment movement. Their main objectives were to raise the cultural level of the Kazakh people, organize education in the native language, and form a national scientific worldview. Among such intellectuals were Akhmet Baitursun, Magjan Jumabay, and Mirjakup Dulatov. Like other enlighteners, Akhmet Baitursun made significant contributions to alphabet reform. Recognizing the difficulties of learning the Arabic script, he began working from 1910 on adapting the

Arabic alphabet to Turkic languages. In 1924, a congress of Kazakh-Kyrgyz intellectuals was held in Orenburg, where the new alphabet prepared by Akhmet Baitursun was officially adopted as the alphabet for Kazakhs and Kyrgyz by the decision of the congress. Mirjakup Dulatov was widely known among the people as an intellectual who actively participated in the socio-political life of the Kazakh nation and promoted enlightenment as a teacher. The poems of Magjan Jumabay are rich examples of literature imbued with national and spiritual values. He was one of the most patriotic poets and public figures who devoted his life to the enlightenment of the Kazakh people and the national liberation movement.

Keywords: *First Turkological Congress, kazakh intellectuals, repression, enlightenment*

Giriş. XX əsrin əvvəlləri türk xalqlarının mədəni və intellektual tarixində dərin dəyişikliklərlə səciyyələnən bir mərhələdir. Bu dövrdə milli dilin qorunması, təhsil sisteminin yenilənməsi və elmi biliklərin inkişafı türk xalqlarının ziyalı təbəqəsinin əsas fəaliyyət istiqamətlərini təşkil etmişdir. Həmin proseslərin kulminasiya nöqtələrindən biri 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay olmuşdur. Bu qurultay türk xalqları arasında elmi ünsiyyətin gücləndirilməsi, ortaq problemlərin müzakirəsi və türkoloji elmin institusionallaşması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Qurultayda iştirak edən qazax maarifçiləri milli mədəniyyətin və dilin inkişafına yönəlmiş ideyaları ilə seçilmişlər. Lakin Sovet siyasi sistemində 1920-ci illərin sonlarından etibarən müşahidə olunan ideoloji sərtləşmə bu ziyalıların fəaliyyətini şübhə altına almış və onların repressiyaya məruz qalmasına səbəb olmuşdur.

Əsas hissə. 1926-cı ildə Bakıda I Türkoloji Qurultay təşkil edilmiş və türk xalqlarının elmi elitesini bir araya gətirmişdir. Qurultayın gündəliyində türk dillərinin tədqiqi, əlifba islahatı, terminoloji problemlər və təhsil məsələləri əsas yer tutmuşdur. Xüsusilə latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsi geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur.

Qurultay türkoloji elmin sistemli şəkildə inkişafına təkan verməklə yanaşı, türk xalqları arasında mədəni və intellektual həmrəyliyin formalaşmasına xidmət etmişdir. Lakin bu ümumtürk xarakterli elmi əməkdaşlıq Sovet ideoloji dairələri tərəfindən potensial siyasi təhlükə kimi qəbul edilmişdir. Nəticədə qurultay sonralar iştirakçı ziyalıların ittiham olunmasında əsas faktorlardan birinə çevrilmişdir. "Qurultayda baş verən olaylar, irəli sürülən fikirlər 1937-ci ildə baş verəcək dəhşətli hadisələrin, qanlı repressiyanın əsas istinad nöqtələrindən biri olub" [1, s. 10].

Bakıdakı qurultayda iştirak edən qazax ziyalıları milli maarifçilik hərə-

katının aparıcı simaları kimi tanınırdılar. Onların əsas məqsədi qazax xalqının mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi, ana dilində təhsilin təşkili və milli elmi düşüncənin formalaşdırılması idi. Belə ziyalılardan Əhməd Baytursun, Mağcan Cumabay, Mirjakıp Dulatovu qeyd etmək olar.

Əhməd Baytursun ədəbiyyatşünas alim, dilçi, publisist, şifahi xalq ədəbiyyatının toplayıcı və tədqiqatçısı, şair, siyasisi hadisələrdə yaxından iştirak edən ziyalı və repressiya qurbanı kimi yaddaşlarda qalıb. Qısa ömür yaşayan ədib (1873-1937) həyatının çox hissəsini sürgün və həbslərdə keçirmişdir. İşgəncələrdən bezməyən, yorulmayan Ə.Baytursun heç vaxt ruhdan düşməmiş, həbsxanalarda da elmi-bədii fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Orenburq Müəllimlər Seminariyasının bitirdikdən sonra müəllim kimi həm ucqar ərazilərdə, həm də seminariyada çalışmışdır. Əhməd Baytursun 1896-cı ildə çuvaş əsilli Alektorovla tanış olur və onun kimi qazax dialektologiyası, etnoqrafiyasını toplamaqla məşğul olur. Sürgün olunana qədər bu sahədə xeyli araşdırma aparmış və çap etdirmişdir.

Böyük ziyalı müəllim işlədiyi illərdə türk xalqları arasında, eyni zamanda Şərqdə geniş yayılmış "üsul-i-cədid" hərəkatını qazaxlar arasında yayan ilk cədidçilərdən olmuşdur. 1910-cu ildə yazdığı "Oxu qaydaları" kitabını "üsul-i-cədid" in təlimləri əsasında yazmışdır. Kitab sürgündə olduğu zaman yazılıb və 1912-ci ildə çap olunub.

Əhməd Baytursunun da digər maarifçilər kimi əlifba islahatı sahəsində də xeyli işlər görmüşdür. Ərəb əlifbasının öyrənmənin çətinliklərini görən ədib 1910-cu ildən başlayaraq ərəb əlifbasının türk dilləri üçün uyğunlaşdırılmış variant üzərində çalışmalara başlamıdır. 1924-cü ildə Orenburq şəhərində qazax-qırğız ziyalıların qurultayı keçirilir. Əhməd Baytursunun hazırladığı yeni əlifba qurultayın qərarı ilə qazax və qırğızlar üçün rəsmi əlifba olaraq qəbul olunur. 1928-ci ilə kimi qazax və qırğız xalqı bu əlifbadan istifadə edir. Tərtib etdiyi yeni əlifbanı 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultaya təqdim etmişdir. Lakin əlifba qəbul olunmamışdır.

Dil və ədəbiyyata aid bir çox dərsliklər yazmış və çap etdirmişdir. 1915-ci ildə "Til kuralı", 1920-ci ildə "Kazaxca əlippege bayanşı" (Qazaxca əlifbaya başlama), 1925-ci ildə "Til tanıktış" (Dil nəzəriyyəsi), 1926-cı ildə "Ədəbiyyət tanıktış" (Ədəbiyyat nəzəriyyəsi) kitabları işıq üzü görmüşdür. "Onun dərslikləri 30-cu illərin sonlarına qədər qazax məktəblərində istifadə olunmuşdur" [4, s. 7].

Mirjakıp Dulatov qazax xalqının ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak edən, müəllim kimi maarifçiliyi yayan ziyalı kimi xalq arasında tanınırdı".

Abayın (İbrahim Kunanbayovun) başladığı maarifçilik hərəkatının ən fəallarından olan Mirjakıp Dulatov, Ahmet Baytursunov, Maqjan Jumabayev var gücləri ilə müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparır, xalqı öz haqları uğrunda mübarizəyə səsləyirlər" [3, s. 72]. Onun Əli xan Bokeyxanla, Mağcan Cumabayla tanışlığı, dostluğu, əqidə yolbaşlığı olmuşdur. Onlarla birlikdə milli mətbu orqanlarda çalışmış, gizli təşkilatların üzvü, fəallarından biri olmuşdur. Yaxın dostları və silahdaşları kimi o da dəfələrlə həbs olunmuş, sürgünə göndərilmişdir. Belə ziyalılar XX əsrin 30-cu illərində repressiya burulğanından sağ çıxıb bilməzdilər. Xüsusilə də 1926-cı ildə I Türkoloji Qurultayda iştirak etmələri onları cəllad kötüyünə bir az da yaxınlaşdırdı.

Mağcan Cumabayın şeirləri milli-mənəvi dəyərlərlə zəngin ədəbiyyat nümunələridir. O, həyatını qazax xalqının maariflənməsinə, milli-azadlıq hərəkatına həsr edən ən vətənpərvər şair və ictimai xadim olmuşdur. Mağcan Cumabayın ilk şeiri "Qazaxların keçmiş vəziyyəti" 1912-ci ildə "Üzük" adlı toplusunda çap olunmuşdur. Mağcan Cumabayın yaradıcılığında milli ruhlu şeirlər üstünlük təşkil edir: "Ural", "Türküstan", "Uzaqdakı qardaşıma", "Turanın bir bağında". Xalqının ictimai-siyasi həyatında da yaxından iştirak edən və xalqının milli azadlıq, müstəqillik qazanmasını ürəkdən arzulayan gənc Mağcan o zaman bir çox siyasi hadisələrdə yaxından iştirak edirdi. 1937-ci ilə qədər dəfələrlə müxtəlif ittihamlarla həbs olunan, işdən qovulan Mağcan təzyiqlər qarşısında heç vaxt ideyalarından əl çəkmədi, sonuna qədər mübarizə apardı.

Yer üzündə Turan kimi yer varmı!

Türk elinə qarşı çıxan el varmı?

Dərin zəka, geniş xəyal, cəsarət,

Turanlı ərlərə yetən ər varmı? [2, s. 24].

Nəticə

1937–1938-ci illərdə həyata keçirilən kütləvi siyasi repressiyalar qazax milli ziyalı təbəqəsini demək olar ki, tamamilə sıradan çıxarmışdır. Əhməd Baytursun, Mirjakıp Dulatov və Mağcan Cumabay kimi görkəmli maarifçilər saxta ittihamlarla həbs edilmiş, güllələnmişdir.

I Türkoloji Qurultayda iştirak edən qazax maarifçiləri türkoloji elmin və milli maarifçiliyin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Lakin onların bu fəaliyyəti Sovet totalitar rejimi tərəfindən ideoloji təhlükə kimi qiymətləndirilmiş və ağır repressiyalarla nəticələnmişdir. Bu maarifçilərin taleyi XX əsrdə türk xalqlarının üzləşdiyi siyasi və mədəni faciələrin aydın göstəricisidir. Onların elmi və mənəvi irsinin öyrənilməsi müasir türkoloji tədqiqatlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 100 s.
2. Cumabay M. Ölüm, mənə ağı de. Bakı: BXQR, 2018, 112 s.
3. Ə. Şamil. Türkçülüyn qurbanları (Qazaxıstan). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 172 s.
4. E.Özdemir. Ahmet Baytursunovun hayatı ve 20. Yüzyılın başında Kazakıstanda eğitim faaliyetleri içindeki yeri. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2008, sayı 22. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/55480><https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/55480>

MÜASİR ƏDƏBİ CƏRƏYANLAR

Dilarə Əliyeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

aliyeva.dilara724@yandex.ru

Abstract

Contemporary literary movements

A literary movement constitutes a fundamental mechanism through which the artistic process aligns itself with the internal dynamics of change, development, and emerging challenges. The historical evolution of literature has consistently been accompanied by the formation and transformation of such movements. Beginning in the early twentieth century, literature underwent profound and multifaceted shifts. These transformations extend beyond questions of style and form, encompassing broader modifications in human perception, patterns of social interaction, and the general trajectory of cultural development. Over the course of the last century, literary history has advanced through successive paradigms, moving from modernism to postmodernism and, subsequently, to metamodernism. Within this continuum, literature has not merely reconfigured its aesthetic principles but has also redefined the epistemological frameworks through which reality is interpreted. Movements such as modernism, postmodernism, and metamodernism, together with the derivative and emergent tendencies that follow them, represent critical phases in the broader literary-historical process. In the contemporary context, literature increasingly manifests as multivocal, polyphonic, and dynamically structured, while the expansion of the digital sphere provides it with virtually limitless expressive and formal possibilities. The present study undertakes a comprehensive examination of these movements, focusing on their ideological and aesthetic foundations, as well as their wider social and cultural ramifications.

Keywords: *modernism, postmodernism, metamodernism, polyphony, digital.*

Giriş. Ədəbiyyat tarixində müxtəlif üslublar, təmayül və cərəyanlar mövcud olmuşdur. maarifçi realizm, tənqidi realizm, sosialist realizmi, roman-tizm ədəbi cərəyanları haqqında kifayət qədər tədqiqat aparılmasına baxmayaraq, yeni ədəbi cərəyanlar haqqında deyilən fikirlər çox azdır, ya da natamamdır. Ədəbi cərəyan – bədii prosesin hərəkətinin və inkişafının irəli sürdüyü tələb və çağırışlara cavab verməsini təmin edən mühüm amildir. Ədəbiyyatın inkişafı zaman-zaman yeni cərəyanların yaranması ilə müşayiət olunmuşdur. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ədəbiyyatda böyük dəyişikliklər müşahidə olunur. Bu dəyişikliklər yalnız bədii üslub və forma ilə məhdudlaşmır, həm də insanın dünyanı dərk etmə tərzinə, sosial münasibətlərə və mədəniyyətin inkişaf istiqamətinə təsir göstərir. Ədəbiyyat tarixi son yüz ildə modernizmdən postmodernizmə, oradan isə metamodernizmə doğru inkişaf etmişdir. Bu prosesdə ədəbiyyat yalnız estetik meyarları dəyişməyib, həm də insanın dünyanı dərk etmə tərzinə təsir göstərmişdir. Modernizm, postmodernizm və metamodernizm kimi cərəyanlar, həmçinin onlardan törəyən və sonra formalaşan yeni istiqamətlər ədəbiyyat tarixində mühüm mərhələlər hesab olunur. Müasir dövrdə ədəbiyyat getdikcə daha çoxsəslilik, polifoniya və dinamiklik qazanır, rəqəmsal məkanda isə hüdudsuz imkanlarla üz-üzə qalır. Məqalədə bu cərəyanların hər birini geniş təhlil edəcək, onların ideya-estetik məhiyyətini, sosial və mədəni təsirlərini araşdıracağıq.

Əsas hissə. XX əsrin əvvəllərini modernizm ədəbi cərəyanı ilə xarakterizə etmək olar. Modernizm tərəqqiyə, elmə və ümumbəşəri dəyərlərə inamı ifadə edirdi. Yazıçılar yeni forma və üslub axtarışına çıxaraq ədəbiyyatı klassik stereotiplərdən azad etməyə çalışırdılar. Lakin 1960-cı illərdən etibarən bu ideallar sarsılmağa başladı. Cəmiyyətin mürəkkəbliyi, müharibələrin, ideoloji böhranların yaratdığı məyusluq postmodernizmin meydana gəlməsinə zəmin yaratdı. Postmodernizm artıq böyük həqiqətlərə, universal nəzəriyyələrə inanmır, onları ironiya və dekonstruksiya ilə şübhə altına alırdı. XXI əsrin əvvəllərində isə metamodernizm adlandırılan yeni mərhələ yarandı. Bu cərəyan modernlə postmodern arasında körpü rolunu oynayaraq həm şübhəni, həm də ümid axtarışını birləşdirir. Metamodern – dünyaya yeni baxış tərzidir. Fikir vermisinizsə, modern və post-modern ədəbi dövr çoxdan başa çatıb, postmodernistlər artıq özünüz və yaşadığımız dünya haqqında yeni heç nə deyə bilmirlər. Bu dövrü metamodern əvəz edir, hansı ki, qlobal dəyişiklikləri tam dərk etməsə də, ən azından bununla barışmağa kömək edəcək.

Postmodernizmi əvvəlki ədəbi cərəyanlardan fərqləndirən üç mühüm xüsusiyyəti qeyd etmək olar:

İroniya və parçalanma. Postmodernist mətnlərdə həyatın çoxqatlılığı, birmənalı olmayan xarakteri ironiya və oyun vasitəsilə əks olunur. Flanneri O'-Konnorun əsərlərində bu yanaşma aydın görünür.

Metapovestlərə inamsızlıq. Lyotarın "Postmodern şərait" əsərində vurğulandığı kimi, postmodernizm bütün universal hekayələri və ümumi nəzəriyyələri rədd edir.

Dildə və mənada şübhə. Derrida və Fukonun ideyaları postmodernizmə böyük təsir göstərərək mətni daimi şübhə və dekonstruksiya predmeti halına gətirdi.

SSRİ dövründə sərt senzura şəraitində postmodernizmin açıq şəkildə formalaşması çətin idi. Bununla belə, "ezop dili" vasitəsilə müəlliflər dolayısı ilə ironiya və mətnlə oyun elementlərini istifadə edirdilər. İttifaq dağıldıqdan sonra postsovet məkanında postmodernizm sürətlə yayıldı və milli kontekstə uyğunlaşaraq yeni çalarlar qazandı. Azərbaycan, rus və türk ədəbiyyatında postmodernist üslub həm ortaq, həm də milli xüsusiyyətlər daşdı. 2000-ci illərdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm tədricən postmodernizmlə əvəz olunmağa başladı. Kamal Abdullanın "Yarımçıq əlyazma", Anarın "Ağ qoç, Qara qoç", İlqar Fəhmi "Akvarium", Əli Əkbərin "Amneziya", Həmid Hərişçinin "Nekroloq" və b. nəsr nümunələrində postmodernizmə xas spesifik xüsusiyyətlərə rast gəlmək mümkündür.

Müasir dövrümüzdə modern və postmodern ədəbi dövr çoxdan başa çatıb, postmodernistlər artıq yaşadığımız dünya haqqında yeni heç nə deyə bilmirlər. Bu dövrü metamodernizm əvəz edir. Metamodern – dünyaya yeni baxış tərzidir. *"Sadələşdirsək, bu termin altında adı çəkilən müəlliflər postmodernizmin hər şeyi ironiyaya çevirməsini, hər şeyi şərtiləşdirməsini, hər şeyin altını oymasını tənqid edirlər və deyirlər ki, modernizm proyektı yarımçıq qalıb, ona görə, yenidən mərkəzə modernizmi qoymaqla, yeni çağın çağırışlarına adekvat cavab vermək lazımdır"* [12]. Çünki, metamodernizm aktual mədəni reallığı müəyyən etmək cəhətlərindən biridir. Metamodernizm iki anlayış, modern və postmodern arasında körpü rolunu oynayır və onlardan eyni vaxtda istifadənin mümkünliyünü xarakterizə edən global mədəni prosesdir. Modernizm anlayışına əlavə edilən "meta" sözü Platonun "metaxis" terminindən götürülüb, bu tamamilə əks anlayışlar arasında dalğalanma və eyni zamanda mövcudluğu təsvir edən anlayışdır. Dünya ədəbiyyatında Devid Foster Volles, Mark Danielevski və b. yaradıcılığında inkişaf edən bu proses Azərbaycan ədəbiyyatından da yan keçməmişdir. Şərif Ağayarı "Ağ göl", Cavidanın "Məhsəti", Sahilə Yayanın "Şeyx Sənan" romanlarına metamodernizmin izlərini görmək mümkündür. Maral Yaqubova 2018-ci il nəsr haqqında danışarkən *"Bu gün*

nəsrimizdə metamodernizm dalğası var. Metamodernizm postmodernizmi söküb dağıdan, ittiham edən, oyun quran tərzini inkar etməklə yanaşı özündə modernist amillərin birgəliyini əxz etdirən cəhətlər var" [15, s. 232]. Dünyanın metamodern dərki əslində ideoloji asılıqdan qurtulmağa kömək edir, burada həm postmodernizmin dekonstruksiyası, həm də dünyanı inkar etmədən öz yolunu tapmaq üçün metamodern çağırış var.

Beləliklə, ötən əsrin 60-80 illərində Azərbaycan nəsrinin mövzu-ideya və üslubu, "izm" estetikası dəyişmiş, ədəbiyyatşünaslıqda elmi mənzərəsi modernizm ədəbi cərəyanına uyğunluğu, müxtəlif müəlliflərin bədii mətnləri üzərində aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur. Bu mərhələnin davamı olaraq modernistlər 90-cı, hətta 2000-ci illərdə də özünəməxsus üslubları ilə iştirak edirdilər. *"Modernist sənətin inkişafında müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının xüsusi rolu olmuşdur. 90-cı illərdən etibarən yaranmağa başlayan avanqard ədəbi qruplar ədəbi gəncliyin prosesə fəal müdaxiləsinin bariz nümunəsi hesab oluna bilər"* [1, s. 18-19].

2000-ci illərdə metamodernizm meydana gəldi. Bu cərəyan ironiyanı səmimiyyətlə, tənqidi yanaşmanı ümidlə birləşdirir. Ədəbiyyat və incəsənətdə artıq yalnız parçalanma və dekonstruksiya deyil, həm də yeni mənalara axtarışı ön plana keçir. Metamodernizmin mühüm cəhətləri bunlardır: Səmimiyyət və dialoq - insanlar arasında yeni münasibətlərin qurulması hədəflənir; Yeni məna axtarışı - universal narrativlərin tamamilə rədd edilməsi əvəzinə, onları yenidən təsəvvür etmək cəhdləri mövcuddur; Pessimizmə qalib gəlmək - postmodernizmin bədbin baxışlarından fərqli olaraq, metamodernizm ümid və yeniləşməyə yönəlir.

Metamodernizmdən sonra "post-postmodernizm" və digər yeni axınlar formalaşır. Burada qlobal mədəni qarışıqlıq, çoxdillilik, sosial medianın və yeni platformaların təsiri nəzərə çarpır. Müəlliflər artıq yalnız klassik nəşriyyat vasitəsilə deyil, rəqəmsal mühitdə də yaradıcılıq imkanlarına malikdirlər. Postmodernizm və metamodernizmin təsiri yalnız ədəbiyyatla məhdudlaşmır, kino, musiqi və teatrda da özünü göstərir. Məsələn, Umberto Eko, Con Bart, Milorad Paviç və b. əsərlərində dekonstruksiya aydın nəzərə çarpır. Robin Vann den Akker, Timoteus Vermülen isə yaradıcılıqlarında metamodernist estetikanın – ironiya və sentimentallığın vəhdətini nümayiş etdirir.

"Bu cərəyanlar insanın kimliyinə, sosial münasibətlərinə və cəmiyyətin quruluşuna birbaşa təsir göstərir. Rəqəmsallaşma nəticəsində ədəbiyyat interaktiv xarakter alır və müasir insan "şəxsiyyətin fraqmentasiyası" və "qeyri-xətti nəsr" vasitəsilə özünü ifadə edir" [13, s. 32]. Bunun nəticəsidir ki, ədəbiyyat artıq yal-

nız estetikani deyil, həm də sosial münasibətləri, mədəni müxtəlifliyi formalaşdırır.

Nəticə və elmi yenilik. Təqdim olunan məqalənin elmi yeniliyi müasir ədəbi cərəyanların – modernizm, postmodernizm və metamodernizmin – vahid konseptual çərçivədə sistemli şəkildə təhlil edilməsindədir. Tədqiqatda bu cərəyanların yalnız estetik xüsusiyyətləri deyil, həm də onların insanın dünyanı dərk etmə modeli, sosial münasibətlər və mədəni transformasiyalar kontekstində yaratdığı dəyişikliklər kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Bundan əlavə, tədqiqatda metamodernizmin modern və postmodern paradıqmalar arasında keçid mərhələsi deyil, dinamik və paralel mövcudluq modeli kimi təqdim edilməsi, onun ideya-estetik mahiyyətinin yeni interpretasiyası kimi çıxış edir. Məqalə müasir ədəbi prosesin qlobal və milli səviyyədə qarşılıqlı təsir mexanizmlərini üzə çıxarmaqla ədəbiyyatşünaslıqda mövcud boşluqları müəyyən dərəcədə doldurur.

Beləliklə, ədəbiyyat tarixi son yüz ildə modernizmdən postmodernizmə, oradan isə metamodernizmə doğru inkişaf etmişdir. Bu prosesdə ədəbiyyat yalnız estetik meyarları dəyişməyib, həm də insanın dünyanı dərk etmə tərzinə təsir göstərmişdir. Müasir dövrdə ədəbiyyat getdikcə daha çoxsəslilik, polifoniya və dinamiklik qazanır, rəqəmsal məkanda isə hüdudsuz imkanlarla üz-üzə qalır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyeva D. Azərbaycan nəsrində modernizm. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2023
2. Qismət. Gözlənilən ədəbi cərəyan – ədiblərin təxmini / <https://oxu.az/culture/554698> (12.12.2021)
3. Vann den Akker R., Vermeulen T. Notes on Metamodernism // Journal of Aesthetics & Culture, Vol. 2, 2010.
4. Yaqubova M. Müasir Azərbaycan nəsr: problemlər və tendensiyalar // Ədəbi proses, Bakı, 2019, s. 228-235.

AZƏRBAYCAN EPİK MƏTNLƏRİNDƏ QƏHRƏMANLARIN VƏ ŞAMANIN CƏMİYYƏTDƏN TƏCRİD OLUNMASI

Əsmər Əliyeva

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti

bashirova116@gmail.com

Abstract

The isolation of heroes and shamans from society in azerbaijani epic texts

The article explores the process of isolation of the hero and the shaman figure from society within the context of initiation (rites of passage) in Azerbaijani epic texts (e.g., "The Book of Dede Korkut", "Koroghlu"). The research reveals that the environment of isolation is not a sign of the hero's weakness, but rather a "space for gathering power" where they establish contact with supernatural forces and actualize their inner potential. At the conclusion of this process, the hero and the shaman return no longer as ordinary individuals, but as sacred figures capable of altering the society's destiny, establishing order, and providing healing. In the Azerbaijani epic tradition, the factor of isolation serves as the most crucial mechanism for the hero's spiritual maturation and social transformation (initiation).

Keywords: *Azerbaijani epos, shamanism, isolation, initiation, Koroghlu.*

Bəşəriyyətin ortaq yaddaşında qəhrəman və şaman obrazları cəmiyyətin xilaskarı, yol göstərəni rolunu oynamışlar. Onlar cəmiyyətin qorunması, mədəni dəyərlər və nizamın yaradılması, eləcə də şəfaverici missiyalarını üzərlərinə götürərək mübarizə aparmışlar. Mifoloji təfəkkürdə bu obrazlar "mədəni qəhrəman" arxetipi ilə birbaşa bağlıdır və onlarla əlaqəli müxtəlif nümunələr mövcuddur. Mifoloji mətnlərdə ilk mədəni qəhrəman dünyanın yaradılmasında iştirak edən obraz kimi təsəvvür edilir. "Mədəni qəhrəman arxetik strukturlu dastanlarda həm kultun təsisçisi, həm də ilkin icraçısı funksiyasını yerinə yetirir. İlkin və birbaşa ona aid funksiyaları ilə yanaşı, mədəni qəhrəman bir neçə ipostasda, o cümlədən demiurq, ilkin əcdad, trikster ipostaslarında çıxış edə bilər" [1, s. 49]. K.Levi-Strossun strukturist yanaşmasına görə, qəhrəman təbiət və mədəniyyət arasındakı vasitəçidir (mediator), yəni o, topluma odun, sənətin və qanunun gətirilməsini təmin edir [5].

Şamanlar isə gizli ələmlərlə ünsiyyət qurmaq, bilik və güc əldə etmək, insanlara köməklik göstərmək üçün "seçilmiş", yaşadığı cəmiyyətdən müəyyən dərəcədə təcrid olunmuş sakral şəxsiyyətlərdir. M.Eliadenin "Şamanizm" əsərində şamanlığın iki yolla qazanıldığını göstərir: 1) şamanlıq "peşəsinin" ir-

si ötürülməsi (atadan oğula keçməsi) və 2) öz-özünə gələn "daxili çağırış" və ya "seçilmə" yolu. Seçilmə üsulu zamanı şaman mütləq iki istiqamətli "təlim" keçir, bundan sonra şaman kimi tanınır: ekstaz səviyyəsində (yuxular, özündən keçmə və s.), ənənələr səviyyəsində (şamanlıq texnikaları, ritualları, ruhlarla əlaqə, sınaqdan keçmə, gizli dil və s.). Bu iki sınaq ruhlar və ya köhnə şaman ustaları tərəfindən həyata keçirilir və "inisiasiya" (sirrə yetmək) prosesi xarakteri daşıyır. Bəzən bu inisiasiya açıq şəkildə, ictimai formada baş verir və o zaman ayrıca bir ritual (mərasim) təşkil olunur. Bəzən də bu proses yuxularda və ya ekstaz təcrübədə gerçəkləşir [2, s. 32].

Azərbaycan və ümumtürk epik ənənəsində, xüsusilə müasir dastan formalarında minillərin süzgəcindən keçən bu şaman kökləri və arxaik inanclarının transformasiya olunmuş şəkildə əks olunmasını müşahidə edirik. Bu daha çox "qəhrəmanın seçilməsi" və "qəhrəmanın səfəri" kontekstində özünü göstərir ki, həmin proses qəhrəmanın cəmiyyətdən təcrid olunması ilə başlayır. Epik mətnlərdə qəhrəmanın və şamanın təcrid olunması, əslində subyektin "adi dünyadan" ayrılıb sakral (müqəddəs) məkana keçidini simvolizə edir. S.Rzasoyun "Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi" kitabındakı yanaşmasına görə, qəhrəman hərəkətdə olan fenomen kimi dərk olunur. Bu hərəkət epik kontekstdə səfərin, magik davranış müstəvisində ekstazın kosmoloji sxemini ortaya qoyur. Müəllif qəhrəman və şamanı eyni bir arxetipik modelin (vahid kosmoloji sxemin) fərqli təzahürləri kimi görür. Şamanın ruhlar dünyasına səyahəti (ekstaz) ilə epik qəhrəmanın müxtəlif dünyalara səfəri (sınaq) eyni mənəvi strukturun iki üzünü kimi təqdim edir [6, s. 9].

C.Kempbellin "monomif" nəzəriyyəsinə əsasən, qəhrəmanın səfəri "ayrılma" mərhələsi ilə başlayır ki, bu da fərdin adi dünyadan ayrılaraq naməlum dünya astanasına addım atması ilə başlayır. Dastanlarımızda, nağıllarımızda, xüsusilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının boylarında qəhrəmanların ad qazanmaq üçün evdən ayrılması və ya ov arxasınca getməsi sadəcə məkan dəyişikliyi deyil, M.Eliadenin "əbədi qayıdış" konsepsiyasında vurğuladığı kimi, mənəvi yetkinləşməyə doğru atılan ilk addımdır. Bu ayrılma simvolik olaraq köhnə kimliyin tərk edilməsi və yeni bir varlıq səviyyəsinə keçidin başlanğıcıdır. Bu keçid prosesi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şamanın yetkinləşmə mərasimləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Beləliklə, dastan qəhrəmanının qarşılaşdığı sınaqlar, şamanın simvolik ölümü və yenidən doğulma prosesinin epik transformasiyası kimi səciyyələndirilə bilər.

Bu missiyaları yerinə yetirərkən hər iki qəhrəman, həm şaman, həm də epik qəhrəman fərdi hərəkət edir və qəhrəmanlar "iki dünya arasında" qalır.

Qəhrəman bu yolda həm cəmiyyətin bir üzvü, həm də öz müqəddəs gücü ilə cəmiyyətdən tamamilə kənarda dayanmış "xilaskar" obrazdır. Azərbaycan epik mətnlərində qəhrəmanların "yalnız" qalması, "təcrid olunması" və qarşısına qoyulan missiyaların öhdəsindən gəlməsi bu arxetip yalnızlığının ən bariz nümunəsidir.

Azərbaycan epik mətnlərində qəhrəmanın əvvəldən sona doğru uğurla keçdiyi bütün təkamül yolu keçid mərasimlərinin strukturu ilə üst-üstə düşür. Folklorda keçid mərasimləri özünü daha çox nağıllarda, dastanlarda və müəyyən ritual oyunlarda göstərir. Məlumdur ki, nağıl janrı üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri süjet boyu qəhrəmanın müxtəlif sınaqlarla qarşılaşıb mübarizə aparması və sonda muradına çataraq hekayənin xoşbəxt sonluqla bitməsidir. Qəhrəman çıxdığı bu yolda müxtəlif maneələri dəf edərəkən ədalətin, xeyirxahlığın və zəhmətin qələbə çalması onun sadəcə fiziki deyil, həm də mənəvi cəhətdən dəyişməsinə, yüksəlməsinə səbəb olur. Bu təkamül yolu bir daha təsdiqləyir ki, cilddəyişmə qəhrəmanın köhnə "mən"indən ayrılıb, sınaqlardan keçərək daha kamil və qüdrətli bir varlığa çevrilməsini, yəni mənəvi inisiyasiyasını (yetkinləşməsini) vizuallaşdıran bədii metoddur. Beləliklə, qəhrəmanın keçdiyi hər bir çətinlik həm də onun daxili və xarici dünyasının vəhdətdə yenilənməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Arnold van Gennep tərəfindən sistemləşdirilən keçid mərasimləri (fr. Les rites de passage) qəhrəmanın müxtəlif səpkilərdəki "sərhədi keçmə" hadisəsini və cəmiyyət içində statusunun dəyişməsindən bəhs edən və adət-ənənəyə, müəyyən qayda-qanuna bağlı olan ənənəvi və dini mərasimlərə verilən addır [8, s. 7]. A.Gennep bu mərasimlərin üç mərhələdə reallaşdığını göstərir: ayrılıq mərhələsi, məkan dəyişməsi mərhələsi, eləcə də durum, hal dəyişməsindən bəhs edən uyğunlaşma mərhələsi. Ayrılıq mərhələsi fərdin əvvəlki sosial statusundan və mühitindən uzaqlaşması, dəyişmə mərhələsi subyektin "aralıq" vəziyyətdə olduğu, sınaqlara məruz qaldığı keçid dövrü, uyğunlaşma mərhələsi qəhrəmanın yeni statusda yenidən cəmiyyətə inteqrasiyasıdır. Bunların içində məkan və hal dəyişməsindən bəhs edən kosmik və sosial dünyadan bir başqa "dünyaya" keçidə işarə edən və "inisiyasiya" olaraq ifadə edilən giriş/qəbul mərhələsidir. İnisiyasiya xalq nağıllarında gizli göndərmələr (mesajlar) şəklində tez-tez qarşımıza çıxan və nağıllardakı ölüm hadisəsini fərqli bir müstəviyə daşıyan mühüm bir motivdir [8, s. 21].

Yuxarıda qeyd edilən nəzəri yanaşmalardan belə bir nəticə aydın olur ki:

– Keçid mərasimləri üç mərhələdən ibarətdir: ayrılma (əvvəlki vəziyyətdən ayrılma), keçid (yeni vəziyyətə keçid) və yeni vəziyyət.

– Real icra olunan rituallarla müqayisədə, folklor mətnlərində (nağıl və dastanlarda) keçid prosesi özünəməxsus transformasiyaya uğrayır.

Bu hal təbiiidir. Çünki real olaraq icra olunan keçid mərasimi ilə nağılda, dastanda təsvir olunan keçid mərasimi arasında, təbii ki, müəyyən fərqlər olacaqdır. Folklor mətnindəki keçid mərasimi artıq həmin mərasimin özü yox, onun folklor materialına çevrilmiş şəkli. Yəni keçid mərasimi artıq süjetin müəyyən elementidir və burada o, epik poetikanın qanunlarına uyğun dəyişmişdir.

inisiyasiya/keçid fərdin bir mərhələdən başqa bir mərhələyə keçidini təşkil edən mərasimdir. Bu mərasimlər fərdin həyatında müəyyən mərhələnin başa çatması və yeni bir dövrə qədəm qoyması zamanı təşkil olunur. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında on altı yaşına çatmış fərd mütləq qəhrəmanlıq göstərərək ad almalıdır. Bu sınaqdan uğurla çıxdıqdan sonra ona advermə mərasimi təşkil olunur ki, burada fərd sosial "adsızlıq" statusundan çıxaraq, "bəyliq" statusunu alır. Bu baxımdan inisiyasiya mərasimi, əslində, fərdin cəmiyyətdəki yerinin köklü şəkildə dəyişməsidir.

"Koroğlu" eposunda Rövsənin Koroğluya transformasiyası klassik inisiyasiya mərasiminin bütün fundamental xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Bu prosesdə təcrid olunma faktı qəhrəmanın transformasiyası üçün zəruri olan ilkin şərt. Rövsənin cəmiyyətdən uzaqlaşaraq dağlara (Çənlibelə) çəkilməsi sadəcə bir qaçış deyil, onun adı insandan sakral qəhrəmana çevrilməsi üçün tələb olunan mifoloji təcrid aktıdır.

Bu keçidi inisiyasiya qonşu uyğunluqlarına müvafiq olaraq üç əsas mərhələdə bu formada göstərə bilərik:

1. Sosial mühitdən təcrid (Ayrılma): Rövsənin atasının rəhbərliyi altında cəmiyyətdən uzaqlaşdırılaraq dağların qoynuna gətirilməsi onun əvvəlki sosial statusundan tamamilə qopması deməkdir. Bu mərhələdə dağlar qəhrəman üçün təcrid məkanı, atası isə onu yeni həyata hazırlayan mənəvi bələdçi funksiyasını yerinə yetirir.

2. Sakral məkanda transformasiya (leçid/liminal dövr): Qoşabulaq başında qəhrəmanlıq statusuna keçid prosesin kulminasiya nöqtəsidir. Təcrid olunmuş məkanda (dağda) və sakral zamanda (ulduzların toqquşduğu an) reallaşan bu akt Rövsəni daxili və zəhəri transformasiyaya uğradır. Sehrli su vasi-təsilə o, fiziki məhdudiyyətlərindən arınaraq fəvqəltəbii gücə və şairlik istedadına malik mifik bir obraza çevrilir.

3. Yeni statusda qayıdış (Bütövləşmə): Təcrid prosesini uğurla başa vuran qəhrəman artıq Rövsən kimi deyil, tamamilə yeni bir şəxsiyyət – Koroğlu kimi meydana çıxır. O, inisiyasiya sınaqlarından keçmiş bir fərd kimi cəmiyyətə

öz yeni statusu - xalqın lideri və qəhrəmanı qismində qayıdır.

Beləliklə, Koroğlu nümunəsində görünür ki, cəmiyyətdən təcrid olunma qəhrəmanın zəifliyini deyil, əksinə, onun fəvqəltəbii güclərlə təmas qurub yenidən doğulmasını təmin edən mühüm bir mərhələdir.

Şamanın cəmiyyətdən təcrid olunmasını əks etdirən "Mən necə şaman oldum" [7, s. 25] şaman mətninə diqqət edək, burada "seçilmiş" namizəd və keçdiyi mərhələləri aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq:

1. Təcrid (Şaman Xəstəliyi): Şamanlığa namizəd olan fərd hələ uşaq yaşlarında ağır xəstəliyə tutulur və bu onu həmyaşıdlarından və normal həyat ritmindən ayırır. Bu, təcridin ilk mərhələsidir; bədən xəstəlik vasitəsilə cəmiyyətdən "uzaqlaşdırılır" və ruhların təsir dairəsinə girir. Mətnə deyildiyi kimi, şaman bu müddətdə "ruhlar tərəfindən müxtəlif qaranlıq yerlərə aparılır", yəni o, artıq fiziki olaraq insanların yanında deyil.

2. Məkan və Status Təcridi (Üç günlük "Ölüm"): Təcridin ən kəskin forması mətnə təsvir olunan üç günlük hərəkətsizlik dövrüdür. Bu müddətdə cəmiyyət şamanı "ölü" hesab edir və dəfn mərasiminə hazırlaşır. Beləliklə, insanlar üçün o, artıq yoxdur (ölüdür); Ruhlar dünyası üçün isə o, yenidən doğulur. Bu "aralıq" (liminal) vəziyyətdə şamanın təcrid olunması onun köhnə sosial kimliyini tamamilə sıfırlayır. Mətndəki "Cəmiyyətin məni ölmüş bildiyi o üç gündə ruhlar məni mərasimdən keçirirdilər" cümləsi təcridin mahiyyətini -daxili transformasiyanı ifadə edir.

3. Yeni hal (Dəmirçi Ocağında Parçalanma): Şamanın təcrid olunduğu müddətdə yaşadığı "dəmirçi tərəfindən tikə-tikə doğranma" prosesi təcridin ən dərin qatıdır. O, cəmiyyətin gözündən uzaq, gizli bir dəmirçi ocağında parçalanır. Burada onun sümükləri sayılır, ürəyi yenilənir. Bu gizli təşəbbüs prosesi sübut edir ki, böyük bilik və şəfa gücü yalnız kənar gözlərdən tam gizli olan, təcrid olunmuş bir məkanda qazanıla bilər və artıq bu mərhələni keçdikdən sonra şaman olur.

Bu təhlildən aydın olur ki, şamanın təcrid olunması onu cəmiyyətdən ayırmaq deyil, onu "adi insan" statusundan çıxarıb "üstün varlıq" statusuna gətirmək məqsədi daşıyır. Şaman təcrid olunduğu (öldüyü) müddətdə gizli dili, xəstəliklərin yolunu və ruhlarla ünsiyyəti öyrənir. Bu baxımdan, təcrid olunma şamanın "güc toplama məkanı"dır.

Şamanın bu üç günlük təcridi, Koroğlunun Çənlibeldəki təcridi ilə tipoloji olaraq eynidir. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, təcrid olunma mühiti qəhrəmanın zəifliyini deyil, onun fəvqəltəbii qüvvələrlə təmas qurub daxili potensialını aktuallaşdırdığı "güc toplama məkanı"dır. Bu prosesin sonunda qəhrə-

man və şaman artıq adi fərd kimi deyil, cəmiyyətin taleyini dəyişməyə, nizam yaratmağa və şəfa verməyə qadir olan sakral qismində geri dönür. Beləliklə, Azərbaycan epik ənənəsində təcridolunma faktı qəhrəmanın mənəvi yetkinləşməsinin və sosial çevrilməsinin (inisiyasiyasının) ən mühüm mexanizmidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bəydili (Məmmədov), C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
2. Eliade, M. Şamanizm (Çevirən: İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi, 1999, 560 s.
3. Kempbell, C. Пути к блаженству: мифология и трансформация личности. Москва: Открытый Мир, 2006, 320 s.
4. Koroğlu (Nəsrə hazırlayan: M.H.Təhmasib). Bakı: Gənclik, 1982, 328 s.
5. Lévi-Strauss, C. Structural Anthropology (Translated by C. Jacobson and B. G. Schoepf). New York: Basic Books, 1963.
6. Rzasoy, S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 436 s.
7. Şaman əfsanələri və söyləmələri (Tərcümə və tərtib edənlər: F. Gözəlov, C. Məmmədov). Bakı: Yazıçı, 1993, 144 s.
8. Van Gennep, A. Übergangsriten (Les rites de passage). Frankfurt/New York: Campus Verlag, 2005, 120 s.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİK KİMLİK VƏ BƏDİİ İFADƏ PROBLEMLƏRİ

Günel Zeynallı

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Sumqayıt Dövlət Universiteti

gunel185@gmail.com

Abstract

Problems of national identity and artistic expression in modern Azerbaijan literature

In modern times, literature is not only an aesthetic phenomenon, but also an important tool in terms of the formation and preservation of national identity. Azerbaijani literature has also gone through a rich development path in this regard. The end of the 20th century - the beginning of the 21st century is characterized by radical socio-political changes in Azerbaijani society. The restoration of independence, the acceleration of globalization processes, and the reassessment of national values have also had a serious impact on literature. Literature, freed from Soviet ideology, has been enriched by the reassessment of national values, avant-garde styles, and the

analysis of socio-political problems from an individual perspective. In the conditions of globalization, the artistic expression of national values has become even more relevant. The socio-political and cultural transformations that have taken place in Azerbaijani society, especially after independence, have brought the process of national self-awareness to a new stage. In this regard, the study of national identity and its forms of artistic expression in modern Azerbaijani literature is of particular importance.

Keywords: *Contemporary literature, national identity, new approaches, globalization, means of artistic expression, postmodernism*

Giriş. Müasir dövrdə ədəbiyyat sadəcə estetik hadisə deyil, həm də milli kimliyin formalaşması və qorunması baxımından mühüm vasitədir. Azərbaycan ədəbiyyatı da bu baxımdan zəngin inkişaf yolu keçmişdir. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycan cəmiyyətində köklü ictimai-siyasi dəyişikliklərə səciyyəliyin bərpası, qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi, milli dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi ədəbiyyata da ciddi təsir göstərmişdir. Ədəbiyyat, sovet ideologiyasından azad olaraq, milli dəyərlərin yenidən dəyərləndirilməsi, avanqard üslublar və ictimai-siyasi problemlərin fərdi baxış bucağından təhlili ilə zənginləşmişdir. Qloballaşma şəraitində milli dəyərlərin bədii ifadəsi daha da aktuallaşmışdır.

Əsas hissə. Çağdaş dövrdə qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi, informasiya texnologiyalarının inkişafı və mədəni sərhədlərin nisbi şəkildə aradan qalxması milli kimlik məsələsini daha da aktuallaşdırmışdır. Xüsusilə müstəqillikdən sonra Azərbaycan cəmiyyətində baş verən ictimai-siyasi və mədəni transformasiyalar milli özünüdərk prosesini yeni mərhələyə çıxarmışdır. Bu baxımdan, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimlik və onun bədii ifadə formalarının tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbiyyat cəmiyyətin mənəvi aynası kimi çıxış edərək milli kimliyin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynayır. Lakin müasir mərhələdə bu proses bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Qərb ədəbi modellərinin təsiri, postmodern düşüncə tərzinin yayılması, dil və üslubda baş verən dəyişikliklər milli xüsusiyyətlərin bədii ifadəsində yeni problemlər yaradır. Bununla yanaşı, Qarabağ müharibəsi və postmünaqişə dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimlik məsələsini daha da ön plana çıxarmışdır. Bu kontekstdə ədəbiyyat yalnız estetik deyil, həm də ideoloji və sosial funksiyalar yerinə yetirir. Bütün bu amillər mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Milli kimlik fərdin və ya toplumun özünü müəyyən bir mədəni, tarixi və dil müstəvisində dərk etməsi kimi başa düşülür. Ədəbiyyat isə bu kimliyin ən

mühüm ifadə vasitələrindən biridir. Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimlik məsələsi klassik dövrdən mövcud olsa da, müasir mərhələdə yeni kontekstlərdə ortaya çıxır. Son dövr ədəbiyyatında postmodernizm, fərdi təcrübə və identiklik problemləri ön plana çıxır. Müstəqillik dövrü ədəbiyyatında milli kimlik əsasən tarixi yaddaşın bərpası və yenidən interpretasiyası, Qarabağ mövzusunun ədəbi diskursa daxil olması, qloballaşma fonunda milli özünəməxsusluğun saxlanması və dil və üslub məsələləri istiqamətlərində təzahür etmişdir. Xüsusilə Qarabağ müharibəsi ilə bağlı əsərlərdə milli kimlik travmatik yaddaş və itki kontekstində təqdim olunur. Bu əsərlərdə vətən, torpaq, şəhidlik kimi anlayışlar bədii obrazların əsasını təşkil edir. Qarabağ mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimliyin əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Aqil Abbasın "Dolu", Nüşabə Məmmədlinin "Zəngülə", Rafiq Yusifoglunun "Xiffət" romanları, Sabir Əhmədlinin "Qarabağ trilogiyası", "Ömür urası", Şərif Ağayayın "Şəkil", Elçin Hüseynbəylinin "Əsirlər" povestləri, Cabir Novruzun "Şuşa yolu", Nurəngiz Günün "Xocalı simfoniyası", Sabir Rüstəmxanlının "Qarabağa dönüş" poemaları Qarabağ mövzusunə həsr edilmiş, vətənpərvərlik istiqamətində yazılmış əhəmiyyətli əsərlər cərgəsindədir.

Müasir Azərbaycan nəsrində milli kimlik problemi çoxplanlı şəkildə işlənir. Yazıçılar bu mövzunu həm realist, həm də postmodern üsullarla təqdim edirlər. Məsələn, Aqşin Yeniseyin və ya Seymur Baycanın əsərlərində milli kimlik ironik və tənqidi prizmadan təqdim olunur. Bu müəlliflər milli stereotipləri dağıtmağa çalışır, ənənəvi dəyərləri sorğulayırlar. Bu yanaşma bəzi hallarda oxucu ilə müəllif arasında ziddiyyət yaratsa da, ədəbiyyatda yeni düşüncə tərzinin formalaşmasına səbəb olur. Aqşin Yeniseyin fikrinə görə, cəmiyyətdə milli kimliyi yox etməyin ən effektiv yolu milli kimliyini yox etmək istədiyin cəmiyyətə hazır kimliklər təklif və təşviq etməkdir [5]. Seymur Baycanın "Quqark" əsərində milli kimlik ənənəvi qəliblərdən kənar şəkildə təqdim olunur. Müəllif stereotipləri dağıdaraq fərdin daxili ziddiyyətlərini ön plana çəkir. Bu əsərdə milli mənsubiyyət məsələsi ironik və tənqidi kontekstdə işlənmişdir [2, s. 78]. Digər tərəfdən, Elçinin və ya Anarın əsərlərində milli kimlik daha çox humanist və ənənəvi çərçivədə təqdim edilir. Bu yazıçılar milli-mənəvi dəyərləri qorumağa və onları müasir kontekstdə yaşatmağa çalışırlar. Onlar əsərlərində xalqın mənəvi kodlarını, adət-ənənələrini müasir dövrün tələbləri ilə uyğunlaşdıraraq, milli-mənəvi irsin qorunub saxlanılmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Xüsusilə "Bakı mühiti" kontekstində milli adət-ənənələrin (məsələn, məhəllə mədəniyyəti, ailə bağları) qloballaşan dünyada insanın özünü itirməməsi üçün nə dərəcədə vacib olduğunu vurğulayırlar. Onlar ənə-

nəni statik saxlamır, onu müasir dövrün etik və psixoloji problemləri ilə toqquşduraraq yenidən mənalandırır. "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" (Anar) və ya "Ölüm hökmü" (Elçin) kimi əsərlərdə fərdin cəmiyyət və ənənə qarşısındakı mənəvi sınaqları ön plandadır.

Müasir Azərbaycan poeziyasında milli kimlik daha çox simvolik və metaforik ifadə vasitələri ilə təqdim olunur. Şairlər milli kimliyi birbaşa deyil, obrazlar, simvollar və assosiasiyalar vasitəsilə çatdırırlar. Ramiz Rövşənin poeziyasında milli kimlik fəlsəfi və ekzistensial məzmun qazanır. Onun şeirlərində vətən anlayışı yalnız coğrafi məkan deyil, həm də mənəvi vəziyyət kimi təqdim olunur. Ramiz Rövşən poeziyasında milli kimlik birbaşa şüarçılıqdan uzaq, daha çox fəlsəfi-mənəvi qatlarda özünü büruzə verir. R.Rövşənin şeirləri mifik dünya ilə real dünyanın sərhədlərini darmadağın etmiş, ədəbiyyatın əbədi mövzularına yeni yön aşılamağa müvəffəq olmuşdur [1]. Vaqif Səmədoğlunun yaradıcılığında isə milli kimlik daha çox absurd və ironik çalarlarla verilir. Rüstəm Behrudinin "Salam, Dar ağacı", "Şaman düasından dar ağacına" şeirləri müasir dövrdə milli azadlıq və müstəqillik mübarizəsinin ən güclü simvolik nümunələrindən biri hesab olunur. Burada "Dar ağacı" burada sadəcə ölüm aləti deyil, millətin müstəmləkəçiliyə qarşı dirənişinin və qorxmazlığının rəmzidir:

Mənim ruhumdakı bu üsyan, qiyam.

Tanrıqut Metedən, Gürşaddan gəlir [3, s. 336].

Postmodernizm müasir Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm istiqamətlərdən biridir. Bu cərəyan milli kimlik məsələsinə yeni yanaşma gətirir. Postmodern əsərlərdə tarix dekonstruksiya olunur, milli miflərə yeni yanaşma nəzərə çarpır, onlar yenidən yozulur və milli identiklik qeyri-sabit formada, parçalanmış vəziyyətdə təqdim edilir. Bu yanaşma bəzi tənqidçilər tərəfindən milli dəyərlərə təhlükə kimi qiymətləndirilsə də, əslində ədəbiyyatda yeni interpretasiya imkanları yaradır. Postmodernizmə meyillərdə "ədəbi düşüncə dilini və praktikasını yabançılaşdırmaq" cəhdi pislənir [4, s. 450].

Nəticə. Aparılan tədqiqat göstərir ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimlik məsələsi həm məzmun, həm də forma baxımından dinamik və ziddiyyətli inkişaf yolu keçir. Bir tərəfdən, yazıçılar milli-mənəvi dəyərləri qorumağa və onları bədii əsərlərdə yaşatmağa çalışır, digər tərəfdən isə global ədəbi proseslərin təsiri altında yeni ifadə vasitələrinə müraciət edirlər. Nəticə etibarilə, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının qarşısında duran əsas vəzifə milli kimliyi qorumaqla yanaşı, onu müasir bədii-estetik meyillərlə uyğunlaşdırmaqdır. Bu istiqamətdə aparılan axtarışlar ədəbiyyatın həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə inkişafına xidmət edir.

Elmi yenilik. Məqalənin elmi yeniliyi bundan ibarətdir ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimlik problemi yalnız ənənəvi yanaşmalar çərçivəsində deyil, həm də postmodern və qlobal kontekst daxilində kompleks şəkildə təhlil edilir, milli kimliyin bədii ifadə vasitələri müxtəlif janrlar (nəsr və poeziya) üzrə müqayisəli şəkildə araşdırılır, müasir yazıçıların yaradıcılığında milli stereotiplərin dekonstruksiyası və yeni kimlik modellərinin formalaşması məsələsinə diqqət yetirilir. Bu yanaşma mövzunun daha geniş və çoxşaxəli şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradır və müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün yeni nəzəri nəticələr təqdim edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Akimova E. "Ramiz Rövşən şeiri iki əsrin qovşağında"/ <https://teleqraf.az/news/edebiyat/158813.html> 15.12.2017.
2. Baycan S. Quqark. Bakı: Qanun, 2020, 440 s.
3. Behrudi R. Behrudi R. Şaman duasından dar ağacına. Bakı: Xan, 2017, 336 s.
4. Pənah G., Əhmədli S. Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: UniPrint, 2014, 616 s.
5. (Milli Kimlik...Aqşin Yenisey yazır/ <https://adalet.az/az/posts/detail/milli-kimlik-aqsin-yenisey-yazir-1693207607> (28.08.2023)

CORC BAYRON VƏ XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI

Leyla Ramazanova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

leylamuellim@gmail.com

Abstract

George Byron and 20th century Azerbaijani literary studies

This article explores the life and literary legacy of George Gordon Byron, a leading figure of English Romanticism, with particular emphasis on his engagement with Eastern themes and the underlying factors that shaped this interest. It examines the ideological and aesthetic features of his *Eastern Tales*, highlighting the representation of Eastern culture, traditions, and poetic conventions within these works. The study also provides a systematic overview of the reception and interpretation of Byron's works in 20th-century Azerbaijani literary scholarship. It offers a comparative analysis of the contributions made by prominent scholars and translators, including M.H. Tahmasib, Hajibala Nazarli, Akbar Aghayev, Ismikhhan Rahimov, Ismayil Shikhli, Davud Hacıyev, and Anvar Rza. Particular attention is devoted to Ismikhhan Rahimov's

role in advancing Byron studies through his translations from the original texts and his scholarly research.

The findings demonstrate that Byron's works have been interpreted through diverse methodological and ideological frameworks across different periods in Azerbaijani literary studies. Nevertheless, his engagement with Eastern culture and his romantic-aesthetic principles have consistently remained central to scholarly discourse. The article concludes that the study of Byron's legacy continues to be a significant and productive field for exploring intercultural literary relations, particularly within the context of East-West interactions.

Keywords: *George Gordon Byron, Eastern Tales, Azerbaijani literary studies, Romanticism, literary relations*

Giriş. Dünya ədəbiyyatının aparıcı istiqamətlərindən biri olan romantizm cərəyanı XIX əsrdə xüsusilə Avropa ədəbi-mədəni mühitində mühüm yer tutmuş, fərdiyyətçilik, azadlıq ideyaları və ekzotik maraqların güclənməsi ilə səciyyələnmişdir. Bu kontekstdə ingilis romantizminin ən parlaq simalarından biri olan Corc Qordon Bayronun yaradıcılığı həm ideya-məzmun, həm də bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsərlərində Şərq mövzularına müraciət, Şərq mədəniyyətinə maraq və bu mədəniyyətin poetik elementlərinin Avropa ədəbiyyatına gətirilməsi diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdəndir.

İngilis və dünya romantizminin görkəmli nümayəndəsi Corc Qordon Bayron avropalıların Şərq ölkələri ilə ən çox maraqlandığı bir dövrdə 1788-1824-cü illər arasında yaşamışdır. Bu dövrdə Şərq mədəniyyətinin, Şərq adət-ənənələrinin Avropaya daha çox təsir göstərdiyi müşahidə olunur. Bayron yaradıcılığı Şərq poeziyasının Avropa ədəbiyyatına müsbət təsirin gözəl nümunəsidir.

Əsas hissə. Bayron 1788-ci ildə Londonda yoxsullaşmış bir lord ailəsində anadan olmuşdur. Şairin atası borcluların əlindən qurtulmaq üçün Fransa-ya qaçmış və orada vəfat etmişdir. Kiçik yaşlarından yetim qalan Bayronun təlim və tərbiyəsi ilə anası məşğul olmuş, onu zadəganlara məxsus kollecdə oxutmuşdur. İsmayıl Şıxlı Bayronun təhsil illəri haqqında yazırdı: *"Bayronun günlərinin çoxu mütalibə ilə keçirdi. Bayronun diqqətini ən çox fransız maarifçiləri cəlb edirdi. O, xüsusilə, Volteri və Russonu sevirdi, əsərlərini dönə-dönə oxuyur, onların ictimai quruluş və cəmiyyət haqqındakı mülahizələrinə pərəstiş edirdi"* [8, s. 157]. Bayron məhz kollecdə təhsil aldığı illərdə bədii yaradıcılığa başlamışdır. Şairin ilk ədəbi çıxışlarından sonra Londonun kübar cəmiyyəti qorxuya düşdü, onlar ədəbiyyata həm istedadlı, həm də üsyankar bir şairin gəldiyini

başla düşürdülər. Bayron həm də siyasətlə məşğul olmağa başladı, öz fəlakətlərinin səbəbini yeni ixtira edilmiş maşınlarda görən və buna görə də maşınları sındıran fəhlələr haqqında dövlətin çıxardığı qərarın əleyhinə lordlar palatasında ilk dəfə çıxış edən də məhz Bayron olmuşdur. Şair 1809-cı ildə Şərq ölkələrinə səyahətə çıxır, o, İspaniyada, Malta adasında, Yunanıstanda və Türkiyədə olur. İngilis ədibin Şərqə qarşı olan marağını professor İsmixan Rəhimov belə izah edir: *"Bayronun Yaxın Şərq xalqlarının adət və ənənəsi ilə tanışlığı iki yol ilə olmuşdur. Bunlardan birincisi, Şərq haqqında yazılmış tarixi kitablar və Şərq klassiklərinin ingilis dilinə tərcümə edilmiş əsərləridir ki, Bayron bu kitabların əksəriyyətini hələ uşaq ikən oxumuşdu. İkincisi, Şərqə səyahət zamanı Bayronun Şərq xalqlarının həyatı ilə yaxından tanış olmasıdır"* [6, s. 84-85]. Qeyd etməliyik ki, ingilis oxucusunun Şərq ölkələri ilk tanışlığı XVIII əsrdə fransız dilindən tərcümə olunan mənbələr əsasında olmuşdur. XVIII əsrin axırlarından etibarən ingilis səyyahları dünyanın hər tərəfinə yayılmağa başlamışdır. Bunun əsas səbəbi, əlbəttə, güclənən ingilis kapitalizminin yeni bazarlar və xammal mənbələri axtarması idi.

Bayron Şərqə ilk səyahəti zamanı mənzum qeydlər aparmış, İngiltərəyə qayıtdıqdan sonra bu qeydlər əsasında məşhur *"Çayld Haroldun səyahəti"* poemasının ilk nəğmələrini yazmışdır. Poemada müəllif dövrünün ictimai məsələlərinə yer ayırmış, qüsurlu cəhətləri diqqətə çatdırmışdır. Bayron yalnız Şərq mövzularına yox, həm də Şərq şeir şəkillərinə də müraciət edirdi. İsmayıl Şıxlı yazırdı: *"Əsər yeni bir üsulda yazılmışdır. Şair lirik-epik poema janrını yaratmışdı. Bayron öz əsərində bəzən hadisələrin inkişafını dayandırır, qəhrəmanını belə unudaraq lirik ricətlərə, siyasi haşiyələrə çıxır. Beləliklə, müəllif dövründəki bütün böyük məsələlərə öz münasibətini bildirməyə imkan tapır"* [8, s. 160]. *Əsər başdan-ayağa lirik mühakimələrlə doludur*". Daha sonra ingilis ədib 1813-1816-cı illər arasında dünya ədəbiyyat tarixində *"Şərq poemaları"* adı ilə məşhurlaşan əsərləri qələmə alır. *"Şərq poemaları"* na aşağıdakı altı poema daxildir: *"Gavur"*, *"Abidos gəlini"*, *"Korsar"*, *"Lara"*, *"Korinfin mühasirəsi"*, *"Parzina"*. 1815-ci ildə uğursuz ailə həyatından sonra Bayron İngiltərə cəmiyyətində üz döndərmiş, ingilis burjuaziyasının çirkin simasından cana gəlmiş, oranı əbədi olaraq tərk etmək üçün yenidən səyahətə çıxmışdır. *"Manfred"*, *"Qabil"*, *"Don Juan"* əsərləri də səyahətdə olarkən qələmə alınmışdır. 1822-ci ildə şair yunanların türklərə qarşı qaldırdığı azadlıq hərəkatında şəxsən iştirak etmək üçün Yunanıstana gəlir. İ.Rəhimov şairin müharibədə iştirakı barədə qeyd edirdi ki, *"Bayron bütün millətlərə bir gözlə baxırdı. O deyirdi ki, əgər türklər məhkum, yunanlar hakim olsaydı, yəqin ki, o, türklərə qoşulub, yu-*

nanların əleyhinə, türk azadlığı uğrunda vuruşardı. Bayron bütün məhkum xalqların müdafiəçisi idi" [7, s. 5]. 1824-ci ildə şair xəstəlikdən vəfat edir.

Dahi ingilis şairin həyat və yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bayron yaradıcılığı ilə azərbaycanlı oxucular ilk dəfə 1934-cü ildə tanış olmuşdur. M.H.Təhmasibin mütərcimliyində "Qabil" poeması köhnə latın qrafikisi ilə nəşr olunmuşdur. M.Təhmasib haqlı olaraq Bibliyadakı obrazların adlarını müqəddəs Qurandakı adlarla əvəz etmişdir. Bayron "Qabil" əsərini nəzmlə qələmə alsada, əsər dilimizə nəsr formasında tərcümə olunmuşdur. Əsər XX əsrin 30-cu illərinə məxsus Azərbaycan bədii dil standartları əsasında tərcümə olunmuşdur. Hacıbala Nəzərli bu kitaba geniş önsözü yazmışdır. Tədqiqatçı-alim "dünyəvi kədər" şairi adlandırdığı Bayronun yaşadığı dövrün siyasi mənzərəsini təsvir etmiş, bu fonda ədibin yaradıcılığını təhlil etmişdir. Sovet hakimiyyətinin ən coşğun vaxtlarında qələmə alınan bu məqalədə təbii ki, siyasi və tarixi faktlar qərəzli araşdırılmışdır. Tədqiqatçı Bayronu aid olduğu 576entim təbəqədən tam qopa bilməməkdə, inqilabı dərk etməməkdə günahlandırır: *"Bayronun iris tamamilə inkar və rədd edilməməli, onun yararlı və yararsız cəhətləri bir-birindən seçməlidir. Onda bədbinlik, entimentalism, individualism və hətta təbiətə yalnız estetik gözillə baxmaq kimi cəhətlər həmişə mütərəqqi və gələcək kommunizm cəmiyyəti qurmuş olan proletariat üçün qəti surətdə məqbul ola bilməz". Bir paralarına qarşı kəskin siyasi satira işlədən Bayron digərlərinə qarşı yumşaq məzhəkələr və acı qüssəli qəhqəhələr ilə kifayətlənir. Digər tərəfdən ictimai lirika Bayronda xüsusi bir sənətə və gözəlliyə malikdir, mənə ictimai lirika bizim ədəbiyyatımızda hələ müsbət rollar oynaya bilər"* [4, s. 22-23]. Müəyyən nöqsanlı cəhətlərinə baxmayaraq, H.Nəzərlinin məqaləsi Bayron irsinin öyrənilməsində ilk təşəbbüs kimi dəyərlidir.

1938-ci ildə C.Bayronun anadan olmasının 150-illik münasibəti ilə tədqiqatçı-alim Əkbər Ağayevin "Bayron" adlı məqaləsi "Yeni yol" qəzetində dərc olunmuşdur [1]. Tanıtım xarakteri daşıyan bu məqalədə daha çox həyat və yaradıcılığı ilə bağlı xronoloji məlumatlar öz əksini tapmışdır. Sitat *"XIX əsrin inqilabi romantizmi Bayronun adı ilə sıx bağlıdır"* - deyən M.Bəktəşi "Ölməz sənətkar" adlı məqalədə şairin səfərləri, poema və dramları haqqında məlumat vermişdir [2].

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında C.Bayronun ən görkəmli tədqiqatçısı professor İsmixan Rəhimovdur, desək yanlışdır. İngilis dilini mükəmməl bilməsi alimə böyük üstünlük vermişdir, əsərləri orijinaldan oxuyan İ.Rəhimov Azərbaycan elminə də böyük töhfə vermişdir. Məlumdur ki, həmin dövrdə dünya ədəbiyyatı nümunələri rus dili vasitəsilə edilir, rus tərcüməçilərin zəif tərəfləri, üçüncü dilə tərcümə kimi problemlər orijinaldan uzaq-

laşmalara səbəb olurdu. 1959-cu ildə "C.Q.Bayron əsərlərində türk mənşəli sözlər" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edən İ.Rəhimov "Şərq poemaları" silsiləsinə daxil olan üç poemanı sətri olaraq Azərbaycan dilinə tərcümə etdi, beləliklə, birbaşa orijinaldan tərcümə ənənəsinin əsasını qoydu. Görkəmli alim bu sətri tərcümələri Aslan Aslanov, Novruz Gəncəli və Bəxtiyar Vahabzadə kimi görkəmli şairlərə təqdim etdi, onlar sətri tərcüməni bədiiləşdirərək, Bayrona Azərbaycan dilində yeni nəfəs verdilər. 1959-cu ildə "Gavur", "Abidos gəlini", "Korinfin mühasirəsi" poemaları "Şərq poemaları" adlı kitabda ilk dəfə dərc olundu. Kitaba İ.Rəhimov geniş önsözü yazmış, kiataba daxil olan poemaları geniş şəkildə təhlil etmişdir. Hələ Sovet dövrünün ən qızgın dövrlərində Azərbaycançılıq ideyaları ilə yaşan alim Bayrona yanaşmasında da digərlərindən fərqlənir, türkləri, Şərqi barbar kimi göstərənlərdən fərqli olaraq yazırdı: *"Bayron Avropa ədəbiyyatında yeni lirik-romantik tipli poema janrının yaradıcısıdır. Bayron Soutinin əksinə olaraq, türk, yunan, alban xalqlarının folklorundan, adət və ənənələrindən kor-koranə şəkildə deyil, insan şəxsiyyətinin yüksəklərə qaldırmaq məqsədilə istifadə etmişdir. O, Şərq poeziyasına məxsus olan ifadələri, şərq sözlərini işlətdikdə də yaradıcı hərəkət edir"* [7, s. 12]. "Şərq poemaları" içərisində şərq-türk sözləri ilə daha çox zəngin olan "Gavur" poemasının süjet xəttini Bayronun səyahət zamanı rast gəldiyi hadisələr, şəxslər, mənzərələr təşkil edir. Alim əsərdən gətirilmiş nümunələrlə poemanın Şərq motivlərini izah etmiş, duz-çörək kəsməyin dostluğa səbəb olması, təhlükə zamanı "aman" deyilməsi, sonanın suda üzməsi ilə Leylanın yerişinin müqayisəsinin avropalılar üçün yenilik olduğunu qeyd etmişdir. Mükəmməl şeiriyyətə malik olan poema haqqında alim bu qənaətə gəlir: "Gavur" öz lirik xüsusiyyətinə görə "Şərq poemaları" içərisində ayrıca yer tutur. Bəzən əlaqəsiz hissələrdən ibarət kimi görünən poema elə ustalıqla yazılmışdır ki, oxucu təxəyyülünün özü bu hissələr arasında güclü, obrazlı əlaqə yaradır. Poemanın mürəkkəb kompazisiyada verilməsi əsərin süjetinə heç bir maneçilik törətməmiş, əksinə yüksək şair xəyalının yaratdığı müxtəlif səhnələri və lirik parçaları ona əlavə etməyə imkan vermişdir".

Bayron üsyankar təbiətli qəhrəmanlarını yaradarkən onların daimi iztirablarını, hiss və düşüncələrini, alovlu duyğularını, əqidə və dünyagörüşlərini bütün dolğunluğu və dərinliyi ilə təsvir etmişdir. "Abidos gəlini" poeması müəllifin prototiplərlə zəngin, məhəbbət və təbiət gözəlliklərinin tərənnümü-nün geniş əks olunduğu əsərdir. Professor Əli Sultanlı haqlı olaraq Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poemasının Avropada ən çox təsirini "Abidos gəlini" də görür. Sitat İsmixan Rəhimov "Azərbaycan" jurnalının 1957-ci il

onuncu nömrəsində Bəxtiyar Vahabzadənin tərcüməsi ilə çap olunmuş poema haqqında ayrıca olaraq, "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzetində məqalə ilə çıxış etmişdir. B.Vahabzadənin tərcüməsini yüksək qiymətləndirmişdir: *"Abidos gəlini" poemasında şərq xalqlarının adət və ənənələrinin təsvir edildiyi hissələrin tərcüməsində Bəxtiyar daha çox müvəffəq olmuşdur. Bu kimi parçaların tərcüməsində Bəxtiyar həm Bayronun işlətdiyi şərq sözlərini saxlamış, həm də məzmununu olduğu kimi verə bilmişdir*" [5]. Həmçinin alimin tədqiqatlarından məlum olur ki, "Şərq poemaları" da 75 şərq sözü işlədilmişdir. Mənasına görə bu sözlərin 18-i rütbə və hərbi anlayışları, 11-i millət və yer adları, 2-i musiqi alətinə, biri heyvan adını, biri quş adını, 20-si yerli şərq koloritini, 22-si isə dini anlayışları ifadə edən sözlərdir. Alim məqalədə orijinaldan nümunələr gətirmiş, həm uğurlu, həm də daha zəif alınan ifadələr nümunələr üzərində təhlillər aparmışdır. Bayronun yorulmaz tədqiqatçısı İ.Rəhimov "Bayron və Şərq" məqaləsi elmi tutumu yüksək olan sanballı məqalədir. Müəllif məqalədə həm öz fikirlərinə, həm də rus və ingilis tədqiqatçıların araşdırmalarına geniş yer vermişdir: *"Bayronun əsərlərində Şərq adət və ənənələrinə düzgün təsvir olunduğunu dövrünün ədibləri təsdiq etmişlər. "Elektrik Revyu" qəzeti Bayronun poemalarında Şərq haqqında 40-dan artıq səyahət kitabında verilən məlumatdan daha çox məlumat verildiyini qeyd edir"*[6, s. 90]. Bayron "Şərq poemaları"da Şərq dünyasını real olaraq bütün gözəl və əksik xüsusiyyətləri ilə təsvir edə bildiyi üçün eyni məzmununda yazılmış əsərlər içərisində daha çox müvəffəqiyyət qazana bilmişdir. Tədqiqatçı məqalə boyu Şərq mədəniyyətinin Bayrona təsiri haqqında qeydlər verir, şərq ədəbiyyatına məxsus epitet və təşbəhləri Bayron vasitəsilə Avropa ədəbiyyatına keçdiyini lirik nümunələr əsasında sübut edir. Məqalə öz üstün keyfiyyətləri, elmi dəyəri ilə bu gün də aktualdır.

Corc Bayronun anadan olmasının 175 illiyi münasibətilə dövrü mətbuatda bir neçə məqalə çap olunmuşdur. Dosent Davud Hacıyev "Dahi ingilis şairi" məqaləsində daha çox Bayronun siyasi görüşlərini ön plana çəkmişdir. Əsərləri haqqında qısa məlumat verən alim Bayronun ədəbi qəhrəmanları haqqında yazır: *"Poemaların mövzuları nə qədər müxtəlifdirsə, qəhrəmanları xarakter etibarlı ilə bir-birinə bir o qədər yaxındır. Qəhrəmanların təbiətində olan məğrurluq, haqsızlıqlara dözməmək, onları vətəndən və insanlardan qaçmağa vadar etmişdir. Bu qəhrəmanlar öz ölkələrindəki ictimai qüsurlara qarşı mübarizə aparmaq əvəzinə, xaricə gedir, orada mənfur adamlardan intiqam almaqda təsəlli tapırlar. Bayron şəxsiyyəti və şəxsiyyət azadlığını hər şeydən üstün tutur"*[3].

Şairin 175 illiyi münasibətilə məqalə ilə çıxış edən araşdırmacılardan biri də İsmayıl Sıxlıdır. "Azadlığın üsyankar carçısı" adlı geniş məqalədə alim bə-

dii və elmi yaradıcılığı vəhdətdə götürmüşdür. İngilis ədibin həyatı haqqında ən detallı məlumatları bu məqalə vasitəsilə əldə etmək mümkündür. Bayronun Şərqə səyahəti və bu səyahəti labüd edən amillər haqqında məlumat verdikdən sonra İ.Şıxlı bu səfərin şairin həyat və yaradıcılığına təsirini belə izah edir: *"Bu səyahət şairin həm ictimai-siyasi görüşlərində, həm də bədii yaradıcılığında böyük bir təbəddülatın baş verməsinə səbəb oldu. Ona görə ki, Bayron bu səyahəti zamanı yalnız yeni ölkələr görüb, onun təbii gözəlliklərinə məftun olan müşahidəçi kimi qalmadı. Bayron bu ölkələri gəzərkən o zaman bütün Avropanın diqqət mərkəzində dayanan ictimai hadisələrin burulğanına düşdü"* [8, s. 162]. Şərq ölkələrinə səyahətdən sonra Bayronun qələmə aldığı əsərlər təhlil edilmiş, bu bədii nümunələrin ingilis cəmiyyətində yaratdığı təsir haqqında təfəsilatlı bəhs etmişdir. İ.Şıxlı özündən əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli olaraq, "Manfred" və "Don Juan" əsərlərinin məzmun və ideyası ilə oxucuları tanış etmişdir. "Don Juan" əsərinə verilən yüksək qiymət haqqında yazırdı: *"A.S.Puşkin "Don Juan"-in Şekspirvari tərzdə hərtərəfli olmasını qeyd etmişdir. V.Skott isə demişdir ki, Bayron özünün son böyük əsəri Şekspirin özü qədər zəngin və hərtərəflidir"* [8, s. 163]. İ.Şıxlı "Qabil" əsərinin tərcüməçisi kimi Abdulla Şaiqi qeyd edir, lakin bu barədə heç bir elmi sübut yoxdur, düşünür ki, texniki yanlışlıq baş vermişdir. Dövrünün tələbinə uyğun olaraq, türklərə qərəzli münasibətdən başqa, İ.Şıxlının bu tədqiqatı Bayronun həyat və yaradıcılığını öyrənmək üçün dəyərli mənbədir.

Poetik şair və bacarıqlı tərcüməçi Ənvər Rza 1960-ci illərdə Bayronun "Şilyon məhbusu", "Mazepa", "Parzina" poemalarını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. O, 1969-cu ildə "İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Ə.Rzanın bu tərcümələri, təəssüf ki, sağlığında kitab halında çap olunmamışdır. 2003-cü ildə nəşr olunan "Bayronun seçilmiş əsərləri" adlı kitabda onun tərcümə etdiyi iki poemaya yer verilmişdir.

Nəticə və elmi yenilik. Aparılan tədqiqat göstərir ki, Corc Qordon Bayronun yaradıcılığı həm dünya ədəbiyyatı kontekstində, həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xüsusi əhəmiyyətə malik çoxşaxəli bədii-estetik hadisədir. Onun əsərlərində Şərq mövzularına geniş yer verilməsi, Şərq mədəniyyətinə və aktual ənənələrinə yaradıcı münasibəti Bayronu Avropa romantizmi daxilində fərqləndirən əsas cəhətlərdəndir. Şairin Şərqə səyahətləri nəticəsində əldə etdiyi təəssüratlar "Şərq poemaları" silsiləsində bədii ümumiləşmə səviyyəsinə yüksəlmiş, Şərq həyatının real və ctual təsviri ilə yanaşı, universal azadlıq ideyalarının ifadəsinə xidmət etmişdir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Bayron irsinin öyrənilməsi mərhələli və dinamik xarakter daşıyırdır. Erkən dövrdə aparılan tədqiqatlarda ideoloji yanaşmaların üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, sonrakı mərhələlərdə daha obyektiv və elmi əsaslara söykənən araşdırmalar meydana çıxmışdır.

Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Bayron yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi fikrində yalnız tərcümə obyektini kimi deyil, həm də elmi-nəzəri təhlil və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq baxımından əhəmiyyətli bir istiqamət kimi çıxış etmişdir. Onun əsərlərindəki Şərq motivləri, aktual qəhrəman tipi və azadlıq ideyaları Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif aspektlərdən şərh olunmuş, milli ədəbi düşüncənin inkişafına müəyyən təsir göstərmişdir. Bu baxımdan, Bayron irsinin tədqiqi həm ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi, həm də Şərq-Qərb ədəbi münasibətlərinin dərinləşdirilməsi istiqamətində aktual və perspektivli elmi sahə olaraq qalır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə. Bayron // Yeni yol qəzeti. - 1938, 22 yanvar
2. Bəktəşi, M. Ölməz sənətkar // Şərq qapısı. - 1958, 27 yanvar
3. Hacıyev, D. Dahi ingilis şairi // Kommunist qəzeti. - 1963, 22 yanvar
4. Nəzərli, H. Corc Qardon Bayron. Bayron "Qabil". Bakı: Azərnəşr, -1934. -s.7-23
5. Rəhimov, İ. "Abidos gəlini" // Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. -1958, 18 yanvar
6. Rəhimov, İ. Bayron və Şərq // ADU-nun Elmi əsərləri. -1959, №2. -s. 83-94
7. Rəhimov, İ. Bayron və onun Şərq poemaları. C.Bayron Şərq poeması. Bakı: Azərnəşr, 1959, s. 3-20
8. Şıxlı İ. Azadlığın üsyankar carçısı // Azərbaycan jurnalı.- 1963. - 157-167 s.

ÇAĞDAŞ UŞAQ POEZİYASINDA FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ

Mədinə Cabarova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Sumqayıt Dövlət Universiteti

madina.cabarova@sdu.edu.az

Abstract

The integration of folklore into children's literature is characterized by both aesthetic and didactic functions. It serves not only to preserve cultural heritage but also to contribute to the upbringing of future generations based on national identity and values. Folklore elements in children's literature are reflected not only at the level of plot and motifs, but also in ideological, moral, and educational dimensions. Through

such works, children acquire ethical norms, social behavior patterns, and life experience.

Moreover, folklore contributes to the development of imaginative thinking, logical reasoning, and aesthetic perception in children. Authors do not merely reproduce folklore materials but creatively reinterpret them in accordance with contemporary realities. As a result, symbolic images, generalized artistic models, and so-called "legendary truths" emerge. This approach ensures the continuity between oral and written literature and supports the sustainable development of national literary traditions.

Keywords: *folklore, children's literature, national values, didactic function, cultural heritage.*

Giriş. Çağdaş uşaq poeziyası, uşaqların dünyasını və daxili aləmini dərin şəkildə əks etdirən, onlara müraciət edən və həyatın müxtəlif aspektlərini onların gözü ilə izah edən bir janrdır. Bu poeziya, həm əyləncəli, həm də tərbiyəvi xarakter daşıyır, uşaqlara insanlıq, dostluq, sevgi və təbiətə və ətraf aləmə hörmət kimi vacib dəyərləri aşılamağı hədəfləyir. Uşaq poeziyasının nümayəndələri arasında adını Azərbaycan ədəbiyyatına böyük hərflərlə həkk etməyi bacaran Mikayıl Müşfiqin, Mikayıl Rzaquluzadənin, Məmməd Aslanın, Teymur Elçinin, Hikmət Ziyanın, Məstan Günərin, Əli Səmədlinin əsərləri xüsusilə diqqət cəkir. Bu şairlər, uşaqların düşüncə tərzini nəzərə alaraq, onların emosional inkişafına və dünyagörüşünə təsir edən poeziya nümunələri yaratmışdır.

Çağdaş uşaq poeziyası, folklorun zəngin ənənələrinə müraciət edərək, uşaqlara daha yaxın və sadə bir dil ilə mənəvi dəyərləri aşılayır. Folklorun müxtəlif janrları, xüsusən nağıl, rəvayət, məsəllər və aforizmlər çağdaş uşaq poeziyasının əsas ilham mənbəyini təşkil edir. Bu janrların yazılı ədəbiyyatda yenidən işlənilməsi uşaqların düşüncə tərzini daha da zənginləşdirir və onların təxəyyülünü genişləndirir. Uşaq şairləri, folklorun ənənəvi obrazlarını öz dövrlərinə uyğun yenidən işləyərək, uşaqlara mənəvi dərslər vermək məqsədini güdürlər. Həmçinin, rəvayət və nağıl motivləri, uşaqların insan münasibətlərini, əxlaq prinsiplərini və təbiətlə əlaqələrini anlamaq üçün bir vasitə kimi istifadə edilir. Çağdaş uşaq poeziyası nümayəndələri folklor janrlarını müasir kontekstdə yenidən işləyərək həm əyləncəli, həm də dərin mənalı əsərlər təqdim edir.

Əsas hissə. Folklor janrına müraciət edən ədiblərimiz sırasında Mikayıl Müşfiqin, Mikayıl Rzaquluzadənin, Məmməd Aslanın, Teymur Elçinin, Hikmət Ziyanın, Məstan Günərin, Əli Səmədlinin və digər ədiblərin adlarını qeyd etmək olar. Bu yazıçılar, uşaq poeziyasının inkişafında folklorun zəngin ənənələrini müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə yenidən işləyərək, uşaqların dünyasına yaxınlaşan əsərlər yaratmışlar. Onlar folklorun canlı irsini çağdaş uşaq ədəbiyyatında yaşadaraq, onun inkişafına böyük töhfələr vermişlər.

Mikayıl Müşfiq "Kəndli və ilan" poemasında folklor motivlərinin zəngin istifadəsi ilə yanaşı, özünəməxsus poetik üslub da nümayiş etdirir. Nağılın əsas süjet xətti nankor ilanın günahsız bir cavanı çalması üzərində qurulmuşdur. İlan onu hər gün lazımi qida ilə təmin edən çobanın oğlunu səbəbsiz yerə zəhərləyir. Kəndlilər isə ilandan qisas almaq məqsədi ilə onun yaşadığı qayanı parçalayır və ilanı məhv edirlər. Kiçik həcmli poema vasitəsilə Mikayıl Müşfiq müasir dünyada ədalət və zorakılıq məsələlərini tənqid edir, eyni zamanda, əsərdə qədim folklorumuza dair mövzunu yenidən işləyərək oxucuların öhdəsinə verir:

Yanıb inildədilər,
Nifrət olsun, - dedilər,
Zəhərli ilanlara,
Xalqı aldadanlara! [3, s. 345].

Mikayıl Müşfiqin "Şəngül, Şüngül, Məngül" poeması Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus eyniadlı nağılın yazılı ədəbiyyata yüksək bədii transformasiyası kimi qiymətləndirilə bilər. Əsərin süjet xətti xalq nağılının klassik strukturunu qorusa da, müəllif poetik dil, ritm, obrazlılıq və emosional təsvir vasitələri ilə onu zənginləşdirərək uşaqlar üçün həm estetik, həm də didaktik məna daşıyan ədəbi nümunəyə çevirmişdir.

Əsərin əsas ideyasını təhlükə qarşısında ayıq-sayıq olmaq, böyüklərin nəsihətlərinə əməl etmək və ailə dəyərlərini qorumaq təşkil edir. Keçi obrazı ana qayğısının, məsuliyyətin və fədakarlığın simvolu kimi təqdim olunur. Onun balalarını qorumaq üçün göstərdiyi cəsarət və qətiyyət ana məhəbbətinin gücünü nümayiş etdirir. Şəngül, Şüngül və Məngül obrazları vasitəsilə ədib uşaqların sadələvhlüyünü və təhlükəni düzgün qiymətləndirmədikləri halda baş verə biləcək faciəni göstərməyə çalışmışdır. Canavar isə ənənəvi folklor janrlarında olduğu kimi təhlükəni və şəri təmsil edən tipik mənfi obrazdır.

Poemanın öyrədici və tərbiyəedici tərəfləri çoxşaxəlidir. İlk növbədə, əsər uşaqlarda təhlükəsizlik davranışlarının formalaşdırılmasına xidmət edir: yadlara inanmamaq, valideyn tapşırıqlarına riayət etmək və ehtiyatlı olmaq kimi keyfiyyətlər ön plana çıxarılır. Folklorla əlaqə baxımından, əsər tipik xalq nağılı motivlərini – "yaxşı və pisin mübarizəsi", "ədalətin qələbə çalması" ideyasını özündə ehtiva edir. Müşfiq bu ənənəvi motivləri qoruyaraq onları poetik formaya salmış, beləliklə, şifahi xalq yaradıcılığı ilə yazılı ədəbiyyat arasında körpü yaratmışdır. Bu baxımdan poema həm milli-mədəni irsin davamlılığını təmin edir, həm də uşaqların folklor yaddaşı ilə tanışlığını təmin edən ədəbi vasitə kimi çıxış edir.

Folklorun əfsanə janrına özünün "Durnalar lələk salır" adlı kitabında

müraciət edən yazarlarımızdan biri də Məmməd Aslan olmuşdur. Ədibin əsərlərin bir qismi "Əfsanəli hekayələr" bölməsi altında təqdim olunmuşdur ki, bu da həmin nümunələrin mənbəyi ilə bağlı oxucuda müəyyən suallar yaradır. Lakin müəllif kitabın ön sözündə bu məsələyə aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, onun yaratdığı mətnlər klassik mənada "tam əfsanə" deyil, əksinə, xalqın yaratdığı əfsanəvi təfəkkürün bədii şəkildə yenidən işlənmiş formasıdır. Yazıçı bu hekayələri "əfsanəli həqiqətlər" kimi xarakterizə edir və vurğulayır ki, onların əsasında real həyat hadisələri dayanır, sadəcə olaraq, həmin həqiqətlər bədii təxəyyül vasitəsilə qeyri-adi çalarlarla zənginləşdirilmişdir [1, s. 5].

Kitabda yer alan "Ana və oğul körpüsü", "Köhlən inadı", "Təpər", "Qoşa zirvə", "Arı əfsanəsi", "Yeddi qapıdan pay" kimi hekayələr də bu kontekstdə diqqətəlayiqdir. Bu nümunələrdə müəllif xalqın gündəlik həyatından doğan gerçəklikləri əfsanəvi üslubda təqdim edir, onları simvolik və təsirli bədii obrazlar vasitəsilə oxucuya çatdırır. Beləliklə, real həyat hadisələri ilə mifoloji düşüncə arasında əlaqə yaradılır.

"Ana və oğul körpüsü" hekayəsində ana və övlad münasibətləri fonunda vətəndaşlıq məsuliyyəti və ictimai fədakarlıq ideyası ön plana çəkilir. Əsərdə yoxsulluq şəraitində yaşayan ana obrazı hər gün çayı keçərək şəhərdə ağır zəhmətlə dolanışığını təmin edir və qazandığı vəsaitlə övladına dəstək olur. Oğul isə qeyri-adi fiziki gücə malik qəhrəman kimi təqdim olunur. Kəndi təhlükə altına alan sel zamanı onun körpünü xilas etmək üçün özünü suya atması və ananın da tərəddüd etmədən ona qoşulması ali fədakarlığın ifadəsi kimi təqdim edilir. Nəticədə onların daş sütuna çevrilməsi motivi hekayəyə əfsanəvi xarakter qazandırır və bu məkanın "Ana və oğul körpüsü" adı ilə yadda qalmasına səbəb olur. Bu süjet xətti insanın ailə və cəmiyyət uğrunda hər cür qurban verməyə hazır olmasını simvolizə edir.

"Dünya ananın qızları" hekayəsində isə müəllif kosmik hadisələri obrazlı şəkildə izah edir. Ay və Günəş bacı kimi təqdim olunur və onların xarakter fərqləri əsərin ideya yükünü formalaşdırır. Günəşin fəallığı və məsuliyyəti ilə Ayın tənbəlliyi və yuxuya meyilliliyi qarşılaşdırılır. Süjetdə Ayın öz yerini dəyişməsi və nəticədə bacıların ayrılması motivi gün və gecənin növbələşməsinin poetik izahı kimi çıxış edir.

Yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnən şairlərimizdən biri də Teymur Elçindir. Sənətkarın poetik irsində mühüm yer tutan "Laylalar" şeir silsiləsi məzmun və ideya baxımından dərin mənə yükünə malikdir. Bu silsilədə şair yalnız insan dünyası ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda təbiətin müxtəlif canlılarını poetik təsvir obyektinə çevirərək insan və təbiət arasında

paralelliklər qurur. Layla janrının ənənəvi çərçivəsini genişləndirən müəllif göstərir ki, ana qayğısı və övlad sevgisi yalnız insanlara xas deyil, bütövlükdə canlı aləmin ortaq xüsusiyyətidir.

Şairin təqdim etdiyi laylalarda quşlar və heyvanlar da öz balalarına müraciət edir, onlara həyatla bağlı ilkin təsəvvürlər, nəsihətlər verir, arzularını dilə gətirir. Bu yanaşma əsərə həm bədii ümumiləşdirmə, həm də fəlsəfi dərinlik qazandırır. Layla motivi vasitəsilə sevgi, qoruma, qayğı və gələcəyə ümid kimi yüksək dəyərlər ifadə olunur.

"Turacın laylası", "Qurbağanın laylası", "Delfinin laylası", "Kirpinin laylası", "Canavarın laylası" kimi nümunələrdə hər bir canlıya xas həyat tərz, davranış xüsusiyyətləri və təbii mühit nəzərə alınaraq fərqli poetik məzmun yaradılır.

Silsilənin ən təsirli nümunələrindən biri "Anamın laylası" şeiridir. Bu əsərdə ana və övlad münasibətləri yüksək emosional çalarlarla təqdim olunur. Ananın övladına ünvanladığı sevgi dolu sözlər, onun gələcəyi ilə bağlı arzuları və qoruyucu münasibəti şeirin əsas ideya xəttini təşkil edir. Beləliklə, Teymur Elçin bu şeir vasitəsilə ana məhəbbətinin əvəzolunmazlığını və müqəddəsliyini poetik şəkildə ifadə edir.

Deməsə də, laylasının yaşını,

Qucaqladı balasının başını.

Oxudu:

-Layla dedim balama,

İl keçə, ay dolana.

Balam gedə yuxuya,

Başına Ay dolana [2, s. 209].

"Laylalar" silsiləsi yalnız uşaq ədəbiyyatının nümunəsi deyil, həm də insan və təbiət münasibətlərini, ana sevgisinin ümumbəşəri mahiyyətini və mənəvi dəyərləri əks etdirən bədii nümunə kimi qiymətləndirilə bilər.

Folklorun tapmaca və nağıl janrlarına müraciət edən sənətkarlar sırasında Hikmət Ziya özünəməxsus yaradıcılıq üslubu ilə seçilir. Onun "Tapmacalar" adı altında topladığı kiçik həcmli poetik nümunələri yalnız əyləncə xarakteri daşımır, eyni zamanda uşaqların idrak fəaliyyətinin inkişafına yönəlmiş mühüm didaktik funksiyanı yerinə yetirir. Bu tapmaca-şeir formaları uşaqlarda müşahidə qabiliyyətini, analitik düşüncəni və məntiqi nəticə çıxarma bacarığını formalaşdırır.

Hikmət Ziyanın tapmacaları struktur baxımından yığcam və lakonikdir; bəzən iki misradan ibarət olan bu poetik parçalar sadəliklə yanaşı, dərin məna yükü daşıyır. Məsələn: "Heç çıxmaz səsi, sudur nəfəsi" kimi misralar balıq ob-

razını, "Qartək ağdı qaraltdım, ondan kitab yaratdım" ifadəsi isə dəftəri fərqli düşüncə yolu ilə təqdim edir. Bu tip nümunələr uşaqlarda obrazlı təfəkkürü inkişaf etdirir və əşya ilə onun xüsusiyyətləri arasında əlaqə qurma bacarığını gücləndirir.

Tapmaca formasında qurulmuş bu şeirlər uşaqlar tərəfindən oyun kimi qəbul edildiyindən onların diqqətini daha çox cəlb edir və öyrənmə prosesini maraqlı edir. Beləliklə, müəllif həm əyləndirici, həm də öyrədici məqsədləri uğurla birləşdirərək uşaq ədəbiyyatında funksional bir model yaradır.

Hikmət Ziyanın "Xoruzun nağılı" mənzum hekayəsi isə xalq nağılı motivləri əsasında qələmə alınmış və burada ənənəvi süjet elementləri müasir bədii yanaşma ilə təqdim olunmuşdur. Əsərdə zalım padşah və ona tabe olmaq istəməyən xoruz obrazları qarşılaşdırılır. Lakin müəllif xoruzu ideal müsbət qəhrəman kimi təqdim etmir. Əksinə, onun özünü padşahla müqayisə etməsi və boşboğazlığı faciə ilə nəticələnir. Padşahın əmri ilə cəzalandırılaraq yeməyə çevrilən xoruz, hətta, bu vəziyyətdə belə susmur və üsyankar mövqeyini davam etdirir.

Nəticə və elmi yenilik. Uşaq ədəbiyyatında folklora müraciət həm estetik, həm də didaktik funksiyaları ilə seçilir. Bu istiqamət yalnız bədii irsin qorunması deyil, həm də gələcək nəsillərin milli kimlik və dəyərlər əsasında tərbiyə olunmasında mühüm vasitə kimi çıxış edir.

Folklor materiallarının uşaq ədəbiyyatına integrasiyası yalnız süjet və motiv səviyyəsində deyil, həm də ideya-məzmun və tərbiyəvi istiqamətdə özünü göstərir. Bu əsərlər vasitəsilə uşaqlara milli-mənəvi dəyərlər, əxlaqi normalar, sosial davranış qaydaları və həyat təcrübəsi aşılır. Eyni zamanda, folklor elementləri uşaqlarda obrazlı təfəkkürün, məntiqi düşüncənin və estetik zövqün inkişafına mühüm təsir göstərir.

Müəlliflər folklor nümunələrini olduğu kimi təkrar etməklə kifayətlənmir, onları müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə yenidən işləyərək fərdi yaradıcılıq prizmasından təqdim edirlər. Bu proses nəticəsində "əfsanəli həqiqətlər", simvolik obrazlar və ümumiləşdirilmiş bədii modellər yaranır. Belə yanaşma folklorla yazılı ədəbiyyat arasında qarşılıqlı əlaqənin qorunmasına və milli ədəbi ənənələrin davamlı inkişafına xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslan M. Durnalar lələk salır. Bakı: Gənclik. 1982. 166 s.
2. Elçin T. Babalar, nənələr, nəvələr. Bakı: Gənclik. 1995. 108 s.
3. Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb. 2004. 352 s.
4. Ziya H. Şeirlər və təmsillər. Bakı: Azərnəşr. 1963. 63 s.

ƏDƏBİ MƏTNDƏ EKOSENTRİK TƏFƏKKÜR VƏ EKOLOJİ İMPERATİV: İNSAN-TƏBİƏT VƏHDƏTİNİN DİSKURSİV MODELƏRİ

Mehriban Mövlamova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

m.movlamova@gmail.com

Abstract

Ecocentric thinking and the ecological imperative in literary texts: discursive models of human nature unity

The text analyzes discursive models of human – nature unity through the lens of ecocriticism. Nature is not treated as a decorative background but as an active ethical and semantic subject, challenging anthropocentric perspectives. In the works of Rumi, Shah Ismail Khatai, Nizami Ganjavi, Imadaddin Nasimi, and Muhammad Fuzuli, nature appears as a cosmic and spiritual system. In modern poetry, Hüseyn Arif and Musa Yagub express ecological imperatives more explicitly. Anthropogenic interference is depicted as an ethical crisis, while environmental preservation is framed as a moral responsibility of humanity.

Keywords: *Ecocriticism, ecocentric thinking, ecological imperative, human-nature relationship, discursive models, environmental ethics*

Giriş. Müasir ədəbiyyatşünaslıq elminin ən aktual və multidissiplinar istiqamətlərindən biri olan ekokritika, bədii mətnin "ev" və "mühit" (eko) ilə olan struktur-funksional əlaqəsini tədqiq edən fundamental nəzəri-metodoloji yanaşmadır. Bu elmi paradigmanın mərkəzində dayanan ekosistem anlayışı, sadəcə bioloji bir proses deyil, canlı və cansız varlıqların sarsılmaz tarazlıq içində olduğu mürəkkəb bir qarşılıqlı əlaqə zənciridir. Ədəbiyyatda təbiət diskursu, ənənəvi bəsit yanaşmanın təklif etdiyi "dekorativ fon" və ya "statik mənzərə" çərçivəsindən çıxaraq, mətndə mütləq bir dəyər, etik-fəlsəfi aktor və fəal semantik subyekt statusuna yüksəlir. Ekokritik oxu metodologiyasının əsas hədəfi, insan mərkəzçi baxış bucağının məhdudiyyətlərini aşmaq və insanı bu nəhəng sistemin ayrılmaz, məsuliyyətli bir parçası kimi modelləşdirməkdir. Bu yanaşmada təbiət artıq haqqında danışılan bir obyekt deyil, birbaşa "danışan" və öz qanunauyğunluqlarını bədii dilin vasitəsilə ifadə edən sistemdir.

Əsas hissə. Klassik Şərq poeziyasında təbiətə münasibət sadəcə estetik bir heyranlıq deyil, varlığın vəhdətinə söykənən fundamental bir ontoloji yanaşmadır. Mövlanə Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığında bu yanaşma təbiətin "passiv obyekt" statusundan çıxıb "aktiv subyekt" və "ilahi müəllim" statusuna

keçməsi ilə səciyyələnir. Klassik Şərq poeziyasının ontoloji əsaslarını tədqiq etdikdə aydın olur ki, təbiət burada hər zaman nizamın, harmoniyalı dövriliyin və enerjinin spiralvari inkişafının simvolu olmuşdur. Bu ədəbi sistemdə təbiət yad bir çevrə deyil, insanın ruhani varlığının mənsub olduğu kosmosdur. Mövlana Cəlaləddin Ruminin "Məsnəvi" əsərində bu fəlsəfi yanaşma təbiətin semantik bir subyekt kimi təzahürü ilə pik nöqtəsinə çatır. Rumi təbiətin hər bir elementinə ruhani bir missiya yükləyərək qeyd edir: *"Ağaclar duyana söz söylərlər. Yaşıl dilləriylə, uzun əlləriylə torpağın içindəki sirləri anladırırlar... Könül əhlinin duyğuları suyun, torpağın, çamurun sözün duyur"* [6]. Burada ağacın "yaşıl dili" sadəcə bir metafora deyil, ekosistemin sirlərini və ilahi nizamı ötürən bir informasiya kanalıdır. Ruminin təqdimatında insan yalnız o zaman "kamil"ləşir ki, o, bu səssiz dilin (zəban-i hal) sirlərini duymağı bacarır və təbiəti bir "məktub" kimi oxumağa başlayır. Rumi fəlsəfəsində kainat Allahın sifətlərinin güzgüsüdür. Təbiət elementləri öz-özlüyündə mövcud deyil, onlar yaradanın sirlərini pıçıldayan simvollar sistemidir. "Məsnəvi"də qeyd olunduğu kimi: *"Bu kainat bir yuxudur, xəyal içində xəyaldır. Lakin həqiqət əhli üçün bu xəyalın hər zərrəsi bir ayə, hər yarpağı bir dəftərdir"* [10]. Burada "təbiəti bir məktub kimi oxumaq" konsepsiyası önə çıxır. Kamil insan üçün payız sadəcə fəsil dəyişikliyi deyil, faniliyin və ölümün dərsi; bahar isə dirilişin və "Lə ilahə illallah" zikrinin təbiət dilində təzahürüdür. Ruminin ontologiyasında enerjinin və ruhun təkamülü dövrü xarakter daşıyır. O, varlığın pilləli inkişafını (minerallar -bitkilər -heyvanlar -insan) təbiətin içindəki gizli bir kinetik enerji kimi təsvir edir. Məsnəvinin 3637-3645 beytlərində deyilir: *"Mən cansız idim (cəmədiyyə), öldüm və bitki oldum. Bitki ikən öldüm və heyvan surətində zahir oldum. Heyvanlıqdan da keçdim, insan oldum. Elə isə ölməkdən niyə qorxum? Nə zaman ölməklə əksildim ki?"* [10]. Bu, təbiətin sadəcə bir dekorasiya deyil, ruhun keçdiyi "laboratoriya" olduğunu sübut edir. İnsan təbiətə baxanda öz keçmişini, kökünü və gələcəyini görür.

Bu sistemli yanaşma Şah İsmayıl Xətayi yaradıcılığında bahariyyə janrının estetik və funksional strukturunda özünü göstərir. Xətayi poeziyasında təbiət, xüsusilə də Bahariyyə janrı, kosmik enerjinin transformasiyasını ifadə edir. Qışın gedişi və baharın gəlişi sadəcə iqlim hadisəsi deyil, mütləq varlığın hərəkətə gəlməsi, ölü materiyanın canlı ruha qovuşmasıdır. Xətayi yaradıcılığında ekosistemin regenerasiyası, yəni özünü bərpa etməsi qışın bitməsi və baharın gəlişi ilə eyniləşdirilir:

*"Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdi və laləzar gəldi"* [7, s. 245].

Şairin "Dəhnamə" əsərində və lirik parçalarında təsvir olunan təbiət hadisələri sadəcə bir mövsüm dəyişikliyi deyil, kainatdakı donmuş enerjinin yenidən hərəkətə gəlməsidir.

*"Durmuş çəmən üstə sərv ayağə,
Qılmağa tamaşa solü sağə"* [7, s. 247].

misralarında sərv ağacı sadəcə bir təbiət elementi deyil, mühiti seyr edən, sistemi analiz edən bir subyekt kimi canlandırılır. Xətainin durnaların uçuşu zamanı onların səsinin "qırx ağac" məsafəyə yayılması haqqındakı bədii qeydi isə müasir ekokritika elminin havanın informasiya ötürücü mühit olması tezisini əslər öncədən bədii dillə təsdiqləyir. Şairə görə, bu təbiət sistemindən qopmaq insanın daxili aləminin qaranlığa qərq olması və ruhani ahəngin itirilməsi deməkdir. Durnaların səsinin "qırx ağac" məsafəyə çatması bədii mübaliğə olsa da, mahiyyət etibarilə ekosistemdəki informasiya zəncirini göstərir. Müasir ekokritika bunu "biosemiotika" (təbiətdəki işarələr və ünsiyyət sistemi) adlandırır. Xətai göstərir ki, təbiətin hər bir səsi və hərəkəti uzaq məsafələrə mesaj ötürən bir şəbəkədir. Bu şəbəkədən qopmaq insanın öz ontoloji kökündən ayrılması deməkdir.

Nizami Gəncəvi irsi ədəbi ekokritikanın və təbiət etikasına baxışın ən uca zirvəsini təşkil edir. Dahi şair üçün təbiət həm bir muza – ilham mənbəyi, həm də sarsılması fəlakətlərə yol açan müqəddəs bir nizamdır. Nizami yaradıcılığında ekosistemin pozulması, xüsusilə antropogen təsirlər – insanın təbiətə amansız müdaxiləsi ciddi bir tənqid obyektinə kimi çıxış edir. "Leyli və Məcnun" dastanında şair heyvanların ovlanmasına və öldürülməsinə qarşı sistemli bir etiraz səsi ucaldır:

*"Yazıq heyvanlara nə qəsdin vardır?
Onlar həyat üçün yaranmışlardır"* [4, s. 124].

Bu misralar ekosistemin hər bir həlqəsinin yaşamaq hüququ olduğunu elan edən manifestdir. Nizaminin bar verən ağacın kəsilməsini həyatın özünə qarşı bir cinayət hesab etməsi (*"Bar verən bir ağacı gerçək, Rəvamı baltanın ağzına vermək?"* [4, s. 96]) onun ekoloji şüurunun nə dərəcədə dərin olduğunu göstərir. Şairin təqdimatında suyun çirklənməsi, yəni abiotik elementlərin zədələnməsi də diqqətdən yayınmır. Onun qəhrəmanlarının daxili sarsıntıları ilə təbiətin vəziyyəti arasında qırılmaz bir psixoloji vəhdət mövcuddur. Leylinin kədəri xəzanın gəlişi ilə, Məcnunun tənhalığı isə çöllərin və vəhşi heyvanların taleyi ilə birləşir. Beləliklə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında təbiət, sadəcə bədii təsvir vasitəsi deyil, kainatın mənəvi və fiziki qanunlarının kəsişdiyi universal bir nizamdır. Onun "Xəmsə"si boyunca təbiətə yanaşma, müasir elmi terminolo-

logiya ilə desək, "ekosentrik ontologiya" üzərində qurulub. Nizami daxili aləmlə xarici mühit arasında simmetriya qurur. Onun fəlsəfəsinə görə, cəmiyyətdəki ədalətsizlik və mənəvi aşınma birbaşa təbiətin korlanmasına (quraqlıq, xəzan, qıtlıq) səbəb olur. Şair ağac kəsilməsini və suyun çirklənməsini insanın öz varlığına qəsd etməsi ilə eyniləşdirir. Çünki insan təbiətin sahibi deyil, onun bir parçasıdır. Bar verən ağacı kəsməyi qadağan edən etik yanaşması, bu gün bizim "ekoloji təhlükəsizlik" adlandırdığımız konsepsiyanın bədii-fəlsəfi köküdür. Nizami qəhrəmanlarının emosional vəziyyəti hər zaman ekosistemin vəziyyəti ilə sinxron şəkildə dəyişir.

İmadəddin Nəsimi fəlsəfəsində təbiət diskursu, sadəcə vizual bir gözəllik deyil, hürufi-panteist dünyagörüşünün estetik təzahürüdür. Nəsimi yaradıcılığında təbiət, insanın ilahi mahiyyətini kəşf etməsi üçün bir "mira" (güzgü) vəzifəsini daşıyır. Nəsimi fəlsəfəsinin özəyində dayanan "Ən-əl-Haqq" ideyası təbiətdən yan keçmir. Hürufiliyə görə, Allahın gizli xəzinəsi həm insanda, həm də kainatın zərrələrində hərflər və işarələr şəklində kodlaşdırılıb. Nəsimi üçün gülün rəngi, suyun axarı, səhər mehi – hər biri bir "kəlmə"dir. Arif olan şəxs təbiətə baxanda ağac görmür, o ağacın varlığında yazılmış ilahi mətni oxuyur. İmadəddin Nəsimi fəlsəfəsində isə təbiət diskursu irfanın və ilahi eşqin təcəllə məkanı kimi çıxış edir.

Nəsimi poeziyasında təbiət Haqqın ayəsi, oxunmalı olan müqəddəs bir məktubdur. Burada "Arif" və "Zahid" obrazları vasitəsilə təbiətə iki fərqli baxış bucağı qarşı-qarşıya qoyulur. Zahid üçün təbiət yalnız bir "fani dünya bəzəyi" və diqqəti yayındıran bir ünsürdürsə, Arif üçün təbiət Mütləq Gözəlin camalının aynasıdır:

"Ey huri, bu gün vüsalın ilə

Mövsümləri növbahar edərsən" [5, s. 234].

Nəsimi üçün gülzarın hər bir çiçəyi ilahi sirrin daşıyıcısıdır və bu sistemi dərk etməyən kəs kainatın həqiqətindən bixəbərdir. Təbiət bu mənada həm fiziki mühit, həm də ruhani yüksəlişin başlanğıc nöqtəsidir.

"Yerin yağmur həyatıdır, həyat uçmaq nəbatıdır,

Bahar onun səbatıdır ki, göstərər bu aləmdən" [5, s. 70].

Nəsimi üçün təbiəti sevmək və qorumaq, əslində Haqqı sevmək və insanın öz müqəddəs mahiyyətinə hörmət etmək deməkdir. Bu, orta əsr Şərq düşüncəsində təbiətin ən yüksək metafizik məqama qaldırıldığı nöqtədir.

Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında bahar və təbiət anlayışı poeziyanın ontoloji enerjisini, yəni varlıq gücünü doğuran əsas amildir.

Füzuli yaradıcılığını yalnız "qəm və izzirab" müstəvisində görmək onun

ekokritik dərinliyini kölgədə qoyar. Şair təbiətdəki nizamın bərpasından ilahi bir zövq alan sənətkardır. Füzuli poeziyasında baharın gəlişi mütləq bir qanunauyğunluqdur. Şairin bahariyyələrində işlətdiyi "Yenə" rədifli misraları ekosistemin əzəli və əbədi dövriyyəsinə ifadə edir. Qışın gətirdiyi durğunluq və "ölüm" mütləq deyil; o, sadəcə yeni bir oyanış üçün lazımı sükunət mərhələsidir. Onun bahariyyələrindəki "Yenə" rədifli misraları ekosistemin əzəli və əbədi dövriyyə, yəni regenerasiya qanununa işarədir:

*"Yenə qıldı səbə gülzarə də'vət bülbüli-zari,
Yenə qümri məqam etdi fəzayi-səhni-gülzari"* [2, s. 100].

Füzuli üçün buludun kölgə salması və yağışın rəhməti ekosistemin özünüqoruma və həyatvermə mexanizmləridir. Şair baharın gedişindən kədər-lənsə də, qışın daxilində belə gələcək baharın ümidini bəsləyir, çünki o, sistemin sarsılmazlığına inanır:

*"Kəsmə bəhar-i lütf ü kərəmdən ümidini,
Təcdil-i rəxt-i tazəyə olgil ümidvar"* [2, s. 77].

Bu misralar göstərir ki, Füzuli üçün təbiət həm də psixoloji və mənəvi reabilitasiya vasitəsidir. "Kəsmə bəhar-i lütf ü kərəmdən ümidini" çağırışı, təbiətdəki sarsılmaz nizamın insana verdiyi ən böyük mənəvi dərdir. Füzuliyə görə, təbiətdə xəzandan sonra baharın gəlməsi nə qədər qaçılmazdırsa, ruhun kədərindən sonra aydınlığın gəlməsi də o qədər təbiidir. Beləliklə, Füzulinin təbiət fəlsəfəsi bizə öyrədir ki, ekosistemin harmoniyasını qorumaq, əslində insanın öz ruhani bütövlüyünü qoruması deməkdir. Təbiətin hər bir "yenə"si insan ruhu üçün yeni bir başlanğıc fürsətidir.

Bu klassik xətt müasir dövrdə Hüseyn Arif poeziyasında özünün ən səmimi və real ifadəsini tapır. Hüseyn Arif üçün təbiət kənardan seyr edilən bir mənzərə deyil, yaradıcılığın birbaşa subyekti və enerjisidir. Şairin "Məndən təzə şeir xəbər alan dost" misraları ilə başlayan şeiri sənətlə ekosistemin sarsılmaz birliyini bəyan edir:

*"Məndən təzə şeir xəbər alan dost,
Bəs yazın gəlişi şeir deyilmi?
Səhər tarlasında min-min rəng açan,
Çiçəyin gülüşü şeir deyilmi?"* [1, s. 109].

Burada şair poetik yaradıcılığı təbiətin təbii dövrü regenerasiyası ilə eyniləşdirir. Yazın gəlişi və çiçəyin açması sadəcə bioloji proses deyil, kainatın özünün yazdığı ən böyük "mətn"dir. Bu məqamda Füzulinin "Yenə" rədifli bahariyyələri ilə Hüseyn Arifin yaz müjdəsi arasında sarsılmaz bir varlıq vəhdəti yaranır. Təbiət mətnində "fon" statusundan çıxaraq, yaradıcılığın ana qaynağına çevrilir.

Hüseyn Arif yaradıcılığında ekokritik tənqid üçün ən kəskin və dramatik nümunə isə "Dağ kəli" (və ya bir dağ kəli yaraladım zirvədə) motivləridir. Şair insanın təbiətə qarşı törətdiyi zorakılığı – antropogen müdaxiləni öz daxili sarsıntısı kimi təsvir edir:

*Mən silahlı, o silahsız bu yerdə.
Yarıyolda ayrı düşdü qatardan,
Mən günahlı, o günhasız bu yerdə.
Öz halına təkcə özü ağladı,
Kimi var ki, kim dayana yanında [1, s. 34].*

Ekokritik fəlsəfə baxımından insanın təbiət üzərindəki qeyri-etik hökmranlığının və bu müdaxilənin doğurduğu ontoloji peşmanlığın manifestidir. Şeirdə təbiət (dağ kəli) sadəcə bioloji bir varlıq deyil, hissləri, ailə bağları və sarsılmaz yaşamaq haqqı olan bir subyekt kimi təqdim olunur; onun yaralanması ilə eyni anda cansız təbiətin harmoniyası da pozulur ki, bu da ekosistemin sarsılmaz vəhdətini sübut edir. Müəllifin "silahlı-günahlı" insanla "silahsız-günahsız" heyvanı qarşı-qarşıya qoyması antroposentrik kibrin tənqididir.

Klassik irsdən gələn təbiətə müqəddəs münasibət xətti müasir dövrdə Musa Yaqub yaradıcılığında özünün ən kamil ekokritik ifadəsini tapır. Şairin yaradıcılığı mətndə təbiətin sadəcə təsviri deyil, birbaşa ekosistemin fiziki və mənəvi ağrılarının real fəryadıdır. Musa Yaqub insanın təbiətə amansız müdaxiləsini təsvir edərkən, ekosistemin bir canlı orqanizm olduğunu vurğulayır. Onun məşhur "Məşələr qırılır" şeirindəki bu misralar ekokritik tənqid üçün fundamental bazadır:

*"Məşələr qırılır... hanı mürvətin?
Deyəsən azalıb dözümlü yerin.
Sən balta çaldığın hər bir ağacın,
Yeri boş qalacaq ürəklərində" [8, s. 234].*

Bu misralarda ağacın kəsilməsi sadəcə bir bitkinin yox olması deyil, yerin "dözümlünün azalması", yəni ekoloji tarazlığın pozulması kimi təqdim olunur. Nizami Gəncəvinin "bar verən ağaca balta vurmamaq" çağırışı Musa Yaqubda daha global bir fəlakət xəbərdarlığına çevrilir.

Ekokritikanın əsas prinsiplərindən biri təbiətin fəal subyekt kimi çıxış etməsidir. Musa Yaqubun fəlsəfəsində təbiət insanı mühakimə edən bir qüvvədir:

*"Bu dünyanın qara daşı göyərməz,
Göyərsə də, yerin sirri bilinməz.
Təbiətin qanunları dəyişməz,
Hər şeyi özünün mizanı vardır" [8, s. 356].*

Şair xəbərdarlıq edir ki, təbiətin daxili qanunauyğunluqlarına müdaxilə etmək, sistemi pozmaq mümkün deyil. Bu cəhd yalnız insanın öz mənəvi aşınması ilə nəticələnə bilər. Musa Yaqub təbiəti "Ana" adlandıraraq, onu antroposentrik istismar obyektinə olmaqdan çıxarır. O, təbiət qarşısında insanın hesabat verməli olduğunu bildirir:

*"Mən sənə qoynuna bir övlad kimi,
Haqqımı, borcumu bilməyə gəldim.
Sənə yarana bir məlhəm qoymağa,
Sənə göz yaşını silməyə gəldim"* [8, s. 419].

Musa Yaqub yaradıcılığında təbiətə münasibət, insanın bioloji varlığı ilə ekosistemin maddi bütövlüyü arasındakı ekosentrik vəhdəti ifadə edir. Bu yanaşmada insan təbiətin sahibi deyil, onun enerjisindən müvəqqəti istifadə edən və sonda həmin borcu öz cismi ilə qaytaran bir parçasıdır. Şairin yaradıcılığında insan və təbiət münasibətləri "borc" və "vəfa" etikası üzərində qurulur. Ömür boyu təbiətin resurslarından bəhrələnen insan, sonda öz varlığını bu sistemə bağışlamaqla bir növ "ekoloji bəraət" qazanır. Bu, insanın təbiət üzərindəki antroposentrik ağıllığından imtina edərək, özünü torpağın bir xidmətçisi və resursu kimi qəbul etməsidir.

*"Bəlkə də borcundan çıxmadım, Vətən,
Ömür bahar deyil bir də qayıtsın.
Öləndə qoynunda qoy ölüm ki, mən,
Çürüyüm bir ovuc torpağın artsın"* [10].

Vətən anlayışı burada siyasi-coğrafi çərçivədən çıxaraq canlı bir orqanizm, bir ana biotop kimi təzahür edir. İnsanın öz doğma mühitində torpağa qarışmaq istəyi, canlının öz habitatını qorumaq və onu daxildən bərpa etmək instinktidir. Torpağın hər bir qarışının artması həyatın davamlılığının və ekoloji bütövlüyün təmin olunması deməkdir. Musa Yaqub yaradıcılığında bu baxış bucağı insanı təbiətlə elə bir dərəcədə eyniləşdirir ki, ölüm artıq bir fəlakət deyil, təbiətin zənginləşməsi və həyatın regenerasiyası üçün zəruri olan etik bir akt kimi qəbul edilir.

Nəticə və elmi yenilik:

Aparılan tədqiqat və sistemli təhlil nəticəsində belə bir elmi qənaətə gəlmək olar ki, ekokritik yanaşma Azərbaycan klassik və müasir poeziyasında təbiətin "fon" statusundan çıxaraq "fəal ontoloji sistem" statusuna yüksəldiyini nümayiş etdirir. Tədqiqat olunan sənətkarların yaradıcılığı sübut edir ki, təbiət həm fiziki, həm kosmik, həm də mənəvi nizamın əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Mövzu ilə bağlı əsas elmi nəticələri aşağıdakı müddəalarla ümumiləşdir-

mək mümkündür:

- Klassik irsimizdə təbiət elementlərinin "danışan subyekt" (zəban-i hal) kimi təqdim olunması, insanın kainatla kəsilmiş dialoqunu bərpa edir. Təbiətin bir informasiya kanalı və ilahi məktub kimi qəbulu insanı ekosistemin bir parçası olmağa və onu anlamağa sövq edir.

- Nizami Gəncəvidən Musa Yaquba qədər uzanan ədəbi xətt göstərir ki, təbiətə müdaxilə və antropogen təsirlər yalnız ekoloji deyil, həm də ciddi bir ontooloji cinayətdir. İnsanın təbiət üzərindəki ağalığından imtina edib, onunla simbiotik bərabərliyini qəbul etməsi bu ədəbi sistemin ən böyük etik yeniliyidir.

- Təbiətdəki sarsılmaz dövriliyin həm də insanın daxili aləminin sağlamlığı və yenilənməsi üçün bir model olduğu müəyyən edilmişdir. Maddənin dövrünü və "torpağın artması" fəlsəfəsi, ölümü bir yoxluq deyil, ekosistemin zənginləşməsi prosesi kimi mənalandırır.

- Klassik ədəbiyyatın ekosentrik diskursunun tədqiqi, müasir dövrün global ekoloji böhranlarına qarşı ən güclü və mənəvi-fəlsəfi cavabdır. Bu yanaşma insanı "istehlakçı" statusundan çıxarıb, təbiətin "vəfalı borclusu" və qoruyucusu statusuna yüksəldir.

- Son nəticə olaraq Azərbaycan poeziyası təbiəti sadəcə təsvir etməmiş, onu insanın mənşəyi, sığınacağı və sonda qarışacağı əbədi bir ana sistem kimi təqdim etmişdir. Bu diskursun dərkə müasir insanın ekoloji şüurunun yenidən formalaşmasında fundamental əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Arif Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 224 səh.
2. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. Altı cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 344 s.
3. Gəncəvi Nizami. İskəndərnamə, Bakı: Adiloğlu 2011, 662 s.
4. Gəncəvi Nizami. Leyli və Məcnun. Bakı: Lider, 2004, 288 s.
5. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, Lider, 2004, 376 s.
6. Mövlanə Cəlaləddin Rumi. *Mənəviyyat məsnəviləri* (Tərcümə edən: S.Şirinov). Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
7. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
8. Yaqub Musa. Dövrün dəyirmanı (Şeirlər, poemalar). Bakı: CBS, 2012, 576 s.

İnternet resurslar

9. <https://islamiyyatdotorg.wordpress.com/2012/07/16/n%C9%99siminin-bahariyy%C9%99l%C9%99ri/>
10. https://dosyalar.semazen.net/MESNEVI-I_SERIF_4.cilt.pdf
11. <https://edebiyat-az.com/?p=33546>

QO MOJO YARADICILIĞI MÜASİR ÇİN ƏDƏBİYYATI KONTEKSTİNDƏ

Nərmin Cahangirova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

nermincahangirova83@gmail.com

Abstract

The poetry of Qo Mojo in the context of modern Chinese literature

Guo Moruo, who played a crucial role in shaping 20th-century Chinese literature and infused it with an innovative spirit, is regarded as one of the most prominent figures of modern Chinese literature, on a par with Lu Xun. Although he became known worldwide under the name Guo Moruo, his real name was Guo Kaizhen. As a poet and writer, he produced numerous poems, short stories, and plays, as well as autobiographical novels that captured the most significant moments of his life. Distinguished for his translations and his scholarly research in history and archaeology, Guo Moruo embodied a multidisciplinary creativity, pursuing his artistic and scientific endeavors in parallel. His poetic work stood out for its heroic spirit, romantic pathos, faith in the strength of the people, and its aspiration toward noble revolutionary ideals. Beyond literature, Guo Moruo was also an influential statesman with a strong academic background and remarkable versatility, establishing himself as one of the leading figures of modern Chinese literature, particularly in the field of poetry.

Keywords: *Guo Moruo, poet, modern Chinese literature, revolutionary literature*

Giriş. Çin ədəbiyyatının modernləşməsində müstəsna rol oynayan, ona yenilikçi ruh qatan şəxsiyyətlərdən biri olan Qo Mojo müasir çin ədəbiyyatında ən az Lu Sin qədər yüksək dəyərləndirilən sənətkarlardandır. Müxtəlif sahələri yaradıcılığında birləşdirən şair dünya ədəbiyyatında Guo Moruo adı ilə tanınsa da əsl adı Guo Kaizhendir. Çin poeziyasını yeni səviyyəyə qaldıran Qo Mojo 1892-ci noyabrın 16-da Cənubi Çinin Leşan əyalətində anadan olmuş, maddi olaraq yaxşı təchiz olunmuş ailədə uşaqlığını keçirmişdir. Anası yaxşı təhsil almasa da, ona Tanq dövrünə aid şeirlər öyrədərdi. Qo Mojo 6 yaşından xüsusi məktəbdə təhsil almağa və burada klassik Çin kitablarını öyrənməklə yanaşı, o dövr təhsil sistemi üçün yeni olan riyaziyyatı və bir çox müasir fənləri öyrənməyə başlayır, hətta ilk şeirini də məktəbdə yazır. Paralel olaraq Çin ədəbiyyat tarixi ilə də marqlanan gənc 1912-ci ildə orta təhsilini bitirir. Bu illərdə Çinin savadlı gəncləri arasında müasir elmlərə böyük maraq yaranır, çünki XIX əsrin sonunda avropalı elm adamlarının kitabları – A.Smit, C.S.Millin əsərləri tərcümə olunaraq Çində yayılmağa başlamışdı. Bu əsərlərin gətirdiyi

yeni ideyalar Çin feodal ideologiyasına qarşı mübarizədə mühüm rol oynamışdı.

Gənclər arasında təbiət elmlərinə artan maraq Qo Mojoya da təsir edir və o tibbə meyl edir. "Müasir təhsilini Çinin inkişafın kömək edəcəyinə inandığı üçün tibb təhsili almaq məqsədilə 21 yaşında Yaponiyanın Kyushu imperator universitetinə gedir. 1915-ci ilin mayında Yaponiyanın Çinin torpaq bütünlüyünü təhdid etdiyi 21 tələbi zorla qəbul etdirməyə çalışanda təhsilini yarıda qoyaraq dostları ilə ölkəsinə geri qayıdır" [1, s. 146]. Ölkəsində baş verən hərc-mərclik, inqilab cücərtiləri onun geri dönməsinə səbəb olur, tibbin insanları sağaldacağına hər nə qədər inansa da, cəmiyyətin sağlması üçün, düşüncənin dəyişməsi üçün tibbin gücünün yetməyəcəyini də anlayır.

Qo Mojonun ədəbiyyata gəlişi

Qo Mojo tibb təhsili alsa da heç zaman bu sahə ilə maraqlanmamış, ədəbiyyat onun fikrini və düşüncələrini hər zaman daha çox məşğul etmiş, ədəbi düşüncəsini formalaşdıran ən vacib məqam isə Valter Skottun romanları olmuşdur. Yaponiyada təhsil aldığı illərdə də çoxlu xarici ədəbiyyatı, o cümlədən Höte, Tolstoy, Uitman, Spinoza, Taqor kimi Qərb və Asiya müəlliflərini maraqla oxuyur, bu həvəs onun gələcək fəaliyyətini müəyyənləşdirməsinə səbəb olur. Bu mərhələdə Taqorun yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, onun "Sahildə", "Uşağın dühası" kimi şeirləri Mojoda o qədər böyük təəssürat yaradır ki, ilk şeirlərini onun tərzdə yazmağa çalışır, Taqorun "danışıq dilini ədəbiyyata gətirmə biçimi" onu daha da cəsrətləndirir. Mojo Taqorun bəzi əsərlərini ingilis dilindən çincəyə çevirir, lakin nəşrinə nail ola bilmir.

Qələmini epik janrda sınayan Qo Mojo tələbə ikən ilk novellasını- "İzlər" adlandırdığı əsərini yazır, şahidi olduğu bir sevgi əhvalatını qələmə alsa da, hekayə çap üçün qəbul edilmir və müəllif əsərini yandırır. Yazmaqdan usanmayan Qo Mojonun çap olunan ilk əsəri isə "Çoban şikayətləri", "Çoban mahnıları" adlandırdığı silsilə şeirlər olur. Mojo onları Pekinə göndərir və orada "Yeni çin" jurnalında dərc etdirir. Həyat dolu, ürəyi vətən sevgisi ilə çırpınan bir gəncin hisslərinin ifadə edildiyi bu şeirlər əsl bədii nümunə sayılmasa da Qo Mojonun içində dolub daşan duyğuların ifadəsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bir yazıçı və şair kimi Qo Mojonun formalaşması Çindəki azadlıq hərəkatı ilə birbaşa bağlıdır. Bu, Rusiya fəhlə sinfinin ən böyük tarixi qələbəsini - Böyük Oktyabr inqilabını qazandığı, fəhlə sinfinin Çində tarixi mübarizə meydanına çıxdığı, Çin Kommunist Partiyasının yarandığı, kütləvi inqilabın zəfər qazandığı vaxt idi. Qo Mojonun ilk şeirləri 1919-cu ildə ədəbi inqilablar dövründə Şanxaydakı "Süeden" adlı jurnalda çap olunur və dövrlə əlaqəli olaraq

inqilabi xarakter daşıyır. Bu mübariz ruhlu şeirlər Çin gəncliyinin qəlbində alov qığılcımları oyadır. 1921-ci ildə isə Tokio Universitetindən olan dostları ilə birlikdə Şanxayda "Yaradıcılıq" adlı ədəbi birlik yaradır və eyni adlı jurnalın nəşrinə nail olur. "Yaradıcılıq" birliyinin üzvləri jurnal səhifələrində həm öz əsərlərini, həm də tərcümə əsərləri yayımlayaraq xalqı, xüsusən də gəncləri imperalizmə qarşı mübarizəyə ruhlandırır. Bu birliyin ideya rəhbəri Qo Mojo olsa da, ətrafında xeyli sayda gənc şair və yazıçılar, dramaturqlar da toplanmışdı: Tyan Xan, Çen Fenu, Yu Dafu və d. Bu gənclər yeni ədəbiyyat yaratmaq üçün feodal ənənələrinin qalıqlarına, köhnə ictimai-sosial adətlərə qarşı ciddi mübarizə aparırdı. Qo Mojonun poetik yaradıcılığı qəhrəmanlıq ruhu, romantik pafosu, xalqın gücünə inamı, nəcib inqilabi ideallara can atması ilə diqqəti cəlb edirdi.

Yenilikçi meyllər - "İlahələr" toplusu

Həm Qo Mojonun yaradıcılığında, həmçinin modern Çin ədəbiyyatında müstəsna yer tutan, ədəbi istiqamətdə yeni cığır açan "İlahələr" şeir toplusu isə 1921-ci ilin avqustunda nəşr olunur. Xalq dilində yazdığı cəsur, ahəngdar və romantik ab-havalı şeirləri ilə Qo Mojo "yeni şeir" in təməlini qoymuş olur. Bu nümunələrdə həm klassik şeir ənənəsi, həm də qərbin sərbəstliyi birləşdirilmiş və maraqlı nümunələr ərsəyə gəlmişdir. Qo Mojo şair ruhu ilə xalqını formalaşdırmağa, feodal idarəsinə qarşı dik dayanmağa səsləyir və mübarizəyə ruhlandırır. Topluda şairin ön sözü və 1916-1921-ci illər arasında yazdığı 54 şeiri yer almışdır. Şeirlər inqilablardan təsirlənən, gələcəyi sorğulayan gəncin təxəyyül məhsulu kimi olduqca diqqətəlayiqdir. Keçmişdən qopmaq ideyası isə əksər şeirlərin ana xəttini təşkil edir. Əsərin əvvəlində müəllif girişdən sonra öz məqsədlərindən də bəhs edir.

Mən proletaram. Yalnız bədənəm

Mənim mülkümdür, ona sahibəm.

Mənim olan yalnız budur.

Mən indi "İlahələr" i yaratmışam [2, s. 17].

Qo Mojonun ilk şeirləri köhnə, tutqun dünyanın qüvvələrinin hökmranlığına qarşı cəsarətli inqilabi etiraz ifadə etməsinə baxmayaraq, müəyyən mücərrədlikdən, konkret məqsədyönlülüyn olmamasından əziyyət çəkir. Bunun səbəbini, təbii ki, şairin o dövr dünyagörüşünün yetərinə yetkin olmaması, ictimai inkişafın qanunauyğunluqları, inqilab və onun hərəkətverici qüvvələri haqqında hələ dəqiq təsəvvürə malik olmaması ilə əlaqələndirmək olar. Bu, təbii ki, Qo Mojonun poetik əsərlərinin ideoloji tərəfinə, bəzən abstraktlıq, natamamlıq, qeyri-müəyyənlik izləri daşıyan personajların və poetik obrazla-

rın təsvirinə təsir etməyə bilməzdi. "İlahələr" toplusu Quo Mojonun Uitmanın poeziyasına olan həvəsini əks etdirirdi. Bu topludakı bir çox şeirlərdə böyük Amerika şairinin təsirinin izləri aydın hiss olunur. "Qo Mojonun yaradıcılıq fəaliyyəti lap əvvəldən öz vətəninə, xalq inqilabı, milli və sosial azadlıq işinə xidmətə həsr olunmuşdu. Böyük xalqının layiqli nümayəndəsi olan Qo Mojo mübariz şair kimi çoxşaxəli istedadını köhnə cəmiyyətin qara qüvvələrinə qarşı mübarizəyə, yeni həyatın qurulmasına sərf etmişdir" [2, s. 25].

"İlahələr" toplusunda yer alan şeirlər Qo Mojonun Çin poeziyasındakı novatorluğundan xəbər verirdi: o, cəsarətlə çin versifikasiyasının köhnə poetik formasından imtina edib, canlı, xalq üçün başa düşülən danışiq dilindən istifadə edərək, yeni sərbəst şeiri təbliğ etməyə başladı. Folklor motivlərinə müraciət edən Qo Mojonun xalqın zülmə və şərə qarşı etirazını, xalq xarakterlərinin və hisslərinin poeziya və qüdrətini, sosial nikbinliyi ifadə edən xalq nağıl və rəvayətlərinin əsl mənasını və gücünü ortaya qoyur.

Qo Mojonun poetik yaradıcılığı qəhrəmanlıq ruhu, romantik pafosu, xalqın gücünə inamı, nəcib inqilabi ideallara can atması ilə diqqəti cəlb edirdi. Onun poeziyasının bu xüsusiyyətləri, şübhəsiz ki, böyük ictimai əhəmiyyət kəsb edirdi, insanların öz haqq işinin zəfərinə inamını gücləndirirdi. Qo Mojo poetik üslubuna xas olan böyük lirizmlə cəmiyyətin və insanın həyatını təkcə yazıçının gözü qarşısında göründüyü kimi deyil, həm də inqilabi romantizm şairinin təxəyyülünün cəzb etdiyi kimi təsvir etməyə çalışırdı. "İlahələr" toplusu köhnəni rədd edib yenini qurmaq ruhunu, irəliyə hərəkət etmənin, 4 may inqilabı zamanı irəliləmənin necə bir hiss olduğunu ifadə edir, ani keçidlərlə sərbəst şeirin üstünlüklərini təcəssüm etdirir.

"İlahələr" toplusunun ən mühüm hissələrindən biri Qo Mojonun 1921-ci ildə yazdığı ilk mənzum pyesi olan "İlahələrin dirçəlişi"dir. Olduqca təlatümlü dövrdən bəhs edən bu əsərdə bütün xalqın arzusunu əks etdirən yeni dünyanın yaradılmasından bəhs edilir. Romantizm, panteizm, fəlsəfi lirika və sosial idealların sintez şəklində işləndiyi şeirlər Çin ədəbiyyatında yeni şeir hərəkatının manifesti sayılır...

Birinci ilahə:

Gedib yeni bir işığın parlaqlığını yaradacağam,

Bu divarın dibində yenidən Tanrı ola bilmərəm.

İkinci ilahə:

Gedib yeni istilik yaradacağam

Sənin yaratdığın işığın parlaqlığını qəbul etməyəm [4].

Bu misralarda yeni, daha müasir və xoşbəxt bir dünya xəyalı açıq şəkildə

ifadə edilir. Qo Mojo bu əsərlə təbiətə panteist yanaşmanı, insanın kosmosla vəhdətini və xalqın azadlıq idealını bədii şəkildə ifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, Qo Mojonun bədii yaradıcılığında, fəlsəfi dünyagörüşündə panteist baxışlar mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Şair bir sıra əsərlərində mənəvi prinsipi təbiətlə eyniləşdirir, ətrafdakı reallığı ruhun təzahürü, şairin özünü aşkar etməsi, daxili mənəvi dünyasının ifadəsi hesab edir. təbiət canlı, ilahi güc daşıyan varlıq. Tanrı ayrıca fəvqəltəbii varlıq deyil, bütün kainatın özü kimi təqdim olunur. Şairin mistisizmi ilə Çjuanzi fəlsəfəsinə, daha sonra isə Spinozanın, Taqorun və Hötenin panteist meyllərinə məftun olması da bundan irəli gəlir.

Sevirəm Hollandiyalı Spinonozanı

Çünki sevirəm onun panteistliyini

Kəsdiyi linzalarla dolanışığını sevirəm [1, s. 165].

Şairin "Üç panteist" əsərindən aydın görünür ki, panteist meyllərə malik olduğundan bu şəxsiyyətləri xüsusilə sevir və dəyərləndirir. Bununla belə, qeyd etməmək olmaz ki, Qo Mojo inqilabi bir romantik kimi canlı təbiətin və ətrafdakıların təsvirinə müraciət edərək həyatda bir sıra gözəl hadisələri kəşf edir. Şairin nəzərində bütün dünya, ətrafdakı bütün təbiət fasiləsiz dağılma, fasiləsiz yaradılış, fasiləsiz qüvvələr zərurəti prosesindədir.

Qo Mojo yeni Çin mədəniyyətinin ordusuna qoşulan ilk Çin yazıçılarından biri kimi ölkəsində baş verən bütün siyasi hərəkətlərdə, reformasiyalarda yaxından iştirak etmiş, ölkəsinin inkişafına səbəb ola biləcək heç bir addımdan çəkinməmişdir. Gənc şair 1924 - 1927-ci illər inqilabının, 1937 - 1945-ci illər milli-azadlıq antiyapon müharibəsinin, yapon hərbcilərinin Çində məğlubiyyətindən sonra Kuomintang diktaturasına qarşı xalq inqilabi mübarizəsinin də fəal iştirakçılarından olmuşdur. "Yaradıcılıq" ədəbi birliyinin bir çox nümayəndələri də bu mübarizələrdə yaxından iştirak etmişdir. Lakin sərkərdələr, korrupsioner siyasətçilər və işğalçı əcnəbilər tərəfindən sürətlə yeyilən Çini romantik poeziya xilas edə bilməzdi. Qo 1923-cü ildə "Ədəbiyyatımızın Yeni Hərəkəti"ndə "Biz fırtına kimi fəryad etmək istəyirik, vulkan kimi püskürmək istəyirik, bütün mövcud çirkinliyi kökündən məhv etmək və yandırmaq istəyirik" kimi mübariz şüarlar səsləndirirdi.

1924-cü ildə marksist ədəbiyyatı oxumağa və tərcümələr etməyə başlayır, marksist təfəkkürlə fəaliyyətini davam etdirir. Məqalələrindən birində onlara lazım olan ədəbiyyatın formalaşmaqda olduğunu, formaca realist, məzmunca sosialist əsərlərin yaradılmasının əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulayır. İnqilab illərində fəaliyyətinə görə təqib edilməyə başlayır və 1927-ci ildə Kommunist Nanchang üsyanında iştirak edir və uğursuzluqdan sonra Yaponi-

yaya qaçır. Orada 10 il qalıb Çinin qədim tarixini və arxeologiyasını öyrənir, avtobioqrafik və tarixi hekayələr yazır, sonradan onları "Səhradan qayıdış" kitabında toplayır. 1937-ci ildə yapon istialçılarna qarşı azadlıq müharibəsi başladıqda Qo Mojo gizlicə Çinə gəlir və xalqının azadlığı və xilasını üçün müharibəyə qoşulur. Bu müddətdə yazıçılar birliyinin başçısı və bir neçə jurnalın redaktoru kimi fəaliyyət göstərir.

Lirik və dramatik növün paralel istifadəsi Qo Mojonun əksər əsərlərinin seçilən xüsusiyyətidir. Bu baxımdan 1942-ci ildə yazdığı "Qu yuan" faciəsi ilə şair yad təsirlərlə mübarizə aparmaq üçün xalqın birliyinin əhəmiyyətini, cəhəllətin qaranlığından qurtulmanın vacibliyini vurğulamaqla Çinlilərin azadlığı uğrunda mübarizəsinin labüdlüyünü dilə gətirmişdir. Ənənəvi dram əsərlərindən fərqli olaraq Qo Mojonun əsərə əlavə etdiyi lirik şeirlər və musiqili hissələr pyesin özünəməxsusluğu, nəticədə isə əsərin təsir gücünü artırmışdır. "Bu lirik şeirlər və mahnılar əsərlərdə ab-havanı gücləndirməklə yanaşı, personajların şəxsiyyətlərini vurğulamaqla, əsərin mövzularını inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də süjeti ayrılmaz bütün olaraq birləşdirir" [3, s. 196].

Nəticə. Müasir Çin ədəbiyyatının, xüsusən də yeni şeirin banilərindən biri kimi ədəbiyyat tarixində mühüm yer tutur. Qo Mojo Çin ədəbiyyatında yalnız bir şair kimi deyil, həm də düşüncə adamı, milli-mədəni dirçəlişin rəmzi kimi qəbul edilir. O, XX əsr Çin poeziyasını Qərb ədəbiyyatı ilə üzvi əlaqələndirmiş, romantik və panteist baxışlarla yeni bədii-estetik istiqamət yaratmışdır. Şeirlərində milli azadlıq, sosial yenilənmə və insanın daxili azadlığı kimi mövzular güclü şəkildə ifadə olunurdu. Klassik Çin poeziyasından uzaqlaşaraq sərbəst ritm və simvolizmə üstünlük verməsi yaradıcılığının özünəməxsusluğunu təmin edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Sözman A.H. Modern Çin edebiyatının öyküsü, NotaBene yayınları, 2019, 256 s.
2. Макова С. Поэтическое творчество Го Можо, 1961, 100 s.
3. Chunya L. Eski çağlardan günümüze Çin edebiyatı, Kaynak yayınları, 2020, 263 s.
4. Го Можо, (1892-1978)

https://chinese-poetry.ru/poems.php?action=show&poem_id=695

INTERCULTURAL DIALOGUE IN LITERATURE: A COMPARATIVE PERSPECTIVE ON EASTERN AND WESTERN NARRATIVES

Sevda Huseynova

Doctor of Philosophy in Philological Sciences

Baku Engineering University

shuseynova@beu.edu.az

Xülasə

Məqalədə mədəniyyətlərarası dialoqda ədəbiyyatın əhəmiyyəti araşdırılır və Şərq ilə Qərbə məxsus narrativ ənənələri arasında qarşılıqlı əlaqə təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi həmin ədəbi mühitlərdə narrativ strukturlar, tematik istiqamətlər və obrazların təqdimatı baxımından başlıca oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməkdir. Müqayisəli ədəbi təhlilə əsaslanan araşdırma göstərir ki, Şərq narrativləri daha çox kollektiv identiklik, mənəviyyat və zamanın qavrayışı ilə səciyyələnir, Qərb narrativləri isə fərdiyyətçilik, xətti inkişaf və psixoloji düşüncə kimi xüsusiyyətləri ön plana çıxarır. Məqalədə, həmçinin, Azərbaycan ədəbiyyatının Şərq və Qərb ənənələri arasında körpü rolunu oynadığı xüsusi vurğulanır və bu kontekstdə identiklik, yaddaş və mədəni transformasiya məsələlərinə diqqət yetirilir. Bununla yanaşı, intertekstuallıq və mədəniyyətlərarası təsir ədəbi dialoqun əsas mexanizmləri kimi nəzərdən keçirilir. Tədqiqatdan əldə olunan nəticələr göstərir ki, müasir ədəbiyyat getdikcə ənənəvi-mədəni sərhədləri aşan hibrid formalarla zənginləşir və global ədəbi məkanın daha integrativ xarakter almasına töhfə verir. Ümumilikdə, məqalə müasir ədəbi diskursun inkişaf dinamikasını anlamaqda mədəniyyətlərarası yanaşmaların əhəmiyyətini əsaslandırır.

Açar sözlər: *mədəniyyətlərarası dialoq, müqayisəli ədəbiyyat, Şərq narrativləri, Qərb narrativləri, identiklik, intertekstuallıq, mədəni transformasiya*

Introduction. One of the key directions of modern philology is to study literature not only as an aesthetic phenomenon but also as a means of intercultural communication. In the context of globalization, interaction between different literary traditions has increased, leading to the development of new forms and approaches in literature. In particular, the relationship between Eastern and Western literary traditions has become an important field of study in comparative literature [11, p. 143] Cui (2024) emphasizes that intercultural literary dialogue plays a crucial role in shaping global literary consciousness [7, p. 14].

Research shows that Eastern and Western narratives differ not only in form but also in worldview, concepts of time and space, and the representation of human experience [4, p. 110]. Aziz (2023) argues that Eastern

narratives are more cyclical and symbolic, while Western narratives tend to be linear and psychologically detailed [5, p. 745]. In Eastern literature, collective consciousness, spiritual values, and symbolic expression are more prominent. In contrast, Western literature focuses more on individual experience, psychological depth, and realistic representation [5, p. 750]. At the same time, in the modern period, the boundaries between these two traditions are becoming less clear. Through processes such as intertextuality, translation, and cultural adaptation, new hybrid literary forms are emerging [9, p. 125]. Abdukarimova (2026) also states that all these contribute to the formation of hybrid literary spaces [3, p. 615]. These processes play a key role in shaping intercultural dialogue in literature.

Azerbaijani literature holds a special position in this context, as Badalova (2025) highlights its position as a bridge between Eastern and Western traditions [6, p. 44]. In the post-Soviet period, themes such as identity, memory, and cultural transformation have become central, reflecting the deepening of this intercultural interaction [1, p. 13]. Therefore, the main aim of this article is to analyze the interaction between Eastern and Western narratives and to identify the main features and development trends of intercultural dialogue in literature.

Main Body

1. Main Features of Eastern and Western Narratives

In comparative literature, Eastern and Western narratives are based on different aesthetic and philosophical foundations. Eastern literature is often symbolic, multi-layered, and cyclical in structure. Time is not linear but repetitive and connected to spiritual development. For example, as Abduhakimova (2025) argues, in classical Eastern poetry, the idea of moral and spiritual perfection is central to the narrative [2, p. 609]. In contrast, Western literature is usually based on a linear structure, where events follow a clear cause-and-effect relationship. Akhmedova (2021) states that Western Narrative tradition focuses on individual development and cause-effect logic in storytelling [1, p. 9]. The individual character, psychological development, and interaction with society are central elements [4, p. 110]. These differences reflect not only literary form but also broader cultural ways of thinking. Aziz (2023) further explains that narrative structure itself is shaped by cultural cognition and worldview differences [5, p. 752].

2. Thematic Parallels: Identity, Memory, and Culture

In modern literature, common themes have emerged in both Eastern

and Western traditions. Identity, memory, and cultural transformation are among the most important topics. Huseynova (2025) argues that post-Soviet Azerbaijani literature reflects a strong connection between identity formation and cultural transformation [10, p. 978]. In the context of globalization, the search for identity has become more complex and is reflected in literary works in different ways. Qi and You (2025) state that literature plays an important role in shaping cultural awareness and empathy across societies [12, p. 7]. In Azerbaijani literature, these themes are especially significant. In the post-Soviet period, many works focused on national identity, historical memory, and cultural change. Literary characters often combine both Eastern and Western elements, creating hybrid forms [10, p. 990].

3. Character and Hero Representation

The concept of character also differs in Eastern and Western literature. In Eastern traditions, characters are often idealized and symbolic. They represent moral values and collective ideals rather than individual traits [11, p. 142]. Kipchakova (2025) emphasizes that Eastern literature often uses archetypal characters representing collective values [11, p. 150]. In Western literature, characters are more realistic and complex. They often experience inner conflict and personal development, which drives the narrative forward [5, p. 747]. However, in contemporary literature, these differences are becoming less strict, and hybrid characters are emerging. As shown in Huseynova's research, creative characterization is closely connected with narrative innovation and leads to new literary forms [2, p. 605].

4. Intertextuality and Intercultural Influence

Intertextuality is one of the key mechanisms of intercultural dialogue. In modern literature, themes, motifs, and characters from different cultures are often combined within a single text [9, p. 124]. Cui (2024) argues that modern literature is built on continuous cross-cultural referencing and adaptation [7, p. 10]. This is especially visible in global literature, where authors use elements from different traditions to create new meanings. As a result, literature goes beyond national boundaries and becomes more universal [6, p. 42]. In Azerbaijani literature, the reinterpretation of classical heritage is also common. For example, the figure of Nizami Ganjavi has been recreated in different periods, showing the continuity of cultural memory [9, p. 126].

Conclusion and Scientific Contribution

The study shows that the differences between Eastern and Western narratives are not only aesthetic but also cultural and philosophical. At the same

time, in modern literature, these differences are gradually decreasing, and new hybrid literary forms are emerging through interaction. The scientific contribution of this article lies in analyzing intercultural dialogue not only at a theoretical level but also through specific narrative and thematic elements. Another important contribution is highlighting the role of Azerbaijani literature as a bridge between Eastern and Western traditions.

The main conclusions of the study indicate that modern literature develops through the integration of both global and local elements, reflecting the increasing interconnectedness of cultural and literary traditions. Intertextuality and cultural interaction are identified as key driving forces of literary development, as they enable texts to engage in dialogue with diverse literary heritages and expand their interpretative possibilities. Furthermore, the interaction between Eastern and Western narratives contributes to the emergence of new aesthetic models, which transcend traditional cultural boundaries and reflect the hybrid nature of contemporary literary discourse.

References

1. Akhmedova A. Comparative literature: East and West studies // CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES 2(9): 08-14, 2021. <https://doi.org/10.37547/PHILOLOGICAL-CRJPS-02-09-03>
2. Abduhakimova U. Global poetic dialogues comparing Eastern and Western classical authors // Journal of Applied Science and Social Science, Volume 15, Issue 05, 2025, pp.604-609. <https://inlibrary.uz/index.php/jasss/article/view/109673>
3. Abdukarimova B. Dialogue between Eastern and Western literary traditions: A historical and theoretical analysis // Shokh Article Library, Journal of Applied Science and Social Science, Vol.16, № 2, pp.616-619, 2026. <https://zenodo.org/records/18907037>
4. Avazova L. The interaction between nature and society in the works of Western and Eastern writers // Journal of Multidisciplinary Research, Volume 3, Issue 6, pp.104-110, 2025. <https://webofjournals.com/index.php/12/article/view/4693/4648>
5. Aziz S.K. Cross-cultural narratology: A comparative study of storytelling techniques in Eastern and Western literature // Journal of Asian Development Studies, Vol.12, Issue 4, pp.742-753, 2023. https://www.researchgate.net/publication/378403246_Cross-Cultural_Narratology_A_Comparative_Study_of_Storytelling_Techniques_in_Eastern_and_Western_Literature
6. Badalova M. Eastern and Western traditions in fiction: A comparative analysis // Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations, Vol.4, Issue 9, pp.42-45, 2025.
7. Cui Y. Literary Dialogue Across Cultures in the Context of Multiple Data Integration: New Essays on Comparative Literature and Poetics between China and the West //

Applied Mathematics and Nonlinear Sciences, 9(1), pp.1-16, 2024.

DOI: 10.2478/amns-2024-0407

8. Huseynova S. Creative characters in Maugham's style // Humanities Science Current Issues, №1, pp.141–147, 2021. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/41-1-21>
9. Huseynova S. Nizami Ganjavi – the most reincarnated literary figure in Azerbaijani literature // InterConf+, №117, pp.124–128, 2022. <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.07.2022.012>
10. Huseynova S. Creative characterization and narrative innovation in post-Soviet Azerbaijani literature: identity, memory, and cultural transformation // Iranian Studies, 58(4), pp.972–993, 2025. <https://doi.org/10.1017/irn.2025.10119>
11. Kipchakova S. Intertextuality in global literature: A cross-cultural perspective // Western European Journal of Linguistics and Education, Volume 3, Issue 3, pp.149-151, 2025. <https://westerneuropeanstudies.com/index.php/2/article/view/2259/1554>
12. Qi Z., You H. The influence of exposure to foreign literature on Chinese readers' out-group attitudes: the sequential mediating role of emotional investment and cultural empathy // Frontiers in Psychology, Volume 16, pp1-13, 2025. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1589631>

AZƏRBAYCANDA AZSAYLI XALQLARIN YAZ BAYRAMI FOLKLORUNUN MÜQAYİSƏLİ-LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Sevinc Qəmbərova

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Biznes Universiteti

sevinc.qemberova@mail.ru

Abstract

Comparative-linguistic analysis of the spring festival folklore of ethnic minorities in Azerbaijan

Many ethnic minorities live within the territory of the Republic of Azerbaijan. These include the Khazars, Khinalug people, Tats, Lezgins, Tsakhurs, Avars, Talysh, Udi, and others. Each of these peoples has its own unique history of development and formation, language, customs and traditions, way of life, and, alongside these, folklore samples that reflect all of these aspects. In recent years, the collection of materials belonging to ethnic minorities, their systematization and publication in the form of anthologies, as well as their study through synchronous and diachronic methods, has gained particular relevance.

The article examines the poetic language of texts belonging to the spring holiday folklore of ethnic minorities living in Azerbaijan from a comparative-linguistic

perspective. Folklore texts are approached as one of the main sources of historical dialectology, and dialectal features specific to the languages of these minorities are identified. At the same time, comparisons are made with other dialects of the Azerbaijani language, Mahmud al-Kashgari's dictionary, and materials belonging to other Turkic languages. The language of the texts is analyzed at both the phonetic level (vowel backing, violation of vowel harmony, assimilation, etc.) and the lexical level (uçuncaq, maxara, tabun, kıstı, etc.).

Keywords: *Azerbaijan, ethnic minorities, spring festival, folklore, feature.*

Giriş. Azərbaycan Respublikası suveren, demokratik və multikultural bir ölkədir. Azərbaycan ərazisində ta qədim dövrlərdən etibarən bir çox azsaylı xalqlar yaşayır ki, onlara xəzərlər, xınalıqlılar, tatlar, saxurlar, ingiloylar, qırızlar, molokanlar, buduqlular və b. xalqları aid etmək olar. Bu xalqlar ölkənin müxtəlif şəhər və kəndlərində məskunlaşmışlar. Azərbaycan Respublikası tərəfindən azsaylı xalqların dilinin, tarixinin öyrənilməsi və qorunması, dini ibadətlərinin, xüsusi mərasimləri ilə bağlı adət və ənənələrinin yaşadılması və yerinə yetirilməsi üçün hər zaman şərait yaradılmışdır. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə 2016-cı il "Multikulturalizm ili" elan edilmişdir [15].

Son onilliklərdə azsaylı xalqların dili ilə bağlı fundamental araşdırmalar aparılır, folklor mətnləri toplanılaraq çap edilir. Nümunə olaraq Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında Gülsüm Hüseynovanın müəllifliyi ilə "Tat dilinin leksikası" (2013), "Tat dili leksik fondunun genealoji təhlili" (2013), "Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili" (2014) kitablarını göstərə bilərik. Azsaylı xalqlara daxil olan tatların dilinin tədqiqata cəlb edən müəllif haqlı olaraq qeyd etmişdir ki: "Dilçilik tədqiqatları dərinləşdikcə, nisbətən az öyrənilmiş dillərə maraq da artmaqdadır. Bu dillərin hərtərəfli öyrənilməsi dünya dillərinin ümumi inkişaf xüsusiyyətlərinin, habelə dillər arasındakı tipoloji uyğunluqlar və fərqlərin müəyyənləşdirilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir" [5, s. 18].

Folklor mətnləri xalqın ruhunun, adət və ənənələrinin, milli-mənəvi dəyərlərinin qorunaraq mühafizə olunduğu canlı bir arxivdir. Bu arxiv bir çox elm sahələrində düzgün nəticələrə gəlmək, müqayisəyə cəlb edilmək, bir çox linqvistik faktları üzə çıxarmaq üçün dəyərli bir mənbədir. Bir çox dilçilik sahələrində olduğu kimi (ədəbi dil tarixi, müqayisəli dilçilik, tarixi qrammatika, etimologiya və s.), folklor mətnləri tarixi dialektologiya üçün də etibarlı mənbə rolunu oynamaqdadır.

Elbrus Əzizov "Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt siste-

minin təşəkkülü və inkişaf" (2016) kitabında qeyd etmişdir: "...folklor və başqa türk dillərinin materialları da tarixi dialektologiya üçün mənbə sayıla bilər. ...Folklorun poetik nümunələrində bu və ya digər səbəb üzündən ədəbi dildə əks oluna bilməyən dialekt leksikası özünə yer tapa bilər. Belə nümunələrdə bəzən intonasiya, ritm, vəzn və qafiyənin tələbinə uyğun olaraq arxaik formalar və innovasiyalar özünü göstərir" [7, s. 10].

AMEA Folklor İnstitutu tərəfindən hazırlanan çoxcildli "Azsayılı xalqların folkloru" kitablarında həm tərcümə olunan, həm Azərbaycan dilində danışılmış mətnlər yer almışdır. Bu folklor nümunələri arasında toy adətlərinə, yas adətlərinə, inanclara, Novruz adətlərinə, yaz bayramı, həmçinin dini bayramlara aid olan adətlərə, atalar sözləri və məsəllərə, xırman, sağın, əmək nəğmələrinə və s. rast gəlmək olar. "Azsayılı xalqların folklorunun öyrənilməsi həm də ümumazərbaycan folklorunun öyrənilməsinə, qaranlıq qalan bir çox məsələləri aydınlaşdırmağa kömək edir [2, s. 6]. Hazırda bu kimi məsələlər dünya müstəvisində müxtəlif ölkələrdə tətbiq edilən modellər əsasında öyrənilir, araşdırılır və müqayisə edilir.

Güllü Yoloğlu "Türk xalqlarının mərasim sistemində Novruzun yeri" kitabında Çərşənbə axşamlarının tarixən Novruz bayramına aid olmadığını və sonradan uydurularaq xalqa sırandığını faktlar əsasında sübut etməyə çalışmışdır: "Dörd ünsürün adının çərşənbələrə verilməsi 1990-cı ilin mart ayından başlamışdır. ...İlk dəfə ünsürlərin çərşənbələrə aid edildiyini məhz 1990-cı ilin mart ayında A.Nəbiyevin "Kommunist" qəzetindəki yazılarında görürük" [14, s. 218-350].

Maraqlıdır ki, azsayılı xalqların yaz bayramı mətnləri ilə tanış olarkən bunun doğruluğuna şahid oluruq: "Saxurlar arasında axır çərşənbə anlayışı yoxdur, ümumiyyətlə, çərşənbələr keçirilmir, yalnız baharın gəlişi qeyd olunur. Bunun əksinə, dini bayramlar - Ramazan bayramı və Qurban bayramı daha möhtəşəm keçirilir. Hətta yumurta boyamaq, yumurta döyüşdürmək, qapı gəzmək, pay yığmaq kimi Novruz bayramına məxsus adətlər Ramazan bayramında icra olunur. Son illərdə Novruzun müəyyən təmtəraqla qeyd olunması isə televiziyanın təsiri və təbliği ilə baş vermişdir və s. [3, s. 4-5].

Novruz bayramının müxtəlif adlar ilə adlandırıldığına da şahid oluruq. Məs.: -Onlar yazın gəlməsi münasibəti və bol məhsul diləyi ilə yaz qabağı sadağalar (sədəqə) verirlər. Yazın gəlişinin qeyd olunduğu həmin günlərə Zaqatala rayonunun Sabunçu kəndində *gül-çiçək bayramı* deyilir (saxur); -Bizdə Novruz adlandırılmaz, *Yaran suvar* deyilir. Bizdə "yar" bir dan sökülənə deyilir, biri də erkən yaza deyilir. Yaran suvar iyirmi iki marta deyirlər (ləzgi) və s. [3, 17, s. 243].

Dialekt fonetikasi hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, müxtəlif bölgələrə və etnoslara məxsus olan səs özəllikləri ölkəmizdə dialektoloji araşdırmaların başlanıldığı vaxtdan etibarən (XX əsrin əvvəllərindən) öyrənilərək ortaya çıxarılmışdır. Azsaylı xalqların yaz folkloru mətnlərində aşağıdakı fonetik xüsusiyyətlərə rast gəlinmişdir: *O- u səs əvəzlənməsi*. Azsaylı xalqların yaz folkloru mətnlərində *o-* u səs əvəzlənməsinə rast gəlinir. Məs.: - Bəzən görürsən cavan uğlanlar qız kimi geyinib gəliblər, qızlar uğlan paltarında (talış) və s. [3, s. 163]. "Azərbaycan dialektologiyası" kitabında göstərilmişdir ki, *o-* u keçidinə, əsasən, Quba, qismən də Qax, Zaqatala, Bakı, Şəki, Ordubad, Muğan və Meğri şivələrində təsadüf olunur. Məs.: çuban, qunağ, kutan, utuz, quşun (Qb.), urman, buş, bustan, zuğal, mulla (Meğ.), yurğan, suğan, bus-tan, faytun, urax (Q., Zaq.) və s. [8, s. 67]. Qeyd etmək istərdik ki, nümunələrin verildiyi şivələrin bir qismi Azərbaycan dilinin qarışıq tipli şimal-qərb şivələri (Quba, Qax, Zaqatala), digəri isə qərb şivəsi (Meğri) hesab edilir.

Ahəng qanununun pozulması. Şivələrdə ahəng qanununun pozulması eyni səviyyədə yayılmamışdır. Quba, Bakı, Zaqatala, Qax, Ordubad, Culfa, Lənkəran və Təbriz şivələrində ahəng qanunu tez-tez pozulur. Bu şivələrdə ahəng qanununun pozulması həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə baş verir [12, s.78]. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların yaz folkloru mətnlərində də bənzər hallar özünü göstərir. Məs.: Qodi, qodi, görmədi, Qodiyə salam vermədi (saxur); -Çərşənbə günü həyətdə ağac budiyəsen, əkinin varsa, əkin əkəsən, alacağın vurasan, ağacın divin boşdiyəsen, Allah sənə ruzi payı verəcəh (talış) və s. [3, s. 22, s. 162].

Qalınlaşma hadisəsi. Azərbaycan dili şivələrinin səs sistemində qalınlaşma hadisəsi müşahidə edilir. Bu hadisə xüsusilə də qədimdən türkdilli tayfaların daha çox məskunlaşdığı qərb regionu üçün xarakterikdir. "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" kitabında qərb şivələrində qalınlaşma hadisəsini yaranan *ə*- a səsdeyişməsinin mövqeyi və yeri belə müəyyənləşdirilmişdir: "Çox vaxt sözün birinci hecasında və ərəb, fars mənşəli sözlərdə *ə* səsinin *a* səsi ilə əvəzlənməsi; Məs.: xavar, zayıf, Heydar, idara, tasdix və s. [14, s. 20]. Azərbaycan dilini türk və türkmən dillərindən fərqləndirən bir cəhət həmin dillərin qalınlaşmaya, Azərbaycan dilinin isə incələşməyə meyilli olmasıdır. Alınma sözlər həmin dillərdə daha çox qalınlıq ahənginə, Azərbaycan dilində isə incəlik ahənginə tabe olur [7, s. 7, 123].

Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq şivələrində qalınlaşma hadisəsi qorunub saxlanılmışdır. Bu cəhətdən də oğuz qrupunda olan türk dillərinin həm nisbətən cilalanmış hesab olunan ədəbi dilləri və şivələri ilə yaxından

səsləşməkdədir. Bu xüsusiyyəti yerli şivələrin təsiri ilə azsaylı xalqların yaz fokloru mətnlərində də geniş şəkildə müşahidə edə bilərik. Məs.: -Sadağaların keçirilmə tarixi kənddən kəndə fərqlənir (saxur); -Haman gün evdən heş nə verməzdər (talış); -Haman gecə deyərdilər ki, yumurta da bişirmək olmaz (talış); -Evlər vardı o səməninini sadağa kimi paylayırdı (ləzgi) və s. [3, 2, s. 17, s. 161, s. 245].

İncələşmə hadisəsi. Faktlar göstərir ki, dialekt fonetikasında incələşmə xüsusiyyəti uzun tarixi inkişaf nəticəsində meydana çıxmışdır. İzoqlos təşkil edən bu hadisənin tarixinin öyrənilməsində yazılı abidələrin müstəsna əhəmiyyəti vardır. İncələşmə fonetik xüsusiyyəti az və ya çox dərəcədə müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrində əks olunmuşdur [7, s. 7, s. 120]. Azərbaycan dilinin dialekt fonetikasına nəzər yetirdikdə görürük ki, incələşmə hadisəsi şimal-şərq (a: e: qeyçi, qeysi və s.) və cənub ləhcəsində (a: ə: qərə, səvgi və s.) özünü göstərir. Qərb şivələrində isə analoji hallar, əsasən, alınma mənşəli sözlərdə (ərəb, fars və s.) müşahidə olunur.

Əzizxan Tanrıverdi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının leksikasını qərb ləhcəsi ilə müqayisə edərkən bu faktı belə izah etmişdir: "Dünya" sözü qərb ləhcəsində də "dünyə" varinatındadır. Məs.: -Dünyədə çox şeylər olur (Qazax) və s. Göründüyü kimi, ərəb mənşəli "dünyə" sözü "Dastan" da dünya//dünyə, qərb ləhcəsində isə yalnız "dünyə" fonetik variantındadır. Deməli, həmin sözdə incələşmədən yox, alınma sözün mənbə dildəki formasına uyğun işlənməsindən bəhs etmək lazım gəlir [13, s. 154]. Azsaylı xalqların yaz fokloru mətnlərində az da olsa bu xüsusiyyət izlənilir. Məs.: -Qapı-qapı gəzənlər özləri ilə qərəfinkədə güləb kimi su aparırdılar (ləzgi); -Onu qərəfinkənin üsdünə qoyurdular, yaxud içinə atırdılar (ləzgi) və s. [3, s. 241-242]. Axısqa türklərinin dilində də bu səs keçidi bir sıra alınmalarda izlənilir. Məs.: cəməət (camaat), dərmən (dərman), sədə (səda), sələvət (salavat), əşkər (aşkar), sələm (salam) və s. [10, s. 78].

Səsuşması hadisəsi (assimilyasiya). Azsaylı xalqların yaz fokloru mətnlərində səsuşması (assimilyasiya) hadisəsi geniş şəkildə istifadə olunur. Məs.: - Çərşənbəyə iyirmi gün qalmış nərşid deyənnər gəlir. Öz kəndimizdən olur, qonşu kəntdən olur, geyinillər-gecinillər tanımasınlar onları. Axır çərşənbəyə iyirmi gün, bir ay qalmış gəlillər. Evbəv gəzillər, mahnı oxuyullar, bayatı diyillər, rəqs eliyillər, pay istiyillər. Onlara pul verillər, vaxdılə buğda, yumurta, qoz verən olurdu (talış) və s. [3, s. 163].

Səsartımı hadisəsinə (proteza) şivələrdə tez-tez rast gəlinir. Bu hadisə həm saitləri, həm də samitləri əhatə etməklə sözün bütün mövqələrində özü-

nü göstərir [8, s. 86]. Azsaylı xalqların yaz folkloru mətnlərində səstərtimi (pro-teza) hadisəsi müşahidə olunur. Məs.: -Bayram günü getməzdilər, hamma Axır çərşənbə günü kalxoz işinə gedərdilər; -Quruyandan sonra südün qaymağını sürtərdilər, qaymağ yaranın üsdün yumuşaq eliyib təmizdiyərdi. Dəmirov oynan da gedərdi (talış); -Şama nöyüt tökürdülər, şam od tutdusa, o öydən od oğurlamaq sayılırdı; -Axır çərşənbədə hər ayilədə neçə adam varsa, ayilə üzvlərin sayına görə küçələrdə şamlar yandırırıq (ləzgi) [3, s. 161, s. 244].

Azərbaycan dilində azsaylı xalqların yaz bayramı folkloruna aid mətnlərin lüğət tərkibi də zəngin və rəngarəngdir. Burada müxtəlif məhdud ərazilərdə istifadə edilən dialekt sözləri, həmçinin başqa dillərə aid vahidlər də istifadə edilməkdədir. Dialekt leksikasını öyrənməklə həm Azərbaycan dili ilə qohum olan, həm qohum olmayan dillərin ölkə ərazisində yaşayan azsaylı xalqların dilinə olan təsir dairəsini və dərəcəsini müəyyənləşdirmək olar.

Azərbaycan dili şivələrində, həmçinin Azərbaycan ərazisində yaşayan azsaylı xalqların folklor mətnlərində başqa dillərə aid olan bir çox vahidlərə (fars, rus, gürcü və s.) rast gəlinir. "Azərbaycan dialektologiyası" kitabında Məhərrəm Məmmədli göstərmişdir ki, ədəbi dildən fərqli olaraq, bəzi şivələrdə..səksən əvəzinə həştad işlənir. Həştad fars sözü olub, dilimizdə uzun müddət səksən sözü ilə paralel işlənmişdir [8, s.212]. Bu fakt özünü ən çox Azərbaycanın İran ilə sərhədlərinə yaxın olan ərazilərində, cənub hissəsində göstərir (Astara, Lənkəran, Lerik, Masallı və s.). Analoji hadisəni azsaylı xalqların yaz bayramı folkloruna aid mətnlərində də müşahidə edə bilərik. Məs.: -Novruz bayramından sonra gələn dörd günə Dörd fəsil deyillər. Onun birinci günü bahar hesab olunur, həmin gün hava necə keçəcəksə, bahar da o cür keçəcək. İkinci gün yay, üçüncü gün payız, dördüncü gün qış hesab olunur. Ona Cahar fəsil deyillər (ləzgi) və s. [3, s. 164]. Cahar fars dilində dörd deməkdir. Həmçinin, həmin mətnlərdə işlədilib mənası hamı tərəfindən başa düşülməyən (ümumişlək olmayan) bəzi leksemlərin də ifadə etdikləri anlayışlara nəzər yetirək:

Maxara (Balakən, Zaqatala) - 1.südlə undan bişirilmiş yemək; 2.qutab. Zaqatalada bu söz *maqara* şəklində də işlədilir [1, s. 342]. Məs.: -Ondan sonra da kiminsə evində toplaşib ya maxara, ya da aş bişirirdilər, oğlanlar, qızlar bir yerdə mahnılar oxuyub səhəri açırdılar (saxur); -Bir tərəfdə də arvadlar maxara bişirirdilər (avar) [3, s. 20, 93].

Mətax sözü yaz bayramına məxsus mətnlərdə aşağıdakı kimi izah edilmişdir: "Dağlı kəndində həmin günlər hərə evdən müəyyən ərzaqlardan götürüb meydança kimi geniş bir əraziyə və ya bir bağa toplaşır. *Mətax* adlanan bu yığıncaqlarda ocaqlar qalanır, yaşlı qadınlar yığılan ərzaqdan sülhüllü,

çint (əriştə), maxara (süd çörəyi) kimi yeməklər bişirir. Bişirilən yeməklərdən, ilk növbədə, imkansızlara, xəstə adamlara pay göndərilir, sonra süfrə açılıb yemək yeyilir (saxur) [3, s. 17-18].

"Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə "camaatın toplaşdığı yer" mənasını ifadə edən *mətə* (İmişli) sözü qeydə alınmışdır [1, s. 353]. Bu sözlərin fonetik quruluşunda fərqlilik olsa da yaxın mənaları ifadə edir. Dialekt leksikasında müxtəlif bölgələrdə yaxınmənalı sözlərin müəyyən səs dəyişikləri ilə işlədilməsi halları yayılmış xüsusiyyətlərdən biridir.

Tabın (Zaqatala, Qax, Balakən) - 1. tayfa, nəsil; 2. məhəllə [1, s. 477]. Saxurlara məxsus olan yaz folkloru mətnlərdə bu söz *tabun* şəklində işlədilmişdir. Məs.: -Söyləyicinin dediyinə görə, Aşağı tabun dörd dağ, orta tabun iki dağ, yuxarı tabun isə bir dağ aşırı. Aşağı tabun Qonbaş, Tinipi, Barsidan, Barqutan təpələrini dolaşırdı, Orta tabun Arnaydan çıxıb Kaçapiridən enirdi, Baş tabun isə Kaçapiri hərlənib kəndin qabağında seyranı tamamlayırdı (saxur) [3, s. 18].

Uçuncax (Ağdam, Gədəbəy, Füzuli, Oğuz, Şuşa, Zaqatala)-yelləncək. Məs.: -Ağaşdan uçuncax as kın, yellənsin uşaxlar (Gədəbəy) və s. [1, s. 515]. Azsaylı xalqların yaz bayramı folkloru mətnlərində bu söz geniş şəkildə işlədilmişdir. Məs.: -Kələlidə seyrana çıxılanda uçuncaq (məmiley) qurulurdu. Kənd sakini Yusif Məmmədovun dediyinə görə, Qas deyilən ərəzidə böyük armud ağacı vardı, orada keçi qəzilindən toxunmuş sicimdən uçuncaq qururdular. Uçuncaqda oturaq, ya da ayaq üstə yellənirdilər. Oturanda bir nəfər onu yellədir, ayaq üstə durduqda isə əyilib qalxmaqla yelləncəyi hərəkətə gətirirdilər (saxur) [3, s. 19-20].

Uçummax (Ağdərə, Cəbrayıl, oğuz, Şuşa)-yellənmək. Məs.: -Uşax uçuncaxda uçunanda yıxılıf, qolu çıxıf (Şuşa) və s. [1, s. 515]. Azsaylı xalqların folkloru mətnlərində bu sözə rast gəlinir. Məs.: -Qızlar uçunan vaxtı oğlanlar kəmərlə onu vurub istədiyi oğlanın adını soruşur, həmçinin oğlanlar uçunan vaxtı qızlar kəmərlə onları vurub istədiyi qızın adını soruşurdu (saxur); -Hədik bişirilən yerdə böyük ağaclardan yelləncək (uçuncaq) asıb yeniyetmə qızlar, oğlanlar uçunurdular (avar) [3, s. 20, 93].

Fatıl (fətıl). Bunun üçün xəmir südlə yoğurulur. Sonra ona şəkər tozu, sarıkök və yağ əlavə edilir. Xəmir acıdıqdan sonra böyük kündələr düzəldilir. Ortası yayılır, üzü naxışlanır, üzərinə xaşxaş və çörəkotu vurulur, yumurta sarısı sürtülür. Bundan sonra təndirdə bişirilir [2, s. 139].

Kıştı – qurşaq. Hazırda ümumilikdə papaqatma ilə əvəz olunan, lakin bəzi bölgələrdə qurşaq atma şəklində yerinə yetirilən adət nəzərdə tutulur. Məs.: -Novruz bayramında qapı gəzilərdi. Hər kəs qabaqcadan hazırlığın görərdi, ax-

şam çağı uşaqlar kıştı atardılar, yumurta, fındıq, qoz yığardılar (talış) və s. [3, s. 162]. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə "yundan toxunan əşya" mənasını ifadə edən *kıt* (Zaqatala) sözü qeydə alınmışdır [1, s. 253]. Fonetik səs cildi uyğun olan bu vahidlər arasında semantik əlaqənin də olduğunu hesab edirik.

Köndələn (Füzuli, Masallı, Şəmkir, Şuşa, Tovuz)-yanakı, yanı üstə. Tovuz şivəsində köndələn sözü həmçinin "tərs, tərsinə", Şəmkir şivəsində isə "maili" mənasında da işlədilir [1, s. 261]. Lahıc folklorunda bu sözə rast gəlinir: Həndələn, hündələn, Kür yaxası köndələn. Xan sənsən, bəy mənəm, Qorxma sənə dəymərəm. [2, s.107].

Çilə oyuğu ifadəsi ləzgilərin yaz bayramı folkloru mətnlərində aşağıdakı kimi izah edilmişdir: "Novruz vaxtı əgər yerdə qar var idisə, kişilər qarı qazıb oyuq hazırlayırdılar, ya da torpağı qazıb oyuq düzəldirdilər. Ona "çilə oyuğu", bizim dildə "şilə tüken" deyirdilər. Həmin gün balaca uşaqlar, hətta böyükklər çilə oyuğundan keçib o biri tərəfdən çıxırdılar. Bayram xonçası gətirirdilər, həmin xonça çilə oyuğunu qazan şəxslərə çatırdı. Xonçanı onlara verib üç dəfə oyuqdan keçirdilər. Əvvəllər yumurta, xonça, bayram payı gətirirdilər, pul sonralar çıxdı" və [3, s. 242].

Oş şeşdiranga (altırəngli aş). Düyü adəti üzrə dəmə qoyulur, yaxşı qazmaq tutsun deyər bir az da artıq bişirilir. Sonra düyünün üzərinə yağ və zəfəran əlavə olunur. Aşın üstü üçün bir neçə qara hazırlanır: xırda dolma, şabalıdlı ət, qiymə, qaysı və kişmiş qovurması, toyuq çıxırtması, balıq çıxırtması. Bu aş ancaq Novruz bayramında bişirilir [2, s. 138].

Şora (Quba)-içinə yağ, yumurta, şor və s. doldurulmuş yağlı qoğal. Göyçay, Şamaxı şivələrində bu söz *şor* şəklində işlədilir. Məs.: -Anam təzə tən-dirimizzə şor bişirdi biziycün (Şamaxı) və s. [1, s. 471]. Yaz folkloru mətnlərində bu şirniyyat növü barədə danışılmışdır. Məs.: -Birinci gün bayrama hazırlayırdılar, evdə şirniyyat bişirilirdi, *şora* bişirilirdi (ləzgi) və s. [3, s. 243].

Nəticə. Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan azsaylı xalqların folkloru ümumazərbaycan folklorunun tərkib hissəsidir. Bu mətnlərin toplanılması, sistemləşdirilib nəşr edilməsi, poetik dillərinin müşahidə, monoqrafik, tarixi-müqayisəli, müqayisəli-linqvistik və s. metodlar ilə öyrənilməsi hazırda aktualıq kəsb etməkdədir. Azsaylı xalqların həm öz dillərində olan, həm Azərbaycan dilində olan folklor mətnlərində bir sıra özünəxas səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır ki, bunlar dilin bütün səviyyələrini-səs sistemini, lüğət tərkibini və qrammatik quruluşunu əhatə edir. Məqalədə müqayisəli-linqvistik təhlilə cəlb edilmiş yaz folkloru mətnlərində olan bir sıra fonetik xüsusiyyətlər işıqlandırılmış, nümunələr daxilində verilmişdir. Həmçinin, ümumişlək olmayan

bəzi sözlərin izahına toxunulmuşdur. Tədqiqat işi bu yöndə aparılacaq gələcək araşdırmalar üçün zəmin rolunu oynayaraq bakalavr, magistratura, doktorantura pilləsində təhsil alanlar, dilçilər, dialektoloq və folklorşünaslar üçün faydalı ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Azsaylı xalqların folkloru.II kitab. AMEA, Folklor İnstitutu. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
3. Azsaylı xalqların folkloru. VI kitab. AMEA, Folklor İnstitutu. Bakı: Elm və təhsil, 2024.
4. Hüseynova, M. Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı integrasiyası. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2020.
5. Hüseynova, G. Tat dilinin leksikası (Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2013.
6. Əliyev, D.İsmayılı etnomühitindəki azsaylı xalqların folkloru. AMEA, Folklor İnstitutu. Bakı: Elm və təhsil, 2023.
7. Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
8. Məmmədli, M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi Nəşr, 2019.
9. Kaşğari, M. Divanü lüğat-it-türk. I cild.Bakı: Ozan, 2006.
10. Kazımov, İ. Axısqa türkləri: dil, tarix və folklor. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
11. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı. Tərtibçilər: Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə, 1988.
12. Şirəliyev, M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.
13. Tanrıverdi, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” un söz dünyası. Bakı, Elm və təhsil, 2006.
14. Yoloğlu, G. Türk xalqlarının mərasim sistemində Novruzun yeri (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Sabah, 2018.
15. 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 11 yanvar 2016-cı il. <https://president.az/az/articles/view/17437> [19.03.2026].

ESTETİKANIN NƏRİMAN HƏSƏNZADƏ YARADICILIĞINDA TƏZAHÜRÜ

Aytən Muşkiyeva

Baş müəllim

Gəncə Dövlət Universiteti

ayten.mushkiyeva@mail.ru

Abstract

Manifestation of aesthetics in the Nariman Hasanzade's creativity

People's poet Nariman Hasanzadeh has always been in the spotlight with his rich, meaningful creativity, and his simple and sincere poems, epic-lyric, dramatic and journalistic works prove that he is a great citizen.

N.Hasanzadeh's book "Our History, Our Destiny" (2002) contains many valuable articles and interviews, questions and answers on issues of art and craftsmanship, aesthetics and ethics, as well as speeches and reports at symposiums and conferences held in local and foreign countries. An interesting aspect is that, like other thoughtful artists, N. Hasanzadeh also practically solved the theoretical ideas he put forward in this work about art, various issues of ethics and aesthetics in his artistic works, and became an example for artists of our time with his creativity.

He touched on some theoretical issues of the aesthetics and ethics of national Azerbaijani literature in his articles about various artists, as well as in his book "Culturology" and in his prefaces to his poetry books, and, wherever appropriate, he also referred to Azerbaijani literature as a whole - to the creativity of some representatives of the literature of the Independent State. In trying to solve the problem in this way, he was guided by the instruction of the great leader Heydar Aliyev - the problems of artistic creativity cannot be solved "purely theoretical". Here, it is appropriate and useful to rely on life materials and historical facts.

Keywords: *Ethics, culture, aesthetics, creativity, development, literature, dramatic, aspect*

Xalq şairi Nəriman Həsənzadə zəngin, mənalı yaradıcılığı ilə daim diqqət mərkəzində olmuş, sadə və səmimi şeir ləri, epik-lirik, dramatik və publisistik əsərləri onun böyük vətəndaş olduğunu sübut edir. Həsənzadənin yaradıcılığında Xaqani, Əvhəddi, Nizami, Nəsimi, Füzuli fəlsəfəsi, Vaqif, Vidadi saflığı, Q.Zakir, Seyid Əzim ehtirası, M.Hadi, M.Ə.Sabir qüdrəti, S.Vurğun diapazonluğu, R.Rza cürəti var. Nəriman Həsənzadə şeiri, eləcə də, tarixi və dramatik xronikal əsərləri göyqurşağının bütün rənglərini özündə cəmləşdirən, yerüstü və yeraltı sərvətləri Azərbaycan torpağı, Azərbaycan təbiəti qədər rəngarəngdir. İlk şeirindən başlayıb, son şeirini adi bir intonasiya ilə oxuyarkən göz önünə

Şuşa, Cıdır düzü, Ağstafa, Qarayazı, Topxana meşəsi, Şəki, Şirvan gözəlliyi gəlir, yeni dünyanın baharını tərənnüm edən, nəğməkar, tribunada və efirdə çox sakit, lakin mənalı danışan bir şair gəlir.

O, Azərbaycan xalqına, Azərbaycan torpağına dərin köklərlə bağlı vətəndaşdır. Ulu Heydər Əliyevin yaratdığı Azərbaycan dövlətinin müstəqil düşünən şair oğludur. "Poylu-beşiyim mənim" eposu Nəriman təxəyyülünü həm etik, həm də estetik cəhətdən tamamlayır. Xalq yaradıcılığının xüsusi formalarından biri olan bu eposda xalqın adət-ənənələri, qəhrəman keçmişi, həm də Nərimanın keçmişi, gözəl gələcəyi, başı qarlı dağları, Xəzəri, Göy gölü, Maral gölü, çəmənlikləri öz əksini tapmışdır. Nəriman Həsənzadə yaradıcılığının belə geniş, hərtərəfli olması, onun yaradıcılığı haqqında müxtəlif mövzularda, elmi əsərlər, monoqrafiyalar, magistr dissertasiyaları yazmağa imkan vermişdir. Böyük alim-yazıçı Mir Cəlal Paşayev, akademiklərdən Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Ziya Bünyadov, Yaşar Qarayev, Bəkir Nəbiyev, Nizami Cəfərov, Mehdi Hüseyn, Osman Sarıvəlli, professor Qəzənfər Paşayev, e/namizədi Güldanə Əmrullahqızı, Nəbi Xəzri, Anar, Rəfiqə Budaqova, Simax Şeyda, Kaysın Quliyev, Anikst Qrebnev, Nazim Hikmət, Naum İsayeviç, Hüseyn Arif, Şamil Salmanov və başqaları şairin yaradıcılığının bu və ya digər sahələrini tədqiq edib oxuculara çatdırmışlar.

Biz isə şairin yaradıcılığında azadlıq, etika və estetika məsələlərindən bəhs etmək fikrindəyik. Bu mövzunun işlənməsi bir tərəfdən prezident təqaüdcüsünün yaradıcılığında toxunulmayan sahəni şərh etməyə, digər tərəfdən isə N.Həsənzadənin keçdiyi həyat yolu – (...Nəriman Həsənzadənin həyatı yuxudur, intəhası "cənnət" yuxusudur" (2004) – əsasında bəzi estetlərin, həm də XX əsr estetlərinin ifrat baxışlarını tənqid etməyə imkan yaradır. N. Həsənzadə yaradıcılığı əsasında belə bir cəhəti də şərh etməyə çalışacağıq ki, keçmiş irsə tənqidi münasibət və gələcəyi qabaqcadan görmək, insana xidmət etmək və onu mənəvi cəhətdən, estetik baxımdan, etik çərçivə daxilində zənginləşdirmək və Yeni Azərbaycan Partiyasının əsaslandırıdığı müstəqillik metoduna, azadlıq carçısı Heydər Əliyev fəlsəfəsinə möhkəm yiyələnmək və bunların gücü ilə gerçəkliyimizi dialektik şəkildə vermək, Müstəqil Azərbaycan ədəbiyyatına xas olan müsbət keyfiyyətlərdir və bu keyfiyyətləri keçmiş sosializmə xidmət edən partiyalı ədəbiyyatda – azad olmayan ədəbiyyatda – görmək mümkün deyildir. Ənənə və navatorluq, müstəqillik humanizmi, xalqlıq və azad fikirlilik gerçəkliyinə və onun tərkib hissəsi olan sosialist dövrün romantikasından fərqli olan XX əsrin 90-cı illərindən sonra yaranan ədəbiyyatında yeni inqilabi romantikaya sahib olmağın qanunauyğunluğu kimi mühüm prob-

lemlərdə Sovet dövrü estetiklərinin baxışlarının sağlam düşüncə üçün o qədər də yaramadığını qeyd edərkən Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığına ona görə söykənirik ki, o, mədəni irsimizin ləyaqətli varisidir, novator sənətkardır. Şairin yaradıcılığında xalqilik və xalq təssübkeşliyi, insana və bəşəriyyətə məhəbbət özünün gözəl ifadəsini tapmışdır. N.Həsənzadənin etik və estetik baxışları və ədəbi-bədii yaradıcılığı idrakı cəhətdən dialektik materializmin inikası nəzəriyyəsinə əsaslanmış, bu bünövrə üzərində dayanmışdır.

Etikanın əxlaqla bağlılığı düşündürücü olsa da N.Həsənzadə Sovet dövründə yazdığı əsərlərində məsələyə tarixilik baxımından ancaq çox ehtiyatlı yanaşıb önəm vermiş, "Nəriman" poemasında qanunları deyil, tarixin gerçəkliyini əsas, üstün saymış, ehtiyatı bilərəkdən "unutmuş", baş qəhrəman Nərimanovu götürmüş, buna görə də "başı ağrımış", dilindən izahat versə də, tövbə aktına – babası, Port – Artur qəhrəmanı Əliağa Şıxlinski kimi-qol çəkməmiş, səbəbini soruşanda- "Mən şairəm ilhamım gələndə yerə-göyə sığmıram, tarixi gerçəklikdən qaça bilmirəm, əlimdəki qələmi süngü edib saxta qanunlara qarşı çıxıram - ..." - demiş əqidəsindən dönməyəcəyini obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. Antik ədəbiyyatda da deyilir ki, Qənimed Zevsin qarşısına şərab qoyur. Aristotel bu məsələni belə izah edir: - Allahlar şərab içmir, şərbət içir. "Poetika" kitabının müəllifi Aristotel bununla Qənimədə bəraət qazandırarmı? Lakin atılmış söz gülləsi geri qayıtmır... Günahkar şairdimi? Yox, meaforalardı. N.Həsənzadə də Sovet sensorunun qarşısına tarixi faktı – qoymuşdur. Fakt isə qanunu gülünc vəziyyətə salıb, özü sınımr, sındırır. Müəllifə tapşırırlar ki, əsərin qəhrəmanı Şaumyan olmalıdır. N.Həsənzadə deyilənə əməl etmir, Qənimed Zevsin qarşısına şərab qoymaqla onun batinini ortaya çıxarır. Axı, Zevs şər Allahıdır. O, insanların yanında üzükara olduğu üçün bizim eradan əvvəl V əsrdə yaşayan qədim dövrün heykəltaraşı Fidiy onun siluetini qara daşa həkk etmişdir. N.Həsənzadə də Sensorun qarşısına həqiqət zəhərini qoymaqla Şaumyanın iyrənc xarakterini, batinini ortaya çıxarır: Aristotel deyir ki, Allahlar şərab içmir, şərbət içirlər... Təkrarlayaq ki, Həsənzadə sensorun lafına qulaq asmır, Şaumyanın da Zevs kimi insanlara düşmən olduğunu göstəriş verənə başa salır. Zevs öz hərəkəti ilə insanlara od vermirsə də Prometey xeyirxah ruhların köməyi ilə Zevisdən gizli odu insanlara çatdırır. Bu yerdə Həsənzadə Prometey [1, s. 25] yolu getmiş, Prometeyləşmiş, etik baxımdan xalqının oğlu olduğunu sübut etmiş, estetik hissin etikadan sonra gəldiyinə laqeyd qalmamış. Hər şeydən əvvəl soydaşlarına gerçəkliyi unutmamağı tövsiyyə etmişdir, sensorun şairə ünvanladığı sual nəticəsiz qalmışdır. Antiq dünyanın böyük filosofu Aristotel Qənimədə kömək etdiyi kimi, türk dünyasının böyük siyasi filosofu Hey-

dər Əliyev də fakta əsaslanan, fikrindən dönməyən şairə kömək edir... Bu etik və estetik cəhətdən önəmlidir, qəşəngdir.

N.Həsənzadə “Nəriman” poemasında və “Bütün Şərq bilsin” dramında yaradıcılıq təcrübəsi-nin püxtəliyini göstərmişdir. Lakin əsərdə ekspres-sivlik çox vaxt şairin istedadının, varlığı obrazlı, dramatik şəkildə əks etdirməyin parlaq xüsusiyyəti kimi təzahür etmişdir. Ədəbiyyatda ekspressionizmin yayılması, XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf etsə də, poeziyada ekspressionizm təzadlı obrazların defor-masiyası sayəsində dilə ifadəlik, mənzum drama həm etik, həm də estetik çeviklik vermək səyi ilə xarakterizə olur. “Bütün Şərq bilsin” əsərində eks-pressionizm estetik qanunlara zidd mövqedə göstəril-məmişdir. Dramda estetik zövq, dramdakı fərdlərin estetik zövqü bir-birindən fərqlidir. Səriyyə, Nərimanov, Qələndər, Qocaoğlu Süleyman və başqaları müxtəlif zövqə malik insanlardır. Bunların arasındakı mühüm fərqi göstərməklə bərabər unutmamaq olmaz ki, estetik zövq qabiliyyəti də hər şeydən əvvəl birin-ciyə, real gözəllikləri duymaq və onlardan həzz ala bilmək qabiliyyətinə əsaslanır. Bu baxımdan Nərimanovun zövqü və gözəllikdən həzz almaq hissi başqalarından onu fərqləndirən xüsusiyyətdir. Estetik həzz kimi, estetik zövqün də mənbəyi mücərrəd ideyalar, təsəvvürlər deyil, gerçəklikdir – “Ata-bəylər” dramında bu gerçəklik XII əsrin ictimai mühiti ilə müəyyənləşir və sağlam, yüksək estetik zövqə malik olub – olmamaqdan asılıdır. Fərq yalnız ondadır ki, estetik həzz daha çox hissiyyatla, hissi həyatla əlaqədar olub, obyektə insanda – hissi həyat şəkilində – təzahür edir; estetik zövq isə hissi həyatla əlaqədar olmaqla bərabər həm də ağıl, mühakimə, qismində xəyal, fantaziya, təsəvvürlərlə əlaqədar olub insanda, subyektə məhz estetik şüur, gözəllik haqqında anlayış gerçək şəkildə və mənəvi bir keyfiyyət, qəşəng keyfiyyət kimi formalaşır, həm də fərdi estetik şüur, estetik baxış, estetik ideal xüsusiyyətləri kəsb edir. “Pompeyin Qafqaza yürüşü” xronikal dramında bu parçanı nəzərdən keçirək,

Qadın namusuna toxunmaq olmaz,
İti bıçaq olur o dəmdə Qafqaz.
Gözəl alban qızı, əsl zadəgan,
Hüsnün qarşısında sarsılır insan.
Açır səngərdə də zərif bir çiçək,
Ona nə meh dəysin, nə əsən külək.
Səxavət göstərdi mənə bu dağlar,
Romada görüşsək, daha xoş olar.
(Feofana)
Troya şahzadəsi Briseidadan,

Alban şahzadəsi zərifdi, inan.
Ona Aqmemnon, indi də Pompey,
Əsir qadınlara əsirdi tale.
İlkcan
Romaya özüm yox, gedər cəsədim,
Pompeylə döyüşdü hələ məqsədim.
Pompey qəsbkardı.
Pompey
Qəsbkar olmur,
Kim qalib gəlirsə haqlı da olur.
İlkcan
Bizim eşqimizə qəsd ola bilməz,
Qasid ağ atından yıxıla bilməz.
Pompey
Qasid səhv elədi bir cavan kimi,
Amma həlak oldu qəhrəman kimi.
Beldə çətin deyil qılınc gəzdirmək,
Beli yox, biləyi bərkitsin gərək.
İlkcan
Yaşamaq istəsə, Pompeyə olar,
Qasidə olmazmı qanlı qəsbkar.
Artıq olsa idi bir ayaq izi,
yeri əyərdimi daş - tərəzisi?!
Gedəndə ər getdi, ata dönmədi,
dünyadan soruşdum, dünya dinmədi.
Yox qasid qayıtsın, yenə qayıtsın,
O məndən gedibdi, mənə qayıtsın [4, s. 126].

N.Həsənzadənin "Tariximiz, taleyimiz" (2002) – kitabında sənət və sənətkarlıq, estetika və etika məsələlərinə aid bir çox dəyərli məqalə və müsahibələri, sual-cavabları, yerli və xarici ölkələrdə çağrılan simpozium və konfranslarda çıxış və məruzələri toplanmışdır. Maraqlı cəhət ondadır ki, başqa mütəfəkkir sənətkarlar kimi N.Həsənzadə də bu əsərində sənət haqqında, etika və estetikanın müxtəlif məsələləri haqqında irəli sürdüyü nəzəri fikirləri özünün bədii əsərlərində təcrübi olaraq həll etmiş, öz yaradıcılığı ilə dövrümüzün sənətkarlarına nümunə olmuşdur.

O, Milli Azərbaycan ədəbiyyatının estetika və etikasının bəzi nəzəri məsələlərinə müxtəlif sənət adamları haqqında yazdığı məqalələrində, eləcə də

"Kulturologiya" kitabında, şeir kitablarına yazdığı ön sözlərində toxunarkən bütünlükdə yeri gəldikcə Azərbaycan ədəbiyyatını-Müstəqil dövlətin ədəbiyyatının bəzi nümayəndələrinin yaradıcılığına da istinad etmişdir. Problemin belə bir şəkildə həllinə çalışarkən o, ulu öndər Heydər Əliyevin belə bir göstərişinə əsaslanıb-bədii yaradıcılıq problemlərini "təmiz nəzəri yolla" həll etmək olmaz. Burada həyat materiallarına, tarixi faktlara əsaslanmaq məqsədəuyğun və faydalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xeyirxah Allah Prometey ya nəhəng Yapetin əmisi oğludur, ya da Zevsin dayısıdır... "Antiçnaya literatura". M., 1973, str. 25.
2. Heydər Əliyev. Tarix, tarixdir. Bakı, 1996.
3. Həsənzadə N. Mənim gecəm gündüzüm. Bakı, 1973.
4. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1974.

MİRZƏ İSMAYIL QASİRİN MƏSNƏVİLƏRİ: SATİRA, MƏİŞƏT VƏ CƏMİYYƏT

Əfsanə İsmayılova

Baş müəllim

Sumqayıt Dövlət Universiteti

efsane.ismayilova@sdu.edu.az

Abstract

Mirza İsmail Qasir's masnavis: critica, life and society

The article is dedicated to the satirical masnavis of Mirza Ismayil Qasir, one of the famous poets of the 19th century. The poet's works are considered an important stage in the development of satirical thought in Azerbaijani literature. The poet expanded the expressive possibilities of the masnavi by creating satirical letters, as well as examples with religious and didactic content. During the research, it became clear that satire acts as a leading line in his work, and through this means the social injustices of the time, hypocrisy and contradictions in human relations are sharply criticized. The satirical typologies, vivid everyday scenes and realistic descriptions he created remain relevant today, as they reflect the characteristic problems of not only a certain era, but also society in general. These poems can also be assessed as a successful example of enriching the classical form with new content. These works are of particular importance as a valuable component of our national literary heritage, both for their artistic and aesthetic value and social significance.

Keywords: 19th century, Mirza Ismayil Qasir, masnavi, social criticism

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı ictimai-siyasi dəyişikliklərin, yeni düşüncə tərzinin və realist baxışın formalaşdığı mühüm bir mərhələdir. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən sənətkarlar klassik ədəbi ənənələri qorumaqla yanaşı, onları yeni məzmun və ideyalarla zənginləşdirməyə çalışmışlar. Belə sənətkarlardan biri də Lənkəran ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi, "Fövcül-füsəha" ədəbi məclisinin rəhbəri Mirzə İsmayıl Qasirdir.

M.İ.Qasir məsnəvişəkilli şeirlərində dövrün sosial problemlərini özünəməxsus şəkildə ifadə etmişdir. Şairin məsnəviləri yalnız bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də ictimai tənqid gücü, realist təsvir imkanları və satirik ruhu ilə diqqəti cəlb edir.

Bu baxımdan, Mirzə İsmayıl Qasirin məsnəviləri onun yaradıcılığının ən məhsuldar və ideya baxımından ən yüklü sahələrindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvi şeirinin yeni istiqamətdə inkişafını nümayiş etdirir.

Qasirin məsnəvilərində mövzu və məzmun müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir. Şair həm satirik məktublar, həm məhəbbət motivli əsərlər, həm də dini və didaktik məzmunlu nümunələr yaradaraq məsnəvinin ifadə imkanlarını genişləndirmişdir. Lakin bu əsərləri birləşdirən əsas cəhət onların hamısında hiss olunan realist baxış və ictimai mövqedir.

Görkəmli alim Paşa Kərimov 1988-ci ildə Tahirə Nurəliyeva ilə bərabər Mirzə İsmayıl Qasirin M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazma şeirlərini transfoneliterasiya edərək, şairin bədii irsini ilk dəfə oxuculara təqdim etmişdir [2]. 2002-ci ildə Aybəniz Rəhimovanın "Mirzə İsmayıl Qasir" [3]. adlı monoqrafiyası nəşr olunmuş, 2015-ci ildə isə şairin anadan olmasının 210 illiyi ilə əlaqədar olaraq "Axundzadə Mirzə İsmayıl Qasir - 210" adlı kitab çapdan çıxmışdır ki, bütün bunlar şairin yaradıcılığının tədqiqində əldə edilmiş mühüm uğurlardandır.

Şairin şeirlərinin 12-si məsnəvi şəklində yazılmışdır ki, bunlardan 7-si: "Bəyzadəyə", "Mir Əhməd xana", "Ağa Səmədə", "Təyyubi Tahirə" və digər real şəxslərə ünvanlanmış satirik mənzum məktublardır.

Qasir öz yaradıcılığında ictimai mühitdə hökm sürən ədalətsizliyi, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi dünyasını, xalqın yoxsul halını, qadın-kəşi bərabərsizliyini realist boyalarla əks etdirir. Q.Zakirin üslubunu xatırladan bu şeirlərdə *"Qasir ya yüngül yumoristik tənələrə əl atır, ya da məsələnin ictimai cəhətlərinə daha artıq diqqət yetirir, onların vasitəsi ilə cəmiyyəti və zamanənin özünü tənqid edir"* [3, s. 40]. Şairin tənqidi metod və priyomları özündən sonrakı nəsillə - M.Ə.Sabir, M.Ə.Möcüz və "Molla Nəsrəddin" jurnalının bir sıra satirik nüma-

yəndələrinin yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdir.

Qasir "*zəmanənin, o dövrkü Azərbaycan mühitinin yaranmaqda olan yeni ictimai-iqtisadi münasibətlərinin qamçılanmasına və ifşasına həsr olunmuş əsərlərində bir-birindən həm zahirən, həm daxilən seçilən satirik tiplər təqdim edir*" [3, s. 90]. Qasirin "Əbu Talibə" adlı satirik məktubunda dövrünün istedadsız şairlərinin yersiz mədhiyyəçiliyi, sosial bərabərsizlik, xüsusilə, sinifli cəmiyyətdə və insan mənəviyyatının dəyişməsində maddiyyatın daşdığı mənfi funksiya tənqid olunur:

*Pul, dövlət əziz olub candan,
Keçməz ondan kişi, keçər candan.
Çün bu dünyanı əhli-hikmət-ü-hal,
Eyləyib bir əcuzəyə timsal* [1, s. 158].

"Bəyzadəyə" məsnəvisi yüksək rütbəli məmurların birinə yazılmışdır. Şeirdən anlaşılar ki, həmin şəxs Qasirə naməlum bir məsələ ilə bağlı vəd vermiş, lakin onu yerinə yetirməmişdir. Şair özünü həmin məmurla müqayisə edərək, öyünür, qarşı tərəfi isə incə şəkildə tənqid edir:

*Yalan sözü xalqa nisbət verməmə,
Aşınaya heç rəva da görməmə.
Özgə günə eyləmişən söhbəti,
Sənin qəsdin kəsmək imiş ülfəti* [1, s. 149].

Qasirin satirik məktublarında yumoristik məzmun əsas xətt kimi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan şairin tədqiqatçısı A.Rəhimova Qasiri "yumoristik əsərlərin ilk yaradıcısı" hesab edir [3, s. 90].

Qasirin poeziyasında "Eşitmişəm qalada..." məsnəvisi özünəməxsus və diqqətçəkən məzmunu ilə seçilir. Əsərin süjet xətti erməni qəssab Abramla çəkməçi Girkor arasında yaranan torpaq mübahisəsi üzərində qurulmuşdur. Çəpər salınması zamanı tərəflər arasında narazılıq yaranır, bu isə getdikcə böyüyərək qarşılıqlı təhqir və fiziki qarşıdurmaya çevrilir. Hər iki şəxs bir-birinə qarşı kobud ifadələr işlədir. Lakin kənd əhalisinin müdaxiləsi və qınağı nəticəsində onlar zahirən barışmağa məcbur olurlar. Abram özünü təqsirli hesab etdiyini bildirərək Girkordan üzr istəyir və ona çəpəri çəkmək üçün razılıq verir.

*Yazıq Girkor bu sözü doğru qanıb,
Abram ağanın sözünə inanıb.
Abram deyib indi çəpər çəkginən,
Hər nə ürəyin istəyir əkginən* [1, s. 305].

Girkor Abramın dediklərinə inansa da, məkrli Abram gizləncə ona hücum edərək bıçaqla qulağına zərbə endirir və onu ömürlük kar qoyur. Bu hadi-

sə zahiri bərişğın arxasında gizlənən düşmənçiliyi açıq şəkildə ortaya qoyur. Məsnəvinin sonunda isə müəllif Girkora olan münasibətini belə ifadə edir:

*Çox ürəyim yanır mənim Girkora,
Hər kəs onu incidə bundan sora.
Görsün onu mən nə cürə bəzəmə,
Qələm ilə bel-buxunun əzəmə* [1, s. 306].

Məsnəvidə baş verən əhvalat əsrlər boyu insan münasibətlərində mövcud olan bir problemin — xəyanət və ikiüzlülüyn bədii ifadəsinə çevrilmişdir. Şeirdə bir süfrə arxasında duz-çörək kəsdiyi qonşusuna zahirdə səmi-mi davranan, lakin daxilən kin və hiylə ilə dolu olan mənfur bir obraz ustalıqla təsvir edilir. Müəllif bu obraz vasitəsilə insanın iç dünyası ilə zahiri davranışı arasındakı ziddiyyəti açır, etibarın necə asanlıqla sui-istifadə oluna bildiyini göstərir. Hadisənin drammatizmi və psixoloji gərginliyi isə əsərin təsir gücünü daha da artırır.

Qasirin məsnəvi yaradıcılığında ünvanlı şeirlər daha çoxdur. Bu əsərlərin əksəriyyəti bəsit məzmunlu şeirlərdir. Qasir gah naməlum bir hadisəyə eyham vurur, gah da kimdənsə giley-güzar və ya xahiş edir. Müəllif "Ağa Səmədə" adlı şeirində Ağa Səməd adlı birisindən ona külə tikməsinə xahiş edir, "Mir Əhməd xana" adlı məsnəvisində qocalığından şikayətlənir, köhnəlmiş çarpayısından yıxıldığını bildirir. O, bu şeirdə qeyri - müəyyən əhvalatlara - Fətəliyevə müftə qatığın, Şirəli bəyə südün gəlməsinə eyham vurur və qatıq istədiyini bildirir. Şeirin komik məzmunundan aydın olur ki, Mir Əhməd xan imkanlı şəxs olmuş və Qasirlə yaxın münasibəti var imiş. O, öz laxlayan çarpayısını ortağ tanışları Molla Fəttaha, qatığı isə "məşuqəyə" bənzədir:

*Gəlmədi məşuqəmiz ol şux qatıq,
Yəni ki, qaymağa qarışmış qatıq.
Yiyən kimi Qasiri irşad edər,
Başdan ayağa ürəyin şad edər* [1, s. 172].

Qasir Mir Əhməd xana bir neçə şeir ünvanlamışdır ki, bunların birində ondan buğda, digərində isə qənd və çay istəyir. Şair məsnəvilərində həyatının ehtiyac içində keçməsinə bu və ya digər faktlar əsasında təsvir etmişdir. Bu misrələr onun həyatı və ümumilikdə XIX əsrin sonlarında xalqın yaşayış tərzini barədə müəyyən dərəcədə informasiya mənbəyi kimi qiymətli dir.

Beləliklə, Qasirin məsnəvilərində satira aparıcı xətt kimi çıxış edir və bu vasitə ilə dövrün sosial ədalətsizlikləri, riyakarlıq, mənəvi aşınma və insan münasibətlərindəki ziddiyyətlər kəskin şəkildə ifşa olunur.

Onun yaratdığı satirik tipajlar, canlı məişət səhnələri və realist təsvirlər

yalnız müəyyən bir dövrün deyil, ümumilikdə cəmiyyətin xarakterik problemlərini əks etdirdiyi üçün bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır.

Nəticə etibarilə, Mirzə İsmayıl Qasirin məsnəviləri Azərbaycan ədəbiyyatında satirik düşüncənin inkişafında mühüm mərhələ olmaqla yanaşı, klassik formanın yeni məzmunla zənginləşdirilməsinin uğurlu nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu əsərlər həm bədii-estetik dəyərinə, həm də ictimai əhəmiyyətinə görə milli ədəbi irsimizin dəyərli tərkib hissəsi kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundzadə, Mirzə İsmayıl Qasir – 210: [elektron resurs] / M.İ.Qasir (Axundzadə), tərt.ed. T.İ.Axundov. – Bakı: – 2015. – 503 s. – URL: <https://ebooks.az/view/zOYp58uf.pdf>
2. Qasir, M.İ. Şeirlər / M.İ.Qasir, tərt. ed. P.Kərimov, T.Nurəliyeva. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 197 s.
3. Rəhimova, A.M. Mirzə İsmayıl Qasir / A.M.Rəhimova. – Bakı: Nurlan, – 2002. – 132 s.

MƏMMƏD ARİFİN ƏDƏBİ TƏNQİDİNDƏ TARİX VƏ TARİXİLİK

Pərvanə Quliyeva

Baş müəllim

Gəncə Dövlət Universiteti

pervane.quliyeva1973@gmail.com

Abstract

History and historicity in the Mammad Arif's literary criticism

It has become a moral necessity to talk about such a person who developed the method and style of the theory of socialist realism in the Azerbaijani literature of the 20th century, the problem of its emergence and development. He based his explanation of the stages of national literature from ancient times to the modern period on the classics in all their depth, and the character traits of 20th century literature. That is why we have paid special attention to the work of this outstanding scholar, who approached and analyzed individual events of literature, far from subjective feelings, in terms of the demands of the ideology of the era, especially in his literary-critical views consisting of three chapters, his view of historicity, and his biography - the main points of his life.

It should be specially noted that the literature of the period of socialist realism cannot be evaluated unambiguously. Those who want to write about an entire stage of

Azerbaijani literature known under the name of Soviet literature are certainly making a mistake.

Keywords: *History, literature, problem, creativity, literary criticism, national, development*

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Akademik Məmməd Arifin yaradıcılığı, tədqiqat sahəsi, əsərləri hər zaman oxucuların diqqət mərkəzində olmuşdur. Məmməd Arif idi, pır idi, tək idi, pak idi. XX əsrin görkəmli ədəbiyyatşünaslarından biri idi. Onun həyat və yaradıcılığı, ayrı-ayrı əsərləri haqqında yazıçılarımızın və ədəbiyyatşünas alimlərimizin M.Ələkbərlinin, Ə.Paşayevin, P.Xəlilovun, B.Nəbiyevin, Q.Xəlilovun, Ə.Mirəhmədovun, S.Rəhimovun, R.Rzanın və s. bir sıra elmi əsərləri dərc olunmuşdur. Lakin akademik M.Arifin yaradıcılığına həsr edilən məqalələrinin heç birində onun ədəbi-tənqidi əsərlərindən qaldırılan problemlərin necə həll edildiyinə, tarixi görüşlərinə bütövlükdə toxunulmamışdır. Yüksək elmi mədəniyyəti dərin tənqidçilik diapazonu, ədəbiyyatın nəzəri əsaslarının müasirlik baxımından təhlili, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi –nəzəri fikrinin yaranması, inkişafı, formalaşması M.Arifin adı, istedadı püxtə qələmi, kamil dəstixətti və əlvan yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır. Onun hökm və iradlarında səmimiyyət və xeyirxahlıq əsas yer tutur. O, işıqlı tərəfi daha geniş və aydın verməyə, sənətkara kömək məqsədi daşımağa çalışan usdad nəzəriyyətçidir. Bu sambalı ədəbiyyatşünasın anadan olmasının 80 illiyi münasibəti ilə SSR EA müxbir üzvü, G.Lomidze, Özbəkistan SSR EA akademiki V.Zahidov və başqalarının göndərdikləri teleqramlarda (1984) ildə onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına, rus və dünya ədəbiyyatşünaslığına daxil etdiyi hədiyyələri iftixarla qiymətləndirmişlər. Ədəbi-tarixi görüşləri ilk mənbələrə əsaslanmış yaşadığı mühitin üsullarını tənqid etmişdir. Belə bir adam bütün dövrlərdə yenidir.

O, ömrünün ən yaxşı çağlarını XX əsr ədəbiyyatşünaslığının tənqidinə, dogma ədəbiyyatın o dövrdə deyildiyi kimi partiyalıq və xalqilik prinsipləri əsasında tədqiq və təbliğinə sərf etmiş və xalqın sevimlisi olmuşdur.

Əsas hissə. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizmi nəzəriyyəsinin metod və üslubunu onun yaranması və inkişafı problemini işləyib hazırlayan belə bir adam haqda söz demək mənəvi ehtiyaca çevrilmişdir. O, Milli ədəbiyyatın qədimdən tutmuş müasir dövrdəki olan mərhələlərini bütün dərinliyi ilə XX əsr ədəbiyyatının xarakter cəhətlərini izahda klassikaya əsaslanmışdır. Bax elə buna görə də biz subyektiv hisslərdən uzaq olan ədəbiyyatın ayrı-ayrı hadisələrinə dövrün ideologiyasını tələbi baxımından yanaşan və təhlil edən bu görkəmli alimin yaradıcılığında xüsusilə üç fəsildən ibarət ədə-

bi-tənqidi görüşlərində, tarixiliyə baxışında öyrənməyə, tərcüməyi – halının əsas məqamlarına da diqqət yetirmişdir.

Onu da qeyd edək ki, nə vaxt yazıldığından, nə zaman nəşr edildiyindən asılı olmayaraq Məmməd Arifin ədəbi-tənqidində tarix və tarixilik, əfsanəvi poemalara, xüsusilə "Qız qalası" poemasına M.Arifin münasibəti bu əsərdə araşdırılmış, bununla əlaqədar bir sıra poemalar da nəzərdən keçirilmişdir. Sosialist realizm deyilən metodun prinsiplərinə əsaslanıb təhlil edilən bu poemaların Məmməd Arifin dəyərləndirdiyi, müasir dövr üçün də inkar olunmaz doğruluğunu itirməyən bir həqiqətdir. Bunlar isə çox kəskin sərt prinsiplər-şərtlər idi. Onların məhdud ölçü və tələblərini tətbiq edərkən ədəbiyyatın canını təşkil edən bəzi dəyərlər M.Arif yazır ki, diqqətdən yayınıb bədiiliyin eləcə də əfsanənin tarixi abidə ("Qız qalası") özünəməxsus qanunlarına kifayət qədər əhəmiyyət verilməmişdir. Əsər, sinfilik, müsbət qəhrəman fəal yazıçı mövqeyi, əfsanə və tarixi abidə, xalqın adət-ənənəsi və s. bu kimi tələblərə cavab veribsə, M.Arif onu yüksək qiymətləndirib. Bu prinsipi gözləməyən yazıçı tənqid olunubdur... [4, s. 196].

Bunu xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, sosialist realizmin dövrünün ədəbiyyatını da birmənalı qiymətləndirmək olmaz. Azərbaycan ədəbiyyatının sovet ədəbiyyatı adı altında tanınmış bütöv bir mərhələsinin üstündən qələm çəkmək istəyənlər əlbəttə yanlışlığa yol verirlər. Bütün və hər cür qadağanlara baxmayaraq, XX əsrin 20-80-ci illərində M.S.Ordubadi, H.Cavid, C.Cabbarlı, Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Cavad, M.Müşfiq, S.Vurğun, R.Rza, S.Rəhimov, Ə.Məmmədخانli, İ.Şıxlı, B.Vahabzadə, N.Xəzri, Qabil və başqa sənətkarların 60-cı illər ədəbi nəslinin ən görkəmli nümayəndələrindən Ə.Kərim, Anar, Elçin, F.Qoca, M.Araz, Ə.Salahzadə, N.Həsənzadə və başqalarını həqiqətən də böyük istedadın məhsulu olub xalq mənafeyini əks etdirən, adamlarımızda milli duyğuları inkişaf etdirən bir sıra qiymətli əsərləri yaranmışdır. S.Vurğun təkcə "Azərbaycan" şerinin "Vaqif" dramını "Aygün" mənzum romanı yazmış olsaydı belə, Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri tarixində onun özünəməxsus yeri və xidmətləri layiqincə təsbit olunacaqdır [1].

Başqa sahələr kimi burada da indi ədalət bərpa edilmiş, ədəbiyyatın və onun tədrisi problemləri ilə məşğul olan alimlərin birgə səyi nəticəsində ədəbiyyat tarixinin yeni, obyektiv səmərəli konsepsiyası hazırlanmışdır. Həmin konsepsiyaya görə, bundan sonra klassik irslə yanaşıb 1918-1920-ci illərin (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün) mövcud ədəbiyyat tariximizdə indiyədək öz düzgün ədalətli təhlilini tapmamış əsərləri repressiya qruplarının ədəbi irsi, son illərdə yazılıb Qara yanvar və Qarabağ faciələrini əks etdirən

əsərlər dünyanın bir sıra ölkələrində yaranmış mühacirət ədəbiyyatı da buraya daxil olmaqla ədəbiyyatımız bütün tərkib hissələri ilə birlikdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz layiq yerini tapacaqdır [5].

Bunları deməkdə məqsəd bir də odur ki, hörmətli oxucu ədəbi-tənqidin bir qisminin nə vaxt meydana gəldiyini nəzərə alsın. O vaxt məsələn, yazıçıların II qurultayı arasında bu və ya digər ədəbi janrın vəziyyətini əks etdirən hər hansı bir məqalənin hesabat xarakteri daşması demək olar ki, heç kəsə qərribə gəlmirdi. Ədəbi icmalarından birinin üstündəki "Yenidənqurma və şerimiz" başlığı bu günün oxucusuna bir qədər qərribə görünə bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, adında əksini tapmış əsas vəzifəni yerinə yetirə bilməsə də, qısamüddətli tarixi kəsiyini əks etdirən yenidənquma indi xərabeləri üzərində müstəqil dövlətlərin bərqərar olduğu sovet imperiyasının sütunlarının dağılması haqqında cəmiyyətin mənəvi həyatının təzələnməsində əhəmiyyətli rol oynamışdı. O zaman məhz yenidənqurma abihəvasının verdiyi imkanlar əsasında ölkə miqyasında demokratiya nisbətən dirçəlmiş, sərbəst söz demə imkanları artmış və bunlar da ilk növbədə publisistikada ədəbi tənqiddə, bədii ədəbiyyatda özünü göstərmişdi.

Təbiidir ki, cəmiyyətin mənəvi həyatında əmələ gəlmiş yenilik M.Arifin yaradıcılığından yan keçməmişdir. Bunun belə olduğuna yaxınlıq hasil etmək üçün təkcə elə Elçinin "Ölüm hökmü" romanının təhlil edildiyi məqaləni nəzərdən keçirmək kifayətdir.

Akademik M.Arif bədii yaradıcılığın məziyyətlərindən birini də lokonizmə və yeni söz yaratmaqda görür. Axı bədii dilin zənginləşməsi yeni söz yaratmaqda da bağlıdır. Amma həmişə və hər zaman yeni söz yaratmaq uğurlu nəticə verirmi? Əlbəttə, yox! "Bəzən bir yazıçının yaratdığı müvəffəqiyyətli bir çöz də ədəbi – dilə keçə bilər, lakin bu bir qanun ola bilməz". Azərbaycan sovet ədəbiyyatında C.Cabbarlı və R.Rza yeni sözlər yaratmışlar. Ancaq onların hamısı müasir lüğət fondumuza keçib ümumxalq danışığında əks olunmamışdır. C.Cabbarlının "atılğan", "aqun", "qaytarğu", "batcı", "öngü", R.Rzanın "Göy əyrisi", "bizimləşən" və sair akademik Məmməd Arifin dil və üslub haqqında tələbləri, yalnız XX əsr ədəbləri üçün deyil, XXI əsr yazıçı, şair, dramaturq və nasirlər üçün də vacibdir [2, s. 120].

Nəticə və elmi yenilik. Bir daha demək istəyirəm ki, müəyyən qüsurları ilə yanaşı adı çəkilən mərəhələnin ədəbiyyatını da tənqid və ədəbiyyatşünaslığını da obyektiv qiymətləndirmək lazımdır. Əsərləri zamanın rejiminin qaçılmaz izlərini daşdığına baxmayaraq M.Arif yazır ki, F.Qasımzadə, H.Araslı, M.İbrahimov, M.Cəfərov, M.Rəfil, Ə.Sultanlı, C.Xəndan, M.C.Paşayev, M.Təhmasib, K.Ta-

libzadə, Ə.Mirəhmədov, A.Zamanov, M.Seyidov, R.Əliyev, Ş.Qurbanov, Ə.Səfərli, Y.Qarayev, M.Əlioğlu, Q.Xəlilov, A.Hacıyev, F.Hüseynov və başqaları da bu dövrdə yetişmiş öz kitab və məqalələrinə ədəbi prosesdə yaxından iştirak etmiş, ona müəyyən təsir göstərmiş oxucuların estetik zövqünün tərbiyəsi ilə məşğul olmuş, elmimizin aktual problemləri, o cümlədən də qarışıqlı ədəbi əlaqələr sahəsində geniş və ardıcıl araşdırmalar aparmış ədəbiyyat tarixi, orta və ali məktəblər üçün ədəbiyyat dərslikləri yazmış klassik irsi elmi-tənqidi mətnlərini hazırlamış, nəhayət yüksək ixtisaslı kadrlar yetişdirmək sahəsində böyük xidmətlər göstərmişlər.

Məmməd Arifin ədəbi-tarixi görüşlərindən aydın olur ki, o, yalnız mövzusu tarixi hadisələrdən alınan əsərləri deyil, bədii təfəkkürlə ictimai məsələlərlə tarixi baxışın arasındakı dialektik əlaqəni də əsas götürür. O, bir nəzəriyyəçi sənətkar kimi tarixilik anlayışına sırf tarixi nöqteyi-nəzərdən ədəbi prosesin həll edici amili kimi baxmır və bütün vəzifəni də onun üstünə yığır. İctimai hadisələrin bədii əksini təsir etmənin, tərbiyənin əsası kimi götürən M.Arif bir cəhətdən Azərbaycan sovet ədəbiyyatının mövzu dairəsinin genişləndiyini nəzərə çatdırırsa, digər tərəfdən bu mövzuya ehtiyatla, məsuliyyətlə yanaşmaq prinsipini qarşıya qoyur.

Bu kamil, təşkilatçı tədqiqatçının tarixi görüşləri özünün nəzəri əksini "Od gəlini", "Vaqif" dramlarının təhlilində mükəmməl şəkildə göstərir. O, bu əsərlərin təhlilində o dövr ictimai mühitin əsas götürmüş, təhlil prosesində ən xarakter cəhət olan siyasi mənaya, yazıçının mövqeyinə diqqət yetirmiş Elxan, Aqşin, Mötəsim, Vaqif, Eldar, Qacar, Arşak, Şaliko, Xuraman obrazlarının tarixi sənədlərə nə qədər uyğun gəlib-gəlmədiyini deyil, hadisənin mahiyyətində tarixiliyin saxlanıb-saxlanmadığına toxunmuş, ictimai nəticələr çıxarmışdır. Tarixi mövzuda yazılan əsərləri dövrün ictimai vəzifələri ilə bağlayan M.Arif göstərir ki, tarixi hadisələri təsvir edən sənətkar öz siyasi baxışlarını vermək, ondan fikrini həyata keçirməkdə bir vasitə kimi istifadə etməqsədi daşıyır. Çünki, oxucu tarix əsərini oxumaqdan daha çox bədii əsərin verdiyi məlumatı xoşlayır. Məhz buna görə də H.Heyne söyləyir ki, oxucu tarix haqqında şairin öz ağzından eşitməyi üstün tutur. Tarixlə ədəbiyyatın belə ittifaqı bədii tarixi həqiqəti sənətkarlıq cəhətdən zənginləşdirməyə kömək göstərir. Tarixi və tarixi təcrübəni bir də ona görə öyrənirlər ki, tarix, tarixçidən və yazıçıdan qüvvətlidir. M.Arifin dediyindən belə bir düzgün nəticə çıxır ki, tarixə əlavə etmək olmaz. Gərək tarixə hörmət etməyibacarasan. Ona laqeyd baxmaq, onu atəşə tutmaq sadəcə olaraq nadanlıqdır. Tarixdə hər şey öz adı ilə çağırılmalı, öz mühiti ilə vəhdətdə götürülməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. M.Arif. Ədəbi-tənqidi məqalələr. Azərnəşr, Bakı, 1953, səh. 225.
2. M.Arif. Ədəbi-tənqidi məqamlar. Azərnəşr, Bakı, 1958, səh. 218.
3. M.Arif. Bolşevik yazıçı, alovlu vətənpərvər M.S.Ordubadi. "Kommunist" qəzeti, 1942, 5 avqust.
4. M.Arif. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild, Azəb. SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1968, səh. 92.
5. "Ədəbiyyat qəzeti" 1947, 12 fevral.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Nəzmiyə Axundova

VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ AİLƏ DƏYƏRLƏRİ TÜRK DÜNYASININ MƏNƏVİ BİRLİYİNİN TƏMƏLİ KİMİ

Aynur Qasımova

Müəllim

Bakı Slavyan Universiteti

aynurmehdiyeva84@gmail.com

Abstract

Patriotism and family values as the foundation of the spiritual unity of the Turkic world

The Turkic world is a civilization historically encompassing a vast geographical area, shaped by a shared language, culture, and system of spiritual values. One of the fundamental pillars of this civilization is the concept of education and moral upbringing, along with the system of ethical values it embodies. Historical, ethnographic, religious, and pedagogical analyses demonstrate that the common educational values of the Turkic world constitute the core components of a unified spiritual and cultural system. Family unity, respect for elders, reverence for motherhood, loyalty to the homeland, and bravery are among the values that serve as moral roots uniting Turkic peoples living across different regions.

Both ancient written monuments and rich oral folk literature have played a significant role in the formation and transmission of these values. In these sources, family loyalty, the authority of elders, the sanctity of motherhood, and social solidarity are presented as supreme moral norms. This article analyzes the shared educational values of the Turkic peoples within a historical and cultural context, drawing on ancient Turkic written monuments and folklore, and examines their role in contemporary education and social life.

Furthermore, despite the ongoing processes of globalization and social transformation in the modern world, the study emphasizes that these shared educational

values continue to hold strategic importance for preserving national identity and ensuring intergenerational continuity within the Turkic world. In this regard, the purposeful preservation and transmission of common values within the education system and the institution of the family are considered essential conditions for cultural integration and spiritual unity.

Keywords: *Turkic world, education, patriotism, national and spiritual values, family upbringing.*

Sürətli qoballaşma proseslərinin getdiyi bir dövrdə əcdadlarımızdan bizə miras qalan milli və mənəvi dəyərlərimizin qorunması və onların dəyərli bir xəzinə kimi gələcək nəsillərə ötürülməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki qloballaşma şəraitində uzun illər bir-birindən uzaq düşmüş türk xalqlarının ortaq, vahid mənəvi birliyinin qorunması çox vacibdir. Bu baxımdan türk dünyasının min illər boyu əcdadlarımız tərəfindən yaradılmış və günümüzə qədər daşdığı ortaq tərbiyəvi, əxlaqi, mənəvi sərvətlərimizə, etnik-mədəni dəyərlərimizə sahib çıxılması və hal-hazırda müasirlik adı altında yad təsirlərə məruz qalmaqdan qorunması məsələsi xüsusi aktualıq daşımaqdadır. Belə ki, haqqında danışacağımız bu dəyərlər türk xalqlarının genetik-mədəni başlanğıcından qaynaqlanaraq onun tarixi yaddaşını, milli kimliyini, eyni zamanda sosial münasibətlər sistemini formalaşdıran əsas amillərdəndir.

Müasir dövrdə türk dövlətləri və xalqları arasında mənəvi birliyin qorunması istiqamətində bir çox addımlar atılmış, memorandum və qərarlar imzalanmış, çox saylı təşkilat və birliklər yaradılmışdır. Bu təşkilatlar sırasında əsrlər boyu türk dövlətləri arasında mövcud olan ortaq mədəni, mənəvi irsin qorunması, onun təbliği və mövcud şəraitdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində böyük işlər görən aparıcı qurumlardan biri də 12 iyul 1993-cü ildə Qazaxstanın paytaxtı Almatı şəhərində Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkmənistan kimi nəhəng türk dövlətlərinin mədəniyyət nazirlərinin müqaviləsi əsasında yaradılmış TÜRKSÖY – Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatıdır [13]. Belə ki, bu təşkilat türk xalqlarının mədəni birliyinin qorunması, onun dünyada tanınması və inkişaf etdirilməsi naminə bir çox uğurlu layihələrə imza atmış, mötəbər tədbirlərə ev sahibliyi etmişdir. TÜRKSÖY eyni zamanda, müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində humanitar əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindən biridir.

Digər bir təşkilat 3 oktyabr 2009-cu ildə imzalanmış Naxçıvan Sazişi ilə əsası qoyulan, ilk öncə "Türk Dilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası" adı ilə yaradılan, daha sonra isə (2021-ci ildə) adını Türk Dövlətləri Təşkilatı kimi dəyişən və əsas məqsədi türk xalqlarının ortaq dil, tarix, mədəniyyət, ticarət və bir

çox sahələr üzrə əməkdaşlığının təmin edilməsi olan təşkilatdır.

Sözügədən təşkilatlar TÜRKPFA, Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu və Türk İnvestisiya Fondu kimi qurumlarla da əlaqəli şəkildə fəaliyyətlərini davam etdirməkdədirlər [6, s. 11].

Bildiyimiz kimi, hər bir xalq özünə xas milli-mənəvi keyfiyyətlərə malikdir. Tarixən başlanğıcı Mərkəzi Asiya ilə Balkanlardan Sibirə və Çinin qərbina qədər uzanan, geniş Avrasiya məkanını əhatə edən dərin tarixi köklərə, mədəniyyətə, adət-ənənələrə malik olan türk xalqları da özünə xas, spesifik tarixi dəyər və milli mentalitetə malikdirlər [4, s. 7]. Belə ki, milli keyfiyyətlər deyəndə ilk növbədə yadıma türk xalqlarının qonaqpərvər, mərhəmətli, xeyirxah olması və əlbəttəki torpağa, köklərinə bağlılığı, şücaətli, qorxmazlığı yada düşür. Bu sadalanan keyfiyyətlərin hər biri birbaşa vətənpərvərlik hissi ilə bağlıdır.

Çünki, vətənpərvərlik bütün dünya üzərində mövcud olan türk xalqlarının ortaq, səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bununla bağlı qədim yazılı türk abidələri və əlyazmalarında çoxsaylı məlumatlara da rast gəlmək mümkündür.

Qədim türklərin vətənpərvərliyindən danışarkən yada düşən ilk şəxs e.ə. 209–174-cü illərdə yaşamış Böyük Hun İmperiyasının qurucusu Mete xaqan və onun vətən sevgisi olaraq sərgilədiyi davranış nümunəsi yada düşür. Böyük şücaəti, fədakarlığını, uzaqgörənliyini, vətəninə və xalqına bağlılığı ilə tanınan Mete xaqan düşmənin ondan sülh qarşılığında heç bir faydası olmayan, quraqlıq torpağı istəməsinin qarşısında onlara "Vətən bizim mülkümüz deyildir, məzarda yatan atalarımızın və qiyamətə qədər doğrulacaq törəmələrimizin bu mübarək torpaq üzərində haqları vardır. Vətəndən - istər bir qarış olsun yer verməyə heç kəsin səlahiyyəti yoxdur. Buna görə də müharibə edəcəyik. Bax, indi mən atımı düşməyə doğru sürürəm. Ardımca gəlməyən edam olunacaqdır" [9, s. 119] - deyə söyləmişdir. Bu bir daha onun qorxmazlığına, xalqının və gələcək nəsillərin müqəddaratını düşünməsinə və uzaqgörənliyinə dəlalət verir.

Bundan başqa miladın IX əsrində yaşamış görkəmli ərəb yazıçısı *Cahiz*-Əbu Osman Əmr ibn Bəhr özünün "Fəzail ül Ətrak" (Türklərin fəzilətləri) [11, s. 74] adlı əsərində türklərdən danışarkən onların çox vətənpərvər olduğunu vurğulayaraq "Vətən sevgisi türklərdə istiqlal ilə birgə imiş" fikrini söyləmişdi.

Görkəmli alim Ziya Göyaltı qeyd edirdi ki, "Əski yunanlar estetikada, romalıları hüquqda, israililərlə ərəblər dində, fransızlar ədəbiyyatda, anqlosakslar iqtisadda, almanlar musiqi ilə metafizikada (fəlsəfə), türklər isə əxlaqda birinciliyi qazanmışlar" [9, s. 113].

Həmçinin, "Vətən əxlaqımız qüvvətli olmasa, nə müstəqilliyimizi, nə azadlığımızı, nə də vətənimizin bütövlüyünü qoruya bilmərik" [9, s. 118] de-

yən görkəmli türkoloq "Türkçülüyn əsasları" adlı əsərində "vətən əxlaqı" anlayışına aydınlıq gətirərək, bunu bütün türk xalqlarına xas olan ən ali əxlaqi keyfiyyət kimi dəyərləndirmişdi.

Görkəmli pedaqoq-professor Nurəddin Kazımov da öz növbəsində vətənpərvərlik anlayışına aşağıdakı tərfi vermişdir: "Vətənpərvərlik – öz ailəsini, evini, el-obasını, kəndini, şəhərini, Vətənin sevməklə, onun inkişafına kömək etməkdə, mədəniyyət və incəsənəti sevməkdə, Vətənin tarixini öyrənməkdə, sərhədlərini qorumaqda, lazım gələrsə, canını Vətənə qurban verməklə, dövlətin müəyyənləşdirdiyi qaydalara şüurlu əməl etməkdə, yaxşı oxumaqda, Vətəndən kənarda olan zaman ona başucalıq gətirməkdə, düşməne qarşı barışmaz olmaqda istifadə olunur" [2, s. 336].

Bu böyük, tərifolunmaz sevgini türk xalqları öz atalar sözləri, deyimlər, dastanlar, bayatılar və s. kimi bir çox folklor nümunələrində yaşatmaqdadırlar

Məsələn,

Əzizim Vətən yaxşı,

Geyməyə kətan yaxşı.

Gəzməyə qərib ölkə,

Ölməyə Vətən yaxşı!... [1, s. 32].

Oğuz türklərinin qəhrəmanlıq nümunəsi kimi tanınan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da tez-tez "oba", "yurd", "el" anlayışlarına da rast gəlinir ki, bunlar müqəddəs dəyər kimi qəbul olunaraq birbaşa "vətən"lə bağlıdır. Dastanda **el-obanın qorunması müqəddəs bir vəzifə, borc kimi qəbul olunur.**

Digər bir vətənpərvərlik nümunəsi kimi qəbul edilən Qırğız xalqının qəhrəmanlıq eposu "Manas"dastanıdır. Öz xalqının torpaqlarını yadellilərdən qorumağı qarşısına məqsəd qoyan Manasın vətənin müdafiəsi uğrunda mübarizəsi dastanın əsas ideyası kimi çıxış edərək onun süjet xəttini təşkil edir [10, s. 60-68].

Qazax xalqının da bir sıra qədim qəhrəmanlıq dastanları mövcuddur. Bunların sırasında "Almapis batır", "Er targın", "Qambar batır" qəhrəmanlıq dastanlarıdır ki, onların ortaq ideyası vətənə sevgi və sədaqət, doğma elini qorumaq, yadelli düşmənlərlə mübarizə aparmaq və xalqın azadlığının təmin edilməsi kimi müqəddəs amallardır.

"Goroqlı", "Yusup-Ahmet", "Alı bey Balı bey", "Dövletyar" və s. dastanlar türkmənlərin tarixi qəhrəmanlıq dastanları hesab olunur. Belə ki, by dastanlarda türkmən xalqının tarixi, düşmənlərə qarşı mübarizəsi, vətənin qorunması uğrunda qəhrəman oğullarının şücaəti öz əksini tapmışdır [12].

Məlum olduğu kimi, tərbiyə yalnız fərdi deyil, eyni zamanda ictimai və

mədəni proses kimi türk dünyasında gələcək nəsillərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ən mühüm amillərdən olmuşdur. "Fərdlər dünyaya gələndə dil, din, əxlaq, estetikə, siyasət, hüquq və iqtisadiyyat sahələrindəki heç bir duyğu və düşüncəni, vicdanı özləri ilə birgə gətirmirlər. Bunların hamısının da sonralar tərbiyə yolu ilə toplumdan - cəmiyyətdən alırlar. Deməli, sosial davranışlar doğum və irsiyyət yolu ilə keçməz, yalnız tərbiyə yolu ilə keçər" - deyən Ziya Göyalp bir daha tərbiyə prosesinin şəxsiyyətin formalaşmasında önəmini vurğulayır [9, s. 32].

Türk xalqlarının uzun əsrlər boyu formalaşmış mənəvi-etik tərbiyə sistemi daxilində ailə institutu və böyüyə hörmət prinsipi mərkəzi yer tutur. Türk xalqlarında ailə cəmiyyətin əsas özəyi, onun təməli hesab olunur. Belə ki, türklərdə tərbiyənin ilkin və əsas mərhələsi kimi ilk növbədə valideynə itaət, ağsaqqal və ağbirçəklərin sözünə hörmət kimi başa düşülür. Tarixin dərin qatlarından gələn və bugünə kimi qorunub saxlanılan bu ailə dəyərləri nəsillərarası əlaqənin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Çoxsaylı tarixi mənbələr göstərir ki, qədim türk toplumlarında ailə münasibətləri ciddi əxlaqi normalarla tənzimlənmişdir. Xüsusilə Kitabı-Dədə Qorqud dastanında ata-ana hörməti, qadına hörmət, ağsaqqal sözü və nəslin şərəfinin qorunması kimi ali dəyərlərdən bəhs olunur. Eyni dəyərlərə qədim türk yazılı abidəsi olan Orxon-Yenisey abidələrində də rast gəlinir. Burada türk dövlətçilik və ailə ənənələrində böyüyə ehtiramın sosial sabitliyin şərti olduğunu vurğulanmışdır

Ziya Göyalp türk milli mədəniyyətini şərh edərkən ailəni ictimai həmrəyliyin əsas dayacağı kimi xarakterizə etmiş və nəsillərarası bağlılığın milli identiklik üçün həlledici rol oynadığını vurğulamışdır [5, s. 105-106].

Bundan başqa L.Qasımova da ailə tərbiyəsi ilə bağlı bunları qeyd edirdi "Ailə tərbiyəsinin məqsədi uşaqlarda elə şəxsi keyfiyyətləri və xasiyyətləri formalaşdırmaqdır ki, onlar həyat yolunda rast gəldikləri çətinlikləri və maneələri layiqincə aradan qaldırsınlar. Axı, həyat gözlənilməz hadisələrlə doludur. Uşaqların intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətləri, dərk etmə vərdisləri və ilk əmək fəaliyyəti təcrübəsi, mənəvi və estetik zövqlər, emosional mədəniyyət və fiziki sağlamlıq – bütün bunlar ailədən, valideynlərdən asılıdır. Bunlar ailə tərbiyəsinin başlıca məqsədidir" [3, s. 477].

Türk tayfalarında qədim dövrlərdən "ata" kultu mövcud olmuş, bu səbəbdən də "ata ocağı" müqəddəs hesab edilmişdir. Bu ənənə günümüzdə də davam etməkdədir.

Türk adət-ənənələrinə və ailə əxlaqına görə ailə üzvləri hər zaman süfrə

başında birgə oturmali idi. Süfrədə başda oturan atadan öncə heç kim əlini çörəyə uzada, yaxud yeməyə başlaya bilməzdi. Burdan da aydın olur ki, türk xalqlarında uşaqlar ailə başçısı - atalarına çox böyük hörmət və ehtiramla yanaşırdılar. Unutmaq olmaz ki, ailədə övladlarının ataya olan bu münasibətini formalaşdıran məhz ana olmuşdur. Elə bu səbəbdən də ata nüfuzu ailədə nə qədər böyük olsa da, ana haqqı da heç bir zaman tapdalanmazdı. Türklərdə ana "ocağın qoruyucusu", namus və and yeri hesab olunmuşdur. Türk mifologiyasında rast gəlinən Umay ana obrazı isə müqəddəsləşən qadın və ailədə mənəvi tərbiyənin əsas sütunu kimi qəbul olunurdu [8, s. 15-22]. Məhz bu səbəbdən dilimizdə "Ana Vətən", "Ana dili" anlayışlarının istifadəsi təsadüfi deyildir. Bundan başqa "Cənnət anaların ayaqları altındadır", "Ana haqqı - Tanrı haqqı", "Anasız ev - çıraqsız ev" kimi fikirləri də ananın necə böyük nüfuza malik olduğunun göstəricisidir. Çünki, türklərdə ailə tərbiyəsində ananın rolu təkcə bioloji və sosial funksiya ilə məhdudlaşmamış, o,həm də milli-mənəvi dəyərlərin ötürücüsü və gələcək nəslin formalaşdırıcısı kimi çıxış etmişdir.

Əsrlər və minilliklər keçsə də müasir türk dövlətlərində təhsil sistemi hələ də milli dəyərlər əsasında qurularaq, ortaq tərbiyəvi prinsiplərin qorunması və inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir [7, s. 37]. Bu dəyərlər yetişməkdə olan gənc nəslin həm milli, həm də zananın tələblərinə müvafiq olaraq global mühitə uyğun şəxsiyyət kimi formalaşmasına imkan yaradır. Əminik ki, bundan sonra da türk dünyası ölkələri arasındakı birlik və qarşılıqlı əməkdaşlıq sayəsində təhsil və mədəni əməkdaşlıq ortaq tərbiyəvi dəyərlər əsasında aparılacaqdır.

Beləliklə, apardığımız araşdırmanın nəticəsi olaraq qeyd edə bilərik ki, türk dünyasının ortaq tərbiyəvi dəyərləri zəngin tarixi-mədəni irsə əsaslanır və bu dəyərlər tarixin sınaqlarından keçərək gələcəkdə də türk xalqlarının milli kimliyinin formalaşmasında həlledici rol oynayacaqdır. Vətənpərvərlik və ailə kimi dəyərlərin qorunması və onların təhsil prosesinə integrasiyası gələcək nəsillərin sağlam mənəvi əsaslar üzərində yetişməsinə təmin edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan bayatıları. Bakı: Elm və təhsil, 2022.
2. Kazımov, N. M. Məktəb pedaqogikası / N.M. Kazımov. – Bakı: Çıraq, - 2011.
3. Qasımov, L.N. Pedaqogika / L.N.Qasımov, R.M.Mahmudova. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2003
4. Qüdrətov, D.H. Türk xalqlarının tarixi / D.H. Qüdrətov. – Bakı: Ümman, -2000.
5. Məmmədov, K.A. Türk xalqlarının pedaqoji fikir tarixindən nümunələr (tədris vəsaiti). Bakı: Mütərcim, -2017

6. Muxtarova Ə. *Türk xalqlarının tarixi*. Adiloğlu nəşriyyatı, Bakı, - 2013, .
7. Nüsrətoğlu Telman, Əkbər N.Nəcəf, *Türk dövlətləri və mədəniyyətləri tarixi*. Bakı: Çapar yayınları, - 2024
8. Şükürlü, Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / Ə.C.Şükürlü. Bakı: Maarif, -1993
9. Ziya Göyalp. *Türkçülüyn əsasları* / Göyalp Ziya. – Bakı: Maarif, -1991.
10. Abdulkadir İ. *Manas Destanı*. Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, - 2017.
11. Anadol C. *Orta Asiya Türk Devletləri tarihi* / C. Anadol. –İstanbul: -1996
12. Şahin H. *Türkmen destanları ve destançılıq geleneği*, Konya, - 2010
13. TURKSOY. *Founding Agreement of the International Organization of Turkic Culture (TURKSOY)*. Almaty, - 1993

1960-1980-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN POVESTLƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARININ SOSIAL-PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Heyran Amanova

Müəllim

Azərbaycan Dillər Universiteti

heyranamanova@gmail.com

Abstract

Social and psychological characteristics of female characters in Azerbaijani novellas of the 1960s-1980s

The 1960–80s was a period in which writers sought various ways to express national spirit and humanism within the framework of Soviet ideology. During this stage, in the genre of the novella (povest), to which writers frequently turned, issues such as women's liberation and the position of female characters within the context of mental and moral values also defined the novelty of the era. In Azerbaijani novellas, the characterization of female protagonists was determined not primarily by their positive or negative traits, but by their position in relation to society and life, that is, by their active or passive engagement in action.

In this study, female characters are considered not only as active participants of society, but also their inner world and psychological states are brought into focus. By referring to the works of different writers, the female characters depicted in their novellas are analyzed within the context of the "new prose hero" and are included in the research framework from this perspective.

Keywords: *character, woman, freedom, selfless, family.*

Giriş. 1960-1980-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatı, ölkənin sosial və siyasi şəraitinə görə mühüm dəyişikliklər və inkişaf dövrü kimi xarakterizə edilir.

1960-cı illərdən başlayaraq yazıçılar sosialist realizmin sərt qaydalarına qarşı çıxmağa çalışmış, daha sərbəst ədəbi ifadə üsulların axtarışında olaraq milli mövzulara və tarixə marağı gücləndirmişlər. 1960-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında yeni ədəbi forma və üslubların meydana çıxması ilə, modernist və postmodernist yanaşmalarla yanaşı, yazıçılar poetik ifadə vasitələrində eksperimentlər edir, simvolizm, alleqoriya və metafora kimi vasitələrə daha geniş yer verirdilər. Bu dövrün əsas aparıcı janrlarından biri olan povest yazarlara müasir nəsrin yeniliyini əks etdirmək, sovet ideologiyasının yazıçılar qarşısında qoyduğu tələblərə cavab vermək, yalançı təhkiyədən uzaq həyat hadisələri üzərində işləmək, yeri gələndə təkmilləşdirmək imkanı yaradırdı. Burada tək-cə xarici hadisələr deyil, daha çox insanın daxili dünyası, psixoloji vəziyyəti, düşüncə və hissləri, fərdi dilemmələri ətraflı təsvir olunurdu.

1960-80-ci illər arasında yazılan əsərlərdə qadın obrazları müxtəlif cəmiyyətlərdə və ədəbi janrlarda böyük inkişaf yolu qət etmişdir. Belə ki, onlar çox vaxt cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə tez adaptasiya olan, sosial statuslarını dərk edən və mövcud vəziyyətlə barışmayan, öz kimliklərini axtaran obrazlar kimi təsvir olunurdu.

Əsas hissə. Dünya ədəbiyyatında yaradılan qadın obrazlarının ictimai və şəxsi həyatlarında göstərdiyi cəsarətli addımlar, mübariz ruhlu olmaları istər-istəməz Azərbaycan ədəbiyyatında yaradılan qadınlara da təsir edərək onların öz hüquqları uğrunda mübarizə aparan və daha kompleks obrazlar kimi təqdim edilməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə qadınlar həm sosial inkişafın simvolu, həm də ailə və cəmiyyətin mənəvi dayağı kimi təsvir olunurdu. Əlbəttə, dövrün bütün povestlərində qadın obrazları aparıcı mövqə daşıyırdı. Ötən dövrün mərhələləri ilə müqayisə ediləndə görürük ki, epizodik rollarda belə qadın obrazları cəmiyyətdəki dəyişiklikləri əks etdirən, sosialist ideologiyası ilə ənənəvi dəyərlər arasında balans yaradan mürəkkəb və çoxsahəli obrazlar idi.

Ədəbiyyat tarixinin fərqli dövrlərində və sosial-mədəni şərait çərçivəsində qadın obrazları da fərqli şəkildə təsvir edilmişdir. Bu obrazlar milli kimlik, ənənə, mədəniyyət və cəmiyyətin sosial dəyişikliklərinə güzgü tutaraq inkişaf edirdi. Məsələn, klassik ədəbiyyatda qadın obrazları daha çox mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olaraq ilahi məhəbbət simvolu kimi təsvir olunurdusa, XIX əsrdə yazarlar qadın obrazları yaradarkən onları cəmiyyətin sosial dəyişikliklərini özündə birləşdirən, geriliyi tənqid edən bir vasitə kimi istifadə edirdilər. XX əsrin əvvəllərində isə qadın qəhrəmanları artıq cəmiyyətin inkişaf, azadlıq və bərabərlik mövzusunda irəliyə doğru atılan bir addımın göstəricisi kimi görülməyə başlandı. Sovet dövründə qadınlar yeni sosialist cə-

miyyətin qurulmasında rol oynayan, əməksevər, güclü və mübariz qadınlar olmaqla yanaşı, artıq kənd təsərrüfatı, sənaye və təhsil sahəsində irəliləyişlər edən fəallar kimi təsvir edilirdi. Lakin 1960-cı illərdən etibarən ədəbiyyatda qadın qəhrəman konsepsiyası da dəyişikliyə uğrayaraq qadınlar onlara zorla qəbul edilən dəyərlərdən imtina etmiş və "yeni nəsr qəhrəmanı" kontekstindən təcrid edilənməyə başlanmışdır.

Dövrün ən çox rast gəlinən qadın obrazları içərisində ana obrazı daha çox ön plana çıxır. Ana obrazı müxtəlif povestlərdə fərqli cəhətlərlə təsvir olunur və əksər hallarda ana sevgi, fədakarlıq, qayğıkeşlik, qoruma instinkti və ailəyə bağlılıq kimi xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Dərin və çoxşaxəli bir sima olan ana obrazı vasitəsilə bir növ cəmiyyətin ailəyə, qadına olan baxışları da əks etdirilirdi.

Bütün müsbət keyfiyyətlərilə ailəyə, övlada qayğıkeş münasibəti, fədakarlıq mücəssiməsi olan ana obrazları sırasında İsa Hüseynovun "Tütək səsi" povestində Əsmət obrazını qeyd etmək olar. Əsmət müharibədən əziyyət çəkən, mürəkkəb emosional təcrübələr yaşayan, mənəvi və fiziki məhrumiyyətlərə dözən anaların ümumiləşdirilmiş xüsusiyyətlərini özündə daşıyırdı. Yazıçı müharibənin tragik tərəfini insanların fiziki məhvindən daha çox mənəvi ölümünə diqqət çəkərək faciələşdirir. Povestdə Əsmətdən fərqli olaraq müharibənin və sosial təzyiqlərin gətirdiyi travmalar qonşusu Söylünün (Sürməlinin) psixoloji vəziyyətini daha da ağırlaşdırır. Yazıçı kənd camaatının Söylüyə münasibəti çərçivəsində cəmiyyətin düşüncə modelini, mental dəyərlərini, bütövlükdə namus anlayışında qadına yüklənən ağır sosial qınaq və təzyiqləri ortaya qoyurdu.

İsa Hüseynov güc struktorlarının eybəcərliklərini, hakim dairələrin iç üzünü, "qanun" adı altında öz şəxsi mənafeyini güdənləri hüquqları tapdanmış insanların, xüsusən də bir sıra azadlıqlardan məhrum olmuş qadınların saflığı fonunda göstərməyi bacarırdı.

Zəhmətkeş, övladlarını təmiz adı və ləyaqətilə böyüdən ana obrazlarından biri də ədəbi prosesin lirik-psixoloji təmayülünə böyük töhfələr vermiş nasir İsi Məlikzadənin "Gümüşgöl əfsanəsi" povestindəki Ağabəyim obrazıdır. Cavanlığında yaşamaq və yaratmaq eşqi ərinin onları atıb başqa gənc qadınla evlənməsindən sonra məhv olan Ağabəyim mənən güclü, mübariz qadın deyil, əksinə həyatdan aldığı ilk zərbənin təsiri ilə məğlub olub qalan ömrünü uşaqlarını böyütməyə həsr edən fədakar anadır. Onun fədakarlığının tragik tərəfi həyatının, cavanlığının, gözəlliyinin, arzularının, yaşamaq sevincinin də fəda olunmasında idi. Povestdə Ağabəyim, qızı Bənövşə kənd mühitinin düşüncə

tərzini əks etdirən, mental dəyərlərə sadıqlığı ilə seçilən qadın obrazları kimi ailəyə, sevgiyə xüsusi önəm versələr də, sosial azadlıqları əlindən alınmış qadınlardır. Onların psixoloji vəziyyəti, davranış kredosu kişilərlə münasibəti çərçivəsində əyaniləşir. Qadın tolerantlığının qəbul olunduğu müasir şəhər mühitinin yetirmələri olan Fatma, Səfa kimi qadınlar isə müəyyən məhdudiyyətlərə baxmayaraq azadlıqlarının fərqləndilər.

1960-cı illərin povestlərində ənənəvi güclü və qayğıkeş ana obrazlarından fərqli ana obrazları ilə də qarşılaşırıq.

Yaratdığı obrazlara psixoloji həssaslıqla yanaşan Elçin "Bir görüşün tarixçəsi" povestindəki Məsməxanımın anası Güldəstə obrazı vasitəsilə qadın xarakterindəki qüsurları, mənəvi boşluqları göstərə bilmişdir. Ana obrazı dedikdə həyatın çətinliklərinə məruz qalan, maddi və mənəvi sıxıntılar çəkən, lakin övladları üçün bütün bu çətinliklərə dözən fədakar bir sima gözümüzün qarşısında canlanır. Lakin Güldəstə qızının yanında olmasını, onun qayğı və məsuliyyətini daşmasını ağır bir yük, azadlığını buxovlayan bir hədə kimi görürdü. Digər tərəfdən dövrün, cəmiyyətin qadına yüklədiyi namus məsələsində qızının adına ləkə gəlməsindən ehtiyat edib onu sevmədiyi, tanımadığı Mirzoppaya ərə verib analıq borcundan "layiqlə" çıxmağa çalışırdı. Elçin bu xarakterlər vasitəsilə qadınların sosial statusunu, onların fərqli həyat yollarını və cəmiyyətin gözləntilərini ədəbi mətnlərdə məharətlə göstərməyi bacarır.

Yazıcının 1970-ci illərin ən maraqlı nəsr nümunələrindən biri olan "Toyğun diri qalması" povestində yaratdığı Zübeydə obrazı, dərin psixoloji konfliktləri və daxili təlatümləri ilə yadda qalan, keçmişdə elədiyi səhvlərin cəzasını yaşlaşanda mənəvi təklyilə ödəyən qəhrəmanlardan biridir. Zübeydə obrazı birmənalı obraz deyil. O, keçmişin ağır yükü ilə yaşasa da yanlışlıqlarının fərqləndir. Yazıçı ona səhvərini göstərmək üçün əlavə vasitə və ya başqa obrazın müdaxiləsinə ehtiyac duymur. Müəllif Zübeydə xarakterinin açılmasında özünütəhlil məqamına diqqət çəkərək ona yaşadığı müddət ərzində qazancının və itkilərinin hesabətini götür-qoy etmək imkanı yaradır. Bu daxili etiraf, mənəvi təmizlənmə hissi qəhrəmanı əxlaqi pozğunluqdan qurtulmağa can atan insan kimi səciyyələndirir.

İlk baxışda eqoist, dayaz düşüncəli, əhli-kef, rahatlığına düşkün, sözbaz qadın təsiri bağışlayan Zübeydə indiyə qədər heç kəsə ona müraciət etmədiyi adi bir "xala" kəlməsilə yumuşalır, mülayimləşir. Yazıçı insanların biganəliyi nəticəsində cəmiyyət tərəfindən rədd edilmiş, damğalanmış və ya təcrid edilmiş insanın mənəvi faciəsinə diqqət çəkirdi. Yusif Səmədoğlunun da qeyd elədiyi kimi: *"Elçin yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri obrazların reallığı,*

dinamikliyidir. Hər obrazın konkret həyat mövqeyindən, sosial mənsubiyyatından, mənəvi və psixoloji axınından asılı olaraq rəngarəng poetik vasitələr seçilir, detal və təfərrüatlar mühitə, obrazın siqlətinə uyğunlaşdırılır, daha doğrusu, hər poetik ştrix situasiyanın özündən törəyir" [1, s. 39].

Elçinin əsərlərində mühit və cəmiyyətin təsiri, xüsusən də qadın və kişi münasibətlərindəki incəliklər önəmli yer tutur. Yazıçı, fərqli sosial və psixoloji vəziyyətlərdəki qadın obrazlarını yaratmaqla, onların daxili dünyalarını, arzularını və cəmiyyətin onlara göstərdiyi təzyiqləri həssaslıqla təsvir edir. Bu qadın obrazları arasında fərqli xarakterlər və həyatı təcrübələr diqqət çəkir: bəziləri ənənəvi ailə dəyərlərinə sadıq olan, bəziləri isə müstəqil seçimlərinə və azadlığa can atan qadınlardır.

Onun "Dolça" povestində yaratdığı bir-birinə zidd iki ana obrazı-Ağabacı və Əminə əslində dövrün iki fərqli dünyagörüşünün, əxlaq normalarının toqquşmasının təzahürü idi. *"Mənəvi saflığa çağırış motivi "Dolça"da yazıçı mövqeyi kimi səslənir" [2, s. 42].*

Yazıçı müasir dövrün dəyişən tələblərinə cavab verə bilməyən Ağabacını məhdud dünyagörüşünə baxmayaraq, ailəsinə və məhəlləsinə verdiyi mənəvi dəyər çərçivəsində dolğunlaşdırır. Bu, Elçinin Ağabacı obrazına həm tənqidi, həm də empatik yanaşmasını, onun məhdud düşüncəsinə baxmayaraq, dəyərli bir insan olduğunu göstərmə cəhdini əks etdirir.

Əsərdə Ağabacıdan fərqli olaraq Əminə cəmiyyətin mental dəyərlərinə və əxlaq qaydalarına hörmətsizlik edən, qadın ləyaqətinə ləkə gətirən bir obraz kimi təqdim olunur. Əminənin həyat yoldaşına xəyanəti, onun yalnız ərinə qarşı deyil, həm də övladlarına qarşı öhdəliklərini və məsuliyyət hissini ciddi şəkildə sarsıdır. Bu davranış onun ailə dəyərlərinə və şərəfli ana adına layiq olmadığını ortaya qoymaqla, əslində, yazıçı Əminənin övladlarının həm Adilin, həm də Ofelyanın xarakterindəki boşluqların ananın verdiyi "təربiyə"dən qaynaqlandığına işarə edirdi.

1960-cı illərdəki povestlərdə çox az sayda qadın obrazı var ki, öz fərdi azadlıqlarının mahiyyətini dərk edib cəmiyyətin düşüncələrini önəmsəməsin. Cəsarətli qadın obrazı dedikdə ağla ilk olaraq Anarın yaratdığı qadın obrazları gəlir.

Anarın povestlərində qadın obrazları, xüsusilə şəhər mühitində formalaşan, müasir düşüncəli və öz şəxsiyyətini axtaran qadınlar kimi təsvir edilir. Bu obrazlar, cəmiyyətin ənənəvi gözləntilərindən kənara çıxaraq, kişilərlə bərabər hüquqlara malik olmaq və müstəqil qərarlar qəbul etmək istəyirlər. Anar, bu qadınların daxili dünyasını, ziddiyyətlərini və özlərini tapma mübarizəsini

incəliklə işıqlandırır. Onların şəxsi istəkləri, cəmiyyətin qoyduğu məhdudiyyətlər və ailə dəyərləri arasındakı qarşıdurmalar, hər birinin xarakterində dərin təbəqələr yaradır. Yazıçı, qadınların daxili sarsıntılarını, sosial təzyiqləri və özlərini gerçəkləşdirmə arzularını təsvir etməklə, onların psixoloji tərəflərinə daha çox diqqət yetirir və bu mübarizənin mürəkkəbliyini oxucuya aydın şəkildə çatdırır. Buna ən yaxşı örnek yazıçının "Ağ liman" povestindəki Təhminə obrazıdır.

Ümumiyyətlə, 1960-cı illərdə ictimaiyyətin ən çox marağına və tənqid obyektinə tuş gələn sima yazıçı Anar və onun yaratdığı Təhminə obrazı olmuşdur. Təhminə özünəqədər yaradılan bütün cəsarətli qadın obrazlarının xarakterik xüsusiyyətini daşımaqla yanaşı, özünəməxsus spesifik keyfiyyətlərə malik və dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmayan, yad qəbul edilən, bəzi məqamlarda cəmiyyət tərəfindən anlaşılmayan özəlliklərə sahib idi. Bəlkə də mühitin düşüncə forması hələ onu anlayacaq qədər təkmilləşmədiyinə görə Təhminə düzgün qəbul olunmurdu.

"Ədəbi tənqidin əsərin müasirliyi haqqında fikir və mülahizələrinə, onun bədii qəhrəman konsepsiyasına diqqət yetirdikdə "Ağ liman"ın timsalında bütövlükdə dövrün nəsrinin tənqidin özünü, onun bədii əsərə yanaşma meyarlarını da dəyişdiyini, yenilədiyini görürük" [3].

Təhminə öz mühitində daim tək qalır, çünki onun azadlıq və daxili güc ehtiyacı ilə mühafizəkar və qapalı cəmiyyətin dəyərləri arasındakı uyğunsuzluq, onun faciəsini daha da dərinləşdirirdi. Nəticədə, Təhminənin həyat fəlsəfəsi ilə cəmiyyətin yaşama kredosu arasında kəskin bir konflikt yaranırdı. Anarın qəhrəman konsepsiyası – yeni yüksək ideallar ardınca qaçmaq əvəzinə, daha insani, daxili mübarizələri və ziddiyyətləri olan qəhrəmanlar yaratmaq – dövrünün ədəbi tənqidçiləri tərəfindən bəzən yanlış anlaşılır və ya təqdir edilmirdi. Necə ki dövr, mühit Təhminəni anlamaq, onu düzgün qiymətləndirmək potensialına sahib deyildi, eləcə də ədəbi tənqid Anarı yüksək idealları olmayan qəhrəmanlar yaratdığına görə qınayır, onun qəhrəman konsepsiyasına düzgün münasibət göstərə bilmirdi. Cəsarətli qadın obrazlarının xarakterik xüsusiyyətlərini Bayram Bayramovun "Sərinlik" povestinin qəhrəmanı Firəngizin timsalında da görmək mümkündür.

Yazıçı ədəbiyyata gətirdiyi qadın obrazlarını yalnız passiv, məişət çərçivəsində qalmış personajlar kimi deyil, həm də cəmiyyətdə söz sahibi ola biləcək intellektual və mənəvi gücə sahib, milli ənənələri yaşadan müasir qadınlar kimi təsvir etməyə üstünlük verirdi. Həmçinin o, millətimizin və xalqımızın inkişafını, gələcək perspektivlərini, milli xarakterli, yeni təfəkkürlü nəslin for-

malaşmasını qadınlarımızın cəmiyyətdə çoxluq təşkil etməsində və üstün mövqedə olmasında görürdü.

Təhminədən fərqli olaraq Firəngizin cəsarəti tutduğu vəzifədə göstərdiyi qətiyyət, haqsızlıq və ədalətsizlik qarşısında sərgilədiyi mübariz mövqeyidir. Firəngiz raykomun birinci katibi vəzifəsinə layiqli fəaliyyəti bəlkə də yazıçının vəzifə sahiblərində görmək istədiyi fəaliyyətin idealizəsi idi. Firəngizin ədalət tərəzisi o qədər dəqiqdir ki, hətta o şəxsi maraqları bir kənara qoyaraq öz həyat yoldaşı Muxtarın qanunsuz hərəkətlərinə, vəzifəsindən sui istifadə etməsinə belə göz yummur. Onu xalqın ədalət məhkəməsinə həvalə edir.

Nəticə və elmi yenilik. 1960-80-ci illərdə yazılan povestlərdə qadın obrazları, sadəcə həyat tərzi, düşüncə və dəyərlərlə məhdudlaşmır; həm də yazıçıların arzuladığı və cəmiyyətin ideallaşdırdığı obrazları kimi təqdim edilərək dövrün ideologiyasının güzgüsünə çevrilirdi. Bu yeni yanaşma, cəmiyyətdəki qadınların rolunu, onların mübarizəsini və həyatdakı çətinlikləri daha real və dolğun şəkildə əks etdirdi, beləliklə, ədəbiyyatda qadın obrazlarının daha geniş bir spektrdə təqdim olunmasına imkan tanıdı. Aparılan təhlillər əsasında aşağıdakı elmi nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. 1960–1980-ci illər Azərbaycan povestlərində qadın obrazları əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha mürəkkəb və çoxplanlı xarakter almışdır. Bu obrazlar yalnız ailə-məişət çərçivəsində deyil, həm də sosial və psixoloji müstəvidə təqdim olunur.

2. Bu dövrün povestlərində qadın–cəmiyyət münasibətləri daxili konfliktlər və ziddiyyətlər üzərində qurulur. Qadın qəhrəmanlar bir tərəfdən cəmiyyətin stereotiplərinə tabe olur, digər tərəfdən isə fərdi azadlıq və özünüifadə uğrunda mübarizə aparırlar.

3. Ana obrazı 1960–80-ci illər nəsrində dominant mövqe tutsa da, onun təqdimində yeni yanaşmalar meydana çıxır. Ənənəvi fədakar ana modeli ilə yanaşı, psixoloji ziddiyyətlər yaşayan, daxili boşluq və ya sosial təzyiq altında formalaşan ana obrazları da yaradılır.

4. Şəhər və kənd mühiti qadın obrazlarının formalaşmasında mühüm amil kimi çıxış edir. Kənd mühitində qadınlar daha çox ənənəvi dəyərlərlə məhdudlaşdığı halda, şəhər mühitində formalaşan qadın obrazları nisbi azadlıq və fərdi seçim imkanları ilə seçilir.

5. 1960-cı illərdən etibarən "yeni nəsr qəhrəmanı" konsepsiyası çərçivəsində qadın obrazları daha çox daxili dünyası, fərdi seçimləri və psixoloji vəziyyəti ilə səciyyələndirilir.

6. Tədqiqata cəlb olunan əsərlər göstərir ki, qadın obrazları cəmiyyətin

mənəvi vəziyyətinin, sosial problemlərinin və ideoloji dəyişikliklərinin bədii göstəricisinə çevrilmişdir.

Bu tədqiqatda 1960–1980-ci illər Azərbaycan povestlərində qadın obrazları ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə sosial, psixoloji və ideoloji aspektlərdə kompleks təhlil edilmiş, onların cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibət modeli müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, qadın obrazları ənənə və modernlik qarşılıqlı münasibətində ümumiləşdirilərək yeni elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramova Nərgiz Ladən. Elçin nəsrinin poetikası. Bakı: Ozan, 2003, 183 s.
2. Elçin. Biblioqrafiya. Bakı: 2013, 560 s.
3. Rəhimli Təranə Turan. Anarın "Ağ liman" povesti Azərbaycan ədəbi tənqidində <https://edebiyat-az.com/?p=15274>

Rəyçi: fil.f.dok. R.M.Mürşüdova

MİR CƏLALIN HEKAYƏ YARADICILIĞINDA CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MÖVZUSU

Vəfa Kərimova

Müəllim

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
va.karimova@adpk.edu.az

Abstract

The theme of South Azerbaijan in the Mir Jalal's story works

The article is dedicated to the theme of South Azerbaijan in the stories of Mir Jalal Pashayev, one of the prominent representatives of Azerbaijani literature and also one of the literary scholars. Here, the reasons for touching on such a theme in the works of the artist are justified. Although a number of his works talk about this theme in one form or another, the article specifically analyzes the stories "Matişğa", "Mashrig", "Almond Trees". The artist's deep Azerbaijani sorrow, prejudice, attitude to the theme are interpreted by presenting examples from the mentioned stories. The conclusions reached in the research process are summarized.

Keywords: Azerbaijani literature, Mir Jalal, story creation, South Azerbaijan

Giriş. Azərbaycan xalqının təəssüf hissi ilə yad etdiyi tarixi hadisə olan 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Azərbaycan iki yerə

ayrılıandan sonra xalqımızın düşünən beyinləri daim bu işə acımış və özlərinin fikirlərini bu və ya digər formada qələmə almışlar. Xüsusilə bu məsələyə daha çox açıyan xalqın içindən çıxan sənətkarlar bunu özlərinə böyük dərd bilirdilər və bu dərdi öz əsərlərində müxtəlif bədii boyalarla təsvir edirdilər. A.Məmmədova Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazan sənətkarlarla bağlı qeyd edir ki, "XIX əsrdən başlayaraq bu günümüzdə qədər Azərbaycanın ən qüdrətli söz bəhədirləri bu mövzuya müraciət etmiş, bədii sanbalını bu gün də qoruyub saxlaya bilən əsərlər yazmışlar. Sovet rejiminin amansız pəncəsi və senzurasının tükü-tükdən seçdiyi bir zamanda Azərbaycan sovet ədibləri də imkan tapan kimi bu mövzuya müraciət etmiş, iki əsrə yaxın ayrı düşmüş vahid xalqın həyatı, taleyi, məişəti və s. məsələləri özündə əks etdirən əsərlər yazmış, xalqın ürəyində qövr edən ayrılıq və nisgil həsrətini bu və ya digər şəkildə ifadə etmək onların daxili hiss və tələbatından irəli gəlidiyi kimi, həm də bunu etməyi millət və vətən qarşısında borc bilmişlər" [4, s. 118]. Mir Cəlal da məhz belə sənətkarlarımızdan biridir. Xüsusilə də onun özünün Cənubi Azərbaycanın Əndəbil kəndindən olması onun bu mövzuya daha çox maraq göstərməsi üçün əsasdır. Xalqının tarixən başına gətirilən bu böyük ayrılıq faciəsinin törətdiyi müxtəlif cür acınacaqlı durumlara Mir Cəlal bəzi hekayələrində (qadağaların olmasına baxmayaraq) bu və ya digər formalarda öz münasibətini bildirməkdən çəkinməmişdir. Əsərlərində Cənubi Azərbaycanla bağlı bir sıra mətləbləri bədii dildə, bir az da ürək yağı ilə qələmə almışdır. Bu baxımdan belə bir mövzuda elmi əsər yazmaq hər zaman aktualdır.

Qeyd edək ki, Cənubi Azərbaycan mövzusu Mir Cəlalin yaradıcılığında silsilə təşkil etməsə də, bir neçə hekayəsində bu mövzunun müxtəlif aspektləri sətiraltı formada olsa da, diqqətə çatdırılır. Onun "Məişəgə", "Məşriq", "Badam ağacları" və s. kimi hekayələrində Müstəqil Azərbaycanımızın ayrılmaz parçası olan Cənubi Azərbaycanımızla (İndiki İran İR ərazisi) bağlı bir sıra məqamlar öz əksini tapmaqdadır. Həmin hekayələrdən bəhs edərək oradakı Cənubi Azərbaycan mövzusunun təhlil etmək tədqiqatımızın əsas məqsədidir.

Əsas hissə. "Məişəgə" hekayəsində Cənubi Azərbaycan mövzusu. Mir Cəlal Paşayev 1934-cü ildə qələmə aldığı "Məişəgə" adlı hekayədə zorla ikiye bölünən vətənin övladlarının ayrılıq həsrətini, iki qardaşın, dostun, qohumun bir-birindən ayrı düşməsinin psixoloji yaşantılarını ustalıqla canlandırır. Hekayədə İran əsarətində olan Cənubi Azərbaycandakı həmvətənlərimizin faciəvi həyatı, onların Bakıya gəlişi zamanı yaşadığı hisslər xüsusilə təsvir olunur. İrandan Bakıya gəlmək zülmətdən, qaranlıqdan işığa, aydınlığa çıxmaq kimi göstərilir: "Məşədi Hənifə şəhərə yaxın kəndlərin birində yaşayırdı. Yayda bi-

çinə gedər, qışda kənkənlik edər, payız vaxtı kürəxanalarda günəməzd kərpic kəsərdi. Arazı bu taya keçəndən sonra Məşədi Hənifə bütün qorxu və qeydlərdən qurtarmışdı. Onu aylarla işlədib, pulunu kəsən, biyara çağırən, qamçılayan xan və mirbaşılardan qurtarmışdı" [5, s. 148]. Göründüyü kimi, ağır həyat şəraiti və ayrılıq həsrəti ilə yaşayan həmvətənlərimiz Şimali Azərbaycana gəlməklə həm öz qohumlarına qovuşmaqla qismən də olsa, ayrılığa son qoyulmuş olur, həm də özlərini oradakı müstəmləkə zülmündən azad olmuş hesab edirlər. Bakıya gələn hekayə "qəhrəmanın" burada keçirdiyi hisslər isə belə ifadə olunur: "Bakı, nə Bakı! Avtomobillər quş kimi süzüb gedirlər. Nə kəndliləri lağ qoyan baqqallar, nə də dərviş mərəkəsi, nə də çarvadarların səsi var, Yeni tikintilər baş atıb göyə çıxır..." [5, s. 148]. Deməli, onun gəldiyi bu vətən ona doğmadır və buradakı gözəlliklər onu sanki valeh edir. Daha sonra o bir yerdə böyüdüüyü uşaqlıq dostu, həm də qohumu ilə təsadüfən rastlaşır və keçmiş günləri təəssüflə yad edirlər.

"Məşriq" hekayəsində Cənubi Azərbaycan mövzusu. Bu hekayədə sə-nətkar Cənubi Azərbaycan mövzusunu çox böyük ustalılıqla işləmişdir. Burada o, sətiraltı mənalarla bir sıra problemlə məsələlərə toxunmuşdur. Belə ki, sahibkarın göstərişi ilə şəxsiyyətini tanımadığı bir insanın portretini xalçaya həkk edən Məşriq kişinin oğlu Ləbbeyk min bir zəhmətlə xalçanı toxuyub azaldır. Sahibkar bu xalçanı çox yüksək qiymətə satmaq niyyətindədir, ona görə də bu işin xəlvət görülməsini tələb edir. Ləbbeyk sadəcə onu bilir ki, şəklini xalçaya həkk etdiyi adam urusdur. Bu şəklin sahibinin Lenin (kasıbların atası, dayağı) olduğunu Ləbbeyk Şimaldan gələn müştərilərin işlə tanışlığı zamanı bilib. Burada ədib Ləbbeykin dili ilə Azərbaycanın iki yerə parçalanması zamanından hal-hazır qədərki yaşanan iztirab, həsrət və ayrılıq duyğularını onun portretlə söhbəti əsasında üstörtülü təqdim edir: "Ləbbeyk bir ilmə vurur, bir də başını qaldırıb şəklə baxır, özünü saxlaya bilmirdi. Üzünü şəklə tutub dedi: – Əziz qonağım, az qalıb, sabah ayrılırsınız. Səni mən böyük həvəslə, tükənməz bir əməklə toxuyub hazırladım. Mənim evimdə də başım üstə yerin olardı. Əlac nədir, sahibkar səni məndən alacaq.... – Ləbeykin səsinə bir ah qopdu, dönüb qapıya tərəf baxdı. Yenə davam etdi: – Deyirlər kasıbların böyüyü sən-sən. Kasıbların da xoşbəxti varmış. Yəqin Urisiyətdən uzaqlarda, Girman şəhərində gözü ilə od üfürən bir toxucudan, onun ac-yalavac həyatından sən xəbər-sizsən. Bəlkə, sənə dostların bu xalçanı sənə hüzuruna gətirdilər. Görürəm, həmvətənlərin səni çox əzizləyirlər. Bu xalça sənə çatanda yəqin məndən xəbər tutacaq və soruşacaqsan. Onu da deyim ki, kiçik qardaşım Salam çoxdan o tayda, sizin torpaqdadır. Onun sağ əli mənim başıma. And olsun bu qeybi ta-

nışlığımıza və söhbətimizə, mən səni unutmayaçağam. Səni yaxşı tanımağa çalışacağam. Arayıb axtaracam. Gördüm ki, adına nə hörmətlər var. Sənin həmvətənlərindən çox razıyam, dünyada adamın sənin kimi böyüyü, onlar kimi də həmvətəni olaydı!" [6, s. 26-27]. Göründüyü kimi, burada Cənubi Azərbaycan problemi, can bir, qan bir qardaşların bir-birindən ayrı düşməsi bədii dillə ifadə olunaraq oxucunu düşündürür.

A.Əliqızı ədibin bu mövzuda yazdığı hekayələrini araşdırarkən haqqında bəhs etdiyimiz hekayədə qoyulan problemli məsələlərə münasibət bildirərək belə yazır: "Doğrudur, bu mövzuda yazılmış hekayələr çoxluq təşkil etməsə də, müəllifin mövzuya yanaşma tərz, bəzən onu düşündürən problemin əksər bədii əsərlərdə gördüyümüz kimi, hekayənin üst qatında deyil, daha dərin qatlarında gizləndiyinin şahidi olmaq oxucunu bir qədər düşünməyə məcbur edir. Yazıcının "Məşriq" və "Badam ağacları" hekayələri bu baxımdan daha xarakterikdir. İlk baxışda, söhbət guya sovet rəhbərinin şəklinin xalça üzərinə köçürülməsindən gedir. Lakin ayıq oxucu burada çox mətləblərdən hali olur. Əvvəla, əsərin qəhrəmanının adının Ləbbeyk olması məsələsini açmağa çalışaq. Ləbbeyk sözünün mənası "baş üstə", "bu saat" verilən hər hansı icranın sözsüz-şərtsiz yerinə yetirilməsi mahiyyətini daşıyır. Ərbabın da toxucuların sırasında heç kimə yox, məhz ona müraciət etməsi, anlaşıma zamanı fars dilini bilmədiyi üçün ərbabın onun toxuduğu xalçanı hansı şərtlərlə, hansı qiymətə xariciyə (rusa) satması məqamı maraqlıdır. Bir Azərbaycan türkünün əlinin zəhməti və alın tər ilə hasilə gələn xalçanı bir xarici digər bir xariciyə satır" [2, s. 69]. Bununla da sənətkar xalqımızın taleyində acınacaqlı bir məqama işarə etmiş olur.

Xalçanı gəlib aparırlar. Ləbbeyk Lenindən ayrıldığına pis olsa da, birdən yadına düşür ki, kitab ondadır. Kitabı özündə saxlamaq istəyir, vermək istəmir. Lakin burada Mir Cəlal Lebbeykin simasında, onun keçirdiyi hisslər fonunda belə bir məsələyə toxunur: "Deyər niyə qalsın? Sən iki gündə yeni bir xalça toxuyacaqsan? Kitabı oxuyas da deyilsən. Saxlamada nə hiylən var? Yoxsa bir adama göstərəcəksən? Belə bir bəhanənin qorxusu da var idi. Ərbab adamın yaxasından yapışa bilər ki, "Leninin kitabını niyə saxlayırsan? Görünür, sənin bunu oxuyan adamın var" [6, s. 28]. Mir Cəlal burada Cənubi Azərbaycanda Şimali Azərbaycanla əlaqələrə qoyulan qadağalara işarə edir. Buna görə də Ləbbeyk kitabın itdiyini deməyi düşünür. Belə də edir. Sahibkarın onun əməkhaqqından kitabın pulunu çıxmağa razı olur və kitabı götürüb şəhərə gedir. Həmin axşam məmur Məşriq kişinin evinə gəlib Ləbbeykin onunla di-vanxanaya gedəcəyini bildirir. O, bir neçə ay həbsxanada yatandan sonra ora-

dan qaçmağa nail olur və Şimali Azərbaycanda qardaşı Salamın izinə düşür. Onun atası yazıq Məşriq kişi zülumdə qalıb, məmurların və sahibkarın yanına gedərək oğlunun harada olduğunu soruşur. Ləbbeykin ağası olan sahibkar Məşriq kişiye belə cavab verir: “Açıl başımdan, oğlun xain çıxıb, cəzasını çəkəcək, heç atılıb düşmə!”

Məşriq kişi əsasına söykənir, altdan-yuxarı ağanın – o qansız və insafsız adamın sərt üzünə baxıb, özünə cürət verirdi:

– Oğlum nə xəyanət eləyib axı?

Sahibkar məmur kimi danışdı.

– Leninpərəst imiş. Onun dalınca gedirmiş.

– Gedəndə nə olar? On il sənin dalınca gedib, ağ günə çıxıb?

Hər yerdən əli üzüləndən sonra güc-bəla ilə özünü böyük məscidin həyətinə saldı. Dəstəmaz alıb, iki rükət namaz qıldı. Əlindən getmiş iki balasını göylərdən istədi” [6, s. 29-30]. Bütün bu əzablardan canını qurtarmaq və oğlanlarına qovuşmaq üçün övladlarının arxasınca Şimali Azərbaycana üz tutur. Min bir əzabla, gizlin və çətin yollarla Şimala doğru irəliləyir, yollarda bir çox psixoloji hallar keçirir. Yazıçı cənubda yaşayan qardaşlarımızın Şimal arzularını, xəyallarını və sevgisini, onların daim Şimala can atdıqlarını, doğmaları ilə görüşüb ayrılıq həsrətinə son qoymaq kimi düşüncələrini hekayədə bir az da ehtiyatla, eyhamla belə vurğulayır: “Bir axşam qızıl sərhəd qarovulları qocanı maşına əyləşdirib, zastavaya gətirdilər. Yorğunluq onun vücudunu buz kimi dondurmuşdu. Dünəndən bəri onu yerdən-yerə aparırdılar. Başına adamlar yığılırdı. Ancaq özünün heç nədən xəbəri yoxdu. Əzablar görən həyatı sanki bir müddət qəlbinə, ürəyinin dinc bir küncünə çəkilmişdi. Ya da bu şirin yuxu aləmində kişinin bütün duyğuları özünə gəlirdi. Tapşırığa görə onu çarpayıya saldılar. Oyanıncaya qədər gözlədilər. Kişi gözünü açanda özünü rahat bir yerdə, mehriban adamlar arasında görəndə Lenin torpağına ayaq basdığını bilmiş və sevincindən ağlamışdı” [6, s. 32-33]. Məşriq kişi burada mehribanlıq, səmimiyyət görür və oğlanlarına qovuşur.

“Badam ağacları” hekayəsində Cənubi Azərbaycan mövzusu. “Badam ağacları” adlı hekayəsində də ədib Cənubi Azərbaycan yaralarının ağrılarından bəhs edir. Bu hekayənin əvvəlində verilən cümlə bütövlükdə əsərin əsl mahiyyətinin açılmasına kömək edir. Onu gözdən keçirən oxucu bir anlığa Azərbaycanın ikiyə parçalanmasında əsl günahkarın kimliyini anlayır. “Ədalət! Yaşadılarla gəlin-gəlin oynamalı vaxtında səni çöllərə salanları, vətəninə, xanımınə, şərəfinə tapdalayanları tanıyırsanmı, qızım?” Burada yazıçının vurğuladığı düşmən o düşməndir ki, bəlli vaxtlarda minlərlə insanın cırağını söndürərək,

onları bir-birindən ayırmış, hətta vətənsiz eləmişdi, insanların yaşamaq arzularını gözündə qoymuşdur. Doğma vətənimiz yadlar arasında xaincəsinə bölüşdürülmüşdür. Bu zaman dəhşətli qırğınlar, zülmələr hökm sürmüş və hazırda da belə vəziyyət, təəssüflə demək olar ki, davam edir. Belə şərait hökm sürən bir məmləkətdə nəinki böyük insanlar, heç körpə uşaqlar da əlbəttə, xoşbəxt yaşaya bilməzlər.

Bu hekayədən də bəhs edən A.Əliqızı haqlı olaraq vurğulayır ki, "Hekayədə hər şey Ağarzanın bütün ümidini bağladığı, dişlə-dırnaqla becərilib yetişdirdiyi badam ağaclarının kəsilməsiylə başlayır. Ac-yalavac dolanan, hətta balası Ədalətə belə badamı əsirgəyən Ağarzanın əsl faciəsi onun sahəsinin "Marşal planı"na düşməsidir. Qərbin demokratik dəyərlərindən çox, onun xalqa zidd olan "Marşal planı"nın ölkəyə gətirilməsi xalqın fəlakəti idi. Yazıçının ustalığı ondadır ki, o, Cənubi Azərbaycan xalqının faciəsini, ağır həyat şəraitini, ümumiləşdirilmiş fakt və detallarla verməklə yanaşı, həm də imperiализmin, təcavüzkarlığın əsl mahiyyətini açmağı bilmişdir. Bu əsər həm də müstəmləkə xalqlarını zülmə boyun əyməyə, əsarətə qarşı olmağa, mübarizəyə səsləyir. "Badam ağacları" hekayəsi yalnız Mir Cəlalın yaradıcılığında deyil, mübaliğəsiz demək olar ki, Azərbaycan nəsrində müstəsna yeri olan əsərdir" [2, s. 71]. Buradan aydın olduğu kəmi, bu hekayədə Cənubi Azərbaycanla bağlı bir sıra problemlə məsələlər öz əksini tapır. Onlardan bir neçəsinə nəzər salmaqla fikirlərimizi daha yaxşı aydınlaşdırmış olarıq. Belə ki, kasıb kəndlilərin ümumiləşmiş tipi olan Ağarzanın başına gətirilən faciələr, sözlün əsl mənasında, çox ürək dağlayıcıdır. O və onun kimi minlərlə zəhmətkeş insanlar min-bir əzab-əziyyətlə əkilən bitkilər ingilis müşavirlərinin riyakar məqsədlərindən ötrü məhv edilir. Xalq səfalət içərisində ömür çürüdür. Mir Cəlal bu kimi faciəvi situasiyaları çox böyük ustalıqla qələmə alır. Bu hekayədə də yazıçı Cənubi Azərbaycanda Şimala – "kommunistlər"ə qarşı qorxu hissini bu və ya digər formada təsvir edir. Amerikalıları isə özlərinin xilaskarı hesab edirdilər. Hekayədə badam ağacları kəsilən və məhv edilən Ağarzanın ağasına şikayəti zamanı bu məsələlər aydın şəkildə əks olunur:

"... Ağarza bir addım da irəli yeriyib, sözlərini ucadan təkrar edəndə, araxçılıq kişi bir addım geri çəkildi və səsinə ucaldı.

– A kişi, qışqırığa salma, kar adam yoxdur burada! Deyirəm, badamlığı kəsirlərsə, sənin xeyrinə kəsirlər.

– Ağarza təəccübündən çiyini çəkdi, ona toxunan bir şeyi rədd edirmiş kimi, əllərini qabağa tərəf açdı:

– Ağa mənim çörək ağacımı kəsirlər, evim yıxılır. Evi yıxılan adam niyə

gərək şükür eləsin?

- Şükür elə ki, müşavirlər gəlib səni-məni qoruyurlar.
- Ağa, məni kimdən, nədən qoruyurlar?
- Necə nədən, kommunistlərdən! Bəli, başa düşməlisən ki, amerikalılar

bizim torpaqda təyyarə meydanı tikirlər ki, sabah kommunistlər sənə başına bomba tökməsinlər.

- Ağa, mən kommunistləri dava vaxtı kəndimizdə görmüşəm. Onlar kasıb-kusubun əlindən tutan adamlardır. Mən onlardan bir pislik görməmişəm. Bomba-filan nə söhbətdir!..." [7, s. 9-10]. Göründüyü kimi, hekayədə ədib Cənubi Azərbaycanda "Marşal planı"nın və ya "marşallaşma"nın sadəcə xalqın başına gətirdiyi fəlakətləri böyük ustalıqla təsvir edir.

Əsərdə bu "marşallaşma"nın qəbul eləyə bilməyib narazılıqlarını dostu Mirzəməmmədə bildirəndə dostu onu beləcə sakitləşdirməyə çalışırdı: "Ay rəhmətliyin oğlu, bu "Marşal planı" o yandan – Amerikadan gəlir. Bir bizim vətənə deyil, odur, türkə də, yunana da, ərəbə də gəlir. Vergi-töycü kimi bir şeydi. Əvvəllər İrana vəba gəlirdi, taun, çəyitkə gəlirdi. İndi də "marşallaşma" gəlir. Amerika soldatı gəlir, çürük mal, tısbağa yumurtası gəlir. Dünən bir kəndlinin cilovunda bir arıq at var idi, üfürsəydin yıxılardı. Soruşdum ki, "Kəndli qardaş, at niyə bu kökə düşüb?" Kəndli gülüb dedi: "marşallaşıb". Beləcə yekə bir kəndin bağ-bağatını kəsib tökürlər, soruşursan: bu nə həngamədir? Deyirlər: "marşallaşırıq".... Kəndlilər bir-birini lüt möhtac görəndə deyirlər: "Sən "marşallaşıb" qurtarmısan! Heç bir zəlzələ, sel, heç bir səmum yeli kəndləri "marşallaşma" qədər yaman günə qoymamışdı..." [7, s. 11]. Buradan aydın görünür ki, "Müflisləşən kəndlinin hüquqsuzluğunun təsviri, zəhmətkeş insanın şəxsi ləyaqətini, onun arzuları ilə imkanları arasındakı uçurumu göstərmək yolu ilə ictimai ədalətsizliyə qarşı mübarizəni təbliğ etmək ədibin əsərlərində güclü leytmotivdir. Qərbin demokratik dəyərlərindən çox, onun xalqa zidd olan "Marşal planı"nın ölkəyə gətirilməsi xalqın fəlakəti idi. Yazıçının ustalıqı onda ki, o, Cənubi Azərbaycan xalqının faciəsini, ağır həyat şəraitini, ümumiləşdirilmiş fakt və detallarla verməklə yanaşı, həm də imperiализmin, təcavüzkarlığın əsl mahiyyətini açmışdır. Bu əsər həm də müstəmləkə xalqlarını zülmə boyun əyməməyə, əsarətə qarşı olmağa, mübarizəyə səsləyir" [3, s. 249]. Göründüyü kimi, Mir Cəlalin bu hekayəsində Azərbaycanın ikiyə parçalanmasından sonra yaranan mövcud bir sıra problemlər öz əksini tapır. Yazıçı bu məsələləri qələmə alarkən müəyyən bədii priyomlardan istifadə etməklə bərabər, öz kədərinə, qəminə və ürək ağrılarına da ifadə etməyə nail olmuşdur.

Nəticə. Nəhayət, qeyd edək ki, Mir Cəlalin Cənubi Azərbaycan mövzu-

sunda yazdığı hekayələrini təhlil edərkən belə bir qənaət yaranır ki, "Mir Cəlal öz taleyi ilə Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubunun ümummilli bütövlüyünün təbii simvoludur" [1]. Həm də ədib xalqımızın Cənubi Azərbaycan dərdini, nisgini ürək yağı ilə xatırlayan və qələmə alan unudulmaz sənətkarlardandır. O, bu mövzuda yazarkən sanki onun ürəyi bütövlük, birlik arzusu ilə döyünürdü.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Mir Cəlal yaxud ədibin idealları // "Ədəbiyyat" qəzeti. 31 mart 2018-ci il
2. Əliqızı A. Mir Cəlalin hekayələrində Cənubi Azərbaycan həyatının təsviri / Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş "Yazıçı və zaman" adlı elmi konfransın materialları. Bakı: BDU, 2008, səh: 67-71
3. Hüseynova A. Mir Cəlal hekayələrindən Cənubi Azərbaycan həyatına bir pəncərə / Görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas alim və pedaqoq Mir Cəlalin 110 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2018, səh: 246-251
4. Məmmədova A. Mir Cəlalin iki hekayəsində Güney Azərbaycan problemi / Görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas alim və pedaqoq Mir Cəlalin 110 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2018, səh: 118-124
5. Mir Cəlal. Əsərləri. 5 cildə. I cild. Hekayələr. Bakı: Adiloğlu, 2013, 442 s.
6. Mir Cəlal. Əsərləri. 5 cildə. II cild. Hekayələr. Bakı: Adiloğlu, 2013, 444 s.
7. Mir Cəlal. Əsərləri. 5 cildə. III cild. Hekayələr. Bakı: Adiloğlu, 2013, 456 s.

XAQANI YARADICILIĞINDA TARİXİ VƏ MİFİK OBRAZLAR

Vüsal İsgəndərov

Müəllim

Gəncə Dövlət Universiteti

vusalisgenderli010@gmail.com

Abstract

Historical and mythical images in Khagani's creation

One of the classic peaks of Azerbaijani literature, Khagani Shirvani was not only a great poet, but also an artist who deeply understood the power of the word and highly valued it. His creativity shows that the word is not just a means of expression, but also a carrier of ideas, truth and spiritual values.

For Khagani, the word was a sacred concept. In his poems, he sometimes worked with the word as a delicate example of jewelry, and sometimes turned it into a

sharp weapon of truth. The poet's language is heavy, multi-layered and rich in deep meaning. This shows how responsibly he approached the word. He did not use random words, he chose, measured and gave meaning to each expression.

In Khagani Shirvani's poetry, the word is used not only to create aesthetic beauty, but also to express social and philosophical ideas. He exposes the injustices, hypocrisy and ignorance of his time through words. In this regard, the word was also a herald of truth for him. The poet's satirical and critical style shows that he was not indifferent to society.

At the same time, Khagani is an artist who understands the responsibility of the word. He knows well that words can elevate or humiliate a person. Therefore, a careful and respectful approach to words is felt in his work. The poet does not leave the power of words uncontrolled, but presents them through the filter of thought.

Khagani's work also demonstrates the rich possibilities of language. In his poems, artistic means of description, metaphors and symbols occupy a wide place. This proves that he approaches words not only as meaning, but also as art.

In conclusion, it can be said that Khagani Shirvani is a great artist who values words and elevates them to the top from both an aesthetic and philosophical point of view. His work teaches us that words are not just for speaking, but also the most powerful tool for thinking, understanding and expressing the truth. Khagani Shirvani's poetry is extremely rich in both historical and mythological images. He uses these images not just as names, but as artistic means carrying deep symbolic meanings. Khagani creates a gallery of different images by referring to real historical figures: Alexander - the conqueror, a symbol of world domination, power, Dara - the Shah of Iran, sometimes in the context of weakness and defeat, Nushiravan - a symbol of a just ruler, Mahmud Ghaznavi - a symbol of power and victory, Sultan Sanjar - the Seljuk ruler, an indicator of political power, Keykhosrov - an image of both a historical and semi-mythical king.

Keywords: *Khagani Shirvani, image, symbolic, mythical, creativity, poetry, historical figure*

Xaqani az qala bütün yaradıcılığında: istər qəzəl, istər qəsidə, ya da iri həcmli əsərlərində əfsanəvi, tarixi, ədəbi qəhrəmanlara müraciət edir, bəzən bir qəsidədə bir neçə ad ümumiləşdirilir və bunlar gəlişi gözəl, sıradan bir haşiyə deyil, şairin oxucuya çatdırmaq istədiyi ideyanı qüvvətləndirir, konkretləşdirir.

Bu mənada Xaqanini dərk etmək üçün oxucudan kifayət qədər hazırlıq, mütaliyə, klassik deyimlərə bələd olmaq bacarığı tələb olunur.

Dini, yarıməfsanəvi, tarixi obrazların işləndiyi bəzi məqamlara diqqət edək:

Adəm peyğəmbərlə bağlı:

نان او از بلای گندم و من در بلای نان
خود کن عذاب گندم خود ده جزای نان
آدم برای گندمی از روضه دور ماند آدم ز جنت آمد و
من در سفر شدم یارب از حال آدم و رنج من آگهی

[2, s. 314].

(Adəm buğdaya görə cənnətdən uzaqlaşdı, mən çörək üçün himmət qapısından uzaq düşdüm. Adəm cənnətdən getdi, mən cəhənnəmə düşdüm. O buğda bəlasından, mən isə çörək dərdindən. Yarəb, sən Adəmin halı və mənim əzabımdan xəbərdarsan. Buğda-ya özün əzab et, çörəyin cəzasını özün ver) (3;731).

Məlikşahla bağlı:

Xorasan bir hərəmdirsə, Məlikşahdır ona Kəbə,

Səmərqənd bir fələkdirsə, bir ulduzlar Qədər xanı [1, s. 16].

Ptofessor Xəlil Yusifli bu beytlə bağlı şərhində yazır: "Xorasan İranın şimal-şərqində bir vilayətdir; imam Rzanın qəbri bu vilayətin mərkəzi olan Məşhəd şəhərində olduğundan, bura müsəlmanların ziyarətگاهی sayılır. Buna görə də Xaqani Xorasan bir hərəmdir, yəni müqəddəs yerdir deyir.

Məlikşah səlcuq şahlarından üçüncüsü və ən böyüyüdür (1054-1092). Onun Şərqi Türküstandan Misri qədər uzanan böyük dövlətinə Xorasan da daxil olmuşdur. Melikşah, məmləkətin bir çox yerlərində olduğu kimi, Xorasanda da binalar saldırmışdı; Xaqani Kəbə dedikdə buna işarə edir" [1, s. 297].

Qədər xan Türküstanda olmuş Xütən xanlığının X əsr hakimlərindəndir. Qədər xan

Səmərqənddə bir çox abadlıq işləri aparmışdır.

Ünsüri ilə bağlı:

Xaqani 24 beytlik bir fəxriyyəsində Sultan Mahmudun saray şairi Ünsüri ilə müqayisədə özünü daha üstün sayır:

Bununla belə şah Məhmuddan,

Hesabsız alıb ərməğan Ünsüri [1, s. 21].

Şair şeirə təzə üslub gətirdiyini, şeir elmində "on hüsn"ə vəqif olduğunu, "bilikdə fələkdən bac aldığını" qətiyyətlə vurğulayır:

Mənim şeirimizin təzə üslubu var,

Qədim səpki bildi hamın Ünsüri [1, s. 21].

Üveyslə bağlı:

"Töhfətül-irəqeyn"də oxuyuruq:

ز مزاج بد نرستی

نه برکات مادر استی

ار دعوات او نبودی
ز فلک چگونہ بودی
قرن است ز آب دستش
همچو اویس پای بستش

(Əgər anamın xeyir-bərəkəti olmasaydı, işlərim pisliklərdən xilas ola bilməzdi... Əgər onun duaları olmasaydı, işim göylərə ucalmazdı. Şirvan onun əlinin hünərilə fəxr edir. Mənim Üveys ki-mi ayağım ona bağlıdır) [3, s. 727].

Rəvayət edilir ki, İslamı qəbul edən Üveys sadə həyat sürür, mal-qara otarır və əsas vaxtını anasına qayğı göstərməyə həsr edirdi. Günlərin birində o, Peyğəmbərlə (s) görüşmək ümidi ilə Mədinəyə yollanır. Ancaq elə olur ki, həmin vaxt həzrət şəhərdə olmur. Üveys anasını uzun müddət tək buraxmağı doğru saymadığı üçün yalnız bir qədər gözləyir və nəhayət, arzusuna çatma bilmədən geri dönür.

Əfrasiyabla bağlı:

Salıbsan Bijəni həbsə, sən ey Əfrasiyab yatma,
Durubdur pusquda Rüstəm, əlində tiği-burrani [1, s. 16].

Bijən rəvayətlərə görə Rüstəm Zalin nəslindən olan bir qız kimi təqdim olunur, Əfrasiyab isə Turanın məşhur hökmdarıdır. Bijən Əfrasiyabın qızı Məniyəyə aşiq olur və Məniyə də onu gizlicə sarayda saxlayır. Bu hadisəni öyrənən Əfrasiyab Bijəni cəzalandıraraq uzun müddət quyuda həbs etdirir. Sonra Rüstəm hiylə ilə Turana gəlib Məniyənin köməyi ilə Bijəni xilas edir və onu İrana aparır.

Şair "Töfətül-İraqeyn" poemasında "Anasının tərifı" bölümündə [1, s. 69] anasını bir çox dini, mifik obrazlarla müqayisə edir:

Mənalər anası, o qoca qarı, Rabiədir ki, yox tayı, oxşarı.

Rabiə söyləmək səhv olar ona,

O bir Rabiəydi göy qızlarına.

Və ya:

Adına Məryəm tək yapışmaz böhtan, Zəhraya oxşardı verərkən ehsan.

Və ya:

Beş günlük dünyanın eyşin unuttu, Məryəm tək beş aylıq bir oruc tutdu...

Züleyxa kimi, bir xanım ikən,

Sonra Yusif kimi qul oldu birdən...

Onunla bu torpaq gələrdi cana,

O bir Filakusdu gəldi cahana...

"Həbsdən şikayət və azad olması üçün Rum qeysərindən xahiş" bölümündə [1, s. 114] şair fikrini əsaslandırmaq üçün dini, tarixi obrazlardan geniş istifadə edir:

Əqsa, Beytülmuqəddəs, Şəlixə: Ənsariyə

"Çaxmaq daşı, Əqsa deyri, Beytülmuqəddəsə mən

And verirəm Şəlixaya, Ənsariyə, pak ikən."

Bu beytdə bir neçə müqəddəs məkan və dini şəxsiyyətə işarə edilir. Əqsa (Məscidül-Əqsa) və Beytülmuqəddəs (Qüds şəhəri) İslamda və digər səmavi dinlərdə müqəddəs sayılan yerlərdir. Şair bu məkanları and yeri kimi çəkərək sözünün doğruluğunu və müqəddəsliyini vurğulayır.

Şəlixaya və Ənsariyə isə xristian və ya zahidlik ənənələri ilə bağlı müqəddəs şəxslərə işarə kimi qəbul edilir. Burada məqsəd müxtəlif dinlərin müqəddəslərini bir araya gətirərək ümumbəşəri bir müqəddəslik mühiti yaratmaqdır. Şair göstərir ki, həqiqət yalnız bir dinə aid deyil, bütün müqəddəs mənbələrdə eyni mahiyyət daşıyır.

Yuhənna, Bəhəyrə, Şəmmas:

"Yuhənnaya, Bəhəyrəyə, Şəmmasa, gəl rəhm elə".

Bu beytdə konkret xristian dini şəxsiyyətlərinə işarə olunur. Yuhənna (Yəhya / John) İncil ənənəsində mühüm peyğəmbərdir. Bəhəyrə isə İslam rəvayətlərində adı çəkilən rahibdir; guya o, gənc Məhəmməd peyğəmbərin gələcək peyğəmbərliyini ilk hiss edənlərdən olmuşdur. Şəmmasa isə kilisə xidmətçisi (şəmməs) mənasında işlənir.

Şair burada müxtəlif dini fiqurları çağıraraq rəhm və mərhəmət diləyir. Bu, onun dini tolerantlığını və müxtəlif inanc sahiblərinə hörmətini göstərir. Eyni zamanda, bu adlar vasitəsilə ruhani aləmin genişliyini təsvir edir.

Allah, Məryəm:

"Həm Allaha, həm qurbana, həm Fitrə axşamına,

Həm Məryəmin orucuna, həm heykəl bayramına".

Burada İslam və xristianlıq elementləri birlikdə verilir. Allah İslamın tək tanrısıdır. Fitrə axşamı Ramazan bayramı ilə bağlıdır. Məryəm isə həm İslamda, həm də xristianlıqda müqəddəs qadın obrazıdır (İsanın anası).

Şair bu fərqli dini anlayışları paralel şəkildə çəkərək onların mahiyyətə bir olduğunu demək istəyir. Bu, sufizmdə tez-tez rast gəlinən "vahid həqiqət" ideyasını əks etdirir.

Yusif və İsa:

"Məryəmə ki, qoymamışdı Yusiflə baş yastığa,

İsaya ki, yerləşməmiş bətnində uşaqlığa".

Bu beytdə iki böyük peyğəmbər – Yusif və İsa xatırlanır. Yusif gözəllik və sədaqət rəmzidir. İsa isə möcüzəvi doğuluşu ilə seçilir (atasız dünyaya gəlməsi).

Şair burada Məryəmin paklığını vurğulayır: o, Yusiflə adi ailə həyatı yaşamamış, İsanı isə ilahi möcüzə ilə dünyaya gətirmişdir. Bu, ilahi təmizlik və seçilmişlik ideyasını gücləndirir.

Kilsə və rahib:

"Kəlisədə inləyərək, molo çalan rahibə,

Öz əli ilə öz boynuna zəncir salan rahibə".

Burada konkret ad olmasa da, rahib obrazı xristian asketizmini simvolizə edir. Rahibin özünü zəncirləməsi dünya nemətlərindən imtinanı göstərir. Bu obraz vasitəsilə şair zahidliyin, nəfsə qalib gəlməyin əhəmiyyətini vurğulayır.

İsa:

"Layiqdir ki, bu şerimi İsa öyrənsin əzbər..".

Burada yenidən İsa adı çəkilir. Şair öz şeirinin dəyərini o qədər yüksək hesab edir ki, onu İsanın belə əzbərləməyə layiq olduğunu bildirir. Bu, həm şeirin ilahi məzmununa, həm də onun hikmət dolu olmasına işarədir.

Təkcə bu bölümdə müxtəlif dinlərə aid xüsusi isimlər bir arada işlədilmişdir. Şair həm İslam (Allah, Fitrə), həm xristianlıq (Məryəm, İsa, Yuhənna), həm də ümumi müqəddəs məkanları (Beytülmuqəddəs) bir kompozisiyada təqdim edir. Bu yanaşma təsadüfi deyil.

Burada əsas ideya vahid həqiqət konsepsiyasıdır. Şair demək istəyir ki, fərqli dinlər zahirdə ayrı görünsə də, onların hamısı eyni ilahi mənbədən gəlir. Bu fikir xüsusilə sufi ədəbiyyatında geniş yayılmışdır.

Digər tərəfdən, xüsusi isimlər poetik funksiyaya da malikdir.

Tarixi və dini dərinlik şəirdə yalnız şəxsi hisslərlə deyil, ümumbəşəri dəyərlərlə əlaqələndirilir. Simvolik mənə daşıyan anlayışlar diqqəti cəlb edir: məsələn, İsa möcüzəni, Yusif gözəlliyi, Məryəm paklığı təmsil edir.

Nəticə olaraq, bu beytlərdə işlənən xüsusi isimlər sadəcə adlar deyil; onlar şeirin ideya yükünü daşıyan əsas elementlərdir. Şair bu adlar vasitəsilə həm dini harmoniyanı, həm də ilahi həqiqətin universallığını göstərir.

"Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstə dəbistanı" misrası ilə başlayan fəxriyyədə [1, s. 11] şair aşağıdakı adlar vasitəsilə sənətin, sözün imkanlarından ustalıqla istifadə edir:

Bu parça da əvvəlki nümunədə olduğu kimi klassik Şərq poeziyasının sufiyanə-fəlsəfi ruhunu daşıyır və burada xüsusi isimlər (şəxs adları, müqəddəs mətnlər, tarixi və mifoloji fiqurlar) ideya yükünün əsas daşıyıcılarıdır.

Zənd və Avesta, İsanın adı:

"Günəşdir himmətim, Zəndü ilə Avestanın şahənşahı,

Minib ərşi, yatmışdır dizi üstündə İsanı".

Bu beytdə Zənd və Avesta qədim İranın zərdüştilik dini ilə bağlı müqəddəs mətnləridir. Avesta Zərdüştiliyin əsas kitabı, Zənd isə onun şərhidir. Şair bu iki mənbəni "şahənşah" (yəni hökmran, ali) adlandırmaqla onları bilik və hikmətin zirvəsi kimi təqdim edir.

Eyni beytdə İsa obrazının gətirilməsi diqqətəlayiqdir. İsa burada ilahi hikmətin və ruhani ucalığın simvoludur. "Ərşə minib, diz üstündə İsanı yatızdırmaq" metaforası şairin himmətinin (mənavi gücünün) o qədər yüksək olduğunu göstərir ki, o, sanki ilahi səviyyəyə yüksəlmiş və peyğəmbərlə eyni müstəviyə çıxmışdır.

Bu beyt dinlərarası sintez nümunəsidir: zərdüştilik (Zənd, Avesta) və xristianlıq (İsa) eyni poetik müstəvidə birləşdirilir. Bu isə sufizmdəki "vahid həqiqət" ideyasını təsdiqləyir.

Süleyman peyğəmbər:

"Süleymana bərabərdir hər himmət sahibi dərviş,"

Burada Süleyman peyğəmbərə işarə olunur. İslam və Bibliya ənənəsində Süleyman həm peyğəmbər, həm də böyük hökmdar kimi təqdim edilir; o, cinlərə, küləyə və təbiət qüvvələrinə hökm edən müdrik şəxsdir.

Şair deyir ki, həqiqi dərviş (yəni nəfsini aşmış sufi) himmət baxımından Süleymanla bərabərdir. Bu fikir sufizmin əsas tezlərindən birinə uyğundur: zahiri hakimiyyət (padşahlıq) ilə batini hakimiyyət (ruhani güc) müqayisə edilir və üstünlük batini gücə verilir. Yəni dərvişin mənavi qüdrəti dünyəvi hökmdarın gücündən üstündür.

İskəndər və Xızır:

"O İskəndərsifət Xızırın hava-taxtı, ağıl tacı,"

Bu beytdə iki mühüm fiqur var: İskəndər və

İskəndər (Böyük İsgəndər) Şərq ədəbiyyatında ideal hökmdar və fəthə kimi təqdim olunur. Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" əsərində o, həm də filosof-hökmdar obrazıdır.

Xızır isə İslam və xalq inanclarında ölümsüzlük, gizli bilik və ilahi rəhbərlik simvoludur.

"İskəndərsifət Xızır" ifadəsi bu iki obrazın sintezidir: yəni həm zahiri gücə (İskəndər), həm də batini hikmətə (Xızır) malik olan ideal insan modeli. "Hava-taxtı" və "ağıl tacı" metaforaları bu ucalığı daha da gücləndirir.

Hind və Çin xaqanı:

"Nə Hind çibalı tək qurmuş sitəmlə qəsri – 'tağuti',
Nə Çin xaqanı tək zülm ilə düzmüş tacə mərcanı".

Hind (Hindistan) klassik ədəbiyyatda bəzən sehr, ekzotika və həm də zülmkar hökmdar obrazları ilə əlaqələndirilir.

Çin xaqanı isə zənginlik, dəbdəbə və qüdrət simvoludur, burda isə Çin padşahının ədalətsizliyi nəticəsində tacını itirməsinə də işarə edilir.

Şair bu iki obrazı mənfi kontekstdə təqdim edir: zülm, sitəm və zahiri dəbdəbə ilə qurulmuş hakimiyyət. Bununla, zahiri var-dövlətin və hakimiyyətin dəyərsiz olduğunu, mənəvi kamilliyin vacib olduğu vurğulanır.

Xaqani yaradıcılığında tarixi, dini, mifik obrazlara müraciət təsadüfi deyil, bu beytlər göstərir ki, şair geniş dünyagörüşünə malikdir və müxtəlif dini-fəlsəfi sistemləri dərinlən mənimsəmişdir. O, Zənd və Avestadan başlayaraq İsa, Süleyman, İskəndər və Xızır kimi obrazlara qədər geniş bir simvolik sahə yaradır.

Bu xüsusi isimlər vasitəsilə verilən əsas ideya belə ümumiləşdirilə bilər: zahiri hakimiyyət, sərvət və şöhrət keçicidir; əsl dəyər insanın mənəvi yüksəlişi və ilahi həqiqətə yaxınlığıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005.
2. Xaqani: دیوانی خاقانی شروانی (Xaqani Şirvaninin divanı).
3. Nizami Gəncəvi. Həyatı və yaradıcılığı. 2021.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Afaq Yusifli

L.N.TOLSTOYUN "HƏRB VƏ SÜLH" ROMANINDA QADIN OBRAZLARININ MƏNƏVİ MAHİYYƏTİNİN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

Aynur Bədəlova

Doktorant

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

badalovaaynurr@gmail.com

Abstract

The article analyzes the ideological and artistic characteristics of female characters in L.N.Tolstoy's novel "War and Peace". The work examines the writer's views on spirituality, family and the role of women in society based on the images of Natasha

Rostova, Marya Bolkonskaya and Elen Kuragina. It is determined that for Tolstoy, true beauty is far from external attractiveness, embodied in the inner purity, spiritual wealth and selfless love of a person. Natasha Rostova is distinguished by her love of life, sincerity and emotionality, while Marya Bolkonskaya is presented as an example of patience, willpower and faith. In the image of Elen Kuragina, the contrast between external brilliance and spiritual emptiness is shown. As a result of the research, it becomes clear that the female characters of the novel are fictional characters, as well as an artistic expression of the writer's psychological and humanistic worldview.

Keywords: *female characters, spiritual wealth, inner world, fictional character.*

Giriş. XIX əsr rus ədəbiyyatı dünya ədəbi fikrinin inkişafında mühüm mərhələni əhatə edir. Bu dövr ədəbiyyatında insan, onun mənəvi aləmi, əxlaqi dəyərlər geniş bədii ümumiləşdirmə predmetinə çevrilmişdir. Rus realizminin ən görkəmli nümayəndələri insan xarakterinin tərəflərini, daxili ziddiyyətləri və həyat həqiqətlərini böyük sənətkarlıqla təsvir etmişdir. Bu baxımdan Lev Nikolayeviç Tolstoyun yaradıcılığı ümumdünya ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Tolstoyun əsərlərində insanın mənəvi kamilləşməsi, ailə münasibətləri, sevgi, vicdan, və tarixi hadisələrin xarakterin taleyinə təsiri kimi mühüm problemlər geniş şəkildə əks olunur. Yazıcının ən möhtəşəm əsərlərindən biri olan "Hərb və sülh" romanı həm tarixi hadisələrin epik təsviri, həm də insan ruhunun dərin psixoloji təhlili ilə seçilir. Romanda müxtəlif sosial təbəqələri, fərqli dünya görüşlərini və xarakter xüsusiyyətlərini əks etdirən çoxsaylı obrazlar sistemi yaradılmışdır. Bu obrazlar içərisində əsərin ideya-bədii sistemində mühüm rolə malik qadın personajlar xüsusilə diqqətə layiqdir. Dzügün qeyd edilir ki: *"Qadınlarla bağlı bütün problemlər - onların məqsədi, münasibətləri, ailədə və cəmiyyətdəki mövqeyi Tolstoyu həmişə narahat etmişdir"* [2, s. 168]. Onlar müstəqil mənə yükü daşıyan, müəllifin həyat, gözəllik, xeyir və şəər haqqında düşüncələrini ifadə edən əsas obrazlardır. Yazıçı bu qəhrəmanları təqdim edərkən onları sanki bir-birilə qarşılaşdırır. Xarakteri, tərbiyəsi, dünyagörüşü, mənəvi dəyərləri və həyat məqsədləri baxımından tamamilə fərqli olan Nataşa Rostova, Marya Bolkonskaya və Elen Kuragina kimi qadınları müqayisə etməklə Tolstoy göstərir ki, zahiri parıltının arxasında çox zaman mənəvi boşluq və riyakarlıq gizlənir, zahiri sadəliyin arxasında isə dərin mənəvi zənginlik vardır. Nataşa Rostova və Marya Bolkonskaya müəllifin sevdiyi, mənəvi cəhətdən idealizə etdiyi obrazlardır. Onlar müxtəlif xarakter xüsusiyyətlərinə malik olsalar da, daxili saflıq, səmimiyyət və mənəvi kamillik baxımından bir-birini tamamlayır. Nataşa xüsusilə emosional təbiəti, həyatsevərliyi, təbiiliyi və həyat eşqi ilə seçilir. O, romanda ilk dəfə on üç yaşlı, zahirən qeyri-adi gözəlliyi ilə

fərqlənməyən, emosionallığı və daxili cazibəsi ilə diqqəti cəlb edən bir qız kimi təqdim olunur. Onun qonaq otağına daxil olduğu ilk hissədə belə oxucu bu obrazın ətrafdakı rəsmi və kübar mühitə yeni nəfəs gətirdiyini hiss edir.

Tolstoy dəfələrlə vurğulayır ki, Nataşanın gözəlliyi sabit deyildir. Onun siması daxilində baş verən duyğuların, sevincin, həyəcanın, kədərin təsiri ilə dəyişir. Nataşanın həyat eşqi, sevgi hissi və mənəvi istiliyi yaxın çevrəsinə — Petyaya, Sonyaya, Andreyə, Pyerə və digər insanlara da sirayət edir. O, ətrafındakı insanları dəyişdirən, onlara yaşamaq həvəsi aşıl原因an səmimiyyəti və mənəvi təmizliyi ilə müəllifin sevimli qəhrəmanıdır. Nataşanın xarakterində ən mühüm cəhətlərdən biri onun təbiiliyidir. Onda riyakarlıq, ikiüzlülük, yalan, süni davranış yoxdur. Hər hissi olduğu kimi yaşayır və ifadə edir. Tolstoyun qənaətinə görə, məhz bu daxili coşğu onun zahiri görkəminə xüsusi işıq verir və onu digərlərindən fərqləndirir. Nataşa Rostovanın düşüncə tərzində özünəməxsusdur. O, Marya Bolkonskaya kimi hadisələri məntiqi şəkildə təhlil edən obraz deyildir. Lakin ürəyi və hissləri ilə insanları, münasibətləri və həyatın mahiyyətini çox dərindən dərk edir. Buna görə də Pyer Bezuxov onun haqqında danışarkən haqlı olaraq qeyd edir ki: *"Nataşa "ağıllı olmaq" iddiasında deyil o, bu anlayışlardan daha yüksək, daha mürəkkəb və daha bütöv bir təbiətə malikdir"* [1.] Beləliklə, Nataşa Rostova Tolstoyun yaratdığı ən canlı və yaddaqalan qadın obrazlarından biridir. Yazıçı bu obraz vasitəsilə sübut edir ki, insanın əsl dəyəri zahiri görünüşdə axtarmamalı, insanın mənəvi zənginliyində, səmimiyyətində və həyat sevgisində görməyi bacarmalıdır.

Əsas hissə. Nataşanın təbiətində olan həyat coşğusu onun sənətə münasibətində də aydın şəkildə üzə çıxır. O, gözəl rəqs edir, ətrafındakı insanlara sevinc bəxş edir. Rəqs onun daxili aləminin, həyatla vəhdət hissini, yaşamaq sevincinin ifadəsidir. Onun gözəl ifası dinləyiciləri səsinin gözəlliyi ilə, həmçinin ifaya qatdığı hisslərin gücü, səmimiyyəti və daxili coşğu ilə valeh edir. O, oxuyarkən sanki bütün varlığı ilə musiqidə yaşayır, dünya onun üçün səslərin harmoniyasında əks olunur. Bu səbəbdən həmin mənəvi yüksəliş hər hansı səbəblə yarımçıq kəsildikdə Nataşa bunu adi bir narahatlıqdan daha çox, ruhunun bütövlüyünə toxunan sarsıntı kimi qəbul edir. Nataşanın əsas xarakter xüsusiyyətlərindən biri də sevgi hisslərinin onun həyatının mərkəzində dayanmasıdır. İlk gənclik balında zəla daxil olduğu andan etibarən o, ətrafındakı hər kəsə məhəbbət və rəğbət hissi ilə yanaşır. Bu, onun xarakterinin bədii təzahürüdür. Çünki Tolstoyun təqdimatında sevgi iki gənc arasındakı münasibətlə məhdudlaşmır. Yazıçı bu anlayışa ailəyə bağlılığı, valideyn məhəbbətini, dostluq hissini, sənətə, təbiətə, vətənə və bütövlükdə həyata sevgini də daxil edir. Nataşa məhz

bu geniş mənada sevən və sevgi ilə yaşayan obrazdır. O, təbiətin gözəlliyini və harmoniyasını dərinlən duyan qəhrəmandır. Ay işığında gecənin valehedici mənzərəsi onda coşğulu sevinc və heyranlıq hissi doğurur. Təbiətlə bu emosional bağlılıq göstərir ki, Nataşanın ruhu həyatın gözəlliklərinə açıqdır və o, ən adi anlardan belə mənəvi zövq ala bilər.

Nataşadan fərqli olaraq knyaz qızı Marya Bolkonskaya daha sakit, təmkinli və daxilən qapalı xarakterə malikdir. Onun təvazökarlığı səbri və dözümlü sadə insan xoşbəxtliyinə olan dərin ehtiyacla birləşir. Həyatın adı sevinclərindən uzaq düşən Marya mənəvi təsəllini dində, ibadətdə və sadə insanlarla ünsiyyətdə tapır. Marya atasının sərt xarakterinə itaətlə yanaşır. Lakin bu itaət qorxu hissindən yaranmır, əksinə o, övladlıq borcu, ailə məsuliyyəti yüksək dəyər verir. İlk baxışda o, zəif görünə də, xarakterində dərin bir qürur, özünəhörmət hissi yaşayır. Bu keyfiyyət xüsusilə Anatol Kuraginın evlilik təklifini rədd etməsində aydın görünür. Marya sakit ailə xoşbəxtliyi arzulayan bir qadın olsa da, bunu ləyaqətinin alçaldılması bahasına əldə etmək istəmir. Zəhəri gözəllik və yüksək mövqe vədi onu mənəvi prinsiplərindən uzaqlaşdırma bilmir. Beləliklə, Tolstoy bu obraz vasitəsilə həqiqi nəcibliyin insanın mənəvi aləmində təcəssüm etdiyini göstərir. Nataşa isə hisslərini gizlətməyi bacarmayan, coşğulu təbiətə malikdir. Knyaz Andreyə aşiq olduqdan sonra onun düşüncələri bütövlükdə bu sevgi ilə bağlı olur. Ayrılıq isə onun üçün ağır sınağa çevrilir. Çünki Nataşa həyatı hər anı ilə yaşayır və xoşbəxtliyi gələcəyə saxlamağı bacarmır. Xarakterinin bu emosional cəhəti onu yanlış addıma aparır və nəticədə dərin günahkarlıq hissi onu rahat qoymur. O, öz səhvini ağır mənəvi sarsıntı içində yaşayır, özünü xoşbəxtliyə layiq hesab etmir və sevincdən, əyləncədən uzaqlaşaraq özünü sərt şəkildə mühakimə edir. Nataşanın yaşadığı ağır mənəvi böhran Moskva üzərinə yaxınlaşan fransız ordusu haqqında xəbərlə yeni məna qazanır. Ümummillə faciə şəxsi iztirabları arxa plana keçirir və qəhrəmanın diqqətini öz dərdindən xalqın taleyinə yönəldir. Tolstoyun digər müsbət obrazlarında olduğu kimi, Nataşanın da əsas düşüncəsi bu məqamda Rusiyanın xilasını ilə bağlı olur. Müharibənin gətirdiyi çətin günlərdə onun insanlara sevgisi daha da güclənir, kömək etmək, faydalı olmaq, başqalarının ağrısını yüngülləşdirmək arzusu xarakterinin aparıcı cəhətinə çevrilir. Nataşanın bu fədakar sevgisi sonradan analıq hissində ən yüksək ifadəsini tapır. Yazıçı qadının mənəvi kamilliyini ailəyə, övlada və yaxınlarına qayğı göstərmək bacarığında görür. Bu baxımdan Nataşa obrazı təbii sevginin, mərhəmətin və həyat coşğusunun daşıyıcısı kimi təqdim edilir. Zəhəri fərqlərə baxmayaraq, Nataşa Rostova ilə knyaz qızı Marya arasında dərin mənəvi yaxınlıq mövcuddur. Hər iki ob-

raz zəngin daxili aləmə, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə və mənəvi gözəlliyə malikdir. Məhz bu daxili gözəllik Pyer Bezuxovu və Andrey Bolkonskini Nataşaya bağlayan, Nikolay Rostovu isə Maryada heyran edən əsas xüsusiyyətdir. Tolstoy üçün insanı dəyərli edən onun ruhunun zənginliyi və hisslərinin saflığıdır. Həm Nataşa, həm də Marya yaşadıkları hər bir hissə bütün varlıqları ilə bağlanırlar. Sevinc də, kədər də onların xarakterində dərin mənəvi təcrübəyə çevrilir. Hər iki qadın öz maraqlarından çox sevdiklərinin taleyi haqqında düşünür, başqalarının xoşbəxtliyini üstün tutur. Knyaz qızı Marya üçün Tanrı həyat boyu can atdığı ali mənəvi ideal olaraq qalır. Nataşa isə xüsusilə həyatının kədərli dövrlərində, o cümlədən Anatol Kuraginlə bağlı hadisələrdən sonra, mənəvi saflaşmaya ehtiyacı duyur. Xarakterlərindəki fərqlərə baxmayaraq, həm Marya Bolkonskaya, həm də Nataşa Rostova vətənpərvər, dürüst və saf təbiətli qadınlardır. Onların dərin və güclü hisslərə qadir olmaları xüsusilə 1812-ci il hadisələri fonunda daha aydın görünür. Müharibə şəraiti bu obrazların gizli qalan mənəvi gücünü üzə çıxarır. Nataşa Napoleonun yürüşünü vətənin başına gəlmiş ümumi fəlakət kimi qəbul edir. O, əsl vətənpərvərlik nümunəsi göstərərək ailə əmlakının daşınması üçün nəzərdə tutulmuş arabaların yaralı əsgərlərə verilməsini tələb edir. Eyni zamanda Nataşa knyaz Andreyin son günlərində ona göstərdiyi qayğı və sədaqətlə də mənəvi ucalığını nümayiş etdirir.

Tolstoyun bu qadın obrazlarında insanın malik ola biləcəyi ən yüksək mənəvi qadınlıq keyfiyyətləri təsvir edilmişdir. Yazıçı hər iki qəhrəmanın xoşbəxtliyini ailədə, ərinə və uşaqlarına qayğı göstərməkdə görür. Lakin bu xoşbəxtlik onlara asanlıqla verilmir. Onlar ciddi sınaqlardan, daxili böhranlardan və mənəvi sarsıntılardan keçərək kamilləşirlər. İlk görüşlərində, Nataşa knyaz Andreyin nişanlısı olduğu dövrdə, bu iki qadın bir-birini tam anlaya bilmir. Lakin həyatın gətirdiyi ağrı, məyusluq və itkilər onları bir-birinə yaxınlaşdırır. Sonradan onların qohumluğundan başqa, həm də ruhən doğmalaşdıqlarını görürük. Tale onları bir araya gətirsə də, yaxınlaşdıran əsas səbəb ortaq mənəvi dəyərləridir. Yaxşılıq etmək, insanlara işıq, gözəllik və sevgi bəxş etmək arzusu onları mənəvi müttəfiqə çevirir. Marya və Nataşanın ailə həyatı Tolstoyun təsvirində ideal evlilik modelinin və möhkəm ailə bağlarının bədii ifadəsi kimi təqdim olunur. Hər iki qəhrəman özlərini ailəyə, həyat yoldaşlarına və uşaqlarına həsr edir, övlad tərbiyə edirlər. Nataşa Bezuxova da, Marya Rostova da ailə həyatında xoşbəxttir. Tolstoy bu mərhələdə qəhrəmanlarının gözəlliyini yeni keyfiyyətdə göstərir. Əgər romanın əvvəlində diqqət daha çox onların daxili coşğusuna, xarakterinin formalaşmasına və hiss dünyasına yönəlirdisə, əsərin sonunda həmin gözəllik sevən həyat yoldaşı, qayğıkeş ana və ailənin mənəvi

dayağı kimi təcəssüm edir. Romanın sonunda Nataşa artıq əvvəlki zərif və coşğun gənc qız deyil, yetkin, iradəli qadındır. Onun bütün həyatı ərinə və uşaqlarına qayğı göstərmək üzərində qurulur. Nataşa ilə Pyer Bezuxovun münasibətləri də romanda ən ahəngdar və mənəvi cəhətdən yetkin ailə birliklərindən biri kimi təqdim edilir. Onların xarakterləri fərqli olsa da, məhz bu fərqlilik ailə münasibətlərini təmin edir. Nataşanın təbiiliyi, emosionallığı, Pyerin düşüncəli və daim axtarışda olan təbiətini tamamlayır. Digər xoşbəxt ailə modeli Marya Bolkonskaya ilə Nikolay Rostovun münasibətlərində əks olunur. Maryanın həyat yoldaşına və övladlarına bəslədiyi fədakar və dərin sevgi ailədə yüksək mənəvi mühit formalaşdırır. Bu mənəvi mühit Nikolayın da xarakterinə təsir edir, onu daha yetkin və məsuliyyətli insana çevirir. Beləliklə, Tolstoy ailəni insanın mənəvi kamilləşdiyi mühit kimi təqdim edir.

Romanda Nataşa Rostova və Marya Bolkonskaya ilə qarşılaşdırılan əsas qadın obrazı Elen Kuraginadır. Yazıçı bu personaj vasitəsilə zahiri parlaqlıqla mənəvi boşluq arasındakı ziddiyyəti göstərir. Elen zahirən gözəl, cəlbedici və yüksək cəmiyyətə uyğun görünüşə malik olsa da, onun daxili aləmi eqoizm, riyakarlıq və əxlaqsızlıqla səciyyələnir. Kuraginlər ailəsinin digər nümayəndələri kimi, Elen də həyatını yalnız şəxsi maraqlarının təmininə əsasən qurur. O, mənəvi və əxlaqi prinsiplər tanımır. Pyerlə evliliyi maddi maraq üzərində qurulmuşdur. Ərinə xəyanəti belə onun içində vicdan formalaşdırmır. Yazıçı Elenin zahiri gözəlliyini də xüsusi bədii detal vasitəsilə təqdim edir. Romanda onun "dəyişməz" təbəssümünü dəfələrlə vurğulanır. Düzgün qeyd edilir ki: *"Nataşa başqaları üçün yaşamağa, ehtiyacı olanlar üçün özünü qurban verməyə hazırdır, Elen isə yalnız özü və öz şıltaqlıqları üçün yaşayır; o, eqoistdir"* [6]. Diqqətləyi qəməm odur ki, Elenin gözləri haqqında demək olar ki, heç nə deyilmir. Tolstoyun poetikasında gözlər insan ruhunun aynasıdır. Buna qarşılıq olaraq, müəllif sevdiyi qəhrəmanlarının gözlərini sevgi və həssaslıqla təsvir edir. Knyaz qızı Maryanın gözləri dərin, kədərli şəkildə təqdim olunur. Nataşanın gözləri isə canlı, diqqətli və mehriban göstərilir. Bu təsvirlər göstərir ki, hər iki obrazın baxışlarında onların zəngin daxili dünyası əks olunur. Beləliklə, Tolstoy üçün həqiqi gözəllik insan ruhunun parlaqlığıdır.

Nəticə və elmi yenilik. Romanın epiloqu yazıçının qadının cəmiyyətdəki yeri və mənəvi missiyası haqqında baxışlarını ümumiləşdirir. Tolstoya görə, qadının əsas mövqeyi ailə ilə, uşaqların tərbiyəsi ilə və mənəvi dəyərlərin qorunması ilə sıx bağlıdır. Özünü bu təbii və mənəvi məsuliyyətdən uzaqlaşdıran qadın ya daxili boşluğa düşür, ya da Elen Kuragina timsalında olduğu kimi dağıdıcı qüvvəyə çevrilir. Bununla belə, Tolstoy ailə həyatını sadələşən şəkildə ide-

allaşdırmır. O, göstərir ki, ailə də sınaqlar, çətinliklərlə üzləşir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, insan həyatının əbədi dəyərləri məhz ailədə, sevgi münasibətlərində, qarşılıqlı anlaşmada öz ifadəsini tapır.

Beləliklə, yazıçı qadının ən yüksək vəzifəsini analıqda, uşaq tərbiyəsində və ailə ocağının qorunmasında görür. Çünki Tolstoyun düşüncəsinə görə, dünyanı xeyirxahlığa və mənəvi gözəlliyə aparan ışıqlı başlanğıcın əsas daşıyıcısı məhz qadındır.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Lev Tolstoyun "Hərb və sülh" romanında qadın obrazları onların bədii inikası, mənəvi-psixoloji keyfiyyətləri və əsərin ideya-bədii strukturundakı əsas mövqeyi baxımından kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu yanaşma qadın obrazlarının əsərin ideya yükünün formalaşmasında daha aydın şəkildə dəyərləndirilməsinə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Tolstoy. L.N. Hərb və sülh (Dörd cildə, Cild 1). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 376 s.
2. Tolstoy, L.N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 304 s.
3. Kənan. H. Həmişə həqiqəti yazan Lev Tolstoy. Ədəbiyyat qəzeti, 2015, 26 iyun. s. 13.
4. Салманова. И.Ф. Женский мир в романе Л. Н. Толстого "Война и мир" в свете целостности авторской позиции. Наука. Искусство. Культура, 2019. 4(24), 167–174.
5. Khusenova, D.U. Psychologism in novels of L.N.Tolstoy "Resurrection" and "War and Peace". Journal of New Century Innovations, 2023. 35(1), 181–183.
6. Сочинение. Сравнительная характеристика Наташи и Элен.
<https://www.litra.ru/composition/get/coid/00822551429471510735/woid/00096201184773070204/>

ZƏFƏR DİSKURSUNDA PEYZAJ: MÜASİR POEZİYADA TƏBİƏT VƏ MİLLİ KİMLİK PROBLEMİ

Ceyran Vəliyeva

Mingəçevir Dövlət Universiteti, *müəllim*

Gəncə Dövlət Universiteti, *doktorant*

ceyran.valiyeva@mdu.edu.az

Abstract

"The poetics of landscape in the discourse of victory: nature and the problematization of national identity in contemporary poetry"

The artistic reflection of socio-political events in contemporary Azerbaijani literature has gained particular relevance in recent years. Especially the Second Karabakh War and the spirit of victory it generated have stimulated the formation of a new ideological and aesthetic direction in poetry. In poetic works created during this

period, key concepts such as patriotism, national unity, heroism, and historical memory come to the forefront. Alongside these themes, landscape elements function as significant artistic devices in expressing these ideas. In literature, depictions of nature do not merely serve as a background; rather, they play a functional role in conveying the author's ideological-aesthetic stance, the inner world of characters, and the socio-spiritual atmosphere of the time. In contemporary poetry посвященная to the Karabakh theme, landscape motifs symbolize the sanctity of the homeland, the grandeur of the struggle for its liberation, and the moral strength of the people. Thus, nature imagery emerges not only as an aesthetic tool but also as a semantically rich artistic component. The works of modern Azerbaijani poets demonstrate that landscape motifs hold a crucial place in the artistic representation of war and victory, reinforcing national identity and patriotic sentiment through poetic generalization.

Keywords: *Contemporary Azerbaijani poetry, Victory discourse, Landscape imagery, National identity, Patriotism, Karabakh War.*

Giriş. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai-siyasi hadisələrin bədii inikası xüsusi aktuallıq kəsb edir. Xüsusilə İkinci Qarabağ müharibəsi və onun doğurduğu zəfər ruhu poeziyada yeni ideya-estetik istiqamətin formalaşmasına təkan vermişdir. Bu mərhələdə yaradılan poetik nümunələrdə vətənpərvərlik, milli birlik, qəhrəmanlıq və tarixi yaddaş kimi mühüm məfhumlar ön plana çıxmaqla yanaşı, həmin ideyaların ifadəsində peyzaj elementləri də mühüm bədii vasitə kimi çıxış edir. *"...Qarabağ uğrunda mübarizə xalis milli problemimiz olsa da, bu problemin ədəbiyyatda, o cümlədən poeziyada həlli üçün S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, O.Sarıvəlli, Ə.Cəmil kimi böyük şairlərin müharibə mövzusunda yaradıcılıq axtarışları və ənənələri çox qiymətlidir"* [4, s. 48]. Ədəbiyyatda təbiət təsvirləri yalnız fon xarakteri daşımır, eyni zamanda müəllifin ideya-estetik mövqeyinin, obrazların daxili aləminin və dövrün ictimai-mənəvi mənzərəsinin ifadəsində funksional rol oynayır. Xüsusilə Qarabağ mövzusunda həsr olunmuş müasir poeziyada peyzaj motivləri vətən torpağının müqəddəsliyi, onun uğrunda aparılan mübarizənin əzəməti və xalqın mənəvi gücünün simvolu kimi təqdim olunur. Bu baxımdan təbiət obrazları təkcə estetik təsvir vasitəsi deyil, həm də dərin semantik yük daşıyan bədii komponent kimi çıxış edir.

Tədqiqatın aktuallığı da məhz müasir Azərbaycan poeziyasında Qarabağ mövzusunun yeni məzmun və forma xüsusiyyətləri ilə təqdim olunması, bu kontekstdə peyzaj elementlərinin bədii və semantik funksiyasının sistemli şəkildə araşdırılmasının zəruriliyi ilə şərtlənir. Məqalənin əsas məqsədi müasir poeziya nümunələri əsasında peyzajın ictimai-siyasi məzmununun ifadəsində oynadığı rolu müəyyənləşdirmək, onun estetik və ideya yükünü təhlil etməkdən ibarətdir. Bununla yanaşı, məqalədə müasir poeziyada peyzajın yeni məzmun

qazanaraq həsrət və nisgil motivlərindən zəfər və dirçəliş semantikasına transformasiyası elmi şəkildə əsaslandırılır ki, bu da Qarabağ mövzusunun ədəbi inkişafında yeni mərhələnin göstəricisi kimi dəyərləndirilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, müasir Azərbaycan poeziyasında Qarabağ mövzusunun bədii ifadəsində peyzajın funksional rolunun sistemli şəkildə araşdırılmasıdır. Məqalədə təbiət təsvirlərinin yalnız estetik vasitə deyil, həm də ictimai-siyasi məzmunun və zəfər ideologiyasının daşıyıcısı kimi çıxış etdiyi əsaslandırılır.

Əsas. Zahid Xəlilin "Dəmir yumruq" dastanı, Balayar Sadiqin "Zəfər simfoniyası" poeması, Sabir Rüstəmxanlının "Qarabağa dönüş" əsəri, eləcə də Nəriman Həsənzadə və digər müasir şairlərin yaradıcılığı göstərir ki, peyzaj motivləri müharibə və zəfər mövzusunun bədii təqdimində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərlərdə təbiət təsvirləri vasitəsilə həm fərdi duyğular, həm də ictimai-siyasi proseslər poetik müstəvidə ümumiləşdirilir, milli identitet və vətənpərvərlik ideyaları gücləndirilir.

Zahid Xəlil ömrünü uşaq ədəbiyyatının inkişafına həsr etmiş, bu sahədə ədəbi mühitin formalaşmasında fəal rol oynamışdır. O, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən mühüm tarixi hadisələrə həssaslıqla yanaşaraq, xüsusilə Qarabağ müharibəsi dövründə öz şeirləri ilə arxa cəbhədə mənəvi dəstək göstərmiş, Vətən uğrunda canlarını qurban verən qəhrəmanların bədii portretini ədəbiyyatımıza gətirmişdir. *"Zahid Xəlil "Laçın", "Ağdamım, ağ şəhərim" şeirlərində Laçının və Ağdamın qəhrəman oğullarını xatırlayır, onların bu torpaqlar uğrunda mübarizə apardıklarını vurğulayır. Zəfər sevinclərin vərəqlərlə bölən şair Qarabağ torpaqlarına gözüydünlüyü verir, Vətən həsrətilə dünyadan köçən tanınmış igidlərimizi, söz ustalarımızı sevgiylə xatırlayır"* [3, s. 87]. 2021-ci ildə çap olunmuş "Dəmir yumruq" kitabı məhz bu dövrün və onun qəhrəmanlarının həyatından bəhs edir. Kitabda şəhid general Polad Həşimovun və digər igidlərin qəhrəmanlıqları geniş şəkildə təsvir olunur. "Dəmir yumruq" ifadəsi, Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin müharibə dövründə tez-tez işlətdiyi Azərbaycan xalqının və türk millətinin birliyinin simvolu kimi qəbul edilir. Müharibə müddətində qardaş Türkiyə xalqının göstərdiyi dostluq və dəstək bütün dünyaya nümayiş etdirdi ki, Azərbaycan tək deyil. Əsrlər boyu bir millət olan türklər hər zaman düşməinə qarşı həmrəy olaraq mübarizə aparmalı, milli birliklərini qoruyub saxlamalıdır. Zahid Xəlil də bu mövzunu poeziyasına əks etdirərək türk millətinin birliyinə çağırış edir. Dastanın "Koronavirusla mübarizə" adlanan hissəsində şair dünyanın bu halından gileylənərək yenə şeir yazır.

İndi yəqin Goradildə,
Günəş çıxıb, bağ yanır.
Yol gözləyən ağaclarım
Hasarlardan boylanır
Həsrətimdən çiçəkləyib
Şaftalılar, alçalar.
Onlar məni qəfil görsə,
Qiyyə çəkər, əl çalar [1, s. 104].

Bu hissədə şair pandemiya dövründə yaranmış sosial təcrid və məhdudiyyətlərin insan ruhunda yaratdığı həsrət və nisgili ifadə edir. Təbiət təsviri burada həm emosional fon, həm də müəllifin daxili ovqatının gücləndirici vasitəsi kimi çıxış edir. Mətndəki poetik məkan gerçəkliklə xəyali dünya arasında körpü qurur, insanın təbiətlə bağlılığı və ayrılıq duyğusu vurğulanır. Ümumilikdə, bu fraqmentdə peyzaj obrazı vasitəsilə həm fərdi hisslər, həm də dövrün ictimai-mənəvi mənzərəsi əks etdirilir. "Baba ilə nəvənin söhbəti", "Məktəb dərdi, təhsil qayğısı" adlanan yarım fəsillərdə təbiət təsvirlərinə daha çox yer ayıran şair peyzaj təsvirlərini daha çox ictimai vəziyyətlə əlaqələndirib. "Cıdır düzündə partlayış" adlanan hissədə isə təbiət təsvirlərinin ən gözəl nümunələrinə rast gəlirik.

Yaşıl don biçibdir yaz çöllərinə,
Sonalar yaraşır Göygöllərinə.
Qayalar bənzəyir dağ kəllərinə,
Qaya buynuzundan öpüm, ay Vətən [1, s. 124].

Kitab şifahi xalq ədəbiyyatı ənənəsinə uyğun olaraq dastan janrında yazılmış və milli ruhun, iradənin gücünün təcəssümü kimi qiymətləndirilə bilər. Burada Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin təsvirləri uşaqlara həmin yerlər haqqında zəngin məlumat verir və coğrafi biliklərini artırır. Müəllifin kitabda müharibənin başlamamasını arzulaması və otuz il səbrlə bu anı gözləməsi, həmçinin hər bir bölgədə müharibənin gətirəcəyi fəlakətlərə Naqasaki və Xirosima faciələri ilə müqayisə edilən dağıntılara diqqət çəkilməsi əsərin tarixi-dramatik yükünü daha da artırır. "Kəlbəcərin azadlığı", "Gözün aydın, ay Laçın", "Zəfər paradı" adlanan fəsillərdə də peyzaj təsvirlərinin zənginliyini müşahidə etmək olar.

Xəzərin gör suları
Bərq vurur mərmər kimi.
Ləpələr naz eyləyir
Təzə gəlinlər kimi [1, s. 182].

Bu bənd, dastanın ümumi ruhunda aparıcı xətt kimi yer alan vətən, təbiət və gözəllik motivlərinin davamı kimi çıxış edir. Dastanda Xəzərin belə poetik təsviri yalnız təbiət mənzərəsi yaratmaq məqsədi daşımır, həm də milli məkanın zənginlik və əzəmətini simvolizə edir. "Mərmər kimi" parıltı və "təzə gəlinlər kimi" naz dalğalar, dastandakı ümumi zəfər, yenilənmə və həyatsevərlik ovqatına uyğun gəlir. Beləliklə, bu təsvirlər əsərdə vətən torpağının, onun təbii sərvətlərinin və mənəvi dəyərlərinin ideallaşdırılmasına xidmət edir, dastanın estetik və emosional bütövlüyünü gücləndirir. "Dəmir yumruq" dastanı şifahi ədəbiyyatın ənənələrinə uyğun olaraq, şeir və nəsrin növbəli şəklidə birləşməsi ilə diqqət cəkir. Bu sintez bütöv bir süjet xəttinə xidmət edir və dastanın məzmununu zənginləşdirir. Nəsr hissəsində qəhrəmanların düşüncələri, duyğuları, həm kədər, həm də sevincləri təsvir olunarkən, şeirlər bu emosional təcrübələrin daha güclü və təsirli ifadəsini təmin edir. *"Dastanda rast gəldiyimiz rəqəmlərin rəmzi mənasının açıqlamasına toxunan İlham Ağazadə bildirdi ki, mifik düşüncəyə görə nağıl və dastanlarda bəzi saylar, simvolik xarakter daşıyır, müqəddəsləşdirilir. Şair müharibənin 44 gün, 44 gecə sürəməsini təsadüfə hal hesab etmir, tarixi köklərə istinadən oxşarlıq yaratmağa çalışır, bu rəqəmi müqəddəs, uğurlu hesab edir"* [3, s. 87]. Dastanın 21 bölmədə təqdimi də bu baxımdan maraqlı görünür. Şair dastanı giriş hissəsindən başlayaraq, xalq yaradıcılığında "dastanın yurdu" adlandırılan əsas bölməni 21 müstəqil, lakin bir-biri ilə əlaqəli bölmə və yarımbölmələr şəklində təqdim etmişdir. Hər bir bölmə özlüyündə tamamlanmış bir hissə olsa da, onlar arasında süjetin davamlılığı, ahəngdarlığı və daxili əlaqələr müşahidə olunur. Dastanın sonluq hissəsində isə Qoca şairin xalqın həyatına dair ümidi və gələcəyə inamı ifadə edilir. Bu struktur, dastanın həm şifahi ədəbiyyat ənənələrinə sadiqliyini, həm də müasir bədii yanaşma ilə zənginləşdirilməsini göstərir.

Balayar Sadiqin "Zəfər Simfoniyası" poeması, Azərbaycan xalqının İkinci Qarabağ müharibəsində qazandığı tarixi zəfəri şərəfləndirən bədii əsərdir. Poema müharibənin milli həmrəylik, qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ruhunu yüksək poetik dildə tərənnüm edir. "Zəfər Simfoniyası" janr olaraq lirik-epik xüsusiyyətlər daşıyır və simfonik quruluşu ilə fərqlənir; burada müxtəlif bədii obrazlar, motivlər və emosional tonlar ustalıqla birləşdirilərək bütöv bir poetik panoram yaradılır. Poemada müharibənin həm ictimai-siyasi, həm də mənəvi-emosional aspektləri əhatə olunur.

Ümid gülümsəyir könül bağımda,
Zəfər ətirlidir dərəm, dağım da.
Səni salamlayır Qarabağımda,
Açılan səhərim, sökülən danım [4, s. 2].

Bu misralarda təbiət obrazları milli hisslər və zəfər sevinci ilə vəhdət təşkil edir. Qarabağın dərələri və dağları vasitəsilə vətənin doğma və müqəddəs məkan olması vurğulanır. "Ümid gülümsəyir könül bağımnda" ifadəsi içdən gələn inam və ümidi, "Zəfər ətirlidir dərəm, dağım da" isə torpağın azadlıqla bərpa olunmasının xoşbəxtliyini poetik şəkildə əks etdirir. Məzmun baxımından, şeir həm vətənə bağlılığı, həm də qələbə münasibətilə yaranan milli ruh yüksəkliyini ifadə edir. Ali Baş Komandana ünvanlanan "Min yaşa, müzəffər Baş Komandanım!" misrası zəfərin həm liderə olan minnətdarlıq, həm də milli birlik simvolu olduğunu göstərir. Bu misralar peyzaj motivlərinin vətənpərvərlik duyğularının, milli qürurun və zəfər sevinci ifadəsinin vahid bədii təsvirində mühüm rol oynadığını nümayiş etdirir. Balayaq Sadiq müharibənin gətirdiyi zülm və dağıntıları təsvir etməklə yanaşı, milli ruhun dirçəlişi, xalqın birliyi və qələbəyə olan inamını əsas mövzu kimi təqdim edir. Poemada təbiət və peyzaj motivləri milli torpağın müqəddəsliyi və qorunmasının simvolu kimi istifadə olunur, bu da əsərin ictimai-milli ideyasını daha da gücləndirir. Nəticə etibarilə, "Zəfər Simfoniyası" XXI əsr Azərbaycan ədəbiyyatında müharibə mövzusunun işıqlandıran önəmli nümunədir və milli yaddaşın bədii ifadəsi kimi qiymətləndirilir.

Gümüşü nəğmədi ağca suların,
Bir ömür səs olub ona qarışım.
Sənin daşların da çiçəkmiş, demə,
Kəpənək-kəpənək qonur baxışım [4, s. 2].

Bu bənddə təbiət obrazları vasitəsilə daxili aləmin incəlikləri və vətənə bağlılıq ifadə olunur. "Gümüşü nəğmə" və "ağca sular" kimi ifadələr təmizliyi, saf hissləri simvolizə edir. Şair özünü təbiətlə-suyun axışı, daşların mövcudluğu ilə vəhdətdə görür, bu da onun vətənlə bağlılıq duyğusunu gücləndirir. "Daşların da çiçəkmiş" fikri adi görünən təbiət elementlərinin belə həyat və gözəllik mənbəyi olduğunu vurğulayır. "Kəpənək-kəpənək qonur baxışım" misrası isə şairin həssas, yumşaq və diqqətli münasibətini ifadə edir.

Nəticə: Aparılan təhlil göstərir ki, müasir Azərbaycan poeziyasında peyzaj motivləri zəfər diskursunun formalaşmasında və milli kimliyin ifadəsində mühüm rol oynayır. Təbiət təsvirləri ənənəvi dekorativ funksionu aşaraq ideya-estetik məzmunun daşıyıcısına çevrilir. Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş əsərlərdə peyzaj obrazları vətən torpağının müqəddəsliyini, xalqın qəhrəmanlığını və tarixi yaddaşını simvolik şəkildə əks etdirir. Bu kontekstdə təbiət elementləri fərdi duyğularla ictimai-siyasi gerçəklikləri birləşdirən poetik vasitə kimi çıxış edir. Beləliklə, peyzaj müasir poeziyada yalnız estetik kompo-

nent deyil, həm də milli şüurun və vətənpərvərlik ideyalarının möhkəmlənməsinə xidmət edən mühüm semantik struktur kimi dəyərləndirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xəlil Z. Dəmir yumruq dastanı. Bakı: TEAS Press Nəşriyyat evi, 2021, 200 s.
2. Mehraliyev E. Mühəribə və ədəbiyyat. Bakı: Azərənəşr, 2000, 228 s.
3. Nəcəfova M. Poeziyamızın Qarabağ savaşı – Vətən müharibəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 272 s.
4. Sadiq B. Zəfər simfoniyası. //Ulduz jurnalı, № 12, Bakı, 2020, s. 2
5. <https://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2021/oktyabr/762906.htm>

Rəyçi: fil.e.dok., prof. Rafiq Əliyev

MÜASİR NƏZƏRİ-METODOLOJİ ÇAĞIRIŞLAR KONTEKSTİNDƏ FOLKLORUN REGIONAL ÖYRƏNİLMƏSİ (QARABAĞ ƏFSANƏ VƏ RƏVAYƏTLƏRİ ƏSASINDA)

İlahə Əsgərova

AMEA Folklor İnstitutu, *dissertant*
Azərbaycan Texniki Universiteti, *müəllim*
87philologist@gmail.com

Abstract

Regional study of folklore in the context of modern theoretical and methodological approaches (based on Karabakh legends and narratives)

This article examines the issue of regional folklore studies within the framework of modern theoretical and methodological approaches, based on the analysis of Karabakh legends and narratives. Folklore is considered not merely as a collection of artistic texts, but as a dynamic system reflecting collective memory, worldview, and cultural identity. The study applies structural-semantic, functional, semiotic, and contextual approaches to analyze regional folklore material in a comprehensive way.

The research demonstrates that mythological thinking, particularly the concept of creation, is preserved in Karabakh legends through various forms of transformation. These texts reflect traditional views on the origin of natural objects, celestial bodies, and living beings. At the same time, folklore narratives are closely connected with the historical, social, and cultural environment of the region, playing a significant role in shaping collective memory.

Furthermore, the article highlights the syncretic nature of Karabakh folklore, where mythological, religious, and historical elements are intertwined. Folklore texts serve not only explanatory but also educational, psychological, and social functions. Overall, Karabakh legends and narratives represent an important source for under-

standing both regional and national folklore traditions.

Keywords: *folklore, regional folklore, Karabakh legends, mythology, creation concept, semiotic approach, collective memory.*

Giriş. Müasir folklorşünaslıq kontekstində folklorun regional şəkildə öyrənilməsi məsələsi bu gün xüsusi elmi aktuallıq kəsb edir. Folklor artıq yalnız keçmişdən qalan bədii nümunələr toplusu kimi deyil, xalqın kollektiv yaddaşını, dünyagörüşünü və mədəni identikliyi ifadə edən mürəkkəb bir sistem kimi qəbul olunur. Bu baxımdan Qarabağ bölgəsinin folkloru, xüsusilə əfsanə və rəvayətləri, həm qədim mifoloji təsəvvürlərin, həm də tarixi hadisələrin xalq şüurunda necə yaşadığını göstərən zəngin material təqdim edir. Qarabağdan toplanmış folklor nümunələri açıq şəkildə sübut edir ki, folklor sadəcə estetik hadisə deyil, eyni zamanda bir növ tarixdir və bu tarix yazılı mənbələrdən fərqli olaraq xalqın yaddaşında qorunub saxlanılır. Bu mənada folklor həm alternativ tarix mənbəyi, həm də mədəni özünüdərk vasitəsi kimi çıxış edir.

Bu məruzədə əsas məqsəd Qarabağ əfsanə və rəvayətlərini müasir folklorşünaslığın nəzəri-metodoloji yanaşmaları əsasında təhlil etməkdir. Müasir folklorşünaslıqda əsas yanaşmalar folklorun daha geniş və kompleks şəkildə öyrənilməsini tələb edir. Klassik folklorşünaslıq əsasən mətnlərin toplanması, təsnifatı və təsviri ilə kifayətlənirdisə, müasir yanaşmalar folklorun funksional, semantik və kontekstual tərəflərini ön plana çəkir. Bu gün folklor mətnləri yalnız söz və süjet baxımından deyil, həm də onların hansı şəraitdə yarandığı, necə ötürüldüyü və hansı sosial funksiyaları yerinə yetirdiyi baxımından təhlil olunur. Bu yanaşma folkloru statik deyil, dinamik və yaşayan bir sistem kimi qəbul edir.

Əsas hissə. Müasir folklorşünaslıqda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, folklor mətnlərinin öyrənilməsi yalnız məzmun səviyyəsində deyil, həm də onların struktur-semantik və funksional xüsusiyyətləri prizmasından həyata keçirilməlidir. Xüsusilə regional folklor materiallarının təhlili zamanı həmin mətnlərdə qorunub saxlanmış arxaik düşüncə modellərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm metodoloji əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan mifoloji düşüncənin folklor mətnlərində yaşaması qanunauyğun proses kimi qiymətləndirilir. Mifologiya ilkin kosmoloji dünya modelini ifadə edən düşüncə sistemi kimi sonrakı dövrlərdə transformasiyaya uğrayaraq müxtəlif folklor janrlarında öz izlərini saxlayır. Nəticə etibarilə, hər bir folklor janrı müəyyən səviyyədə mifik irsin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Öcal Oğuzun qeyd etdiyi kimi: "Mifologiyasız hər hansı bir mədəniyyətin olması mümkün deyildir... Mifologiya insan oğlunun öz çevrəsi ilə bağlı ilk maraq və öyrənmək ehtiyacının məhsulu olaraq meydana çıxmışdır" [12, s. 245].

Bu fikir müasir metodoloji yanaşmalar baxımından mifin yalnız keçmişin qalığı deyil, həm də mədəni yaddaşın aktiv komponenti olduğunu göstərir.

Regional folklor materiallarının, o cümlədən Qarabağ əfsanə və rəvayətlərinin tədqiqi göstərir ki, bu janr daxilində mifoloji strukturlar daha aydın şəkildə qorunub saxlanmışdır. Əfsanələr miflə genetik və semantik baxımdan sıx bağlıdır və bir çox hallarda miflərin transformasiya olunmuş forması kimi çıxış edir. Mifə xas yaradıcı funksiyalar əfsanələrdə də müşahidə olunur. Tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi, hər iki janrın əsasında qeyri-adi və möcüzəvi hadisələr dayanır, fantastik elementlər isə aparıcı rol oynayır.

Eyni zamanda, əfsanələrdə kosmoqonik təsəvvürlər, animizm, totemizm, antropomorfizm kimi ilkin dünya modellərinin izləri geniş şəkildə qorunur [10, s. 33]. Bununla yanaşı, müasir nəzəri yanaşmalar mif və əfsanə arasında funksional fərqləri də nəzərə almağı tələb edir. Belə ki, əfsanələrdə hadisələrin əsasını müəyyən qədər gerçəklik elementi təşkil edir [11, s. 119].

Zaman-məkan baxımından da bu iki janr fərqlənir: mif universal zaman çərçivəsində fəaliyyət göstərərək keçmiş, indi və gələcəyi əhatə edə bilir, əfsanə isə əsasən keçmiş hadisələrin izahına yönəlir və daha çox statik xarakter daşıyır [6, s. 245]. Bu xüsusiyyətlər regional materialın təhlili zamanı janr diferensiasiyasını daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Beləliklə, əfsanələr mifdən sonra formalaşaraq onun semantik davamı kimi çıxış edir və bu iki janr arasında sərhədlər şərti xarakter daşıyır [8, s. 68-69].

Müasir metodoloji yanaşmalar çərçivəsində əfsanələrin funksional strukturunun konkret regional mətnlər əsasında təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qarabağ bölgəsinə aid əfsanə və rəvayətlərdə dünyanın müxtəlif elementlərinin yaranması ilə bağlı təsəvvürlər geniş şəkildə əks olunur.

Məsələn, balıqların yaranmasına dair mifdə Ay və Günəşin fəaliyyəti nəticəsində həm ulduzların, həm də balıqların meydana gəlməsi təsvir edilir [1, s. 48]. Bu fakt göstərir ki, regional mətnlərdə yaradılış modeli çoxqatlı xarakter daşıyır və müxtəlif ontoloji səviyyələri birləşdirir.

Digər nümunədə dönərgə motivi vasitəsilə insanın transformasiyası təqdim olunur [9, s. 30-31]. Bu tip mətnlərdə sosial-mədəni identiklik dəyişməsi mifoloji ölüb-dirilmə modeli ilə izah edilir ki, bu da arxaik düşüncənin regional folklorlarda yaşadığını göstərir.

Quşların yaranmasına dair əfsanələrdə transformasiya aktı ilahi müdaxilə ilə baş verir və burada yaradıcı başlanğıc kimi Allah obrazı çıxış edir [2, s.90; 3, s. 76-77]. Bu isə mifoloji demiurq funksiyasının sonrakı dini-mədəni kontekstdə reinterpretasıyası kimi qiymətləndirilə bilər.

Regional əfsanələrdə təbiət obyektlərinin yaranması ilə bağlı süjetlər də geniş yayılmışdır. "Bələk daşı" əfsanəsində daşın uşağa çevrilməsi ilə yanaşı, konkret coğrafi obyektin mənşəyi izah olunur [4, s. 251-252]. Bu tip mətnlər regional yaddaşın formalaşmasında mühüm rol oynayır.

"Gəlin qayası" əfsanəsində isə insanın daşa çevrilməsi motivi vasitəsilə həm sosial hadisə, həm də landşaft obyektinin yaranması əlaqələndirilir [4, s. 21]. Bu, folklorun məkanla bağlı yaddaş funksiyasını açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Hidroloji obyektlərlə bağlı əfsanələrdə də oxşar struktur müşahidə olunur. "Kor bulaq" əfsanəsində insanın bulağa çevrilməsi və sonradan bu bulağın quruması yaradılış prosesinin mərhələli şəkildə baş verdiyini göstərir [2, s. 112].

Bitkilərin yaranmasına dair nümunələrdə isə transformasiya zənciri daha mürəkkəbdir: insan → bitki → heyvan ardıcılığı müşahidə olunur [4, s. 71-73]. Bu, mifoloji düşüncədə canlı və cansız varlıqlar arasında sərhədlərin şerti olduğunu göstərir.

Astral obyektlərin mənşəyinə dair əfsanələrdə isə antropomorf təsəvvürlər üstünlük təşkil edir. "Günəşlə Ay" əfsanəsində Ayın üzündəki ləkənin yaranması insan münasibətləri kontekstində izah olunur [5, s. 29]. Bu isə kosmik hadisələrin insaniləşdirilmiş şəkildə qavranıldığını göstərir.

Nəticə etibarilə, müasir nəzəri-metodoloji yanaşmalar əsasında aparılan regional folklor tədqiqləri göstərir ki, əfsanələrin funksional strukturu əsasən yaradılış konsepsiyası üzərində qurulmuşdur. Bu konsepsiya mifoloji təfəkkürdən qaynaqlanaraq əfsanələrdə daha açıq şəkildə qorunub saxlanmışdır.

Eyni zamanda, yaradılış modeli folklorun digər janrlarında da mövcuddur, lakin əfsanələrdə bu model daha sistemli və funksional xarakter daşıyır. Bu baxımdan Qarabağ əfsanə və rəvayətləri regional folklorun öyrənilməsində həm mədəni yaddaşın, həm də arxaik düşüncə formalarının araşdırılması üçün zəngin material təqdim edir.

Semiotik yanaşma müasir folklorşünaslıqda xüsusi yer tutur. Bu yanaşma folklordakı obraz və motivlərin simvolik məzmununu açmağa imkan verir. Məsələn, Qarabağ rəvayətlərində geniş yayılmış qaraçuxa obrazı yalnız mifoloji varlıq kimi deyil, həm də ailənin rifahını və qorunmasını təmin edən simvol kimi çıxış edir. Bu obraz vasitəsilə xalq düşüncəsində halal zəhmət, bərəkət və qoruyucu qüvvə kimi anlayışlar ifadə olunur. Eyni zamanda cin və hal kimi obrazilər naməlum və təhlükəli olanı simvolizə edir və insanın qorxu və inamlarını əks etdirir. Bu isə folklorun psixoloji funksiyasını göstərir.

Funksional yanaşma isə folklorun cəmiyyətdə oynadığı rolu araşdırır. Qarabağ əfsanə və rəvayətlərində tez-tez rast gəlinən ibrətamiz süjetlər və

motivlər bu mətnlərin tərbiyəvi və normativ funksiyasını ortaya qoyur. Məsələn, şeytanla bağlı rəvayətlərdə insanın tamahı və səhv seçimlərinin nəticələri göstərilir. Bu cür mətnlər vasitəsilə cəmiyyət üzvlərinə müəyyən davranış modelləri aşılır və sosial norma formalaşdırılır. Bu baxımdan folklor həm də sosial nəzarət mexanizmi kimi çıxış edir.

Müasir yanaşmalar arasında kontekstual analiz də mühüm yer tutur. Bu yanaşmaya görə folklor mətnləri onları yaradan və ötürən mühitdən ayrı şəkildə öyrənilə bilməz. Qarabağ folklorunun öyrənilməsi göstərir ki, bu mətnlər bölgənin tarixi, sosial və mədəni şəraiti ilə sıx bağlıdır. Müharibə, köç və sosial dəyişikliklər kimi amillər folklorun məzmununa təsir göstərmiş, bəzi motivlərin yenidən mənalandırılmasına səbəb olmuşdur. Bu isə folklorun dəyişkən və adaptiv xarakter daşdığını göstərir.

Regional folklorun öyrənilməsi müasir folklorşünaslığın əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Hər bir regionun folkloru həmin ərazinin spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirir və bu xüsusiyyətlər ümumi milli folklor sisteminin daha dolğun başa düşülməsinə kömək edir. Qarabağ folklorunun öyrənilməsi göstərir ki, bu bölgəyə xas olan motivlər, obrazlar və süjetlər digər bölgələrdən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bu fərqlər regional identikliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır və xalqın özünüdərk prosesinə təsir edir.

Beləliklə, müasir folklorşünaslıq yanaşmaları Qarabağ əfsanə və rəvayətlərinin daha dərinə və sistemli şəkildə öyrənilməsinə geniş imkanlar açır. Bu yanaşmalar folkloru yalnız keçmişin yadigarı kimi deyil, həm də yaşayan, dəyişən və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqədə olan bir fenomen kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Qarabağ folkloru isə bu baxımdan həm elmi, həm də mədəni baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edən zəngin bir irsdir.

Qarabağ əfsanə və rəvayətləri Azərbaycan folklorunun ən zəngin və çoxqatlı sahələrindən biridir. Bu mətnlər özündə həm mifoloji dünyagörüşünü, həm dini təsəvvürləri, həm də tarixi yaddaşı birləşdirir. Qarabağ bölgəsindən toplanmış materiallar göstərir ki, bu əfsanə və rəvayətlər yalnız ayrı-ayrı hadisələrin izahı deyil, bütövlükdə xalqın həyat tərzinin, inanclar sisteminin və mənəvi dəyərlərinin ifadəsidir. Bu baxımdan "Qarabağ: folklor da bir tarixdir" toplusunda yer alan nümunələr bölgənin folklor xəzinəsinin sistemli şəkildə qorunub saxlanıldığını və elmi döviyyəyə daxil edildiyini göstərir.

Qarabağ əfsanə və rəvayətlərinin ümumi xüsusiyyətlərindən biri onların sinkretik xarakter daşmasıdır. Bu mətnlərdə mifoloji, dini və real həyat elementləri bir-biri ilə qarışmış şəkildə təqdim olunur. Məsələn, insanın yaranması haqqında rəvayətlərdə Adəmin torpaqdan yaradılması ideyası dini mənbələrə

əsaslınsa da, bu motiv xalq düşüncəsində daha arxaik və mifoloji məna qazanır. Eyni zamanda bu rəvayətlərdə torpağın canlı varlıq kimi təsvir olunması onun müqəddəsliyini və insan həyatındakı rolunu vurğulayır. Bu isə göstərir ki, Qarabağ folklorunda təbiət yalnız fon deyil, aktiv iştirakçı kimi çıxış edir.

Bu folklor nümunələrinin digər mühüm xüsusiyyəti onların məkan və hadisə ilə bağlı olmasıdır. Qarabağ əfsanə və rəvayətlərində konkret coğrafi obyektlər və tarixi hadisələr tez-tez xatırlanır. Məsələn, Nuh tufanı ilə bağlı rəvayətlərdə hadisələrin müəyyən ərazilərlə əlaqələndirilməsi diqqəti cəlb edir. Bu cür mətnlər vasitəsilə xalq həmin məkanları müqəddəsləşdirir və onları kollektiv yaddaşda qoruyur. Bu xüsusiyyət Qarabağ folklorunun tarixlə sıx bağlı olduğunu göstərir.

Qarabağ əfsanə və rəvayətlərində mifoloji mövzular xüsusi yer tutur. Cinlər, hal, qaraçuxa kimi obrazlar xalqın dünyagörüşündə mühüm funksiya malikdir. Məsələn, qaraçuxa obrazı evin və ailənin qoruyucu ruhu kimi təqdim olunur və bu obraz vasitəsilə halal zəhmət, bərəkət və rifah anlayışları izah edilir. Digər tərəfdən, cinlər və hal haqqında rəvayətlər insanın görünməz qüvvələrlə münasibətini, qorxu və inamlarını əks etdirir. Bu cür mövzular folklorun psixoloji və izahedici funksiyasını ortaya qoyur.

Qısa nümunələrə nəzər saldıqda görürük ki, Qarabağ rəvayətləri müxtəlif mövzuları əhatə edir. Tarixi mövzulu rəvayətlərdə keçmiş hadisələr və şəxsiyyətlər xalq yaddaşında bədii şəkildə təqdim olunur. Mifoloji rəvayətlərdə isə dünyanın yaranışı, kosmik hadisələr və təbiət hadisələrinin izahı verilir. Məsələn, Gün və Ay haqqında rəvayətlərdə onların insan kimi təsvir olunması və aralarındakı münasibətlərin dramatik şəkildə təqdim edilməsi diqqəti cəlb edir. Bu isə göstərir ki, folklor insanın ətraf aləmi özünə uyğun şəkildə anlama cəhdidir.

Qarabağ əfsanə və rəvayətlərinin təhlili göstərir ki, bu mətnlər çoxqatlı məna sisteminə malikdir. Bir tərəfdən onlar konkret hadisələri və inancları əks etdirir, digər tərəfdən isə simvolik və ümumiləşdirilmiş mənalar daşıyır. Məsələn, şeytanla bağlı rəvayətlərdə zahirən sadə hadisə təsvir olunsa da, əslində burada insanın daxili zəiflikləri, xüsusilə tamah və aldanma kimi xüsusiyyətlər tənqid olunur. Bu baxımdan əfsanə və rəvayətlər yalnız hekayə deyil, həm də mənəvi mesaj daşıyıcısıdır.

Müasir folklorşünaslıq yanaşmaları bu mətnlərin daha dərinlən anlaşılmasına imkan verir. Semiotik yanaşma əsasında folklordakı obrazların simvolik məzmunu açılır. Məsələn, torpaq insanın başlanğıcını, qaraçuxa qoruyuculuğu, cinlər isə naməlum və təhlükəli olanı simvolizə edir. Funksional yanaşma isə bu mətnlərin cəmiyyətdəki rolunu izah edir. Qarabağ rəvayətlərində tez-tez rast

gəlinən ibrətamiz motivlər bu mətnlərin tərbiyəvi funksiyasını göstərir. Bu cür yanaşmalar folkloru yalnız keçmişin yadigarı kimi deyil, həm də cəmiyyətin ideoloji və sosial mexanizmlərindən biri kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Eyni zamanda müasir yanaşma folklorun dəyişkənliyini də nəzərə alır. Qarabağ bölgəsində baş vermiş tarixi hadisələr folklorun məzmununa təsir göstərmiş, bəzi motivlərin yenidən mənalandırılmasına səbəb olmuşdur. Bu isə göstərir ki, folklor sabit deyil, zamanla dəyişən və yenilənən bir sistemdir. Belə yanaşma folklorun canlı və dinamik xarakterini ortaya qoyur.

Nəticə və elmi yenilik. Nəticə olaraq demək olar ki, Qarabağ əfsanə və rəvayətləri xalqın tarixi yaddaşını, mədəni kimliyini və dünyagörüşünü əks etdirən mühüm bir mənbədir. Bu mətnlər vasitəsilə həm keçmiş hadisələr, həm də insanın təbiət və cəmiyyətlə münasibəti haqqında dərin məlumat əldə etmək mümkündür. Müasir folklorşünaslıq yanaşmaları isə bu zəngin materialın daha sistemli və çoxşaxəli şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradır. Qarabağ folkloru bu baxımdan yalnız regional deyil, ümummillə əhəmiyyətə malik mədəni irs kimi çıxış edir və onun öyrənilməsi folklorşünaslığın mühüm istiqamətlərindən biri olaraq qalır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV cild. Şəki folkloru / Tərtib edənlər: H.Əb-dülhəlimov, R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Asan. Bakı: Səda, 2000, 497 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII cild. Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər: H.İsmayilov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2003, 475 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. XI cild. Şirvan folkloru / Toplayanı: S.Qəniyev. Tərtib edənlər: H.İsmayilov, S.Qəniyev. Bakı: Səda, 2005, 442 s.
4. Azərbaycan xalq əfsanələri / Toplayan və tərtib edən S.Paşayev. Bakı: Yazıçı, 1985, 286 s.
5. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə. I cild. Bakı, Elm, 1982, 510 s.
6. Əliyev R. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları (Azərbaycan mifoloji mətnləri əsasında): Fil. elm. dok. ...dis. Bakı, 2008, 48 s.
7. Qafarlı R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU nəşri, 1999, 448 s.
8. Qurbanov N. Azərbaycan əfsanələrinin mifoloji-kosmoqonik mahiyyətinə dair // "Dədə Qorqud" jur., 2006, № 11, s. 68-86.
9. Naxçıvan folkloru antologiyası. I cild. Tərtib edənlər: M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 541 səh.
10. Fərzəliyev T. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair / Azərbaycan SSR EA xəbərləri ("Ədəbiyyat, dil və incəsənət" seriyası) 1978, № 1, s. 32-37.
11. Bayat F. Mitolojiye Giriş. İstanbul: Ötüken, 2007, 150 s.
12. Oğuz Ö.M. Boz Atlı Hızır ve Ren Geyikli Noel Baba İkileminde Türklerde Yılbaşı / Türk Dünyasında Nevruz. Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri. Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000, s. 245-252.

Rəyçi: fil.e.dok., dos. Sərxan Xavəri

NİKOLAY QOQOLUN "MÜFƏTTİŞ" VƏ ORXAN KAMALIN "MÜFƏTTİŞLƏR MÜFƏTTİŞİ" ADLI ƏSƏRLƏRİNƏ MÜQAYİSƏLİ BAXIŞ

Gülər Əliyeva

Laborant

Bakı Slavyan Universiteti
aliyeva.guler.31@gmail.com

Abstract

A comparative view of Nikolai Gogol's "The inspector " and Orhan Kemal's "The inspector of inspectors"

Comparative literature studies can be conducted between works belonging to different nations and cultures. Such studies make it possible to determine the mutual influence of literatures, similarities in themes and ideas, as well as how society is reflected in works written in different periods. Through the comparative method, it becomes clear how authors belonging to different literary traditions approach the same or similar problems. Nikolai Vasilyevich Gogol is considered one of the leading critical realist writers of Russian literature, while Orhan Kemal holds a similar place in Turkish literature. Gogol depicted nineteenth-century Russia in his work *The Inspector General*, whereas Orhan Kemal portrayed Turkey in the early decades of the twentieth century in his novel *The Inspector of Inspectors*. Both authors presented the social problems of their time and the moral deformation within society through a satirical and critical style. This study attempts to explain the common features identified in two works: *The Inspector*, a dramatic work written in the genre of comedy, and *The Inspector of Inspectors*, a novel in which comic elements predominate. In both works, the development of events revolves around the figure of a false inspector, through whom the fear of government officials, bribery, and deception are revealed. Both works are written from the perspective of critical realism. From this point of view, the main purpose of this study is to identify the common aspects between the earlier work and the later work that can be considered its continuation in spirit. At the same time, by comparing the behaviors of the characters, the structure of events, and the characteristics of the satirical style, the similar social problems existing between two different periods and societies are also highlighted.

Keywords: *moral decay, inspector, Khlestakov, Kudret Yanardag*

Giriş. N.Qoqolun "Müfəttiş" adlı əsərində ictimai tənqidə geniş yer verildiyi və əsərdə müsbət xüsusiyyətlərə malik bir qəhrəmanın olmadığı üçün bu əsərin tənqidi realist mövqe ilə yazıldığı qeyd olunur. XIX əsrin böyük realist romanlarının qəhrəmanları adətən səhvləri və yanlışları olan obrazlardır.

"1940-cı illərdə əsərlərini nəşr etdirməyə başlayan Orxan Kamalın qabaqcıl realist yazıçılar sırasında yer aldığı qeyd edilir. Bundan əlavə, Orxan Ka-

malın ən azı Qoqol qədər öz cəmiyyətinin quruluşunu tənqid etdiyi və dövrün insanlarına və sosial həyatına güzgü tutduğu bildirilmişdir" [2, s. 495].

Əsas hissə. Orxan Kamal sənətinin məqsədinin insanlığın insanlıq tərəfindən və insanlıq üçün idarə olunması ideyasına xidmət etdiyini ifadə etmişdir. Həqiqətən də yazıcının "Müfəttişlər müfəttişi" adlı əsərində də "pozulmuş və çürümüş sistem içində çörək uğrunda mübarizə" hadisəsi baş verir. Sənətkarın əsərlərinin xüsusilə uşaqlıq dövründən gələn avtobioqrafik izlər daşdığı məlumdur. Orxan Kamal uşaqlıq xatirələrinin əsas müəyyənədicisi rol oynadığı əsərlərində cəmiyyətdəki yerindən qopmuş, boşluqda qalmış və buna görə də mənfiliklərlə iç-içə yaşamağa məcbur edilən kiçik adamın hekayəsini danışır. Kiçik adamın bu parçalanmasını Orxan Kamal fərdi səviyyədə deyil, sosial bir ölçü qazandıraraq pul qazanmaq qayğısı ilə əlaqələndirir. Beləliklə həm Qoqol "Müfəttiş", həm də Orxan Kamal "Müfəttişlər müfəttişi" əsərlərində tənqidi realist mövqe nümayiş etdirmişlər.

Orxan Kamalın "Müfəttişlər Müfəttişi" adlı əsərində ictimai "çürümə, cahillik" mövzuları oxucuya eyni anda təqdim olunan əsas mövzulardır. Mətn daxilində bu mövzular 1950-ci illərin əvvəllərində Türkiyədə həm Anadolu şəhəri, həm də İstanbul nümunəsi üzərindən təsvir edilir. Bu şəhərdə yaşayan insanlar cahildir. Bu vəziyyət belə ifadə edilir: "Kəl Mıstıkın sözlərinə inanaraq şəhərə qəfil gəlmiş bu iri cüssəli və özündən razı görünüşlü adamın "Ümumi Türkiyə müfəttişlər müfəttişi" olduğuna inanır" [3, s. 28]. "Bu insanlar həm də müfəttişlərin yoxlama zamanı yeyib-içmələrini və üstəlik pul almalarını normal qarsalayırlar" [3, s. 102]. Bu cahil insanlar arasında olan fermerlər Ziraət Bankından aldıkları krediti kənd təsərrüfatı işlərində deyil, ev və mənzil almağa və ya barlarda əylənməyə sərf edirlər. Bu vəziyyət mətnə belə ifadə olunur: "Əgər fermerlər aldıkları krediti təsərrüfat işlərində istifadə etsəydilər, dağ-daş da məhsul verərdi" [3, s. 36]. Anadolu şəhəri ilə bağlı bu cür təfərrüatlar verildiyi halda İstanbulda baş verən mənəvi çürümə isə Qüdrət Yanardağın ailəsi, yaşadıkları məhəllədəki əsnaflar və onun "iş yoldaşları" üzərindən göstərilir.

Qoqolun "Müfəttiş" əsəri ilə Orxan Kamalın "Müfəttişlər müfəttişi" əsəri arasında tematik oxşarlıq yaradan hissə hər iki əsərdə "müfəttişin" şəhərdə olub əsnaflar və məmurlarla münasibətlərinin təsvir edildiyi bölmələrdir.

N.Qoqolun "Müfəttiş" adlı pyesini mövzu baxımından qiymətləndirərkən iki əsas istiqamətin ön plana çıxdığı görünür. Bunlardan birincisi bürokratiyanın çürüməsi, ikincisi isə şəhər ilə əyalət arasındakı mədəni və həyat tərzində fərqlərinin dərk edilməsidir. Mətn daxilində bürokratik çürümənin vəziyyəti göstərilir. Məsələn, xəstəxanada çoxlu xəstə var və onlar çirkli şəraitdə yaşa-

yırlar. Üstəlik bu xəstələrə bahalı dərmanlar verilmədiyi kimi onların müalicəsinə də lazımı ciddi yanaşma göstərilir. Şəxsi həyatın toxunulmazlığına da riayət edilmir. Şəhərin poçt müdiri poçta gələn məktubları oxuyur. Mətn həm də şəhərli insanların kəndliləri və əyalət sakinlərini aşağı gördüyünü göstərir. Məsələn: "Onsuz da kəndlidir, bir gün yeməsə də olar" [3, s. 38]. İvan Aleksandroviç Xlestakov (Qoqolun əsərində) təsadüf nəticəsində müfəttiş hesab edilən, əslində isə adi və məsuliyyətsiz bir gənkdir. Qüdrət Yanardağ (Orxan Kamalın romanında) özünü "müfəttişlərin müfəttişi" kimi təqdim edən, vəziyyətdən istifadə edərək insanları aldadan hiyləgər bir şəxsdir. Hər iki obraz saxtakarlıq və yalan üzərində qurulmuş kimlikdən istifadə edir. Şəhərin rəhbərləri Xlestakovun könlünü almaq üçün ona pul verir, hədiyyələr təqdim edir və özlərini yaxşı göstərməyə çalışırlar. Orxan Kamalın romanında da Qüdrət Yanardağa eyni münasibət göstərilir. Məmurlar ona hörmət edir, onu razı salmağa çalışır və ondan qorxurlar. Yerli məmurların qorxusundan faydalanır. Cəmiyyətin mənəvi zəifliyini üzə çıxarır. Xlestakov və Qüdrət Yanardağın xarakter fərqləri ondan ibarətdir ki, Xlestakov təsadüfən müfəttiş hesab edilir və əvvəlcə vəziyyətin fərqiində olmur. Daha çox yüngülxasiyyət, məsuliyyətsiz və boşboğaz bir tipdir. Qüdrət Yanardağ isə özünü bilərəkdən yüksək vəzifəli müfəttiş kimi təqdim edir və planlı şəkildə insanları aldatmaq istəyir. Cəmiyyətin qorxusundan qəsdən istifadə edir. Hər iki obraz vasitəsilə müəlliflər cəmiyyətin idarəetmə sistemini tənqid edirlər.

Nəticə. Beləliklə Qoqolun "Müfəttiş" əsərində əsas mövzu ilk növbədə bürokratik çürümə, daha sonra isə əyalət həyatında şəhər həyatına duyulan heyranlıqdır. Bu quruluş XIX əsr Rusiyasında sosial siniflər arasındakı fərqləri göstərmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

Orxan Kamalın "Müfəttişlər müfəttişi" romanı ilə Nikolay Qoqolun Müfəttiş əsərindəki əsas obrazlar satirik və tənqidi satirik ənənəsində yaradılmışdır. Hər iki əsərdə müəlliflər cəmiyyətin mənəvi deqradasiyasını göstərmək üçün "müfəttiş" motivindən istifadə edirlər. Həmçinin "kiçik adam" probleminin satirik kontekstdə izahı genişləndirilir. Hər iki əsərdə "müfəttiş" motivi cəmiyyətin eyiblərini üzə çıxaran satirik vasitə kimi istifadə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Algül, A. Eleştirel Gerçeklikten Devrimci Romantizme Doğru Toplumcu Gerçekçilik Üzerine Bir Çalışma. Frankofoni, № 4, 2022, s. 171-179.
2. Narlı, M. Orhan Kemal'in Romanları Üzerine Bir İnceleme. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, 625 s.
3. Kemal, Orhan. Müfettişler Müfettişi. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2002, 303 s.
4. Qoqol, Nikolay. Müfəttiş. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 104 s.

БАКУ В ПОЭЗИИ В.Я.БРЮСОВА: ОБРАЗ ГОРОДА КАК СИНТЕЗ ВОСТОКА И ЗАПАДА

Гюнель Мустафазаде-Асадова

Докторант

Бакинский Государственный Университет

gunel.mustafazade.95@mail.ru

Abstract

Baku in the poetry of Valery Yakovlevich Bryusov: the image of the city as a synthesis of east and west

The article is devoted to the image of Baku in the poetic works of Valery Bryusov. Based on the poems "In Baku" (1916) and "Baku" (1917), the study analyzes the artistic representation of the Azerbaijani capital as a space where Eastern cultural tradition intersects with industrial modernity. Particular attention is paid to the toponymic structure of the text, the image of the Caspian Sea as a mythopoetic figure, Oriental allusions, and the mechanisms of cultural dialogue in Bryusov's lyric poetry. The article demonstrates the role of Azerbaijan within the poet's broader Oriental system and highlights the significance of the Baku poems for understanding his artistic method and Symbolist poetics.

Keywords: *Bryusov, Baku, Azerbaijan, Caspian Sea, Eastern motif, symbolism, cultural dialogue, toponymy*

Xülasə

Valeri Yakovleviç Bryusov poeziyasında Bakı: şəhər obrazı Şərq və Qərbin sintezi kimi

Məqalə Valeri Bryusovun poetik yaradıcılığında Bakı obrazına həsr olunmuşdur. "Bakıda" (1916) və "Bakı" (1917) şeirləri əsasında Azərbaycan paytaxtının Şərq mədəni ənənəsi ilə sənaye müasirliyinin kəsişdiyi məkan kimi bədii təcəssümü təhlil edilir. Tədqiqatda mətnin toponimik quruluşuna, Xəzər dənizinin mifopoetik obrazına, orientalist allüziyalara və Bryusov lirikasında mədəni dialoq mexanizmlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə Azərbaycanın şairin ümumi orientalist sistemində rolu göstərilir, həmçinin Bakı mövzusunda yazılmış şeirlərin onun bədii metodunun və simvolist poetikasının anlaşılması üçün əhəmiyyəti əsaslandırılır.

Açar sözlər: *Bryusov, Bakı, Azərbaycan, Xəzər dənizi, şərq motivi, simvolizm, mədəni dialoq, toponimika.*

Введение. Кавказ и Закавказье занимали особое место в русской литературной традиции: достаточно вспомнить "кавказский текст" Пушкина, Лермонтова, Толстого. Однако для поэтов Серебряного века этот

регион приобрёл новое измерение – он стал частью широкого ориентального пространства, в котором Восток и Запад встречались в живом культурном взаимодействии. Валерий Брюсов, посетивший Закавказье в 1916 и 1917 годах, создал несколько стихотворений, посвящённых Баку, и оставил в них уникальный художественный документ эпохи.

Бакинские стихотворения Брюсова привлекают внимание исследователей прежде всего благодаря работам Р. Г. Багирова, посвящённым теме Баку в русской поэзии первой половины XX века [1, с. 2], а также исследованиям С. Г. Асадуллаева о восточных мотивах в творчестве поэта [3]. Настоящая статья ставит целью детальный анализ художественного образа Баку в лирике Брюсова, его структуры, образных рядов и места в общей ориентальной концепции поэта.

Особую актуальность данное исследование приобретает в контексте изучения межкультурных взаимодействий в эпоху Серебряного века: бакинские стихотворения Брюсова являются редким примером лирического осмысления азербайджанской столицы крупным русским поэтом, и их художественная ценность далеко выходит за рамки простой "зарисовки с натуры".

Материальной базой исследования послужили тексты стихотворений "В Баку" (24 января 1916) и "Баку" (25 января 1917), опубликованные в семитомном собрании сочинений В. Я. Брюсова. Методологическую основу составляют сравнительно-исторический и историко-культурный методы анализа, позволяющие соотнести поэтические образы Брюсова с реалиями Баку указанного периода, а также с широким контекстом его ориентальной лирики. Использованы также работы Р.Г.Багирова [1, с. 2], А. Дж. Гаджиева [4], С.Г.Асадуллаева [3], позволяющие вписать бакинские стихотворения в историко-литературный контекст.

Основная часть. Прежде чем перейти к анализу конкретных текстов, необходимо определить место Азербайджана и Баку в широкой ориентальной системе Брюсова. Как было показано выше, поэт проявлял универсальный интерес к Востоку, не ограничивая себя какой-либо одной культурой или регионом. В этой системе Закавказье занимало особое, "пограничное" положение: это пространство, где Восток встречается с Западом, где персидская культурная традиция соседствует с российским присутствием, а нефтяная промышленность — с древними мечетями и базарами.

Именно эта "пограничность" Баку делала его особенно притяга-

тельным для Брюсова-символиста, вся поэтика которого строилась на сопряжении противоположностей, на поиске точек соприкосновения разных миров. Баку 1910-х годов — это город контрастов: нефтяные вышки на горизонте и восточные дворики, русская администрация и азербайджанские традиции, Каспийское море как граница между Европой и Азией. Всё это давало богатейший материал для символистской поэзии.

Как отмечает Р.Г.Багиров, “бакинские страницы творчества Валерия Брюсова” занимают особое место в истории русской поэзии, обращавшейся к теме Кавказа и Востока (2, с. 163). В отличие от многих поэтов, видевших в Баку прежде всего промышленный центр, Брюсов улавливает в нём сложное переплетение исторических и культурных пластов.

Стихотворение “В Баку”, написанное 24 января 1916 года, построенное на контрапункте двух образных рядов: реального Баку с его морем, кораблями и нефтяными промыслами — и воображаемого персидского Востока, возникающего в сознании лирического героя как мечта о прекрасном прошлом.

Первые строфы рисуют зримую картину каспийского порта:

“Стыдливо стучатся о пристань валы / Каспийского моря, / Подкрашенной пеной – и выступ скалы, / И плиты узора. / На рейд ряды разноцветных судов / Качаются кротко, / И мирно дрожит на волненьи воды / Подводная лодка” [5, т. 1., с. 243].

Этот пейзаж конкретен и достоверен: Каспий, рейд с кораблями, подводная лодка (деталь, характерная именно для Первой мировой войны, когда флот играл важную стратегическую роль). Эпитет “стыдливо” применительно к морским волнам создаёт особую одушевлённость пейзажа, характерную для поэтики Брюсова.

Однако уже в следующих строфах взгляд поэта уходит за горизонт – в сторону Персии:

“Сплетается ветер с январским теплом, / Живительно-свежий, / И ищет мечта, в далеке голубом, / Персидских побережий. / Там розы Ширази, там сад Шах-наме, / Газели Гафиза... / И грёзы о прошлом блистают в уме, / Как пёстрая риза” [5, т. 1., с. 243].

Эти строки насыщены ориентальными аллюзиями: “розы Ширази” – образ из персидской суфийской поэзии, прежде всего Хафиза, для которого роза Ширази была символом совершенной красоты; “сад Шах-наме” отсылает к великой эпической поэме Фирдоуси; “газели Гафиза”

указывают на классика персидской лирики. Все эти образы связаны с культурным пространством, которое за морем – и потому особенно прекрасны: недостижимость делает мечту острее.

Завершается стихотворение возвращением к реальности Баку – но теперь уже прочитанной через призму восточного прошлого:

“На улице быстрая смена толпы, / Покорной минуте, / И гордо стоят нефтяные столпы / На Биби-Эйбуге” [5, т. 1., с. 242].

Образ “нефтяных столпов” на Биби-Эйбуге (Биби-Эйбат – нефтяной район Баку) создаёт мощный контраст с “розами Шираза”: промышленная современность и поэтическое прошлое сосуществуют в едином пространстве города. Примечательно, что слово “гордо” применительно к нефтяным вышкам придаёт им монументальное, почти сакральное измерение – они становятся новыми “столпами” восточного мира, пришедшими на смену древним минаретам.

Стихотворение “Баку”, написанное год спустя – 25 января 1917 года, – принципиально отличается от первого. Если в “В Баку” образ города строится на сопряжении реального и воображаемого, то здесь в центре оказывается персонифицированный образ Каспия как живого свидетеля исторических эпох.

Каспий в стихотворении Брюсова – “старый ворчун”, помнящий времена, когда его воды занимали иные, более широкие просторы:

“Холодно Каспию, старый ворчит: / Длится зима утомительно долго. / Норд, налетев, его волны рябит; / Льдом его колит любовница – Волга! (...) / Помнит старик, как в былые века / Он широко разлегся на ложе... / Волга – Ахтуба была не река, / Моря Азовского не было тоже...” [5, т. 1., с. 239].

Перед нами развёрнутая мифопоэтическая персонификация: Каспий – усталый старик, тоскующий по своему прошлому величию. Его “любовница” Волга – ещё одна персонификация, причём ироническая: именно она “колет” его льдом, принося страдание. Такая мифологизация природы характерна для поэтики символизма, но у Брюсова она несёт и конкретный историко-географический смысл: в его стихотворении воспроизведены научные данные о том, что в древности Каспийское море занимало значительно большую площадь и было соединено с Азовским.

Финал стихотворения переносит нас от геологической памяти к современности – и здесь вновь появляется Баку:

"Всё ненавистно теперь старику: / Всё б затопить, истребить, обесславить, – / Нивы, селенья и этот Баку, / Что его прежние глубы буравит!" [5, т. 1., с. 239].

Баку здесь – город, "буравящий" древние глубины Каспия своими нефтяными скважинами. Эта деталь высвечивает глубинное противоречие: город, рождённый из нефти, тревожит историческую память моря. Брюсов не даёт однозначной оценки, но само столкновение "старика" Каспия и молодого индустриального Баку создаёт напряжённый образ на стыке древнего и нового, природного и человеческого.

Особого внимания заслуживает топонимика бакинских стихотворений Брюсова. В "В Баку" упомянуты "Персидские прибрежья", "Шираз", а также конкретный азербайджанский топоним — "Биби-Эйбут" (правильнее: Биби-Эйбат). В других стихотворениях, написанных в период закавказских путешествий, Брюсов упоминает Елизаветполь (тогдашнее название Гянджи) и Кюр-Дамир (Курдамир).

Введение конкретных топонимов в поэтический текст выполняет несколько функций. Во-первых, это свидетельство подлинного интереса Брюсова к местной жизни, его стремления к достоверности, столь важной для него как для поэта, нередко работающего с историческим материалом. Во-вторых, топоним в стихотворении – это всегда "якорь", прикрепляющий образ к конкретному пространству и придающий лирическому высказыванию документальное измерение. В-третьих, экзотический топоним ("Биби-Эйбут") несёт в себе фонетическую красоту, вписывающуюся в общий ориентальный колорит текста.

Как отмечает А.Дж.Гаджиев, исследовавший стихотворения русских поэтов, посвящённых Баку, Брюсов принадлежит к числу тех авторов, которые сумели увидеть в азербайджанской столице не просто "нефтяной город", но живое культурное пространство, вписанное в широкий ориентальный и исторический контекст [4, с. 110].

Заключение и новизна исследования. Образ Баку в поэзии Брюсова — явление уникальное и многоплановое. В двух сравнительно небольших стихотворениях поэт сумел создать ёмкий художественный образ города, стоящего на перекрёстке Востока и Запада, прошлого и настоящего, природного и индустриального.

В стихотворении "В Баку" Брюсов строит образ на контрапункте реального и воображаемого: каспийский порт открывает горизонт к персидской мечте, а нефтяные вышки Биби-Эйбата становятся новыми

“столпами” ориентального мира. В стихотворении “Баку” образ города рассматривается сквозь призму геологической и исторической памяти персонифицированного Каспия, что придаёт стихотворению масштаб эпического мифа.

В системе ориентального творчества Брюсова Азербайджан и Баку занимают особое место: это не далёкий и воображаемый Восток Персии или Японии, а Восток живой, непосредственно наблюдаемый. Именно это придаёт бакинским стихотворениям их особую документальную и художественную ценность, делая их важным свидетельством культурного диалога эпохи Серебряного века. Результаты настоящего исследования вносят вклад в изучение взаимодействия русской и азербайджанской культур и открывают перспективы для дальнейшего исследования образа Азербайджана в русской литературе XX века.

Список использованной литературы

1. Багиров Р. Г. Тема Баку в русской поэзии первой половины XX века: автореферат дис. д-ра филол. наук: 5718.01 – Мировая литература (русская литература). Баку, 2018, 84 с.
2. Багиров Р. Г. Бакинские страницы творчества Валерия Брюсова // Язык и литература. Баку. БГУ. 2009, № 4 (70), с. 163-165.
3. Асадуллаев С. Г. Восточные мотивы в творчестве Валерия Брюсова // Литературный Азербайджан. 2005, № 7, с. 107-115.
4. Гаджиев А. Дж. “Если ты Баку не видел...”. Сборник стихотворений русских поэтов, посвящённых Баку. Баку, Гянджлик, 2004, 275 с.
5. Брюсов В. Я. Собрание сочинений в 7-ми тт. М., Художественная литература, 1973, т. 1. 672 с.
6. Концова Е. В. Своеобразие поэтического “Востока” в литературе Серебряного века: автореферат дис. канд. филол. наук: 10.01.01. В., 2003. 22 с.
7. Жирмунский В. М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Л., Наука, 1979. 493 с.
8. Гаджиева Д. А. Восток в творчестве поэтов и писателей серебряного века как отражение евразийской мысли // Известия ДГПУ. Общественные и гуманитарные науки. 2015, № 4 (33), с. 62–66.
9. Шахматова Е. В. Метемпсихоз в культуре серебряного века // Религиоведение, 2009, № 1, с. 183–196.

КОНЦЕПТ ОСОБЫХ ДАТ МУСУЛЬМАНСКОГО КАЛЕНДАРЯ В ПУТЕВЫХ ЗАПИСКАХ А.С.ГРИБОЕДОВА

Ибрагим Асадов

Докторант, преподаватель

Бакинский Государственный Университет

ibrahim_esed@mail.ru

Abstract

The concept of special dates of the muslim calendar in A.S.Griboyedov's travel notes

The article examines the specifics of temporal markers related to the Muslim lunar calendar in A. S. Griboyedov's travel notes and letters from the period of his diplomatic service in Persia (1818–1821). Based on the method of calendar conversion, the author offers for the first time a precise chronological attribution of the events described by Griboyedov in July and October 1819. It is established that the writer witnessed not an abstract "bayram," but concrete religious phenomena: the beginning of the holy month of Ramadan in 1234 AH and the Ashura mourning ceremonies on 10 Muharram 1235 AH. The article proves that Griboyedov possessed a fairly deep understanding of the principles of the Islamic lunar calendar and the peculiarities of Muslim mourning rituals, which makes it possible to regard his travel notes as a valuable source on the ethno-confessional history of his diplomatic mission.

Keywords: *Griboyedov, travel notes, Muslim calendar, Ramadan, Ashura, Hijri chronology, orientalism*

Xülasə

A.S.Qriboyedovun səyahət qeydlərində müsəlman təqviminin xüsusi tarixləri konsepti

Məqalədə A. S. Qriboyedovun İranda diplomatik xidməti dövrünə (1818-1821) aid səyahət qeydlərində və məktublarında müsəlman qəməri təqvimi ilə bağlı temporal markerlərin xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Təqvim konvertasiyası metodu əsasında müəllif ilk dəfə olaraq Qriboyedovun 1819-cu ilin iyul və oktyabr aylarında təsvir etdiyi hadisələrin dəqiq xronoloji atribusiyasını təqdim edir. Müəyyən edilmişdir ki, yazıçı mücərrəd bir "bayram"ın deyil, konkret dini hadisələrin – hicri 1234-cü ildə müqəddəs Ramazan ayının başlanmasının və hicri 1235-ci ilin 10 məhərrəmində Aşura mətəm mərasimlərinin şahidi olmuşdur. Məqalədə Qriboyedovun islam qəməri təqviminin prinsipləri və müsəlman matəm ayınlarının xüsusiyyətləri barədə kifayət qədər dərin biliyə malik olduğu sübut edilir ki, bu da onun səyahət qeydlərini diplomatik xidmətinin etno-konfessional tarixinə dair dəyərli mənbə kimi qiymətləndirməyə imkan verir.

Açar sözlər: *Qriboyedov, səyahət qeydləri, müsəlman təqvimi, Ramazan, Aşura, hicri-xronologiya, şərqşünaslıq*

Введение. Путевые записки А. С. Грибоедова, относящиеся к периоду его дипломатической службы в Персии (1818–1821 гг.), долгое время рассматривались преимущественно как источник биографических сведений или иллюстративный материал к истории создания комедии "Горе от ума". Между тем, внимательное прочтение этих текстов обнаруживает в авторе не просто европейского путешественника, фиксирующего экзотическую повседневность, но вдумчивого наблюдателя, стремящегося проникнуть в семиотическую систему иной культуры. Одним из ключей к пониманию глубины грибоедовского погружения в мир мусульманского Востока является анализ темпоральных маркеров его повествования, в частности – отсылки к мусульманскому лунному календарю. До настоящего времени в комментариях к собраниям сочинений писателя встречающиеся упоминания "бейрамов" и религиозных церемоний трактовались обобщенно, без конкретной привязки к хиджре и без выявления стоящих за ними культурных кодов. Задача данной работы — восполнить этот пробел, предложив точную хронологическую атрибуцию событий, описанных Грибоедовым в записках 1819 года, и тем самым эксплицировать уровень его осведомленности в религиозной обрядности мусульман.

Основная часть. Текстологический анализ путевых записок "Тегеран-Султанийе" и сопутствующих писем позволяет реконструировать хронологический топос пребывания Грибоедова в период важнейших мусульманских торжеств и траурных церемоний. Мотив наблюдения за небесными светилами приобретает здесь не пейзажную, а сугубо прагматическую, почти сакральную нагрузку.

В записи от 11 июля 1819 года читаем лаконичную, но семантически насыщенную фразу: *"Июля 11-го. Видим шахов стан круг его дворца. Приезжаем, разбиваем наши палатки. Луна не показывается, нет бейрама"* [1, т. 2, с. 312]. Традиционно комментаторы ограничиваются пояснением, что речь идет о мусульманском празднике, приуроченном к новолунию, не идентифицируя его конкретно. Однако, применяя метод календарной конвертации, мы можем с высокой точностью установить, свидетелем какого именно события оказался русский дипломат. Упомянутая в следующей записи от 12 июля грандиозная картина – *"Бейрам. Жар. Барабаны, трубы, дудочки, красное знамя, фальконетные залпы... Внутренность палатки вся в коврах, а внешняя <сторона> так и поливается..."* [1, т. 2, с. 312] – маркирует не просто торжество, а наступ-

ление священного для мусульман месяца – Рамазан.

Проведённые расчёты соответствия григорианской даты и лунной хиджры дают неопровержимое доказательство данной гипотезе: 12 июля 1819 года соответствует 20-му дню месяца Рамазан 1234 года. Терминологическая неточность Грибоедова, называющего начало поста «бейрамом» (тогда как праздником разговения является Ид аль-Фитр), объясняется не столько невежеством, сколько живым восприятием атмосферы всеобщего религиозного подъёма, сопровождавшего начало рамазана. Показательно, что в более позднем письме к П.А.Катенину (февраль 1820 г.) писатель уже демонстрирует точное владение терминологией, сообщая, что близ Султаннии им довелось *"перед Султанеей в Абгаре ферсехов в двадцати по сю сторону от Казбина пожить несколько во время Рамазана"* [1, т. 3, с. 42]. Это свидетельствует о рефлексии и углублении знаний о местных обычаях в процессе пребывания в стране.

Ключевое высказывание Грибоедова – *"Луна не показывается, нет бейрама"* [1, т. 2, с. 312] – выступает в данном контексте своеобразным антропологическим маркером. Оно фиксирует важнейший принцип исламского времяисчисления: визуальная фиксация молодого месяца (хияль) является не астрономической формальностью, а сакральным актом, легитимирующим наступление нового месяца и, соответственно, начало религиозных ритуалов. Таким образом, Грибоедов не просто фиксирует задержку праздника, но и верно интерпретирует ее причину, что выдаёт в нём наблюдателя, уже знакомого с азами мусульманского календаря.

Помимо месяца поста, в корреспонденции Грибоедова отражено и другое ключевое событие мусульманского календаря – траурные церемонии Ашуры. В том же письме Катенину содержится эмоционально окрашенное описание религиозной процессии: *"Страсти Господнего угодника Алиа, слышали удары дланьми в перси, вопли: Ва Гуссейн! О! Фатме!"* [1, т. 3, с. 42]. Эта запись позволяет с хронологической точностью утверждать, что 29 октября 1819 года (что соответствует 10-му дню месяца мухаррам 1235 года по хиджре) Грибоедов оказался непосредственным свидетелем поминовения имама Хусейна, внука пророка Мухаммеда, мученически погибшего в битве при Кербеле в 680 году. Упоминание "богомолья" в этом контексте отсылает к комплексу мавзолея в Кербеле – одной из главных святынь мусульманского мира.

Характерно, что Грибоедов точно передаёт фоносемантику ри-

туала – экстатические выкрики *"Ва Гуссейн!"*, сопровождающиеся самобичеванием. Эта деталь говорит о его способности не только видеть внешнюю экзальтацию, но и улавливать болевую точку чужой исторической памяти. Упоминание в одном ряду имама Хусейна и его матери Фатимы свидетельствует о понимании сакральной генеалогии, считаваемой мусульманами.

Заключение. Представленный анализ позволяет пересмотреть устоявшееся в литературоведении представление о характере ориентализма Грибоедова. Если ранее его записки воспринимались как серия ярких, но отрывочных зарисовок быта и нравов, то выявленная нами точная календарная привязка событий доказывает, что автор оперировал не просто эмоциональными впечатлениями, а стремился к аналитическому постижению иной темпоральной модели. Грибоедов демонстрирует понимание механики лунного календаря (разницы в 10-11 дней с солнечным годом) и способность идентифицировать конкретные этапы религиозных дат мусульман: месяц поста Рамазан и траурные дни Мухаррама. Это характеризует его не только как дипломата, но и как раннего представителя русской ориентальной школы, в текстах которого хронологические маркеры становятся ключом к декодировке чужой культуры.

Научная новизна исследования. Научная новизна предпринятого исследования определяется комплексным подходом к анализу темпоральных маркеров в путевых записках А. С. Грибоедова. Впервые в грибоедоведении осуществлена точная хронологическая атрибуция событий, зафиксированных в путевых записках 1819 года: на основе конвертации дат григорианского и лунного календарей (хиджры) установлено, что писатель наблюдал не абстрактный "бейрам", а конкретные религиозные явления — начало священного месяца Рамазан 1234 года хиджры и траурную церемонию Ашура 10 мухаррама 1235 года хиджры. В статье доказано, что Грибоедов обладал не поверхностными, а достаточно глубокими познаниями о принципах мусульманского лунного календаря и особенностях траурной обрядности, что позволяет рассматривать его путевые записки как ценный источник по этноконфессиональной истории его дипломатической службы

Список использованной литературы

1. Грибоедов, А. С. Полное собрание сочинений [в 3 томах] / А. С. Грибоедов. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, – 1995-2006. – т. 3. – 697 с.

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA QAÇAQ VƏ QULDUR OBRAZLARININ TİPOLOJİ SƏRHƏDLƏRİ

Amil Əzimli

Doktorant

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu
amilezimi@gmail.com

Abstract

Typological boundaries between the images of "qachaq" and "quldur" in Azerbaijani folklore

The tradition of heroism in Azerbaijani oral folk literature has undergone various transformations throughout history, adapting to socio-political changes while preserving its core values. This article examines the typological boundaries between the figures of the "Qachaq" (social outlaw) and the "Quldur" (bandit) within the context of 19th and 20th-century Azerbaijani folklore. Despite the attempts of Imperial Russian and Soviet ideologies to label these folk heroes as common criminals or bandits through systematic propaganda, the collective memory of the people has strictly differentiated them based on ethical codes and social motivations. Drawing on the theories of Eric Hobsbawm regarding social banditry and the research of Professor Fuzuli Bayat, the study analyzes folk narratives of figures such as Qachaq Nabi, Qachaq Kerem, and Qandal Naghi. The findings indicate that the Qachaq movement was not a form of blind violence but a manifestation of "alternative justice." Unlike common bandits who act for personal gain and isolate themselves from society, Qachaqs operate within a strict "moral code" — often rooted in the Koroghlu tradition—protecting the poor, respecting family honor, and remaining deeply integrated with the community. The article concludes that the Qachaq is a symbolic protector of national conscience and justice in a system where legal fairness is absent.

Keywords: *Azerbaijani folklore, Qachaq movement, social banditry, heroism, ethical code, Koroghlu tradition, Soviet ideology.*

Giriş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında əsrlərlə davam edən ənənələrdən biri qəhrəmanlıq ənənəsidir. Bu ənənə tarix boyu müxtəlif: sosial-iqtisadi, siyasi, dini səbəblərdən fərqli cür şəkillər almış, ayrı-ayrı adlar altında transformasiya olmuş, lakin bütün dövrlərdə öz kökündən qopmamaqla daşıyıcı rolunu həyata keçirmişdir. Şübhəsiz ki, bu nüanslar xalqın düşüncə və yaşayış tərzilə bilavasitə əlaqəli olan folklora təsirsiz ötüşməmişdir. Folklor da öz növbəsində aid olduğu cəmiyyətə, zamana və o zamanın şərtlərinə uyğun formalaşmışdır. Haqqında danışacağımız məsələ "qachaq" adıyla məşhurlaşan

və fəaliyyət göstərən və folklor mətnlərində də önəmli yer tutan el qəhrəmanları barəsində Çar Rusiyası və Sovet ideologiyasının quldur damğası cəhdləri ilə bağlıdır.

Əsas hissə. Hamıya məlumdur ki, XIX-XX əsrlərdə Şimali Azərbaycan torpaqları Çar Rusiyası və Sovet Sosialist imperiyası tərəfindən işğal olunan, sonra ölkədə qurulan rejim tərəfindən təyin olunan səlahiyyətli nümayəndələrin xalqa etdikləri zümlərə cavab olaraq xalqın mərd oğulları dağlara çəkilərək mübarizələri bu yolla həyata keçirməyə çalışdılar. Fiziki cəhətdən onlarla mübarizə apara bilməyən ruslar və onların təyin etdiyi yerli nümayəndələr qaçaqların əleyhinə süni propaqanda aparmaq üçün təbliğata başladılar. Xalq üçün ölümə getməyə hazır olan bu qəhrəmanları quldur kimi qələmə verib bu yöndə əməliyyatlar aparılması bu təbliğatın əsas hissəsini təşkil etməkdə idi. Bütün bunlara baxmayaraq xalq özü uğrunda vuruşanlarla quldurları ayırmağı bacarmış, qaçaqlar barədə yaratdığı nümunədə bunları açıq-aşkar bəyan etmişdir. Buna dəlil olaraq Çar Rusiyası dövründə qaçaqlıqla məşğul olmuş Hacı Tağı haqqında yayılan folklor nümunəsində Şahpurdan gələn poçt haqqında belə deyir: *Bu, şahın poçtudur, poçtu onlardan almalıyıq, əgər əlimizə çoxlu pul keçərsə, aparıb yaxın kəndlərdə fağır-füğaraya paylayıb savab qazana- rıq. Çünki o pullar camaatdan güclə alınıb. Elə sənin qardaşın Cahanı da o pulun üstündə dara çəkiblər*" [4, s. 174]. Bu nümunədən anlaşılır ki, qaçağın niyyəti camaatı soymaz deyil, əksinə haqqı tapdalanan, zülmə uğrayan insanların alın təri ilə qazandıqları pulları özlərinə qaytarmaqdır. Çar Rusiyası dövründə hakimiyyət güclərinin əlində xeyli səlahiyyət olması səbəbilə bu hallar tez-tez təkrarlanırdı. Kəndlilərin üzərində olan ağır vergilər, ədalətsiz şəkildə tətbiq edilən hökmlər onları boğaza yığmışdı. Onların danışa dili, vuran əli olan qaçaqlar bu haqları tələb edirdilər:

*Eşit sənə deyim, xəzinədar başı,
Göndər cuvalları, qurtar əlimdən.
Tərk eylə davanı, qanlı savaşı,
Dayandırma, səfərim var, yolumdan!* [4, s. 175].

Bu metodlar ədalətin təmin olunmadığı yerlərdə müəyyən şəxslərin zor gücülə bərpa etməsinə əsaslanır. Beləliklə, dövlət və hakimiyyət adamları hər an qaçaqların bu hücumları ilə üzləşməyə başlayırdılar. Ona görə də rusların təyin etdiyi nümayəndələr qaçaqları da klassik quldurlar kimi tanıtməyə başladılar. Təbii ki, xalqın ürəkdən sevdiyi bu şəxsləri bu kateqoriyaya daxil etmək mümkün deyildir. Çünki tarix boyu istər tarixi əsərlərdə, istər xalq ədəbiyyatı nümunələrində quldurlara mənfi obraz kimi göstərilmiş, xalqın ən nif-

rət etdiyi obrazlar sırasında adları çəkilmişdir. Qaçaqqların isə şəninə dastanlar qoşan, nəğmələ düzən xalqın eyni zamanda onlara nifrət etməsi mümkün deyildir. Buna görə də deyə bilərik ki, qaçaqları quldurlardan ayıran ən mühüm meyarlardan biri kimi fəaliyyətlərindəki etik normalardır. Quldur üçün heç bir müqəddəs dəyər yoxdur, qaçaq folklorunda isə qəhrəman heç vaxt silahsız, qadına, uşağa və aman diləyə nə zərər yetirmir. Bu onlarda olan və Koroğluya dayanan əxlaq kodeksidir. Bunun dəlili ola bilən nümunələrə biz çox yerdə rast gələ bilərik. Məsələn, Qaçaq Nəbi rəvayətlərində onun düşməninə belə ailə namusuna göstərdiyi ehtiram, quldur tipologiyasında rast gəlinməyən bir davranışdır. Bu, birbaşa Koroğlu ənənəsindən gələn qəhrəmanlıq keyfiyyətidir ki, xalq yaddaşı bu ucalığı quldurluğun rəzaləti ilə heç vaxt eyniləşdirməmişdir. Hətta qaçaq Nəbi dastanında Nəbi adında bir quldurun camaatı soyaraq özünü Qaçaq Nəbi kimi qələmə verməsi motivini görürük. Adamları onu əlindən qaçırarkən Nəbi çox əsəbiləşir, başqasının onun adından quldurluq edərək xalqı soyması qaçağa pis təsir edir. Qara Nəbinin kimliyi haqqında dastandan məlumat ala bilirik: *"Bəs Qara Nəbi kim idi? Qara Nəbi Arazın hər iki tərəfində soyğunçuluq edən bir quldur idi. O, çox zaman özünü Qaçaq Nəbi adlandırır hər yərə gedirdi. Qaçaq Nəbinin qorxusundan yerini tez-tez dəyişdirirdi, ağıla gəlməyən yerlərdə gəzirdi. Özünün də yaranallarla. naçalniklərlə. pristavlarla əlaqəsi var idi Həm də onların casusu idi"* [3, s. 110]. Biz buradan anlayırıq ki, quldurlarla əsl qaçaqların əsas fərqlərindən biri də quldurun xalqın çox olduğu yerlərdən qaçmasıdır. Amma qaçaqlar xalq ilə daim sıx olmuş, hökumət qüvvələri ilə münasibətə girərkən çox hallarda camaata arxalanmışdır. Bunu Eric Habsbaum öz kitabında sosial qəhrəmanın xüsusiyyətlərindən danışarkən beşinci maddədə belə deyir: *"Beşincisi, əgər (sosial qəhrəman, yaxud qaçaq tipi) həyatda qalmağı bacarsa, şərafli bir vətəndaş və camaatın üzvü olaraq xalqının arasına geri dönər. Əslində onsuz da camaatından heç bir zaman tam olaraq ayrılmamışdır"* [2, s. 62]. Gördüyümüz kimi məşhur alim Eric Habsbaum qaçaq tipində olan sosial qəhrəmanlardan danışarkən qaçaqlarımız ilə ortaq məqamları görə bilərik. Qaçaqqların ölümlərinin xəyanət nəticəsində olması da buna sübutdur. Çünki quldurun xəyanətə uğraması mümkün görünmür, o cəmiyyətdən təcrid olunaraq gizlənir, yeri gələndə hakimiyyət nümayəndələri ilə əlaqəyə keçərək qaçaqların adından oğurluq edir. Amma qaçaqlar həmişə xalqa bağlı olmuş, camaatın maraqları istiqamətində hərəkət etmişlər. Bunu təkcə Qaçaq Nəbinin özündə yox, yoldaşlarında da görə bilərik. Füzuli Bayat bu mövzudan bəhs edərək yazmışdır: *"Quldurluq əslində şəxsi keyfiyyət olub təhdidlə, təzyiq göstərməklə, zor tətbiq etməklə, bəzən də öldürməklə soymaq, talan*

etmək məqsədi güdən bir qrup insanları fəaliyyətidir. Quldurları, soyğunçuları hərəkətə gətirən əsas qüvvə cəhəldir, pul, mövqə və s. qazanmaqdır, bəzən də alicənablıqdır. Ona görə də xalq yaddaşında bu insanlar ya qaniçən, acgöz, ya da azadlıq uğrunda savaşıyan mərd savaşıqlar kimi qalmışdır" [1, s. 9]. Qaçaqqlar haqqında danışarkən bizim ağılımıza azadlıq uğrunda savaşıyan mərd savaşıqlar gəlir. Onlar öz silahdaşları ilə bunu sübut ediblər. Bunun ən böyük nümunəsi kimi Qaçaq Nəbiylə bir yerdə mübarizə aparan Həcər in ona mirvari boyunbağı hədiyyə vermək istəyən Allahverdi adlı oğlana dediyi sözlərdir: *"Mən də elə bildim ki, mənə qizil vəznəli tapança, ya da xəncəl verirsən. Mənim qızıl bilərziyim, mirvari boyunbağım tufəng, tapança və patrondaşdı. Götür, öz arvadla verərsən, boynuna salar"* [3, s. 143]. Buradan biz Füzuli Bayatın sözünün məğzini daha yaxşı başa düşürük. Əgər Qaçaq Nəbini və onun silahdaşlarını hərəkətə gətirən qüvvə pul olsaydı, Həcər ona verilən hədiyyəyə sevinər, onu qənimət kimi qəbul edərdi. Amma Həcər silah istədi, silah da özlüyündə zalımlara qarşı mübarizə üçün lazım olan ən vacib nüanslardan birincisidir.

Qandal Nağı haqqında yayılan digər folklor nümunəsində Nağını ağadan haqqını göndərən Hacı Qəhrəman onu silahla təmin edəndən sonra tapşırır: *"Bax, budur tufəng, patrondaş, o da mənim oğlanlarım, çobanlarıdan da götür, apar, ancaq haqqını gətirməmiş gəlmə! Amma kasıb-kusubnan isin yoxdu, O, Hacı İsxan ağadı, nədi, ondan haqqını alıb gələrsən"* [4, s. 240]. Buradan anlayırıq ki, qaçaqların mübarizəsi sadəcə camaat ilə deyil, onların haqlarını əlindən alan hər kəslə idi. Onların əsas xüsusiyyətlərindən biri də düşmənlə də mübarizə apararkən ədalətlə mübarizə aparmasıdır. Göründüyü kimi Hacı Qəhrəman zalım olsa belə ağanı öldürməyi deyil, haqqını alıb qayıtmağı nəsihət edir. Qandal Nağı da bu nəsihətlərə hər zaman əməl edir. Amma təəssüflər olsun ki, Sovet ideologiyasına uyğun olaraq hər zaman qaçaqlarımız haqqında yanlış fikirlər səsləndirilmişdir. Qandal Nağı nümunəsi bir daha təsdiq edir ki, qaçaq hərəkəti kor-koranə bir zorakılıq deyil, müəyyən bir etik nizama tabe olan ədalət mübarizəsidir. Burada əsas hədəf insanın canına qıymaq və ya var-dövlət talamaq deyil, tapdanmış haqqın yiyəsinə qaytarılmasıdır.

Nəticə. Təəssüf ki, Çar Rusiyası və ondan sonra gələn Sovet ideologiyası bu hərəkətin milli və sosial mahiyyətini kiçiltmək üçün qaçaqları sinfi düşmən və ya sadəcə cinayətkar kimi qələmə verməyə çalışmışdır. Lakin yuxarıdakı folklor nümunələrindən biz anlayırıq ki, xalq yaddaşı və onun ərəsəyə gətirdiyi əsərlər rəsmi təbliğatın diktə etdiyi quldur damğasını heç vaxt qəbul etməmişdir. Çünki quldur fərddi qazanc üçün kasıbı da hədəf seçdiyi halda, qaçağın silahı yalnız haqqı tapdayan zənginə və zalıma qarşı çevrilmişdir. Beləliklə, qaçaq-

lar Sovet ideologiyasının təqdim etdiyi kimi qanunsuz ünsürlər yox, ədalətin təmin olunmadığı bir sistemdə xalqın vicdanını və namusunu qoruyan alternativ ədalətin bərpaediciləri və daşıyıcıları olmuşlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayat F. Qaçaq folkloru sosial-iqtisadi və siyasi-mədəni kontekstdə. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 304 s.
2. Habsbaum Eric J. Eşkiyalar. İstanbul: Agora Kitaplığı (Tərcümə edən: O.Akınhay), 2011, 282 s.
3. Qaçaq Nəbi. Bakı: Çıraq, 2009, 440 s.
4. Rüstəməzadə R. Koroğlunun nəvələri. Bakı: Yurd, 2007, 206 s.

Rəyçi: fil.e.dok., prof. Seyfəddin Rzasoy

TÜRK DASTAN ƏNƏNƏSİNDƏ QƏHRƏMANIN MÖCÜZƏVİ DOĞULUŞU: MİFOLOJİ-SEMANTİK KONTEKST

Baba Əlibabaoğlu

Doktorant

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

elibabaoğlu@mail.ru

Abstract

The miraculous birth of the hero in turkic epic tradition: mythological-semantic context

As is widely recognized, in the epic and mythological traditions of many peoples, including the Turks, the birth of the hero is not regarded as a random occurrence; rather, it is interpreted as a sacred choice, a sign of a future mission, and a reflection of collective consciousness. Narratives across different cultures illustrate this pattern. For instance, in accounts of the Buddha's birth, a dream experienced by his mother and its interpretation by learned priests foreshadow the child's extraordinary destiny. Similarly, in the Abrahamic religions, narratives concerning the births of prophets such as Abraham, Moses, John, Jesus, and Muhammad reflect sacralized elements, while in Greek mythology, prophecies often precede the births of heroes such as Oedipus and Heracles.

Comparable paradigms are also observed in the Turkic epic tradition. The extraordinary births of figures such as Oghuz, Satuk Bughra, Manas, Bamsi Beyrek, and Koroghlu reveal parallels with broader epic patterns. In this context, the study of the birth of Turkic heroic figures (alps) constitutes an important area of inquiry within

Turkology, philology, and folklore studies. The present article employs a comparative analytical approach to provide a systematic examination of this motif.

Keywords: *Turkic epic tradition, hero, miraculous, birth, mythological-semantic context*

Giriş. Folklor materiallarında qəhrəmanın doğuluşu motivini tam sərhədlərlə mərhələlərə ayırmaq hər zaman mümkün olmasa da, ümumilikdə bu motivin iki əsas mərhələdən ibarət olduğu müşahidə edilir: doğuma qədər uşağın gələcəyi ilə bağlı kəhanətlərlə müşayiət olunan mistik hamiləlik dövrü və qeyri-adi, yenə də adətən kəhanətlərlə müşayiət olunan doğum prosesi. Bəzi hallarda isə qəhrəmanın dünyaya gəlməsi ilə bağlı təsvirlərdə bu mərhələlərdən biri müşahidə olunmaya bilər. Adətən bu mərhələləri qəhrəmanın qeyri-adi uşaqlığı izləyir; onun sürətlə böyüməsi, yaşıdlarını geridə qoyan fiziki gücü və kəskin zəkası ilə seçilməsi kimi xüsusiyyətlər epik mətnlərdə geniş təsvir olunur. Məsələn, Budda, İsa və s. haqqında mövcud qissə və rəvayətlərdə bu tip motivlərə tez-tez rast gəlinir.

Türk dastan ənənəsində də qəhrəmanın doğuluşu ilə bağlı motivlər geniş yayılmışdır. Onları xronoloji və məzmun baxımından şərti olaraq 2 əsas qrupa ayırmaq mümkündür: türklərin islamı qəbul etməsindən əvvəlki dövrə aid arxaik doğuluş motivləri və islamın qəbulundan sonrakı dövrdə formalaşaraq, İbrahimi dinlərin (səməvi dinlər və ya vəhy dinləri) təsiri ilə paralellik göstərən doğuluş motivləri. I qrupa "Syenpi", "Törəyiş", "Oğuz Kağan" və s. dastanlarda müşahidə olunan arxaik motivləri aid etmək olar. II qrupa isə "Satuk Buğra xan", "Manas", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Alpamış" və s. dastanlarda rast gəlinən doğuluş motivlərini daxil etmək mümkündür. İndi isə hər iki qrupa aid motivləri müqayisəli şəkildə təhlil edək.

Əsas hissə. Türklərin islamı qəbul etməzdən əvvəlki dövrə aid dastanları əsasən ayrı-ayrı türk boy və uluslarının mənşəyi, onların məşhur sərkərdələrinin qəhrəmanlıqları və düşmənlərlə apardıqları mübarizələr haqqında məlumat verir. Bu tip dastanlardan biri "Syenpi" dastanıdır ki, təxminən II əsrə aid Çin mənbələri vasitəsilə günümüzdə qədər gəlib çatmışdır [18]. Qədim türk dastanları haqqında danışarkən, onların kanonik sıralanması zamanı "Syenpi" dastanına çox da yer verilməməsi diqqət çəkir. Bunun əsas səbəbi dastanın formalaşma prosesinin erkən mərhələsində yazıya alınması və bu səbəbdən xalq arasında geniş şəkildə inkişaf edib zənginləşməyə imkan tapmamasıdır. Bununla belə, dastandakı doğuluş motivi xüsusi maraq doğurur: Mo-lo-heu adlı Syenpi yabqusu 3 illik müharibədən qayıtdıqdan sonra arvadının bu müddət ərzində Tan-şe-hoay adlı oğlan dünyaya gətirdiyini görür və buna qəzəblənir.

Qadın isə bir gün göydən güclü dolu yağdığını, ağzını göyə tutarkən dolu dənəsinin ağzına düşdüyünü və bu yolla hamilə qaldığını bildirir. Bu izah qarşısında ər müəyyən qədər sakitləşsə də, uşağı qəbul etmir. Lakin sonrakı inkişaf xəttində uşaq digər epik süjetlərdə olduğu kimi güclü qəhrəmana çevrilir. Qeyd edək ki, qəhrəmanın buna bənzər partenogenez yolla dünyaya gəlməsi motivini sonralar "Koroğlu"nın özbək variantlarında da görmək olar, burada uşaq ananın alma yeməsi ilə ana bətninə düşür [8, s. 55]. Bu doğuluş süjeti mifoloji-semantik baxımdan təhlil edildikdə onun arxaik kosmoqonik təsəvvürlərlə bağlı olduğu aydınlaşır. Göydən düşən dolu dənəsinin qadının hamilə qalmasına səbəb olması motivi göy kultu ilə əlaqələndirilə bilər. Bu kontekstdə göy yalnız fiziki məkan deyil, həm də ilahi başlanğıcın, sakral gücün mənbəyi kimi çıxış edir. Beləliklə, qəhrəmanın mənşəyi adi bioloji prosesdən kənarlaşdırılaraq, ilahi və ya yarı-ilahi səviyyəyə yüksəldilir. Eyni zamanda, bu motivdə "qeyri-adi mayalanma" elementi diqqəti cəlb edir ki, bu da qəhrəmanın seçilmişliyini və fərqliliyini simvolik şəkildə ifadə edir. Qadının dolu vasitəsilə hamilə qalması təbiət hadisəsinin sakrallaşdırılması kimi qiymətləndirilə bilər. Bu cür təsvirlər mifoloji düşüncədə təbiət qüvvələrinin antropomorflaşdırılması və onların yaradıcı başlanğıc kimi qəbul olunması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, uşağın ilkin mərhələdə ata tərəfindən qəbul edilməməsi motivi də simvolik mənə daşıyır. Bu, qəhrəmanın adi sosial mühitdən kənar, müəyyən mənada "yad", "seçilmiş" statusunu vurğulayır. Sonradan onun güclü qəhrəmana çevrilməsi isə bu ilkin inkarın mifoloji şəkildə aradan qalxmasını və qəhrəmanın legitimləşməsinə təmin edir. Beləliklə, "Syenpi" dastanındakı doğuluş motivi həm kosmik mənşə ideyasını, həm seçilmişlik konsepsiyasını, həm də qəhrəmanın sosial və mifoloji legitimləşmə prosesini özündə ehtiva edən çoxqatlı semantik struktura malikdir.

"Oğuz Kağan" dastanında da qəhrəmanın doğuluşu qeyri-adi xüsusiyyətlərlə müşayiət olunur: uşağın üzü göy kimi parlaq, ağzı od kimi qırmızı və s. təsvir edilir ki [17, s. 52], bu da müvafiq olaraq göy və od kultlarına işarə kimi şərh oluna bilər. "Syenpi" dastanında olduğu kimi, burada da möcüzəvi doğuluş motivini qəhrəmanın sürətlə böyüməsi mərhələsi izləyir: uşaq anasını yalnız bir dəfə əmir, şərab, çiyət kimi yaşına uyğun olmayan və adi qida normasından kənar şeylər tələb edir. Oğuz Kağan türklərin geneoloji yaddaşında əsələtin və hakimiyyətin mənbəyi kimi çıxış edir və burada süjetin islamdan əvvəlki dövrə aid kosmoloji və kultik təsəvvürlərlə sıx bağlı olduğu görülür. Dastanın əlimizdəki ilk versiyasının sonradan yazıya alınmasına baxmayaraq, onun strukturunda islam təsirlərinin müşahidə olunmaması bu arxaik qatın

qorunub saxlandığını göstərir. Bundan əlavə, Oğuzun evləndiyi qadın obrazları da sakral mənşə ilə əlaqədardır: onlardan biri göydən işıq içində enən varlıq kimi təqdim olunur ki, bu onun ilahi mənşəyinə işarə edir. Digər qadına isə qəhrəman ağac koğuşunda rast gəlir. "Köç" dastanının Çin mənbələrində qorunan variantında bu iki motiv birləşir: göydən enən işıq ağaca düşür, ağac yarılır və içindən Bögü tigin ilə 4 qardaşı çıxır [17, s. 70]. Deməli, göy, işıq və ağac motivləri birləşərək qəhrəmanın və ümumilikdə soyun mənşəyinin sakral əsaslarını ifadə edən vahid mifoloji sistemi formalaşdırır. "Oğuz Kağan" və "Köç" dastanlarında müşahidə olunan doğuluş motivləri göstərir ki, qəhrəmanın mənşəyi göy, işıq və ağac kimi arxaik-kultik elementlərlə əlaqələndirilərək, onun sakral legitimliyi və geneoloji üstünlüyü mifoloji kodlar vasitəsilə əsaslandırılır. İslamın qəbulundan sonra Rəşidəddin, Əbülqazi kimi oğuznamə müəllifləri bu motivi müsəlman süsləri ilə bəzədilər. Əbülqazi də sələfləri ki, Oğuzun anasına müsəlman olmasa, onu əmməyəcəyini söylədiyini nəql edir [7, s. 122] Ancaq yenə də Ə.Əsgərin göstərdiyi kimi, həmin oğuznamələrin ərsəyə gəlməsində arxaik bahadırlıq nağıllarının böyük rolu var [2, s. 108]. Monqol imperiyasının yüksəlişi ilə əlaqədar arxaik mifoloji təsəvvürlərin yenidən aktuallaşdığı müşahidə olunur. Bu kontekstdə Alan-Koa haqqında əfsanədə onun Ay işığından hamilə qalması motivi diqqət çəkir. Bu mifoloji süjetlər B.Ögəl tərəfindən ətraflı təhlil edilmişdir [16, s. 414].

"Boz qurd" və "Törəyiş" dastanlarında qəhrəmanın mənşəyi ya ana, ya da ata tərəfdən boz qurd ilə əlaqələndirilir [17, s. 62-64; 69]. Bu motiv türk mifoloji düşüncəsində qurdun totemik statusu ilə bağlıdır. Qurdun müqəddəs varlıq kimi qəbul edilməsi nəticəsində "müqəddəsdən gələn müqəddəs olar" prinsipi əsasında hakim sülalələrin mənşəyi qurdla bağlanmışdır. Bu kontekstdə L. Qumilyovun da qeyd etdiyi kimi, Aşina sülaləsinin adı "nəcib qurd" mənasını ifadə edir [6, s. 36]. Beləliklə, qurd motivi türk epik və mifoloji ənənəsində yalnız zooloji obraz deyil, həm də geneoloji legitimlik və sakral hakimiyyət ideyasının simvolik ifadəsi kimi çıxış edir.

Beləliklə, qədim türk epik-mifoloji diskursunda doğuluş motivləri vahid sakral-semantik konfigurasiya daxilində təzahür edir. Göy, işıq, ağac və qurd kimi arxaik simvollar qəhrəmanın və ya geneoloji soyun kosmoqonik və totemik mənşəyini əsaslandıraraq, onun legitimliyini mifopoetik kodlarla təmin edir. Bu motivlər müxtəlif tekstual formalar alsa da, eyni mifoloji-kosmoloji düşüncə modelinin struktur variasiyaları kimi çıxış edir. Deməli, burada qəhrəmanın doğuluşu bioloji başlanğıcdan çox, onun sakral statusunu və hakimiyyət semantikasını kodlaşdıran kompleks mifosemantik konstrukt kimi anlaşılmalıdır.

Türklərin islamı qəbulundan sonra türk dastan ənənəsində qəhrəmanın doğuluşu motivi müəyyən transformasiyaya uğrayır. Bu mərhələdən etibarən türk dastanlarında İbrahimi dinlərdəki peyğəmbərlərin doğuluşu ilə bağlı hekayələrlə (Bibliya və Quran narrativləri ilə) paralellik təşkil edən motivlər müşahidə olunmağa başlanır. Bu motivlərdə iki əsas məzmun xüsusiyyəti daha qabarıq şəkildə özünü göstərir: qəhrəmanın doğuluşundan əvvəl və doğulduqdan sonra verilən kəhanətlər və övladsız ata-ananın dualarının qəbul olunması nəticəsində uşağın dünyaya gəlməsi. İndi isə klassik türk dastan ənənəsində bu motivlərin təzahür formalarını müqayisəli şəkildə təhlil edək.

"Satuk Buğra xan" dastanında qəhrəmanın doğuluşu sakral əlamətlərlə müşayiət olunur: uşaq doğulduğu gün qış fəslə olmasına baxmayaraq, ətrafda yaz mənzərəsi yaranır və çiçəklər açır [17, s. 78]. Bu motiv qəhrəmanın seçilmişliyini və qut almış olduğunu simvolik şəkildə ifadə edir. Eyni zamanda, fəlcilərin uşağın gələcəkdə müsəlman olacağını öncədən xəbər verməsi və buna görə öldürülməli olduğunu bildirməsi doğuluşla bağlı kəhanət və təqib motivlərinin tipik nümunəsidir. Bu tip süjetlər İbrahimi dini ənənələrdə geniş yayılmışdır. Məsələn, Matta İncilində İsanın doğumu zamanı münəccimlərin onun ulduzunu görərək, Kral Hirodesdən yerini soruşması və bu xəbərin kralı təşvişə salaraq, uşağı aradan götürmək istəyi ilə nəticələnməsi [14, s. 1192] bu motivin klassik təzahürüdür. Oxşar şəkildə, İbrahimi dinlər ənənəsində İbrahimin doğuluşu ilə bağlı Nəmrudun, Musanın doğuluşu ilə bağlı isə fironun təşvişə düşməsi barədə rəvayətlər mövcuddur. Bu motivin paralellərinə antik yunan ənənəsində də rast gəlinir. Məsələn, Herodotun rəvayətinə görə, gördüyü yuxudan təşvişə düşən Astiaq nəvəsi Kirosu hələ beşikdə ikən aradan götürmək istəyir (təbii ki, hekayə Şərqdən gəlir), lakin buna nail ola bilmir [10, s. 67-68]. Satuk Buğra xan da bu tip süjetlərdə olduğu kimi, ilkin təhlükədən xilas olaraq, sonradan öz tarixi-mifoloji missiyasını yerinə yetirir. Eyni motiv "Manas" dastanında da müşahidə olunur: kalmıqlar arasında yayılan kəhanətə görə qırğızlar içindən Manas adlı qəhrəman çıxaraq kalmıqlara meydan oxuyacaq [15, s. 14]. Bu səbəbdən uşağın gizlədilərək, başqa adla böyüdülməsi motivi qəhrəmanın qorunması və gələcək funksiyasının təmin olunması ilə bağlı arxaik süjet modelini əks etdirir. Göründüyü kimi, müxtəlif mədəni və dini ənənələrdə müşahidə olunan bu tip doğuluş və təqib motivləri türk dastanlarında da öz əksini taparaq, qəhrəmanın seçilmişliyini və gələcək missiyasını əvvəlcədən müəyyən edən universal mifoloji modelin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

İslamın qəbulundan sonrakı türk dastanlarında müşahidə olunan əsas motivlərdən biri övlad həsrəti çəkən ata-anaların nəhayət uşaq sahibi olması

və bu uşağın xüsusi, seçilmiş statusa malik olmasıdır. Bu motivin İbrahimi dini ənənələrlə ciddi paralellər göstərdiyi qeyd olunmalıdır. Belə ki, Əhdi-Ətiqin Təqvin (Yaradılış) kitabında İbrahim və Saranın oğlu İshaqın [14, s. 18-19], Əhdi-Cədidin Luka kitabında, yəni Luka İncilində isə Zəkəriyyə və Elizabetin oğlu Yəhyanın doğuluşu [14, s. 1277-1279] bu motivin əsas nümunələri kimi çıxış edir. Bu süjetlər paralel şəkildə Quranın Hicr və Məryəm surələrində də nəql olunur [13, s. 283; 329-330]. İslamdan sonrakı türk dastan ənənəsində də bu tip "möcüzəvi övlad" motivinin geniş yayılması müşahidə olunur ki, bu da İbrahimi dini narrativlərin türk epik düşüncə sisteminə təsirini göstərən mühüm göstəricilərdən biridir.

Türk dastan ənənəsində övlad həsrəti motivi bir sıra epik mətnlərdə sabit struktur elementi kimi çıxış edir. "Manas" dastanında Cakıp xan və Çıyırıtı xanımın övlad həsrətinin Manasın doğuluşu ilə nəticələnməsi [15, s. 13], KDQ-də Dirsə xan və Qam Bөрөнin Oğuz cəmiyyətində övlad arzusu və Buğacla Beyrəyin doğulması [3, s. 24-27; 52-53] bu modelin əsas nümunələridir. Eyni struktur "Alpamış" [12, s. 122] və "Koblandı Batır" [4, s. 11] dastanlarında da müşahidə olunur. Azərbaycan qaçaq dastanlarından "Molla Nur"da Aysoltan xanımın doğuluşu da oxşar semantik çərçivəyə daxildir [1, s. 155]. Bu nümunələr övlad həsrətinin qəhrəman doğuluşunun əsas motivasiyaedici elementi olduğunu göstərir. Bundan əlavə, Beyrək və Alpamış süjetlərində "Min bir gecə" nağıllar toplusunda yer alan "Vəzir Nurəddinin nağılı" ilə paralel bir motiv müşahidə olunur: Qam Bөрө ilə Baybicanın, eləcə də Baybөрü ilə Baysarının qarşılıqlı əhd bağlayaraq, gələcəkdə doğulacaq övladlarını evləndirmək barədə razılığa gəlməsi. Oxşar struktur "Min bir gecə"də Nurəddin və Şəmsəddin arasında bağlanan əhd-peyman [5, s. 166] motivi ilə paralellik təşkil edir. Beləliklə, övlad həsrəti motivi türk dastan ənənəsində yalnız fərdi ailə süjeti kimi deyil, qəhrəmanın doğuluşunu şərtləndirən sabit arxetipik struktur kimi çıxış edir. Bu model müxtəlif epik mətnlərdə təkrarlanaraq, qəhrəmanın doğuluşunu sosial və mifoloji səviyyədə əvvəlcədən kodlaşdıran semantik mexanizm funksiyasını yerinə yetirir. Paradiqmanın digər epik ənənələrlə paralelliyi isə onun geniş arealda yayılan universal mifoloji struktur olduğunu göstərir.

Türk dastan ənənəsində möcüzəvi doğuluş motivlərinin təhlili zamanı "Koroğlu"nun Türküstan variantları ("Goroğlu" dastanları) xüsusi yer tutur. Sakral ölüb-dirilmə paradiqmasının təzahürü kimi formalaşan bu süjetə epusun türkmən, özbək, qazax, uyğur və s. variantlarında müxtəlif variasiyalar şəklində rast gəlinir. Əksər variantlarda qəhrəmanın ölən hamilə ananın məzarda (gorda) uşaq dünyaya gətirməsi motivi əsas struktur element kimi çıxış

edir. Doğum məkan invariant xarakter daşısa da, doğuma qədər olan narrativ proseslər variantlara görə dəyişir. Məsələn, uyğur variantında uşağın ananın bətninə Hz. Əlinin duası nəticəsində düşməsi nəql olunur [11]. Qazax variantında isə uşağın doğuluşu mistik qüvvələr vasitəsilə anaya çatdırılır və gələcək qəhrəman haqqında kəhanət vasitəsilə xəbər alan Şağdat şahın təşvişə düşməsi motivi müşahidə olunur [9, s. 192-204]. Bu struktur Matta kitabında İsanın doğuluşu zamanı kəhanət nəticəsində hökmdarın təşvişə düşməsi motivi ilə paralellik təşkil edir. Beləliklə, "Goroğlu" dastanlarının Türküstan variantlarında möcüzəvi doğuluş motivi ölüb-dirilmə arxetipi ilə sintez olunmuş kompleks mifoloji model kimi çıxış edir. Bu modeldə qəhrəmanın mənşəyi liminal məkan (məzar) və sakral vasitəçilik (dualar, mistik qüvvələr) vasitəsilə kodlaşdırılır. Eyni zamanda, kəhanət və gələcək təhlükə motivləri süjetin struktur invariantı kimi qorunaraq, İbrahimi dini narrativlərlə funksional paralellik yaradır və qəhrəmanın seçilmişliyini əvvəlcədən müəyyən edən mifosemantik mexanizm rolunu oynayır.

Nəticə və elmi yenilik. Beləliklə, türk dastan ənənəsində möcüzəvi doğuluş motivi müxtəlif tarixi və dini mərhələlərdən keçərək, struktur baxımından sabit, semantik baxımdan isə çoxqatlı mifoloji model kimi formalaşmışdır. Araşdırma göstərir ki, bu motiv həm arxaik-kultik kosmoqonik təsəvvürlər (göy, işıq, ağac, qurd), həm də İbrahimi dini narrativlər (kəhanət, seçilmişlik, övlad həsrəti) ilə paralel inkişaf etmiş kompleks mifosemantik sistemdir. Müqayisəli təhlil nəticəsində aydın olur ki, türk epik mətnlərində doğuluş hadisəsi bioloji proses deyil, qəhrəmanın sosial və sakral legitimliyini əvvəlcədən kodlaşdıran universal struktur elementi kimi çıxış edir. Bu struktur müxtəlif epik ənənələrdə variantlaşsa da, öz əsas funksiyasını – seçilmiş qəhrəman modelinin yaradılmasını qoruyub saxlayır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi türk dastan ənənəsində möcüzəvi doğuluş motivinin vahid mifosemantik sistem kimi, yəni arxaik kosmoqonik simvollar və İbrahimi dini narrativlərin integrasiyası əsasında formalaşan struktur model kimi izah edilməsindədir. Araşdırmada göstərilir ki, bu motivlər sadəcə süjet oxşarlıqları deyil, müxtəlif mədəni-mifoloji sistemlər arasında funksional ekvivalentlik yaradan transkultural arxetipik mexanizmlərdir və bu motivlərin müqayisəsi nəticəsində qəhrəmanın doğuluşunun mifoloji kodlaşdırma vasitəsi olduğu elmi əsaslarla nümayiş etdirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Bayat F. Qaçaq folkloru sosial-iqtisadi və siyasi-mədəni kontekstdə. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 304 s.
2. Əsgər Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 340 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsli və sadələşdirilmiş mətni. tərt. ed. S. Əlizadə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
4. Koblandı-batır. Qazax xalq qəhrəmanlıq dastanı. tərc. ed. N. Tağısoy. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 316 s.
5. Min bir gecə. Səkkiz cildə. I cild / tərc. ed. İ. Yaqubov. Bakı: Şərq-qərb, 2007, 344 s.
6. Qumilyov L. Qədim türklər: tərc. ed. V. Quliyev, V. Həbiboglu. Bakı: Qanun, 2021, 560 s.

Türk dilində

7. Bahadır Han E. Şecere-i terakime. Ankara: Şafak Matbaacılık, 1998, 559 s.
8. Bayat F. Türk destancılık tarihi bağlamında Köroğlu destanı. İstanbul: Ötüken, 2009, 204 s.
9. Ekici M. Türk dünyasında Köroğlu. Ankara: Akçağ, 2004, 368 s.
10. Herodotos. Herodot tarihi. haz. A. Erhat. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973, 797 s.
11. İnayet A. Köroğlu destanı'nın Uygur versiyonu "Emir Göroğlu" ve onun epizot ve motif yapısı üzerine // Erdem, № 13 (37), İstanbul, 2001, s. 205–225.
12. Jirmunsky V.M. Türk kahramanlık destanları. çev. M. İsmail, H. Arslan-Erol. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2011, 376 s.
13. Kuran-i Kerim Meali. haz. H. Altuntaş, M. Şahin. Ankara: Yenigün Matbaacılık, 2011, 705 s.
14. Kutsal Kitab. Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil). İstanbul, 2002, 1628 s.
15. Manas destanı. çev. A. İnan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1992, 183 s.
16. Ögel B. Türk mitolojisi. I cilt. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi, 2010, 644 s.

Elektron mənbələr

17. Türk destanları. / <https://share.google/BAxzsXfiPy1Bv1dgr>
18. Türk Dili ve Edebiyatı Sayfası. Siyenpi Destanı / <https://share.google/zlZv02MeHgLGdGFTU>

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Qüdrət Umudov

QASIM BƏY ZAKİRİN MƏNZUM HEKAYƏLƏRİNDƏ QADINA VƏ DİN XADİMLƏRİNƏ MÜNASİBƏT

Həmayıl Həsənova

Gəncə Dövlət Universiteti
hasanova1096@gmail.com

Abstract

Attitude towards women and religious persons in Qasım bey Zakir's satiric-critical poem stories

Zakir's satirical verse stories occupy an important place in his work from the point of view of the development of realism. In these works, the poet's circle of vital observation expands and his realism sharpens. In his satirical-critical stories, negative and positive images are created, taken from the reality of life and contrasted with each other. In the stories "The Shameless Dervish and the Chaste Girl", "The Immoral Scholar Who Preaches to the People, Who Himself Comes from a Depraved State", sharp criticism is given to the clergy who call the people to the "pure" and "holy" path, who appear "believers" and "righteous in deeds" on the outside, but who are corrupt in all kinds of ways and who are morally and socially corrupt. In the story "The Dervish and the Girl", a generalized image of the Tufayites who enter the spiritual form in the person of a dervish is given.

Keywords: *Zakir, dervish, religion, woman, story*

Giriş. Zakirin satirik-tənqidi mahiyyət daşıyan mənzum hekayələrində təsvir edilən qadın, qız obrazları saf, təmiz, gözəl, insanlığa aid bütün gözəl xüsusiyyətləri özündə birləşdirən, hazır cavablığı ilə fərqlənən, namuslu, ismətli insanlardır. Bu qadın, qız obrazları özlərini din xadimi adlandıran, yəni dərviş, mollalara doğru yolu göstərir, onları ismətsiz, həyasız, tüfeyli adamlar kimi rüsvay edir, onların iç üzünü açır.

Bu hekayələrdəki dərviş, mollalar həyasız, abırsız, şəhvət əsri, zina düşkünü, yəni bir sözlə insan oğluna yaraşmayan bütün eybəcər xüsusiyyətləri özlərində cəmləşdirən aciz, zəlif şəxslərdir. Onlar sözləri ilə əməlləri üst-üstə düşməyən, qapı-qapı gəzərək özlərinin məişət keçimini təmin edən, onlara pul, ərzaq verməyən yoxsul, kasıb insanları bəyənməyən, hətta onları təhqir etməkdən çəkinməyən rəzil insanlardır.

Zakirin mənzum hekayələrinin mövzusunu, süjetini bir qayda olaraq tarixdən və Şərq xalqlarının həyatından almışdır. Bu əsərlərində şair bütün müsəlman Şərq xalqlarının həyatı üçün səciyyəvi olan problem və məsələlərə toxunmuş, onun ictimai, mənəvi nöqsanlarını açıb göstərmiş və ümumən

müsəlman Şərq xalqları üçün böyük ictimai-tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən mütərəqqi ideyaları təbliğ etmişdir. Lakin bununla yanaşı, Zakirin mənzum hekayələri XIX əsrin ortaları Azərbaycan həyatının səciyyəvi cəhətlərini də əks etdirmiş, bu həyatın ictimai-mənəvi nöqsanlarını tənqid etmişdir [1, s. 211].

Əsas hissə. Əvvəlcə Zakirin "Həyasız dərviş və ismətli qız" hekayəsini nəzərdən keçirək və təhlil edək. Bir həyasız, ismətsiz, şəhəvət əsri, zinaya düşkün dərviş dağın ətəyindən keçərkən qəflətən bir baş örpəksiz gözəl sərvini, gəlinin tək-tənha çaydan su götürdüyünü gördü. Başdan-ayağa saf, təmiz bal kimi olan bu gəlin xumarlana-xumarlana qışlağa gedirdi. Dərviş gəlinin qabağını kəsib dedi ki, ey gözəl, susuzam bir qab su ver. Su ilə dolu qabı tək gəlin verərkən o, pis işlərlə məşğul olan, günahkar, əxlaqsız onun əlini bərk sıxdı. Gəlin dərvişin bu ədəbsizliyini görüb əsəbləşdi. Bu gözəl bundan başqa zərər, ziyan, bəla, müsibət görməmişdi. Gəlin qabı atıb tez ah-nalə ilə getdi ki, qohum-qardaşa desin o, zəlil, həqir, alçaq, şeytan, mundarı öldürsünlər. Halı pərişan dərviş işi bu vəziyyətdə görüb uca bir səslə gəlinə dedi ki, ey gözəl, sən ağa, başçı ol, acıq, qəzəb, kinin və hiddətini üstümə tök, ancaq ayaq saxla, mən sənə nəsihət yolu ilə bir neçə söz deyim. Əgər bu nəsihətimi bəyənsən, gəl su qabını apar, bəyənməsən, istədiyini kimi yenə et. İti yeriyən ceyran bir az dayandı, həyasız ovçu görsün nə söyləyir. Dərviş dedi ki, ey həya və ismət sahibi, kor şeytana lənət olsun. Onunla nəfs ortaqdır çarəsiz ağıl tək-tənha qalıb. Bizim kimi, yəni mərd, oğru və qulduru hansı yana arzu etsələr o yana çəkərlər. Sabah, ertəsi gün bu atəşə, tələyə düşəcəklər, amma mən sənə adına qıymaram. Gəlin dedi ki, bir kəs ilə danışarkən səsin ucadan çıxanda nə qədər ki canında nəfəsin var, səni hər əxlaqa zidd hərəkət edən, döyən, vuran özünə oxşadıb deyəcək ki, ey dərviş, sənə tək iffətli, namuslu, yəni dərviş adı daşıyan hər günahkara, əxlaqsıza tay olmamalıdır. Dərviş dedi ki, açılmış gül sirrini küləyə dedi beş günə qalmadı yox oldu. Əgər baş örtüsü yaxşı olmasaydı, Haqqa eyibləri örtən, eyibləri gizlədən deməzlərdi. Həddi aşmaq pis əməldir və camaatın bu hadisə barəsində danışmağına əngəl olmaq mümkün deyildir. Nazlı, işvəli bir qədər fikirləşdi, qabını götürüb getdi. Qadının çoxu igidcəsinə olur, lakin abırsız, həyasız olan hər pis işə meyil edir. Ona görə kişi və qadın güman edirlər ki, özü əlverən ayağı sürüşkən olur. Xəyanət görəndə etibar etmə, çünki adama çoxmuş şir kimi hücum edir. Bir qrup dərvişlər özünü Allah adamı, mömin, ibadətlə məşğul olan, abid kimi göstərmələrinə baxmayaraq, həqiqətdə, bütün pis işlərə meyil edirlər. Bu hekayəni nəzərdən keçirəndən sonra görürük ki, buradakı dərviş obrazı dinin haram etdiyi pis şeylərə meyil edən bir şəxsdir. Ancaq bu hekayədəki qadın obrazı ismətli, həyalı, abırlı, din xatirə

dimlərinə Allah xatirinə hörmət edən bir insandır. Hekayədəki qadın dərvişə doğru yol göstərir və əsl din xadiminin bütün pis işlərdən uzaq durmalı olduğunu söyləyir. Dərviş qadının sayəsində səhv iş gördüyünü anlayır və bu pis əməlindən xəcalət çəkir. Hekayədə o da göstərilir ki, insan ehtiyatlı olmalı din xadimlərinə münasibətdə də, yəni bütün din xadimlərinin ürəyi təmiz olmur, onların bəziləri dindən öz maraqları xatirinə istifadə edirlər.

"Xalqa vəz deyən, özü fəsqü-fücurdan çıxan biəməl alim" hekayəsinə diqqət verək. Zakirin bu hekayəsində Qəzvində yaşayan sözü ilə əməli, zahiri görünüşü ilə batini üst-üstə düşməyən bu mollaın simasında dindən öz mənafeləri naminə istifadə edən din xadimlərinin iç üzünü göstərilir. Bu molla zahiri görünüşcə gözəldir. Özünü xalqa namuslu, iffətli, ağıllı, təmiz bir adam kimi tanıdıbdır. Minbərdən xalqa yüksək mənəvi-əxlaqi sifətlər barədə vəz oxuyur, başqalarının arvadlarına pis gözlə baxan kişiləri cəhənnəm əzabı ilə qorxudur. Özü isə gizlində dinin, şəriətin müqəddəs qayda-qanunlarına məhəl qoymur. Bu molla qonşusu olan gözəl bir gəlinin evdə tək olmasından istifadə edib, ona təcavüz etməyə cəhd göstərir [1, s. 211].

İndi isə Zakirin "Həyasız dərvişlər haqqında" hekayəsinə diqqət yetirək və təhlil edək. Keçmiş dövrdə bir dərviş dərvişlərin gəzdirdikləri aypara şəkil-də baltasını, dərvişlərin əllərində gəzdirdikləri və verilən şeyləri içinə qoyduqları hind qozu qabığından düzəlmiş qabını, şeypurunu götürdü. Şeydullah məramı ilə qapı-qapı düşüb gəzərkən bir evdə məyus, qəmli, kədərli, tək-tənha əyləşən təmiz qız gördü. Dərviş baltasını yerə döyüb qıza dedi ki, dur Həzrəti Əlinin mədhiyyəçisinin payını gətir. Çarəsiz qız başını çiyninə qoyub yağış damcısı kimi yaşını tökdü. Dərviş mərhəmətə gəlib dedi ki, əgər qızıl, gümüşün yoxsa düyü, yağla kifayətlənərəm, qonaqdan nəyin varsa əsirgəmə. Qız dedi, ey ağa, Yaradana and içirəm, nə düyü, nə də yağımız var. Dərviş hər iki arzusundan, yəni qızıl, pul, gümüş, düyü, yağdan əlini üzdü. Dərviş dedi, onlar yoxdursa heç olmazsa un ver, tökək, torbanın başı dolsun. Qız dedi, bu evdə, həqiqətən, un da tapılmaz. Çarəsiz qalib dərviş dedi, bir çörək heç olmazsa gətir, yeyib hörmət var deyək. Qız dedi ki, iki gündür nahar etmirəm, əgər inanmırsansa xəmir yoğurmaq üçün işlədilən dərin, iri, taxta mətbəx tabağına bax. Dərviş soruşdu ki, anan bəs hara gedib? Qız dedi ki, yas yeri var, anam ora gedibdir. Dərviş dedi, mən rəiyyəyə təəccüblənirəm ki, gərək camaat bu evə yasa gəlsin, qonum-qonşu baş-başa verib gecə-gündüz sizin üçün ağlamalıdır. Sizin nə yağ, nə düyü, nə də ununuz var. Aləmdə belə günü kim görüb? Nə üçün o arsız bil-mirəm, yadların evində gedib ağlayır. Ölüm belə yaşamaqdan yaxşıdır, lakin Yaradanın istəyindən qaçmaq olmaz. Ağıllı qız söhbətə başladı və dedi ki, ey

qoca, işindən bixəbər! Qapı-qapı üz-suyunu tökürsən, söhbət danışdıqda hədd-hüdud bilmirsən. Hərdən şeypurunu çalırsan, camaatın əhvalını xarab, pis ey-ləyirsən. Qaraçılar kimi at basa-basa kişi, qadın, qızı dərd, qəm-qüssəyə salırsan. İstədiyini verməyə, gücün çatmadığına qaş-qabağını tökürsən, gücünün çatdığını üstünə çomaq çəkirsən. Sənin kimi olanlar özlərini dərviş adlandır-mamalıdır, çünki dərviş ona deyirlər xoşxasiyyətli, düşüncəli olmalıdır. Azacıq nanəyə qənaət etməli, yalnız öz qismətinə, ruzisinə göz tikməlidir. Əsl dərviş kənd yerlərində polis vəzifəsini icra edən şəxslər kimi qapı-qapı düşməməli, kimsədən un, çörək almamalıdır. Belə duz-çörək haramınız olsun, arsızsınız, sizin kimi dərvişlər heç vaxt düzəlməz. Belə əməllər əgər çox bilikli adamlara haram olmasaydı, Peyğəmbər əshabə icazə verərdi. Səlmən, Bazəri-Bəğdadın üç şeydən başqa ağzına dəymədi, yəni quru arpa çörəyi, sirkə və soğan Yara-dan çox verdi, lakin onlar az yedi. Həzrəti Əli bu şeylərə görə demişdir ki, dər-vişi təbəqəsi sərsəri, dəli olur. Onlar oruc tutmaz, namaz qılmaz, üz yumaz, çantalarını doldurmamış qapıdan getməzlər. Belə bir vəziyyətdə anama arsız deyirsən, ancaq özünüz bayram axşamı evdə tapılırsınız. Arvadınız özgə ümidinə qalır, hətta sizi tanıya, seçə bilmir. Daim hədə-rəm-pə-dərəm, boş, mə-nasız iş dalınca gedirsiniz, şübhəsiz ki, siz nikahdan kənar doğulmuş uşaqsınız. O kəsin ki xəmiri təmiz ola, bu tərz yola getməsi mümkün deyildir. Dərviş bil-səydi qız ona bu sözləri deyəcəkdi dodağını da tər-pətməzdi. Qız doğru sözləri ilə dərvişi susdurdu, yoxsulluq pisdır, amma qapı-qapı düşüb gəzmək ondan daha pisdır, həm dinə, həm də cana zərər gətirir. İnsan, qul nemətlərə qənaət etməli, israf etməməli və dinə zidd yolla əldə edilən, yəni əmək sərf etmədən qazanılan nemətlər nifrətə layiqdir. Bu hekayəni nəzərdən keçirəndən sonra görürük ki, buradakı dərviş obrazı dindən istifadə edərək öz məişətini təmin edən, yoxsul, kasıb insanlar ona ərzaq vermədiyi üçün onları təhqir edən, ava-ra-avara gəzən, sərsəri ömür sürən bir şəxsdir. Hekayədəki qız dinin qayda-qanunlarından xəbərdar olan əsl Azərbaycan qızının obrazıdır. Qız dərvişə əsl din adamının necə olduğunu göstərir və dərviş ona dediklərinə, etdiyi bu əmə-linə görə pəşman olur. Hekayədə görürük alın təri ilə qazanılan nemətlərə böyük önəm verilir, lakin qapı-qapı gəzərək əldə edilən nemətlərə böyük nif-rət əks olunur.

Nəticə və elmi yenilik. Zakirin mənzum tənqidi-satirik mahiyyət daşıyan bu hekayələrini nəzərdən keçirib təhlil edəndən sonra deyə bilirik ki, özündən sonrakı ədəbiyyatımızda dindən istifadə edən din xadimlərinin və müsbət qadın obrazlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadugüni-məhşur" komediyasındakı

dərviş Məstəli şah obrazı, S.Ə.Şirvaninin "Dəli şeytan", "Köpəyə ehsan", "Məkri-zənan" mənzum hekayələrindəki din xadimləri, N.Vəzirovun "Daldan atılan daş topuğa dəyər" komediyasındakı dərviş Heydərli obrazı Zakirin yuxarıda adı çəkilən mənzum hekayələrindəki din xadimlərinin xələfləridir. S.Ə.Şirvaninin "Məkri-zənan" mənzum hekayəsindəki qadın obrazı isə Zakirin yuxarıda adı çəkilən mənzum hekayələrindəki qadın obrazlarının xələfidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. AMEA. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Cild IV). Bakı: Elm, 2011, 860 s.
2. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 552 s.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Səba Namazova

APPROACHING THE IMAGE OF THE GREY WOLF FROM THE PERSPECTIVE OF ARCHETYPAL AND MYTHOLOGICAL CONCEPTS

Narmin Sadaddinli

Doctoral student at Baku Eurasian University

Teacher at Azerbaijan State Pedagogical University

sadeddinlinarmin@gmail.com

Xülasə

Bozqurd obrazına arxetip və mifologem anlayışları baxımından yanaşma

Folklor mühitində Bozqurd mifologeminin araşdırılması probleminə yanaşma ilk növbədə nəzəri və metodoloji çərçivədə aparılmalıdır. Azərbaycan xalqının milli-mədəni təfəkkür tarixində Bozqurd obrazı dərin mənə qatlarına malik mühüm bir fenomen kimi çıxış edir və bu baxımdan onun elmi-nəzəri əsaslarla öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu ehtiyac isə Bozqurd mifologeminin təkcə bir sahə ilə məhdudlaşmayıb, humanitar elmlərin müxtəlif istiqamətləri, o cümlədən folklorşünaslıq, etnoqrafiya, mifologiya və mədəniyyətşünaslıqla sıx bağlı olması ilə izah olunur.

Bozqurd obrazına daha çox folklor və etnoqrafik materiallarda rast gəlinir və o, türk xalqlarının dünyagörüşündə xüsusi yer tutur. Bu obraz tarix boyu formalaşaraq bu günə qədər müəyyən transformasiyalarla yaşamaqda davam edən inanc sisteminin mühüm komponentlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda, Bozqurd folklor mətnlərində sabit və davamlı motiv kimi çıxış edir. Xüsusilə qədim oğuz dastanlarında, o cümlədən "Kitabi-Dədə Qorqud"-da, eləcə də müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdə bu obraz süjetin inkişafında iştirak edən mühüm mifoloji element kimi özünü göstərir və zəngin semantik mənə yükü daşıyır.

Açar sözlər: *Bozqurd, arxetip, mifologem, semantik mənə, motiv, inanc sistemi, transformasiya*

Introduction. Studying the lines of meaning created by the image of Bozkurd in the national-cultural thought system creates the need to approach it as both an archetype and a mytholog. "Image", "archetype" and "mytholog" are terms that express concepts related to each other. No matter how close these concepts seem to each other, there are serious differences in meaning between them, and it is precisely these differences that allow us to study the different semantic features of the image of Bozkurd. In this respect, when we look at the history, place, role, etc. of the image of Bozkurd in the general Turkic and Azerbaijani national-spiritual thought system, we see the image of Bozkurd as both an archetype and a mytholog. Just as the fact that this image is an archetype shows that it is the oldest image of Turkish mythical thought, the fact that it is a mytholog also shows how widely spread Bozkurd is in the structure of the Turkish epic-mythological thought system.

The concepts of "archetype" and "mythology" are connected by the concept of "image". "Image" is the most famous artistic-aesthetic category in both folklore and literary studies. According to the famous definitions of this concept, "artistic image – a way of reflecting reality in art, a generalized picture of human life" [1, p. 241], "an idea, feeling, life event, person, vividly depicted in literary prose" [2, p. 216]. In other words, whoever and whatever participates in a work of art, regardless of whether it is animate or inanimate, concrete or abstract, is considered an image (image). In this sense, Bozkurt, one of the most famous participants in all-Turkic folklore, is also an image, that is, an image in all cases. That is, he is an image in all cases, both when he is an archetype and when he is a mythology. Being an archetype, being a mythology expresses the specific meanings and functions of the Bozkurt image. In this regard, let's first look at the archetypal meaning of the image of Bozkurt.

The concept of "archetype" has two main meanings in science. The first of these is in the sense of "primary type", "the oldest type". This meaning is clearly expressed in the lexical structure of the term: arche – ancient, type – type, type. That is, by archetype we mean the oldest type of the image, its initial form, initial form, nucleus, root. The archetype, like a seed, constitutes the beginning of the subsequent stages of development of the image. In this sense, the Bozkurd image is a perfect archetype. When we look at the meanings of the wolf image in the layers of Turkish national-spiritual thought, we see that all these lines of meaning are based on a single root, nucleus, foundation. That root is the Bozkurd archetype. In other words, the main features belonging to the Bozkurd archetype can be observed in wolf images

in the Turkish national-spiritual thought system in one way or another. If we simplify our idea further, we can say that those wolf images are derived from the first Bozkurd image, that is, the Bozkurd archetype. In this case, the image of the Grey Wolf constitutes the root, beginning, initial type, that is, the archetype, for other wolf images.

The main part. The second meaning of the concept of "archetype" is related to analytical psychology, founded by Carl Gustav Jung. C.G.Jung named the science of analytical psychology as opposed to the science of psychoanalysis, which was once created by his great thinker Sigmund Freud. In Turkish social-anthropological studies, analytical psychology is also called the "theory of archetypes".

"Archetype" is the main concept of analytical psychology. S.S.Averintsev shows that in C.G.Jung's approach, the concept of archetype expresses the most initial scheme of images formed in the subconscious. Since archetype images are the initial schemes, they are revealed in mythical beliefs, literature, art, dreams, and delusions [3, p. 210].

The following is clear from this explanation of the author:

- a) Jung's concept of archetype is directly related to the subconscious;
- b) Archetype is the initial scheme of images;
- c) Archetypes are closely related to myths.

If we approach the image of Bozkurd from the perspective of Jung's archetypal understanding, we see that this image constitutes the "primary scheme", that is, the archetype, for most of the wolf images in the Turkic national-spiritual thought. Or the image of Bozkurd is directly connected with myths as an archetype. As for the self-revelation (expression) of archetypes through dreams, the most striking example of this is the arrival of Bozkurd in the Uyghur version of the "Oguzname" while Oguz Kagan was sleeping in his tent (actually in his dream). In this respect, it can be considered that the image of Bozkurd, as in K.G. Jung's approach, is also an archetype expressing the collective subconscious (subconscious memory). E.Samuels, B.Shorter and F. Plot, who are followers of Jung, show that according to K.G.Jung, archetypes are an inherited part of the human psyche [4, p. 29].

Conclusion and scientific innovation. This idea can explain how the Bozkurd archetypal image has spread both horizontally (synchronously) and vertically (diachronically) throughout the history of the development of the Turkish national-spiritual thought system. Bozkurd can be found throughout the entire history of the culture of the Turkic peoples. Bozkurd is called *börü* or *böre*

in all Turkic languages, an animal larger than a dog and frightening and terrifying at first sight. Even according to Islamic beliefs, Bozkurt is an animal created by the prophet. Therefore, killing a wolf is considered a sin. The wolf, whose strength is mostly in its neck and mouth, is also a proud animal. According to beliefs, Bozkurt expresses praiseworthy qualities such as attachment in love and loyalty in friendship. The wolf family is headed by a father wolf. Each wolf pack has leaders to whom they obey. The wolf is the only animal that does not give up its freedom. Even if one of its legs falls into a trap, it cuts it off with its hands and the other leg, freeing itself from the net. In this respect, when we think of Bozkurd, the wolf symbol that we know and recognize today and the national symbol of the Turks, first come to mind. This symbol has firmly established itself in the social psychology of the Turks. Beliefs and thoughts related to Bozkurd have existed among the Turkic peoples since ancient times until today. In this respect, the Bozkurd archetype has been relevant at all times. All this shows that the image of Bozkurd, as an archetype, has lived throughout history in the thoughts and ethnopsychological memory of the Turks, and has been passed down from generation to generation.

C.S.Hall and V.J.Nordby, who studied the foundations of Jung's theory of archetypes, show that archetypes mean primary types. "Archetype" has the same meaning as the concept of prototype [5, p. 38].

This idea also confirms that the image of Bozgurd in both senses of the term "archetype" expresses the primary image, the first memory symbol of the Turk. In this respect, the Bozgurd archetype is an inseparable image of the history of Turkish national thought. Because archetypes constitute the foundation stones of the human psyche. As Hikmet Guliyev showed, the details that manifest themselves in various psychological situations originate from such deep layers of the psyche that archetypes form the basis of this. That is, an archetype, which is any form of attitude to reality, is formed on the basis of symbols and images. It is possible to restore this on the basis of the information provided by the text. For example, the image of the dervish, one of the widely spread images in fairy tales, preserves the features of the wise old man archetype. In other words, this image is built on the basis of that archetype. This image, which is found in fairy tales and other genres, has an archetypal essence in terms of its functional-semantics. "The activities carried out by this image in various situations allow us to think about its deep mythological structure" [6, p. 218].

The author's idea about the Wise Old Man archetype can be equally

applied to the Bozkurt archetype. Thus, the activities carried out by the Bozkurt image in "various situations" in folklore texts allow us to think about its "deep mythological structure". Since it is one of the "deep", that is, primary, rooted, initial elements of the mythological thought model, it has been transformed into various symbols in Turkish ethnopsychological thought and has continued to live to this day.

Used literature

1. Myasnikov, A. Essay "Image" / Dictionary of literary terms. - Moscow: Просвещение, - 1974, - p. 241-248
2. Mirahmadov, A. Dictionary of literary terms / A.Mirahmadov. - Baku: Maarif, - 1988, - 268 p.
3. Averintsev, S.S. Essay "Archetypes" / Myths of nations of the world. - В 2-х томах. - Volume 1. - Moscow: Soviet encyclopedia, - 1980, - p. 110-111
4. Samuels, E. Критический словарь аналитической психологии К.Юнга / / E. Samuels, B. Shorter, F. Plot. - Moscow: МНПП "ЕСИ", - 1994, - 183 с.
5. Hall, C.S. The Main Features of Jungian Psychology. Turkish E.Gürol. / C.S.Hall, V.J.Nordby - Istanbul: Cem Publishing House, - 2006, - 134 p.
6. Guliyev, H. Archetype concept and the wise old man archetype in the epic tradition // VI International Folklore Conference "From the Common Turkish Past to the Common Turkish Future" on the topic "Epic in the Turkish Epic Tradition". - Baku: PUBLISHER, - YEAR, - Pages of the article

QARABAĞ SAVAŞININ BƏDİİ İNİKASI: HƏSƏN ELSƏVƏRİN NƏSR YARADICILIĞI ƏSASINDA

Natavan İbrahimova

Doktorant

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

ibrahimovanatavan798@gmail.com

Abstract

The artistic review of the first Karabakh war:

In the prose creativity of Hasan Elsavər

The article discusses the stories written in the national spirit by Hasan Elsavər (1925-2003), a prominent writer of the Nakhchivan literary environment and a member of the Azerbaijan Writers and Journalists Union, during the years of independence. Their subject areas are examined and analyzed. When viewed through the prism of the years of independence, Hasan Elsavər's stories resonate with the events of that period, and the author preferred topics that were relevant for that

period. In reviving the events of that period and revealing the inner world of the characters, the author approached the events with his own psychology. The idea of Hasan Elsavar's works is based on patriotism, courage, heroism, commitment to national moral values, humanism, friendship, loyalty, determination, and fighting spirit. In his works about the First Karabakh War, written during the years of independence, one can feel an endless belief in victory, a kind of call not to lose heart, and a cry. Some of the stories written by Nasir in the first years of independence highlight the historical processes of that period, the insidious policy of the Armenians, the events taking place in Karabakh, the brave sons and daughters of Azerbaijan rising to defend their lands, and some highlight the problems of the transitional period. In his stories, the author speaks with civic zeal about the First Karabakh War, the Armenian attacks on the villages of Karabakh, and the occupation of our lands, and reveals his tough position against our enemies through the images he creates.

Keywords: *Karabakh problem, prose, martyrdom, story, years of independence*

Giriş. XX əsrdə yazıb-yaratmış istedadlı qələm sahiblərindən biri də Həsən Elsəvər olmuşdur. O, özünəməxsus üslubu ilə ədəbiyyatda həmişə seçilmişdir. Həsən Mehdi oğlu Fətullayev 1925-ci il 25 may tarixində Azərbaycanın qədim diyarlarından olan Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini İslam Səfərli adına 1 nömrəli məktəbdə almış, daha sonra Bakı şəhərində M. F. Axundov adına Dövlət Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunda təhsilini davam etdirmişdir. Bədii yaradıcılığa 1942-ci ildə "Şərq qapısı" qəzetində çap etdirdiyi "Azərbaycan fəxr edir" adlı şeirlə başlamışdır. O, nəsr ilə yanaşı poeziya sahəsində də paralel şəkildə fəaliyyət göstərmişdir. Həsən Mehdi oğlu Fətullayev bədii yaradıcılığa şeirlə başlasa da, ədəbiyyatımızda nasir və dramaturq kimi də özünəməxsus yer qazanmışdır. Onun "Yaralıdır Azərbaycan", "Məhəbbəti daşa toxunan gözəl" adlı poeziya topluları ilə yanaşı, "Vüqarlı gözəl" (1966), "Alınmaz qala" (1976), "Koroğlu nəsl" (1998), "Təhlükəli oyun" (1999) kimi pyesləri də vardır.

Həsən Elsəvərin 1982-ci ildə "Ürək daşdan deyil", 1987-ci ildə isə "Zəlzələ" kitabları çap olunmuşdur. Əvvəlki əsərlərində olduğu kimi, bu kitablarına daxil edilmiş şeir və poemalarında da müəllif oxucuları nəcibliyə və xeyirxahlığa səsləyir [1, s. 147]. Onun "Xankəndinin qartal" (1995) pyesi Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Nasirin kitablarının böyük bir qismi ünyanın bir çox ölkələrinə tərcümə olunaraq böyük oxucu kütləsi qazanmışdır.

"Qaçmaq igidlik deyil" nəsr kitabında Birinci Qarabağ müharibəsinin təsviri. Həsən Elsəvərin yaradıcılığının müəyyən bir hissəsi keçid dövrünə və müstəqillik illərinə aiddir. "Qaçmaq igidlik deyil" nəsr kitabı da müstə-

qilliyin ilk illərində qələmə alınmışdır. "Müstəqillik illərində Azərbaycan nəsrində müxtəlif istiqamətlərdə mövzu axtarırları olmuşdur [4, s. 178]. Bu dövr Birinci Qarabağ müharibəsi, Qarabağ problemi, torpaqların işğalı, soydaşların şəhid olması və itkin düşməsi kimi ağır məsələlərlə xarakterizə olunur. Xüsusilə Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə baş verən hadisələr xalqın yaddasında dərin izlər buraxmış, bu mövzular ədəbiyyatda da geniş şəkildə əks olunmuşdur. Həmin dövrdə şəhidlik və Qarabağ problemi həm poeziyada, həm də nəsrə aparıcı mövzulardan birinə çevrilmişdir. "Ayrıca tədqiq edilməyən Naxçıvan tarixi və klassik ədəbiyyat nümunələrinin öyrənilməsi yalnız milli müstəqillikdən sonra diqqət mərkəzinə gəlmiş və əsasən ümumi araşdırmalar çərçivəsində tədqiq edilmişdir" [5, s. 5].

Həsən Əlsəvərin "Qaçmaq igidlik deyil" kitabına daxil olan və müstəqillik illərində yazdığı hekayələr bu mövzu silsiləsinə aiddir. "Qaçmaq igidlik deyil" (1994), "Kəşfiyyatçılar" (1994), "Girovlar" (1995) hekayələri Birinci Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuşdur. Yazıcının "Qaçmaq igidlik deyil" adlı hekayələr kitabı 1998-ci ildə Bakı şəhərində "Gənclik" nəşriyyatında çap olunmuşdur. "Qaçmaq igidlik deyil" kitabının dili sadə, axıcı və təsirlidir. Hekayədə döyüş səhnələrinin təsviri vasitəsilə müharibənin acı nəticələri canlı və təsirli şəkildə əks etdirilmişdir. Yazıcının əsərlərində bu hadisələr yalnız tarixi baxımdan deyil, həm də insan taleləri, vətən və yurd sevgisi, eləcə də mənəvi sarsıntılar prizmasından təqdim olunur.

Tarixi faktlardan məlumdur ki, Azərbaycan Ordusu Birinci Qarabağ müharibəsində məğlub olaraq ərazisinin təxminən iyirmi faizini itirmişdir. Gözləri daim Azərbaycan torpaqlarında olan düşmənlərimiz öz məkrli niyyətlərindən heç vaxt əl çəkməmişdir. Birinci Qarabağ müharibəsi ərəfəsində Azərbaycan ədəbiyyatı və poeziyası xalqın milli ruhunu oyatmaq, baş verəcək hadisələrə hazırlamaq və insanları həmrəyliyə səsləmək baxımından mühüm rol oynamışdır. Həsən Əlsəvərin Birinci Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş hekayələrinin qəhrəmanları düşməne ağır zərbələr endirən, mübariz Azərbaycan oğul və qızlarıdır. "O, əsərlərində müharibə səhnələrini bacarıqla yaratdığı kimi döyüşçü əsgər və zabitlərin obrazlarını da hərtərəfli şəkildə işıqlandırılmışdır" [3, s. 457]. Bu isə müəllifin peşəkarlığından irəli gəlir ki, o, xalqını məğlub deyil, qalib obrazında təqdim edir. Onun əsərlərində qələbəyə inam, ruh yüksəkliyi və mübarizəyə çağırış motivləri güclüdür. Akademik İsa Həbibbəyli bu barədə yazır: "Həsən Əlsəvərin müharibə dövrü nəsrindəki vətənpərvərlik ideyaları yeni nəsillər üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yazıcının müasirlərimizin həyatından bəhs edən əsərlərində ictimai motivlər insan mə-

nəviyyəti ilə vəhdətdə təqdim olunmuşdur. O, bütün yaradıcılığı boyu cəmiyyət və qəhrəman münasibətlərinin bədii təqdiminə üstünlük vermişdir" [6].

Müəllif hekayələrində həm tarixi faktlardan istifadə etmiş, həm də bədii təxəyyül hesabına əlavə detallar yaratmışdır. Birinci Qarabağ müharibəsindən bəhs edən əsərlərdə qadın obrazları da qəhrəman kimi təqdim olunur; onlar düşməne qarşı mübarizədə fəal iştirak edən, kəşfiyyat aparan cəsur personajlardır. Yazıcının yaratdığı obrazlar vətən uğrunda canından keçməyə hazır olan, ölümdən qorxmayan, döyüşlərdə geri çəkilməyən vətənpərvər Azərbaycan insanını təmsil edir. Qarabağ problemi onun əsərlərində tək-cə torpaq itkisi deyil, həm də milli kimlik və mənəvi dəyərlərin sınağı kimi təqdim olunur. Bu da oxucunu düşünməyə və hadisələrə daha həssas yanaşmağa sövq edir.

"Qaçmaq igidlik deyil" (1994) hekayəsində hadisələr Şuşa şəhərində cərəyan edir. Hekayənin qəhrəmanı 36 yaşlı Şəmistandır. O, son nəfəsinə qədər ailəsi ilə birlikdə döyüşərək şəhəri müdafiə edir və insanları vətən uğrunda mübarizəyə çağırır. Şəmistan evini qalaya çevirərək həyat yoldaşı Zülfüyyə və qızı Qönçə ilə birlikdə sonadək müqavimət göstərir. Düşmən qüvvələri uzun müddət evi mühasirədə saxlayır, lakin içəri daxil ola bilmir. Mühasirənin 21-ci günündə Şəmistan evə benzin və neft səpir, düşmən daxil olduqda isə evi ələ keçirərək onlara ağır zərbə endirir. Bu epizod müəllif tərəfindən yüksək bədii ustalıqla təsvir olunmuşdur. Şəmistan və ailəsi şəhidlik zirvəsinə yüksəlir. Müəllif bu obraz vasitəsilə 1990-cı illərdə Qarabağda baş verən ümummilli faciəni əks etdirir. Əsərdə müharibənin real acıları ilə yanaşı, vətən sevgisi və müqavimət ruhu ön plana çıxarılır.

Hekayənin dili sadə, axıcı və emosionaldır. Bununla belə, bəzi epizodlarda (xüsusilə azyaşlı Qönçənin döyüş səhnələri) bədii şişirtmə və təxəyyülün üstünlüyü müşahidə olunur. Ümumilikdə, "Qaçmaq igidlik deyil" hekayələr kitabı nikbin ruhda yazılmışdır. Həsən Elşəvər bəzi hekayələrdə nəzm elementlərindən də istifadə edir ki, bu da onun poetik üslubunun göstəricisidir. Məsələn:

Şuşa, oğlunam sən,
Əskəriyəm vətənin,
Yaz köksünə, eşit, bil,
Qaçmaq igidlik deyil! [2, s. 3].

"Qaçmaq igidlik deyil" və digər hekayələrdə vətənpərvərlik və milli ruh xüsusi güclə ifadə olunur. Müəllif bu əsərləri qələmə alarkən müharibə iştirakçılarından və şahidlərdən topladığı məlumatlardan da istifadə etmiş ola bilər.

Onun digər bir diqqətçəkən hekayəsi "Kəşfiyyatçılar"dır. Əsərdə Azərbaycanlı kəşfiyyatçılar Şahnaz və Səyyar düşmən ərazisində fəaliyyət göstərir,

müxtəlif əməliyyatlar həyata keçirir və uğurla geri qayıdırlar. Onlar düşmən mühitinə sızaraq mühüm kəşfiyyat məlumatları toplayırlar. Müəllif bu obrazlar vasitəsilə Azərbaycan xalqının igidliyini və qəhrəmanlığını əks etdirir. Şahnaz və Səyyar arasındakı məhəbbət xətti əsərə bədii-estetik dəyər qatır. Eyni zamanda 1990-cı illərin real ictimai-siyasi mənzərəsi də dəqiq şəkildə təsvir olunur.

"Girovlar" (1995) hekayəsində hadisələr Səməndər kəndində baş verir. Bu kənd simvolik xarakter daşıyaraq ümumiləşdirilmiş Azərbaycan kəndini ifadə edir. Erməni qüvvələrinin kəndə hücumu və əhalinin əsir götürülməsi əsərdə əsas konflikt xəttini təşkil edir. Əsərdə qadın obrazları da qəhrəman kimi təqdim olunur. Xüsusilə Xanımzər və Şahnaz obrazları igidlik və vətənpərvərlikləri ilə seçilir. Müəllif bu obrazlar vasitəsilə müharibənin real mənzərəsini və xalqın yaşadığı faciəni oxucuya çatdırır.

Ümumilikdə, Həsən Əlsəvərin hekayələrində vətən sevgisi, yurd bağlılığı və milli ruh güclü şəkildə ifadə olunur. Yazıçı oxucunu dövrün gerçəkliklərini unutmamağa və onları dərinlən dərk etməyə çağırır.

Nəticə və elmi yenilik. Müstəqillik illərində yazdığı Birinci Qarabağ müharibəsindən bəhs edən hekayələr dövrün ictimai-siyasi reallıqları ilə səs-ləşir və Azərbaycan nəsrinin daha da zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Birinci Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş bu hekayələrdə Qarabağ problemi və şəhidlik mövzusu geniş və çoxşaxəli şəkildə əks etdirilmişdir. Müəllif həmin mövzuları Qarabağ faciəsinin hüznü və təsirli ifadəsi kimi təqdim edərək xüsusi bədii əhəmiyyət qazandırmışdır. Həso, Şəmistan, Şahnaz, Səyyar kimi obrazların yaradılması oxucuda vətənpərvərlik hissinin və milli ruhun formalaşmasına xidmət edir. Müəllif vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış edərək Birinci Qarabağ müharibəsinə mənəvi qiymət verir, söz vasitəsilə sanki bir ədəbi abidə yaradır və həmin dövr hadisələrini bədii şəkildə dəyərləndirir. Ümumilikdə, Həsən Əlsəvərin hekayələri dövrün tarixi hadisələrinin bədii inikasını verməklə Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm yer tutur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Naxçıvan ədəbi mühitinin istedadlı nümayəndəsi Həsən Mehdi oğlu Fətullayevin nəsr əsərləri indiyədək kifayət qədər araşdırılmamış və sistemli tədqiqata cəlb olunmamışdır. Onun müstəqillik illərində Birinci Qarabağ müharibəsinə dair yazdığı hekayələr Azərbaycan nəsrinin zənginləşməsinə mühüm töhfə vermişdir. Bəzi ədəbiyyatşünaslar Həsən Əlsəvərin müstəqillik illərində yazdığı hekayələri Naxçıvan ədəbi mühiti ilə əlaqələndirirlər. Lakin əsərlərdəki məkan adları və hadisələrin inkişafı göstərir ki, bu hekayələr Dağlıq Qarabağ ərazisində və Birinci Qarabağ savaşında baş verən hadisələri əks etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A, Vəliyev S. Naxçıvan ədəbi mühiti. Bakı: Nurlan, 2008, 216s.
2. Elşəvər H. Qaçmaq igidlilik deyil. Bakı: Gənclik, 1998, 84 s.
3. Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan –Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 846 s.
4. Həşimli Ə. Azərbaycan tarixi nəsrində Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 192 s.
5. Qasimov R. Naxçıvan ədəbi mühiti: Problemlər, perspektivlər. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 232 s.
6. Qasimov R. Müdriklik məbədinin memarı-Həsən Fətullayev
<https://gundelik.az/mudriklik-m%C9%99b%C9%99dinin-memari-h%C9%99s%C9%99n-f%C9%99tullayev/>(27.05.2025)

Rəyçi: file.dok., dos. Ramiz Qasimov

MÜHACİR QADIN NƏSRİNDƏ ORİENTALİZM STEREOTİPLƏRİNİN DEKONSTRUKSİYASI: SELMA EKREM VƏ ALEV LYTLE CROUTIERİN YARADICILIĞI KONTEKSTİNDƏ

Reyhanə Cəfərova

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

reyhanajafarova@bsu.edu.az

Abstract

The intersection of migration experience and gender identity constitutes a central element in the examination of Turkish-American immigration literature. This article focuses on Selma Ekrem's "Unveiled-The Autobiography of Turkish Girl" and Alev Lytle Croutier's "Harem-The World behind the Veil", exploring how these authors wrote their autobiography within the American society. Through comparative analysis, the research investigates the strategies employed by two writers to deconstruct "Oriental woman" stereotypes prevalent in Western society. The findings reveal that Selma Ekrem emphasizes individual liberation and social modernization as a break from the past. In contrast, Alev Lytle Croutier uses historical memory to reclaim the female space within the Ottoman heritage. Their prose serves as an important tool for deconstruction, shifting the gaze from postcolonial perspective to a self-reflective, subjective reality. Both authors challenge the old myth and provide a new authentic voice for Turkish women in the diaspora. The study highlights how literature can change long-standing cultural identity.

Keywords: *immigration literature, Selma Ekrem, Alev Lytle Croutier, Orientalism, harem, Turkish women.*

Giriş. Mühacirət ədəbiyyatı təkcə iki coğrafiya arasındakı fiziki yerdəyişməni deyil, həm də mədəni kimliklərin yenidən qurulmasını əks etdirir. Uzun illər boyu boyu Qərb ədəbiyyatında və incəsənətində Şərq qadını obrazı Eduard Səidin "Orientalizm" nəzəriyyəsində qeyd edildiyi kimi passiv və səssiz obyekt kimi təsvir edilir [7, s. 187]. Lakin Selma Ekrem və Alev Lytle Crou-tier bu stereotiplərə qarşı çıxan yazıçılar sırasındadırlar. Onlar Şərqi uzaqdan seyr edilən tamaşa deyil, yaşanılan bir reallıq kimi təqdim edərək Qərb oxucusunun Şərq,xüsusi ilə türk qadını haqqında olan yanlış fikirlərini alt-üst edirlər. Bu prosesdə müəlliflər həm öz keçmişlərinə, həm də mənsub olduqları mədəniyyətə yeni baxış bucağı gətirərək türk qadının tarixin və hekayənin mərkəzinə yerləşdirirlər.

Əsas hissə. Selma Ekrem (1902-1986) Osmanlı İmperiyasının son, Türkiyə Cumhuriyyətinin isə ilk illərinin mühim ziyalı ailələrindən birində dünyaya gəlib. O, məşhur şair və dövlət xadimi Namik Kamalın nəvəsi, diplomat və yazıçı Əli Ekrem Bolayırın qızıdır [6, s. 292]. Bu köklü ailə mühiti onun həm milli dəyərlərə, həm də Qərb mədəniyyətinə bələd olmasına şərait yaratmışdır. O, ilk təhsilini evdə fransız dili müəllimindən alsa da, sonradan Amerika Qızlar Kollecinə davam etdirmiş və ingilis dilini mükəmməl mənimsəmişdir [5, s. 262]. Onun həyatındakı ən mühüm dönüş nöqtələrindən biri 1923-cü ildə ABŞ-a mühacirət etməsi olmuşdur. O, Türkiyənin Nyu-York və Vaşinqtondakı diplomatik nümayəndəliklərində çalışmışdır. Yazıçı 1970-ci illərə qədər müəllim və jurnalist kimi fəaliyyət göstərmiş və müasir Türkiyənin yaranması haqqında yazmışdır. O, Çadrasız (Unveiled) əsərindən əlavə, "Türkiyə", "Türk nağılları", "Köhnə və yeni" əsərlərini qələmə almışdır [8, s. 121].

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Amerikada türklər haqqında qəliblənmiş fikir formalaşmışdır. Yazıçı bunu belə yazırdı: *"Here in America lived a legend made of blood and thunder. The Terrible Turk ruled the minds of the Americans. A huge person with fierce black eyes and bushy eyebrows, carrying daggers covered with blood. I did not fit into the legend of the Terrible Turk, and so I was not one. In fact many people were disappointed: to meet a real true Turk who turns out to be fair, meek and not very unlike an American"* [3, s. 260].

Burada Amerikada qan və vəhşiliklərdən ibarət əfsanə yaşayırdı. Qorxunc türk Amerikalıların zehninə hakim kəsilmişdi: qanlı xəncərləri daşıyan, qara vəhşi gözləri və qara qalın qacları olan nəhəng adam. Mən bu qorxunc türk əfsanəsinə uyğun gəlmirdim və demək ki. onlardan biri deyildim. Əslində bir çox insan xəyal qırıqlığına uğrayırdı: qarşılarında real, həqiqi, ağbəniz və Amerikalılardan elə də fərqlənməyən bir türk görmək onları məyus edirdi.

Bu qəlibdən çıxmaq və Qərb oxucusunu xüsusi ilə türk qadını haqqında fikirlərini formalaşdırmaq üçün Selma Ekrem özünün həyat və yardımçılığından bəhs edən avtobioqrafik əsər yazmışdır. O, burda özünü müasir dünyagörüşlü, qərbyönlü qadın kimi təsəvvür etmişdir. Bu əsər daha çox Amerika oxucusuna yönəldilərək, onlarda yaranan türk qadını obrazı haqqında düşüncələri dəyişməyə səbəb olmuşdur [6, s. 299].

Yazıçı memuarlarına uşaqlıq illərindən başlayaraq həyatının müxtəlif dövrlərini əhatə edən hadisələri daxil etmişdir. Bu əsərdə əsas diqqət türk qadını kimliyinə verilmişdir. Həmin dövrdə türk qadını dedikdə ilk ağla gələn hərəmxana və orda yaşayan qadın gəlirdi.

Lakin qərb oxucusunun rəğbətini qazanmaq üçün yazıçı nəinki özünü eyni zamanda bütün ailəsini qərbyönlü və müasir insanlar kimi təqdim etməyə çalışmışdır [1, s. 36].

Gönül Pultar qeyd edir ki, Ekrem heç vaxt bir türk qadını tərəfindən ingilis dilində ictimaiyyətə açıqlanmayan bir həyatı yazırdı. Bununla o, qadının Türkiyə cəmiyyətində kölgə kimi görünən varlığını təkzib etməyə çalışırdı [6, s. 299].

Yazıçı öz timsalında türk qadınında nəinki zahirən, eyni zamanda daxil-də baş verən köklü dəyişiklikləri çatdırmağa çalışırdı. Onu hiddətlərindən məqamlardan biri də ona şəxsiyyət kimi deyil hərəmxanada şən həyat sürən qadın kimi baxmaları idi. Pultar bu vəziyyəti Selma Ekremın Qərbin ekzotikaya olan davamlı tələbindən bezməsi kimi qiymətləndirir. Yazıcının əsərdə bu cür suallara verdiyi reaksiyalar və nümayiş etdirdiyi müasir duruş, Pultarın da qeyd etdiyi kimi Qərbin xəyalındakı "hərəmxana qızı" obrazını daxildən sökərək onu real və intellektual qadınla əvəz edir. [6; s 300]

1944-cü ildə İzmirdə anadan olan və 18 yaşında ABŞ-a mühacirət edən Alev Lytle Croutier yaradıcılığında mühacirət təcrübəsi ilə tarxi birləşdirən yazıçılardandır. Kaliforniya universitetində kino və ədəbiyyat təhsili alan müəllifin dünyagörüşü hərəm həyatı yaşamış nənəsinin xatirələri və Qərb dünyasındakı müşahidələri əsasında formalaşmışdır [4, s. 16].

Onun 1989-cu ildə işıq üzü görən "Harem: The World behind the Veil" (Hərəmxana: Örtük arxasındakı dünya) əsəri Qərb təxəyyülündə kök salmış hərəmxana mifini kökündən sarsıdır.

"I was born in a konak, which was once the harem of pasha. Peeople around me often whispered things about harem; my own grandmother and her sister had been brought up in one" [2, s. 4].

"Mən vaxtı ilə bir paşanın hərəmxanası olan bir mülkdə dünyaya gəlmi-

şəm. Ətrafımdakı insanlar çox vaxt hərəmxana haqqında nəsə pıçıldaşdılar. Mənim doğma nənəm və onun bacısı belə bir hərəmxanada böyümüşdülər".

Beləliklə, Croutierin əsas dekonstruksiya strategiyası hərəmi bir həzz obyektı olmaqdan çıxardıb, onu qadınların subyektiv reallığına çevirməkdir. O, Qərb rəssamlarının yaratdığı kənar baxışı nənəsinin daxili müşahidələri ilə əvəz edir. Müəllif iradəsiz şərq qadını stereotipini rədd edərək, hərəmi sosial və intellektual bir mühit kimi təqdim edir. Yazıçıya görə hərəmxana qadınların bir-birinə dəstək olduğu, musiqi, siyasət və diplomatiya öyrəndiyi mürəkkəb bir institutdur. Yazıçı türk qadınını tarixin passiv qurbanı kimi deyil, öz taleyi üzərində söz sahibi olan fəal bir cəxs kimi xarakterizə edir.

Nəticə və elmi yenilik. Qloballaşma dövründə mühacirət ədəbiyyatında mədəni kimliyin qorunması və yanlış təsəvvürlərin aradan qaldırılması ədəbiyyatşünaslığın ən aktual məsələlərindən biridir. Belə ki, müasir dünyada mədəniyyətlərarası dialoqun düzgün qurulması üçün ədəbi mətnlərdəki qərəzli münasibətin qarşısının alınması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Həm Selma Ekrem və həm də Alev Lytle Croutier ingilis dilində qələmə aldıkları əsərləri ilə təkcə öz həyat hekayələrini nəql etməmiş,eyni zamanda Qərbın yaratdığı türk qadını obrazını dəyişdirməyə çalışmışlar. Selma Ekrem-in yanaşması daha çox fərdi azadlıq və modernləşmə üzərindən qurulmuşdur. Yazıçı Qərb auditoriyasının qarşısına mükəmməl ingiliscəsi və fərqli düşüncə və geyim tərzilə çıxaraq məzlum türk qadını obrazını öz şəxsiyyəti ilə darmadağın edirdi. O, sübut edirdi ki, türk qadını Qərb modernizmini təqlid etmir, öz daxili iradəsi ilə cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvünə çevrilir. Alev Lytle Croutier gəldikdə isə, o, hərəmi passiv asudə vaxt üçün məkan kimi deyil, əksinə, qadınların təhsil aldığı və mürəkkəb sosial-siyasi münasibətlər qurduğu bir ərazi kimi təqdim edir. Yazıçı hərəmxananı qadınların "daxili dünyası" kimi təsvir edərək, oranı kənar və qərəzli baxışların təhrifindən xilas edir.

Hər iki yazıçının ortağ uğuru ondan ibarətdir ki, onlar türk qadınını Qərb fantaziyalarının passiv obyekt statusundan çıxarıb, onu öz hekayəsini yazan müstəqil bir subyektə çevirmişlər. Onlar sübut etmişlər ki, türk qadınının reallığı Qərbın yaratdığı obrazla məhdudlaşmır, o, mürəkkəb sosial münasibətləri, güclü intellektual bazası və mübarizə ruhu olan bir varlıqdır. Bu müəlliflər öz əsərləri sayəsində dünya ədəbiyyatı səhnəsində keçmişlə barışıq quran, lakin gələcəyini öz iradəsi ilə formalaşdıran yeni türk qadını obrazı yaratdılar.

Beləliklə, tədqiqatın elmi yeniliyi, ABŞ-da türk mühacirət ədəbiyyatının fərqli tarixi dövrlərini təmsil edən qadın nümayəndələri Selma Ekrem və Alev Lytle Croutierin avtobioqrafik əsərlərinin ilk dəfə müqayisəli şəkildə tədqiqata

cəlb edilməsidir. Fərqli ədəbi yanaşmalarına baxmayaraq, türk qadın kimliyini və hərəmxana anlayışını Qərb stereotiplərindən arındırma strategiyaları sistemli tədqiq edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Arslan. A.D The identity construction of Selma Ekrem and her approach in Unveiled //International Journal of Languages and Teaching №11(59), 2018, s. 33-36
2. Croutier. A.L Harem: The world behind the veil New York Abbeville Press, 1989, 224 s.
3. Ekrem.S Unveiled: The autobiography of a Turkish girl. New York, Ives Washburn, 1930, 320 s.
4. Furlanetto. E Towards Turkish American Literature: Narratives of Multiculturalism in Postimperial Turkey, London, Routledge, 2017, 226 s.
5. Köksal. D Escaping to Girlhood in Late Ottoman Istanbul, Demetra Vaka's and Selma Ekrem's childhood memories //Anthropology of Middle East №7(2), 2012, s. 57-70
6. Pultar G. An American Venture:" Self-Representation and Self-Orientalization in Turkish-American Selma Ekrem's Unveiled //Journal of American Studies of Turkey №7,1998, s. 23-32
7. Said E.W Orientalism New York, Pantheon Books, 1978, 368 s.
- 8.Wallinger H Cultural Ambassador from Turkey: Selma Ekrem's Life Journey // Transitions: Race, Culture, and Nationalism, LIT Verlag, 2011, s. 119-136

Rəyçi: fil.e.dok., prof. Cəlil Nağıyev

QARABAĞ MÖVZULU ROMANLARDA MİLLİ YADDAŞ VƏ KİMLİYİN TRANSFORMASIYASI: TRAVMADAN ZƏFƏRƏ DOĞRU BƏDİİ DÜŞÜNCƏ

Sinavər Qasımova

Dissertant

Azərbaycan Universiteti

xatun.huseyinzade@gmail.com

Abstract

The transformation of national memory and identity in novels about Karabakh: artistic thought from trauma to victory

The article examines the role of the Karabakh theme in shaping national identity and collective memory in Azerbaijani prose of the independence period. Particular attention is paid to the ways in which fiction reflects the social, psychological and spiritual trauma caused by the Karabakh War. The study analyzes the motifs of forced displacement, the loss of homeland, broken family ties, nostalgia for native land and the crisis of personal identity. It is shown that in novels about

Karabakh, land and homeland function not merely as geographical categories, but also as symbols of national existence, historical continuity and the spiritual integrity of the people. The idea of return is interpreted as one of the central elements of national self-awareness and collective memory. At the same time, the article reveals the close connection between the images of heroism, resistance and struggle in contemporary novels and the Azerbaijani epic tradition, heroic narratives and the system of national values. The study emphasizes that literary consciousness gradually moves from the experience of trauma and defeat toward spiritual revival, resilience and the strengthening of national identity. After 2020, a new ideological tendency emerged in the artistic representation of Karabakh: the earlier motifs of loss, pain and hopelessness are increasingly replaced by the discourse of Victory, return and the restoration of historical justice. Thus, novels devoted to Karabakh are interpreted as an important means of preserving national memory, rethinking historical experience and transforming collective identity.

Keywords: *Azerbaijani prose, collective memory, epic tradition, forced displacement, Karabakh, national identity, return, trauma, Victory.*

Giriş. Qarabağ problemi müasir Azərbaycan cəmiyyətinin tarixi yaddaşında, milli özünüdərk prosesində və kollektiv kimlik şüurunun formalaşmasında xüsusi yer tutur. XX əsrin sonlarında Qarabağda baş vermiş hərbi-siyasi hadisələr, torpaqların işğalı, genişmiqyaslı məcburi köçkünlük və uzun illər davam edən qeyri-müəyyənlik yalnız siyasi və sosial nəticələr doğurmamış, eyni zamanda xalqın mənəvi dünyasında dərin izlər buraxmışdır. Müharibənin yaratdığı itki, yurd həsrəti, ailə bağlarının qırılması, doğma məkanla əlaqənin pozulması və gələcək barədə qeyri-müəyyənlik hissi fərdi psixoloji sarsıntıyı ümummilli travma səviyyəsinə yüksəltmişdir. Nəticədə Qarabağ problemi Azərbaycan xalqının kollektiv yaddaşında təkcə tarixi hadisə kimi deyil, həm də milli varlığın, tarixi ədalət hissinin və mənəvi bütövlüyün əsas sınaq nöqtələrindən biri kimi möhkəmlənmişdir.

Bu baxımdan ədəbiyyat, xüsusilə də roman janrı, yaşanmış tarixi təcrübənin, kollektiv ağrının və milli özünüdərk prosesinin estetik ifadə forması kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbiyyat tarix və gerçəklik haqqında sadəcə informasiya vermir; o, tarixi hadisələrin insan şüurunda, duyğularında və mənəvi aləmində yaratdığı dəyişiklikləri bədii formada yenidən qurur. Qarabağ mövzusuna həsr olunmuş müasir Azərbaycan romanları məhz bu baxımdan mühüm funksionu yerinə yetirir. Həmin əsərlərdə müharibə yalnız döyüş səhnələrinin və ya siyasi hadisələrin təsviri ilə məhdudlaşmır; burada əsas diqqət insan taleyinə, mənəvi sarsıntıya, itirilmiş yurdun yaddaşdakı obrazına və milli kimliyin dəyişən mahiyyətinə yönəlir. Roman qəhrəmanlarının yaşadığı ağrı,

itki və həsrət ümumxalq təcrübəsinin bədii modeli kimi təqdim olunur və fərdi həyat hekayələri milli yaddaşın kollektiv məzmunu ilə birləşdirilir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanlarında Qarabağ mövzusu milli kimliyin əsas komponentlərinin bədii şəkildə ifadə edildiyi mühüm semantik məkan kimi çıxış edir. Bu əsərlərdə torpaq, yurd, ev, ocaq, ata-baba məzarı, uşaqlıq xatirələri və doğma kənd anlayışları sadəcə məişət detallı deyil, milli kimliyin əsas simvolları kimi təqdim olunur. Yurdu itirilməsi təkcə fiziki məkanın itirilməsi deyil, həm də insanın öz keçmişi, ailə yaddaşı və mənəvi bütövlüyü ilə əlaqəsinin pozulması kimi dəyərləndirilir. Buna görə də romanlarda yurd həsrəti və qayıdış arzusu yalnız emosional motiv kimi deyil, milli özünüdərkini və tarixi ədalətin bərpası ideyasının ifadəsi kimi çıxış edir. Fərdi talelərin ümummilli yaddaşın daşıyıcısına çevrilməsi Qarabağ mövzulu nəsrin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Müəlliflər ayrı-ayrı insan hekayələri vasitəsilə bütöv xalqın tarixi taleyini, kollektiv ağrısını və mənəvi müqavimət gücünü ifadə etməyə çalışırlar.

Bu romanlarda kollektiv travmanın bədii təsviri müxtəlif formalarda meydana çıxır. Məcburi köçkünlük, doğma yurddan ayrılma, itirilmiş ev və kəndə qayıda bilməmək, parçalanmış ailələr, müharibənin yaratdığı mənəvi boşluq və gələcək barədə ümitsizlik hissi əsərlərin əsas ideya qatını təşkil edir. Bununla belə, həmin əsərlərdə travma yalnız ağrı və ümitsizlik mənbəyi kimi təqdim olunmur. Əksinə, müəlliflər bu ağrının içərisində milli müqavimət iradəsini, mənəvi dirənişi və gələcəyə inamı da göstərməyə çalışırlar. Beləliklə, Qarabağ mövzulu romanlarda travma motivi milli yaddaşın qorunması və milli kimliyin möhkəmləndirilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Ağrı və itki xalqın mənəvi birliyini zəiflədən amilə deyil, əksinə, onu birləşdirən və ortaq taleyə çevirən dəyərə çevrilir.

2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra Qarabağ mövzusunun bədii təqdimatında və semantik istiqamətində mühüm dəyişiklik baş vermişdir. Əvvəlki dövrdə yazılmış əsərlərdə əsasən işğal, məğlubiyyət, yurd itkisi, həsrət və ümitsizlik motivləri üstünlük təşkil edirdisə, Zəfərdən sonrakı mərhələdə bədii düşüncənin mərkəzinə qələbə, qayıdış, dirçəliş və mənəvi bütövlüyün bərpası ideyaları keçmişdir. Qarabağ artıq yalnız ağrı və itki məkanı kimi deyil, eyni zamanda milli qürurun, tarixi ədalətin bərpasının və gələcəyə inamın simvolu kimi təqdim olunur. Müasir romanlarda qayıdış ideyası sadəcə fiziki olaraq doğma torpaqlara dönmək anlamı daşımır; bu anlayış həm də milli kimliyin, tarixi yaddaşın və mənəvi bütövlüyün yenidən bərpası ilə bağlıdır. Qayıdış insanın öz keçmişi, öz torpağı və öz tarixi ilə yenidən birləşməsi kimi mə-

nalandırılır. Bu səbəbdən Zəfərdən sonrakı Qarabağ romanlarında milli birlik, həmrəylik və gələcəyə yönəlmiş nikbinlik hissi əsas ideya istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Qarabağ mövzusunun müasir Azərbaycan romanlarında milli kimlik və kollektiv yaddaşın yenidən formalaşması kontekstində hansı bədii funksionu yerinə yetirdiyini müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə Qarabağ mövzusunun müxtəlif dövrlərdə yazılmış romanlarda necə təqdim olunduğu, hansı semantik dəyişikliklərə məruz qaldığı və fərdi talelərlə milli yaddaş arasında hansı əlaqələrin qurulduğu araşdırılır. Eyni zamanda müəyyən edilir ki, Qarabağ mövzusu yalnız keçmişin ağırlı xatirəsi deyil, həm də gələcəyin ideoloji və mənəvi modelini formalaşdıran mühüm mədəni mənə sistemidir.

Qarabağ mövzusunun mədəni yaddaş və folklor kontekstində əsasları

Qarabağ bölgəsi Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni yaddaşında yalnız coğrafi məkan deyil, həm də zəngin folklor ənənələrinin, epik düşüncə tərzinin və kollektiv yaddaş mexanizmlərinin formalaşdığı mühüm mədəni areal kimi çıxış edir. Bu ərazi əsrlər boyu xalq yaradıcılığı, aşiq sənəti, mərasim mədəniyyəti, rəvayətlər və dastanlar vasitəsilə milli kimliyin əsas dayaqlarından birinə çevrilmişdir. Qarabağ haqqında yaranmış folklor nümunələrində torpaq və yurd anlayışları xüsusi mənəvi və simvolik mənə qazanmış, insan ilə məkan arasında yalnız fiziki deyil, həm də emosional, tarixi və mənəvi bağların mövcudluğu təsdiq olunmuşdur [1, s. 45-52]. Bu səbəbdən Qarabağın itirilməsi xalq şüurunda təkə ərazi itkisi kimi deyil, həm də mənəvi yaddaşın və tarixi bütövlüyün zədələnməsi kimi qəbul edilmişdir.

Qarabağın folklor məkanı kimi formalaşması xüsusilə yer adları, tarixi şəxsiyyətlər, müqəddəs məkanlar və əhəmiyyətli hadisələrlə bağlı rəvayətlərdə öz əksini tapır. Dağlar, çaylar, qalalar, kəndlər və müxtəlif müqəddəs məkanlar haqqında yaranmış xalq rəvayətləri bu torpağın sadəcə coğrafi vahid olmadığını, nəsillərin tarixi təcrübəsini, xatirəsini və mənəvi dəyərlərini özündə daşıyan canlı yaddaş məkanı olduğunu göstərir. Folklor mətnlərində torpaq anlayışı çox zaman ata-baba irsi, nəsil davamlılığı, namus, şərəf və mənəvi borc anlayışları ilə birgə təqdim edilir. Bu isə Qarabağın xalq şüurunda həm real, həm də simvolik məkan kimi möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur [2, s. 112-118].

Tarixi hadisələrin folklor vasitəsilə qorunub saxlanması kollektiv yaddaşın davamlılığını təmin edən ən mühüm mexanizmlərdən biridir. Xalq yaddaşı müharibə, köç, qəhrəmanlıq, müqavimət və itki ilə bağlı hadisələri dastan, rəvayət və xalq hekayələri vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürmüşdür. Bu mətnlər tarixi hadisələrin sadəcə faktoloji təsviri deyil, onların emosional və mənəvi

dərk forması kimi çıxış edir. Xüsusilə müharibə və köç motivləri folklorda yalnız faciə və ağrı kimi deyil, eyni zamanda xalqın müqavimət iradəsini, mənəvi gücünü və gələcəyə inamını yaşadan dəyərlər kimi təqdim olunur [3, s. 203–210]. Bunun nəticəsində kollektiv yaddaş zaman keçdikcə zəifləmək əvəzinə daha da möhkəmlənir və milli kimliyin mühüm dayəğına çevrilir.

Mifoloji və epik düşüncə sistemi Qarabağ mövzusunun milli kimliklə əlaqələndirilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan epik ənənəsində qəhrəmanlıq, torpağın müdafiəsi, vətənə sədaqət, mənəvi bütövlük və tarixi ədalət kimi anlayışlar əsas arxetiplər kimi qorunur. Bu arxetiplər "Kitabi-Dədə Qorqud"dan başlayaraq xalq dastanlarında və rəvayətlərində sabit dəyərlər kimi mövcuddur və müasir Qarabağ romanlarında yeni məna qatları qazanaraq davam etdirilir [4, s. 64-70]. Müasir əsərlərdə Qarabağ uğrunda mübarizə aparan qəhrəmanların obrazı çox vaxt epik qəhrəman modelinə yaxınlaşdırılır; onların davranışında vətənpərvərlik, fədakarlıq, mənəvi iradə və torpağa bağlılıq kimi xüsusiyyətlər ön plana çıxarılır. Beləliklə, müasir nəsr folklor və epik ənənə ilə üzvi şəkildə əlaqələnərək milli kimliyin tarixi əsaslarını bərpa edir və onları yeni dövrün ideoloji kontekstində yenidən mənalandırır.

Beləliklə, Qarabağ mövzusu müasir Azərbaycan ədəbiyyatında yalnız tarixi hadisələrin bədii təsviri funksiyasını yerinə yetirmir. O, eyni zamanda folklor yaddaşına, epik düşüncə sisteminə və kollektiv tarixi təcrübəyə söykənən mürəkkəb simvolik məna sistemi kimi çıxış edir. Qarabağ romanlarında travmadan Zəfərə doğru baş verən semantik dəyişiklik milli yaddaşın, milli kimliyin və bədii düşüncənin yeni mərhələyə keçidini ifadə edir. Bu mənada Qarabağ mövzusu müasir Azərbaycan ədəbiyyatında həm keçmişin ağrısını, həm də gələcəyin ümidini daşıyan əsas ideya mərkəzlərindən biri kimi çıxış edir.

Müharibə təcrübəsinin bədii təcəssümü və kollektiv travma

Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində Qarabağ müharibəsi yalnız konkret tarixi hadisələrin və hərbi qarşıdurmaların təsviri kimi təqdim olunmur; o, eyni zamanda xalqın kollektiv yaddaşında dərin iz buraxmış ümummilləli travmanın, mənəvi sarsıntının və tarixi sınağın bədii modeli kimi çıxış edir. Qarabağ müharibəsi Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai şüurunda yalnız siyasi və hərbi məğlubiyyətlə bağlı xatirə yaratmamış, həm də fərdi həyatların, ailə münasibətlərinin, sosial davranış formalarının və mənəvi dəyərlər sisteminin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən müasir romanlarda müharibə daha çox insan talelərini parçalayaraq onları fərqli bir mənəvi reallıqla üz-üzə qoyan, insanın özünə, keçmişinə və gələcəyinə münasibətini dəyişdirən mürəkkəb təcrübə kimi təqdim edilir. Müəlliflər çox vaxt hadisələrin xronikasını

verməkdən daha çox, müharibənin insan şüurunda yaratdığı psixoloji gərginliyi, daimi qorxu hissini, itki ilə barışa bilməmək duyğusunu və dağılmış həyatların drammatizmini ön plana çıxarırlar [5, s. 845-852].

Bu əsərlərdə müharibə reallığı ilk növbədə gündəlik həyatın pozulması, ailə və sosial münasibətlərin dağılması, insanın öz doğma məkanı ilə əlaqəsinin qırılması vasitəsilə təqdim edilir. Müharibə qəhrəmanları üçün itki yalnız yaxın insanın ölümü və ya doğma yurdun əldən çıxması ilə məhdudlaşmır; onlar eyni zamanda öz keçmişlərini, həyat tərzlərini, uşaqlıq xatirələrini və gələcəyə dair inamlarını da itirirlər. Buna görə də Qarabağ mövzulu romanlarda travma yalnız fərdi psixoloji hal deyil, bütöv bir nəslin və xalqın yaşadığı mənəvi sarsıntının ümumiləşdirilmiş forması kimi mənalandırılır. Fərdi ağrı və şəxsi faciə ümummilli təcrübənin bir hissəsinə çevrilir, nəticədə bir insanın taleyi bütöv xalqın yaddaşının daşıyıcısı kimi təqdim olunur.

Məcburi köçkünlük, doğma yurdun itirilməsi və uzunmüddətli qeyri-müəyyənlik hissi Qarabağ mövzulu romanların əsas semantik xəttini təşkil edən aparıcı motivlərdəndir. Müstəqillik dövrü nəsrində köçkün obrazı xüsusi bədii məna daşıyır. Bu obraz yalnız sosial vəziyyəti və ya müharibənin doğurduğu məcburi şəraiti ifadə etmir; o, eyni zamanda yaddaşını özü ilə daşıyan, doğma məkanın mənəvi xəritəsini şüurunda qoruyan və itirilmiş yurdla əlaqəsini heç vaxt tam şəkildə itirməyən insanın simvoluna çevrilir. Müəlliflər köçkün qəhrəmanların daxili aləmini təsvir edərkən onların yaşadığı qərriblik hissini, yad məkanda özünü tam şəkildə tapa bilməməsini və keçmişə bağlılığını xüsusi vurğulayırlar. Doğma kəndin, evin, həyətin, bağın və uşaqlıq məkanlarının xatirəsi həmin qəhrəmanların şüurunda yaşamaqda davam edir və onların həyatının əsas mənəvi dayacağına çevrilir. Beləliklə, fərdi ağrı ümummilli kədərə çevrilir və kollektiv yaddaşın əsas elementlərindən biri kimi bədii şəkildə möhkəmlənir [3, s. 154-162].

Köçkünlük təcrübəsinin bədii təsvirində ən mühüm cəhətlərdən biri də zamansızlıq və qeyri-müəyyənlik hissidir. Qarabağ mövzulu romanlarda qəhrəmanlar çox zaman "müvəqqəti" adlandırılan, lakin uzun illər davam edən bir vəziyyət içərisində yaşayırlar. Onlar nə keçmişə tam şəkildə qayıda, nə də yeni həyatlarına tam uyğunlaşa bilirlər. Bu aralıq vəziyyət insanın mənəvi bütövlüyünü sarsıdır və kimlik problemini daha da dərinləşdirir. Nəticədə yurd itkisi yalnız fiziki məkan itkisi deyil, həm də insanın özünə, öz tarixinə və milli mənsubiyyətinə münasibətində yaranan boşluq kimi təqdim olunur. Bu baxımdan Qarabağ mövzulu nəsrə köçkün obrazı müasir Azərbaycan cəmiyyətinin kollektiv travmasının ən mühüm simvollarından birinə çevrilir.

Torpaq, yurd və qayıdış ideyası Qarabağ mövzulu romanlarda xüsusi simvolik məna qazanır. Bu əsərlərdə Qarabağ yalnız coğrafi məkan, inzibati ərazi və ya müharibə meydanı kimi deyil, tarixi varisliyin, mənəvi bağlılığın və milli kimlik bütövlüyünün ifadəsi kimi təqdim olunur. Torpaq burada insanın öz keçmişi, ailəsi, nəsli və milli mənsubiyyəti ilə əlaqəsini təmin edən əsas dəyərdir. Buna görə də torpağın itirilməsi yalnız ərazi itkisi deyil, eyni zamanda milli yaddaşın, tarixi davamlılığın və mənəvi bütövlüyün zədələnməsi kimi dəyərləndirilir. Qarabağ haqqında xatirələr, doğma məkanın yaddaşda qorunan obrazı və qayıdış arzusu romanların ideya mərkəzində dayanır. Müəlliflər itirilmiş yurdun təsvirinə xüsusi emosional yük verərək onun oxucu şüurunda yalnız keçmişin xatirəsi deyil, həm də gələcəyin ümid məkanı kimi canlanmasına nail olurlar [6, s. 88-95].

Qayıdış ideyası isə bu əsərlərdə yalnız fiziki olaraq doğma torpağa dönmək mənası daşımır. Qayıdış, ilk növbədə, insanın öz kimliyinə, öz tarixi yaddaşına və mənəvi bütövlüyünə yenidən qovuşması kimi mənalandırılır. Müharibə nəticəsində parçalanmış və zəifləyən kimlik hissi məhz qayıdış arzusu vasitəsilə bərpa olunur. Bu səbəbdən qayıdış motivi Qarabağ mövzulu romanlarda davamlılıq, ümid və müqavimət ideyasını gücləndirir. Vətən anlayışı da bu kontekstdə fərdi hiss və şəxsi bağlılıq səviyyəsindən çıxaraq ümummilli dəyər, ortağ yaddaş və ümumi mənəvi borc səviyyəsinə yüksəlir.

Eyni zamanda Qarabağ mövzulu nəsrə qəhrəmanlıq və müqavimət obrazları mühüm yer tutur. Bu obrazlar yalnız müasir müharibə reallıqları ilə bağlı deyil, həm də xalqın yüzilliklər boyu formalaşdırdığı epik düşüncə ənənəsinin davamı kimi çıxış edir. Müasir romanlarda vətənin müdafiəsi, torpaq uğrunda mübarizə, mənəvi dözümlülük, fədakarlıq və milli birliyə sədaqət kimi keyfiyyətlər müasir qəhrəman arxetipinin əsas xüsusiyyətlərinə çevrilir. Qarabağ uğrunda mübarizə aparan qəhrəmanların davranışı, mənəvi mövqeyi və idealları çox zaman klassik epik qəhrəmanlarla müqayisə olunur. Onlar yalnız fərdi igidlik nümayiş etdirmir, həm də bütöv xalqın iradəsini, mənəvi gücünü və tarixi ədalətə inamını təcəssüm etdirirlər [7, s. 201-210].

Zəfər sonrası dövr və milli kimliyin bərpası

2020-ci il Vətən müharibəsində əldə olunan Qələbə Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai şüurunda, tarixi yaddaşında və milli özünüdərk prosesində yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Bu hadisə yalnız hərbi və siyasi baxımdan mühüm nəticə deyil, eyni zamanda uzun illər ərzində formalaşmış kollektiv travmanın aradan qalxması, milli özünəinamın bərpası və xalqın tarixi ədalət hissinin yenidən təsdiqlənməsi kimi qəbul olunur. Qarabağ probleminin

Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi həyatında tutduğu yer nəzərə alındıqda, Zəfərdən sonra formalaşan yeni psixoloji və ideoloji vəziyyətin ədəbiyyatda əks olunması təbii və zəruri proses kimi meydana çıxmışdır. Müasir ədəbi təfəkkürdə bu dəyişiklik aydın şəkildə hiss olunur: əvvəlki dövrdə üstünlük təşkil edən itki, həsrət, ümitsizlik və travma motivləri tədricən qələbə, qayıdış, dirçəliş və gələcəyə inam ideyaları ilə əvəz olunur [5, s. 912-918].

Zəfər sonrası dövrdə Qarabağ mövzulu mətnlərin semantik mərkəzi nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişir. Əgər əvvəlki mərhələdə əsas diqqət itirilmiş torpaqların xatirəsinə, məcburi köçkünlük təcrübəsinə və yurd həsrətinə yönəlirdisə, yeni mərhələdə əsas ideya xətti həmin məkanların yenidən əldə olunması, onların bərpası və Qarabağın real, canlı və gələcəyə açıq vətən məkanını kimi təqdim olunmasıdır. Müasir romanlarda azad olunmuş ərazilərin dirçəldilməsi, dağıdılmış şəhər və kəndlərin yenidən qurulması, boşalmış məkanların həyata qaytarılması xüsusi emosional və ideoloji yük daşıyır. Qarabağ artıq yalnız keçmişin və itkinin simvolu deyil; o, eyni zamanda gələcəyin, yenilənmənin və milli dirçəlişin əsas məkanına çevrilir.

Bu kontekstdə qayıdış motivi yeni məna qazanır. Əvvəlki dövrdə qayıdış daha çox arzu, ümid və uzaq perspektiv kimi təqdim edilirdisə, Zəfərdən sonra bu motiv real tarixi hadisəyə və milli gerçəkliyə çevrilir. Müasir Qarabağ romanlarında qayıdış yalnız doğma torpağa fiziki dönüş kimi təqdim olunmur; o, həm də tarixi ədalətin bərpası, mənəvi bütövlüyün yenidən qurulması və milli kimliyin tamamlanması prosesi kimi mənalandırılır [6, s. 121-128]. İnsan öz doğma torpağına qayıdarkən yalnız məkanla deyil, həm də öz keçmişi, uşaqlıq xatirələri, ailə yaddaşı və milli mənsubiyyəti ilə yenidən birləşir. Bu səbəbdən qayıdış motivi Zəfər sonrası nəsrə ən güclü semantik və emosional dayaqlardan birinə çevrilir.

Zəfər diskursunun formalaşması milli kimlik anlayışına da yeni məzmun qazandırır. Qarabağ mövzulu müasir mətnlərdə xalqın birliyi, həmrəyliyi və dövlətçilik şüuru xüsusi vurğulanır. Müharibə dövründə formalaşmış ümum-milli həmrəylik, müxtəlif sosial qrupların ortaq məqsəd ətrafında birləşməsi, vətəndaş məsuliyyəti və fədakarlıq kimi keyfiyyətlər milli xarakterin əsas göstəriciləri kimi təqdim olunur. Müasir romanlarda Qarabağ artıq yalnız itirilmiş vətən obrazı deyil, həm də Azərbaycan xalqının birliyini və mənəvi gücünü sübut edən simvol kimi çıxış edir. Bu əsərlərdə Zəfər fərdi qəhrəmanlığın deyil, ümummilli iradənin və kollektiv həmrəyliyin nəticəsi kimi təqdim olunur [3, s. 245-252].

Milli kimliyin yeni mərhələdə formalaşmasında dövlətçilik və vətəndaş-

lıq ideyaları da mühüm yer tutur. Qarabağın azad olunması müasir Azərbaycan insanının öz dövlətinə, ordusuna və milli dəyərlərinə münasibətini dəyişdirir, onu daha da möhkəmləndirir. Ədəbiyyatda bu proses fərqli bədii vasitələrlə ifadə olunur: qəhrəmanlar artıq yalnız öz şəxsi ağrılarını yaşayan insanlar deyil, eyni zamanda milli birlik və dövlətçilik ideyasını daşıyan şəxsiyyətlər kimi təqdim edilir. Beləliklə, Zəfər sonrası nəsrə fərdi tale ilə ümummilli taleinin vəhdəti daha aydın şəkildə görünür.

Eyni zamanda müasir nəsrə gələcəyə yönəlmiş perspektiv xüsusi yer tutur. Qarabağın bərpası, həmin ərazilərin yenidən sosial, iqtisadi və mədəni həyatın mərkəzinə çevrilməsi ideyası yalnız nostalji və keçmişə dönüş kimi deyil, milli inkişaf və davamlılıq konsepsiyasının tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Müəlliflər Qarabağı gələcək nəsillərin yaşayacağı, yaradacağı və yeni həyat quracağı məkan kimi təsvir edirlər. Bu isə Qarabağın yalnız keçmişin xatirəsi ilə bağlı obraz olaraq qalmadığını, əksinə, gələcəyə yönəlmiş strateji və mədəni məna qazandığını göstərir.

Müasir Qarabağ romanlarında dirçəliş ideyası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Dağıdılmış şəhərlərin yenidən qurulması, viran qalmış kəndlərin həyata qaytarılması, məktəblərin, mədəniyyət ocaqlarının, ailə və sosial münasibətlərin yenidən bərpası yalnız maddi dəyişiklik kimi deyil, həm də mənəvi dirçəlişin göstəricisi kimi təqdim olunur. Qarabağın yenidən qurulması xalqın öz tarixi yaddaşı ilə münasibətini də dəyişdirir. Əgər əvvəlki dövrdə yaddaş əsasən itki və ağrı ilə bağlı idisə, yeni mərhələdə həmin yaddaş qələbə, qürur və mənəvi özünəinam hissi ilə tamamlanır.

Beləliklə, Zəfər sonrası dövrdə Qarabağ mövzusu Azərbaycan nəsrində kollektiv travmanın təsvirindən milli qürur və özünəinamın estetik ifadəsinə doğru transformasiya olunur. Qarabağ obrazı artıq yalnız kollektiv ağrı və itki məkanı deyil, həm də milli dirçəlişin, tarixi ədalətin bərpasının və gələcəyə inamın simvoluna çevrilir. Bu dəyişiklik müasir Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimliyin bərpası və yenidən qurulması prosesinin ən mühüm bədii göstəricilərindən biri kimi çıxış edir.

Nəticə. Qarabağ mövzusu müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində yalnız tarixi hadisələrin və müharibə reallıqlarının bədii təsviri ilə məhdudlaşmır. O, milli yaddaşın, kollektiv təcrübənin və milli kimliyin formalaşdığı mürəkkəb mənəvi məkan kimi çıxış edir. Qarabağ müharibəsi ilə bağlı romanlarda müharibə, itki, məcburi köçkünlük, yurd həsrəti və qayıdış motivləri fərdi talelər vasitəsilə ümummilli yaddaşın tərkib hissəsinə çevrilir. Müəlliflər ayrı-ayrı insan həyatlarını təsvir etməklə bütöv xalqın yaşadığı mənəvi sarsıntıyı və tarixi

təcrübəni ümumiləşdirirlər. Bu baxımdan Qarabağ mövzulu nəsr kollektiv travmanın bədii dərkini təmin edən əsas mədəni vasitələrdən biri kimi çıxış edir.

Araşdırma göstərir ki, Qarabağ mövzulu romanlarda torpaq və yurd anlayışı xüsusi simvolik mənə daşıyır. Bu anlayışlar sadəcə coğrafi məkanın və ya doğma evin ifadəsi deyil; onlar milli varlığın, tarixi davamlılığın və mənəvi bütövlüyün əsas göstəricisi kimi təqdim olunur. Yurdu itirilməsi milli yaddaşın zədələnməsi kimi dəyərləndirilir, qayıdış ideyası isə həmin yaddaşın və milli kimliyin bərpası vasitəsinə çevrilir. Bununla yanaşı, müasir Qarabağ romanlarında qəhrəmanlıq və müqavimət obrazları epik düşüncə ənənəsinin davamı kimi çıxış edir. Bu obrazlar müasir Azərbaycan insanının mənəvi gücünü, torpağa bağlılığını və tarixi ədalətə inamını əks etdirərək milli xarakterin əsas xüsusiyyətlərini bədii ümumiləşdirmə səviyyəsinə yüksəldir.

2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra Qarabağ mövzusunun semantik istiqamətində ciddi dəyişiklik baş vermişdir. Əgər əvvəlki mərhələdə əsərlərin əsas ideya xətti travma, həsrət və itki üzərində qurulurdusa, Zəfərdən sonrakı dövrdə qələbə, qayıdış, dirçəliş və milli qürur motivləri ön plana keçir. Qarabağ artıq yalnız keçmişin ağrısını ifadə edən məkan deyil, həm də gələcəyə inamın, milli birliyin və dövlətçilik şüurunun simvolu kimi təqdim olunur. Beləliklə, müasir Azərbaycan nəsrində Qarabağ obrazı kollektiv ağrı məkanından milli qürur və özünəinamın estetik simvoluna çevrilərək milli kimliyin yenidən qurulması prosesinin mühüm bədii göstəricisinə çevrilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbaslı, Sönməz. *Qarabağ folkloru: janr poetikası və mərasim ənənələri*. – Bakı: Elm və təhsil, 2020. – 280 s.
2. Azərbaycan türklərinin xalq əfsanələri / tərt. Pirsultanlı S. – Bakı: Azərnəşr, 2009. – 427 s.
3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. – Bakı: Elm və təhsil, 2018. – 382 s.
4. Qaliboğlu, Elçin. *Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri*. – Bakı: Elm və təhsil, 2020. – 180 s.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 10 cildə. I cild. – Bakı: Elm, 2018. – 1072 s.
6. Zəngəzur: tarixi məkan və milli yaddaş. – Bakı: Elm və təhsil, 2022. – 208 s.
7. Qarayev, Səfa. *"Dədə Qorqud" eposu: psixoloji və semantik aspektlər*. – Bakı: Savad, 2020. – 386 s.

Rəyçi: fil.e.dok., prof. Qorxmaz Quliyev

BRİTANIYA MƏTBUATININ BREKSİT DİSKURSU: MƏDİA TƏSİRİ, MİQRASIYA NARRATİVLƏRİ VƏ İCTİMAİ RƏYİN FORMALAŞMASI

Tərgül Əlizadə

Baş müəllim

Bakı Mühəndislik Universiteti

thasimova@beu.edu.az

Abstract

The Brexit Discourse in the British Press:

media influence, migration narratives, and the formation of public opinion

In Britain's political life, the press – especially well-known right-wing newspapers – has been regarded as a powerful force influencing the outcomes of elections and referendums. After leaving the Union, the British faced a number of issues. It has often been believed that the referendum merely evaluated Britain's position within the Union in name. However, the mass that voted to leave the Union also sought answers to several deeper problems.

These included immigration, distrust in political parties, growing disparities between London and the rest of the country, the global economic crisis ongoing since 2008, significant cuts in public services, the replacement of stable jobs with more ordinary and short-term employment in the labor market, economic inequality, declining wages, and other related problems.

It seemed that the British were voting in the referendum not so much based on their own sense of happiness, safety, and security, but rather to determine the overall condition of the country. During the first three weeks of June, as the referendum approached, successive articles about immigration promoted pro-Brexit narratives, and a strong wave of dissatisfaction against the Union began to rise.

Keywords: *Brexit, European Union, British press, 2016 referendum, public opinion.*

Giriş. Qəzet materialları ictimai fikrə təsir etmək üçün dil nöqtəyi-nə-zərdən zəngin mənbədir, çünki çoxlu söz və ifadələrdən istifadə edir. Seçki kampaniyası ərzində qəzetlər demək olar ki, yarı-yarıya bölünmüşdür. Sağ qanadı təmsil edən *The Daily Ekspres, the Telegraph* və *the Daily Star* çıxmağı dəstəkləyirdilərsə, *the Guardian, the Observer, the Independent* və *the Daily Mirror* kimi qəzetlər qalmağa səs vermişdir. *The Sun* qəzeti isə uzun müddət Avropanı və xüsusilə Fransanı təhqir edən yazıları ilə gündəmə gəlmişdir. Bəzi təəccüblü məqamlar da olmuşdur. Məsələn, *the Times* qəzeti Aİ-ni dəstəkləsə də, onunla eyni növ yazılara malik *Sunday Times* qəzeti oxucularını çıxmağa

səs verməyə çağırmışdır. The Daily Mail çıxmağı şiddətlə tövsiyə etsə də, *Mail on Sunday* qəzeti qalma yönümlü yazılar yazmışdır. Bu tədqiqatın **elmi yeniliyi** Brexit dövründə Britaniya mətbuatının müxtəlif istiqamətli mövqelərinin (tabloid və keyfiyyətli qəzetlər) sistemli şəkildə müqayisə edilməsidir. Araşdırma qəzetlərin istifadə etdiyi dil, başlıqların seçimi və mövzuların təqdimat üsulu əsasında “Leave” və “Remain” tərəflərinin ictimai rəyə necə təsir etdiyini üzə çıxarır. Eyni zamanda, miqrasiya və milli kimlik kimi məsələlərin media diskursunda siyasi məqsədlərlə necə qabardıldığını göstərməsi ilə fərqlənir. Mövzunun **aktuallığı** medianın ictimai rəyin formalaşmasında və siyasi proseslərə təsirində getdikcə daha mühüm rol oynaması ilə bağlıdır. Brexit nümunəsi göstərir ki, media yalnız hadisələri çatdırmır, həm də onların necə qəbul olunmasına birbaşa təsir edir. Miqrasiya, milli kimlik və dövlət suverenliyi kimi məsələlərin mediada müxtəlif istiqamətlərdə təqdim olunması bu gün də bir çox ölkələrdə siyasi debatların əsasını təşkil edir. Buna görə də Brexit dövrü mətbuatının araşdırılması müasir media-siyasət əlaqələrinin anlaşılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Əsas hissə. Avropa İttifaqından çıxmasını dəstəkləyən qəzetlərdən *the Daily Mail* və *the Daily Mirror* referendum və Breksit barədə öz mövqelərini erkən ifadə edən qəzetlərdən olmuşdurlar. *Huffington Post*-un hesablamalarına görə öz mövqelərini açıq-aşkar bəyan edən çap olunmuş qəzetlərin nəticəsi olaraq Avropa Birliyindən çıxmağı dəstəkləyən kütlə 4.8 milyon təşkil edirsə, qalmağı dəstəkləyən kütlə 3 milyondan çoxdur [1]. *The Daily Mail* və *the Sun* qəzetləri təkcə nifrət doğuran referendum kampaniyasının bir nişanı deyil, həm də miqrasiya əleyhinə hekayələrə köklənmiş yazılar yazan, daha sonralar Britaniya mətbuatında Avropa İttifaqı əleyhinə məruzələri ilə məşhurlaşan qəzetlər idi.

The Mail qəzetində “Who will speak for England?” başlığı ilə milliyətçilik və müstəqilliyin vacibliyini vurğulayır. Britaniyanın Aİ-ni tərk etməsinin nəticələrini nəzərə alsaq, bunu xalq kütləsi və ya qəzet mətbuatı etməlidir. Milliyətçilik vəzifəsini öz üzərinə götürən qəzetlər onillərlə Aİ əleyhinə kampaniyada iştirak etmişdirlər.

The Daily Mail leads the way in Brexit bile”, the Guardian qəzetindən götürülmüş bu yazıda sarı qəzet olan The Daily Meylin Britaniyanın Aİ-dən çıxmasını gecikdirmək üçün edilən hər hansı cəhdə nifrət və ikrah hissi ilə yanaşdığını ifadə edir. Anti-Breksit tərəfdarlarından olan *Jane Martinson*-un *the Guardian*-dakı həmin məqaləsi 2017-ci il parlamentə təqdim olunan Brexit planının təxirə salınması barədə olmuşdur. Bu plan *Teresa May* hökuməti tərə-

findən müəyyən dövr üçün təxirə salınmış və *tabloid* qəzetlərin hədəfinə tuş gəlmişdir [2].

The Mail, the Telegraph, the Ekspres və *the Sun* qəzetləri 50-ci maddəni pisləyərək Aİ-ni öz ehtiyacları üçün parlamentin suverenliyini əlindən almaqda ittiham edirlər. Ali məhkəmənin 3 hakimi tərəfindən qəbul edilən qərara əsasən, Breksiti dəstəkləyən kütləni nəzərə almadan, Aİ-dən çıxıb-çıxmamaqla əlaqəli qərarın parlamentə aid olduğu bildirilirdi. *Mail* həmin hakimləri "Enemies of People", yəni "Xalqın düşmənləri" adlandıraraq yazıya bu sözlərlə davam etmişdir: *"Fury over out of touch judges who defied 17.4 m Brexit voters and could trigger Constitutional crisis"* Qəzet Ali məhkəmənin hakimlərini Konstitusiyanın 50-ci bəndini yerinə yetirməkdə günahlandırır və hakimlərə dərin qəzəb, nifrət hissini ifadə edir [3, s. 88].

The Ekspres qəzeti isə "thwarting the will of 17m Britons" ifadəsinə yer verməklə hakimləri Brexit tərəfdarlarının, 17 milyon Britaniyalıların arzularını puç etməkdə ittiham edir. *"Today this country faces a crisis as grave as anything since the dark days when Churchill vowed we would fight them on the beaches."* Ekspres qəzeti *"a crisis as grave"* bu başlığında ölkənin üzləşdiyi bu böhranı məzar kimi qiymətləndirir və dolayısı ilə öz nifrətini ifadə etmək üçün hiperboladan istifadə edir. *The Ekspres* qəzeti "Three judges yesterday blocked Brexit. Now your country really does need you.... WE MUST GET OUT" başlığında hakimlərin qərarını pisləyərək bunu səs vermədə iştirak edən 34 milyon insanın üzünə vurulan sillə kimi qiymətləndirir [4].

"Theresa May and all politicians must not let down the 17million Brexit voters", *the Sun* qəzeti isə demək istəyir ki, Breksitə səs verənlərin aldadıldıklarını bilmək hüququ vardır, çünki Ali məhkəmə iki ildir bizim Aİ-ni tərk etmək cəhdimizi bilə-bilə parlamenti ələ keçirməyə cəhd edir. Tereza Mey və digər siyasətçilərin bizi məyus etməyə haqqı yoxdur [5].

The Telegraph qəzeti "Judges versus the people" deməklə Breksit prosesini sürətləndirən 50-ci bəndin yerinə yetirilməsini ancaq parlamentə məxsus olduğunu deyən hakimlərin insanlara qarşı olduğunu bildirir [6].

Qalmağı dəstəkləyən qəzetlər isə Breksit tərəfdarı qəzetləri xalqın müstəqilliyə və hakimlərə inamını sarsıtmaqda günahlandırır. 2003-2007-ci illərdə lord kansler olmuş Lord Falkoner *the Guardian* qəzetində deyir: "The British public continues to have confidence in the independence and quality of judges. But both are undermined by this Brexit-inspired media vitriol."

The Guardian qəzeti isə İttifaqda qalmağı dəstəkləyir. Qəzet başlığında oxuculara "keep connected and inclusive, not angry and isolated" deyərək əs-

lində oxuculara tövsiyə edir ki, ölkəni bütöv və tam saxlasınlar, bölüb parçalamasınlar.

"David Cameron's referendum gamble has proved to be a futile attempt to heal divisions in the ruling Conservative party. The campaign has split the country. Emotions have trumped facts. Born-again populists rail against the establishment". İttifaqda qalmağı oxucularına təkid edir və iddia edir ki, *David Cameron*-un referendum oyununu Mühafizakarlar partiyasının parçalanması üçün atılan boş və səmərəsiz cəhddir. Kampaniyanın ölkəni parçaladığını bildirir [7].

The Mail qəzeti 2016-cı il 19 İyun sayında, yəni referendumdan əvvəlki son nəşrində İttifaqda qalmağın lehinə olduğunu bildirir. "not the time to risk the peace and prosperity" başlıqda sülh və əmin-amanlığın riskə atmağın vaxtı deyil deyərək oxucularına xəbərdarlıq edir.

Bazar günü nəşr olunan qəzetlərdən *Observer* seçiciləri Avropaya arxa çevirməməyə çağırır. *The Guardian* qəzeti kimi İttifaqda qalmağa səs verməyə çağırır. "For an international, liberal and open Britain, we need to be part of the EU" başlığında müstəqil Britaniyanın İttifaqda qalmasını dəstəkləyir.

"A Vote for Leave is a Vote for a Better Britain.", *the Sun* qəzetində yayımlanan başlıqda ölkənin zəngin tarixə malik olduğunu və Aİ-ni tərk edərsə, Britaniyanın daha da böyüyəcəyini, demokratiyanın bərpa olacağını, mədəni dəyərlərin və adət-ənənələrin saxlanılacağını bildirir.

"We urge our readers to beLEAVE in Britain and vote to quit the EU on June", *the Sun* qəzetində yayımlanan başlıqda əslində "we"-biz şəxs əvəzliyindən istifadə edərək prezident Trampa məxus şəkildə öz geniş oxucu kütləsini nəzərdə tutur. Elit təbəqənin qarşısında olduqlarını ifadə edir.

"The EU is not – and cannot become – a democracy", *the Guardian* qəzetindəki bu yazıda Britaniyanın Breksitə səs verəcəyi təqdirdə Britaniyanın neoliberal xəyali bir ada olacağını istisna etmir.

The Ekspress qəzeti ilk səhifəsində "Migrants pay just £100 to invade Britain", "20,000 migrants ready to sneak into Britain", "There will be bodies on our beaches" (a warning from Leave campaigner Nigel Farage on immigration), "Cover-up over migrants sneaking into UK", "Huge boost to EU exit hopes", "New EU threat to your pension", "Outrage at bid to 'rig' EU vote", "Migrant seized every 6 minutes", "Migrant crisis will cost £20bn", "Fury at PM's EU pension threat", "Proof we can't stop migrants—five million EU citizens have been given right to enter Britain", "Outrage over plans to raise our taxes", "New EU tax raid on Britain", "EU'very bad ' for pensions" kimi fikirlər səsləndirir. Buradan da

göründüyü kimi miqrasiya nəticəsində Britaniyanın zəifləyəcəyi, gələn miqrantların ayrıca qurum formalaşdıracaqlarını, İttifaqdan çıxmazlarsa bu problemin həll olunmayacağını, məvaciblərin azalacağını ifadə edir.

The Daily Mail qəzetinin ilk səhifəsinə "EU killers and rapists we've failed to deport", "What a way to tackle a migrant crisis!", "The Albanian double killer who's lived freely in open-borders Britain for 18 years", "Arise Sir Remain!" (on a controversial knighthood for a remain campaigner), "Fury over plot to let 1.5m Turks into Britain", "Brexit poll boost as migration fears grow", "We're from Europe let us in!", "PM's TV Mauling over migration" kimi başlıqlar əlavə etmişdir. Burada isə Breksit seçkilərinin miqrasiya ilə bağlı qorxuları daha gücləndirdiyini, qatillərin və cəlladların 18 ildən çoxdur ki, Britaniyada məskən saldıklarını, miqrasiya böhranına necə qalib gəlmək lazım olduğunu, Britaniyaya daxil olmağa icazə verilən 1 milyon yarım Türkcə qarşı necə qəzəblənməsindən danışır.

The Telegraph qəzetində isə "Boris: learn English if you want to move to the UK", "Cameron savaged as voters revolt", "Gove blasts EU elite for destroying British jobs", "Cameron's migration deception" başlıqlarda siyasi mövqeyini ortaya qoyur və Britaniyanın keçmiş baş naziri *David Cameron* seçicilərin iradəsini gördükcə daha da azğınlaşdığını bildirir. "European criminals free to live in Britain", "Britain can fight terror threat better outside EU", "Number 10 panics as Leave surges", "boost for Leave camp as it takes poll lead", "Out camp reveals its blueprint for Brexit", "Vote Leave, change history", kimi başlıqlarda isə terrorun və miqrasiya məsələlərinin əlaqəli olduğunu, Breksit baş tutmazsa terora qarşı mübarizənin zəifləyəcəyini ifadə edir. Breksitin reallaşacağı təqdirdə tarihin dəyişəcəyini, seçki kampaniyasının şəffaf olacağını göstərir.

Breksiti birbaşa və ya dolaylı yolla dəstəkləyən qəzetlərin ilk səhifələrində yazıları dəyərləndirsək görürük ki, Breksitin lehinə olanlar tənqiddə yol vermədən müsbət və ətraflı şəkildə izah olunur. Bunlara misal olaraq Ekspres qəzetinin miqrasiya ilə bağlı xəbərdarlığını və Teleqraf qəzetinin İttifaqdan çıxma kampaniyasının Breksit üzrə təkliflərini əks etdirən yazılarını göstərmək olar. Bunun əksinə olaraq, qalmaqı dəstəkləyən tərəfin xəbərdarlıqları və bildirişləri çox zidd və tənqiddə yönəlmiş təsvir olunur. "Outrage over plans to raise our taxes", "Cameron's migration deception" başlıqları altında Keçmiş baş nazir Kameronun miqrasiya ilə bağlı bəyanatlarını yalan adlandırması və ya vergiləri qaldırmaq ilə bağlı planları pislədiyini ifadə etmişlər.

Miqrasiya ümumiyyətlə müzakirə olunan əsas mövzulardan olmuşdur. Hələ də müzakirə obyektinə çevrilmiş məsələ kimi qalmaqdadır. Çıxma kampani-

yası miqrasiya mövzusunun elan, bildiriş və şəkillərlə kəskin şəkildə pisləmişdirlər və beləliklə irqçiliyi də ikrah hissi formalaşdırmışdılar. Məsələn, Meyil qəzetinin "We're from Europe let us in" başlıqlı mətnində Esseksdə yük maşını ilə Avropaya keçməyə cəhd edən Orta Şərq ölkələrindən olan miqrantların guya Avropa ölkələrindən axın etdiklərini əks etdirən fotoya və mətnə görə üzr istəmişdir. Eyni tərzdə yazını San qəzeti də yayımlamışdır. Meyil qəzeti həmçinin Avropa miqrantlarının həftədə 700 cinayətdən məsul olduqlarını iddia etdiyi mətnə sonradan düzəliş etməyə məcbur olmuşdur.

Nəticə. Ümumilikdə, Brexit dövründə Britaniya mətbuatı ictimai rəyin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. "The Daily Mail", "The Sun", "The Express" və "The Telegraph" əsasən İttifaqdan çıxışı dəstəkləyərək miqrasiya və suverenlik mövzularını ön plana çıxarmış, "The Guardian" və "The Observer" isə qalmanın lehinə çıxış edərək iqtisadi və siyasi riskləri vurğulamışdır. Nəticədə, media yalnız məlumatlandırma deyil, həm də siyasi mövqelərin formalaşmasında mühüm təsir vasitəsi olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Louise Ridley. Which Newspapers Support Brexit In The EU Referendum? https://www.huffingtonpost.co.uk/entry/which-newspapers-support-brexit_uk_5768fad2e4b0a4f99adc6525
2. Jane Martinson. The Daily Mail leads the way in Brexit bile. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/jan/24/daily-mail-brexit-tabloid-press-britain-european-union>
3. Julian Petley. 'Enemies of the People': Article 50, the Press and Anti-Juridicalism. <https://doi.org/10.5871/bacad/9780197267035.003.0006> Pages 88–110.11 August 2022
4. After judges' Brexit block now your country really needs you: We MUST get out of the EU. <https://www.express.co.uk/comment/expresscomment/728602/Brexit-judges-block-leave-EU-referendum-High-Court>
5. The Sun. Theresa May and all politicians told do not let 17m voters down. <https://www.thesun.co.uk/news/2114460/theresa-may-and-all-politicians-must-not-let-down-the-17million-brexit-voters/>
6. Roy Greenslade: The contradictory attacks of the Brexit-loving press. <https://www.theguardian.com/media/greenslade/2016/nov/04/contradictory-attacks-brexit-press-sun-mail-express-telegraph-article-50-ruling>
7. Matthew Weaver. Cameron criticises former Tory leaders who question Bank over EU. <https://www.theguardian.com/politics/2016/jun/16/david-cameron-criticises-former-tory-leaders-bank-of-england-eu-brexit>

Rəyçi: fil.e.dok., prof. Azad Məmmədov

**FAKİR BAYKURTUN "QARA ƏHMƏD DASTANI" ROMANINDA
QADIN OBRAZLARININ TRANSFORMASIYASI
VƏ GENDER BƏRABƏRSİZLİYİNİN TƏHLİLİ**

Jalə Zeynallı

Doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

j.zeynalli95@gmail.com

Abstract

This article examines the transformation of female characters and the representation of gender inequality in "Kara Ahmad dastanı" by Fakir Baykurt. The study focuses on key figures such as Irazca and Hacce, analyzing how their roles evolve under the pressure of a patriarchal rural society. Rather than portraying women as static figures, the novel presents them as dynamic subjects shaped by social conditions, economic hardship, and family structures. The research highlights that gender inequality in the text is not a result of individual weakness but a product of deeply rooted social norms and power relations. At the same time, it explores how certain female characters develop forms of resistance, particularly through motherhood, labor, and moral persistence. By combining literary analysis with a sociological perspective, the article demonstrates that the novel functions not only as a narrative but also as a critique of patriarchal order and its impact on women's lives.

Keywords: *gender inequality, female transformation, patriarchy, village society, Fakir Baykurt.*

XX əsr Türkiyə ədəbiyyatı yalnız bədii-estetik yaradıcılıq sahəsi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin sosial strukturlarını, sinfi münasibətləri və gender bərabərsizliyi problemini əks etdirən mühüm ideoloji platforma kimi çıxış edir. Xüsusilə kənd həyatından bəhs edən realist romanlarda bu istiqamət aydın görünür. Böyük türk yazıçısı Fakir Baykurt əsərlərində Anadolu insanının həyatını bütün mürəkkəbliyi ilə təqdim etmiş, xüsusən də qadın obrazları vasitəsilə patriarxal sistemin mahiyyətini ifşa etmişdir. Bu məqalənin məqsədi Fakir Baykurtun yaradıcılığında qadın obrazlarını sosial və psixoloji aspektdən təhlil etmək, gender bərabərsizliyi mövzusunun ədəbi diskursda necə təqdim edildiyini göstərmək və qadının cəmiyyətdəki mövqeyinin ədəbiyyat vasitəsilə necə diqqət mərkəzinə çəkildiyini müəyyənləşdirməkdir. Yazıçının öz dili ilə desək: "Mən sənətimi bir məqsədə yönəltdim, o da xalqımın yüksəlməsidir" [4, s. 8].

Fakir Baykurt yaradıcılığının şahəsəri "İlanların öcü" romanı hesab edi-

lir. Əsər yazıcının ilk romanıdır. Yazıçı ona böyük şöhrət gətirən bu əsərini 1954-cü ildə, hələ iyirmi beş yaşı olarkən əsgərlik dönməndə yazdığı qeydləri əsasında qələmə almışdır. Roman trilogiya şəklindədir və "İlanları öcü", "İrazcanın dirliyi" və "Qara Əhməd dastanı" adlı üç hissədən ibarətdir. Trilogiyanın üçüncü cildi olan "Qara Əhməd dastanı" 1975-ci ildə qələmə alınmış, 1977-ci ildə çap olunmuşdur. Əsər 38 bölmədən ibarətdir və hər bölmənin öz başlığı vardır. Bu başlıqlardan həmin bölmənin məzmunu haqqında oxucuda təsəvvür yaranır. Romanda kənddə muxtarının öndərlik etdiyi haqsız quruluşa qarşı mübarizənin şəhərdə başqa haqsızlıqlara qarşı mübarizə ilə əvəz olunmasından bəhs edilir. Artıq ön plana çəkilən obraz yalnız İrazca deyil, həm də onun nəvəsi Əhməddir. Əhməd əvvəlcə dinə əsaslanan qruplaşmaların, daha sonra isə universitet həyatı boyu gənclərin fikir ayrılıqlarının yaratdığı anarxiyanın ortasında qalır. Bu hissədə əvvəlki cildlərdən fərqli olaraq oxucuda Əhmədin bioqrafiyasını oxuyurmuş kimi təəssürat yaradır. Sözsüz ki, əsərdə İrazca və onun kənddə davam edən mübarizəsinə də geniş yer verilmiş, İrazcanın sonrakı taleyi haqqında məlumat verilmişdir.

Bayram illərdir ki, onlarla şəhərə gəlmədiyi üçün İrazcadan küsmüş, nə özü anasını görməyə getmiş, nə də Haççəyə və övladlarına icazə vermişdir. Əhməd və Haççə isə İrazca üçün narahat olur, çox darıxırlar. Nəhayət, ailədəki bu qarışıqlığa tab gətirə bilməyən Əhməd anası ilə danışır və kəndə- nəvəsi İrazcanın yanına qaçır. Burada keçirdiyi bir neçə gündən sonra Əhməd şəhərə qayıdarkən ailəsinin əzəli düşməni olan, bütün fəlakətlərin səbəbkarı kimi gördüyü muxtar Hüsünün evini yandırır. Lakin İrazca da dəfələrlə muxtarın evini yandırıb ondan intiqam alacağını dilə gətirdiyi üçün bu iş onun üstündə qalır. Muxtar evi yandıranın İrazca olduğuna əmindir və bu yaşlı qadını kürəyinə ağır bir daş bağlayıb qamçıyla döyə-döyə kənddən şəhərə gətirir. Üstəlik İrazca bu yolu piyada, ac-susuz, ağır fiziki işgəncələrə məruz qalaraq gedir. Muxtar ondan şikayətçi olsa da, sübut olmadığı üçün İrazca həbs olunmur və kəndə geri dönür.

Romanda ilk iki cildə olduğu kimi əsas qadın obrazları İrazca və Haççədir. Bu qadınlar yenə də fiziki zorakılığa məruz qalır, təhqir olunur, alçaldılır. Haççənin şəhərə köçməsi ilə birlikdə həyat tərzində dəyişsə belə, yenə də hüquqsuzdur. Üstəlik ailəsindəki dirlik və sabitlik də pozulmuşdur. "İlanların öcü" və "İrazcanın dirliyi" əsərlərində İrazca və Haççə hadisələrin gedişatında önəmli rolunu oynayan obrazlardır. Lakin "Qara Əhməd dastanı"nda İrazca və Haççənin təhsilində daha mübariz, daha güclü, haqsızlığa qarşı fikirlərini daha aydın şəkildə ifadə edə bilən qadınlar görürük. Romanda ilk çap edildiyi gündən bəri hələ

də ən çox maraq doğuran obraz İrazca obrazıdır. Bütün hadisələrin mərkəzində duran, güclü Anadolu qadınını xarakterizə edən İrazcanın "daxili aləmi və həyatı detallarla təsvir edildiyindən digər obrazlardan asanlıqla fərqlənir" [5, s. 293]. İrazca hər üç cildə qarşımıza çıxan əsas qadın obrazıdır. O, düşməni hesab etdiyi muxtardan fərqli olaraq əyilib-bükülmür, şəraitə uyğunlaşmır, heç bir vəziyyətdə duruşunu, mövqeyini dəyişmir. Muxtarın isə müxtəlif zamanlarda çətin vəziyyətə düşdüyü zaman İrazca ilə uzlaşmağa çalışdığı, bunun üçün də özünü alçaltdığını belə görürük. İrazca digər obrazlardan bu xüsusiyyətinə görə fərqlənir. İnadkarlığı və kini ucbatından ölüm təhlükəsi ilə qarşılaşdığı anlarda belə dediyindən dönmür: "Dinindən dönər, dediyindən dönməz!" [2, s. 24]. Odur ki, bu romanda da İrazca ilə muxtarın mübarizəsi davam edir. Digər tərəfdən isə muxtarın əzəli düşməni olan İrazca kimsəsizdir. Lakin bütün ailəsinin şəhərə köçməsinə və muxtarın kənddəki hakimiyyətini daha da gücləndirməsinə baxmayaraq mübarizəsini daha güclü və inadkar şəkildə davam etdirir. Çünki İrazca yazıçının haqsız quruluşa qarşı baş qaldıran etiraz səsi olaraq yaratdığı bir tipdir. Əsərdə əvvəlki cildlərə nəzərən çox səhnədə qarşımıza çıxmasa da, yenə də İrazcanın romanın ən önəmli obrazlarından olduğunu söyləyə bilərik. Onun muxtarla olan düşmənliliyinə oğlu Bayramla olan küslüyü də əlavə olunmuşdur. Belə ki, Burdura köçdükdən sonra bir daha oğlu ilə görüşməmişdir. Bayram kəndə yalnız bir dəfə atasından qalan tarlaları muxtara satmaq üçün gəlmişdir. Bu isə İrazcaya çox ağır gəlir və Bayramı bağışlaya bilmir. İlk iki cildə olduqca güclü olan ana-oğul münasibətlərinin bu hissədə korlandığını görürük. Əsər boyu İrazca ilə Bayramın üz-üzə gəldiyi səhnə yoxdur. Bayram gedərkən özü ilə şəhərə apardığı it Toman qaçıb kəndə qayıdır və tənha İrazcanın yeganə yoldaşı olur. Tomanın qayıtması ilə İrazcanın həyata yenidən bağlandığını görürük. Bayram ailəsi ilə birgə kəndi tərk etdikdən sonra tək qalan İrazca yeyib-içmir, günlərcə hərəkətsiz oturur, kimsəni özünə yaxın buraxmır. Lakin Tomanın qayıdışı ona həyat sevinci bəxş edir. Daha sonra isə nəvəsi Əhmədin gəlişi ilə özünü ölümə hazırlayan, dünyadan əlini üzən İrazcanın qəlbi yenidən həyat eşqi ilə dolur: "Sən gəldin, ölməkdən əl çəkdim. Ninəşim gəlib, niyə ölüm?" [2, s. 47]. Əhməd atasının zülmündən İrazcaya sığınır. Əhmədin kəndə gəlişi İrazcanın mübarizə əzmini də qüvvətləndirir. Həmçinin Əhməd də atasından görmədiyi dəstək və sevgini nənəsindən görür. İrazca nəvəsinin oxuması ilə fəxr edir, əgər atası buna mane olarsa, qaçıb gəlməsini söyləyir: "Kəndə gəldim deyə kədərlənmə! Nə zaman ürəyin istəsə, o zaman minərsən Məhmətin avtobusuna, gedərsən. Sənə deyirəm, axmaq atan məktəbə yazılmağını istəməsə, qaç gəl, Yaşılövada yazıl, başında dura-

ram, çörəyini bişirəmə, sobanı yandıraram..." [2, s. 47]. Bu yaşlı qadın nəvəsinin oxuyub keşməkeşli həyatdan qurtulmasını istəyir və bu yolda əlindən gələni etməyə hazır olduğunu bildirir. Əhməd də nənəsinin kənddə məruz qaldığı zülmü və təklənməsini qəbul edə bilmir. Odur ki, nənəsinin uzun müddətdir arzusunda olduğu şeyi edir: muxtarın evini yandırır və kəndi tərk edir. Lakin Əhməd bu addımı atarkən gələcəkdə baş verə biləcəkləri düşünmür. Muxtarın evi yandığı zaman bütün şübhələr İrazcaya yönəlir. Çünki o, dəfələrlə muxtarın özünə də, digər kəndlilərə də bu evi yandıracağını söyləmişdir. Muxtar isə ertəsi gün İrazcanı döyə-döyə polis şöbəsinə aparır. Yaşlı qadının kürəyinə daş bağlayıb qızmar günəş altında uzun bir yol getməyə məcbur edirlər. Bu da bəs deyilmiş kimi muxtar bu günahsız, yaşlı qadını qamçı ilə döyür. İllərin yığılıb qalmış, dolub daşan nifrətini onun üzərinə tökür. Cinayəti törədənin İrazca olduğu dəqiq bilinməməklə bərabər, haqsız işgəncəyə məruz qalan bu qadına kimsə kömək əli uzatmır. Muxtara "dur" deyən biri yoxdur, insanların gözü qarşısında döyülür, təhqir edilir, şər atılır. İrazca isə onu hər kəsdən fərqləndirən inadı və dözümlülüynü yenə də əldən buraxmır, o da muxtarı təhqir edir, söyür, ısrarla günahsız olduğunu söyləyir. Lakin muxtar ona məhəl qoymur və İrazcanı polisə təhvil verir. Məhkəmə prosesində isə dəlil olmadığı üçün İrazcanın həbs edilməməsinə qərar verilir, lakin psixoloji problemləri olduğu düşünülərək Bakırköy Əqli və Ruhi Xəstəliklər xəstəxanasına göndərilməsinə qərar verilir. Burada çox qalmayan İrazca nəvəsi Əhməd onu aparmağa gəldikdə Burdura deyil, Qaradaşa- öz evinə getməyi seçir. Çünki düşmənlərdən qorxmur, ölümü, muxtarın işgəncələrini gözü alıb yenə də kəndə qayıtmağı seçir. Yaşadığı aşağılanlamaya, təhqirə, haqsızlıqlara rəğmən yenə də inadından dönmür. Heç bir halda öz mübarizəsini yarımçıq qoyub şəhərə köçməyi ağına gətirmir. Çünki o: "Qara Şalının inadkar arvadı"dır [2, s. 24]. Bu məqamda diqqəti çəkən bir digər məsələ isə polis şöbəsinə gətirilən İrazcanın döyüldüyü, işgəncə gördüyü bariz olsa da, heç kim buna məhəl qoymur. Muxtar və ətrafındakılar bu hərəkətinə görə cəzalandırılmaz. Həmçinin İrazca da etdiklərinə görə muxtardan şikayətçi olmur. Bunun səbəbi isə İrazcanın bu sistemin yoxsuldan, gücsüzdən tərəf olacağına ehtimal verməməsidir. Buna görə də, polislərdən kömək istəmək əvəzinə dini-mifoloji obrazdan- Xızırdan mədət umur: "Niyə yetişmirsən, boz atlı Xızır? Nə zaman yetişəcəksən?" [2, s. 120]. Muxtar isə İrazcanın Xızırı çağırmasını ələ salır: "Hahaaa!.. Boz atlı Xızır al bayraqlı pərisiylə birlikdə Kibrisə gedib. Sənin kimi dəli qarılarda yanında nə işi var ki, yetişsin! Haha! Polis şöbəsinə qədər belə gedəcəksən! Gücünü çənənə verib boş yerə yorulma..." [2, s. 120]. Bu məqamda İrazcanın qəlbində nifrətlə qarışıq bir

ümid işığının da yandığını görürük. O, bir anlıq nə vaxtsa muxtarın öhdəsindən gələn birinin çıxacağını düşünür: "Belə gedəcək zənn edirsən bu dövrən? Kəndlilərin də münasibəti dəyişəcək. Əkib-becərdiyin torpaqları geri alacaqlar əlindən. Yeni dəliqanlılar gələcək. Yediyin pulları soruşacaqlar. Köçərilərdən aldığı yağları, pendirləri burnundan gətirəcəklər!" [2, s. 121]. İrazca yazıcının görmək istədiyi, öz gücü ilə ayaqları üstündə duran, özünü əzdirməyən, haqqını tələb edən qadın obrazıdır. Əsl türk qadını da belə olmalıdır: azad, qorxusuz, fədakar... Əsərdə digər obrazların dilindən İrazca ilə bağlı söylənmiş fikirlərdən də İrazcanın xarakteri ilə bağlı aydın təsəvvür yaranır: "Dik qarıdır, əli bayraqlıdır" [3, s. 97] "Üsyankar... Dövlətin muxtarı ilə kəllə-kəlləyə gələn... Yola gəlməyən İrazca" [3, s. 97] "Osmanlı qadınıdır. Çox cəsurdur. Ürəkliidir". [3, s. 155] XX əsrin əvvəllərində İrazcanın – hüquqlarından bixəbər Anadolu qadınının "haqsızlıqlara qarşı müqaviməti", mübarizəsindən dönməməsi bu gün də örnək təşkil edir [1, s. 15].

Romanın digər qadın obrazı olan Haççə ilk iki cildə nisbətən bu cildə daha aktiv və önəmli rol oynayır. Bu əsərdə Haççə kənddən şəhərə köçən işçi qadınları təmsil edir. "İlanların öcü" və "İrazcanın dirliyi" əsərlərində Haççə müti, ailədə sözü keçməyən, xarakteri ilə ön planda olmayan bir qadındır. "Qara Əhməd dastanı" romanında isə Haççə psixoloji inkişaf keçirmiş, daha canlı, ön planda olan bir qadın kimi qarşımıza çıxır. O artıq kənddə yaşayan, ailəsində görünməz olan Haççə deyil. İndi o öz ayaqları üstündə duran, zəhməti ilə çalışıb ailəsinə dəstək olan, bütün həyatını övladlarının təhsilinə həsr etmiş, gələcəyə ümidlə baxan bir qadındır. Lakin bu inkişaf və dəyişmə Bayram tərəfindən xoş qarşılanmır. Çünki Bayram Haççənin hər haqsızlığa susmaq məcburiyyətində qalan, kişinin sözünü qanun kimi qeyd-şərtsiz qəbul edən Anadolu-türk mentalitetinin "əsl qadın" çərçivəsindən kənara çıxdığını düşünür. Bu səbəbdən, ona tez-tez ironiya ilə "Haççə bəy" deyər müraciət edir: "Bəs etmədimi Haççə bəy? Doğduqlarını oxuda-oxuda itaətsizliyi göylərə qaldırmaq istəyirsən? Allah xətrinə bəsdir artıq! Bax böyük danışmayım, oğlana qarışmaram, qız orta məktəbə addım ata bilməz! İndi orta məktəbə gedən, sabah ardını da oxuyacam deyər tutdurar!" [2, s. 202]. Burada məqsəd Haççənin evin kişisi olmaq istədiyini, onun sözünü dinləmədiyini vurğulamaqdır. Həmçinin görürük ki, Bayram övladları arasında cinsi ayrışdırıcılıq etməkdən də çəkinmir. Əhmədi oxutmağa qismən razı olsa da, Şərfənin təhsilini davam etdirməsinin qəti əleyhinədir. Bayrama görə universitet oxumaq vaxt itkisidir. Çünki o, övladlarının tezliklə məktəbi bitirib pul qazanmasını və ona dəstək olmasını istəyir: "Səndə heç ağıl yoxdur? Qız uşağı orta məktəbi bitirib kaymakam məktəbinə mi gedər"

cək? Gəl Ankara, İstanbul universitetlərinə pul çatdır. Dörd-beş il də onların dərddini çək. Halbuki qısa yoldan bir peşə məktəbi hamısından yaxşıdır!". Şərfə axşama qədər ağladı. "Özümü asaram, gedərəm gölə ataram"- dedi, ağladı" [2, s. 202]. Haççənin bu barədə onunla ortağ məxrəcə gəlməməsi və övladlarını oxutmaq barədə israr etməsi Bayramda Haççəyə və övladlarına qarşı nifrət hissi yaradır. Beləliklə, o, zaman keçdikcə daha qəddarlaşır, öz ailəsinə qənim kəsilir. Ailədə gərginlik, dava-dalaşın olduğu zamanlarda isə kənddəki günlərini – Fatma ilə yaşadığı əxlaqsız münasibəti xatırlayır. Haççənin yerinə Fatma ilə birlikdə yaşamağı arzu edir və keçmiş günlərin həsrətini çəkir. Bu düşüncə tərzini və əxlaqa sahib olan Bayram günahlarını təmizləmək və Daşduraqlı Hilminin gözündə özünü xoş göstərə bilmək üçün namaz qılır, özünü dindar kimi göstərir. Bu cür mənfəətə bağlı olan, qeyri-səmimi inam daşdığı halda Haççəni və övladlarını dinsiz olmaqda günahlandırır. Ailədəki dava-dalaş və düşmən münasibətlərin yaranmasının kökündə bu məsələ yatır. Haççənin əri ilə münasibətlərinin korlanması şəxsi səbəblərlə, ər-arvad arasında olan münasibətlərlə bağlı deyil. Haççə və Bayram arasındakı gərginliyin səbəbi Haççənin övladlarını, xüsusən də, Əhmədi oxutmaq istəməsi, Bayramın isə buna könüllü olmamasıdır. Haççə Əhmədin kaymakam olmasını istəyir. Əhməd də kaymakam Orxanın ona verdiyi qələmi müqəddəs bir əşya kimi illər boyu mühafizə etmiş və bir gün kaymakam olub yoxsulların tərəfində olacağını xəyal edərək böyümüşdür. Haççə Bayramın təzyiqi ilə namaz qılmağa razı olsa da, oğlu Əhmədin orta məktəb təhsilini yarımçıq qoyub molla yanına gedib dini təhsil almasına qətiyyətlə etiraz edir. Bununla da, Bayramın tənqid hədəfinə çevrilir, fiziki və psixoloji zorakılığa məruz qalır. Lakin Bayram tərəfindən göstərilən bu münasibətə baxmayaraq yenə də övladlarının təhsil ala bilməsi üçün ona xoş münasibət göstərir, qulluğunda durur və istəklərini yerinə yetirməyə çalışır. Burada isə Haççənin öz qürur və mənliyini bir kənara qoyub fədakar ana rolunu sevə-sevə üstlənməsini, son anadək övladlarına dəstək olmasını görürük. F.Baykurt Haççənin övladlarının təhsilinə verdiyi önəmi bu şəkildə ifadə etmişdir: "Bütün münasibətlərində, arvadlıq, analıq vəzifələrində son dərəcə diqqətli, hörmətli, lakin övladının oxuması məsələsinə gəldikdə güzəştiz. "Uşaqların gələcəyi",- dedinmi, xətir-hörmət bitərdi". [2, s. 34]. Bayram Əhmədi Quran öyrənib molla olması üçün Məstan xocanın yanına aparmaq istəyəndə Haççənin cavabı qətidir: "Dünya yönünü dəyişdirsə, olmaz! Ya məni kəsib öldürər ondan sonra yollayarsan, ya da heç yollaya bilməzsən! Bax bura yazıram! "Haççə demişdi",- deyərsən" [2, s. 38] və ya "Vallah, mənim canımı sıxma, Bayram! Dəli damarım tutsa, nə edəcəyim heç bəlli olmaz! Mən Aşağı məhəllə-

nin suyundan içmişəm Qaradaşda! Addımını ona uyğun at! Nurçuların şöbəsi kimi "namaz" deyib uşaqları sıxma! Məni də sıxma! Böyüksənsə, böyüklüyünü, kişisənsə, kişiliyini bil! [2, s. 29]. Haçcə övladlarının təhsili ilə bağlı məsələlərdə Bayrama çəkinmədən düşüncələrini söyləməklə yanaşı onu fanatik olmaqla günahlandırır və tənqid edir: "Mütləq uşağı qətran qazanına soxub çıxartmalısan da! Birbaşa məktəbə göndərmək sərf eləmir, hə? Məktəbə getsə, sənin kimi, Daşduraqlı Hilmi kimi fanatik olmaz, elə deyilmi?" [2, s. 31]. Lakin Haçcə hər nə qədər övladlarını sevən, fədakar ana obrazı kimi qarşımıza çıxsada, onun da bəzi hallarda övladlarına qarşı cinsi ayrışçılıq etdiyinə şahidi oluruq. Əzilməyə, sevgisizliyə alışıb bu qadının öz həmcinsinə qarşı da eyni şəkildə rəftar etdiyini görürük. Haçcə qızı Şərfəni oğulları Osman və Əhməddən ayırır, ona daha soyuq və qəddar davranır. Çünki Haçcənin şüuraltında "qadına sevgi", "qadına hörmət", "qadına şəfqət" kimi anlayışlar yoxdur. Şərfə də qardaşları kimi məktəb paltarı istəyəndə Haçcə buna qəzəblənir, Şərfəni incitmək üçün onun yanında qardaşlarına alış-veriş edəcəyini, Şərfə haqqında isə düşünəcəyini söyləyir. Şərfə isə kövrək uşaq qəlbi ilə bu cür laqeyd münasibətə yalnız ağlamaq və nənəsinin yanına getmək istəyini dilə gətirməklə qarşılıq verir. Diqqətçəkən məqam budur ki, Haçcəni qıcıqlandıran Şərfənin də qardaşları kimi məktəb geyimi istəməsidir. Oğulları üçün lazım olan hər şeyi təmin etmək üçün əlindən gələni edən Haçcə Şərfənin ehtiyaclarını ikinci plana atır. Çünki Şərfənin oxuması da, istəkləri də onun üçün oğullarından daha vacib deyil. "Gözaltı baxdı, getdikcə pərtləşirdi Şərfə. Qızının küsməyini sevmir. "Çatlasın qurdlu!"- deyir ürəyində. Sənə də bazardan baxarıq da!" Nəhayət, buraxdı özünü, ağlamağa başladı qız. Doyunca ağladı. "Mən bilmirəm bəyəm? Məni sevmirsiniz. Atam sevmir, siz də sevmirsiniz! Qaradaşa gedib nənəmin qızı olacağam! Yaz gəlsin, gedəcəm... Yaz gəlməmiş də gedərəm. Nənəm Yaşilovada oxudar. Durar başımda, oxudar. İrazca nənəm ən çox məni sevər!". Ağı deyirmiş kimi danışır, ağlayır [2, s. 157]. Gördüyümüz kimi, Şərfə də ona qarşı edilən ayrışçılığın fərqindədir. Uşaq ağlı ilə öz üsyanını, etirazını bu şəkildə bildirir və çarəni nənəsinin yanına qaçmaqda görür. Haçcə hər nə qədər Şərfənin də oxuması üçün Bayrama qarşı mübarizə aparsa da, onun Şərfəyə qarşı qərəzli münasibətinin də şahidi oluruq. Bu ondan irəli gəlir ki, Şərfə qız övladdır və Haçcə qadın olaraq dəyər görmədiyi üçün qızına qarşı bu şəkildə davranmaq onun üçün adi haldır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu qadınlar öz taleyindən nə qədər narazı olsalar da, bunu dəyişmək üçün əlləşmirlər. Onlar üçün bu adi haldır. Qadının əziyyət çəkməsi, əzilən, döyülən tərəf olması onlar üçün yad rəftar deyil. Şərfənin ağlaması, özünü pis hiss etməsi, arxa plana atıl-

ması Haççə üçün qeyri-adi bir hal olmadığı üçün onun qızına qarşı bu cür münasibəti də anlaşılandır.

Haççə ətrafında baş verən hadisələrə Bayrama nisbətən daha sayıq yanaşır, Daşduraqlı Hilmi və tərəfdarlarının Bayrama mənfi təsirini, onların məsələlərə yanlış baxış tərzini ilə yanaşdığı anlayır. Fəqət bunu Bayrama başa sala bilmir və bu cahil insanların din adı altında ərinin bütün düşüncələrinə hakim kəsilməsinə əngəl ola bilmir. Haççə kənddə yaşadığı zamanlarda da hadisələri obyektiv şəkildə qiymətləndirməyi, düzgün analiz etməyi bacarırdı. Lakin o zaman Haççənin fikri heç kimə maraqlı deyildi və o da öz fikrini səsləndirməyə lüzum görmürdü. İndi isə vəziyyət başqadır. Baş verən hadisələr onun övladlarının və ailəsinin taleyinə mənfi təsir etdiyi üçün artıq səssiz qalmağın bir seçim olmadığını qəbul edir. Haççənin psixoloji inkişafı məcburiyyətdən doğan, şəraitin tələbləri ilə formalaşan bir inkişafdır. Romanda ən çox dəyişən və psixoloji inkişaf edən obraz Haççədir. Xəstəxanada işlədiyi zaman çevrəsi genişlənir, bir çox yeni insanlar, ailələr tanıyır və müşahidə edir. Bayram şəhərin qarışıqlığı içində ətrafından qorxan, çəkinən bir insana çevrilsə də, Haççə obrazında bunun əksini görürük. Şəhərin çətinlikləri ilə əlləşib-vuruşan, övladları üçün əlindən gələni edən Haççə bu həyat mübarizəsində bərkiyir və xarakterində də əsaslı dəyişiklik baş verir. Odur ki, cəmiyyətə, sosial həyata qoşulması da onu bir obraz kimi dinamikləşdirən əsas amillərdəndir. Şəhər həyatı Haççənin yalnız dünyagörüşü və psixologiyasını deyil, həmçinin xarici görünüşünü də dəyişmişdir. Uzun illərdən sonra İrəzcanı görmək üçün kəndə gəldiyi zaman kəndlilərin dilindən bunun ifadəsini görürük: "İxtiyarlayıb. Orasından-burasından çallaşmağa başlayıb saçları! Ovurdları çöküb..." [2, s. 203]. Əsərin sonunda isə Haççə "pislikdən qorxmadığını, lazım gəlsə, daha pisinə də dözəcəyini" bildirir [2, s. 388]. Bu isə onu Bayramdan fərqləndirən ən önəmli xüsusiyyətlərdən biridir- Haççə qorxmur, o övladları üçün hər şeyi etməyə, hətta daha pisinə də qatlaşmağa hazırdır. Fakir Baykurt Haççənin timsalında kənddən şəhərə köç etmiş, bununla da həyata baxışı, düşüncə tərzini müsbət yöndə dəyişmiş qadınların prototipini yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Apaydin T. "Fakir Baykurt'un Yazarlığı". Öğretmen Dünyası, 1999, 239 s.
2. Baykurt F. Kara Ahmet destanı. İstanbul: Literatür Yay, 2006, 408 s.
3. Baykurt F. Yılanların Öcü. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968, 260 s.
4. Gümüş S. Fakir Baykurt ile Düünden Bugüne. Adam Öykü Dergisi, № 25, 1999, s. 5-11.
5. Korkmaz R. Sabahattin Ali (İnsan ve Eser). İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1997, 293 s.

**ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MODERNİZM
(SAHİLƏ YAYANIN "TƏXİRƏSALINMAZ NİKBİNLİK PLANI"
HEKAYƏSİNDƏ TƏXİRƏSALINMAZ RİYAKARLIQ)**

Sərvanə Dağtumas

Bakı Slavyan Universiteti

servane.ferecova.1999@mail.ru

Abstract

Modernism in contemporary Azerbaijan literature (Impossible hypocrisy in Sahila Yayan's story "The plan of undelayed optimism")

The modernist artist is always in doubt, strives to create a new world, feels himself on the border, and dresses the traditions adopted by society in a religious-mythical dress. Modernists confront a person with feelings and thoughts that he cannot see, but that he has buried in his subconscious. The modernist movement described the inner world, thoughts and feelings of the individual (individualism). A prominent representative of our contemporary literature, the young writer Sahil Yaya is the author of the novels "Sheikh", "The Revolution", the short story "Zemi", the short stories "The Plan of Undelayed Optimism", and the short stories "The Portmanatee of a Rich Man".

In the story "The Plan for Undelayed Optimism" Sahil Yaya exposes fake and hypocritical relationships, the fears, turmoil, and hypocrisy hidden behind those relationships, and the tragedy of individuals who are ready to "build a family" without love. The story effectively expresses the gap between love and responsibility and the inevitable end of relationships built without love. The article focuses on the study of the story "The Plan for Undelayed Optimism," written in the stream-of-consciousness form in the modernist movement.

Keywords: *modernism, literature,, Sahilə Yaya, The plan of undelayed optimism, hypocrisy, stereotype.*

Giriş. Modern insan çağdaş dövrdə baş verən hadisələri izləyən və yaşadığı dövrə, mühitə uyğunlaşan insandır. Modernizm zamana bağlıdır, yeni ideyaların yaranması üçün şərait yaradan düşüncə tərzidir, həyatı olduğu kimi təsvir edir. Modernist sənətkar daim şübhə içərisində olur, yeni dünya yaratmağa can atır, özünü sərhəddə hiss edir, toplumun mənimsədiyi ənənələrə dini-mifik don geyindirir. Modernistlər insanın görə bilmədiyi, ancaq təhtəşüurunda basdırdığı hisslər, düşüncələrlə onu üzləşdirir. Modernizm cərəyanı fərdin daxili aləmini, düşüncələrini (individualizm) təsvir edir. Modernist sənətkar daim cəmiyyətlə konfliktdədir. Naturalizm cərəyanı dünyanın surətini təsvir edir, realizm cərəyanı isə dünyanı tənqid edirdi. Modernizm insanların da-

nışmadığı, tabu hesab etdiyi, toplumun düşüncələrinə zidd olan, ayıb, amoral, ədəbsiz hesab etdiyi mövzuları ön plana çəkirdi (underground (yeraltı) ədəbiyyatı). Məsələn, Eduard Manenin "Olimpiya tablosu" ilk avanqard çılpəq rəsm əsəri hesab olunur. Şarl Bodlerin "Leş" şeirində ölümün reallığı, mövcudluğu çürümüş bədənə təsvir edilir. "Modernizm sözü latınca "modernus" sözündəndir, mənası "indi", "tez", "bu dəqiqə" deməkdir. O, keçmişin əleyhinə çıxan, onu büsbütün inkar edən, daha çox yeniliyə can atan, zamanın nəbzini tutmağa çalışan cərəyandır. Bu cərəyana görə, həyat durmadan inkişafdadırsa, bədii düşüncə də onunla ayaqlaşmağa çalışmalı, keçmişin ənənəvi meyarlarından silkinib ayrılmalıdır" [2, s. 199].

Modernizm cərəyanında yazılmış əsərlərdə hadisələr birinci şəxsin dilindən verilir, satirik, ironik elementlərə rast gəlinir. Fərdin daxili aləmi təkrarsız və özünəməxsusdur, qəhrəmanın mənəvi-psixoloji sarsıntıları, ictimai şüura qarşı kəskin etirazı təsvir olunur. "Qeyri-adiliklərin, yolverilməzliyin təsvir və təqdimi, ənənə və normalara tabe olmamaq kimi kəskin üslubi maneələr nümayiş etdirmək modernist əsərlərin ən səciyyəvi meyar və görüntüdür" [1, s. 101]. Modernizm elmlə dini qarşılaşdırır, elmə üstünlük verir. Modernist sənətkar əsəri tam nəzarəti altında saxlayır, üslubunun təkrarsız və orijinal olmasını istəyir və hər şeydə vəhdət axtarır. "Modernistlərə görə insan mətnə bərabərdir, ancaq fərq onun (insanın) sərbəst mətn yazma bilməsindədir" [8, s. 109].

Filologiya elmlər doktoru, tənqidçi İradə Musayevanın fikrincə, modern ədəbiyyat qorxusunu unutmuş insanların ədəbiyyatıdır. Yəni arzuların, komplekslərin, ictimai qınağın çetiri altında qalmaqdan yorulmuş, azad, sərbəst fərdlərin ədəbiyyatı. Burada nəsihətə yer verilmir, insanın öz məni tanımasına, özünü yenidən inşa etməsinə, yaratmasına yönəlib. İradə Musayeva "Postmodernizmin digər ədəbi-estetik "izm"lərdən fərqi" adlı məqaləsində yazır ki, fərdin cəmiyyətlə ziddiyyəti, tənhalığı antik ədəbiyyat nümunələrində də var, bunlar modernizmin xüsusiyyətləri hesab olunmur. Modernizm realizmə üsyan da deyildi, ənənəvi yaşam tərzini və ya həyata eyni münasibətlə davamı əks etdirməyə üsyan idi, həm də ədəbiyyatda eyni şeyə eyni cür baxmaq ənənəsinə sadıqlığa üsyan idi. "Su milyon illərdir eyni cür axır, amma bu, axıntıya baxışın dəyişməsidir, axmağın forması dəyişmir, baxış dəyişir. Modernizm və ya başqa, yeni hesab edilən "izm"lər də həmin baxışdakı yenilik, fərqlilik deməkdir. Modernizm dalğası yaşamın, hadisə və çevrilişli zamanların eyni döyüntülərlə vuran ürəyi, obrazlı bədii ifadəsidir" [5, s. 177].

Modernizmdə insana özünü xoşbəxt etməyin mümkün olması aşılır,

bu da insanı Allaha yaxınlaşdırır. Həyatına özü nəzarət edən, bütün ipləri əlinə alan insan özünü analiz edir, özü ilə hesablaşır, həyatının məsuliyyətini öz üzərinə götürür, ona qaranlıq qalan suallara ilahi ədalətin işığı altında cavab tapmağa çalışır. Bu da bizə sufizm fəlsəfəsini xatırladır. "Modernizmin digər nəzəriyyələrdən, ədəbi-estetik "izm"lərdən fərqi həm də onda idi ki, burada mətnləşdirilən hər şeyə həndəsi silsiləvilik, fizika qanunları ilə yanaşma yeniliyi var idi. Ədəbiyyatlaşmış hər məqamın, hadisə və psixoloji səciyyənin riyazi hesablama konturları, konkretliyi yaranmaqda idi" [5, s. 177].

Modernizm reallıqdan asılı olmayan və onu təqlid etməyən sənət əsəri yaratmaq istəyir, dünyanı parçalanmış şəkildə təsvir edir, bununla da dinamik bütövlüyü üzə çıxarmağa çalışır. "Yeni romançılar"ın fikrincə, yazıçı yaradıcılığında siyasət, əxlaq, ideologiya və metafizikadan uzaq durmalıdır, çünki bu sahələrlə məşğul olmaq jurnalistin işidir. Yazıcının vəzifəsi isə zövq verməkdir [7]. Modernist yazıçı əsərdə çox vaxt müşahidəçi qismində çıxış edir, qınamır, bəraət qazandırmır, sadəcə izləyir. Belə qənaətə gəlirik ki, yük daha çox oxucunun üzərinə düşür, mətnin taleyi onun ixtiyarına buraxılır. Daxili monoloq, şüur axını, fikrin natamamlığı, yarımçıq cümlələr, təfərrüatlara və detallı təsvirlərə yer vermək, mənəvi impulslar, psixi reaksiyaların, emosiyaların şüuraltı partlayışları, hisslərin ən incə çalarlarının təsviri modernizm cərəyanına xas özəlliklərdir. "Zahiri dinamikanın olmaması insanın daxili aləminin təsviri ilə kompensasiya olunur: müəllif insan qəlbində baş verən ən incə hərəkəti, ən incə dəyişikliyi də təsbit etməyə can atır" [7, s. 238].

Bədii ədəbiyyatda Marsel Prustun "İtirilmiş zaman axtarışında", Ceyms Coysun "Uliss", Knut Hamsunun "Aclıq", Natalio Sarrotun "Tropizmlər", Alen Rob-Qriyenin "Qısqanclıq" romanları, Uilyam Folknerin "Emili üçün qızılgül" hekayəsi modernizm cərəyanına nümunədir. Fransız yazıçısı Natalio Sarrot "Tropizmlər" adlı hekayələr toplusunda (24 hekayə) tropizmləri (bioloji amillərə cavab vermək üsulu) şüuraltında formalaşan söz və hərəkətlər kimi təsəvvür edir. Romanda tropizm qısa, güclü və izah olunmayan hisslərin simvolidir. Fransız yazıçısı Alen Rob-Qriyenin "Qısqanclıq" romanında qəhrəmanın psixoloji gərginliyi, patoloji qısqanclığı və subyektiv müşahidələri ustalıqla təsvir olunur. Təhkiyəçi - ər patoloji qısqanclıqdan ("Otello sindromu") əziyyət çəkir, bu vəziyyətini qətiyyənlə sorğulamır, ətrafındakı insanlara, əşyalara qarşı şübhəli davranır. Hər hansısa fakt olmasa da xatirələr, yuxular, obsessiv, nevroitik, paranoyak düşüncələr, hallüsinasiyalar onu rahat buraxmır. Yazıçı romanda daha çox detalları, əşyaları, ətraf aləmi (banan ağacı, pəncərə, jalüz, masa, eyvan və s.) təsvir edir. "Franck gitti, çimdi A..., odasına çekildi. İçerisi

aydınlıq, ama jaluziler sımsıqı kapalı: Şeritlərin arasından sağa sola sadəcə zayıf işıq kalıntıları sızıyor" [9, s. 103]. Ər arvadının hərəkətlərini jalüzdən izləyir. Pəncərə açıq olanda çölə baxa bilirsən, jalüz olanda isə baxmaq mümkün olmur. Qısqanclıq da elə bir xəstəlikdir ki, insanın reallığını təhrif edir, jalüz kimi otağa qaranlıq salır, işıq qarşısını alır, insanın mənəviyyatını deqredasiyaya uğradır, çünki həmin "jalüz" şəxsə pəncərədən baxmağa mane olur. Nəticədə insan gördüyü hər detallı şübhəyə çevirir. Romanda jalüz qısqanclığın mexanizmini ifadə edən detaldır. Yazıçının məqsədi ərin arvadına olan şübhələrinin doğruluğunu müəyyən etmək, oxucunu belə bir axtarışa cəlb etmək deyil. "Qısqanclıq" romanında qısqanclıq xəstəliyinin yaratdığı ruhi vəziyyət və şübhənin reallığı təhrif etməsi romanın əsas ideyasıdır.

Yazıçı Aysel Əlizadənin fikrincə, Azərbaycanda modern ədəbiyyatın təməlini qoyan Axundov sayılsa da, dünyada modernizm cərəyanı Axundovdan sonrakı illərə aid edilir. Bu açıdan Kafka da modernizmə yol açan yazıçı hesab edilir [4, s. 16-17]. Çağdaş ədəbiyyatımıza nəzər salsaq, bizim fikrimizcə, Fərid Hüseynin "Uçurum peyğəmbəri", Bircənin "Cəhənnəmdən keçmiş mələk", Mir-mehdi Ağaoğlunun "Həcc gündəliyi" romanları, Qan Turalının "Gənc qadının və Şaxta Babanın qətli", (**bax.** Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında polifonik və retrospektiv izlər: Qan Turalının "Gənc Qadının və Şaxta Babanın qətli" hekayəsində bir cinayətin mozaikası - dörd səs, dörd həqiqət) Elxan Zeynallının "Gözəlçə", (**bax.** Qaraqanın "Gözəlçə" hekayəsi haqqında) Firuz Mustafanın "Virtual arvad", (**bax.** Firuz Mustafanın "Virtual arvad" hekayəsinin virtuallığı) Sahilə Yayanın "Təxirəsalınmaz nikbinlik planı" hekayələri modernizm cərəyanında yazılıb.

Poeziyamızda da modernist meyllər müşahidə olunur. Məsələn, İlqar Fəhminin qəzəlləri, ("neoklassik qəzəl", "neoklassik əruz" terminlərini ilk dəfə İlqar Fəhmi işlədib) Cəlil Cavanşirin haykuları, (**bax.** "Minitür həyatın misraları") Həmid Hərisçinin "Xaker", "Otello", "Qara Sevdə", (Robot Sofiyaya) "Koronaviruslu Çin gözəli", Aqşin Evrənin "Telefonda deyilməmiş sözlər" şeirləri, Rəbiqə Nazımqızının "Peyğəmbərlər"ə həsr olunmuş şeirlər silsiləsi, Şəhriyar del Geranın "Təəssüfün şeiri", "Axşamdı, əzan vaxtıdı, Allahu-əkbərim sənsən" kimi bir çox şeirlərində modernist elementlərə rast gəlinir.

Əsas hissə. Müasir dövr ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən biri olan gənc yazıçı Sahilə Yayanın yaradıcılığında modernizm cərəyanının elementləri özünü göstərir. Onun qəhrəmanları çox vaxt saxta və riyakar cəmiyyətdə doğulur, böyüyür və formalaşır. O, belə cəmiyyətdə mübarizə aparır, sağ qalmağa çalışan qəhrəmanların mənəvi-psixoloji vəziyyətini təsvir

edir. Sahilə Yaya "Şeyx", "Çevriliş" romanları, "Zemi" povesti, "Təxirəsalınmaz nikbinlik planı", "Varlı kişinin portmanatı" hekayələrinin müəllifidir. Yazıçı Aysel Əlizadənin fikrincə, yazıçının "Şeyx" romanı insanlığı saf, platonik eşqə dəvət edir. Müəllif dəyərlərə yeni baxış sərgiləyir və onu eşqin müasir forması ilə paralel təqdim edir. Aysel Əlizadə hesab edir ki, "Şeyx" bizə Elif Şafakın "Eşq" romanını xatırladır. "Elif Şafakın "Aşk" romanını xatırladan "Şeyx" dövrün sevgiyə olan inamını qaytarmaq cəhdidir, eşqin önündə sonsuzadək müxtəlif sərhədlərin - ailə, din, irq, savaş olmasına üsyandır" [3, s. 12].

Yazıçının "Varlı kişinin portmanatı" hekayəsində maddi dəyərlə mənəvi dəyəri qarşılaşdırır, mənəviyyat maddi dəyəri üstələyir, maddi dəyərin mənəviyyat ölçüsü olmadığı öz əksini tapır. Hekayənin qəhrəmanı Sevinc "yüngül əxlaqlı" qadındır. Sözsüz ki özünə bu cür həyat tərzini seçən və ya seçmək məcburiyyətində qalan qadınlar cəmiyyət tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Toplumun təhqir etdiyi, alçaltdığı, əxlaqsız adlandırdığı, hörmət etmədiyi Sevinc yoldan tapdığı, içi pulla dolu portmanatı sahibinə geri qaytarır. Çətin, ağır həyat tərzini olan, övladları üçün "işləyən" bu qadının vicdanı ona qalib gəlir. "Bu pullar onun üçün hər şey idi. Amma çox təssüf ki, onun deyildi. Yaraşıqlı portmanat onun kasıb evində yol azmış qonağa bənzəyirdi" [11]. tərəfindən hörmətlə qarşılanan, ictimai statusuna görə seçilən Əziz müəllim isə mənəvi baxımdan kasıbdır, onun zənginliyi yalnız portmanatındakı puldan ibarətdir. Uşaqlıqda yaşadığı hadisələr, anası ilə bağlı xatirələri onun təfəkküründə hər şeyi pulla ölçmək düşüncəsini formalaşdırıb. Əziz müəllimin diliylə desək, valideynlərindən ona qalan miras yalnız dollar və xəsislik idi. Əziz müəllimin vicdanının ölçüsü də elə portmanatı boydadır.

Portmanat hekayədə bir detaldır. Bu detalla Əziz müəllimin mənəvi dünyası ortaya çıxır. Portmanat onun sınağı, imtahanı idi. O isə bu sınaqdan üzüağ çıxa bilmir. Onun beynəlxalq səviyyəli insan hüquqları institutunun aparıcı siması olması, bu sahədə çalışması təsadüfi deyil. Peşəsi ilə davranışı arasında belə bir ziddiyyətin, uçurumun olması müəllifin ona olan ironik münasibətinin ifadəsidir. Əziz müəllim bu peşədə çalışması ilə həm də daxili boşluğunu doldurmağa çalışır, tamamlanmaq, eqosunu təmin etmək istəyir. "Varlı kişinin portmanatı" hekayəsi bizə fransız yazıçısı Mopassan və rus yazıçısı Çexovun hekayələrini xatırladır. Mopassan və Çexovun yaradıcılığında insanın taleyi, düşünyə vəziyyət, yaşadığı hadisə təsadüf kimi təsvir olunur. Həmin təsadüflər qəhrəmanların həyatını dəyişir. Burada "təsadüf" janrı kimi göstərilir. Məsələn, Mopassanın "Boyunbağı" hekayəsində boyunbağı qadının imtahanı olur. Çexovun "Hərdəmxəyal" hekayəsində Allah qadını təsadüf adı altında əri

ilə imtahan edir. "Varlı kişinin portmanatı" hekayəsində də həmin qadın Əziz müəllimin sınağı olur. Əslində həmin hekayələrdə təsadüf yoxdur, müəllif oxucuda elə təəssürat yaradır ki, guya təsadüfdür.

Hekayə mübahisəli suallar yaradır: kimdir "əxlaqsız?" və kimdir "əxlaqlı?" "Əxlaqlı" və "əxlaqsız" olmağın ölçüsü, meyarı nədir? "Əxlaqsız" deyib qaçdığımız insanı "əxlaqlı"dır, yoxsa "əxlaqlı" deyib etibar etdiyimiz, statuslu adamları "əxlaqsız"dır? Hekayənin sonunda yağan yağış bir növ katarsis, təmizlənmədir, qəhrəmanın keçirdiyi hissləri ifadə edən detaldır. "Sevinc narın-narın yağan yağışın müşaiəti ilə içinə hopmuş kədərdən ağırlaşmış özünü küçələrdən güclə sürüyüb aparırdı" [11].

Sahilə Yaya "Təxirəsalınmaz nikbinlik planı" hekayəsində saxta və riyakar münasibətləri, həmin münasibətlərin arxasında gizlənmiş qorxuları, təlatümləri, ikiüzlülüüyü, sevgi olmadan "ailə qurmağa" hazır olan fərdlərin faciəsini ifşa edir. Hekayədə sevgi ilə məsuliyyət arasındakı uçurum, sevgisiz qurulan münasibətlərin qaçınılmaz sonu təsirli dillə ifadə olunur. Məqalədə əsas diqqət modernizm cərəyanında, şüur axını formasında yazılmış "Təxirəsalınmaz nikbinlik planı" hekayəsinin tədqiqinə yönəlib.

Sahilə Yayanın "Təxirəsalınmaz nikbinlik planı" hekayəsi qəhrəmanın daxili monoloqu üzərində qurulub, şüur axını formasında, modernizm cərəyanında yazılıb. Hekayəni oxuduqca zaman hiss olunmur, təhkiyəçi sanki bir günün içində baş verənləri, başına gələnləri sürətlə, tələsik, nəfəsi kəsilmiş halda danışır, xatırladıqlarını, qırılmış sözlərini, düşüncələrini, etirafalarını dilə gətirir. Onun düşüncələri qarışıq, cümlələri yarımcıqdır. Hekayədə zaman hiss olunmur. Maraqlıdır, oxuduqca görürsən ki, hadisə bir günün içində baş verməyib. Əslində, qəhrəmanın yaşadığı hadisənin arxasında günlərlə, aylarla yığılıb qalan, etiraf etmədiyi hissləri dayanır. Buna baxmayaraq, oxucuya elə gəlir ki, hadisələr bir günün ərzində cərəyan edir. Hekayə məktubnamə təsiri bağışlayır. Təhkiyəçi elə bil məktub yazır. Bəs məktub kimə ünvanlanıb? Oxucuya, yoxsa özünə? Hadisələri bizə nəql edən təhkiyəçi elə bil reallıqda (özünə) etiraf edə bilmədiyi hisslərini oxucu ilə bölüşür, həm də bir növ özü ilə hesablaşır, özünü sakitləşdirir, təsəlli edir, "qurban" mövqeyinə keçid edərək, "günah keçisi" obrazından çıxmağa çalışır. Özünü günahkar hesab etmir və bunu oxucusuna sübut etməyə çalışır. Bəs o, həqiqətənmi günahsızdır?

Hekayənin üç qəhrəmanı var: qız, qızın anası və qızın nişanlısı. Hekayədə təhkiyəçi qızın nişanlısıdır, ancaq hadisələr qızın ətrafında cərəyan edir. Bu "qanlı üçbucağın təpə nöqtəsi" qızıdır. Qəhrəmanlar ümumiləşdirilmiş obrazlar olduğu üçün adları verilməyib. Nişanlısına "o" deyərək xitab edən təhkiyəçi - oğ-

lan üçün qızın "o"dan, yad insandan heç bir fərqi yox idi: "Bir gün anladım ki, onu sevmirəm...Mən sevincə qatışmış stabil, dəyişməz kədərlə yaşamağa üstünlük verənlərdənəm" [10].

Qızın zəif tərəfləri nişanlısının gözündən qaçmamışdı. "Mən onu tanıyanda o, anasını sevmirdi" [10]. O bilirdi ki, qız onu sevməyən biri ilə yaşamağa razıdır, qız şüuraltı olaraq, sevilməkdən çox sevməyə ehtiyac duyur, sevgi axtarışındadır. Münasibətin saxta və ya saf sevgi üzərində qurulması onu düşündürmür, təkli həmin boşluğu doldura bilsin. Bu, qız üçün yetərlidir, çünki onun tərki edilmək qorxusu var, (tərki edilmə şeması) düzgün sevməyi, sevilməyi bilmir, sevgi dili budur, bunu öyrənib. O, hər şeyə razıdır. Qızın nişanlısı da bu həyata razı olan, heç nəyi sorğulamayan biri ilə niyə saxta və riyakar münasibəti davam etdirməsin? O ki özünü təsdiq edəcək və eqosunu bu yolla təmin edəcək. Sevməyən razı, sevilməyən razı: "O, bütün ömrü boyu bu həqiqətlə yaşamağa, bunu bildiyini gizlətməyə, mənə və özünə unutdurmağa, sevilmədən yaşamağa hazırıdır. Belə olan halda, mən də onu sevmədən yaşamağa hazır idim" [10].

Qızın anası qızının həyatını öz qorxuları üzərində formalaşdırır, oxşar taleyi, hissləri davam etdirməsinə "etiraz edir", nəticədə zənciri "qırır", təkrarlanan döngüləri "dayandırır". (dayandırır?!) Ana nişanlı qızının uğursuz evlilik yaşayacağını hiss edir, anlayır ki, qızı xoşbəxt olmayacaq, çünki nişanlısı onu sevmirdi. Ananın qızına olan sevgisi nevrotikdir, toksikdir, destruktivdir, ana sevməyi öyrənməyib, sevməyin nə olduğunu bilmir, sevgi dili bu cürdür, heç vaxt əsl sevgini görməyib deyə sevgisini göstərə bilmir, qızına qarşı qoruyucu "davranır", "xilas etmə" mövqeyində durur. Qız isə sevmədiyi anasından qaçır, ondan xilas olmaq üçün liman axtarır, nişanlısına xilaskar kimi baxırdı. Bəlkə də, qızı da anasını sevir, ancaq bunu ifadə edə bilmirdi. Onun hiss və düşüncələri geyiminə də yansayıb. (Fəsilə uyğun olmayan qapalı ayaqqabılar, qalın köynək).

"Dəli" olan və sevgi görməyən ana qızının taleyin oyununun parçası olacağını dərhal hiss edir, qızını balta ilə öldürür. O, öz taleyini qızına cəhiz kimi "vermir", bu nakam tale nəsil-dən-nəslə "keçmir", təkrarlanmır. Qızının ölümünü sevgisiz yaşamağından üstün tutur, qızının taleyi ilə apardığı mübarizədən "qalib çıxır". "Sən mənim kimi ərə getməyəcəksən. Səni yalandan sevməyəcəklər. Sevdiklərinə inandırmayacaqlar. Sonra səni sevmədiklərini öyrənməyəcək, bu həqiqətlə yaşamayacaqsan. Sənə xəyanət etməyəcəklər" [10].

Bir qadın evlənəndə özü ilə yalnız əşyaları aparmır, doğulub böyüdüyü evində öyrəndiyi hissləri, keçmişdə aldığı zərbələri, uşaqlıq illərini, travmala-

rını da aparır. İki fərdin düşüncəsi toqquşanda müharibə iki "uşağın" arasında başlayır. Vuruşan uşaqlıqdır, yaralanan yetkinlik. Uşaqlıqda alınan yara sağalmayıb deyə böyüyəndə həmin yaraya toxunduqca qanayır, ağrını iliklərinə kimi hiss edirsən. Ana üçün sevgisiz yaşamaq hər gün ölməkdir, ona görə də qızını hər gün ölməkdən, sonrakı savaşlardan, mübarizədən xilas edir. "Oynaq, cinayətkar, dəli baxışları ilə mənə meydan oxuyur, onu aldada bilmədiyim üçün, qızını öz taleyini təkrarlamağa qoymadığı üçün qalib sayılırdı..." [10].

"Təxirəsalınmaz nikbinlik planı" hekayəsində riyakar və saxta münasibətlər qəhrəmanları o qədər ağuşuna alıb ki, qaçmaq mümkünsüz, "təxirəsalınmaz"dır. Hekayədə qız sistemin, mövcud stereotiplərin simvoludur. Qız həm də təmiz və saf dəyərlərin simvoludur, ana onu "öldürərək" qoruyur, bu saxta cəmiyyətdən uzaqlaşdırır. (Cəfər Cəbbarlının "Oqtay Eloğlu" əsərində Oqtayın Firəngizi öldürdüyü kimi)

Nəticə və elmi yenilik. Yazıçı Sahilə Yayanın hekayədə qoyduğu problem müasir dövrlə yaxından səsleşir. Münasibətlərdə saflıq, düzlük, dürüstlükdən əsər-əlamət qalmayıb, cütlüklər bir-birinə yaddır, "o"dan ibarət fərdlərdir. Əksəriyyəti "o" dur. Bugün münasibətlərin çoxu "biz" yox, "o", "mən" üzərində qurulub. Sevgisiz doğulan uşaqlar, sevgisizliyin yaşatdığı acılar nəsil-dən-nəsilə keçir. Hekayədə tək gerçək, dürüst, ağıllı, müdrik olan tək insan "dəli" olan anadır. O, "dəli" olsa da, kənardan saxta, riyakar münasibətləri, yalanları aydın şəkildə görə bilir. Bu hekayə bizə həm də yazıçı Azər Qismətin "Hamilə dəli" hekayəsini xatırladır. Böyük arzularla övladının yolunu gözləyən "dəli" ananın övladı kimi arzuları da, xəyalları da ölü "doğulur". "Dünyanın əzab-əziyyətinə dözə biləcək, təmiz, hazırlıqlı insan övladı doğulmadı" [6].

İnsan saxta dünyada yaşadığının fərqiində olsa da bu dünyadan qaça bilmir. Bəzən uyğunlaşır, tabe olur, "kütlə psixologiyası" ilə hərəkət edir, bəzən də mübarizə aparır, təslim olmur. Hekayədə də ana qızının taleyinə müdaxilə edir, qızının ömür boyu yalanlara qucaq açmasının, saxta münasibətləri davam etdirməsinin qarşısını alır, çünki övladının bu cür həyatı yaşaması "dəli" olan anaya ağır gəlir. Bir münasibətdə yalan toxumu kök salıbsa, o münasibətin meyvəsi bar verməyəcək. Ağıllı kimi görünən, sosial maska altında əsl üzlərini gizlədən insanlar yalanlarla dolu həyatlarına riyakar adlı ev qurub davam etdikləri, ikiüzlülüyn ocağında isindikləri halda həqiqəti görən yeganə şəxslər "dəlilər"dir. Ağıllı kimi görünən insanların yandırdıqları təxirəsalınmaz riyakarlıq adlı həmin ocağın tütüsü sonda özlərini boğacaq. Bu mənada hekayənin adı da ironikdir. Qəhrəmanların münasibəti sevgi yox, gözlənti üzərində qurulub. Onların "nikbinliyi" təxirə salmaq istəmədikləri saxta və süni davranış

nışlardan, səmimiyyətsiz baxışlardan ibarətdir. Qəhrəmanlar yalan və illüziya-dan ibarət bu cür münasibətləri davam etdirməyə məhkumdur, ancaq bu cür həyata razı olduqları üçün "nikbindirlər". (məcburi, təxirəsalınmaz nikbinlik) Ana baltası ilə yalnız qızının canını almır, həm də stereotiplərlə dolu, riyakar, saxta sistemin yalanını parçalayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva Y. XX əsr ədəbiyyatında modernizm. Bakı: Mürtəcim, 2005, 108 s.
2. Akimova E. Azərbaycan poeziyasında modernist estetikanın təzahürləri. //Ədəbiyyat məcmuəsi: Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri / AMEA-C.XXVIII. – 2016, №2.- S.198-204.
3. Əlizadə A. Köhnəni dağıt(ma), yenisini tik: hər şeydən sonra metamodernizm. 525-ci qəzet.- 2019, 25 may.- S.12.
4. Əlizadə A. Köhnəni dağıt(ma), yenisini tik: hər şeydən sonra metamodernizm. 525-ci qəzet.- 2019, 18 may.- S.16-17.
5. Musayeva İ. Postmodernizmin digər ədəbi-estetik "izm"lərdən fərqi. //Risalə: Elmi araşdırmalar jurnalı.- 2019, №2.- S.176-184.
6. Qismət A. "Hamilə dəli" hekayəsi. <https://manera.az/index.php?newsid=2164> (26.04.2016)
7. Quliyev Q. Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər. Bakı: OL NPKT, 2019, 260 s.
8. Quliyev T. Ədəbiyyatda realizm və modernizm problemləri. Bakı: Nağıl Evi, 2006, 130 s.
9. Robbe-Grillet A. Kıskançlık. İstanbul, Melisa Matbaacılık, 2022, 108 s.
10. Yaya, S. Təxirəsalınmaz nikbinlik planı hekayəsi. <https://www.google.com/amp/s/www.azadliq.org/amp/2137296.html>(25.08.2010)
11. Yaya, S. Varlı kişinin portmanatı. <https://old.525.az/view.php?lang=az&menu=7&id=13688&type=1#gsc.tab0> (10.07.2010)

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Fərrux Məmmədov

KƏRKÜKLÜ ŞAİR HİCRİ DƏDƏNİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK LİRİKASI: KƏRKÜK YURDSEVƏRLİYİNİN POETİK TƏCƏSSÜMÜ

Al-Bayati Ibrahim Muayad Abdullah

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

iboxbela@gmail.com

Abstract

Patriotic lyrics of the Kerkuk poet Hijri Dada: the poetic embodiment of Kerkuk patriotism

This study aims to explore the various forms of patriotism and its artistic resonances in the works of Hijri Dada (1877-1952) one of the symbolic figures of 20th - century Iraqi Turkmen literature. Hijri Dada is an exceptional personality who synthesised classical poetic traditions with local folk values, placing social issues at the centre of his creative output. The article analysis how the poet transformed the concept of "homeland" from a mere geographical boundary into a "poetic embodiment" within the context of language, history, cultural memory, and social justice.

Within the scope of research, a descriptive analysis was conducted based on his poems concerning the underground resources of kirkuk, social cohesion, and a future rooted in peace. The findings reveal that Hijri Dada's patriotic lyricism offers a model of conscious devotion to the land - one that prioritises public welfare, scientific development, and universal peace over mere epic rhetoric. The study seeks to provide an academic evaluation of the poet's steadfast position in Kirkuk literature through the prism of patriotism.

Keywords: *Hijri Dada, Kirkuk, patriotic lyricism, poetic embodiment, Iraqi Turkmen Literature*

Giriş. İraq Türkmən ədəbiyyatının qədim mərkəzi Kərkük, tarix boyu yetişdirdiyi ziyalıları ilə Türk mədəniyyət coğrafiyasının ən canlı ərazilərindən biri olmuşdur. XX əsrin ilk yarısında, siyasi və sosial transformasiyaların mərkəzində yer alan bu coğrafiyada ədəbiyyat bir ictimai müqavimət və milli kimliyi qoruma sahəsi kimi ön plana çıxmışdır. Bu dövrün ən xarakterik səslərindən biri, klassik şeir ənənəsi ilə xalqın yerli dəyərlərini sintez edən Hicri Dədədir (1877-1952) (Terzibaşı, 2013, s. 85).

Hicri Dədənin sənətini formalaşdıran ən təməl ünsür, Kərkükün sosial və mədəni toxumasına duyduğu dərin bağlılıqdır. Onun şeirlərində "vətən" anlayış sadəcə mücərrəd bir sevgi obyekt deyil; dilin, tarixin və ictimai rifahın birləşdiyi bir "poetik təəcəssüm" olaraq qarşımıza çıxır. Şair Kərkükün yeraltı

zənginliklərindən sülh axtarışına qədər bir çox mövzunu vətənpərvər bir həssaslıqla işləyir.

Əsas. Kərkükün mədəni yaddaşında silinməz iz qoyan Hicri Dədə 1877-ci ildə (Hicri 1294) Kərkükün köklü ailələrindən birinin övladı olaraq dünyaya gəlmişdir. Əsl adı Mahmud olan şairin Hicri təxəllüsü doğum ilinə, Dədə ünvanı isə ailəsinin mənəvi nüfuzuna bir işarədir (Saedgul, 2015, s. 12).

Onun həyat hekayəsi sadəcə bir bioqrafiya deyil, eyni zamanda bir coğrafiyanın tarixi şahidliyidir. İlk təhsilini atasından və Kərkükün yerli mədrəsələrindən alan Hicri Dədə türk, ərəb və fars dillərini bu dillərdə əsər yazacaq səviyyədə öyrənmiş, klassik Şərq mədəniyyətinin bütün incəliklərinə vafiq olmuşdur.

Gənclik illərindən etibarən dövlət qulluğuna başlayan Hicri Dədə, xüsusilə Daşınmaz Əmlakın Qeydiyyatı idarəsindəki katiblik fəaliyyəti sayəsində Kərkükün mülkiyyət quruluşunun, hər qarış torpağını və xalqın yaşadığı sosial-iqtisadi çətinlikləri yaxından müşahidə etmək imkanı tapmışdır (Dəmirçi, 2006, s.44). Bu müşahidələr, gələcəkdə onun vətənpərvərlik lirikasının təməlini təşkil edəcək real və cəmiyyət yönümlü baxış bucağının zəminini hazırlamışdır.

Hicri Dədənin həyatındakı ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də onun müəllim, yəni pedaqoji kimliyidir. O sadəcə qələm sahibi olan bir şair deyil, eyni zamanda bir nəslin yetişməsinə öncüllük edən bir mürəbbi (tərbiyəçi) olmuşdur.

1911-ci ildə istanbula etdiyi səyahət onun üfüğünü genişləndirmiş; burdakı ədəbi məclislərdən və yeni fikirlərdən təsirlənərək Kərkükə qayıtdıqda bu tərübəsini təhsil sahəsinə köçürmüşdür. Hicri Dədə, xüsusilə ana dili şüruunu aşılamaq, gənclərin milli və mənəvi dəyərlərə bağlı yetişməsinə təmin etmək məqsədilə müəllimlik etmişdir.

Dərslərində sadəcə biliyi deyil, vətən sevgisini və xarakter tərbiyəsini də ön planda tutmuşdur. Onun təhsil fəaliyyəti sınıf otaqlarının divarlarını aşaraq Kərkük küçələrindəki hər bir gəncə rəhbərlik etmiş, hər ədəbi məclisə bir məktəb mahiyyəti qazandırmışdır. Bu cəhəti ilə o, Kərkük Türkmənlərinin həm dilini qoruyan bir dil keşikçisi, həm də onlara gələcək ümidi aşılayan bir fikir fədarisidir.

Onun ədəbi şəxsiyyəti klassik ənənənin əzəməti ilə xalq ədəbiyyatının səmimiyyətini birləşdirən özünəməxsus bir sintezdir. Şeirlərində əruz vəznindən böyük ustalıqla istifadə etdiyi halda, xalqın anlama biləcəyi sadə bir dili (Kərkük ağzı və istanbul türkcəsi) müdafiə etmiş "xoyratlar" və türkülərlə bəslənən yerli ruhu yüksək sənət formaları ilə taclandırmışdır.

Hicri Dədənin sənəti "sənət üçün" deyil "vətən və millət üçün"dür. O, fil sümüyü qülləsinə çəkilən bir şair deyil Kərkükün yoxsulluğunun, neftin əda-

lətsiz paylaşılmasını müharibələrin dağıdıcılığını və azadlıq axtarışını hayqıran bir səsdir (Yavuz, 1999, s. 210).

O, "Vətən" şeirində yazırdı:

Var ol vatan bu azım ile senden safâ doğar
Parlak Sedef meşimede dürt-i bahar doğar.

Bir gün olur ki mevce gelir menbâ-i güher
Elbet bu hâk pak şeref kimya doğar.

Bir gün gelir felek te buna gıpta hân olur

Yüz gösterince mehr- i hakikat ziyâ doğar (Paşayev, 2002, s. 110).

Mütəvazi və dərviş xislətli şəxsiyyəti onun vətənpərvərlik lirikasına insani bir dərinlik qazandırmış; şəxsi acılarını vətənin dərdləri ilə birləşdirərək "poetik bir təcəssüm" yaratmışdır. Dolayısı ilə Hicri Dədənin həyatı, müllimliyi və sənəti bir bütün olaraq ələ alındıqda O, kərkükün həm keçmişini qoruyan bir qalası, həm də gələcəyini aydınladan bir məşəli kimi qəbul edilməlidir.

Hicri Dədənin şeir dünyasında vətən anlayışı, zehində yaşadılan mücərrəd bir idealdan daha çox, kərkükün hər küçəsində və tarixi toxumasında konkretləşən canlı bir reallıqdır. Şair üçün vətəni sevmək, həmin vətənin yaddaşını və kimliyini daşıyan məkanları şeir vasitəsilə yenidən inşa edərək əbədləşdirməkdir.

Bu baxımdan, kərkükün rəmzinə çevrilmiş nöqtələri olan Qala Musalla və Baba gürgür, onun poetikasında sırası bir coğrafi yer olmaqdan çıxaraq, milli və mənəvi bir möhür mahiyyəti qazanır. Hicri Dədə bu məkanları təsvir edərkən, əslində Türkmən varlığının tarixi dərinliyini və sarsılmazlığını lirik bir dillə qeyd altına alır. Bu məkansal təcəssümün ən güclü sütununu kərkük qalası təşkil edir:

Ey eski müşekkel kocaman dop dolu kal ' a

Binlerce yılın hatırası en ulu kal ' a

Ey savt -ı mücessem koca bir heykel -i fâhir

Batnında nihândır nice bin Yûnus-ı zâkir (Saedgul, 2015, s. 397).

Hicri Dədənin misralarında qala, sadəcə hərbi-strateji müdafiə obyekt deyil, regiondaki qədim Türk varlığının və suverenliyinin sarsılmaz simvolidir. Şairin qala təsvirləri oxucuya deskriptiv (təsviri) məkan məlumatı verməkdən ziyadə həmin məkanın təmsil etdiyi minillik mənəvi mahiyyəti aşılır. Qalanı vətənin mühafizəçisi statusunda mövqeləndirən şair, buradaki hər

bir daşı dövlət atributu və vətən parçası kimi müqəddəsləşdirir.

Eyni şəkildə, vətənin mənəvi hüduqlarını müəyyən edən Musalla qəbistanlığı, Hicri Dədənin poetikasında vətənin "mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənəd mahiyyətindədir.

Şair vətən anlayışının təkə yaşayan əhali ilə məhdudlaşmadığını, həm də o torpağın qatlarında əbədi uyuyan əcdadın irsi ilə formalaşdığını dərk edir (Öztürk, 2010, s. 75). Musalladaki sükutu və hüznü poetik şəkildə işləməsi, vətənpərvərliyin lirika ilə vəhdət təşkil edən ifadəsidir; çünki onun fəlsəfəsinə görə, bir ərazi vahidi yalnız uğrunda fəda olanların və orada dəfn edilənlərin kollektiv yaddaşı ilə "vətən" statusu qazanır.

Hicri Dədənin poetik dünyasını işıqlandıran ən diqqətçəkən simvol isə şübhəsiz ki, Baba Gürgürdür. Şair Baba Gürgürün sönməyən atəşini vətən sevgisi və azadlıq eşqinin tükənməz bir timsalı kimi vurğulayır. Bu atəş həm şəhərin yeraltı zənginliyinə və bərəkətinə bir işarə, həm də şairin daxilindəki yurd sevgisinin simvolik təzahürüdür. Qaranlıq günlərdə xalqa ümid verən bu alovlar, Hicri Dədənin misralarında vətənin əbədi olduğunu hayqıran mistik bir işıqdır.

Kərkükdəki məşhur neft yatağı və sönməyən atəşi ilə tanınan "Baba Gür Gürü" şair belə vəsf edir:

Ey eski imâm eski Ocaq hân Baba Gür Gür
Ey şəhrimizə şa'şaa-yi efşân Baba Gür Gür
Ey kutlu ziyâret-gehimiz cân Baba Gür Gür
Var müşkülümüz eyle sen âsân Baba Gür Gür.

Kerkük'te bizim bir babamız bir de dedemiz var
Zengin baba yoxsul dedemiz gamzedemiz var
Bir pîr-i mugân bir de 'aceb mey-kedemiz var
Gayri mey içər biz kuru sekrân Baba Gür Gür (Saedgul, 2015, s. 407).

Şair: "Kərkük daşını cövhəri - Ammana dəyişməm" – deyərək bu yerli aidiyyətin sarılmazlığını vurğulayarkən, əslində bu məkanlar vasitəsilə vətənpərvərliyi təbiət, inanc və tarixlə vəhdətdə təqdim edir.

Nəticə etibarilə, bu üç təməl məkan Hicri Dədənin vətən lirikasına konkret və vizual bir dərinlik qatararaq, Kərkük yurdsevərliyini ədəbi bir abidəyə çevirməkdədir.

Hicri Dədənin vətənpərvərlik anlayışının dəyərləndirmək olar, şeirləri İraq birliyi, sosial ədalət və neft mövzuları müstəvisində şairin sadəcə romantik bir vətən aşiqi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin problemlərini özünüküləş-

dirən bir ziyalı olduğunun ortaya qoyur.

Hicri Dədənin vətənpərvərliyi statik bir mədhiyyə ədəbiyyatı çərçəvəsini aşaraq, dinamik, mühakiməedici və cəmiyyətin rifahını ön plana çıxaran bir xarakter daşıyır. Onun lirik ifadə tərzində vətəndəki insanların hüuru, ədaləti və ortaq gələcəyi ilə məna qazanır. Bu kontekstdə şairin poetikasında önə çıxan ən mühüm mövzulardan biri İraqın bütövlüyü və məzhəblərustü etnoslarüstü bir birlik idealıdır. Hicri Dədə vətəni bir "vücut -i vahid "yəni (vahid bir bədən) olaraq görür və bu bədənün üzvləri arasındakı təfriqəni vətənin ən böyük düşməni hesab edir. Şeirlərində tez-tez vurğuladığı "ittihad" (birləşmə) çağırışı onun vətənpərvərliyinin birləşdirici gücünü əks etdirir. Ona görə vətənin tərəqqisi ancaq müxtəlif ünsürlərin ortaq bir məqsəd ətrafında, "mehr-i vəhdət" (vəhdət günəşi) altında birləşməsi ilə mümkündür.

Şairin vətənpərvərliyinin konkret və ictimai təzahürü kərkükün yeraltı sərvəti olan neft mövzusundadır. Hicri Dədə üçün vətənpərvərlik, vətənin resurslarının vətən övladları üçün ədalətli şəkildə istifadə edilməsidir. Şeirlərində torpağın altından fışqıran "xalqın yaşamaına nur, küçəsinə işıq və evinə çörək olaraq dönməməsini böyük bir hüzn və giley - gūzarla qarşılayır. Onun təqdimatında neft, sadəcə iqtisadi bir anlayış, maddi mövcudiyyət deyil; vətənin tərəqqisi üçün verilmiş ilahi bir lütf, lakin ədalətsiz idarəçilik əlində hədə edilən bir imkandır.

Şair, "İstəriz hər bir soqaq olsun işıq, dərd bitsin "məzmunundakı misraları ilə vətən sevgisini xalqın rifahı ilə birbaşa əlaqələndirir. Bu yanaşma onun vətənpərvərlik sevgisini xalqın rifahı ilə birbaşa əlaqələndirir. Bu yanaşma onun vətənpərvərlik lirikasına "sosial ədalət" ölçüsü əlavə edərək, onu dövrünün digər şairlərindən fərqləndirən inqilabi bir mövqeyə yüksəldir.

Hicri Dədənin vətənpərvərliyi, eyni zamanda bir "hələcək inşasıdır". Xüsusilə müəllimlik kimliyi ilə harmoniya təşkil edən bu mövzuda, tələbələrini "vətənin aslanları" deyərək xitab edərək onlara böyük məsuliyyətlər yükləyir. Ona görə vətəni qorumaq təkə silahla deyil, həm də elmlə, çalışmaqla və milli əlaqla mümkündür. O, məzuniyyət törənlərində və ictimai toplantılarda oxuduğu, yüksək xitabət gücünə malik mənzumələri ilə vətənpərvərliyi gənclərin ruhuna bir ideal kimi nəqş etmişdir.

Şairin lirik dünyasında vətən, keçmişin mirasını qoruyarkən gələcəyin müasir və rifah dolu dünyasına hazırlaşma sahəsidir. Beləliklə, Hicri Dədənin vətənpərvərliyi bir tərəfi əcdad qəbiristanlığına və tarixi qalaya söykənən, digər tərəfi isə neftlə tərəqqi etmiş, təhsillə ucalmış və sülh ilə bəzədilmiş bir gələcəyə ümidlə uzanan çoxşaxəli bir poetik dünyadır.

Məqalənin bu bölməsində Hicri Dədənin vətənpərvərlik duyğusunun hansı bədii vasitələrlə konkretləşdirdiyi və bu hissləri poetik dilin imkanları ilə necə sənət əsərinə çevirdiyi bütöv bir şəkildə təhlil edilir.

Hicri Dədənin vətənpərvərlik lirikası sadəcə tematik bir seçim deyil, eyni zamanda şüurlu bir dil və üslub inşasının nəticəsidir. Şairin vətən qavrayışı, seçdiyi kəlmələrdən qurduğu cümlə strukturlarına qədər hər bir məqamda özünü hiss etdirir. Onun üslubunun ən xarakterik xüsusiyyəti klassik şeirin estetik ağırlığı ilə xalqın anlama biləcəyi sadə və səmimi ifadə tərzini üstünlüklə birləşdirə bilməsidir.

Hicri Dədə vətənin dərini nəql edərkən birbaşa xalqın vicdanına toxunmağa üstünlük verir. Bu kontekstdə, şeirlərində istifadə etdiyi dil həm kərkük ağzının yerli istiliyini, həm də istambul türkçəsinin ədəbi zərifliyini özündə birləşdirərək vətənin səsinə çoxölçülü hala gətirir.

Onun vətən mövzulu şeirlərində hakim olan ən təməl üslub xüsusiyyəti xitabdır. Hicri Dədə vətəni müdafiə edərkən və ya vətən sevgisini aşılarkən lirik bir şairdən ziyadə, bir xətib kimi kütlələrə səslənir. Xüsusilə məktəb tədbirlərində, milli bayramlarda və ictimai toplantılarda oxuduğu şeirlərdə əmr forması, nida və müraciət tərzindən tez-tez istifadə edərək bir intibah missiyası yerinə yetirir.

"Oyan!", "Bax!", "Gör!" kimi ifadələrlə xalqı və gəncliyi vətənin gələcəyi üzərində düşünməyə dəvət edir. Bu xitabət gücü, onun vətənpərvərliyini oxucu və dinləyici fəaliyyət səsləyir. Şairin lirik təhkiyəsi, vətənin hüznü halı ilə (mərsiyə tərzində) gələcəkdəki rifah halının (müjdə tərzində) birləşdiyi ziddiyyətlərdən qidalanır.

Bundan əlavə Hicri Dədənin dil anlayışı vətənpərvərliyinin bir parçası olaraq "dil mühafizəçiliyi" vəzifəsini də öhdəsinə götürür. O, vətəni sadəcə torpaq olaraq deyil, o torpaq üzərində danışılan ana dil olaraq da xarakterizə edir. Şeirlərində ana dilinin saflığını qorumaq cəhdi, vətənin mədəni sərhədlərini qorumaq çabası ilə eyni əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə etdiyi təşbeh və istiarələrdə vətəni; "cənnət, ana, sevgili və müqəddəs bir əmanət" kimi anlayışlarla eyniləşdirərək lirik təhkiyəsini dərinləşdirir. Bu bədii seçimlər Hicri Dədənin vətənpərvərlik lirikasına sadəcə siyasi məzmun deyil, eyni zamanda estetik bir ölümsüzlük qazandırır. Nəticə etibarilə, onun üslubu vətənin səsinə əşidib əşidməyənlərə çatdıran və bu səsi gələcək nəsillərin yaddaşına nəqş edən poetik təcəssümün təməl daşdır.

Nəticə və elmi yenilik. "Kərküklü şair Hicri Dədənin vətənpərvərlik lirikası Kərkük yurdsrəvərliyinin poetik təcəssümü" başlıqlı bu tədiqat şairin əsər-

lərində vətən anlayışının hansı estetik və sosial kimliyə büründüyünü aşkara çıxarmışdır. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, Hicri Dədə üçün vətənpərvərlik sadəcə coğrafi bağlılıq deyil, eyni zamanda dilin, tarixin və sosial ədalətin müdafiə olunduğu çoxqatlı poetik təcəssümdür. Şair Kərkükün tarixi qalasından neft yataqlarına qədər uzanan geniş bir məkanda vətəni sadəcə vəsf edilən bir obyekt kimi deyil, dərdləri ilə üzüləcək və abad ediləcək bir subyekt kimi mövqeləndirmişdir.

Hicri Dədənin vətənpərvərlik lirikası lirik ritorikanın hüdudlarını aşaraq ictimai xarakter qazanmışdır. Onun şeirlərində vətənpərvərlik xalqın rifahını, neftin ədalətli bölgüsünü və təhsillə yüksələn gənclik idealını zəruri edir. Şairin "müəlim" vəsiqəsi ilə yoğrulan xitabət gücü vətən sevgisini kütləvi bir həyacana çevirmişdir. Kərkük qalası və Musalla qəbiristanlığı kimi məkanları isə Türkmən varlığının silinməz möhürləri olaraq poetik bir abidəyə döndürmüşdür. Hicri Dədə lokal aidiyyəti (Kərkük) ilə ümumi aidiyyətini (İraq və Türk mədəni coğrafiyası) bir-birinə zidd görməmiş, əksinə, bu ünsürləri sülhsevər və birləşdirici bir üslubla sintez etmişdir.

Yekun olaraq, Hicri Dədə XIX əsr İraq Türkmən ədəbiyyatının vicdanı və səsi olmağı bacarmış bir şəxsiyyətdir. Onun şeirlərində Vətən-dildir, əməkdir, ədalətdir və sarsılmaz yaddaşdır. Məzar daşındakı "Hər vətənpərvər can verir bir gün gəlir bu sevdada" misrası sadəcə bir şairin son arzusu deyil, bir ömrün vətənpərvərlik lirikası ilə necə bütövləşdiyinin aydın sübutudur. Bu məqalədə aparılan təhlillər Hicri Dədənin ədəbi irsinin sadəcə keçmişə aid bir xatirə olmadığını, bu gün də Kərkükün mədəni və ictimai kimliyini qoruyub saxlayan bir poetik təcəssüm kimi yaşadığını göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Demirci, M. Kerkük şairi ve Hicri Dede üzerine notlar. İstanbul: Tarihi ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2006, 230 s.
2. Öztürk, N. (2010). Mekân ve şiir: Kerkük şairlerinde şehir milliyetçiliği. Ortadoğu Analiz Dergisi, 2(14), 86-94 s.
3. Paşayev, Q. (2002). Hicri Dədə: Həyatı, sənəti və seçilmiş əsərləri. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 144 s.
4. Saedgul, M. K. (2015). Kerküklü şair Hicri Dede: Hayatı, sanatı ve eserleri [Yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi, 431 s.
5. Terzibaşı, A. Kerkük şairleri (Cilt 1-2). Ötüken Neşriyat, 2013, 1648 s.
6. Yavuz, Ü. (1999). Irak Türkmen edebiyatında kimlik ve vatan algısı: Hicri Dede örneği. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 230 s.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Etibar Talıblı

DİDAKTİK MOTİVLƏRİN GENEZİSİ: "KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ"DƏN "SİRLƏR XƏZİNƏSİ"NƏ QƏDƏR

Aysun Hüseynzadə

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

aysunnhuseynzade185@gmail.com

Abstract

The genesis of didactic motifs: from "Kalila and Dimna" to "The Treasury of Secrets"

"Throughout the millennial and multifaceted evolutionary trajectory of Eastern artistic thought, didactics – comprising moral admonition and ethical instruction – has functioned not merely as a rudimentary literary device or pedagogical method, but as a fundamental philosophy that established the moral pillars, ethical norms, and socio-cultural identity of society. In my view, the foundation of this genesis is constituted by two monumental landmarks: the ancient Indian monument "Kalila and Dimna" and the pinnacle of the Azerbaijani Renaissance, Nizami Ganjavi's "The Treasury of Secrets" (Makhzan al-Asrar). The centuries-long temporal span between these two masterpieces reflects, in all its nuances, the complex intellectual journey undertaken by humanity: a transition from worldly passions, primal instincts, and pragmatic survival rules toward spiritual purification and the realization of the "Perfect Man" (al-Insan al-Kamil) model.

While didactics in "Kalila and Dimna" assumes a character aimed at pragmatic intelligence and survival within courtly environments – presented primarily through allegorical animal figures—this lineage ascends to a qualitatively new stage in the works of Nizami Ganjavi. The great poet liberated didactics from the simplistic moralizing framework of prose, synthesizing it with sublime poetry and profound mystical-philosophical depth. Consequently, Eastern didactic thought evolved from practical advice delivered through the language of animals into an anthropocentric model that propagates the reformation of the human inner world, the absolutism of justice, and divine wisdom. This transformation played a decisive role in forming the ethical system of the Eastern Renaissance, which prioritizes universal rather than merely individual perfection."

Keywords: *Didacticism, genesis, "Kalila and Dimna", "The Treasury of Secrets", allegory, Eastern literary imagination*

Giriş. Şərq bədii təfəkkürünün ən qədim qatlarından süzülüb gələn, dərin fəlsəfi məna yüklü, hikmətamiz və tərbiyəvi səciyyə daşıyan əhvalatlar, eləcə də rəmzi təmsillər hər zaman bu regionun ədəbi simasını müəyyən edən

fundamental amillər olub. Bu tip bədii nümunələr sadəcə şifahi xalq yaradıcılığının ilkin rüşeymlərində deyil, həm də klassik ədəbiyyatın ən möhtəşəm abidələrində özünə geniş və silinməz yer tapmışdır. Bu əsərlər zaman keçdikcə öz lokal coğrafiyasını aşaraq, müxtəlif dillərə tərcümə edilmiş, ayrı-ayrı məmləkətlərə və sivilizasiyalara nüfuz edərək dünya xalqlarının ortaq mədəniyyətinin ayrılmaz bir parçasına çevrilmişdir. Maraqlıdır ki, bu bədii söz nümunələri getdiyi hər yerdə oranın yerli ədəbi-bədii ənənələri ilə üzvi şəkildə qaynayıb-qarışmış, sanki canlı bir orqanizm kimi təmasda olduğu xalqların mədəni dəyərlərini öz canına hopdurmuşdur. Bu "integrasiya" prosesi nəticəsində əsərlər hər yeni nəsilə fərqli çalarlar qazanmış, yeni süjet xətləri və obrazlar sistemi ilə zənginləşərək bəşəriyyətin ümumi hikmət xəzinəsinə çevrilmişdir. Bu əsər Şərqin dünya fikir tarixinə və söz sənətinə bəxş etdiyi ən qiymətli hədiyyələrdən biri sayılır. Alimlərin apardığı çoxşaxəli tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, "Kəlilə və Dimnə" əvvəlcə sadə insanların dilində, şifahi xalq ədəbiyyatının bir qolu kimi yaranmış, dildən-dilə keçərək cilalanmışdır. Sonradan isə hind brəhmənləri bu hikmətli rəvayətləri sistemləşdirərək yazıya köçürmüş və beləliklə, Şərqin ən qədim yazılı abidələrindən biri kimi tarixə həkk etmişlər. Zamanın süzgəcindən keçən bu hikmətamiz hekayətlər fars, ərəb, yunan və latın dilləri vasitəsilə Şərqin sərhədlərini aşaraq Avropanın mədəni mühitinə qədər gedib çıxmışdır. Bu köç prosesi sadəcə bir dil materialının digərinə köçürülməsi deyil, həm də əsərin ideya-məzmun baxımından böyüməsi demək idi. Kitabın Azərbaycan dilinə mükəmməl tərcüməsini həyata keçirmiş görkəmli şərqşünas alim, professor Rəhim Sultanovun da qeyd etdiyi kimi, *"əsər bu uzun səyahəti boyunca daim təkmilləşmiş və yeni mənalı süjetlərlə zənginləşərək həcmcə xeyli genişlənmişdir"*(6, s. 13).

Əsas hissə. "Kəlilə və Dimnə"-nin tarixi kökləri qədim Hindistana, b.e.ə. IV-III əsrlərə dayanan "Pañcatantra" abidəsinə qədər uzanır. Əsərin yaranma zərurəti birbaşa dövlət idarəçiliyi və siyasi etika ilə bağlı idi. Rəvayətə görə, Hindistan hökmdarı Dabşelim özünün nadan və nadinc oğullarını tərbiyə etmək, onlara padşahlıq elmini öyrətmək üçün müdrik filosof Beydəbaya müraciət edir. Beydəba isə quru nəsihətlərin gənclər tərəfindən qəbul edilməyəcəyini bildiyi üçün həqiqətləri heyvanların dili ilə, təmsillər vasitəsilə çatdırmağa qərar verir. Beləliklə, dünya ədəbiyyatının ən böyük didaktik abidəsi doğulur. Əsər VI əsrdə Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirəvanın göstərişi ilə məşhur təbib Burzuyeh tərəfindən pəhləvi dilinə, VIII əsrdə isə İbn əl-Müqəffə tərəfindən ərəb dilinə tərcümə olunaraq İslam dünyasına daxil olur. Əsərin Sasani və ərəb mühitində qazandığı bu yeni həyat, onun sonrakı əsrlərdə Avropa və rus

ədəbi mühitlərinə nüfuz etməsi üçün zəmin hazırladı. Bu proses sadəcə bir kitabın yayılması deyil, bütöv bir didaktik janrın dünya miqyasında şaxələnməsi ilə nəticələndi. Belə ki, dünya ədəbiyyatı tarixinin təkamül prosesinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bəşəriyyətin ortaq bədii təfəkkürü vahid bir kökdən qidalanaraq müxtəlif budaqlar şəklində inkişaf etmişdir.

Bu hikmətli süjetlər qərb istiqamətində də inanılmaz bir yol qət etmişdir. Bəzən bir yerdən başqa yerə köç edən tayfaların yaddaşında, bəzən isə İpək yolu üzərində hərəkət edən tacirlərin, dünyanı gəzən səyyahların, müqəddəs yerləri ziyarət edən zəvvarların dili ilə İran, Ərəbistan və Kiçik Asiyaya daşınmışdır. Buradan isə Aralıq dənizi sahillərinə, Rusiyanın geniş ərazilərinə və Afrikanın dərinliklərinə qədər yayılmışdır. "Kəlilə və Dimnə" sadəcə bir ədəbi əsər deyil, bəşəriyyətin intellektual və mənəvi tarixini birləşdirən, qitələri və okeanları aşan qlobal bir hikmət körpüsünə çevrilmişdir. Bu geniş yayılma arealı sübut edir ki, ədalət, ağıl və əxlaq haqqında söylənilən həqiqətlər dilindən və dinindən asılı olmayaraq bütün insanlar üçün eyni dərəcədə doğma və zəruridir.

"Kəlilə və Dimnə" abidəsinin daxili qatlarına və sətiraltı mənalılarına dərinlən nüfuz etdikdə aydın olur ki, bu əsərin daşıdığı nəhəng didaktik yükün mərkəzi oxunu "tədbirlilik", "ehtiyatlılıq" və "uzaqgörənlik" fəlsəfəsi təşkil edir. Əsərin meydana gəlməsinin fundamental qayəsi, fərdi sadəcə metafizik mənada saflaşdırmaq və ya onu dünyəvi işlərdən təcrid olunmuş bir abidəyə çevirmək deyil. Əksinə, mətnin əsas hədəfi fərdi amansız saray iyerarxiyasının dişləri arasında əzilməkdən qorumaq, intriqalar və xəyanətlərlə dolu rəqabət mühitində manevr etmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək və təhlükəli siyasi müstəvidə "necə sağ qalmalı" olduğu barədə onu praktik şəkildə təlimatlandırmaqdır. Burada didaktika nəzəri və ya abstrakt moizələrdən uzaqdır; o, tamamilə tətbiqi, həyati və pragmatik bir xarakter daşıyır. Bu, cəmiyyət içində yüksəlmək istəyən hər bir fərd üçün hazırlanmış "yaşamaq və qalib gəlmək" metodologiyasıdır.

Əsərə adını verən və bütün hadisələrin mərkəzində dayanan iki baş qəhrəman – çaqqallar Kəlilə və Dimnə arasındakı gərgin, intellektual və dərin dialoqlar, əslində, bəşər tarixinin ən qədim iki ziddiyyətli həyat doktrinasının dramatik toqquşmasını simvolizə edir. Kəlilə obrazı daxili sükunəti, qənaətciliyi, mövcud olanla kifayətlənməyi və hər növ riskdən qaçmağı təmsil edən "mühafizəkar müdrikliyin" səsidir. Onun fəlsəfəsində həyatın mənası təhlükəsizlikdə, daxili hüzurda və insanın öz həddini bilməsindədir. O, "az olsun, uz olsun" prinsipi ilə hərəkət edərək, fırtınalı dalğalardan uzaq qalması üstün tutur. Digər tərəfdən, Dimnə obrazı hakimiyyət pilləkənlərində zirvəyə can atan amansız ambisiyanı, "ya hər şey, ya heç nə" şüarı ilə hər cür hiyləgərliyi müdafiə

edən bir tərəfdir. Dimnənin fəlsəfəsi passiv və təhlükəsiz bir ömür sürməkdən-sə, təhlükəli zirvələrdə fırtınalarla üzləşməyi, lakin mütləq şəkildə "nüfuz sahibi" olmağı üstün tutan aktiv, lakin mənəviyyat süzgəcindən keçməyən bir yanaşmadır. Bu iki obrazın mübahisəsi əslində insan təbiətinin iki tərəfinin – qorxu ilə iddianın, vicdanla ehtirasın əbədi mübarizəsidir. Əsərdə tətbiq edilən didaktik sistem daha çox rəşadət düşüncə üzərində bərqərar olmuşdur. Müəllif oxucuya sətirləti mesajlarla aşılayır ki, fiziki güc, qaba qüvvə və mütləq iqtidar, hər zaman çevik, iti və strateji zəka qarşısında məğlubiyyətə məhkumdur. Mətnin bu qatında gücün deyil, ağılın hökmranlığı təbliğ olunur. Məsələn, kiçik və fiziki cəhətdən aciz bir dovşanın, meşənin nəhəng və qəddar şirini öz əksi ilə aldadıb quyuya salması hekayəsi sadə bir heyvanlar haqqında nağıl səviyyəsindən çox yüksəkdə dayanır. Bu, oxucuya hər cür çətin vəziyyətdən çıxış yolunun yalnız ağıl yolu ilə mümkün olduğunu göstərir. Lakin təhlil zamanı diqqət çəkən ən mühüm və bəlkə də ən mübahisəli məqam odur ki, "Kəlilə və Dimnə"də əxlaq anlayışı klassik dini-mistik və ya idealist fəlsəfi əsərlərdən köklü şəkildə fərqlənərək, sırf mənfəətçi bir xarakter alır. Burada bəzi spesifik hallarda hiylə işlətmək, rəqibi zəiflətmək və ya tamamilə sıradan çıxarmaq üçün strateji yalanlara əl atmaq qətiyyəti qınaq obyektini kimi təqdim olunmur. Kitab oxucuya həyatın sadəcə ağ və qaradan ibarət olmadığını, boz zonaların, yəni kompromislərin və taktiki gedişlərin labüdlüyünü öyrədir. Beləliklə, oxucu həm universal mənəvi dəyərləri tanımaq imkanı qazanır, həm də həyatın ən sərt, ən qəddar realıqları qarşısında sarsılmadan dayanmağın praktiki mexanizmlərini eyni mətnə mənimsəmiş olur. Bu, bəşəriyyətin həm mənəvi ucalıq, həm də dünyəvi uğur axtarışını özündə birləşdirən nadir bir intellektual sintezdir.

"Kəlilə və Dimnə"nin təqdim etdiyi bu pragmatik və bir qədər də soyuq-qanlı yaşamaq strategiyaları, əslində, bəşəriyyətin intellektual inkişafında mühüm bir pillə idi. Lakin tarix sübut etdi ki, fərdin sadəcə "sağ qalması" və ya saray intriqalarından qalib çıxması cəmiyyətin mənəvi tərəqqisi üçün kifayət deyil. Məhz bu məntiqi boşluğu doldurmaq, didaktik fərdi mənfəətdən bəşəri kamilliyə doğru ucaltmaq missiyasını Azərbaycanın dahi mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi öz üzərinə götürdü. Zamanın amansız axarı və mədəniyyətlərin təkamülü nəticəsində Şərqi didaktik tərbiyə mühüm bir transformasiya dövrünə qədəm qoydu. Artıq ədəbiyyat sadəcə fərdi "sağ qalmaq sənəti"nin və ya dünyəvi uğur qazanmağın yollarını öyrətməklə kifayətlənmir, daha uca bir hədəfə – "kamil insan" fəlsəfəsinin formalaşdırılmasına doğru sürətlə təkamül etməyə başlayırdı. Məhz bu böyük intellektual sıçrayışın baş verdiyi dövrdə, XII əsr Azərbaycan İntibahının ən uca zirvəsi sayılan dahi şair və mütəfəkkir

Nizami Gəncəvi ədəbi-fəlsəfi səhnəyə çıxdı. Nizami yaradıcılığı didaktikanın mahiyyətini kökündən dəyişdirərək, onu heyvanların dili ilə ifadə olunan bəsit alleqoriyalar çərçivəsindən xilas etdi. O, öyüd-nəsihəti sadə bir təlimatdan çıxarıb, birbaşa insan ruhunun ən dərin qatlarına, bəşəri mənəviyyata və ilahi hikmət sferasına bağladı.

Nizami Gəncəvinin təxminən 1174-1175-ci illərdə böyük ehtiras və hikmətlə qələmə aldığı "Sirlər xəzinəsi" (Məxzənül-əsrar) poeması, bütün Şərq poeziyasında didaktik janrın əlçatmaz və ən uca zirvəsi hesab olunur.

"Sirlər xəzinəsi"ndə Nizami yaradıcılığının ən əsas tərəfi ondan ibarətdir ki, o, artıq "Kəlilə və Dimnə"dən gələn heyvan personajlarını bir kənara qoyaraq, birbaşa İnsana üz tutur. Şair dərk edirdi ki, kamil cəmiyyət qurmaq üçün ilk növbədə insan şüuru islah olunmalıdır. O, əsərində birbaşa fərdə, lakin daha çox cəmiyyətin taleyini əlində saxlayan, onu idarə edən hökmdara, padşaha xitab edir. Nizami didaktikası hökmdarı sadəcə tədbirli və hiyləgər olmağa deyil, ədalətli, rəhmli və Tanrı qarşısında məsuliyyətli olmağa çağırır.

"Nizami Gəncəvinin ilk şah əsəri olan "Sirlər xəzinəsi" sadəcə nəsihətlər toplusu deyil. Bu əsər 20 məqalət və onları tamamlayan 20 hekayətdən ibarət simmetrik bir quruluşa malikdir. Bu əsərdə Nizami hər bir məqalətdə bəşəriyyəti düşündürən fundamental bir fəlsəfəni – mütləq ədaləti, sarsılmaz düzlüyü, nəfsi cilovlayıb dünyadan mənəvi imtinanı, təmənnəsiz zəhməti və səmimi imanı dərinlən müzakirə obyektinə çevirir. Lakin o, bu quru fəlsəfi mülahizələrlə kifayətlənmir. Həmin nəzəri fikirləri obrazlı şəkildə konkretləşdirən ibrətamiz bir hekayə ilə oxucunun həm ağına, həm də qəlbinə nüfuz edir. Bu struktur vəhdəti "Sirlər xəzinəsi"ni Şərq didaktikasının zirvəsinə daşıyan əsas amillərdən biridir" [1, s. 56].

Nizami didaktikasının, onun bütün etik sisteminin tam mərkəzində isə tərəddüdsüz olaraq "Ədalət" prinsipi dayanır. Bu məqamda biz "Kəlilə və Dimnə" ənənəsi ilə Nizami məktəbi arasındakı ən kəskin fərqi müşahidə edirik. Əgər qədim Hind və ərəb versiyalarında ədalət sadəcə hökmdarın hakimiyyətini qorumaq üçün istifadə etdiyi bir idarəçilik taktikası, bir növ siyasi gediş idisə, Nizami üçün ədalət kainatın sarsılmaz varlıq qanunu, dünyanın mənəvi tarazlıq nöqtəsidir. Şairə görə, ədalətsiz bir quruluş təkcə cəmiyyəti deyil, həm də kainatın nizamını pozur.

Onun məşhur "Sultan Səncər və qarı" hekayəsi bu fəlsəfənin ən parlaq təzahürüdür. Nizami burada qüdrətli bir padşahın – Sultan Səncərin qarşısına heç bir fiziki gücü olmayan, çarəsiz, lakin mənəvi cəhətdən sarsılmaz və cəsərtli bir yaşlı qadını çıxarır. Qarı sultanın atının cilovundan yapışaraq ona öz borcunu, əsl vəzifəsini – xalqı zülmədən qorumaq öhdəliyini ən sərt şəkildə xatır-

ladır. Bu səhnədə didaktika artıq “Kəlilə və Dimnə”dəki kimi heyvanların dili ilə verilən gizli, ehtiyatlı nəsihət səviyyəsindən çıxır; o, artıq açıq bir sosial etiraza yönəlir. Nizami bu dahi əsəri ilə bütün dövrlərin hakimiyyət sahiblərinə göstərir ki, həqiqi padşahlıq bahalı tac və qızıl taxtla deyil, məzlumların duasını almaq və xalqın səmimi rəğbətini qazanmaqla ölçülür. Onun nəzərində əsl hökmdar öz nəfsinə qalib gələn və ədaləti hər şeydən uca tutan kamil insandır.

“Kəlilə və Dimnə” abidəsində didaktika tamamilə alleqorik və antropomorfik səciyyə daşıyır. Burada heyvanlar – çaqqallar, şirlər, tısbağalar və quşlar insan kimi düşünür, insan kimi danışır və insanlara məxsus olan bütün sosial-psixoloji keyfiyyətləri nümayiş etdirirlər. Bu metodun qədim dünyada seçilməsi təsadüfi deyildi; bir tərəfdən sərt saray senzurasından və hökmdarın qəzəbindən yayınmaq qorxusu, digər tərəfdən isə mürəkkəb həyat həqiqətlərini geniş kütlələrə və gənc nəsə daha bəsit, maraqlı və anlaşıqlı yolla aşılmaq zərurəti bu üslubu şərtləndirirdi. Oxucu heyvanların başına gələn hadisələrə kənardan baxaraq öz səhvlərini görürdü.

Nizami Gəncəvi isə “Sirlər xəzinəsi” ilə Şərq didaktikasında köklü bir inqilab edərək insan mərkəzli (antroposentrik) modelə keçid edir. Nizami artıq həqiqəti maskalamağa, onu heyvan obrazlarının arxasında gizlətməyə ehtiyac duymur. Onun qəhrəmanları birbaşa cəmiyyətin üzvləridir: uzaqgörən peyğəmbərlər, haqqı deyən cəsur dərvişlər, namuslu zəhmətkeşlər və ədalət axtaran məzlum qadınlardır. Məsələn, Nizaminin məşhur “Kərpic kəsən qoca” hekayəsindəki nurani qoca obrazı, “Kəlilə və Dimnə”dəki hiyləgər və mənfəətçi çaqqal Dimnənin tam antitezasıdır (əksidir). Əgər Dimnə sarayda yüksəlmək, vəzifə tutmaq və maddi rifah qazanmaq üçün hər növ intriqaya, xəyanətə və mənəvi rəzalətə hazırdırsa, Nizaminin qocası öz ağır alın təri, halal əməyi ilə izzət və şərəf qazanmağı hər şeydən üstün tutur. Bu keçid, Şərq düşüncəsində praktik materializmdən ali mənəviyyətə doğru atılmış ən böyük addımdır. Nizami sübut edir ki, insanın həqiqi ucalığı onun sosial statusunda deyil, mənəvi təmizliyindədir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ideya qaynaqlarını tədqiq edərkən, “Kəlilə və Dimnə” abidəsinin şairin fəlsəfi-etik dünyagörüşünə göstərdiyi təsir dənilməzdir. Qədim abidədəki bir çox rəvayətlərin yekun nəticələri ilə Nizami dühasının irəli sürdüyü tezislər arasında ciddi tipoloji bənzərliklər mövcuddur. Xüsusilə, maddi imkanın fərdin davranış psixologiyasına və sosial cəsarətinə təsiri məsələsində hər iki əsər eyni nöqtədə birləşir. “Kəlilə və Dimnə” abidəsindəki “Siçanlar və zahid” hekayəsində bu məsələ simvolik müstəvidə şərh olunur. Hekayədə yuvasında gizlədilmiş qızıl ehtiyatı tapdıqdan sonra zahidə qarşı həddini aşan və qeyri-adi cəsarət nümayiş etdirən bir siçanın tale-

yindən bəhs edilir. Hadisənin mahiyyətinə varan qonaq, siçanın bu özünəinamının mənbəyini maddi dayaqda görür və qızilları oradan kənarlaşdırır. Maraqlıdır ki, sərvət əlindən çıxdıqdan sonra siçan həm fiziki süstlük, həm də mənəvi tənəzzül yaşayır. Əsərdə siçanın etirafı diqqətçəkəndir: o, qızilların üzərində hərəkət etdikcə daxili bir şadlıq və idarəolunmaz cəsarət hiss etdiyini bildirir. Bu, maddi gücün fərdin daxili "mən"ini necə süni şəkildə şişirtdiyinin parlaq təsviridir. Gəldiyimiz qənaətə əsasən Nizaminin "Sirlər xəzinəsi" poemasındakı məşhur "Harun ər-Rəşid və dəlləyin hekayəti" məhz bu qədim rəvayətin bədii və fəlsəfi reinkarnasiyasıdır. Poemada xəlifəyə qarşı göstərilən yersiz iddia və dəlləyin şah qızını istəmək cəsarəti vəzir tərəfindən "onun ayağı xəzinə üstündədir" diaqnozu ilə izah olunur. Nizami bu süjet vasitəsilə sübut edir ki, bəzən var-dövlət insanı öz həddini tanımamağa və mənəvi aşınmaya sürükləyir. Həmid Araslı bu hekayəni təhlil edərkən vurğulayır ki, şair burada rəmzi şəkildə layiq olmadığı məqama can atan, sərvətin təsiri ilə mənəviyyatı pozulmuş insan tipini ifşa edir. Hekayənin sonunda dəllək qızıl xəzinəsindən uzaqlaşdırılan kimi, onun simasında dərhal bir dəyişiklik baş verir; əvvəlki iddialı adamdan əsər-ələmət qalmır, o, yenidən "ədəb və sükut" çərçivəsinə qayıdır. Beləliklə, həm qədim hind-ərəb abidəsi, həm də Nizami dühası eyni həqiqəti – maddi gücün insanda yaratdığı saxta böyüklük hissinin və mənəvi pozğunluğun təhlükəsini fərqli obrazlarla cəmiyyətə çatdırır.

Rüstəm Əliyev qeyd edir ki "Sirlər xəzinəsi"ndə yer alan bir sıra mənzum hekayətlərin köklərini və motiv yaxınlığını qədim didaktik abidələrdə axtarmaq lazımdır (3, s. 26). Alimin elmi qənaətinə görə, poemadakı "Ovçu, it və tülkü dastanı", "Meyvə satanla tülkünün və cibkəsənin hekayəti", habelə "Bülbül və qızılquşun dastanı" kimi süjetlər öz daxili mahiyyəti, obrazlar sistemi və tərbiyəvi qayəsi baxımından birbaşa "Kəlibə və Dimnə"yə daxil olan müvafiq parçalarla genetik bağlılıq təşkil edir və onlarla yaxından səsleşir. Bu fikir bir daha sübut edir ki, Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatının ortaq hikmət xəzinəsindən gələn ənənəvi alleqorik motivləri mənimsəmiş, lakin onlara öz bənzərsiz poetik üslubu ilə yeni nəfəs verərək XII əsr Azərbaycan İntibahının idealları səviyyəsinə yüksəltmişdir. Alimin vurğuladığı bu paralellər, Şərq didaktikasının minillik inkişaf zəncirində "Kəlibə və Dimnə"nin ilkin qaynaq, "Sirlər xəzinəsi"nin isə bu təkamülün ən kamil bədii yekunu olduğunu göstərən mühüm elmi arqumentdir (3, s. 45).

Həcm və üslub baxımından da bu iki abidə arasında monumental bir fərq və təkamül mövcuddur. "Kəlibə və Dimnə" nəsr ilə qələmə alınmış, "hekayə içində hekayə" texnikasından məharətlə istifadə edən bir əsərdir. Buradakı dil

daha çox məlumatlandırıcı, sadə və təhkiyə xarakterlidir.

Bu iki əsər arasındakı ən fundamental ideoloji keçid etik motivlərin xarakteri ilə bağlıdır. "Kəlilə və Dimnə"dəki etik nəsihətlər daha çox "dünyəvi" və praktiki mahiyyət daşıyır. Orada əsas məsələ cəmiyyətdə (xüsusən sarayda) yerini tapmaq, rəqiblərdən qorunmaq və ağıllı hərəkət edərək uğur qazanmaqdır. Bu, bir növ "xarici dünyada uğur qazanmağın kodu"dur. Nizami Gəncəvi isə bu didaktikaya dini-irfani və sufi bir rəng qataraq onu tamamilə daxili dünyaya yönəldir. "Sirlər xəzinəsi"ndə irəli sürülən əsas tezis budur: İnsan öz daxili aləminə, öz nəfsinə qalib gəlmədən, öz mənəviyyatını islah etmədən xarici dünyanı və cəmiyyəti dəyişə bilməz. Əgər "Kəlilə və Dimnə" bizə "başqaları ilə necə davranmağı" öyrədirdisə, Nizami bizə "özümüzə necə mübarizə aparmağı" və "Allahın yer üzündəki xəlifəsi olmağa necə layiq olmağı" öyrədir. Bu, didaktikanın "yaşamaq texnikası"ndan "insan olmaq fəlsəfəsi"nə doğru keçdiyi möhtəşəm bir təkamüldür. Nizami didaktikası insanı passiv bir məsləhət alıcısından, kainatın nizamına görə məsuliyyət daşıyan aktiv bir mənəvi varlığa çevirir. Beləliklə, didaktika fərdi mənfəətdən çıxıb bəşəri kamilliyə xidmət edən bir eşq və hikmət yoluna çevrilir.

Nəticə və elmi yenilik. Qədim Hindistandan gələn "Kəlilə və Dimnə" ənənəsindən Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi"nə qədər keçilən tarixi təkamül yolu, Şərq didaktik təfəkkürünün empirik mərhələdən ali fəlsəfi yetkinlik səviyyəsinə yüksəlməsini təşkil edir. Bu inkişaf prosesində heyvanların dili ilə verilən praktik nəsihətlər Nizami yaradıcılığında dərinləşmiş, kainatın və varlığın sirlərini açıqlayan fəlsəfi fikirlərə çevrilmişdir. Aparılan tədqiqat və müqayisəli təhlil sübut edir ki, Şərq ədəbiyyatında didaktika sadəcə bəsit öyüd-nəsihət funksiyası daşımır. Bu əsərlər insanı öz ləyaqəti və mənəvi gücü haqqında düşünməyə sövq edən intellektual sənət nümunələridir. Nizami Gəncəvi "Kəlilə və Dimnə"dəki fəlsəfi fikirləri sufi-irfani əxlaq prinsipləri ilə birləşdirərək bəşəriyyətə böyük bir mənəvi miras qoymuşdur. Bu inkişaf yolu Şərq İntibahının "kamil insan" ideyasının formalaşmasında əsas rol oynamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Araslı H.M. Nizami Gəncəvi (Həyatı və yaradıcılığı). Bakı: Azərnəşr, 1967, 212 s.
2. Bertels Y.E. Nizami və Füzuli. Bakı: Azərnəşr, 1970.
3. Əliyev R.M. Nizami Gəncəvi. Bakı: Yazıçı, 1991, 240 s.
4. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004, 264 s.
5. Kəlilə və Dimnə. Bakı: Öndər, 2004, 352 s.
6. Sultanov R.S. "Kəlilə və Dimnə" haqqında. Bakı: "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı", 1959.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Lalə Əliyeva

MAARİFÇİLİK ESTETİKASI VƏ MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

Elnarə Hüseynova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

elnara2403@icloud.com

Abstract

Aesthetics of enlightenment and Mirza Fatali Akhundzade

This article discusses the enlightened views of Mirza Fatali Akhundzadeh, one of the great figures of 19th-century Azerbaijani literature. The main goal of the article is to analyze Akhundzadeh's enlightened aesthetic vision based on his works. Mirza Fatali Akhundzadeh is the pinnacle of Azerbaijani enlightened literature. He enriched his work in terms of both character and subject with the innovations he brought to our literature. Interestingly, Akhundzadeh's enlightened ideas retain their relevance today.

Keywords: *Mirza Fatali Akhundzadeh, enlightenment aesthetics, criticism, realism, dramaturgy*

"İnsan növünün tərəqqisi ağıl ilədir"

Mirzə Fətəli Axundzadə

XVII əsrin sonu XVIII əsr ədəbiyyatda yeni bir dövrün- maarifçiliyin yaranması dövrüdür. Dünya ədəbiyyatında bu mühüm hadisə fransız ədəbiyyatşünaslarının adı ilə bağlıdır. Şərqdə maarifçilik tam olaraq bir əsr sonra meydana gəlmişdir. Şərq maarifçiliyi bir qədər Qərb maarifçiliyindən fərqlənir. Belə ki, Şərq maarifçiləri daha çox ana dilinin saflığı, cəhalətlə mübarizə və milli oyanış kimi ictimai məsələlərin üzərində dayanırdılar. Maarifçi ədəbiyyatın ən mükəmməl janrı isə dramaturgiya hesab olunurdu. Axundzadənin öz təbiri ilə desək: "millət üçün faydalı, oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan əsər- drama və romandır" [3, s. 116]. Savadsız xalq hər yazılanı oxuya, oxusa da anlaya bilmirdi. Onları bəzi məsələlərdən agah etmək üçün hadisələri bütün reallıqları ilə göstərmək, nümayiş etdirmək lazım gəlirdi. Azərbaycan ədəbiyyatında bu mühüm vəzifənin öhdəliklərini məhz Mirzə Fətəli Axundzadə öz çiyinləri üzərinə götürdü. Azərbaycanda, eləcə də Şərqdə dramaturgiyanın və eyni zamanda komediyanın əsasını qoydu. Axundzadənin yaradıcılığı Azərbaycan, ümumiyyətlə, ümumşərq ictimai-mədəni fikir tarixində təkcə yeni bir dövrün başlanğıcı deyil, eyni zamanda, estetik düşüncənin köklü dəyişməsinin təzahürüdür.

Azərbaycan maarifçi ədəbiyyatının nəhəng siması-M.F.Axundzadə

Mirzə Fətəli Axundzadə istər komediyalarında istərsə də ümumi yaradıcılıq yolunda xalqı maarifləndirməyi əsas istiqamət olaraq görmüşdür. Axund-

zadənin maariflənmək anlayışı sadəcə elm və təhsil çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. O, maarifçiliyi cəmiyyətin və insanın yenidən mənalandırılması prosesi kimi təqdim edir. Maarifçi realizm adı verdiyimiz bu estetik sistemin təməli "insan kamil deyil, təkmilləşəndir" fəlsəfi düşüncəsidir. Axundzadə bu minvala sübut etdi ki, cəmiyyətin bəlası onun taleyindən deyil, cahilliyindən və idrakinin qaranlığındandır. Bu qaranlıq da maarifin işığında aydınlanır. Maarifçilik ənənələri ədəbiyyatda ictimai bir güzgü rolunu oynayır. Bu güzgüdə hadisələr yalnız olduğu kimi əks olunmur, əslində necə olmalıdırsa ona işarə edilir. M.F.Axundzadənin dramaturji yaradıcılığı - 6 komediyası bu estetik düşüncənin ən bariz nümunəsidir. Onun komediyalarında gülüş sadəcə əyləncə vasitəsi deyil, eyni zamanda öldürücü bir silahdır. Bu gülüş cahilliyin, geriliyin, xurafatın ölümü və nəhayətində maarifin kölgəsində doğan azad fikrin, düşüncənin simvoludur. O, komediyalarında xurafatı, cahilliyi bir bıçaqla kəsib atmağa çalışırdı. Çünki, bu düşüncələr xalqın təfəkkürünü zəhərləyib onların düşünməyinə mane olurdu.

Mirzə Fətəli Axundzadənin maarifçi estetik düşüncə tərzinin mərkəzində duran əsas məsələlərdən biri də dil və üslub məsələsidir. Axundzadə çox yaxşı anlayırdı ki, əgər sən xalqa nə isə demək istəyirsənsə, onun öz dilində danışmalısan. Qəlibləşmiş ərəb-fars ifadələri ilə xalqa müraciət etmək, onların zövqünü oxşamaq, ayıltmaq mümkünsüzdür. Elə buna görə də artıq klassik divan ədəbiyyatı ənənələrindən uzaqlaşib küçə, bazardakı sadə xalqın dilini ədəbiyyata gətirdi. Hacı Qara, Molla İbrahimxəlil, lap elə dərviş Məstəli şahın özü də xalqın içindən çıxan real insan tipləridir. Öz dövrü üçün bu hadisə mühüm bir addım idi. O düşünürdü ki, sənət nə qədər mükəmməl olsa da xalqın dərdinə dərman olursa onun dəyəri heçə bərabərdir.

Axundzadənin estetik düşüncələrinin ən mühüm istiqamətlərindən biri məzmun və forma gözəlliyidir. Onun fikirlərinə əsasən, yazılan hər bir əsərdə istər nəzmlə, istərsə də nəsr ilə qələmə alınmış əsərlərdə məzmun və forma vəhdətdə olmalıdır. Forma olaraq zövqü oxşamalı və məzmun olaraq da düşünməyə vadar etməlidir. Bu vəhdət əgər pozularsa, o zaman əsərin təsir gücü və yeniliyi arxa plana keçir. Axundzadə "quru" yazılmış əsərlərə, qəzəl və orta əsrlər təqlidçiliyinə qarşı idi. Bir əsər özü ilə bərabər yeni bir fikir ortaya atırsa, novatorluğu ilə seçilirsə o əsl əsərdir deyə düşünürdü. Bu məsələ ilə bağlı o, "Nəzm və nəsr haqqında" məqaləsində ətraflı danışmışdır. Akademik Feyzulla Qasımzadənin də qeyd etdiyi kimi, "Axundzadə "Nəzm və nəsr haqqında" adlı məqaləsində Vaqif və Zakiri "ibarəpərdaz" şairlərə qarşı qoyaraq onların yaradıcılığını təqdirə layiq görürdü" [2, s. 401].

Mirzə Fətəli Axundzadənin estetikasının ən mühüm sütunlarından biri də realizmdir. O düşünürdü ki, yazıçının vəzifəsi hər şeyi bütün çılpalığı ilə, olduğu kimi əsərlərində təsvir etməkdir. Artıq güldən, bülböldən yazmaq ənənəsi geridə qalırdı. İndi ədəbiyyatın qarşısında daha mühüm bir məsələ dururdu. O da xalqı qəflət yuxusundan ayılmaq idi. Axundzadə qələmə aldığı bütün əsərlərində, eləcə də altı komediyasında bu prinsipə əsaslanaraq maarifi, yeniliyi təmsil edən real obrazları yaratmağa çalışmışdı. Bu mövzuda onun **"Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadükuni məşhur"** komediyası maraqlı sujeti, obrazları ilə diqqəti öz üzərinə çəkir. Bu əsərdə Qərbin yeniliyi ilə Şərqin geriliyi qarşı-qarşıya qoyulur. Bir tərəfdə elmin, maarifin təmsilçisi Müsyö Jordan, digər tərəfdə cəhalətin, geriliyin təmsilçisi dərviş Məstəli şah. Komediyada bu əsas obrazlarla yanaşı xurafatın təsirində olan camaatın acınacaqlı vəziyyəti öz əksini tapır, hətta, qadınlar o qədər cahil düşüncənin təsirindədir ki, Şahbazın Parisə getməsinə dəhşətli bir hadisə kimi görürlər və bunun qarşısını almaq üçün hər əmələ əl atırlar. Bu kimi hallar əslində o dövr Azərbaycan kəndləri üçün xarakterik bir hadisə idi. Axundzadə bu mövzunu bütün reallıqları ilə, xalqın öz dilində ədəbiyyata gətirməklə real mənzərələri açıq-açıq xalqa göstərərək xurafatı, geriliyi, cəhaləti tənqid atəşinə tutmuşdur.

Bir yerdə yeni bir bina inşa etmək üçün mütləq köhnəsi sökülməli, onun qalıqları təmizlənməli və təmiz, açıq yerdə yeni binanın təməlləri qoyulmalıdır. "Burada Mirzə Fətəli bir mühəndis kimi bu sökülən, tikilən binanın başı yanında durmuş, amansız qələmi ilə bura sökülməlidir, bura isə belə tikilməlidir deyir" (C.Cabbarlı) [1, s. 224]. Elə Mirzə Fətəli Axundzadədə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq ilk olaraq xalqın beyninə həkk olunmuş cahilliyi, dini xurafatı söküb atmağa çalışdı ki, yeni, müasir düşüncə üçün təmiz bir zəmin yaransın. Axundzadə dini xurafata, cahilliyə qarşı idi ona görə də sübut etməyə çalışırdı ki, yalançı ruhənilərin ucbatından camaatın düşüncəsi din adı ilə zəhərlənib. Onlar xalqı kütləşdirib onların düşünməsinə mane olurdular. Bu düşüncəsinə görə, hətta, bu gün də Axundzadəyə "ateist" damğası vurmağa çalışanlar var.

Onun yaradıcılığında qadın azadlığı mövzusunə də yer verilmişdir. Axundzadə cəmiyyətin tərəqqisini qadının təhsil almasında görürdü. O düşünürdü ki, savadsız ana cəmiyyət üçün xeyirli övlad böyüdə bilməz. Axundzadə öz qələmi ilə yaratdığı Şəhrəbanu, Şərəfnisə kimi qadın obrazlarının simasında qapalı həyat tərzini sürən qadınların psixologiyasını, onların sehrə, caduya inamını tənqid edir. Eyni zamanda, Şahbaz bəy kimi bir obrazın timsalında bir məsələyə işarə verir. Bu məsələ isə Avropa təhsilidir. Axundza-

də Avropa təhsili ilə Şərq mədəniyyətini sintezli şəkildə təqdim edir. Belə ki, avropa təhsilini sadəcə gənclərimizin dünyagörüşünün artması üçün yox, regionumuzun, rayonlarımızın zəngin təbiətini Avropa səviyyəsində təqdim etmək üçün vacib və əlverişli bir yol olaraq görür, eyni zamanda həyat tərzinin, mədəniyyətin inkişafı üçün də əsaslı rola malik olduğunu vurğulayır. Axundzadə göstərməyə çalışırdı ki, bizim gənclərimiz də avropalılar kimi təhsil alsalar heç də onlardan geri qalmazlar. Bizim gənclərin tək çatışmazlığı var o da elm və təhsildir.

Mirzə Fətəli Axundzadə öz yaşadığı dövrün, XIX əsrin və eləcə də həmin mühitin yetişdirdiyi, amma düşüncə tərzini nə o dövrə, nə də o mühitə uyğun gələn bir şəxsiyyətdir. Onun istər ədəbiyyat və teatr sahəsində, istər idarəçilik sahəsində, istərsə də əlifba sahəsindəki görüşləri bugünkü dövr üçün də səciyyəvidir və aktualdır. Mirzə Fətəli Axundzadə Avropa düşüncəli bir Şərq mütəfəkkiri idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qarayev Y. TARİX: yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1996, 710 s.
2. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 550 s.
3. Şamıoğlu (Musayev) Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə (müasirləri ilə əlaqələri və bədii yaradıcılığı). Bakı, Elm və Təhsil, 2017, 224 s.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Mətanət Həsənova

MÖHSÜN NƏSİRİNİN LİSANÜT-TEYR ƏSƏRİNDƏ KOLLEKTİV ŞÜURALTI VƏ ARXETİPİK OBRAZLAR

Elnarə Vəliyeva

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

Veliyevaelnare791@gmail.com

Abstract

The Lisanüt-teyr work, like other Tutinama examples written in Eastern literature, has been synthesized with popular thought and shaped through the filter of collective consciousness. The archetype types that the renowned Western psychologist Carl Gustav Jung named as the wise old man, anima, animus, and shadow manifest in Eastern philosophy and literature as common elements of collective thought. Based on these archetypes, the analysis of the characters in Lisanüt-teyr serves as an

example demonstrating the connection between the characters and the collective consciousness of the people, as well as their correspondence with archetype types. The traces of archetypes reflected in the characters behaviors and modes of thinking link Western science with Eastern philosophy, leading to the manifestation of collective unconscious in literature.

Keywords: *Tutiname, archetype, Tuti, anima and animus, collective unconscious.*

Orta əsr şərq didaktik nəsrinin hekayəçilik ənənəsi təkcə əxlaqi nəticə ötürməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda özündə kollektiv şüurun elementlərini də daşıyır. Hind hekayəçilik ənənəsi zəminində formalaşan mətnlərdə təkrarlanan obraz və situasiyalar Tutinamə mətnlərində əksini taparaq müxtəlif xalqların ədəbiyyatında həmin xalqların psixoloji düşüncə modelləri ilə üzvi vəhdət təşkil etmişdir. Görkəmli tədqiqatçı Əliyar Səfərli Tutinamə mətnlərindən danışarkən yazırdı: "Hələ eradan əvvəl hindlilərin öz nağıllarını yazıya alması, hekayələr toplusu yaratması yeni-yeni sənət əsərlərinin meydana gəlməsi ilə nəticələnmişdir" [2, s. 433]. Bu mətnlər müxtəlif xalqların ədəbiyyatında müəyyən fərqliliklər göstərmiş olsalar da özlüyündə ümumi kollektiv şüurun elementlərini də qoruyub saxlamışlar. Bu elementlər Karl Gustav Yung tərəfindən irəli sürülən kollektiv şüuraltının arxetipik izləri kimi dəyərləndirilə bilər. Tutinamə mətnləri və bu mətnlərin bir variantı olan Lisanüt-teyr əsərindəki arxetipik izlərdən danışmadan əvvəl bu izlərin əsasını götürdüyü dərin psixi qat- kollektiv şüuraltı anlayışından danışmaq lazımdır. Karl Gustav Yung "Dörd arxetip" kitabında kollektiv şüuraltından danışarkən qeyd edir ki, biz görünməz bağlarla bir-birimizə bağlıyıq. Bəşəriyyətin yaratdığı düşüncələr min illərdir ki, ortaq bir şüur şəbəkəsində toplanıb. Miflər, folklor, incəsənət və obrazlar hamısı burada yaşayır. Karl Gustav Yungun "Dörd arxetip" əsərində qeyd etdiyi ortaq ünsürlər coğrafi və dil sərhədlərini aşaraq müxtəlif xalqların ədəbi yaddaşında eyni cür təzahür edir.

Bu baxımdan Tutinamə mətnləri kollektiv şüuraltının ədəbiyyatda əksinin ən bariz nümunələrindən hesab oluna bilər. Belə ki, hind ədəbiyyatında "Sukasaptati", fars ədəbiyyatında "Cəvahir-ül əsmar", "Tutinamə", malay ədəbiyyatında "Hikayat Bayan Budiman", Azərbaycan ədəbiyyatında "Lisanüt-teyr" adı ilə məşhurlaşan hekayə topluları nəzərdən keçirildikdə bu mətnlərin təkcə hekayə toplusu deyil, ortaq şüur qatından süzülüb gələn ünsürlər olduğu aydın görünür. Bu əsərləri müqayisəyə cəlb etdikdə hekayə modellərindəki fərqliliklərlə bərabər süjet daxilindəki ortaq motivlər, qəhrəmanların qarşılaşdığı bənzər situasiyalar bu hekayələrin eyni arxetip köklərinə söykəndiyini göstərir. Hekayələrdəki bu bənzərliklər Karl Gustav Yungun irəli sürdüyü kol-

lektiv şüuraltının bəşəriyyətin ortaq mənəvi mirası olmasının bir təzahürüdür.

Hekayələrdə əksini tapan kollektiv şüuraltı obrazların təzahüründə arxetipin müxtəlif formaları kimi ortaya çıxır. Buradakı Tuti, Xocəstə, Meymun eləcə də çərçivə hekayələrdəki obrazlar Karl Yunqun irəli sürdüyü arxetip nümunələridir.

Arxetiplər kollektiv şüuraltının daxilində yer alan universal ilkin obrazlar olaraq müxtəlif bədii mətnlərdə xalq kollektiv şüurunu təmsil edirlər. Tutinamə mətnlərində rast gəldiyimiz obrazlar da bu ilkin universal obrazların bir nümunəsi və şərq bədii təzahürünün formasıdır. Karl Yunq nəzəriyyəsinə əsasən vahid struktur olan kollektiv şüuraltı öz daxilində obrazın, yəni fərdin daxili dünyasına uyğun olaraq müxtəlif arxetipik növlərə ayrılır. Bu arxetip növlərinə ana arxetipi, anima, animus, persona, kölgə və müdrik adam arxetipləri daxildir. Möhsün Nəsiri tərəfindən qələmə alınan "Lisanüt-teyr" əsərindəki motivləri və obrazları özündən əvvəl qələmə alınmış Tutinamə mətnləri ilə müqayisə etdikdə bu arxetip növləri aydın şəkildə müəyyənləşdirilə bilər. Karl Yunq arxetip növlərindən danışarkən qeyd etdiyi növlərdən biri də yaşlı müdrik adam arxetipidir ki, bu arxetip "Lisanüt-teyr" əsərindəki Tuti obrazı ilə səsleşir. Karl Yunq bu arxetiplə bağlı olaraq yazırdı: "İnsan, qulyabanı, və ya heyvan cildindəki ruh arxetipi fərdin dərkətmə, anlayış, faydalı məsləhət, qətiyyət, plan kimi mənəvi ehtiyaclar içində olduğu lakin öz imkanları daxilində bunlara çata bilmədiyi vəziyyətlərdə ortaya çıxır" [3, s. 86]. Ədəbiyyatımızda hələ X-XI əsrlərdə Dədə Qorqud obrazı ilə bizə tanış olan müdrik adam arxetipi XVIII əsrdə "Lisanüt-teyr" əsərindəki hekayələrdə də əks olunur. Belə ki, əsərin əvvəlində biz müdrik adam arxetipinin təzahürünün Tuti obrazında görürük. Bununla əlaqədar Karl Gustav Yunq yazırdı: "Hekayələrdə köməkçi heyvan motivinə tez-tez rast gəlinir. Bu heyvanlar insanlar kimi davranır insanların dilində danışır və insanlardan üstün zəkaya sahib olurlar. Bu halda ruh arxetipinin heyvanlar vasitəsi ilə ifadə oxunduğunu qeyd etsək yanlışdır" [3, s. 99-100].

"Lisanüt-teyr" əsərində qarşımıza çıxan Tuti obrazı sadəcə hekayə nəql edən obraz deyil, həmçinin, müdriklik simvolu nəsihət verici obraz kimi çıxış edir. Bu da Tuti obrazını müdrik adam arxetipi ilə əlaqələndirən əlamətlərdəndir. Karl Yunq bu arxetip haqqında danışarkən qeyd edir ki, bu arxetipin əsas öhtəliyi mürəkkəb situasiyaya düşmüş qəhrəmana müxtəlif nəsihətlər verməsidir. Lalə Əliyeva Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr: ənənə və novatorluq kitabında yazır: "Yazıçı inanır ki, onun əsərini oxuyan, duyan oxucu lal heyvan və quşların əfsanə və sərgüzəştlərindən ibrət alacaq, bu əsər

ürəkləri, şüurları işıqlandıracaqdır" [4, s. 91].

"Lisanüt-teyr" əsərində Meymun səyahətə çıxdıqdan sonra ilk gecədən etibarən gördüyü şahzadənin görüşünə tələsən Xocəstə mürəkkəb situasiyaya düşür və bu halda Tutidən nəsihət alır. Karl Yunq bu situasiyanı ümumi kontekstdə belə ifadə edir ki, arxitep obrazı qarşılaşa biləcəyi təhlükələr barədə xəbərdar edir və onlarla mübarizə yollarından danışır. Əsərdəki dülgər və zərgər haqqında olan üçüncü hekayədə Tuti Xocəstəyə müraciət edərək "Bu nağılı söyləməkdə məqsədim bu idi ki, zərgər ilə dülgər arasında məhəbbət binası var ikən acgözlük zərgərə üstün gəldi dülgərin qızıl payına tamah saldı və dostluq qaydasını tamamilə unutdu. İndi məhəbbət buxovlarından azad olan şahzadə gözəl daş-qasını gördükdə səni unutsa təəccüblü deyil" [5, s. 42] deyərək nəsihət vasitəsi ilə onu qarşılaşa biləcəyi təhlükələr barədə xəbərdar edir və bununla da Karl Yunqun tutuquşunun obrazında təzahürünü tapan müdrik adam arxitepinin öhtəliyini yerinə yetirmiş olur.

İnsan psixologiyası hər nə qədər hər şeydə müəyyən fərqlər axtararaq həyatın dərkinə yönəlsə də, lazım gəldikdə dərin psixi qatlara nəzər edərək ortaya çıxan fərqləri vahid müstəvidə birləşdirməyi üstün tutur. Karl Gustav Yunqun anima və animus olaraq adlandırdığı, əslində, vahid müstəvinin iki qütbü olan qadın və kişi motivi də belədir. "Lisanüt-teyr" əsərində qarşımıza çıxan anima və animus arxitepi isə buna nümunədir. Kollektiv şüuraltının mühüm elementlərindən olan anima və animus arxitepi özünü əsərdə Meymun və Xocəstə obrazlarının simasında göstərir. Karl Gustav Yunqa görə hər bir kişinin şüuraltında bir qadın obrazı yəni anima hər bir qadının şüuraltında isə bir kişi obrazı animus mövcuddur. Bu arxetiplər sadəcə bioloji fərqləri deyil, eyni zamanda insanın vəhdətə çatması üçün ehtiyac duyduğu tərəflərini simvolizə edir. Əsərdə anima və animus arxitepi ilə simvolizə etdiyimiz iki obrazın adlarının mənasına diqqət yetirdikdə bu iki arxitepin vəhdətini aydın görə bilərik.

Belə ki, Möhsün Nəsirinin Meymun və Xocəstə olaraq adlandırdığı hər iki obrazın adlarının xoşbəxt, uğurlu mənasını verməsi bu adların heç də təsadüfi olaraq seçilmədiyi qənaətinə gəlib çıxmağımızla nəticələnir. Müəllif əsərin əvvəlində Tacirin oğlunun adının sonsuz sevincdən Meymun qoyması və Tacirin vilayətlər dolaşaraq oğluna Xocəstə adlı təzə açmış qönçə gətirməsi ilə bağlı məlumat verir. Zahirən bir-birinə zidd anima və animus arxitepini təmsil edən obrazların vəhdəti təkcə özünü Karl Yunq nəzəriyyəsində deyil, həmçinin, şərqin tanınmış alimi Mövlana Cəlaləddin Rumi fəlsəfəsində də göstərir. Cəlaləddin Rumi fəlsəfəsinə əsasən hər bir şey öz ziddi ilə mövcuddur.

“Çünkü yakinen zıt-zıddı göstərir
Ondan dolayı bal sirke ilə görünür” [1, s. 19].

Rumi fəlsəfəsində bal və sirkə kimi ifadə olunan bu ziddiyyətlər zahirən bir-birinə əks mövqedə dayansalar belə bu ziddiyyətləri olmadan mövcud ola bilməzlər. Bununla bağlı olaraq Cəlaləddin Rumi yazırdı: “Zıtt olmadıkca zıttı tanınmaz” [1, s. 19]. Cəlaləddin Ruminin ziddliklərin vəhdəti kimi adlandırdığı bu fəlsəfə Yunq fəlsəfəsindəki anima və animus arxitepi ilə səsləşir. Belə ki, insan da qadın və kişi, bir- birini əksi yəni anima və animusu kimi görünən iki ziddiyyətin vəhdətindən ibarətdir.

Nəticə. Həm Mövlana Cəlaləddin Ruminin, həm də Karl Gustav Yunqun fəlsəfi-psixoloji kontekstindən əsərə yanaşıldıqda buradakı istər tacir, istər Tuti, istərsə də Meymun və Xocəstə obrazlarının vəhdəti təkcə yaşlı müdrik adam, anima, animus kimi arxetipik tamamlanmanı göstərməklə qalmır eyni zamanda əsərin şərq ədəbiyyatında kollektiv şüuraltının bədii təzahürünün qiymətləndirilməsinə imkan verir. Əsərin bu şəkildə qiymətləndirilə bilməsi isə Karl Gustav Yunqun arxiteplərin xüsusi olaraq yaradılmaması, kollektiv şüuraltının məhsulu olaraq ortaya çıxması fikrini bir daha təsdiqləyir. Möhsün Nəsiri tərəfindən qələmə alınan bu əsər özündən əvvəlki tutinamə mətnləri də nəzərə alınaraq dəyərləndirildikdə şərq təfəkkürünün ədəbi qatlarda nə qədər aydın əks olunaraq ifadəsini tapdığını göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ali Temizel. Hz. Mevlana Mesnevisinde zıtlıklar. Konya, 2015
2. Əliyar Səfərli Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 559 s.
3. Karl Gustav Yunq. Dörd arxetip. Metis, 2005. 145 s.
4. Lalə Əliyeva Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr: ənənə və novatorluq. Bakı, Füyuzat, 2025, 267 s.
5. Möhsün Nəsiri. Lisanüt-teyr. Bakı, Tural-Ə, 2001, 292 s.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Lalə Əliyeva

"İLANI ÖLDÜRSƏLƏR" ƏSƏRİNDƏ FƏRD VƏ CƏMİYYƏT QARŞIDURMASININ BƏDİİ-PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Fatimə Nağızadə

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

nagizadafatima04@gmail.com

Abstract

The artistic and psychological analysis of the individual-society conflict in "To crush the serpent"

The article extensively examines the artistic and psychological aspects of the relationship between the individual and society in Yaşar Kamal's "To Crush the Serpent". The author increases the internal complexity of the subject by developing the events not only on the external level, but also on the psychological level. Here, social injustice and unequal power relations are brought to the fore. The work analyzes the influence of the social environment described in the work on the inner world of the individual, the guiding role of traditional values on behavioral models, and how collective thinking limits individual choices. The work reveals the strict social rules of the rural environment as a decisive factor in the formation of personality. The writer reflects both personal traumas and general social realities through the image of Hasan. Contradictions such as love and hatred, fear and attachment collide in Hasan's inner world. The psychological state of the hero is interpreted in the context of the contradictions arising within him. The work offers the opportunity for a multi-layered analysis from both a social and psychological perspective. As a result, it is determined that the work realistically and effectively reflects the conflict between individual freedom and social norms and stereotypes.

Keywords: *individual and society, psychological conflict, social pressure, collective consciousness, literary analysis*

Giriş. Yaşar Kamal XX əsr Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli simalarından biridir. Həmçinin, sosial realizmin ən güclü nümayəndələrindən biri kimi tanınır və onun yaradıcılığı geniş tematik zənginliyi, dərin psixoloji təsvirləri və folklor elementlərinin bədii şəkildə işlənməsi ilə seçilir. O, povest, hekayə və roman janrında əsərlər yazmışdı. Əsərləri sırasına "Tənəkə", "Dağın o biri üzü", "Yer dəmir, göy isə mis" və s daxildir. Yaradıcılığında sosial ədalətsizlik, feodal zülmü, kənd həyatı və fərd-cəmiyyət qarşıdurması kimi mövzular öz əksin tapmışdır. Yazıcının yaradıcılığı türk ədəbiyyatında sadəcə təbiət təsvirləri və folklor motivləri ilə deyil, həm də insan psixologiyasının ictimai basqılar altında necə deformasiyaya uğramasını göstərmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "İlanı öldürsələr" əsəri bu baxımdan müəllifin ən drama-

tik əsərlərindən biridir. Yazıçı əsərdə fərdin daxili aləmi ilə onu əhatə edən sosial mühit arasında yaranan ziddiyyəti əhatəli şəkildə işləmişdir. Əsərin mərkəzində dayanan ana qətlə mövzusu, əslində fərdin öz doğrunu tapmaq cəhdi ilə cəmiyyətin əsrlərlə formalaşmış qatı qanunları arasındakı amansız qarşıdurmanı əks etdirir. Əsərdə Həsənin başına gələn hadisələr və onun cinayətə düşməsi Yaşar Kamalın öz həyatı ilə açıq şəkildə oxşarlıqlar daşıyır. Lakin bu əsərdə yazıçı Həsənin obrazında deyil, daha çox Həsənin həbsxanada dostluq etdiyi adamların və cərəyan edən hadisələrin nəql edicisidir [1, s. 64].

Digər tərəfdən Həsənin atasının gözləri önündə bıçaqlanaraq öldürülməsi ilə yazıçının gerçək həyatda 5 yaşında olarkən atasının məsciddə gözləri qarşısında öldürülməsi oxşarlıq təşkil edir. Bu da bizə göstərir ki, Yaşar Kamal Həsən obrazının timsalında öz həyatındakı yaşananların bir qismin ustalıqla əks etdirib.

Əsas hissə. Əsərin əsas qəhrəmanı Həsən altı -yeddi yaşlarında Çukurovada kiçik bir kənddə ailəsi ilə yaşayan bir uşaqdır. Həsən əsərdə uşaq olması baxmayaraq, normal uşaqlıq inkişafını yaşaya bilmir. Həsən uşaq yaşlarından icmanın zorakı ideyaları ilə üz-üzə qalır. O, daim qorxu, təzyiq və daxili gərginlik içində böyüyür. Atasının öldürülməsi onun psixologiyasında dərin iz qoyur. Bu hadisə Həsənin dünyagörüşünü dəyişdirir və erkən yaşlarından etibarən onda travmatik düşüncələrin formalaşmasına səbəb olur. O, baş verən hadisələri adi uşaq məntiqi ilə deyil, daha çox qorxu və xarici təsirlərin təzyiqi altında qavrayır. Bu səbəbdən onun davranışlarında qeyri-sabitlik, tərəddüd və daxili ziddiyyətlər aydın şəkildə özünü göstərir. Atasını erkən itirməsi və ailə daxilindəki gərgin münasibətlər onun psixologiyasına dərin təsir göstərir. Bu mühitdə o, həm mərhəməti, həm də qorxunu eyni anda yaşayan, hadisələri uşaq təmizliyi ilə dərk etməyə çalışan bir obrazdır. Əsərdə Həsənin faciəsində cəmiyyət də mühüm rol oynayır. Qan davaları, zülm və sərt ənənələrin hökm sürdüyü mühit uşağın normal inkişafına imkan vermir. Bu şəraitdə böyüyən Həsən zorakılığı adi və qəbul edilən bir hal kimi görməyə başlayır. O, müstəqil seçim etmək imkanından məhrum qalır və cəmiyyətin formalaşdırdığı qəddar qaydaların qurbanına çevrilir. Əsərdə təsvir olunan kənd həyatı kollektiv düşüncənin güclü olduğu bir mühitdir. Burada fərdin şəxsi istəkləri çox vaxt ictimai rəy qarşısında geri çəkilir. İnsanlar daha çox "nə deyirlər?" prinsipi ilə hərəkət edir ki, bu da fərdi azadlığın məhdudlaşmasına gətirib çıxarır. Əsərin əsas qəhrəmanı qarşılaşdığı situasiyalar nəticəsində dərin psixoloji gərginlik yaşayır. Həsənin psixoloji gərginliyi daxili monoloqlar və davranışları vasitəsilə açılır. Onun daxili dünyasında iki fərqli istiqamət toqquşur: şəxsi hisslər və cəmiyyətin diktəsi. Həsənin şəxsiyyət kimi formalaşmasına bu situasiyalar

mənfi təsir göstərir. Əsərdə fərdi iradənin cəmiyyət tərəfindən məhdudlaşdırılması əsas ideyalardan biri kimi çıxış edir. Qəhrəman öz istəklərindən çox, cəmiyyətin gözləntilərinə uyğun qərar verməyə məcbur qalır. Fərd və cəmiyyət qarşılıqlı burada birbaşa fiziki mübarizədən daha çox, psixoloji manipulyasiya formasında özünü büruzə verir. Romanda Həsən anasını balaca qız kimi təsvir edir, atasını isə "saç-saqqalı ağarmış, çox qocalmış" biri kimi göstərir. Bu da valideynləri arasındakı böyük yaş fərqlərinin onun daxilindəki narahatlığı göstərir. Həsən anası Əsməni sevir, lakin kənd sakinləri, nənəsi və ətrafındakı hər kəs Əsmənin "günahkar" olduğu ideyasını Həsənin beyninə yeridir. Oğlun anasına olan dərin sevgisi və onun narahatlığı əsər boyu hiss olunur. "Qəfil bir narahatlıq onu bürüdü. Onu qaranlıq və ağrı bürüdü. Bəs anasına bir şey olsaydı? Bəs onu öldürsəydilər, qaçırsaydılar...? O, yerində dayana bilmədi. Uçurumun yanına getdi, uzaqda bir bulaq tapdı. Onun sahillərində bənövşəyi nanə çiçəklənirdi. Havadan necə də daş qoxusu gəlirdi. anasını o canavarlar arasında bu qədər çarəsiz və tək qoymuşdu? [3, s. 67]. Nənəsinin və kənd camaatının danışdığı hekayələr – atasının ruhunun rahatlıq tapmaması, məzarında ilanların dolaşması kimi təsəvvürlər Həsənin uşaq təxəyyülünə mənfi təsir göstərirdi. O, belə düşünürdü ki, əgər anasını öldürməsə, atası əzab çəkməyə davam edəcək. Həsən bütün kəndin və son olaraq nənəsinin sözləri ilə birlikdə cinayət törətməyə sürüklənir. Beləliklə, biz anasına hər şeydən çox bağlı olan, onu qoruyan, himayə edən övladın dominant şəxsiyyətinə ona etdiyi təzyiq nəticəsində necə dəyişdiyini müşahidə edirik. Həsən anasını öldürərkən əslində öz uşaqlığını və fərdi vicdanını da öldürür. Cəmiyyət qalib gəlir, lakin bu qələbə fərdin faciəsi üzərində qurulmuşdur. Həsənin şəxsiyyətinin formalaşmasında əsas rolunu anası oynayır. Anasının təsiri onun şüurunda daim hiss olunur və ondan qisas alma istəyi getdikcə güclənir. Həsən anasına qarşı həm sevgi, həm də qorxu hiss edir və bu ziddiyyətli münasibət onun psixoloji sarsıntı yaşamasına səbəb olur. Anasının yönləndirməsi nəticəsində Həsən tədricən öz iradəsini itirir və müstəqil qərar verə bilməyən, daha çox başqalarının təsiri ilə hərəkət edən birinə çevrilir.

Normalda insan vəfat edəndə dini mərasim keçirilir, mərhumu ehtiram göstərmək üçün yas mərasimi keçirilir. Ancaq Yaşar Kamal romanında kənd meydanına gətirilib atılan meyitdən bəhs edir. Beləliklə, müəllif Abbas adlı bu şəxsə cəmiyyət tərəfindən cinayətkar kimi yanaşıldığını, onun meyitinin başqalarına xəbərdarlıq kimi göstərildiyini çatdırmağa çalışır [4, s. 56].

Nəticə və elmi yenilik. Həsənin ən əsas xüsusiyyəti onun daxilində gedən münaqişədir. O, bir tərəfdən uşaq məsumiyyətini qorumağa çalışır, digər tərəfdən isə daxilində formalaşmış sərtlik və amansızlıqla üz-üzə qalır. Bu zid-

diyyət onun psixoloji vəziyyətini zəiflədir və nəticədə faciəyə aparır. Onun davranışları isə əslində şəxsi iradədən yox, daha çox qorxu, təzyiq və manipulyasiyanın təsiri ilə formalaşır. Bu amillər Həsənin xarakterini daha da faciəvi və dramatik edir. Müəllif göstərir ki, fərd cəmiyyətin qoyduğu çərçivələrə uyğunlaşmadıqda, cəmiyyət ya onu özünə uyğunlaşdırır, ya da aradan qaldırır. Əsərdə sosial mühitin təsiri nəticəsində fərdin psixoloji vəziyyətində ciddi dəyişikliklər baş verdiyi aydın şəkildə təsvir olunur. Qəhrəmanın daxili münasiqəsi isə bu təsirin ən açıq ifadəsi kimi çıxış edir. Hadisələr göstərir ki, fərdi davranışın formalaşmasında sosial mühit həlledici rol oynayır və bu yanaşma əsərin daha geniş və yeni interpretasiya imkanlarını ortaya çıxarır. Əsərdə kənd icması kollektiv şüurun rəmzi kimi çıxış edir. Onlar fərdi düşüncəni qəbul etmir, ənənələri mütləq həqiqət kimi görür və fərqli davranışlara dərhal mənfi münasibət göstərirlər. Bu mühitdə fərdin şəxsi fikri demək olar ki, heç bir əhəmiyyət daşımır. İcma isə dominant güc kimi fəaliyyət göstərərək fərdlərin taleyini birbaşa müəyyən edən əsas faktor rolunu oynayır. Əsərdə cəmiyyət fərdin iradəsini sıxışdırır, onu öz qanunlarına tabe olmağa məcbur edən dominant qüvvədir. Həsən əslində qatil deyil, qurbanın qurbanıdır. Atasını itirmiş bu yetim uşaq cəmiyyətin güclü təzyiqi altında anasını öldürən birinə çevrilir. Həsən obrazı təzyiq altında öz kimliyini itirən və nəticədə faciəvi seçim qarşısında qalan bir fərdin simvoluna çevrilir. Yazıçı Həsən obrazı vasitəsilə göstərir ki, bəzən ən ağır cinayətlərin səbəbi ayrı-ayrı insanlar deyil, qəddar və köhnəlmiş adət-ənənələr, cəmiyyətin özü olur. Yaşar Kamal Həsən obrazı vasitəsilə uşaqların zorakılıq mühitində necə dəyişdiyini, psixoloji travmanın insan həyatını necə məhv etdiyini göstərir. Həsən təkcə fərd deyil, həm də cəmiyyətin yaratdığı faciənin simvoludur. Əsər yalnız bir fərdin faciəsini deyildə, bütövlükdə cəmiyyətin psixoloji zorakılığının nəticəsi kimi çıxış edir. Nəticə olaraq, müəllif oxucuya insanın yalnız azad düşüncə və sağlam mühitdə tam şəxsiyyət olaraq formalaşa biləcəyini göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Arseven T. Yaşar Kemal'in "Yılanı Öldürsələr" Adlı Romanı Üzerine Bir İnceleme An. Folklor/Edebiyat, 24(95), 2018, s. 57-65
2. Naci F. Yaşar Kemal'in Romancılığı. Adam Yayınları, 1990, 94 s.
3. Kemal Y. Yılanı Öldürsələr. Yapı Kredi Yayınları, 2016, 104 s.
4. Özkale N. Yaşar Kemal'in Gerçek Hayatta Yaşadığı Travmaların "Yılanı Öldürsələr" Adlı Romanına Yansıyan İzleri, Ases Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi, 49 (1), 2024

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Səbinə Ağayeva

TƏHSİLALANLARDA TƏDQİQATÇILIQ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASINA DAİR

Firuzə Ələkbərova

Magistrant

Gəncə Dövlət Universiteti

firuzeelekberova6@gmail.com

Abstract

On the formation of research skills in students

The development of creative thinking of students is considered one of the main directions in the activity of the teacher. In literature classes, it is possible to develop the creative ability, thinking of students by using the most convenient tools. For this purpose, it is advisable to compose short stories, write essays, and organize debates and competitions on various topics in a way that is linked to the lesson.

The analysis of literary works should also be transformed into a creative process, and ample opportunities should be created for the use of heuristic practical tasks that encourage the development of students' thinking.

One of the important conditions for developing the creative abilities of students in literature classes is ensuring their creative freedom. In every lesson, special attention should be given to the development of students' thinking skills, and with the teacher's psychological and pedagogical support, students should be able to apply their knowledge independently.

The formation of a personality with creative thinking and comprehensive knowledge is considered one of the strategic goals of the modern education system. Thus, in the current period, our country needs highly capable and talented young people with strong potential who can become the leading force of society. Numerous tasks must be carried out to prepare students for independent life and ensure their formation as individuals. This is one of the priorities of personality-oriented education.

In our opinion, although large-scale work has been carried out to redirect the learning process from memory to thinking, existing problems still remain relevant.

Keywords: *student, literature, lesson, creative thinking, skill.*

Giriş. Ədəbiyyat dərslərində öyrənənlərin yaradıcı təfəkkürünü və tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün onlara, ilk növbədə, müstəqil düşüncə mədəniyyətini aşılamaq lazımdır. Dərsdə təhsilverən "biz birlikdə öyrənirik" prinsipi ilə hərəkət etsə, istəyinə asanlıqla nail ola bilər.

Bu mənada, Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında deyilir:

"Təhsil sisteminin bütün pillələrində müəllimlərin bilik, bacarıq və peşə-

karlıq qabiliyyətləri müasir tələblərə uyğun yüksəldilməlidir. müəllim fəaliyyətinin keyfiyyəti artırılmalıdır" [1].

Təhsilalanların tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaratmaq üçün müəllim öyrənənlərə fərdi şəkildə yanaşmağı, onlara dəstək verməyi fəaliyyətində üstün mövqedə saxlamalıdır. Fərdilik tədqiqat üçün təqdim edilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində də mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Müəyyən ədəbi əsərlər üzərində hərtərəfli təhlillər aparılmalı, kiçik həcmli hekayə, nağıl, esse və s. yazmaq vərdisləri təhsilalanlara bilavasitə hər bir dərs prosesində aşılmalıdır.

Məktəbdə ədəbiyyat dərnlərinin təşkili də bu istiqamətdə işlərin düzgün qurulmasına vəsilə ola bilər. Kifayət qədər bacarıqlı şagirdləri müxtəlif fənn müəllimlərinin araşdıraraq tapmaları müsabiqə, yarış, ədəbi-bədii gecələr və s. vasitəsilə kollektivə təqdim etmələri bu yöndə ən vacib məqsədlər sırasında yer alır.

Qeyd edək ki, sözü gedən işlər getdikcə təkmilləşməli, gənc nəslə lazım olan bacarıq və vərdislər ən müxtəlif inkişafetdirici vasitələrlə onlara təqin edilməlidir. Təlim prosesi nə qədər düzgün və məqsədyönlü qurularsa, təhsilalanların tədqiqatçılıq qabiliyyəti də bir o qədər asanlıqla üzə çıxar bilər. Tədqiqatçılıq qabiliyyəti isə fəaliyyət prosesində daha aydın seilir.

Şagirdin mövqeyi, başlıcası, kəşf edən, tədqiqatçı mövqeyidir; onlar gücləri çatan məsələlər və problemlərlə üzləşdikləri zaman bunu müstəqil surətdə tədqiqat prosesində həll edirlər. Öyrənənlər təlim prosesinin tam hüquqlu iştirakçısı kimi bu prosesdə tədqiqatçı olaraq çıxış edirvə bilikləri fəal axtarış, kəşflər prosesində mənimsəyirlər [2, s. 15].

Vaxtilə araşdırmaçı A.N.Podyakov "Tədqiqatçılıq davranışı: strategiya, dərk etmə, kömək, əks fəaliyyət, münəqışə" adlı kitabında şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətini nəhəng təhsil texnologiyası kimi dəyərləndirirdi [3].

Əsas hissə. Təhsilalanların tədqiqatçılıq qabiliyyətinin formalaşdırılması üçün onların məntiqi, tənqidi və yaradıcı tərakkürünü də düzgün istiqamətə yönləndirmək gərəkdir. Müqayisələr aparmaq, fakt və hadisələri təhlil cəlb etmək, onlara dəyər vermək, qiymətləndirmək, müsbət və mənfi tərəfləri nəzərə çatdırmaq, baza biliklərinə və bacarıqlarına istinad etməklə yeni ideyaların formalaşması yaradıcı tərakkürün vacib ünsürləri sayılır.

Öyrənənlərin yaradıcı düşüncəsinin inkişafına nail olmaq ədəbiyyat müəlliminin fəaliyyətində prioritetdir. L.S.Vıqotskinin təbirincə, "Tədqiqatçı şagird müstəqil olmalı, öz düşündüyünü sərbəst deməli, səhv olacağından çəkinməməlidir. Təlim prosesində qazandığı bu müstəqillik şagirdin gələcəkdə

sərbəst söz, fikir demək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Başqa sözlə desək, bu, şəxsiyyətin özünü dərkətmə forması, dünyaya xüsusi, təkrarsız münasibətini ifadə etmək imkanındır".

Bədii əsərin təhlili yaradıcı prosesə çevrilməlidir. O baxımdan öyrənənlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə imkan verən evristik xarakterli, praktiki tapşırıqlardan yetərincə faydalanmaq önəmli addım olar. Ələlxüsus da metodist müəllimlər ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyatın tədrisi prosesində əsərin təhlili üçün seçilmiş dərsləri tətbiq, müzakirə, yaradıcı iş, layihə üzrə iş dərslərini təhsilalanların yaradıcı təfəkkürünün yüksəldilməsi nəminə məqsədəuyğun hesab edirlər. Bunun üçün dərslərdəki mövzular üzrə çeşidli iş növlərindən, sual və tapşırıqlardan yetərincə istifadə edilməsi vərdisləri bilavasitə diqqətdə saxlanılmalıdır.

Yaradıcılıq bilik və bacarıqları sərbəst şəkildə yeni forma və istiqamətə köçürmək, yeni problemləri müəyyənləşdirmək, həllinə durmadan çalışmaq üçün çeşidli yollar və sübutlar seçib qeyd etmək bacarığıdır.

Əslində insanlar hamılıqla çeşidli yaradıcı keyfiyyətlərə malikdirlər. Ona görə də ədəbiyyat müəlliminin vəzifəsi, ilk növbədə, həmin keyfiyyətləri – uşaqların təsəvvür gücünü, fantaziyasını, müşahidə və fikrini bədii şəkildə ifadə etmə qabiliyyətlərini üzə çıxarıb tədricən inkişaf etdirməyə səy göstərməkdir. Bu istiqamətdə verilmiş tapşırıqlar da rəngarəng olmalıdır.

Təhsilalanların müşahidə qabiliyyətlərini, təxəyyülünü, emosional gücünü, düşüncəsini yönləndirməyə, həmçinin, fikirlərini bədii şəkildə ifadə etməyə istiqamətlənmiş işlər, seçilmiş fəaliyyət növləri, mövzu ilə bağlı hekayə, nağıl, şeir yazılması və s. sözü gedən proseslərdə məqsədəuyğun hesab edilir.

Fəal iş üsullarından, texnikalarından istifadə isə öyrənənlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin səmərəli inkişafına kömək edir. İnteraktiv təlim metodları, əsasən, hazır biliklərin təqdim edilməsinə, onların təkrarına deyil, fəal idrak fəaliyyəti prosesində təhsilalanların bilikləri müstəqil mənimsəməsinə və tətbiqinə yönəlmiş ən səmərəli üsullar sistemidir. Burada hər iki tərəfin qarşılıqlı əlaqəsinin düzgün qurulması vacib şərtidir. Akademik M.Mehdizadə tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşmasında təlim metodlarının vacib rolunu belə qeyd edirdi:

"Təlim metodu özündə bir tərəfdən öyrətmə metodunu (müəllimin fəaliyyətini), o biri tərəfdən öyrənmə metodunu (şagirdlərin fəaliyyətini) birləşdirir. Onlar qarşılıqlı əlaqədədirlər".

Müəllimlərin çoxu dərslər prosesində tədqiqat xarakteri daşıyan, yaradıcılıq tələb edən iş növləri müəyyənləşdirir, onlara dair qrupları formalaşdırırlar.

Qeyd edilənləri əlbəttə ki, müsbət qiymətləndirmək olar. Bununla belə, bir sıra hallarda qruplara verilən tapşırıqların icrasında olduqca ciddi səhvlərə yol verilir. Əsasən də tapşırıqlar bir-iki şagirdin iştirakı ilə icra edilir, digərləri isə passiv olurlar.

Problemi aradan qaldırmaq üçün müəllim işin yerinə yetirilməsinə təhsilalanları hamılıqla cəlb etməlidir. Zəif oxuyanların maraq dairəsini gücləndirmək, onların bilinməyən, hər kəsə bəlli olmayan cəhətlərini üzə çıxarmaq üçün verilmiş tapşırığa (hekayəyə, ssenariyə) aid şəkil çəkmələrini qeyd etmək, zənnimizcə, məqsədəuyğun olardı. Tapşırıqların kiçik qruplarda yerinə yetirilməsi öyrənənləri hərtərəfli surətdə yaradıcılığa sövq edir: ssenari yaratmaq cəhdi, axtarışlar aparmaq, müxtəlif ədəbiyyatlarla tanışlıq – bütün bu qeyd edilənlər təhsilalanlarda birgə yaradıcılıq hissi formalaşdırır və əldə etdikləri bilik və bacarıqların bir-birinə ötürülməsinə imkan yaradır, sinfi yaradıcı fəaliyyətə istiqamətləndirir. Bu fəaliyyət istər toplu, istər fərdi formada yerinə yetirilsin, fərqi yoxdur, təhsilalanların müstəqil qərar vermə bacarıqlarının formalaşmasına zəmin yaradır.

Göründüyü kimi, ədəbiyyat dərslərində ən münasib və əlverişli üsullardan faydalanmaqla təhsilalanların yaradıcılıq qabiliyyətini, təfəkkürünü inkişaf etdirmək mümkündür. Bu məqsədlə dərslə bilavasitə əlaqələnmiş kiçik hekayələrin tərtibi, inşaaların, esselərin yazdırılması, çeşidli mövzularda debatların, müsabiqələrin təşkili daha vacib üsullardır. Hər bir ədəbiyyat dərslində öyrənənlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına məxsusi diqqət ayrılmalı, təhsilalanlar müəllimin psixoloji və pedaqoji dəstəyi sayəsində bildiklərini tətbiq etməyi bacarmalıdırlar. Yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün öyrənənlər xüsusi şəraitdə yeni layihə qurmağı, yaradıcı formada düşünməyi də bacarmağa istiqamətlənməlidirlər.

Bu zaman ən önəmlisi təhsilalanların müstəqil axtarışlar aparmasına şərait yaratmaq, onlarda ilkin tədqiqatçılıq bacarıqları formalaşdırmaq və bu vərdişi durmadan, getdikcə inkişaf etdirmək, iş üsullarını seçmək azadlığı, müxtəlif cavabların onların özlərinin seçdikləri ardıcılıqla təqdim edilməsi imkanları ilə ifadə olunan yaradıcılıq azadlığının təminatı da unudulmamalıdır.

Satirik əsərləri öyrəndikdən sonra təhsilalanları özlərini satirik şair, lətifələri, çeşidli yumoristik əsərləri öyrəndikdən sonra isə yumoristik yazıçılar kimi sınağa yönəldirə bilərik. Bu təcrübə çox vaxt kiçik hekayə və ya nağıl yazmaq tapşırığını verərkən daha uğurlu alınır və yaxşı effekt verir.

Öyrənənlər üçün mövzu seçmək, kənardan kömək olmadan lazımi material toplamaq, kompozisiyanı qurmaq, işi tərtib etmək nə qədər qəliz olsa da,

bir o qədər həyəcanlı və effektivdir. Əsas şərt, onlarda yaradıcı axtarış həvəsini gücləndirməkdir.

Qeyd olunanlar belə bir mühüm nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, ədəbiyyat dərslərində təhsilalanların yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinin məqsədi onların hərtərəfli inkişafının təmin olunmasıdır. Bu yöndə icrası nəzərdə tutulan işlər, onların qazanmış olduqları bilik və bacarıqlar şəxsiyyət kimi formalaşmalarına da mühüm töhfələr vermiş olar.

Nəticə. Yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsinin ən diqqətəlayiq nümunəsi təhsilalanların gələcək uğurlarıdır: onların əksəriyyəti özlərinə inanır, özünüinkişafı müntəzəm məşğul olur, zehni fəaliyyətinin formalaşma səviyyəsi güclənir, təhsil, tədqiqat və layihə fəaliyyətlərini davam etdirməyə həvəsli olurlar. Təhsilalanın yaradıcı tədqiqat zamanı əldə etdiyi təcrübə onun cəmiyyətdəki sosial statusu üçün əhəmiyyətli cəhətə çevrilir. Bu fəaliyyət üçün müəllimlər bütün qüvvə və bacarıqlarını, enerjilərini səfərbər etməlidirlər. Gələcəyimizin təminatçıları, cəmiyyətin sabahkı qurucularını yetişdirməkdən müəllimlər təbii ki, zövq almalıdırlar.

Qırx beş dəqiqəlik dərs müddəti təhsilalan və müəllimlər üçün təbii ki, az zamandır. Buna görə də istedadlı və tədqiqatçı şagirdlər ədəbiyyat dərslərində, disputlarda, məktəbli elmi cəmiyyətlərində formalaşmalı və yaradıcı təfəkkürlərini, qabiliyyətlərini orada fasiləsiz inkişaf etdirməlidirlər. Bu, həm ədəbi fəaliyyətə meyilli olan öyrənənləri aşkara çıxarmaq, yaradıcılığa maraq formalaşdırmaq baxımından, həm də gələcək peşə istiqamətlərini dürüst müəyyənləşdirmək naminə olduqca faydalı hesab edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsil üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013
2. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. BMT Uşaq fondu, Bakı, 2007
3. Подьяков А.Н. Исследовательское поведение: стратегии, познания, помощь, противодействие, конфликт. М.: Эребус, 2006

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Səba Namazova

HACI ABDULLA SAFİNİN ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏTİ

Farooq Gulan Muayad Farooq

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

avcigulen98@gmail.com

Abstract

Literary identity of Haji Abdullah Safi

This study examines the life, literary identity, and major Sufi themes in the works of Haji Abdullah Safi, one of the notable representatives of Sufi literature. Through both his poetic and prose writings, Haji Abdullah Safi reflects the spiritual atmosphere of his era while conveying Sufi ideals in a clear and accessible language aimed at a broad audience. The article analyses the poet's life on the basis of available biographical sources and focuses particularly on the Sufi symbolism present in his works, as well as on the concept of the "perfect Human" (*al-insān al-kāmil*). The research employs a literature review and comparative analytical approach. Safi's works are examined in relation to the Sufi intellectual and literary traditions of his period in order to identify their thematic and conceptual foundations. The analysis demonstrates that Haji Abdullah Safi should be regarded not only as a mystic poet but also as a spiritual guide whose writings possess a didactic and instructive dimension aimed at the moral and spiritual development of society. By examining the author's literary and mystical heritage within an academic framework, this study aims to clarify his place and significance within the tradition of Sufi literature.

Keywords: *Haji Abdullah Safi, Sufi literature, al -insān al-kāmil, Sufi thoughts.*

Giriş. Türk ədəbiyyatı tarixi təsəvvüfi düşüncənin estetik bir formada işlənilməsi əsərlərlə zənginləşmiş mənəvi bir dərinliyə malikdir. Təsəvvüf ədəbiyyatı təkcə dini bir doktrinanı ötürməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda cəmiyyətin etik dəyərlərini, kamil insan idealını və ilahi eşqin dilini inşa etmişdir [4, s. 112]. Bu ənənə daxilində yer alan şair və mütəsəvviflər qələmlərini birər irşad vasitəsi kimi istifadə edərək dövrün mədəni kodlarını əsərlərinə yansıtmışlar. Hacı Abdulla Safi bu ənənəvi zəncir daxilində həm şəxsiyyəti, həm də əsərlərində toxunduğu dərin təsəvvüfi mövzularla diqqət çəkən mühüm bir simadır.

Hacı Abdulla Safinin əsərləri ehtiva etdiyi zəngin rəmlər və təsəvvüfi işarələr ilə dövrünün düşüncə dünyasını mənalandırmaq üçün qiymətli bir mənbədir. Xüsusilə insanın nəfsi ilə olan mübarizəsini, kamil insan mərtəbəsinə ucalma səyini və yaradana duyulan sarsılmaz bağlılığı anladığı əsərləri təkcə öz dövrünün deyil, təsəvvüf ədəbiyyatının ümumi strukturu daxilində də

xüsusi yerə malikdir. Lakin mövcud ədəbiyyatdakı araşdırmalar nəzərə alındıqda, Safinin həyatı və əsərləri üzərində aparılan tədqiqatların onun şəxsiyyətinin daşdığı dərinliyi tam mənası ilə ortaya qoymaqda hələ başlanğıc mərhələsində olduğu görülür.

Bu tədqiqat Hacı Abdulla Safinin bioqrafik məlumatlarını müsbət bir baxış bucağı ilə yenidən ələ almağı, əsələrinin ədəbi və təsəvvüfi yönlərini bütöv bir yanaşma ilə araşdırmağı hədəfləyir. Məqalənin əsas məqsədi Hacı Abdulla Safinin əsərlərində yer alan Sufi İdeyalar təhlil etmək və müəlifin təsəvvüf ədəbiyyatındakı mövqeyini aşkar etməkdir. Tədqiqatda şairin əsərləri əsas götürülərək, onun ictimai yaddaşdakı yerini müəyyən edən ədəbi və təsəvvüfi ünsürlər təsviri metodla analiz edilmişdir. Bu çərçivədə, məqalənin növbəti bölmələrində şairin həyatı, ədəbi şəxsiyyəti və təsəvvüfi düşüncə dünyasını formalaşdıran əsas dinamiklər təfərrüatı ilə izah olunacaqdır.

Əsas. Kərkük ədəbi mühitinin XIX əsrdəki ən diqqətçəkən simalarından biri olan Hacı Abdullah Safi, hicri 1241-ci (miladi 1825/26) ildə Kərkükün tarixi ərazisi olan Qala-Meydan məhəlləsində dünyaya göz açmışdır [2]. Əsl adı Abdulla olsa da, həm xalq arasındakı nüfuzu, həm də şair dünyasında üstünlük verdiyi Safi təxəllüsü ilə tanınmışdır. Bu ad həm onun şəxsiyyətini də səciyyələndirən bir nişanə olmuşdur. Safinin fikir dünyası atası Molla Dərviş Mehmet Əfəndinin elmi kölgəsində formalaşmışdır. Dövrünün hörmətli alimlərindən olan atasından aldığı ilk tərbiyənin ardınca, Kərkük mədrəsələrində ərəb və fars dillərinin incəliklərinə vəqif olmuşdur [1, s. 45]. Klassik mədrəsə proqramında yer alan əsas İslami elmlərlə yanaşı, tarix, coğrafiya və məntiq kimi sahələrdə də özünü yetişdirərək dövrünün çoxşaxəli ziyalıları sırasına daxil olmuşdur.

Safinin həyat hekayəsindəki ən sarsıdıcı mərhələ, İstanbulda keçirdiyi illərə təsadüf edir. İstanbul həyatı onun ədəbi üfününü genişləndirməklə qalmamış, eyni zamanda onu böyük bir mübarizə hüququ qazanmışdır. Həmyerlisi Mustafa Vaiz tərəfindən qurulan və özünü ağır bir ittihamla üz-üzə qoyan sui-qəsd [4, s. 115] şairin həyatında dərin bir iz qoymuşdur. Lakin Kərküklü dostlarının və dövrün şairlərin (xüsusilə Mehmet Mihru) dəstəyi, böhtançının etirafı ilə birləşincə, Safi bu çətin prosesdən alnıçıq çıxmışdır. Bu hadisə Türk ədəbiyyatında nadir rast gəlinən bir əsər olan üç min beytlik "İftiranamə"nin da ilham mənbəyi olmuşdur. Otuz beş yaşından etibarən məmuriyyət həyatına addım atan Safi Kərkük Evkaf (Vəqflər) İdarəsi Katibliyindən bələdiyyə xəzinədarlığına, Şivan və Qaratəpə nahiyyə müdirliyindən Tuzhurmatıdakı dövlət xidmətlərinə qədər geniş bir sahədə vəzifə icra etmişdir [3, s. 22].

Türk, ərəb və fars dillərini həm ədəbi incəliklə istifadə etməsi, həm də

bu dillərdə rəsmi yazışmalar apara bilməsi onun bölgədəki inzibati strukturun əvəzolunmaz simalarından birinə çevirmişdir. Ömrünün son altı ilini Tuzhurmaatıda tutulduğu şiddətli revmatizm xəstəliyi səbəbindən yatağa bağlı keçirən şair, hicri 1316-cı ildə vəfat etmişdir.

Müasiri olan şair Kabilin onun vəfatına yazdığı tarixi misraları, Safinin təkcə bir dövlət xadimi deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi rəhbərləri və məharətli bir qələm ustası kimi qəbul edildiyini təsdiqləyir. Həcc vəzifəsini yerinə yetirərək mənəvi hüzurə qovuşan Safi, geridə quyduğu lüğət çalışmaları və mənzum əsərləri ilə Kərkük ədəbi ənənəsinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi anılmada davam edir.

Hacı Abdulla Safi Kərkükün tarixi və mədəni mühitində həm türk, həm də fars dillərinin estetik imkanlarını uğurla sintez etmiş müstəsna bir sənətkardır. Onun ədəbi portreti klassik ənənənin sərhədləri daxilində qalmasına baxmayaraq, həmin sərhədləri öz üslubi axtarışları ilə genişləndirən bir quruluşa malikdir. Safini dövrünün digər şairlərindən fərqləndirən əsas cəhət, ədəbiyyatı sadəcə bir nəql vasitəsi kimi görməyib, özünəməxsus yenilikçi bir mövqe nümayiş etdirməsidir. Xüsusilə nəsr sahəsindəki çalışmaları, dövrünün ağır ədəbi dilinə qarşı çıxması ona "böyük ustad" statusunu qazandırmışdır.

Safinin intellektual və ədəbi şəxsiyyətini formalaşdıran əsas şərt, onun təsəvvüfi dərinliyi ilə ictimai mənsubiyyətli arasında qurduğu o tarazlıq olmuşdur. Şair əsərlərində sadəcə nəzm və nəsr qaydalarını tətbiq etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda kamil insan olmaq yolçuluğunun mənəvi xəritəsini cızır. Onun təsəvvüf anlayışı təkkə divarları arasında təcrid olunmuş nəzəri bir bilik yığını deyil, bilavasitə həyatın içində, cəmiyyət daxilində əxlaqi bir normadır.

Nəticə və yenilik. Hacı Abdulla Safi Kərkük, yetişdiyi XIX əsrin qarışıq dövrünə rəğmən ədəbiyyat dünyasındakı yenilikçi mövqeyi ilə iz qoymuş müstəsna bir ziyalıdır. Onun həyatı sadəcə fərdi bir bioqrafiya deyil; eyni zamanda mədəniyyətin keçid mərhələsində, klassik dəyərin qorunması ilə yeni bir ifadə dilinin inşası arasındakı o incə körpünün hekayəsidir. Safinin ədəbi şəxsiyyəti ənənəni bir zəncir kimi deyil, bədii bir zəmin kimi qəbul etməsi ilə formalaşmışdır. Nəsrdeki sadəlik axtarışı, dilə qarşı həssaslığı, "İftiranamə"nin bədii onun ədəbiyyatı sadəcə bir bəzək vasitəsi deyil, ictimai vicdanın səsi kimi gördüyünü sübut edir. Təsəvvüfi idealları isə Safini "qələmi tutan əldən" ziyadə, "könlü daşıyan bir rəhbər" mövqeyinə yüksəltmişdir. O, "kamil insan" idealını öz yaşayışında, işində ədaləti ilə, dostlarına göstərdiyi vəfası ilə və inanc dünyasını müdafiə edərkən istifadə etdiyi üslubu ilə təcəssüm etdirmişdir. Yekun olaraq, Hacı Abdullah Safi geridə qoyduğu mənzumələr, lüğət çalışmaları, münazurələr

və nəzəri əsərlərlə sadəcə Kərkükün deyil, Osmanlı ədəbi coğrafiyasının da parlayan səhifələrindən biri kimi qalmağa davam edəcəkdir. Onun mirası müasir dövrün oxucusuna estetikadan əxlaqa, dildən irfana qədər geniş bir sahədə "və-fa, sədaqət və həqiqət" haqqında güclü mesajlar ötürməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Azzavi A. (1950). Târîh-i edeb-i Kerkük. Bağdat. 120 s.
- 2.Arslan M. (2020, 1 Aralık). Sâfi Hacı Abdullah, Kerküklü. Ahmet Yesevi Üniversitesi. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/safi-haci-abdullah-kerkuklu>
- 3.Terzibaşı A. (2008). Kerküklü Fâiz (Cilt 4). Kerkük: Kerkük Basımevi.152 s.
- 4.Terzibaşı A. (1968). Kerkük şairleri (Genişletilmiş basım, Cilt 4-5). İstanbul: Ötüken Neşriyat. 600 s.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Fatima Dursunova

MİFOLOJİ TƏFƏKKÜRDƏ TƏBİƏT OBYEKTlərİNİN CANLI OLDUĞUNU EHTİVƏ EDƏN ANİMİZM MƏRHƏLƏSİ

Gulay Ələskərli

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti
eleskerligulay@gmail.com

Abstract

Folklore, which is regarded as a mirror of the spiritual and cultural life of a people, is extremely important for every society, because it emerges from the general intellectual and emotional needs of that society. The research of folklore is closely connected with its collection process, since each folklore example reflects the knowledge and experience formed over a long historical period, while also demonstrating its practical significance in everyday life.

Folklore works expressing mythological thinking show diversity in both form and content. These differences are not limited to external features; they are also defined by the mythological meanings and semantic depth they convey. Animism is the belief that every element of nature- such as stones, water, trees, and animals- process a spirit and life force. This view developed as a way for ancient societies to understand and explain the world. Overall, animism reflects one of the earliest stages of cultural thinking by establishing a deep connection between nature and humans.

Keywords: *mythology, folklore, thought, nature, culture, animism.*

Giriş. Animizm təbiəti vahid bir bütöv kimi qəbul edən anlayışdır və burada hər bir varlığın fiziki forması ilə yanaşı ruhunun da olduğu düşünülür. Bu baxışa görə, heyvanlar, bitkilər, daşlar, çaylar, təbiət hadisələri, insan tərəfindən yaradılmış əşyalar və bəzən hətta sözlər belə canlı, dinamik və öz iradəsinə malik hesab olunur. Animizm daha çox təşkilatlanmış din kimi deyil, inanc sistemi kimi dəyərləndirilir. O, rəşional izahdan kənara çıxan, fəvqəltəbii sahəni vurğulayan metafizik bir dünyagörüşüdür və xüsusilə qeyri-maddi ruh anlayışına xüsusi diqqət yetirir.

Bu, təbiətdə ruhların mövcudluğunu qəbul edən, müəyyən mənada insan ruhuna bənzədilən və hər bir obyektin bir ruh və ya mənəvi varlıq tərəfindən idarə olunduğunu irəli sürən fəlsəfi bir sistemdir [4, s. 55-56].

Hər bir mədəniyyətin özünəməxsus mifləri və ritualları olsa da, animizm dünya xalqları arasında mənəvi və ya fəvqəltəbii dünyagörüşün ən geniş yayılmış və əsas elementlərindən biri hesab olunur. Bu baxış bir çox ibtidai xalqlarda o qədər dərin kök salmışdır ki, onların dillərində "animizm" və hətta "din" anlayışlarını ifadə edən xüsusi terminlər belə çox vaxt mövcud olmur. Bu anlayış sonradan antropoloqlar tərəfindən bu tip inanc sistemini təsvir etmək üçün adlandırılmışdır.

Mədəni və dil fərqlərinə görə alimlər arasında animizmin dünyanın yerli xalqları arasında orta qədim bir ənənə olub-olmaması, yoxsa ayrıca və tam formalaşmış dini sistem kimi qəbul edilməli olması barədə fikir ayrılığı mövcuddur. Animizmin müasir interpretasiyası XIX əsrin sonlarında (1871) Edvard Burnett Taylor tərəfindən irəli sürülmüş və o, bunu "antropologiyada ən erkən anlayışlardan biri" kimi təsvir etmişdir.

Bu inanca görə, bütün maddi hadisələr fəallığa malikdir, fiziki və mənəvi aləmlər arasında aydın bir bölgü yoxdur. Bu baxış insanlarda olduğu kimi heyvan, bitki, daş, dağ, çay kimi təbiət obyektlərində, eləcə də təbiətin digər aspektlərində də ruh, can və şüurun mövcud olduğunu qəbul edir. Belə inanclara nümunə kimi su pəriləri, təbiət tanrıları və ağac ruhları göstərilə bilər. Animizm həmçinin sözlərə, şəxsi adlara və mifoloji simvollara da həyat qüvvəsi aid edə bilər [6, s. 9].

Animizm həmçinin Stahlin doktrinasını təsvir etmək üçün də istifadə olunur; bu baxışa görə həm bioloji funksiyalar, həm də psixi proseslər düşünən bir ruh tərəfindən idarə olunur. Stahlin yanaşması həm mexanizm, həm də vitalizm ilə ziddiyyət təşkil edir. Mexanizm həyat proseslərini yalnız fiziki və kimyəvi qanunlarla izah edir, vitalizm isə onları fiziki-kimyəvi proseslərdən və düşünən ruhdan ayrı olan xüsusi bir həyat qüvvəsi ilə açıqlayır. Bu-

nun əksinə olaraq, animizm həm fizioloji, həm də psixoloji hadisələri vahid bir prinsip — rəşional və ya "intellektual" ruh vasitəsilə izah edir [5, s. 67].

Jan Piaje bu düşüncə mərhələsini "Simvolik əməliyyatlar dövrü" adlandırmış və onun təxminən 3–4 yaşlı uşaqlarda müşahidə olunduğunu qeyd etmişdir. Bu inkişaf mərhələsində uşaqlar canlı və cansız varlıqlar arasında aydın fərq qoya bilmirlər. Nəticədə, onlar cansız əşyaları sanki canlı imiş kimi qəbul edə və ya bəzən canlı varlıqları cansız kimi təsəvvür edə bilirlər. Məsələn, uşaq oynucağın yerə düşdüyünə görə ağlaya bilər və ya evdəki bir əşyaya toqquşduqdan sonra onu "cəzalandıra" bilər.

İngilis antropoloqu Edvard Taylor əvvəlcə bu anlayış üçün "spiritualizm" terminindən istifadə etməyi nəzərdə tutmuşdu, lakin sonradan Qərbdə mövcud olan müasir dini cərəyanla qarışıqlıq yaratmamaq üçün bu fikirdən imtina etdi. Bunun əvəzinə o, alman alimi Georg Ernst Stahlın əsərlərindən götürülmüş "animizm" terminini qəbul etdi. Stahl 1708-ci ildə "animismus" anlayışını bioloji nəzəriyyə kimi irəli sürmüşdü; bu nəzəriyyəyə görə ruh həyatın əsas prinsipi sayılır və həm normal bədən funksiyaları, həm də xəstəliklər mənəvi səbəblərlə izah oluna bilər.

Əsas hissə. E.B.Taylorın animist nəzəriyyəsinə görə, qədim insanların dünyagörüşü insan həyatına təsir etdiyi və onu idarə etdiyi düşünülmən çoxsaylı ruhlarla dolu idi. Bu ruhların varlığın müxtəlif sahələrinə cavabdeh olduğu hesab edilir və onların rolu əsasında ümumilikdə xeyirxah və ya bədxah kimi qruplaşdırılırdı.

Xüsusilə xeyirxah ruhların sağlamlıq və rifah gətirdiyinə inanılırdı. Bu kontekstdə insanlar hətta belə şəfəverici ruhlara həsr olunmuş müqəddəs mətnlər və nəğmələr yaradır, sağlamlığın qorunması üçün müəyyən içkilərin qəbulu da daxil olmaqla rituallar icra edirdilər.

Taylor müxtəlif Afrika tayfaları arasında oxşar inancları sənədləşdirmişdir. O müşahidə etmişdir ki, asqırma hadisəsi sağlamlıq və mənəvi təsir anlayışları ilə sıx bağlı hesab olunurdu. Belə düşünüldü ki, xüsusi sağlamlıq verən ruhlar asqırmaya səbəb olur. Xəstə bir insanın asqırması isə hami ruhun bədənə daxil olaraq sağalmanı təmin etməsi kimi şərh edilirdi və bu ruhun bu hərəkətinə görə hörmət göstərməli olduğu düşünüldü. Asqırma sağalma ilə əlaqəli müsbət əlamət sayıldığı üçün insanlar xəstə birinə "sağ ol" və ya "sağlam ol" ifadəsi ilə cavab verirdilər.

Animistik mərhələ, yəni təbii obyektlərin ruh sahibi olan canlı varlıqlar kimi qəbul edilməsi, müasir akademik dairələrdə tənqidi yanaşmaya məruz qalır. Xüsusilə müasir psixologiya və dinşünaslıq daha mürəkkəb izah model-

ləri tələb etdiyinə görə bu yanaşma yenidən qiymətləndirilir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, E.B.Taylorun animizm haqqında klassik təkamül nəzəriyyəsi dinin mənşəyini insan şüurunun tədrici inkişafı ilə izah etməyə çalışsa da, həddindən artıq sadələşdirilmiş və metodoloji baxımdan məhduddur.

Hələ XIX əsrin sonlarından etibarən bu nəzəriyyə ciddi tənqidlərə məruz qalmışdır. 1887-ci ildə holland ilahiyyatçısı P. D. Şantapi de la Soss özünün *Lehrbuch der Religionsgeschichte* (Dinlər tarixinin dərsliyi-müəllif) əsərində göstərmişdir ki, təkamülçülər, o cümlədən Taylor, mürəkkəb mədəni və dini hadisələri həddindən artıq mexaniki şəkildə izah etməyə meyillidirlər. Oxşar tənqidlər F.Maks Müller, eləcə də filosoflar Eduard fon Hartman və Rudolf Lotze tərəfindən də irəli sürülmüşdür, lakin onlar animizm anlayışını tamamilə rədd etməmişdilər.

Tənqidlərə baxmayaraq, animizm nəzəriyyəsi uzun onilliklər ərzində dinşünaslığın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. "Animizm" termini sonradan dini şüurun ən erkən formalarının tədqiqində mühüm yanaşmalardan birini ifadə etmək üçün istifadə olunmağa başlanmışdır.

Bu mənada animizmə olan maraq təkcə XIX əsr elmi fikrinin tarixi ilə məhdudlaşmır; o, həm də insanın dini təsəvvürlərinin mənşəyi məsələsi ilə bağlıdır və humanitar elmlərin əsas məqsədlərindən birini - insan dünyagörüşünün formalaşmasının ən erkən mərhələlərini anlamaq cəhdini əks etdirir.

E.B.Taylorın nəzəriyyəsində təbiət obyektlərinin həyatı və daxili mənəvi qüvvəyə malik kimi şərh edildiyi animistik mərhələ əsas rol oynayır. Onun əhəmiyyəti təkcə konseptual məzmununda deyil, həm də XIX əsrin intellektual və elmi mühiti daxilində necə formalaşması və inkişaf etməsindədir.

"İbtidai insan" ideyası Taylordan əvvəl də Avropa intellektual ənənələrində mövcud idi. Məsələn, Jan-Jak Russo "nəcib vəhşi" obrazını idealizə etmiş, Lessinq isə *Die Erziehung des Menschengeschlechts* (İnsan nəslinin tərbiyəsi - 1780) əsərində insan inkişafını tədrici təhsil və formalaşma prosesi kimi izah etmişdir. Lakin Taylor bu fəlsəfi ideyaları elmi bir çərçivəyə salaraq, ibtidai düşüncə ilə uşaq psixologiyasının müqayisəsini metodoloji prinsip kimi qəbul etmişdir. E.Taylor animizmin nəzəri əsasında iki ehkamin durduğunu vurğulayırdı: birincisi ruhun bədəni tərk etdikdən sonra maddi həyatda fəaliyyətini davam etməsi, ikincisi ruhun ilahi aləmin yüksəkliyinə qalxması [1, s. 104].

Bu yanaşma daha sonralar Lüsien Levi-Brül və Gerardus van der Leuv kimi alimlərə də təsir göstərmiş, onlar da erkən və ya "ibtidai" düşüncənin xüsusiyyətlərini oxşar müqayisəli modellər vasitəsilə şərh etmişlər. Təbii obyektləri canlı varlıqlar kimi qəbul edən animistik mərhələ təkcə dinin mənşə-

yini izah etməyə yönəlmiş elmi nəzəriyyə kimi deyil, həm də XIX əsrin intellektual mühitində elmi, dini və mədəni ideyaların mürəkkəb qarşılıqlı təsirinin məhsulu kimi başa düşülür. Bu mərhələdə təbiət hadisələri və obyektlərin ruhlara malik olduğuna dair inanc, insanların dünyanı izah etməyə çalışdığı ən erkən üsullardan biri kimi qiymətləndirilir və antropoloji və etnoqrafik tədqiqatların əsas mövzularından birinə çevrilmişdir.

XIX əsrin elmi düşüncəsi dini inancların inkişafını mərhələli bir proses kimi izah etməyə çalışırdı. Bu çərçivədə animizm dinin ən ibtidai forması hesab edilir və təbiəti anlamaq üçün insan şüurunun inkişaf etdirdiyi universal düşüncə tərzini kimi şərh olunurdu. Lakin bu izah tamamilə obyektiv deyildi; o, dövrün mədəni və dini baxışları ilə də formalaşmışdır. Nəticədə, avrosentrik yanaşmalar və o dövrdə dominant olan rasionalist baxışlar animizmin insan inkişafının "ibtidai" mərhələsi kimi təsnif edilməsinə təsir göstərmişdir.

Dünyanın bəzi elementlərinin öldüyünü gören ilkin əcdadın gəldiyi qənaət bu olmuşdur ki, "Dünya məhvə məhkumdur" və bəşəriyyət bu qənaətdən doğan bir məsələ barədə daim düşünmüşdür: dünyanı xilas etmək mümkündürmü? Allahla allahlıq etmək istəməyənlər tale mifinə boyun əyməklə kifayətlənmişlər, "alın yazısı"na inanmayanlar isə "xilas yolu" axtarmış, tanrı ilə "mübahisəyə girmiş" və hətta onu "güzəştə getmək" məcburiyyəti qarşısında qoymuşlar [2, s. 376]. Zaman keçdikcə insanlar ölümün gerçəkliyi ilə qarşılaşdıqca, həyatı qoruyan qüvvələr haqqında düşünməyə başlamışlar. Bir şeyin yoxluğu nəticəsində ölümün baş verdiyi ideyası maddə və ruhun dualist şəkildə dərk olunmasına zəmin yaratmışdır. Bu baxışa görə, ruhunu itirən bir varlıq öz canlılığını da itirir və sadəcə maddəyə çevrilir. Lakin animistik yanaşma bu fikri qəbul etmir. O, "ruh", "məhiyyət", "nəfəs" və ya "can" kimi anlayışların istisnasız olaraq bütün varlıq formalarında mövcud olduğunu, onların nə öldüyünü, nə də yox olduğunu, əksinə mövcudluğunu davam etdirdiyini və ya yerini dəyişərək başqa bir formada var olduğunu irəli sürür. Başqa sözlə, bu yanaşma "bütün maddələrin ruhu vardır" prinsipinə əsaslanır.

Tarix boyu türklər qədim xalqlardan biri kimi müxtəlif din və inanc sistemləri ilə qarşılaşmış, bəzən onları qəbul edərək təsir altında qalmışlar. Bu sistemlər arasında animizm mühüm yer tutur və kainatda mövcud olan bütün varlıqların - istər canlı, istər cansız ruh daşdığına dair inanc kimi tərif edilə bilər. Bir çox dinlərin ən erkən mərhələlərində rast gəlinən bu dünyagörüşü ruhların yalnız insanlara məxsus olmadığını, heyvan, bitki, təbiət üsürlərində və hətta cansız əşyalar da da mövcud olduğunu qəbul edir. O, həmçinin ağac, dağ, su və buna bənzər təbiət obyektləri ilə bağlı təbiət kultlarının əsasını təşkil edir.

Nəticə. Erkən animistik düşüncədə kainat vahid və bir-biri ilə əlaqəli bütöv bir sistem kimi dərk edilirdi. Bu dünyagörüşünə görə, insan, təbiət və görünməz mənəvi aləm arasındakı bölgülər aydın şəkildə fərqləndirilmirdi; əksinə, onlar vahid kosmik nizamın qarşılıqlı təsirdə olan hissələri kimi qəbul olunurdu. İnsanlar sadəcə fiziki varlıqlar deyil, həm də ruhlar aləmi ilə davamlı ünsiyyətdə olan iştirakçılar kimi qiymətləndirilir, hər bir hərəkətin bu sistemin ümumi tarazlığına təsir etdiyi düşünülürdü.

Bu inanca əsasən, insan davranışının təbiət üzərində birbaşa və qarşılıqlı təsir gücünə malik olduğu qəbul edilirdi. Təbii hadisələr təsadüfi proseslər kimi deyil, insan hərəkətlərinə cavab olaraq baş verən olaylar kimi şərh olunurdu. İnsan düşüncəsi sanki təbiətlə uyğunlaşırdı. Habelə insan aqlının qeyri-şüuri strukturunun təbiət tərəfindən verilməsi bunun elə təbiətin özü olması vurğulanırdı [3, s. 112-113]. Təbiətə hörmətsizlik, tabuların pozulması və ya müqəddəs obyektlərə zərər vurulması həm fiziki, həm də mənəvi nəticələr doğuracağına inanılan hadisələr sayılırdı. Buna görə də insanlarla təbiət arasındakı münasibətlər etik və dini normalarla tənzimlənirdi.

Erkən animistik inanc sistemlərində ehtiyac olmadan heyvanların öldürülməsi, meşələrin məhv edilməsi və ya təbii mühitə zərər vurulması ciddi şəkildə qadağan edilirdi. Bu cür davranışların təbiət ruhlarını qıcıqlandırdığı və bunun nəticəsində quraqlıq, xəstəlik, uğursuzluq və təbii fəlakətlər kimi bədbəxtliklərə səbəb ola biləcəyi düşünülürdü. Bu şəkildə insanın təbiətlə münasibəti həm fiziki, həm də mənəvi nəticələr doğuran bir proses kimi qəbul olunurdu.

Beləliklə, animistik düşüncə insanın təbiətə münasibətini təkcə praktik baxımdan deyil, həm də güclü etik, əxlaqi və dini çərçivə daxilində formalaşırdı. Bu dünyagörüşündə insan təbiətin sahibi deyil, onun ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edilirdi və ətraf mühitə yönələn hər bir hərəkətin kosmosun ümumi tarazlığına təsir etdiyi vurğulanırdı.

Bu baxışa görə, insan və təbiət arasında aydın bir sərhəd mövcud deyildi; bütün varlıqlar canlı hesab olunur və ruh daşdığına inanılırdı. Hətta insan bədənini də təbiətin bir hissəsi kimi qiymətləndirilir, həyatın komponentləri mənəvi mənalarla izah olunurdu. Xüsusilə qan və sümüklər kimi elementlər bu inanc sistemi daxilində xüsusi əhəmiyyətə malik hesab edilirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Qafarlı, R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 266 s.
2. Qafarlı, R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlarası əlaqə). Bakı: Elm, 2012, 442 s.

3. Rzasoy, S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008, 188 s.
Türk dilində
4. Bayat, F. Mitolojiyə giriş. Çorum: KaraM Yayınları, 2005, 150 s.
5. İhramcızade, H. Niyazi Mısri Divan-ı İlahiyyat və Açıqlaması. 1.Cilt. Ankara: Gelenek Yayıncılık. 2010, 619 s.
İngilis dilində
6. Harvey, G. Animism: Respecting the Living Word. New York: Columbia University Press, 2006, 248 p.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Məhəmməd Məmmədov

İSMAYIL ŞIXLININ "ÖLƏN DÜNYAM" ROMANINDA MİLLİ KİMLİK VƏ İTİRİLƏN DƏYƏRLƏR

Gülzar Süleymanzadə

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

suleymanzadegulzar0321@gmail.com

Abstract

"National identity and the erosion of values in İsmayil Shikhli's the dying world"

This article, based on İsmayil Shikhly's novel "Olan dünyam" provides a detailed examination of the impact of socio-political changes in the early 20th century on national identity and the system of moral values. The article argues that the new ideological environment, which emerged with the establishment of Soviet rule, undermined the traditional way of life and the model of national self-awareness. Through the novel's system of characters, the process of both the preservation and the deformation of national identity is traced. Characters like Gullu Khanum and Omer Kokha serve as bearers of traditional values, ensuring social balance between families. Characters like Fatullayev and Kechal Khondulu, on the other hand, represent a society that is alienating itself from national-moral values and, under the pressure of the new ideological environment, is turning into slaves.

The article also touches on the internal conflict issues of the last representatives of the old order, who are in the process of disintegration, personified by characters such as Halay Bey, Chapıq Amrah, and Kasamanlı. The symbolic scenes presented in the epilogue – the motifs of exile, return, and memory—show that national identity does not completely disappear, but continues in a fragmented form. Finally, the article assesses national identity as a dynamic phenomenon that is sometimes

weakened and sometimes partially preserved as a result of socio-political changes.

Keywords: *national identity, moral values, Sovietization, repression, historical memory, identity crisis*

Giriş. Min illərlə başı bəladan qurtulmayan xalqımızın yaddaşında mü-hüm bir tarixi dövr olan XX əsrin əvvəlləri cəmiyyətin milli və mənəvi əsasla-rında dərin transformasiyaya səbəb olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyə-tinin devrilməsi, Sovet hakimiyyətinin qurulmağa başlanması, sovetləşməyə qarşı geniş müqavimət hərəkətləri, üsyanlar ölkənin siyasi vəziyyətini mürək-kəbləşdirməklə yanaşı, yeni ideoloji mühit formalaşdırmışdır ki, bu mühit xal-qın ənənəvi həyat tərzini, dəyərlər sistemini, milli özünüdərk anlayışını kökündən dəyişdirmişdir. Bu baxımdan İsmayıl Şıxlının "Ölən dünyam" roma-nı yalnız müəyyən bir dövrün tarixi təsviri deyil, həm də milli şüurun zəiflə-məsi və identiklik aşınmasının bədii əksidir. Romanın əsas ideya xətlərindən biri də məhz ölən milli-mənəvi dəyərlər dünyasının millətin özünüdərkində yaratdığı ciddi boşluqdur.

Əsas hissə. "Ölən dünyam" romanında milli kimlik və ənənəvi dəyərlər sistemi həyatın təbii axınında təqdim olunur. Daim bildiyi həyatdan yazan İs-mayıl Şıxlı bu romanda da elin adət-ənənələrini, özünəməxsus həyat tərzini, yazılmamış hörmət və namus qanunlarını ustalıqla təsvir etmiş, yeri gəldikcə keçmişə qayıtmaqla bu təsvirləri təbii və inandırıcı etmişdir. Birinci fəsildə ye-ni aldığı tüfənglə özünü göstərmək istəyən Ələddinin daxili hisləri, Həsən ağa-nın gənclik xatirələrini yada salması yolu ilə açılır: "Onun özü də cavan olmuş-du. Meşədən qayıdanda kəndin ortasındakı cığırlara sığışmırdı. İstədiyi qızın doqqazlarından keçəndə bilirdi ki, hardasa gizlənib arxasınca baxan var, az qa-lırdı ayaqları dolaşsın. Axşamüstü bacısı, ya da anası üstünü vurmasalar da, onun ürəyindən keçənləri başa düşür, ovlanan qırqovullardan qonşuya pay göndərirdilər. Bu pay Həsən ağanın deyiklisinin gizlicə ürək döyüntüsünə, ya-naqlarının qızarmasına səbəb olurdu. Ertəsi gün isə ona naxışlı yun corab, ya da yanları işləməli dəsmal gəlirdi..." [3, s. 240]. İkili münasibətlərdə işarələrlə qurulan qarşılıqlı jestlər, gizli anlaşıma kimi detallar bu cəmiyyətin mənəvi də-yərlər əsasında qurulduğunu göstərir.

Həsən ağa şübhəli bir narahatlıq hiss etsə də, Ələddinin arzusunu ürə-yində qoymaq, onu bu el adətindən məhrum etmək istəmir. Lakin Həsən ağa-nın diqqətsizliyi nəticəsində Ələddinin faciəli ölümü ilə yaranan gərginlik bu dəyərləri sınağa çəkir. Keçmişdə düşmənçiliyi olan iki nəsil – Alqazaxlılar və Çıraqlılar arasında qan davası ehtimalı yaransa da, nəslin böyüklərinin müdrik qərarları ilə qarşısı alınır. Həsən ağanın anası, Alqazaxlılar nəslinin böyüyü sa-

yılan Güllü xanım təmkinlə "Xatanı biz etmişik, altından da biz çıxmalıyıq" [3, s. 249] deyərək mərd bir qərar verir. Güllü xanımın başçılığı ilə cənazə aparılan zaman oğullarına silaha əl atmağa icazə verməməsi ənənəvi dəyərlər sisteminə ədalət, məsuliyyət və təmkin anlayışlarının nə qədər güclü olduğunu göstərir. Eyni şəkildə, Ömər koxanın mövqeyi cəmiyyətdə formalaşmış qayda-qanunun davam etdiyini göstərir. Onları qarşılayan Çıraqlılar nəslində də susaraq Ömər koxanın qərarını gözləyirlər, qərarın necəliyindən asılı olmayaraq sözsüz əməl edilməli idi. Güllü xanım da bunu bilirdi, Ömər koxanın xasiyyətinə cavanlığından bələd idi. Ömər koxanın yer hazırlanmasını tapşırması ilə yas mərasimi el adətincə başlayır. Bir həftə boyu bir yerdə olan Alqazaxlılar və Çıraqlılar nəslində içəridən yanib-yaxılsa da, böyüklərinin nəsihəti ilə qan davasını davam etdirmir. Ömər koxanın ölümünü hiss etdikdə oğlu Şamilə verdiyi iki nəsihətdən biri araya qan düşməməsi idi. Hamı bilirdi ki, aradakı əmin-amanlığı saxlayan Ömər koxa idi, çünki, Çıraqlılar da, Alqazaxlılar da bir himə bənd idi. Fətullayevə belə böyük sözünü keçirən Ömər koxa onun ayağına getmir, "Ölən də mənim uşağımdı, öldürən də" [3, s. 342] deyərək şikayət etmir. Bu epizodlarda İsmayıl Şıxlı oxucunu nəsilərdən süzülüb gələn, heç kimin qarşı çıxma bilmədiyi adət-ənənələr, davranış və etik sistem, ən əsası namus-qeyrət anlayışı ilə yaxından tanış edir. Professor Təyyar Salamoğlu bu davranışları haqlı olaraq "milli həyatın gerçəkliyi" adlandırır: "İ.Şıxlı romanda ağsaqqal sözünü, göstərişini cəmiyyəti idarə edən qanun səviyyəsində təqdim və təqdir edir. Həm də bu təqdim etmə müəllif fantaziyasının məhsulu deyil, sovetləşmədən qabaqkı milli həyatın gerçəkliyi idi" [2, s. 133].

Oğul-gəlinin Ömər koxa və Güllü xanımın bir baxışından, hərəkətindən nə demək istədiklərini anlaması məişət səviyyəsində təqdim olunan kiçik detal olsa da, bu dəyərlərin nə qədər dərinədən mənimsənildiyini sübut edirdi. Güllü xanım icazə vermədən oğlu Şəmiddinin əyləşməməsi, işarə vermədən sözə başlamaması, gəlinin stəkan cingiltisini yan otaqdan başa düşüb çayı təzələməsi kimi detallar artıq formal qayda yox, ailədaxili hörmətin, mədəniyyətin göstəricisidir. Lakin dövr dəyişirdi, bu dövr nə Güllü xanıma, nə də başqa bir rəhbəri qəbul etmirdi. Doqquzuncu fəsildə Fətullayevin göstərişi ilə kəndin adamlarını aparmağa gələn Keçəl Xondulu ilə Güllü xanımın diaolqunda bunun şahidi oluruq. "Amma daha sən xanımlığın getdi" [2, s. 345] – Keçəl Xondulun nitqindəki bu sözlər yalnız fərdi statusun itirilməsi deyil, bütövlükdə qolçomaq sinfinin, onun daşıyıcısı olan kimliyin ləğvi demək idi. Müəllif göstərir ki, bu mərhələdə başlanan sürgün və repressiyalar insanları doğma yurtdan uzaqlaşdırsa da, heç bir vəchlə tarixi yaddaşını silə bilməz. Lakin öz də-

yərlərini unudan, milli yaddaşa sahib olmayan Keçəl Xondulu, Fətullayev kimi obrazların simasında mənəvi deqradasiya özünü göstərir. Alqazaxlıların rəiyyəti sayılmasına baxmayaraq, Keçəl Xondulu ilk fürsətdə himayəsində böyüdüüyü ailəyə xilaf çıxır, Həsən ağanı tutmağa çalışır, Şəmiddinin ölümündə rol oynayır, Güllü xanıma hörmətsizlik edir və nəvəsi Söhrabı döyür. Keçəl Xondulun nümayiş etdirdiyi bütün davranışlar onun artıq ənənəvi etik normalardan tamamilə qopduğunu göstərir.

Ömər koxa haqlı olaraq düşünürdü ki, kəndin ətrafında canavar-çaqqal çoxalıb, belə getsə, camaat özü də çaqqala dönəcək. Bu fikir etik dəyərlərin dağılması fonunda insanın mənəvi tənəzzülə uğramasının metaforik ifadəsi kimi çıxış edir. Ənənəvi dəyərlərin zəifləməsi cəmiyyət daxilində yadlaşmaya, daxili parçalanmaya və kimlik böhranına gətirib çıxarır. Bir tərəfdən öz mənəvi prinsiplərinə bağlı olan obrazlar yeni ideologiya ilə barışmaqda çətinlik çəkirdisə, digər tərəfdən, yeni sistemə uyğunlaşanlar bunu daxili inamdan daha çox məcburiyyət çərçivəsində edirdilər.

Romanda milli kimliyin aşınması prosesi bütün obrazlarda eyni formada təzahür etmir. Kəsəmənli, Abdal kişi, Qaybalı kişi kimi obrazlar zahirən yeni sistemə xidmət etsələr də, xalqın dərdinə yanır, mənəvi dəyərlərə sədaqətlərini qorumağa çalışırlar. Abdal kişinin maarifçi-pedaqoq Firidun bəy Köçərlinin qətli ilə bağlı keçirdiyi daxili ağrı, Kəsəmənlinin "Troyka" tərəfindən "müzür ünsür" kimi damğalanan günahsız insanları xilas etməyə cəhd göstərməsi onların milli-mənəvi köklərindən qopmadığının sübutudur. Onun cəhdlərini boşa çıxaran Fətullayev kimi qəddar obrazın qarşısına aşiq Qarnet, Çapıq Əmrah kimi sözündən dönməyən, ölümün üzünə dik baxan obrazların çıxarılması təsadüf deyildi. Onlarla söhbətindən sonra Fətullayevin özünə gələ bilməməsi, əsəbdən əsməsi onun daxili zəifliyini açıb göstərir.

Fətullayevlərin nəzərində insan artıq mənəvi bir varlıq deyil, sadəcə sistemin müəyyən etdiyi hansısa sinfə mənsub bir obyekt kimi qiymətləndirilir. Gəncə döyüşlərin sonunda Çapıq Əmrahın çayda gördüyü iki meyitin bir-birinə sarılmış vəziyyətdə təsvir olunması milli kimliyin silinməsinin simvolik ifadəsidir. "Əmrah xeyli onlara baxdı və ayırd edə bilmədi ki, bunlar son anda bir-birlərini boğub suya batırmaq istəmişlər, yoxsa bir-birlərinə köməyə çalışmışlar" [3, s. 329]. Onların milli mənsubiyyətinin müəyyən edilə bilməməsi rəmzi olaraq milli identikliyin əhəmiyyətini itirdiyini göstərir.

Fətullayevin "xalqı mədəniyyətsizlikdən qurtarıb kamil insanlara çevirmək" iddiası altında həyata keçirdiyi zorakılıq onun milli və mənəvi dəyərlərdən tamamilə uzaqlaşdığını sübut edir. Kəndə yenicə təyin olunan Mürsəl

müəllim, böyüklər üçün təşkil olunan axşam dərsləri xalqı kamilləşdirmək istəyini müəyyən dərəcədə təsdiq edə bilərdi. Ədəbiyyatşünas Yaqub İsmayıl-vun da qeyd etdiyi kimi, İsmayıl Şıxlı "Kəndin mədəni inkişaf məsələsini, təhsil-tədris həyatını, ictimai-siyasi mənzərəsini əks etdirəndə, çox güman ki, prototipləri olan yaşlı učitelin də, cavan Mürsəl müəllimin də fəaliyyətlərinə, arzu, ümid və qayğılarına xüsusi diqqət yetirirdi" [1, s. 206]. İsmayıl Şıxlı arzusunda olduğu mədəni inqilabı bu obrazların fəaliyyətində təcəssüm etdirmişdir. Lakin ən kiçik "səhvə" görə hər kəsi "müzür ünsür" adlandırır və həbs etmək, ölüm fərmanını imzalamaq və sürgünə göndərməyin heç bir inqilabi və haqlı tərəfi ola bilməzdi. Bu kontekstdə Çapıq Əmrəhin "axtalanmış cəmiyyət" haqqında söylədiyi fikir xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. "Cəmiyyət də insan kimidir, Axtalanmış insandan kişi çıxmıdığı kimi, axtalanmış cəmiyyətdən də kamil cəmiyyət ola bilməz!" [3, s. 335]. Müəllif bu metafora vasitəsilə göstərir ki, mənəvi dəyərlərdən məhrum edilmiş cəmiyyət artıq öz inkişaf potensialı ilə yanaşı, milli kimliyini də itirir. Çapıq Əmrəh bu ideya ilə öz ölüm fərmanını imzalayır, camaatı mərdliyə səsləyərək onların yolunda qurban gedir.

"Ölən dünya" romanında Fətullayev və Keçəl Xondulunun aqibəti onların milli dəyərlərə qarşı hörmətsizliyinin nəticəsi kimi təqdim olunur. Keçəl Xondulunun xəyanət etdiyi ailənin iti Alanın hücumundan sonra böyüdüüyü evdə yanaraq həlak olması, Fətullayevin Kəsəmənli tərəfindən layiqincə cəzalandırılması köhnə cəmiyyətin ədalət prinsiplərinin hələ tamamilə yox olmadığına işarə idi. Lakin bu fərdi ədalət aktları cəmiyyətdə baş verən dərin deformasiyanın qarşısını ala bilmir. "Sınıf mübarizə" adı altında həyata keçirilən siyasət milli kimliyin sistemli şəkildə zəiflədilməsinə və cəmiyyətin ağır itkilərlənməsinə səbəb olur. Bu proses nəticəsində bir çox obrazlar mənəvi dayaq nöqtələrini itirir və cəmiyyətdən uzaqlaşmağa məcbur qalır. Bu baxımdan Halay bəy obrazı xüsusi diqqət çəkir. Maarifçi şəxsiyyət, "riyaziyyatın allahı" kimi təqdim olunan Halay bəy öz dəyərlərinə uyğun gəlməyən mühitdə yaşamağı qəbul etmir və dağlara çəkilərək qaçaq həyatı seçir. Bu seçim onun yalnız fiziki yox, həm də mənəvi etirazının ifadəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Kəsəmənlinin onu yenidən cəmiyyətə qaytarmaq, məktəbə rəhbər təyin etməkdə cəhdini milli dəyərlərin bərpasına yönəlmiş bir təşəbbüs olsa da, Fətullayevin müdaxiləsi ilə bu cəhd uğursuzluğa düçar olur və Halay bəyin iki gün içində güllələnməsi ilə nəticələnir. Bu hadisə yeni sistemin fərdi təşəbbüsləri və mənəvi dəyərləri necə amansız şəkildə məhv etdiyini açıq şəkildə göstərir.

Ədəbiyyatşünas professor Təyyar Salamoğlu yazırdı ki, "Romanda inqilab cəmiyyətin "əbədi və əzəli qanunları"na zidd olan zorakı ictimai hadisə ki-

mi rədd edilir" [2, s. 141]. Xüsusilə Halay bəy ilə Kəsəmənli arasındakı münasibət bu qarşıdurmanı daha aydın şəkildə üzə çıxarır. Vaxtilə dost olan bu iki obraz fərqli mövqelərdə dayanır: Kəsəmənli yeni sistemi qəbul etsə də, onun daxilində milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq qalır, Halay bəy isə bu sistemi bütövlükdə rədd edir. Lakin ən faciəli məqam ondan ibarətdir ki, inqilab Kəsəmənliyə belə öz dostunu xilas etmək imkanı vermir. Bu isə göstərir ki, yeni ictimai-siyasi sistem yalnız fərdi münasibətləri deyil, həm də milli kimlik üzərində qurulmuş sosial bağları parçalayır.

"Ölən dünyam" əsərinin epiloqunda təqdim olunan hadisələr milli kimlik və ənənəvi dəyərlərin taleyini simvolik və ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirir. Sürgün olunmuş insanların sonradan bəraət alaraq doğma yurda qayıtması zahiri ədalətin bərpası təsiri bağışlasa da, bu qayıdış itirilmiş dəyərləri və dağıdılmış mənəvi mühiti geri qaytara bilmir. Güllü xanımın məzarının doğma torpaqdan uzaqda – Sibirdə qalması milli yaddaşın parçalanmasının rəmzi kimi çıxış edir.

Bu kontekstdə Söhrab obrazı milli kimliyin qismən davamlılığını təmsil edir. Onun doğma yurduna qayıdaraq müəllimlik fəaliyyətinə başlaması, yəni maarifçilik yolunu seçməsi milli dəyərlərin yeni nəsil vasitəsilə ötürülməsi cəhdini ifadə edir. Lakin bu davamlılıq artıq əvvəlki bütövlüyünü itirmişdir, Alqazaxlıların evinin artıq olmaması, yerində üzümlük salınması keçmiş dəyərlərin də artıq mövcud olmadığını simvolizə edir. Həsən ağanın qocalmış və sarsılmış halda yurda dönüşü isə keçmişin canlı daşıyıcısının son mərhələsini simvolizə edir. Onun oğlu ilə danışmadan, uşaqlıqda öz əlləri ilə əkdii çinar ağacının altında vəfat etməsi insanın öz kökləri ilə son mənəvi bağının qopmasını ifadə edir.

Epiloqun ən təsirli detallarından biri olan Alan obrazı isə bu prosesin metaforik yekunu kimi çıxış edir. Alqazaxlılar sürgün olunan zaman daha bu obada qalmayıb canavarlara qoşulan Alanın yenə də Həsən ağanı tanıması göstərir ki, dəyişikliklər nə qədər dərin olsa da, yaddaşın müəyyən qatları tamamilə silinmir. Lakin bu tanıma artıq əvvəlki münasibətləri bərpa etmir. Əksinə, keçmişlə indiki zaman arasındakı uçurumu daha da aydın göstərir.

Nəticə və elmi yenilik. "Ölən dünyam" romanının ümumi məzmunu ictimai-siyasi dəyişikliklərin yalnız bir dövrün deyil, bütöv bir dəyərlər sisteminin dağılmasına səbəb olduğunu bir daha təsdiqləyir. Romanda milli kimlik nə tamamilə məhv edilir, nə də əvvəlki bütövlüyü ilə qorunub saxlanılır. O, zorakı transformasiyalar nəticəsində parçalanıb zəifləsə belə ayrı-ayrı fərdlərin yaddaşında yaşamağa davam edir. Müəllifin oxucuya çatdırmaq istədiyi əsas fikir bu-

dur ki, cəmiyyətin milli-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşması onu milli-mənəvi böhranla üz-üzə qoyur. Beləliklə, "Ölən dünyam" romanı keçmişin təsviri ilə yanaşı, həm də kimliyini qorumaqda aciz qalan cəmiyyətin faciəsinin bədii ifadəsidir.

Məqalənin elmi yeniliyi "Ölən dünyam" romanında milli kimlik probleminin tarixi, sosial və psixoloji müstəvidə ümumi şəkildə təhlil edilməsidir. Məqalədə elə nəticəyə gəlinir ki, milli kimliyin aşınması təkcə ənənəvi dəyərlərin itirilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu proses eyni zamanda insanın mənliliyinin, onun daxili bütövlüyünün pozulması və cəmiyyətin tarixi yaddaşının pozulmasına səbəb olan mürəkkəb hadisə kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İsmayılov Y. İsmayıl Şıxlı. Həyatı, mühiti, sənəti. Bakı: Ayna Mətbu Evi, 1999, 223 s.
2. Salamoğlu T. İsmayıl Şıxlının bədii nəsr. Bakı: E.L. NPŞ MMC, 2014, 176 s.
3. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.

Rəyçi: fil.f.dok. Sevinc Abdullayeva

ÖZBƏK XALQ NAĞILLARINDA ÇEVRİLMƏ PARADİQMASI VƏ TƏZAHÜR FORMALARI

Günay Dadaşova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

Dadashovagunay2021@gmail.com

Abstract

The paradigm of transformation and forms of appearance in Uzbek folk tales

In epic folklore texts where transformation occurs, a character may change its form or transfer from one entity to another. In such cases, the character may either completely lose its original traits and remain deprived of its initial state or return to its former condition. The paradigm of transformation is known by various terms such as reversibility, disguise (guise-shifting), costume-changing, turning, and shape-shifting, as well as metamorphosis in scientific literature.

The function of the transformation motif, characteristic of epic folklore texts, is characterized in accordance with the semantic-structural framework of the text to which it belongs. Sometimes it serves as an act of cosmogonic creation with a universal character, while at other times, it functions as a helpful element assisting the hero in situations deemed 'hopeless.' It is no coincidence that the transformation

motif, which embodies mythic and magic formulas, is widely featured in magic tales. In Uzbek folk tales, where magic narratives are also prevalent, the transformation motif manifests in various forms.

Keywords: *transformation, folklore texts, folktale, legend, motif.*

Giriş. Daha çox sehrli nağıllarda və əfsanələrində rast gəlinən, mifik-magik struktura malik çevrilmə paradigması sakral mahiyyət kəsb edərək müxtəlif cür təzahür edir. Tədqiqatçı Məhəmməd Məmmədov bu barədə yazır ki, çevrilmə və ya dönərgəlik dedikdə, konkret olaraq insanın heyvana, predmetə, əksər halda daşa, heyvanın isə insana çevrilməsi nəzərdə tutulur [4, s. 390]. Folklorşünas Cəlal Bəydili onu da qeyd edir ki, çevrilmə mifoloji və magik struktura malik personajlarda özünü göstərərək öz cildini dəyişmə prosesinə deyilir [3, s. 37]. Belə ki, nağıllarda çevrilmə əsasən, qəhrəmanın öz məqsədinə çatmaq üçün bir vasitədirsə, əfsanələrdə bu, dua və ya qarğış, eləcə də cəzalandırma nəticəsində həyata keçən bir aktdır. Yəni əfsanələrdə çevrilmə səbəb-nəticə formulunun nəticə hissəsini təşkil edirsə, nağıllarda bu, qəhrəmanın nəticəyə çatmaq üçün çox zaman kuliminasiya mərhələsində yaşadığı cild-dəyişmədir. Bu səbəbdən də əfsanələrdə çevrilmə dönmə yolu ilə baş verir. O, yenidən əvvəlki vəziyyətinə qayıda bilmir və hadisələr bununla da başa çatır. Nağıllarda isə çevrilmə "dəyişmə" yolu ilə həyata keçir və hadisələr bundan sonra da davam edir. Qəhrəman müvəqqəti olaraq cild, libas, cins dəyişərək öz məqsədinə çatmış və ya müəyyən çətin, "çıxılmaz" hesab edilən situasiyadan xilas olmuş olur. Azərbaycan folklorunda olduğu kimi, özbək sehrli nağıllarında da çevrilmə motivi geniş şəkildə yer almaqdadır. Bəzi çevrilmə motivli özbək sehrli nağıllarının bənzərlərini Azərbaycan nağıllarında görmüş oluruq, hər iki xalqın folklorunda çevrilmə paradigması bənzər funksiyaya malik olub zəngin mifik elementləri ilə seçilir.

Əsas hissə. Fantasmaqorik məzmunu malik sehrli nağıllarda mifik elementlər özünü digər nağıllara nisbətən daha çox göstərdiyi üçün çevrilmə motivinin də məhz geniş şəkildə sehrli nağıllarda yer alması çevrilmə motivinin də mifik-magik struktura malik olduğunu göstərir. Əfsanələrdən fərqli olaraq nağıllarda çevrilmə kosmik yox, sosial kod daşıyır və şəxsi məqsədlər güdür. Əfsanələrdə çevrilmə yalnız ilahi qüvvələr tərəfindən həyata keçirsə, burada cadugər, div, pəri, əjdaha kimi yeraltı dünyanın nümayəndələri də çevrilmə funksiyasına malik olub cild dəyişə bilər. Eyni zamanda mifik struktura malik qəhrəman da yeri gəldikdə öz məqsədinə çatmaq üçün müxtəlif şəkildə çevrilərək şər qüvvələrlə mübarizə aparır. Nağıllarda baş verən çevrilmə motivləri geniş və müxtəlif şəkildə baş verir, lakin tam əhatə etməsə də, onlardan bəzilə-

rinin funksiyasını aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Qəhrəmanın şərq qüvvələr ilə mübarizədə xilas olması üçün baş verən çevrilmələr.

Bu kimi çevrilmələr əsas mifik struktura malik qəhrəman tərəfindən həyata keçir, həm özünü, həm də başqasını (dostunu, yoldaşını) xilas etmək məqsədi güdür və çox zaman silsilə şəklində həyata keçirilir. "İlan ağa" nağılında qəhrəman şərq qüvvələri təmsil edən cadugərlər tərəfindən xilas olmaq üçün özünü və yoldaşını müxtəlif predmetlərə çevirir. Azərbaycan nağılı olan "İlan oğlu" nağılı ilə səsleşir.

2. Qəhrəmanın digər portallara keçid etməsi üçün baş verən çevrilmələr.

"Vəzirveççə" nağılında qəhrəman pərilər bağına getmək üçün göyərçinə çevrilir. Şamanistik görüşləri özündə qoruyub saxlayan bu motivdə bir dünyadan o biri dünyaya keçid etmək üçün quş kimi yüngül olduğuna inanılır.

3. Qəhrəmanın tanınmamaq üçün libas və ya cins dəyişməsi ilə baş verən çevrilmələr.

"Kameray" nağılında şahzadəni xilas etmək üçün qızın kişi libasında digər ölkəyə səfərə çıxması təsvir olunur. Azərbaycan nağılı olan "Yoxsul qızla şahzadənin nağılı" ilə səsleşir.

4. Magik strukturlu şərq qüvvələri təmsil edən obrazın qəhrəmana mane olmaq üçün yaratdığı çevrilmələr.

Bu kimi personajlara dərviş, div, pəri, sehrbaz, cadugər qarı və s. daxildir.

5. Yeraltı dünyasından olan obrazların qəhrəmana kömək etməsi üçün baş verən çevrilmələr.

"Qıran Ağa" nağılında qəhrəmanın yad yerə səfərə çıxması ilə qarşısına çıxan obraz ona kömək etmək üçün müxtəlif heyvanlara çevrilərək yardım edir.

6. Yeraltı dünyasının nümayəndələri olan, əsasən, pəri kimi personajların çevrilməsi

7. Müəyyən tabunu pozan obrazın hansısa predmetə çevrilməsi.

Bu kimi nağıllarda sirri pozan və ya digər səbəblərdən tabunu pozan qəhrəman daşa və ya digər predmetlərə çevrilir. Azərbaycan nağıllarında obrazın qadağan olunan hadisəni danışarkən əvvəlcə dizə qədər daha sonra belə qədər daşa çevrilməsi motivi özbək xalq nağılı olan "Məlikeyi Birmisqalda" da özünü göstərir [1, s. 83].

8. Sehrli əşya vasitəsilə baş verən çevrilmələr.

"Yarıltaş" nağılında sehlə marala döən qız sehlri sudan içərək yenidən qıza çevrilir.

Beşinci qrupa daxil olan çevrilmələr nağılın əsas qəhrəmanına kömək

etmək məqsədi güdərək mifik-magik struktura malik obraz tərəfindən həyata keçirilir. "Qıran Ağa" özbək xalq nağılında Qurban Ağa yuxusunda pəri qızını görür və ona butalanır [2, s. 496]. Qəhrəman yola çıxır və bir qədər getdikdən sonra Qıran Ağa ilə rastlaşır, özünü ona təqdim edir və dostlaşırlar. Qıran ağa onun məqsədini öyrəndikdən sonra şərt kəsir ki, pərinin 40 qızı onun, pəri isə Qurban Ağanın olacaq. Bir çox sehrli nağıllara olduğu kimi burada da pəri divlər tərəfindən qorunur. Qıran Ağa əvvəlcə itə çevrilib evə çatanda isə pişiyə çevrilərək özünü pəri qızının yanına soxur (Evə daxil olarkən pişikdən itə çevrilməsi islami görüşləri özündə əks etdirir). Daha sonra yenidən insana çevrilərək pəri qızını oğurlayan Qıran Ağa divləri dəf etmək üçün onları aldadır və mağaraya yönəldir. Mağarada yenidən pişik cildinə girərək əlindəki bıçaqla bir-bir divləri öldürür və beləcə əsas qəhrəman da öz məqsədinə çatmış olur.

Altıncı qrupa daxil olan çevrilmələrdə mifik-magik mənşəli obrazların çevrilməsindən bəhs olunur ki, bura div, pəri, əjdaha kimi personajlar daxildir. Həm Azərbaycan, həm özbək nağıllarında pəri qızlarının qrup şəklində göyərçin cildində bulaq başına gəlib cildlərini çıxararaq qıza çevrildiyinə şahid oluruq. Bu da pərilərlə su stixiyası arasındakı assosiasiyayı göstərir. "Vəzirveççe" nağılında qızıl suyun axtarışına çıxan qəhrəman qarşısına çıxan nurani qocanın köməyi ilə öyrənir ki, filan yerdə altı pəri qızı gəlib o bulaqda yuyunacaqlar [2, s. 536]. "O gün pərilərin yuyunma günü imiş" cümləsi pərilərin bulaq başına gəlib yuyunması üçün spesifik günün təyin edildiyini göstərir. Digər sehrli nağıllarda olduğu kimi burada da qəhrəman pərilərin cildin oğurlayır və şərt kəsir ki, pərilər ona kömək etsin. Qızıl su üçün pərilər bağına getməli olan qəhrəman özü də göyərçin cildində bura gəlir və pərilər bağına gələn kimi huşunu itirir. Sehrli nağıllarda qəhrəmanın pərilər bağına gələn kimi yatması və ya huşunu itirib yuxuya getməsi yuxunun bu dünya ilə o biri dünya arasındakı sərhəd olduğunu da göstərir.

Bir sıra nağıllarda çevrilmə kompleks şəklində həyata keçirilir. "İlimxan" nağılında kompleks şəkildə çevrilmə motivlərinə rast gəlinir. Onların funksiyasını aydınlaşdırmaq üçün ümumi məzmunu nəzər salaq. Nağılda bəhs olunur ki, 60 yaşlı Adilxan adlı bir padşahın uşağı yox imiş, bu səbəbdən çox dualar, nəzir-niyazlar edərmiş. Bir gün yuxu görür və onu yozduranda arvadının hamilə qalacağını eşidir. Arvadı hamilə qaldıqdan sonra ürəyi əjdaha əti istəyir və buna görə də günü-gündən saralır. Adilxan vəziyyətdən xəbər tutub əjdaha ovuna çıxır və altı başlı əjdaha ilə günlərlə vuruşub onu məğlub edən padşah əjdaha ətindən arvadına xörək bişirir. Arvadı özünə gəlir, dirçəlməyə başlayır. Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat sonra uşaq doğulur, lakin bu

uşaq nə insan kimi insan idi, nə də tam olaraq heyvana bənzəyirdi. Buna məyus olan Adilxan ölkəni tərk edir, başqa mahalda balıq tutmaqla məşğul olur. Arvadı Gülçinarəyim də məyus olur, uşaq bunu görüb dil açaraq anasına deyir ki, narahat olmasın, böyüyəndə gözəl bir oğlana çevriləcək. Anası uşağı belinə bağlayıb Adilxanı axtarmağa gedirlər. Burada böyük bir bulağa rast gəlirlər və çox susuzladıkları üçün buradan su içirlər. Uşaq suyu içər-ıçmız ilan cildini dəyişərək gözəl bir oğlana çevrilir. Onlar Adilxanın yanına gəlirlər, atasının bir aylıq uşaq necə belə olur sualına cavab vermək istəyərkən uşaq dönüb olur bir aylıq körpə. Burada Süleyman Peyğəmbər, Həzrəti Xızır, Əzrayıl kimi müqəddəslər gəlib hər biri uşağa sehrli güclər bəxş edirlər. İlimxan böyüyür və yuxuda gördüyü başqa mahalın padşahının qızına aşiq olur. Atasını Adilxan ondan xəbərsiz həmin padşahın qapısını süpürməyə başlayır və zalım padşah onun qollarını kəsdirir. Bundan xəbər tutan İlimxan əjdahaya çevrilib atasını udaraq sonra təkrar çıxarır və atasının iki qolu yenidən əvvəlki vəziyyətinə qaydır. Padşahın qızını almaq istəyən İlimxan onun çətin və imkansız hesab olunan tapşırıqlarını əjdahaya çevrilərək hər dəfə həll edir. Padşahın ən kiçik qızı Qurvancan da İlimxanı yuxuda yarı əjdaha, yarı insan kimi gögmüşdü və onun gələcəyindən xəbərdar idi, İlimxanı burada görən kimi qız ona aşiq olur. Padşah bu dəfə öz əsgərlərini İlimxanın üzərinə yollayır və İlimxan onları yaşıl çəmənləyə çevirir. Düyün başlayır və padşah İlimxanın yarışlıq igid olduğunu görüb bu işə razı olur. İlimxanı görən digər böyük bacılar öz kiçik bacılarına paxıllıq edirlər və bildirirlər ki, onlar da İlimxan kimi yarışlıq bir igidə ərə getmək istəyirlər. İlimxan mən yalnız bir qız üçün gəldim deyərək digər 2 qızın maneə törətməməsi üçün onların xahişi ilə qızlara ərə axtarır. İki yoxsul oğlana sehrli elm öyrədib onları gözəl bir oğlana çevirən İlimxan bacıların onlara alma ataraq evlənməsinə nail olur [2, s. 511].

Göründüyü kimi nağılda çevrilmə motivi kompleks şəkildə həyata keçmişdir və nağıldakı bütün çevrilmələr mifik-magik struktura malik İlimxan obrazı tərəfindən həyata keçirilir. Anasının ona hamiləyərkən əjdaha ətisi istəməsi də doğrulacaq qəhrəmanın mifik səciyyəli olmasını əvvəlcədən göstərmiş olur. Nağıldakı baş verən çevrilmələr isə aşağıdakılar idi:

1. Bulaqdan su içərkən ilan qılıqlı olan uşaq insana çevrilir. Su və ilan kulturu arasındakı əlaqə başqa bir tədqiqatın mövzusu olsa da, nağıllarda ilan su içərkən insana çevrilməsi motivinə tez-tez rast gəlinir ki, bu da onlardan biridir.
2. Atasının sualına cavab vermək istəyəndə 12 yaşlı kimi görünən uşağın 1 aylıq körpə kimi görünməsi ilə baş verən çevrilmə.
3. Atasını əvvəlki halına qaytarmaq, padşahın çətin tapşırıqlarını həyata

keçirmək üçün əjdaha cildinə girməsi ilə yaranan çevrilmələr.

4. Padşahın əsgərlərinin yaşıl çəmənliyə çevrilməsi.

5. Böyük bacıları evləndirmək üçün iki yoxsul oğlanı elmlə və gözəl oğlana çevrilməsi.

Nəticə. Məqalədə çevirmə paradigmasından bəhs olunaraq əfsanə və nağıldakı çevirmə motivinin funksiyaları fərqləndirilmişdir. Çevirmə motivinin epik folklor mətnlərinə xas olub, xüsusən fantasmaqorik məzmunlu sehrli nağıllarda yer alan çevirmə motivinin funksiyaları və təzahür formaları tədqiqatı cəlb olunaraq eyni zamanda Azərbaycan nağılları ilə müqayisəli təhlil aparılmışdır. Yeni təsnifatla çevirmə motivinin aid olduğu mətnin semantik-strukturuna uyğun olaraq və mifoloji kontekstdə funksiyalarının müəyyən olunması vacib məqamlardan biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Afzalov, Mansur; İmamov, Kamil, Altın Beşik, Özbəkistan SSR Fenlər Akademiyası, A.S.Puşkin Namiyyəsi Til və Edebiyat İnstitutu, Təşkənt 1985, 410 s.
2. Baydemir H. Özbək xalq masalları inceleme-metin, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış doktora tezi), 2004, 1098 s.
3. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 123 s.
4. Məmmədov, M. Azərbaycan əfsanələrində çevirmə (daşadönmə motivi). Abbas Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş "Müasir Azərbaycan Filologiyası: axtarışlar, problemlər, perspektivlər" mövzusunda elmi konfransın materialları. 2011, s. 389-394

Rəyçi: fil.e.dok., prof. Ülkər Nəbiyeva

XALQ İNANCLARINDA SU KULTUNUN FUNKSIONAL TƏZAHÜRLƏRİ

Günəl Hüseynli

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti
ghuseynli824@gmail.com

Abstract

Functional manifestations of the water cult in folk beliefs

This article examines the role of the water cult in the system of folk beliefs and its functional manifestations. Water is interpreted in mythological thinking as a primordial element connected with the creation of the cosmos, as well as the source of

life and a symbol of renewal. The study emphasizes its sacred nature, its perception as a living entity, and the belief systems formed around this understanding. The role of the water cult in rituals and ceremonies is analyzed, along with its influence on everyday life and its importance in shaping a harmonious relationship between humans and nature. The article also highlights the significance of water-related beliefs in pre-Novruz rituals, where water is closely associated with purification, renewal, and revitalization. In addition, it shows that traces of the water cult are preserved in folk epics, where water functions as both a sacred force and a mythological symbol. Overall, the research underlines the cultural, spiritual, and aesthetic importance of the water cult in folk worldview and its continued presence in collective memory.

Keywords: *water cult, water spirit, folk beliefs, ceremonial rite, ritual.*

Giriş. Təbiət qüvvələrinə inam bütün xalqların inanc sistemində mövcud olmuşdur. Müxtəlif təbiət qüvvələrinə olan inam və onların müqəddəsləşdirilməsi kult olaraq formalaşmasına səbəb olmuşdur. Həyatvericilik xüsusiyyətinə sahib olan və təbiətin ən önəmli ünsürlərindən olan su bu kultlar arasında xüsusi yerə sahibdir. Su türk mifoloji dünya modelində əbədi başlanğıc olan xaosu bildirir və dünyanın yaranmasında iştirak edən əsas ünsürlərdən biridir. Bəzi mifoloji sistemlərdə dünyanın yaradılışı su ilə birbaşa bağlıdır. Bu baxımdan su kosmoqonik miflərin əsas elementlərindən hesab olunur. Cəlal Bəydili bu haqda yazır ki, ilkin struktursuz suyun lil halına düşməsi və ondan torpaq parçasının formalaşması xaosdan kosmosa keçidin əsas aktı hesab olunur [4, s. 147]. İlkən xaos olan suyun başlanğıc, əbədi həyat, ölümsüzlük kimi funksiyaları vardır. Əski mədəniyyətlərdə axar su zamanın metaforasıdır [3, s. 501].

İslamda su həm maddi, həm də mənəvi təmizlik və həyatın əsası kimi çox mühüm yer tutur. Uca Yaradan Qurani-Kərimdə buyurur: "Hər canlı şeyi sudan yaratdıq" ("Ənbiya", 30). İslamda su sədəqəsi ən üstün sədəqə sayılır. Dini-mədəni kontekstdə Zənzəm quyusu xüsusi müqəddəs su nümunəsidir. Məkkə ərazisində yerləşən "Zəm-Zəm" bulağı islam inanclarına görə, Allahın izni ilə yaradılıb. "Zənzəm" suyu susuzluğu aradan qaldırmaqla yanaşı, həm də şəfa mənbəyidir [10].

Başlanğıcın və əbədi həyatın simvolu olan su həm də esxatoloji funksiya-malikdir. Mifoloji və dini təsəvvürlərdə su həm də dağıdıcı, məhvədicə qüvvə kimi çıxış edərək dünyanın sonunu gətirir və yeni nizamın yaradılmasına şərait yaradır. Bu, xüsusilə, Nuh peyğəmbərlə bağlı rəvayətlərdə özünü göstərir. Böyük tufan hadisəsi, demək olar ki, əksər antik sivilizasiyalarda mövcud olan motivdir. Adlar, yerlər və detallar müxtəlif mədəniyyətlərə görə fərqlilik göstərsə də, əsas süjet xətti saxlanılmışdır. Tufan vasitəsilə günahkar insanla-

rın məhv edilməsi və sonradan həyatın yenidən başlanması suyun həm dağıdıcı, həm də yeniləyici funksiyasını göstərir.

Mifologiyada su yeraltı dünyanın stixiyasıdır. Saçları sarı Al qarısının daha çox suya gəlməyi, Sarı qızın daha çox suya yaxın yerlərdə yaşamağı onların su stixiyası vasitəsilə yeraltı dünyaya bağlandıqlarını göstərir [5, s. 172]. Cəlal Bəydili qeyd edir ki, su həm də bir sərhəddir. Bu dünya ilə yeraltı dünya arasında mövcud olan bu sərhəd nizamlı dünyanı xtonik aləmdən ayırır. Yeraltı dünyada hər şey bu dünyadan olanların əksidir [3, s. 504].

Əsas hissə. Əski türk inancına görə hər bir məkanın obyektin təbiət ünsürünün ruhu vardır. Türklər təbiət ünsürlərinin izi//əyə adlanan qoruyucu ruhu olduğuna inanırdılar. Təbiətdə olan bu gizli qüvvələr, inanışa görə, dünyanın üzərində dolaşardılar. Azərbaycan türklərinin dünyagörüşünə görə bu həmi ruhlardan ən üstünü su əyəsidi. Su əyəsinə daima hörmətlə yanaşmaq lazımdır, onu qəzəbləndirmək olmaz. Suyu gedərkən ona salam verməli, qayıdarkən "salamat qal" deyilməlidir. Bu xalq inanclarımızda da öz əksini tapmışdır. Məsələn, Qaraqoyunlu mahalından toplanan bəzi xalq inanclarına görə, suya salam verməsən, su sənə qarğış eliyər, səhər-səhər axar çayın üzərinə gedib salam verməlisən, yoxsa suyun sənə xəteri toxunar. Başqa bir inanca görə, bulaq başına gedərkən bulağa səcdə etməli, suyunu içməmişdən əvvəl bir ovuc suyu üzünə səpməli və salavat çevirməlisən, belə etdikdə işin uğurlu olar. Digər bir inanca görə, su gətirməyə gedən hər bir qadın çatan kimi suya salam verməli, səhəngini doldurub gedəndə yenə öz razılığını bildirməli, "Salamat qal" deməlidir. Xalq inanclarımızda canlı-cansız bütün varlıqların əyəsi olduğuna inanılır [1, s. 9].

Azərbaycan türklərinin qədim inancına görə, Su anası – su ruhu dumanlı havada qəflətən göldən çıxır və əlindəki qızıl qabdan (müasir variantında «vedrə» şəklinə düşmüşdür) rastlaşdığı adamlara doğru su çiləyir. Damcılar kimin üstünə düşsə, o adam həmin gün şərlə qarşılaşır. Xalq inanclarında su ruhlarının bir qismi destruktiv, şər xarakterli mifoloji varlıqlar kimi təqdim olunur. Su ruhlarının, xüsusilə gecə vaxtı hərəkətə keçdiyi, yolda rast gəldiyi insanları müxtəlif yollarla aldatdıqları və onları suya doğru apardıqları təsvir olunur. Şər su ruhları əksər hallarda uzun, dağınıq, gümüşü saçlı qarı sifətində peyda olurlar, əllərində qızıl su qabı və yekə dişli qızıl daraq tuturlar [8, s. 224].

Su kultu ilə bağlı görüşlər suya inam motiv folklorun bir çox janrlarına aid nümunələrdə öz əksini tapır. Müxtəlif ritual, ovsun, sınaamalarda suyun magik gücünün şahidi oluruq. Su ilə bağlı rituallar təmizlənmə, bolluq, qorunma, yenilənmə funksiyalarını daşıyır və bu cür rituallar suyun mifoloji düşüncədə

sakral mahiyyətə malik olması ilə izah olunur. Həmin rituallardan biri də xalq arasında su ilə icra edilən qorxuluq salma ritualıdır. Deyilənə görə, əgər bir adam, yaxud uşaq qorxursa, onun qorxuluğunu salmaq üçün harda qorxubsa, həmin yerdə başna bir çərpad və yaxud salafan salıb qırxlayırlar. Qırxlayarkən bu sözü yeddi dəfə deyirlər:

Bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi.

Qada-bala bizdən getdi, – deyib, suyun bir azını başından aşağı tökürlər [2, s. 23].

Mövsüm mərasimlərində su kultu xalq inanclarının ən qədim sabit qatlarından biri kimi çıxış edir. Bu mərasimlərdə su təbiətin oyanmasını, yazın gəlişi ilə təbiətin yenilənməsi və canlanmasını ifadə edən əsas sakral ünsürlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, təbiətin oyanmasının yazın gəlişini rəmzi olan Novruz bayramı öncəsi qeyd olunan dörd çərşənbədən ilki su çərşənbəsidir. Əski xalq inanclarına görə yazın gəlişi ilə təbiət yenilənərkən ilk olaraq su təzələnir, canlanır. "Su çərşənbəsi", "Əzəl çərşənbə", "Sular Novruzu" kimi tanınan bu çərşənbə suyun təzələnməsi ilə əlaqədar mərasimdir.

Prof. Azad Nəbiyev yazır ki, əzəli çərşənbə suya tapınma inancı ilə başlayır, gün doğmamış hamı su üstünə gedir, təzə su ilə əl-üzünü yuyur, sudan atlanır. İnanca görə, əzəl çərşənbə günü səhər tezdən köpüklənən ağ su bütün dərdlərin dərmanı idi. Ehtimal olunur ki, Xızırın dirilik çeşməsindən içdiyi su, Koroğlunun "Qoşa bulağı" tapması elə əzəl çərşənbə günü olmuşdur [9, s. 226].

"Dirilik suyu" (abi-həyat, ölümsüzlük suyu) folklorda və mifoloji düşüncədə əbədi həyat bəxş edən, xəstəlikləri sağaldan, ölünü dirildən sehrli su obrazıdır. O, kaosdan kosmosa keçid, ölüm və həyat sərhədinin aşılması motivini özündə əks etdirir. Bir çox əfsanə, rəvayət və nağıllarımızda qəhrəmanın dirilik suyu axtarmasının şahidi oluruq. Bu haqda Ülkər Nəbiyeva yazır ki, folklorumuzda dirilik suyu ilə bağlı yaranmış əfsanə və rəvayətlərin süjetlərinə görə, Xızır, yaxud Xıdır "dirilik suyu"nu tapıb içir, əbədi həyat-ölməzlik qazanır, ona görə də "Nəbi" peyğəmbərlik statusunu qazanır [10]. Xıdır Nəbi bayramının başlıca iştirakçısı olan Xıdır və ya Xızır əski türk mifoloji təsəvvürlərində ölüb-dirilən, zülmət dünyasından əbədi həyat bəxş edən dirilik suyunu tapıb içən və ölməzlik qazanan bir obrazı simvolizə edir. Türk mifik qaynaqlarında Xızır Yer, Su, Umay kimi bir vəli (övlia), yaxud hami ruh statusuna malik varlıq kimi səciyyələndirilir [11].

Ulularımız su qırağında, bulaq başında, arx kənarında suya müraciətlə nəğmələr oxuyurdular. Nəğmələrin bir qisminə ilkin təsəvvürlər qorunub saxlanmışdır. "Allah, məni su elə, su gözəllər yüküdü" yalvarışında başlanğıca,

ilkinə dönüş ideyası əks olunur. "Su gözəllər yüküdü" ifadəsində suyun qadın başlanğıcı olmasına da işarə edilir [8, s. 225, 226].

Xalq dastanlarımızda su kultu mifopoetik strukturun mühüm komponenti kimi çıxış edir. Hadisələrin inkişafı və qəhrəmanların formalaşmasında aktiv rol oynayır. Çətinliklə üzləşən qəhrəmanlar suya müraciət edir, ondan kömək diləyir. Dastanlarımızda su sakral dəyərə malik olan tapınaqdır. Oğuz türklərini qəhrəmanlıq eposu "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Salur Qazanın evini yağmalandığı boy"unda Salur Qazanın su ilə xəbərləşməsi suyun tapınaq kimi dəyərini bir daha sübut edir.

Su kultu ilə bağlı inancın ən qədim örnəklərindən birinə "Kitabi Dədə Qorqud"un Bamsı Beyrək boyunda rast gəlirik. Bu qəhrəmanın atı "dəniz qulunu boz aygır" deyərək xarakterizə edilir. Əsilli-nəsilli atlar barədə onların dənizdən, ya da göldən çıxaraq, sahildəki qısaqlardan birini dövləndirən aygırların nəslindən törəndiyinə inanma (bəzi söyləmələrə görə, Koroğlunun məşhur Qıratı belə bir heyvandır) Anadolunun bir çox göllərinin yaranması barədə olan əfsanələrdə də rast gəlmək mümkündür [6, s. 64].

Dastanın başqa bir boyunda isə su kultu ilə bağlı olan pəri obrazı yer almışdır. Belə ki, "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"da Sarı çoban bulağa qonnan pərilərdən birinə tamah salır və onu ləkələyir. Çobanın bu hərəkəti Oğuzların müqəddəs dəyərinə təcavüz idi. Çoban su əyəsində qarşı hörmətsizlik etmişdi və bu cəzasız qala bilməz. Lakin çobanın günahlarının cəzasını bütün Oğuz xalqı çəkir.

Xalq qəhrəmanlıq dastanımız olan "Koroğlu" dastanında su kultu xalqın təbiətlə bağlı inanclarının mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Dastanda su bir növ keçid-inisiasiya elementi kimi çıxış edir. Alı kişinin oğlu Rövsən xalq qəhrəmanı Koroğluya çevrilir. Rövsən Əlizadə bu haqda yazır ki, "Koroğlu" dastanında Qoşabulağın dirilik bəxş etməsi də su kultunun önəmini, yerini, transformasiya zəminində hansı xüsusiyyətləri daşdığını göstərir. Dastanda Qoşabulaq sakral aləmin rəmzi olaraq magik keyfiyyətə malikdir. Qoşabulağın köpüyü xəstəliyi sağaltmaq, insana həyat vermək qüdrətini yaşadır [7, s. 52].

Nəticə. Su kultu xalq inancları sistemində ən qədim və davamlı mifoloji təbəqələrdən birini təşkil edir. Tədqiqat göstərir ki, su yalnız təbii ünsür deyil, həm də sakral məna daşıyan mədəni simvol kimi çıxış edir və insan-təbiət münasibətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Su ilə bağlı inanclar, rituallar və tabular xalqın mifopoetik dünyagörüşünün strukturunu müəyyənləşdirir və kollektiv yaddaşda sabitləşir. Xüsusilə, Novruzla bağlı mərasimlər bu kultun arxaik qatlarını müasir dövrə qədər yaşadan mühüm etnoqrafik ele-

mentlərdən biridir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, su kultunun müxtəlif folklor janrlarında və regional inanclarda fərqli formalarda təzahürü onun daha geniş müqayisəli və interdisiplinar tədqiqinə ehtiyac olduğunu göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, VII kitab (Qaraqoyunlu folkloru), Bakı, Səda, 2002, 465 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, XXIII kitab (Naxçıvan folkloru), 2-cild, Bakı, Nurlan, 2011, 360 s.
3. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. "Yurt kitab", 2004, 638 s.
4. Bəydili C. İstiqbal xalq ədəbiyyatınıdır (seçmə yazılar). Bakı, Elm və təhsil, 2015, 312 s.
5. Bəydili C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya (monoqrafiya). Bakı: Mütərcim, 2007, 272 s.
6. Boratav P. N. Türk folkloruna dair 100 sual. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 336 s.
7. Əlizadə R. Azərbaycan folklorunda təbiət kultları. Bakı, Nurlan, 2008, 176 s.
8. Qafarlı R. Azərbaycan-türk mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası), Bakı, ADPU-nun nəşri, 2011, 438 s.
9. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, Çıraq, 2009, 640 s.
10. Nəbiyeva Ü. Su çərşənbəsi - mifik təfəkkürdə suyun həyat rəmzi. Azərbaycan, № 66, Bakı, 2026.
11. Nəbiyeva Ü. Türk mifoloji təfəkküründə Xıdır Nəbi bayramı. Azərbaycan, № 32, Bakı, 2019.

Rəyçi: fil.e.dok., prof. Ülkər Nəbiyeva

ZAMYATININ "BİZ" ROMANINDA RİYAZİ SEVGİ

Günəl Rüstəmov

Magistrant

Bakı Dövlət universiteti

grustamova357@gmail.com

Abstract

In dystopian societies, love is not presented as a freely experienced emotion that creates harmony, but rather as a force that destabilizes the existing order and reveals the internal contradictions of the system. In such worlds, emotions are not regarded as natural inner human experiences; instead, they are perceived as dangerous elements that must be controlled and minimized. The primary aim of

dystopian systems is to silence the inner voice of the individual. In texts dominated by totalitarian thought, reason and order are considered supreme values, and human life is idealized as measurable and calculable within strict boundaries. In this context, emotions-especially love-are evaluated as irrational, unstable, and uncontrollable factors opposed to rationality.

One of the most significant examples of 20th-century anti-utopian literature, Y.Zamyatin's *We*, presents this conflict in its most symbolic and radical form. In the novel, love emerges as an irrational force that does not obey mathematical principles and poses a threat to the system within a rationally constructed world. This article analyzes the concept of "mathematical love" in Y. Zamyatin's *We* within a dystopian framework and examines its role as a form of irrational resistance inside a mechanically organized rational society. The author transforms love from an individual emotion into a destructive force that exposes the very essence of the system.

Keywords: *One State, control system, mathematical order, love, irrationality, totalitarianism.*

Giriş. İnsan tarix boyu dünyanı dərk etmək və ona məna vermək məqsədilə iki əsas idrak modeli formalaşdırmışdır. Bunlardan biri riyazi dəqiqliyə əsaslanan rəşional yanaşma, digəri isə insanın daxili təcrübəsinə, hisslərinə və subyektiv qavrayışına söykənən emosional-idraki modeldir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində bu iki yanaşma arasında müəyyən tarazlıq mövcud olmuşdur. Lakin bu balans pozulduqda rəşional sistemlə insanın daxili azadlığı arasında ziddiyyət yaranır. Rəşional yanaşma dünyanı proqnozlaşdırıla bilən struktura çevirməyi hədəfləyir. Ölçülə bilən olan idarə oluna bilir, idarə olunan isə sabitlik və təhlükəsizlik vəd edir. Bu baxış cəmiyyətin təşkilində səmərəlilik və harmoniya ideyasını gücləndirsə də, insan təbiətinin ölçüyə sığmayan tərəflərini problemlə sahəyə çevirir. Xüsusilə sevgi kimi emosiyalar səbəb-nəticə əlaqələri ilə tam izah olunmur, planlaşdırıla bilmir və kollektiv mexanizm daxilində funksional vahidə çevrilmir.

Məhz bu ziddiyyət distopik ədəbiyyatın əsasını təşkil edir. Bu janr rəşional sistemin ifrat həddə çatdığı və insanın mexaniki varlığa endirildiyi cəmiyyət modellərini təsvir edir. Belə mühitdə fərd öz kimliyini, seçim imkanını və daxili dünyasını itirir; zaman sərt şəkildə planlaşdırılır, davranış normativləşdirilir, münasibətlər isə funksional xarakter alır. Lakin bu sistem daxilində dəyişməyən bir amil qalır-sevgi.

Əsas hissə. Yevgeni Zamyatinin "Biz" romanı bu qarşıdurmanı riyazi-metaforik müstəvidə təqdim edən erkən və təsirli antiutopik nümunələrdən biridir [6, s. 13]. Müəllif riyazi dil vasitəsilə sevginin mahiyyətini ifadə etməyə çalışsa da, heç bir formül bu hissi tam əhatə edə bilmir. Sevgi burada sistemin

hesablaya bilmədiyi "artıq dəyişən" kimi çıxış edir: həm fərdi azadlığın ifadəsi, həm də mövcud quruluş üçün təhlükə mənbəyidir. Romanda sevgi yalnız şəxsi münasibət deyil, eyni zamanda fərdi şüurun oyanışı və daxili müqavimətin simvoludur.

Əsərdə təsvir olunan cəmiyyət mexaniki dəqiqliklə işləyən sistemdir: həyat əvvəlcədən planlaşdırılır, zaman bölünür, münasibətlər və hətta xoşbəxtlik belə kollektiv rifahın tərkib hissəsi kimi hesablanır. Şəffaf məkanlar təsadüfi deyil, sistem fərdin gizli sahələrini aradan qaldırmağa çalışır, çünki gizlilik fərdiliyin başlanğıcıdır. Bu mühitdə insan özünü müstəqil şəxsiyyət kimi deyil, sistemin funksional elementi kimi dərk edir. Lakin sevgi rəasional quruluş daxilində yaranan uyğunsuzluq kimi meydana çıxır və göstərir ki, riyazi mükəmməllik üzərində qurulmuş sistemdə ən böyük qeyri-dəqiqlik məhz insanın özüdür.

Distopiya yalnız gələcək haqqında mənfi təsəvvür deyil, həm də rəasional şəkildə təşkil olunmuş cəmiyyətin insan psixologiyasında yaratdığı parçalanmanın bədii ifadəsidir. Bu model fərdi şüuru kollektiv düşüncə içində əridərək vahid sistem yaratmağa çalışır. Lakin insanın subyektiv təcrübəsi bu homogenliyə tabe olmur və nəticədə daxili qarşıdurma yaranır. Rəasional harmoniya sabitlik yaratsa da, fərdin daxili bütövlüyünü pozur.

Romanda təsvir edilən Vahid Dövlət ilk baxışdan qüsursuz mexanizm təsiri bağışlayır: şüşə evlər, sinxron hərəkət edən insanlar və tam planlaşdırılmış həyat. Bu sistemdə xoşbəxtlik riyazi tənliyin həllinə bərabərdir. Azadlıqdan imtina sabitliklə əvəz olunur. Lakin hisslər bu nizam üçün təhlükəli dəyişənlər kimi qəbul edilir.

Əsərin qəhrəmanı D-503 əvvəlcə bu sistemin ideal nümayəndəsidir. Onun düşüncələri və davranışları tam rəasionallığa əsaslanır. Lakin İ-330 ilə qarşılaşma bu sabitliyi pozur. İ-330 irrəasionallığın simvolu kimi sistemə zidd davranır və D-503-də izah olunmayan hisslər oyadır. Bu hisslər riyazi simvolarla ifadə olunmağa çalışılsa da, tam izah edilə bilmir.

Bu qarşılaşma nəticəsində D-503-ün daxilində dəyişiklik baş verir: o, kollektiv "biz"dən fərdi "mən"ə doğru yönəlir. Sevgi onun üçün yalnız emosional təcrübə deyil, həm də şüurun oyanışı olur. Bədənində baş verən dəyişikliklər, fantaziyanın yaranması və alternativ reallıqların qavranılması rəasional sistemin sərhədlərini aşır. Beləliklə, sevgi Vahid Dövlətin mütləq həqiqət iddiasını sarsıdan əsas qüvvəyə çevrilir.

Bu nöqtədə, O-90 ilə İ-330 obrazlarının qarşılaşdırılması riyazi sevgi anlayışının iki fərqli modelini ortaya çıxarır. O-90 sistemin icazə verdiyi sevginin

simvoludur-ölçülə bilən, planlaşdırılmış sevgi. Bu sevgi tənliyin daxilindədir və nəticəsi əvvəlcədən məlumdur. İ-330 isə nəticəsi proqnozlaşdırıla bilməyən münasibətin təcəssümüdür. D-503 üçün bu iki qadın arasındakı seçim əslində iki ontoloji model olan sabitlik və azadlıq arasındakı seçimdir. O-90 onun üçün tamamilən məntiqə əsaslanıb, hisslərdən yoxsuz olan, təhlükəsiz münasibəti ifadə edir. Amma gəl gör ki, həyatı bu cür necə davam etdirmək olar, insan öz ruhunun varlığını hiss etmədən nə qədər yaşaya bilər?! İ-330 isə qəhrəman üçün sadəcə həqiqi sevgi yox, həm də daxili oyanışın səbəbkarıdır. D-503-ün daxilində baş verən dəyişikliklər onun sadəcə şəxsi təcrübəsi olaraq qalmayıb, tezliklə Vahid dövlət tərəfindən görünür olur. Bu dəyişikliklər düşüncədə başlayıb, əvvəlcə davranışa, sonra isə gündəlik həyat ritminə yönəlir. Sistem üçün ən qorxuducu olan da budur, çünki düşüncəyə nəzarət etmək mümkün deyil [5, s. 260].

"Sən də ruh yaranıb" [10, s. 84].

Bu cümləni D-503-ü müayinə edərkən həkim deyir. D-503 son vaxtlar qərribə hisslər keçirdiyini, düşüncələrinin artıq əvvəlki kimi məntiqli və sabit olmadığını anlayıb, həkimə müraciət edir. Həkim onun vəziyyətini getdikcə yayılmaqda olan bir xəstəlik kimi qiymətləndirir və ona "fantaziya" diaqnozu qoyur. Vahid Dövlət üçün ideal insan tipi kollektivin bir parçası olub, riyazi dəqiqliklə yaşayırdı. Qəhrəman isə özünü artıq "mən" kimi hiss etməyə başlayıb, sevir, qorxur, tərəddüd edir. Həkimin dediyi cümlə bu dəyişikliklərin tibbi ifadəsini təsvir edir. Bu ifadənin dərin mənası da məhz bu nöqtədə ortaya çıxır. Əslində həkim D-503-ün xəstəliyini yox, onun insanlaşmasını elan edir. Sistem problemin kökünü fərdin daxili aləmində görür və böyük əməliyyatla onun ruhu məhv edilir. Romanın ən simvolik məqamlarından biri olan bu səhnə ilə Zamyatin göstərir ki, totalitar sistem yalnız insan davranışını deyil, düşüncə və hisslərini də idarə etmək məqsədi daşıyır. Vahid dövlət bu prosedurla fərdin daxilini ələmini məhv edir, onu yenə çarxın bir dişinə çevirir [9, s. 116].

Bu mərhələdə O-90 və İ-330 obrazlarının müqayisəsi "riyazi sevgi" anlayışının iki fərqli modelini üzə çıxarır. O-90 sistem tərəfindən legitimləşdirilmiş sevginin simvoludur-ölçülə bilən, planlaşdırılmış və nəticəsi əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş münasibət forması. Bu sevgi riyazi tənlik daxilində mövcuddur və sabitlik prinsipi ilə idarə olunur. İ-330 isə qeyri-müəyyənlik və proqnozlaşdırıla bilməzlik üzərində qurulan münasibətin təcəssümüdür. D-503 üçün bu iki obraz arasında seçim, əslində, sabitliklə azadlıq, rasionallıqla irrasionallıq arasında ontoloji seçimdir [5, s. 274].

O-90 qəhrəman üçün təhlükəsiz, lakin emosional boşluqla xarakterizə

olunan münasibəti ifadə edir. Bu münasibət məntiqə əsaslansa da, insanın daxili aləmini tam əhatə etmir. İ-330 isə yalnız sevgi obyektı deyil, həm də fərdi şüurun oyanışını stimullaşdıran qüvvə kimi çıxış edir. D-503-ün daxili transformasiyası ilkin olaraq düşüncə səviyyəsində başlayır, daha sonra davranış və gündəlik həyat ritmində özünü göstərir. Bu dəyişikliklərin sistem tərəfindən hiss edilməsi qaçılmaz olur, çünki totalitar struktur üçün ən təhlükəli sahə nəzarətə tabe olmayan düşüncədir.

"Səndə ruh yaranıb" [10, s. 84] ifadəsi məhz bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət qazanır. Bu cümlə D-503-ün tibbi müayinəsi zamanı həkim tərəfindən səsləndirilir və onun vəziyyəti "fantaziya" kimi diaqnozlaşdırılır. Vahid Dövlət üçün ideal insan modeli riyazi dəqiqliklə fəaliyyət göstərən, kollektivin ayrılmaz hissəsi olan fərddir. Lakin D-503 artıq özünü "mən" kimi dərk etməyə başlayır, sevgi, qorxu və tərəddüd kimi emosiyaları yaşayır. Bu baxımdan, həkimin diaqnozu faktiki olaraq xəstəliyin deyil, fərdiliyin və insanlığın yaranmasının təsdiqidir.

Romanın kulminasiya nöqtələrindən biri olan "Böyük Əməliyyat" səhnəsində isə sistemin mahiyyəti tam açılır. Burada məqsəd yalnız davranışın deyil, düşüncə və emosiyaların da nəzarət altına alınmasıdır. Bu prosedur vasitəsilə fərdin daxili aləmi, ruhu məhv edilir və o, yenidən mexaniki sistemin funksional vahidinə çevrilir. Beləliklə, Zamyatin göstərir ki, totalitar sistemin əsas hədəfi yalnız xarici nizam deyil, həm də insanın daxili azadlığının aradan qaldırılmasıdır.

Verilmiş təhlil göstərir ki, Yevgeni Zamyatinin "Biz" romanında təqdim olunan Vahid Dövlət modeli klassik nəzarət sistemlərinin daha inkişaf etmiş və radikallaşmış forması kimi çıxış edir. Jeremy Bentham tərəfindən irəli sürülmüş Panoptikon [4] konsepsiyası ilə aparılan müqayisə bu baxımdan xüsusilə əhəmiyyətlidir. Panoptikonda əsas mexanizm görünməz nəzarət vasitəsilə fərdin davranışlarını tənzimləməkdirsə, Zamyatinin təsvir etdiyi sistem bu nəzarəti daha dərin səviyyəyə-insanın şüuruna və daxili aləminə yönəldir. Burada nəzarət yalnız müşahidə ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda fərdin düşüncə və emosiyalarına birbaşa müdaxilə ilə tamamlanır.

Nəticə və elmi yenilik. Romanın təhlili göstərir ki, Vahid Dövlətin əsas gücü onun nəzarəti yalnız tətbiq etməsində deyil, eyni zamanda bu nəzarətin fərdlər tərəfindən daxilləşdirilməsindədir. D-503 obrazı bu prosesi aydın şəkildə əks etdirir. O, nəzarəti məcburi məhdudiyyət kimi deyil, təhlükəsizlik və sabitliyin təminatı kimi qəbul edir. Bu isə Foucault tərəfindən izah edilən intizam cəmiyyətlərinin əsas xüsusiyyətləri ilə səsleşir: fərdlər nəzarəti öz davra-

nışlarının təbii və ayrılmaz hissəsinə çevirirlər. Nəticədə nəzarət mexanizmi görünməzləşir və daha effektiv xarakter alır.

Müasir texnoloji realıqla aparılan paralellər bu ideyanın aktuallığını daha da gücləndirir. Zamyatinin təsvir etdiyi model göstərir ki, fərdlər texnoloji vasitələr vasitəsilə (mobil cihazlar, rəqəmsal platformalar və s.) könüllü şəkildə izlənilə bilən subyektlərə çevrilirlər [8, s. 124]. Bu baxımdan roman artıq yalnız ədəbi konstruksiya deyil, həm də müasir sosial reallığın analitik modeli kimi dəyərləndirilə bilər. Görünürlük burada məcburiyyət deyil, təhlükəsizlik və rahatlıq adı altında qəbul edilən normaya çevrilmişdir.

Digər mühüm məqam texnologiya və xəyal gücü arasındakı ziddiyyətli münasibətdir. "İnteqral" simvolu bu ziddiyyəti aydın şəkildə nümayiş etdirir. Bir tərəfdən o, Vahid Dövlətin rəşional nəzarət sisteminin alətidir, digər tərəfdən isə onun mövcudluğu insanın yaradıcı təxəyyülünə əsaslanır. Bu paradoks Zamyatinin texnologiyaya yanaşmasında tənqidi mövqeni göstərir: texnologiya inkar edilmir, lakin onun insan üzərində hökmranlıq etməsi problem kimi təqdim olunur.

Roman həmçinin sevgi və fantaziya kimi irrasional elementlərin sistem daxilində xüsusi rolunu vurğulayır. Bu elementlər rəşional strukturun çərçivəsinə sığmadığı üçün təhlükə kimi qəbul edilir. D-503-ün transformasiyası göstərir ki, fərdi şüurun oyanışı məhz bu irrasional sahələr vasitəsilə baş verir. Sevgi və fantaziya fərdi kollektivdən ayıran və "mən" şüurunu formalaşdıran əsas amillərdir. Bu isə sistemin sabitliyi üçün ciddi risk yaradır, çünki kollektiv nizam fərdiliyin minimuma endirilməsinə əsaslanır.

Beləliklə, romanın təhlili göstərir ki, Zamyatin totalitar sistemin yalnız siyasi deyil, həm də ontoloji və psixoloji mahiyyətini açmağa çalışır. İnsan burada sadəcə sosial subyekt deyil, eyni zamanda daxili aləmi ilə mübarizə aparan varlıq kimi təqdim olunur. Bu mübarizə isə rəşional nizam ilə irrasional təcrübə arasında davam edən qarşıdurma şəklində ifadə olunur.

Beləliklə, tədqiqatın yeniliyi Zamyatinin distopik dünyasında sevginin funksional deyil, sistemə qarşı çıxan analitik-kritik kateqoriya kimi araşdırılması və bunun riyazi-metaforik düşüncə modeli ilə əlaqələndirilməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Alihodžić D. Gendered Dystopia: Gender Politics İn Yevgeny Zamyatin's *We* // DHS, №2, 2017, s. 111-140
2. Amey D. M. Living Under the Bell Jar: Surveillance and Resistance in Yevgeny Zamyatin's *We* // *Critical Survey*, Vol. 17, No 1, 2005, s. 22-39
3. Bauman Z., Lyon D. *Akışkan Gözetim*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018, 256 s.

4. Bentham J. Panopticon or The Inspection-House
<http://nissenbaum.tech.cornell.edu/papers/panopticon.pdf>
5. Cengiz E. Zamyatin'ın "Biz" (Mıy) Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme // Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, ISSN: 1304-4796, 2021; 19 (4), s. 259-274
6. Kumar K. Modern Zamanlarda Ütopya ve Karşıütopya. İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2006, 420 s.
7. McCarthy P. Zamyatin and The Nightmare of Technology // Science Fiction Studies, Vol. 11, No 2, 1984, s. 122-129
8. Walker M. J. Totalitarian and Liminal Societies in Zamyatin's "We" // Mosaic, Vol. 20, No 1, 1987, s. 113-127
9. Zamyatin Y. Biz. İstanbul: İthaki Yayınları, 2012, 320 s.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Nərmin Həsənova

MİRZƏ İBRAHİMOVUN GÜNEY AZƏRBAYCANLA ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

Günəl Rzazadə

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

rzazadagunel18@gmail.com

Abstract

Mirza Ibrahimov's literary connections with South Azerbaijan

M.Ibrahimov, who illuminated the path known as South Azerbaijan studies with the light of his intellect, also rendered unparalleled services in establishing literary relations with the other side of the border. Active in Southern Azerbaijan during the 1940s, the scholar fostered these connections both directly and by continuously strengthening them through the letters he regularly addressed to intellectuals there. These multidimensional relations created favourable conditions for mutual acquaintance with works written on both sides, reciprocal translation activities, the transmission of themes and ideas from one side to the other, and the expression of shared ideals. Most importantly, M.Ibrahimov served as a literary school for writers and intellectuals active in the South and, through these relations, made a substantial contribution to the formation and development of the literary process there. The principal object of this article is therefore to examine the general panorama and main directions of the literary scholar's literary relations with Southern Azerbaijan.

Keywords: *Mirza Ibrahimov, South Azerbaijan, literary relations, letters, South Azerbaijani literature.*

Giriş. Beynəlxalq siyasi münasibətlər sistemində mühüm problemlərdən biri bölünmüş xalqlar məsələsidir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Koreya 1948-ci ildə ABŞ və SSRİ arasında iki yerə— Şimali və Cənubi Koreya—ya bölünmüş və ya Almaniya 1949-cu ildə ABŞ və digər qərb dövlətləri, SSRİ arasında Şərqi və Qərbi olmaqla iki yerə parçalanmışdır. Bu faciəli tale vətənimiz Azərbaycandan da yan keçməmiş və 1828-ci ildə Rusiya və İran arasında bağlanan Türkmənçay müqaviləsi milli fəlakətin özülünü qoyaraq bir xalqın Şimal və Cənuba bölünməsinə səbəb olmuşdur. Tarixin səhifələrinə nəzər saldıqda bir-birindən ayrı düşən xalqlara çox rast gəlirik, onların əksəriyyəti tarixin bariyerlərini aşaraq bir-birinə qovuşur, bir qisminin isə nəsibi bütövlük həsrəti olur. Xalqların bölünməsi böyük ictimai siyasi hadisələrin nəticəsi olaraq meydana çıxdığı kimi, həmçinin birləşmə də münbit siyasi şəraitin yetişməsi ilə mümkün ola bilər. Biz inanırıq ki, 198 ilin həsrətini qəlbində daşıyan Güney və Quzey Azərbaycan üçün də bir gün bütövlük günəşi doğacaq, o gün mütləq gələcək, eynilə Mirzə İbrahimovun dediyi kimi: "O gün gələcək Azərbaycan xalqının da üfüyündə günəş doğacaq" [7, s. 54].

Ədəbi əlaqələr dedikdə müxtəlif və ya bölünmüş eyni xalqlar arasında hərtərəfli münasibətlər sistemi nəzərdə tutulur. Bu əlaqələrin yaranması və inkişafı müxtəlif coğrafi məkanda yaşayan xalqların yazıçı və şairlərinin bir-biri ilə tanışlığına, əsərlərinə hakimliyinə, mövzu və ideyaların mübadiləsinə, təsirlənmə və tərcümələrin çoxalması və s. kimi məsələlərə səbəb olur, nəticə etibarilə hər bir xalqın ədəbiyyatının inkişafında ədəbi əlaqələrin əvəzsiz rolu vardır. Azərbaycanın görkəmli söz ustaları da müxtəlif xalqlarla daima ədəbi əlaqələr qurmuş və zəngin olan ədəbiyyatımıza daha da çox fayda vermişlər. Qarşılıqlı əlaqələr yalnız dünya xalqları müstəvisində deyil, həmçinin Arazı özünə sərhəd çevirən o taylı-bu taylı Azərbaycan arasında da qurulmalı, bir-birinə həsrət qalan, bir ananın övladları ədəbiyyat adlanan bütöv vətəndə qovuşmalıdırlar. Güney Azərbaycanla ədəbi əlaqələrin qurulmasında M. İbrahimovun tarixi xidmətləri olmuşdur, alimin bir neçə istiqamətdə qurduğu bu əlaqələr sərhədləri birləşməyən bölünmüş xalqın ədəbiyyatını birləşdirmiş, mənəvi, mədəni bütövlüyü yarada bilmişdir.

Əsas hissə. Güney Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi və inkişafı yollarında bir ordudan ziyadə xidmətləri olan M.İbrahimovun bu yolda gördüyü işlər çoxşaxəlidir. O tayda yaranmış ədəbi prosesi öyrənən "Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi"nin təşkili, əsərlərin dördcildli antologiyada toplanması, ikicildli ədəbiyyat tarixinin nəşri, "Vətən yolunda" qəzetinə rəhbərlik, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri ilə mütəmadi ədəbi

əlaqələrin qurulması və s. ədəbiyyatşünasın fəaliyyətlərinin əsas istiqamətlərini təşkil edir. Təbriz Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinə yazılan məktubda alim Quzey və Güney Azərbaycanda yaranan ədəbiyyatı "vahid mənəvi vətən" hesab edir [6, s. 3]. Sözü gedən mənəvi vətənin qurulmasında isə M.İbrahimovun o tayla qurduğu ədəbi əlaqələr əhəmiyyətli rol oynayır. Qırxıncı illərdə Sovet qoşunlarının tərkibində Güney Azərbaycana gedən alim bu ədəbi əlaqələri həm əyani şəkildə qurmuş, həm də o tayın görkəmli qələm sahiblərinə yazdığı məktublarla da bu ədəbi əlaqələri inkişaf etdirmişdir. R.Dəqiq, G.Sabahi, Ə.Azərli, Sönməz, B.Behzadı, H.Düzgün və s. yazdığı məktublar və akademiklərin onlara məktubları yalnız bir-birinə həsrət qalmış bir xalqın oğullarının duyğularının paylaşılması deyil, ədəbi baxımdan da çox önəmli bir hadisədir. M.İbrahimovun yadigarı T.Əhmədov yazıçının arxivindəki bu məktubları çap etdirmiş, həmçinin onların bir qismi də dövrü mətbuatda yerini almışdır. Alimin o tayla qurduğu ədəbi əlaqələri bir neçə istiqamətdə nəzərdən keçirmək mümkündür, belə ki, əvvəla bu əlaqələrin nəticəsi olaraq o tayda yazılmış əsərlər bu taya çatır, tərcümə olunur, nəşr edilir və əbədlilik qazanır, bu tayda yazılmış əsərlər isə o taya yetişir, tərcümə prosesindən keçərək öz oxucu kütləsinin qəlbini oxşayırdı, M.İbrahimovun hərtərəfli yaradıcılığı cənublu qələm sahibləri üçün ədəbi məktəbə çevrilir, mütəmadi ədəbi əlaqələr Güneydə yaranan ədəbiyyatın ədəbi tənqid müstəvisinə gətirilməsinə müsbət təsir göstərir və ən əhəmiyyətli isə bu məktublarda parçalanmış xalqın nümayəndələrinin siyasi həyata münasibəti, milli birlik ideyaları öz əksini tapırdı.

Aradakı bariyerlər ikiye bölünmüş xalqın bir-birinə qovuşmasına mane olsa da, o tayda yaranan ədəbiyyat sərhəd tanımır və düzgün qurulmuş ədəbi əlaqələr nəticəsində müxtəlif yollarla Quzey Azərbaycana çatırdı. Bu prosesdə misilsiz xidmətləri olan M. İbrahimov Cənubdan gələn sovqatların önəmini bu sözlərlə göstərirdi: "Araz çayının bu sahilində Sovet Azərbaycanında bu həmişə əsərləri həsrətlə gözləyən, ürək ağrısı ilə, dərin həyəcan və məhəbbətlə izləyən on minlərlə, yüz minlərlə oxucular olduğu məlumdur" [4, s. 4]. Alimin bu ruhlandırıcı səfirləri isə Cənubdakı şair və yazıçıların qəlbini daha da hərəkətləndirir və o tayda yaranan ədəbiyyatın bu tayda tanınması prosesini daha da gücləndirirdi. Təxminən iki yüz illik yaradıcılıq yolu keçən Cənubi Azərbaycanın dörd cildəndən ibarət antologiyasının yaradılmasında da M. İbrahimov və şöbənin digər işçilərinin o tayla qurduğu ədəbi əlaqələr çox faydalı olmuşdur. Alimin mütəmadi olaraq əlaqə saxladığı R.Dəqiqə bir neçə məktubunda o tayda yazılmış dramaların tapılıb göndərilməsini istəməsi bunun başlıca sübutudur.

Ə.Azərli, R.Dəqiq, G.Sabahi və s. öz əsərlərini və ya əllərinə düşən müəy-

yən əsərləri mütəmadi olaraq bu taya ərməğan yollayaraq bu yolda əvəzsiz xidmət göstərirdilər. Cənub nəsrinin görkəmli siması G.Sabahi "Ötən günlər" adlı əsərini dəyərləndirmə üçün M. İbrahimova göndərir və alim bu əsərlə bağlı düşüncələrini əhatə edən məqaləylə bərabər əsəri dövrü mətbuat orqanlarından birinə təqdim edir. R. Dəqiq isə bu məqalənin üzünü köçürüb yazıçı və şair dostları arasında yayır, həm də Kareclə bərabər onu farscaya çevirməyi planlayır. Bu isə Güney və Quzey arasında ədəbi əlaqələrin nə dərəcə güclü təməl üzərində qurulduğunu göstərir. R.Dəqiq "Həcər", "Mələk", "Ülkər" kimi əsərlərini o taydan bu taya sovqat göndərmişdi, xüsusən "Həcər"in göndərilməsi maraqlı bir məqsəd üçündür, yazıçı bu əsərin "Azərbaycan" qəzetində baş tutacaq müsabiqədə iştirakını arzulayırdı. O öz əsərini göndərməklə kifayətlənməyərək digər güneyli yazıçı və şairlərin əsərlərini də müsabiqədə iştirak üçün göndərmişdir. Ümumiyyətlə, Dəqiq ədəbi əlaqələrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan və Cənubda yaranan ədəbi prosesin tanınmasında xüsusi imzası olan bir ziyalıdır.

Həmçinin Ə. Azərli də öz hekayələrini vətəndən vətənə ərməğan yollayır və M.İbrahimov da onun "Onlar kimlərdir" hekayəsini "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində çap etdirir, ona ön söz yazaraq hekayə və müəllifi haqqında düşüncələrini bölüşürdü, onun məqaləyə "Həsərət dolu arzular" adını verməsi də təsadüfi deyil. Azərlunun sonrakı məktublarından bəlli olur ki, o alimin bu yazısından böyük sevinc hissi yaşamış və bu müqəddəs yolda daha da rahlanmışdır. Azərli Şimali Azərbaycana gəlmək istədiyini bir çox məktubunda qeyd etmişdir, xalqını bütöv görmək arzusu ilə yaşayan ziyalı Yazıçılar İttifaqının üzvlərinin və onların əsərlərinin adından ibarət toplu yaratmaq istəmişdir, bu detal isə onun ədəbi fəaliyyətinə xəbər verir. Azərlunun öz əsərləri ilə yanaşı Şəhriyarın kitablarını da alimə göndərməsi, təbii ki, Quzeydə Şəhriyarla bağlı görülən işlərə öz faydasını qatacaqdı.

Cənubdakı ədəbi prosesin qiymətli incilərinin bir qismi isə təsadüf nəticəsində bizlərə çatmışdır. Bu təsadüflərin ən dəyərli töhfələrindən biri isə Bulud Qaraçorlu Səhəndin "Dəli Domrul" poemasıdır. İncəsənət xadimlərinin İrana təşkil olunmuş qastrolu zamanı Şövkət Ələkbərovaya bu poema hədiyyə kimi naməlum şəxs tərəfindən verilir, "Sazımın sözü" əsərinin bir parçası olan "Dəli Domrul", nəhayət, əldən-ələ Q.Cahanı vasitəçiliyi ilə M.İbrahimova gəlib çatır. "Mənə gəlib çatan bu poemanı oxuduqda, doğrudan da, dərin bədii ləzzət aldım və bu təsadüfə "min kərə eşq olsun!" deyib, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti vasitəsilə oxucuları poemanın bəzi parçaları ilə tanış etməyi lazım bildim" deyən ədəbiyyatşünasın bu sətirləri əsərlə bağlı yazdığı məqalədəndir və o bu

poemaya layiq olduğu bədii dəyəri bu yazıda vermişdir [3, s. 2]. Göründüyü kimi aramızdakı tikanlı sərhədlərin ədəbi əlaqələrə mane olmağa gücü çatmır, doğma qardaş və bacılar bir-birlərinin ürək çırpıntıları ilə dolu olan əsərlərindən də məhrum qalmırdılar. Təsirli məqamlardan biri də budur ki, bir-birinə həsrət qalan bir xalqın övladlarının sıx görüş imkanları olmasa da, onlar səs yazıları, lentalar vasitəsilə bu həsrəti az da olsa azaltmış, bir-birlərinin haqq bağırən səslərini dinləmişlər.

Qırxıncı illərin əvvəllərində Sovet qoşunları İrana daxil olarkən məhz M.İbrahimov da orada olmuş və o bu zaman da atəşli şəkildə fəaliyyətə başlamışdır. "Vətən yolunda" qəzetinə rəhbərlik edən akademik həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanda yaranmış ədəbiyyatla dərindən marqlanır, M.Biriya, B.Azəroğlu, Ə.Fitrət, Ə.Tudə, M.Gülgün və s. yazıçı və şairlərlə sıx əlaqələr qururdu. M.İbrahimov əlinə yeni qələm alan istedadların da parlamasına şərait yaratmış, onların əsərlərinə mütəmadi olaraq qəzetdə yer vermişdir. Bu şair və yazıçıların əksəriyyəti 1946-cı ildə Milli Hökumətin süqutundan sonra Güney Azərbaycandan Quzey Azərbaycana hicrət etmiş və burada yazıb-yaratmağa davam etmişlər, M.İbrahimov da o zamanlar həmin şəxslərlə əlaqələri davam etdirmiş, onlara yeni yaradıcılıq mühitində hərtərəfli dəstək olmuşdur. Hələ 1945-ci ildə Sovetin qurulmasının 25 illiyi münasibətilə Ə.Fitrət, M.M. Çavuş, M.Biriya, Q.Borçalı, B.Azəroğlu Şimali Azərbaycana dəvət edilmiş və M.İbrahimov isə onlarla bilavasitə özü marqlanmış, onların istedadını bu tayda da duyurmuşdu.

M.İbrahimov hər bir addımında Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına həssas münasibət göstərir, onun unudulmaması, yaddan çıxmaması üçün mübariz bir əsgər kimi vuruşurdu. 1979-cu il inqilabından sonra siyasi mühitin bir qədər yumşaldığı bir dövrdə alim Bakı və Təbriz arasındakı mətbuat əlaqələrinə bilavasitə rəhbərlik etmişdir, B. Azəroğlu onun bu fəaliyyətini sonralar belə xatırlayırdı: "O "Azərbaycan gəncləri", "Ədəbiyyat və incəsənət" və "Bakı" axşam qəzetində Cənubda çıxan kitabların təbliği ilə əlaqədar məqalələr çap etdirirdi" [8, s. 40]. Belə ki, M.İbrahimovun Cənuba yazdığı məktublar, Güney Azərbaycan ədəbi prosesi ilə bağlı məqalələri onun o tayla ədəbi əlaqələrinin rəsmi sənədi təsirini bağışlayır və bu ədəbiyyatın təbliğ olunması, tanınması baxımından çox dəyərlidir.

Yazıcının Cənubla qurduğu ədəbi əlaqələrin dəyərli tərəflərindən biri ondan ibarət idi ki, onun çox qiymətli əsərləri o tayda farscaya tərcümə edilir və ya ərəb qrafikası ilə nəşrə hazırlanırdı. "Azərbaycan milli-mənəvi fikrinin gerçəkliyini" ifadə edən "Gələcək gün" romanının o tayda azərbaycanca, həm

də farsca tərcüməsi və ərəb qrafikasında nəşri böyük ədəbi hadisə idi və yazıçının çoxdankı arzusu idi [5, s. 11]. Bu hadisənin sevincini yaşayan alim Dəqiqə ünvanlanan yazılarında həmişə ona, Fərzanəyə və digər əməyi keçən şəxslərə təşəkkürünü bildirirdi. O bu addımın əhəmiyyətini belə qeyd edir: "Öz bacı və qardaşlarım doğma dilərində mənim o ürək fəryadlarımı oxusalar, mənim üçün misilsiz bir mükafat olar" [2, s. 165]. Bunu oxuyan güneyli qardaş və bacılarımızda isə gələcək günə böyük ümid yaranmış, bütövlük arzusu yenedən baş qaldırmışdır. Yazıçının əsərlərinin o tayda tərcümə olunması və nəşri sadəcə Güneylə ədəbi əlaqələrin zahiri cəhəti idi, əslində isə bunun əsl mahiyyəti daha müqəddəsdir. Tərcümə edilən ədəbi nümunələr yalnız bədii əsər olmaq çərçivəsindən çıxır, çünki M.İbrahimovun əsərləri kəskin irtica illərində Cənubdakı qardaş və bacılarımızın cavab axtardığı "nə etməli?" sualının cavabı və qurtuluş yolunun özü idi. R.Dəqiqin bu qiymətli töhfələri "İran xalqlarının nicatına və xoşbəxtliyinə səbəb olan parlaq bir hərəkət" hesab etməsi də məhz bu səbəbdəndir [2, s. 173].

Tərcümə prosesi yalnız "Gələcək gün" romanı ilə tamamlanmır, eyni zamanda ədibin digər dram və nəsr əsərləri də Güneydə tərcümə olunur, bu tərcümələr isə Avropaya qədər gedib çıxırdı. Dəqiqə görüşərkən M.İbrahimov ona "Bir günəşin işıqları" adlı hekayəsini oxuyur, bunu lentaya alan Dəqiq isə sonradan bunu ərəb qrafikasına tərcümə edir. Bəhrəmin yazdığı məktubdan isə məlum olur ki, bu hekayə "Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənət" dərnəyi tərəfindən Parisdə də oxunur və alimin dəsti-xətti orada da böyük əks-səda yaradır. Eyni zamanda "Madrid", "Pəri xala" əsərləri də Karec və Rəhim tərəfindən farscaya tərcümə edilir, azərbaycanca çapın qadağan olunduğu bir dövəmdə yenə də bu cür önəmli fəaliyyətlərindən uzaqlaşmamaları onların cəsur ruhundan xəbər verir. M.İbrahimovun əsərlərinin Cənubi Azərbaycanda tərcüməsini həyata keçirən ziyalılardan biri də B. Behzadı olmuşdur. Yazıçının "Cənubi Azərbaycan milli demokratik hərəkəti haqqında", "Yaxşı adam", "Kəndçi qız" kimi əsərlərinin farsca və ərəb qrafikalı əlifbada azərbaycanca nəşri B. Behzadının əvəzsiz xidmətlərindəndir. B.Şəkuri vasitəsilə M. İbrahimova məktub yollayan Behzad bu tərcümələrin nəşri üçün icazə istəyir və ustasına ehtiramını ifadə edirdi.

Alim "Varlıq" dərgisinin yaradıcısı C.Heyətlə də əlaqələr yaratmış, Azərbaycan ədəbiyyatına dair bir çox materialları və bu tayda çıxan dövrü mətbuat nümunələrini ona göndərmişdir, onun bu addımı isə, təbii ki, Cənubun azadlıq quşu "Varlıq" dərgisi üçün böyük töhfə idi. Nəticə etibarilə M.İbrahimov başçılığı ilə qurulan ədəbi əlaqələr həm Cənub, həm də Şimali Azərbaycanda yara-

nan ədəbi prosesin təbliği və tanıtılması naminə böyük bir hərəkət idi.

Mütəmadi əlaqələrin qurulması hər iki tayda yaranan ədəbiyyatın ədəbi tənqidi müstəvidə həqiqi dəyərini alması ilə nəticələnirdi. Ədəbi prosesə tənqidi baxışların mövcudluğu isə yaranan ədəbiyyatı inkişaf etdirən və keyfiyyətini artıran əsas məsələlərdən biridir. M.İbrahimov Ə.Azərli, G.Sabahi, R.Dəqiq, Sönməz və s. ona göndərdikləri əsərləri oxuyur və məqalələr yazaraq onları hərtərəfli dəyərləndirir, onların yaradıcılıq yoluyla bağlı həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri qeyd edirdi. Ümumiyyətlə, XIX və XX əsrdə Güney Azərbaycanda yaranmış ədəbiyyat ədəbiyyatşünasın ədəbi tənqidi düşüncələrində ayrıca bir səhifə təşkil etmiş və öz orijinallığı, dəyəri ilə seçilmişdir. Eyni zamanda Güney Azərbaycanda yazıb-yaradan şair və yazıçılar da ədəbi əlaqələr əsasında bu tayın ədəbi prosesini dəyərləndirirdi. Məsələn dahi Sönməz M.İbrahimovun antologiya layihəsini alqışlamaqla yanaşı, müəyyən qüsurları da söyləyərək öz qardaşlıq vəzifəsini yerinə yetirmişdir.

M.İbrahimov Cənubda yazıb-yaradan şair və yazıçılar üçün böyük bir ədəbi məktəb idi, təsadüfi deyil ki, bu məktəbin yetirmələrindən olan R.Dəqiq onu "xalqımızın dünya yazıçısı" adlandırır və onun sənətinin şölələrinin daha geniş ərazilərə saçıldığını göstərir [2, s.173]. Alim bu ədəbi məktəbi yalnız bədii yaradıcılığı və ya ictimai fəaliyyəti ilə yaratmamış, eyni zamanda ədəbi-nəzəri düşüncələri ilə güneyli şair və yazıçıların yaradıcılıq yolunda mayaka çevrilmişdir. Onun klassik ədəbi irsimizin mükəmməl əksini tapdığı və ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinin şərhinə yer verilən "Xəlgilik və realizm cəbhəsindən", "Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən" kitabları və alimin bir çox məqalələri Güneydəki sənətçilər üçün əsl yaradıcılıq məktəbi olmuş və davamlı ədəbi əlaqələr nəticəsində onlar bu ədəbi məktəbdən nəsilbələrini almışlar. Ədibin "Xəlgilik və realizm cəbhəsindən" əsərini R.Dəqiq belə qiymətləndirir: "Biz bu kitabda yazmaq, düzgün yazmaq, real yazmağı öyrənirik" [2, s. 175]. Və M.İbrahimov onlara yalnız sənətin zahiri meyarlarını öyrətməklə qalmır, həm də milli ruhda yazmağı, ictimai məsələlərdən, xalqın dərdindən yazmağı və ən əsası cəsarətli yazmağı aşılayırdı.

Alimin on cilddən ibarət əsərlərinin bir qismini Babək Behzadı vasitəsilə əldə edən Behzad Behzadı "Azərbaycanca-farsca sözlük" əsərini yazarkən yazıcının zəngin dil-üslub xüsusiyyətlərinə malik əsərlərindən ciddi şəkildə bəhrələnmişdir. "Sizin əsərləriniz bu yolda çıraq oldu və onlardan çox faydalandım" deyərək bu ədəbi məktəbdən yararlandığını ehtiramla bildirirdi [1, s. 5].

Alimin Güney Azərbaycanla qurduğu ədəbi əlaqələrin əsas istiqamətlərindən biri də məhz milli birliyin, mənəvi bütövlüyün qorunmasından ibarət

idi. Ədəbi əlaqələrin rəsmi sənədi olan məktublar parçalanmış xalqın faciəli, nakam taleyinə də biganə qalmamışdır. R.Dəqiq, Ə.Azərli, G.Sabahi, B.Behzadı, Sönməzin və s. M.İbrahimova göndərdikləri məktublarda onların hərarətlə vurran qəlblərini görə bilir, bütövlük eşqiylə yaşadıklarını duya bilir. Bu məktublar həm də onların məhrumiyyətlərlə dolu, məşəqqətli həyatlarının göstəricisidir, onlar yazdıqlarını çap etdirə bilmədikləri, imperialistlərin onların mədəni, tarixi, milli kimliklərinə göz qoyduqları bir dövrdə ürək ağrılarını qarşıdaş hesab etdikləri İbrahimova yazırdılar. Və əsas məsələ odur ki, ağır və məşəqqətli həyata məhkum olduqları halda onların məktublarında gələcəyə ümidli və nikbin münasibət var. "İnanın, hər gündə irticanın və köhnəpərəstlərin fəşarı artdıqca xalqımız gələcək, parlaq günə daha da inanır" deyən R. Dəqiqin də sözləri bunu təsdiq edir [2, s. 172]. Onların gələcəyə ümidini artıran, bütöv xalqa xidmət naminə birləşdirərək vahid mənəvi vətənimizin çiçəkləndirilməsinə ruhlandıran da məhz daima ədəbi əlaqələr saxladıkları ustad M. İbrahimov olmuşdur. "Mən "Gələcək gün" də demək istəmişəm ki, dünyada heç bir qüvvə zülmü, ədalətsizliyi əbədi yaşada bilməz" deyən alimin bu cümləsi R. Dəqiqə yazdığı məktubundan bir parçadır [2, s. 164]. O bölünmüş xalqın üzərindən qara buludların dağılacağına əmindir və öz cənublu qarşıdaş, bacılarını da buna inandırır. Hal-hazırda da ürəyi vətən sevgisi ilə çırpınan hər bir azərbaycanlı M.İbrahimovun dediyi günün gələcəyinə sonsuz inanır.

M.İbrahimovun zamanında Cənubi Azərbaycanla qurduğu ədəbi əlaqələr bu gün mövcud olan qarşılıqlı əlaqələrin təməl daşı olmuş və bütöv ədəbiyyatımızın inkişafı üçün əhəmiyyətli bir addım olmuşdur. Məhz bu ədəbi əlaqələrin nəticəsi olaraq fələn ayrı olan bütöv xalqın ədəbi nümunələri bir-birinə çatmış, tərcümə, çap, tanıtılma və təbliğ işləri uğurla yerinə yetirilmiş, ədəbi tənqid bu aspektdən inkişaf etmiş, milli birlik ideyaları hər iki tayda ədəbi platformalarda ifadəsini tapmış və Cənubda yeni yetişən tər qönçələr M. İbrahimovun ədəbi məktəbindən öz dərslərini almışlar. Bu çox müqəddəs bir yoldur, bu yalnız ədəbiyyata deyil, həm də xalqa xidmətdir, bu bütöv vətən qarşısında vəzifə borcudur, bu səbəbdən dolayı da Quzey və Güney Azərbaycan adlanan bir ananın övladları daima ədəbi əlaqələr qurmalı və onu möhkəmləndirməyə çalışmalıdırlar.

Nəticə və elmi yenilik. Parçalanmış Azərbaycanın bütöv ədəbiyyatını yaratmağı öz idealına çevirən M. İbrahimov bu arzusuna nail olmuş və hələ də onun nuruyla işıqlanan bir yolun başında dayanmaqdadır. Onun R. Dəqiq, Ə. Azərli, C. Heyət, B. Behzadı, G. Sabahi və s. ilə qurduğu ədəbi əlaqələr fələn ayrı olan xalqın övladlarının vahid ədəbiyyat və bütöv vətən uğrunda mücadiləsinə yeni

bir yön və ruh vermişdir. Məhz bu fəaliyyətlərin nəticəsi olaraq hər iki tay birbirinin ədəbi prosesinə hakim olmuş, o tay və bu tay ədəbi prosesinin təbliği və tanınması uğurla həyata keçirilmiş, tərcümələr aparılmış, ədəbi tənqidi yazılar yazılmış və bir çox bu qəbildən böyük işlər görülmüşdür. Bu əlaqələrin mükəmməl nəticələrindən biri isə M.İbrahimovun Cənubda bir çox şair və yazıçıya müəllim olması və daima adı anılacaq bir ədəbi məktəb yaratması idi. Milli birlik, vahid kimlik ideyalarının da hakim olduğu bu əlaqələr bölünmüş xalqın faciəsinə də səssiz qalmamış, onun taleyi ilə bağlı həmişə düşünülmüşdür. Güney Azərbaycanla yaradılmış ədəbi əlaqələrin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi, o tay və bu tay ziyalıların məktublarına nəzər salınması Güney və Quzey Azərbaycan arasında qurulan ədəbi, mədəni, mənəvi körpünün M. İbrahimov səhifələrinin sistemli təqdimi baxımından çox vacib bir elmi yenilikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Behzadi B. Hörmətli yazığımız Mirzə İbrahimov Cənablarına // Ədəbiyyat qəz., 1991, 1 fevral, s. 5
2. Əhmədov Teymur. Akademik Mirzə İbrahimov. Bakı: Elm, 2015, 135 s.
3. İbrahimov Mirzə. Dəli Domrul // Ədəbiyyat və incəsənət, 1965, 17 aprel, s. 2.
4. İbrahimov Mirzə. Qaranlıqdan işığa // Ədəbiyyat və incəsənət, 1982, 27 avqust, s. 4-5
5. İbrahimov Mirzə. Seçilmiş əsərləri. II cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 432 s.
6. İbrahimov Mirzə. Təbriz Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinə // Ədəbiyyat qəzeti, 2006, 8 sentyabr, s. 3.
7. Mirzə İbrahimov: bibliografiya. Bakı: 2022, 704 s.
8. Mirzə İbrahimov: müasirlərinin xatirələrində. Bakı: Elm, 2008, 558 s.

Rəyçi: fil.e.dok., prof. Almaz Əliqızı

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ SİMLİZM

İnci Əhmədova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

inciehmedova66@gmail.com

Abstract

Symbolism in the stories of Abdurrahim bey Hakverdiyev

Although symbolism did not exist as a literary movement in Azerbaijani literature, it was Abdurrahim bey Hagverdiyev who brought it to our literature. He created powerful symbolic spaces, images, and events in his stories such as "The Witness of

the Moon", "My Deer", "Dajjalabad", "Röya", "Kandil", and "Letters from Hell by Khortda". As the writer wrote in his notes, he was influenced by the symbolism that became a trend in the West in the 19th century and wrote works inspired by it. However, the author did not blindly imitate Western symbolism, but created powerful, original symbolic works. For example, in "Letters from Hell by Khortda", he symbolized the mythical image of Khortda by appealing to Eastern folklore. On the other hand, he symbolized a figure mentioned in both Islam and Christianity, such as Dajjal. He also called the city where Dajjal lived Dajjalabad, and created a story with an original spirit.

Keywords: *Abdurrahim bəy Hakverdiyev, the story, symbolism, symbolic elements.*

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin qüdrətli nümayəndələrindən biri olan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dramaturgiyası kimi hekayə yaradıcılığı da hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Mövzu palitrası rəng-rəng olan sənətkarı Azərbaycan ədəbiyyatına simvolizmi gətirən yazıçı kimi dəyərləndirmək düzgün olar. Simvolizm XIX əsrin sonlarında Avropa mədəniyyətində yaranan ədəbi-bədii cərəyandır. Simvolizm ədəbiyyatda əsasən hadisələr, obrazlar, əşyalar vasitəsilə özünü gösdərir. Sənətkar oxucuya çatdırmaq istədiyi fikiri, gösdərməyə çalışdığı hadisəni birbaşa deyil, simvol və rəmzlərlə ifadə edir. Məqsəd görünəni deyil, onun arxasındakı əsl mənanı gösdərməkdir. Azərbaycan ədəbiyyatında isə simvolizm bir cərəyan, axın kimi formalaşa bilməmişdir. Lakin bu o demək deyildir ki, simvolizm ədəbiyyatımızda heç mövcud olmamışdır.

Əsas hissə. Qədim dövr ədəbiyyatımızda, xüsusilə şifahi xalq ədəbiyyatında simvolik ünsürlər hər zaman kifayət qədər olmuşdur. Ancaq XIX əsrdə Qərbdə simvolizmin bir cərəyan kimi mövcud olduğu zamanda bu axını ədəbiyyatımıza gətirməyə çalışan da məhz Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev olmuşdur. Əgər bu cərəyan həmin illərdə ətrafına bir neçə nümayəndə toplayıb, əhatə dairəsini genişlədə bilsəydi, bu gün XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında simvolizmin yaradıcısı kimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi gösdərəcəkdik. Simvolik ünsürlərdən geniş formada istifadə etdiyi "Pəri cadu" dramındakı obrazlar geniş müzakirə səbəbi olduğundan sonra müəllif "Pəri cadu" haqqında qeydlərim" başlığı altında bir yazı yazır: "Doxsanıncı illərin ortasında simvolizm deyilən bir ədəbiyyat üsulu teatro səhnəsinə atıldı. Alman ədibi Hauptmanın "Qər q olmuş çan" sərlövhəli faciəsi mədəniyyət aləminə bir şəşəə saldı. Bu üsulun Şərq ruhuna xeyli uyğun olması məni artıq həvəsə gətirdi. Və mən Şərq həyatından götürülmüş simvolik bir əsər teatromuz üçün yazmaq fikrinə düşdüm. Nəhayət 1901-ci sənədə "Pəri cadu" nam əsərimi yazdım. Bu neçə ilin müddətində "Pəri cadu"nın səhnədə müvəffəqiyyət qazanmasına səbəb, ha-

man mən dediyim simvolizmin bizim ruhumuza uyğun olmasıdır" [4, s. 332].

Haqverdiyev simvolizmin Şərq ədəbiyyatında da uğur qazanacağına inanırdı. Ancaq belə olmadı və simvolizm ədəbiyyatımızda heç bir zaman cərəyan səviyyəsinə qalxıb tüğyan edə bilmədi. Bu gün XIX əsrdə simvolizm deyildikdə bir sıra tədqiqatçılar Hüseyn Cavidin "İblis" (1918), Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" (1909) əsərlərini nümunə gösdərirlər. Lakin Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev onlardan daha öncə simvolizmə müraciət edərək mükəmməl əsərlər ərsəyə gətirmişdir. Bir sözlə bu prosesin öncüsü Haqverdiyevdir. Müəllif sadəcə "Pəri cadu" ilə kifayətlənməyərək sonrakı illərdə də simvolizmin təsiri ilə bir neçə hekayə qələmə aldı. "Aydın şahidliyi", "Marallarım", "Dəc-cələbad", "Xortdanın cəhənnəm məktubları", "Qəndil", "Röya" hekayələri buna nümunədir. Haqverdiyev dövrün siyasi vəziyyətində və senzura şəraitində çatdırmaq istədiyi ictimai fikirləri simvollara sığınaraq üstüörtülü tərzdə oxucularına ötürə bilmişdir.

Ədəbiyyatşünas Məti Osmanoglu yazır: "Simvolizm cərəyanı üçün iki fərqli dünya mövcuddur: əşyalar dünyası və ideyalar dünyası. Simvol isə bu dünyaları bir-birinə bağlayan şərti işarədir. Hər bir simvolun həm işarə edən, həm də işarələyən tərəfi var. İşarələyən tərəf qeyri-real dünyaya, sirlər aləminə yönəlir. Sənət isə sirrin açarına çevrilir" [5, s. 10]. Ə.Haqverdiyevin üz tutduğu sirlər aləmi Şərq düşüncəsi idi. O, Şərq düşüncəsini XX əsrin işığına tuturdu. Buna görə də hekayələrində orijinal simvolik detallar, məkanlar, obrazlar yarada bilmişdir. Avropa simvolizmindən bəhrələnən Ə.Haqverdiyev Qərb yazıçılarını kor-koranə təqlid etmədən simvolizm estetikası əsasında orijinal əsərlər ortaya qoya bilmişdir.

Haqverdiyevin "Aydın şahidliyi" hekayəsi realizmlə simvolizmin sintezini göstərən mükəmməl hekayələri sırasındadır. Əsərdə ay cansız bir səma cismi olmaqdan çıxır və obrazlaşdırılır. Haqverdiyevin hekayə yaradıcılığının ilk nümunələrindən olan bu əsərdə ədib aydan bəhs etməzdən öncə bizi başqa simvolizm çalarları ilə qarşılayır. Hekayənin ilk abzaslarında yazılmış bu mətnə diqqət edək: "Düzlərdə əkilmiş taxıl nəsimin qabağında o yan bu yana yatıb dərya tək mövclənirdi və dolu sünbüllər məzlum-məzlum başlarını aşağı salıb, qətlinə fərman verilmiş müqəssirlər tək cəlladları olan biçinçilərə müntəzir idilər. Tək-tək boş sünbüllər başlarını yuxarı qalxızıb qürurla sairlərinə baxırdılar. Amma səhv edirdilər; onlar da cəllad alından qurtara bilməyəcəkdilər. Ancaq dolu baş, boş başdan artıq kesiləcəkdi" [4, s. 22]. Haqverdiyev simvolizmin gücündən ustalıqla istifadə etdiyindən təbiət mənzərəsi realizmdən çox simvolik bir atmosfer təsiri bağışlayır. Bəs həqiqətdə cəlladını gözləyən məz-

lum sünbüllər kim idi? Ədib yaratdığı peyzaj ilə o dövrün cəmiyyətinin bir modelini yaratmışdır. Yazıçı boş və dolu sünbüllər vasitəsilə mükəmməl metafora yarada bilmişdir. Boş sünbüllər cəmiyyətdəki başı boş, savadsız, elmsiz, heç bir şeyə yaramayan, lakin olduqca təkəbbürlü insanların simvoludur. Dolu sünbüllər isə elm və savada yiyələndikcə təvazökarlaşan, müdrikləşən, xeyirxah insanları təmsil edir. Bu məqam "Ağac bar verəndə başını aşağı tutar" [1, s. 9] atalar sözləri ilə səsləşir. Dolu sünbüllərin başının aşağı olması onların elm təhsil sahibi, mədəniyyətli, mərifətli insanların rəmzi olması ilə izah oluna bilər. İçi boş olan sünbüllərin başını dik tutması isə məlumatsızlıqdan, lovğalıqdan doğan qürurun əlamətidir. Cəllad adlandırdığı biçinçilər isə Çar Rusiyasının məmurlarından başqası deyildi. Müəllif xüsusilə vurğulayır ki, hər kəsin aqibəti çarlığın əlində eyni olacaqdır. Ən çox ziyanı çəkən isə hədəf seçilən ziyalılar - dolu baş sünbüllər olacaqdır.

Müəllifin çar hökumətinə işarə etdiyi başqa bir simvolik mətnə nəzər salaq: "Kənd yatmışdı. Nə xoruzlardan, nə itlərdən və nə sair heyvandan bir səs çıxmırdı. Qəflətən kəndin ayağında bir xoruz banladı. O saat fikrimə gəldi ki, yəqin sabah bu xoruzun bixaxt banlamağına görə başı cəllad əlində gedəcək: əlbəttə, bir yerdə ki camaat hamısı yuxuya məşğuldur, uy qalxızib səs salanın başı gərək kəsilsin!" [4, s. 22]. Artıq müəllif yuxarıdakı ifadə etdiyi siyasi məqamı bir qədər daha kəskin ifadə etməyə məcbur olmuşdur. Öncə biçinçiləri cəllad adlandıran müəllif daha sonra həmin cəlladların vaxtsız ötən xoruzun başını vuracağını bildirir. Həmin xoruz cəmiyyətdə həqiqətləri deyən, vətənpərvər, azad fikirli, xalqı yatdığı qəflət yuxusundan silkələyərək oyatmağa çalışan ziyalılarımız, maarifçilərimiz, islahatçılarımızdır. Əsərin güclü simvollarından biri də milləti oyatmağa çalışanların aqibətinə edilən işarə idi. Çünki insanlar hələ də yuxudadırlar və oyanmağa hazır deyillər. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev çox güman ki, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Həsən bəy Zərdabi kimi saysız şəxsiyyətlərin talelərinə işarə edirdi. Xalqı oyatmaq üçün çırpınan bu sənətkarların sağlıqlarında dəyər görə bilməməsi, anlaşılmaması, əzab əziyyətli həyat yaşamaları, susdurulmalarını müəllif qəbul edə bilmirdi.

Hekayədəki ay isə faciənin dilsiz şahidi kimi qarşımıza çıxır. Haqverdiyev burada maraqlı bir faktordan istifadə etmişdir. Onun ayı seçməsi də təsadüfi deyildir. Folklorumuzda ay ilə bağlı sayısız əfsanə və rəvayət mövcuddur. Yazılı ədəbiyyatda isə Səməd Vurğun "Ayın əfsanəsi" poemasından aydan bir obraz kimi istifadə etmişdir. Dünya ədəbiyyatında da bir sıra əsərlərdə bundan istifadə olunmuşdur. Haqverdiyevdən çox sonra Federiko Qarsiya Lorko "Qanlı toy" əsərində ayı obrazlaşdırmış, insan cildinə girə bilən qeyri real

varlıq kimi gösdərmişdir. Həmin dram əsərində də "Ayın şahidliyi" hekayəsinə olduğu kimi ay həmin gecə törədilən cinayəti, ölümü izləyir.

Haqverdiyev başlanğıcda ayı sadəcə bir səma cismi kimi gösdərir. Sadəcə əsərin sonunda təhkiyəçinin yuxusunda ay bir obraz səviyyəsinə qalxa bilir. Ay insanları izləyən və ən gizlin cinayətləri belə görən mənəvi varlıqdır, ilahi ədalətin simvoludur. Əsərdə Səlmən quldur tərəfindən öldürülmədən öncə namaz qılıb, əl açıb Allaha dua edir ki, onun nahaq qanını yerdə buraxmasın. Daha sonra üzünü aya tutaraq ayı, dağları, daşları, gölləri, əsən yelləri özünə şahid tutur ki, dünya malı üçün bir fəqirin canına qıyıb yeddi balasını yetim buraxırlar. Ölmədən öncə kəlmeyi-şəhadətini deyib quldura bildirir ki, Allah onun nahaq qanını yerdə buraxmayacaqdır. Belə də olur, Səlmənin öldürülmə-dindən aylar sonra onun qardsşı Süleyman ilə həmin quldurun yolları kəsişir. Quldur ayı görəndə həmin gecəki hadisəni xatırlayıb qəhqəhə çəkir. Süleymanın kim olduğunu bilmədən hər şeyi ona anlatıp, ayı özünə şahid tutan çərçinin axmaqlığını ələ salır. Süleyman qardaşının intiqamını qatildən onun öldürüldüyü həmin dərədə alır. Əsər bir baxıma Haqverdiyevi dinsiz, kafir kimi qələmə verənlərə əsaslı cavab dəyərindədir. Digər tərəfdən ədib realist əsərlərində cəmiyyəti tənqid etdiyi kimi burada da əlavə olaraq insanların əxlaqını, vicdansızlığını tənqid edir. Hekayədə ay bir növ öz şahidliyini gösdərir, ilahi ədalət və təsadüflər silsiləsi ilə onu görən qatil törətdiyi cinayəti xatırlayır. Ay öz vəzifəsini yerini yetirərək, Süleymanın qatili tapmasına kömək edir. Bu həm də xeyirin şər üzərindəki mənəvi qələbəsinin simvoludur. Ay ilahi bir varlıq səviyyəsinə yüksəlir. Quldurun həmin ayı gecədə, həmin hadisə baş verən eyni məkanda-dərədə yaddaşının yenilənməsi və yenə həmin dərədə can verməsi ədibin simvolikasının gücüdür, təsadüf deyildir. Ədib dərəni simvolik məkan kimi götürərək ayın şahidliyi ilə mənəvi məhkəməni orada qurur və cəzanı kəsir. Təhkiyəçinin yuxusunda ayın təsiredici monoloqu verilir. Ay Adəmlə Həvvadan bəri hər şeyə şahid olduğunu anlatır, islamın tərəqqi dövrünü, peyğəmbərlərin olduğu dövr ilə bu günkü müsəlmanların olduğu acınacaqlı dövrü müqayisə edir. Millətin əhvalını, bütün cəmiyyətlərdən hər cəhətdən geridə qaldığını görən ay lal olmağı məsləhət bilir. Üzündəki qaranın isə ləkə yox, çəkdiyini ahın ciyəridən çıxan tüstüsü olduğunu deyərək ləkəsini simvollaşdırmışdır. Ayın monoloqunda sanki danışan ay yox Haqverdiyevin özüdür. Hekayənin epiqrafında Füzulidən verilən beyt əsərin simvolik gücünü artırır.

"Ey gahi qədim kimi xəmidə,

Gahi pür olan misali-didə" [4, s. 22].

Haqverdiyev "Marallarım" silsiləsi ilə bədii təfəkkürün sərhədlərini ge-

nişləndirmiş və dövrüm ictimai eybəcərliklərini ifşa etmişdir. Əsərdəki marallar da simvolik addır. Mifologiyaya nəzər salsaq maral adətən yol göstərən ruhani varlıq, bolluq və bərəkətin rəmzi olmaqla yanaşı, həm də qədim inanclar-da sitayiş olunan bir varlıqdır. Maral bir sıra şərq miflərində və folklorunda isə müdrikliyin simvolu kimi bilinir. Haqverdiyev isə müdrikliyin təmsilçisi olan maraldan tənqidi satirik ad kimi istifadə edir. Bəs Haqverdiyevin maralları kim idi? Başları Hacitərxan qarpızı boyda, lakin içi boş, bir qarış uzunluğundakı qulaqları sadəcə mərsiyə, molla moizələri eşidən, çatdaq boyda gözləri ilə dünyada heç bir şey görməyən şəxslərdir [3, s. 4.]. Marallarım əsərindəki "Müqəddimə əvəzi"ndə qeyd edie ki, onun maralları dünyanın hər yerindədir. Bunlar bəy, xan, molla, kərbəlayı, məşədilərdir. Təsədüfi deyildir ki, ədib onları "başları qapazlı, üzləri tüpürcəkli marallarım" adlandırır [3, s. 4.]. Haqverdiyevin maralları müdrikliyin simvolu deyildir. Cəhalətin, mövhumatın, fırıldaqçılığın, əxlaqsızlığın, savadsızlığın rəmzidir. "Marallarım" silsiləsinə daxil olan "Dəccalabad" hekayəsi qərb simvolizminin təsiri ilə qələmə alınmışdır.

Müəllif Xəzər dənizinin sahilində gerçək olmayan bir şəhər yaratmış və adını da Dəccalabad qoymuşdur. Bununla yanaşı hekayədə bir də Dəccal obrazı yaratmışdır. Haqverdiyev bu əsəri yazarkən həm islam, həm də xristian dini mənbələrindən bəhrələnmişdir. Dini rəvayətlərdə, hədislərdə adı keçən Dəccalı özünə baş obraz seçmiş və ona aid bir ütopik şəhər qurmuşdur. İslam dininə görə Dəccal qiyamət gününə yaxın uzunqulağın tərkində dünyaya zühur edəcək və insanları dindən uzaqlaşdıracaqdır. Dəccal əfsanəvi, qeyri-real, kafir, hiyləgər və yalançı varlıqdır. Hədis və rəvayətlərdə gösdərilir ki, Mehdi və İsa peyğəmbər Dəccalı məhv edəcəkdir. Haqverdiyev müdrik və dövrünün uzaqgörən şəxsiyyətlərindən olduğu üçün bu mövzudan istifadə etməyi özünə borc bilir. Nəticədə dəyəri çox da bilinməyən "Dəccalabad" hekayəsini ilmək ilmək işləyir. O Dəccalı xüsusilə simvolik obraz kimi seçir, çünki mövhumatçı, avam müsəlmanların diqqətini bu yolla çəkmək isdəyirdi. Dəccal İslam aləmində qiyamət əlamətlərindən biri hesab olunur. Müəllif də gösdərir ki, Kəspidənizinin dibində dustaq olan Dəccal artıq azad olubdur, yəni müsəlmanların qiyaməti başlamışdır. Bu isə mənəvi qiyamətdir, mənəviyyətin çökdüyünə işarədir. Müəllifin əsərdə Dəccalı tez-tez cildini dəyişib fərqli adlarda, fərqli görkəmlərdə gösdərməsini belə izah edə bilərik. Dəccal tək bir fərd deyildir. Aramızda olan hər bir şəxs Dəccal ola bilər. Dəccalabadın sakinləri qatı dindar, müsəlman əhalidir. Dini fanatizmin hökm sürdüyü bu simvolik məkanda kafir Dəccal isə hərdən fərqli bir bədəndə onları istədiyi kimi yönləndirə bilər. Dəccal zahirən dindar, nüfuzlu görünən, lakin daxili çürümüş insanların rəmzidir.

Yazıçı gösdərir ki ən böyük şəhər göylərdən gəlmiş, cəhalətin ağalığı etdiyi cəmiyyətdə yaranır. Dəccalabad cəhalətin, ikiüzlülüğün və mənəvi korluğun hökm sürdüyü bir məkandır. Yazıçı tək bir real məkan adı seçməkdənsə simvolik bir məkan vasitəsilə ümumiləşdirməyi seçmişdir. Dəccalabadın sakinləri də "marallar"dır. Oradakı müsəlmanların hər biri Dəccalın təzahürüdür. Bu şəhər yazıçının öz dövründə geridə qalmış cəmiyyətinin satirik bir modelidir. Əslində isə Dəccalabad bir yer deyil, düşüncə tərzidir. İnsanlar və onların qəlibləşmiş düşüncələri dəyişmədikcə hər dövrün öz Dəccalı və Dəccalabadı mütləq olacaqdır. Bu ideyalar magik-realizimin ideyaları ilə üst-üstə düşür. Qeyd edək ki, magik-realizmin görkəmli nümayəndələrindən olan Kamal Abdulla yazıçını magik-realizmin banisi adlandırmışdır [2]. Eynilə dini əhvalat və rəvayətlərdə gösdəriləndiyi kimi Dəccalın uzunqulağı olur. Lakin ədibin yaratdığı Dəccalın uzunqulaqlarının sayı o qədər çox olur ki, hansının qulağından tutacağını bilmir. Həmin uzunqulaqlarda cəmiyyətdəki "kar" və "kor" olan avam insanların rəmzidir. Ədib burada uzunqulağı da simvolikləşdirmişdir. Yeni məktəb açılanda ona müəllim və ad seçilməsi məsələsində ədib yenidən simvolik adlardan istifadə etmişdir. Məktəbin adının "Töhmət" qoyulması təhsilin belə riyakar mühitdə mahiyyətini itirməsinə işarədir. Dəccal daha sonra "konsul" sifətində imtahanı öncə məktəbdə olur və "vətən", "millət", "elm", "insaniyyət" kimi tərəqqipərvər anlayışları qadağan edir. Bunu da İranda oturan rusların qorxusundan, onlara yaltaqlanmaq üçün edir. Bununla belə imtahan baş tutmur və ədib çar Rusiyasının məmurlarını, mühafizəkar ruhaniləri ifşalayır. Müəllif Dəccal vasitəsilə çatdırmaq istədiyi əsas məqam ondan ibarətdir ki, cəmiyyətdəki qorxunc olan cin, şeytan, xortdan, dəccal deyildir, dinin arxasında gizlənən cəhalət, riyakarlıq və fırıldaqçılıqlardır.

"Həmşəri pasportu" hekayəsində bir başqa Dəccalabadlı şəxs hiyləyə əl ataraq rusiyada islamı atıb xristianlığı qəbul etdiyini iddia edərək camaatdan pul toplayıb varlanır. Həmin obrazın qaldığı mehmanxananı yazıçı "İnsafıyyə" adlandırmışdır. Yenidən bir məkanın adını simvollaşdıran Haqverdiyev fırıldaqçılığın hər yoluna əl atan "müsəlman" qardaşlarından sanki insaf diləyir.

"Qəndil" hekayəsində isə qəndil sadəcə bir məişət əşyası deyil, bir simvoldur. Haqverdiyev bu simvol ilə qadın ləyaqəti və intiqamının mənəvi tərəflərini işıqlandırır. Hekayədəki İsgəndər bəy başqasıyla evlənmək üçün hazırlıq görən gənc bir qıza zorla sahib olur, ləyaqətini tapdalayır. İsgəndər bəy zorla qadını otağına götürəndə qəndilin bütün işıqları yanırdı. Bu işıq qadın üçün "aydınlıq" deyil, əksinə onun utancını və çarəsizliyini hər küncə yayan, faciəsini işıqlandıran dilsiz bir şahiddir. Bu baxımdan hekayəni "Aydın şahidliyi" ilə

eyniləşdirmək olar. Qəndil həmin gecə qadının başına gətiilən faciənin simvoludur. Qızıl ordunun gəlməsi və hakimiyyətin yenilənməsi ilə əlaqədar bəyin hegemonluq dövrü bitir və dağlara qaçır. Malları camaata paylanılan zaman qadın təkcə həmin qəndili isdəyir. Çünki qəndil onun üçün həmin "murdar gecə"nin xatirəsidir. Qadının kənd camaatına üzünü tutub hər şeyi anlatması, qəndili qayadan atıb parçalaması onun öz ruhunu həmin travmadan azad etməsinin simvoludur. Adətən qəndil işıqlığın, ümidin rəmzidir. Lakin burada müəllif təzadlı simvolizmdən istifadə edib. Buradakı işıq zülmün işığıdır. Qadının həmin işığı qəndili məhv etməsi mənəvi tərəfdən aydınlanmadır.

Yazıcının "Xortdanın cəhənnəm məktubları" əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında satirik simvolizmin ən parlaq nümunələrindəndir. Bu əsərdə müəllif realizmin sərhədlərini qıraraq, mənəvi çürüməni təsvir etmək üçün Cəhənnəm metaforasından və mistik simvollardan istifadə edir. Haqverdiyev bu əsəri yazarkən şərqi milli folkloruna müraciət etmişdir. Folklorada özünə geniş yer tapan Xortdan mif, qorxunc, ölüm yenidən dirilən bir obrazdır. Haqverdiyev isə başa salmağa çalışır ki insanların qorxmalı olduğu Xortdan deyil, onların öz əməlləridir. İnsanlarda olan qorxunc başqa heç bir canlıda yoxdur. Xortdan simvolik bir obrazdır və cəhənnəm də simvolik bir məkan. Cəhənnəmdə təsvir olunan insanların mənəviyyəti yoxdur və onların tutduğu işlər Xortdandan daha qorxuncdur. Xortdan burada real dünya ilə cəhənnəm arasında bir körpü rolunu oynayır. Ədibin təsvir etdiyi cəhənnəm dini bir məkandan çox ictimai-siyasi bir simvoldur. Cəhənnəmdəki rüşvətxorluq, cəhalət, yalançı dindarlıq və qeybət əslində real cəmiyyətin, mühitin simvolik modelidir. Cəhənnəm real dünyanın güzgüsü rolunu oynayır. Ədib bu əsərlə gösdərməyə çalışır ki, insan öz daxili cəhənnəmini məhv etmədiyi müddətcə harada olmasından asılı olmayaraq azad ola bilməz. Müəllif oxucuları cəhənnəmə baxıb öz həyatlarındakı yaramazlıqları bitirməyə, islah etməyə səsləyir. Həmçinin qeyd edək ki, Xortdan Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin gizli imzalarından sadəcə biridir. Bu baxımdan əsərdəki Xortdan yazıcının özü olduğunu deyə bilərik. Özünü "həqir və fəkir" bəndə kimi təqdim edərək cəmiyyətin problemlərini "dənizi seyredən müşahidəçi" kimi gösdərir. Xortdanın ölümünə, cəhənnəmə səyahət etməsi, o dövrün Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi ölümünə işarədir. Diri bildiyimiz insanlar mənəviyyatca ölürlər. Xortdan da həmin ölü insanları ifşa edir. Müəllif əsərin başlanğıcında da qeyd edir ki, "Cəhənnəm özü bir mövhumə məkandır. "cəhənnəm" sözünü mənfi tiplər cəmiyyəti mənasında başa düşməlidir" [4, s. 29]. Bu da əsərdə cəhənnəmin simvolik mənasını aydınlaşdırır. Təsvir olunan cəhənnəm axirət məkanı deyil, müəllifin yaşadığı cəmiyyətin

özüdür. Hekayədə Xortdan qorxu elementi olmaqdan çıxır, ictimai-siyasi, satirik və fəlsəfi məna daşıyan güclü bir simvol kimi çıxış edir. Məqsəd oxucunu qorxutmaq deyil, güldürərək düşündürmək və islah etməkdir. Ədib folklor çərçivəsindən çıxaraq, yeni orijinal bir məzmun yaratmışdır.

Haqverdiyevin bir digər simvolik əsəri olan "Röya" hekayəsi dövrün ictimai siyasi məsələlərinə həsr olunubdur. Ədibin Rusiya-Osmanlı müharibəsinə işarə etdiyi bu əsərdə müharibənin millət üzərində qoyduğu dərin izlər tənqid edilir. Təhkiyəçinin müharibə illərində ailəsini, bütün mal varlığını itirən qurbanlardan biri ilə qarşılaşmasının ardından gördüyü yuxu təsvir edilir. Müəllif müharibənin fəlakətlərini yuxu vasitəsilə gösdərməyə çalışmışdır. Rüyada göydən od yağması, evlərin uçması, şəhərin xarabalığa dönməsi, qadınların, uşaqların ah naləsinin göylərə ucılması Haqverdiyevin qələmi ilə müharibəni əks etdirmişdir. Yuxunun sonunda pırtlaşq saçlı qadınların ruhlarının ulduzlarla birləşib göyə yüksəlməsi faciəvi paklıq və şəhidliyin simvoludur. Bu bir növ xalqın çəkdiyi əzabların mənəvi bir zirvəyə çatdığını, yer üzündə tapılmayan ədalətin göylərdə axdarıldığını simvolizə edir.

Nəticə. Simvolizm ədəbi cərəyan kimi Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud olmasa da bunu ədəbiyyatımıza daşıyan məhz Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev olmuşdur. "Ayın şahidliyi", "Marallarım", "Dəccalabad", "Röya", "Qəndil", Xortdanın cəhənnəm məktubları" kimi hekayələrində güclü simvolik məkanlar, obrazlar, hadisələr yartmışdır. Ədib öz qeydlərində də yazdığı kimi XIX əsrdə Qərbdə axın halına gələn simvolizmin Şərq ədəbiyyatına daha uyğun olduğunu düşünərək bundan təsirlənib əsərlər qələmə almışdır. Lakin müəllif Qərb simvolizmini kor-koranə təqlid etməmiş, güclü orijinal simvolik əsərlər yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bakı folklor örnəkləri. 1-ci kitab. Bakı-2014.
2. Qaraxanoğlu Mehman. Ədəbiyyatımızda üç cərəyanın yaradıcısı.
<https://525.az/news/63364-edebiyatimizda-uc-cereyanin-yaradicisi#:~:text=%C6%8Fbd%C3%BCrr%C9%99him%20b%C9%99y%20Haqverdiyev%20%C3%B6z%C3%BCn%C3%BC%20simvolizmin%20banisi%20hesab,qeydl%C9%99r%E2%80%9Dind%C9%99%20oxuyuruq:%20%E2%80%9CDoxsan%C4%B1nc%C4%B1%20ill%C9%99rin%20ortas%C4%B1nda%20simvolizm%20deyil%C9%99n>
3. Haqverdiyev Ə. Marallarım. Bakı-Turan. 2001
4. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərlər. II cild. Bakı, Lider, 2005.
5. Osmanov M. Simvolizm ədəbi cərəyanı. "Ulduz" jurnalı, № 9. 2023

Rəyçi: prof., f.e.d. Sənan İbrahimov

DİASPOR VƏ EV ANLAYIŞI: "ÇƏRPƏLƏNG UÇURAN" ƏSƏRİNDƏ AİDİYYƏT BÖHRANI

Nazifə Qasımlı

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti
nazifabbasadeh@gmail.com

Abstract

Diaspora and the Concept of Home in The Kite Runner: The Crisis of Belonging

The article examines the concepts of diaspora, home, and the crisis of belonging in Khaled Hosseini's novel *The Kite Runner* (2003). The study investigates how the protagonist Amir's forced displacement from Kabul to the United States produces an enduring state of cultural in-betweenness and unresolved personal identity. Employing Homi Bhabha's theory of hybridity and the third space, Edward Said's concept reflections on exile and irreversible loss? Frantz Fanon's concept of psychological alienation, and Gayatri Spivak's notion of the subaltern? The article argues that the crisis of belonging in the novel functions on three interrelated levels: the irreversible loss of the physical homeland, the inability of the diasporic environment to provide genuine rootedness, and the moral weight of guilt? Which deepens Amir's estrangement from both worlds. The kite emerges as the novel's central symbol- embodying lost innocence, the severed bond with home? And the tenuous possibility of redemption. The article concludes that Hosseini's primary achievement lies in transforming the diasporic experience into a universal human narrative of identity, memory, and longing for an irrecoverable home.

Keywords: *diaspora, home, crisis of belonging, postcolonialism, hybridity, exile, psychological alienation.*

Giriş. Müasir dünya ədəbiyyatında diaspora mövzusu XX əsrin ikinci yarısından etibarən ədəbiyyatşünaslığın ən mühüm tədqiqat istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Sovet-Əfqan müharibəsi (1979-1989), ardınca baş verən vətəndaş müharibəsi və Taliban rejiminin qurulması (1996) Əfqanıstanda kütləvi mühacirət dalğaları yaratmış, bu tarixi proseslər isə xüsusi bir diaspora ədəbiyyatının formalaşmasına zəmin hazırlamışdır. Bu kontekstdə Əfqanıstan mənşəli amerikalı yazıçı Xalid Hüseyninin "Çərpələng uçuran" romanı (*The Kite Runner*, 2003) xüsusi maraq doğurmuşdur. Roman dünyada 38 milyon nüsxədən artıq satılmış, onlarca dilə tərcümə edilmiş və müasir diaspora ədəbiyyatının klassik nümunəsinə çevrilmişdir. Məlum olduğu kimi roman ilk baxışda bir günahkarlıq və kəffarə hekayəsi kimi görünərsə də, daha dərin oxunuş-

da o, milli yurd itkisini, kökündən qopmuş fərdin kimlik sarsıntısını, iki mədəniyyətin sıxışdırdığı insanın mənsubiyyət böhranını və diaspora psixologiyasının qaranlıq qatlarını araşdıran çoxqatlı bir bədii məndir. Hüseyninin əsas uğuru budur ki, o, bu mürəkkəb sosial-tarixi prosesi fərdi insanın daxili dünyası vasitəsilə universal bir drama çevirə bilmişdir. Beləliklə, roman Əfqanıstan tarixinin sənədi olmaqla yanaşı, bütün dövrün diaspora insanların yaşadığı mənəvi sarsıntının da güzgüsüdür. Diaspora tədqiqatçısı Stuart Hall mühacir kimliklərini sabit deyil, daim dəyişən, çoxlu mənsubiyyət istiqamətlərinin kəsişdiyi dinamik bir proses kimi anlamağı təklif edir. Bu perspektiv romandakı baş qəhrəman Əmirin vəziyyətinə tam uyğun gəlir: o, nə əfqanlığını tam saxlaya bilir, nə də amerikalı kimliyini tam şəkildə mənimsəyə bilir. Bu ikili asılılıq vəziyyəti romanın bütün hissələrində görə bilərik.

Əsas hissə. Qeyd etmək lazımdır ki, məqalənin əsas məqsədi "Çərpələng uçuran" romanında ev anlayışını, diaspora psixologiyasını və mənsubiyyət böhranını Homi Bhabhanın hibridlik nəzəriyyəsi, Eduard Səidin mühacirlik anlayışı, Frantz Fanonun özgələşmə konsepsiyası və Qayatri Spivakın subaltern nəzəriyyəsi işığında sistematik şəkildə araşdırmaqdır. Homi Bhabhanın postkolonial nəzəriyyəsinin mərkəzini təşkil edən "hibritlik" diaspora subyektinin kimlik quruluşunu anlamaqda ən təsirli analitik vasitələrdən biridir. Bhabhanın yanaşmasına əsasən iki mədəniyyətin qarşılaşmasından yaranan mədəni dinamikası araşdıraraq "üçüncü məkan" (third space) adlandırdığı bir konsepsiya irəli sürür. Bu məkan nə birinci, nə də ikinci mədəniyyətə tam aid olan, lakin hər ikisindən qidalanan yeni bir mədəni sahədir. Bhabha bu fikri belə ifadə edir "Mədəni fərqlilik yerin enerjisini daşıyır. Hibridlik sabit bir kimliyin məhsulu deyil, daim yenidən müzakirə olunan bir prosesdir" [1, s. 37]. Bu konsepsiyanın diaspora ədəbiyyatı üçün önəmi ondan ibarətdir ki, o, mühacir subyektini iki mədəniyyətin arasında passiv bir şəkildə sıxışb qalmış bir fərd kimi deyil, hər iki mədəniyyətin nəticəsində yaranan yeni bir fərd kimi görür. Bhabha həmçinin "mimikri" (mimicry) anlayışını belə açıqlamaq olar: postkolonial subyekt dominant mədəniyyəti təqlid edir, lakin heç vaxt tam bənzəmir, bu natamamlıq isə kimlik böhranının əsas mənbəyidir. Əmirin amerikalı həyat tərzini mənimsəmə cəhdi məhz bu mimikri prosesini canlandırır: o, amerikalı görünməyə çalışır, lakin Kabul xatirəsi, Həsənin kölgəsi, əfqan kimliyinin ağırlığı onu bu mimikridən daim geri çəkir.

Eduard Səid mühacirliyi yalnız siyasi bir hadisə kimi deyil, həm də dərin bir ekzistensial vəziyyət kimi nəzərdən keçirir. Onun bu mövzudakı tədqiqatları, xüsusilə "Sürgün haqqında düşüncələr" (Reflections on Exile, 2001) əsəri,

diaspora psixologiyasını anlamaq üçün fundamental bir mənbədir. Səid mühacirin həmişə iki fərqli dünya ilə eyni vaxtda münasibətdə olduğunu vurğulayır: "Mühacirlik olduqca əziyyətli bir vəziyyətdir: o, qayıdışın xəyalından qidalanan, lakin həmin qayıdışın həqiqətdə heç vaxt eyni olmayacağını dərk edən, daima itki ilə üzləşən bir həyat tərzidir" [8, s. 173]. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Səidin bu təsviri Əmirin bütün roman boyunca yaşadığı vəziyyəti dəqiq şəkildə xarakterizə edir. Əmir Amerikanın Fremont şəhərindəki sakit həyatında belə heç vaxt tam orada olmur; onun şüurunun bir hissəsi daim Kabilin küçələrindədir, Həsənin çağırışındadır. Səid həmçinin mühacirin daima "orada olma" buradan görmək məcburiyyətindən bəhs edir – bu ikili baxış bucağı həm mühaciri zənginləşdirir, həm də onun heç bir yerdə tam ev hissi yaşamamasına səbəb olur. Romanda bu paradoks açıq şəkildə gərginlik bilirik. Əmir Amerikanın imkanlarından bəhrələnir, yazıçı olur, özünü gerçəkləşdirir; lakin bu gerçəkləşmə heç vaxt tam olmur, çünki altında həll edilməmiş bir keçmiş yatır.

Frantz Fanonun "Qara dəri, ağ maskalar" (Black Skin, White Masks, 1952) əsərindəki psixoloji özgələşmə (alienation) nəzəriyyəsi müstəmləkəçilik psixologiyasının ən dərin təhlillərindən birini təqdim edir. Fanon sübut edir ki, dominant mədəniyyətin işğalına məruz qalmış fərd zamanla öz orijinal kimliyini itirir, özünü başqasının – dominant mədəniyyətin – nəzərindən görməyə başlayır: "O, dominant mədəniyyətin içinə daxil olduqda öz kimliyini kənara qoyur; özünü artıq başqasının nəzərindən görür – beləliklə, özgələşmə tamamlanır" [5, s. 110]. Nəzərə alsaq ki, bu nəzəriyyə orijinal olaraq irqi müstəmləkəçilik kontekstinə aid olsa da, onun diaspora psixologiyasına tətbiqi müasir postkolonial tədqiqatlarda geniş şəkildə qəbul edilmişdir. Əmirin vəziyyətinə tətbiq edildikdə görürük ki, o, Amerika cəmiyyətinə uyğunlaşmaq üçün əfqan kimliyinin müəyyən elementlərini – dilini, adət-ənənəsini, tarixini – arxa plana keçirir. Belə ki, o, amerikalı qonşular arasında əfqanlılığından utanmış, Kabilin keçmişini gizlətmək istədiyini hiss edir. Bu psixoloji inkar isə heç vaxt tam olmur: özgələşmə bir tərəfdən baş verse də, kök daima yenidən üzə çıxır. Fanonun dili ilə desək, Əmir "ağ maskası" altında öz "qara dərisini" tamamilə itirə bilmir.

Qayatri Spivakın "Subaltern danışa bilərmi?" (Can the Subaltern Speak?, 1988) adlı tarixi məqaləsi postkolonial nəzəriyyənin ən çox müzakirə edilən mənbələrindən biridir. Spivak subaltern anlayışı vasitəsilə mövcud vəziyyətdə ifadə edə bilməyən, səsi eşidilməyən, marjinalaşdırılmış subyektə təsvir edir. Spivakın əsas tezi belədir: "Subaltern danışa bilməz, çünki mövcud sistem strukturu onun dilini, onun baxış bucağını, onun ifadəsini tanımır; o danışanda

belə, eşidilmir" [9, s. 308]. Bu anlayış romandakı Həsən obrazına tam olaraq tətbiq edilə bilər. Həzara etnik qrupundan olan Həsən, Kabilin sosial strukturu-nda puştunların hakim olduğu bir dünyada həmişə kənarda qalmışdır: o savadsızdır, mülkiyyətsizdir, etnik kənarlaşdırmaya məruz qalır. Onun duyğuları, ehtiyacları, öz haqları haqqındakı düşüncələri heç bir zaman tam səsləndirilmir. Romandakı ən güclü ironiyalardan biri budur ki, Həsən ölümündən sonra yazdığı məktubda, Əmirin onilliklərlə sonra oxuduğu məktubda nəhayət ki öz səsini tapa bilər. Lakin bu ses, məhz Spivakın dediği kimi, subalternin yalnız fiziki yox olduqdan sonra eşidilməsinin bariz nümunəsidir. Həsənin subaltern statusu yalnız fərdi bir məsələ deyil; o, Əfqanıstanın daxilindəki etnik-sinfi bərabərsizliyin simvolik təəcəssümüdür.

"Çərpələng uçuran"da Kabul şəhəri sadəcə bir coğrafi arxa plan deyil; o, qəhrəmanın psixoloji kökünü, uşaqlığını, günahsızlıq dövrünü təmsil edən simvolik bir məkandır. Romanın əvvəlində bu vəziyyəti dərhal ortaya çıxır: Əmir onilliklərlə öncə baş vermiş bir hadisəni xatırlayır və bu xatira onun bütün sonrakı həyatını müəyyən edir. Diaspora tədqiqatçısı Avtar Brah "ev" anlayışını çoxqatlı bir konsepsiya kimi izah edir: "Ev həm real, həm xəyali bir məkandır; o, aidiyyət hissinin formalaşdığı, lakin mütləq fiziki olaraq yaşanmayan bir yurdun təəcəssümüdür. Ev həmişəlik bir özləmdir" [3, s. 192].

Romanda Kabul məhz bu mənada mövcuddur: Əmir üçün o, həm konkret xatirə, həm də geri dönməz bir xəyaldır. Sovet işğalının başlanması, ardından baş verən daxili müharibə və Taliban rejiminin qurulması Kabilin fiziki mənzərəsini tanınmaz hala gətirmişdir. Əmirin uşaqlıq xatirələrindəki Kabul küçələri, bazarları, çərpələng yarışları ilə romanın son hissəsindəki xarabalıqlara dönmüş Kabul arasındakı fərq böyükdür. Bu fərq diaspora ədəbiyyatının ən kəskin paradoksunu ortaya qoyur: fiziki qayıdış mümkündür, lakin ev yeni xatırlanan, sevilen, özlənilən məkan artıq mövcud deyildir. Romanın son hissəsindəki qayıdış səhnəsini bu kontekstdə oxumaq lazımdır. Əmir Kabilə qayıdır, lakin getdikcə dərk edir ki, onun axtardığı şəhər artıq yoxdur: küçələr eyni deyil, insanlar dəyişib, uşaqlığının evi dağılmışdır. Bu an Saidin mühacirlik haqqındakı ən vacib tezini bədii şəkildə sübut edir: "Tam qayıdış bir illüziyadır, çünki mühacirliyin özü həm evi, həm də mühaciri dəyişdirir" [8, s. 196].

Psixoloq Svetlana Boym nostalgiyanın iki fundamental formasını ayırd edir. Birinci forma bərpa edici nostalgia (restorative nostalgia) adlanır: bu, ötmüş zamanı fiziki olaraq yenidən qurmaq, itirilmiş evi gerçəkdə bərpa etmək istəyidir. İkinci forma isə əks etdirici nostalgia (reflective nostalgia) adlanır: bu forma itkinin özünü bir düşüncə, bir duyğu vəziyyəti kimi yaşamağı,

həmin itkinin üzərində dərin şəkildə düşünməyi ehtiva edir [2, s. 41]. Boym birinci formanın çox zaman milliyyətçi hərəkətlərə zəmin hazırladığını, ikinci formanın isə daha şəxsi, daha refleksiv bir münasibəti ifadə etdiyini vurğulayır. Əmirin yaşadığı nostalgia romanda əsasən ikinci tipə aiddir. O, Kabilin fiziki olaraq bərpa edilə bilmədiyini dərindən bilir; lakin bu itkinin ağırlığı onun bütün şüurunu işğal edir, hər yeni hadisəni keçmişin işığında qiymətləndirməsini şərtləndirir. Balacalıqda Həsənlə birlikdə uçurduğu çərpəleng, babasının evinin həyəti, Kabilin şəhər bazarları, bütün bunlar geri dönməz bir keçmişin simvollarıdır. Lakin Əmirin nostalgiyası sıradan bir yurd həsrətindən daha ağırdır: o, günahkarlıq hissi ilə çulğalaşmış bir nostalgiyadır. Yəni Əmir yalnız evi deyil, orada buraxdığı mənəvi borcunu da özləyir; bu isə onu sıradan bir diaspora subyekindən ayırır.

Romanın Amerika hissəsində Hüseyninin təsvir etdiyi diaspora həyatı postkolonial ədəbiyyatın klassik paradoksunu bütün dərinliyi ilə canlandırır: qəhrəman yeni mühitdə maddi sabitliyə, sosial tanınmaya qovuşur; lakin bu qazanclar mənəvi kökündən uzaqlaşma bahasına əldə edilir. Fremonttaki əfqan icması bir növ mikro-vətən yaratmağa çalışır, cümə günləri məsciddə görüşlər, əfqan yeməklərinin satıldığı bazarlar, nostalji söhbətlər. Lakin bu mikro-vətən Kabilin bir simulyakrasıdır: görünüşcə oxşar, mahiyyətə fərqli, kölgəsi olan bir şeydir. Bhabhanın hibridlik nəzəriyyəsi çərçivəsindən baxıldıqda, Əmir Fremontta "üçüncü məkan"ın tipik sakinlərindən biridir. O, amerikalı qonşularla ünsiyyət qurur, ingilis dilini mükəmməl mənimsəyir, amerikalı bir qadınla evlənir; lakin eyni zamanda əfqan adət-ənənələrini, əfqan dilini, əfqan qeyrət anlayışını da yaşadır. Bu iki kimlik arasındakı gərginlik Bhabhanın dediyi kimi heç vaxt tam həll olunmur; o, yalnız müxtəlif şəkillər alır. Fanonun özgələşmə nəzəriyyəsi ilə bu prosesə baxdıqda isə görürük ki, Əmir amerikalı olmağa çalışarkən əfqanlıqından utanmağa başlayır, keçmişini gizlətmək istəyir, bu isə Fanonun "dominant mədəniyyətin nəzərindən özünü görmək" dediyinin tam özüdür. Maraqlı bir məqam odur ki, Əmirin yazıçılıq fəaliyyəti bu daxili gərginliyin yaradıcı bir ifadəsi kimi çıxış edir. O, əfqan mövzularında romanlar yazır, lakin ingilis dilində, Amerika oxuculuğu üçün. Bu yaradıcı seçim özü də bir hibridlik aktıdır: öz mədəniyyətini başqasının dili vasitəsilə ifadə etmək, öz kökünü yabançı bir söyləm içində yerləşdirmək.

Romanın psixoloji ağırlıq mərkəzini Əmirin günahkarlıq hissi təşkil edir. 1975-ci ilin qışında Həsənin Əsəf tərəfindən təhqir edildiyi anda müdaxilə etməyən Əmir, bu andan etibarən iki cəbhədə özünü günahkar sayır: həm Həsənə xəyanəti üçün, həm də bu xəyanəti arxasında qoyaraq Amerikaya getdiyi

üçün. Bu günahkarlıq hissi psixologiya elminin terminologiyası ilə travmatik bir yük kimi onun bütün kimlik strukturuna hopub.

Erik Eriksonun kimlik böhranı nəzəriyyəsinə görə, uşaqlıqda həll edilməmiş psixoloji münaqişələr yetkinlik dövründə şəxsiyyətin sağlam formalaşmasını ciddi şəkildə əngəlləyir [4, s. 87]. Erikson bu prosesi "psixososial moratorium" adlandırır: bunu belə izah etmək olar ki, fərd həll edilməmiş keçmiş münaqişənin yükü altında gələcəyə tam olaraq qədəm basa bilmir. Əmirin vəziyyəti bu nəzəriyyənin bariz nümunəsidir: o, Amerikanın ona verdiyi imkanlardan — yazıçılıq, ailə, maddi rahatlıqdan bəhrələnir; lakin bu imkanlar günahkarlığın altındakı hiss ilə kölgələnir. Sanki Əmir, bütün müsbət nailiyyətlərini layiq olmadığı bir həyat kimi yaşayır. Saidin mühacirlik haqqındakı bir müddəası burada xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: "Mühacir üçün keçmiş heç vaxt keçmiş olmur; o, daima bu günə müdaxilə edir" [8, s. 179]. Əmirin Amerikanın gündəlik həyatında belə supermarketdə, universitetdə, yazı masasında Həsənin xatirəsinə qapılması məhz bu müdaxilənin bədii ifadəsidir. Mühacirlik ona fiziki bir məsafə vermişdir; lakin psixoloji məsafəni yaratmağa gücsüzdür.

Romandakı mənsubiyyət böhranı yalnız diaspora kontekstində deyil, Əfqanıstanın öz daxilindəki etnik-sinfi münasibətlər səviyyəsindəki də özünü göstərir. Əmir puştı, Həsən isə həzara etnik qrupuna mənsub xidmətçi oğludur. Bu ikili münasibət romanın bütün dramatik gərginliyinin altında dayanan postkolonial bir alt mətnidir. Kabilin sosial strukturunda puştunların hakimliyi, həzaraların isə tarixi olaraq aşağılanması, bütün bunlar Əmir-Həsən münasibətinə güc bərabərsizliyini həkk edir. Spivakın subaltern anlayışından yararlanaraq deyə bilərik ki, Həsən Kabilin sosial strukturunda səssizləşdirilmiş bir subyektdir. Onun savadsız olması, mülkiyyətsizliyi, etnik marjinalaşdırılması, bunların hamısı onun subaltern statusunu sistemli şəkildə göstərir. Lakin Həsənin "üzdə" sədaqəti arxasında dərin bir həqiqət var: o, öz günahsızlığını, öz sevgisini, hətta öz oğlu Sohrabi uğrunda qurbanını Əmir qarşısında heç vaxt tam ifadə edə bilmir. Bu, Spivakın irəli sürdüyü tezin tam özüdür: subalternin söyləmi mövcud söyləm strukturu içərisində həmişə eşidilməz olaraq qalır. Həsənin ölümündən sonra Əmirə çatan məktubu bu gerçəkliyi bütün ağrısı ilə ortaya qoyur və ən dürüst ifadə yalnız ölümdən sonra mümkün olmuşdur.

Romanın mərkəzi simvolu olan çərpələng bütün diaspora mövzusunun bədii cəhətdən ən güclü ifadəsidir. Bu simvol bir neçə fərqli mənə qatını eyni vaxtda daşıyır: uşaqlığın günahsızlığını, azadlıq arzusunu, itirilmiş yurdu, həll edilməmiş münasibətləri və nəhayət, kəffarə imkanını. Çərpələngin havada qalması müstəqillik və azadlıq arzusunu simvolizə edərkən, ipin gərginliyi bu

azadlığın həmişə bir bağlıqlıqla kökə, keçmişə, günahkarlığa şərtləndirildiyini göstərir. Çərpələngin kəsilməsi isə bu bağın zorla qırılmasını, yurddan ayrılışı, Həsənlə münasibətin dağılmasını ifadə edir. Uşaqlıq çərpələng yarışları Əmir üçün yalnız bir müsabiqə deyil, həm də atasının sevgisini qazanmaq, öz dəyə-rini sübut etmək, Həsənlə olan dostluğunu möhkəmləndirmək deməkdir. Bu yarışlarda Həsən Əmirin ən etibarlı müttəfiqi, ən sadıq dayağıdır. Lakin məhz bu yarışdan sonra baş verən hadisə Həsənin Əsəf tərəfindən əziyyət çəkdiyi o qış günü romanın bütün dramatik gərginliyinin qaynağına çevrilir. Çərpələng yarışları qazanılmışdır; lakin bu qazanc böyük bir mənəvi itki hesabına əldə edil-mişdir. Romanın son hissəsindəki çərpələng səhnəsi isə bu simvolizmin ta-mamlanmasını təmsil edir. Əmir Sohrabi ilə yəni Həsənin oğlu ilə çərpələng uçurarkən həm keçmiş, həm də gələcəyi eyni anda yaşayır. Bu an tam bir həll, tam bir kəffarə deyil hərəkətin yəni ümidlə irəliyə addımlamanın hələ mümkün olduğunu göstərir. Sohrabinin çərpələng səhnəsindəki ilk qaçaq gülüşü romanın ən güclü anlarından biri bir subalternin, bir susdurulanın, bir zədəlinin yenidən dünyaya qoşulmaq imkanının simvolik ifadəsidir.

Romanın sonundakı Kabilə qayıdış və Sohrabi üçün göstərilən qüvvə bir kəffarə (redemption) aktı kimi oxunur. Lakin bu kəffarə tam deyil; böhran həll olmur, dönüşür. Bu açıq final diaspora ədəbiyyatının ən dürüst xüsusiyyətidir: mühacirin mənəvi yaraları hər zaman tam sağalmır, çünki onları doğuran şə-rait yurddan itkisi, keçmişin yükü, iki kimlik arasındakı boşluq ortadan qalxmır. Bhabhanın nəzəriyyəsinə qayıtsaq, Əmirin qayıdışı onu "üçüncü məkan"dan çıxarmır; əksinə, bu məkanın daha da mürəkkəbləşdiyini göstərir. O, artıq nə Kabilin köhnə sakinlərindən biri, nə də sadə bir amerikalıdır. O, hər ikisinin iz-lərini daşıyan, lakin heç birinə tam aid olmayan hibrid bir subyektdir. Sohrabi-nin uzunmüddətli susqunluğu, Əmirin ona olan naümid baxışı, ikisinin arasın-dakı dərin uçurum bunların hamısı diaspora mövzusunun qaçılmaz açıq sonlu-ğunu simvollaşdırır. Tam həll yoxdur; yalnız irəliyə addım atmaq seçimi var. Nəhayət, romanın bu açıq sonluğu postkolonial ədəbiyyatın ən önəmli estetik xüsusiyyətlərindən birinə işarə edir: diaspora yaralarının sağlması uzun, qey-ri-xətti və qismən qeyri-mümkün bir prosesdir. Hüseyinin bu cəhətdən dü-rüslüyü romanın oxucu üzərindəki uzunmüddətli emosional təsirini izah edir.

Nəticə. Bu məqalədə Xəlid Hüseyinin "Çərpələng uçuran" romanı dias-pora, ev anlayışı və mənsubiyyət böhranı mövzularında postkolonial nəzəriy-yə (Bhabha, Said, Spivak) və psixoloji yanaşmalar (Fanon, Erikson, Boym) çər-çivəsindən ətraflı araşdırıldı. Tədqiqat bir sıra mühüm nəticələr ortaya qoydu. Birincisi, romandakı "ev" anlayışı statik bir coğrafi məkan deyil, daim hərəkət-

də olan, qismən xəyali, qismən xatirə içindəki bir mənsubiyyət hissiyyatıdır. Brah, Said və Boymin nəzəri çərçivələri göstərdi ki, Kabul Əmir üçün həm konkret xatirə, həm də geri dönməz itki kimi mövcuddur; Amerika isə maddi rahatlıq verən, lakin mənəvi kök olmayan süni bir ev kimi işlənir. İkincisi, Bhabhanın hibridlik konsepsiyası çərçivəsindən baxıldığında, Əmir iki mədəniyyətin arasında hibrid bir subyektdir; onun kimlik böhranı bu iki mövqe arasındakı həll edilməz gərginlikdən qaynaqlanır. Fanonun özgələşmə nəzəriyyəsi isə Əmirin dominant mədəniyyəti mimikri yoluyla mənimsəmə cəhdinin psixoloji mexanizmini açıqladı. Üçüncüsü, Spivakin subaltern anlayışı Həsən obrazını yalnız fərdi bir qəhrəman kimi deyil, Əfqanıstanın daxilindəki etnik-sinfi bərabərsizliyin sisteməti bir simvolu kimi görmağımızə imkan verdi. Nəticə etibarıyla, "Çərpələng uçuran" diaspora ədəbiyyatının fundamental sualını, ev harda, mən kiməm? siyasi, psixoloji və etik bir çoxqatlılıqla mətn səviyyəsinə çıxarır. Hüseyinin əsas ədəbi töhfəsi bu mürəkkəbliyi universal insan dramına çevirməkdir: diaspora yalnız coğrafi bir yer dəyişikliyi deyil, şəxsiyyətin, yaddaşın, günahkarlığın və mənəvi məsuliyyətin davamlı yenidən formalaşmasıdır. Çərpələng bu dramın ən güclü bədii simvolu olaraq romanın sonunda da havada qalmağa davam edir. Tam azad olmayan, lakin yerə düşməyən bir ümid kimi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.
2. Boym, S. (2001). *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
3. Brah, A. (1996). *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*. London: Routledge.
4. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: W. W. Norton.
5. Fanon, F. (1952). *Black Skin, White Masks*. New York: Grove Press.
6. Hall, S. (1990). *Cultural Identity and Diaspora*. In: J. Rutherford (ed.), *Identity: Community, Culture, Difference*. London: Lawrence Wishart, pp. 222-237.
7. Hosseini, K. (2003). *The Kite Runner*. New York: Riverhead Books.
8. Said, E. W. (2001). *Reflections on Exile and Other Essays*. Cambridge: Harvard University Press.
9. Spivak, G. C. (1988). *Can the Subaltern Speak?* In: C. Nelson *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana: University of Illinois Press, pp. 271-313.
10. Young, R. J. C. (2001). *Postcolonialism: An Historical Introduction*.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Nüşabə Sadıxlı

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ВНЕДРЕНИЮ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Галамназ Салахова

Магистр

Бакинский Славянский Университет

salah8qalamnaz@gmail.com

Abstract

New approaches in implementing inclusive education

The aim of this study is to obtain and analyze the views of teachers who play an active role in inclusive education practices on inclusive education. Accordingly, the study was designed within the framework of qualitative research methods. As a result of the analysis, teachers' views on inclusive education were grouped under six topics: definition of inclusive education, evaluation of inclusive education, role of teachers in the implementation of inclusive education, teacher experiences in the inclusive education process, problems encountered in the inclusive education process and proposed solutions to these problems. It was determined that the most common problems in the implementation of inclusive education are the educational environment and other stakeholders. As a solution to these problems, suggestions and ideas were identified regarding the organization of the educational environment, such as providing informative training to other stakeholders and students, organizing the physical environment, material support, reducing class sizes, time planning, creating different teaching and collaborative classrooms. The study also highlighted the idea that teachers play the biggest role in inclusive education and in this context, teachers need to develop themselves in the field of special education, collaborate and communicate with other stakeholders, and lead.

Keywords: *Inclusive education, special educational needs, personalized learning, inclusive classroom environment, educational equity.*

Xülasə

Bu tədqiqatın məqsədi inklüziv təhsil təcrübələrində fəal rol oynayan müəllimlərin inklüziv təhsillə bağlı fikirlərini əldə etmək və təhlil etməkdir. Buna uyğun olaraq, tədqiqat keyfiyyətli tədqiqat metodları çərçivəsində hazırlanmışdır. Təhlil nəticəsində müəllimlərin inklüziv təhsillə bağlı fikirləri altı mövzu altında qruplaşdırılmışdır: inklüziv təhsilin tərfi, inklüziv təhsilin qiymətləndirilməsi, inklüziv təhsilin tətbiqi prosesində müəllimlərin rolu, inklüziv təhsil prosesində müəllim təcrübələri, inklüziv təhsil prosesində rast gəlinən problemlər və bu problemlərə təklif olunan həll yolları. Müəyyən edilmişdir ki, inklüziv təhsilin tətbiqində ən çox rast gəlinən problemlər təhsil mühiti və digər maraqlı tərəflərdir.

Bu problemlərin həlli olaraq, digər maraqlı tərəflərə və şagirdlərə məlumat-

verici təlimin verilməsi, fiziki mühitin təşkili, maddi dəstək, sinif ölçülərinin azaldılması, vaxt planlaşdırması, fərqli tədris və əməkdaşlıq sinif otaqlarının yaradılması kimi təhsil mühitinin təşkili ilə bağlı təkliflər və fikirlər müəyyən edilmişdir. Tədqiqat həmçinin müəllimlərin inklüziv təhsildə ən böyük rol oynadığı və bu kontekstdə müəllimlərin xüsusi təhsil sahəsində özlərini inkişaf etdirməli, digər maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıq etməli və ünsiyyət qurmalı, rəhbərlik etməlidirlər fikrini vurğulamışdır.

Açar sözlər: *Inklüziv təhsil, xüsusi təhsil ehtiyacları, fərdiləşdirilmiş təlim, inklüziv sinif mühiti, təhsil bərabərliyi.*

Введение. Инклюзивное образование – это процесс, который учитывает и отвечает на разнообразные потребности всех учащихся, устраняя барьеры на пути к обучению, повышая участие и уменьшая исключение. Мир наблюдает быстрый переход к инклюзивному образованию; однако воплощение этой концепции в практику сталкивается со сложными проблемами в области инфраструктуры, подготовки учителей, связей с общественностью и образовательной политики.

Инклюзивное образование основано на нескольких основных принципах, включая устранение барьеров на пути к обучению и участию, предоставление гибких и адаптируемых учебных сред и разработку разнообразных стратегий преподавания, учитывающих индивидуальные различия. В этом отношении данное исследование концептуально основано на концепции универсального дизайна обучения (УДО), которая подчеркивает проактивное проектирование учебных программ для удовлетворения разнообразных потребностей всех учащихся. УДО поощряет гибкость в способах представления информации, стимулирования вовлеченности и демонстрации обучения. Эта концепция особенно актуальна для анализа вопросов, связанных с подготовкой учителей, планированием обучения и системными ограничениями в инклюзивных классах [5].

Несмотря на принятие политики инклюзивного образования во многих странах, ее практическая реализация сталкивается с серьезными проблемами, как подчеркивается в недавней литературе по образованию. Одна из наиболее острых проблем — недостаточная подготовка учителей. Исследования показывают, что многим учителям общеобразовательных школ не хватает специализированной подготовки для адаптации к особым образовательным потребностям учащихся, модификации учебных программ и внедрения гибких стратегий обучения.

В литературе также подчеркивается жесткость традиционных

учебных программ и методов обучения, которые часто разработаны для обычных учеников и не обладают гибкостью для учета индивидуальных различий, что препятствует полной инклюзии.

Кроме того, отношение общества и школьного персонала играет ключевую роль в успехе или неудаче инклюзивного образования. Негативное или нерешительное восприятие учащихся с ограниченными возможностями снижает их шансы на полноценную инклюзию, а отсутствие школьной культуры, принимающей различия, может привести к их социальной изоляции, даже когда они физически находятся в обычных классах.

Проблемы, связанные с внедрением инклюзивного образования, хорошо задокументированы в международной литературе и могут быть в целом разделены на когнитивную, административную, психологическую и социальную области. Когнитивные проблемы включают профессиональные знания и подготовку учителей общеобразовательных школ, особенно в таких областях, как инклюзивная педагогика, адаптация учебных программ и дифференцированное обучение.

Теоретические основы и современные модели инклюзивного образования

Инклюзивное образование – это тип образования, который позволяет всем учащимся учиться вместе в одних и тех же классах, независимо от их инвалидности, особенностей обучения или происхождения. Его цель – обеспечить равный доступ к образованию путем модификации методов преподавания и обучения, содержания учебной программы и учебной среды для удовлетворения разнообразных потребностей. Инклюзивное образование способствует участию, уважению и чувству принадлежности среди всех учащихся, а также академическому, социальному и эмоциональному развитию.

Различные типы инклюзивного образования описывают различные подходы к обеспечению условий для учащихся с любыми способностями, включая полную и частичную инклюзию — конкретную модель, в которой учащимся предоставляется равное участие, доступ и значимые возможности для обучения.

При полной инклюзии учащиеся с инвалидностью размещаются в общеобразовательных классах на весь день. Они учатся вместе со своими сверстниками без инвалидности и получают необходимую поддержку, условия и специальные услуги в классе. Эта практика способствует

равному участию, развитию коммуникативных навыков, коммуникации и чувству принадлежности. Полная инклюзия фокусируется на модификации методов обучения для удовлетворения потребностей учащихся с различными способностями без их изоляции.

Частичная инклюзия позволяет учащимся с особыми потребностями учиться в общеобразовательных классах и проводить время в специальных условиях. Эта модель сочетает в себе баланс между инклюзией и специализированной поддержкой. Учащиеся объединяются в группы для изучения соответствующих предметов или занятий и получают индивидуальное обучение при необходимости.

Частичная инклюзия способствует развитию академических и социальных навыков, а также преодолению специфических трудностей в обучении.

Социальная инклюзия подразумевает включение учащихся с инвалидностью в социальную и внеучебную жизнь. Это может включать совместные обеды, групповые проекты, спорт или школьные мероприятия. Она фокусируется на заведении друзей, обучении общению иобретении социальной уверенности. Социальная инклюзия уменьшает изоляцию и способствует принятию, а также помогает учащимся строить значимые отношения со сверстниками не только в академической сфере, но и с другими членами школьного сообщества.

Обратная инклюзия – это практика временного включения учащихся с типичным уровнем развития в классы специального образования вместе с их собственными классами специального образования. Эта модель способствует обучению в благоприятной и интерактивной среде, которая приносит пользу каждому ученику. Обратная инклюзия способствует состраданию, сотрудничеству и эмпатии и позволяет учащимся с инвалидностью учиться в привычной для них среде. Инклюзивное дошкольное образование (ИДО) — это образовательная философия, которая в равной степени охватывает как детей с ограниченными возможностями, так и их учителей.

Дошкольное образование предполагает включение детей с различными способностями в учреждения раннего образования. Эта стратегия включает раннее вмешательство, обучение на основе игры и обеспечение развития в критически важные годы роста. Стратегия помогает детям развивать социальные, учебные и коммуникативные навыки в раннем возрасте. Ранняя инклюзия способствует принятию, уменьшает

различия в развитии и облегчает доступ к формальному образованию. Инклюзивное образование преследует такие цели, как равные возможности и доступ, отсутствие барьеров в обучении, содействие разнообразию, поддержка социальной интеграции и равенство, которые позволят каждому ученику быть вовлеченным и добиваться успеха. Инклюзивное образование имеет следующие цели:

Обеспечение равного доступа к образованию гарантирует, что каждый ученик, независимо от его инвалидности, происхождения или особенностей обучения, имеет доступ к качественному образованию. Инклюзивное образование также предоставляет им необходимые ресурсы, условия и услуги поддержки, чтобы у них был шанс добиться успеха. Эта цель связана с равенством, доступом и участием, чтобы ни один ребенок не остался позади в процессе обучения из-за своих физических, когнитивных, социальных и эмоциональных трудностей.

Инклюзивное образование направлено на устранение барьеров, ограничивающих обучение и участие учащихся. К таким барьерам относятся негибкие методы преподавания, недоступная среда или отсутствие поддержки. Благодаря изменениям в учебной программе, методах обучения и учебных материалах, инклюзивное образование позволяет создавать гибкие условия обучения. Устранение барьеров также позволяет учащимся с различными потребностями продуктивно взаимодействовать, продвигаться в учебе и укреплять уверенность в своем учебном потенциале. Инклюзивное образование способствует толерантности и уважению к разнообразию в классе. Учащихся учат слушать и уважать других, что способствует развитию эмпатии и сотрудничества. Взаимодействие с различными сверстниками обогащает учебный опыт и готовит учащихся к позитивному участию в инклюзивном и многокультурном обществе после окончания школы [3].

Социальная инклюзия фокусируется на построении здоровых отношений между всеми учащимися, независимо от их способностей. Инклюзивное образование – это взаимодействие. Благодаря совместному опыту учащиеся приобретают социальные навыки, навыки работы в команде и общения. Социальная интеграция уменьшает чувство изоляции и стигматизации и способствует формированию чувства принадлежности. Это способствует эмоциональному здоровью и помогает учащимся обрести уверенность в себе, силу и эмоциональные способности в жизни.

Инклюзивное образование способствует равенству, поскольку к каждому ученику следует относиться с достоинством и уважением. Оно также фокусируется на равных возможностях, а не на равном обращении, поскольку признает, что разным ученикам нужна разная поддержка. Справедливо удовлетворяя индивидуальные потребности, инклюзивное образование минимизирует дискриминацию и неравенство в образовании. Цель состоит в том, чтобы способствовать равенству, расширению прав и возможностей и участию, что способствует раскрытию потенциала всех учащихся как в академическом, так и в социальном плане. Заключение. Инклюзивное образование играет важную роль в создании учебной среды, где все учащиеся уважаемы, желанны и приняты. Учителя и родители могут помочь учесть разнообразие учебных потребностей, лучше ознакомившись с различными типами инклюзивного образования и их целями. Инклюзивные практики предполагают отсутствие барьеров, равенство, социальную интеграцию и разнообразие. Инклюзивность не только положительно влияет на успеваемость, но и развивает сострадание, самооценку и социальные навыки, которые позволят учащимся преуспеть в инклюзивном и равноправном обществе.

Инновационные методы и практические проблемы внедрения инклюзивного образования

Инклюзивное образование сыграло значительную роль в обеспечении равных возможностей и принятии разнообразия в образовательных учреждениях. Оно гарантирует, что каждый ученик, независимо от его происхождения или способностей, имеет равный доступ к высококачественному образованию. Однако для достижения подлинной инклюзии необходимы постоянные исследования и адаптация стратегий обучения для удовлетворения разнообразных потребностей учащихся. Исследования инновационных стратегий инклюзивного образования, с особым акцентом на методиках преподавания, развивались в ответ на растущее признание важности инклюзивных практик в образовании. В прошлом инклюзивное образование претерпело постепенную трансформацию, которая характеризовалась значительными изменениями в отношении общества к разнообразию и правам людей с инвалидностью. Концепция инклюзивного образования основана на убеждении, что все учащиеся, включая людей с инвалидностью, должны в максимально возможной степени обучаться наравне со своими сверстниками в общеоб-

разовательных классах. Этот сдвиг парадигмы в сторону инклюзии начался в Соединенных Штатах с принятия Закона штата 94-142, ныне известного как Закон об образовании лиц с инвалидностью (IDEA), который установил право учащихся с инвалидностью на образование в наименее ограничительной среде. За прошедшие годы было разработано множество инновационных стратегий обучения для поддержки инклюзивного образования. Эти стратегии охватывали широкий спектр подходов, включая интеграцию принципов равенства, разнообразия и инклюзии (EDI), технологические инновации, игровые и творческие стратегии, а также принципы универсального дизайна обучения (UDL). Аналогичным образом, использование универсального дизайна обучения (UDI) получило широкое распространение в высшем образовании для создания доступных и благоприятных условий обучения. Технологические инновации также сыграли значительную роль в развитии инклюзивного образования. Было показано, что использование цифровых инструментов и интерактивных технологий, таких как виртуальная и дополненная реальность, повышает вовлеченность студентов и результаты обучения [5]. Игровые и творческие стратегии были другими важными аспектами инклюзивного образования. Эти стратегии не только делали обучение приятным, но и учитывали разнообразные потребности студентов в обучении. Программы подготовки учителей были необходимы для того, чтобы дать учителям навыки и знания, необходимые для инклюзивного образования. Эффективная подготовка учителей подчеркивала, что образовательные реформы и инклюзивные практики могут значительно улучшить качество образования для студентов с ограниченными возможностями.

Кроме того, социальная справедливость и инклюзия были неотъемлемой частью создания инклюзивной среды в классе. Сотрудничество и рефлексивная практика среди педагогов еще больше укрепили внедрение инклюзивного образования. Создание сообществ практиков для учителей, где они могли бы обмениваться знаниями и разрабатывать новые методики, могло бы привести к более эффективным стратегиям обучения [7].

Мотивация исходила из желания предоставить учителям инновационные инструменты и методы, которые не только улучшали бы результаты обучения всех учащихся, но и создавали бы среду, в которой каждый ребенок чувствовал бы себя ценным и получал поддержку.

Систематическое изучение и совершенствование инклюзивных методов обучения позволило бы предпринять значительные шаги для обеспечения доступа к высококачественному образованию для всех учащихся, независимо от их происхождения или способностей.

Заклучение. Данное исследование освещает критический момент в развитии инклюзивного образования. Хотя страна добилась значительных успехов на политическом уровне, благодаря разработке рамок, стратегических планов и публичных заявлений, сохраняется существенный разрыв между политическими намерениями и реализацией в классе. Результаты показывают, что учителя общеобразовательных школ продолжают сталкиваться с системными, педагогическими и культурными проблемами, которые препятствуют созданию по-настоящему инклюзивной учебной среды. Учителя сообщали о недостаточной подготовке по всем направлениям, гибких учебных программах, ограниченном доступе к ресурсам и отсутствии институциональной поддержки. Кроме того, культурные установки в отношении инвалидности, как в школах, так и в обществе в целом, создают постоянные барьеры для полноценной инклюзии. Инклюзивное образование должно перейти от политической риторики к реальной реализации. Для поддержки этого перехода мы предлагаем структурированные рекомендации как на краткосрочном, так и на долгосрочном уровнях, основанные на результатах исследования. Краткосрочные приоритеты должны включать (1) укрепление подготовки учителей, ориентированной на инклюзивную педагогику и управление классом, (2) обеспечение немедленного доступа к школьной поддержке, такой как помощники учителей и вспомогательные технологии, и (3) инициирование структурированного сотрудничества между учреждениями общего и специального образования для улучшения инклюзивного планирования и совместного преподавания.

Следовательно, инклюзивное образование следует рассматривать как системную ответственность, требующую скоординированных действий со стороны учителей, руководителей школ, политиков и широкой общественности. Только благодаря таким всеобъемлющим и устойчивым усилиям можно создать систему образования, которая одинаково служит интересам всех учащихся.

Список литературы

1. Adu, E. (2021). The challenges of inclusive education and its implementation in schools: The South African perspective. *Perspectives in Education*, 39 (2), 225-238.

2. Ağayev, Ə.A. (2016). Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri. Bakı, №1.
3. Andrews, D., Walton, E., & Osman, R. (2019). Constraints to the implementation of inclusive teaching: A cultural historical activity theory approach. *International Journal of Inclusive Education*, 25 (13).
4. Annah, N. T., Ooko, M., & Aluko, R. (2023). Exploring challenges experienced by teachers in implementing inclusive education in classrooms: A South African perspective. *International Journal of Social Sciences & Educational Studies*, 10(2), 1-15.
5. Anshory, A. M., & Amelia, D.J. (2020). Problematics of inclusive schools at the elementary school level. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 507, 325-328.
6. Əliyev, H.Ə. (2009). İKT siyasəti müasir mərhələdə. Azərbaycan, 8 may, s. 58.
7. İsmayılov, İ.N. (2018). Təlimdə yeni informasiya texnologiyaları vasitələrindən istifadənin didaktik əsasları. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı. Bakı, № 2, s. 44-52.
8. Qəndilov, R.T., Əliyev, A.F. (2013). Təhsildə yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyaları: problemlər, prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı, № 1, s. 59-61.

NƏCƏF BƏY VƏZİROV MAARİFÇİ-PUBLİSİST KİMİ

Rahilə Ağayeva

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

rahileagayeva76@gmail.com

Abstract

The "Dervish" of Our Literature: As an Educator-Publicist

The article reflects the activities of the prominent writer and playwright Najaf bey Vezirov in our literary history as an enlightener-publicist, and the main ideas in his publicistic articles. The brilliant thinker, who is considered the founder of tragedy in Azerbaijani literature, who earned the title of "the second playwright" after Mirza Fatali Akhundov, and who played the role of a predecessor for the generation that came after him with his comedies, played an indispensable role in the development of our national theater. The main goal of the article is to clarify the publicistic views of the artist who left a rich artistic heritage in Azerbaijani literature, to give the main directions of his enlightening views, and his relations with newspapers and magazines such as "Ekinchi", "Hayat", etc. The picture of a chaotic period such as the end of the 19th century and the beginning of the 20th century attracted attention with its reality

in his publicistic writings. The playwright, distinguished by his public activity, took a special part in the spread of the enlightening movement.

Keywords: *Najaf bey Vəzirov, enlightenment, journalistic articles, "Akinchi", "Hayat", nation.*

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatının tarix səhifələrinə adını böyük hərfələrlə həkk edən görkəmli ədibimiz Nəcəf bəy Vəzirov özünəməxsus üslubu, fərqli müşahidə qabiliyyəti və güclü yazıçı tendensiyası ilə seçilmişdir. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri kimi sosial-ziddiyyətli və mürəkkəb bir dövrdə yazıb-yaradan sənətkar hər zaman bədii yaradıcılığı ilə seçilmiş, dövrünün mütərəqqi və parlaq ziyalı yazıçıları ilə bir cərgədə duraraq xalqının maariflənməsi yolunda əlindən gələni əsirgəməmişdir. Keçdiyi həyat yolunun çətinliyi, yaşadığı ağır və məşəqqətli günlər onu ədəbiyyatdan soyutmamış, əksinə onu sözə, sənətə daha dərinlən bağlamışdır. Dramaturq gələcək ideallarını yalnız qələminin gücü ilə yayacağını bilmiş və cəmiyyətimizin işıqlı gələcəyə çıxacağı günə hər kəsdən çox inam bəsləmişdir. Nəcəf bəy Vəzirovun yazıb-yaratdığı dövr həm də dramaturgiyamızın banisi olan Mirzə Fətəli Axundzadənin maarifçi-demokratik görüşlərinin tüğyan etdiyi bir dövr idi. Azərbaycan dramaturgiyası tarixində M.F.Axundzadə ənənələrinin layiqli davamçısı adlandırılması təsadüf deyil, onun zəngin bədii irsə sahib olduğunun, bu ənənələri ən yüksək səviyyədə davam etdirdiyinin bədii təcəssümüdür. Görkəmli ədib yalnız bu ənənələri inkişaf etdirməklə kifayətlənməyib, dramaturgiyamızda yeni bir janrın-faciənin əsasını "Müsibəti-Fəxrəddin" (1896) əsəri ilə qoymaqla, ədəbiyyat tariximizdə dərin bir iz buraxmışdır. Müəllif ədəbiyyat tariximizdə tək-cə dramaturji fəaliyyəti ilə deyil, həm də maarifçilik estetikasını əks etdirən publisistik görüşləri ilə fərqlənmişdir.

Əsas hissə. Ədibin publisistikaya müraciət etməsi əbəs yerə olmamışdır. Nəcəf bəy Vəzirov xalqının yaşadığı çətinlikləri, əsarəti və geriliyi ürək ağrısı ilə publisistik yazılarında əks etdirir, mətbu orqanlardan öz etiraz səsini bütün Azərbaycana çatdırırdı. Müxtəlif illərdə "Əkinçi", "Həyat", "Füyuzat", "Tazə həyat", "Açıq söz", "İqbal", "İrşad", "Mirat", "Yeni İrşad", "Sədayi-həqq", "El həyatı", "Kaspi" kimi qəzet və məcmuələrdə fərqli imzalarla publisist məqalələr, felyetonlar, kiçik hekayələr çap etdirən maarifçi-realist sənətkar zamanının aktual problemlərindən bəhs etmişdir. Nəcəf bəy Vəzirovun publisistik yaradıcılığını iki dövrə bölən akademik Feyzulla Qasımzadə ilk dövrü "Əkinçi" dövrü, ikinci dövrü "Həyat" qəzeti ilə başlanan dövr adlandıraraq birinci dövrü qısa, ikinci dövrü isə uzun və məhsuldar bir dövr hesab edir.

N.Vəzirovun publisist fəaliyyətini əsas etibarlı ilə iki dövrə ayırmaq olar: bi-

rincisi "Əkinçi" dövrü, ikincisi isə "Həyat" qəzeti ilə başlanan dövrüdür. Birinci dövr qısa, məhsulu az, ikinci dövr isə uzun və məhsuldar olmuşdur [2, s. 535].

Vətənpərvər ziyalı istər "Əkinçi " qəzetində, istərsə də digər qəzet və məcmuələrdə çap etdirdiyi publisistik yazılarında xalqına müraciət edərək onların gözünü açmağa çalışır, satqın, riyakar və köhnə üsul-idarəni müdafiə edən mollaları, hacıları, xalqın malını talayıb onu bir parça çörəyə möhtac qoyan mülkədar və tacirləri tənqid edirdi.

"Əkinçi"-ni öz ana dili müəllimi adlandıran ədib publisistik yaradıcılığının 70-ci illər mərhələsində bir sıra mövzulara aydınlıq gətirir, yaşadığı mühitdəki eybəcərlikləri açıb göstərirdi. Təhsil aldığı Petrovski mühiti onun publisistik məqalələrinə də təsirsiz ötüşməmişdir. Müəllif akademiya oxuduğu vaxtlarından "Əkinçi" qəzeti ilə əməkdaşlıq edərək məqalələr yazdığını qeyd edirdi. Təsadüf deyil ki, müəllifin "Əkinçi" qəzetindəki 19 dekabr 1875 -ci il ilk məqaləsi də Petrovski akademiyasındakı mühit, onun fəaliyyəti haqqında idi. Yazıçı bu mühitlə öz millətinin təhsil səviyyəsini müqayisə edir, qaranlıq mühitdə sıxılıb qalan vətəndaşlarının maariflənməsi üçün usanmadan yazırdı. Vəzirovun "Əkinçi" qəzetində çap etdirdiyi bir məqaləsində onun həm də bir pedaqoq kimi əsl təlim və tərbiyə üsulunun necə olması barəsindəki fikirlərini: uşaqların döyülməsinə qarşı çıxdığını, köhnə məktəb üsulunu tənqid etdiyini, mollaların savadsızlığının, dərslərin zəif olduğunun, valideyn-uşaq münasibətlərinə toxunduğunun şahidi oluruq. Cəhəlat və savadsızlıq girdabına düşərək olan xalqının yalnız elm yolu ilə irəliyə gedib inkişaf edəcəyini anlayan maarifçi sənətkar publisistik yazılarını sadə və anlaşqlı üslubda-xalqın anlayacağı tərzdə onun öz dilində yazırdı. Bədii sözdən xüsusi ecəzkarlıqla istifadə edən yazıçı uşağın bədənini muma bənzədərək qeyd edir;

Uşağın bədənini mum kimi bir şeydir. Uşaqlıqda ona hər nə surət verilsə, o surət onda baqı olacaq. Yəni məktəbxana insanın insanlığına baidir. Belə də bizim məktəbxanalara baxan gərək bizi adam hesab eləməsin [3, s. 409].

Kiçik yaşlarında erməni müəlliminin haqsızlıqlarına, işgəncələrinə məruz qalan Nəcəf bəy Vəzirov şagirdlərin yaşadığı hissləri dərinlən duyur və eyni məqalədə uşaqların həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən şiddətə məruz qaldığını pisləyərək dövrün mənzərəsini gözlər önünə sərir, həm mollaları, həm də onlara bu şəraiti yaradan valideynləri qınayırdı.

Bizim müəllim uşaq üçün cəlladdır. Uşağı döyməyə papiros çəkməyə adət edən tək adət edibdir. Deyir: uşaq döyülməyə oxumaz. Guya ol bığara eşşəkdir ki, bizləməsən yeriməz. Ata və ana uşağı ona tapşırılanda deyir: əti sən, sümüyü mən, döy ki, adam olsun. Və dəxi bunu fikir etmir ki, belə döyülməkdən özü bu

günə qalıb və belə vaxt günə onun övladı həm qalacaq [3, s. 409].

Uşağın cəlladı olan mollaları yeni üsulla təhsil almış savadlı müəllimlərlə əvəz etməyi, zəif və məhdud dərslərlə yeni dərslərlə əvəzləməyi və müasir təlim üsulları ilə dərs keçməyin vacib olduğunu N.Vəzirov bu məqalədə əks etdirirdi.

Dahi yazıçı "Əkinçi"-də dərc olunan məqalələrinin birində qadın hüquqsuzluğu məsələsinə toxunmaqla qızların zor gücü ilə qaçırıldığını göstərir və belə adətləri dəstəkləyən qolu güclü, lakin mənəviyyəti aşağı olan bəylərə qarşı çıxırdı.

Millətin balalarının cəhalət zəncirini qırmasını istəyən, onların savadsız qalmasına göz yummayan mütəfəkkir həm "Əkinçi", həm də digər mətbu orqanlardan yüksək təbəqəyə müraciət edərək mədəni inkişafımız üçün maarif məsələlərinə diqqətlə yanaşmağı, yeni məktəblərin açılması üçün kömək göstərməyin lazım olduğunu bildirirdi. 14 aprel 1877-ci il "Əkinçi" qəzetində çap olunan məqalədə riyakar din xadimlərinə, milləti talayan tacirlərə verilən imam ehsanından daha çox kasıb balaların təhsili üçün məktəbxanaların tikilməsinin daha faydalı olduğunu göstərirdi.

Hər bir şəhərimizdə ildə 10-15 imam ehsanı verən olur ki, yoğunboyun mollaları, şişpapaq tacirləri, böyük qurşaq hacıları, qızıl təkbənd nücabaları çaylayıb, plovlayıb yola salır. Bəs belə ehsanı Allah qəbul edərmis, fəqəraların uşaqları üçün bina olunan məktəbxanaya ehsan qəbul etməz imiş?! [3, s. 412].

Eyni mövzuya görkəmli dramaturq həm dramaturji yaradıcılığında, həm də "Həyat" və digər qəzet-jurnallarda çıxan məqalələrində aydınlıq gətirir, yeni üsullu məktəblərin yaradılmasını hər kəsdən çox arzulayırdı. "Həyat" qəzetində 3 iyul 1905-ci ildə çap olunan bir məqalədə müəllif Dərvişin dili ilə söyləyir: *Yəqin bilin, ağalarım, siz rəhmət edəndən sonra adınız itməyib baqi qalacaq və həmişə sizə rəhmət oxunacaq, ələlxüsus indi duaçı, sonra rəhmət oxuyanlar siz bina etdiyiniz məktəbxananın şagirdləri olacaq və necə olmasınlar, küçələrdə axırı puc bişürüpa qalan uşaqlar elm oxuyub gələcəkdə adam olacaqlar* [3, s. 347].

Realist dramaturq komediyalarında da məktəblərin tikilməsinin zəruriliyini vurğulayaraq "Vay şələkum-məəlləkum" komediyasında içki aludəçisi olub, gününü-gün edən, şərab məclislərinin başında oturan Xanmirzə obrazının dili ilə əslində dövrün acınacaqlı vəziyyətini göstərir.

Dünyada qəribə axmaq adamlar var, bu gün məni tutub güclən müsəlman teatrına aparmaq istəyirdilər. Nədi ki, bəs kasıb mütəəllimlərə pul yığacaq. Mən kefidən qalacağam, nə üçün? Kasıb uşaqlara ianə üçün... Ay özün öləsən... Yeri ha, yeri!" [3, s. 178].

Əkinçi qəzeti bağlandıqdan sonra uzun müddətli fasilədən sonra maarif-

çi-realist yazıçı "Dərviş" imzası ilə "Həyat" qəzetində kiçik felyetonlar yazmağa başlayır. Bu qısa, ancaq böyük idealları özündə əks etdirən yazılar "Balaca mütəfərriqələr" adlandırılmışdır. Bu yazılarda da müəllif köhnə dünyanın əski qanunlarını satirik bir dillə kəskin şəkildə tənqid edir, hər yerdə ədalətsizlik gördüyünü söyləyirdi.

Millətin tərəqqisi üçün çalışan sənətkar bu dövrdə yazdığı məqalələrdə ana dili məsələsinin üstündə xüsusilə dayanır, gənclərin ana dilini bilməməsi-ni ən böyük nöqsan sayırdı.

İran dursun kənara. Götürək bizim öz şəhərimizi. Təftiş ediniz, onda bilərsiniz ki, iki yüz adamdan bəlkə bircəsi ana dilində oxuyub yazmaq bilir...Məgər bu halət huşyar olan qardaşlar üçün müsibət deyil! [3, s. 393].

1905-1906-cı illəri Vəzirovun publisist yaradıcılığının ən fəal dövrü adlandıran professor Feyzulla Qasımzadə bu yazılardakı əsas tənqid hədəflərini göstərir: *Felyetonların mövzusu Bakı burjua mühitindən və cəhalət dünyasından götürülürdü. Qəpiyə səcdə edən tacirlər, satqın burjua ziyalıları, burjua millətçiləri, rüşvətxor çar hakimləri, insan qanı tökən qoçular, mövhumat yayan mollalar, cadugərlər, mərsiyəxanlar, ilanoynadən dərvişlər və başqa tüfeylilər onun felyetonlarının əsas tənqid hədəfləridir* [2, s. 538].

Görkəmli tədqiqatçı fikirlərinin davamında doğru olaraq vurğulayır ki, Vəzirov bu mühitdə yaşayan, ancaq, insanlıqdan və mədəniyyətdən xəbəri olmayan belə insanların milləti məhv etdiyini, onların inkişafına ən böyük maneə törətdiyini anlayırdı *"...bunlar Vəzirovun nəzərində insanlığın və mədəniyyətin amansız düşmənləridir; bunlar məhv edilmədikcə millətin tərəqqisi mümkün olmayacaqdır"* [2, s. 538].

Millətin tərəqqisi üçün savaşağı özünün ən böyük amalı sayan ədib "İrşad" qəzetində 3 aprel 1907-ci ildə nəşr olunan "Bir amerikalının sualına cavab" başlıqlı məqalədə bədii sualdan yüksək sənətkarlıqla istifadə edərək müsəlman dünyasındakı bütün eyibləri açır, müsəlmanların həm elmdə həm də tərbiyədə digər millətlərdən geri qaldığını söyləyir. Realist yazıçı namaz qılıb, lakin zikr etdiyi sözün mənasını bilməyənləri, öz evində cəllad olub, başqa yerdə mələk sifətinə bürünənləri, haqqı deyəni sevməyən müsəlmanları tənqid atəşinə tuturdu.

Əqidəsinə sadıq yazıcımız "Balaca mütəfərriqələr" başlığı altında Kərbəlayı və Dərvişin dialoqları əsasında qurulan yazıların bəzisinə o dövürkü burjua kapitalistlərinin ədalətsizliklərini, fəhlə həyatının hər şeydən ucuz tutulmasını, onların zorakılıqlara məruz qaldıqlarını, əməklərinin istismar olunduğunu, zəhmətinin qarşılığını ala bilmədiklərini də təəssüf hissi ilə qeyd edirdi.

Çətin uşaqlıq və gənclik illəri keçirən yazıçı hər zaman əzilən və haqqı əlindən alınan kütlənin yanında olmuş, özünü onlardan biri sayaraq onların yaşadığı ağrıları hiss etmişdir. Yaşadığı həyat onu bu kütlə ilə daha da yaxınlaşdırmış, ədib əzilənlərin haqq səsinə çevirilmişdir. Bir zamanlar ailəsinin bəy nəslindən olmasına baxmayaraq taleyin hökmü elə gətirmişdi ki, Nəcəf bəy elm və maarif yolunda qışın soyuğunda uzaq Moskvada bir köhnə palazın ümidinə qalmış, ancaq yaşadığı bu çətinliklər onu bezdirmir, əksinə daha da əzmlə yazmağa vadar edirdi. Dərviş imzası ilə yazması isə əbəs deyildi, millətin dərini öz dərdi sayan, gecə-gündüz demədən vətəninin cəhalətə və nadanlıq dünyasına sürükləyən qüvvələrlə qələminin gücü ilə vuruşan, tutduğu yoldan bir an belə ayrılmayan, xalqının aydın sabahlara çıxacağı günü səbirsizliklə gözləyən mütəfəkkirə sözün əsl mənasında "Dərviş" adı yaraşardı.

Akademik, professor Rafael Hüseynov "O bir başqa dərviş idi" adlı məqaləsində Nəcəf bəyin "Dərviş" təxəllüsünü götürməsinə münasibət bildirərək, köhnə dərvişlərlə cəfakeş ədibimizi müqayisə edir; *Ancaq onun dərvişliyi başqa – tanıdığınız-bildiyiniz köhnə dərvişlərin dərvişliyindən deyildi. Yəni o, zahirən təsəvvürümüzdəki bığlı-saqqallı əski dərvişlərə bənzəməzdi. Hərçənd bığlı-saqqalı da vardı. Üzdən bir avropalıya oxşayırdı. Lakin mahiyyətə, fikircə, duyğuca elə o köhnəki əsl dərvişlər kimi idi. Onlar kimi saf, onlar kimi əqidəli, onlar kimi məsləkinə bağlı, onlar kimi yolunda düz gedən* [1].

Nəticə və elmi yenilik. Sözün əsl mənasında ədəbiyyatımızın dərvişi olan Nəcəf bəy dövrünün ziyalılarından seçilərək həm dramaturq kimi, həm də maarifçi-publisist kimi xalqımızın yaddaşında fərqli yerə sahibdir. Onun publisistik yaradıcılığı haqqında aparılan tədqiqat nəticələri göstərir ki, məqalələrinin aparıcı leytmotivini təşkil edən maarifçilik ideyaları öz aktuallığını qoruyaraq ədəbiyyatımızda fərqli bir istiqamət xətti cızır. Araşdırmalar onun publisistikasına bu gün də fərqli tədqiqatçı və yazıçıların müraciət etdiyini aşkar göstərir.

Nəticə etibarilə, Nəcəf bəy Vəzirovun publisistikasındakı maarifçilik ideyaları həm öz dövrünün, həm də ondan sonra yaranan ədəbiyyatımız üçün qiymətli irs olmaqla bərabər bir çox yazıçının dünyagörüşünün, yaradıcılıq istiqamətinin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynov R. "O bir başqa dərviş idi. 525-ci qəzet
<https://rafaelhuseynov.com/az/news/756>
2. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 552 səh.
3. Vəzirov N. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 304 səh.

Rəyçi: fil.e.dok., prof. Yeganə İsmayılova

SAMİ PAŞAZADƏ SƏZAINİN YARADICILIĞINA AVROPA TƏSİRİ

Röya Hacıbabayeva

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

royahacibabayev@gmail.com

Abstract

European influence in the work of Sami Pashazade Sezain

Sami Pashazadeh Sezai's work plays an important role in the transition process from Eastern traditions to Western realism in Ottoman literature during the Tanzimat period. In the writer's works, especially in the novel "Adventure" and the collection of stories "Little Things", the influence of European realism, mainly authors such as Flaubert, Balzac, Stendhal and Turgenev, is clearly observed. However, Sezai did not simply imitate these influences, but contributed to the formation of a new realist tradition in national literature by adapting them to the social and cultural realities of Ottoman society. The article shows that although Sezai's characters have psychological depth, as in European realism, their fate is determined more by social injustice and social structure. As a result of the comparative analysis, it becomes clear that Sezai, along with individual drama, also turns realism into a means of social criticism by highlighting the problems of society. His work both reflects the influence of European realism and lays the foundation for national realism in Ottoman literature. At the same time, the simple details of everyday life in the writer's stories take on a deep meaning. Having shown a passion for literature at the age of 14, Sezai is able to present human character with subtle psychological nuances. In his works, a strong connection is established between the inner world of the individual and the external environment. These characteristics resonate with the basic principles of realism. Thus, Sezai's work is considered an important stage in the development of realism in Ottoman literature.

Keywords: *prose, realism, organization, image, comparison.*

Giriş. XIX əsr Osmanlı ədəbiyyatı, xüsusilə Tənzimat dövrü Şərq ənənələrindən Qərb ədəbi modellərinə keçidin ən mühüm mərhələlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Tənzimat dövründə Avropa ədəbiyyatı osmanlı yazıçılarını həm mövzu seçimi, həm xarakter təsviri, həm də ədəbi üslub baxımından yüksək şəkildə formalaşdırmışdır.

Dövrün tanınmış yazarlarından, yaradıcılığı ilə Tənzimat dövrü ədəbiyyatını zənginləşdirən, realizmin görkəmli nümayəndələrindən biri də Sami Paşazadə Səzaidir. Ədibin yaradıcılığında Avropa ədəbiyyatından alınmış realist

elementlər Osmanlı reallığı ilə birləşərək milli kontekstə uyğunlaşdırılmışdır. Məqalənin əsas məqsədi Səzainin yaradıcılığında Avropa realizminin izlərini araşdırmaqdır. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən Sami Paşazadə Səzai realizm və psixoloji təsvir üsullarını osmanlı nəsrinə gətirən aparıcı yazıçılardan olmuşdur. Onun yaradıcılığı, xüsusilə "Sərgüzəşt" romanı və "Küçük Şeylər" hekayələr kitabı, Avropa realizminin, əsasən, fransız və rus ədəbiyyatının təsiri ilə formalaşmışdır. Bu məqalədə Səzainin adı çəkilən əsərləri Q.Floberin "Madam Bovari", İ.Turgenevin "Atalar və oğullar", Stendalin "Qırmızı və Qara", O.Balzakin "Yevgeniya Qrande" əsərləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil ediləcək, obrazların oxşar və fərqli cəhətləri geniş şəkildə araşdırılacaqdır.

Əsas hissə. Həm Şərq, həm də Qərb ədəbiyyatını mükəmməl şəkildə mənimsəyən sənətkarın yaradıcılığına təsir edən əsas istiqamət realizmdir. Realizm fərdin daxili dünyasını, cəmiyyətin obyektiv təsvirini əsas götürür. Bu baxımdan, Q.Flober, Stendal, O.Balzak və İ.Turgenev kimi yazıçılar Səzai üçün bir növ ədəbi məktəb rolunu oynamışdır.

Səzai bu təsirləri kor-koranə təqlid etməmiş, onları Osmanlı cəmiyyətinin problemlərinə uyğunlaşdırmışdır. Ədibin əsərlərində sosial ədalətsizlik, fərd və cəmiyyət qarşıdurması, psixoloji analiz, gündəlik həyat kimi xüsusiyyətlər ön plana çıxır. Yazıçı "Sərgüzəşt" romanında köləlik mövzusunı əsas götürərək Dilbər adlı gənc qızın faciəli həyatını təsvir edir. Əsər yalnız fərdi taleyi deyil, bütövlükdə Osmanlı cəmiyyətindəki sosial ədalətsizliyi, qadın hüquqsuzluğunu ifşa edir. *Xatırladaq ki, Tənzimat dövrünə qədər Osmanlı dövlətində Qərb stilində roman nümunələrinə rast gəlinmir. Qərbdən alınan roman janrı və texnika baxımından yazıçıya və cəmiyyətə yad olsa da, osmanlı yazıçısı romanın əsasını təşkil edən təhkiyəyə yad deyildi* [2, s. 17].

Q.Floberin "Madam Bovari" əsərindəki Emma Bovari obrazı ilə Səzainin "Sərgüzəşt" romanındakı Dilbər arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır. Hər iki obraz cəmiyyətin qurbanıdır. Hər ikisi öz həyatından narazıdır və azadlıq arzulayır. Onların daxili psixoloji vəziyyətləri detallı şəkildə təsvir olunur. Sevgi və xoşbəxtlik axtarışı onları faciəyə aparır. Emma Bovari azad iradəyə malikdir və səhvlərini özü edir, Dilbər isə sosial sistemin (köləliyin) məcburiyyətindədir. Emma romantik xəyalların, Dilbər isə sosial zülmün qurbanıdır. Flober daha çox fərdin daxili boşluğunu göstərir, Səzai isə sosial tənqidi ön plana çəkir. *"İnsan sözü çatlamış bir qazana bənzəyir: biz ayları oynatmaq üçün melodiylar çalırıq, halbuki ulduzları təsirləndirmək istəyirik"* [1]. Bu fikir Emma Bovarinin daxili narazılığı, anlaşılmamaq hissi və ideal həyat arzularının reallıqla toqquşmasını ifadə edir. Eyni ideya "Sərgüzəşt" romanında

Dilbərin daxili dünyasında da müşahidə olunur, o da hisslərini ifadə edə bilmir, arzuları isə cəmiyyət tərəfindən boğulur.

Stendalın "Qırmızı və Qara" əsərində isə Jülyen Sorel və Cəlal bəy arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri görə bilərik. Belə ki, hər ikisi cəmiyyətdə müəyyən mövqe qazanmaq istəyir, lakin Jülyen aktiv mübarizə aparır, Cəlal isə daha passiv və romantikdir.

"Sərgüzəşt"dəki realist təsvir üsulu Balzakin üslubunu xatırladır. Yazıçı cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin təsviri, maddi və mənəvi dəyərlərin toqquşması, insan münasibətlərində saxtılıq və s. kimi elementləri Osmanlı mühitinə uyğunlaşdıraraq yeni milli realist ənənə yaradır.

Balzakin "Yevgeniya Qrande" əsəri ilə Dilbər arasında maraqlı paralellər mövcuddur. Hər iki obraz saf, təmiz və fədakar qadındır. Sevgi onların həyatında əsas rol oynayır. Patriarxal cəmiyyətin məhdudiyyətləri altında yaşayırlar. Lakin Yevgeniya varlı ailədə yaşasa da, mənəvi təzyiq altındadır, Dilbər isə fiziki və sosial əsarətin əsiridir. Ümumilikdə isə Balzak daha çox kapitalizm və xəsislik mövzusunı tənqid edirsə, Səzai köləlik sistemini ifşa edir.

"Küçük Şeylər" hekayələr toplusu və Avropa hekayəçiliyinə diqqət yetirmiş olsaq, burada da maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. "Küçük Şeylər" gündəlik həyatın sadə hadisələrini bədii obyektə çevirən ilk realist nümunələrdən biridir. Burada böyük hadisələr yox, "kiçik" görünən, lakin dərin mənalı situasiyalar təsvir olunur. Rus ədəbiyyatının tanınmış siması İ.Turgenev yaradıcılığı ilə Səzai yaradıcılığı arasında mühüm oxşarlıq vardır. Sadə həyat səhnələrinin təsviri, insan xarakterinin incə psixoloji analizi, təbiət və mühitin obrazlara təsiri kimi xüsusiyyətlər hər iki yazıçının yaradıcılığında diqqəti cəlb edir. Məsələn, İ.Turgenevin "Atalar və oğullar" əsərindəki Bazarov ilə "Küçük Şeylər"dəki bəzi obrazlar arasında fərq olsa da, hər ikisi dövrün ideoloji və psixoloji gərginliyini əks etdirir. Bazarov ənənələri rədd edən, rəşadət düşüncəni önə çəkən bir obrazdır. O, cəmiyyətin saxta dəyərlərinə qarşı çıxır və fərdi azadlığı müdafiə edir. Səzainin "Küçük Şeylər" hekayələr toplusunda isə konkret olaraq Bazarov kimi bir "ideoloji qəhrəman" yoxdur, amma bəzi obrazlar onunla müəyyən cəhətdən oxşarlıq təşkil edir. "Hiç" hekayəsindəki qəhrəman cəmiyyətə yadlaşmış, həyatın mənasızlığı hissi ilə yaşayan biridir. Gülüşü ilə həyatda qalmağa çalışır. Bazarov kimi o da daxili boşluq və ümitsizlik yaşayır, lakin Bazarovdan fərqli olaraq daha passivdir. "Hiç" hekayəsinin qəhrəmanı bir qıza aşiq olur. Bazarov isə sevgiyə mənfi münasibət bəsləyir, ancaq sonda Odintsovaya aşiq olur. Hər iki obraz sevgisinə qarşılıq tapa bilmir. "Pantomima" hekayəsindəki aktyor obrazı isə cəmiyyət tərəfindən düzgün başa düşülməyən, tənha və

fərqli bir fərddir. İnsanları əyləndirdiyinə görə ölən itə və bir meymuna bənzədilən Paskalın sonu fəlakətlə nəticələnir. Bazarov kimi o da kütlədən ayrılır və daxili aləmi ilə konflikt yaşayır. Hər iki hekayədə qarşılıqsız sevgi xətti Paskal-Eftalya, Bazarov-Odintsova arasında əksini tapmışdır.

"Küçük Şeylər"dəki təsvirlər həm də Q.Flober realizmini xatırladır. Belə ki, xırda detalların böyük məna daşması, obyektiv təsvir, emosiyaların dolaylı yolla verilməsi və s. Səzai bu texnikanı istifadə edərək Osmanlı hekayəçiliyində yeni mərhələ yaradır.

Yazıcının "Pandomima" və rus ədəbiyyatının hekayə ustalarından olan A.Çexovun "Qadası" hekayələrində isə oxşarlıq belədir: Səzaidə Paskal səhnə aktyoru, başqaları tərəfindən yalnız əyləndirici biri kimi qəbul edilir. Daxildə acı çəkir, öz duyğularını paylaşa bilmir. Sevdidi qız onu lağa qoyur. Tənhalıq və anlaşılmazlıq onun daxili dünyasının əsas motividir. Çexovda isə Olenka başqasına bağlı yaşamağa vərdis etmiş qadındır. Öz şəxsiyyətini itirir, ətrafındakı insanlar onun daxili həyatını tam anlamır. İkisi də tənhalıq içindədir, bundan qurtulmaq üçün isə özlərinə dost axtarışındadırlar. Hər iki hekayədə sadə insanların həyatı detallı şəkildə təsvir edilir. Hər iki müəllif kiçik bir hadisədən böyük məna çıxarır.

Avropa realizminə xas xüsusiyyətlərdən biri ətraf aləmin, ən xırda detalların belə incəliklə təsvir olunmasıdır. *"Haseki tərəflərində bir çıkmaz sokağın içinde yalnız duran üç odalı bu ev bir mezar gibi sonsuz bir sükunetle çevriliydi. Evin küçük bahçesinde duvara yakın büyük bir ağaç"* [3, s. 67]. Səzainin "Pandomima" hekayəsində də bu prinsipin aydın təsvirini müşahidə edirik.

Nəticə və elmi yenilik. Tənziyat dövrü hekayə və romanlarındakı yeniliklərin başlıca mənbəyi Qərb ədəbiyyatı və mədəniyyətidir. Aparılan təhlil göstərir ki, Sami Paşazadə Səzainin yaradıcılığı Tənziyat dövrü Osmanlı ədəbiyyatında Şərq ənənələri ilə Qərb realizmi arasında mühüm bir keçid mərhələsini təşkil edir. Yazıcı Avropa realizminin əsas prinsiplərini, yəni obyektiv təsvir, psixoloji dərinlik, sosial mühitin müəyyən edici rolu və gündəlik həyatın estetikləşdirilməsi kimi xüsusiyyətləri uğurla mənimsəmiş, lakin onları Osmanlı cəmiyyətinin spesifik reallıqları ilə sintez etmişdir. Xüsusilə "Sərgüzəşt" romanında köləlik problemi üzərindən sosial ədalətsizlik kəskin şəkildə tənqid olunur, "Küçük Şeylər" hekayələr toplusunda isə adi həyat hadisələri vasitəsilə insan psixologiyasının incə qatları açılır. Müqayisəli yanaşma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Səzai Q.Flober, O.Balzak, Stendal və İ.Turgenev kimi yazıçıların təsiri altında formalaşsa da, onların ideya və üslub xüsusiyyətlərini milli mühitə uyğunlaşdıraraq orijinal bədii sistem yaratmışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada Sami Paşazadə Səzainin yaradıcılığı Avropa realizmi kontekstində sistemli və müqayisəli şəkildə araşdırılmış, konkret əsərlər və obrazlar üzərindən paralellər aparılaraq oxşar və fərqli cəhətlər ümumi şəkildə təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, Səzainin realizmi sadəcə ədəbi təsir kimi deyil, Osmanlı cəmiyyətinin sosial problemlərini əks etdirən milli-estetik model kimi dəyərləndirilmişdir. Tədqiqatda "Sərgüzəşt" romanı və "Küçük Şeylər" hekayələr toplusunda həm Avropa ədəbiyyatı ilə əlaqələri, həm də milli ədəbiyyatın formalaşmasındakı rolu yeni baxış bucağından şərh olunmuşdur. Bu yanaşma Səzainin yaradıcılığını ədəbi yenilik kontekstində qiymətləndirməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nurullah A., Siyavuşgil S.E. Madame Bovary. Türkiyə: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, 399 s.
2. Səmədova Ü. TənziMAT dövrü türk nəsrinin formalaşmasında qərb ədəbiyyatının təsiri. Bakı: Şərq-Qərb, 2021, 35 s.
3. Salih B. Sami Paşazadə Sezai "Küçük Şeylər". Türkiyə: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, 85 s.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Kəmalə Nəcəfova

FOLKLOR VƏ YAZILI NÜMUNƏLƏRDƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN İZLƏRİ

Sevinc Cavadova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti
sevinjjavadzade@gmail.com

Abstract

Traces of multicultural values in folklore and written examples

Heydar Aliyev's policy was based on multiculturalism, tolerance, and humanitarian values. His policy of prioritizing human rights not only saved Azerbaijan from civil war but also served as an example for the implementation of multicultural values in the country. This article primarily examines the traces of multiculturalism inherited from Azerbaijan's historical documents, including national and moral values, and analyzes Azerbaijani literature as an example. The research focuses on the epic genre in folk tales.

The analysis of these folk tales is carried out in two directions: (1) multicultural values in legends and tales; (2) multicultural values in epics. The analysis of these folk tales leads to a final conclusion. This article examines the legend of Alexander from a multicultural perspective and, referring to Muxtar Immanov's research, presents the story of Molla Nasreddin, from which traces of multiculturalism are identified. In the third part of the article, the poem Dastani Ahmad Khalami is taken as an example to study the origin and development of local literature. This epic is analyzed in the article from a multicultural perspective.

Keywords: *folklore, Azerbaijani literature, legend, saga, narrative, written sample.*

Azərbaycan multikulturalizminin tarixi köklərini araşdırdıqda, bu fenomenin 2010-cu ildə başlamadığını görmək çətin deyil. Ulu öndər Heydər Əliyev müasir Azərbaycan multikulturalizminin banisi hesab olunur. Sovet İttifaqının süqutu ərəfəsində – 1980-ci illərin sonu və 1990-cı illərin əvvəllərində – millətçilik müxtəlif qrupları birləşdirməyin yeganə yolu idi. Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, bu siyasi ideologiya keçmiş sovet respublikalarında, o cümlədən bizim regionda ciddi münaqişələrə səbəb oldu. Bu dövrdə Azərbaycan vətəndaş müharibəsi astanasında idi. Məhz bu dövrdə ümummillət lideri Heydər Əliyev siyasətə qayıtdı. Hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycanın daxili və xarici siyasətində dərhal fundamental dəyişikliklər baş verdi.

Onun siyasəti multikulturalizm, tolerantlıq və humanitar dəyərlərə əsaslanırdı. Heydər Əliyevin siyasəti insan hüquqlarını prioritetləşdirdi ki, bu da Azərbaycanı vətəndaş müharibəsindən xilas etməklə yanaşı, həm də ölkənin multikultural dəyərlərini bir modelə çevirdi [1]. 1989-cu ildə Sumqayıt hadisəsi vətəndaş müharibəsinin əsas səbəblərindən biri idi. Sovet İttifaqının dağılması ilə Azərbaycanda Lezkin Respublikası və Tərəş-Moqan Respublikasının yaradılması təşəbbüsü gücləndi və Azərbaycan Respublikasının təcili olaraq ölkəni bu istiqamətdə istiqamətləndirəcək bir liderə ehtiyacı var idi. Ulu öndər Heydər Əliyev bu əhəmiyyəti dərk etdi və 1993-cü ildə keçirilən Azərbaycan Ziyalıları Konfransından sonra hakimiyyətə gəldi. Azərbaycan Respublikası 18 oktyabr 1991-ci ildə müstəqilliyini elan etdi. Tezliklə bu müstəqillik dünyanın bir çox ölkələri tərəfindən tanındı.

Buna görə də bu gənc ölkə beynəlxalq təşkilatlarla siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq qurmaq zərurəti ilə üzləşdi. Eyni zamanda, Heydər Əliyevin qətiyyətli siyasəti sayəsində müxtəlif etnik qrupların bərabər hüquqlarının qorunması və mədəni müxtəlifliyin inkişafı üçün şərait yaradılması əsas şərtlərdən birinə çevrildi. Başqa sözlə, qanunun tətbiqi və hüquqların qorunması dəlillərə əsaslanmalı və daxili münaqişələrin qarşısı alınmalıdır [4]. Əfsanələr mövzu

baxımından müxtəlif və məzmun baxımından zəngindir. Heyvan və quş adları ilə bağlı əfsanələr heyvan əfsanələri; yer adları ilə bağlı əfsanələr yer adları əfsanələri; tayfalar, etnik qruplar və nəsillər haqqında əfsanələr etnik əfsanələr adlanır; Səma cisimləri haqqında əfsanələr kosmik əfsanələr adlanır. Bundan əlavə, tarixi şəxsiyyətlər, din və digər aspektlər haqqında əfsanələr də mövcuddur. Gəncəvik və onun qəhrəmanlıqla göstərdiyi hərbi nailiyyətlər haqqında əfsanələr geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu əfsanələrdə vətənpərvərlik, qorxmazlıq, dürüstlük və səmimiyyət kimi dəyərlər vurğulanır.

İsgəndər haqqında əfsanələrdən birində bir çox ölkələri fəth edən böyük fatehin Şirvanı ələ keçirmək qərarına gəldiyi göstərilir. Ordusunu Şirvan qalasının qarşısında toplayan İsgəndər Şirvan hökmdarına məktub göndərir. Məktubda hökmdarın itaət etməsə, qan töküləcəyi bildirilir. Lakin Şirvan hökmdarı ölkəni təslim etməyəcəyini bildirir. Uzun və qanlı bir döyüş başlayır. İsgəndərin ordusu qalanın müqavimətini qıra bilmir. Qəzəblənmiş İsgəndər Şirvanın geniş mühasirəyə alınmasını əmr edir. O, hücum zamanı ordusundakı vəhşi tayfaların döyüşçülərini ön cəbhəyə yerləşdirir. Hökmdar illərdir bəslədiyi və saxladığı saysız-hesabsız ilanları İsgəndərin ordusuna yönəldir. Ordu zəhərli ilanlar tərəfindən iflic olur. İsgəndər xəzinəsini Şirvan torpağında basdırır.

Qadın hökmdardan ən güclü döyüşçüsünü təkbətək döyüşdə onunla döyüşmək üçün göndərməsini xahiş edir. Hökmdar özü döyüşə gəlir. Döyüşün qızğın vaxtında İsgəndərin dəbilqəsi başından düşür. Təəccüblənən hökmdar İsgəndərin buynuzundan tutub onu diz çökdürür. Buynuz qırılır və yarısı yerdə ilişib qalır. Gücü buynuzunda olan İsgəndər məğlub olur, ordusunu Şirvandan geri çəkir və vətəninə qayıdır. Əfsanədəki möcüzə yalnız bundan sonra özünü göstərir. Deyilənə görə, sınmış və yerə ilişib qalmış İsgəndərin buynuzu Şirvan torpağında basdırdığı xəzinəni qoruyub. İnsanlar xəzinəni axtarmağı düşünəndə buynuz yeri titrədir, xəzinə yerin altında hərəkət edir və yerini dəyişir [3].

Bu əfsanədə xalqın milli və mənəvi dəyərlərinin canlı ifadəsini görürük. Ədalətsizliyə qarşı dözümsüzlük, dürüstlük, vətənin bütövlüyünün qorunması və s. milli və mənəvi keyfiyyətlərdir - əsrlər boyu xalqımızın qəlbində dərin kök salmış dəyərlərdir. Əfsanələr vaxtilə nağılların epik janrına daxil edilsə də, sonradan əsl dəyərini qazanıblar. Həcmi yığcam olan bu janrın tarixdə baş vermiş bir hadisəyə əsaslandığı izah edilib. Daha dəqiq desək, əfsanənin məzmunu müəyyən bir tarixi hadisə, tarixi şəxsiyyət, məşhur abidə və s. haqqında təsəvvürlərdən formalaşır. İmanov Muxtarın tədqiqatından da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, multikulturalizm özünü epik lətifə janrında da büruzə verir. Beləliklə, bu gülüşün aparıcı janrlarından biri olan xalq gülüşündə, zarafatlarda

multikulturalizm və tolerantlığın özünəməxsus ifadəsini müşahidə edirik. Zarafatın qəhrəmanı digər xalqların nümayəndələrindən əvvəl öz xalqının nümayəndələrinə gülür. Zarafatın qəhrəmanı digər millətlərin və digər dinlərin nümayəndələrinə düşmən kimi deyil, dost kimi gülür [5].

Milli-mənəvi dəyərlərimizin epik janrlar olan dastanlarımızda geniş şəkildə əks olunduğunu söyləmək üçün ciddi bir səbəb var. İstər sevgi, istərsə də qəhrəmanlıq dastanlarımızda başqa xalqların personajlarının olduğunu və heç bir ayrı-seçkilik edilmədən təsvir olunduğunu görmək mümkündür. Xalqımız həyatda heç kimə milliyyətinə görə ayrı-seçkilik etmədiyi kimi, dastan janrında yaratdıqları sənət nümunələrində də ayrı-seçkilik etməmişdir. Onlar dosta dost, düşmənə düşmən idilər. İtkilər yaşasalar da, çox vaxt bağışlayıcı, yumşaq ürəkli və amansız düşmənlərini azad etmişdilər. Bunu "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Qaçaq Nəbi" və digər dastanlarda görmək olar. Bir sıra dastanlarımızda ayrı-ayrı personajlar vasitəsilə millətlərə ayrı-seçkilik edənlərin mənfi, nifrət dolu obrazlarını yaratmışlar. "Əsli və Kərəm" bu baxımdan daha məşhurdur.

Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlər dövrünün möhtəşəm abidələri arasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edən "Dastani-Əhməd Hərəmi" peoması ümumi məzmunu, estetik informasiya gücü, janr paradiqması, səs simvolizmi, səs assosiasiyası ciddi bir tekstura ilə xarakterizə olunur və sonrakı dövrə aid yerli ədəbi nümunələrimizin inkişafına təkan verməklə yanaşı, nümunəvi rol oynayır və multikultural dəyərlərin inkişafına təkan verir. Müəllif dastanın personajlarındakı neqativlikləri əks etdirməklə insan təbiətindəki neqativliyin onların yaşadıkları ilə oxşarlığını və neqativin müsbətlə qarşılaşmasında məğlubiyyətini təsvir etmişdir. Poemanın əsas qəhrəmanı Əhməd Hərəmi obrazı mənfi xüsusiyyətlərə malik bir qəhrəmandır. Beləliklə, şair Hərəmi haqqında "bədəxtər", "qaraüzlü Hərəmi qara ərdir", "mudara əhli" kimi qeyri-insani sifətlərlə danışır (Yaqub, 2008). Müəllif ilk məclisin əvvəlində qəhrəmanın mənfi xüsusiyyətlərini təsvir etməyə başlayır. Beləliklə, Hərəmi tilsim və sehlər edə bilir, tibb elmində biliyə malikdir, fiziki cəhətdən sağlam və güclüdür və üstəlik, Hərəminin özü kimi doqquz nəfərlə bir qalada yaşaması və soyğunçuluqla məşğul olması Əhməd Hərəminin tamahkarlığının bədii ifadəsidir. Poemada Əhməd Hərəmi topladığı sərvətlə kifayətlənmir və Bağdad Sultanının xəzinəsini ələ keçirmək istəyir. Digər tərəfdən, şair dastanda əsas personajı daxili xarakterini göstərmək üçün kinli bir insan kimi təsvir edir. Kin xarakterinin mənfi olması ilə yanaşı, təsvirin kin-küdurətin milli dəyərlərə verilən əhəmiyyətdən qaynaqlandığını əks etdirməsi mənfi personajın nədən yarandığı barədə düşünməyin vacibliyini vurğulayır. Beləliklə, Əhməd Hərəminin həyəcanı və

itirilmiş yoldaşlarının qisasını almaq hissi ilə aşib-daşması dostluğa hörmət və əhəmiyyətin bədii təcəssümüdür. Digər tərəfdən, şairin qəhrəmanının Bağda-da və Krıma getməsi həmin dövrdə tolerant və çoxmədəniyyətli münasibətlərin mövcud olduğunu göstərir. Hətta Haraminin Krıma gedib orada karvan qurduqdan sonra Bağdada qayıtması təsviri belə yaxınlıqdakı ərəzilər arasında iqtisadi əlaqələrin və müxtəlif mədəni dəyərlərin qiymətləndirilməsinin bariz nümunəsidir. Əsərin qəhrəmanı Əhməd Haraminin obrazındakı ziddiyyətli obraz həm multikultural dəyərlərin qorunması, həm də pozulması kimi ikili münasibətin ifadəsidir. Şair əsas personajın hiyləgər cəhətlərini, ifrat nifrətini və təkəbbürünü, qəddarlığını və amansızlığını aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

Zehi bədəslü murdar guri-məğbun,
Haramzadə, füzul, məhrumi, məhzun.
Oda yanıcı düşmən, yil qoyucu,
Ətini dişləyüb göksin urucu.
Deməzdi kim, olan oldu və getdi,
O kindarlıq eşit kim ana netdi. (Dastani-Əhməd Hərəmi) [2].

Poemada Xoca Rüstəm, Şiraz Banusu, Güləfrux, Şahənşah kimi köməkçi personajlar da yer alır ki, Xoca Rüstəm də cəsur, qorxmaz, cəsur və xeyirxah bir insan kimi təsvir olunur. Bu xüsusiyyətlə Xoca Rüstəmin Güləndəmi kimsəsiz bir yerdə bağlı görüb xilas etdiyi səhnədə qarşılaşırıq. Eyni zamanda, bu səhnədə qadınlara qayğı göstərmək və hörmət etmək kimi milli mənəvi dəyərlərin bədii təsviri bu dastanı multikultural dəyərlər prinsipləri əsasında təhlil etmək və dastan üzrə çoxmədəniyyətli dəyərlərin şagirdlərə öyrədilməsini təşkil etməyin yollarını izah etmək üçün əhəmiyyətli material təqdim edir. "Əhməd Hərəmi" dastanının tədrisində - praktik dərslərdə - şagirdlərin müstəqil işi üçün tapşırıqları ev tapşırığı və ya layihə işi kimi davam etdirmək məqsəduyğundur.

Azərbaycan türklərinin istənilən ədəbi əsəri digər xalqların dinlərinə və milli dəyərlərinə hörmət və vurğunu əks etdirir. Xalqımızın nağılları, dastanları, xalq dramları və digər ədəbi janrları azlıq qruplarının mənəvi irsinə hörmət və minnətdarlığı açıq şəkildə nümayiş etdirir. Bir millətin mənəvi irsi - ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət - milli və mənəvi dəyərlərin qorunmasında əvəzsiz rol oynayır. Buna əsaslanaraq, şifahi xalq ədəbiyyatında Azərbaycan multikulturalizminin spesifik təzahürlərinin araşdırılması xüsusilə vacibdir və diqqətəlayiq nəticələr vermişdir. Ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət digər xalqların düşüncə tərzlərinin, milli və mənəvi dəyərlərinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Xalq nağıllarında və ədəbi əsərlərdə Azərbaycan multikulturalizminin təşkili və təbli-

ği Azərbaycan folklorunda və ədəbiyyatında mühüm yer tutur.

Bu tədqiqat nağılları, dastanları və erkən ədəbi əsərləri araşdırır. Təhlil göstərir ki, milli və mənəvi dəyərlər bütün bu sahələrdə əhatəli şəkildə təsvir olunur. Şifahi xalq yaradıcılığının hər hansı bir forması kimi, ən qədim yazılı ədəbi dəlillər millətin dini və milli dəyərlərini nəzərdən qaçırmır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Абдулла, К. (2017). Азербайджанский мультикультурализм. Учебник для старших классов. Баку: АДПУ. Аноним. (1994). Антология азербайджанского фольклора. Нахчыванский фольклор (том I). Баку: "Сабах". Ефендиев, П. (2012). Азербайджанская устная народная литература. Баку: Наука и образование.
2. Дастани-Ахмад Харамии. (2004). Баку, Шарк-Гарб, с. 120.
3. Гани, Т. (2017). "Дастани-Ахмад Харамии" и эпическое повествование. Шелковый путь, 4, 102-107.
4. Гаджиева, М. (2016). Мультикультурализм – образ жизни Азербайджана. Доступно по адресу <https://arxiv.folklor.az/501.htm> Лидер. (2005). Азербайджанские эпосы (том II).
5. Мухтар, И. (2017). Мультикультурализм в азербайджанском фольклоре.

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN YARADICILIĞINDA "PƏRİ CADU" NUN YERİ

Zəhra Məhərrəmovə

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

zhramhrrmov@gmail.com

Abstract

"This article explores the place and significance of the play "Peri Jadu" within the dramaturgy of Abdurrahim bey Hagverdiyev. The study reviews the developmental stages of Azerbaijani drama during the late 19th and early 20th centuries, identifying the role of theater in the processes of public thought and enlightenment.

The article demonstrates that although "Peri Jadu" possesses an ostensibly mystical plot, it is essentially an artistic embodiment of issues such as ignorance, superstition, and social backwardness. The synthesis of realistic description with symbolic and mystical layers serves to establish a profound dramatic tension. The research concludes that "Peri Jadu" represents a new stage in Hagverdiyev's dramaturgy in terms of both form and content. The work proves that the author expanded the aesthetic possibilities of national drama by enriching realism with poetic and spiritual nuances".

Keywords: *Abdurrahim bey Hagverdiyev, Peri Jadu, Azerbaijani drama, symbolism, sufism, mysticism, realism, Dervish image, enlightenment, public thought.*

Giriş. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında maarifçilik ideyalarının güclənməsi, milli özünüdərk prosesinin sürətlənməsi ilə xarakterizə olunan mürəkkəb bir dövr idi. Dövrün ən böyük gücü isə ədəbiyyat, mətbuat, xüsusilə teatr idi. Xalqın böyük bir qisminin oxuma-yazma bacarığı olmadığına görə, onlar üçün qəzet oxumaq əvəzinə hadisələrin əyani şəkildə əks olunduğu teatr daha qənaətbəxş bir həll yolu idi. Bu səbəblə dramaturgiya bu dövr üçün ictimai fikrin formalaşmasında cəhəltə və geriliyə qarşı mübarizədə əsas silahlardan birinə çevrilmişdi.

Məhz belə bir zamanda Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılıq fəaliyyətinə başlayır və Azərbaycan dramaturgiyasına yeni bir canlılıq gətirir. O, başa düşürdü ki, tamaşaçını təkcə güldürmək və ya ağlatmaq yox, eyni zamanda düşündürmək lazımdır. Məsələn, onun "Bəxtsiz cavan" əsəri yeni nəslin köhnə mühitə mübarizəsində məğlubiyyətini və faciəsini ortaya qoyurdusa, "Pəri cadu" da artıq insan psixologiyasının qaranlıq və boğucu tərəflərinə enirdi. O, Avropa simvolizmini milli ədəbiyyatımıza gətirən, Şərqi nağılvari dünyasını, Qərbin həmin dövr üçün müasir olan dramatik strukturla sintez edə bilən nadir sənətkarlardan idi. Sənətkarın qələminə olan bağlılığını müşahidə edən professor K.Məmmədov yazır: "Haqverdiyev də xalq yaradıcılığına məhəbbətlə bağlanan söz ustalarındandır. O, əlinə qələm aldığı gündən son nəfəsinə qədər şifahi xalq ədəbiyyatına bağlanmış, özünün bir sıra əsərlərinin mövzu və məzmununu nağıl, dastan və lətifələrdən almış, onu öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə yaradıcı surətdə işləyib orijinal, mükəmməl, bədii əsərlər yaratmışdır" [1, s. 105].

Həmin dövr üçün dramaturgiyamızda özünü göstərən ən pik məqamlardan biri Azərbaycan ədəbiyyatına simvolizm estetikasının gətirilməsi olmuşdur. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev "Pəri cadu"nu yazmaqla ədəbiyyat və teatrımızın da həmçinin mürəkkəb fəlsəfi fikirləri ifadə etməyə qadir olduğunu hər kəsə göstərdi. "Pəri cadu" əsəri həm Ə.Haqverdiyev yaradıcılığının, həm də ədəbiyyatımızın ən misilsiz nümunələrindən biridir. "Pəri cadu haqqında qeydlər" məqaləsində Ə.Haqverdiyev faciəni yazma səbəbini belə açıqlayır: "Doxsanıncı illərin ortasında simvolizm deyilən bir ədəbiyyat üsulu teatro sahəsinə atıldı. Alman ədibi Hauptmanın "Qərqli olmuş çan" sərlövhəli faciəsi mədəniyyət aləminə bir şəşəə saldı. Bu üsulun Şərq ruhuna xeyli uyğun olması məni artıq həvəsə gətirdi. Və mən Şərq həyatından götürülmüş simvolik bir əsər yazmaq fikrinə düşdüm. Nəhayət 1901-ci sənədə "Pəri cadu" nam əsərimi yazdım" [2, s. 332].

Gerhart Hauptmanın "Qərqli olmuş çan" əsərində sənətdə ucalıq axtarışında olan baş qəhrəman Henrix özünün ən mükəmməl əsərini yaratmaq istə-

yərkən meşə pərisi Rautendelayn tərəfindən sehrlənərək dağlara çəkilir. Henrix burada təbiət ruhunu təmsil edən pərinin təsiri altında öz ailəsini, həyat yoldaşı Maqdanı və yaşadığı xristian kəndini tamamilə unudur.

Əsərin əsas ideyası da onun adı ilə eynilik təşkil edən gölün dibinə düşüb "qərq olmuş zəng" simvolu Henrixin boğulmuş vicdanını və həyatdakı uğursuzluqlarını təmsil edir. Zəng nə qədər dərinlərə getsə də, onun səsi Henrixin qulaqlarından getmir. Bu boğuş səsi nəhayət sənətin ali zirvəsinə çatıb, dağda Rautendelaynla birlikdə yeni bir həyata başlamaq istəyən Henrixə günahlarına çağırır. Hər dəfə özünü xoşbəxt hiss etməyə çalışarkən, onun təkəbbürünü və vicdanını parçalayıb ona qatil olduğunu xatırladır. Bu isə Henrixə həm mənəvi, həm də psixoloji sarsıdır. Çünki bu sayədə o, nə tamamilə bu vaxta qədər yaşadığı yerə aid ola bilir, nə də o çox arzuladığı göylərə yüksələ bilir.

İki əsəri müqayisə edərkən görə bilərik ki, hər iki qəhrəman bir növ təsirlənərək öz ocaqlarını söndürürlər. Ancaq Henrixə evindən uzaqlaşdırılan onun sənət sərxoşluğu idisə, Qurbanı yoldan çıxaran daha çox ehtirası və mənəvi dayanıqsızlığıdır. Hər iki obrazın xarakterindəki ən böyük oxşarlıq onların iradəsizliyi və təkəbbürüdür. Henrix insanlardan uzaqlaşdırılan onun günəşə məbəddə tikmək xəyalı ilə özünü tanrıya bərabər tutması idi. Qurban isə özünü bu yaşayış tərzinə yaraşdırmırdı və kasıblıqdan qurtulmaq istəyi ilə ona edilən təkliflərin kor-koranə şəkildə dalınca düşür. "O, yalançı Zərnigarın hiyləsinə aldanaraq, ailəsini atıb dövlətli və gözəl Hafizə xanımla evlənir. Deməli, taleyi Qurbanı arzuladığına çatdırır. O, "beli yağır" oduncu ikən dönüb Qurban bəy olur, əsərdəki personajlardan birinin dediyi kimi "babası görmədiyi günləri görür" [3, s. 65].

Ə.Haqqverdiyev Gerhart Hauptmanın "Qərq olmuş çan" əsərindəki təbiət ruhları motivini milli təfəkkür süzgəcindən keçirərək, onları şifahi xalq ədəbiyyatımızda olan cin, şeytan, pəri, cadugər obrazları ilə əvəz edir. Bu yanaşma isə öz növbəsində isə öz növbəsində Qərb simvolik dram formasının Şərq folklorunun rəngarəngliyi ilə bəzədilməsi, "milli geyimdə" təzahürüdür. Pəri, iblis, dərviş, əcinnə, şamama cadu kimi obrazların seçilməsi heç də təsadüfi deyildir. Onlar xalqın yaddaşında əsrlər boyu yaşayan, onların dünyagörüşünü özünü əks etdirən simvolik fiqurlardır. Ancaq bu obrazlar əsərdə sadəcə mifoloji ton elementi deyil, həm də aparıcı qüvvə kimi çıxış edir, hətta demək olar ki, obrazların talelərini öz əllərinə alırlar. İblis və əcinnələr Pərinin qəlbini kin və nifrətlə doldurub, onu cadugərliyə sövq edirlər, Şamama cadu isə onun köməkçisinə çevrilir. Bu obrazlar vasitəsilə Ə.Haqqverdiyev xeyir və şər qüvvələrinin əbədi mübarizəsini səhnələşdirir. Əbdürrəhim bəy Haqqverdiyev "Pəri

cadu haqqında qeydlər" məqaləsində bunu belə təsvir edir: "İnsanı həmişə nəhs yollara igvə edən nəfsi-əmmarə Şamama cadu sifətində ortalığa çıxıb. Bu qarı həm Qurbanın, həm Hafizə xanımın, həm Pərinin təbiətində olub, onları asan vəchlə səadətə nail olmaq yoluna çəkib, hamısını məhv edir və Qurban öləndən qabaq öz səhvini anlayıb, Səliməsi tərəfə qaçmaq istəyirsə də daha iş işdən keçdiyindən, nəfsinin çəngəlində fot olur" [2, s. 332]. Başqa bir obraz olan Dərviş isə öz növbəsində ayrıca bir təhlilə cəlb olunmalıdır. Türk mifologiyasında dərviş obrazı ikili xarakter daşıyır- bəzən xeyir, bəzən isə şər qüvvələrlə əlaqələndirilir. Türk xalq nağıllarında mifoloji strukturlu obrazları öyrənən İ.V.Stebleva dərviş obrazının ikili xarakterini aşağıdakı kimi dəyərləndirir: "Qəhrəmana xeyirxah yanaşması, qoruyucu, məsləhət verən, dar ayaqda olanlara kömək əlini uzatmaqla bərabər, dərvişlər həm də qorxulu, sehrli gücə malik xtonik başlanğıc kimi də çıxış edir" [4, s. 14]. İ.V.Steblevanın qənaətlərinə görə, dərvişlər bəd ruhlarla - pəri, cin kimi xtonik varlıqlarla əlaqədə olurlar. Lakin Ə.Haqverdiyev dərvişi müsbət, yol göstərən bir obraz kimi təqdim edir. O, intiqamdan imtina motivi kimi çıxış edərək, Şərq mistik düşüncəsinin əsaslarından biri olan nəfsə qalib gəlmək və qisas hissini cilovlamaq ideyasını qabartsa da, Pəri onu dinləmir və qaçınılmaz faciəvi sonu öz əlləri ilə gətirir.

Ə.Haqverdiyev yaradıcılığında bir çox dram əsərlərində cəhalət, sosial ədalətsizlik, ailə-məişət problemləri və s. əsas mövzulardır. Bu baxımdan "Pəri cadu" müəllifin yaradıcılıq yolunda həm əvvəlki mövzuların davamı, həm də yeni bir baxış bucağını özündə birləşdirir. Maarifçilik xətti qorunsa belə, əsərdəki tənqid məqamlarının təqdimində simvolik və mistik çalarlardan istifadə olunmuşdur. Bu isə həm dramaturqun yaradıcılığında, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir mərhələyə addım atılması kimi başa düşülə bilər.

Bundan əlavə əsər psixoloji dərinlik baxımından mürəkkəb bir quruluşa malikdir – obrazların daxili-psixoloji vəziyyətlərində ziddiyyətlər qabardılır. Onların bir insan kimi qorxu, intiqam, ehtiras, təkəbbür hisləri daha ön plandadır, bu isə Ə.Haqverdiyevin dramaturji yaradıcılığında psixoloji məqamların getdikcə daha da inkişaf etdiyini göstərir. Bunu elə əsər başlayan kimi görmək mümkündür. Faciənin əvvəlində oxucunu ailəsini itirən, əri tərəfindən aldadılan Pərinin düşdüyü situasiya qarşılayır. O, həyat yoldaşına qarşı həmişə sadıq olsa da, əldə etdiyi tək şey xəyanət və evindən atılmaq olur. Ona zülm edənlərdən intiqam almaq, onu odda yandıranları oda atmaq istəyən Pəri, beləcə "mələk simalı qadın"dan "intiqamçı qüvvə"yə çevrilir. Bu keçid isə simvolizmin "gözlə görünən aldadıcı gözəlliyin arxasındakı qaçınılmaz və ölümçül həqiqət" məntiqinə əsaslanır.

Pəri Qurbana qarşı ilk təəssüratında nə qədər lütfkar idisə, intiqam məsələsində də bir o qədər dağdıcıdır. Simvolizmdə sevgi və ölüm birdir (Oskar Uayldın "Salome"sində olduğu kimi). Çünki intiqam Pəri üçün sadəcə qəlbi qırılmış qadın duyğusu deyil, İblis vasitəsilə ona xəyanət edən insana verdiyi cəzadır.

Üçüncüsü, əsərdəki realist ünsürlərin simvolizm estetikası ilə sanki bir uyğunluq yaratmasıdır. Zahirən real həyatda, gündəlik məişətdə baş verən hadisələrin təqdimatında, metaforik çalar daşıyan elementlərin təsiri aydın hiss olunur. Reallıqla irreallıq əsərdə xüsusi estetik atmosfer yaradır. Məhz bu bədii sintez Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Pəri cadu"nu yazmaqla ictimai-sosial problemləri səhnəyə gətirməklə kifayətlənməyib, realizmin sərhədlərini genişləndirərək, onu ruhani-fəlsəfi məqamlarla zənginləşdirdiyin nümayiş etdirir. Bu baxımdan "Pəri cadu" Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığında bədii kamilliyə doğru atılmış önəmli bir addımdır.

Dördüncüsü, əsərin Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı üçün keçid rolunu oynamasıdır. "Pəri cadu" elə bir əsərdir ki, maarifçi-realizm və romantik-simvolizm arasında körpü rolunu oynayır. Sənətkar "Pəri cadu"nu yazaraq, Azərbaycan ədəbi fikrində bir yeniliyə nail olur. "Pəri cadu"nun ən böyük müvəffəqiyyəti isə ondadır ki, Ə.Haqverdiyev burada Avropa simvolizmini, Şərq sufizminin fəlsəfəsi ilə ustalıqla sintez etmiş və milli ruhun müasir dramaturgiyaya nüfuz etməsinə nail olmuşdur. Ə.Haqverdiyevin bu sahədə atdığı cəsarətli addım Azərbaycan teatrı üçün böyük uğur olmuşdur.

Beləliklə, "Pəri cadu" sadəcə bir düşüncənin söz sənəti ilə bəzənməsi deyil, bütövlükdə bədii fikrin yeni bir mərhələyə keçidi kimi qiymətləndirilməlidir. Burada ortaya qoyulan müzakirə mövzusu konkret bir mühitin deyil, fani bir insanın zəiflikləri, qorxu və ehtiraslarının bədii modelidir. Nəticə etibarilə, "Pəri cadu" Ə.Haqverdiyev sənətində forma yeniliyinin, yeni cərəyanın, psixoloji dərinliyin təqdimatıdır. Fəciə milli dramaturgiyamızın inkişaf yolunda əhəmiyyətli yer tutması ilə yanaşı, müəllifin sənətkar kimi yetkinləşməsinin və estetik dünyagörüşünün kamilləşməsinin bariz göstəricisidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məmmədov K. Ə.Haqverdiyev. Bakı, Gənclik, 1970.
2. Haqverdiyev Əbdürrəhim bəy. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Lider, 2005.
3. AMEA. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
4. Stebleva İ.V. Oçerki tureükoy mifologii (Po materialam volşebnoy skazki), 2002.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Məti Bayramlı

XALİD ƏLİMİRZƏYEVİN TƏDQİQATLARINDA HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞI

Zərifə Zeynalova

Magistrant

Bakı Dövlət Universiteti

zerifezeynalova505@gmail.com

Abstract

Huseyn Javid's creativity: in the research of Khaled Alimirzayev

This article discusses in the research of Doctor of Philology, Professor Khalid Alimirzayev on the creativity of Huseyn Javid, the content and essence of his works, as well as the impact of Huseyn Javid's creativity on Azerbaijani literature, the development of theater and dramaturgy, and in the general context, on the formation of our people's public thinking, critical thinking skills, and the development of national-spiritual and moral values.

The beginning of Huseyn Javid's literary creative activity in the second half of the 20th century had a fundamental impact on the development of national drama in our country, and also became an important literary and historical event in terms of social and cultural development. Works such as "Sheikh Sanan", "Iblis", "Sayavuş", "Topal Teymur", etc. written during this period attracted the attention of a wide literary audience and laid the foundation for the development of national theater, as well as acting, based on sound scientific and theoretical discussions in the development of literary and critical thinking.

Keywords: *Huseyn Javid's creativity, social thought, critical thinking, literature, dramaturgy*

Giriş. Hüseyn Cavid lirik, dram və monoloqlar ustası olub, pyeslərində hiss edilən güclü psixoloji təsir, bədii romantik hiss və düşüncələr, yeni ifadə çalarları bütün dövrlərdə oxucuların diqqət və marağını cəlb etmişdir. Hüseyn Cavid əsərləri emosional-bədii təfəkkürü, tənqidi və yaradıcı düşüncə tərzini artıraraq ədəbiyyata yeni ruh verir.

Hüseyn Cavid hər zaman xeyirxahlığa, humanist düşüncə və davranışlara sadıq qalmış, əsərlərində milli-mənəvi dəyərlərə, xalqın əxlaqi-mədəni keyfiyyətlərinə, bəşəriyyətin gələcəyinə, cəmiyyətin tərəqqi və inkişafına, xalqın maariflənməsinə, gələcəyə dair düşüncələrə xüsusi olaraq önəm vermişdir. Onun əsərlərində yer alan Şeyx Sənan, Teymur, Səyavuş, Xəyyam kimi obrazlar güclü və iradəli xarakterə malik olub, daim cəmiyyətin ideyalarını reallaşdırmağa, milli, mənəvi və bəşəri borcu layiqincə yerinə yetirməyə çalışmış-

dır. Əsərlərində tarixi şəxsiyyətlərə xüsusi yer verən Hüseyn Cavid xalqımızın tarixinə, milli-mənəvi dəyərlərinə, güclü iradə və əxlaqi keyfiyyətlərinə hörmətlə yanaşdığını sübut edir, gələcək nəsilləri xalqın milli-mənəvi, ədəbi-ideoloji dəyərlərinə bağlı olmağa səsləyir [2, s. 153].

Əsas hissə. Hüseyn Cavid digər romantizm cərəyanının nümayəndələri ilə müqayisədə bəşəri ideyaların təmsil edilməsinə, öz dövrünün əsas tarixi hökmdarlarının əsərlərində təcəssüm etdirilməsinə çalışırdı:

Kəssə, hər kim tökülən qan izini,

Qurtaran dahi odur yer üzünü.

Hüseyn Cavid yaradıcılığında ailə məhfumu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsərlərində qarşılıqlı məhəbbət, hörmət və ailə dəyərlərinin təbliği xüsusi olaraq vurğulanır. Ədibin fikirlərinə əsasən ailə bir-birini anlayan insanların həmrəyliyi nəticəsində yaranmalı və özündə saf, humanist, ulvi hisslərini təcəssüm etdirməlidir. Hüseyn Cavid "Maral" pyesində məhz ailədaxili münasibətləri, qarşılıqlı hörmət və məhəbbət hisslərinin zəruriliyini aşılrayır [1, s. 322].

Eyni zamanda, Hüseyn Cavid əsərlərində cəmiyyəti, insanları alçaldan, heç bir insani münasibətlərə uyğun olmayan, bəşəriyyətə bəla gətirən ictimai-əxlaqi yanlış davranışlara qarşı mübarizə aparır və bu cür davranışları qətiyyətlə qınayırdı. O, eləcə də insanlar arasında münasibətlərə, bəşəri savaqlara gətirib çıxaran dini ayrışdırıcılığa qarşı çıxır və "Şeyx Sənan" əsərində özünün ilk faciəvi obrazı olan Şeyx Sənanın təmsalında bu kimi hadisələrə qarşı münasibətini bildirirdi. Şeyx Sənan obrazı dramatik, narahat, ancaq bir o qədər də romantik təbiətli obrazlardan biri olub, hələ gənclik illərində yaşadlarından öz dünyagörüşü, ağılı, müdrikliyi və mənəvi saflığına görə seçilirdi. Hüseyn Cavid "Şeyx Sənan" əsərində Şeyx Sənanı həm hüsn, həm də kamal sahibi olaraq adlandırırırdı. Sənanın dini ayrışdırıcılığa qarşı ideoloji fikirləri şeyxlərin, din adamlarının kəskin etirazına səbəb olmuşdur. Şeyx Sənanın fikrincə insanı xoşbəxt edən din deyil, həqiqi, saf məhəbbətə inamdır. Əsərdə Şeyx Sənan obrazının dilindən deyilir [4, s. 98]:

Məni öldürsələr də, mən yaşarım,

Tərk edib xəlqi, xəliqə qoşarım.

Bu misralarda Şeyx Sənan həqiqi, saf məhəbbətin sadəcə Allaha aid olduğuna inanır və Allaha, yəni xəliqə duyduğu eşqi hər kəsdən üstün tutur.

Hüseyn Cavid yaradıcılığı klassik ədəbiyyatımızın ideologiyalarından və tərəqqi çağırışlarından heç bir zaman kənara çıxmamışdır. Əksinə, şair cəmiyyəti hər zaman yeniliyə, müasirliyə səsləyir, mövhumat və cəfəngiyyatdan uzaq durmağa, elmi dəstəkləməyə çağırır. "Şeyx Sənan" və "İblis" əsərləri şai-

rin bu tip situasiyalara qarşı mövqeyini müəyyən etməyə şərait yaradır. "İblis" əsərində qeyd edilmiş "İblisəmi uymuş bəşəriyyət" sualı bütün əsər boyu oxucuları düşündürür və insanların cəmiyyətdəki davranışları haqqında məlumat verən dərin fəlsəfi məna kəsb edir [5, s. 108].

Hüseyn Cavid "Şeyda" pyesində isə insanları hürriyyətə, haqq və ədalətə səsləyir. Pyesdə "Arkadaşlar! Artıq zəncirlər qırıldı, haqq yerini buldu" fikirləri bunun bariz nümunəsidir [3, s. 222]. Hüseyn Cavidin "Peyğəmbər" əsəri peyğəmbərin insana məhəbbətini ifadə edən dərin fəlsəfi konsepsiyası, cəmiyyətdəki bərabərsizliyə, haqsızlığa qarşı mübarizəni, eləcə də yoxsul təbəqələrin mənafeyini təcəssüm etdirir. Hüseyn Cavidin yaratdığı peyğəmbər obrazı vicdansız hakimləri, mənəvi zülmkarlığı, insanlığı alçaldan, əxlaqi normalara zidd olan davranışları qətiyyətlə pisləyir və o haqqı deməkdən əsla çəkinmir, insan hüquqlarının müdafiəçisinə çevrilir. Və obrazın dilindən bu misralar qeyd edilir:

Yoxsulluq ən böyük sərvət,
Qarşımda heçdir rəyasət.

Bu misralarda peyğəmbər obrazının haqq-ədalətin, vicdanlı olmağın heç bir təbəqə fərqi olmadan bu dünyada ən böyük sərvət olduğunu, eləcə də vicdanın qarşısında rəyasətin heç bir rolunun olmadığını vurğulayır. "Peyğəmbər" əsəri ilə yanaşı „Səyavuş“ əsərində də Hüseyn Cavid məhz bərabərsizliyə qarşı çıxır. Səyavuş obrazı saray mühitinin saxtakarlığını və ədalətsizliyini görərək belə qənaətə gəlir ki, həya, şərəf, qeyrət, sədaqət kimi humanist keyfiyyətlər sadəcə sadə insanlar üçündür.

Hüseyn Cavidin "Xəyyam" pyesi isə ideya və məzmun baxımından, eləcə də bədii kamilliyinə görə digər əsərlərdən fərqlənir. Pyesdə Xəyyam obrazı keşməkeşli, faciəvi həyat situasiyaları ilə üz-üzə qalmışdır. O, nəcib, alicənab bir insan, ən əsası da bir sənətkar olaraq, onu əhatə edən sosial mühitdən, zülmkar feodal dünyasından yüksəkdə durur ki, bu da öz növbəsində, onu öz dövrünün ali şəxsiyyətlərindən biri edir. Xəyyam obrazı, əsərdə heç bir çətinliyə, zülmə baş əymir, dah yaxşı cəmiyyətin qurulması üçün mübarizə aparır və bu yolda saysız-hesabsız maddi-mənəvi əzab əziyyətlərə qatlanmalı olur. Hüseyn Cavid Xəyyam obrazının timsalında, sadəcə keçmişdə yaşamış və yaratmış böyük mütəfəkkirlərin, sənətkarların deyil, eyni zamanda, cəhalət və nadanlığa qarşı, mənəvi geriliyə qarşı mübarizə aparırdı. O, bütün bu çətinliklərin öhdəsindən ağıl və zəkası hesabına çıxırdı. Əsərdə şəxsiyyət, zaman və sənətkar problemlərinə əsas yer verilmiş, tarixi hadisənin fonunda müasirlik duyğusu aşılarmışdır.

Romantik ədəbiyyatımızın, poeziyamızın parlaq səhifələrində dərin iz buraxan, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynayan Hüseyn Cavid yaradıcılığı xalqımızın daim yaşayan mənəvi sərvətidir və hər zaman özünün bədii-estetikasını qoruyub saxlayacaqdır. Xalid Əlimirzəyevin tədqiqatlarına əsasən, Hüseyn Cavidin ədəbi yaradıcılığının ideya və məzmun baxımından əsasını humanizm, azadlıq və ədalət prinsipəri təşkil edir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, Hüseyn Cavidin əsərlərində insan və humanizm problemi əsas mövqedədir və bu insan konkret tarixi şəxsiyyət olub, eyni zamanda ümumbəşəri mənə kəsb edən simvolik obraz rolunda çıxış edir. Bu yanaşma xüsusi olaraq, dram əsərlərində daha ön planda özünü göstərir. Belə ki, Cavid qəhrəmanları davamlı olaraq, daxili ziddiyyətlər, mənəvi seçimlər və ideal ilə gərçəklik arasındakı qarşıdurma mühitində təqdim edilir. Xalid Əlimirzəyev bu xüsusiyyəti Cavid dramaturgiyasının başlıca poetik prinsiplərindən biri olaraq qiymətləndirir və onun Azərbaycan ədəbiyyatında tragediyanın inkişafına əsaslı surətdə təsir göstərdiyini vurğulayır.

Nəticə. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Hüseyn Cavidin həyatı və yaradıcılığı ədəbiyyatımızda romantizm cərəyanının parlaq nümunələri olaraq qiymətləndirilir və onun bədii estetika axtarışları bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Xalid Əlimirzəyev isə Hüseyn Cavidin ədəbi irsini təhlil etdiyi zaman, ilk növbədə onun əsərlərində səslədiyi insanın azadlığı, mənəvi kamillik, haqsızlığa qarşı etiraz edilməsi və bəşəri ideyaların mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır.

Alimin tədqiqatlarına əsasən, Cavid yaradıcılığı dövrünün ictimai-siyasi həqiqətlərini əks etdirməklə yanaşı, eləcə də ümumbəşəri problemləri fəlsəfi baxımdan təqdim edir. Bu nöqteyi nəzərdən, onun əsərləri zaman və məkan tanımadan müasir dövrdə də öz dəyərini qoruyub saxlayır. Xalid Əlimirzəyev Hüseyn Cavidin əsərlərindəki personajları dərin psixoloji rəngarəngliyi və simvolik yanaşmanı xüsusi olaraq qeyd edir və bunu onun ədəbi ruhunun, yaradıcı təfəkkürünün əsas göstəricilərindən biri olaraq dəyərləndirir.

Həmçinin, Xalid Əlimirzəyev Hüseyn Cavidin dil və üslub keyfiyyətlərini də yüksək dəyərləndirir. O qeyd edir ki, Cavidin poeziya dili zəngin bədii ifadə vasitələri, simvolik xüsusiyyətləri və dərin emosional təsir gücü ilə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlər onun əsərlərinin poetik dəyərini artırmaqla bərabər, ideya yükünün daha təsiredici olaraq çatdırılmasına xidmət edir. Cavidin dili poetik gözəlliklə yanaşı, eləcə də fəlsəfi mənanın daşıyıcısı olaraq çıxış edir və bu, şairin yaradıcılığını digər romantik yazıçılardan fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri olaraq təqdim olunur.

Aparılan çoxsaylı tədqiqatlar əsasında, Hüseyn Cavidin ədəbi yaradıcılığına Xalid Əlimirzəyevin yanaşması onun ədəbi irsinin daha yaxşı dərk edilməsinə, onun fəlsəfi və ideoloji mahiyyətinin aşkar edilməsinə mühüm töhfə verir. Bu yanaşma eləcə də, Hüseyn Cavid irsinin müasir ədəbiyyatşünaslıqda aktual tədqiqat obyektlərindən biri kimi qalmasını dəstəkləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi & Azərbaycan Milli Kitabxanası. (2022). Hüseyn Cavid (Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadə): Bibliografiya, 322 s.
2. Cavid, H. (2005). Əsərləri: Beş cildə (Cild 2). Lider Nəşriyyat, 153 s.
3. Cavid, H. (2005). Əsərləri: Beş cildə (Cild 3). Lider Nəşriyyat, 222 s.
4. Əlimirzəyev, X. (2011). Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Elm və Təhsil, 98 s.
5. F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. (2017). Azərbaycan ədəbiyyatının söz və fikir zadəganı Hüseyn Cavid, Metodik vəsait, 108 s.

Rəyçi: fil.f.dok., dos. Jalə Hüseynova

QƏRBİ AZƏRBAYCAN: TARİXİ VƏ FİLOLOJİ KONTEKSTDƏ

Hümbət Bədəlov

Bakalavr

Bakı Dövlət Universiteti

Abstract

The article examines the rich past of Western Azerbaijan and the place of this geography in our cultural heritage within a historical-philological framework. In the research, toponyms proving that the region is an ancient Turkish settlement are analyzed linguistically, and the phonetic and morphological structures of Armenized place names are investigated. Concurrently, along with the lexical features of the dialects unique to the region, ancient ashik schools such as Goycha and Irevan, the folklore environment, and the linguistic characteristics of ashik creativity are integrated into the study. The article holds significant importance in terms of deeply studying the spiritual geography and linguistic history of the region within the context of regional linguistics.

Keywords: *Western Azerbaijan, Toponymics, Dialectology, Ashik schools, Historical philology.*

Giriş. Vətən - bu məfhum təkcə torpaqlardan ibarət coğrafi vahid deyil. Vətən - hər bir izində bir milli yaddaşın, ruhun, sevginin olduğu müqədəs yer-

dir. Vətən anlayışı qədim Azərbaycan türkləri üçün tamam başqa mənalara ehtiva edir. Onlar üçün Vətən - uğruna öləcək anadır. Məhz buna görədir ki, Azərbaycan türkləri tarixin hər səhnəsində öz vətənləri ilə sınılanmış və sınağa çəkilmişlər.

Tarixən Qərbi Azərbaycan da millətimizin sınıandığı yerlərdən olmuşdur.

XIX əsrdən başlayaraq bu ərazilərin başına nələr gətirilmədi?! İddialara görə bu ərazilər "tarixi erməni dövləti"nin əraziləri olmuşdur. Ancaq biz bu məqalədə konkret olaraq ermənilərin iddialarının elmi və bədii kontekstdə nə dərəcədə doğru və ya yanlış olduğunu araşdıracağıq.

Əsas hissə. Qərbi Azərbaycanın tarixi və etnik tərkibi barədə ilkin məlumatlar.

1. Qərbi Azərbaycanın etnik tərkibi:

Qərbi Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılar, əlimizə çatmış tarixi mənbələr və bədii nümunələr onu sübut edir ki, bu ərazilərdə ilkin olaraq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Demək olar ki, hər bir fakt bu ərazilərin qədim türklərin yaşayış yerləri olduğunu sübut edir. Ortaya belə bir sual çıxır ki, "bəs ermənilər buraya haradan və necə gəlmişlər?". "Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş toponimlərə, IV-VII əsrdən başlayaraq Qafqaz xalqlarının tarixi ilə bağlı yazılmış əsərlərə istinad edib bu qənaətə gəlmək olur ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan türkləri yerli sakin olmuşlar və ermənilər buraya ilk yaşayış yerləri olan İraqdan - Fərat və Dəclə çayının sahillərindən gəlmişlər" [5, s. 8]. Qəribə burasıdır ki, ermənilər buraya gəldəndən sonra belə özlərini ayrıca xalq kimi təsdiqləyə bilmirlər və Azərbaycan türklərinin arasında assimilyasiyaya uğrayırlar.

Qərbi Azərbaycana gəlmiş ilk türk mənşəli tayfalar kimmerlər olmuşlar.

Ümumiyyətlə, kimmerlərin etnik mənşəyi mübahisəli olsa da, tayfanın adı bu tayfanın türk mənşəli olmasını sübut edir. Kimmerlər e.ə VII əsrdən Qərbi Azərbaycanda məskunlaşmışlar.

Məlumdur ki, saklar kimmerləri Qara dənizin ətrafından (şimal hissəsindən) qovmuşlar və onlar da gəlib Qafqazın məhz bu (Qərbi Azərbaycan) ərazisində məskunlaşmışlar. İndi isə gələk bu tayfanın adının öz mənşəyinə. Bu tayfanın adı erməni mənbələrində "qamir" kimi işlənir. İlkin dövrdə isə bu tayfanın adı qamər, qəmər kimi olmuşdur. Məhz bu adın kökündə duran "qam" sözü ilə "qam-şaman" anlayışı ortaya çıxır.

"Tarixi qaynaqların verdiyi bilgiyə görə qədim türklərin tayfa quruluşunda Kağanın Xaqanın vəziri və ya baş məsləhətçisi qam=şaman olurdu" [6, s. 12]. Hətta qədim hunlar öz ölkə başçılarına qam=şaman, bəzən isə "Ata qam" deyər

xitab etmişlər. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Bayandur xanın Qamğanın oğlu kimi qeyd edilməsi qam=şaman kompleksinin başlanğıcını sübut edir.

Kimmer, qəmər, qamər tayfasının söz kökündəki əsas kök "qam"dır. Bu qam isə yuxarıda qeyd etdiyimiz sözlərin mənasını özündə ehtiva edir. Bu sözə əlavə olunmuş "ər" şəkilçisi isə müasir -çı şəkilçisinin mənasını verir. "Yunan yazılarında proazərbaycan onomastikasında "a" səsinin "i" ilə verilməsi (Maday>Midiya) nəzərə alanda kam ər>kimmer dəyişməsinə qanunauyğun hal hesab etmək lazım gəlir" [5, s. 9].

Bütün göstərdiyimiz faktlar bunu göstərir ki, qamər, qəmər, kimmer tayfası bu ərazidə məskunlaşmış və öz adlarını tarixə qovuşdurmuş ilk türk tayfası olmuşdur.

"İrəvan yaxınlığında Qəmərli rayonunun, eləcə də Eçmiədzin rayonu ərazisindəki Qəmərli kəndinin adı kimmer qədim türk tayfasının adını əks etdirir" [5, s. 10].

Bu ərazilərdə ikinci olaraq sak tayfalarının məskunlaşması dəlil-sübutlarına rast gəlirik. Tarixi mənbələrə əsasən, saklar bu ərazilərdə e.ə VII əsrdən məskunlaşmışlar. Bütün bunlardan əlavə bu ərazilərdə Şadılı, Qarqarlar, Peçeneqlər, Şiraklar, Kəngərlər, Cinli, Oğuz, Qazax, Əfşar, Ayrım, Türkmən və digər türk tayfaları yaşamışlar.

"Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında adı çəkilən Gökçə (Göyçə) mahalı dastanda oğuzların yurdu kimi təsvir edilir. Onun ətrafındakı torpaqlar isə kafir əraziləri adlandırılır. Deməli, əgər ermənilər (xristian dininə mənsub olanlar) burada köklü, kompakt şəkildə yaşasaydılar, oğuzlar buranı da kafir yurdu adlandırardılar və vaxtaşırı ermənilərlə müharibə edərdilər. Demək, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına da istinad edib bu qənatə gəlmək olur ki, ermənilər bu ərazilərə çox-çox sonrakı tarixdə gəlmişlər.

1. Türk mənşəli toponimlər və onların erməniləşdirilməsi.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrdən əsaslı olaraq Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı tutandan sonra bu ərazilərin yerli adları dəyişdirilməyə başlandı. Şübhəsiz ki, burada ermənilərin böyük rolu olmuşdur.

Qərbi Azərbaycan ərazisindəki ilk türk mənşəli toponiminin dəyişdirilməsi 1801-ci ilə təsadüf edir. Belə ki, Calaloğlu (Stepanavan) rayonundakı Qaraməhəmməd kəndinin adı 1801-ci ildə dəyişdirilib Aleksandrovka qoyulmuşdur [5, s. 214].

Ruslar və ermənilər planlı şəkildə ərazidəki xalqın ilkin mənşəyini bildirən yer adlarını dəyişdirməyə başlamışlar.

Məqalənin yuxarı hissəsində bu ərazilərə gələn ilk və türk tayfasının

kimmerlər olduğunu qeyd etmişdik. Bu tayfanın adı isə Gümrü şəhərinin adında və bəzi kəndlərdə mühafizə edilmişdir. "1837-ci ildə Gümrü şəhərinin adı dəyişdirilib Alakesandropol qoyulmuşdur [5, s. 215]. Onu da əlavə etmək istəyirəm ki, ermənilər sonradan Gümrü şəhərinin adını kimmer tayfasının adını erməni mənbələrində məhz türk tayfasının öz adı kimi vermişlər. "SSRİ dağıldıqdan sonra şəhərə Qumayri, sonra isə təkrar olaraq Qyumari, yəni Gümrü adı verilmişdir [5, s. 9].

Növbəti ciddi dəyişmələr 1918-1920-ci illər zaman kəsiyində olmuşdur. 2 il ərzində Ermənistanda 17 ad dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir. Bu erməniləşdirmə siyasəti günümüzə qədər davam etmişdir. 1940-cı ildə isə kəskin şəkildə addəyişmə məsələsi baş vermişdir. "1940-cı ildə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti dörd dəfə (2 mart, 11 aprel, 1 iyun, 24 iyul) addəyişmə ilə bağlı fərman imzalamışdır. 2 mart tarixli fərmanla 10 rayonda (Hamamlı), Dilican, Qəmərlı, Axuryan, Kəvər, Artik, İcevan, Talin, Sisyan, Ağin) 14 azərbaycanlı kəndin adı soyqırımına məruz qalmışdır. 11 aprel tarixli fərmanla Abovyan (Şahab), 24 iyul fərmanı ilə Oktemberyan (Hasik kəndi), Vardenis (Qızılvang) rayonlarının hər birində 1 kəndin adı dəyişdirilimişdir.

1 iyun 1940-cı il fərmanı ilə isə 7 rayonda (Gorus, Calaloğlu (Stepanavan), Artik, Kəvər (Kamo), Qafan, Abaran, Quqark) 11 türk mənşəli toponim dəyişdirilməyə məruz qalmışdır" [5, s. 220].

XX əsrin ortalarından başlayaraq ermənilər "Göyçə gölü"nü "Sevan gölü" kimi təqdim edirlər. Xalqımız bixəbərcəsinə bu siyasi oyunda iştirak etmiş və bu gölə ermənicə "Sevan gölü" demişlər. Ona görə də şair Qəşəm Nəcəfzadə deyir:

Səni vurduq sonra sözlə bələdik,

Körpəlikdən babamıza bələdik.

Göyçə gölün Sevan gölü elədik,

Durnan ölsün, sonan ölsün, ay Vətən! [3, s. 3].

2. Deportasiyalar

Rus imperiyası XIX əsrdən torpaqlarımıza "ayaq açandan" Qərbi Azərbaycanlı soydaşlarımızın məcburi şəkildə köçürülmələri başlamışdır. XIX əsrdən başlamış bu etnik təmizləmə XX əsrdə hüquqi əsaslarla davam etdirilmişdir.

Ümumən, XIX-XX əsrin ortalarına qədər xalqımızın əksəriyyəti öz yaşayış yerlərindən didərgin salınmışdır. Məqalənin bu hissəsində deportasiya siyasətinin ən faciəli köçürməsinə qeyd etmək istəyirəm.

1945-ci ildə Kür-Araz ovalığının qurulması barədə SSRİ rəhbərliyi tərəfindən təlimat verilmişdir. Bunun əsas məqsədi pambıq iqtisadiyyatını yeni-

dən dirçəltmə məsələsi idi. "Ermənistan rəhbərləri Stalini başa salmışdılar ki, köçürülən azərbaycanlıları Azərbaycanın pambıq rayonlarında, Muğan-Mil düzənliyində yerləşdirmək iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Beləliklə, 23. XII. 1947-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 nömrəli, 10 mart 1948-ci ildə isə 754 nömrəli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı yönəldilmiş növbəti tarixi cinayət aktı hesab olunur. Bu qərarlar əsasında 150 mindən çox azərbaycanlı Qərbi Azərbaycandan dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla "köçürmə" adı ilə sürgün olunmuşlar" [1, s. 220-21]. Bu hadisə 37-ci il represi-yasından sonra baş vermiş ikinci represiya idi. Növbəti deportasiya isə 1988-ci ildən yurddaşlarımızı Ermənistandan kompakt şəkildə çıxarılması ilə başlandı. Bu isə sonuncu deportasiya idi. Bu hadisənin nəticəsində Ermənistan monoetnik dövlətə çevrildi.

Məhz bu dövrdə H.Arifin "Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən" adlı şeiri həmin dövrün həm siyasi, həm də bədii proqramına çevrilir.

Xoş ləhcəni, şirin dili saxlayın,
Həm sevinci, həm nisgili saxlayın,
Zodda zodu, Cildə cili saxlayın,
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən.

Aləm bilir, hər hörmətim sizədir,
Dədə-baba məhəbbətim sizədir,
Mən Arifəm, vəsiyyətim sizədir,
Göyçəlilər, dağılmayın Göyçədən [4, s. 1].

Zodda zodu, Cildə cili saxlamaq istəyən göyçəlilər, əfsus ki, Göyçədən di-dərgin düşdülər. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, H.Arifin bu vəsiyyə-tini qəhrəman xalqımız yerinə yetirə bilmədi.

3. Qərbi Azərbaycan milli mədəniyyətimizin tərkib hissəsi kimi.

Məqalənin bu hissəsində isə Qərbi Azərbaycanda tarixən daşlaşmış aşiq sənətindən və onun mühitlərindən müəyyən qədər bəhs edəcəyik.

Tarixən Qərbi Azərbaycan ərazilərində Göyçə, Dərələyəz, İrəvan və Çıldır aşiq mühitləri fəaliyyət göstərmişdir. Böyük təəssüf və ürək ağrısı ilə qeyd etmək istəyirəm ki, 1988-ci ildə Göyçə mahalından soydaşlarımızın kütləvi qo-vulmasından sonra sonuncu aşiq mühiti olan - Göyçə aşiq mühiti öz fəaliyyəti-ni dayandırmış və süquta uğrışdır. Beləliklə, Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş bütün aşiq mühitləri öz fəaliyyətlərini dayandırmışlar.

Bütün bunlardan bir nəticə çıxır ki, erməni və rus hökumətinin başımıza gətirdiyi faciələr xalqımıza nə qədər zərbələr vurmuşdur.

Göyçə aşığı mühiti.

"Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında adı keçən Göyçə Azərbaycan türklüyünün ən saf bölgələrindən biri olduğu üçün orada saz-söz həmişə güzəranın ayrılmaz tərkib hissəsi olmuş və ulusun mənəvi yaşam sistemində aparıcı mövqeyə yiyələnmişdir [6, s. 178].

Göyçə aşığı mühiti öz ağırlığına görə aşığı mühitləri içərisində xüsusi fərqlənir. Bu mühitin aşığı sənətinə verdiyi töhfələr, şübhəsiz ki, olduqca böyükdür.

Göyçə aşığı mühiti təkkə ocağı əsasında yaranmış aşığı mühitidir. Bu aşığı mühiti aşığı sənətinə Aşığı Alı, Aşığı Ələsgər, Aşığı Talıb, Növrəs İman, Aşığı Məhərrəm, Aşığı Abdulla, Şişqayaylı Aşığı Aydın kimi böyük saz-söz ustadları bəxş etmişdir.

Qərbi Azərbaycanın başına gətirilmiş faciələrin böyük qismi Göyçənin payına və taleyinə düşür. 1988-ci ildə bu aşığı mühitin süqutu ən böyük faciələrdəndir. Əlavə olaraq yazdıqlarımızı daha da dəqiqləşdirmək üçün bu faktı nəzər-diqqətə çatdırmaq istəyirəm. Zil, zəngüləli səsi ilə seçilən Aşığı Nəcəf bütün el-oba arasında tanınmış, seçilən, məşhur aşığı olmuşdur. Aşığı Nəcəf xanın ermənilər tərəfindən amansız və qəddarcasına öldürülmüşdür. Göyçə mahalının camaatına dağ çəkmək üçün azğın ermənilər elin sevimli sənətkarının kürəyinə qaynar samovar bağlamış və yanğın şiddətindən bağıra-bağıra ölən aşığın gözəl səsinə divan tutub həzz aparmışlar. [6, s. 186] Bu mənada Göyçə mahalının faciələri daha böyükdür.

Məlum olduğu kimi, bu mühitin qüdrətli saz-söz sənətkarlarının ən böyüyü Aşığı Ələsgərdir. Aşığı Ələsgərin zəngin yaradıcılığında "Dağlar" rədifli iki qoşmasına rast gəlirik. Birinci qoşma şən ovqatda yazılıb, ancaq ikinci qoşma isə bədbin notlarda qələmə alınıb. Bu bədbin ruhun əsas səbəbi isə ermənilərim 1905-ci ilə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndinə hücum etməsi və bu kəndi viran qoymaları idi. Buna görə də aşığı öz el-obasından didərgin düşür və yalnız 2 ildən sonra öz doğma yurduna gələ bilir. Gəlib öz yurdunu pərişan görür və yazır:

Hanı mən gördüyüm qurğu-büsatlar?!

Dərdməndlər görsə, tez bağrı çatlar.

Mələşmir sürülər, kişnəmir atlar,

Niyə pərişandır halların, dağlar?! [2, s. 37].

Bu qoşmanın ilk bəndindən-möhürbəndinə qədər erməni daşnaklarının törətdiyi faciələrin acı nəticələrindən danışılır. Məhz 1915-ci ildə Aşığı Ələsgərin öz sazını təhvil verməsi və aşıqlığı tərk etməsinin ən böyük səbəblərindən biri ermənilərin Göyçə mahalını viran qoyması olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi xalq şairi Zəlimxan Yaqub "Yaxşı ki, sən varsan, ay sədəfli saz!" şeiri ilə ümumiləşdirmək istəyirəm:

Qalxıb şəhər könlüm meyli kəndədir,
Xəyalım yaylaqda göy çəməndədir.
Özüm Göyçədə yox, Göyçə məndədir,
Hər yanı gəzməyə ömür də çatmaz,
Yaxşı ki, sən varsan, ay sədəfli saz! [7, s. 15].

Dərələyəz aşiq mühiti

Saz və balabanın birgə vahdəti daha çox Dərələyəz aşiq mühiti üçün səciyyəvi olmuşdur. Bu mühit öz aşıqlarının ifa və çalğı qabiliyyəti ilə ad qazanmışdır. Bu aşiq mühiti Göyçə aşiq mühiti ilə müştərək inkişaf xətti keçmişdir.

Ümumən, Dərələyəz aşiq mühitinin aşiq sənətinə verdiyi töhfələr çoxdur. Təkcə Aşiq Cəlil "Baş Cəlili", "Ayaq Cəlili", "Orta Cəlili", "Badamı" və digər 8 havanın yaradıcısı və bəstəkarı olmuşdur.

Bu aşiq mühitinin də süquta uğramasının əsas səbəbkarı ermənilər olmuşlar.

Məlumdur ki, 1915-1918-ci il və 1948-1950-ci illərin kütləvi köçürmələri nəticəsində bu ərazilərdə yaşayan əhali öz yurd-yuvalarından didərgin düşmüşlər. Bu səbəbdən isə bəzi aşıqlar qonşu ərazi olan Naxçıvana pənah aparmışlar.

Prof. Məhərrəm Qasımlının qeyd etdiyinə görə "Aşiq Cəlilin nəvəsi Aşiq Mirzalı 1993-cü ildə vəfat etmişdir və bununla da Dərələyəz aşiq mühitinin əsas ocağı sönmüşdür" [6, s. 91].

İrəvan aşiq mühiti

Günümüzə qədər yaranmış, formalaşmış, mövcud olmuş və süqut etmiş aşiq mühitləri içərisində, bəlkə də, ən bələli taleyi, faciəli inkişaf yolu olan aşiq mühiti isə İrəvan aşiq mühitidir. Əfsuslar olsun ki, bu aşiq mühiti yalnız XX əsrin əvvəllərinə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Şübhəsizdir ki, yenə də bu aşiq mühitinin məhv olmasında Rusiyanın və ermənilərin rolu böyük olmuşdur.

1828-ci ildə Rusiyaya ilhaq edilən sonuncu xanlıqlardan olan İrəvan və Naxçıvan birləşməsindən qondarma "erməni vilayəti" yaradılır. Məhz həmin dövrlərdən başlayaraq bu ərazilərin etnik tərkibi kəskin şəkildə dəyişir. "1828-ci ildə əhalisi Azərbaycan türkləri 1807 ailə, 7331 nəfər; ermənilər 567 ailə, 2369 nəfər olmuşdur" [6, s. 196].

Türkmənçay müqaviləsinin qüvvəyə minməsindən sonra buranın etnik tərkibi ermənilərin xeyrinə dəyişir. Bu dəyişmənin nəticəsində aşıqların da sənət arealı olduqca daralmağa başlayır. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq bu

aşiq mühiti daim öz işartılarını yandırmağa davam etmişdir.

"İrəvan gözəlləməsi", "İrəvan çuxuru" havaları bu mühitin bəstələdiyi möhtəşəm havalardandır.

Onu da əlavə etmək istəyirəm ki, İrəvan aşiq mühitində bizim aşiqqlarla yanaşı erməni aşiqqları da fəaliyyət göstərmişlər. Ancaq bu məsələnin bir "əmma"sı vardır - demək, erməni aşiqqlar bütün şeirləri Azərbaycan (türk) dilində yazmış, məhz bizim havacatları ifa etmiş (ermənilərin saz havaları yoxdur) və bizim dilimizdə oxumuşlar. Bu məsələyə F.Bodenştedtin əsərlərində də rast gəlmək olur.

Bütün dediklərimizi Sayad Nova vasitəsi ilə də dəqiqləşdirmək və sübuta yetirmək olar. Məhz Sayad Novanın şeiriyyatının dilini 70%-dən çoxunu Azərbaycan dili təşkil edir. Günümüzə onun 30-dan az ermənicə, 70-dən çox Azərbaycanca (türkcə) şeiri gəlmişdir. Ancaq bu faktı da danmaq olmaz ki, klassik havalarımız arasında ermənilərin adına bəstələnmiş hava da mövcuddur.

Bu "Keşişoğlu" havasıdır. Hansı ki, erməni aşığının adına bəstələnmişdir. Çıldır aşiq mühiti

Çıldır aşiq mühiti XVIII əsrə qədər Osmanlı dövlətinin tərkibində olmuşdur. XIX əsrdə isə Rus imperiyası bu əraziləri işğal etmiş və buna görə ərazi 2 hissəyə parçalanmışdır. Daha sonra isə Rus imperiyasına məxsus ərazilər Gürcüstan və Ermənistan ərazilərinə bölünərək verilmişdir. "Ermənistana qatılan Ağbaba və Qızılqoç kəsimi. Bunlar sonradan Amasiya və Qukasyan rayonları adlanmışdır" [6, s. 198].

Bu aşiq mühiti həm Azərbaycan, həm də Osmanlı aşiqqlarının ortaq xüsusiyyətləri əsasında formalaşmışdır. Onu da qeyd edirəm ki, Ermənistan ərazisindəki bu aşiq mühitinə bəzən Çıldır-Ağbaba aşiq mühiti də deyirlər. Bu aşiq mühiti öz bəstəçiliyi ilə xüsusi olaraq seçilir.

Bu aşiq mühitinə də erməni və rusların vurduğu ağır zərbələr nəticəsində mühitin Azərbaycan türklərinə məxsus olan hissəsi süquta uğramışdır.

Rus imperiyasının antitürk siyasəti nəticəsində Çıldır mahalının Gürcüstanə verilən kəsimində 1944-cü ildə aparılan etnik təmizləmədə türklərin zorla Qazaxıstanə və Orta Asiyaya sürgün olunmasından sonra indi Məsxət-Cavaxətiyə adlanan ərazidə fəaliyyəti o qədər də hiss edilməyən bir neçə qoca gürcü aşığı istisna olunmaqla aşiq mühiti yoxdur" [6, s. 202]. Bu mülahizədən aydın görünür ki, kütləvi köçürmə nəticəsində aşiqqlar özləri aşılannmışlar.

İndi isə gələk Ermənistanın, yəni Qərbi Azərbaycanın Çıldır-Ağbaba bölgəsinə.

"Çıldır mahalının Ermənistanə qatılan ikinci kəsimindən isə 1988-ci ildə

etnik sıxışdırma yolu ilə türklər (Azərbaycan türkləri - H.B) təməmilə çıxarılmışdır. Həmin kəsimin Ağbaba və Qızılqoç əhalisi, o cümlədən də aşığıları pərakəndə şəkildə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə yayılmışdır" [6, s. 202].

Qeyd etdiyimiz faktlar bu mühitin də süqutu ilə nəticələnmişdir. Əlavə olaraq onu da deyə bilərik ki, SSRİ dövründə Türkiyə ilə Azərbaycan arasında heç bir mədəni əlaqələr olmadığından bu aşiq mühitinin hissələri arasında bağlılıq müəyyən dərəcədə itmişdir.

Nəticə. Bütün bu yazdıqlarımızdan aydın olur ki, Qərbi Azərbaycanın qədim və özünəməxsus şəkildə sənət və elm yolları olmuşdur. Bütün bu yollar Rus imperiyasının, həmçinin Sovet ittifaqının ermənilərin əlləri ilə sıradan çıxarmaq cəhdləri əsaslı şəkildə baş tutsa da, ancaq çox tərəfi sınımış və məhv olmuşdur. Rus və ermənilərin bu planlarının əksəriyyətinin məhvə uğramasının əsas səbəbi xalqın öz xalq iradəsini ortaya qoymasını və mübarizliyini ehtiva edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, məqaləmizin bir hissəsində qeyd olunan - süquta uğramış aşiq mühitlərinin nümayəndələri bu gün Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində fəaliyyət göstərirlər və həmin mühitin işıqlarını sönməyə qoymurlar. Onu da qeyd edək ki, hal-hazırda erməniləşmiş toponimləri xalqımız öz dədə-baba adları ilə çağırırlar. Bu isə xalqın yaddaşı məsələsini ortaya qoyur.

Unutmayın! - Tarix unutduqca təkrarlanır!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslan Bayramov. Tarixi faciələrimiz: Deportasiya, repressiya və soyqırımı. Bakı: QM965 MMC, 2015, 416 s.
2. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
3. Elnarə Akimova. Barış metaforası - estetik işarə kimi. Ədəbiyyat qəzeti.- 2020.- 25 iyul. - s. 16-17.
4. Hüseyn Arif. "Göycəlilər, dağılmayın Göycədən". Ədəbiyyat və incəsənət, 24.07.2024.
5. İbrahim Bayramov. Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı, 2011, 288 s.
6. Qasımlı Məhərrəm Paşa oğlu. Ozan-aşiq sənəti. Bakı, Uğur, 2011, 304 s.
7. Sazla, sözlə çağlayan, daşan şair: Zəlimxan Yaqubun 70 illik yubileyi münasibətilə mərkəzi kitabxanaların uşaq şöbələri, MKS-nin şəhər, qəsəbə, kənd kitabxana filialları üçün hazırlanmış metodik vəsait / Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi, F. Köçərli ad. Respublika Uşaq Kitabxanası; tərt. ed. R. Məmmədli; ixt. red. və burax. məsul Ş.Qəmbərova; red. K.Ağazadə. – Bakı: F.Köçərli ad. Respublika Uşaq Kitabxanası, 2020. – 44 s.

Rəyçi: fil.f.dok. Ramil Bayramov

"QANLI QOCA OĞLU QANTURALI BOYU" NUN OBRAZLAR SİSTEMİ

Leyla Nəbizadə

Bakalavr

Bakı Dövlət Universiteti

leylanebizade.work.5@gmail.com

Abstract

The sixth chapter of the "Book of Dede Korkut", titled "The Tale of Kan Turali, Son of Kanli Koja", is a significant literary monument that encapsulates both historical realities and socio-spiritual values. Research indicates that this particular tale is more closely intertwined with history than other chapters in the epic. The formation and transcription of the epic coincided with the reign of the Aq Qoyunlu (Bayandur) dynasty, which allowed specific historical traces to be preserved within the text. Notably, the association of the protagonist Kan Turali's name with Turali Beg, the founder of the Aq Qoyunlu dynasty, and the echoes of his 1348 military campaign to Trebizond serve as key evidence for this historical connection.

The article places a special emphasis on character analysis. Some researchers characterize the protagonist, Kan Turali, as the "first Sufi hero of our literature". While this perspective is grounded in the use of the "Hu!" invocation and the character's profound religious devotion, certain actions – such as his consumption of wine – give rise to alternative views challenging this premise. His betrothed, Seljan Khatun, represents the ideal Oghuz woman through her beauty and bravery. She demonstrates unwavering loyalty by standing against her own people and her father, the Tekfur of Trebizond, to protect the man she loves.

The linguistic features of the tale are also of significant scientific interest. Research shows that many archaic words and expressions used in the text exhibit striking parallels with the modern Trebizond dialect. This phenomenon is evaluated as a result of the linguistic influence exerted by Oghuz tribes on the local population after settling in the region. Ultimately, the tale holds immense importance both for the richness of its epic poetics and its artistic reflection of real historical events.

Keywords: *Seljan Khatun in the Yellow Dress, Kan Turali, The Book of Dede Korkut, Salur Kazan, Sufism, the ritual of recognition-identification.*

Giriş. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı oğuz tayfalarının türk xalqlarına mirası olmaqla yanaşı, eyni zamanda ümumilikdə bəşər mədəniyyətinə bəxş edilən əvəzsiz incidir. Bu dəyərli ədəbi abidə qədim türklərin mədəni-estetik dünyagörüşünü, sosial-mənəvi dəyərlərini özündə ehtiva edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının qeyri-adi motivlər sistemi, həmçinin arxaik və özünəməxsus dil xüsusiyyətləri müasir elmlər – folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, habə-

lə tarix və dilçilik sahələri üçün bu istiqamətdə ciddi elmi təhlil və tədqiqatlar aparılmasına imkan yaradır.

Tədqiqatçılar tərəfindən X əsrin sonu, XI əsrin əvvəllərində formalaşdığı düşünülməli dastanın ilk ən qədim yazıya alınmış nüsxəsi 1815-ci ildə alman alimi Henrix Fridrix fon Dits tərəfindən Drezden kitabxanasında aşkar olunmuşdu. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, dastanın yazıya alındığı, daha dəqiq desək, XIV əsrin sonlarından XVI əsrin əvvəllərinə kimi olan dövr Ağqoyunlular və ya digər adı ilə Bayandırılırların hakimiyyəti dövrüdür. Mülahizələrimiz dastanın yazıya alındığı dövrdə xarici təsirlərə məruz qalaraq qismən dəyişdirildiyi yönündədir. Bunu dəstəkləyən faktlardan biri dastanda Bayandır xanın adının çəkilməsidir. Hətta bu məsələ ilə bağlı tarixçi Dilavər Əzimli məqaləsində "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu"ndan çıxış edərək göstərir ki: *"Bu boyda Bayandır xanın adından deyilən qara otaq ağqoyunluların rəqibləri qaraqoyunlulara, qırmızı otaq ağqoyunluların müttəfiqi Ərdəbil şeyxlərinə, ağ otaq isə ağqoyunluların özlərinə işarədir"* [1, s. 14]. Mülahizəmizi dəstəkləyən digər bir neçə məqam "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının Drezden nüsxəsinin VI boyu olan "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu" ilə bağlıdır. "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu"nın digər boylarla müqayisədə tarixə daha çox bağlı olduğu düşünülür. Ümumilikdə bu boyda Qanlı Qoca, Qanturalı, Selcan xatun, Trabzon təkuru, Qanturalının anası, Dədə Qorqud kimi özünəməxsus xüsusiyyətləri olan obrazların adı çəkilir. Boy Qanlı Qocanın oğlu Qanturalı ilə evliliklə bağlı dialoqu ilə başlanır. Qanturalının özünə necə bir qızın layiq olduğunu, onun hansı keyfiyyət və xüsusiyyətlərə malik olmasının lazım gəldiyini söylədiyi məqamda çox maraqlı və mülahizəmizi dəstəkləyən mübahisəli bir məsələ meydana çıxır. Bəhs olunan hissə dastanın orijinalında bu cür təqdim olunub: *"Bəli, canım baba, eylə istəmə! Pəs varasın, bir cici-bici türkman qızını alasan, nəgahandan tayınam, üzərinə düşəm, qarnı yırtıla?"* [5, s. 104]. Burla xatun, Banuçiçək kimi cəsur, döyüşkən qəhrəman qadınların yetişdiyi Oğuz elində Qanturalının istədiyi kimi bir qızın tapılmaması bir qədər təəccüb doğurur. Boyda Trabzon təkurunun qızından isə bu cür bəhs olunur: *"Qanlı qoca sevini-qıvanı urı durdı. Ağ saqqalı pir-qocalar yanına biraqdı. İç Oğuz girdi. Qız bulmadı. Dolandı. Daş Oğuz girdi, bulmadı. Dolandı, Trabuzana gəldi. Məgər Trabuzan təkürinin bir əzim-görklü məhbub qızı vardı. Sağına-soluna iki qoşa yay çəkərdi. Atduğı ox yerə düşməzdı"* [5, s. 104]. Burada düşməni qızını o qədər mükəmməl təsvir edəblər ki, sanki Trabzon elinin qızları həm gözəllikdə, həm də igidlikdə yerli türkmən qızlarından qat-qat üstüdürlər. Məhz bu məsələ mülahizəmizi daha da gücləndirir. Düşünülə bilər ki, XV əsrdə Ağqoyunlu-Trabzon münasi-

bətləri dastanda bu məqama yer verilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin onu da qeyd edək ki, dastanın Süleyman Teyek tərəfindən hazırlanmış olan Türkiyə nəşrində türkmən qızı ifadəsi ixtisar olunmuşdur: *"Ne yani baba? İş bilmez, aş bilmez cici bici bir kız mı alayım? Yüzüne bakarak karın mı doyurayım? Öyle mi? Kusura bakma, baba! Güzellik karın doyurmaz ki.."* [10, s. 94].

Obrazların elmi-nəzəri təhlili

Qanlı Qoca: Boyda Qanturalının atasının adı Qanlı Qoca olaraq göstərilmişdir. Bu obrazın adı ilə bağlı müxtəlif fikirlər və mülahizələr mövcuddur. Birincisi budur ki, Qanlı Qocanın adındakı "Qanlı" hissəsi onun hansı tayfaya mənsub olması ilə bağlıdır. Bunu deməyimizə əsas verən fakt, Türkiyə türkcəsində boyun adının tərcüməsinin "Kanglı Koca oğlu Kan Turalı" olmasıdır. Çünki, əgər onun adındakı "qanlı" sözü sifət olsa idi, onda Türkiyə türkcəsinə tərcümə olunmuş variantda boyun adı "Kanlı Koca oğlu Kan Turalı" kimi göstərilərdi. Bəzi mənbələrdə bu qıpçaq boyunun adı olaraq işlədilir. Dastanda Salur Qazan haqqında danışılarkən "Xorasanda qanlı kafir ellərinə qan qusduran" kimi bəhs olunur. Qanlı Qocanın adındakı "qanlı" hissəciyinin burdan qaynaqlandığı da düşünülə bilər. Digər bir qisim tədqiqatçıların fikrincə isə bu bir Oğuz eponimidir. Çünki, əgər elə deyilsə, Anadoluya heç gəlməmiş "Kanglılarla" əlaqədar olan Qanturalının, Anadoluda ətrafında bu qədər hadisənin cərəyan etməsi necə mümkün ola bilərdi?

Qanlı Qocanın şəxsi keyfiyyətlərinə nəzər salsaq görürük ki, o ilk növbədə qayğıkeş atadır. Birincisi, oğlunun xoşbəxtliyi üçün özü ona qız axtarmağa gedir. İkinci olaraq isə Trabzon təkurunun qızını hansı şərtlərlə verəcəyini bildikdən sonra oğlunun ora getməsini istəmir. Çünki oğluna nə isə ola biləcəyindən narahat olur.

Qanturalı: Hadisələr baş qəhrəman, Oğuz elinin igid oğlu Qanturalının ətrafında cərəyan edir. Onun atası ilə evlilik haqqında danışması, atasının ona Trabzon təkurunun qızı haqqında məlumat verdikdən sonra ora yollanması, üç heyvana qalib gələrək qızı alması, kafirlərin hücumu zamanı yaralanması və Selcan xatunun ona kömək etməsi və s. boyda Qanturalı ilə bağlı olan epizodlardır. Qanturalının adı ilə bağlı da müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Lakin bunlar arasında ən geniş yayılmışı və qəbul ediləni bu adın Bayandurilər sülaləsinin yaradıcısı olan Turəli bəyin adı ilə bağlı olmasıdır. Tarixi bir faktdır ki, Turəli bəy 1348-ci ildə Trabzona yürüş etmişdi. Qanturalının adı müxtəlif mənbələrdə fərqli formada təqdim olunmuşdur. Məsələn, türkmən rəvayətində "Törəli Beg", Türkiyə nəşrində "Kan Turalı", türkmən nəşrində "Han Törəli", qazax nəşrində "Kan Törəli" şəklindədir. Əgər adın "Qan Turalı" şəklində

olduğunu düşünərsək, buradakı "qan" sözü onun Tanrıya qurban verildikdən, nəzir-niyazdan sonra dünyaya gəldiyinə işarət etdiyini təxmin etməyə imkan verir. Çünki bir çox dastanlarda alplar, Tanrıya qurban verilərək dini mərasimlər keçirildikdən sonra dünyaya gəlmişdirlər. Və onlar dünyaya gələn zaman ovuclarında qan tutaraq doğulmuşlar. Qırğız dastan qəhrəmanlarından Manas, Kan Çora, Kül Çora da bu şəkildə dünyaya gəlmişdir.

Qanturalı obrazı haqqında maraqlı və diqqətəlayiq məqamlardan biri professor Tərhan Quliyevin onu "Ədəbiyyatımızın ilk sufi qəhrəmanı" adlandırmasıdır. Tərhan Quliyev yazmış olduğu "Ədəbiyyatımızın ilk sufi qəhrəmanı-Qanturalı" adlı məqaləsində göstərir ki: *"Dastanda təsvir olunan gənc Oğuz qəhrəmanlarının obrazlarına baxsaq, onların heç birinin Qanturalı qədər islam dini ilə bağlı olduğunu görmürük. Amma Qanturalı obrazını təhlil etdikdə onun nəinki islamla bağlı olduğunu, hətta özündə sufi xüsusiyyətləri daşdığından da şahidi oluruq"* (11, s. 11). Professor Qanturalı obrazının sufi xüsusiyyətlər daşdığını dastanda yer alan "hu" kəlməsilə əsaslandırır. "Qanturalı Sarı donlu qız eşqinə bir "hu!" dedi: "Mərə, buğanızı qoyu verin, gəlsün!" Ərəb dilinin qrammatikasının görə, "Hu" (huvə) ərəb dilində üçüncü şəxsin təkini bildirən əvəzlilikdir. İlk sufi mənbələrində isə sufilərin cəm halını, qəlbin və diqqətin ancaq haqda cəmlənməsi, hər şeyin fani, gəldi-gedər olduğunu ifadə etmək məqsədilə "Hu bila Hu"- "Ondan başqa o" ifadəsi işlədilir. Bu məsələyə 2 aspektdən yanaşmaq olar:

Birinci yanaşma mülahizənin doğru olduğunu isbatlamaq yönündədir. Selcan xatunun adı əsərdə "Sarı donlu Selcan xatun" kimi keçməkdədir. Ədəbiyyatda və mifologiyada sarı rəngin mənasına nəzər salsaq, bu rəng ruhani gücü və hakimiyyəti simvolizə etdiyinin şahidi olarıq. Bu faktı nəzərə alaraq deyə bilərik ki, professor Tərhan Quliyev Qanturalı və Selcan xatun arasındakı eşqi, bəlkə də "Tanrı-bəndə" kontekstində mənalandırıb. Çünki Qanturalı "hu!" deyərkən Sarı donlu Selcan xatunun eşqinə "hu!" deyir.

İkinci yanaşma isə bu mülahizənin yanlış olduğu yönündədir. Çünki bəzi mənbələrdə boyda "hu!" nidası yerinə, "hey!" nidası işlənmişdir. Bir çox tədqiqatçının dastanın formalaşdığı dövrü X əsr və ya XI əsrin əvvəlləri kimi qəbul etdiyini, XI-XIII əsrlərdə də təriqətlərin, təsəvvüf məktəblərinin yarandığını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, bəlkə də dastan bu dövrlərdə sufilərin təsirinə məruz qalaraq qismən dəyişikliyə uğramışdır.

İkinci yanaşmanı dəstəkləyən növbəti fakt Qanturalının şərab içməsidir. Bildiyimiz kimi, sufilərdə "şərab" anlayışı simvolik, məcazi məna daşıyır. Onlar "şərab"ı dünyəvi içki mənasında deyil, mənəvi sərxoşluq anlamında mənalan-

dırmışlar. Hətta Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Nizami Gəncəvi, Füzuli kimi dahi şəxsiyyətlər də, əsərlərində bu sözə çox müraciət etmiş və sufilər kimi məcazi mənada işlətmişlər. Şərabın sufilər tərəfindən yalnız məcazi mənada işlədilib içilmədiyini nəzərə alsaq, Qanturalı obrazını sufi adlandırmaq düzgün olmaz.

Qanturalı, həm də niqablı gəzən dörd igiddən (Qaraçəkir, Qırxqınıq, Beyrək) biri olması ilə də diqqəti cəlb edir. Niqablı gəzən igidlər sırasında adı çəkilən Beyrək ilə Qanturalı arasında müəyyən oxşarlıqlar mövcuddur. Birincisi budur ki, dastanda ən çox dini ifadələr Bamsı Beyrək və Qanturalının dilindən verilmişdir. İkincisi isə Bamsı Beyrək və Banuçiçək arasında olduğu kimi, Qanturalı və Selcan xatun arasında da, Seyfəddin Rzasoyun dili ilə desək "tanınma-identifikasiya ritualı" baş vermişdir. Bunu daha aydın izah etmək üçün "xaos" sözünə müraciət etmək daha yaxşı olar. Belə ki, boyda Qanturalı kafir elinə gəcə ikən gedir. Yəni "xaos dünyası"na daxil olur. "Xaos dünyası" ilə "ışıqlı dünya" sərhəddində o, kafirlərin hücumuna məruz qalır və gözünün üstü yaranır. Bu səbəblə Qanturalı nişanlısını tanıya bilmir: **"Gözinin qapağını oxlamışlar, yüzini qan bürümüş. Turmaz qanını silər... Qanturalı baqdı gördi kim, bir kimsənə yağıyı öginə qatmış, qovar. Selcan idigün bilmədi"** [5, s. 114-115]. Bu hadisədən sonra Selcan xatun onun yanına gəlir, məhz bu zaman Qanturalı Selcan xatunu tanıyır. Bu anda da "tanınma-identifikasiya ritualı" baş vermiş olur. Daha sonra isə onlar Oğuz elinə, yəni "ışıqlı dünya" ya gəlirlər. Belə görünür ki, xaosdan qayıtma motivi "tanınma-identifikasiya" ilə müəyyən mənada bağlıdır.

Növbəti haqqında təhlil aparacağımız obraz Trabzon təkurunun qızı **Sarı donlu Selcan xatundur**. Selcan xatunun daxili keyfiyyətlərinə nəzər salsaq, onun həm sadıq, həm cəsur, həm də bacarıqlı ideal qadın obrazı olduğunu görürük. O, düşmən elindən olmasına baxmayaraq ən çətin anda Qanturalını xilas edir. Selcan xatun sevgisinə o qədər sadıq bir qadın idi ki, hətta Qanturalıya hücum edən qoşunun Trabzon elindən olmasına baxmayaraq, sevdiyi adamı qorumaq üçün öz elini belə qarşısına ala bilər. Qanturalı və Beyrək obrazları arasında oxşarlıq olduğu kimi, Banuçiçək və Selcan xatun arasında da müəyyən oxşarlıqlar mövcuddur. Bu oxşarlığın ən başlıcası onların xarakterləri ilə bağlıdır.

Boyda iştirak edən obrazlardan biri də **Qanturalının anasıdır**. Bu obrazın nitqinə, boyda sadəcə bir məqamda rast gəlirik. Belə ki, Qanturalının anası oğlunu Selcan xatundan sorayaraq alaraq deyir:

Anam kişi, qızım kişi,
Ala dañla yeriñdən durı gəldiñ,

oğulu tutdurduñmi?
Ğafillə görklü başın kosdirdiñmi?
"Qadın ana, bəg baba" deyü
bozlatdıñmi?
Sen gəlürsən, bir bəbəgüm görünməz.
Bağrım yanar,-
Ağız-dildən bir qaç kəlmə xəbər mana!
Qara başım qurban olsun, gəlin, saña!
Bu hissə dastanda "Dirsə xan oğlu Buğac xan" boyundakı Buğacın anası-
nın oğlunu Dirsə xandan soraylaması hissəsini xatırladır:
Bərü gəlgi başım baxtı, evim taxtı
Xan babamıñ göygisi,
Qadın anamıñ sevgisi.
Atam-anam verdigi,
Göz açuban gördüğim,
Könül verib sevdigim
A Dirsə xan,
Qalqubanı yerindən uru durduñ.
Yelisi qara Qazılıq atıñ butun bindin.
Köksi gözəl qaba dağa ava çıqdın.
İki vardıñ bir gəlirsən, yavrum qanı?
Qara bulduğum oğul qanı?
Çıqsun bənim kor gözüm, a Dirsə xan, yaman səgrər.

Boyda Sarı donlu Selcan xatunun atası **Trabzon təkuru** obrazını sadəcə düşmən obrazı kimi deyil, eyni zamanda əxlaqi fiqur kimi də dəyərləndirmək mümkündür. Trabzon təkuru hər nə qədər qanlı kafir elinin hakimi olaraq təsvir olunsada, qızına böyük dəyər verir. Onu sözün əsl mənasında igid biri ilə evləndirmək istəyir. O qızı üçün 3 heyvan saxlayırdı. Vəd etmişdi ki, hər kim o 3 heyvana qalib gəlsə, qızımı ona verəcəyəm. Təkur məğlub olanların başını kəsdirib qala bürcündən asdırırdı. Hətta onun qızına dəyər verməsini sübut edən digər bir fakt, öz elindən olmasına baxmayaraq, bu yolda məğlub olmuş otuz iki kafir bəyinin oğlunun da başını kəsdirib qala bürcündən asdırması idi. Trabzon təkurunun mənfi cəhətlərindən biri də qərarında qəti olmaması, yan təsirlərə tez boyun əyməsidir. Boyda Qanturalı heyvanlardan birincisini məğlub edəndə Trabzon təkuru "Aya, qızı verin, şəhərdən çıxsın-getsin!" deyir. Lakin qardaşı oğlunun "heyvanların başı aslandır, onunla da oyun göstərsin, qızı ondan sonra verək" deməsi üzərinə fikrindən dönür və yenidən bir heyvanla

da vuruşmasını istəyir. Qanturalı aslan ilə də döyüşür. Bundan sonra Təkur "Qızı gətirin verin, bu igidi gözüüm gördü, könlüm sevdi. İstəyir dursun, istəmir getsin" deyir. Qardaşı oğlu yenə onun növbəti heyvanla da döyüşməli olduğu-nun lazım gəldiyini bildirdikdə Təkur yenidən qərarından dönür. Nəhayət, 3 heyvanla da vuruşub qızı aldıqdan sonra Oğuz elinə yollanan Qanturalı, yolda Təkurun fikrindən dönərək qızını öz elinə qaytarmaq məqsədilə qoşun yolla-ması problemi ilə də üzləşir.

Dədə Qorqud obrazı hər boyun sonunda olduğu kimi burada da gəlib boy boylayıb soy soylayır. Görək Dədəm Qorqud nə deyir:

İndi hanı dediyim bəy ərənlər?

Dünya mənimdir deyənlər?

Əcəl aldı, yer gizlətdi,

Fani dünya kimə qaldı?

Gəlimli-gedimli dünya,

Son ucu ölümlü dünya!

Əcəl gəldikdə təmiz imandan ayırmasın,

Allah səni namərdə möhtac eləməsin!

Allah verən ümidin üzülməsin!

Ağ alnın önündə beş kəlmə dua etdik, qəbul olsun!

"Amin!" deyənlərin üzünü görəsən!

Yığışdırsın, saxlasın Allah günahınızı,

Adı gözəl Məhəmməd Mustafaya bağışlasın, xanım, hey!!!

İndi isə bir qədər "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu"nun dili ilə bağlı bir neçə məsələyə toxunmaq istəyirik. Dr.Enver Uzun "Trabzon kültüründe Dede Korkut" adlı məqaləsində apardığı qiymətli araşdırmanı təqdim etmişdir. Məqalədə olan ən maraqlı araşdırmalardan biri "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu" ilə bağlıdır. Burada Dr.Enver Uzun boyun dilini müasir Trabzon ləhcəsi ilə müqayisəli şəkildə təhlil edərək oxşarlıqlar aşkar etmişdir. Məqalədə göstərilir ki: "Bilindiği üzere Trabzon lehçesi kuzey doğu ağızlar grubu içeresindedir. Bu bağlamda günümüz Trabzon ağız özellikleri ve Salur Kazanın boyundaki ağız özellikleri paralellik oluşturmaktadır. "Salur Kazanın evinin Yağmalandığı Boy"a ait söz özellikleri ve sözcükler günümüzde Trabzonun kırsal alanlarında işlek şekilde kullanılmaya devam etmektedir" [2, s. 69]. Biz də "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı" boyu üzərində daha dəqiq araşdırma aparsaq görərik ki, Dr.Enver Uzunun "Salur Kazanın evinin yağmalanması boyu"nda aşkar etdiyi Trabzon ləhcəsi ilə uyğunluq hadisəsi bu boyda da mövcuddur. İndi isə bu oxşarlıqlardan bir neçəsinə nəzər yetirək: kanlu, gerü, yüzine, alsun,

atuma, evereyim və s. Təxmin etmək olar ki, bu bənzərliklər Oğuz tayfalarının ərazidə məskunlaşmasından sonra onların dil xüsusiyyətlərinin, yerli xalqın dilinə təsiri nəticəsində formalaşmış və beləliklə oxşarlıqlar meydana gəlmişdir.

Nəticə. Aparılan təhlillər göstərir ki, "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı" boyu "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun tarixi-mifoloji qatlarının ən kamil sintezini özündə birləşdirən hissəsidir. Obrazlar sistemində müşahidə olunan dini-mistik elementlər və "tanınma-identifikasiya" ritualı kimi arxaik motivlər, əsərin həm sufizm, həm də qədim türk inanc sistemləri ilə olan genetik bağlarını nümayiş etdirir. Eyni zamanda, boyun dil və toponimik xüsusiyyətlərinin Ağ-qoyunlu dövrü və Trabzon coğrafiyası ilə göstərdiyi paralellər, dastanın yalnız bədii təxəyyül məhsulu deyil, həm də konkret tarixi-coğrafi arealın etno-mədəni mənzərəsini əks etdirən fundamental mənbə olduğunu təsdiq edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əzimli D. Qanturalı boyunda tarixi gerçəklik verilib, Xalq Cəbhəsi, 2014, s 14
2. Uzun E. Trabzon kultürünə Dede Korkut, Milli Zəka, 2015, S 65
3. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında etnokosmik identifikasiya: "Dədə Qorqud" və "Əsli-Kərəm", Milli Zəka, 2015, s. 58
4. İsbəndiyarova C. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qəhrəmancasına elçilik və Azərbaycan müasir məhəbbət dastanları: oxşar və fərqli cəhətlər, Milli Zəka, 2015, S 91
5. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, Bakı: Öndər, 2004
6. Bars M. Türk kahramanlık destanlarında kadın tipleri, Dergipark, 2014
7. Pehlivan G. Dede Korkut kitabında yapı, ideoloji ve yaratım, Ötüken neşriyat, 2015
8. Duymaz A. Kanturalı boyundakı bazı motif ve unsurlar üzerine, Dergipark, 1999, sayı 8
9. Dede Korkut destanlarından "Kanlı Koca oğlu Turalı boyı"nın tahlili, Bilig
10. Teyek S. Dede Korkut hikayeleri, MEB, Ankara, 2017
11. Quliyev T. Ədəbiyyatımızın ilk sufi qəhrəmanı-Qanturalı, Kredo, 2015
12. Ekici M. Dede Korkut kitabında kadın tipleri

Rəyçi: fil.f.dok. Pərvin Eyvazov

MÜNDƏRİCAT

HEYDƏR ƏLİYEV – 103

Nizami Cəfərov. Ulu Öndərin azərbaycançılıq siyasəti.....	5
Elbrus Əzizov. Azərbaycan dilinə Heydər Əliyev qayğısı	22
Məti Bayramlı. Heydər Əliyev və milli mədəniyyət	29
Ramiz Qasimov Azərbaycan ictimai-ədəbi fikrində ideoloji meyarların müəyyənləşməsində Ulu Öndər Heydər Əliyevin rolu	33
Gülxani Şükürova. Heydər Əliyevin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının inkişafında rolu.....	44
Fərqanə Zülfüqarova. Leyla Əliyevanın bədii yaradıcılığında Heydər Əliyev şəxsiyyətinin lirik tərənnümü... ..	49
Aytən Hüseynova. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin nitqində rəsmi müraciət etiketlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri və funksional istiqamətləri.....	56

DİLÇİLİK

Zemfira Şahbazova. Bədiiliyin ifadəsində sintaktik fiqurların rolu	65
Nuray Əliyeva. Naxçıvan şivələrində feilin məchul növünün ifadə vasitəsi.....	73
Fariza Şahbazova. Süni intellekt və tərcümə problemləri.....	79
Fatma Bağirova. Diskursun pragmatik modelləşdirilməsi.....	84
Fərəh Məmmədova. Müasir ingilis dilinin yayılmasının daxili lingvistik və ekstralingvistik səbəbləri	90
Hüsniyyə Çobanova. Qloballaşma dövründə işgüzar kommunikasiya: ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnməyin əhəmiyyəti	95
Səadət Vahabova. Ümumtürk dil birliyi məsələsinin və yeni əlifba hərəkatının tarixi-ideoloji konteksti.....	101
İsmayıl Temiroğlu. Fasmerin "Rus dilinin etimoloji lüğəti"ndə türk sözləri.....	110
Məsmə Zöhrab-Məcid. İngilis və Azərbaycan dillərində implisit inkarlığın səciyyəvi xüsusiyyətləri	119
Nazəndə Hacıyeva. M.Arifin yaradıcılığında dil və üslub məsələsi.....	127
Saidə Mustafayeva. Kəmiyyət zərfinin tədrisində integrasiyanın rolu..	131
Şaiqə İskəndərova. Sosial mühit və dil	139
Səbinə Süleymanova. Azərbaycan media diskursunda mədəni metaforların rolu və funksiyaları.....	144

Vəfa Allahverdiyeva. Dil, mədəniyyət və etik dəyərlər linqvoetika müstəvisində.....	150
Zəhra Əhmədova. An Overview of Multimodal Communication and Digital Discourse Studies in English and Azerbaijani	159
Aynur Məmmədova. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı arxaik leksikanın Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində izləri	164
Aytən Süleymanova. Прагматические аспекты стилистических средств в Британских качественных газетах (Broadsheet newspapers)	169
İradə Kərimova. Sosial şəbəkələrdə leksik normanın pozulması haqqında mülahizələr.....	176
Zemfira Məmmədova. Sintaktik üsulla söz-termin yaradıcılığı.....	184
Aidə İsmayılova. Mürəkkəb sözlərin konseptual xüsusiyyətləri	196
Mətanət Allahverdiyeva, Elnarə Yunusova. Azərbaycan və fransız dilləri arasında tərcümə zamanı semantik və struktur çətinliklər	202
Mətanət Allahverdiyeva, Elmira Süleymanova. Avropa dilçilik məktəblərində fransız dilinin multidissiplinar aspektdən tədqiqi	206
Nailə Məmmədova. İngilis dili sintaksisinin tədrisi üzrə müasir metodoloji yanaşmalar	210
Rəna Şeyxəmirova. Оказиональные формы лексикализации синтаксических единиц в русском и английском языках.....	218
Cəmalə Hüseynova. Rəsmi ünsiyyətdə direktiv nitq aktlarının praqmatik xüsusiyyətləri	223
Gülənbər Abbasova. Mahirə Nağıqızının poeziyasında paralelizmin lingvopoetik təhlili.....	230
Gülnar Xəlilova. When emotion reshapes grammar: a corpus-based study of affective syntax and word order variation.....	235
Lamiyə Kərimova. Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsində yeri və inkişaf dinamikası	240
Ləman Hacıhəsənova. Azərbaycan dilində işlənən ingilis mənşəli qarşılıqlı ünsiyyət anlayışı bildirən realilər	244
Sevda Əmirova. Культура речи как показатель уровня образованности личности	247
Günay Təhməzova. Müxtəlifsisitemli dillərdə lingvistik kateqoriya və ya semantik-praqmatik hadisə – deysis	252

Kübrə Əlizadə. İngilis və Azərbaycan dillərinin fonoloji sistemində sərhəd siqnalları və onların funksional xüsusiyyətləri.....	259
Mahirə Rahtari. Azərbaycan dilində damaq ahənginin ikihecalı sözlərdə təsviri.....	266
Nəzrin İsmayılova. Müəllifli ingilis nağıllarında hiperbolanın funksional-semantik xüsusiyyətləri (P.L.Traversin "Meri Poppins" əsəri əsasında)	271
Cəmilə Məhərrəmovə. Babək (Payız və Buzqov) rayonu ərazisindəki yer adlarının struktur-semantik və etnotoponimik təhlili ("Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri" (1727) əsasında)	274
Səbinə Muxtarova. Mediada ədəbi dil normaları: mövcud vəziyyət və qorunma mexanizmləri	281
Sürəyya Hacıyeva. Azərbaycan dilində tabelilik bağlayıcılarının sinonimliyi.....	279
Hicran Əhməd. Hüseyn Nihal Atsızın publisistikasında dil məsələləri ..	284
Aygün Rüstəmli. Koherensiya – mətnin məntiqi-semantik strukturu....	291
Aynur Həsənova. Müasir dövrdə ictimai dəyişikliklər və terminoloji leksikanın inkişaf dinamikası.....	299
Fəqanə Əhmədova. Mübtəda budaq cümlələrinin struktur xüsusiyyətləri.....	304
Həmdəm Hüseynli. Müasir Azərbaycan dilində məkan münasibətlərinin söz birləşməsi səviyyəsində ifadəsi	313
Samirə Əmrahova. Türk dilindəki paremioloji vahidlərdə linqvokultural kodlar: ailə kodu.....	318
Ülkər Əfəndiyeva. Orta Asiya qıpçaq dillərində bəzək əşyaları adlarının leksik-semantik və fonetik təhlili (Azərbaycan dili ilə müqayisədə)	322
Xanım Abbasova. İngilis dilində alınmalar və onların reklam mətnlərində funksiyaları.....	327
Aydan Rüstəmzadə. Мультимедийные презентации как инструмент реализации междисциплинарных связей на уроках русского языка и литературы	339
Aysu Vəlizadə. Dil və idrakın kəsişməsində kateqoriyalaşdırma: prototip modelinin imkanları.....	345
Fidan Bəylərova. Teaching grammar in native language classes: from a rule-centered approach to communicative instruction.....	351

Güllü Ənnağı. İngilis dilində rəng bildirən sözlərin tarixi inkişafı və semantik dəyişiklikləri.....	357
Gülyaz Mahmudzadə. Ədəbi dil normalarının tədrisində kommunikativ yanaşmanın şagirdlərin nitq mədəniyyətinə təsiri.....	362
Minabəyim Cəfərova. Yunus Əmrə "Divan"ında morfoloji yolla düzələn feillər ("Karaman" nüsxəsi əsasında)	366
Nigar Xanəliyeva. Ekologiya, ekolinqvistika və süni intellekt: nəzəri əsaslar və integrativ yanaşmalar.....	371
Ofeliya Xancanova. Fərdi bilinçizim və onun formalaşmasına təsir edən amillər	377
Səbinə Həsənova. Frazеologizmlərin tədrisində integrasiyadan istifadə	383
Xəyalə Bayramlı. Şəxsə görə sadə cümlənin növləri və onların tədrisi .	389
Zenfira Mirzəliyeva. Toy mərasimi leksikası Azərbaycan xalqının mənəvi-mədəni irsi kimi	394
Fatimə Qurbanova. Azərbaycan klassik poeziyasının rus dilinə tərcümələrində milli kolorit və ekvivalentlik problemi (İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı əsasında)	400
Güləy Məmmədli. Zaman anlayışının lingvistik təzahürü	408
Məryəm xanım Səfərzadə. Azərbaycan və alman dillərinin tipoloji quruluşunun müqayisəli təhlili	416
Günay Sərxanova. Abdulla Şaiqin dilində onomastik vahidlər	420

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Məti Bayramlı. Rusiyanın Qafqaz siyasəti: ad təhrifindən millətlərarası münəqişəyə	426
Bəsirə Əzizəliyeva. Nadim Aslamin "Viran ölkənin keşikçisi" romanında qadın probleminin bədii əksi.....	444
Həqiqət Abdiyeva, Yeganə Mirzəyeva. Bəxtiyar Vahabzadənin "Dar ağacı" pyesinin fəlsəfi-psixoloji təhlili: milli kimlik və mənəvi bütövlük.....	450
Fatma Hüseynova. Kipr türk ədəbiyyatında milli kimlik: Süleyman Ali Uluçamgil	454
Gülнар Qəmbərova. Mehmet Akif Ərsoyun əsərlərində istiqlal ideyası və onun Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına təsiri	459
Lalə Əfəndiyeva. Rus ədəbi-tənqidi fikrində Səməd Vurğun yaradıcılığına münasibət.....	466

Lalə Həsənova. Müasir nəsrə posttravmatik yaddaşın əksi (Mübariz Örən "Çinar yazıları")	473
Mətanət Saraçlı (Həsənova). Haqqı haqq divanında ayarlayan tədqiqatçı	479
İnci Qasımlı. Azərbaycan ədəbiyyatında inversiyadan istifadə	484
Mahrux Tağıyeva. F.M.Dostoyevskinin "Şeytanlar" əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində bibleizmlər	490
Səlimə Qasımova. Azərbaycan ədəbiyyatında Çexov ənənələrinin təcəssümü	494
Sevinc Əliyeva. Reallıq və möcüzə arasında: Coann Harrisin "Şokolad" romanında magik realizm	498
Şöhrət Məmmədova. Səməd Vurğun və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı ...	506
Suad Əfəndiyeva. Притча в современной мировой прозе: традиции, идеология и художественная реализация	517
Şükufə Vəliyeva. Çarlz Bukovski və Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında "poçt" motivi və "kiçik adam" fenomeni	524
Yeganə Hüseynova. Türk kimliyi və ortaq ədəbi yaddaş	530
Yeganə Orucova. Fransız media diskursunda Azərbaycan obrazının ideoloji interpretasiyası	536
Aygün Əhmədova. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri	540
Yeganə Xanlarova. İsmayıl Şıxlının "Sapı özümüzdəndir" kitabının elmi-nəzəri təhlili	546
Afiqə Aliyeva. Birinci Türkoloji Qurultaydan siyasi repressiyaya (Qazax ədiblərinin taleyi)	555
Dilarə Əliyeva. Müasir ədəbi cərəyanlar	559
Əsmər Əliyeva. Azərbaycan epik mətnlərində qəhrəmanların və şamanın cəmiyyətdən təcrid olunması	564
Günəl Zeynalli. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimlik və bədii ifadə problemləri	569
Leyla Ramazanova. Corc Bayron və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı	573
Mədinə Cabarova. Çağdaş uşaq poeziyasında folklor ənənələri	580
Mehriban Mövlamova. Ədəbi mətnə ekosentrik təfəkkür və ekoloji imperativ: insan-təbiət vəhdətinin diskursiv modelləri	586
Nərmin Cahangirova. Qo Mojo yaradıcılığı müasir Çin ədəbiyyatı kontekstində	594

Sevda Hüseynova. Intercultural dialogue in literature: a comparative perspective on eastern and western narratives.....	600
Sevinc Qəmbərova. Azərbaycanda azsaylı xalqların yaz bayramı folklorunun müqayisəli-linqvistik təhlili.....	604
Aytən Muşkiyeva. Estetikanın Nəriman Həsənzadə yaradıcılığında təzahürü.....	613
Əfsanə İsmayılova. Mirzə İsmayıl Qasirin məsnəviləri: satira, məişət və cəmiyyət	618
Pərvanə Quliyeva. Məmməd Arifin ədəbi tənqidində tarix və tarixilik.....	622
Aynur Qasımova. Vətənpərvərlik və ailə dəyərləri Türk dünyasının mənəvi birliyinin təməli kimi.....	627
Heyran Amanova. 1960-1980-ci illər Azərbaycan povestlərində qadın obrazlarının sosial-psixoloji xüsusiyyətləri	633
Vəfa Kərimova. Mir Cəlalın hekayə yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan mövzusu	640
Vüsal İsgəndərov. Xaqani yaradıcılığında tarixi və mifik obrazlar	647
Aynur Bədəlova L.N.Tolstoyun "Hərb və sülh" romanında qadın obrazlarının mənəvi mahiyyətinin bədii təcəssümü	654
Ceyran Vəliyeva. Zəfər diskursunda peyzaj: müasir poeziyada təbiət və milli kimlik problemi	660
İlahə Əsgərova. Müasir nəzəri-metodoloji çağırışlar kontekstində folklorun regional öyrənilməsi (Qarabağ əfsanə və rəvayətləri əsasında)	666
Gülər Əliyeva. Nikolay Qoqolun "Müfəttiş" və Orxan Kamalın "Müfəttişlər müfəttişi" adlı əsərlərinə müqayisəli baxış	673
Günəl Mustafazadə-Əsədova. Баку в поэзии В.Я.Брюсова: образ города как синтез востока и запада.....	676
İbrahim Əsədov. Концепт особых дат мусульманского календаря в путевых записках А.С.Грибоедова	682
Amil Əzimli. Azərbaycan folklorunda qaçaq və quldur obrazlarının tipoloji sərhədləri.....	686
Baba Əlibabaoğlu. Türk dastan ənənəsində qəhrəmanın möcüzəvi doğuluşu: mifoloji-semantik kontekst.....	690
Həmayıl Həsənova. Qasım bəy Zakirin mənzum hekayələrində qadına və din xadimlərinə münasibət.....	698

Narmin Sadaddinli. Approaching the image of the grey wolf from the perspective of archetypal and mythological concepts	702
Natavan İbrahimova. Qarabağ savaşının bədii inikası: Həsən Elşəvərin nəsr yaradıcılığı əsasında	706
Reyhanə Cəfərova. Mühacir qadın nəsrində orientalizm stereotiplərinin dekonstruksiyası: Selma Ekrem və Alev Lytle Croutierin yaradıcılığı kontekstində.....	711
Sinavər Qasimova. Qarabağ mövzulu romanlarda milli yaddaş və kimliyin transformasiyası: travmadan zəfərə doğru bədii düşüncə	715
Tərgül Əlizadə. Britaniya mətbuatının breksit diskursu: media təsiri, miqrasiya narrativləri və ictimai rəyin formalaşması	725
Jalə Zeynalli. Fakir Baykurtun "Qara Əhməd dastanı" romanında qadın obrazlarının transformasiyası və gender bərabərsizliyinin təhlili.....	731
Sərvanə Dağtumas. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm (Sahilə Yayanın "Təxirəsalınmaz nikbinlik planı" hekayəsində təxirəsalınmaz riyakarlıq)	739
Al-Bayati İbrahim Muayad Abdullah. Kərküklü şair Hicri Dədənin vətənpərvərlik lirikası: Kərkük yurdsevərliyinin poetik təcəssümü.....	748
Aysun Hüseynzadə. Didaktik motivlərin genezisi: "Kəlilə və Dimnə"dən "Sirlər xəzinəsi"nə qədər.....	755
Elnarə Hüseynova. Maarifçilik estetikası və Mirzə Fətəli Axundzadə....	763
Elnarə Vəliyeva. Möhsün Nəsinin "Lisanüt-teyr" əsərində kollektiv şüuraltı və arxetipik obrazlar.....	766
Fatimə Nağızadə. "İlanı öldürsələr" əsərində fərd və cəmiyyət qarşıdurmasının bədii-psixoloji təhlili	771
Firuzə Ələkbərova. Təhsilalanlarda tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasına dair.....	775
Farooq Gulan Muayad Farooq. Hacı Abdulla Safinin ədəbi şəxsiyyəti.....	780
Gulay Ələskərli. Mifoloji təfəkkürdə təbiət obyektlərinin canlı olduğunu ehtiva edən animizm mərhələsi	783
Gülzar Süleymanzadə. İsmayıl Şıxlının "Ölən dünyam" romanında milli kimlik və itirilən dəyərlər.....	789
Günay Dadaşova. Özbək xalq nağıllarında çevrilmə paradigması və təzahür formaları	795

Günəl Hüseynli. Xalq inanclarında su kultunun funksional təzahürləri.....	800
Günəl Rüstənova. Zamyatinin "Biz" romanında riyazi sevgi.....	805
Günəl Rzazadə. Mirzə İbrahimovun Güney Azərbaycanla ədəbi əlaqələri.....	811
İnci Əhmədova. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələrində simvolizm	819
Nazifə Qasımlı. Diaspor və ev anlayışı: "Çərpələng uçuran" əsərində aidiyyət böhranı.....	828
Qələmnaz Salahova. Новые подходы к внедрению инклюзивного образования	836
Rahilə Ağayeva. Nəcəf bəy Vəzirov maarifçi-publisist kimi.....	844
Röya Hacıbabayeva. Sami Paşazadə Səzainin yaradıcılığına Avropa təsiri.....	850
Sevinc Cavadova. Folklor və yazılı nümunələrdə multikultural dəyərlərin izləri	854
Zəhra Məhərrəmovə. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığında "Pəri cadu"nın yeri.....	859
Zərifə Zeynalova. Xəlid Əlimirzəyevin tədqiqatlarında Hüseyn Cavid yaradıcılığı.....	864
Hümbət Bədəlov. Qərbi Azərbaycan: tarixi və filoloji kontekstdə.....	868
Leyla Nəbizadə. "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu"nın obrazlar sistemi	877

Çapa imzalanmışdır: 17.06.2026

Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 55,75 ç.v. Sayı 100.

BDU Nəşr Evi

AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.

Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16

e-mail: bduneshrevi@bsu.edu.az

www.bsu.edu.az